723.35
AY4-O.

İSTANBUL MİMÂRİ ÇAĞININ MENŞE'İ

OSMANLI MİMÂRİSİNİN İLK DEVRİ

630-805 (1230-1402)

EKREM HAKKI AYVERDİ

İSTANBUL FETİH CEM'İYETİ
İSTANBUL ENSTİTÜSÜ
No.: 57

İSTANBUL MİMÂRÎ ÇAĞININ MENŞE'İ

OSMANLI MİMÂRİSİNİN İLK DEVRİ

ERTUĞRUL, OSMAN, ORHAN GAAZÎLER
HÜDAVENDİGÂR ve YILDIRIM BÂYEZÎD
630-805 (1230-1402)

I

EKREM HAKKI AYVERDİ

I. FASIL

ERTUĞRUL GAAZÎ DEVRİ

ERTUĞRUL DEVRİ'NDE OSMANLI BEYLİĞİ'NİN SÂHASI ve YERLEŞME SEYRİ

Osmanlı Devleti'nin atası Ertuğrul Gaazî'nin Anadolu'daki ilk konak yeri, Ankara'nın cenûbunda bulunan Karaca Dağ yaylâsıdır. Babası Süleyman Şah, Fırat Nehri'nin Ca'ber Geçidi'nde 626 (1228-1229) da boğularak vefât edince, Ertuğrul Gaazî Kayı 'aşîretinin mütebâkı kısmından ayrılarak şimâle doğruldu ve Selçuk Devleti'ne baş vurdu. Sultan 'Alâüddin Keykubad'da 628 (1230-1231) de ona buraları tahsîs etti [1].

Müellifler, Ertuğrul Gaazî'nin 'aşîretine, sâdece bir kaç yıl, makar olan Karacadağ üstünde pek durmayıp Söğüd'ün tahsîsine geçerler. Onlara nazaran, Süleyman Şâh'ın vefâtından sonra Anadolu'da dolaşıp Erzurum'a kadar çıkan 'aşîretin bir kolu garba dönmek istemiş ve, bir rivâyete göre, Ertuğrul Gaazî, oğlu Sarı Yati veya Sarı Batı'yı Sultan 'Alâüddin'e göndererek bir yer ta'yînini taleb etmiş, diğer bir nakle göre de, kendi arzusiyle o taraflara gelirken Sultan 'Alâüddin'in bir ordusuyla Moğollar arasında Sıvas civârında vâkı' bir çarpışmaya Selçûkıler lehinde müdâhele etmiş ve neticede, mükâfât olarak Söğüd (Tébazion) kışlak, Domaniç yaylâk olarak kendisine gösterilmiştir [2]. Halbuki Bizans İmparatorluğu'nun erâzîsinden olan, Eskişehir'in sâdece yedi kilometre garbındaki Karaca Hisar (Mélancia) ile Bilecik (Belacome) arasına sıkışmış Söğüd'ün, daha 628 senelerinde, bir Türk 'aşîretine tahsîsi pek de mümkin olmasa gerektir. Bunun için vaz'iyetin değişmesi lâzımdı. Bizce birinci uğrak Karacadağ'ın tahsîsine, Sıvas civârındaki bu müdâhele 'âmil olduğu gibi, ikinci ve 'askerî bir kıymet taşıyan kat'î tahsîse de, Sultan 'Alâüddin Keykubad'ın 629 (1231-1232) de İznik İmparatorluğu erâzîsi içinde, İnegöl yakınlarına kadar yaptığı 60-70 kilometrelik mevzi'î bir ta'aruzda tâbi'i Ertuğrul Gaazî'yi pişdar kuvveti kumandanı olarak hizmete çağırması ve onun da tek başına kat'î bir zafer kazanması sebeb olmuştur. Nitekim Necîb 'Âsım-Mehmed 'Ârif Beyler de, yukarıda bildirdiğimiz Söğüd'ün hemen tahsîsini ihtivâ eden kayıtlarından iki sahîfe sonra, evvelkinin temâmen aksi olan bu netîceye, Heşt Behişt'den naklen, varmışlardır ki, hem topografyaya hem zemana, hem de mantığa uygundur [3]. Bu tarîhcilerin bu son bendlerine göre Ertuğrul Gaazî kendi kuvvetleri ve bir kısım Selçuk 'askeriyle İznik İmparatorluğu'nun ve آق طاو tatarlarının teşkîl ettiği kuvvete Ermeni Derbendi- Ermeni Beli- Ermeni Pazarı nâmıyla anılıp, bu gün sâdece Pazarcık denilen yerde tesâdüf etti ve üç gün devâm eden muhârebeyi kazanarak dağılan düşmanı ta İnegöl'e kadar 30-40 kilometre ta'kıyb etti; oradan dönüp Sultan 'Alâüddin Keykubad'la Bozöyük'de

1) Meselâ bakınız: a) 'Âşık Paşa-zâde, Tevârîh-i Âl-i Osman, Târîh-i Osmânî Encümeni neşriyâtı ('Âlî Bey tab'ı) İstanbul 332, 3-4. S.

b) Necîb 'Âsım-Mehmed 'Ârif, Osmanlı Târîhi, Târîh-i Osmânî Encümeni neşriyâtı, İstanbul 1335, 557. S.

c) Hammer, Devlet-i Osmâniye Târîhi, 'Âtâ Bey tercemesi, İstanbul 1329, 1.C., 89. S.

2) Necîb-'Ârif, a.e., 563 S., Hammer, a.e. 92. S.

3) Necîb-'Ârif, a.e., 565-66. S.

buluştu ve onun iltifat ve taltîfine mazhar oldu. Bundan sonra buraya (Sultan Önü) ismi verilmiş imiş [1]. Akın bu kadarla bırakılarak Selçûkî Sultanı Ertuğrul Gaazî ile berâber Karaca Hisar'ı kuşattı ve aman dilenmesi kabul edilmiyerek harble zabtı arzû olundu. Ancak bu sırada şarkda mühimce bir Moğol akını haberi geldiğinden kuşatmayı Ertuğrul Gaazî'ye bırakıp kendisi beyleriyle berâber hareket etti. Ertuğrul Gaazî ilerde, 60 sene sonra kat'î sûrette fethedilip, câmi' haline getirilen kilisesinde oğlunun istiklâl hutbesi okunacak olan Karaca Hisar Kal'esi'ni ta 629 (1231-32) da uzun bir kuşatma sonunda birinci def'a işgaal etmiş oldu; arkası emniyete alındıkdan sonra da Söğüd'ü fethetti. Karaca Hisar tekfuru esîr edilmiş idi; onu ve ganîmet mallarını kardeşi Dündar Bey ile büyük 'Alâüddin Keykubad Sultan'a gönderdi. Selçuk devletinin hudûdu Eskişehir'den Bilecik'e kadar ilerlemiş oldu. Bu vak'aların ve muvaffakiyetlerin kahramanı Ertuğrul Bey de Söğüd'ü kışlak ve Domaniç (Temnos), Ermeni dağlarını yaylâk olarak aldı. Gaazî 'unvânına da her hâlde bu sâyede nâil olmuştur. Resmî sıfatı da Uc Beyliği idi. Dikkat edilirse yine Selçuk devletinin tefvîzi netîcesinde olmakla berâber, Söğüd, mevcûd Selçuk topraklarından değil, netîcede ona sâhib olanın kılıcıyla yepyeni fetholunmuş ve hak edilmiş bir mâlikâne idi. Bu kendi gayretine borçlu olmak ve bu gayreti gösterenlere kıymet vermek bundan böyle Osmanlı devletinin şi'ârı makamına geçmiştir. Nitekim Murad Hüdâvendigâr'ın, Gümülcine'den Vardar'a kadar erâzîyi, Gaazî Evrenos'a, şâhâne bir temliknâme ile, bağışladığı ma'lûmdur. İleride göreceğiz.

Biz bu muhârebenin garba doğru esaslı bir 'askerî ta'arruz olduğunu zannetmiyoruz. Zîrâ, İbn-i Bîbî gibi Selçuk târîhlerinde, ne Ertuğrul'un, ne Sultan Önü sancağının, ne de Söğüd ve Bilecik'in ismi geçer. Böyle bir hareket sükût ile geçildiği halde 629 târîhinde Nuyan Cermegon idâresinde bulunan Moğolların Sıvas'daki (Püser-Râhet) ker vansarayına kadar ilerlemesinden ve bu akından doğan Gürcistan harekâtından ehemmiyetle bahsedilir [2]. Anlaşılan Sultan 'Alâüddin Keykubad, 'Alâ'ıye ve Antalya'ya 628 (1330) senesinde yaptığı teftiş seferinden dönüşte, şimâle çıkıp, Ertuğrul Gaazî'nin dipdiri kuvvetini böyle bir taktik hudut tashihinde kullanmış ve bu sûretle Eskişehir ovasını setredecek, coğrafî kıymeti haiz, bir ta'biye üstünlüğü kazanmıştır. Fekat şarkda ve cenubdaki gaaileler 'Alâüddin Keykubad'ı fazla meşgûl ettiğinden, garbda istikrar ve sulhün tesîsini tercih etmiş ve Karaca Hisar tekfûrunu haraca bağlayıp kal'eyi onun idâresine i'âde etmiştir. Bu ma'lûmâtın tahlîlinden çıkan bir hesaba nazaran Ertuğrul Gaazî'nin bu harekâtı on beş ay kadar devam etmiştir [3].

Demek ki Ertuğrul Gaazî 630 (1232-33) de Söğüd'e yerleşmiş ve 680 (1281) e kadar hemen elli sene müddetle orada yaşamıştır. Selçûkî devleti, Sultan 'Alâüddin'in vefâtına kadar devam eden kuvvetli devrinde, hep baskınlar yapdığı halde, halefleri zemânında Bizans'la sulh hâlini devâm ettirmek mecbûriyetini hissetmişdir. Bu vaz'iyet karşısında, Ertuğrul Gaazî ihtiyatlı olmağı tercîh ile bütün komşuları, bu arada İznik İmparatorluğu ve onun İstanbul'a sâhib olmasından sonra, Bizans'la hoş geçinmeğe bakmıştır. Ertuğrul Gaazî'nin silâh arkadaşları Akca Koca, Konuralp, Turgudalp, Hasanalp, Saltukalp, Abdurrahman Gaazî, Akbaş, Samsa Çavuş, onun kardeşi Sülemiş Çavuş, Aykutalp, Karamürsel, Bahşilu, Karateke, Şeyh Mahmud, Taz Ali, Kara Tekin gibi dev kahramanlar idi [4]. Bunlar da kendi yoldaşları ile birer gediğin eri oldular. Hemen hepsi de çok uzun yaşamış olup Osman Gaazî devrine de erişmişler ve gazâlar ederek fethettikleri diyarlara adlarını bırakmışlardır, Konurapa - Konurpa, Kocaeli, Turgudeli, Akbaş v.s. gibi.

Ertuğrul Gaazî Devri Binâları

Ertuğrul Gaazî nâmına yalnız bir eser bilinmektedir. O da Söğüd kasabasının cenub yamaçlarında Gaazî'nin çadırını ilk def'a kurduğu rivâyet edilen yerde, inşâ edilmiş bir mesciddir.

Mescidin Vakıflar Umum Müdîrliği kuyûdât-ı kadîme (eski kayıtlar) kütüklerinde iki yerde zikri geçmektedir. Birinde [5] *"Söğüd'de Ertuğrul Gaazî câmî-i cedîdi....."* diğerinde [6] *"Söğüd kasabasında Ertuğrul Gaazî vakfından Elhac Hüseyin mescid-i şerîfi....."* cümleleriyle belirtilmiştir.

1) Hammer, a.e., 93. S. de bu mahalli Boz Önü nâmıyla, ya'ni (اويوك) öyük yerine (اوكى) önü olarak kaydetmiştir. Halbuki bizce ne odur ne budur; bu buluşma yeri (İnönü)dür. Çünki Sultan Önü Sancağı, İnönü havâlisini de ihtivâ eder. Osmanlı devrinde de bu böyle devam etmiştir. Bozüyük olmasına da o sırada pek imkân görülemez. Çünkü oraları işgaal edilmemiş olup 'aidîyeti henüz şüpheli bir hâlde idi. Sultan 'Alâüddin'in de orada değil kendi erâzîsi olan İnönü'nde beklemesi daha ma'kuldür. Nitekim bu buluşmayı ta'kıben Karaca Hisar muhâsara ve fethedilmiştir.

2) İbn-i Bîbî, Anadolu Selçuk Devletleri Târîhi, farsca muhtasar Selçuknâme, Mütercimi Nuri Gençosman, Ankara 1941, 165. S. v.d.

3) Necîb-'Ârif, a.e., 567. S., 2. hâşiye.

4) 'Âlî, Künh'ül-Ahbâr, ilk cildi İstanbul 1277, 5.C., 21. S.

5) Vakıflar 'Umum Müdirliği kuyudât-ı kadîmesi. (Ev. K.K.,) Bursa esas defteri 1/2, 1968. sıra

6) Ev.K.K., a.d., 2014. sıra.

Vesîkalar bize Ertuğrul Gaazî nâmına bir mescid vakfı olduğunu ve binânın Hacı Hüseyin isminde bir zât tarafından yenilendiğini bildirmektedir. Ancak, vakıf torunları tarafından da tesîs edilmiş olabilir; yukarıda da söylemiştik fakat bu zayıf bir ihtimâldir. Çünki ne Osman, ne Orhan Gaazî vakıfları arasında, onların cedleri nâmına vakıf yaptıklarına dâir işâret yoktur. Halbuki meselâ, Orhan Gaazî vakıfları arasında babası Osman Bey nâmına câmi' ve türbe vakıfları bulunmaktadır.

Bugünkü câmi'de eski binâsından eser kalmamıştır; 1956 daki ta'mîri esnasında ziyâret edildiğinde eski duvar bakıyyelerinden bir ize tesâdüf edilememiştir.

Câmi'in iç kısmı dıştan dışa 6,10×6,10 eb'âdında olup sağır tek kubbe ile örtülüdür. Bir de ufak son cemâ'at mahalli vardır, (1. R.). Temelden i'tibâren bir XIX. 'asır binâsıdır. Bugün ma'mûr bir hâldedir. Aslında da mescidin daha büyük olacağını zannettirecek bir emâre yoktur.

1. R. : Söğüd'de Ertuğrul Gaazi Mescidi

II. FASIL

OSMAN GAAZÎ DEVRİ

Beyliğin Sâhası

Ertuğrul Gaazî'nin 680 (1281) de doksanı aşkın ileri bir yaşta vefât ettiği 'umûmiyetle kabûl edilir. Ertuğrul Gaazî'nin üç evlâdından en büyüğünün Sarı Yatı - Savcı Bey, ortancanın Gündüz, en küçüğünün Osman Bey olduğu anlaşılıyor. Daha babasının hayâtında vekâleten idâreye bakmakta olan Osman Bey yirmi dört yaşında Kayıhan soyundan Karakeçili 'aşîretinin reîsi oldu ve amcasıyla olan rekaabeti halleder etmez etrâfa akına başladı. Bu harekâtın seyrinin bilinmesi, mevzû'umuzun aydınlanması için mühim olduğundan, hulâsatan gözden geçirmek lüzûmunu duyduk.

Osman Bey'in ilk açtığı kapı Kulaca Hisar'ınkidir. Bu fetih 684 (1285) de olmuştur [1]. İnegöl'e beş kilometre mesâfede olan köyde bir mi'mârî eser yoktur. Bu hisar tekfurunun ve İnegöl ile Karaca Hisar tekfurlarının müttefik kuvvetlerine karşı İnegöl'ün cenûbunda Domaniç Beli'ndeki İkizce'de kazandığı mühim harbi, Karaca Hisar'ın fethi ta'kıb eder. Sultan İkinci Gıyâsüddin Mes'ûd'un, yardım va'ad ettiği halde, Moğol gaailesinden dolayı imkân bulamayarak, Osman Gaazî'ye re'sen izin vermesi üzerine Karaca Hisar 686 (1287) târîhinde ve Ertuğrul Gaazî'nin işgaalinden elli altı sene sonra kat'î olarak zaptedilmiştir [2]. Kal'enin kilisesi câmi'e tahvîl edildi. Bu sûretle her hâlde Söğüd mescidinden sonra ikinci ma'bed bu olsa gerektir. Bunun üzerine, Osman Bey'in kardeşinin oğlu Ak Timur vâsıtasıyla Selçuk Sultanına fetih müjdesi gönderildiği, karşılığında Karaca Hisar ve Eskişehir Beyliği'nin, tabl (davul), 'alem, kılınç 'alâmetleriyle berâber Gaazî'ye verilip bu târihde hutbe okunduğu rivâyet edilirse de bu doğru değildir; hutbe daha sonra okunmuştur.

Bundan sonra 691 (1292) de Sakarya'nın karşı sâhiline yapılan büyükce bir keşif ta'aruzu mâhiyyetindeki akın gelmektedir ki bu harekât, Söğüd'ün pek yakınında ve şimâlinde bulunan Harman Kaya tekfuru [3] Köse Mihal'in delâletiyle ve Samsa Çavuş'un rehberliğiyle yapılmıştır. Bu akında, Harman Kaya yakınındaki Sarı Kaya ve Beş Taş'dan, Taraklı'nın cenûbundaki Sorgun (şimdiki Çöte) üzerinden, Göynük Deresi ve Çavuş Deresi vâdîsinden geçip, tâ Mudurnu'ya kadar olan sâhayı talan ederek, Harman Kaya yoluyla, Karaca Hisar'a avdet ettiler [4]. Bu akın-

1) 'Âşık Paşa zâde, 'Âlî tab'ı, 7. S.

2) Bu fethin senesini 'Âşık Paşa-zâde 686 (1287) a.e., 9. S., Neşrî (Mehmed Neşrî), Kitâb-ı Cihannümâ, Fâik Reşid Unat-Mehmed Köymen, Ankara 1949, 86. S., 687 (1288), Necîb-'Ârif Münşeât-ı Ferîdûn'a dayanarak 690 (1291) kabul etmişlerse de Münşeâtın sıhhati şübheli olduğundan biz 'Âşık Paşa'yı esas aldık.

3) Harman Kaya'yı bir takım târihler yalnız isim olarak bildirip mevkı'i üzerinde durmamışlar, bir kısmı da (Kâtip Çelebi, Cihannümâ, İstanbul, 1145, 658. S., İsmâil Hâmî Danişmend, İzâhlı Osmanlı Târihi Kronolojisi, I. C, 9. S. ve İndex 508. S.) Bu kal'eyi Atranos - Orhaneli'ne 40 km. mesâfede olan Harmancık zannetmişlerdir. Halbuki Harmancık sarp dağların ardında ve Söğüd'e 195-200 km uzaklıkta bir köydür. Oradan şimâle gidilemez. Harman Kaya ise Söğüd'ün şimâlinde, Sakarya'nın karşı sâhilinde bugünkü Harman köyüdür. Muazzam kayanın dibindeki kal'enin bekaayâsı ve Mihal Gaazi'nin kabri ve mâlikâne harâbesi de oradadır.

4) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, 7. S.

lar Osman Gaazî'nin son zamanlarında, ya'ni hemen hemen otuz sene sonra yapılacak büyük şimâl fütûhâtının başlangıcı oldu.

Bu keşif ta'arruzunu yedi senelik bir sükûn devresi tâ'kıb etti. Ancak 698 (1299) da meşhûr düğün hâdisesi v gelin Ülüfer Hâtun'un esîr alınmasıyla berâber Söğüd'den 25 km. uzaklıkdaki Bilecik, ve, Yeni Şehir'e yakın Ya Hisar kal'elerinin fethi ile yeni hareket safhası açıldı. Bu gün kal'elerinden hemen eser kalmayan bu iki kasabad da Osman Gaazî devrinden binâ yoktur. Bilecik'deki Osman Gaazî Câmi'i Orhan vakfından olduğu gibi, kaim pe deri Şeyh Edebâlî kendisinden pek az evvel vefât ettiğinden türbesinin de Orhan Gaazî devrinde yapılmış olma 'akla daha yakındır.

699 (1300) de, istiklâlin tahakkuku ve hutbe okunmasından az sonra da, Yeni Şehir civârı fetholundu. Ba'zı tâ rihciler burada eskiden bir kal'e olduğu fikrinde iseler de, zannımızca hakıykat olmasa gerektir. Çünki bir kere ka sabanın evvelki ismi dahî bilinmemekte, 'aksine kendi adı yeni baştan kurulduğuna delâlet etmektedir. Târîhler bi tarafdan kal'e olduğunu kaydederlerken bir taraftan kasabanın Osman Gaazî tarafından kurulduğunu, hiç değilse pek mühim te'sîslerle genişletildiğini bildirirler. Şunu da unutmamalı ki Yeni Şehir'in 5 km şarkında ve Yeni Şehi Suyu üzerinde Köprühisar'ın bulunması Yeni Şehir'de bir kal'eye lüzûm bırakmaz. 702 (1302-1303) târihlerind epeyce zorlukla alınan Köprühisar daha evvel ele geçse idi, mevkı'i daha müsâ'id olduğundan, Yeni Şehir'in yerin alırdı. Yeni Şehir'de Osman Gaazî'nin sarayı ve sâir tesîsler var idi; hamamı da el'an mevcuddur. Sırasında bunlar yazacağız.

Bundan sonra garb-ı şimâlîye doğru Koyunhisar, Marmaracık fethi ve Osmanlılara ta 100 km. garbdaki Ulu âbâd'a kadar yol açan Dimboz zaferi, Kestel ve Kite'nin zabtı gelmektedir, 706 (1307). Bir taraftan İznik tehdi edile dursun, Sakarya vâdisine doğru Akhisar (şimdi Pamukova), Geyve, Lefke (bugün Osmaneli) v.s. kal'elerl palangalar fetholunmuştur. Bu meyanda oniki kadar hisar daha varsa da bugün yerlerini ancak takrîben tesbit müm kindür.

Bu son fütûhâtta Osman Gaazî'nin eski yoldaşları Kayıhanlarla berâber Moğol boyunduruğuna düşmek istc meyen sâir kabîlelerin de büyük yardımı olduğu muhakkaktır. Bu fetihlerin târîhi 713-723 (1413-1323) arasınd olup Sakarya ve onun şimâlindeki Göynük Deresi ile, Çavuş Suyu vâdîlerindeki bütün harekâtta Köse Mihal Gaa zî'nin ve Samsa Çavuş'un birinci derecede rolleri olmuştur [1]. Bununla berâber târihler kat'î olarak ta'yîn edilememek tedir. Muhtemelen işgaal ve kat'î zabt arasında el değiştirmeler, Germiyan gaailelerinden dolayı gecikmeler de ol muştur. Daha fazla derinine gitmeye burada yer yoktur. Sakarya'nın şark ve şimâlinde olup Mudurnu'nun şimâ lindeki dağlara kadar devâm eden bu yerlerin Umurhan isimli küçük bir Türk Beyliği'nin elinden alındığı hak kında zayıf bir rivâyet ortaya atılmakta ise de bizce mümkin değildir. Bu fikri ileri süren İsmâil Hâmî Bey'e gör *"Sakarya Nehri ile Paflagonya denilen Kastamonu havâlîsindeki Candaroğulları Beyliği arasında bulunan arâzid Umurhan Beyliği vardır"* [2]. Hâmî Bey bir taraftan iddiâ ettiği bu devleti *"bilhassa şark hudûdu mübhem, hele tâ rihi pek karanlık iken"* cümlesiyle takdîm ederken (beylik) olarak tanıtmakda biraz acele etmiştir. Müellif bu bey lik merkezinin Göynük olduğunu ve Taraklı, Göynük ve Mudurnu'nun işgaali ile mevcûdiyetine nihâyet verildiği ni de yazmaktadır [3]. Madem ki Umurhan Beyliği Sakarya ile Candaroğulları arasında idi, o halde Düzce, Akyazı ve Bolu'ya kadar yerlerin Konuralp, Karadeniz sâhilinde Ereğli'den Karasu'ya ve İzmit'e kadar olan yerlerin d Akca Koca tarafından 723-727 arasında fethedildiği ma'lûm olduğuna göre [4], buraların Candaroğulları'ndan harbe alınması îcab ederdi. Halbuki Orhan Devri'nde dahî Candar - İsfendiyaroğulları ve Osmanlı Devleti arasında harl olmamıştır. Esâsen ne Halil Edhem [5], ne De Zambaur [6], ne Hozard [7], ne Mehmed Eşref [8] böyle bir Umurhan Dev leti'nden bahsederler. Kaldı ki bu yerlerde Osmanlılardan evvel hiç bir İslâmî eser yoktur. Göynük'ün bir İslâm hâ kimiyetine girdiğine, hele merkez olduğuna dâir hiç bir işâret ve kayıt bulunmamaktadır. Bilâkis takrîben on sen sonra 734 (1333) de İbn-i Batûta Göynük'den geçmiş ve yalnız Sübaşı'ya 'âid olması lâzım gelen bir tek müslimar evi görmüştür. Seyahatnâmesinde : *"Göynük küçük bir belde olup ehl-i İslâmın zimmetinde bulunan Rum küffâ rıyla meskûndur. Rumlara hükmeden müslimînin ikaamet ettiği bir hâneden başka orada İslâm menzili yoktur. Bel de-i mezbûre Sultan Orhan Bey'in bilâdındandır. Bir yaşlı kâfirenin hânesine nüzûl ettik"* [9] demektedir. Seyyah Göy nük'den evvel Yenice'de ve daha ileriki Mudurnu'da ise Ahî zâviyeleri bulmuştur.

1) Bk: a) 'Âşık Paşa-zâde, a.e., 23-24. S.
b) Necîb - 'Ârif, a.e., 607. S. v.d.
c) Hammer, a.e., 119. S. v.d.

2) İsmâil Hâmî Danişmend, a.e., 11. S.

3) İsmâil Hâmî Danişmend, a.e., 20. S.

4) Meselâ Bk: Necîb-'Ârif, a.e., 621. S. v.d.

5) Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927.

6) De Zambaur, Manuel de Généalogie et Chronologie pou L'Histoir de L'İslâm. H. Lafaire, Bade Pyrmont 1955.

7) N. W. Hozard, Atlas of İslamic History, Princeton Uni versity Press, 1954.

8) Mehmed Eşref, Târîh-i Umûmî ve Osmânî Atlası Mekteb-i Harbiye matbaası 1329

9) İbn-i Batûta, Seyâhatnâme, Mütercimi Mehmed Şerif İstanbul 1332, 345. S.

Şunu da unutmamalı ki değil Sakarya'nın şimâl kısmı, çok cenûbunda ta Porsuk kenarındaki Karaca Hisar'ın Bizanslı bir tekfur elinde olabilmesi için mutlaka buraların da onların hâkimiyetinde bulunması lâzım gelir. Yoksa muvâsala te'mîni mümkin değildir. Esâsen târihler, meselâ 'Âşık Paşa-zâde (12-13, 23-25 S.) buraların fethinde hep küffardan ve tekfurlardan bahsetmekte, Hammer'de ayni şeyi söylemektedir.

Bize kalırsa bu rivâyet, Hammer'in Pachimeris'den naklettiği bir Umur Bey ismini — dikkat edilsin o da Umur Bey'dir Umur Han değildir — şumûllendirip, diğer müelliflerin muhtemel buluşlarını peşînen karşılamış olmak için ortaya atılmıştır. Hammer'in Pachimeris'den naklen[1] bu Umur Bey'in Kastamonu hâkimi olup Çankırı'yı muhâsara ettiğini yazıyor amma, ne ismen, ne mevkı'en Hâmî Bey'in iddiâsına uyar. Kastamonu'da Candar ve Çoban Oğulları'ndan bir Umur Bey de yoktur. Belki emîrlerden biri olabilir, amma Göynük'e hâkim bir Umur Han Bey aslaa.

Candaroğulları'nın -Karadeniz sâhilinde- en garb ucunun çok, çok Bartın'ın hemen yakınındaki Tuzcular Köyü'ne ulaştığı 821 (1418) târihli bir vesîkadan anlaşılmaktadır[2]. Biz bu hudûdun Bartın'ın garbındaki geniş Çaycuma vâdisinden ya'ni Filyos civârından geçtiğine kaani'iz. Filyos'un eski ismi de Hisar Önü'dür. Zonguldak ve havâlîsinin Candaroğulları idâresine geçtiğine dâir bir vesîkaya raslanmadı. Kaldı ki Alaplı yakınlarına kadar Osmanlılardan evvel yapılmış bir müsliman binâsı hatta kalıntısı yoktur. Osmanlıların yaptıkları, yeni fetholunmuş mıntıkalara has, acele tertib binâlar, bilhassa câmi'lerdir.

Bu Umurhan Devleti üzerinde bu kadar duruşumuzun sebebi evvelce müsliman idâresinde olan ve olmayan yerlerdeki eserlerde mi'mârîye te'sîr eden noktalar üzerine dikkati çekmek içindir.

İmdi, 713 de Sakarya harekâtıyla başlayıp, neticelenmesi ba'zılarınca 717 (1317) dîterlerince 723 (1323)[3] olarak kabûl edilen büyük askerî hareket iki koldan yapılıp şuraları alındı: Akyazı'dan şarka doğru Taraklı, Göynük, Mudurnu şehirleri ve Konrapa denilip yeri ancak takrîbî olarak Düzce'nin şimâlinde ve yakınında tahmîn edilen kal'eyi ve yine yeri mübhem olan Tuz Pazarı'nı Konuralp fethetti. Dîğer kol, Koca Gaazî Akça Koca'nın idâresinde, Ayan - Sapanca Gölü sâhilinde Ayan Köyü'nden başlayıp şimâle doğru Kandire - Ak Ova - Akca Köy civârını, Karasu, Akçakoca ve tâ Ereğli'ye kadar Karadeniz sâhilini fethedip hemen yerleşmeğe başladı. Civârın topoğrafyasını en iyi bilen ve hemen elli senedir bu semtteki halkla sıkı temasda bulunan Samsa Çavuş ise, Sakarya vâdisinin köşe teşkîl ettiği Kara Tekin Hisarı'nda oturup dağılan halkı topladı. Bir tarafdan, sulh ve yerleştirme, vazîfesini görürken, bir yandan da İznik üzerine ilgar edip o civarı daimî tarassut hâlinde tutuyordu[4]. Koca Çavuş'un bu vazîfeyi îfâ ettiği, ona atfedilen bir eserden de anlaşılmaktadır; ileride göreceğiz. Şunu da işâret edelim ki burada oturanlar bizden olsaydı dağılmalarına sebeb yoktu.

Bursa tarafına gelince, daha 706 (1306) da Kestel'den inilib ova — şehri hemen altından sıyırarak — geçilmiş, Kite ve 60 km. ilerisindeki Uluâbâd'a kadar olan geniş saha Osmanlıların eline geçmişti 714 (1314). Osman Gaazî Bursa'yı almağı lüzûmlu gördü ve en has bir emel edindi. Fakat sarp kayalara kondurulmuş kal'eyi kolayca almanın imkânsızlığı karşısında, Kaplıca Kapısı'na bir ufak hisar yaparak yiğeni Ak Timur'un kumandasına verdi; şarkta dağ eteğinde bir ikinci kuleye de Balaban veya Balabancık ismindeki Gaazî'yi yerleştirip uzun muhâsaraya hazırlandı. Sonra birer birer Mudanya, Karamürsel, Yalova, Atranos (şimdiki Orhaneli) alınarak Bursa çenbere sokuldu ve şehir olgun bir meyva gibi sulhen düştü. Muhâsaradan elimizde bir nişan kalmış olup o da Balabancık Hisarı'dır. Şehrin fethi ve Osman Gaazî'nin vefâtı aynı zamanda vuku'bulmuş olup umûmiyetle kabûl edilen târih 726 (1326) dır. Köse Mihal Gaazî bu muhâsarada ara buluculuğu yaptı[5]. Yine bu esnâda Bolu, Samandra, Aydos fetholundu. Bu şereflerle kapanan Osman Gaazî Devri'nden sonra Orhan Gaazî'nin yerleşme, 'imâr ve yayılma devri açılmış oldu. Vesîkalara göre İzmit yarımadasında, en garb ucu bugünkü Yakacık'dan 5 km ilerde olan Samandra'dan başlıyan, Karamürsel, Yalova, İmralı Adası, daha cenubda Uluâbâd gölü ayağı, şarkda Ereğli'den Bolu'ya ve Eskişehir'e, oradan Atranos - Orhaneli'nde Kocasu vâdîsi yoluyla Uluâbâd'a ulaşan hatlar arasındaki erâzî Osman Bey devletinin topraklarını teşkîl etmekte idi, bunlar Osmanlı cihan devletinin tohumu olan topraklardı.

1) Hammer, a.e., 117. S.

2) Kemâl Samancıoğlu, Bartın, Ankara Basım evi 1941, 146 - 147. S.

3) 'Âşık Paşa-zâde bu hususda mübhemdir. Hattâ ifâdeden 705 senesi bile çıkabilmektedir; (a.e., 26-28. S. ve Ahmed 'Âşıkî, Nihâl Atsız neşri a.e., 108-110 S.). Neşrî'den târih dahî çıkarılamaz, (Neşrî, a.e., 128-130. S.) Necîb-'Ârif (a.e., 621-623), 723. Hammer (a.e., 122-123. S.), İsmâil Hâmî (a.e., 11. S.) 723 (1323) verirler. Bu son târihin ikisinde de hakıykat payı vardır 713 de başlayan harekât 717 de inkişaf etmiş, 723 de zaferle neticelenmiştir.

4) İbn-i Kemâl'den naklen Necîb-'Ârif, a.e., 620 S.

5) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 29 S. (726), Neşrî a.e., 134. S. (722).
Hammer a.e., 123. S. (726). Necîb-'Ârif, a.e., 627. S. (726)

OSMAN GAAZÎ DEVRİ ESERLERİ

Ancak 7-8 yerde bu devirden 11 aded eser kaldığını kayden veya mahallen tevsîk edebildik. Bunlar da Bilecik, Bursa, Genbemüz, Karaca Hisar, Söğüd ve Yeni Şehir'dedir. Harf sırasına göre bunları tetkıyk edeceğiz.

BİLECİK

1 — Bilecik'de Şeyh Edebâlî Zâviyesi:

Osman Gaazî'nin, şehri fethettikden sonra kayim pederi Şeyh Edebâlî'yi ve zevcesini Bilecik'e bırakıp, hâsılını (gelirini) şeyhe tahsîs ettiği ma'lûmdur [1]. Osman Gaazî bir de zâviye yapıp masrafları için Koz Ağacı köyünü vakfetmiştir. Bunun kaydı şöyledir: *"Kariye-i Koz Ağacı vakıfdır. Osman Bey'den Ede Şeyh zâviyesine Şimdi'l-hâlde Ede Şeyh oğlu Mahmud şeyh oğlu Mehmed tasarruf ider deyû kaydolunmuş 'an defter-i Kirmastı el-hâlet-i hâzihî Şeyh Mehmed zâviye-i mezkûrda Şeyh olup zikrolunan köyü vakfiyet üzre tasarruf idüp şerâit-i meşîhati yerine getirüp âyende ve revendeye hidmet ede deyû ellerinde pâdişâhımız mukarrernâmesi var deyû kaydolunmuştur. Der Defter-i köhne Hâliyâ Mü'min Dede nâm kimesne mutasarrıf Elinde pâdişâhımız nişân-ı hümâyûnu var. Hâriçden zirâ'at olunur bir buçuk çiftlik resimlu Hâsıl 896 Cemâ'at-i gılmânân-ı vakf kefere..... Hâsıl 813"* [2]
Bu zâviyeye Orhan Gaazî de bir vakıf yapmış *"Kariye-i Kuzcaköy vakıftır Orhan Bey'den Bilecik'de Ede Şeyh zâviyesine Mezkûr Ede Şeyh Mahmud oğlu Mehmed tasarruf ider deyû naklolunmuş 'an defter-i Kirmastı el-hâlet-i hâzihî mezkûr şeyh Mehmed ber karâr-ı sâbık zâviye-i mezkûrede şeyh olup zikrolunan vakfa mutasarrıf olup şerâit-i meşîhatta müeddâ kıla âyende ve revendeye hidmet ide deyû elinde pâdişâhımız mukarrernâmesi var merhûm Sultan Mehmed Gaazî'den nişân-ı şerîf var deyû kaydolunmuş Der Defter-i köhne Haliyâ Paşa ve Mahmud nâm kimesneler tasarruf iderler imiş mezkûrlardan alınub Mü'min Fakıyh nâm kimesneye sadaka olunmuş elinde pâdişâhımız nişân-ı hümâyûnu var deyû mukayyet Der Defter-i atıyk* [3].

Bu zâviye şimdi yoktur. Yeri Bilecik'de Orhan Gaazî câmi'i ile Şeyh Edebâlî türbesi arasında idi. (35. R.) deki eski fotoğrafında, bir cebhede onbeş pencere bir avlu ve avlunun diğer kenarında yine binâlar görülmektedir. Oldukça mühim bir tesîs olduğu anlaşılıyor. Zâviye tek katlıdır ve çatı ile örtülüdür. Ne câmi'e ne türbeye bitişiktir. Dikkat edilecek nokta târihlerin hep Şeyh Edebâlî dedikleri zâta burada Ede Şeyh 'unvânı verilmesidir. Şeyhin 'unvânı bir tevcîh kaydında "Nezâret-i evkâf-ı hümâyûna mülhak evkafdan Bilecik'de vâki (آطه بالی) Ada Bâlî vakfı" şeklinde geçmektedir [4]. Bu sûretle üç ayrı şekil ve imlâ meydana çıkmaktadır.

BURSA ESERLERİ

2 — Balabancık Hisarı:

Fetihden evvel Bursa'nın şarkında dağ eteğinde bir hisar yapılıp içine 50 kadar mücâhid ve dizdâr olarak da Balaban Ağa'nın konduğunu yazmıştık. Hisar Sed Başı'nın yukarısında şehrin son evlerinin bulunduğu Molla Arab semtinde ve bu nâmdaki câmi'in 100 m garbındadır [3]. Garb duvarı 23,75 m., şimâl duvarı 15 m kadardır. nihâyeti belli değildir. Üstte duvar kalınlığı 2,6 m. dir. Garb tarafında kulenin duvarı içine gömülü kalmış bir sıra pencere izi görülmektedir. Biz bunların eski bir Bizans binâsına 'âid olduğunu zannediyoruz (3., 4., 5. R.). Bu hisar duvarının üstünde Molla Arab İlk Mektebi kurulmuştur. Kulenin arkası doldurulduğundan duvarın içden yüksekliği ancak 2 m., dışarıdan ise köşede 8 m. dir. Hisarın üst kısmından birkaç metresinin yıkıldığı tahmîn olunabilir. Arka

1) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, a.e., 20. S.

2) Ömer Lütfi Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, II. Vakıflar Dergisi, 353. S. ve II. resim (metin fotoğrafından ikmâl edilmiştir).

3) Ankara Tapu ve Kadastro 'Umum Müdirliği, Tahrîr Defetri, 570. C. 272. Var. (İktisat Fakültesi İstatistik Enstitüsü dosyalarından alınmıştır. Teşekkürler.)

4) Ev.K.K., Bursa esas defteri 1/3, 1816. sıra.

2. R. : Bursa'da Balabancık Kal'esi şimâl yüzü

3. R. : Bursa'da Balabancık Kal'esi garb yüzü

5. R. : Bursa'da Balabancık Kal'esi şimâl duvarı iç yü

← 4. R. : Bursa'da Balabancık Kal'esi pencere izleri

dolgu yüzünden cenub ve şark duvarları belli değildir. Pencere gibi görünen kemerli yerlerin bir kapı sistemi teşkîl ettiği pek zannedilemez. Bu pencereler gömülmüş olduğundan boyları ma'lûm değildir.

Duvarlar moloz taşıyla yapılmış, arada tek tük tuğla kullanılmıştır. Duvar örgüsü Osmanlı tarzına uygundur. Cebhelerin ba'zı yerleri yıkılmış, öylece kalmış, ba'zı yerleri ta'mir görmüştür. Köşe tekrar örülmüştür.

Büyük bir târîhî emanet olan bu kuleyi Doktor Osman Şevki Bey keşfetmiş olup ismine (Balaban Kulesi) demektedir. Kulenin bir de su haznesi oluğunu söyliyen muhterem Doktor yerini bildirmemiştir. Biz aradık bulamadık Kâzım Baykal Bey Balabancık veya Balaban Bey Kal'esi isimleriyle yâdeder [1].

3 — Gaazî Ak Timur Hisarı:

Bursa Kal'esi'nin garb medhali olan Yıldız Kahve civârındaki Kaplıca Kapısı'na karşı yapıldığı anlaşılan bu hisardan bir bakiye dahî bulamadık. Bursa ve Anıtları eseri müellifi muhterem Kâzım Baykal Bey'in naklettiğine göre, Hamza Bey Câmi'inin önünde, şimdiki vâlî konağının üst kapısı yerinde imiş. Bununla beraber, yine kendisi, Kükürtlü Kaplıcası'nın karşısında da kal'eye benzer duvar kalıntıları olduğunu, bir kere orada durulması fikrini şifâhen bize söylemişdir. Fekat bizim tahmînimize nazaran, kapıyı göz habsine alacak olan hisar mevkîi Hamza Bey Câmi'i civârıdır. İleride bir işâret buluncaya kadar bu ma'lûmatla iktifâ zarûreti vardır.

1) a) Kâzım Baykal, Bursa ve Anıtları, İstanbul, 1950, 131. S.

b) Osman Şevki Uludağ, Bursa ve Uludağ Seyyâhîn Rehberi, Türk Seyyâhîn Cemiyeti, 1928, 113. S.

4 – Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Câmi'i:

Samsa Çavuş'u Osman Gaazî Devri'nin târîhî seyri bahsinde müte'addid vesîlelerle anlatmıştık. "Âşık Paşa-zâde, Taraklı ve Göynük Yenice'si akınlarından bahsederken (a.e., 12-13. S.), *"Samsa Çavuş dahî ol vilâyete yakın yerde olur Ana dahî haber idelüm ki bir fırsat olduğu gibi bize bildire ve aralarında bir müte'ayyince kâfir vardı anı okudular geldi Osman Gaazî'yle ahd ü peymân ittiler Samsa Çavuş her ne dirse ânı kabûl ittiler Suâl Samsa Çavuş ne kişidir Cevab: Bir kişidir kim anın dahî hayli cemâ'ati vardı ve hem yoldaşlığa yarar bir kardaşı vardı (Sülemiş) dirlerdi ol vakıt kim Ertuğrul Gaazî Söğüd'e geldi bunlar dahî anınla bile gelmişlerdi Ol tarafda durmadılar İnegöl kâfirleri incittiğinden vardılar (Mudurnu) vilâyetinde kaldılar Anın kâfiriyle müdârâ idüp oturırlardı Ve ol sebebden Osman Gaazî ol vilâyeti bunlara ısmarladı"* demiş ve daha bunun gibi birçok iltifâtı hiç bir kahraman için sarf etmediği derecede bu zât hakkında söylemiştir. Bu zâtın adının Vatikan nüshasında (صمصه) Samsama şeklinde yazıldığı 'aynı sahifenin hâşiyesinde mezkûrdur. Sâde bu nüshadan istifâde etmesi tabî'î olan Hammer, kitabında mütemâdiyen böyle galat olarak geçirmiş, gözü kapalı ona dayanan bizim son 'asır Osmanlı târih kitabları da 'aynı hatâyı bize nakletmişlerdir. Samsa Çavuş hakkında Neşrî de çok tafsîlât verir.

'Âşık Paşa-zâde, Çavuş'un Lefke yanında bir hisara me'mur edildiğini (24-27. S.) ve buraya, kitabını yazdığı sıralarda, Çavuş Köyü denildiğini, sonra oradan Kara Tekin Hisarı'na geçtiğini yazar, Neşrî de 'aynen böyle der [1]. Mahallî ahvâle vukuufu, yerli rumlarla, âşinâlığı, onlara telkıyn ettiği emniyet sebebleriyle hem 'askerî, hem siyâsî vazîfe görerek kalblerine i'timat telkin sûretiyle halkı yerleştirip fâideli unsur hâline getirmek, bir taraftan da İznik'i gözetlemekle meşgûl oldu. Dikkatli hesab edilirse bu sırada yaşı da yüzü epeyce mütecâviz olmalıydı. Çünki 630 sonlarında yetişmiş bir insan olarak Söğüd'e geldiğine göre 723 de asrı çoktan aşmıştı. Ne mutlu böyle bir hayata, ne mutlu böyle serdengeçdilere dayanan millete.

Osmanlı devletinde ilk çavuş 'unvânını taşıyan [1] Gaazî Samsa ömrünü Sakarya boyunu tutmakla geçirmiş ve nehrin şimâline atladığı zaman da, ismini ondan alan, Çavuş Deresi üzeride bir câmi' ve bir hamam bırakmıştır.

Bu câmi' ancak mahallinde bilinmektedir. Yazılı bir vakıfnâmeye veya tescîl edilmiş bir höccete dayanmayıp da, mahallinde halkın an'ane hâline gelmiş 'alâkasıyla idâme edilen birçok câmi'ler vardır. Bilhassa köylerde ve toplu muhtarlık makamında olan (Dîvân) larda bu şekle sık sık tesâdüf edilmektedir. Bu vasıfta olan câmi'ler eski vakıf kayıdlarında geçmez. Tapu ve tahrîr defterlerinde bulunmak ihtimali vardır amma, şimdiye kadar tarananlarda rastlanmadı. Yalnız Bolu Sâlnâmesi'nin iki tab'ında da Samsa Çavuş Câmi'i zikredilmektedir [2]. Sâlnâmelerin muharriri Zekâî Konrapa Bey bu ma'lûmâtı mahallinden almıştır.

Esâsen bu câmi'in Samsa Çavuş tarafından yapılması 'akla pek yakın gelmektedir. Hiç ma'bedi olmıyan bu yerlerde toplu iskân yapılırken, tez elden kurulmuş basit bir binâ olan câmi', bir kaç köye birden hizmet eden bir cum'a mescididir. Tam olarak hiç bir köyde olmayıp, Genbemüz, Davutlar, Hacı Hasanlar, Görgözler köylerinin ortasında ve dik yamaçların dibindedir. En yakın olan Genbemüz Köyü'ne 1 km. mesafededir. İşte altı buçuk asır şerefli nâmı hâfızalarda yaşayarak son senelere kadar sapasağlam ayakta kalmış, ancak son senelerin tahrîbâtı müzeyyen mihraba kasden uzanmış, çeşmesi de yıkılmıştır. Hamam ise çok daha evvel harab olmuşdur.

Câmi' hemen hemen murabba'dır ve köy câmi'lerinde tesâdüf edilen eb'âda sâhibtir: 8 - 8.5 m. Duvarlar 78 sm. kalınlıkta olup moloz taşıyla, 3 sıra meşe hatılla yapılmışdır. Üstü kiremitli çatıdır. Yalnız köşelerde eski binâlardan toplama kesme taşlar kullanılmıştır, (6., 7., 8., R.). Şimâl-i şarkî köşesinde istavrozlu bir taş ile ahşab bir sütûn kaa'idesi bulunmakatdır, (9. R). Binânın şark duvarı dîğerlerinden 20 cm daha uzundur; ancak bu duvarın yeniden yapıldığı hatılsız bulunmasından belli olmakla, belki ta'mir esnâsında çarpık tutulduğu 'akla gelebilir. Duvarların harcı birkaç santim içersine kadar yenmiştir.

Câmî'de iri ağaçlardan yapılmış bir mahfil ve onun da bir cumbası vardır. Tam ortada bir meşe direk çatıyı taşımaktadır. İç duvarları çamurla sıvalıdır.

İçersinde asıldan kalan basit ve pek hoş, yivli ve yekpâre meşeden pencere kanatları bulunmaktadır, (10. R.). Pencere kanatlarının binileri de çok güzeldir. Mihrab eskiden pek nefîs bir esermiş; defîne aramak için son sene-

1) Bu Çavuş Köyü ve Kara Tekin Hisarı'ndan bugün eser yoktur.

1) Hammer, a.e., 120. S.

2) Müstakil Bolu Sancağı Sâlnâme-i Resmîsi. H. 334 senesi, 320. S. ve H. 337 senesi, 288. S.

lerde kazmalarla kırmışlar ve yerlerini çamurla sıvayıp bırakmışlardır. Mihrab höcresi 55 sm. derinlikte 100 sm. genişliğinde mustatîl olup dip kısmının iki yanı zikzak kabartma suyla çevrilidir. Bu suyun döşeme hizâsından pek az irtifâda bir kısmı kaldığı görülüyor. Oradan zengin yaşmağa kadar olan kısmı yakın vakitde defîneciler tahrîb etmişler. Yaşmak üstü de, oldukça ibtidâî kabartma lâlelerle müzeyyen yaprak kıvrımları, dört sıra üst üste isüf edilerek toplanıp nihâyetlendirilmiş, köşelerdeki müsellesli kısımlar, kabartma altı dılı'lı alçı levhalarla kaplanmıştır. Mihrap höcresinin duvar yüzünde olması icâbeden kenar silmelerinden eser kalmamıştır. (12. R.) mihrabın hey'et-i umûmîyesini, (13. R.) ise nisbeten az tahrîb edilmiş sol köşesinin tafsilâtını göstermektedir. Bu son resimde birinci üst yaprağın altında Selçuk sülüsüne benzer bir yazı kuşağı vardır. Mübhem olarak (مال والز) gibi iki kelime oku-

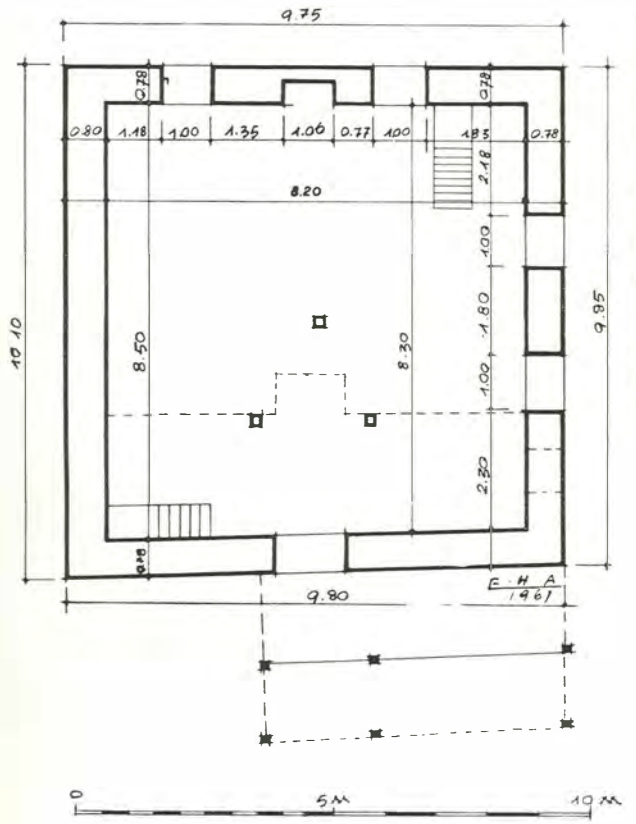

6. R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Câmi'i plânı

7. R : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Cami'i şimâl cebhesi

8. R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Câmi'i cenub cebhesi

9. R. : Genbemüz Kökü'nde Samsa Çavuş Câmi'i köşe bağlantısı

nabilir. Sakat bu kırâat ne tam ne de kat'îdir. Mahfil ormanlık mıntakalara has bir üslûbla, balta ile işlenmiş; rüstik manzaralı bir eserdir. Câmi'in önünde bir de çeşme varmış; (14. R.) de kocaman köfeki başlığı görülen bu çeşme, câmi'in basit taş işçiliğine nazaran çok ince olduğundan daha sonraki bir zamanda yapıldığına hükm olunabilir. Câmi' hazîresinde birçok kabir taşı varsa da hepsi yazısızdır [1].

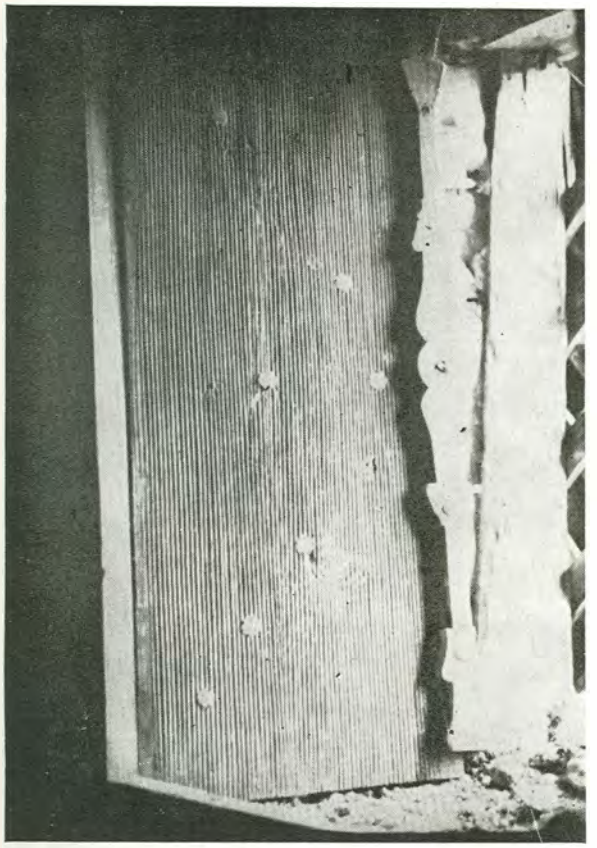

10. R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Câmi'i pencere kapağı

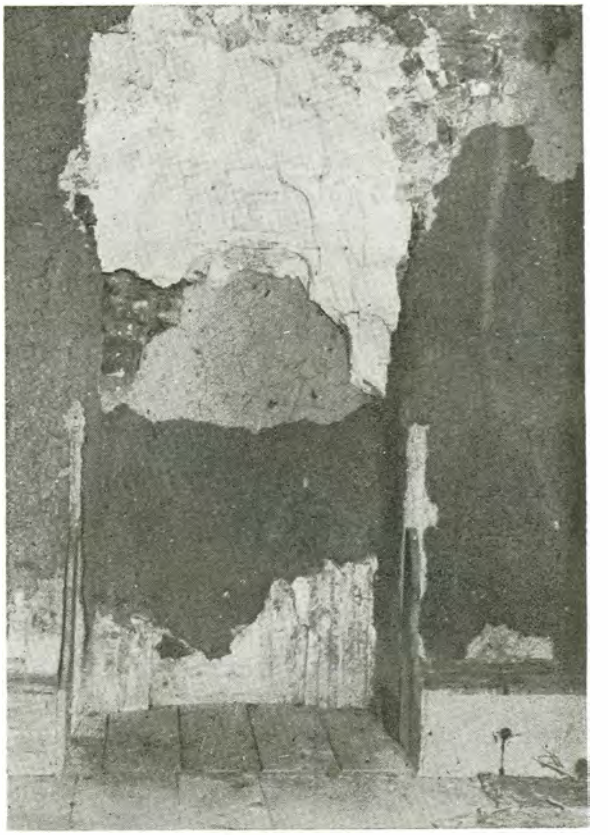

12 R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Câmi'i mihrâbı.

13. R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Cami'i sol köşe tafsilâtı

1) Samsa Çavuş'un kabri, bu câmi'e 1 km. mesâfede ve Çavuş Deresi üzerindeki Hacı Mûsâlar Köyü'nde, mektebin arkasındadır. Yazısı yokdur; ahşab bir türbenin içindedir ve bütün halkın hörmet ettiği, Fâtiha okuduğu bir türbedir.

5 — Genbemüz'de Hamam:

Câmi'in yanındaki ufacık derenin karşı kısmında çalılar içinde bir hamam harâbesi görülmektedir. Buna harâbe demek dahî fazladır. Ancak ba'zı duvar parçaları mevcuddur. Eb'âdının hâricen 10×10 m kadar olduğu anlaşılmaktadır; (15. R.).

14. R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Câmi'i önünde çeşme başlığı

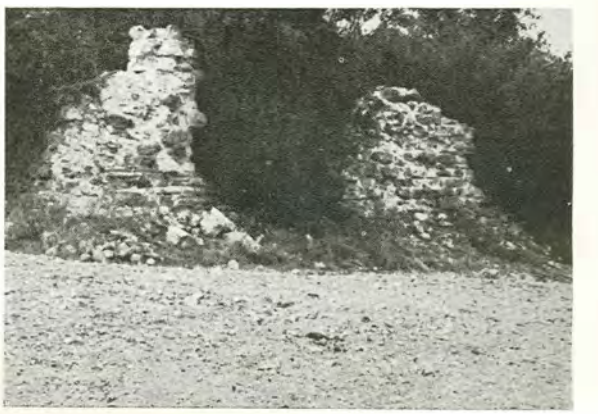

15. R. : Genbemüz Köyü'nde Samsa Çavuş Hamamı harâbesi

KARACA HİSAR

6 — Karaca Hisar Câmi'i:

Karaca Hisar'ın birinci işgaalinin kısa sürdüğünü ve 686 (1287) da son ve kat'î fethiyle kilisenin câmi'e tahvîl olunduğunu, 699 (1299-1300) da burada hutbe okutulduğunu yazmıştık. Câmi' vakıf defterlerinde *"Eskişehir Kazası civârında Karaca Şehir Kasabası'nda vâki' Cennetmekân Sultan Osman Han Gaazî câmi'-i şerîfi vakfı"* diye geçmektedir [1]. Bu kilisenin şekli hakkında bir ma'lûmâta tesadüf edilemedi. Köy harab olmuştu; her halde câmi'de pek iyi değildi ki Sultan Hamîd, büyük cedlerine hörmeten ve teberrüken, bu köyü ve câmi'i 1308 (1898) de yeni baştan yaptırmıştır [2]. Bu eserden elimize geçen silik bir fotoğraf klişesine göre [3], câmi' takrîben 8×8 eb'âdında, çatılı, tek sıra yüksek pencereli, bir binâ olup kapının üstünde bir ikinci sıra pencere ve bu ikisinin arasında kitâbeye benzer bir şeyler görünmektedir. Minâre epeyce yüksektir. Bu binânın kilise ile bir 'alâkası yoktur. Köyün evleri de muhâcir evleri gibi, bir örnekdedir. Bu binâ da, yunanlıların Eskişehir'i işgali sırasında, kasden yakılıp yalnız dört duvarı kalmış iken 1943 senesinde Ertuğrul Gaazî'in mensub olduğu Karakeçili 'aşîretinden Emin Ağa ve oğlu Mehmed Aksu tarafından, yeniden yaptırılmış ve üzerine Marsilya kiremidi örtülmüştür [4].

KÜRE

7 — Küre Köyü'nde Dursun Fakıyh Türbesi:

Söğüd'ün yakınındaki Küre Köyü'nde dik bir tepenin zirvesindedir. Basit ve kiremitle örtülü bir binâdır. Fotoğraflar tele-objektifle alınmış tepeye çıkılamamıştır. Ma'lûm olduğu üzere Dursun Fakıyh Karaca Hisar'da ilk Osmanlı hutbesini okuyan zâttır (17. R.).

1) EV.K.K. Bursa esas 1/3 def., 420. sıra.
2) Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, H. 1334, 414. S.
3) İstiklâl-i Osmânî, Baba Tahir Matbaası. İstanbul, 1318
4) Bu ma'lûmatı temin eden Gölpazarı Orta Mekteb Müdiri Söğüdlü Hasan Ertekin Bey'e teşekkür borçluyuz.

17. R. : Küre Köyü'nde Dursun Fakıyh Türbesi cenub yüzü

ŞEYHLER MEZRA'ASI

8—Şeyhler Mezra'ası'nda Zâviye:

Geyve civârında idi. Sultan Osman vakfetmişti. Yahşi'ye sonra kardeşi Sâlih ve bunun vefâtında da Ali'ye sadaka edilmişdi. Kanûnî Devri'nde zâviye ma'mûr idi.[1]

SÖĞÜD

9—Söğüd'de Ertuğrul Gaazî Kabri:

Bugünkü Ertuğrul Gaazî Türbesi Sultan Orhan vakfıdır; ilerde göreceğiz. Türbeden evvel 'ayni yerde Osman Gaazî'nin yaptırdığı bir açık kabir vardı. Bu kabir Osman Gaazî'nin Bursa'ya naklolunmadan ilk defnedildiği ve şimdi bir makam kabri olarak duran yerden takriben 6 metre kadar mesâfededir. Bu demektir ki müstakbel ve mukadder nakıl esnasında babasının mezarındaki te'sîsin zedelenmemesi için biraz uzağa defnine zarûret hissolunmuştur.

Ya'ni Ertuğrul Kabri müstakil ve mesâfeli idi.

YENİ ŞEHİR

10—Yeni Şehir'de Saray:

Târih hulâsasında belirttiğimiz gibi, Yeni Şehir Osmanlılar tarafından hiç bir zorluk çekilmeden ve daha gerideki Köprü Hisar Kal'esi fetholunmadan, 700 (1300) senesinde alındı. Köprü Hisar'ın fethi ise epeyce güçlükle oldu. Yeni Şehir'in yerinde ya hiç kasaba yoktu veya köy denecek bir iskân yeriydi. Şehrin eski ismi bulunamamaktadır. Bilâkis Yeni Şehir adı başlı başına kasabanın mâhiyetini îzâh etmekte ve Osman Gaazî tarafından

1) Başvekâlet Arşivi (Bş.V.A.), tapu 453-80, Kâmil Kepecioğlu tasnifi.

kurulduğunu göstermektedir [1]. Eğer Yeni Şehir Suyu üzerindeki Köprü Hisar daha evvel alınsaydı, zannımızca Yeni Şehir teessüs etmezdi. Çünki Köprü Hisar'ın yeri daha mühim ve ovaya kenardan hâkim bir vaziyette idi.

Yeni Şehir için 'Âşık Paşa-zâde *"..... yanındaki gaazîlere evler yapwirdi Anda duraklandı ânın adını Yeni-Şehir kodular"* [2]. Neşrî *"..... kendü Yeni Şehir'e varub tahtgâh idindi yanında olan gaazîlere evler buyurdı ma'mûr itti andan ötürü ana Yeni Şehir dindi"* [3], Necîb-'Ârif, Mir'ât'ül Edvar'dan naklen *"Kasabada saraylar, evler, hanlar, hamamlar yapmayı emritti"* [4] demektedirler. Şemsüddin Sâmî Bey *"Pâdişâh-ı muşârünileyh hazretlerinin sarayının ba'zı harâbeleri elyevm mevcuddur"* [5] ifâdesiyle sarayın takriben 60 sene evvel harâbeleri olduğunu belirtmektedir. Filhakika bu sarayın tesbit olunan hamamı vasıtasıyla yeri ma'lûmdur. Saraydan, hamamından başka iz kalmamıştır.

II — Yeni Şehir'de Saray Hamamı:

Bir tahrir defterinin [6] Yeni Şehir kazasını *"Cum'a kılınur ve pazarı durur kasabadır"* şeklinde ta'rif edip (hâliyâ battal) olarak bildirdiği hamam [7], yine aynı defterin 131, 132 ve 41 ve diğer bir defterin 257. sahifesinde Pustinpuş Baba Zâviyesi vakıfları arasında *"Kıst-ı hamam Der nefs-i Yeni Şehir fî sene 3100 akçe"* olarak zikredilmektedir. Yeni Şehir sarayı kullanılmamaya başlandıktan sonra lüzûmu kalmıyan hamam îcâra verilerek zikredilen zâviyeye vakfedilmiştir.

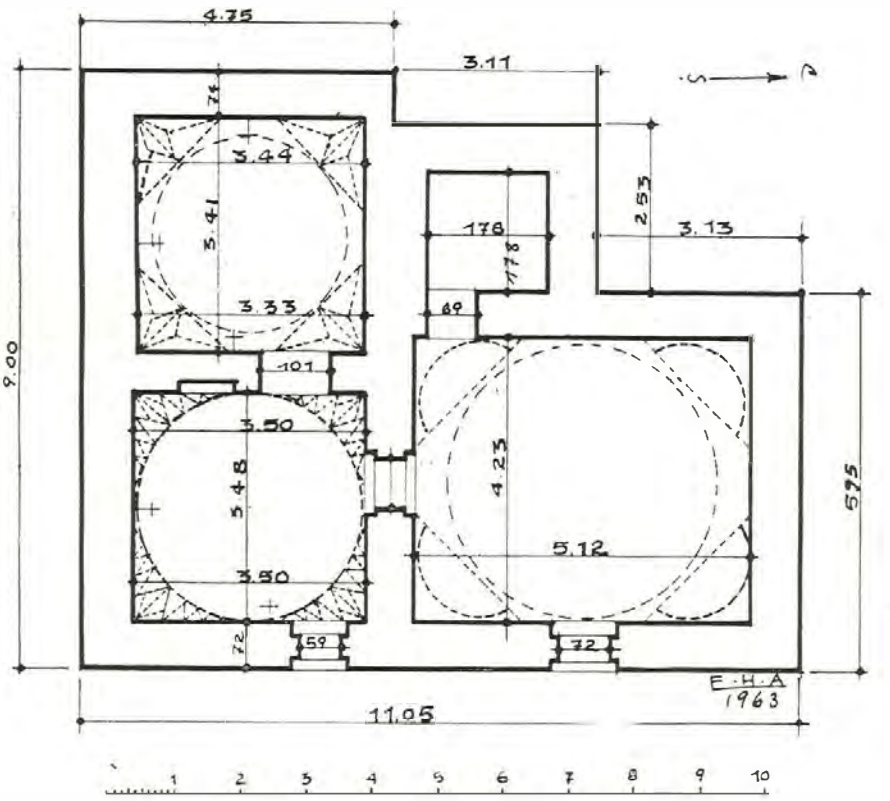

18. R. : Yenişehir'de Saray Hamamı planı

1) İsmâil Hâmi, a.e., 518. S., isimler fihristinde: "Neopolis" dendiğini bildiriyorsa da, hiç bir yerde rastlanmayan bu isim bir karşılık bulunsun diye yapılmış bir tercemeye benziyor.

2) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 21. S.

3) Neşrî, a.e., I. Cilt, 215. S.

4) Necîb-'Ârif, a.e., 596. S.

5) Şemsüddin Sâmî. Kamûs'ul-A'lâm, İstanbul, 1306-1316. VI. C, 4805. S.

6) Başvekâlet Arşivi İstanbul, 337 C. 180 Varak (XVI. 'asır ortası).

7) Ankara Tapu-Kadastro Umum Müdirliği, 570. C. 257 ve 62 varak (XVI. 'asır sonu).

Bu hamam harab bir hâlde Yeni Şehir Orhan Câmi'inin bir az ilerisinde, şehrin kenarında, bulunmakta olup kubbeleri dahî oldukça sağlam durmaktadır. (18. R), bu hamamın basit bir plânını göstermektedir[1]. Mustatîl bir soğuklukdan sıcaklığa ve oradan da iç halvete geçilir. Soğukluk kubbesi kürevî 'alîkalara birinci sıcak yer baklavalı bir kuşağa, iç halvet ise iri birer bâdem etrâfındaki müselleslerle meydana gelmiş mesnedlere oturur. Bir de helâsı vardır. Hamam bu gün çukurda kalmış olup iç döşemeleri ince bir moloz tabakasıyla örtülüdür, (19. R.). Kurnaların. yerleri belli ise de, kendileri yoktur. Hamam yunan işgaaline kadar kullanılmakta imiş. Bu târîhde garbına bitişik olan camekân soğukluk kısmı yanmış, şarkdaki külhan ve saray kadınlarına mahsus taraf da yıkılmıştır. Erkekler camekânının yeri bu gün 'arsadır, külhan ve kadınlar tarafının yerinde ev yapılmıştır.

19. R. : Yenişehir'de Saray Hamamı

★

Osman Gaazî Devri'nden başka bir esere şimdilik rastlamadık. Hammer Orhan Gaazî'den bahsederken *"Derviş Turud ile Abdal Kumral için tekye inşâ eden pederine imtisâlen Sultan Orhan da Derviş-i müttakî Geyikli Baba'ya münâsib bir zâviye binâ ettirdi"*[2] demektedir. Bizce bu kayıt hakıykatin tam kendisi değildir; Derviş Turud dediği Turgudalp olup, tarîkata mensub olmakla berâber, dünyadan elini çekmişlerden değildir; bilâkis İnegöl ve havâlîsini feth ile nâmını o civarda bırakmış bir mücâhiddir. Kendisi Geyikli Baba'ya müntesib olduğundan müstakil zâviyesinin olmasına pek imkân yoktur. Kumral Abdal dediği de 'Âşık Paşa-zâde'nin, Kumral Dede ismini verdiği, Şeyh Edebâlî mürîdi bir zâttır. Ona zâviye verilmemiş köy bağışlanmıştır[3]. 'Âşık Paşa-zâde'nin hikâye eylediği hâdise şöyledir. *"Bab Şeyh Edebâlî kim Osman Gaazî'nin düşünü tâ'bir eyledi ve pâdişâhlığı kendüye muştuladı Yanında bir mürîdi vardı (Kumral Dede) dirlerdi Ol derviş eydür Ey Osman sana pâdişâhlık virildi Bize dahî şükrâne didi Osman Gaazî eydür Her ne vakit kim pâdişâh olam sana bir şehir vereyin didi Derviş eydür bize bır kâğıd vir imdi dir Osman Gaazî eydür ben kâğıd yazmak bilür miyim ki benden kâğıd istersin didi Emma atamdan bir kılınç kalmıştır sende dursun nişan Beni Allahü Te'âlâ pâdişâhlığa ir görirse benim neslim ol kılıncı göreler köyünü almıyalar deyû virdi Şimdi dahî ol kılınç Kumral Dede neslindedir Âl-i Osman'dan her kim ki pâdişâh olsa ol kılıncı ziyâret iderler"*. Bu a'şarı temlik edilen bir köydür; zâviye değildir; tabî'î Kumral Dede o köyde kendine baş sokacak bir yer yapmış, fakat burada yolculara ve müsafirlere hizmete mecbur tutulmamıştır. 'Umûmî bir binâ olmadığı için zikrini doğru bulamayız.

1) Arka taraf pek harab ve yanındaki binâlarla mahsûr olduğundan, kat'i ölçülememiştir. Fakat bu hâl hey'et-i 'umûmiyeye müessir bir derecede değildir.

2) Hammer, a.e., 160. S.

3) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 6-7. S.

III. FASIL

ORHAN GAAZÎ DEVRÎ

Ada Pazarı Şehri

1 — Orhan Gaazî Câmi'i.

Aftun Dere Köyü

2 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk: Çandı Câmi'ler).

Aftun Dere Köyü (Yukarı)

2a — Orhan Gaazî Câmi'i.

Akçe Kese Köyü

3 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk: Çandı Câmi'ler).

Akçe Ova Nâhiyesi

4 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk: Çandı Câmi'ler).
5 — Orhan Gaazî Medresesi. (Bk: Çandı Cami'ler).

Araman Köyü

6 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk: Çandı Câmi'ler).

Baba Sultan Nâhiyesi

7 — Geyikli Baba Câmi'i.
8 — Geyikli Baba Türbesi.
9 — Hamam.

Beçiyörükler Köyü

10 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk: Çandı Câmi'ler).

Belen Köyü

11 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk: Çandı Câmi'ler).

Bilecik Eserleri

12 — Orhan Gaazî Câmi'i.
13 — Osman Gaazî Câmi'i.
14 — Süleyman Paşa Câmi'i.
15 — Şeyh Edebâlî ve Mâl Hâtûn Türbeleri.
16 — Orhan Gaazî 'İmâreti.

Bolayır Eserleri

17 — Gaazî Süleyman Paşa Câmi'i.
18 — Süleyman Paşa-yı Gaazî Türbesi.

Bolu

19 — Bolu'da Alpagut Köyü'nde Lâlâ Şahin Paşa Zâviyesi.

Bursa Eserleri

a — Câmi' ve Mescidler

20 — Ahî Hasan Mescidi.
21 — 'Alâüddin Bey Câmi'i.
22 — 'Alâüddin Bey Mescidi.
23 — Çoban Bey Mescidi.
24 — Gaazî Ak Timur Mescidi.
25 — İl-Erioğlu Ahmed Bey Mescidi.
26 — Lâlâ Şahin Paşa Mescidi.
— Nilüfer Hâtûn Mescidi (Bk. Zarbhâne Mesc.).
27 — Orhan Gaazî Câmi'i.
28 — Orhan Gaazî Câmi'i.
29 — Süleyman Paşa Mescidi.
30 — Süleyman Paşa Mescidi.
— Veled-i Helvaî Mescidi.
(Bk. Süleyman Paşa Mescidi).
— Tefsîrhân Mescidi (Bk. Ahî Hasan Mescidi).
31 — Zarbhâne Mescidi.

b — Bursa Medreseleri

32 — Lâlâ Şahin Paşa Medresesi.
33 — Orhan Gaazî Medresesi.
34 — Aşağı Şehirde Orhan Gaazî Medresesi.

c — Bursa Mektebleri

35 — Orhan Gaazî Mektebi.

d — Bursa Zâviyeleri

36 — Orhan 'İmâret-Zâviyesi.

e — Bursa 'İmâretleri

37 — Orhan Gaazî Aşhâne ve Anbarı.

f — Bursa Hanları

38 — Bezir Hanı.
39 — Emîr Hanı.

g — Bursa Tekyeleri

40 — Abdal Murad Tekyesi.
41 — Abdal Mûsâ Tekyesi.
42 — 'Alâüddin Beğ Tekyesi.
43 — Nilüfer Hâtûn Tekyesi.

h — Bursa Türbeleri

44 — Çoban Beğ Türbesi.
45 — Sultan Orhan Türbesi.
46 — Osman Gaazî Türbesi.

i — Bursa Hamamları

47 — 'Alâüddin Beğ Hamamı
48 — Eski Yeni Hamamı.
49 — Orhan Gaazî Hamamı.

k — Kal'eler, Hisarlar

50 — Bursa Hisarı.
51 — Aşağı Hisarı.

l — Bursa Sarayları

52 — Bey Sarayı.

m — Bursa Köprüleri

53 — Nilüfer Hâtûn Köprüsü. Çndı Câmi'ler

(2) — Aftun Dere Köyü'nde Orhan Câmi'i.
(2a) — Yukarı Aftun Dere Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(4) Akça Ova Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(5) — Akça Ova Köyü'nde Orhan Gaazî Medresesi.
(6) — Araman Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(8) — Beçiyürükler Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(8) — Belen Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(54) — Büyük Kaynarca Köyü'nde Şeyh Muslihiddin Câmi'i.
(55) — Büyük Tersiye Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
— Çayır Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i (Bk. Yığılca).
(56) — Emîr Ali Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(63) — Geriş'de Sultan Orhan Câmi'i.
(67) — Gümüş Ova'da Orhan Gaazî Câmi'i.
(70) — Hasanlar Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(71) — Hoca Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(90) — Kandıra Kasabası'nda Orhan Gaazî Câmi'i.
(91) — Kandıra Akça Koca Câmi'i.
(92) — Kandıra Akça Koca Türbesi.
(95) — Kaymaklı Çiftliği'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(97) — Kaymas Divanı Orman Kariyesi Orhan Gaazî Câmi'i.
(98) — Kuyumcular Kariyesinde Orhan Gaazî Câmi'i.
(99) — Küçük Kaynarca Köyü'nde Şeyh Muslihüddin Câmi'i.
(105) — Melen Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(118) — Tepe Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.
(126) — Yığılca - Çayırlı kazasında Orhan Gaazî Câmi'i.

Büyük Kaynarca Köyü

54 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Büyük Tersiye Köyü

55 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Emîr Ali Köyü

56 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Ereğli Kasabası

57 — Orhan Gaazî Câmi'i.

Ezine Kasabası

58 — Abdurrahman Câmi'i.
59 — Ahî Yunus Zâviye ve Türbesi.

Ferecik Kasabası

60 — Gaazî Süleyman Paşa Câmi'i.

Filibe Şehri

61 — Lâlâ Şahin Paşa Köprüsü.

Gebze Kasabası

62 — Orhan Gaazî Câmi'i.

Geriş Köyü

63 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Geyve Kasabası

64 — Süleyman Paşa Câmi'i.

Göynük Kasabası

65 — Süleyman Paşa Câmi'i.
66 — Süleyman Paşa Hamamı.

Gümüşova Nâhiyesi

67 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Gürle Köyü

68 — Orhan Gaazî Câmi'i.

Harmankaya Köyü

69 — Gaazî Kösemihal Kabri.

Hasanlar Köyü

70 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Hoca Köyü

71 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

İzmit Eserleri

72 — Akça Koca Câmi'i.
73 — Orhan Gaazî Câmi'i.
74 — Süleyman Paşa Medresesi.
75 — Süleyman Paşa Hamamı.

İznik Eserleri

76 — Ayasofya Câmi'i.
77 — Ece Ya'kûb-zâde Mahmud Çelebi Câmi'i.
78 — Hacı Hamza Câmi'i.
79 — Hacı Özbek Câmi'i.
80 — Orhan Gaazî Mescidi.
81 — Süleyman Paşa Mesridi.
82 — Orhan Gaazî Medresesi.
83 — Süleyman Paşa Medresesi.
84 — Orhan Gaazî Mektebi.
85 — Süleyman Paşa Mektebi.
86 — Orhan Gaazî 'İmâreti.
87 — Hacı Hamza Künbedi.
88 — Kırgızlar Türbesi.
89 — Orhan Gaazî Hamamı.

Kandıra Kasabası

90 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).
91 — Akça Koca Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).
92 — Akça Koca Türbesi. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Karabelen Yaylası

93 — Doğlu Baba Zâziye ve Türbesi.

Karacabey Kasabası

94 — Mihalıç Bey Zâviyesi.

Kavak Köyü

95 — Süleyman Paşa Câmi'i.

Kaymaklı Köyü

96 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Kaymas Köyü

97 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Kuyumcular Köyü

98 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Küçük Kaynarca Köyü

99 — Şeyh Muslihüddin Câmi'i.
(Bk. Çandı Câmi'ler).

Küre Köyü

100 — Küre Köyü'nde Sultan Orhan Câmi'i.
101 — Küre-i Sağıyr Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i.

Lapseki Kasabası

102 — Süleyman Paşa Câmi'i.

Malkara Kasabası

103 — Süleyman Paşa Câmi'i.

Mekece İstasyonu

104 — Orhan Gaazî Zâviyesi.

Melen Köyü

105 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Mustafa Kemâl Paşa Kazası

106 — Lâlâ Şâhin Paşa Câmi'i.
107 — Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi.
108 — Lâlâ Şâhin Paşa Zâviyesi.
109 — Lâlâ Şâhin Paşa Hamamı.
110 — Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi.

Orhan Gaazî Kasabası

111 — Orhan Gaazî Câmi'i.

Sapanca Nâhiyesi

112 — Orhan Gaazî Câmi'i.

Söğüd Kasabası

113 — Orhan Gaazî Câmi'i.
114 — Ertuğrul Gaazî Türbesi.

Sölöz Köyü

115 — Orhan Gaazî Câmi'i ve Zâviyesi.

Şabhâne Kasabası

116 — Süleyman Paşa Câmi'i.

Tacüddin Köyü

117 — Tacüddin Kariyesi Zâviyesi.

Tepe Köy

118 — Orhan Gaazî Câmi'i. (Bk. Çandı Câmi'ler).

Vize Kasabası

119 — Gaazî Süleyman Paşa Câmi'i.

Yar Hisar Köyü

120 — Orhan Gaazî Câmi'i.
121 — Orhan Gaazî Hamamı.

Yeni Şehir Kazası

122 — Yenişehir
123 — Yenişehirde Orhan Gaazî Câmi'i.
124 — Yenişehir'de Süleyman Paşa Medresesi ve Türbesi.
125 — Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi.
126 — Yenişehir'de Pustinpûş Baba Hamamı.

*

III. FASIL

ORHAN GAAZÎ DEVRİ

Orhan Gaazî Devri'ni, Osman Gaazî zamanındaki mübhemiyeti aydınlatmak için yaptığımız târîhî araştırma derecesinde, bir tetkıyke tâbi' tutmaya lüzûm yoktur. Bu devrin son hududları, daha ma'lûm ve mi'mârî eserlerin mevcûdiyetiyle işâretlenmiş vaziyettedir. Osmanlı Devleti'nin, şark hudûdunun, Ankara yakınlarına kadar uzadığı, hattâ bu beldenin fethedildiği bir kitâbeden ma'lûmdur. Ancak bu belde belki bir müddet için elden çıkmış olabilir. Gerede'nin ne vakıt alındığı ma'lûm değildir. İbni Batûta 734 (1333) de burada Şah Bey isimli bir (Sultan) olduğunu söylüyor. Demek o târîhden sonra alınmıştır. Ankara ise 'Ahîlerle anlaşma netcesinde kat'î olarak 760 senelerine doğru ilhak edildi. Bu takdirde Candar ve Ertene Oğulları'yla hudud, Ankara — Gerede — Safranbolu — Bartın hattı üzerinde olacaktır. Osman Gaazî Devri'nin sonlarında Bartın'ın hemen yakınındaki Tuzcular Köyü'nden geçtiğini yazmıştık. Candaroğulları'yla bir zıddiyet ve düşmanlık olmadığından bu hudud değişmemiştir. Cenub hudûdu Eskişehir'in altından, Kütahya'nın şimâlinden, Tavşanlı'nın garbından ve Akhisar civârından geçip Menemen yakınında denize ulaşıyordu. İzmit Yarımadası'nda da, hemen bütün Boğaziçi ile berâber tekmîl erâzî devletin elindedir. Rumeli yakasında şark hudûdu Silivri'den başlamakta, Kırklareli ve Edirne yakınlarından geçerek Meriç'in karşı sâhilinde Ferecik ve Gümülcine civârındaki Şabhâne'ye kadar uzanmaktadır.

ORHAN GAAZÎ DEVRİ BİNÂLARI

ADAPAZARI

1 — Adapazarı'nda Orhan Gaazî Câmi'i :

Adapazar'ında çarşının şark tarafındaki Orhan Gaazî Câmi'i, mahallen ve kayden ma'lûmdur. Yapılan cihet tevcîhi[1] münâsebetiyle *"Sapanca'ya tâbi' Adapazar'ında vâki' merhûm ve mağfûrünleh Sultan Orhan Gaazî câmi'i-şerîfi"*[2] denmektedir. Câmi' bugün, eski bünyesinden hiç bir iz taşımamaktadır. Sultan Hamid Devri'nin yüksek pencereli üslûbuyla çatılı olarak yapılmıştır ve muhtemelen eski binâsından daha büyüktür, (20. R.). Minâredeki sene 1316/1318 târîhi bu ikinci inşânın senesini göstermektedir.

1) Cihet tevcîhi ta'biri hatib, imam, müezzin gibi vazifelilerin ta'yini mânâsına gelmektedir.

2) Ev.K.K. İzmit esas defteri, 144. No. 142-144. sıra.

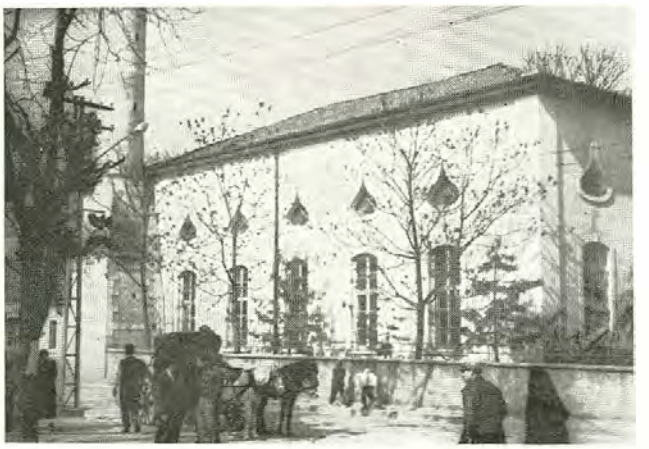

20. R. : Adapazarı'nda Orhan Gaazi Câmi'i

AFTUN DERE

2 — Aftun Dere Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: Bk. Çandı Câmi'ler

AFTUN DERE (Yukarı)

2a — Yukarı Aftun Dere Köyünde Orhan Gaazî Câmi'i.

AKCA KESE

3 — Akca Kese Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

Bu köye İzmit - Kandıra yolunun 27. kilometresinden sapılıp gidilir. Köyün eski adı ve câmi' evkaf kayıdlarında *"Üsküdar müzâfâtından Kaymas Nâhiyesi'ne bağlı Akçakenise dîvânında kâin cennetmekân Sultan Orhan câmi'i"*[1] olarak geçmektedir. Halbuki Dâhiliye Vekâleti'nin meskûn yerler kılavuzunda, İzmit Vilâyeti'nde, Kandıra Kazâsı'nda, Koca Kaymas köy muhtarlığında (yâni dîvânında) Akça Kese olarak kayıtlıdır[2]. Zamanla Akçakilise isminin bu şekle döndüğü anlaşılmaktadır. Bugünkü câmi' temâmen yenidir; fakat yerdeki sütûn ve mermer parçalarından burada ehemmiyetlice bir binâ bulunduğu ve hattâ, isminin de delâletiyle, câmi'in bir kiliseden tahvîl edilmiş olduğu pek muhtemel görülmektedir.

AKÇA OVA

4 — Akça Ova Nâhiyesi'nde Orhan Gaazî Câmi'i: Bk: Çandı Câmi'ler

5 — Akça Ova Nâhiyesi'nde Orhan Gaazî Medrese-si: Bk: Çandı Câmi'ler

ARAMAN

6 — Araman Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: Bk: Çandı Câmi'ler

BABA SULTAN NÂHİYESİ

7 — Baba Sultan Nâhiyesi'nde Geyikli Baba Câmi'i:

8 — Baba Sultan Nâhiyesi'nde Geyikli Baba Türbesi:

1) Ev.K.K., İzmit esas defteri, 144. No., 3742. sıra.

2) Türkiye'de Meskûn Yerler Kılâvuzu, Ankara 1946, 25. S., (Kıs: Mes.Y.K.)

Bursa'dan İnegöl'e giderken, 12 km. kala sapılıp, cenûbda Uludağ'ın en şarkdaki eteklerine yaslanmış ağaçlıklar, korular, ulu çınarlar vatanı, Baba Sultan Köyü, Geyikli Baba'nın inzivâ ve son istirahat yeri olmuştur. 250 hânelik küçük bir kasaba ehemmiyetindeki bu nâhiyenin râkımı 700 m. dir; bol ağacı, köpüren yeşilliği, taşan suları, çeşmeleri vardır. Bu gümrâh dekor içinde de, Bursa fethinin kuvvetli desteklerinden, efsâneler kahramânı Geyikli Baba'nın câmi'i, türbesi ve hamamı bulunmaktadır. Târîhler hemen ittifakla, Bursa fethinde bulunan Abdal Murad, Abdal Mûsâ, Doğlu Baba ve hepsinden fazla Geyikli Baba'dan bahseder. Ahmedî'de [1] ve Behçet'üt-Tevârîh'de [2] zikri geçmez. Esâs menbâ, 'Âşık Paşa-zâde olup dîğerleri pek ufak farklarla ondan aktarmışlardır. 'Âşık Paşa-zâde Derviş Ahmed Efendi *"Ziyâde mehabbet ittüği dervişlere zâviyeler yapwirdi Nitekim Geyüklü Baba üzerinde cum'a mescidi yapturdu ve zâviye dahî yapturdu"* [3] demekte; Orhan Gaazî Devri mutasavvıfları miyânında da *"..... fukaradan 'Âşık Paşam hazreti ve Geyüklü Baba ve Yunus Emre ve Şeyh Tapduk Emre ve 'Ahî Evren ve Karaca Ahmed Sultan var idi Bunlar Gaazî Hüdâvendigâr zemânında oldular ve bunlar kerâmetleri zâhir olmuş ve du'âları müstecâb idi"* [4] sözleriyle Geyikli Baba'yı tavsîf ettikden sonra Orhan Gaazî ile münâsebetini şöyle ifâde etmektedir,[5]: *Hele şimdi görelüm Orhan Gaazî Bursa'da neyler Devlet ilen kim geldi 'imâret yapdu Vilâyetin dervişlerini teftiş itmeğe başladı İnegöl yöresinde, Keşiş Dağı'nın aralığında bir nice dervişler gelmişler anda makam tutmuşlar İçlerinde bir derviş var Bu dervişlerden ayrulur Varur dağda geyicekler ile yürür Ve ol Durkut Alp am sever dâyim anun yânuna gelür anun ile müsâhabet ider Durkut Alp pîr olmış idi Orhan'un dervişler teftiş ittüğin işidicek Orhan Gaazî'ye bir adam göndürdi kim Benim köylerüm yanunda bir nice derviş geldi mukıym oldu Aralarında bir derviş vardur gâh gâh varur dağda geyicekler ile gezer bir nice gün ve hayli mubârek kişidür didi Orhan Gaazî eydür 'aceb kimin mürîdidür didiler Eyitti "sorun kendünden" didi Geldiler sordular Eyittü "Baba İlyas mürîdiyin" didi. Seyyid Ebü'l-Vefâ tarıkındenin didi Emrittiküm varun dervişi getirün didi geldiler dâ'vet ittüler gelmedi Derviş dahî haber ısmarladı kim "Sakın Orhan dahî gelmesün" didi. Geldüler Orhan Gaazî'ye haber virdüler. Orhan Gaazî yine haber göndürdü kim niçin gelmez Ve beni niçin komaz anda varmağa Derviş cevab virdi kim "Dervişler göz ehilleri olurlar Gözedurler Dahî vaktinde varurlar kim du'âları makbûl olına" Bir nice günden sonra bir kavak ağacını kopardu omuzına getürüb doğru Bursa'nın hisârına geldü Pâdşâhın sarayına geldü Havlı kapusunun iç yanında bu kavak ağacını dikmeğe başladı. Gördiler Hâna haber virdiler "Ol derviş geldi bir kavak ağacı dahî getürdi kapuda dikeyürür" didiler. Orhan Gaazî çıktı Gördi kim ağacı dikmiş Dahî sormadan Hâne eyidür "Teberrükümüzdür. Oldukça dervişlerün du'âsı sana ve nesline makbûldür" didi hemandem du'â itdi Durmadı döndü gerü mekaamına vardı O kavak ağacı şimdi dahî vardur saray kapusunun içinde. Gaayet de büyük ağaçdur Ve her gelen pâdişâh ol ağacun kurıcasunu giderürler Andan sonra Orhan Gaazî dahî dervişün ardınca mekânına vardu eydür "Derviş bu İnegöl nevâhisiyle senün olsun" didi. Derviş eydür "Milk mal hakkundur ehline virür Biz ânın ehli değülüz" dir, eyitti. Sordular "Ehli kimlerdür" didiler Hak Teâla dünyâ milkini sizin gibi hanlara ısmarladu Mâlı dahî mu'âmele ehline ısmarladu kim kulları birbiriyle mesâlihin görsinler deyü bizlere gün yeni nasîb olan rızık dahî yeni" didi. Orhan Gaazî eydür. "Derviş nola benim de sözümi kabûl itsen" Derviş eydür "Şu karşuda duran depecükden berü yercügez dervişlerin havlısı olsun" didi. Orhan Gaazî dahî bu sözi kabûl itti. Du'â aldı mekânına gittü*

NAZM

Ümîdüm du'âdur ehl-î du'âdan.	*Du'âdur bize emrolan Hudâ'dan*
Müyesserdür nice nefes cihâdda	*Du'âdur evliyâdan enbiyâdan.*
Didi hak kim dilen makbûl edeyin	*Bu kavli umdu cânum ol nidâdan*

Orhan Gaazî ol dervişün üzerine kubbe yapdu yanında tekye yapivirdi ve dahî cum'a mescidi yapdu Şimdiki vakitde üzerinde ihyâ olınup beş vakıtde pâdşâhlara du'â iderler kim dâim anarlar Ol zâviyeye Geyikli Baba tekyesi dirler ve emma geldik bu yana..."

Neşrî'nin Ankara'da tab' olunan nüshasındaki konuşma bir dervişin pâdişâhla ahbaplığını göstermek bakımından mühimdir [6]: *"Derviş eyüttü pâdişâhsın sözün sınmasın Şol karşu tepecikden berû yerceğiz dervişlerin havlısı olsun"* Bu sûretle derviş büyük bir mâlikâne teklîfini reddediyor amma pâdişâhın sözünü i'tibardan düşürmemek için

1) a - Nihad Sâmî Banarlı, Ahmedî ve Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân, Türkiyat Mecmû'ası. VI.C., 49-176. S.
b - Ahmedî, Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân, Osmanlı Târihleri Külliyâtı. Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, Nihâl Atsız neşri.

2) Şükrullah, Behçet'üt-Tevârih, yukarıki külliyat, Niahl Atsız tercemesi.

3) a - 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 196. S.
b - Ahmed 'Âşıkî, Nihâl tab'ı, a.e., 231. S.

4) a - 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 199. S.
b - Ahmed 'Âşıkî, Nihâl tab'ı, a.e., 235. S.

5) Ahmed 'Âşıkî, Nihâl tab'ı, a.e., 122-123. S.

6) Mevlânâ Neşrî, Fâik Reşid Unat - Mehmed Köymen tab'ı a.e., 170. S.

ufak bir avlu ile iktifâ ediyor [1]. Şekaayık-ı Nu'mâniye Geyikli Baba'nın Azerbeycan'ın Hoy Kasabası'ndan olduğunu, ismine rastlanmadığını ve eserin yazılmasına kadar geçen iki asır zarfında türbesinin devamlı olarak hâcet sahiplerinin ziyâretgâhı bulunduğunu yazmaktadır. Müellif de, türbeyi bizzat ziyâretinde, hanedâna mensub iken, beylikteki haklarını terk ederek Şeyh'e tâbi olan bir Germiyan Oğlu'na 'âid bir kabir gördüğünü ve Bursa Sarayı'nın karşısına diktiği ağaçın da o asırda sağlam durduğunu ve neşv ü nemâsı devletin inkişaf ve yükselmesine ve hânedânın devâmına işâret olunduğunu yazmaktadır,[2]. Künh ül-Ahbâr farklı bir rivâyet nakletmekdedir Mûsâ Abdal'dan bahsederken *"Bunlar sultân-ı zî-şânla, Bursa fethinde hazır ve kerâmât-ı 'aliyyeleri manzûr ekâbir ve esâgır idi Hatta bir kere bir ahker* [3] *ele alub bir atılmış penbe (pamuk) nin içinde nihan kıldılar ve ehibbâsından biriyle Geyüklü Baba'ya îsâl ittiler anlar dahî Mûsâ Abdal'a bir kutu ile leben irsâl itti meclisde hazır olanlar ta'accüb eyleyüb leben irsâlinde ne sır vardır dediler amma Mûsâ hayli tahsîn etti. Leben irsâlinden muradları teshîr-i gazâle işârettir ki hayvânâtı teshîr itmek nebâtâtı tasarruf itmekten ziyâdedir. Bu takdîrce anların kuvve-i kerâmetleri izdiyâdla âmâdedir"* demekte [4] ve bu kıssa ile her iki fakıyr-u-İlâhın cilvesini 'ifşâ etmektedir. Tâc'üt-Tevârih'de kısaca bahsi vardır [5]. Yeni eserlerde İsmai l Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında, bu dervişlerden siyâsî bakımdan istifâde edildiğini 'Ahî ve Alp Erenler denildiğini, Bâbâî tarıykatinden gelen gaazî'lere ehemmiyet verilmiş olduğunu ve ismi ma'lûm olup, sonradan Bektâşî'ler tarafından benimsenen bu dört gaazînin, Bâbâî tarıykatine mensûb olduğunu yazıyor [6].

Bu eserlerin hiçbirinde isim olmadığı halde, Güldeste-i Riyâz-ı İrfan'da, Lâmi'î Çelebi'nin (Sultân-ı Bahar bâ Şehriyâr-ı Şitâ) nâmındaki eserinde, bahârın çiçek ve dallardan mürekkeb ordusuyla Bursa dağına doğru üç koldan yürüyüb fethederek kışın askerlerini târumar ettiğini anlatırken, müte'addid yerde, hüviyeti ve üzerine yapılan türbe ve câmi' i'tibariyle Geyikli Baba ile mutâbık olan bir zâtı, (Ulvî Baba) nâmıyla kaydetmiş, ayrıca bir yazma nüshasında aynı bahisde (Geyikli Baba) demiş olmasından, bu iki adın ayni şahsa ait olduğu, bu sûretle en eski müellif olan Lâmi'î Çelebi'nin o târîhlerde Baba'nın ismine âgâh bulunduğu netîcesine varılmıştır. Baba'nın yanındaki kabir sâhibiin 'Âl-i Germiyan'dan olduğunu Şekâyık sâhibinden naklen yazmıştık; Belîğ Çelebi bu zâtın 'Balım Sultan nâmındaki emîr olduğunu kaydetmiş, fakat menba' bildirmemiştir [7].

Geyikli Baba, Baba İlyâs-ı Horasânî'nin dostlarından olduğunu bizzat söylemiştir. Baba İlyâs-ı Horasânî de, Geyikli Baba da Ebü'l-Vefâ tarıykatine mensubtur. Ebü'l Vefa Tâc'ül-'Ârifîn Muhammed bin'ül Hüseyniyy'ül-Bağdâdî (vefâtı h. 500), Betâih'li Abdullah'uş-Şenbekî'ye mensub olup tarıykı Eş-Şenbeket'ül-Vefâiyye, nâmıyla ma'rûf olmuş, fakat Hazret-i Ahmed'ür-Rifâî'nin (vefâtı h. 578) tarıykatının intişârından sonra onunla mezcedilmiştir [8]. Hoca Ahmed Yesevî'nin Hazret-i Ahmed'ür-Rifâ'î ile görüşüp teberrüken Rifâ'î hırkası giydiği de bildirildiğine göre [9] Vefâ'îlik - Yesevîlik - Rifâ'îlik tarıykatlerinin yakın akrabâ oldukları ve en sarsılmaz sünnî tarıykatlerden olan Rifâ'îliğin XIII - XIV 'asırlarda Anadolu'da nasıl bir kuvvet ve âhenk sağladığı anlaşılabilir. Buna bir işâret olarak Orhan Gaazî'nin de Sıvas'da Şeyh Hasan'ür-Rifâî'ye mu'tekıd olduğu rivâyetini ilâve edebiliriz [10]. Mu'tekıd tabirinden mensub ve en azından muhib ma'nâsı çıkar.

Ancak her kayıddan âzâde olan Bâtınî zümrelerin, bu îmân ehlini bir bakımdan istismâr ederek, tarıykatlere sâhib çıkmalarını, hak rızası adına hareket edenlere teşmîl etmemek gerektir. İşte Geyikli Baba da bu hâlis evsâfla temâyüz etmiş ve hak katında en makbûl ma'nevî kıymet olan mücâhidlikle şereflenmiştir. Bütün bu îzâhattan anlaşılan da Bursa fethinde Orhan Gaazî ile berâber kılınç salladıkdan sonra 40 km. şarkdaki Baba Sultan kariyesine çekilip irşâd ile meşguul olduğudur.

Orhan Gaazî tarafından yaptırılan câmi' ile türbe bitişik, hamam biraz ayrıdır. Bunların Orhan Gaazî tarafından yaptırıldığını târihlerden naklettik; Kadı sicilleri ve tapu defterlerinde de kayıdları vardır. Kadı sicillerinin birinde *"İnegöl'de Geyüklü Baba ve Bâlım Sultan Târbeserâhümâ'nın zâvîyesinde yevmî sekiz akce ile Şeyh Seyyid Mustafa'nın ta'yînî Şevval 994"* (Eylûl 1585) kaydı vardır. Burada karşımıza çıkan Bâlım Sultan isminin Germiyanoğullarından birine 'âid olduğu rivâyetini Güldeste'ye atfen bildirmiştik. Şekâyık'de yalnız bir Germiyanoğlu denir. Güldeste'de de iki ismin aynı şahsa izâfe gayreti göze çarpmaktadır. Mahallinde de ikinci sandukanın Bâlım Sultan'a

1) Aynı ifâdeler için bakınız: Mevlânâ Mehmed Neşrî, Cihannümâ. Deutchen Akdemie der Nissenschaften zu Berlin, nüshasından. Nâşiri: F. Taechner Leipzig 1951, 47-48 ve 51. S.

2) Taş Köprülü-zâde Mevlânâ İsâmüddin Ahmed bin Mustafa bin Halil, Şekaayık-i Nu'mâniye, Edirnevî Ahmed Mecdî Efendi tercemesi, Dâr'üt Tıbâ'at-ül Âmire, 1269, 31-33. S.

3) Kor ma'nâsınadır.

4) 'Âli, a.e., 49, 62. S., son fıkra 64. S.

5) Hoca Sadüddin Efendi, Tâc'üt-Tevârîh, İstanbul Dâr'üt Tıbâat'ül 'Âmire 1279, I.C., 23. C., II. C. 606. S.

6) İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Târihi, Türk Târîh Kurumu Basımevi 1947, 276. S.

7) İsmail Beliğ Bursavî, Güldeste-i Riyâz-ı Irfân, Hüdâvendigar Matba'ası, Bursa 1287, S. 220-221 ve yan hâşiyeleri.

8) Bu son ma'lûmat için bk: Kasım Küfrevî, doktora tezi, Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı, 23. S. v.d., dan: bk: Takıyüddin'ül-Râbetî, Tiryak'ül-Nuhibbîn fî Tabakaat'il-Meşâyih'il Rifâiyyîn, Mısır 1305, 41. S. (Kasım Küfrevî Beyefendiye çok teşekkür ederiz).

9) Takıyüddin, a.e., 67. S.
tanbul 1314, II C. 39. S.

10) Derviş Mehmed Zıllî-Evliya Çelebî, Seyâhatnâme, İs-

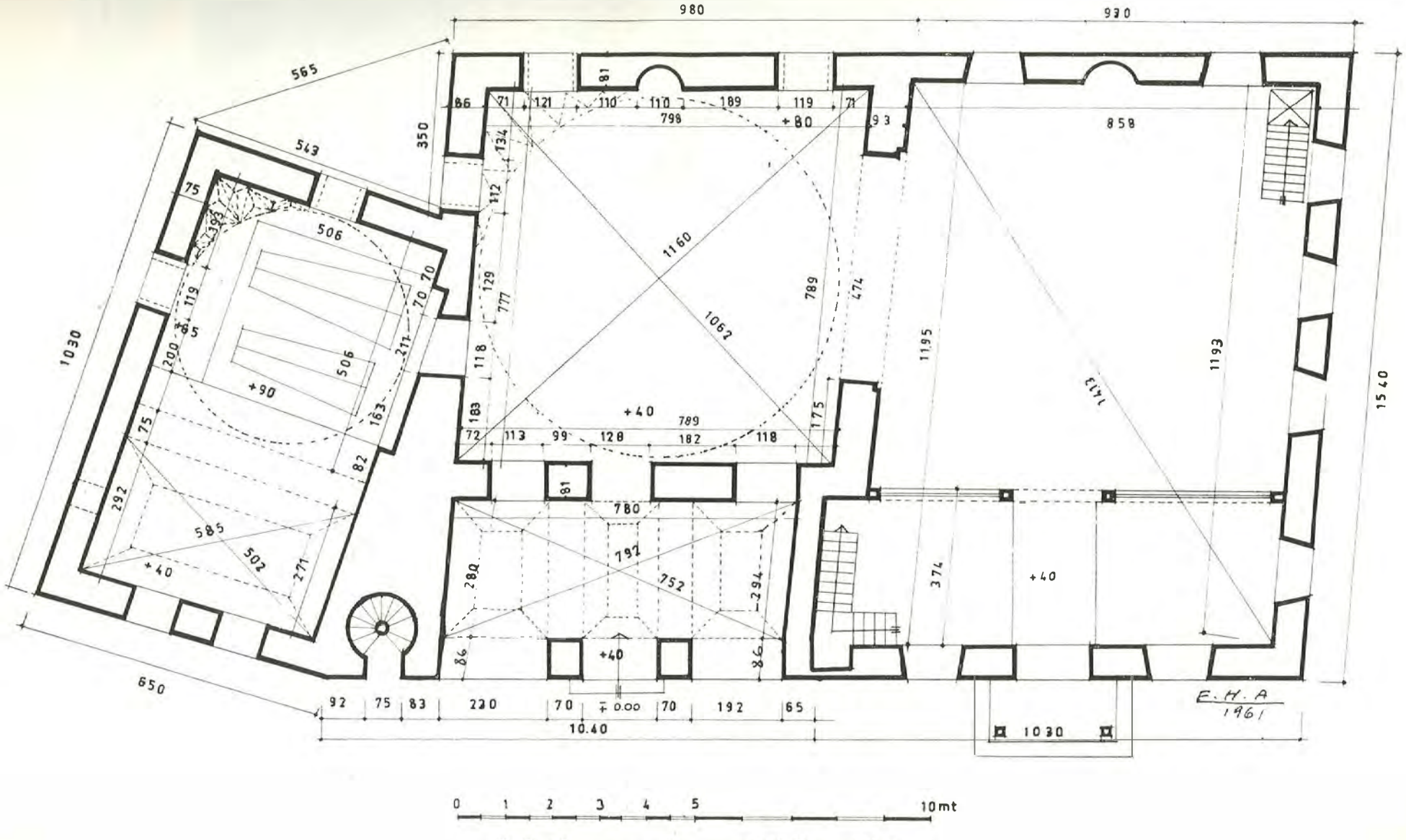

21. R. : Baba Sultan nâhiyesinde Geyikli Baba Câmi'i ve Türbesi plânı

'aid olduğu söylenmektedir. Tapu defterlerinde ise şöylece kayıtlıdır: *"Geyikli Baba kariyesi — vakf-ı zâviye-i Geyüklü Baba — mukaataa-ı bağ ve bağçehâ ve kestâne ve cevz-ı hassa 4200 — be mûcib-i defter-i atıyk — An kıst-ı hamam der karye-i Geyüklü Baba 1080 — be mûcib-i defter-i atıyk — An kirâ-yı dekâkîn der nefs-ı Bursa 3 bab 1020 — ber mûcib-i defter-i atıyk ve altı bin vakf akçe vardır sİtirbâh olunup gallesinden ne hâsıl olursa zikrolunan hamamın ve değirmenin ta'mîrine sarfoluna"*[1]. Bu kayıd bize hamamın da aynı manzûmeden olduğunu ve şimdi Baba Sultan denilen kariyeye o zaman Geyüklü Baba ismi verildiğini göstermektedir.

Câmi' kıblesini âletle ölçmek imkânını bulamadık; fakat güneş istikametine inhiraflıdır; kıbleye göre de 50° tutar; türbe ondan da daha dönüktür (21. R.) Câmi' ve türbe inşâatı hey'et-i umûmiyesiyle duvar yüzleri, kemerler, pencere eb'adı, kornişler gibi tafsilât bakımından tıpatıp aynı ise de türbenin sonradan eklendiği bilhassa arka köşede son derece bârizdir (22. R.). Türbe sonradan yapıldığı hâlde, istikaametini kıbleye göre daha çarpık tutmalarının sebebi anlaşılamıyor; bir maddî hatâ sezilmektedir. Bununla berâber şimdiden söyliyelim ki Orhan Gaazî Devri binâlarının hemen hepsinde kıble hatâsı âşikârdır.

22. R. : Geyikli Baba Câmi' ve Türbesinin arka köşesi

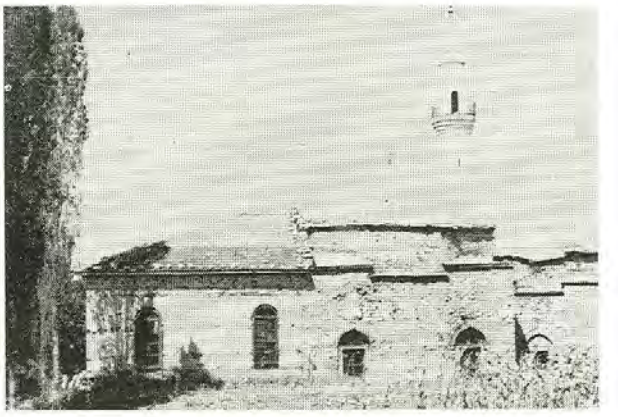

23. R. : Geyikli Baba Cami' ve Türbesinin cenub cephesi

İlk yapıdan olan kubbeli harîme çatılı bir ilâve ekleyip binayı genişlettiklerinden, câmi' bugün iki ayrı kısımdan mürekkebtir. Ön duvarı hımış olan bu ilâvenin XIX. asır sonunda yapıldığı tereddütsüz söylenebilir. Eski kısmın plânı mütekâmildir, nisbetleri düzgündür fakat gönyesizlikler göze çarpmaktadır, (23. R.). Câmi' kıblesi yamaca, medhâli dereye karşıdır. Medhâl bir sed duvarı ile sağlanan düzlük üzerine gelmektedir. Bu seddin aşağısından, belki de Geyikli Baba'nın Bursa Sarayı kapısına diktiği kavak = çınarl[2] bir yaşda olan, görülmemiş büyüklükde bir çınar bütün câmi'i 'âdetâ kucaklar. Evvelce temâmen çukurdayken ilâve kısmı oturtmak için genişletilen sedde bir tarafdan yaslanmış, diğer tarafdan yine alt zeminde kalmıştır, (24. R.). Ağacın çevresi 12 m, iç boşluğu 4.80 m. dir. Câmi'e tuğla ve taş sıralarıyla yapılmış yığma ayaklı, çapraz tonozlarla örtülü bir revakdan girilir. Yan pencereleri mütenâsib ve normaldir. Revâkın solunda minâre vardır; sağ duvarı ilâvenin yapılması sırasında daha içe alınmıştır, (21., 25., 26. R.). Câmi' kubbesi iri bâdemlerden mürekkeb bir müsellesî kuşağa oturur; (27 R.). Hâricen kas-

24. R. : Geyikli Baba Çınarı

25. R. : Geyikli Baba Câmi'i revâkı

1) a - İstanbul Başvekâlet Arşivi vakıf tahrir defteri, 337 C., 110 a var., (takriben 929 (1522) senesi.

b - Ankara Tapu ve Kadastro, U. Mü. Tahrîr defteri, 570 C., 256 var., (takrîben 984 (1576 senesi).

2) Bu devirde çınara kavak denmekte idi; Bursa Kavaklı Câmi'i denilen câmi'in önündeki ağaç çınardır; kavak değildir. Öyle iken an'ane mûcibince hâlâ Kavaklı denmektedir. Bir rivâyete göre bu Kavaklı Cami' önündeki ağaç Geyikli Baba'nın diktiği çınardır. İleride bu bahse avdet edeceğiz.

nak sekiz köşeli ve sağırdır, (28. R.). (22., 23., 28. R.) tetkıyk edilirse, kat silmelerinin sekiz köşe kasnakların kesik köşelerinde daha yüksek, duvarla muvâzî satıhta olan düzlüklerinde daha düşük yapıldığı görülür. Demek ki, Bursa'da çok rastlanan bu usûl, daha XIV. 'asır başında vaz'edilmiştir. Bu tarz hareketli ve dalgalı silme tarzı bütün XV. 'asır boyunca, billhassa Bursa'da, pek çok tatbık edilmiş. cidden dilber netîceler alınmıştır.

26. R. : Geyikli Baba Câmi'i 1963 ta'mirinden sonra (foto Hüsnü İnanç)

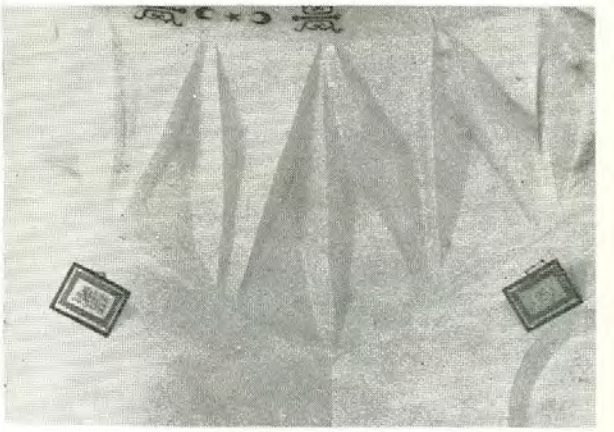

27. R. : Geyikli Baba câm'i kubbe kuşağı

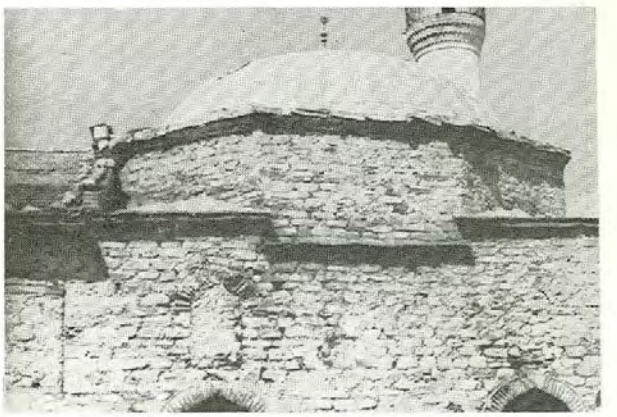

28. R. : Geyikli Baba Câmi'i hârici kasnağı

Revak cebhesinden mâ'ada bütün duvar yüzlerinde hiç tuğla kullanılmamıştır. Taşlar çekiçle düzeltilmiş kaba yontmaya yakın moloz taşıdır. Köşelerde eski binâlardan alınmış taş kullanılmıştır. Pencereler iki sıra olup sivri kemerleri tuğladandır. Kemer ve söveler 10 sm. daha içerlek olup yalnız Orhan Devri'nde tesâdüf edilen bir tarzdadır denilse hatâ olmaz, Gebze Orhan ve Bolayır Süleyman Paşa Câmi'lerinde olduğu gibi. Üst pencereler şimdi kapatılmış bulunmaktadır. Söveler kısmen taş kısmen meşedir hangisi eskisidir? Hüküm vermek güçtür. Câmi'de baklavalı kubbe kasnağından, minberden başka hiç bir tezyînî husûsiyet kalmamıştır. Minber geçme ufak parçalardan meydana gelmiş, on köşeli yıldızlarla yapılmıştır. Korkuluğu murabba'lar içine çatılmış dörtlü yıldızlardır. Hey'et-i umûmiyesi hoştur (29. R.). Minber daha geniş olan yeni kısma nakledilmiştir. Düz meşe kapakların asıldan olması muhtemeldir. Bu câmi'in plân ve tertbâtı güzel ise de bir kutru dîğerinden 1.0 m. farkedecek kadar çarpık ve gönyesiz işlenmiştir. Bu gönyesizlik ve işçilik kusurları Orhan Devri binâlarının alâmet-i fârikasıdır denebilir. Bununla berâber câmi'in revâkının hâl şekli ve nisbetleri, kademeli kat silmeleri, pencerelerin eb'ad ve yerleştirilmesi baklavalı kubbe kuşağının âhengi ile Bursa tipi diyebileceğimiz, câmi'lere pişdarlık ettiği muhakkaktır. Aradaki fark, Bursa'da, kubbeler daha yüksek olduğundan, ona denk düşmesi için revâka epeyce irtifa'lı bir alınlık = tempan eklenmiş olmasıdır. Bursa Koca Naib, Tuz Pazarı, Kara Şeyh câmi'lerinde olduğu gibi. Dîğer taraflarda hemen hemen aynîyet vardır. Bu mukaayese câmi'in üzerinde bu kadar durmamızı îzah eder.

Türbe de aynen câmi' gibi inşâ olunmuştur. Yalnız kubbenin müsellesli kuşağında bâdemlerin içinden birer dâne daha ufarağından kabartılmış, kasnak daha zengince işlenmiştir. Kasnakda evvelce mevcûd pencereler şimdi kapalıdır. Medhâl kısmı bir çapraz tekne tonozla örtülü olup tepe ile aradaki gergiye dört çift geyik boynuzu asılı bulunmaktadır, (30. R.). Kemerin kenarından başlıyan 25 sm. yüksekliğinde bir seki asıl türbe kısmının zemînini teşkîl eder. Bunun üzerine tekrar 25 sm. lik bir set yapılarak sandukalar yerleştirilmiştir. Sandukaların tertîbi ve eb'âdı son devirlere has bir tarzdadır. Câmi' ile türbe arasındaki pencerenin önündeki büyük sanduka Geyikli Baba'ya, dîğeri Balım Sultan'a 'âiddir (31. R.). Câmi'e açılan bu pencere türbenin kubbe mihverinde değildir ve mukaabilinde

olandan farklı, fekat câmi' pencerelerine uygundur. Bundan, bu pencerenin câmi'e 'âid olup türbenin sonradan yapıldığı netîcesi çıkmakdadır.

Minâre câmi'in solunda yapıldığından türbe ilâve olununca arada kalmış, kaa'ide ve küp gizlenmiştir. Gövde ve şerefe temâmen sıvalıdır; şerefe dişlerinin ilk yapıdan olup olmadığı hakkında birşey söylenemez. Basamaklar tuğla dolgu, tuğla çekirdek üstüne düz taş kaplanmak sûretiyle yapılan ilk zamanlara mahsus bir tarzdır.

Câmi' gibi türbe de epeyce ta'mir görmüştür; (32. R.) kapıyı ve ta'mirli pencereyi gösteriyor.

İkinci câmi' husûsiyeti olmıyan basık tavanlı bir binâdır. Bunun da ayrı mihrâbı vardır; bu sebeble birden fazla mihrâblı nâdir câmi'lerden olmuştur. Bu ilâve kısmının bir de mahfili vardır. Câmi'in eskiden geniş bir kabrista-

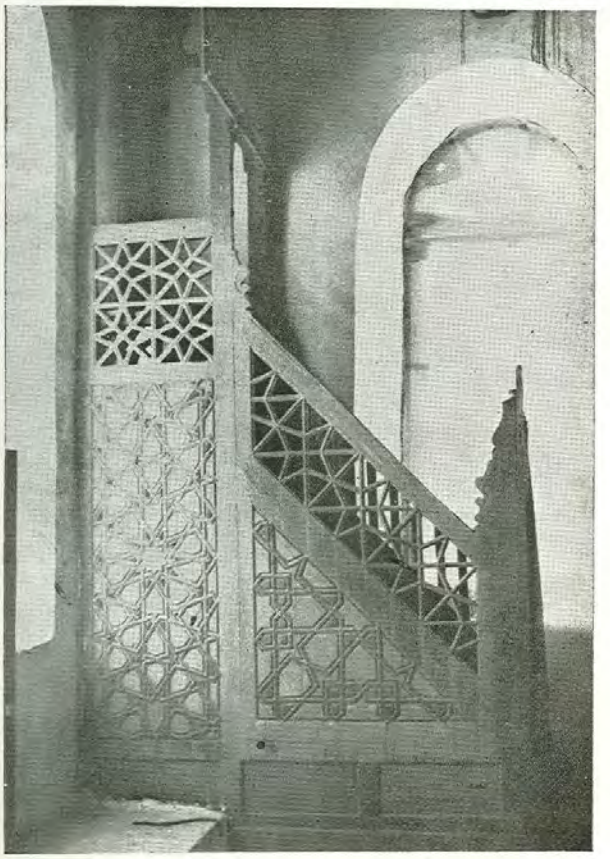

29. R. : Geyikli Baba Câmi'i minberi

30. R. : Geyikli Baba Türbesinde geyik boynuzları

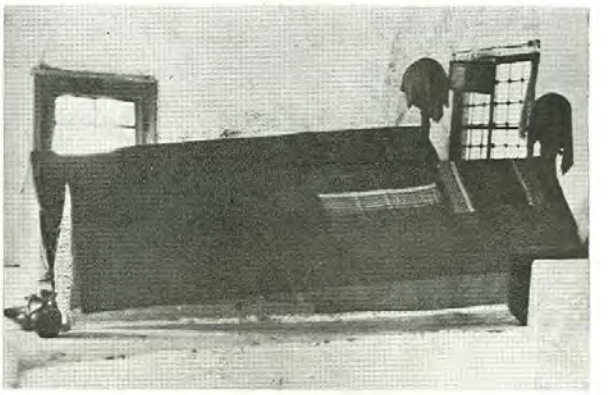

31. R. : Geyikli Baba Türbesinde sandukalar

32. R. : Geyikli Baba Türbe cebhesi

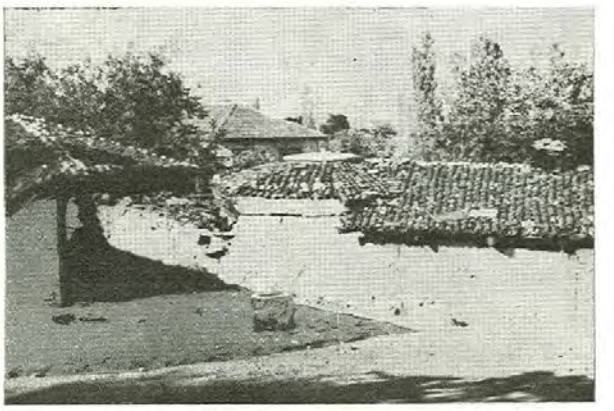

33. R. : Baba Sultan Köyü'nde Geyik Baba Hamamı

nı varmış; mezarlık tahrîbinin moda olduğu devirde taşlarını sökerek yerini tarla yapmışlar; (23. R.) de câmi'in önündeki otlar bitmiş sâha burasıdır. Bu mezar taşlarından bir takımını türbenin içine kaldırmışlardır. İki yassı taştan 'ibâret Mevlâna Abdurrahman kabrinde bir taşın yüzünde:

١ — انتقل المرحوم ٢ — المغفور ٣ — عبدالرحمن بن مولانا شجاع ،

dîğer taşın yüzünde ١ — تحريرا فى شهر ٢ — ذىالحجه ٣ — سنه ثمان وتسعين ve bunun arkasında و ثمانمائه yazılıdır. 898 (1493) de vefât eden bu Abdürrahim Efendinin hüviyeti meçhûldür.

İkinci kabir 17 sın. kutrunda bir taş olup yazısı yukarıdan aşağıyadır:

١ — هذا القبرا المرحوم والمغفور ٢ — السعيد الشهيد الى رحمة الله تعالى ٣ — محمد ابن الشيخ حاجى محمد ادهمى ٤ — فى سنه خمس وثمانين و ثمانمائه 885 (1840) de vefât eden bu zat da ma'lûm değildir.

Türbede bir dolab yazma ve basma Kur'ân-ı Kerîm varsa da içlerinde kıymetdâr bir nüshaya raslanmadı. Câmi'in yakınında bir de mermer büyük yalaklı çeşme vardır [1].

9—Baba Sultan Hamamı:

Gallesi (geliri) bu câmi'in masraflarına vakfedilmiş olduğunu yazdığımız bu hamam da aynı devirden bir binâdır. Câmi'in garbında, daha çukur bir mahalde ılıklık ve sıcaklığında beş kurnası, ayrıca camekânı bulunan küçük bir hamamdır. Kurnalar eski, fakat zemîn yeni ve mozayıkdandır; son ta'mirde yapılmıştır. Hamamın kubbe kutru 4 m. olup tepelik camları yoktur; yalnız bir fenerden ışık alır. Ilıklık bir kemerle bölünüp tonozla örtülmüştür. Külhan Şark ucundadır. Kapılar ve camekân, soğukluk yeni yapılmıştır. Hamam işler vaziyette ve çok temizdir, (33. R.).

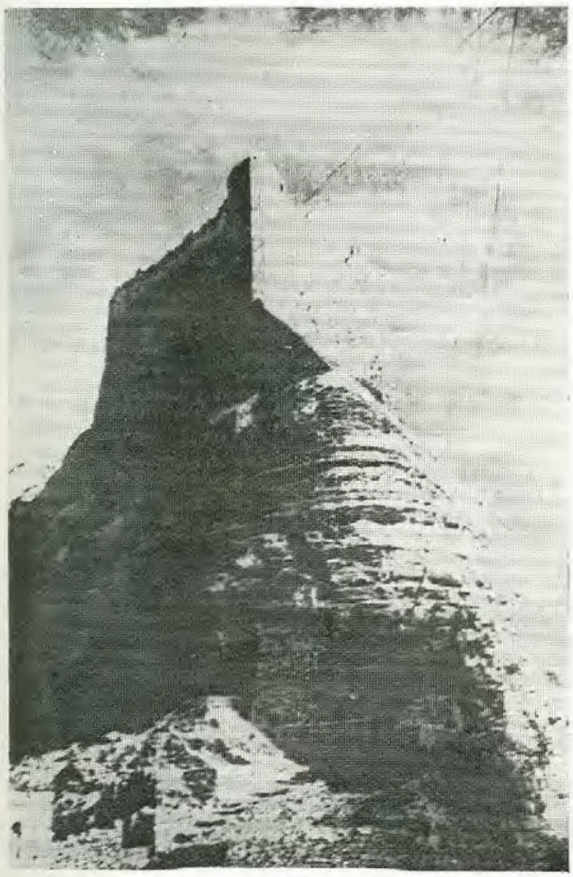

34. R. : Bilecik Kal'esi

BEÇİYÖRÜKLER

10 — Beçiyörükler Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: Bk: Çandı câmi'ler.

BELEN

11 — Belen Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: Bk: Çandı câmi'ler.

BİLECİK ESERLERİ

Bilecik Osman Gaazî'nin 'âilesini, kayınbabası Şeyh Edebâli'ye emânet ederek yerleştirdiği kasabadır. Eskiden şehir şimdikinin şimâl-i garbîsinde, vâdînin en dik ve sarp yerinde kal'enin altında idi. Osman Gaazî'nin yaylâğa çıkarken ağırlıklarını bırakmayı 'ıtiyâd edindiği ve en sonunda tekfûrun ihânetini öğrenince, eşyâ ile berâber cengâverler de sokarak fethettiği kal'e, bu vâdînin garb yamacındaki uçurumlar üstüne kurulmuştu. (34. R.) Şimdi mevcûd olmayıp Mi'mârlık mecmû'asında Bilecik Kal'esi olarak neşredilmiştir. Eğer hakıykate uyuyor ise, alınması ne kadar güç bir kule olduğu görülüyor. Bugün bedenlerden eser yoktur. Yalnız kayaların boş yerlerini dolduran duvar parçaları şark yüzünde görülmektedir. Bu kayaların ve kal'elerin eteğindeki uçurumlu set üstünde Şeyh Edebâli türbe ve zâviyesi, Orhan Gaazî Câmi'i ve vâdînin en dip yerinde Osman Gaazî Câmi'leri karşı yamaçta Orhan İmârei ve birkaç cami' harâbesi görülmektedir. Bütün eski Bilecik bu kal'eden i'tibâren derenin dikliğinin azal-

1) Fotograflar 1962 deki vaziyeti göstermektedir. 1963 - 64 de Câmi' (Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu) tarafından mükemmel bir şekilde ta'mir edilmişdir. Bu ta'mir hakkında (26. R.) bir fikir verir. Bu muhterem Cem'iyete teşekkür kelimesi azdır.

dığı noktaya kadar iki yamaca ve bu eserlerin etrâfına kurulmuştur, (35. R.). Yunanlılar hiç bir askerî sebeb olmadığı hâlde, kasabayı tamamen yakmışlar, tahrîb ve imhâdan pek yüksek yerlerde bulunduğundan Orhan Gaazî Câmi'i ile Edebâli Türbesi kurtulmuştur. Şimdiki şehir eski kasabanın bittiği yerden başlamak üzre cenûba doğru yükselen tepeler üzerine yapılmıştır. Orhan Câmi'i şehrin bir ucunda kalmış olmakla berâber, her vakitte az çok cema'ati bulunmaktadır.

35. R. : Bilecik Kal'esi ve Orhan Câmi'i, takriben 1300 (1882) târihlerindeki resmi

12 — Bilecik'te Orhan Gaazî Câmi'i:

Dik bir uçurumun bir kayasından diğer kayasına yer yer çekilmiş duvarlarla elde edilen dar bir düzlük üstüne kurulmuştur. Cenub ve şark taraflarında ancak bir insan geçecek bir yer vardır. Minâre câmi'e bitişik olmayıp tam son dil'in istikaametinde ve otuz metre uzağında bir kayanın üstüne bindirilmişdir. Bu sûretle pek kısacık bir gövde ile minâre kubbeden daha yüksek bir irtifâa ulaştırılmıştır.

Târihler bu câmi'i Murâd Hüdâvendigâr'ın yaptırdığını kaydeder. 'Âşık Paşa-zâde'nin iki tab'ında[1] Neşrî'de[2] Tâc'üt-Tevârih'de[3] ve onlardan istifâde eden Uzunçarşılı'da[4] Murâd Hüdâvendigâr'ın, Biga fethinden sonra, Bursa'da kendine 'imâret, medrese, Pustinpuş Baba üstüne zâviye ve Bilecik'de cum'a mescidi yaptırdığı yazılıdır.

Halbuki câmi'in Orhan Gaazî binâsı olduğu muhakkaktır; mahallinde böyle bilinir, Bursa sâlnâmesinde zikredilir ve kadılık ve evkaf kayıtları Orhan vakfından olduğunu gösterir. Buna mukaabil Hüdâvendigâr'ın evkaafı meyânında bu câmi' yoktur. Eski vakıf kayıtlarında Bilecik'de Orhan Câmi'i kaydı vardır[5]. Bursa kadı sicillerinde de "Orhan Gaazî evkaafından Bilecik Câmi'in hitâbetinin tevcîhi, 18 Recep 1153" (6 T.ev. 1740)[6] karârı bulunmaktadır. Câmi'in zemîninden 10 m. daha yüksek bir düzlükte Şeyh Edebâli, onun kızı ve Osman Bey'in zevcesi, Orhan

1) a - 'Âşık Paşa-zâde Târih-i Musahhahi, D. Giese tab'ı, Leipzig 1928-29, 44 b.
   b - Ahmed 'Âşıkı, Nihal, a.e., 129 S, 'Âli nüshasında ise hiç yoktur.
2) a - Kitâb-ı Cihannümâ, Taeschner tab'ı, Leipzig 1951, 55. S.
   b - Fâik Reşid-Köymen, a.e., I.C, 202. S.
3) Hoca Sadüddin Efendi, a.e., I. C., 8. S.
4) İsmîl Hakkı Uzunçarşılı, a.e., I. C., 68. S.
5) a - Ev.K.K. Bursa esas 1/2 def. 2316. sıra.
   b - Ev.K.K. Bursa esas 1/3 def. 1363-1366 (bu son sicilde Haremeyn-i Muhteremeyn hazînesinden kaydı vardır.)
6) B.K. S., 154 C., 31. S., evkaf 17192.

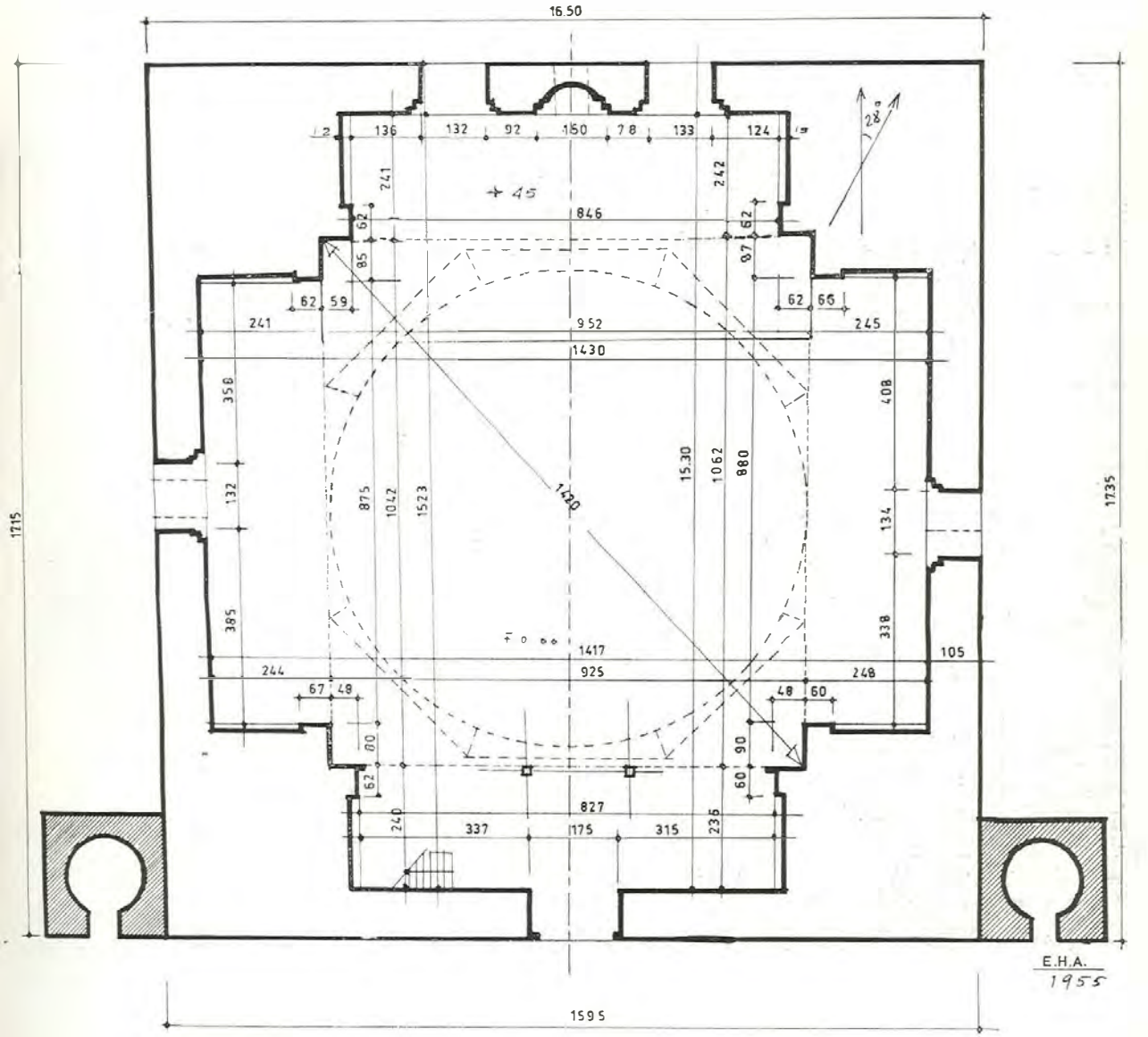

36. R. : Bilecik Orhan Gaazi Câmi'i plânı

Gaazî'nin Annesi olan Mal Hâtun'un türbelerinin bulunması da, câlib-i dikkattir. Baba kız ikisinin de vefâtı Osman Gaazî'den ancak bir kaç ay evvel olduğundan[7] türbelerinin Orhan Gaazî tarafından yaptırılmış olması muhakkaktır. Böyle olunca da, yakınında şehrin büyük câmi'inin inşâsı tabî'îdir. Bu sûretle o semt her bakımdan bir merkez hâlini almış oluyor, demektir.

Câmi' bir merkezî sahn ile derinliği az dört eyvandan mürekkebdir. Böyle bir plânda köşelerde pek büyük ayaklar kendiliğinden meydana çıkmaktadır. Tatbîkatda da bu plân ustaca işlenmemiştir ama yeni bir tarz arama gayreti bârizdir (36-37. R.).

Sahnın sağı solundan 20 sm., önü arkasından 27 sm. farklıdır. Hemen bütün köşeleri gönyesiz olmakla berâber, en ziyâde üimâl cebhesi eğrilik gösterir. Bu aksaklıkların birbirine eklenmesiyle en küçük eyvanla en büyüğü arasında 53 sm. genişlik farkı hâsıl olmuştur. Kubbe gayr-ı muntazam sekiz köşe bir kasnağa oturur. Kubbenin beyzîliğini azaltmak için uzun kutur istikametinde tuğla çıkıntılar yapıldığı hâlde yine tam dâireye erişilememiştir. Bu testere dişi çıkıntı sağ ve solda olmadığından yeri boş kalmasın diye şaakuulî satıh üstüne, bir taklîdi, yam yassı işlenmiştir. Sekiz köşe kasnağın mihrab ve kıble taraflarındaki dılı'ları daha kısa, yanlardaki daha uzundur. Bundan dolayı, muntazam bir kasnakta müstevî bir satıh olması lâzım gelen 'alîka - pandantif da ne düz ne kürevî olabil-

7) a - 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı 35. S. b - a.e., Nihâl Adsız tab'ı, 114. S.

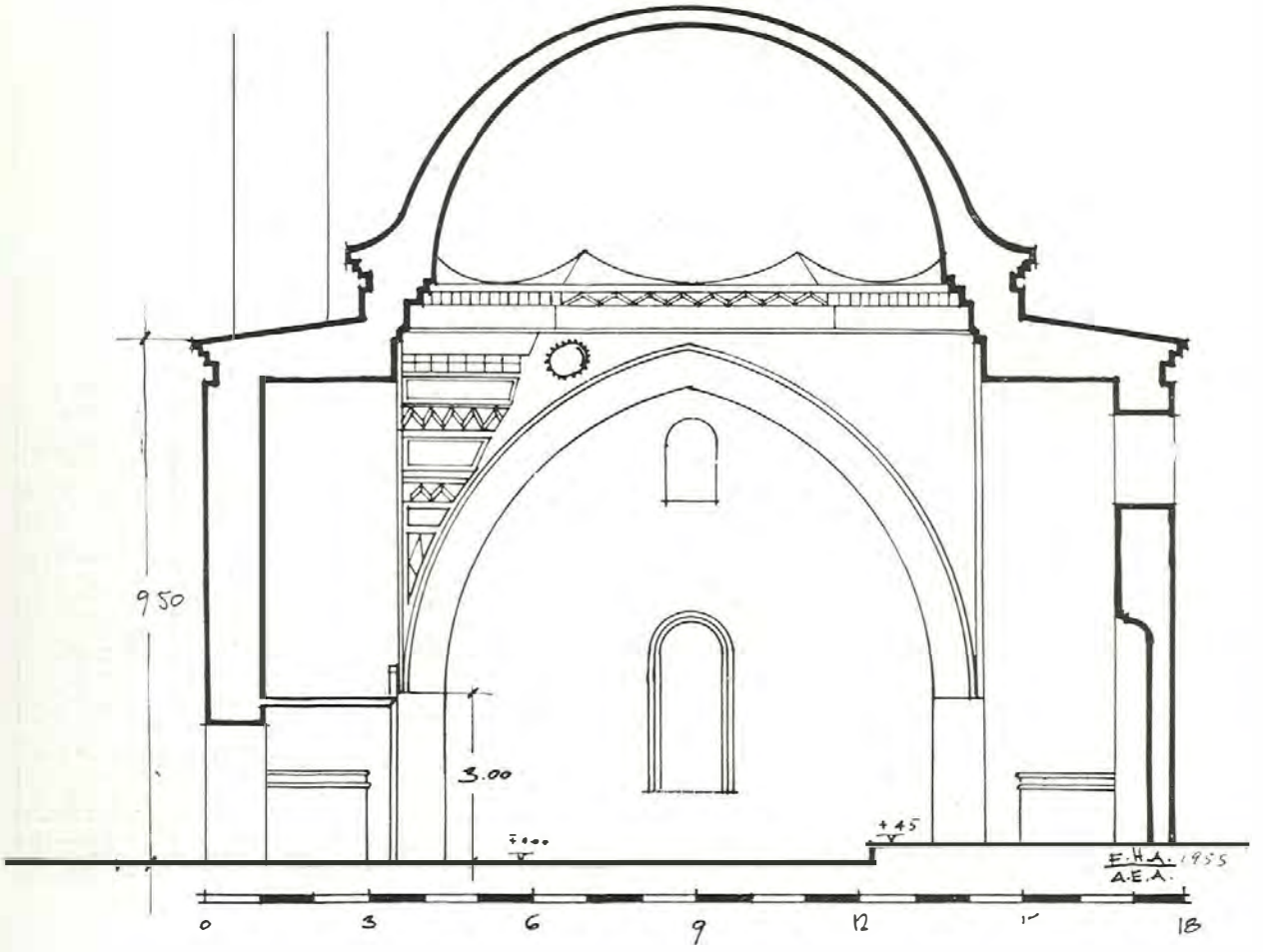

37. R. : Bilecik Orhan Gaazi Câmi'i makta'ı

miştir. Altlarda geniş, üstde dar kaldığından, aşağıda kemer başlarına doğru kabartılmış, kubbe özengisindeki destere dişi çıkıntı kornişin altında bir ikincisi yapılarak bir kademe daha teşkîl olunmuş, bu sûretle aksaklık mümkin olduğu kadar yedirilmiştir, (38. R.). Bu şekilsiz 'alîka, ayaklara üç küçük müselles bâdem sırayla gelip saplanmaktadır. Kubbe kürevîye yakındır ve 10 cm. lik bir taşma ile destere dişi kornişe oturmaktadır. Kornişin altında şâkuulî bir düzlük varsa da, kutur farkını azaltmak için iki yanda hafifçe içeriye doğru yatırılmıştır, (39. R. .

Sekiz köşeden yuvarlağa çıkışda kendiliğinden hâsıl olması icâbeden ufacık kürevî sarkmalar, umûmiyetle, daha doğrusu mütekâmil binâlarda, aşağı doğru olduğu hâlde, burada kubbe eteğine doğru kabartılarak ters müsellesler hâsıl edilmiştir. Bu sûretle kubbe özengisinin üstünde âdetâ bir girland meydana gelmektedir (37., 38., 39. R.). Bu kabartmalardan kubbe anahtarına doğru görülen taksîmat yalnız boya ile yapılmıştır; ya'ni kubbe dilimli değil yuvarlaktır. Bir ecnebî san'at târîhi muharriri bu tarz-ı hâlle ma'nâlar vermeye, meselâ çadır eteği demeye pek teşne görünebilir; fakat biz bunu basit bir acemîlik sebebine bağlamayı yerinde buluruz. Zîrâ bu binânın tekniği iptidâîlikden kurtulamamışdır.

Eyvanlar vasatî 2.4 m. derinlikdedir; sahn tarafında birer diş üstüne, içeride az çıkıntılı silmeli birer yastığa oturur. Bu dişlerle berâber ayaklar 4 m. lik muazzam kütleler teşkîl eder. Bu kadar kârgir kütlesinin kaybedilmesi bir inşâî hatâ değil midir?

Duvarlar 1.05 m. kalınlığındadır. Câmi' sağ ve solda altlı üstlü 4, mihrab cebhesinde iki altlık bir üstlük ki ceman 7 pencere ile aydınlanır. Kıble duvarında yalnız kapı vardır. Kapı esas mihvere nazaran biraz sağa kaymıştır. Alt pencereler dâirevî, üstler iki merkezli sivri, kapı basık kemerlidir. Alt pencerelerin aslında mustatil olduğunu tahmîn etmekteyiz. Mihrab önünde 4.5 m. genişliğinde, 0.45 m. yüksekliğinde bir seki vardır ki eyvanlı medreselerdeki dershâne sekilerini hatırlatmaktadır. Medhâl eyvanında bir ahşâb mahfil varsa da yenidir. Mihrâb yuvarlak bir oyuktan ibâret kalmıştır; minber 60-70 senelik kıymetsiz bir ahşab el işçiliğidir. Kapı, pencere kanadı, alçı pencere gibi hiç bir inşâî ve tezyînî 'unsur kalmamıştır. Câmi' zemîni 26×26 sm. tuğla ile kaplıdır. Câmi'in dâhili siyah - külrengi kalemle örtülüdür. Câmi'in minâresi tam şimâl cebhesinin istikaametinde ve binâya 30 m. mesâfedeki bir

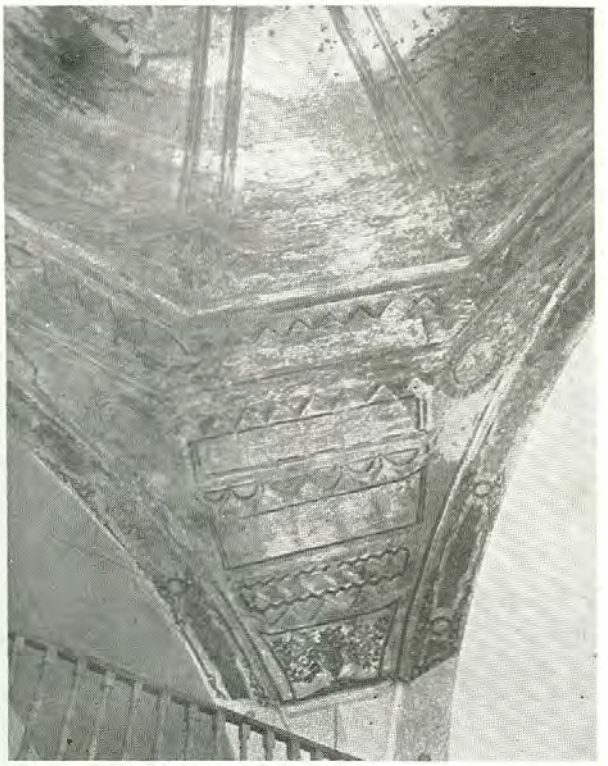

38. R. : Bilecik Orhan Gaazi Câmi'i 'alikaları

40. R. : Bilecik Orhan Câmi'i minâresi

39. R. : Bilecik Orhan Câmi'inde kubbe özengisi destere dişi kornişi

41. R. : Bilecik Orhan Câmi'inden hârici görünüş

kayanın üstündedir. Kaa'idesi sonradan bir gömlekle sarılmışdır. Kısa taş gövdeli tuğla petekli olup 3 sıra zarîf taş istalaktitli şerefesi vardır, (40. R.). Bu minâreye Şeyh Edebâlî Türbesi'ne çıkan merdivenden geçen bir yoldan sapılmakta olup evvelce kayanın kenarındaki yolun bir de korkuluğu bulunduğu (35. R.) deki eski resminde görülmektedir. Minârenin kaa'ide simidinin yukarıya kıvrılmasıyla elde edilmiş bir başlığı vardır. Bu eski resimden anlaşılacağı üzere evvelce çift minâre yok idi.

Câmi'in dâhili, basit plânına, pencerelerin azlığına rağmen güzel nisbetlere, hattâ cesûrâne tutturulmuş bir âhenge sâhibtir. Dört eyvanın verdiği kuvvetli bir tesîr göze çarpar.

Bugün kemerler ve eteklerin sarı bir badana, üst kısımların kül rengi kara bir kalemle örtülmesine, boyasız minber mahfile ve pencerelerin kötü görünüşüne rağmen bu tesîri hâsıl edebilmektedir. Kalemlerin ürkütücü manzarası kaldırılıp, birliği sağlayacak bir renk ve tezyînât asâletine kavuşturulduğu zaman, tesîrin daha iyi kavranacağı tahmîn olunabilir. Sultan Hamîd zemânında yapılan teferru'atlı ta'mîr esnâsında kubbeyi bile dilimii gösteren bir

kalem yapılmışdır; bunun altında bir eskisi yok mudur? Sıvalarda yama görünmediğine nazaran, pekâlâ mümkindür. Bu binâda Orhan Devri tezyinâtını aramak, velev ufak bir iz bulmak bahasına bile olsa, çok lüzûmludur. Bu tarz çalışma her esere, hele bu ilk devir eserlerine titizlikle tatbîk edilmelidir.

Câmi'in hâricinde ufak bir saçak silmesinden başka tezyînat yoktur. Bu silme de birbirine dayanan tuğla ve aralarında kuş yuvası gibi bırakılan boşluklardan ibârettir, (43. R.) Duvarların yerden 2.5 m. kadarı en aşağı 50 sene evvel vurulan bir sıva ile örtülü olup ondan sonra üç sıra tuğla, bir taş sonra tek tuğla ve tekrar taş olmak üzere devam etmektedir. Kıble duvarında ba'zı ta'mir izleri vardır. Yan ve mihrâb duvarlarında sivri, kör kemerlerden mü-

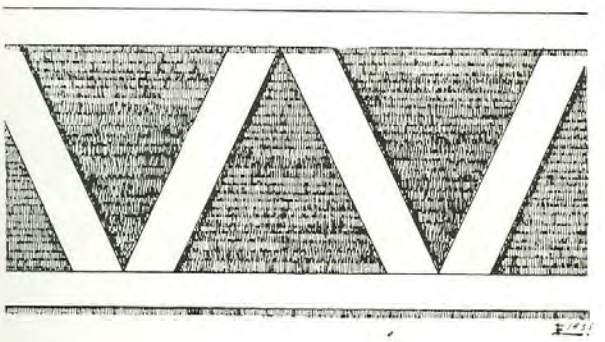

43. R. : Bilecik Orhan Câmi'inde tuğla saçak silmesi

44. R. : Bilecik'de Osman Gaazi Câmi'i

rekkeb üçlü kir bağlama sistemi görülmektedir. Ancak bir köşede olup inşâi bir vazîfesi olmayan ve tezyînî bir kıymet taşımayan bu unsurun Bizanslılarda mebzûlen kullanılmasına karşılık, Osmanlı binâlarında başka hiç bir yerde rastlanmadı. İnşaatta bir iki rum işçi kullanıldıysa onların eseri olması muhtemeldir. Câmi' duvarlarının 25 metresinin sıvalı veya derzimsi ince sıvalı olduğunu söylemiştik. Kıble duvarında kalın yaş sıva üstüne sert bir kalemle yazılmış bir yazı vardır. Bu yazıda 1229 (1814) senesinde İbrâhim bin Abdüsselim isminde birisi diktiği iki serviden dolayı du'â istemektedir. Bundan câmi'in bu târihte ta'mîr geçirdiği anlaşılmaktadır. Câmi'in 1307 (1889) da ta'mîr edilip çift minârenin o zaman eklendiğini tahmîn ediyoruz; çünki hemen yanında olan Şeyh ûdebâlî Türbesi'nde 1307 (1889) senesini gösteren bir ta'mîr târîhi vardır. Ayrıca bir de Sultan Hamîd tuğrası bulunmaktadır. Bir kere ta'mîrata başlanınca minârelerin de o zaman yapılması tabî'î görünür. Mahâllî rivâyet de minârelerin 80 sene evvel yapıldığı merkezindedir. Bir bütün olarak ele alınca bu câmi'i, merkezî kubbeli binâ yapma gayretinin zamanına göre muvaffak olmuş bir eseri saymak icâbeder. Plânı başka bir yerde tatbîk edilmemekle berâber, binânın her tarafında yeni şekiller bulmak için uğraşıldığı görülmektedir. Yapılan tatbîkat hatâları bile Osmanlı mi'mârîsinin kendi kendini ibdâ' yolunda çabalamalarını adım adım ortaya sermektedir. İçindeki testere dişi kornişler, yarım petek saçak silmesi Osmanlı mi'mârîsinin çok kullandığı bir motiftir. Minârenin istalaktiti ise, başlı başına bir kıymet ve ehemmiyet taşımaktadır. Câmi'in mihrâbı cenubdan 28° şarka dönük ve binaen'aleyh kıblesi doğrudur. Orhan Gaazî Devri'nde münharif olmayan nâdir mihrablardan biri bu câmi'idedir.

13 — Bilecik'de Osman Gaazî Câmi'i:

Bugünkü şehirden Orhan Câmi'ine giderken vâdînin en dar yerinde Osman Gaazî Câmi'inin harâbesi vardır. Vakıf kayıdlarına nazaran câmi', Orhan Gaazî vakfından olup cihet kaydında Sultan Osman Câmi'inin hitâbet tevcîhi *"Haremeyn-i şerîfeyn hazînesinden mazbut evkafdan Sultan Orhan vakfı"* denmektedir [1].

Kanûnî'nin babası nâmına İstanbul, Karapınar ve Şam'da câmi' ve medreseler yaptırması gibi Orhan Gaazî'nin de Osman Gaazî için bunu yaptırmış ve vakıfını tesîs eylemiş olması muhtemeldir.

Bu câmi' Yunanlıların taş üstüne taş bırakmamak için, maddî bir sebebe dayanmadan, yaktıkları eski kasaba ile berâber yanmış, yalnız duvar parçaları ve minâre kalmıştır. Aslında çatılı imiş, fakat ne duvarlar ne minâre ilk yapı-

1) Ev.K.K., Bursa esas 1/2 def., 2316. sıra.

sına âid olmayıp belki bir asır evvel yenilenmiştir. Bu harâbeyi de kavak ağaçları örtmüş olduğundan resmini çekmek kaabil olmamaktadır. Yalnız minârenin resmini takdim ediyoruz, (44. R.). Bu câmi'in bulunduğu yer Osman Gaazî mahallesi [1] ismi ile anılır. Bu câmi'de fevkalâde san'atkârane işlemeli bir ahşab minber bulunduğu ve meşrûtiyet'i müte'âkıb İstanbul'a nakledildiği mahallî tahkıkattan anlaşılınca [2], İstanbul vakıfları depolarında ve ihtiyâten Ankara etnoğrafya müzesinde arandı, fakat bulunamadı. Mâ'lûmat olarak haber veriyoruz.

14 — Bilecik'de Süleyman Paşa Câmi'i:,

Bursa Vilâyeti Sâlnâmesinde [3] 'aynı isimdeki mahallede olduğu bildirilen bu câmi'in yerini tesbît mümkin olamamaktadır. Câmi'i hatırlayan yaşlılar bir duvar izi dahî gösteremiyorlar.

15 — Şeyh Edebâlî ve Mâl Hâtun Türbeleri:

Orhan Gaazî Câmi'inden 50 m. uzaklıkda ve 10 m. yüksek olan kayalık dimdik burnun ucundadır, (35. R.). Bilecik Kasabası'nın 1300 senelerinde cenub-i garbi yamaçları üstünden çekilmiş bir resmidir. En dipde görülen beşik örtüsü çatılı binâ, aynı şekilde durmakta olup, Şeyh Edebâli Türbesi'ni, bir mescidi, iki ayrı odayı ve bir hayâtı ihtivâ etmektedir. Daha önde câmi'in eski minâresinden sonra gelen ve garb tarafında 15 penceresi görülen önü avlılı binâ şimdi mevcud değildir. Bu kısım Edebâli Zâviyesi'dir (35. R.). Mâl Hâtun - Malhun Hatun Türbesi şimâlde ve alçaktadır. (45. R.) de pencereli binânın önündeki ufak kubbe odur. Zâviye Osman Gaazî zamânından olmakla

45. A. : Bilecik'de Şeyh Edebâli ve Mâl Hâtun Türbeleri (şark-ı şimâli tarafından)

berâber, Orhan Câmi'i bahsinde de söylediğimiz gibi, bu türbelerin onun tarafından yaptırılmasına ihtimâl verilemez; çünki Osman Gaazî'nin, şeyhi ve kaimpederi Şeyh Edebâli - Ede Şeyh ve zevcesi kendisinden ancak bir kaç ay evvel vefât etmişlerdi; o sırada Osman B. de şahsen rahatsız bulunuyor ve Bursa muhâsarasına bile iştirâk edemiyordu. Burada Neşrî'nin kaydını ilâve edelim: *"Hikâyet-i vefât-ı Osman Evvel dedesi Edebâli vefât idüp bir aydan sonra kızı Malhun ki Osman'ın hâtûnu ve Orhan'ın anasıdır vefât idüb Osman kendi eliyle ikisin dahî Bilâcik Hisarı'nda defnitti Andan üç ay sonra Osman Gaazî dahî sonunda dünyâ-yı fânîden âhiret-i bâkıye rıhlet itti Emâneten kodular ol vakit Orhan Gaazî Bursa'da idi işüdüb gelüb Osman'ı vasiyeti mûcibince manastırda aynı kubbenin altında defnitti"* [4] Osman Gaazî kaimpederi ve zevcesi için türbe inşâsını belki vasiyet etmiş, belki hazırlığını da yapmışdır; fakat aradaki üç aylık kısa zamana sığmayacağından türbelerin inşâsını Orhan Devri'ne geçirmek mantıkan daha uygundur.

Türbe binâsı ve yanındaki mescid (46. R.) kalın duvarlarla yapılmıştır. Bu sebeble Mâl Hatun Türbesi'yle berâber bunların ilk yapılanlar olup ahşab bölmeli iki odanın bir ilâve olduğu tahmîn olunabilir. Bu ilâve, nisbetlerine

1) Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, H. 1324, 348. S.

2) B'il-Vasıta Bilecik Lisesi târih muallimi Nazif Plevne Bey'den.

3) Aynı sâlnâme, 348. S.

4) Mevlânâ Neşri, Taeschner tab'ı a.e., 42. S.

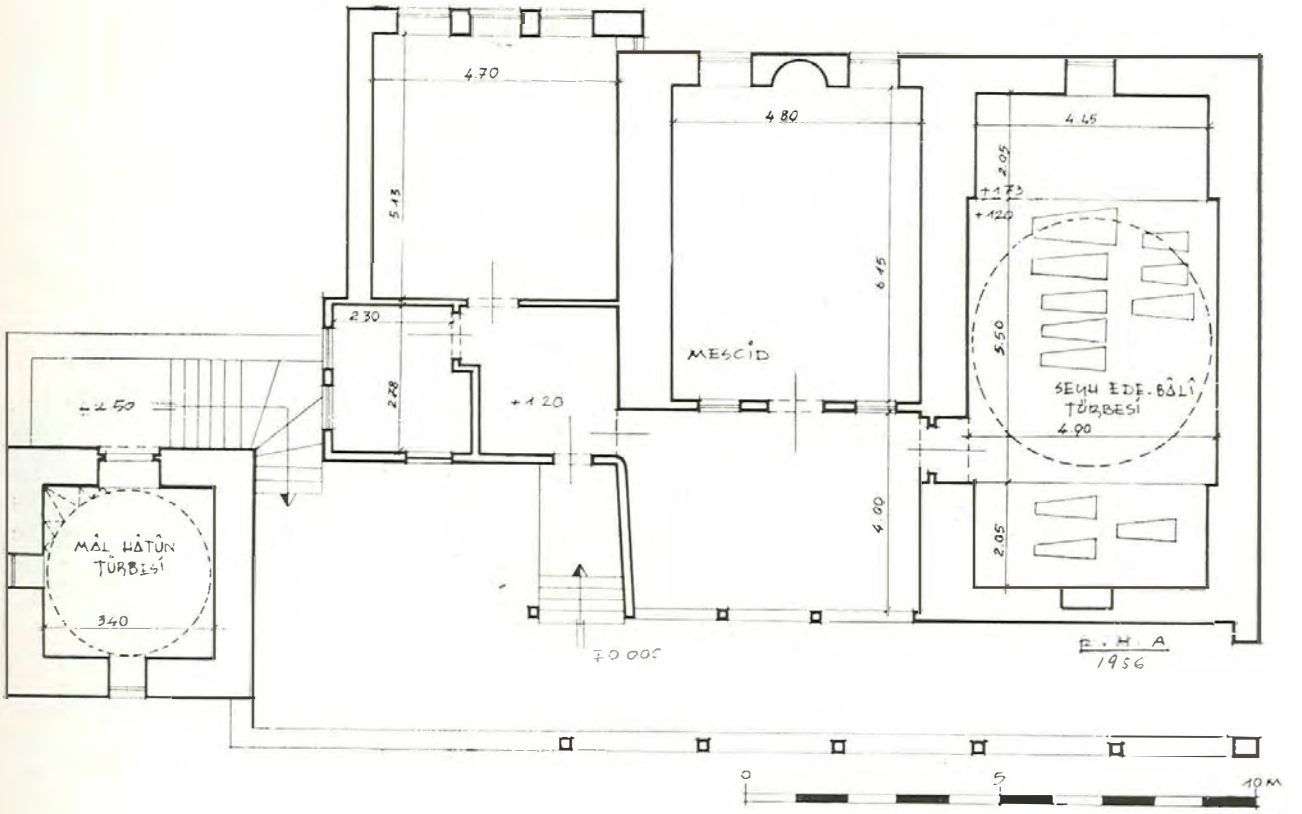

46. R. : Bilecik'de Şeyh Edebâli ve Mâl Hâtûn Türbeleri plânı

bakılırsa bir XVII. sonu XVIII. 'asır başına 'âid olabilir. Türbenin bir kapı ve bir alçak penceresi vardır ve içden içe 5.50×9.50 m. eb'adındadır. Bu mustatil sâha iki ucunda iki kemer, ortada beyzî bir kubbe ile örtülüdür. Kemerlerin altı 0.53 m. yüksekliğinde sekidir. Kubbenin özengisi 2.50 m. yüksekliğinde olduğundan pek basık bir tesîr bırakmaktadır.

Türbede kadın kabri olmayıp Şeyh Edebâli neslinden yedi büyük ve dört küçüğün sandukası vardır. Şeyh Edebâli'ye 'âid olanı en başta pencereye yakındır. Dîğerlerinin hüviyeti meçhûldür. Türbede hiç bir husûsîyet yoktur; yalnız alçı pencere XVI - XVII. asırlara 'âid güzel bir iştir. Türbenin yanındaki büyük oda mihrablı bir mesciddir. Tavanı XIX. asır işi güzel bir ampirdir. Alçı pencereleri türbedekinden daha yeni, fakat hoşdur. Bu odanın üstüne 1307 (1889) târîhi yazılmış ve Sultan Hamîd tuğrası resmedilmiştir. Bu XIX. asırdakinden sonra ikinci bir ta'mîri göstermekte, evvelce söylediğimiz gibi, câmi'in çifte minâresinin de bu târihte yapıldığına da bir işâret teşkîl etmektedir.

Mescidin yanında türbedar şeyhe 'âid bir oda ile bir hizmet yeri ve hepsini kavrayan bir ahşab hayat vardır. Kubbe ve kemer dâhil hepsi bir çatı altındadır.

Mâl Hâtûn Turbesi'ne direkli yoldan 12 basamakla inilir. Kubbeli, ufak bir binâdır. Kubbe ile duvarlar bir müsellesli kuşakla bağlanır. Kubbe eteğinde 2 pencere vardır. Mâl Hâtûn türbede yalnız yatmaktadır.

16 — Bilecik'de Orhan Gaazî 'İmâreti :

Burada 'imâret kelimesini bu binâya mahallinde verilen isme dayanarak kullanıyoruz. 'İmâret hakîkatte mâmûrluk ifâde eder [1] ve her hangi bir binâya veya tesise delâlet eder. Sonradan XIV. 'asır sonu XV. başlarında aşhâne - tâbhâne karşılığı kullanılması revaç bulmuştur.

Bu Orhan Gaazî 'İmâreti Bilecik Orhan Câmi'inin karşı yamacında ve isyasyona inen ana yolun altındadır. Mahallinde böyle bilindiği gibi iki eser binâyı Orhan 'İmâreti ismiyle gösterir. Bilecik Târîhi [2] ve Türkiye Kılavuzu [3]n-

1) Bk, Ahteri-i Kebir, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye tab'ı, 700, s. ve Şemseddin Sâmi, Kaamûs-ı Türkî, İstanbul 1217, 950. S.

2) Necmî Güney, Bilecik Târîhi, Bilecik 1938, 66. S.

3) Hüseyin Orak, Türkiye Klavuzu,. I. C. (yalnız bir cild çıkmışdır) Ankara 1946, 554. S.

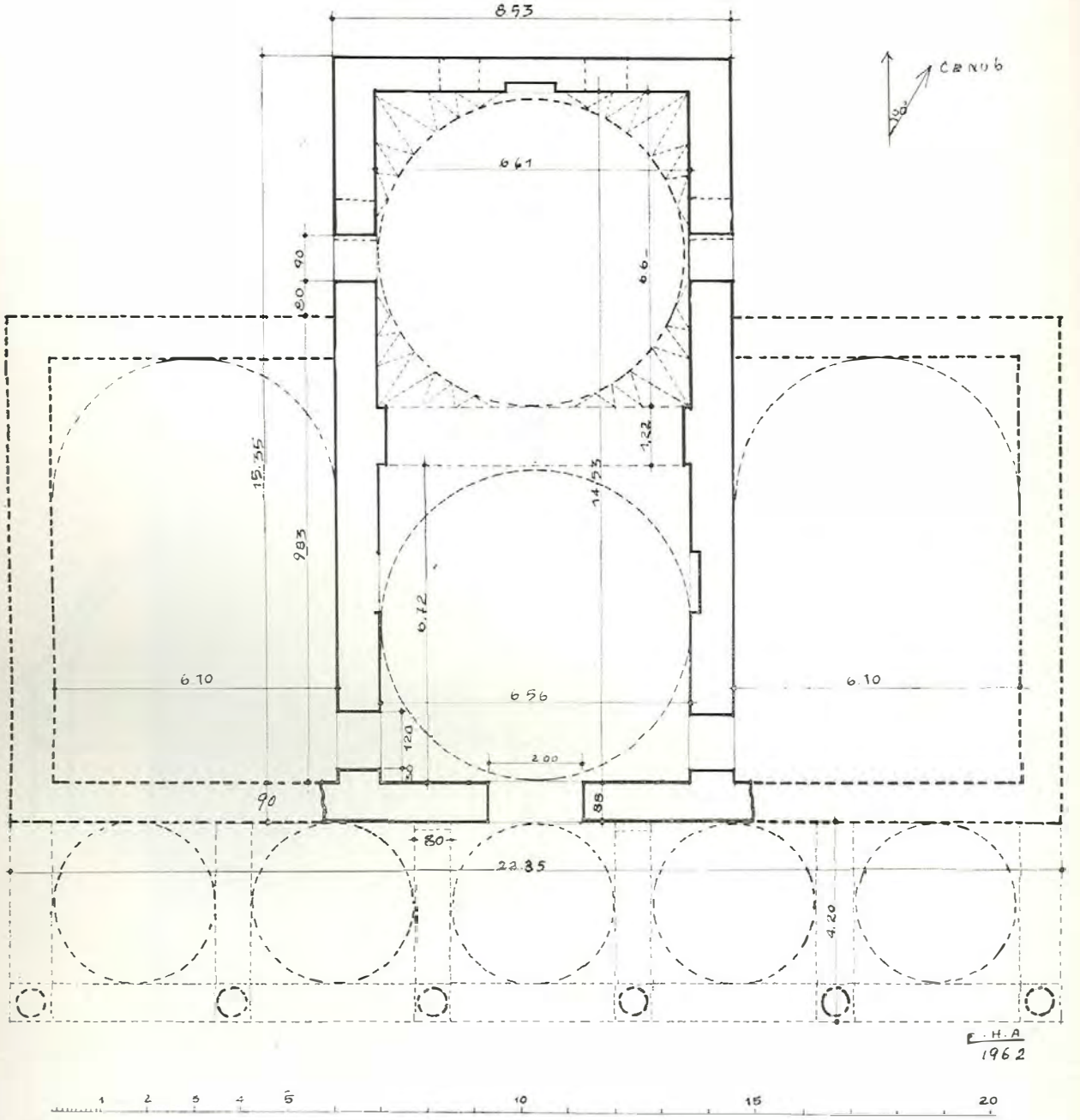

47. R. : Bilecik'de Orhan 'İmâreti plânı

daki kayıdlar sarîhdir. Bu şehâdetler ve binânın Orhan zemânı eserleri eb'âd ve inşââtına büyük benzerliği, hattâ kasabanın tam bir teşekküle varmasının bu devirde tahakkuk ettiği nazar-ı i'tibâra alınınca, eseri (Orhan 'İmâreti) olarak kabulde hatâ edilmiş olmaz. Bir eski kayıd bulununcaya kadar bu hüküm yerindedir. 'Aksi sâbit olursa, yine pek uzak zamanlara atılmasına mi'mârî bakımından imkân bulunmadığından, büyük bir hatâ yapmış sayılmayız.

Binâ yüksek ve iki kubbeli bir orta sahn ile, pek alçak iki kısa cenâhdan ve beşli olması lâzım gelen kubbeli bir revaktan 'ibârettir. (47., 48. R.) basît bir plânıyla makta'ını göstermektedir. Yanların kâmilen yıkılıp yalnız duvarlarının iki ucunun kaldığı (49. R.) dan anlaşılmaktadır. Kezâlik aynı resimde yan tonozların özengilerinin başlangıcı da âşikârdır. (50. R.) de ön revâkın kubbe ve kürevî müselles kalıntıları ve kemer yastıklarından nümûneler ve eb'adı belli olmakdadır. Orta kubbe daha yüksektir. Bunlara istinâden restitüsyon plânını kurmak kaabil oldu. Cenahlar içden içe 6.10 m. olup İznik'de ancak temelleri mevcûd bulunan Orhan Gaazî Câmi'indeki eb'adın aynıdır. Fakat o bina çatılı bu kubbeli olduğu gibi, orta sahnın genişliği burada çok azdır; derinlik de üçde ikisi kadardır. Fakat tertîbat ve yan cenah genişliği aynıdır.

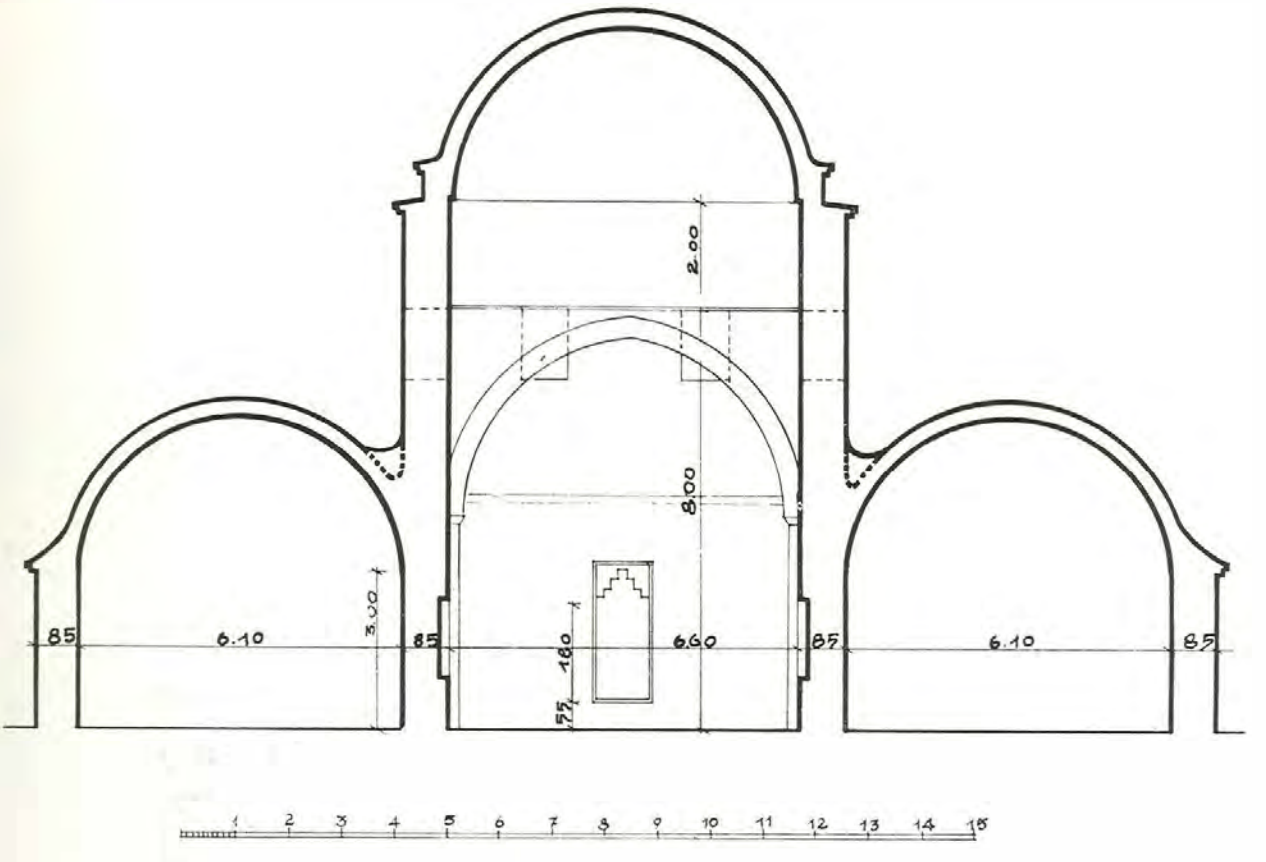

48. R. : Bilecik'de Orhan 'İmâreti maktâı

İç kubbenin kıble tarafında 10 cm. derinliğinde ve yerden 55 cm. yüksekliğinde bir höcre olup mihrâba benzerlik gösterirse de yerle bir olmadığından bu vazifeye elverişli değildir (51. R.). Bu kısımda bir seki olup kaldırılmış olması da vârid değildir. Sekiye 'aid hiç bir işâret yoktur ve seki olsa iki yan pencere gömülü kalır.

Cenubdaki bu höcre pek müzeyyen imiş. Mükemmel bir alçı işi olduğu etraf silmelerinden, köşelere gelen istalaktit parçacıklarından ve kabartma yazılardan belli olmaktadır. Fakat şimdi pek harab vaziyettedir. Bununla berâber nümûne olarak bir fotografını koyuyoruz.

Kezâlik ikinci kat sıvanın altında yer yer görülen rûmî malakâri madalyonlar, ikinci kubbenin müsellesî kasnağının orta kitâbe yerlerinde ve orta kemerin iç sathında ve alnında ve daha birçok yerlerinde seri hâlinde tekrarlanır (52. a, 52. b. R.). Binâda yalnız 2 altlık ve 4 üstlük pencere vardır. Cenâhlarda pencere olup olmadığını ta'yîn kaabil değildir. İki kubbe arasındaki büyük kemerin 20×20 bir meşe gergisi vardır. Binâ hâricen 3 sıra muntazam yonma ve ufak eb'adlı taş, 3 sıra tuğla ile işlenmiştir. Pencere kemerleri dâirevîdir. Orta kısımdan yanlara geçen kapılar şimdi örtülüdür. Binâ pe kziyâde denecek derecede harabdır, duvarlardaki çatlaklar ve kubbelerdeki oyuklar tehlike arzetmektedirler. Binâ mihveri tam kıble istikaametindedir. Bilecik'in kıblesi doğru ta'yîn edilmiş olup Orhan Câmi'inin de hatâsız yapıldığını yukarıda gördük.

Bu satırları 1965 Mayıs'ında 'ilâve ediyoruz. 1962 de, binâyı ölçtüğümüz zeman, tehlikeyi gördük ve yukarıdaki bendde endîşemizi ifâde ettik. 1964 kışında cenub kubbesi çökmüş ve şimâl duvarında bir gedik açılmıştır. (53 a, 53 b. R.). Eskiden binâ içinin zifîri karanlık olmasından dolayı resmini iyi çekemediğimiz malakârî tezyînâtın da pek büyük bir kısmı bu sarsıntıda düşmüştür. (52 a. R.) deki tezyînâtın yerinin boş olduğu (53 a. R.) de görülüyor. Aydınlık fırsatından istifâde ile ancak kemer içindeki malakârînin fotoğrafını alabildik, (52 b. R.).

49. R. : Bilecik'de Orhan 'İmâreti

50. R. : Bilecik'de Orhan 'İmâreti ön cebhesi

51. R. : Bilecik'de Orhan 'İmâreti höcre tafsilâtı

52 a. R. : Bilecik'de Orhan 'İmâreti kubbe kuşağında madalyon

52 b. R. : Bilecik Orhan 'İmâreti orta kemerde malakârî tezyînât

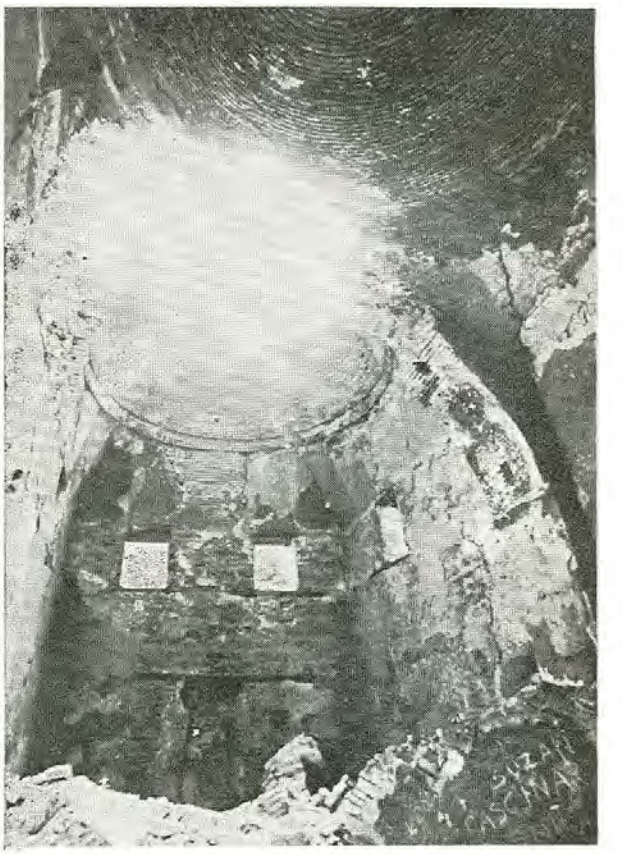

53 a. R. : Bilecik Orhan 'İmâreti 1964 kışında yıkılan cenub kubbesi

53 b. R. : Bilecik Orhan 'İmâreti 1964 kışında yıkılan şimâl duvarı

BOLAYIR KASABASI

Bolayır Kasabası Gelibolu Yarım adasının geçid yeri üstünde ve Boğaz ile açık denize hâkim bir mevki'de kurulmuştur. Yerinde eskiden bir kasaba olup olmadığını bulamadık. Olsa da Gaazî Süleyman Paşa 'imâretini yaptıktan sonra kıymet kazandığı muhakkaktır. Esâsen, fütûhât yolunun üstünde olması hasebiyle daha ziyâde Osmanlıların 'alâkasını celb edecek bir nokta idi, ve eğer burada bir kasaba ve kilise bulunsaydı, Süleyman Paşa'nın ilk işi onu câmi'e tahvîl etmek olurdu.

Gaazî Süleyman Paşa'nın, en büyük kısmı Bolayır'ı 'alâkadâr eden, Arabca bir vakfiyesi vardır. Târih kısmı kopmuş ise de, Fâtih Devri'nde re'sen tanzîm edildiği kadı ve şâhid imzâlarından belli olmaktadır.

Şimdi Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bu Vakfiye[1] 5,45 boyunda 0.24 eninde olup, epeyce tahrîbâta uğradıktan sonra yeşil bir beze yapıştırılmıştır.

Metin ve imzâlar 17 santimlik 103 satırdır. Başında yaldızla yazılmış güzel bir sülüs besmele, onun altında

١ — ثبت ما يحق به عندى و انا افقر الناس ٢ — حضر بن الفقير الباس القاضى بالعسكر منصور ٣ — عفى عنهما الرب الغفور[2]

ve hemen metnin üstünde sol tarafta hafif bir tezhib ortasında Fâtih'in Hatt-ı Hümâyunu vardır:

١ — شرط واقف موجبنجه عمل اولنوب ٢ — خلافنه جواز كوسترلميه

Sonunda: جرى ذلك وحرره فى اوايل ربيع‌الاول مسر

târîhi olup sene kısmı kopuktur. Fakat kalan üç şâhid imzâsından ne devirde yazıldığı açıkca belli olmaktadır.

Şuhûd'ül-hâl	Şehide bimâ cerâ İshak bin Abdullah'ül-vezîr	Şehide bimâ fîhî İsmâ'il İbni Abdullâh'üt-Defterî	Şehide bimâ fîhi Mehnhed bin 'Ârif'ül-mevleviyy'üt-Tevkı'î

Bu şâhidlerden ikisi, sonra Vezîr-i A'zam olan, İshak Paşa ve Nişancı Mehmed Paşadır. Vakfiye Bolayır türbe ve câmi'i ve zâviyesi vazifeleriyle Kavak Câmi'i ve İzmit Medresesi vazifelerini ihtivâ etmektedir.

Vazifeler şöyle sıralanmaktadır: Mütevellî, şeyh, kâtib, imam, hatîb, iki müezzin, Kavak hatîbi ve müezzini, vekilharc, anbarcı, türbedâr, nakıyb, aşcı, ekmekci, câmi'kayyımı, kervansaray hademesi ve İznikmid müderrisi. Bunlar için ayrılan mevkuufat, kariyeler, dükkânlar, çiftlikler ve sâire, buna muvâzî olarak hazırlanan, tahrîr defterlerinde de kayıtlıdır. Bu defterlerde îrâdlar da berâber olduğundan, iki def'a tekrarlamamak üzere, sırası geldiğinde bildireceğiz. Zîra pek zengin ve yaygın olan Süleyman Paşa vakıfları için müstakıl ve tafsilâtlı tahrîr defterleri tutmak 'âdet olmuştur. Bunlardan Rumeli ve Bolayır'ı 'alâkadar eden ikisi neşrolunmuş, bir üçüncü defter ile, eski vakıf kayıtlarındaki cihât kayıtları tarafımızdan tetkıyk edilmiştir. 860 (1455 - 1456) târihli olan defterde[3].

« اوقاف مرحوم و مغفور سليمان پاشا انار الله برهانه كه محروسهٔ بولايردة اولان عمارتنه صرف اولنور »

başlığı altında, Bolayır'da yedi mahallede 175 hâneden 3057 akçe, 61 hâne (كبران) yâni hıristiyan cizyesinden 3622 akçe, Seydi Kavak tuzlasında 25000 akçe ve Bolayır'ın öşründen 55016 akçe, نفس سيدى قوافى , ذميرجيلو , جنكر , مرافق

1) Türk-İslâm Eserleri Müzesi, 2197 No. Ev.K.K. 990 No.lu Vakfiye-i Ûlâ Rumeli-Anadolu defterinin eski 153, yeni 160 s. de, 'aynı Vakfiyenin sûreti rik'a ile çıkarılmıştır.

2) Kadi'asker Hızır B. Ilyas'ın me'mûriyet zemânı bilinemedi. Ancak Tevkî'i Mehmed Pş., bu mevkı'e 869 (1464) de getirildiğine göre (Bk: Sicılb-i Osmânî 4-105, İslâm Ansik. 7-588), vakfiye de bu târihlerde yazılmış olmalıdır

3) Tayyib Gökbilgin, XV - XVI. 'Asırlarda Edirne ve Paşa İli Livâı, Vakıflar Milkler, Mukaata'alar, İstanbul 1952, 163-165 S.

(Seydi Kavak, Demircili, Mürefte) karyelerinden 11200, عربلو , كراسيه (Arablı) 32000 ki cem'an 130000 akçe geliri vardır.

Bu defterin ikincisi bir muhâsebe defteri olup 891[1] (1486) târihlidir.

« محاسبهٔ زاوية سليمان پاشادر بولايرِ بتصرفة محی‌الدين چلبی (درويش محمد چلبی) ولد مولانا علی قوشجی متولیٔ زاويهٔ مذكوره و حضر بالی كاتب عن غرهٔ ربيع‌الآخر سنه ٨٩١ الی غايهٔ ذی‌الحجة سنه المزبوره تحريراً فی ٢٦ جمادی‌الآخر سنه ٨٩٦ »[1]

Daha mufassal olup vazifeler kısmını da ihtivâ eden bu muhâsebe defterinde te'sîse zâviye denmektedir. Evvelki tahrir defterinde 'imâret ismi verilmişti. Bu defterde evvelkine dâhil olmayan bir takım karyeler ve 'akaar daha yer almaktadır. جنكارلو , استارته karyeleri geliri ve dükkân ve değirmenlerle berâber cem'an senelik 265 bin akçeyi aşan büyük bir îrâd hâsıl olmaktadır.

	Akçe	
Mütevellî	1000	Ayda
Zâviye şeyhi	15	Yevmiye
Kâtib	8	»
Bolayır hatîbi	4	»
Bolayır imamı	4	»
Bolayır'ın 3 müezzini	3	»
Kavak hatîb ve imamı	3	»
Kavak müezzini	1	»
Vekilharc	6	»
Kilerci ve anbarcı	4	»
Nakıyb	3	»
Türbedar	2	»
Bevvâb (Kapıcı)	1	»

	Akçe	Yevmiye
Kârbanserâyî (Kervan Saray Me'muru)	2	»
Tabbâhîn (aşcılar)	9	»
Habbâz (ekmekci)	3	»
Câmi' kayyımı	1	»
Yıkayıcı	2	»
Ahırcı	1/2	»
Mu'arrif	1	»
15 eczâhân (Kur'an cüzü okuyanlar)	15	»
5 Câbî (gelir toplıyan me'mur)	15	»
	114,5	
Mevlânâ müderris der medrese-i Iznükmid (zevâidden)	10	

Bu ve bundan sonra ta'mîrât faslı ile zâviyenin yiyecek masrafları gelmekte ve bu son Ali Kuşci-zâde tahrîrinden başka ayrıca ((مينقره)) Malkara Kazâsı'nda bunlar için vakf edilmiş yirmi köy zikrolunmaktadır. Bunları mezkûr eserden ta'kıb mümkindür.

Bizi doğrudan doğruya 'alâkadar eden cihet bu mi'mârî birliğin kuruluş ve işleyişidir. Anadolu garbından Rumeli'deki hedeflere ulaştıran, o zamanki güzergâhda ve berzahın Boğaz'a ve körfeze hakîm geçid noktasında bulunan Bolayır'da, fütûhatın tozu, dumanı içinde, seyâhatin kolaylaştırılması düşünülerek, beşer kuvveti fevkında bir gayretle câmi', zâviye han ve matbah kurulup bu ma'mûre meydana getirilmiştir. Osmanlı Türkleri'nin yerleşmesi, tutunması ve ilerlemesi bu ölçüde gayretlerle olmuştur. Düşünmeli ki Bolayır'da hatîbi olduğuna göre bir cum'a mescidi kurulmuş oluyor. İmamı, üç müezzini, iki kayyimi, mu'arrifi, on beş cüzhânı olan bir câmi', şeyhi, kâtibi, vekilharcı, kilarcısı, nakıybi, üç aşçısı, ekmekcisi, bulaşıkçısı olan bir kârbansaray ve vakfın umûmu için mütevellî ve beş câbi vazifelendiriliyor.

Bolayır'dan sonra, yine Gelibolu Yarımadası'nın nihâyetinde, bu gün Evreşe'nin yakınında olan Seydi Kavağı'nda bir câmi' olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tahrir defterlerinin üçüncüsü Baş Vekâlet Arşivi'ndedir[2]. Bu defterin kabının iç kapağında :

١ — دفتر اوقاف مرحوم غازی ٢ — سليمان پاشا بن سلطان اورخان ٣ — خان طاب ثراهم درمحروسهٔ ٤ — كاليبولی كه مولانا درويش ٥ — قضيه م تحريرشد الواقع فی ٦ — شهر محرالحرام ٩٥٩ ايد فی شعبان ٩٥٩معمول به دكلدر

meşrûhâtıyla başlayıp, kapağa yapıştırılmış olan birinci yaprağın B yüzünde:

« ١ — اوقاف مرحوم و مغفور له سعيد الخيات و شهيد المهمات ٢ — ابو الخيرات والحسنات سليمان پاشای غازی ابن سلطان ٣ — اورخان خان غازی نورالله مرقد هما وجعل الجنة مثوا هما ٤ — نفس بولايرده اولان عمارتنه وغيره صرف اولنور »

denmektedir. Bundan sonra Gelibolu Kazası'na tâbi Bolayır'da

اخی , قرشهرلو, جوقللو , اوتامش قره‌حصار , حصار نام ديگر يكی عمارت

mahallelerinin hâne ve çiftlikleri, haraç-güzâr re'âyâ, gebran (hıristiyan) a'şârı, Maydos'da mütemekkin re'âyâ a'şârı سيدی قواغنده جامع شريف , حرمشالو (?), بدرالدين, سيدلر طوغان آرسلان karyesi صاروش çiftliği, مسيح بيك nâm-ı dîğer

1) Tayyib Gökbilgin, a.e., 165. S. Kitabda bu muhâsebenin târihi tertib yanlışı olarak 890 gösterilmiş ise de metinde 891 dir.

2) Bş.Vk.Ar., mâliyeden devredilmiş, yeni 2 No.

mahalleleri, bu son mahalledeki tuzla hâsılâtı, bundan sonra Gelibolu kâzâsı'na tâbi تمورجلو[1], استرنه, جنكارلو[2], ميرفته[3], كراسيه, ازكليجه[4], عريلو karyeleri vardır.

Malkara Kazâsı'nda da بالللو الياس, قره بخشى[5], اق سقال[6], قره قوج[7], امرەلو, قرداخى, صارحان[8], اچمور (?), دلولر, چالش, پيرغوس[9], مستجاب[10], باللوسوله[11] لور, بك[12], تاتارلر[13], بك اوغلى[14], بابايل, يكجه, قسطموني, قلايجى[15], بوناق[16], شيخ خليل, اسحاقلو[17], آلپاءود تم ويكن بلغور[18], اسندك[19] isminde 26 kariye vakfedilmiştir. Hâşiyelerde görülüyor ki köylerin yarısından fazlası mevcuddur. Birçoğu Malkara ile Tekirdağı arasında Müstecab Nâhiyesine tâbi'dir. Meskûn Yerler Kılavuzu'nda bir yerde Müstecap yazılan bu isim, sonradan Müstecep şekline sokulmuştur.

Bu kaydın altında Süleyman Paşa'nın vakıf usulü gereğince Silistre, Baba, Piravadi kadılıklarının Ferecik câmi'i evkaafından دعاسى (?) olup, mezkûr kadılıkları yazan Lütfî Bey defteri mûcibince hâsılı gösterilmektedir. Bu yekûndan sonra Ferecik Kazâsı'ndan 1 — karye-i اوندك ويرانى tâ'bi'i kazâ-i mezbûre merhum Süleyman 2 — Paşa nefs-i Ferecik'de olan câmi'in مرمتنه ve çerağı yağına ve hasırına 3 — Vakfeylemiş ve sâbıkaa kadılar elinde sarf olunırmış" ve Ferecik'e tâbi' "جماعت اينه‌بكى بن حاجى بخشى درقشلا" vâridâtı bu câmi'e gitmekte imiş. Ondan sonra da Kazâ-yı Gümülcine'de karye-i تورووز فقيه ve باداملو cemâ'ati vâridâtı da kaza-yı mezkûre tâbi' شيخانه nâm kasabada vâkı' câmi'i şerîf mesârifine sarfolunmaktadır. En nihâyet Anadolu'ya geçerek Lapseki Kazâsı'nda üç kariyeyi göstermektedir. Hemen bunu müte'âkkib son sâhifede şunlar yazılıdır:

١ — وقع تحرير هذا الدفتر بمعرفتى
٢ — و انا الفقير درويش محمد بن على القوشجى
٣ — المأمور بكتابة اوقاف مرحوم
٤ — سليمان پاشا غازى باسر من له الامور

نقه

تحريراً فى اواخر محرم‌المحترم من شهور
تسع و خمسين و تسعمائه

خادم شرع رسول هاشمى
بندهٔ مردان درويش بن على

Bu defter de tahrir defteridir, muhâsebe defteri değildir. Fakat 891 (1486) da ikinci sırada bahsettiğimiz muhâsebe defterini yazacak yaşta olan Ali Kuşci-zâde Derviş Mehmed'in, 959 muharremi sonunda (1552 başı) ya'ni 66 sene sonra bir defteri daha yazması nasıl kaabil oluyor? Düşünülecek bir noktadır. İlkini yazarken 30-35 yaşında olsa ikincisinde hemen bir asırlık veya daha fazla olması lâzım gelir. Biz Tayyib Bey'in neşrettiği muhâsebe defterini görmedik amma bizim gördüğümüzün târîhinde en ufak bir şübhe yokdur. Başta iki def'a rakkamla, sonra yazıyla geçmekdedir.

Fakat bizim bu mi'mârî kitabında arayacağımız daha ziyâde teessüs etmiş vakıflar dolayısıyla binâlarını tesbît ve işleme mekanizmasını aydınlatmaktır. Bu defterlerin üçü de birbirlerini tamamlıyarak bu vazifeyi görmektedir; en tafsilâtlısı da bu sonuncudur. Bundaki karyelerin mikdarı dîğerlerinden pek fazladır. Ferecik ve Şabhâne câmi'leri ve Lapseki vakıfları hakkında ma'lûmat dîğerlerinde yoktur. Muhâsebe defterinde Gelibolu ve İznik medresesi vazifeleri geçmektedir. Ancak bu sonuncusu, tahrir defteri olduğundan, vazifeleri ihtivâ etmez. Bu sebeble onların bu defterde görülmemesi bir noksan değildir.

Bu üç defterde de vakfın ismi, müterâdif olarak, 'imâret ve zâviye şeklinde geçmekdedir. Bu nâmlar tesisin heyet-i 'umûmiyesine şâmil olup câmi', kervansaray, matbah, kiler v.s. yi ihtivâ etmekdedir ve bu devrin tesîslere verdiği resmî ve hattâ siyasî isimleridir.

Bu defterlere muvâzî olarak evkaf kayıtlarında da[20] *"Vakf-ı vâzife hârân der câmi'i şerîf ve türbe ve mescid ve 'imâret-i âmire Merhûm ve Mağfûrünleh Şehzâde Gaazî Süleyman Paşa der kasaba-i Bolayır Gelibolu ve gayrühu"* başlığı ile vazifeler dercedilmiştir. Bunlar meyânında, evvelce yazdığımız muhâsebe defterinden fazla olarak, müsebbih, du'âgû, musalliyân ve ihlâshân olduğu görüldüğü gibi Ferecik, Şabhâne Câmi'leri ile Vize'de Kiliseden bozma ma'lûm câmi'in Gaazî Süleyman Paşa'ya 'âid olduğu da bu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Bugün bu 'imâretten, ya'ni te'sisten, yanlız cami' mevcuddur. Türbe var ise de zâten ilk kuruluştan değildir.

1) Mes. Yer. Kl., 305. S.
2) Mes. Yer. Kl., 253. S., Çengerli-Pehlivan Köyün'e tâbi'.
3) Mes. Yer. Kl., 851. S., Mürefte ismiyle.
4) Mes. Yer. Kl., 365. S.
5) Mes. Yer. Kl., 638. S.
6) Mes. Yer. Kl., 34. S.
7) Mes. Yer. Kl., 614. S., Şimdi Kırklarili'ne tâbi'.
8) Mes. Yer. Kl., 944. S., Şimdi Edirne'ye tâbi'.
8) Mes. yer. Kl., 181. S., Burgaz ismiyle.
10) Mes. Yer. Kl.,853. S., Nâhiye (Bucak) dır, Müstecep ismiyle.
11) Mes. Yer. Kl., 125. S., Müstecep Bucağı'na tâbi'.
12) Mes. Yer. Kl., 153. S.
13) Mes. Yer. Kl., 1044. S.
14) Mes. Yer. Kl., 157. S., Beyoğlu Köyü nâmiyle.
15) Mes. Yer. Kl., 574. S.
16) Mes. Yer. Kl., 181. S.
17) Mes. Yer. Kl., 550. S.
18) Mes. Yer. Kl., 180. S., Bulgur Köyü nâmiyle.
19) Mes. Yer. Kl., 370. S.
20) Ev.K.K., Haremeyn-i Rumeli 729 No., 94-103. S.

Son zaman ismi ile asıl 'imâreti teşkîl eden matbah, tevzi'hâne, kiler ve sâire gibi kısımların câmi' ile türbe arasında olduğu Harb Mecmû'alarından ve Çanakkale muhârebelerini gösteren eserdeki fotoğraflardan anlaşılıyor. Ancak bunlar 1915 senesinde denizden yapılan bonbardıman netîcesinde harab olmuştur. Şimdi yazacağımız câmi'in minâresinin küpünün bir gülle isabetiyle delindiği belli olmaktadır, fekat klişeleri çok karanlık olduğundan buraya konulması kaabil olmadı. Şimdi câmi'i tetkıyk edelim:

17 — Bolayır'da Gaazî Süleyman Paşa Câmi'i:

Yoldan görülen kalın sıvalı yüzlerine bakınca, eskiliği anlaşılmayan bu câmi', Orhan Devri inşââtının birçok husûsiyetlerini iki arka cebhesinde muhâfaza etmektedir. Câmi' içden içe 9,05×10,75 eb'âdında olup derinliği genişliğinden fazladır. Duvarlar yanlarda 90 cm. ön ve arkada daha kalındır. Cebhenin kalın sıvası, revâk olup olmadığını aramaya imkân bırakmıyor. Kapı, iç ve dışda, iki taşkın ayağa oturan iki merkezli bir sivri kemer altında basit bir basık kemerden 'ibârettir. Bu tâkın yüksek oluşundan, zâten bir revâka pek yer kalmayacağı tahmîn olunabilir.

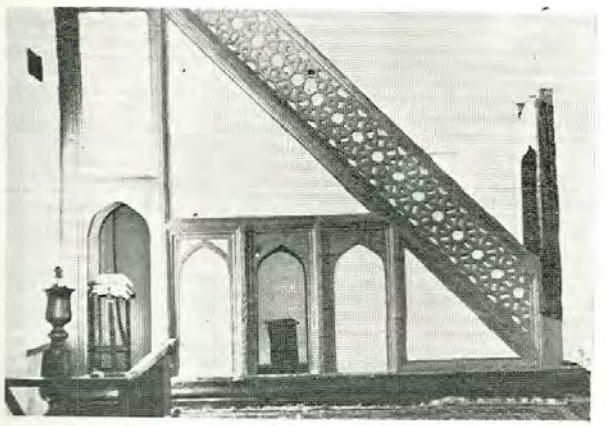

54 a. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Cami'i minberi

54 b. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Cami'i

55 a. R. : Süleyman Paşa Türbesinin eski resmi

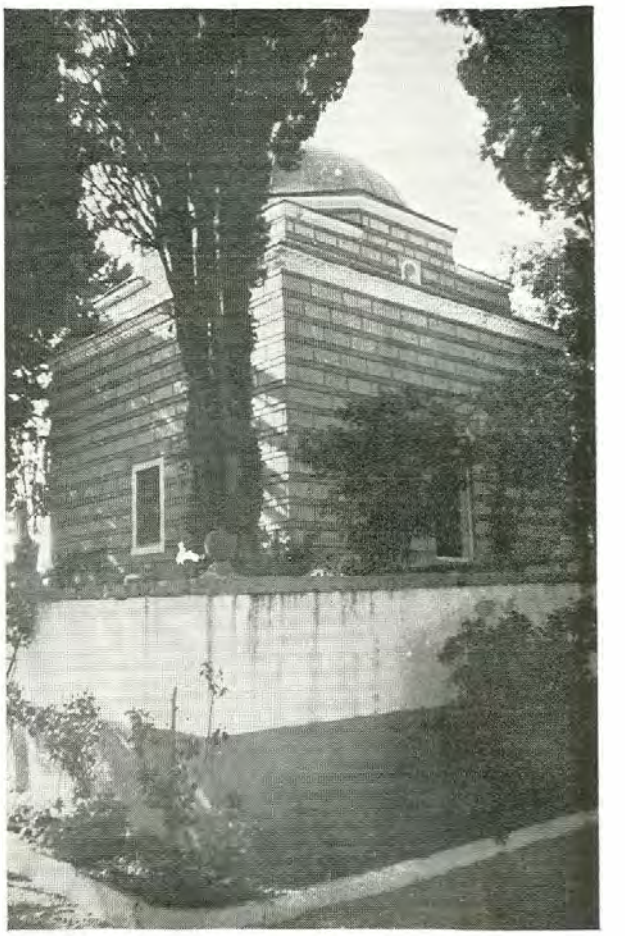

55 b. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi

Câmi' sekiz altlık, altı üstlük pencere ile aydınlanır. Bir de mahfilin hizâsında düz bir üstlük pencere varsa da, sonradan açılmış olması ihtimâl dâhilindedir. Câmi' aslında da çatılı imiş. Şimdiki tavan yeni ve şahsiyetsiz bir işdir. Mihrâbın etraf çerçevesi bozulmuş, yalnız beş sıra istalaktitli yaşmağı kalmışdır. Minber hendesî şekilli kabartma dolu korkuluklu, taştan oyulu mihrabcıklarlarla müzeyyen güzel bir parçadır, (54.b. R.).

Câmi'in mihrab ve garb duvarları, esas i'tibâriyle, eski yüzlerini muhâfaza etmektedir. (54. a. R.). Fekat, asıl, mihrab duvarının şark ucu ilk şeklini gaaib etmemiş olup, iri kaba yontma kesme taşlar arasında 2, sonra 3, sonra

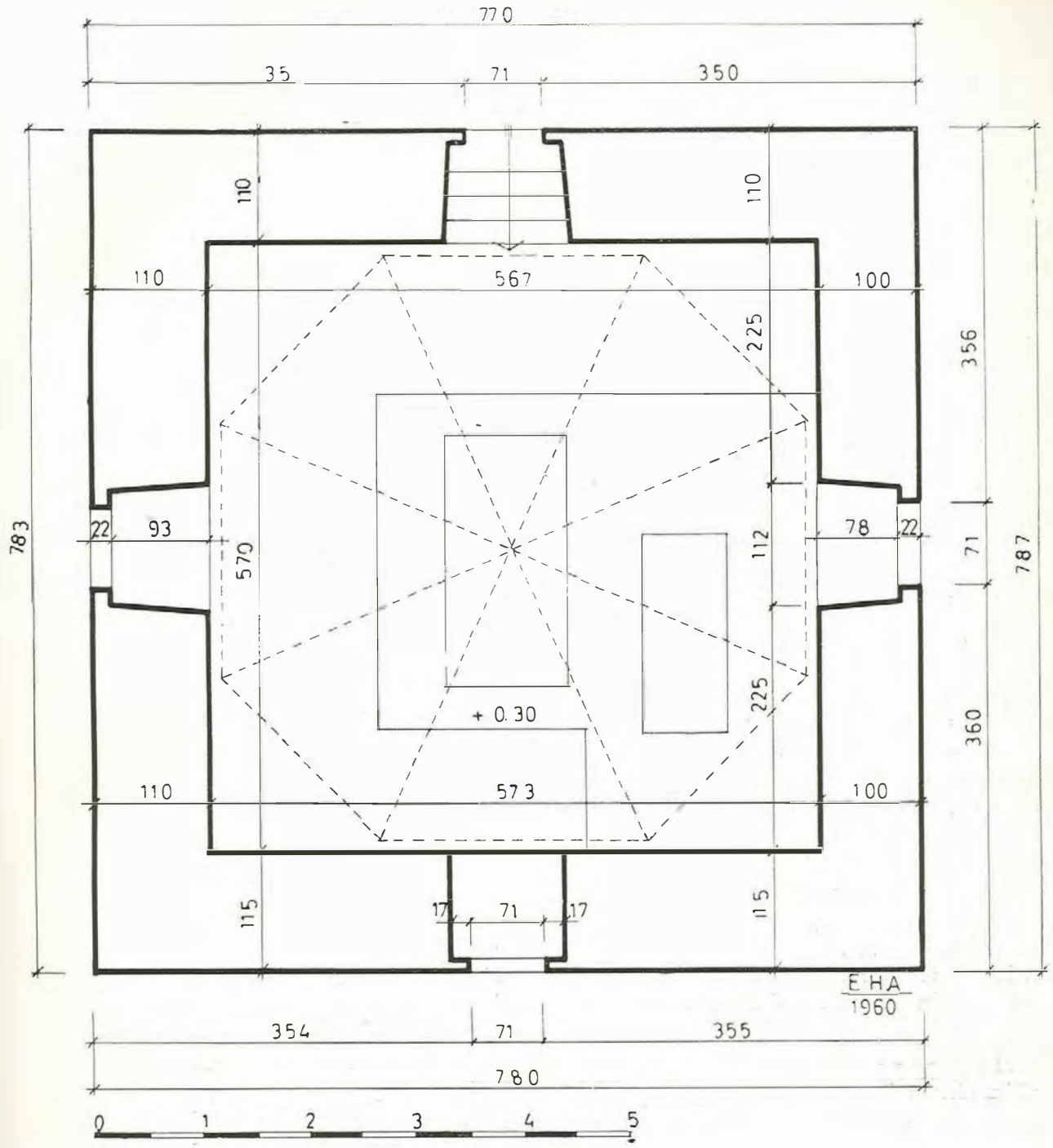

56. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi plânı

iki dâne 1, sonra 3 ve 1 2 tuğla sırasıyla yapılmıştır Garb-ı cenûbî duvarının köşesi ise ta'mîr görmüştür. Birinci 'Umûmî Harb'de gülle isâbet etmiş olması muhtemeldir. Pencere kemerleri mümâsî sivri olup kemer aynası, Gebze, Baba Sultan ve sâir yerlerdeki Orhan Devri binâlarında olduğu gibi, l0 cm. içeriye gömülüdür. Tâbî'î söveler de çukurda idi; fekat, sonradan, duvar yüzüne mermer veyâ köfeki söveler ve demir parmaklıklar konmuştur.

Minârenin küpden aşağısı eskidir. Üstü bombardımandan sonra yenilenmiştir.

18 — Bolayır'da Süleyman Paşâ-yı Gaazî Türbesi:

1880 senelerindeki eski bir resim, (55.a. R.) de görülen binâlardan, yalnız minârenin arkasındaki asıl türbe mevcuddur. Ne minâre, ne çatılı kısım, ne ön ihâta duvarı, ne soldaki odaları vardır. Çatılı binâ, evkaf kayıtlarında, Süleyman Paşa Câmi'inden başkaca gösterilen 'ilâve mesciddir. Yalnız türbe, sun'i bir kaftan gibi boya ile yeniden giydirilen tuğla taş taklidi cebhesiyle görünmektedir, (55. R.). Halbuki eski fotoğrafında bu takma cepheye 'âid bir iz yoktur. Türbenin gövdesi oldukça yüksek ve murabbâ şeklindedir. Duvarlar bu eb'âd için kalıncadır. Gövde üs-

tüne düz köşelikli bir kasnak yapılmış ve buna dâhilen sekiz köşe bir sivri külâh yerleştirildiği hâlde hâricen kubbe gösterilmiştir, (56., 57., 58. R.). Türbenin şark ve garbında karşılıklı iki kapı, ve yanlarda iki pencere vardır.

Kasnakta da dört pencere bulunmakta ise de bunlar eski resminde görülemiyor. Sonradan mı açıldı? Mechûldür. Kasnağın köşelerinde de pencere yerine höcreler açılmışdır.

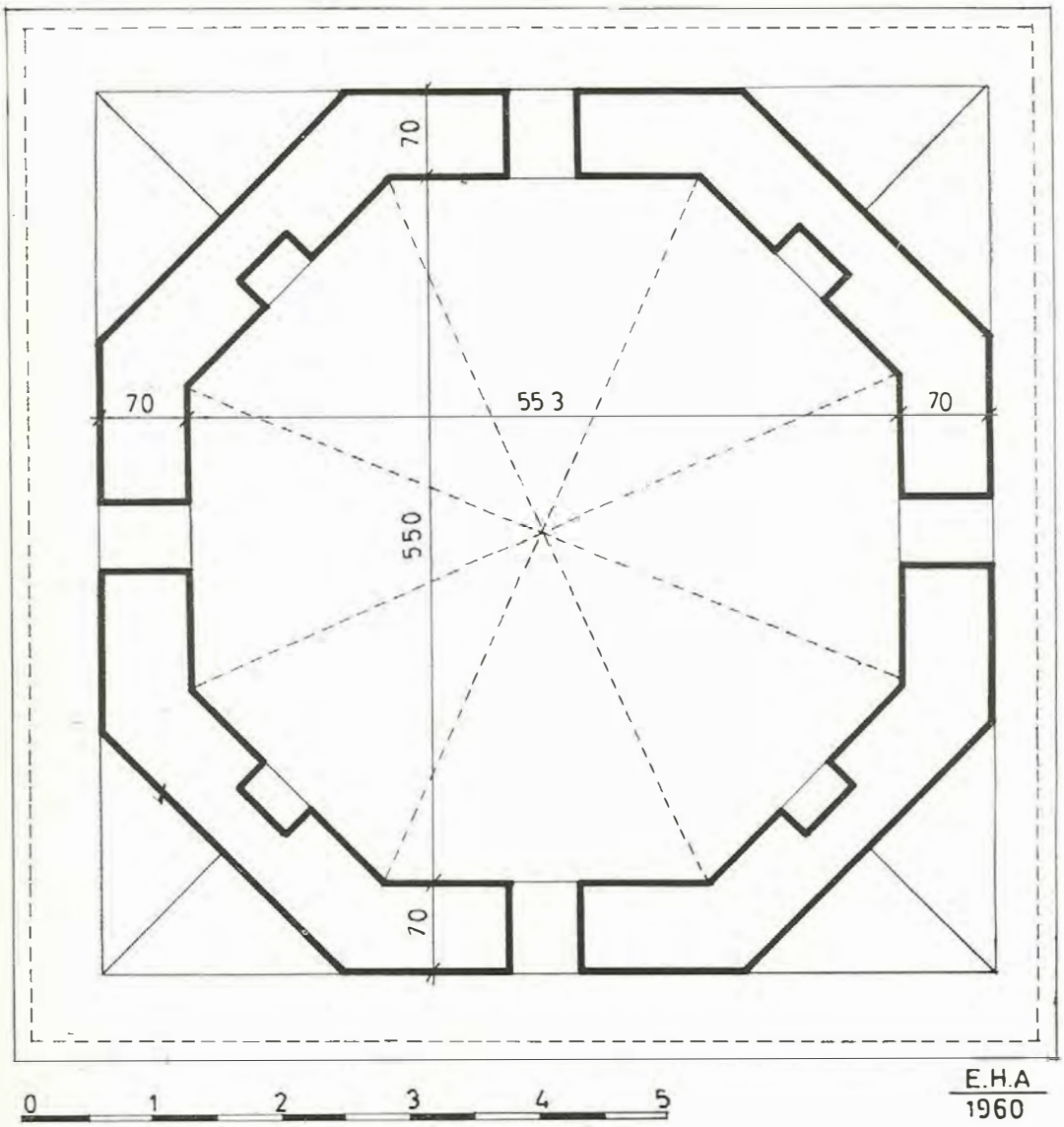

57. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi kasnak plânı

Cebheler taklid sıva ile yapıldığı gibi, içeride de iki büyük kaval ve bir düz 'asabadan mürekkeb, kat silmesi hâlinde, kocaman bir kuşak geçirilmiş, her taraf yepyeni sıvanmıştır.

Kabir 30 sm. bir seki üstündedir ve ince levha mermerlerle yapılmıştır. Temizdir, o kadar; aslâ rûhânîyeti yoktur. Süleyman Paşa'nın kendisiyle berâber ölen atının da ayağının ucunda yatmakta olduğu konulan bir levha ile bildirilmektedir. Ne dereceye kadar doğrudur? Tahkîki müşkildür. Kabirlerin etrâfında dökme pirinç parmaklıklar vardır, (59 a. R.). Pencere söveleri mermerdir ve sâdece dışa, alışılmamış bir uslâbda konmuştur. Türbenin döşemesi de ince mermerdendir. Bu türbeden Süleyman Paşa'nın sırmalı kavuğu Türk ve İslâm Eserleri Müzesine nakledilmiş[1] oradan da Topkapı Müzesi'ne devredilmiştir.

Nâmık Kemâl'in kabri türbenin hâricindedir. (55 b. R.) Türbeyi şarktaki kapı cihetinden göstermektedir (59 b. R.). Şoseden türbeye giden yolu ve üstündeki kuru çeşmeyi gösterir. Bu resim (55. R.) deki resimle 'aynı zâviyeden, fakat daha uzaktan alınmıştır. Ağaçlar o kadar büyümüştür ki binâyı görmek kaabil olamamaktadır. Türbenin eteğine

1) Türk-İslâm Eserleri Mü. Kat., 1939, 34. S. 731 No.

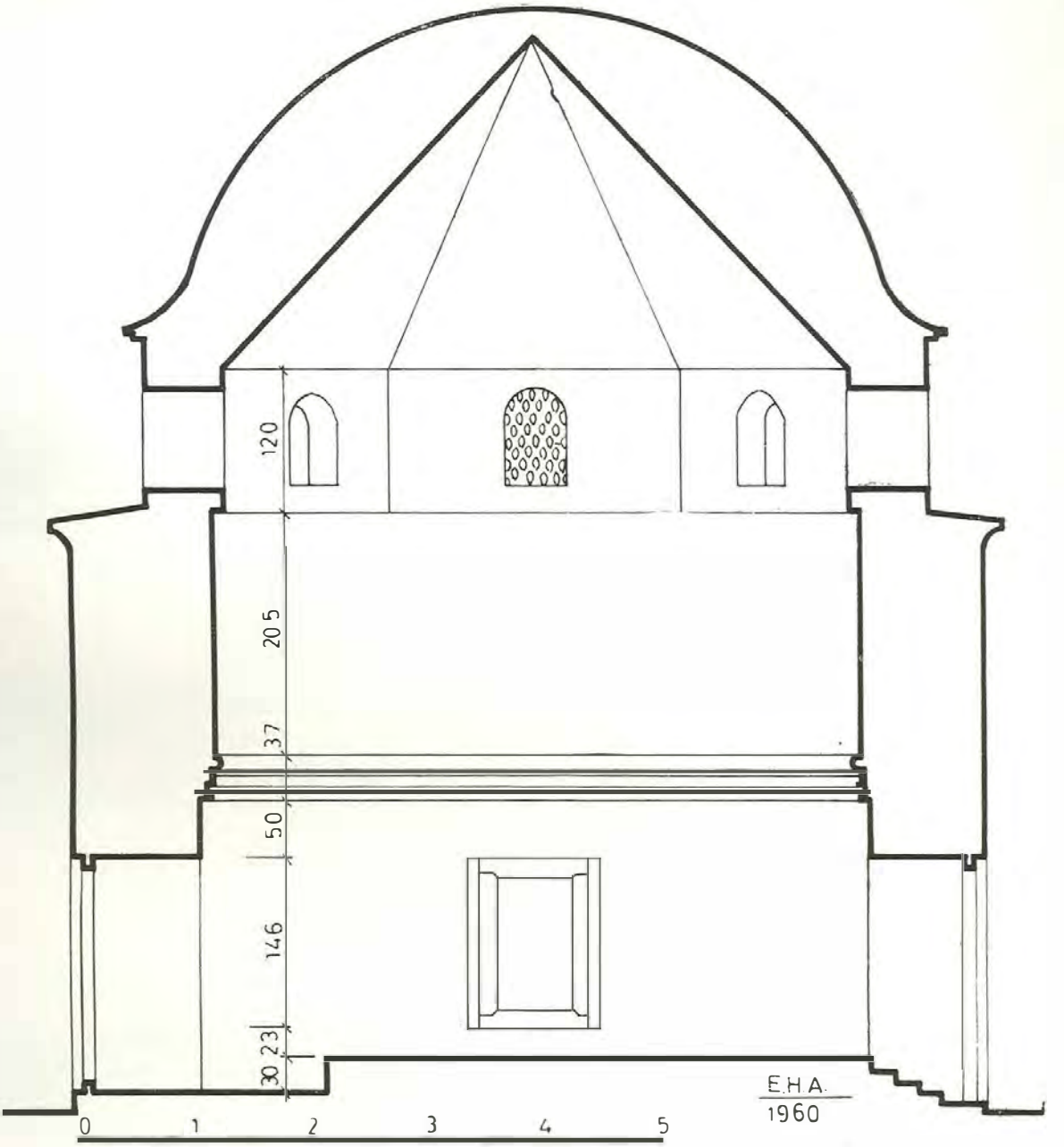

58. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi maktâ'ı

dayanmış 80×55 eb'adındaki mermer kitâbe eski bir ta'mîr târîhini göstermekdedir. İki satır üstüne yazılan manzum kıt'a şudur: (59 c. R.).

١ — والیٔ ملك ولایت سرور عثمانیان
مرقد اجدادن احیا ایدی تجدید ایلدی

٢ — جمع اولوب یحیی دلندن جمله روح اولیا
دیدیلر تاریخ سلطان ولایت مشهدی

Hesablanınca 956 (1549) çıkıyor. Bu senelerde Vâli-i Milk-i Vilâyet olan Osmanlı serveri, ya'nî Şehzâdesi Kaa-

← 59 a. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi iç görünüşü

nûnî'nin oğlu Mustafa-yı Cedîd'dir. O târihde Bursa'da Vâlî idi. Irâkeyn seferinde babasıyle buluşmak üzere hareket etmiş ve Karaman'da şehid edilmişdi. Kıt'ayı yazan Taşlıcalı Yahyâ Bey olup Şehzâde Mustafa'nın mensûbu idi ve şehâdeti üzerine, gönülden gönüle akan meşhur mersiyeyi yazmıştı.

59 b. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi 'umûmi manzarası

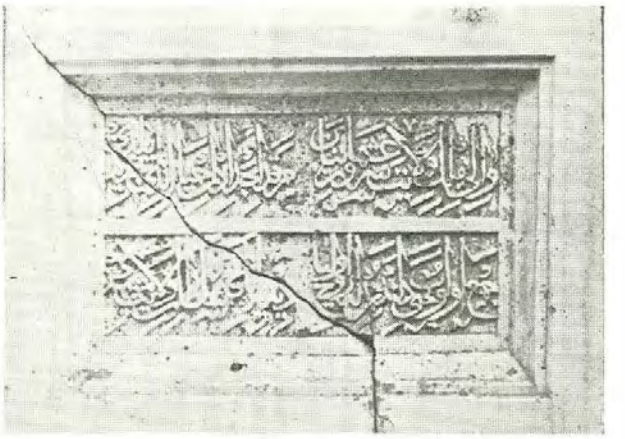

59 c. R. : Bolayır'da Süleyman Paşa Türbesi ta'mir kitâbesi

BOLU

19 — Bolu'da Alpagud Köyü"nde Lâlâ Şâhin Paşa Zâviyesi:

Bolu'ya bağlı Mudurnu Kazâsı'nın 10 km. kadar şimâlinde ve Bolu - Mudurnu şosesine yakın Alpagud Köyü'nde [1] Lâlâ Şâhin Paşa'nın zâviyesi olduğu bir kayıttan anlaşılmaktadır [2].

Bu kayıd 13 Cemâziyül-âhir 1274 (1857) gibi çok geç bir târihde kasaba-i Bolu'da Lala Şâhin Paşa'nın vakfı Alpagut Zâviyesi'ne bir (zâviyedâr) ta'yîni yapıldığını, buna nazaran zâviyenin hemen bir asır evveline kadar işlediğini göstermektedir.

Mahallinde yapılan araştırmada bu gün köyde zâviye ve han binâlarına 'âid bir bakıye bulunmayıp, yalnız (Dedeler) ismiyle bir türbe bulunduğu öğrenilmiştir [3].

BURSA ŞEHRİ

Bursa Orhan Gaazî tarafından fethedilmiş olmakla kalmamış, şehirde bu gün ne görüyorsak hepsinin esası o devirde hazırlanmıştır. Bursa uzun müddet Osmanlı san'atının mihrâkı ve Anadolu ticâretinin merkezi olmuş ise bunların ilk temellerinin atılmasına Orhan Gaazî Devri'nde başlanmıştır. Osmanlı şehri eğer arâzinin icâb ettirdiği kuruluş sâha ve şekillerine uyarak tabî'atı bozmadan, zorlamadan dünyânın tek tabî'at mi'mârîsi olmuş ise o da ilk def'a Orhan Devri'nde olmuştur.

Osmanlı mi'mârîsi her türlü fazla tezyînâttan müstağni, a'zamî sâdelik içinde bir tenâsüb, vuzûh, berraklık ve samimîyet mi'mârîsi olmuş ise onun da kökünü bu devre içinde aramalıdır.

Bursa, alındığı zaman, kal'e içine sıkışmış kapalı ve mahdûd sâhalı büyücek bir kasaba idi. Bu kasabadan bir dünyâ şehri çıkarmak için ancak 10 - 12 sene geçmesi kâfî geldi. Fetihde Gök-Dere Balık Pazarı'ndan, yâni Ulu Câmi' ile Kal'e arasından akardı; ondan ötesi korku veren bir çalılık ile kaplı idi. Şehrin garbî ve şimâlî, hattâ merkezî Anadolu'ya bir pazar olacağını sezen Orhan Gaazî ilk ticâret sahasını bu düzlükte tesîs etti; câmi'ini, medresesini, mektebini, müsâfirhânesini, hanını, hamamını burada kurdu. 60 sene sonra Yıldırım, Ulu Câmi'i gibi pek büyük bir ma'bed için, ilk cami'in 150 m. yakınında bir yeri intihâb etmekte tereddüt etmedi ve hattâ bu intihâb için mecbûriyet duydu. Hüdâvendigâr ve Yıldırım devirlerinde hanlar, medreseler, hamamlar hep bu sâhada yapıldı. Şehir hep aynı istikaamette genişledi. Yıldırım'ın kendi ismini taşıyan külliye ile şehrin pek uzağına yaptığı sıçrama ise, muvaffak olmadı. Lüzûmsuz derecede bir ara açılmıştı. Halbuki zarûrete dayanan daha sonraki genişleme Bursa'ya nasıl bir can vermiş, Yeşil manzûmesi ne kadar hoş bir bütünleme olmuştu. Kezâlik Hüdâvendigâr'ın cami', medrese ve 'imâretten mürekkeb Çekirge külliyesi de ayrı ve kendi başına kaldı.

1) Mes. Yer. Kl., Mudurnu Kazasında Muhtarlık, 54. S.
2) Ev.K.K. Bursa esas No: 1/1, 2020. sıra.
3) Mudurnu sâkinlerinden muhterem Mustafa Kırkık yoluyla.

Biz san'atte, mâzîden gelen kıymetlerin hâlde değerlendirilmesi esası yanında, asıl hakıkat olan, zihnî ve rûhî 'âmillere kıymet verilmesi, onlar üstünde durulması lüzûmuna kaaniiz. Eğer bir milletin imkânlarını a'zamî mertebesine çıkarıp toplayacak kaabiliyette derûnî terkibler olmasa idi, dünyâ taklidçilikte kalırdı. İşte Orhan Gaazî büyük Osmanlı — Türk milleti içinde, İslâmiyetin ana temellerinin ve ruhunun cem'iyette geliştirilmiş şu'uruna erenlerin birincilerindendir. Onun sezişi iledir ki, Bursa ve Osmanlı medeniyeti meydana çıkmıştır.

Biz bu netîcelere binâları tetkıyk ve mukaayese ederken vardık; şimdi binâları anlatırken de vâkı'aları bir bir sıralayacağız; birinci derecede ehemmiyeti hâiz olan, binânın mi'mârî târihi deryâsındaki yeri ve rolüdür. Eğer eser kaafilenin, ister başında, veya ortasında, ister kenarında olsun mi'mârî gelişme zincirinde bir rol oynamıyorsa bu 'ummanda başı boş kalmaya, sâhile erişmemeğe mahkûmdur. Böyle bir eseri bu noksanı ile anmaktan çekinmiyecek, tekâmül zincirinin bir halkası olanların da meziyetlerini bilhassa belirteceğiz.

Biz bu kitâbda devirleri, vücûda getirdikleri mi'mârî ve şehircilik eserleriyle tartmak mevkı'indeyiz. Terâzinin gözüne bu ma'mûrelere hayât veren rûhî zindelik, fikrî davranış, ihâta ve 'akl-ı selîm, bu eserlere şekil veren san'at kaabiliyeti gibi 'âmilleri bulup koymağa mecbûruz. Ortaya çıkınca görülüyor ki bunlar, topluluğa veche veren, mayayı teşkîl eden ma'nevî kıymetler, hasletler, meziyetlerdir. Ancak pek büyük vazife ve mecbûriyetlerle bu dünyâya geldiğini müdrîk ferdlerden ve emîrlerden kurulmuş bir cem'iyet iş başarabilir. Günlük hayâtın fevkıne çıkamayanların yapabilecekleri taklîd dahî değildir; kopyadır. Bu muhâkeme tarzı ile müessirin eser üzerindeki rolüne geçmiş, onu birinci safa çıkarmış oluyoruz. Meydana gelen her varlık cemiyetin aynasıdır. Mi'mârî de, öyle bir ana san'attır ki, miheklerin en kuvvetlisidir. Eğer mi'mârî târîhinde müessire, bir ebedî menbâ'dan gıdasını emen bu 'âmile yer vermez de satıhda kalır, kum ve kireçler arasında karılır gidersek çok yavan olmaktan kurtulamayız. Yapıla geldiği gibi mi'mârîyi sâdece teknik ile bir tutmakla iktifâda devâm etmek ve kimsenin sâhib olamadığı, olur görünenlerin bile tesîrden kurtulamadığı mağdur mi'mârîmizin her yanını bir başka devir ve diyar eserinin devâmı, ve yâ tekrârı, gibi — ki bizim mi'mârîmiz hakkında bu hükümler ne kadar zâlimâne ve bereket versin câhilâne tatbık edilmiştir — göstermek ile iktifâ edersek, evvelâ biz kendimizi afvedemeyiz; anlayan da ne kadar insaflı olsa, bizi afvetmez. Onun için kalemimizi her türlü te'sirden âzâde ve hatır gönüle bakmadan kullanırsak bunun. ancak her şeyin üstünde olan 'umdelere sadâkatten olduğunu belirtmek isteriz.

BURSA ESERLERİ

A — Câmi' ve Mescidler

20 — Bursa'da Ahî Hasan Mescidi:

Bursa'nın emanla teslîminde burclara tırmanıp [1], bir rivâyette, ilk ezanı okuyan Şeyh Edebâlî'nin kardeşinin oğlu Ahî Hasan'ın [2] Hisar İçinde Orta Pazar'da bir mescidi vardır; 'Âşık Paşa-zâde Hisar İçinde tekyesinden bahseder,[3]. Bir nüshada da Bey Sarayı'na yakın olduğunu bildirir,[4]. Çatılı küçük bir binâ olan mescid son vakte kadar namaza açık ve kadro dâhilinde idi ve Sürmeli Mescid yâhud Tefsîrhân Mescidi diye de adlandırılıyordu. Şimdi bir ev hâlindedir. Yeri San'at Enstitüsünün pavyonları arkasındadır [5]. Ancak bu son binânın da ilk yapı ile 'alâkası olmadığı ve yeni baştan yaptırıldığı rasladığımız şu târih kıt'asından anlaşılıyor:

Yıkılmışken serâpâ kalb-i 'âşık gîbi bû câmi' — Sa'îdâ b'il-bedâhê harf-i mu'cemlê didim târîh
Yine Osman Ağa yaptî anî tarz-î bihîn üzrê — Yapıldı câmi-î Tefsîrihân resm-î nevîn üzrê — 1284

Gabriel de eserinde câmi' ismini cedvele kaydetmiştir[6].

21 — Bursa'da Alâüddin Bey (Paşa) Câmi'i:

Bursa Hisarı'nda aynı isimdeki caddede ve genişce bir avlu içindedir. Yaptıran Osman Gaazi'nin oğlu olup Orhan Gaazî'nin büyüğü bulunduğunda ittifak edilen Alâüddin Bey ve yâ Paşa'dır. Bursa'nın ilk câmi'lerindendir. 'Âşık Paşa-zâde *(Bursa Kaplucası'na giricek yirde bir mescid yapdu yanında sâkin oldı tâ bu zemâne değin evlâdından vardı)*[7] ve yine *(Alâüddin Paşa dahî Kükürtlü'de bir tekye yapdu Bursa Kapluca Kapusun içeru girdük yerde bir mescid Hisar içinde yaptu Yanında sâkin oldu ta bu zemâne değin evlâdından var idi)*[8] der. Neşrî *(Alâüddin Paşa dahi*

1) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, a.e., 29. S.
2) Şeyh Edebâli'nin kardeşinin ismini 'Âşık Paşa nüshaları ve Neşrî-Taeschner tab'ı meskût geçtikleri hâlde Fâik Reşid-Mehmed Köymen tab'ı Ahı Şemsüddin olarak kaydetmiştir (a.e., 130. S.). İsmi ne olursa olsun o da ağabeyi ve oğlu gibi Ahî'dir,mühim olan da budur.
3) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 36. S.
4) Ahmed 'Âşıkî, Nihâl Atsız. a.e., 115. S.
5) Kâzım Baykal, a.e., 68. S.
6) A. Gabriel, Une Capitale Turque, Bursa, Paris 1958.
7) 'Âşık Paşa-zâde, Âlî tab'ı, a.e., 37. S.
8) Ahmed 'Âşıkî, Nihâl Atsız, a.e., 115 S.

Kükürt'lide bir tekye yapdu ve Kapluca Kapusun girdik yirde bir mescid ve kal'e içinde bir mescid dahî yapup yanında sâkin oldu)[1]. Ve yine *"Kükürtli'de bir tekye yaptu Kapluca Kapusun girdik yirde kal'e içinde bir mescid ve kapudan yukaru dahî bir mescid yapup yanında evler yapup..."* [2] demektedir.

Birbirini tamamlayan bu ifâdelerden bir tekye ve iki ayrı mescid bulunduğu, bunlardan birincisinin Murâdiye tarafından gelen yoldan kal'eye girince, diğerinin yukarda olduğu ma'nası çıkmaktadır ki bizim şimdi mevzû 'olarak aldığımız da bu sonuncusudur.

Câmi'in taşa kazılmış inşâ kitâbesi yoktur. Fakat kapı üstünde siyah kâğıda yaldızla ve celî sülüsle yazılmış 1306 (1890) târihli النازى عثمان خان جامع شريفى — ٢ سلطان علاألدين ابن السلطان — ١ levhası ve satır uçlarında ince kalemle *"726 binâ-yı evvel 1278 binâ-yı sânî"* meşrûhâtı mevcûd bulunmaktadır. Memduh Turgud (Müftilik kaydına göre) 726[3], Bursa Mısrî Dergâhı Şeyhi Şemsüddin Ulusoy Bey, yazma eserinde (Müftilik kaydına göre) yine 726[4], Kâzım Baykal levhadan okuduğunu bildirmesine rağmen, yazı iyice görünmediğinden, 736 olarak kayd etmişlerdir[5]. Sedad Çetintaş Memduh'a istinâd etmiş[6], Gabriel de Kâzım Baykal Bey'den 736 yı almıştır[7]. Bursa kadı sicilleri arasında bulunan vakfiye defterindeki 733 (1332-1333) târihli vakfiyede[8]: «الامير الكبير العادل المنعم المحسن المجاهد فى سبيل الله قتال الكفرة والملحدين عون الغزاة والمجاهدين كهف المظلومين وكنتب الملهوفين علاألدين بيك» in, Çatal Burgaz[9] ve Fotra = Fodra köylerinin bütün mevcûduyla ve hududuyla hâsılâtını " «اولا الى الائمة ثم الى الفقراء والمساكين» ya'ni evvelâ imamlara, sonra fukarâya tahsis ettiği anlaşılıyor.

"Vakf-ı 'Alâüddin Beğ tâbeserâhü Karye-i Fodra tâbi'-i Kite Merhu mAlâüddin Beğ bin Osman Beğ evlâdından Hızır Beğ oğlanlarından Mehmed Çelebi tasarruf ider Mezkûr vakfın kullarından sipâhîye öşür ve sâlârlık virdükden sonra huffâza ve imama ve câbîye yirmi beş müd buğday ve beş müd arpa ve on müd 'alef ve iki müd burçak virilür deyû kaydolunmuş der (defter-i köhne) kariye-i mezbûrede cüz'hânlar ve zâviyesine vakf idub tevliyeti evlâdına vakf-ı evlâd deyû vakfiyesinde şart itmiş Mezkûr Mehmed Çelebi'den sonra oğlu İbrahim Çelebi tasarruf itmiş Şimdiki hâlde mezkûr İbrahim Çelebi'nin kız karındaşı Paşa Hâtûn ve kızı Ayşe Hâtûn ve oğlı Şeyhî Çelebi'nin kızı Tâcî Hâtûn tasarruf idüb mütevelliyedir Amma sonradan hâkim'ül-vakt ma'rifetiyle mahsûlât-ı vakf kifâyet itdüğü mikdar ziyâde vazîfe takdir olunup imama on iki müd galle ve müezzine altı müd galle ve câbîye yirmi müd galle ve üç müd pirinç ve yevmî bir akçe ve on nefer hâfıza altışar müd galle ve türbehâna altı müd galle ve Hamar (?) Paşa nâm hâtûna altışar müd galle ve iki müd pirinç ve kadı nâibi Müslihüddin'e bir müd buğday tasarruf iderler Ve cihete nezâret deyû Mevlânâ Habib nâm kimesne yevmî dört akçe tasarruf iderler Ve müderris.... yevmî on akçe tasarruf idüp bu zikrolunan husûsât hükm-i pâdişâhile tasarruf olunup zâviye-i mezbûre bi'l-külliye battaldır didiler. Ve hem teftiş olunub mûcib-i vakıfnâmeye ve deftere muhâlif bulunub zâviye-i mezbûre müşrif-i harabdır deyû kaydolunmuş der (Defter-i köhne) vakıf kullarıdır hâne 16[10]. denmektedir. Bu vakfiyelerde bahsedilen imamlar tabî'î kendi câmi'lerindekilerdir. O hâlde bu câmi'ler 733 den evvel, ya'ni Bursa fethinden 5-6 sene sonra yapılmıştır, hükmü kendiliğinden ortaya çıkar. Esâsen eski şehir olan kal'e içinde câmi'e ihtiyaç vardı, tez elden olduğunu yapılanlar da göstermektedir. Bu vazîfeyi hükümdardan evvel Ahî Hasan'lar, Gaazî Ak Timur'lar ve 'Alâüddin Beyler gibi zevât yerine getirmişlerdir.

Bu câmi'deki vazifeliler için hâriçden de vakıflar yapılmıştır. 896 Recebinde (1491 Mayıs), Kılınç Bey nâmında birisinin Kelesan Köyü'nde Kılınç Bey Çiftliği denilen mülkünü bu câmi'in imâmına vakfeyleyüb imâmın da 20-30 yıldır tasarruf edegeldiğinin Pâdişâha arzı, sicilden öğrenilmektedir[11].

Câmi' üç kemerli bir son cemâat revâkı ile tek kubbeli sahndan ve solda bir minâreden mürekkebdir, (60, 61., 62. R.),[12]. Kubbe yüksek bir kör kasnakla ve köşelerde, Konya Karatay Medresesi'ndeki gibi, üçlü bir yelpâze müselles tertibiyle duvarlara oturmaktadır. Kasnağın yerden yüksekliği 3,25, kendisi 2,10 m dir. Duvar kalınlığı 1,05 m dir. Son cemâ'at revâkı dört direğe müstenid olup direkler ve başlıklar eski binâlardan alınmışdır. İkisi Korenti-

1) Mevlânâ Neşrî, Taeschner tab'ı, a.e., 145. S.

2) Mevlânâ Neşrî, Faik Reşid-Mehmed Köymen tab'ı, 148. S.

3) Memduh Turgud Koyunluoğlu, İznik Bursa Târihi, Bursa 1935, 181. S.

4) Mehmed Şemsüddin Ulusoy, Medâr-ı Şems, Bursa Câmi'leri eseri. Bir nüshası nezdimizde, yazma.

5) Kâzım Baykal, a.e., 66. S. (Levha hakikaten güç okunmaktadır. Bu farklar üzerine inceden inceye tetkik ettik.)

6) Sedad Çetintaş, Türk Mi'mârî Anıtları, Osmanlı Devri, İstanbul 1946, I. C.

7) Gabriel, a.e., 49. S.

8) Bursa Kadı Sicilleri, tasnifden sonra tevcîhâtı icrâ kılınan cihâtın, berât ve vesikaların, vakfıyelerin aynen kaydına mahsus defter, 122 No: 72-73. S.

9) Mes. Yer. Kl. Bu köy şimdi mevcud değildir, ismi değişmiş olması hali bahisden hâriçtir.

10) Ömer Lûtfi Barkan, a. ma., 353 S.

11) B.K.S., 80-116 S.

12) Bu câmiin plânı a) Kâzım Baykal a.e., 66. S. neşredilmiştir, Y. M. Bedri Kökten'in küçük fakat hakikate yakın bir rölövesidir, b) Çetintaş, a.e. 1-4 levha, c) Gabriel a.e., 18. fig. her ikisinde de plân ile yerindeki eb'âd arasında büyük ayrılıkları, tertîbatda farklar mevcuddur; bu hâtâlar ikisinde de aynı olmakla, birbirlerinden naklolunduğu zannını doğurmaktadır.

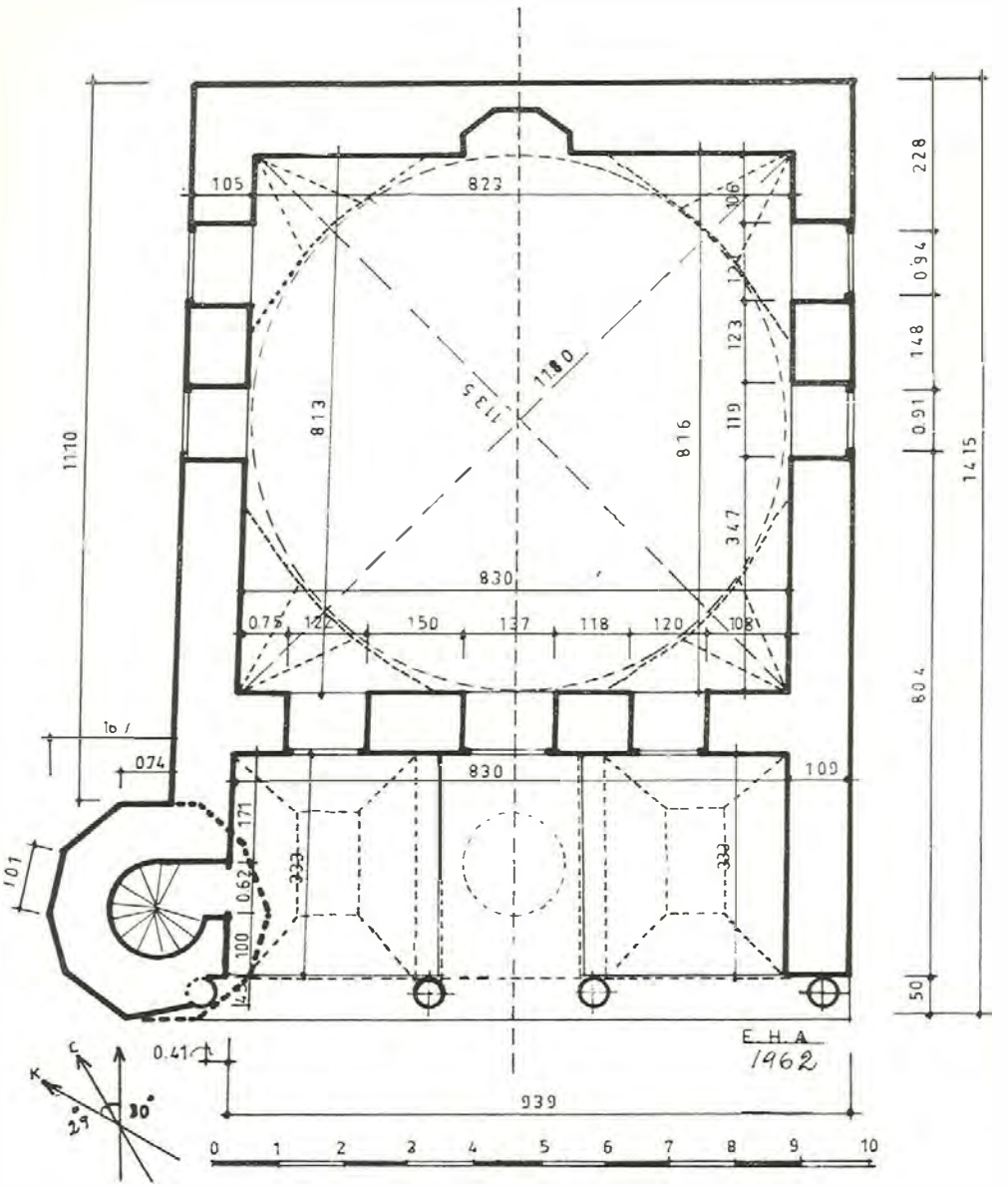

60. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i plânı

yen, ikisi İyonikdir. Son cemâ'at yerinin yanları bir duvarla kapalı olmakla berâber, bunların uçlarına tekrar birer direk konmuştur. Bu ilk Osmanlı eserinde duvar önünde kullanılan bu fuzûlî direk gibi bir 'unsura sonraları tesâdüf mümkin değildir. Eğer kemerleri duvara oturtmak imkânı varsa, bir mantık ve muvâzene uslûbu olan Osmanlı mi'mârîsi, fantezi uğruna bir direk eklemeği 'abes sayar. Nitekim bu ilk kuruluş devresinin henüz takarrür etmemiş uslûbu içinde görülen tarzda bir boş direk, bir daha kullanılmamıştır. Bununla berâber, delillerle tevsîk edildiğini sandığımız vechile eğer câmi', 726 da yapıldıysa, ilk revâklı câmi' demektir (64., 65. R.). Bu devrin revakları hakkındaki mutâla'alara Orhan Câmi'i bahsinde avdet edeceğiz. Son cemâ'at kemerleri iki merkezlidir ve tuğladandır. Başlıklara oturuşu rahat ve emindir. Direklerin altları şimdi bir kârgir kütlesine gömülü bulunuyor. Bu kârgir son cemâ'at döşeme seviyesinde sonradan doldurulup, bu sûretle direklerin arasına camekân yerleştirilmesine, ma'alesef, imkân hazırlanmıştır. Bu sebeble restitüsyon plânında bu kütle yok farzedilmiştir. Revâkın üstünde ufak bir kalkan duvarı varsa da, bir oluk teşkîl etmemesi için, tonozla duvar arası doldurularak sular saçaktan damlamaya bırakılmıştır, (64. R.). Ortadaki iki ayak evvelce birbirine daha yakın imiş. 11 Cemâziy'ül-ahır 1271 perşembe [1] (1 Mart 1855) deki zelzelede revak harabolunca, sütûnları müsâvî aralıkla koyup üstüne ahşab bir tonoz yapmışlardı. 1960 da Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından yapılan ta'mîrde, kıble duvarında daha ortaya doğru, kemer izleri bulunmuş ise de, bu işâretlere uyularak, direklerin yerinin değiştirilmesi, yeni kemerlerle ve sağ solda ayrı tonozlar ve ortada tek ufak kubbe yapılması cihetine gidilmekden, külfetli ve masraflı olduğu için, vazgeçilmiştir.

1) Zelzeleye 'âid ma'lûmat Ulu Câmi' bahsinde verilecektir.

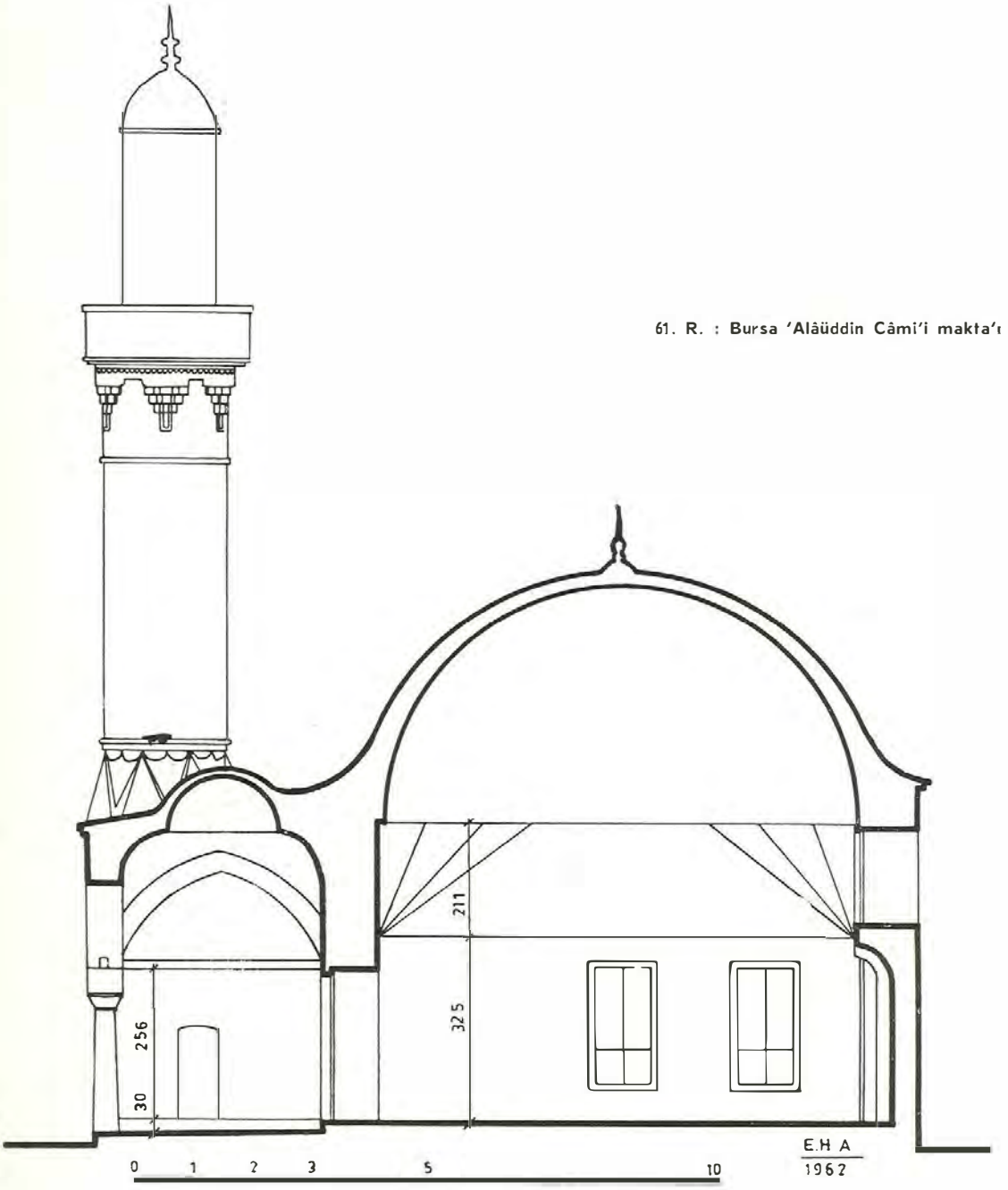

61. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i makta'ı

Çünki bu kadar asla inilince, bunlara bağlı olarak, şarkdaki pencerelerin eski yerlerine getirilmesi ve avlu ve câmi' döşeme seviyesinin indirilmesi de kaçınılmaz birer mecbûriyet olacağından Kurum, istemeye istemeye, bu işden vazgeçip 1278 ta'mîrinde yapıldığı veçhile bir tûlânî tonoz ve ortasına kubbe koymak şeklini tercih zarûretinde kalmıştır [1]. Biz restitüsyon plânlarında revakı, bu bulunan bakıyelere göre, şark cebhesi pencerelerini eski yerlerinde ve mustatîlî gösterdik. Minâre, bir rivâyete göre yenidir; öyle de olsa eskisinin benzeri kabul ederek aynen aldık, sâdece külâhını kısa yapdık. Kezâlik revak direklerini sedden açıkda çizdik.

Minâreyi ta'rifden sonra yeniden yapılma meselesine geleceğiz. Minâre câmi'in solundadır. Beş dıl'ı meydanda olan sekiz köşeli bir kaa'ideye oturur. Diğer dılı'lar son cemâat yan duvarına gömülmüştür. O taraftaki mermer direk de kısmen kârgirle sarılmıştır. Bu minârenin yeniden yapıldığına dâir bir masraf hesâbını vakıf kayıdlarında gördüğünü muhterem Kâzım Baykal bize söyledi. Evvelki hâşiyedeki risâlede de 'umûmî ta'mîrin ve minârenin 1276 (1860) da yapıldığı yazılıdır [2]; halbuki kapı üstünde bu târih iki sene farklıdır. Doğrusu da bu olmalıdır. Bütün

1) Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu 1960 Çalışmaları, Hazırlayan Kâzım Baykal, Ernur Matba'ası, İstanbul 1960, 17. S.
2) 'Aynı risâle, 19 S.

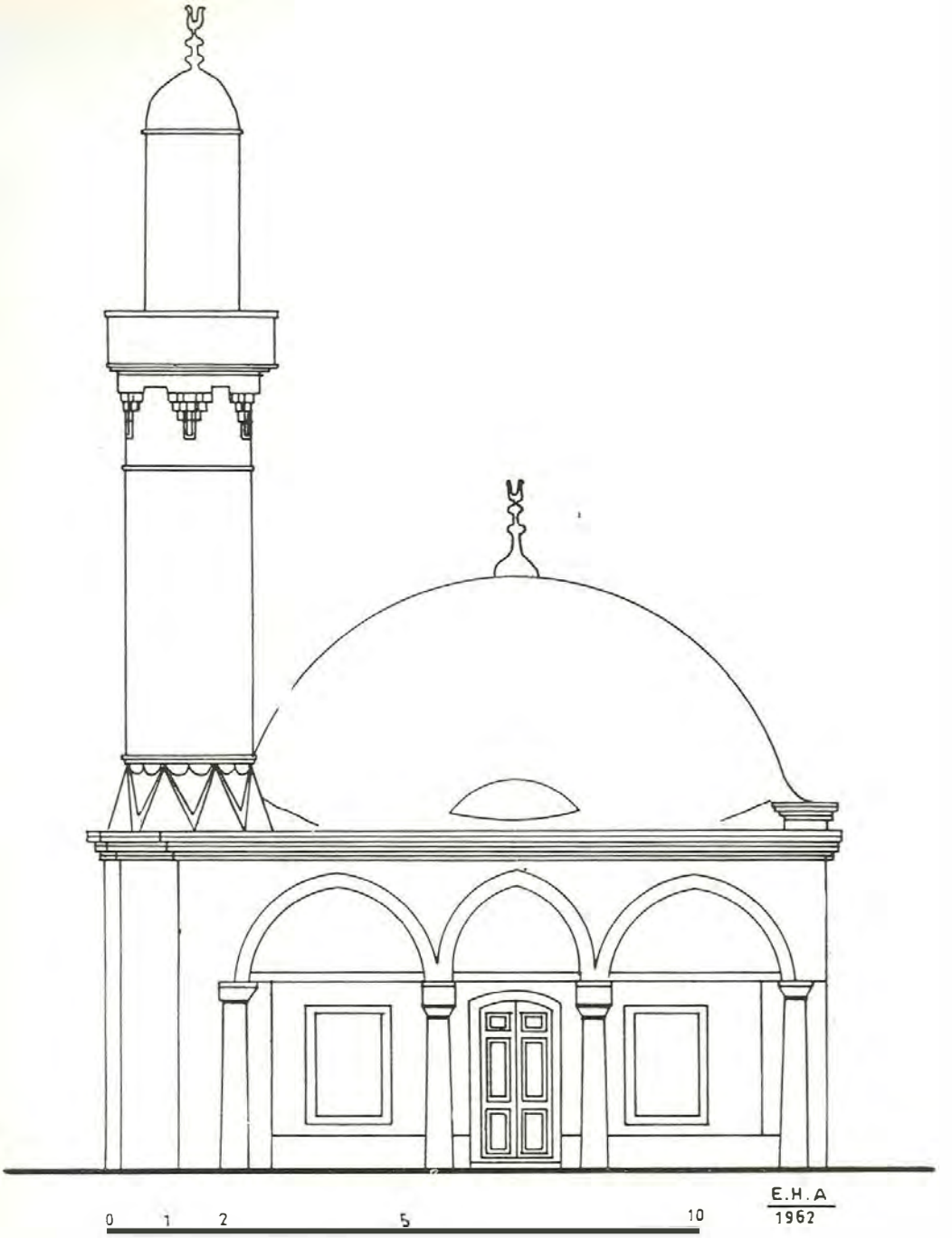

62. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i cebhesi

defterler 1957 Bursa çarşı yangınında Evkaf dâiresiyle berâber yandığından metni görmeden tam bir hüküm vermek kaabil olmasa da, biz yenilenmenin tamâmına şâmil olduğunu zannetmiyoruz. Çünki kaa'idenin ve küpün eski olduğu ve binâ ile birleştiği muhakkaktır (67. R.). Şerefe de eski görünüyor (63., 68. R.). Vâkı'â şerefe eskinin aynı olarak da yeni yapılabilir. Fakat gövdenin içindeki basamaklar da, kaa'ide ve küptekiler yani eskiler gibi, minâre kademelerinin en basit ve iptidâî usûlü olan çekirdeksiz ve tuğla dolgu üzerine kaygan taşı levhaları kaplanmak sûretiyle yapılmıştır. 26 küsûr sm. lik 51 basamak da böyledir. Bu sarîh inşâî işâretlere rağmen böyle bir kaydı da nazarı itibare almamazlık edemeyiz. Olsa olsa minârenin gövdesinde bir ta'mîr ve belki mevzi'î bir yenileme yapıp 'aynı tarzda şerefeyi işlemiş olmaları kaabildir. Gövde hakkında ceff'el-kalem hüküm verilemiyor. Fekat korkuluğun ve peteğin yeni olduğu ilk tetkıykde görülmektedir.

Câmi'in asıl iç kısmına gelince: 1278 ta'mirinde her nedense şarkdaki pencerelerin yerini değiştirip söveli düz pencereleri tamâmen bozmuşlar ve yarım dâireye yakın kemer pencereler yapmışlardır. Şark duvarı çok bozulmuştur. Garb tarafı eski bünyesini muhâfaza etmektedir. Üç sıra tuğladan sonra, her biri arasında ufkıy şâkuulî tuğlalar bulunan kabaca düzeltilmiş dört sıra taşla yapılmıştır, (70. R.). Bu tabakalar böylece devam eder.

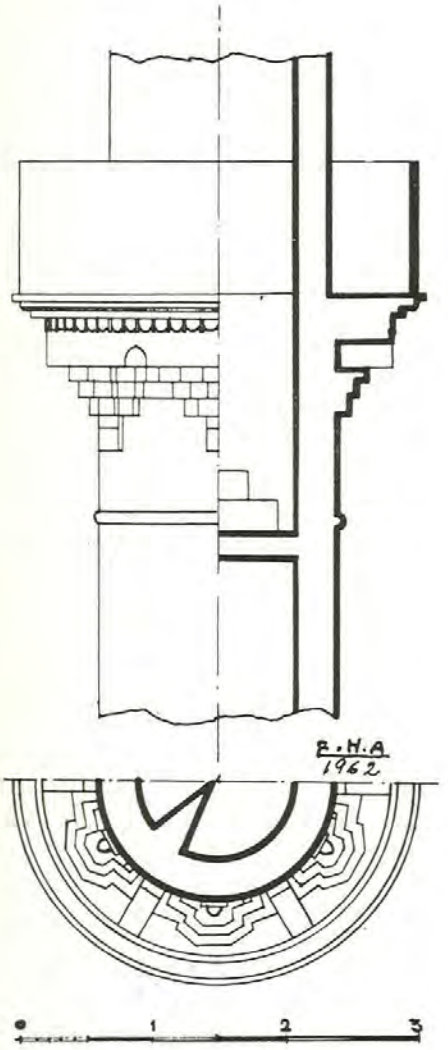

63. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i minâre tafsilâtı

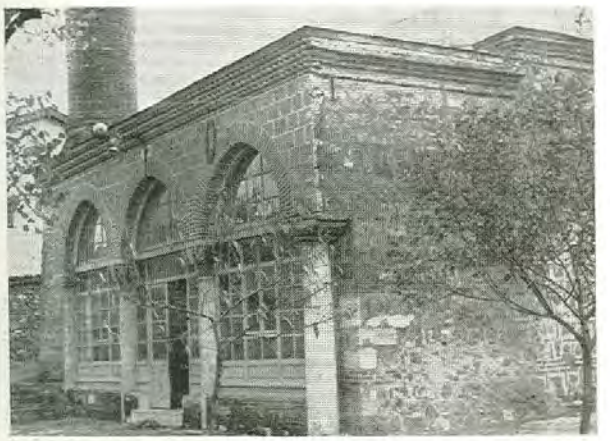

64. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i.

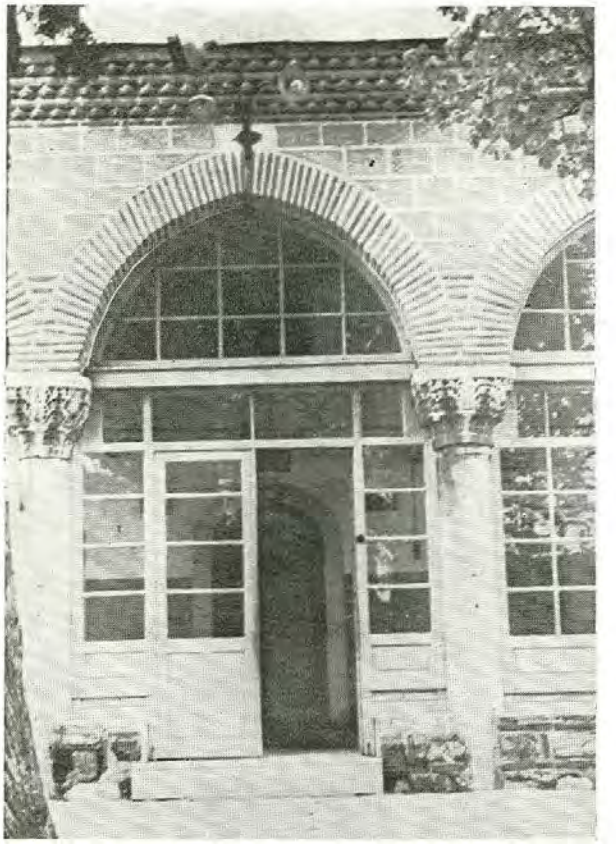

65. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i revâkı

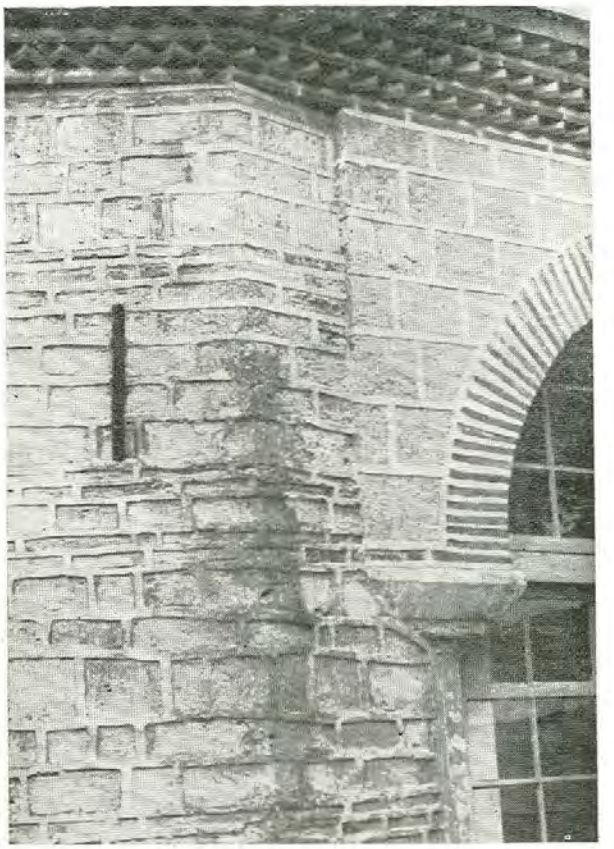

66. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i Minâre kaaidesinin duvara bitişmesi

67. R. . Bursa 'Alâüddin Câmi'i minâre kaaidesi ve küpü

68. R. . Bursa 'Alâüddin Câmi'i minâresi.

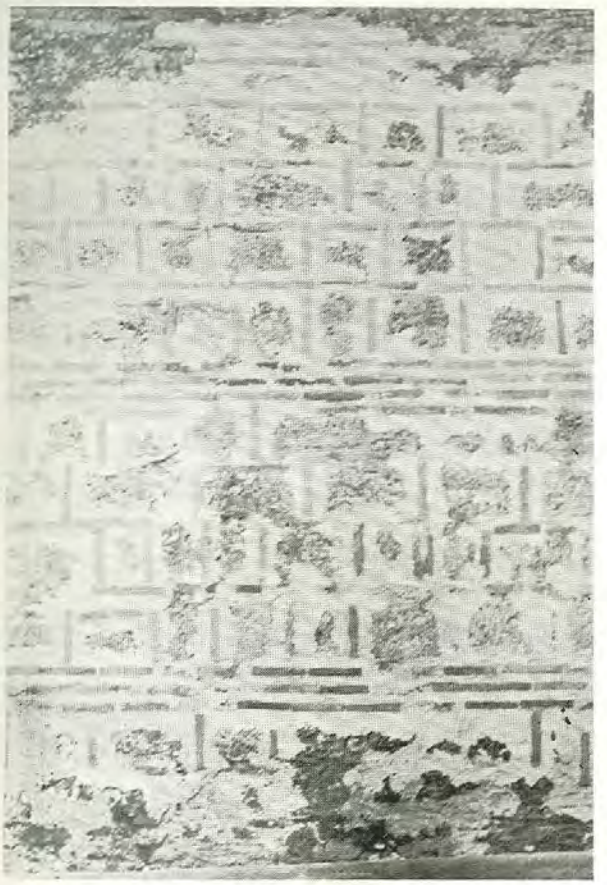

70. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i garb tarafı

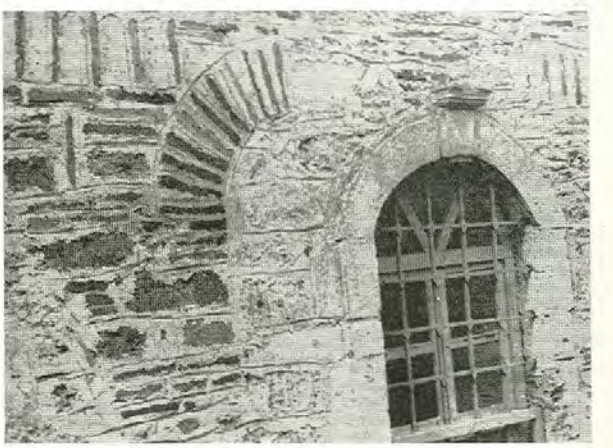

69. R. : Bursa 'Alâüddin Câmi'i şark cebhesi

Böyle tuğla ve taşın bir arada kullanılması tâ Yıldırım Devri'ne kadar devamlı bir 'ıtiyâd hâlinde kalacaktır. Çünki Bursa'da ve, epeyce uzak mesâfelere kadar, civârında kesme taşa yarayacak ocak bulmak kaabil değildir. Belki 30-40 km. dâhilinde yalnız traverten gibi oyuklu köfekîler vardır. Onlar da rahat mahsûl vermez, ince bir sağlam damardan sonra devamlı çürük tabakalar gelir. Yalnız masrafa dayanmak değil, malzeme tedârük etmek için zaman ta'yini kaabil olmaz. Şöyle böyle düzeltilebilmiş taşlar elde edilse bile, yine yüzlerinde kalan boşlukları harçla tıkamak îcâbetmiştir. Bu yüzden Bursa binâlarında, Osmanlı Türkleri'nin cebhede tercîh ettikleri köfekî cinsi kalkerden büyük eb'adlı kesme taş cebheler yapılamamıştır. Yıldırım Câmi'i ve Yeşil Câmi' tâ Osmaneli ve Bozöyük civârından, ya'ni takrîben 150 km den, getirilen mermer cinsi taşlarla yapılmıştır. Bu da devletin servetine ve 'umûmî refâha bağlı bir imkândır. Fakat Osmanlı Türkleri öyle düz parlak satıhlı taşları bina yüzlerinde kullanmayı sevmezler; bu cins taşlar binâya uygun değildir ya süs içindir ve ya aşınmaya ma'rûz yerlerde kullanılacak ihtiyaç malzemesidir. Her dâim Yıldırım veyâ Yeşil Câmi'i derecesinde binâ yapılamayacağı için Bursa binâları, her yerden fazla, dâimâ tuğla ve moloz taşıyla karışık olarak yapılagelmiştir ve bu uslûb şehrin çehresine damgasını vurmuşdur.

Malzemenin azlığından ileri gelen bu sebeb yanında el altındaki 'âdî taşı araya tuğla sokarak kullanabilir hâle getirip, son derecede ucuz bir duvar mâlzemesi elde etmek, aynı zamanda tuğla ile kalınca ufkıy tabakalar teşkîl ederek, bu ucuz moloz taşı duvarın, sağlamlık ve emnîyet noksânını telâfî etmek gibi iki sebeb daha vardır. Bu yüzden bir çok binâlardan mürekkeb manzûmelerde ana eser kesme taş olduğu hâlde diğerleri tuğla ve taşla yapılmışdır. Bu son iki sebeb yalnız Bursa'ya mahsus olmayıp dîğer şehirlere de şâmildir.

'Alâüddin Câmi'i cebhesi münâsebetiyle açtığımız bu geniş istitrat, dîğer binâlardaki izâhatımızı aydınlatmak içindir. Alâüddin Câmi'ini bitirmek için şu malûmatı ilâve edelim : Câmi'in içi kâmilen sıvalıdır, ne mihrab, ne minber bir husûsiyet arzeder. Minber mevlevîhâneden buraya naklolunmuştur. Saçaklar taşırma dört sıra tuğladır ve belki asıldandır. Son cemâ'at döşeme tuğlaları dört köşe ve yâ mustatildir. Bahsettiğimiz 1960 ta'mîrinde cehedeki sıvalar temizlenmiş, yanları toprağa gömülü olan câmi', geniş oluklar açılarak su tahribâtından kurtarılmıştır. Fakat ma'a'l-esef tam aslına ircâ 'edilememiştir. Şimdiki şekli fotograflardan bellidir.

'Alâüddin Bey'in Hisar'daki eserleri yalnız câmi'lerden 'ibâret olmayıp bu câmi' garbındaki 'arsada bir hamam bulunuyordu[1]. Câmi' avlusuna bitişik üç tuğla bir kesme taşla yapılmış sivri kemerli bir de çeşmesi vardır. 1960 tâ'mîrinde ihâta duvarıyla berâber mükemmel bir şekilde yapılmıştır. Kemerdeki destere dişi asıldandır ve Orhan câmi'indekilere pek benzer. Bursa'nın ve Osmanlıların, bize intikal edebilen, en eski çeşmesi budur.

Bu geniş îzâhat küçük, fakat Bursa tipi câmilerin esaslarını daha ilk günlerde ortaya koyan bu câmi' için çok değildir. Emsâlinin anlaşılması için üstünde durmak lüzûmunu duyduğumuzu tekrar arzederiz.

22 — Bursa'da Alâüddin Bey Mescidi:

Bundan evvelki câmi'i izâh ederken naklettiğimiz vesikalardan anlaşılıyordu ki 'Alâüddin Bey *"Kapluca Kapusu'n girdik yerde kal'e içinde bir mescid ve kapudan yukaru dahî bir mescid"* yapmıştır.

Biz kapıdan yukarı olanı anlattık. Kapıdan girince olanın mevcûdiyeti bilinir ise de yeri ma'lûm değildir. Yıldız Kahve girişi üzerindeki dik yokuşun başında bulunması lâzım geliyor. İki mescid olduğu muhakkaktır. Fakat bu ikinci yok olduğundan Bursa hakkında eser yazan müelliflerden Şemsüddin Mısrî, Kâzım Baykal, Sedad Çetintaş ve Gabriel kaydetmemişlerdir. Yalnız Kâmil Kepecioğlu'nun Bursa Câmi'lerinin temâmını ihtivâ eden nezdimizdeki basılmamış eserinde bir kadı siciline nazaran *(Sultan 'Alâüddin tâbe serâhın Kükürtlüce nâm hamâm-ı İlâhî kurbunda olan mescidi' 14 Ramazan 918 - 23 T.sânî 1512)*[2] ve dîğer bir kayıdda *"Bursa Hisar içinde ve Kükürtli Mahallesi'nde merhûm 'Alâüddın Bey'in binâ ittüği mescidler...)*[3] olduğu görülmektedir. Bu sonuncunun târihi 26 Recep 981 (21 Teşrîn-i sânî 1573) dir. Bu iki kayıddan Bursa'nın fethinden iki buçuk 'asır sonra da mescidin mevcûd olduğu anlaşılıyor.

23 — Çoban Bey Mescidi:

Ba'zı vesikalardan ve vâkı'alardan Çoban Bey'in hüviyeti hakkında bir fikir elde edilebilmektedir. Bu zâtin Sedbaşı semtinin en yukarı mahalleleri olan Molla Arab'dan Yeşil'e ve Gök Dere sağ sâhilinde tâ Irgandı Köprüsü'ne kadar olan hududlar içindeki sâhayı vakıf olarak gösterdiğine ve üzerine mahalle yapılınca da zeminlerini mukaata'aya bağladığına göre, buraların kendisine evvelce temlik edilmiş olması lâzım gelir. Bu şahsın şehrin varoşunda böyle bir taltife mazhar olabilmesi de ancak buralara ilk gelenlerden ve fetihe hizmet edenlerden olmasiyle izah edilebilir. 982 senesine 'âid bir kayıdda şöyle denmektedir: *"Muhâsebe-i evkaaf Çoban Bey Balabancık Hisarı dimek-*

1) Kâzım Baykal, a.e., 67. S.
2) B.K.S., 23. C., 308. S.
3) B.K.S., 118. C - 240. S.

le ma'ruf yerde kendine türbe yapup etrâfında olan yerleri vakf-ı evlâd eylemiş Bâdehû evlâddan biri türbe yanında bir mescid yapup zikrolunun yerleri mukaata'aya verip mahsûlünden mescide cihet ta'yin eylemiş bâkıy evlâd müsellem dutup mukarrer eylemişler der tahvil-i Mehmed Çe-lebi 982 sene Mukaata'at-ı zemîn-i mahalle 2918 Zemîn-ı bâğaan 558 yekûn 3407 el masraf 1515 el vezâif 720 imam360 müezzin, 360 mütevellî, 40 şem'i mescid, 35 hasır el bâkıy 1892" [1].

Kâzım Baykal daha 872 [2] ve 889 [3] senelerinde bu arsaların kiraya verildiğini, başka tafsilât göstermeden, bildiriyorsa da bu son iki târîhin vesikalardakinden daha eski olması yukarıdaki mu'âmeleye bir mâni' teşkîl etmez. Kâzım Baykal şimdi eseri kalmayan mescidi bizzat görmüşdür, tek kubbeli ve önü tonoz revaklı imiş, [4].

Mukaata'aya verdiği geniş mahalle yerlerini yukarıya dercettiğimiz Vâkıf'ın Bursa fethine iştirâk ettiği bilinmiyorsa da, Osman Gaazî'nin küçük oğullarından birinin Çoban adını taşıdığı ma'lûmdur,[5]. Bu Çoban Bey'in Balabancık Hisarı'nda muhâsaraya iştirâk etmiş olduğu düşünülemez mi? Nasıl ki Osman Gaazî'nin kardeşinin oğlu Bursa'nın garb cihetine memur ise kendi oğlu şark tarafından tazyık işine iştirâk edemez mi? Burada da iki ihtimâl olabilir: Birisi Çoban Bey küçüktür de Balaban Ağa'nın ma'iyyetine verilmiştir; ikincisi kendisinden muhâsarada ilk kuleler yapıldığı zaman bahsedilip de sonradan nâmı geçmeyen, bir vakıf bırakmayan Balaban Ağa fethe yakın vefât edip yerini Çoban Bey almıştır. Bunların ikisi de muhtemelidir ve Çoban Bey'in pek basit ve kunt ilk devir yapılarından olan türbesi Balabancık Hisârı'na ancak 200 m. mesâfededir. Bu da oralarla alâkasını gösterir. Ancak Çoban Bey'in de fetihden sonra çok yaşamadığı, nâmının kaybolmasından anlaşılıyor. Câmi'i de oğullarından biri amcası Orhan Gaazî devrinde yapmıştır, dememek için bir sebeb yoktur. Olsa olsa Hüdâvendigâr Devri'ndedir. Bu kadar fark mühim sayılmaz. Bu mescid Gabriel'de 75 No. ile mezkûrdur,[6].

24 — Bursa'da Gaazî Ak Timur Mescidi:

Ak Timur, Sultan Osman'ın kardeşinin oğlu olup Osman Gaazî'nin teberrükâtını Selçuk Sultanı Gıyasüddin Mes'ûd'a götürerek ondan tabl ve 'alem getiren zâttır,[7]. Bundan sonra da Bursa muhâsarasında Kaplıca tarafında havâle kulesinin dizdarlığını ve fethe kadar Bursa kal'esinin gözcülüğünü yapmıştır [8]. 'Âşık Paşa-zâde ve Neşrî tarafından Bahâdır diye anılan bu zâtın kulesinin bulunduğu Kaplıca karşısındaki sırtlarda bir mescidi olduğu Memduh Turgud'da [9], gayr-ı matbû' Medâr-ı Şems'de ve Kâmil Kepecioğlu'nun Bursa Câmi'leri eserinde bildirilmektedir. Bunlara göre câmi', Murâdiye'nin garbında ve takrîben Yağcılar Pınarı'nın karşı sırtlarında olacaktır. O civâr hâlî olduğundan, Kükürtlü Kaplıcası'na gelenlerin mahrûm olmaması için açık tutulup, yalnız cum'a kılındığını, hamam sâhiblerinin hatîbe ücretsiz yıkanmak hakkını bahşederek bir de ücret verdiklerini ve çatılı olduğunu Şemsüddin Mısrî Efendi, Medâr-ı Şems'de beyân eder.

Bu mescidi Kâzım Baykal kaydetmemiş, onu tek me'haz alan Gabriel de tabîatiyle dercetmemiştir.

25 — Bursa'da İl-Eri Oğlu Ahmed Bey Mescidi:

Bursa Hisârı içinde bulunan bu mescidin yerini, bânisinin ve babasının hüviyetini Neşrî'nin yalnız bir nüshasındaki kayıtdan ve onu yegâne kaynak bilen Hammer'den öğrenmekteyiz. Neşrî şöyle der, *"Ve kal'e fetholub müslimanlar yer yerin mütemekkin olmağa başlayıcak İl Eri Hoca dirlerdi bir kimesne var idi Orhan Bey'in mahremlerinden idi kal'eyi bile fethitmişti bu İl Eri Hoca'nın Hacı Ahmed adlı bir oğlı var idi kendüyle bile gelmişti ol Hacı Ahmed heman Bey Sarayı yanında bir mescid binâ ittü İl Eri Hoca Oğlı mescidi dirler Bursa kal'esi'nde evvel binâ olan mescid budur sonra Ahî Hasan dahî bu mescidin kurbinde kendüye bir zâviye binâ ittü"* [10].

Bu mescid Ahî Hasan mescidinin yakınında olduğuna göre, Sarayın karşısından geçen Pazar yolu civârında olacaktır. Bu binâ her hâlde harâb olmuş bulunmalı ki sicillerde zikri geçmez. Kâmil Kepecioğlu, gayr-ı matbû' eserinde 'ismi ve yeri kaybolmuştur' kaydıyla bu fikre kısmen iştirâk etmektedir; ismi yoktur ama yeri aşağı yukarı ma'lûmdur.

26 — Bursa'da Lâlâ Şâhin Paşa Mescidi:

Bu mescidin sâdece mevcûdiyetini bir kayıt ile öğreniyoruz. Yeri dahî bulunamadı. Bir kadı sicilinde *"Bursa'da Şâhin Lâlâ Mescidi'nde İmam-ı Şâfi'î Kadısı Mevlânâ Muhyiddin Mehmed kendü ihtiyârıyla imâmetini Hamza'ya virdi arznâme yazıla 15 Rebî'ül-âhir 897"* (26 Şubat 1491 Cumartesi) denmektedir. Başkaca hiç bir yerde rastlanamadı.

1) B.K.S., 107. C., 104. S.
2) B.K.S., 2. C., 74. S.
3) B.K.S., 4. C., 349. S.
4) Kâzım Baykal, a.e., 132. S.
5) İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, Gaazî Orhan Bey vakfiyesi, Belleten, 1941, 19. S.
6) Gabriel, a.e., 15 ve 19. S.
7) a - 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 10. S., b - Ahmed 'Âşıkî, Nihâl Atsız tab'ı. a.e., 98. S.
8) a - 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, a.e., 22. S., b Ahmed b - 'Âşıkî, Nihal Atsız tab'ı. a.e., 106. S.
9) Turgud, a.e., 182. S.
134. S, ayrıca Bk: Hammer, a.e., 1. C., 163. S.
10) Mevlânâ Neşrî, Fâik Reşid-Mehmed Köymen tab'ı, a.e.,

— N î l ü f e r H â t û n M e s c i d i : Bk. Zarbhâne Mescidi

27 — B u r s a ' d a Kal'e içinde O r h a n G a a z î C â m i ' i :

Bursa'da Orhan Gaazî'nin iki câmi'i vardır, biri budur; diğeri şehri genişletmek için yaptırdığı mühim ma'mûrenin câmi'i olan çarşı yakınındaki binâdır. Her zaman olduğu gibi, târihler bu hususda muhtasar ve noksandır. Yeni müellifler de onlara bakarak burada bir câmi' olduğunu belirtmemişlerdir. Halbuki Evliyâ Çelebi açıkça yazar. Bu câmi'in kitâbesi Şehâdet Câmi'inin yan kapısındadır. Ona nazaran 738 (1337) de yapılmıştır. Gabriel, Şehâdet Câmi'ini Orhan Gaazî'nin inşâ ettiğini, kitâbenin de şimdi üstünde bulunduğu binâya 'âid olduğunu zannetmiştir. Şehâdet Câmi'i açık olarak Murâd-ı Hüdâvedigâr'a 'âiddir [1]. Memduh Turgud'da, kitâbenin çarşıdaki Orhan Câmi'inin Karaman Oğlu tarafından yakılmasından sonra buraya konduğunu yazıyorsa da böyle düşünmek dahî 'abestir,[2]. Bir kere Şehâdet Câmi'i o zamanki binâ değildir, yıkılmıştır. 450 sene evvel kaldırılan bir taş yıkılıp yeniden yapılan câmi'de ne arar? Halbuki kal'edeki Orhan Câmi'inin yıkılmasıyla yeni Şehâdet Câmi'inin yapılması arasında 37 senelik bir fâsıla vardır; iki binâ da biribirine pek yakındır.

Osman Gaazî Sainte Elie [3], veyâ Saint Jean [4] veya Davul [5] denilen manastırın belki vaftizhânesi olan Gümüşlü Künbed'e gömülmüştür; asıl şehir henüz kal'ededir. Orhan Gaazî'nin babasının türbesi yanında bir Câmi' yaptırmasından tabî'i bir şey olamaz.

Evliyâ Çelebi câmi'i şöyle târif eder: *"Câmi'-i Sultan Orhan iç kal'ededir Tûlen, arzen yüz on ayaktır Bir tabaka minâresi vardır Orhan Gaazî burada medfundur. Orhan davulu didikleri kırmızı kılıflı tabl-ı kebîr bu câmi'in bir tâkında asılıdır Devlet-i Osmâniye'de ibtidâ bu davul çalınmıştır Selef pâdişahlarına mahsus saray bu kal'ededir"*[6]. Bu ifâde tarzı sarîhdir, câmi' ve ileride göreceğimiz medrese için yer, ya garbda Bey Sarayı'na doğru veyâ şimâlde içinde sa'at kulesi bulunan park mahallinde olabilir. Kâzım Baykal şimdiki ilk mekteb yerinde [7], Medâr-ı Şems muharriri Şemsüddin Efendi aşağı Orhan Câmi'i (3 sıra No.) ve Şehâdet Câmi'i (113 sıra) bahislerinde Orhan Medresesine bitişik olduğunu söylerler. İlk mekteb medresesinin yerinde yapıldığından, ikisi de aynı yeri göstermiş oluyorlar. O hâlde yeri Osman Gaazî Türbesi'yle eski Bey Sarayı arasında ya'ni garbde olmalıdır. Profesör Gabriel kitabındaki kal'e içi plânında [8] câmi'i türbelerin şimâline, şimdiki sa'at kulesinin yerine koymuştur. Çünki bu Orhan Câmi'ini yukarıda isimlerini söylediğimiz manastırdan bozma olarak kabûl etmiştir [9]. Bu kilise veyâ mânastırın fethi ta'kıb eden bir kaç sene zarfında câmi' olarak kullanıldığı muhakkaktır ve İbn-i Batûta da bunu te'kîd etmektedir [10]. Ancak İbn-i Batûta'nın şehâdeti Bursa'dan geçtiği 733 senesine kadar mu'teber olup, beş sene sonra 738 (1337), de kal'e içindeki Orhan câmi'inin yapılmasıyla manastır artık câmi' olmaktan çıkmış, yirmi küsûr sene sonra Orhan Gaazî'ye türbe vazifesini görmüştür. A. Gabriel de yeni bir câmi'in inşâsıyla manastırın câmi' sıfatını kaybettiğini kabûl eylemektedir amma bu yeni yapılanı Şehâdet Câmi'i zannetmek hatâsına düşmüşdür. Evvelce yazdığımız gibi Şehâdet Câmi'i Murâd-ı Hüdâvendigâr'ındır.

Zihinleri karıştıran cihet davul hakkındaki muhtelif rivâyetlerdir. Evliyâ Çelebi, 1050 (1640) Muharreminde Bursa'yı ziyâret ettiğinde, bu davulu câmi'de gördüğünü yazdığı halde 1133 (1720) de kaleme alınan Güldeste-i Riyâz-ı İrfan'da [11] ve Texier'de (1834) [12] türbede olduğu bildirilmiştir. Bu ifâdeleri birleştirip câmi' ile türbenin, binnetice kilisenin 'aynı binâ olduğu ma'nâsını çıkarmak mümkin değildir; çünki birinci eserle ikinci arasında 80 sene vardır. İki kayd arasında davulun yeri, her hangi bir sebeble değiştirilmiş olabilir.

Rakkam husûsunda pek cömerd davranan Evliyâ Çelebi, câmi'in eni boyu için 110 ayak, ya'ni aşağı yukarı bir 30.0 m. kadar diyor. Şekil bakımından kubbeli veyâ çatılı olup olmadığını bile söylemiyor; yalnız Evliyâ bir (tâk)ı olduğunu bildiriyor. Bu her tarz câmi'de olabilir.

Kadı sicilleri ve tahrir defterlerinde bu câmi'in ismi her halde geçmektedir. Ancak yeri tasrîh olunmayınca, aşağı câmi' ile karışmaktadır. Yalnız 15 Safer 1224 (1 Nisan 1809) târihli vesîkada, kal'e içindeki büyük yangında hasar görmüş olmakla, medrese ile berâber 11732.5 kuruşa ta'mir edildiği bildiriliyor. Bu sarîh vesîkadan, câmi'in, bu târihde ta'mîr edilerek, 1271 (1855) zelzelesine kadar geldiği anlaşılmaktadır,[13] 1855 zelzelesini müteâkib yapı-

1) EV.K.K., Bursa esas 1/1 defter, 2259-2277 ye kadar sıra.
2) Memduh Turgud, a.e., 163 S. Bu son adın avud oldu-
3) Kâzım, a.e., 13. S.
ğunu ileride göreceğiz.
4) Gabriel, a.e., 43 S., hâşiye, (Gerlach'dan naklen).
5) Charles Texier, Description de l'Asie Mineure, Paris 1839, 1. C., 61. S. Müellif Davul veya Davullu Manastır ismini Davud anlamışdır. Asıl esefe şâyan cihet, son zamanlara kadar yerli muharrirlerin bu hatâyı kopyada devâm etmeleridir.
6) Evliyâ, a.e., 2. C., 9. S.
7) Kâzım, a.e., 55. S.
8) Gabriel, a.e., 6. fig.
9) Gabriel, a.e., 44. S.
10) İbn-i Batûta, a.e., 1. C., 341. S.
11) Beliğ Efendi ,a.e., 20. S.
12) Texier, a.e., 66. S.
13) B.K.S., 277. C., 80. S.

lan Bursa harîtasında görünmediğine göre, hareket-i arzda yıkılmış olabilir. Bir rivâyete nazaran yerine XX. asır başında basit bir binâ yapılmış imiş.

K i t â b e : Bu Orhan Câmi'inin kitâbesi eski yerinin karşısında, Hüdâvendigâr devrinden olan Şehâdet Câmi'inin bakıyelerinden istifâde ile 1308 (1892) de yapılan yeni Şehadet Câmi'inin şark kapısı üstündedir. Yazı dört kenarda birbirini ta'kıb eden dört satır metinle orta yerinde İhlâs-ı şerîf ve târîhi ihtivâ eden yine dört satırdan mürekkebtir. 50×50 eb'âdında olup pek bozuk bir sülüsle mermere yazılmıştır. Sağdaki şaakuulî satırdan başlıyarak:

71' R. : Bursa 'Alâüddin câmi'i çeşmesi

١ — امر المسجد المبارك لرضاء الله تعالى من بنى مسجداً لله بنى الله
له بيتاً فى الجنة

٢ — اللهم اغفر لصاحب هذا المسجد وهو امير الكبير المعظم المجاهد فى

٣ — سبيل الله سلطان الغزاة غازى بن الغازى شجاع الدنيا والدين منقذ

٤ — آلاكافق يمين الايمان اورخان بن عثمان ادام الله عمره

denmektedir. Ortada:

١ — بسم الله الرحمن الرحيم

٢ — قل هو الله احد الله الصمد

٣ — لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً احد

٤ — فى تاريخ سنه ثمان و ثلثين وسبعمائه[1]

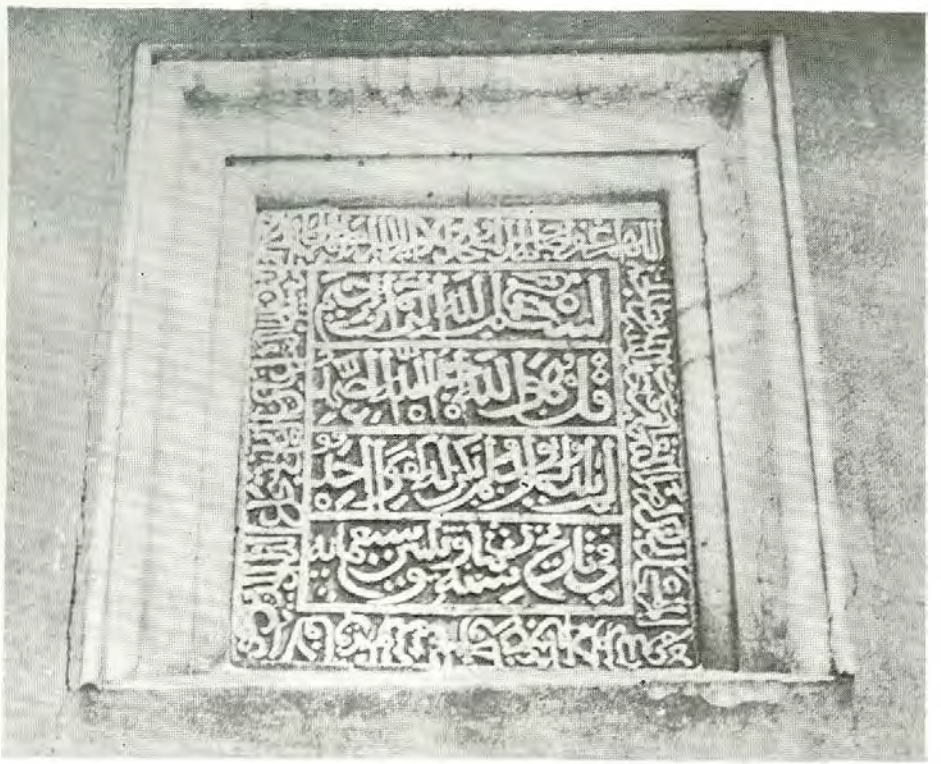

72. R. : Orhan câmi'i kitâbesi

1) Kitâbe: Ahmed Tevhid T.O.E.M., 29 No:, 318. S., Memduh, a.e., 163. S. (takti'siz ve çok noksan), Halîm Baakıy, a, ma., sahîh bir şekilde, Kâzım a.e.. 174. S. Lâtin harfleriyle ve hepsi üst satırdan başlıyarak yazmışlardır. Bizce her şeyden evvel fi'il, ya'ni inşânın emredilmesi zikredilip, sonra bânînin sıfatlarına ve du'â talebine geçilmesi doğru olduğundan öylece kaydettik. İlk defa Tevhid Bey'in okuduğu bu metinde ufak tefek farklar vardır. Esas i'tibâriyle doğrudur. Memduh çok noksandır .Bunlardan Halîm Bey 2. ve 3. satırların köşe-okuduğumuz terkîbi de yazmamıştır. Kâzım Bey'in epeyi noksindeki (فى) kelimesini ve ondan sonra gelip bizim (سبيل الله) sânı vardır; esâsen Lâtin harfleriyledir. En son Robert Mantran da, (Bulletin d'études Orientales. t.XIV, 1952 54 İnscription Arabes de Brousse. 89. S.) yine üstten başlayıp bizim birinci satırımızdaki (بنى الله له بيتاً) ibâresi yerinde mevcut olduğu hâlde kendi ilâvesi gibi kerre içine alınmış, 2. ve3. satırlardaki (فى سبيل الله) da yazılmamış, dördüncüde (يمين الايمان) da (يمينوان) okunmuştur. Bizim Orhan Devri makaalemizdeki metne bu kere yalnız (سبيل الله) ilâve edilerek kitâbe tamamlanmıştır.

1) Neşrî, Fâik Reşid-Mehmed Köymen tab'ı, a.e., 186. S. (Taeschner tab'ında yoktur)

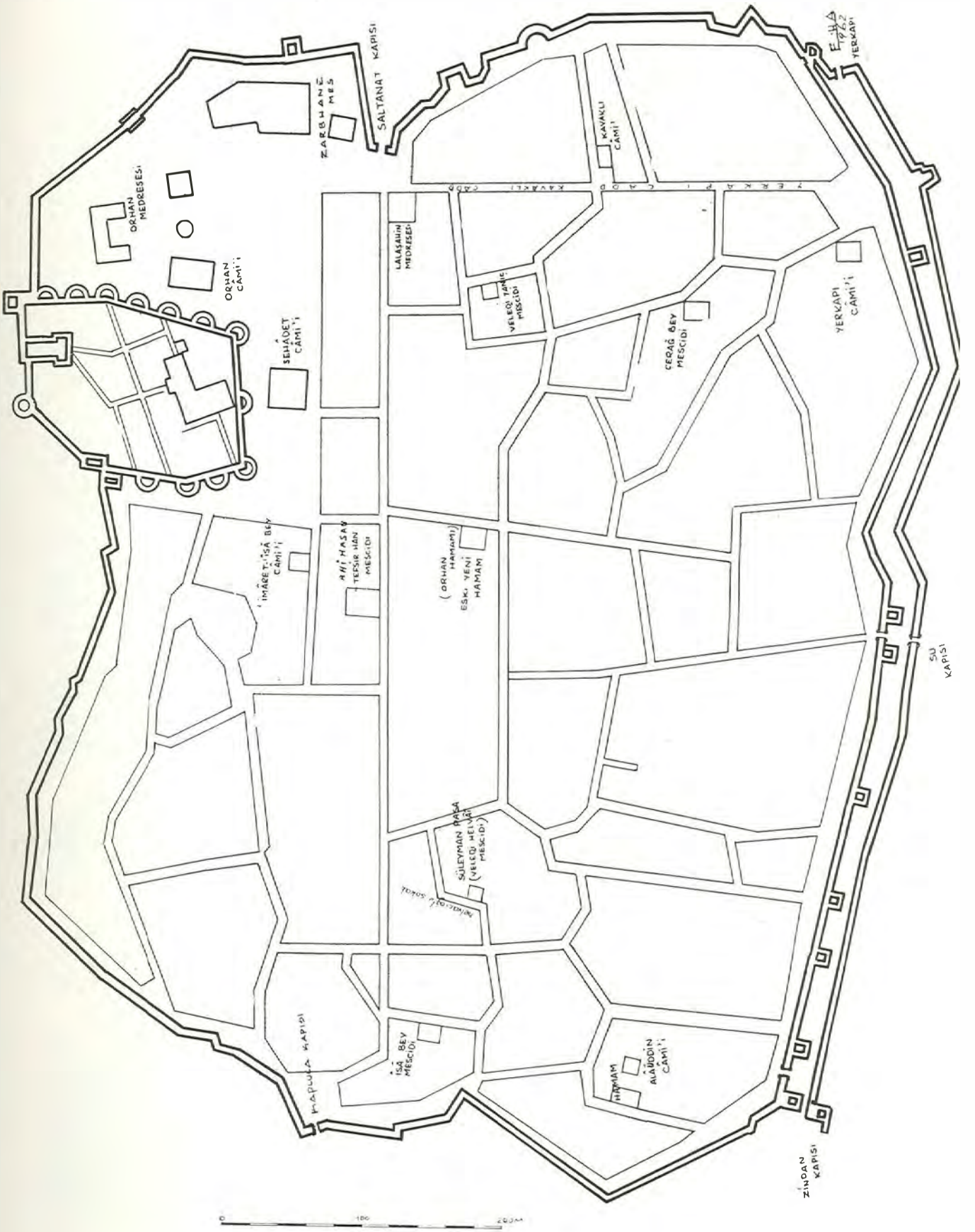

72. R. : Bursa Kaleiçi planı (Resititüsyon denemesi)

28 — Bursa'da Orhan Câmi'i:

Bizans tekfurları zemânında kal'e içinde, Topkapı Sarayı'nın yarısı kadar bir sâhaya sıkışan Bursa Kasabası'nı şehir hüviyetine ulaştıracak gayretin birinci merhalesine, kal'enin eteğinde, şark tarafına doğru Aşağı Hisar ve Orhan mi'mârî topluluğunun kurulması ile başlanmıştır. Bu mi'mârî topluluğun mihrâkı câmi' ve civarındaki medrese, mekteb, zâviye, aşhâne, ve hamamdan mürekkebdir. Kitabda tuttuğumuz tahlîlî usûle uyularak, biz bu bahisde sâdece câmi'i nazâr-ı itîbâre alacağız ve câmi'e 'âid îzâhât icâb ettirdiği hâllerde manzûmenin dîğer parçalariyle de bağlantılar yapacağız. Yalnız şu kadarını söyliyelim ki bu altı unsurdan mürekkeb tam teşekküllü manzûme, müstakbel Yıldırım, kısmen Yeşil ve Murâdiye ve, onlardan sonra da, Edirne ve İstanbul'da, pek az farklarla, kurulan devlet müesseselerinin öncüsüdür. Bu manzûme ilk nazarda o zamanın küçücük Osmanlı Beyliği'ne göre çok vâsi görünür; amma bu tutum kemâl mertebesinde bir devlet kurucusu olan Orhan Gaazî'nin gaayelerinin nerelere uzandığına ve devletini gelişi güzel değil bilerek, ölçüp, biçerek te'sis ettiğine en büyük delildir. Devlet ve milletce, istîlâ edip geçen, istikbâli tasavvur etmeden tesâdüflere bırakan bir zihniyet, Gaazî Hünkâr'a yabancıdır. Torunlarının ileride haklı olarak iftiharla tekrarlıyacakları "Ebed-müddet" devlet anlayışının kökü Orhan Gaazî Devri'nde yerleşmiş ve filiz vermeye başlamıştır. Bu kadar uzak görüşle, bu geniş anlayışı ne Karesi, ne Saruhan, ne Aydın, ne Teke, ne Hamid, ne Germiyan, ne İsfendiyâr ve ne de Selçuk Devleti'nin merkezine konan Karamanoğullarında görmek kaabildir; hem de Osmanlı Devleti'nin hep İslâm medeniyetinin daha evvel el sürmediği Bursa ve İznik gibi bâkir topraklarda kurulmasına rağmen, bu, budur. Halbuki dîğer beylikler, en aşağısı bir asır evvel, müslümanların eline geçmiş topraklar üzerinde idi. Karamanoğullarının erâzisi ise, üç asırdır, aynı medeniyetin kıymetli eserlerini taşıyordu.

★

Orhan manzûmesi Tahta Kal'eden Sedbaşına giden eski yol üstündedir. Bu gün yol câmi'den iki buçuk metre yüksektir, şimdi bir sed teşkil eden seviyenin aslında daha alçak olduğu muhakkaktır. Çünkü Ulu Câmi'de böylece gömülüdür. Hiç bir zaman câmi'ler çukurda yapılmaz. Bu manzûmenin en şarkda medrese ve 'imâreti, en garbda hamam ve hanı vardır. Mekteb şimâldedir. (73. R.) de görüldüğü gibi binaların yerleştirilmesi, bugünkü vaziyete bakarak, bir az dağınık gelmektedir. Fekat evvelce hamam, han, mekteb, câmi', medrese bir avluda idi. Avlu istibdâl yani değiş tokuş edilerek yerine Koza Hanı yapıldı. İleride göreceğiz. II. Bayezid'in bu müdâhelesi külliyenin 'umûmî vaz'iyetini çok bozmuşdur. Üstelik inşâata başlandığı zaman bir dere yatağı olan bu erâzinin çıkardığı müşkilâtı takdîr etmek bu gün mümkin değildir. Neşrî diyor ki [1]:

« روایتدر که اورخان غازی اکی عمارت بایدردی بری بروساده و بری ازینقده و مناسبری بروسه‌ده بو مدرسه انددی ودخی محبت اتدوکی درویشلره زاویلر بایدی نتهکم کیکلی بابا اوزرنده بایدردی اوصافن سابقا ذکرتدك و هم بریلی عمارت اتمك سوردی ایسوز بریلی معمور ایدوب مسلمانلری اوزندوررزی و بروساده بایدردغی عمارت بری بر اسوز پر یدیکم ایکندودن صکره آدم وارمغه وهم ایدردی زیرا کوك‌دره صویی اول ایامده بالق پازارنده آقردی اول سبیدن دره‌یی اوته یقایه کچمکه وهم ایدرلردی صکره‌دن دره‌نك چایدن یکا طرفنه آت پازاری اولیجن حصاردن یکا برز امین اولدی شمدی اول آت پازارنك بری سلطان خانی اولمشدر... » [1]

Bu mühim ta'rif eski topoğrafyayı ve Orhan Gaazî'nin şehri şarka doğru genişletmesinde geçirilen safhaları göstermektedir. Daha evvel hâlî erâzi olan bu yerlerde, fetihden câmi'in inşâsına kadar geçen on dört sene zarfında bir At Pazarı kurulduğu, bunun da yerine Emîr Hanı yapıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu binâları ve çarşıyı içine alan bir de Aşağı Hisar var idi; Neşrî ondan bahis açmamıştır.

Bu mi'mârî manzûmeden câmi'i olduğu gibi kalmıştır. Han ve hamam da ta'mir ve ihyâ edilmiştir. 'İmâret - Aşhâne yakın vakitlere kadar duruyordu; medrese ve zâviyenin yerinde şimdi Belediye binâsı vardır. Mekteb de harâb olmuştur. Bunlardan kendi sıralarında bahsedilecektir.

Orhan Câmi'i, plânı pek çok yerde tekrâr edildiği hâlde, kendisi silik ve alâkadan uzak kalmıştır; kimse onunla meşgul olmamışdır. Bunun sebebi 150 m. bir mesâfede kendi hacminin sekiz misli büyüklüğünde Ulu Câmi'in yapılıvermesi, bir yandan da 5 m. yakınına kadar sokulup binayı şimâl ve garbdan kapatan Koza Hanı'nın inşâsıdır. Bu eski vaz'iyetten başka son zamanlarda da yolun yükseltilip binânın çukurda bırakılması, Belediye dâiresinin şarkda yükselmesi gibi 'âmiller, devir, devir bu câmi'i örtmekde yarışmışlardır.

Bursa binâlarından bahseden seyyahlar ve, bu arada ba'zılarının rölövelerini bile koyan Texier, Orhan Câmi'inden bahis dahî etmemiştir. Ondan yarım asır sonra asıl Yeşil Câmi' için geldiği hâlde bunu da ta'mir ettiğini bir cümle ile bildiren Parvillée, binâ ve ta'mir hakkında tek kelime söylememiştir. Fakat Bursa Câmi'lerini ta'mir etmiş olmasına rağmen şu peşin ve pek hatalı fikri beyandan geri durmamıştır: *"Bursa inşâ sant'atinin ne te'sîr altında inkişâf ettiğini ararsak görürüz ki rum, her zaman için inşâatçı ve san'atkâr olmuştur"*[1]. Bunun gibi mutâlaalar hükmünü bir yarım asır daha icrâ etmiş, Cornelius Gurlitt'in talebesi Wilde, bir doktora tezi olan Bursa hakkındaki kitabında, Orhan Câmi'i için ayırdığı bir kaç satırda, şu ifâdeyi kullanmakda kendini haklı görmüşdür: *"Temâmen yıkılmış ve yeniden yapılmış en eski Osmanlı Câmi'i. Bu câmi'in eski şeklinden bir şey kalmamıştır, Türk mi'-*

1) Léon Parvillée, Architecture et décoration Turques au XV. siècle, Paris 1874, 4. S.

mârları bu câmi'i eskisinin enkaazı üzerinde yeniden yaparlarken, ma'lûm olan pek muhâfazakâr görüşlerine sâdık kalmışlar ise, mi'mârî tarzı bakımından, esas tertib tarzının her noktada Yıldırım Bâyezid Câmi'i için nümûne teşkil ettiği kabûl edilebilir. Yeni Câmi'in göze çarpan tek hustûsiyeti kırmızı ve beyaz mermerden, çok ince işlenmiş, Bizans tipi akantüs yaprağı başlıklı, sekiz köşeli ve bir birinin aynı iki sütûndur. IV. ve yâ V. asra 'âid olması muhtemel bulunan bu sütûnlar belki eski câmi'de de vardı" [1]. Bu mühendis câmi'in yıkılıp yeniden yapıldığı fikrini nereden bulup çıkardığını tabi'î söyliyemiyor; çünki böyle bir şey yokdur; ta'mîr vardır.

Asıl hayret edilecek taraf, bu zâtın, bir çok husûsîyetler ve Osmanlı mi'mârîsinin müstakbel bünyesi için müjdeler taşıyan bu binâda, göre göre Bizans başlıklarını görmesi ve câmi'in plânını dahî koymadığı hâlde, bu sütûn ve başlığın fotoğrafını kitaba geçirmesidir.

Prof. Gabriel de Osmanlı mi'mârîsinin menşei hakkındaki makaalesinde *"Kal'enin câmi'i yakın bir târihde temâmiyle yeniden inşâ edilmiştir. Belki bünyesinde ba'zı 'unsurları muhâfaza eden aşağı şehrin câmi'i de sonradan yeniden bina olunmuştur"* [2] diyerek Orhan câmi'inin bünyesini teşhisde pek isâbet gösterememiştir. Çünki o zamâna kadar, Du Cange'ın fikirlerine uyanların hepsi, garb mi'mârîsine bağlanması ve onun te'sîri altında kaldığı iddi'âsı bir dereceye kadar ileriye sürülebilecek olan Hüdâvendigâr Câmi'ini daha ehemmiyetli göstermiş, A. Gabriel de bundan kendini kurtaramamıştır. Yukarıda naklettiğimiz yirmi beş sene evvelki fikrini vâki'â 1958 de neşrettiği kitabda esasdan nakzetmiş ise de, ifâdeden bunun biraz da hâdisâtın icbârı ile olduğu hissi doğmaktadır. Çünki koca bir câmi' için, sonlarda 68. levhada iki küçük fotograf ayırmış ve binâyı Bizans ile alâkalı gösterecek cümleleri yer yer serpiştirmekden kendini alamamıştır. Buna mecbûr olmasının sebebi de birinci mertebede mi'mâr Sedad Çetintaş'ın bu câmi' hakkında ortaya koyduğu hakıykatler ve, belki biraz da, bizim bir hazırlık mâhiyetindeki denememizde, kendisinden bu yanlışı tashîh eylemesi için vaki' recamızdır [3]. Ma'mâfih bizim makaalemizin neşriyle kitab arasında az bir zeman farkı olduğundan, daha ziyâde birinci sebeb yerinde olsa gerektir; Mi'mâr Sedad Bey'in kitabından mahallinde bahsedeceğiz. Prof. Gabriel eserinde Çelebi Devri'nin ve ondan sonraki zemanların ta'mîr netîcelerini muhakkak ki üzerinde taşıyan, câmi'in bu gün görünen hâline nazaran bile: *"Aslî plânının, ve cebhe mi'mârîsinin mühim ta'diller geçirmediğini"* [4] bildirmektedir. Ayrıca mihrâb istikaametinin cenûb-ı garbîye doğru 30° kıbleden münharif bulunduğunu, —hakıykatte 48° iğridir— bu hususun Orhan Devri'ne has olmasından dolayı da câmi'in târîhine delîl teşkîl ettiğini ilâve etmektedir,[5]. Bu tarz ifâde ile Prof. Gabriél Orhan Câmi'inin hüvîyeti hakkında en ufak bir tereddüte mahâl bırakmıyacak bir kat'iyetle fikrini belirtmiş olduğu hâlde binâyı tam bir tetkıyke tâbi' tuttuğu söylenemez; (a.e., 47. S.) hâşiyesinde, kapının yanındaki iki küçük höcrenin üstünde çift minâre bulunması ihtimâlini öne sürmesi, metinde de şimdikinin XIX. asırda yapıldığını beyân etmesi hakıykate uygun değildir; binâyı anlatırken vâzıh ve kat'î delillerini göreceğiz. Kezâlik plânın Bizans'ın ters T tarzı ve revâkın kiliselerin dış narteksi ile bir münâsebeti bulunduğu cümlesi de lüzûmsuz bir ta'vîzdir.

Tuğla taş sıralarıyla inşââtın Bizans'la 'alâkası husûsunda da aynı fikirde olmaya imkân yoktur. Bu binâda silîsî moloz dere taşı kulanılmış, tuğla ancak bu uygunsuz fakat ucuz malzemenin kusurunu örtmek üzre serpiştirilmiştir. Bizans eserlerini kopye için değildir. Bunları da ilerde göreceğiz.

Velhâsıl, müellifin câmi' hakkındaki netîce mutâla'aları samîmî bir ikrar olmasına rağmen, binâ üzerinde kâfî bir çalışma yapılamadığı için teşhis konamamış, îzâh ve tefsîr noksan kalmışdır.

Bu câmi'in Orhan Gaazî Devri'ndeki şekli ile ayakda durduğunu ilk def'a Mi'mâr Sedad Çetintaş Bey ortaya koymuştur. Bu medenî cesareti bizi kalben medyun bıraktığından iştirâkimizi şükranla bildirmiştik [6]. Fakat bu iştirâkimizin ancak müsbet taraflar için kaabil olduğunu tasrîh etmeğe lüzûm görürüz. Şöyleki: Sedad Bey a) binâ kârgir olduğundan Karaman Oğlu tarafından yakılamayacağını ve eski hâlini muhâfaza ettiğini, b) inşâattaki acemîlikler, çarpıklıklar sebebiyle Çelebi Devri'ne 'âid olamayacağını, c) tezyînâtın Selçuk an'anelerine uyan ilk Osmanlı Devri'nden bulunduğundan daha müterakkıy zemanlara mâl edilemeyeceğini belirtmekle bu câmi'in hakıykatini ifşâ eden ilk mimâr olmak şerefini kazanmıştır. Fakat bu arada 1) Karaman Oğlu'nun ancak siyâsî garezle hareket ettiğinden, câmi'i gaddarâne yakamayacağı 2) binâ kadılık olmakla, içindeki kütükleri imhâ için yakıldığı 3) kitâbesinde câmi' yazılmadığı için yalnız namaz için değil "Daha ba'zı hizmetlere yarayacak bir maksadla yapıldığı" [7] gibi iddi'âlar üstünde, lüzûmsuz yere mes'eleyi büyütmemek için, durmamış, sükût etmiştik. Fekat iş bu raddede kalmadı, neşrettiği bir risâlede Sedad Bey, üç maddede toplanan fikirlerini, başka dürlü olabileceğini kabûle meydan bırakmayan bir kat'iyetle tevsi' ve ta'mîm ederek, Orhan Câmi'i ve onun benzerlerinin hepsine birden câmi'

1) H. Wilde, Brussa, Berlin 1909, 11-12 S.

2) A. Gabriel, Bursa'da Murad I. Câmi'i ve Osmanlı mimarîsinin menşei meselesi II. Vakıflar Dergisi, Ankara 1942.

3) Ekrem Hakkı Ayverdi, Orhan Gaazî Devri'nde Mi'mârî, A. Ü. İlâhiyât Fak. Türk ve İslâm san'atları Târihi Enstitüsü, Yıllık Araştırma Dergisi, I. C. 121. S.

4) A. Gabriel, a.e. 46 49. S., 3 plân, Pl. LXVIII. 2 resim.

5) Orhan Devri'nde yapılan bütün câmi'lerin kıbleleri cenûb-i şarkî, yerine. ekseriyetle cenûb-i garbîye ve bir kaçı dosdoğru cenûba müteveccihtir. Bu fark doğru kıbleden 30, en çok 58° kadardır. Ma'mafih tek tük Hüdavendigâr Devri câmi'lerinde de farklar vardır; meselâ Bursa Çekirge'deki Sultan Murad ve Şehadet Câmi'leri gibi.

6) Ekrem Hakkı Ayverdi, a.ma., 154 ve 158. S.

7) M i'mâr Sedad Çetintaş, a.e., 18-19 S.

değildir diyip çıktı [1]. Demek bu millet yeni kurduğu bir şehirde câmi' yapmadı? Bu kadar yersiz bir düşünce ictimâ'î ve millî zihniyetimizi ve vekaarımızı esâsından yaralar. Bu bahsin sonunda fikrimizi bildirmek niyetindeyiz. Ölçümüzü her hâdiseye 'aynı hassasiyet ve metânetle tatbıyka ve hak namına açık olmaya mecbûruz [2].

★

Orhan Gaazî'nin, bu aşağı şehirdeki tesîsine 'âid, beş vesîkadan mürekkeb Türkce bir vakfiyeler mecmû'ası, Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır [3]. Bunlardan birincisi 761 târîhli esas vakfiyenî nta'dil edilmiş bir tercemesi olup, 802 ve 826 târîhli ikisi, vakfa 'ilâveler yapıldığına, 802 ve 896 târihli dîğer ikisi de bir kısım vakfın istibdâl olunduğuna dâirdir. Fekat hepsi 'aynı kâğıd, 'aynı yazı, 'aynı imlâ, 'aynı ifâdeler ve 'aynı ta'birlerle Türkçe yazılmış ve tek bir cildde toplanmış metinler olduğundan, en erken târîh olarak, sonuncunun tanzîm edildiği evâsıt-ı Zilhicce 896 (Teşrîn-ı Evvel 1491 ortası) da, ve yâ daha sonra terceme ve tahrir edildiği husûsunda en ufak bir tereddüde mahal yoktur. Mecmû'anın kâğıdı güzel ve kalın Hind âbâdîsidir. Kabı koyu kahverengi, ortası ufak şemseli bir XV. 'asır sonu cildidir. Eb'adı 16×25,5 cm., yazı kısmı 10×18 cm. dir. Her tam sahifede 11 satır bulunmaktadır. Yazı reyhânî olmakla berâber, siyâkate benzeyen ba'zı kelimeler de sık sık görülmektedir. Vakfiyelerde Tuğra, Hatt-ı Hümâyun, Besmele gibi hiç bir başlık yoktur. İki dânesini şâhidler tasdîk etmişlerdir. Üçünde o da mevcûd değildir. Ammâ ba'dü kelimeleri surhle, ba'zı nazımlar, Orhan Gaazî'nin ismi yaldızla yazılıdır. Birinci vesîka 15 varak üzerinden 28 sahîfe olup, bir sûreti Amasya Târîhi müverrihi Hüseyin Hüsâmüddin Efendi tarafından 1926 da neşrolunmuş,[4] ve târihî şahsiyetler hakkında etraflı bir tetkıyk 'ilâve edilmiştir. Müellif, bildirdiği gibi, bu çalışmayı evkaf defterindeki kopyası üzerinden yaptığından satır 'adedi ve eb'âd gösterilmemiştir. Sâhîfeler tutan tedkıykında, bir iki kelimenin imlâ hatâsı yer yer tekrarlanmaktadır ve yalnız iki üç kelimede hatâ vardır. Üç satır da noksandır. Bunlar da deftere çeken zâtın hatâsı olabilir. Nitekim yanda olan imzâlar defterde ufkıy yazıldığından, istinsah edenim hatâsını göstermektedir. İmzâların mevkı'ı, vakfiye hakkında hüküm vermekte şaşırtıcı olmakdadır.

Vakfiyenin metninin yanıbaşında ve yaldız cetvelin hâricinde üç satır hâlinde şu imzâ vardır:

١ — هذه صورة وقفيه الزاويه الاورخانيه التى كتبها الامام العلامة الحبر الختامه[5] القاضى المرحوم الهمدانى ٢ — نفذت باذن السلطان ابن السلطان بايزيد بن مراد خان لتكون محفوظه بتكرار امثالها سعياً فى غايه الشروط التى ٣ — عينت فيها وانا محمد بن حمزه بن محمد الحاكم بجروسا حميت عن الباساً عفى الله تعالى عنهما بلطفه الخفى و السنى[6]

Bu imzâ 'ibâresi, evâil-i Cemâziy'ül-âhire 761, (Mart 1360) de tanzîm oluna nil kvakfiyeyi, el-imâm'ül'allâme Kadı Hemedânî'nin [7] yazdığını ve emsâlinin, ya'ni sûretlerinin, teksîr edilip, bu yolla şartlarına ri'âyetin temin edilebilmesi için, Molla Fenârî tarafından, Yıldırım Bâyezid'in izni ile (tenfîz) edildiğini bize bildirmekdedir. Ancak bu tenfîz keyfiyeti vakfiyenin, bir dereceye kadar, yeni bir tertîb almasına yol açmıştır. Şartların hiç birinin değiştirildiğini zannettirecek bir işâret yoktur. Fekat yer yer tefsîr ve tavzîh 'ibâreleri göze çarpmaktadır. Daha vakfiyenin başında asıl vakfı *"Kendü lisâniyle mütefevvih olduğu hâlde ıkrâr ve i'tirâf ve kendu nefs-i 2 — şerîfesi üzere işhâd eylediki mahrûse-i Burusa humiyet 3 — 'an'ın nuhûsede binâ eyledüği zâviyeyi ki beyn'en-nâs 'imâret, dimekle ma'rûfdur"* sözleriyle takdîm etmektedir. Herhângi bir şeyin bilhassa bir binânın, hâlk arasında şöhret kazanması ve isim alması zeman ister. Onun için bu (beyn'en-nâs 'imâret) ta'birinin esas vakfiyede bulunması mümkin değildir. Bu meşrûhat (tenfîz) nâmiyle yapılan mu'âmele esnâsında eklenmişdir.

Evvelce Bezâzistan diye anılırken sonradan Emîr Hanı ismini alan binâya (eski) sıfatının da eklenmesi bu kabîldendir, ya'nî inşadan sonra yapılan bir ilâvedir. Tenfîznâmede târih yoktur. Fekat bezâzistane eski denmesi Yıldırım Bedestanı'nın yapılmasından sonra kaabil olabileceğinden, bizâtihî 800 lerden sonra bir târihe işâret olduğu gibi, yukarıda söylediğimiz beş vakfiyeden iki sinin târîhi 802 Ramazanı olduğundan, üçünün de 'ayni târîhte olması imkânsız değildir. Esâsen Hüdâvendîgâr Câmi'i ek vakfiyesi ve Yıldırım Manzûmesi vakfiyesi de hep Ramazan 802 târîhli olduğundan eskilerin tedvînî ve yenilerin tanzîminin 'ayni zemanda topdan ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu tenfiznâmede ilk vakfiyede bulunan şâhid isimleri çıkarılmıştır. Şâhidsiz vakfiye olamıyacağından başka, Kadı Hemedânînin ('udûl ve sikaatdan —yani adaleti şüphe götürmiyen ve sözü vesika mahiyetinde olan— bir cemâ'atin) hükümlerine istinâden vakfiyeyi tasdıyk eylediğini bildirmesi şâhidlerin mevcûdiyetini de haber vermektedir. Vakfiye sûretinin başında boş serlevha yerinin yanında bir im-zâ daha vardır:

١ — مافى طيه مطابق لاصله المنقول عنه حرره ٢ — محمود بن سيدى احمد القاضى بالعسكر المنصور ٣ — عفى عنهم

1) Sedad Çetintaş, Yeşil Câmi' ve Benzerleri Câmi' Değildir, İstanbul 1958.

2) Bu arada Semâvi Eyice Bey'in, Sedad Çetintaş'ın "Eserine dayanmak sûretiyle" hazırladığı (Zâviyeler ve Zâviyeli Câmi'ler, İ.Ü. İktisad Fak. Mec. 21. C.1-4, Sayıdan ayrı baskı) isimli makaalesi çıktı. Onu da gözden geçireceğiz.

3) Türk İslâm Eserleri Müzesi, 2188. No. Koyu kahverengi şemseli cild içinde 4+1+30+2+21 sahife. Bu Vakfiye Ev.K. K. Defter-i hâmis-i İstanbul, 99 s. da rık'a ile mündericdir.

4) Hüseyin Hüsâmüddin Efendi, Orhan Bey'in Vakfiyesi. T.T.E.M., 17 (94) sayı. 1926, 284-301. S.

5) Neşrolunan metinde الفهامه dir. Halbuki yazı yukarıdaki gibidir ve الختم kaza ve takkîm, (الجر) de 'âlim ve fâdıl ma'nasına olduğuna göre (الجر الختامه) bir ma'nâyı hâizdir. (Ahterî-i Kebir, 279-282. S.).

6) Aslının metniyle evkaf defteri ve ona dayanarak basılan metinde iki kelimede fark vardır.

7) Bu zâtın künyesinin, Bursa Kadısı Molla Burhaneddin İbrâhim bin 'Ali Yusuf'ül-Hemedânî olduğu Hüseyin Hüsamüddin, a.ma. 292-93 de etrâfiyle gösterilmiştir.

Bu zât 850-852 (1446-1448) ve 859-872 (1454-55-1468-69) arasında kazı'askerlik yapmıştır,[1]; bu vakfiyedeki rolü tenfiznâme sûretinin tasdîkinden 'ibârettir. Bu sûretle tenfiznâmenin de, kendinin değil, ancak bir sûretinin tercemeye esas olduğu anlaşılmaktadır.

Beş vakfiyeden mürekkeb cild ayni şahıs tarafından tanzîm edili pyazıldığından bu esâs vakfiyeye müte'allik tenfiznâme sûretindeki ve dîğer vakfiyelerdeki bütün imzâlar da 'aynı hattatın elinden çıkmıştır. Hepsi tıpatıp birbirine benzer. Molla Fenârî'nin buradaki ile, meselâ 'İlmiye Sâlnâmesinde bulunan fetvâlarındaki[2] ve Yıldırım vakfiyesindeki imzâları arasında hiç benzerlik yokdur.

Tenfiznâmenin aslının arabca olduğu şübhesizdir. Çünki, 896 târîhinde beş vakfiye de 'ayni ifâdeyle türkçeye terceme edilmiştir. Aslı türkçe olsa idi, bir buçuk 'asır sonraki dile çevrilmesine ihtiyaç mı olurdu? Bu tenfiznâme tefsîr ve şerhlere rağmen, bir vakfiyenin şartlarını bütün vuzûhiyle tam olarak yerine getirmiş sayılmaz.

Bir kere, asıl vakfı tam olarak ta'rîf etmemişdir. Meskeninden matbahına kadar yerler sıralandığı hâlde, bunların hangi binâlardaki fa'âliyete hizmet edeceği açıkca kaydedilmemiştir. Bunlar ancak imam, hâfız gibi vazîfelilerin delâletinden bir derece anlaşılmaktadır.

Asıl vakfın yeri dahî sarîh değildir. Bu vakfiye pek 'alâ kal'e içindeki Orhan vakıflarına da 'âid olabilirdi. Doğrusunu da ancak 'aynı çevredeki Han ve Hamamdan istidlâl ediyoruz. Üçüncü bir cihet de, vazifelerin pek 'umûmî olarak konmuş bulunmasıdır. Bunların cihâtı, yedikleri, ya'nî ma'âşları mütevellînin re'yine bırakmıştır. 'Adedini ta'yîn dahî ona 'aiddir. Yalnız mütevellî ve şeyhin tahsîsâtı mu'ayyendir.

Bu vakfiyeden 25 sene sonraki Hüdâvendigâr Câmi'i vakfiyesinde de 'ayni noksanlar vardır. Yalnız orada mahal ('imâret-i Kabulca) ismiyle ta'rîf edilmiştir.

Halbuki Yıldırım vakfiyesi bunlara nazaran bir kaç derece daha mütekâmildir. Lüzûmlu bütün tafsilâtı veren vakfiyeler, Fâtih Devri'nde görülmeğe başlanmıştır.

Vakfiye metnine gelince: İmzâlar ve du'âlardan sonra *"... kendü lisânıyla mütefevvih olduğu hâlde ikrar ve i'tiraf ve kendü nefs-i şerîfesi üzre işhâd eyledi ki Mahrûse-i Burusa humi'yet 'an'in nuhûsede binâ eyledüği zâviyeyi ki bey'en-nâs 'imâret dinmekle ma'rûftur ve zâviye-yi mezbûreye muttasıl olan mesâkin ve metâbin ve metâbih ve örtülü ve açuk yerleri ve çartakları ve üstüvânları müştemile olan muhavvata-i kebîreyi ki zâviye ve muhavvata beyne ehâliyy'ül-Belde kemâl mertebe meşhûr olmağın tahdît ve tavsîfden müstağnîdir evsâf-ı âtîyy'üz-zikr ile muttasıf olan meşâyih ve 'ulemâ ve sâdât ve fukarâdan sâdırîn ve vâridîn içün şâibe-i riyâdan hâlise ve sâfiye-niyet ve nur ü ziyâsı kesîre ve sâfiye olan taviyyat ile vakf ve habs eyledi"* demekte ve mevkuufatı zikre başlamaktadır:

"1 — Filâdar nâmıyla ma'rûf kalêeyi[3] *bütün hudûduyla ve memlûklarıyla*

2 — Depecik[4] *Kariyesi*

3 — Panayır[5] *Kariyesi*

4 — Mûsâ Baba[6] *Kariyesi'ni*

5 — Galya[7] *Kariyesini Uluâbad yakınında ve göl kenarında,*

6 — Eski Bezâzistan dimekle ma'rûf ve beyne ehâlî-i medîne nihâyet mertebe iştihârı olmağın tahdîd ve tavsîfden müstağnî olan hanı,

7 — Etraf ve havâlisinde olan havânît-i muttasıla ve dekâkîn-i munfasılasını, cemi'-i hudûd ve hukuuku ve höcerât ve büyûtî kârgir ve mıhlama nerdübanlarıyla ve turuk ve murâfıkıyla[8] *mezkûr ve gayr-ı mezkûr kâffe-i hukuukıyla,*

8 — Ve yine sâbıkaa zikrolunan zâviyeye muttasıl olan muhavvata-ı kebîre-i-mezkûre dâhilinde binâ olınan hamamı ki li 'âdem'il-iştirâk tahdît ve tavsîfden müstağnîdir.

9 — Bursa zâhirinde olan iki değirmeni ki İbni Fellâh ve Ezik Değirmeni dinmekle ma'rûftur Cümle turuk hudûd ve tarayıkı ve kâffe-i hukuuk-ı mürâfıkı ve ahcâr ve dolablarıyla ve buğday koyıcak yerleriyle ve cedâran-ıbüyûtıyla ve sedd ü mesîlden[9] *ve sâir mevâ i'inden cümle hukuukıyla,*

10 — Bostancı Baklalığı'nı,

1) Hüseyin Hüsâmüddîn Efendi, a.ma., 292-293. S.
2) 'Ilmiye Sâlnâmesi, 322, 23, 24, 25 n, 326 S.
3) Gemlik Körfezi'ne hâkim bir tepedeki köydür. Şimdiki ismi (Gündoğdu) dur. Mes. Y. 436.
4) Mes.Y. 1056 daki iki köyden biri.
5) Fıladar'a yakındır. Mes.Y., 900. S.
6) Şimdi bu köy yoktur.
7) Şimdi yoktur.
8) Teferruatı demektir.
9) Su mecrası demekdir.

11 — *Paşacık Bağı'nı ve ana muttasıl ve lezik*[1] *olup bostan olmağa sâlih sâha-ı hâliyeyi* vakf ve kabseylediği anlaşılmaktadır.

Zâviyenin tevliyetini ve 'amme-i umûruna nezâreti

مولانای معظم دستور مکرم ناظم امور مملکت منفذ کافهٔ ملت علم الهدی اعلم الوری مربی العلماء والفضلا ملجاء المساکین والضعفا سنان الملة والحق والدین یوسف بن الصدر الکبیر مصلح‌الدین موسی بن المرحوم مجدالدین عیسی التالب علی اسمه الشریف سنان پاشا بدیم الله تعالی ایامه وانفذ مراسمه واحکامه

Vezîr Sinan Paşa'ya ve onun vefâtında Bursa kadısına tevfîz eyledi.

Zâviye meşîhatını Yakub bin'ül-merhum Mehmed Efendi'ye tevcîh eyledi. Zâviyenin *"emrini ve imâm ve huffâz ve nakıyb ve ferraş ve câbi ve hâdim ve tabbâh ve bevvâbîn ve zâviye-i mezbûreye muhtacün i-leyh ve mevkuufün 'aleyh olan kimesnelerin emirlerini nasb ve 'azillerini"* mütevvellînin re'yine bıraktı. Bunlar için ba'zı ahlâkî ve ilmî meziyetlerin aranmasını, hatânın vuku'u ve tekrarı halinde kademe tekdir ve ceza usûllerini koydu. Müsâfirlerin üç gün kalabileceğini, fazlası için mütevellî ve yâ kaymakamının izni icab ettiğini ve çıkarıldıklarında gönüllerinin kırılmaması için, şartın peşînen söylemesini ve hamama iletilmelerini, kendilerine sâir hânikaah ve zâviyelerde cârî usûl dâiresinde ri'ayet edilmesini şart koştu. Yalnız gelen *"meğer ki fâsık olup fıskını i'lân ve izhâr eyleye ve yâhud bînamaz ve târik'üs-selât ve bid'at ehli olmaya"* dendi.

Evkaafın gallesi yani geliri zâviye masraflarına ve ihtiyaç olursa i'mârına ve gallenin artmasına sarf olundukdan sonra, kalanın öşrü mütevellîye verilip şeyhe ayda doksan akçe ve üç müd buğday verilmesi şart olundu. İmam, nakıyb, ve sâir hizmet erbâbının câmekiyesini ta'yîn mütevellîye bırakıldı.

Şâyed zâviye barınılamıyacak derecede harab olursa gallenin fukarâ ve muhtaclara sarf olunması şart olundu. Mevkuufât en fazla bir sene müddetle kirâlanabilir.

2 — Esas hatları bu olan ta'dil edilmiş tesîs vakfiyesinden sonra, 'ayni cild içinde bulunan mecmû'ada, 16 B sahifesindeki ve evâhir-i Remezan 802 (1400 Mayıs) târîhli vakfiyeden, Yıldırım Bâyezid'in Sultan Orhan evkaafının artması için iki bin koyun ile 50 su sığırı vakf ettiği anlaşılmaktadır. Molla Fenârî'nin imzâsı sağ başta cedvelin hâricindedir. حرره بخطه ya'nî el yazısı ile yazdı, diye bir sarâhet taşıyan üç satır imzâ da, 896 da cildin tanzîmi sırasında 'ayni kâtib tarafından kopye edilmiştir. Yazısının Molla Fenârî'nin, başka vesîkalardaki esas imzâlarıyla benzerliği yokdur.

3 — 17 ve 18. veraklarda bir istibdâlnâme vardır, Yıldırım Bâyezid ششتری (Şüşterî) *Bağçesi dimekle ma'rûf bağçede bir câmi' binâ eylemek murâdı oldu ise hadîka-ı merkuume merhum Sultan Orhan mehrûsa-i mersûmede binâ eyledüği zâviye evkaafından olup zikrolunan hadîkadan dahî vücûh-i şettâ ile vakfa enfa' milk ile istibdâl lâzım gelicek..."* yerine cenûb tarafı Keşiş Dağı şimâli Yenişehir yolu, şarkı Kestelcük Suyu, garbı Delüce Su, şimdiki Deli Çay, olan erâzi ile, Yusuf bin Bayramiç bin Mahmud bin Saveci bin Oruc Gaazî ismindeki şahsın hîbe eylediği, Orta Kızık kariyesini vermektedir. Bu erâzi ve kariye Şüşterî Bağçesi'dir. *Ez'af-ı muzâ'af ziyâde* yani kıymeti kat kat fazla olmakla Orhan vakfı ile değiştirerek cami' binâ edecekleri mezkûr bağçeye el koymuşlardır.

Orhan vakıfları muhâsebe defterlerinde, Yıldırım Câmi'inin mahallinin mukata'ası, ya'ni kirası, son zemanlara kadar alınmışdır.

Bu vakfiyenin târîhi 802 (1400) dir ve baş tarafın sonunda kendi hattıyle olduğunu tasrîh ederek Molla Fenârî tarafından tasdîk edilmiştir. Bu imzâ da mecmuânın kâtibi tarafından kopye edilmiş bulunmaktadır. Bu vakfiyede pek mühim bir cihet nazar-ı dikkati celbetmektedir. Bu da istibdâlnâmenin iki yerinde Yıldırım Bâyezid'in yapacağı binânın (câmi') ve (câmi'i şerîf mecma'ı lâtîf) olarak ta'rîf edilmiş olmasıdır. Halbuki mezkûr pâdişahın vakfiyesinde şehrin şarkında olan tepeciğin üzerine yapacağı (zâviye) ta'biri kullanılmıştır. İkisi de 'ayni sene ve ayda tanzîm olunan iki vesîkadan asıl murâd edilen câmi' iken, dîğer müştemîlâtı da kavrayacak bir ta'bir olarak, zâviye kelimesine mürâca'at edildiği anlaşılmaktadır. Bu sarâhet karşısında artık Yıldırım Câmi'ine, câmi' değildir diyecek kimse kalamaz.

4 — 19 ve 20. varaklardaki dört sahifelik vakıfnâmede, Orhan vakfının mütevellîsi Hacı Şeyh چراق بیك ibni Ahî Bâyezid nâmındaki zat, II. Sultan Murad'ın izniyle, evkaafın malından biriken 52000 akçe ile. hudûdu, cenubda Balaban mezra'ası oradan Kara Balçık, oradan Tarıyk-ı'âm, Bakacak Pınarı'na Yılanlı Kaya denilen büyük taşa, vâdiden geçip Filâdar Hisarı'na dayanan جردانه Köyü nâmındaki kariyeyi satın almış ve Vakfa eklemiştir. Bu zât Hacı Ivaz Paşa'nın kardeşidir· Vakfiyenin târîhi gurre-i Remezan 826 (1423 Eylül) olup altında

1) Bitişik demektir.

2) Vezir-i a'zâm Sinan Paşa'dır. O devir vezirleri için bk: Hüseyin Hüsâmüddin, a.ına. 295. S. ve İsmâil Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlılarda İlk Vezirlere Dâir Dutâla'a, Türk Târih Kurumu Belleteni 9. sayı, 99-107. S.

imam, muhzır, kâtib, müezzin gibi vazîfelilerden 14 şâhidin ismi vardır. Vakfiyede *"İşbu Kitab-ı Mûnîfin a'lâsını müvekkı' olan Mevlân'el-allâme"* diye bahsedilen hâkim, yine Molla Fenârî'dir. O târihde Bursa Kadısı bulunuyordu [1]; fekat imzâsı kâtib tarafından unutulmuş diğer vakfiyelerdeki gibi kopye edilmemiştir.

5 — 'Ayni mecmû'ada 21 sahifelik istibdâlnâme, II. Sultan Bâyezid'e 'âiddir ve evâsıt-ı Zilhicce 896 (1491 Teşrîn-i Evvel) târihlidir. Mecmû'anın târihi de en erken bu târihdir. Yazısı ve ifâdesi de bu zemana aittir. Bu vakfiyede II. Bâyezid, Orhan Gaazî evkafından olup adı geçen imârete bitişik büyük bağçede bir han yapılmasını arzu etmiş. Velîyüddin oğlu Ahmed Paşa vekâletiyle bu arsayı, Yıldırım Bâyezid'in istibdâlnâmesindeki ta'bîrlerle kelime kelimesine 'ayni olan *(Vücûh-ı şettâ ile vakfa enfa' milk ile istibdâl lâzım gelicek)*, şartına uyarak şu mülklerle değiştirmiştir: 1) Kırk Söğüd nâm mahalde Karamanlı Mehmed, 2) 'Ayni yerde Dellâl 'İvaz, 3) Boyacı İsmâil, 4) Ve Hacı Aydın bağçeleri, 5) Kal'e eteğinde İl Aldı Hâtûn'dan alınan Molla Yegân bağçesi, 6) Kapan ...وسيى bağçesi kurbündeki, 7) Ve Seyyid Nattâ [2]dan alınan bahçeler, 8) Zağanos Paşa hâtûnu Mescidî Mahallesi'nde iki, 9) Ve 'ayni mahallede 'Ali Mest zâviyesine karşı bir deve ahırı, 10) 'Ayni mahallede nalbant dükkânı, 11) Ve Bağlar Mahallesi'nde Kadifeci 'Ali menzili, 12) Galle Bazarı'nda Halil ve Hayrüddin Paşalar vakfına bitişik nalband dükkânı, 13) Çölmekçiler جلمكجيلر Çarşısı civârında menzil. 14) Boyacı Dursun evlâdının boyacı dükkânı, 15) Gök Dere yatağında çınarlık, 16) Balıklı Pınar'da Kara Ahmed mezra'ası. Bunların hudud ve 'âidiyetleri uzun uzun îzâh edilmişdir, biz kısalttık. Bu vakfiyenin altını tasdîk eden zâtın imzâsı yokdur ve ismi belli değildir. Kopye edilmeğe unutulmuşdur. Bu istibdâlnâme büyük bir mi'mârî mes'eleyi aydınlatıyor ve, vaktın pâdişahlarının, hakka ne derece ri'âyet ettiklerini gösteriyor. Şimdiye kadar Orhan Manzûmesi'nin, neden toplu bir çevrede yapılmadığı düşüncesi zihinlere takılıyordu. Görülüyor ki bir tarafı Sedbaşı Caddesi'nden, Tuz Pazarı Caddesi'ne kadar olan ve diğer tarafları Tayyâre Sineması'ndan Ulu Câmi'e kadar devâm eden mustatîlî sâha Orhan vakfına tahsîs edilmişdir.

Bir uca medrese, zâviye, câmi, mekteb yapılmış, hana girip çıkanların kalabalığının, hamamın kokusu ve müşterisinin bu binâlardaki huzûru bozmaması için de onlar epeyce uzağa atılmışdı. Arası da bağçe ve avlu kalıyordu. Bu nizâmın II. Bâyezid tarafından bozulduğu anlaşılıyor. Vâkı'â mülkiyet hukukuna ri'âyetle o bağçeyi istibdâl etmiştir. Yerine konanların bağçeyi karşılamadığını zannetmek için bir sebeb yoktur. Fekat o ferah ve geniş te'sîs biçilerek darmadağın edilmiş, beş metre yakınına kadar koca bir han sokularak câmi' muhâsaraya alınmışdır; te'sîsin aralarında irtibât kesilmiştir. Gönül isterdi ki şehrin ve mi'mârînin hukukuna da, mülkiyet derecesinde ri'ayet edilmiş olsun. Bu olamadığı gibi, biraz sonra, Ulu Câmi' hanın bir kısmının içine girmiş. XIX. 'asırda da Belediye binâsının yapılması ve yol seviyesinin yükseltilmesi gibi darbelerle Orhan Manzûmesi bugünkü garib hâline sokulmuşdur.

İnşaâtı ve binâyı anlatmaya geçmeden evvel cami' hakkındaki tarîhî vesikalara göz atmak yerinde olur:

1 — 984 (1576) târîhli bir Dîvân hükmünde, Orhan Câmi'inin küçük, cemâ'ati çok olmakla, musâ'id yer var ise, genişletilmesi için izin verilmiştir [3]. Biz bu hükmün kal'e içindeki câmi' için olduğuna kaani'iz. Fekat sarâhât bulunmadığından buraya aldık. Bu kanâ'atimize sebeb, de bu câmi'in genişletilmesi ve ilâvesi mümkin olmayan yekpâre bir plâna mâlik olması ve yanında da, afzla cemâ'ati alacak, Ulu Câmi'in bulunmasından dolayı buna ihtiyaç kalmayacağıdır.

2 — Bir diğer kayıdda [4] *"Sultan Orhan 'imâretlerine mücâvir ve mülâsık olan câmi'i tûlânî iki kubbe olup devir okuyanlar için mahfil şimâl tarafında olan kapı üzerinde olmağla...." "Müslimanların yüzü kibleye karşı olduğundan arkalarında Kur'an okunması Kur'an-ı Kerîm'in şânına hörmetsizlik gibi olacağından...."* minbere yakın bir mahfil inşâsını bir çok kişi mahkeme-i şer'iyeye giderek taleb ettiklerinde *".... minber kurbünde devir okuyanlara ve müezzinlere kifâyet idecek bir miktarda altı zira' tûl, dört zıra' 'arzında,* bir mahfil inşâsına ve tavanının nakşına, altı bin akçe sarfidileceği tahmin edilmiş ve mahfil yaptırılmıştır; târihi 1029 Muharremi (1619 sonu) dur.

3 — 1038 (1628-29) câmi'in kurşunları aktığından has*a mi'mârı İbrahim tarafından 11515 akçeye* [5].

4 — 1145 (1732) de câmi', medrese ve türbede ba'zı işlerle, 'imârette ceviz kapılar, talebenin çorba içtikleri yeni mahal, fırın sofası, üstündeki peyke ve mahzen kapusu ve 'imâret karşısında olan büyük anbâr ve sâireden mürekkeb mühim ta'mir 20917 akçeye [6] yapılmıştır.

1) Hüseyin Hüsâmüddin, Molla Fenârî, T.T.E.M. 19, (90). Sayı., 150. S.

2) Bu zât, Emîr Sultan'la berâber gelen, bir 'Iraklı olup Yıldırım faslında, Ebû İshâk Câmi'i bahsinde, ismi geçecektir.

3) a) Baş Vekâlet Arşivi = Bş.V'A., mühimme defteri, 28 No. 165. S.

b) Hikmet Turhan Dağlıoğlu, XVI. asırda BURSA, Bursa 1940, 83. S.

4) B.K.S., 223. c., 11. S.

5) B.K.S., 243. C, 24. S.

6) B.K.S., 300. C., 93 S.

5 — 1186 Zilhiccesinde (Mart 1773) şu ta'mirat yapılmıştır, ki ta'birleri göstermesi bakımından müfredâtını aşağıya yazıyoruz [1]:

Akçe	
8980	Câmi'-i şerîf üzerinde olan kurşun kalyesi.
1500	Kurşun ve hatıl mismârı 25 kıye fî 60.
2940	Kurşun zeyline toprak sıva mesârifi ma'a saman.
17520	6 aded sofaların beyaz sıvaları [2] ve mahfazaları.
7680	Kubâbelerin etrâfı derzleri mesârifi.
2480	Kubâbelerin etrâfına kebîr hatıl mesârifi.
10240	Derûn-ı câmi'-i şerîf kubbeleri sıvaları meremmâtı cemi' levâzımıyla.
3660	Ve kubbeler tathîri ve anbar aktarması.
7240	Ve mahfil etrâfında ve şadırvanda oturak tahtaları tecdîdleri mesârifi.
6320	Ve 6 aded camların çarçûbeleri ve mahfazaları ve camların tecdîdi.
8430	Ve harem duvarı ta'mirâtı horasan ile [3].
5350	Urgan, kürek ve hammaliye ve kantâriye (ma'a türbe-i şerîf)
82340	

6 — 1196 (1782) de câmi' ve minâre,

7 — 1209 (1794) de câmi' ve türbenin muhtelif yerleri 1748.5 kuruşa [4].

8 — 1223 (1808) de 17 tepe camıyle kurşun ve sâire 6684 kuruşa [5].

9 — Geri kalanı ertesi sene 11732,5 kuruşa [6] ta'mîr edilmiştir.

Orhan Gaazî'nin mevkuufâtı bundan ibâret olmadığı ba'zı tahrir defterlerinden anlaşılıyor.

10 — İktisat Fakültesi İstatistik Enstitüsü Müdürü Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan tarafından istinsâh ettirilen iki defterde [7] yukarıdaki karyelerden mâ'adâ Çeltikçiler [8] Dürdâne [9], Kırk Şeyhler [10], Kızık Hamamı [11] müte'addi ev kümeleri, yoncalık, boyahâne, Bursa çarşısında 209 dükkânı, kal'e hamamını ve sâireyi ihtiva edip senelik topyekûn 120057 akçe iradları vardır. Karye öşürleri yekûndan hâriçtir.

11 — Orhan Gaazî vakfiyesinin yukarıda söylediğimiz iki defterin muhteviyâtından başka, yukarıda zikr edilenlerden fazla, 'Alişar Kariyesi'ni vakfettiği bir sicilden anlaşılmaktadır [12].

12 — Dîğer bir sicilde de [13] bütün bunlardan fazla olarak Mihaliç Kazâsı'na tâbi' Karaağaç [14], Gürle Kazâsı'na tâbi' Pazar Köyü [15], İznik Kazâsı'nda Dere Köyü [16] Kariyeleri vakfa ilâve edilmiştir.

1271 (1855) zelzelesinden sonraki 1280-1281 (1863-1864) de Parvillée tarafından yapılan ta'mîr [17], kalın ahşab gergilerin demire tahvîli ve iç tezyinâta münhasır olsa gerektir. Çünki cebhelerdeki ta'mîrât 1322 den sonra yapılmıştır. Ondan evvelki fotoğraflarında demir gergiler olduğu için bu son târihden daha evvel konuldukları anlaşılmaktadır. Mihrabdaki bir yazıda bulunan 1281 târîhi de iç tezyînâtın aynı sene yapıldığını gösteriyor. Hekim Başı Hayrullah Ef., Etibbâ Odasının sandıklarında saklı durmakda olan yazma eserinde, câmi'in yarısına kadar moloz ile örtülü ve cemâ'ate kapıları kapalı olduğunu ve temizlenip açıldığını, meydanın ağaçlandığını bildirmekdedir [18] 1322 (1904) târihindeki ta'mirde pencerelerin üstleri boşaltılarak mustatîl hâlinden çıkarılıp kemerli şekle sokulmuş, şark tarafında bir pencere kapıya çevrilerek, üst pencerelerden bir kısmı kapanmış ba'zısı da yeniden açılmıştır. Kezâlik cebhelerde ba'zı çökertmeler doldurularak tesviye edilmişdir. Cebhelerin bu günkü hâli ancak altmış seneliktir; fekat esasda bir değişiklik yoktur.

★

1) B.K.S., 331. C, 61. S.

2) Beyaz sıva her halde mermer kireci hamuru ile yapılan perdahlı sıva olsa gerektir.

3) Haremin etrâfında bir duvar olduğu bundan anlaşılıyor.

4) B.K.S., 1192. C, 72. S.

5) B.K.S., 277. C, 62. S.

6) B.K.S., 277. C., 80 S.

7) Tapu Kadastro U.M., a) 929 (1525) Tâ. 337 cild, Bursa vakıf defteri, 40 var., b) 570. cild, 984 (1576) tâ., 61. var.

8) Mes., 252. S.

9) Meskûn Yerler Klavuzu'nda yoktur. Fakat Memduh Turgud, a.e., merbut eski bir haritada Filadar yakınında görülmektedir.

10) Uludağ eteğindeki Kızık = Kısık nâmı altındaki köylerden biri Cumalı kızıktır. O da Gökdere vâdisindedir.

11) Mes. Y. Hamamlı Kızık ismiyle, 469. S.

12) B.K.S., 317. C., 115. S.

13) B.K.S., 388. C., 95. S.

14) Şimdi yokdur.

15) Yalova üstündeki Orhan Gaazî Kasabası.

16) Şimdi yokdur.

17) L. Parvilllée, a.e., 4.S.

18) İ. H. Dânişmend, Üç Bursa, Bursa (Yapı Kredi Bankası albümü) İstanbul 1948, 38. S.

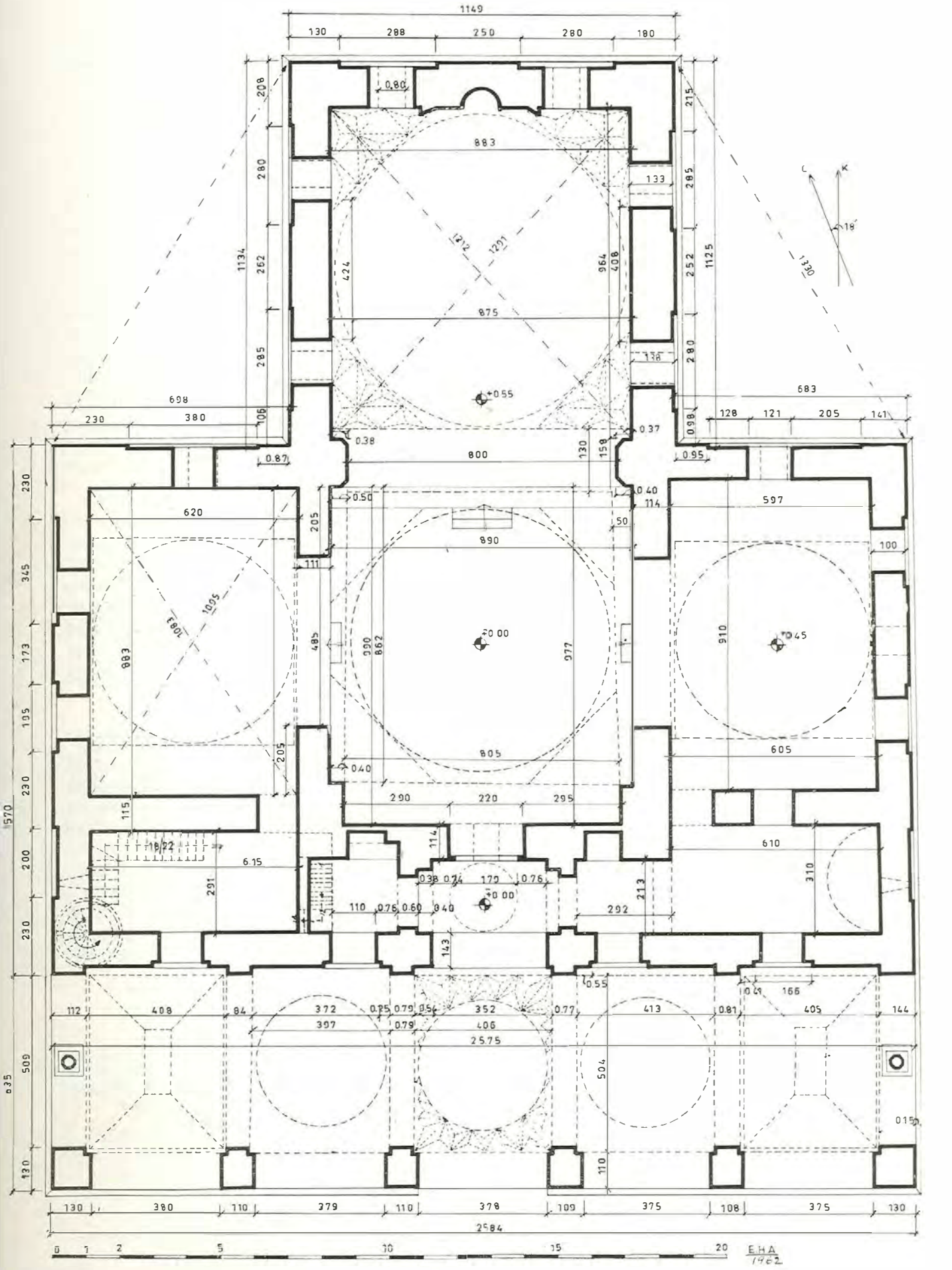

74. R. : Orhan Câmi'i planı

75. R. : Orhan Câmi'i makta'ı

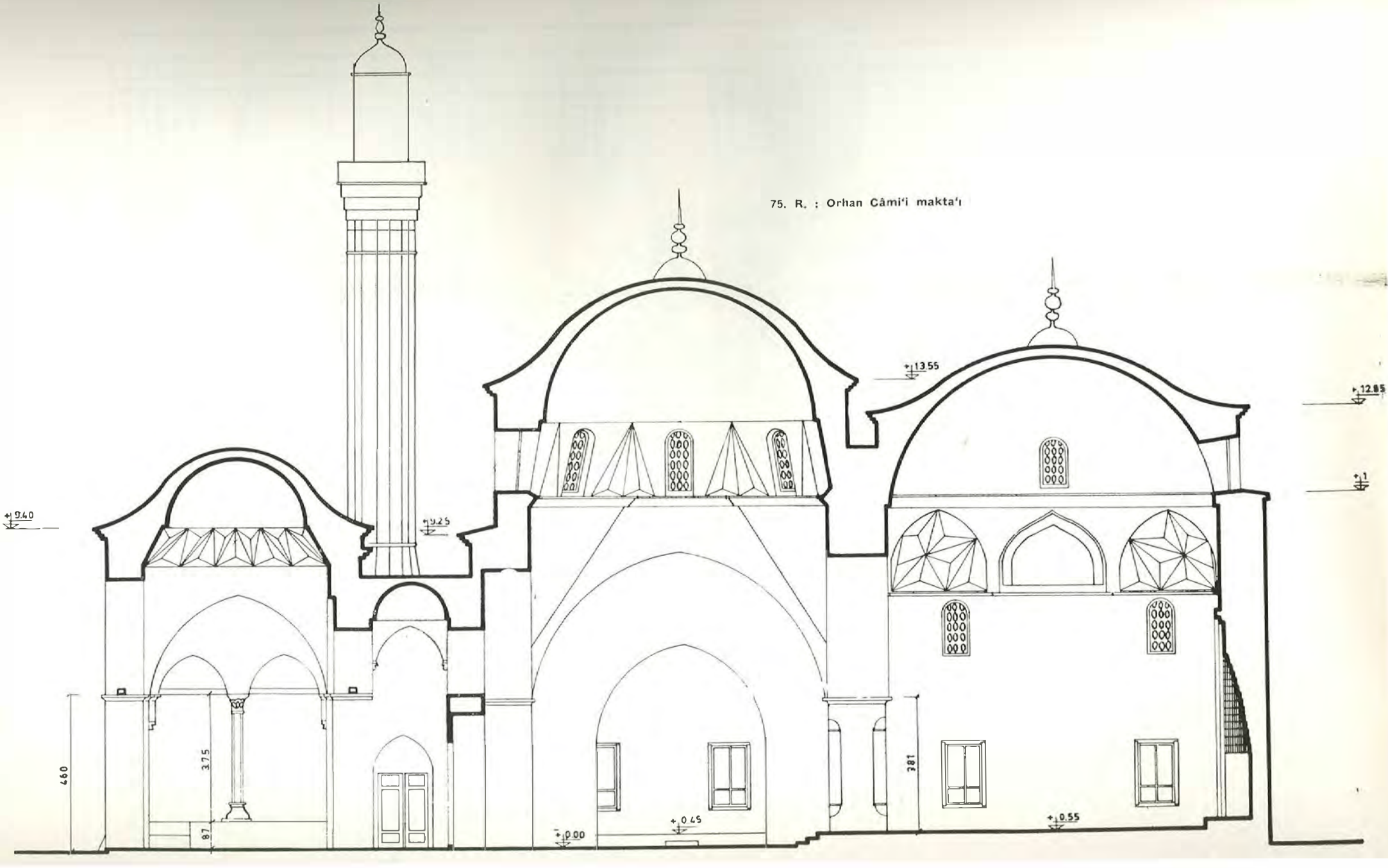

76. R. : Orhan Câmi'i ön cebhesi

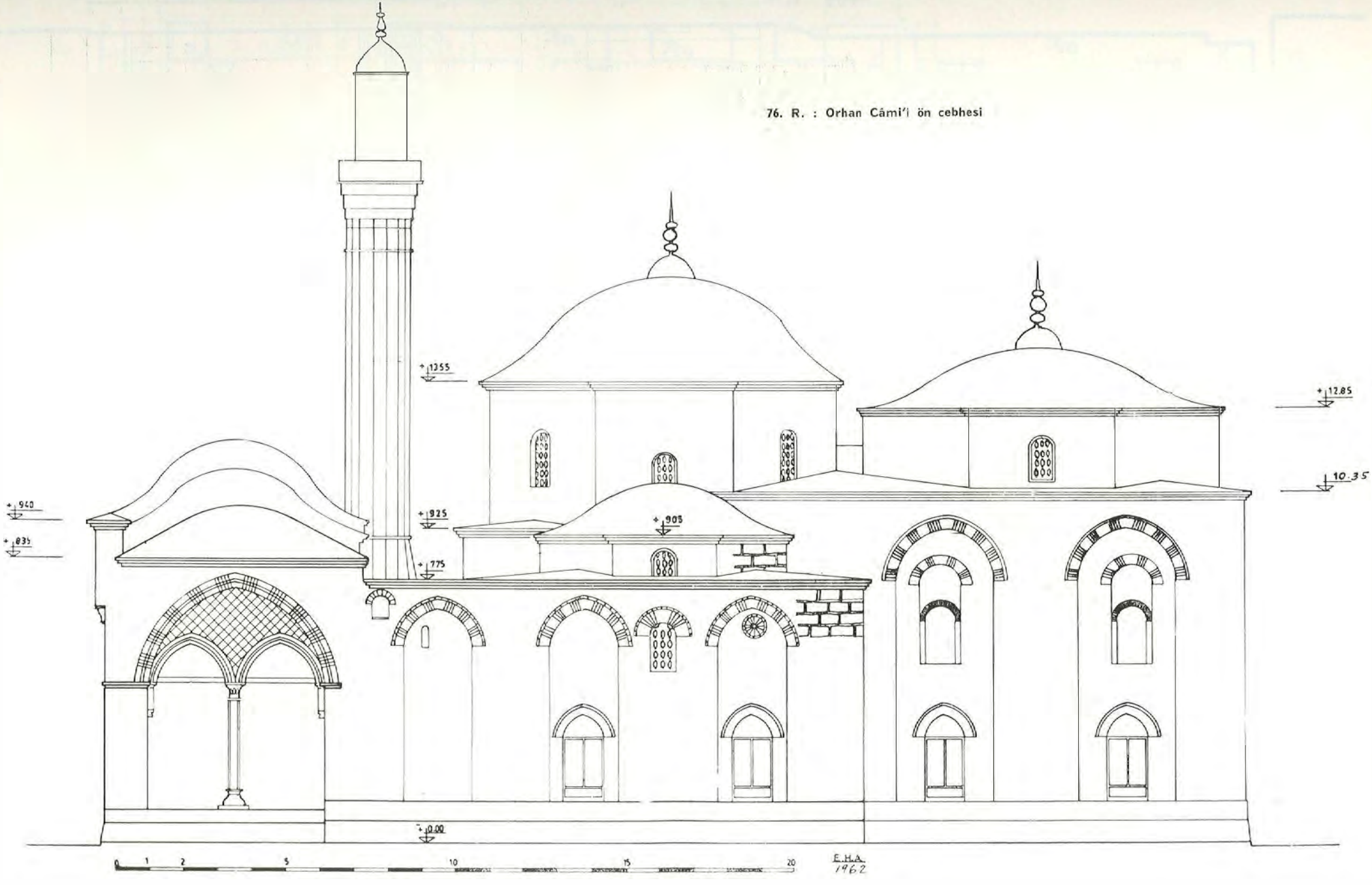

77. R. : Orhan Câmi'i ön cebhesi

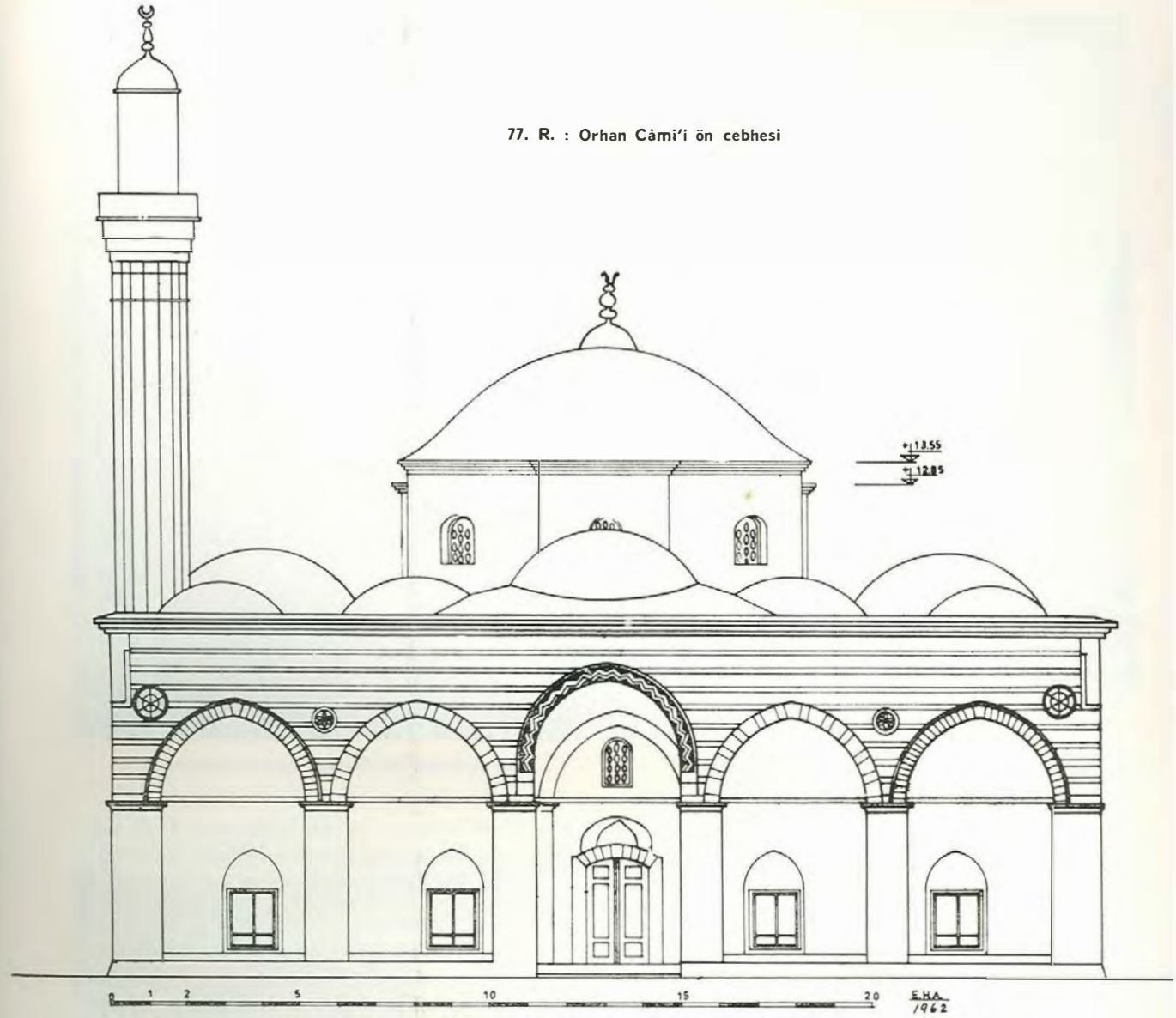

Orhan Câmi'i bu günkü günde kapalı ve gömülü bir hâlde kalmıştır. Câmi'in şark tarafı kısmen sokakdan aşağıdır. Cenûbdaki ana cadde ise üç metrelik bir sed duvarıyla câmi'i saklar. Garb tarafından da Koza Hanı'yla arada dar bir geçit vardır. Kapı önündeki şadırvan avlusu bu câmi'in bağçesi alınarak yapılan, Koza Hanı'nın şark kolu tarafından kesildiğinden, epeyce ufaktır. Câmi'i bir bakışta kavramak mümkin olmaz.

Üç eyvanlı plânın ilk tatbîk edildiği câmi' budur. Bu şema, Osmanlılardan evvel her çeşid binâya tatbîk edilmiştir. Fekat bunlar ekseriyetle açık avlular etrâfında toplanıyordu. Selçûkıy Devleti'nin son zamanlarında ise, medrese binâlarında bu avlular bir kubbe ile örtülmüş, ona mukaabil de yan eyvânların yerine dânişmend höcreleri yerleştirilmiştir. Orhan Câmi'inde kapalı medreselerden medhal kubbesi açık olanlardan eyvân alınarak yeni bir terkib yapılmışdır. Üstelik cenûb eyvanını tonoz yerine kubbe ile örtülüp, câmi'in önüne de, kendine has yeni bir unsur, revâk ilâve edilmiştir. İşte Orhan Câmi'i böylece vücûd bulmuştur.

Dar avlunun taş döşeli kaldırımından revâkın orta kemerinden geçilip medhale doğru gidilir, (74 - 77. R.)[1]. Revak ayakları yığma kesme taştan yapılmış olup câmi'in başka hiç bir yerinde kesme taş kullanılmamıştır. Orta

1) Cami'in plânları için bak: 1 — Sedad Çetintaş, a.e., 1-4. levha ve metinde tafsilât resimleri. a) Plânlar tamamen mütenâzır çizilmiştir; iki yanın birbirine müsâvî olmadığı bizim resimlerimizden tetkıyk edilmelidir. b) Medhal üstü ve kubbe kasnak pencereleri mevcud değildir. c) Minâre çizilmemiştir. d) Kurşunluk merdiveni yoktur. e) Cebheler yerine pek uymaz. f) Duvar kalınlıkları hep aynı tutulmuştur; aslında farklıdır, v.s., 2 — Gabriel, a.e., 68. lev., 2. R., 15-16-17 fig. Onlar da mütenâzır çizilmiştir. Taflisâta hiç inmemiştir, v.s.

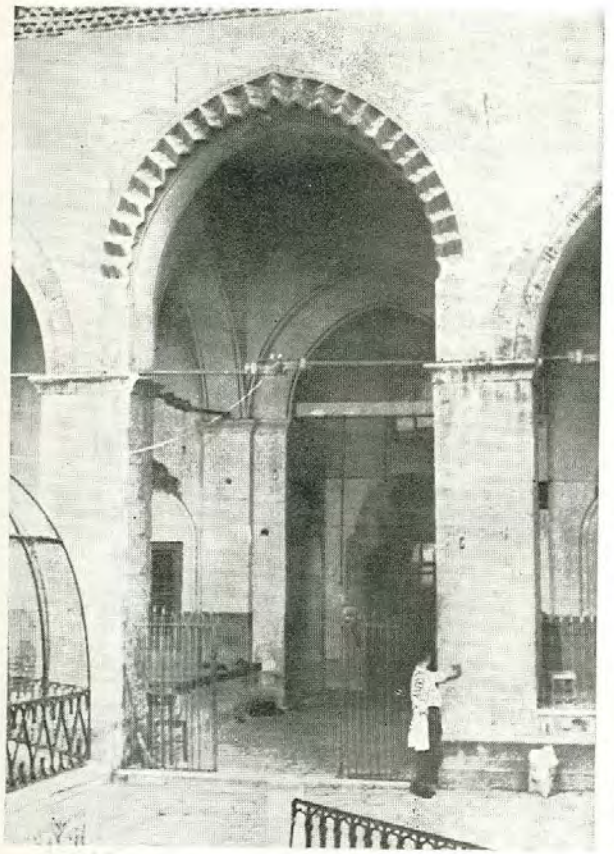

78. R. : Orhan Câmi'i revâk orta kemeri

79. R. : Orhan Câmi'i revâk şark yan kemeri

kemer özengisi dîğerlerinden daha yüksek tutulmuştur, (78. R.). Revak kemerleri ya sâde tuğladan ve ya üç tuğla bir taşla yapılmışdır, (79, 80, 81. R.). Revakın kaai'de duvarının yağmur sularını ileriye def etmek için evvelce meyilli bir eteği vardı. Şimdi ufak ikinci bir set hâlinde olan bu meyil plânlarda gösterilmiştir,[2].

Revak kemerleri iki merkezli sivridir; duvarları üç sıra tuğla bir sıra kesme taştır. Kemerler ufak 'asabalı bir kepçeden mürekkeb kesme taş silmelere oturur. Eski gergiler 18×18 eb'âdında meşeden idi (82. R.). Parvillée'nin ta'mîrinde demire tahvîl olunmuşdur. Esâsen kamalı gergi fransız inşâât usûllerine de muvâfık düşer. Revâkın iki yanı tonozla, ortalar kubbe ile örtülüdür. En ortadaki kubbe zengin bir baklavalı müsellesli kasnak kuşağı üstüne oturmaktadır, (83. R.). İki ucunda daha yatık, ortalarda daha dik olan bu kuşağın terkîbi ustacadır. Revak kemerlerinin ba'zıları, kaaideye uygun şekilde, ayak şakuulüne geldiği hâlde, ba'zıları silmelerin kenarına basmaktadır, (78., 82. R). Medhal eyvânı ufak bir kubbe ile örtülüdür. Sağında, solunda iki ufak odanın, karşısında câmi'in kapısı vardır. Buradan girince ilk göze çarpan aynı mihverde iki kubbedir. Yan eyvanlar birinci kubbeye açılmaktadır. İşte, son şekli Selçuk medreselerinde görülen tonoz eyvanın yerini alan kubbe ile örtülü uzunlamasına bir kısım ile iki kanattan mürekkeb Orhan Câmi'i harîmi budur. Ona çekici ve hazırlayıcı evsâfı ile öncülük eden bir de harem, ya'ni revâkı ilâve eder ve ikisinin arasına câmi' hizmetlerine, hademe-i hayrâtın oturmasına, hasırın, yağın, merdivenlerin saklanmasına yarayan höcreleri de koyarsanız taptâze 'unsurlarla desteklenen yeni plân denemesini îzâh etmiş olursunuz.

Kubbeli birinci sahnın zemîni medhâl ile aynı seviyededir; plânı tûlânîdir. Murabba'a yaklaştırmak için kıble duvarı üstüne geniş bir kemer yerleştirilmiş, yanlara daha dar iki kemer atılmıştır. Bu yan dar kemerlerin konması kubbe kaa'idesini murabba'a haline getirmek için lâzım değildir, onların yapılması sırf estetik bir mülâhaza iledir. Çünki medhal üstünde ve ikinci kubbe ile aradaki kemer-lere oturan kubbenin yanlarda düz duvara basması uygun görülmemiş, oraya da kör kemerler 'ilâve olunmuştur. Bu kemerlerin bir uçlarında genişlikleri 40 sm. iken

2) Rölüve ve ona müsteniden yapılan 4 levhadan mürekkep restitütion plânlarımızda, yerin müsâ'adesi kadar eb'âd konulmuş ve eski fotoğraflara, yerinde bulunan bakıyelere nazaran ilk inşââtın şekli ve tarzı gösterilmiştir. Yukarıda söylenilen meyilli etek, demire tahvîl edilen ahşab gergiler, kalan tek nümûnesine göre, çizilmiş, minâre külâhının muhtemel eski şekli, cebhelerde düzeltilen girintiler, kapanan ve yâ sonradan açılan pencereler, hep asli şekilleriyle gösterilmiştir. Bunların mukaayesesi için plânların fotoğraflarla karşılaştırılması lâzımdır. Câmi'in iki taraf eb'adının, pencere yerlerinin, mütekaabil duvar kalınlıklarının hiç müsâvî olmadığını unutmamalıdır. Bunlar da plânlarda imkân dâiresinde belirtilmiştir.

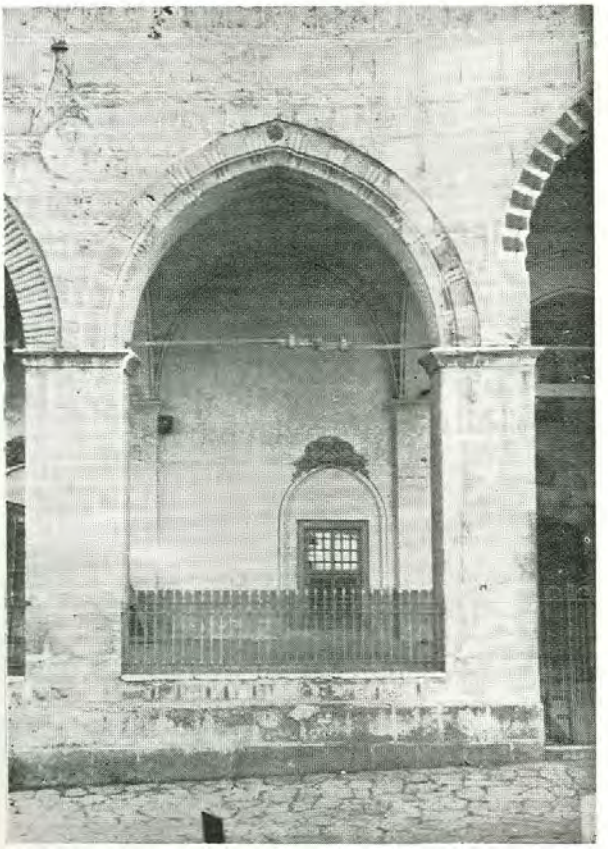

80. R. : Orhan Câmi'i revâk garb orta kemeri

82. R. : Orhan Câmi'i medhal eyvânı

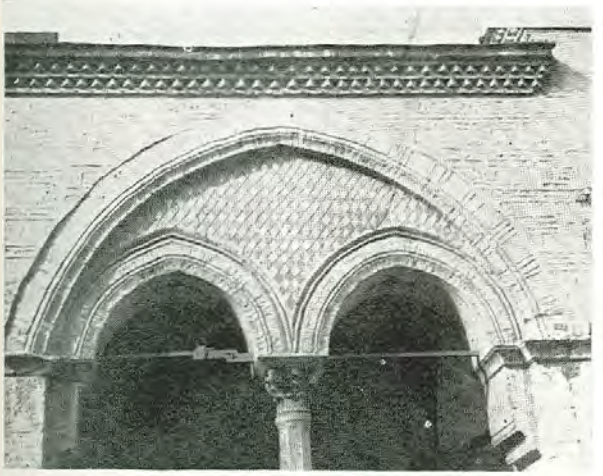

81. R. : Orhan Câmi'i revâk yan kemeri

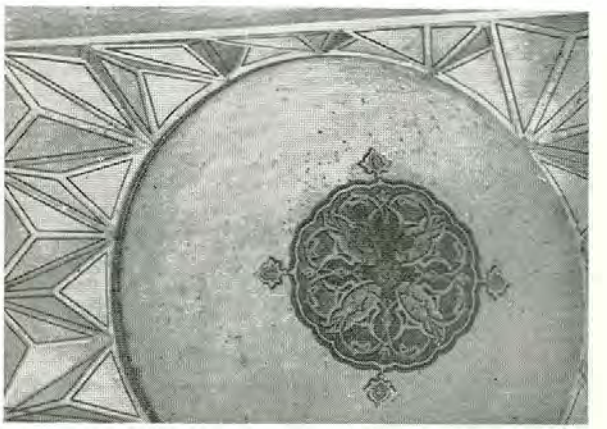

83. R. : Orhan Câmi'i revâk orta kubbesi ve kuşağı

dîğer taraflarında 50 sm. dir. Kubbenin kaa'idesi çok uzun ve sarkık müstevî müselles 'alîkalarla teşkîl edilen bir sekiz köşedir. Onun üstünde 2.5 m irtifâ'ında bir kasnak olup yedi pencerenin arasında ayrı ayrı bâdemler bulunmaktadır, (84. R.).

Beyzî olan ikinci, ya'ni mihrab üstü kubbesi, kürevî alîkalarla teşkîl edilen bir sekiz köşe mustatil kaaideye oturur. Kutur farkı 50 sm. dir. Ortalarında fırlak, göbekli altı köşe yıldız ve kenarlarında ikişer bâdem bulunan 'alîkalar arkaik ve sert görünüşlüdür (85. R.). Bunların ortasında kör kemerli kitâbeler vardır, (86. R.). Bu kısmın zemini 55 sm. yüksekdir ve pencereleri karşılıklı 'aynı hizâde ve alt ve üstdekiler bir şâkulde değildir. Duvarlar karşılıklı müsâvî kalınlıkda olmadıkdan başka bir duvar kalınlığı iki başında bir değildir. Bunları plânda görmek kaabildir.

84. R. : Orhan Câmi'i birinci kubbe kasnağı

87. R. : Orhan Câmi'i şark cenâhı kubbe kasnağı

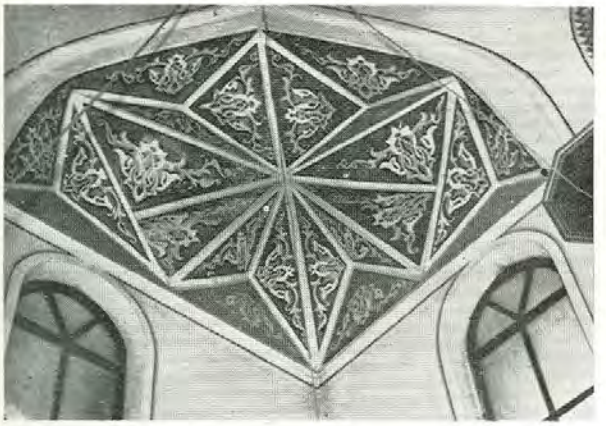

85. R. : Orhan Câmi'i ikinci kubbe 'alikası

88 a. R. : Orhan Câmi'i garb cenâhı kubbe kasnağı

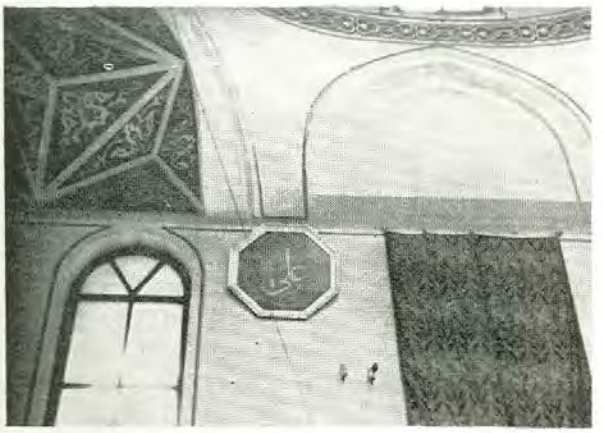

86. R. : Orhan Câmi'i ikinci kubbe kasnağı

Yan kanatlar iki geniş, iki de kör kemerin 'ilâvesiyle toplanan murabba kaa'ideye oturan kubbelerle örtülüdür. Bu kubbelerin kuturları ve irtifâları başka başkadır. Hâricî kasnaklarından şarkdakinin garbdakinden 60 sm. yüksek olduğu görülmektedir, (87., 88 a., 88 b. R.). Bu kısmın zemîni 45 sm. yüksektedir. Şark tarafındaki kapı eskiden pencere idi, 1904 de kapı yapıldığı, eski resimde de görülüyor, (89 a., 89 b, R.). İki cenâhın pencereleri aynı mihverde değildir; üstelik garbda pencere fazladır.

Esas medhalin sağındaki kapıdan imam höcresinin pabuçluğuna girilir. Asıl höcre 3.00×6.00 eb'âdında olup sağ eyvâna bir pencere ve bir kapısı vardır. Papuçluk medhal zemînile, höcre de cenahla bir seviyededir. Şark tara-

88 b. R. : Orhan Câmi'i garb cebhesi

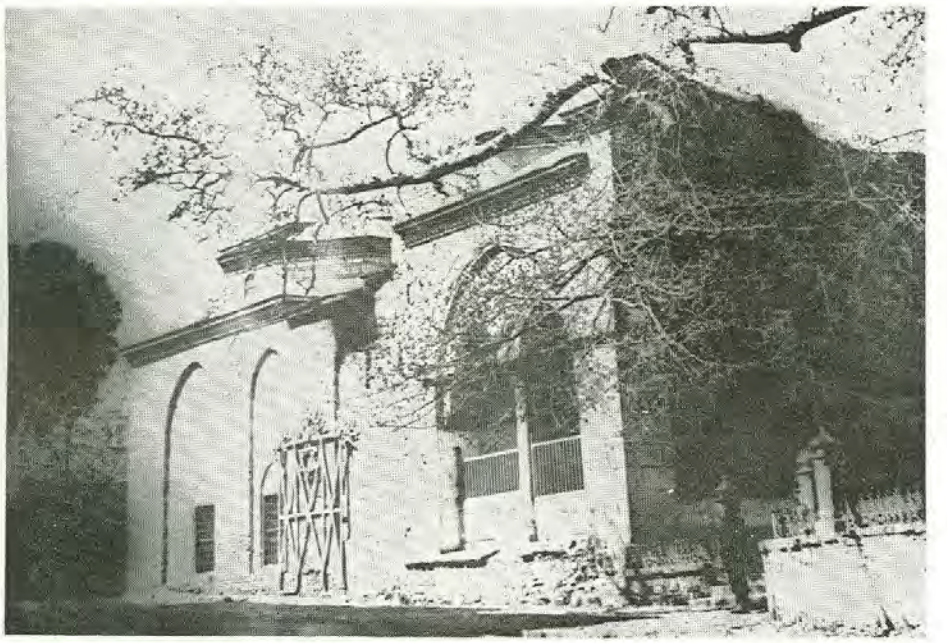

89 a. R. : Şark cebhesinin 1300 (1882) deki hâli

fında bulunmayan bu dâhilî pencere imâmın harîmle irtibâtını te'min eder. Pabuçlukda dolab yeri vardır. Sol höcre müezzinlere mahsustur. Zemînle bir seviyededir. Onun da dolabı vardır. İmam odasının mukaabilinde olan höcreye yalnız câmi' içinden giriş vardır. Burası minâre merdiveninin başlangıç kafesini, kurşunluğa çıkan merdivenin ağzını ihtiva edip câmi'in âlât ve edevâtına, ve hasırına mahzen vazîfesini görür. Buranın revaka bir penceresi vardır.

Kurşunluk merdiveni (74. R.) de görünmektedir. Başlangıcı yerden 2.5 m. yükseklikte olup oraya kadar bir dayama merdiven ile çıkılması lâzım gelmektedir. Kurşunluğa çıkış, revâkın yan tonozu ile orta kubbesi hizâsındadır, (90. R.). Bu merdivenin mesnedini teşkîl etmek üzre, müezzin odasına alçak bir kemer yapılmıştır. Bu ve

buna yakın devirlerde duvar üstündeki minârelere bir düz merdivenle, Ezine Yörük Abdurrahman Câmi'inde olduğu şekilde, ulaşmak denendiği gibi Çekirge Hüdâvendigâr Câmi'inin döner ahşâb, Demirtaş Minâresi'nin düz ahşâb başlangıçları ve yâ Bergama Yıldırım Câmi'indeki hâricî basamaklar tarzı da tatbîk edilmiştir. Bununla berâber hemen minârenin altında, son zamanlarda alıştığımız usûlde döner merdiven yapılmamış değildir; 'Alâüddin ve Hacı Hamza ve Bolayır Süleyman Pş. Câmi'leri gibi. Bu 4.00 metrelik ilk kısımdan sonra, duvar kalınlığına yerleştirilmiş 10 'aded kâfekî basamak ilk minâreden kalanlardır. Ondan sonra tuğla dolgu üzerine kaygan taşı kaplama olan yeni basamaklar gelir. Bu son basamaklar, XVII. asırda yapıldığı tahmîn edilen, şimdiki gövdeye 'âiddir. Köfeki basamaklar tamâmen çekirdeksiz olduğu için yeni yapılanlar da ona uymak mecbûriyetinde kalmıştır. 'Alâüddin Câmi'inde de bir benzeri olan bu çekirdeksiz basamaklar XIV. asra mahsusdur. Esâsen ilk on köfeki basamağın duvar harçı 4 sm. olup beyaz renkli, üst kısım da 2.5 sm. ve daha penbe olduğundan inşâât değişikliği ile de ayrılmaktadır. Minârenin şerefe ve külâhına bakıp yeniliğine hükmetmemelidir. 1904 ta'mîrinden evvel külâh sivri ve kurşunlu idi; (91. R.) deki eski resminde hafifçe görünmektedir. Ahşab merdiven duvardaki genişçe, köfeki olanlar daha dar birer mazgalla aydınlanmaktadır (89 c. R.). Bu mazgalların inşâât esnâsında yapıldığı yerinde

89.b. R. : Orhan Gaazi Câmi'inin Rûmi 1321 (1905) ta'mirinden sonra konulan kitâbe önünde resm-i küşad merâsimi

89 c. R. : Orhan Câmi'i şark cebhesi ve minâre mazgalları

90. R. : Orhan Câmi'i kurşunluğa çıkış

ve fotoğraflarda açıkça görülmektedir. A. Gabriel'in düşündüğü ve yukarıda bahsettiğimiz gibi [1] minârenin yeri ve hattâ adedi şübheli olmayıp minâre tektir ve şimdiki yerindedir. Eskiliği yukarıda söylediğimiz delillerle sâbit olduktan başka, o mevkı'e konulduğu için binânın inşââtını iki yanda başka başka yapmayı lüzûmlu kılmışdır. Garb tarafında, revak kubbelerinin arka suyuyla, birinci kubbeye dayanan mahyanın garb yamacı sularını, imam odası uzunlama tonozunun özengisinden anahtarına kadar, derin bir dere yaparak akıttıkları hâlde (92. R.), şarkda bu derenin ağzını minâre kapattığından buna imkân kalmamış ve (89 a, 90. R.) de görüldüğü gibi, düz bir akıntı vermek mecbûriyeti hâsıl olmuştur. Halbuki, bir yerde toplanan böyle çok miktarda suyu saçakdan akıtmayıp çörtenler ile ileriye atmak inşâatcılıkda şarttır, kaa'idedir. Nitekim garb tarafında duvar tertemiz kaldığı hâlde, şarkda sulardan harab olduğu simsiyah yüzünden anlaşılmaktadır. Bütün bu delîller minârenin yerini ve zemânını ta'yin etmektedir.

1) Gabriel, a.e., 47. S., hâşiye.

Cebheler 1904 ta'mirine kadar bu günkü hâlinden bir az farklı bulunuyordu. (89 a. ve 91. R.) de görüldüğü gibi pencereler mustatîlî idi; imam odasının üst penceresi yerinde, oda duvarı kırılarak açılmış bir mazgal mevcuddu. Garb yan kanadın ortasındaki üstlük pencere kapatılmıştı. Mihrab kısmının üst pencereleri ayrıca bir çökertme içinde idi. Şark cebhesindeki kapının aslı pencere idi ve bir üstlük pencere kapalı bulunuyordu. Revak korkulukları mermer levhalar ve onların üstünde mustatîlî makta'lı ahşab çubuklardan yapılmıştı ve çok yüksekti. Son büyük ta'mîrde minâre kütâhı ve korkuluğu şimdiki şekillerine sokulmuş, alt pencerelerin kemer alınları delinerek mustatil pencereler kemerli yapılmışdı, imam odasına (92. R.) de görülen bir üstlük pencere açılmış, garb kanadı-

91. R. : Orhan Câmi'i garb cebhesi 1300 (1882) deki resmi

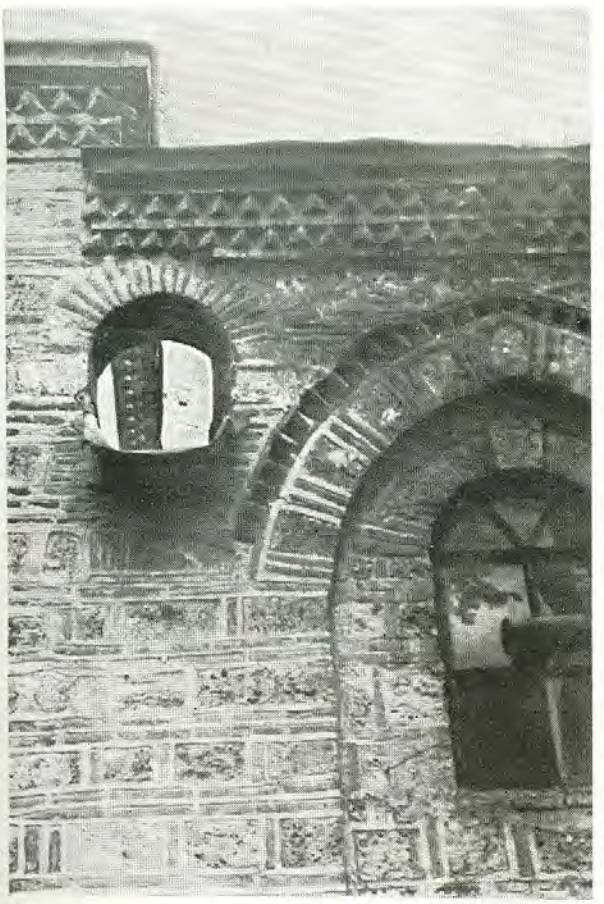

92. R. : Orhan Câmi'i garb tarafında çörten

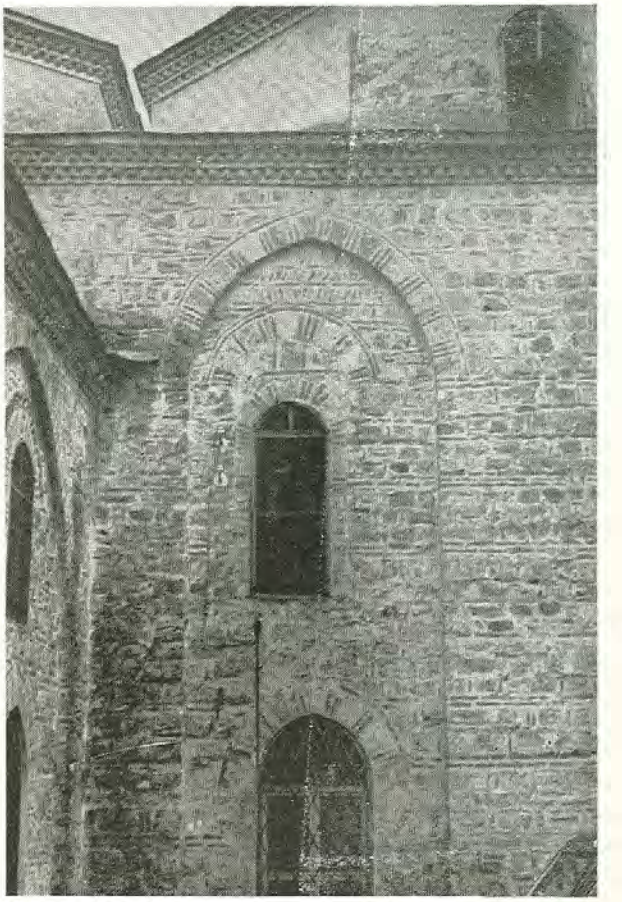

93. R. : Orhan Câmi'i birinci kubbe duvarlarında pencereler

ının iki pencere ortasında evvelce kapatılmış olan pencere de tashîh edilmişti. Her neden lüzûm gördülerse, (91. R.) deki ikinci kubbe duvarlarının üstlük pencerelerinin etrâfındaki çökertmeler, (93. R.) de olduğu gibi, doldurulup düzletilmiştir. Şarkdaki üstlük pencereler bu 1904 ta'mirinde de kapalı bırakılmıştır.

Cebheler ba'zı yerlerde iki tuğla bir moloz taşı, (92. R.), revâkda üç tuğla bir kesme taş iledir (79., 80, 81. R.); fakat ekseriyetle hiç bir intizam gözetilmeksizin, ba'zen tek, ba'zen iki, ba'zı ba'zı üç sıra tuğla ve bir silis moloz dere taşı ile işlenmiştir (87., 88. R.). Bir kaç duvarda 3-4 sıra moloz taşı bir tuğla kullanılmış, (93. R.), arada bir şaakuulî tuğla da atılmıştır. Gökertme kitâbelerin ve pencerelerin kemerleri 2-3 tuğla bir kaba yonma taşdan 'ibârettir. Ba'zı kitâbe kemerlerinin üstünde destere dişi tuğla sırası vardır (88 a., 94. R.). Revâkın yan kemerleri ağızları çubuk gibi yuvarlatılmış tuğla ile yapılmış, (79. R.), orta kemerlere ve yan ikiz kemerlerine yumuşatılmış Bizans silmeleri geçirilmiştir, (94. R.). Revâkın orta kemerine tuğla ile bir körük manzarası verilmiştir. Cebhelerin manzarası (en kolay ve ucuz) un ve mahallî malzemenin tercihî mecburiyeti sebebiyle, yani malî şartlar yüzünden kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bunun Bizans cebheleriyle hiç bir 'alâkası olmadığını bizim söylememize lüzûm yoktur; zîrâ o kendisi söylüyor. Hiç bir sûretle Bizans duvar örgüsüne benzemez. Bizans'da da kullanılan destere dişi ve çok çizgili silmeler, bünyesi başka ve bizim olan, cebhelere işlenmişdir.

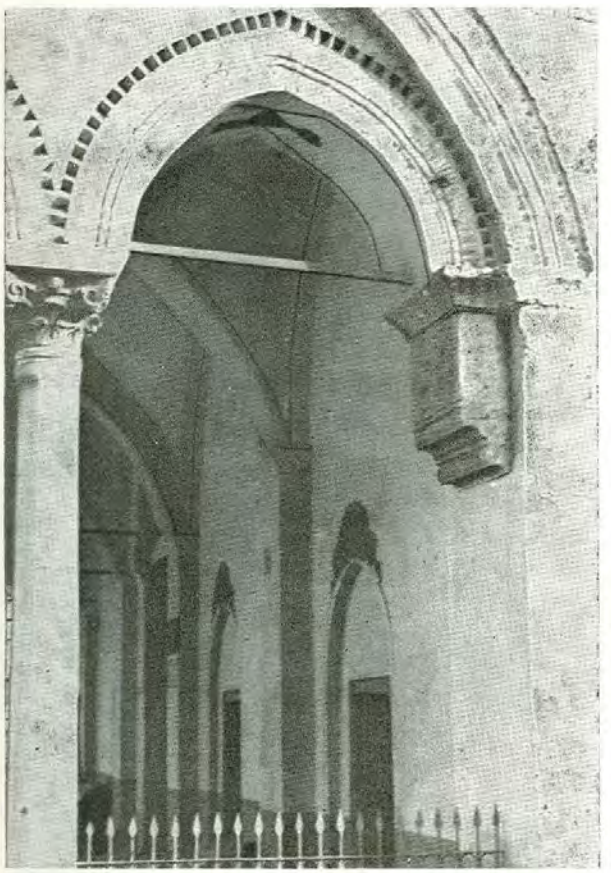

94. R. : Orhan Câmi'i revâk yan kemerleri ve kemer yastıklığı

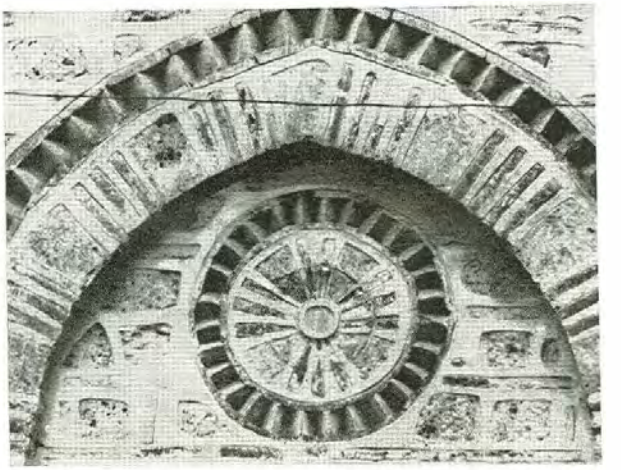

95. R. : Orhan Câmi'i yan cebhesindeki güneş kursu

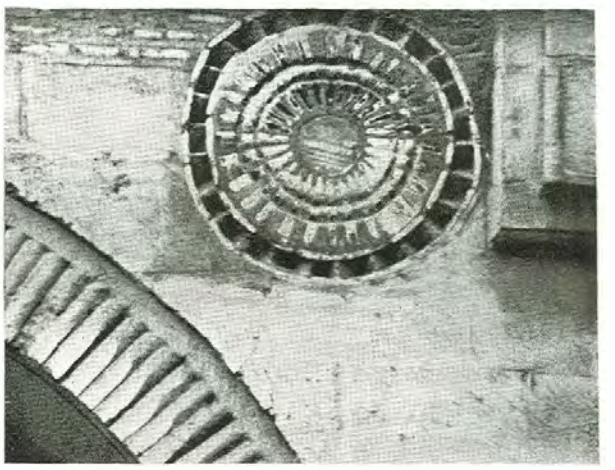

96. R. : Orhan Câmi'i revâkının garbında kurs

Kubbe kasnakları daha fazla i'tina istediğinden daha muntazamca taşla ve aynı sıralar muhâfaza edilerek yapılmıştır. Saçak silmeleri iki sıra destere dişi ve iki düzlükden 'ibâret olup, tuğladandır. Kurşun eteği ile berâber epeyce bir irtifa teşkîl eder. Şark kanadı kubbesi garbdakinden 60 sm. daha yüksektir. Bu da bu devre has 'acemîliklerdendir. Orta kütlenin saçağı 2,20, revak yan silmesi 0,35, önü ise 1,35 m. cenahlardan yüksektir. Çörten ve su akıntıları meselesini minâre bahsinde söylemiştik. Bütün bu kıvrak alçalıp yükselmeler, bu basît malzeme ile elde edildiği hâlde, yavan olmaktan çok uzak canlı ve hareketli mimârı, bilerek, istiyerek yapılmıştır.

Ne kadar ölçü kusûru olsa da umûmî te'sir (Fikr)i tahakkuk ettirilmiştir. Bu inşâî tezyînâttan başka, yan cebhelerde bir kaç yerde, destere dişleri ortasında güneş kursları bulunmaktadır, (95. R.). Revâkın iki başında silmeli birer sarkma yanında yine iki ayrı şekilde kurslar vardır. Bunlar Fethiye Câmi'indekilere benzer, (96., 97. R.). Revâkın ortasında 12 li bir yıldız tezyînât vardır, yanında da baklavalar hâlinde mala ile işlenmiş gayrı mun-

1) Gabriel, a.e., 48. S.

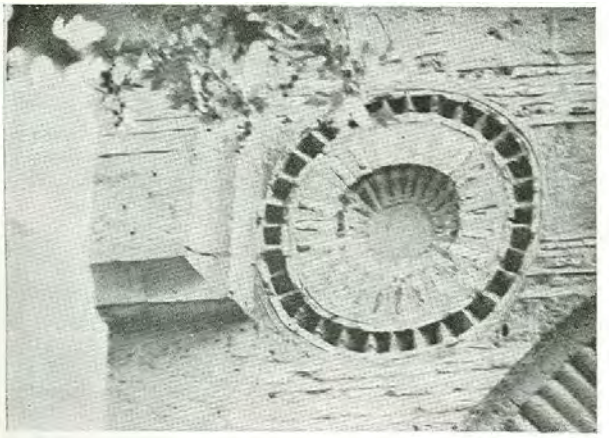

97. R. : Orhan Câmi'i revakının şarkında kurs

98. R. : Orhan Câmi'i yıldız tezyinâtı

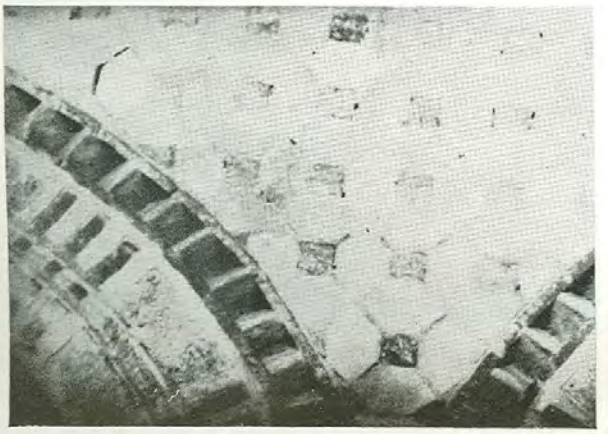

99. R. : Orhan Câmi'i garb revakında mermer satıh tezyinatı

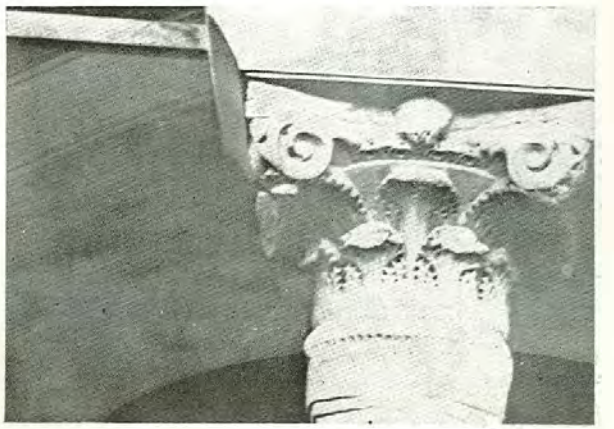

100 a. R. : Orhan Câmi'i revakında Bizans başlığı

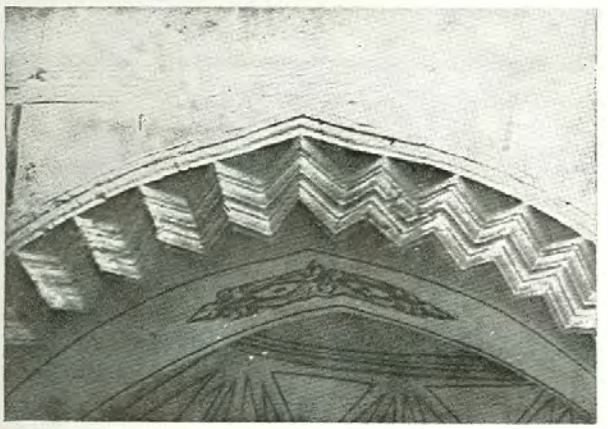

100 b. R. : Orhan Câmi'i revak orta kemerinde tuğladan körük biçimi tezyinât

tazam bir süs vardır, (98. R.). Revakın ikiz kemer başların dan şarkda iki renkli mermerden baklavalı (81. R.), garbda ise köşeleri kesik murabba' mermerlerden mürekkeb bir tezyînât bulunmaktadır (99. R.). Bunların benzeri Fethiye Câmi'inde mevcudur. Revâkın V-VI. 'asırlara 'âid Bizanten başlığı da (100. R.) de görülmektedir. Revakın orta kemerinde tuğladan körük gibi bir süsleme vardır (78., 100 b. R.). Evvelce de söyledimiz gibi revakın orta kubbesinde kenarlarda dik, uçlarda yatık bir müsellesli kuşak büyük mehâretle işlenmiştir, (83. R.). Revak ayakları kesme taştandır; silmeleri de yine taştan ve bir ince 'asaba ile bir kepçeden mürekkebdir. Mihrâb arkasında çiniden bir levha görülmektedir. İznik Orhan Câmi'inde çini olduğuna göre, bunun da asıldan olması melhuzdur.

Dâhilî tezyînâttan, müsellesî kasnakları söylemiştik (84., 85. R.). Kubbe 'alikalarla bir kere sekiz köşeye oturtuldukdan sonra bunların ilâvesi zorlama bir süs olmuştur. Hiç de güzel bir tesîri bulunmayan bu müsellesler yersizdir. Câmi' harîminde kalem, ahşâb kanat, kapı gibi parçalardan eski olanlar yoktur. Yalnız mihrâb XIV. asırda Anadolu'da pek ileri olan alçı işçiliğinin muvaffak ve muhteşem bir escridir, (101 - 102. R.). Pek ziyâde boyanmış olmakla berâber bütün esas hatlarını muhâfaza etmektedir. Yağlı boyalı dâirevî höcre yedi sıra zarîf istalaktitli bir yaşmakla örtülüdür. Bu yaşmak bu gün yaldızlıdır; aslında da belki öylcydi. Yaşmağın etrâfı kabartma rûmîlerle süsülüdür. Mihrâbın etraf kuşağı sekizli kabartma yıldızlı bir 'asabaden sonra, zengin istalaktitli bir kuşakla çevrilmiştir. Kenarlarda ince kabartma bir su, üstte de üç köşe bir tac bulunmaktadır. Bu tac içinde boya ile قال الله تعالى كلما دخل عليها ذكريا المحراب كتبه حمدى ١٢٨١ âyet-i kerîmesi vardır. Bu 1281 (1864) Parvillée'nin ta'mîr târihine de uymaktadır.

Birinci kitâbenin delâlet ettiği ma'nâlar binânın üstünde vuzuhla okunmakdadır. Bir kere bütün arka ve yan cepheler 'ayniyle ilk inşâ zamânının karakterini arzediyor. Bu da en pirimitif tarzdadır ve sırf mâliyeti ucuz tutmak ve çabuk yapabilmek zarûretinden doğmuş bir inşâ'at sistemidir; sırf malanın ucundan çıkmışdır. Taşlar ustanın elinin altına nasıl gelmişse öyle kullanılmışdır. Belki bir iki çekiç darbesiyle şöylece düzeltilmişdir; başka bir işleme izi görülmüyor. Tuğlalar da ufkıyliğine bile ehemmiyet verilmeden kullanılmışdır. Fekat bu ibdidâîliğin tenâsüb ve câzibeden bir şey kaybettirmediğini de 'ilâve edelim. Bu sebeble cebhelerden hiç biri yıkılıp yeniden yapılmış değildir. Böyle san'atkârâne bir ihmâl, seksen sene sonraki Çelebi Devri'nde görülmemiş bir şeydir. Ölçülerdeki büyük farklar ve çarpıklıklar da, şimdiye kadar Geyikli Baba ve 'Alâüddin Bey Câmi'lerinde gördüğümüz ve daha sonra göreceğimiz gibi, ancak ilk devirlere mahsûs bir hâldir. Değil bu câmi'in ta'mîri olan 820 târîhinde, ondan yarım asır evvelki Hüdâvendigâr Devri'nde dahî, inşââtta 'itinâ ve mehâret artmış, düzgün ve muntazam eb'âda mâlik câmi'ler yapılmıştır. İleride göreceğimiz gibi, meselâ, Şehâdet Câmi'inde ve yâ ücrâ yerlerdeki ufak câmi'lerde ölçüler hatâsızdır. Nerede kaldı ki, bu Orhan Câmi'i gibi bir cenâhın eb'âdı, kasnağı dîğer tarafa uymasın ve ya karşılıklı iki duvar ayrı kalınlıkda olsun, hele 'aynı duvarın bir başı dîğerinden farklı bulunsun, görülmüş şey değildir.

Orhan Câmi'i, 820 de ve sonraki ta'mirlerinde hiç bir şey değişmeden aslını, eb'âdını ve şeklini muhâfaza etmişdir, hattâ bu gün görülen tezyînâtı o zemândandır. Kitâbe hiç bir sûretle (temelden) bir inşâ olduğunu söylemez. Yakılması da kaabil olmadığına göre zâten böyle bir hâle lüzûm da yoktu.

★

İnşââtındaki aksaklıklar ve tatbîkındeki 'acemîlikler bu binânın, ileride, Osmanlı Câmi'i denince göz önünde tecessüm eden o içimize işlemiş hayâtiyet dolu (varlık)ın meydana gelmesindeki büyük rolüne mâni' değildir. Tatbıykat kusurlu, fekat mi'mârî fikir pek ileridir.

I — a) Plân: Direkli ve dağınık câmi' tipinden sıyrılıp Osmanlılarla berâber doğan toplu bir plâna geçme gayretinin, ilk tecrübesidir. Fekat aslâ nihâî değildir. Yassı ve basık olmaya mahkûm bulunan çok direkli câmi'lerin tertîbinden vazgeçip, büyükçe bir sâha elde etmek arzusu, böyle bir deneme ile tatbıyk sâhasına geçti. Plân, üç eyvânlı açık avlulu Selçuk medreselerinin kapalı avlulu tek eyvânlı olanlarıyla terkîbinden doğmuşdur. Bununla berâber orada da kalmamış, ne hâriçde, ne dâhilde te'sîri kuvvetli olan, üstüvânî tonoz yerine, kubbe kullanmakla bir adım daha atmışdır. İster terkîb olsun ister bir isti'âre, böyle bir plânın câmi'e tatbıykı bile yepyeni bir hamledir. 2. maddede söyliyeceğimiz gibi bu terkîbe bir de yeni unsur, revak eklendiği unutulmamalıdır.

b) Bu plân câmi' için ideâl midir? Böyle bir iddi'âda bulunulamaz. Toplu ve merkezî bir plâna sâhib olma yolunda çalışmadır amma henüz arzû tam tahakkuk edememiştir; mi'mârî dehâmızın zirvesine erişmek üzre daha bir kaç neslin gayret sarfetmesi lâzım geliyordu. Bu plânın bir 'asır müddetle bir çok kere tekrarlanması, alışkanlıklar te'sîriyle hazır bir plâna mürâca'atın kolaylığından ve hepsinin fevkında bu plânın emîn, tatbıykinin kolay ve ucuz olmasındandır. Mes'ele, mahdûd eb'âd içersinde orta sahn'e, mi'mârî (sezişin) istediği havayı vermek idi. Bunun için îcab eden yüksekliği, hem görünüşde nisbetsiz hem de kubbe dâfi'asına karşı mukaavemetsiz bırakmamak imkânı aranırken, akla gelecek en tabi'i çâre onu daha alçak ve oturaklı bir kütle ile desteklemektir. İşte bu plân bu imkânı verdiği için hem çıplak ve nisbetsiz kalmamış, hem de ince duvarlarla yüksek bir binâ yapmak kaabil olmuştur. Eğer Orhan Câmi'inin sâhasında tek kubbeli bir sahn yapmak istenseydi 19 metrelik bir kubbe koymak lâzım gelirdi. Bu takdirde duvarların kalın ve basık olması icâb ederdi. Bu da 40 senc sonra yapılmıştır. Mudurnu Câmi'i hâricen son derece bodurdur ve kubbesi ezici durmaktadır; 'âdetâ zayıf omuzlar üzerinde iri bir baş gibi...

c) Yine plân bahsinde şunu söyliyelim ki gözü doyurmak ve emniyet ve rahatlık vermek için böyle bir plânın şaakuulî nisbetlerini Orhan ve yâ Murâdiye Câmi'lerindeki gibi devâm ettirmek îcâb ederdi. Ya'nî yüksek, orta haci mve onunla mütenâsib alçak cenahlar... Bu takdirde hâriçde bu plânın aksak tarafı olan mihrab kubbesinin tek başına geniş kütleden dışarıya uzamış olması ve ölü köşeler teşkîl etmesi gibi mahzurlar orta hacmin hareketli görünüşü karşısında göze çarpmıyordu. Fakat Çekirge Hüdâvendigâr Câmi'inde bu yan cenahlar üstüne ikinci medrese katı eklenince, alçak kütlelerle manzaranın mûnisleştirilmesi imkânı kalmadı. Bil'akis binâ sert ve haşîn bir manzara aldı.

Bu plân bir 'asır müddetle pek çok câmi'lere tatbıyk edilmiştir, fekat 'umûmîyet üzre, Orhan Câmi'indeki ilk buluş nisbetleri tercîh olunmuş, onun variyantı olan Hüdâvendigâr Câmi'i üslûbuna ve bilhassa haricî teşekkülâtına yalnız iki yerde, Bursa Yıldırım ve Yeşil Câmi'lerinde uyulmuşdur.

Hüdâvendigâr Câmi'inde büyük bir kusûr olarak gözüken alt pencerelerin yokluğu ve harîmin karanlığına mukaabil, Yıldırım ve bilhassa Yeşil'in ferah ve kâfî sayılacak derecede aydınlık bir dâhilî mi'mârîleri vardır. Fekat onlarda da hâricî teşekkülâtda bazilika sistemi, üç nefli kilise havası sezilir.

2 — Orhan Câmi'i mükemmel bir revâk 'unsurunu, birden, geliştirmişdir. Vâkı'â, daha evvel 'Alâüddin ve İznik Hacı Özbek Câmi'lerinde dar revâklar vardır. Fekat onlar böyle binâya pişdâr olacak, çekici ve hazırlayıcı bir ehemmiyette değildir. Orhan Câmi'inde revâk, kendisinden beklenen ma'nâ ve vazîfeyi temam olarak yerine getiren bir 'unsur olmuşdur. Bu revâk 'ibâdet edenlere maddî ve ma'nevî bir hazırlık yeridir; açık hava ile, bir az sonra girilecek olan, harîm arasında mutavassıttır. Eğer narteksler gibi kapalı olsaydı bu kaabiliyete erişemezdi. Bu keyfîyet çok mühimdir ve sırf Osmanlı eserlerine has bir buluştur. Yoksa M. Gabriel'in müteredddit bir ifâdeyle söylemek istediği gibi, "..... *bâ'zı kiliselerin hâricî narteksl*erini *hatırlatan*" [1] bir 'unsur değildir. Narteks henüz vaftiz olmamışların rûhânî âyini, uzakdan dinlemeleri için hazırlanmış bir a'rafdır; revâk ise çokdan îmân getirmişlerin karar ettikleri bir cennettir.

3 — Bu Orhan Câmi'i, bizâtihî bünyesiyle, bir mi'mârî tarzı doğurmuş ve bir nisbet âhengi ortaya koymuştur. Bu öyle bir vasıftır ki erişilmesi pek zordur. 12 sene evvel Fâtih Devri eserlerini tetkıyk ederken, bu vasıfları görmüş ve etraflıca belirtmiştik [2]. Şimdi de Orhan Câmi'inin bu mezîyeti nefsinde topladığını söyliyeceğiz.

Orta hacmi teşkîl eden kubbelerin ve, kasnaklarla saçaklarının vaz'iyeti, cenahlarla irtibatları, revâkın bütün bunlarla kurduğu âhenk, saçak kornişlerinin dalgalanmasından doğan süzülüş, mütenâsib, aksaksız, kademe kademe hareketli bir manzara hâsıl etmiştir. (77., 89., 91. R. ve dîğerleri). Dâhilin tertîbâtı 'âdetâ okunmaktadır. Salâbet, kuvvet ve kıvraklık, binânın vazîfesini ifşâ eden samîmiyet, tabi'atla kaynaşan ve kademe kademe, toprakdan kuvvet eme eme yükselip bir noktada birleşme, ya'nî Osmanlı câmi'lerinde mi'marî dehânın son merhalesi olan ehrâmî yükseliş... Bu evsâfın bir tarafı muhakkak Bursa Orhan Câmi'ine ilmiklenmiş bulunmaktadır.

4 — Bu câmi'de, ilk duyulunca hayret edilebilecek pek basît, fekat son derec mühim bir 'unsurun tam yerleşmesini bulmaktayız. Bu gün biz alt pencerelerinden tabi'at manzaraları ve güneşin nûru görülmeyen bir câmi'i tasavvur dahî edemeyiz. Fekat ne yapalım ki o târîhe kadar bütün Arab ve Selçuk câmi'leri bu alt sıra pencerelerinden mahrûmdur [3]; ilk sıra yerden 3-4 m. yüksekden başlar. Bütün kiliselerde ve, bu arada, Osmanlıların bir buçuk 'asırlık komşuluk ettikleri Bizanslılarınkinde, bu böyledir. Tabi'atı zorlamadan ona uymanın ferahlığına ve sa'âdetine erişmiş bulunan Osmanlılar, Rab'larına 'ibâdet için el bağladıkları sırada, onun en büyük ni'meti olan tabi'attan mahrûm olmamayı bilmişler ve alt sıralara rahat pencereler açmışlardır. Evliya Çelebi, Edirne Eski Câmi'inden bahsederken, pencerelerinden gül ve sümbül tarlalarının görüldüğünü ve câmi' içinin çiçek kokularıyla dolduğunu söyler.

Alt pencerelerin mevcûdiyeti bugün bize çok tabî'i geliyor, olmamaları halini tasavvur dahî etmiyoruz. Ecnebîlerin kendi kiliselerinde bulunmayan, bu pencereleri görünce hayrân kaldıklarına çok şâhid olduk. Hüdâvendigâr Devri'ndeki eserlerin bir kaçında, ya hiç alt pencere yokdur ve yâ pek küçükdür. O devirden Kemâlli, Tuzla, Behram Câmi'lerinde mazgallar ile az kabaca pencereler vardır. Çekirge Hüdâvendigâr ve kal'e içindeki Şehâdet ve Filibe câmi'lerinde hiç yoktur. Hüdâvendigâr Câmi'inde bulunan 6, Filibe'de 9 büyük pencere bu noksanı telâfî için sonradan açılmışdır. Bu gün kapatılacak olsa câmi'ler derhal kilise havasına bürünür.

5 — Orhan Câmi'inde tezyînâtın kemiyet ve keyfîyeti de bir ölçüye, bir nizâma sokulmuştur. Süs nereye lâzımsa yalnız oraya konmuş, gerisi kendi mi'mârî ve inşâî bünyesinin cömerd manzarasına emânet olunmuşdur.

Bu binâda revâk kemerleri alınları ve dîğer cebhelerde de mahdûd yerler hafifçe tezyîn edilmiştir. Revâkın yanındaki ikiz kemerlerin süsleri bu sâdelik içinde, bir israf gibi gelmektedir. Dâhilde de bir mihrab, bir miktar 'alîka ve kasnak yıldızından başka bir şey yoktur. Muhtemel olarak duvarlarda kalem tezyînâtı, ve kapılarda güzel bir işçilik vardı. Fekat bu gün olmadığından bir şey söylenemez. Osmanlılar, hocaları Selçûkıylerin ve, bütün mevcûdiyetlerini ele geçirdikleri Bizanslıların, temâmen zıddına olarak, asgarî ve lüzûmlu bir süsleme ile iktifâ ve bunu ma'lûm yerlere hasrederek, yeni bir nizâm kurmuşlarlardır.

★

Yukarıda müelliflerin fikirlerini beyan ederken, Orhan Câmi'inin câmi' olmadığını iddi'â eden aykırı düşünceleri ileride cevaplandıracağımızı söylemiştik. Câmi' ve mi'mârîsi hakkında, şimdiye kadar, verdiğimiz îzâhâtın yardımıyla artık bu bahse girebiliriz.

Mi'mâr Sedad Çetintaş bu aykırı düşünceleri evvelce kitabında neşretmişdi [4]. Fekat biz bunun üzerinde ısrar etmeyeceğini zannederek üstelemeğe lüzûm görmemiştik. Amma, daha sonra, 1955 de verdiği bir konferansı bir risâle hâlinde bastırmış ve içde *"Osmanlı Mi'mârî Târîhinde Câmi', Zâviye ve Medrese Tipleri"* gibi ciddî bir

1) Gabriel, a.e., 47 S.

2) Ekrem Hakkı Ayverdi, Fâtih Devri Mi'mârîsi, İstanbul 1953, 472-480. S.

3) Osmanlılar câmi'e tahvil ettikleri bütün kiliselerde, bu miyanda Ayasofyanın müsâid buldukları yerlerinde, bu alt sıra pencereleri açarak binâya 'âdeta birer nefes borusu koymuşlardır.

4) Sedad Çetintaş, a.e., 18-19. S.

ser-levha variken, risâlenin kabına *"Yeşil Câmi' ve Benzerleri Câmi' Değildir"* manşetini atmakda, kendince fâide görmüşdür. Bu hareketiyle peşin fikrini ifşâ ettiğinden mes'ele başka bir reviş almışdır.

Sedad Bey küçük konferansının hemen başında niyetinin *"Bu güne kadar câmi' olarak tanıdığımız bir çok değerli binâlarımızın aslında câmi' olarak yapılmadıklarını, bunların birer sivil mi'mârî eseri olduklarını huzûrunuzda açıklamak"* olduğunu bildirip, bir az sonra da, *"Ayrı ayrı sosyal hizmetler için yapılmış birer sivil mi'mârî eseridir. Kanunları bile şer'î olan dindar bir cem'iyetin hizmetinde oldukları için içlerindeki i'tinâlı yerlerde mihrablı namazgâhları, cebhe duvarları üstünde saçakdan yukarı süslü minâreleri vardır. İşte bunlar sonradan câmi'e tahvîl edilmişlerdir."* [1] demektedir.

Esâsa girmeden şu bir kaç cümle içindeki fikirlere ve birbirini nakzeden tezadlara işâret edelim: Yukarıya naklettiğimiz metinler sarîhdir: Kanûnlarının şer'i olmasından yana yakıla şikâyet edilen dindâr bir cem'iyet câmi' yapmıyor da "sosyal hizmetler için sivil binâlar" inşâ ediyor, amma, yine o muta'assıblığı yüzünden, bunlara birer mihrâb ekliyor. Hayır, her dindâr cem'iyet, yeni kurduğu bir şehirde, her şeyden evvel câmi' yapar. Hem dindâr olsun, hem de câmi' yapmasın, bu olacak şey değildir. Bu topluluk, başka binâlara, 'ibâdet için sığınmaz. Esâsen adı üstünde câmi': Toplayıcı demektir. İcab ettikçe başka hizmetler için, kapısını açmıştır. Nitekim içlerinde ders verilmiş, içtimâ'lar yapılmıştır. Fekat bu hâl o şu'urlu ve şerefli câmi' ismindeki bina'da olmuştur. Onun için, câmi' inşası mezmum bir şey gibi cemiyeti bundan tenzîh etme gayretine ihtiyâç yoktur!

Burada ileri sürülen (sosyal) dan maksad nedir? Müsafirhâne, han, hamam lûgat mânâsıyla bir sosyal müessesedir de din ve diyânet içtimâ'î bünyeye dâhil değil midir? Dâhil ne kelime, İslâm dîni içtimâ'î bünyenin baş kurucusu ve nâzımı vazîfesini görmedi mi? XIV. 'asırda cem'iyet 'ulvî bir dinle yoğrulmuştu. Bu gün bundan hicâb duyanlar olsa bile, o zamanın şartlarını ne kadar uğraşsalar değiştirip bozamazlar. Bu fikirler, sâdece, sâhibleri için mu'teberdir. Eski devirler bu günün zihniyetiyle muhâkeme edilemez. Kaldı ki bu zihnîyetin su götürür yeri çoktur. Keyfiyet tam bize has bir vâkı'adır; ne kadar çabalansa hakıykat değişmez. Yalnız 'aksini iddiâ edenler kendilerini, târîh huzûrunda, teşhîr etmiş olurlar.

c) O mihrâblar, bu binâlara, câmi' oldukları için konulmuştur. Câmi' vazîfesi 'asıldır. Sosyal binâ yapılıp da mihrâb eklenmemiştir. Minârenin de asıldan olduğunu yukarıda gördük. Kurşunlukdan başlayıp yapılması, yalnız inşâât ve mi'mârîyi 'alâkadar eder.

d) Bu izâhatı Orhan Câmi'ine tatbıyk edersek şu tablo ile karşı karşıya kalırız: "Kanunları bile şer'î olan dindâr bir cem'iyetin" Hükümdârı, Bursa Şehri'ni şarka doğru genişletmek için harekete geçiyor; bir (Aşağı Hisar) içinde yeni beldeye çekirdek teşkîl edeck bir manzûme yapıyor. Bunun çarşısı, hanı, hamamı, medresesi, mektebi, müsâfirhâne-zâviyesi var da câmi'i yok; öyle mi? Selçuk ve Osmanlılarda câmi' yerine (sivil binâ) yapan gaazî hükümdar görülmüş müdür? Osmanlı târîhinde gazâlar nâkuus yerlerinde ezanlar okutmak için yapılmamış mıdır? Bu devirlerin târîhini, halk ve ordu felsefesini bilmeden ve yâ hisâba katmadan bu da'vâlar ele alınamaz. Bu yolda bir iddi'ânın sebebleri anlaşılmaz bir şey değildir. Belki de *"sosyal hizmete mahsus sivil binâ"* makbûl, 'aksi mezmûmdur; Türkler câmi' yapmıyacak kadar hür fikirlidir; sonradan ta'asuba düşmüşler ve bu (sivil sosyal) binâları câmi'e tahvîl etmişlerdir; denmek isteniyor. Sanki câmi', aslında, içtimâ'î bir binâ değilmiş gibi... Halbuki adı üstünde câmi', cem' eden, toplayan demektir. Esas vazîfesi içinde namaz kılınmak iken, orada mevlid de okunur, Kelime-i Tevhîd de çekilir ve bilindiği gibi ders-i 'âm verilirdi; ictima'lar yapılırdı. Yalnız namaz kılmak için olan yerler bütün İslâm memleketlerinde (mescid) dir. Mescid' ül-câmi', yâhud kısaca câmi', dîğer vazîfeleri de nefsinde toplayan binâ demektir.Bu câmi'lerin illâ sivil binâ olduğu iddi'âsı iddia sahibine bir şey kazandırmaz.

★

Sedad Bey'e bu peşin fikir, memleket realiteleriyle kaabil-i te'lîf olmayıp bir devrin modası olan cereyanlardan geliyor. Nitekim, yukarıda müte'addid def'alar bahsettiğimiz, Memduh Turgud'un Bursa ve İznik Târîhi adlı kitabında binâlar şöyle sıralanmışdır: Hanlar, kaplıcalar, çeşmeler, köprüler, künbedler, medreseler ve en nihâyet ma'bedler, mezarlar... Dikkat edilirse, câmi' denmekten 'âdetâ kaçınılmış da (ma'bed) denmiş ve o da, en sona konmuş. Halbuki câmi' olmayınca dîğerleri îzah bile edilemez. Zâziye iddi'asıyla ortaya çıkan Sedad B., göstermek istediği delilleri iki kısımda toplamıştır; (serlevhalar kendisinindir.)

1 — Kitâbe ve Vakıfnâmelerin İfâdelerinde Şehâdetler :

Sedad Bey'e göre, binânın hizmeti, ya'ni adı, *"şaşırtmaz ve tereddüt götürmez"* sûrette yazılırmış, bu Orhan Câmi'inde kitâbesinde ('imâret) yazılmış imiş. Sedad Bey 'imâret kelimesinin her türlü binâ için söylendiğini bilmezlikten geliyor. 'İmâret *ma'muluk demekdir; harâbın zıddıdır* [2]; pek çok yerde, muhtelif hizmetlere 'âid, bi-

1) Sedad Çetintaş, a. risâle, 2. S.

2) Ahterî-i Kebîr, Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye, 700. s.; Kaamûs-ut-Türkî, İstanbul 1317, bir yeri ma'mûr ve âbâdan etmek mânâsından sonra, 2. mefhum olarak, 'imâretin, medrese sükûnına ve fukarâya yemek pişirilen yer ma'nasını veriyor.

nâlar için kullanılmıştır. Meselâ (işbu 'imâret) diye işâret olunan eser, yeni 'mâr edilen bir han, hamam, câmi' hattâ namazgâh dahi olabilir. İkinci ve sonradan halk beyninde yayılan ma'nâsı da, yemek pişirilen ve dağıtılan yer demektir. Sedad Bey birinci ma'nâyı kabul etse idi mesele kalmazdı. İkinci ma'nâda da, Orhan Câmi'inin, içinde aş pişecek, ve yâ yatılacak bir tertîbde olmadığı âşikârdır. Sedad Bey, Orhan Gaazî'nin yukarıda bahsi geçen, vakfiye sûretindeki, Molla Fenârî tarafından, 40 küsûr sene sonra ilâve edilen *"Binâ eyledüği zâviyeyi ki beyn'en-nâs 'imâret dimekle ma'rûftur"* cümlesindeki 'imâret kelimesini, sırf bu câmi' binasına 'âid zannederek hükümler çıkarmaktadır. Vakfiye mecmû'ası bahsindeki 'işâretimiz vechile, ister 'imâret, ister zâviye adı verilmiş olsun, bu isimler vakfın bütününe 'âid bir ta'rîfdir. Sultan Orhan'ın te'sîsindeki esas binâların bir tekinin dahî vakfiyede ismi geçmez; sâdece matbah ve odunluk gibi hizmet yerleri sayılmışdır. Öyle iken vakfiyenin bu manzûmenin câmi'ine münhasır olduğu ma'nâsı nereden çıkarılmışdır? Zâviye fikrine dört elle sarılanlara 'ârız olan yanılmalardan birisi de, bu ta'bîrleri, bir binânın ta'rîfi sanmalarıdır. Bu ta'birler şümûllüdür ve yapılan vakfın resmî ve hukukî ifâdesidir. Nitekim, mezkûr mecmû'anın üçüncü sırasındaki, üç sahîfelik istihdâlnâmede asıl vakfın ismi iki yerde, câmi' olarak geçmekde iken, te'sîsin vakfiyesinde nâmı zâviyedir. Mahallinde ve hakıykatde de böyledir.

Onun için Sedat Bey'in, "Câmi' olarak yapılmış bir binâya zâviye denildiği Osmanlı târîhinde görülmüş şey değildir" [1] mutâla'asının yanlışlığı meydandadır. İşte Yıldırım Câmi'i bunun vesîkalı delîlidir.

Bu sûretle vakfiyenin câmi'e hasrı mümkin olmadığı ortaya çıkınca, geriye 'imâret kelimesi üzerindeki muharririn 'umûmî tefsirleri kalmaktadır. Ona göre 'imâret denince câmi'den başka bir şey anlaşılmaktadır: *"Ma'lûmdur ki kitâbeler kapılar üstünde o binâların hangi hizmetlerde kullanılmak üzre yapılmış olduklarını açıkça bildirmektedir"* [2] Kezâlik *"Görülüyor ki asıllarında câmi' olarak yapılmış binâlarımız öteden beri, bütün İslâm 'âleminde olduğu gibi, hem kapılarındaki kitâbelerinde isimleri câmi' diye ve yâ mescid diye yazılı olduğu gibi...."* [3] cümleleriyle de Orhan plânında olmadığı için câmi' vasfına lâyık gördüğü diğerlerinde, câmi' ve mescid kitâbesi konduğunu, dolayısıyla 'imâret sıfatı yazılmadığını söylemektedir.

Bu ifâdelerin hey'et-i 'umûmiyesinden, muharririn Orhan plânına uygun câmi'lerin muhakkak zâviye oldukları kanâatini beslediği sarâhaten anlaşılmakdadır. Halbuki, ne bu plânda olanların muhakkak zâviye olması lâzımdır, ne başka şekildekilerin zâviye olmaması diye bir şart mevcuddur; ne de câmi'e 'imâret denilemiyeceği vâriddir. Birinci şıkdaki, Orhan plânı benzerlerinin câmi' olduğunu esâsen gördük. İkinci şık, ya'nî başka tertîbatta, meselâ câmi'leri çatılı bulunan manzûmelere de zâviye dendiğini, ve en nihâyet bir bina'ya, bir yerde câmi; bir yerde 'imâret dendiğini şimdi göreceğiz. Bunları yazmadan evvel şunu söyliyelim ki: Sedad Bey Osman Ergin Bey'in 'imâret hakkındaki eserini tetkıyk etmiş olsaydı, kelimenin böyle dar bir çerçeveye sokulamayacağını kabul ederdi [4]. Bu eserin 5-11. sâhîfelerinde gösterildiği gibi, lûgat ma'nâsına uygun olarak, bir ma'mûre, bir i'mâr eseri için kullanılan bu kelime, bir nevi' binâya has değildir. 'İmâret ile câmi' ve yâ mescid arasında 'umûm - husûs farkı vardır. Bu kelime bütün İslâm memleketlerinden ziyâde Osmanlıların ilk iki 'asırda kullanılmış, sonra ma'nâsı tagayyüre uğramıştır. Târîhde böyle ma'nâsı değişen daha ne kelimeler vardır. Ba'zı harb vasıtalarına ve yeniçeri tekaaüdlerine 'aid iki kelime hatırlıyoruz ki bu gün kullanılacak olsa bize pek müstehcen gelir. Bu kelimeyi 'asırlar evvel neye bu ma'nâda kullanmışlar demek, ne için o zaman paşa'ya ceneral denmedi diye düşünmekten faksızdır.

Şimdi 2. ve 3. şıklardan misâller verelim:

a) Bolayır'daki Süleyman Paşa Manzûmesi'nin vakfiyede ismi zâviyedir. Halbuki câmi' basît çatılıdır; Orhan tipinde değildir. Kezâlik Ezine'deki Yörük 'Abdurrahman Câmi'i de çatılıdır. Fekat bânîye yapılan temlîk zâviye içindir. Bunlar ikinci şıkka misâldir.

b) Gelibolu'da 810 (1407) de yapılan açık namazgâh için minberin kitâbesinde ('imâret) sıfatı kullanılmıştır. 'Acebâ burası bir tarla müsâfirhâne mi idi? Müsâfirler açık havada mı barındırılıyordu? Bu misâl 'imâret kelimesinin, değil sâde câmi', lâ'alettayin bir ma'mûre için de kullanıldığını gösterir. Hele böyle açık havada bir namazgâha tatbıyk olunması, mefhûmun nerelere kadar teşmîl edilebileceğini bildirdiği için ilk sıralara bunu koyduk. Ma'mâfih bu misâl tek değildir. Bu da 2. şıkdandır.

c) İstanbul'daki Bâyezid Câmi'inin kitâbesinde بنى هذا الجامع الجليل الشان والعمارة الرفيعة البنيان yazılıdır. Câmi' ve 'mâret 'aynı ma'nâda kullanılmıştır.

d) İstanbul'daki Sultan Selim Câmi'i, kitâbesinin birinci satırında, «... امر بانشاء هذا الجامع الشريف 'ibâresiyle câmi' olarak tavsîf edilmişdir. Üçüncü satırında ise «... وتم ذلك العمارة المباركة فى غرة

1) Mez. Risâle, 4. S.
2) Mez. Risâle, 3. S.
3) Mez. Risâle, 23. S.
4) Osman Ergin, Türk Şehirlerinde 'İmâret Sistemi, İstanbul 1939, 5-11 S.

nâlar için kullanılmıştır. Meselâ (işbu 'imâret) diye işâret olunan eser, yeni 'mâr edilen bir han, hamam, câmi' hattâ namazgâh dahi olabilir. İkinci ve sonradan halk beyninde yayılan ma'nâsı da, yemek pişirilen ve dağıtılan yer demektir. Sedad Bey birinci ma'nâyı kabul etse idi mesele kalmazdı. İkinci ma'nâda da, Orhan Câmi'inin, içinde aş pişecek, ve yâ yatılacak bir tertîbde olmadığı âşikârdır. Sedad Bey, Orhan Gaazî'nin yukarıda bahsi geçen, vakfiye sûretindeki, Molla Fenârî tarafından, 40 küsûr sene sonra ilâve edilen *"Binâ eylediği zâviyeyi ki beyn'en-nâs 'imâret dimekle ma'rûftur"* cümlesindeki 'imâret kelimesini, sırf bu câmi' binasına 'âid zannederek hükümler çıkarmaktadır. Vakfiye mecmû'ası bahsindeki 'işâretimiz vechile, ister 'imâret, ister zâviye adı verilmiş olsun, bu isimler vakfın bütününe 'âid bir ta'rîfdir. Sultan Orhan'ın te'sîsindeki esas binâların bir tekinin dahî vakfiyede ismi geçmez; sâdece matbah ve odunluk gibi hizmet yerleri sayılmışdır. Öyle iken vakfiyenin bu manzûmenin câmi'ine münhasır olduğu ma'nâsı nereden çıkarılmışdır? Zâviye fikrine dört elle sarılanlara 'ârız olan yanılmalardan birisi de, bu ta'bîrleri, bir binânın ta'rîfi sanmalarıdır. Bu ta'birler şümûllüdür ve yapılan vakfın resmî ve hukukî ifâdesidir. Nitekim, mezkûr mecmû'anın üçüncü sırasındaki, üç sahîfelik istihdâlnâmede asıl vakfın ismi iki yerde, câmi' olarak geçmekde iken, te'sîsin vakfiyesinde nâmı zâviyedir. Mahallinde ve hakıykatde de böyledir.

Onun için Sedat Bey'in, "Câmi' olarak yapılmış bir binâya zâviye denildiği Osmanlı târîhinde görülmüş şey değildir" [1] mutâla'asının yanlışlığı meydandadır. İşte Yıldırım Câmi'i bunun vesîkalı delîlidir.

Bu sûretle vakfiyenin câmi'e hasrı mümkin olmadığı ortaya çıkınca, geriye 'imâret kelimesi üzerindeki muharririn 'umûmî tefsirleri kalmaktadır. Ona göre 'imâret denince câmi'den başka bir şey anlaşılmaktadır: *"Ma'lûmdur ki kitâbeler kapılar üstünde o binâların hangi hizmetlerde kullanılmak üzre yapılmış olduklarını açıkça bildirmektedir"* [2] Kezâlik *"Görülüyor ki asıllarında câmi' olarak yapılmış binâlarımız öteden beri, bütün İslâm 'âleminde olduğu gibi, hem kapılarındaki kitâbelerinde isimleri câmi' diye ve yâ mescid diye yazılı olduğu gibi...."* [3] cümleleriyle de Orhan plânında olmadığı için câmi' vasfına lâyık gördüğü diğerlerinde, câmi' ve mescid kitâbesi konduğunu, dolayısıyla 'imâret sıfatı yazılmadığını söylemektedir.

Bu ifâdelerin hey'et-i 'umûmiyesinden, muharririn Orhan plânına uygun câmi'lerin muhakkak zâviye oldukları kanâatini beslediği sarâhaten anlaşılmakdadır. Halbuki, ne bu plânda olanların muhakkak zâviye olması lâzımdır, ne başka şekildekilerin zâviye olmaması diye bir şart mevcuddur; ne de câmi'e 'imâret denilemiyeceği vâriddir. Birinci şıkdaki, Orhan plânı benzerlerinin câmi' olduğunu esâsen gördük. İkinci şık, ya'nî başka tertîbatta, meselâ câmi'leri çatılı bulunan manzûmelere de zâviye dendiğini, ve en nihâyet bir bina'ya, bir yerde câmi; bir yerde 'imâret dendiğini şimdi göreceğiz. Bunları yazmadan evvel şunu söyliyelim ki: Sedad Bey Osman Ergin Bey'in 'imâret hakkındaki eserini tetkıyk etmiş olsaydı, kelimenin böyle dar bir çerçeveye sokulamayacağını kabul ederdi [4]. Bu eserin 5-11. sâhîfelerinde gösterildiği gibi, lûgat ma'nâsına uygun olarak, bir ma'mûre, bir i'mâr eseri için kullanılan bu kelime, bir nevi' binâya has değildir. 'İmâret ile câmi' ve yâ mescid arasında 'umûm - husûs farkı vardır. Bu kelime bütün İslâm memleketlerinden ziyâde Osmanlıların ilk iki 'asırda kullanılmış, sonra ma'nâsı tagayyüre uğramıştır. Târîhde böyle ma'nâsı değişen daha ne kelimeler vardır. Ba'zı harb vasıtalarına ve yeniçeri tekaüdlerine 'aid iki kelime hatırlıyoruz ki bu gün kullanılacak olsa bize pek müstehcen gelir. Bu kelimeyi 'asırlar evvel neye bu ma'nâda kullanmışlar demek, ne için o zaman paşa'ya ceneral denmedi diye düşünmekten faksızdır.

Şimdi 2. ve 3. şıklardan misâller verelim:

a) Bolayır'daki Süleyman Paşa Manzûmesi'nin vakfiyede ismi zâviyedir. Halbuki câmi' basît çatılıdır; Orhan tipinde değildir. Kezâlik Ezine'deki Yörük 'Abdurrahman Câmi'i de çatılıdır. Fekat bânîye yapılan temlîk zâviye içindir. Bunlar ikinci şıkka misâldir.

b) Gelibolu'da 810 (1407) de yapılan açık namazgâh için minberin kitâbesinde ('imâret) sıfatı kullanılmıştır. 'Acebâ burası bir tarla müsâfirhâne mi idi? Müsâfirler açık havada mı barındırılıyordu? Bu misâl 'imâret kelimesinin, değil sâde câmi', lâ'alettayin bir ma'mûre için de kullanıldığını gösterir. Hele böyle açık havada bir namazgâha tatbıyk olunması, mefhûmun nerelere kadar teşmîl edilebileceğini bildirdiği için ilk sıralara bunu koyduk. Ma'mâfih bu misâl tek değildir. Bu da 2. şıkdandır.

c) İstanbul'daki Bâyezid Câmi'inin kitâbesinde بنى هذا الجامع الجليل الشان والعمارة الرفيعة البنيان yazılıdır. Câmi' ve 'mâret 'aynı ma'nâda kullanılmıştır.

d) İstanbul'daki Sultan Selim Câmi'i, kitâbesinin birinci satırında, «... امر بانشاء هذا الجامع الشريف» 'ibâresiyle câmi' olarak tavsîf edilmişdir. Üçüncü satırında ise «... وتم ذلك العمارة المباركه فى غرة ...»

1) Mez. Risâle, 4. S.
2) Mez. Risâle, 3. S.
3) Mez. Risâle, 23. S.
4) Osman Ergin, Türk Şehirlerinde 'İmâret Sistemi, İstanbul 1939, 5-11 S.

sûretinde, ya'nî, câmi' olduğu bildirilen binânın temamlanması, (mezkûr 'imâret şu târîhde bitti) şeklinde olmakla, 'imâret kelimesinin câmi'e şâmil olduğunu göstermektedir. Hem bu câmi'in bir bakıma, cenâhlı câmi'ler sınıfına mensûb olduğunu da unutmamalıdır.

e) İznik'deki Yeşil Câmi' gibi tek kubbeli bir binâda, birinci iç kitâbede « بنى وعمر هذه العمارة الشريفه » dışardakinde ise, « ... امر بإبناء هذا المسجد ملك العلما » ta'birleriyle 'aynı binâ için hem mescid hem 'imâret kelimeleri kullanılmakdadır.

f) Bursa'da kal'e içindeki, dört duvar üstüne tek kubbeli ufak câmi'e 'İmâret-i İsâ Bey derler.

g) İznik'de tek kubbeli yıkık Hacı Hamza Câmi'inin, kitâbesi 2.satır « امر بعمارة المقام المبارك » , türbesininki de « امر بعمارة هذا المسجد المبارك » dır.

h) Velhasıl 'imâret 'umûmî bir ta'bîrdir. Evliyâ Çelebi Süleymaniye'ye 'imâret der[1]; halk 'imâret der. İ'mâr edilmiş demektir.

i) Sedad Bey bir de bu Orhan Câmi'i plânına yakın tertibde olan İstanbul'daki Mahmud Paşa, Murad Paşa ve Davud Paşa Câmi'lerinde دار الخير و بناء الخير ta'birlerinin kullanılmasından dolayı, bunların evvelce câmi' değilken sonradan tahvîl edildikleri netîcesini çıkarıyor. Meselâ, Mahmud Paşa'nın 293 sene sonra câmi' yapıldığına ihtimâl veriyor[2]. 'Acebâ ne için bir kere vakfiyeleri tetkıyk etmeden 'acele 'acele bu hükme varmışlır? İstanbul vakıfları tahrîr defterinde[3] Mahmud Paşa, 269. vakıf, Murad Paşa 795. vakıf, Davud Paşa 2046. vakıf sırasıyla kayıdlı olup, hepsinde " ...برای جامع شریف ر مدرسه و عمارت " başlığı altında masraf ve vazîfeler bulunmaktadır. Vazîfeler miyânında câmi' hademesi ya'nî hatîb, imam, müezzin, mu'arrif isimleri, ekseriyâ müderrisden daha evvel, gelmektedir. Ne için (بناء الخير) yazıldığına gelince, bu binâlara zâten hayrât ve çalışanlara da hademe-i hayrât denir. Hayır esâsdır, bânî tevâzu' göstererek câmi' yaptığını söylemeyip hayr demişdir. Fâtih Devri'nde bu ince düşünce çok yaygın olmalı ki, üç câmi'in de kitâbesinde bu ta'bîr yer almıştır; bunu sağa sola çekmekde ne fayda vardır?

Sedad Bey, bir iddi'âda daha bulunarak, *"Bütün İslâm 'âleminde câmi' ve yâ mescidlerin kapılarının üstlerinde isimlerinin muhakkak yazıldığını"* söylüyor. Câmi' ve mescid denir amma denmediği de pek çoktur:

k) Hısn'ül-Ekrâd'da sekiz tonozlu ve üç direkli câmi'de kitâbe: [4] « ... دووقفه ' — ۲ بنا و المكان هذا عمارة فى سعى — ۱ dır. Burada 'imâret fi'il olarak kullanıldığı gibi mescide de mekân denmektedir. Bu yüzden onu da cami'likden çıkaracak mıyız?

l) Haleb'de Kerîmiye Medresesi kitâbesi [5] جددت هذه البنيه المباركه dir. Medreseye medrese değil, (بنيه) binye denilmişdir.

m) Haleb'de Câmi'-i Umarî'de kitabe [6] « ... عمر هذا المكان المبارك » (Bu mubârek mekânı 'imar etti) şeklindedir.

n) Şam'da Sultan Süleyman Câmi'inin kitâbe kıt'asının birinci mısra'ı "Bir 'imâret yaptı kim Sultan Süleyman bin Selim" iken dördüncüsü "Şam'ı ihyâ eyledi Sultan-ı Rûm'un câmi'i" dir. 'İmâret ve câmi' yine aynı yerde kullanılmıştır[7].

o) İsfahan Mescid-i Câmi'inde Olcaytu mihrâbının ikinci kitâbesinde [8] « ... هذا المحراب المستطاب من مضافات العمارات »

p) Ve aynı câmi'de 'İmâd bin Muzaffer halvetgâhında kapı üstündeki kitâbede « ... امر بإبناء هذه العمارة » (Bu 'imâretin yapılmasını emretti) denmiştir.

r) Bağdad'da Amca Hüseyin Paşa Medresesi'nde [9] " ... قد بنى هذه القبة المباركه " yazılı olup medreseye de buk'a denilebilmekde olduğunu gösterir [10].

Bunların cümlesi 'imâret ta'birinin her hususda ve câmi' ile berâber kulanıldığına delildir.

II — Sedad Bey'in ileriye sürdüğü ikinci sebeb, plânların (ifâde)sidir. Hüdâvendigâr Câmi'ini anlatırken "Hiç böyle câmi' olur mu" diyor,[11]. Asıl böyle (sosyal bin) olur mu? Suâli bizim dilimize geliyor. Fekat ondan evvel 1) Hangi nev'i kanatlı câmi'ler üstünde ve bunların hangi kısmı hakkında münâkaşa edeceğiz? 2) Yâhud bir çok yerde., (meselâ risâle, 6, 8, s.), sosyal binâdan kasdının zâviye olduğunu söylemesine nazaran, zâviyenin delâlet ettiği ma'nâyı nasıl ta'rif edeceğiz? Bunu bilmek lâzımdır.

1) Evliyâ, a.e., 157. S.

2) Sedad Çetintaş, ay.ris. 5-6. S.

3) Başvekâlet Arşivi, 251 No.

4) Matériaux pour un corpus Inscriptum Arabicum, I. part, Syrie du Nord, M. Sobernheim, Le Caire 1909, 27. S.

5) Matériaux pour un corpus, II. par., E. Herzfeld, İnscriptions d'Alep, Le Caire, 1956, 315. S.

6) Herzfeld, a.e., 319. S.

7) Bu kitâbenin neşredilmiş olduğunu zannetmiyorum. Seyâhat notlarımızdan alınmıştır.

8) A Survay of Persian art, A.U. Poppe, Editor, IV, 396. levha.

9) Poppe, a.e., 470 levha.

10) Kitâbe neşrolunmamıştır; seyâhat notlarımızdandır.

11) Sedad Çetintaş, a. ris., 9. S.

a) Bir kere adedleri 45-50 kadar olan kanatlı câmi'ler içinde yalnız üç dânesi, (Hüdâvendigâr, Yıldırım, Yeşil) onlardan hemen temâmen ayrılır [1]. Bunlarda yan cenah sâdece plân üstünde bellidir; hâricen görünmez, bilhassa ilk ikisinin gösterişi, revâkların ön tarafda manzarayı tâ'dîl etmesine rağmen, yandan sert ifâdelidir. Her ikisi de frontonlu çatılarıyla, çıkık orta kısımlariyle, arkadan da bazilikayı andırır. Kanadlı plânın câmi'e ilk tatbıyk edildiği Orhan câmi'i tetkıyk edilmeden, öbürlerine geçilemez. Çünki onlar cenahlara üst katın 'ilâvesiyle hasıl olmuş bir varianttır. 'Adedi üçe münhasır bir tip üzerinde fikir yürütülüp 'umûma teşmîl edilemez. Orhan Câmi'inde *"ocaklı, dolablı, kapalı"* denebilecek odalar olmadığını gördük. Risâlcdeki resminde (Ris. 8. s.) şark cenahında şimdiki mevcud kapı yerinde gösterdiği ocak da açık ve zorlama bir tahrîfdir. Çünki burada aslında pencere olduğu (89. a. R.) deki eski resminde açıkça görülüyor. Binâanaleyh ocak olamaz.

Amma Sedad B.'in hakkında fikir yürüttüğü Hüdâvendigâr Câmi'inde de odalar ocaklı, dolablı değildir; kapıları da yoktur. (Ris., 9. s.) da koyduğu resimdeki iki ocak yeri diye gösterilen şey, nefesliktir, ocak değildir. Yukarı kattaki ucunda zerre kadar iz ve kurum izine raslanmaz. Bu üçlü variyantı da Hüdâvendigâr'a bağlı olarak mutâla'a lâzımdır. Çünki evvelâ Yıldırım Câmi'i Hüdavendigâr'ın hâricî bünyesine uyularak yapılmış, ya'nî burada ikinci kat olmadığı hâlde kanatlar pek yüksek tutularak tâ kubbe- özengisine kadar çıkarılmış ve üst sıraya, tıpkı Hüdâvendigâr câmi'inin medrese pencereleri gibi, sık bir pencere dizisi konmuştur. Yan höcreler ters kuyu gibi derin görünür. Tenvîratdan yana fark, sâdece, burada alt sıra pencerelerinin 'ilâve olunmasıdır, Hüdâvendigâr'da bunlar yokdur. Yan eyvanların iki tarafına dört höcrenin yapılması sebeblerinden birisi, üst kat medrese odalarına, alt katda kaa'ide te'mînidir. Aslında penceresiz, havasız olan bu odaların ehemmiyetli bir vazîfe görmüş oldukları tahmîn edilemez.

Yeşil Câmi'e gelince, burada da Hüdâvendigâr plânının te'sîrinde kalınmış, yan kanatlar pek yüksek tutulmuştur. Yalnız burada binânın havası daha yumuşatılmış ve o üst katın lüzûmsuz pencere dizisi yapılmamıştır. Fakat yan eyvânlara bitişik ön, arka dört höcrenin vazîfesi yine askıda kalmaktadır. Bunların kapısı yoktur; bu sebeble mahrem bir oda olamaz. Dolab vardır, lâkin her nevi' câmide de dolab bulunur. Yeşil'de bu odaların bir tarafında alçı bir cidâr bulunmaktadır. Bu da musandıra ve höcrelerle mücehhezdir ve maşalıkları da olan yaşmaklı birer ocak yeri vardır. Bunlardan mihrâba yakın iki dânesinin kurşunluğa çıkan bacası yoktur ve olamaz da. Çünki bu baca yapılırsa eyvan kubbesi kasnağındaki pencere örtülür. Bunların kurşunlukda menfezi de yoktur. Medhal yanında olan arka höcrelerin de kurşunluk üstünde bacası yoktur; sâdece bir nefeslik deliği vardır ve kurşunluğun üstünde 15 sm. yüksekliğinde bir çerçeve ile biter. Bu sonunculardа asla ve kat'â duman ve is yoktur, tuğlalar tertemizdir. İlerideki odalarda, kesâfet peydâ etmemiş bir karaltı görülüyor. Fekat acı bir hâtıra nakleder gibi şehirde söylendiğine nazaran, bu karaltı 93 Rus harbinde câmi'e yerleştirilen muhâcirlerin mecbûriyetle yaktıkları ateşde nolmuş ve ehâlinin gayretile daha fazlasına gidilmeden onların başka yerlere nakilleri te'min olunup binâ kurtarılmıştır.

İşte, yalnız bir cebheden bakanlarca, münâkaşa kabûl etmez bir müte'ârife gibi söylenip durulan bu ocaklı odalar, içinde ateşler yakılmış gibi gösterilen şöminelerin usûliyle tetkıyk edilip birer nefeslikden başka bir şey olmadığı meydana çıkınca, Sedad Bey'in *"ocaklı, dolablı, kapalı odalar"* iddi'âsı bir mesele teşkîl etmekden uzaklaşmış olur.

Geriye bu odaların ne için yapıldığı süâli çıkabilir. Yalnız üç câmî'e münhasır olduğu için fazla ehemmiyet verilmemek icâb eder ama, haklarında öyle efsâneler uydurulmuş, hakıykati tağyîr eden öyle vasıflar isnâd edilmiştir ki ister istemez cevaplandırmak icabediyor.

Yukarıda söylediğimiz gibi, birinci sebeb şudur: Hüdâvendigâr'ın üst katı kadar aşağıda da sâha lâzımdı; ayak ve kemerlerle halli mümkin iken henüz bu usûl revacda olmadığından, dıvar yapılmış ve odalar böylece meydana çıkmışdır. Esâsen ilk tatbıyk yeri olan Hüdâvendigâr Câmi'i 3 m. yi geçen kalın duvarları, 'acâib mi'mârîsiyle, son derece çekinilerek yapılmış dağınık bir binâdır. Onda yapılanı pek de normal telâkki edip şaşmamalıdır. Mes'ele 'aynı plâna dîğerlerinde uyulmasıdır. İkinci ve tamamlayıcı sebeb, hâricî kütlelerin daha muvâzeneli olmasını te'min için, mihrâb kubbesi çıkıntısının boyunun kısaltılmak istenmesi ve yanların ortaya doğru uzatılmasıdır. Filhakika Orhan Câmi'i birçok hassa ve meziyyetleriyle mi'mârîye istikaamet vermiş olmakla berâber, mihrâb kubbesinin tek başına ve sipsivri kalması mi'mârîsindeki esas za'if noktayı teşkîl eder. Nitekim bu mahzûr dîğer üç câmi'de giderilmiş, uzun mihver üstünde daha muvâzeneli kütleler elde edilmişdir, amma, ne eylemeli ki, yan cenahlar yüksek tutulmakla, kademe kademe iniş üslûbu kalmamış, bu sefer yukarıya doğru âhenk bozulmuştur. Bunları Hüdâvendigâr ve Yıldırım Câmi'leri bahislerinde etraflıca anlatacağız.

b) Yukarıda zâviye medlûlü üzerinde durmak lâzım geldiğini de söylemiştik. Sedad Bey zâviyeden ne kasd ediyor? Tekye mi, dergâh mı hanikaah mı, âsitâne mi, zâviye mi? Tahsîs ma'nâsıyla tekye ve dergâh, her şeyden

1) Bir de İznik Orhan Gaazî câmi'i, Davud Paşa, Sultan Selim, Edirne, Bâyezid gibi, cenahların sahndan temâmen müstakil olduğu, ikinci bir variyant vardır ki mevzû'umuz hâricindedir.

evvel bir tarıykat adına açılır; müntesibleri dâimî ve mu'ayyendir, bu ma'lûmdur; Dergâh-ı Mevlânâ gibi. Bazılarına, herhangi başka bir tesisde olduğu gibi, müsâfir kabul olunur, fekat bu 'ârızîdir. Hanikaah ve âsitâne bir derece daha üstün olup, tekye ve yâ dergâh gibi, bir tarıykata mensubdur. Konya'da Hazret-i Mevlânâ makaamı dergâh olmakla berâber, hanikaahdır. İstanbul'da Tophâne üstündeki Kaadirî Tekyesi âsitânedir.

Zâviye ise bizde, bunların en küçüğüdür[1]. Kaamûs-ı Türkî'de *"Bir zâhidin 'ibâdetle meşguul olmak üzre çekildiği tenhâhâne ve yâ kulübe, küçük tekye ve yâ hanikaah"* olarak iki ma'nâda ta'rîf edilmiştir. Biz de böyle biliriz. Esâsen zâviye köşe demektir, burada ufak yer mâ'nâsınadır. İşte böylece içinde mu'ayyen bir tarîykatın âyîni icrâ kılınan dînî hüviyetdeki te'sîslerin ta'rîfi budur. Orhan Câmi'inin mu'ayyen bir tarîykate 'aîd bir tekye-zâviye olduğu akla dahî gelemediği gibi metinlerde bu yolda tek bir kelime dahî geçmez. Sedad Bey'in bu câmi'e eklediği zâviye sıfatını tekye ma'nâsına olmasına imkân yokdur.

Bir de zâviye kelimesinin XIV - XV. 'asırlarda 'sâdece Osmanlılarda revacda olan, devletc has bir ıstılah hâlinde kullanılması vardır; bunu da tedkıyk edelim: Bu ıstılah ayrıca, ehemmiyet dereceleri ve delâlet ettikleri mefhumlar biribirinden farklı olan iki yerde kullanılmışdır. Birisi, bugünkü dilimize göre te'sîs diyebileceğimiz, muhtelif hizmetlere tahsîs edilmiş binâlar topluluğu için kullanılmasıdır. Orhan, Hüdâvendigâr, Yıldırım, Süleyman Paşa, Lâlâ Şâhin Paşa Zâviyeleri gibi. Bu hizmetler arasında müsâfir i'âşe ve ibâtesi de vardır. Tabî'î bu hizmet için bir binâ da ayrılmışdır. 'Ayni ma'nâda 'imâret ta'biri de kullanılır. İkinci medlûl, güzergâhlarda, dağ başlarında, derbentlerde, limanlarda, gelip geçen yolculara bir melce', sığınacak yer ve bir sıcak çorba te'mîni için kurulan müsâfirhânelerdir. Bunlar bir zâviyedâr ve bir iki yardımcısı ile işlerler. Civarda kendilerine temlik olunan erâziyi işlerler; mahsûlünü kendileri kullanırlar ve yolculara sarfederler. Prof. Ömer Lutfî Barkan Bey'in kolonizatör Türk Dervişleri makaalesinde ve Prof. Tayyib Gökbilgin Bey'in Paşa İli Livâsı eserinde bunlar hakkında geniş ma'lûmat vardır.

Orhan Câmi'i bu vazîfeyi görecek evsâfda mıdır? İçinde ne yemek pişebilir ne de yatılabilir. Câmi' 17 m. yükseklikte kubbesi, geniş eyvanları ile bir ikaamet yeri olmak hassasını hâiz değildir. İçinde 3 m. eninde ocaksız oda vardır. Bu kadarcık yerde kaç kişi yatar? Haydi birkaç kişi yattı desek, bu geniş eyvanlar, kubbeler, bu kadar az şahıs için mi yapılmışdır? Revâk ne iş görür? Minâre ve mihrab ne için yapılmışdır? Bunlara ne cevâb verilebilir?

Sedad Bey, bu câmi'e zâviye olmayı münâsib görürken, tekye, müsâfirhâne ve zâviyeden hangisini kastettiğini tefrıyk edememiş, sâdece mübhem bir zâviye sözüne takılıp kalmışdır. Amma biz, işi daha esaslı ele alarak, bütün şıkları birer birer teşrîh edip hiç birinin vârid olmadığını gördük, böyle olunca *"Hiç böyle câmi' olur mu?"* iddi'âsına karşı sormak sırası bize gelmişdir: Hiç böyle zâviye olur mu?

★

Sedad Bey'den sonra Prof. Semâvî Eyice Bey'in hazırladığı bir yazı vardır[2]. Muharrir bu yazıda, zengin bibliyografyasına rağmen, mi'mârî tedkıykaatta şart olan, binâların teşhîsi üzerinde durmamış, vasıflarını ortaya koymamış, câmi' olmayana câmi' nâmı vermiş, olanı da başka bir hüviyetle göstermiş, büyük ile küçüğü, yan eyvanları olanlar ile olmayanları birbirinden ayırd etmemişdir. Halbuki bunlar çok farklı binâlardır.

Yukarıdan beri Sedad Bey'in zehâbını tashîh ile uğraştık. Fakat zâviye kelimesini ilk def'a onun ileri sürdüğü muhakkakdır. Semâvi Bey'e mevzu' mûnis gelip ayrıca çalışmış olabilir; fekat hakk-ı te'lîf, 1946 dan beri, Sedad Bey'e 'âiddir. Semâvî Bey mes'eleye birinci def'a 1961 de temâs etmişdir.

Semâvi Bey yukarıda hâşiyede ismi geçen makaaalesinden evvel, 1961 nihâyetinde, gezegen dervişlere tahsîs olunan eyvanlı binâlardan mübhem bir şekilde bahsetti[3]. İktisad Fakültesi Mecmûa'sı'nda çıkan yazı hepsini şâmil olduğundan Orhan Câmî'ini doğrudan doğruya 'alâkadar eden kısmını cevablandıracağız. Esasen Sedad Bey'in fikirleri hakkındaki mutalâ'aların bir çoğu Semâvî Bey'e de râci'dir. Fekat mes'ele bununla bitmemekdedir; zîrâ Semâvî Bey, mukadder su'allerin önüne geçeceğini tahmîn ettiği iki esaslı noktayı bir hükme bağlayıp, bütün muhâkeme silsilesini, bu hiç de hakıykate uymayan hükme göre yürütmekdedir. Bunların birisi doğrudan doğruya 'umûma şâmil, diğeri Orhan Câmi'ini daha geç târihlere atmak yoluyla, netîcede yine, diğerlerini 'alâkadar eden, tekniğe muhâlif iki teşhistir.

1) Âsitâne için bakınız: a) Kaamûs-ı Türkî, 34. S. (Büyük tekye, merkez), b) Zeki Pakalın, Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1946, I. C., 94. S., Hanikaah: Kaamûs-ı Türki 571. S.: (Bir şeyhin riyâsetinde dervişlerin mahall-i ikaameti, Zeki Pakalın, II. C., 730. S. Zâviye: Kaamûs-ı Türkî, 680. S., Zeki Pakalın, II. C., 730. S., III. C., 648. S.

2) Doçent Dr. Semâvî Eyice, Zâviyeler ve Zâviyeli Câmi'ler, İktisad Fak. Mecmû'ası, 21. C. den ayrı baskı, İstanbul 1963.

3) Semâvî Eyice, Bursa ve Çevresinde Türk San'atı. T.T. O.K. belleteni, Aralık 1961.

O iki nokta şunlardır:

1 — Yukarıda yan eyvânları olanlar ile olmayan câmi'leri bir tuttuğunu söylemiştik o bu tezâdı "basît" bir temas ile kapatmak istemişdir. Çünki eyvân olmayınca ortaya atılan tez bir bakımdan şaşırtıcı olabilirdi. Orhan Câmi'ini de 'alâkadar eden ifâde şudur : *"Yan hücrelerin namaza tahsîs olunabilmesi için bu çeşit binâlarda basit bir değişiklik yapılmış ve hücreleri, öndeki kubbeli mekândan ayıran perde duvarının içi boşaltılmıştır. Hücrelerin kubbesini taşımak üzre zaten burada bir kemer mevcûd olduğundan bu ameliye için sadece bu kemerin içindeki dolguyu boşaltmak yetmiş ve hücreler sitatik ve üslûb bakımından bir zarar vermeden orta kısma açılabilmiştir. Böylece bu perde - duvarın kalkması ilk bakışta yanıltıcı olabilecek bir durumun ortaya çıkmasına sebeb olmuştur."* [1]. Kendisi son cümle ile şübhesini ortaya koymaktadır ve iddi'âsı bu "yanıltıcı olabilecek" vaz'iyetin önüne geçmek içindir. Amma ne edelim ki o bölmeler hakıykaten bulunsa bile, yıkılmaları bu sözün söyleniverdiği gibi mümkin olmasa gerekdir. Zâten duvar yapılınca kemere lüzûm kalmaz, kemer olmayınca da duvar yıkılamaz. Yeşil'in, Yıldırım'ın, Hamza Bey'in, Orhan Câmi'inin ve sâir ona mümâsil olanların, yan eyvanları böyle yapılmışdır ve asıldandır; olduğu gibi durmakta olub eyvânların bütün işâret ve delillerini muhâfaza etmekdedir. Kör kemerler de taşıyıcı değildir. Muharrir bu iddi'âya bizzat kanâ'at getirmemiş olmalı ki, koyduğu resimlerde eyvanları açık göstermişir. Sedad Bey mi'mâr olarak yan eyvânların sonradan delinme olması gibi bir mes'elenin mevcûdiyetini dahî 'ıklına getirmemişdir. Prof. Gabriel de en ufak bir îmâ yapmaz. Bu bahisde daha fazla söylemeye lüzûm görmüyoruz.

2 — Sedad Bey Büyük bir usûl hatâsı yaparak, kanadlı câmi'ler bahsine Orhan Câmi'inden başlamayıp, bütün faraziyesini, esas i'tibâriyle, Yeşil tipinde olan üç câmi' üzerinde yürütmüş sonra dîğerlerine —o da arada bir râbıta kurmadan— teşmîl etmiş olduğu için kendisine ne için evvelâ mebde'i nazar-ı i'tibâra almadığı suâli hemen sorulmaktadır; nitekim biz de sorduk. Semâvî Bey bu sakat noktayı da örtmek için, Orhan Gaazî Câmi'ini, ta'mîr kitâbesindeki 820 (1418) târhinde yapıldığını iddi'â ile, risâlesinde 18. sıraya atar [2]. Bunun ne kadar yanlış olduğunu câmi'in yukarıda ta'rîfini okuyan herkes bilâ-istisnâ anlar. Yalnız 86. hâşiyede *"Gerek kitâbesinden, gerek çok gelişmiş mimârîsinden biz bu binânın şimdiki hali ile ikinci inşaatına ait olduğu sonucuna varıyoruz."* sözlerini, mes'elenin hafifden alınmasına ve hakıykaten temâmen zıddı bildirilmesine bir misâl olarak, nakledivoruz. (Gelişmiş mi'mârî) sözünde (mi'mârî) kelimesi hangi ma'nâda, ya'nî hâricî tenâsüb ve âhenk mi, yoksa inşâât tekniği yerinde mi kullanılmışdır? Âhenk ve tenâsüb makaamında ise bu kıymetler devre tâbi' değildir, doğuştan ve Allah vergisidir. Orhan Gaazî Devri de bu hususda pek zengindir. Asıl fikrin tatbıyk sâhası olan inşâât tekniği, kisbîdir; zemanla terakkıy eder. Bu câmi' yapısına da gelişmiş değil, gelişmemiş denir. Orhan Gaazî Câmi'indeki, yukarıda söylediğimiz, gönyesizlikleri, çarpıklıkları, ölçü aksaklıklarını görmemişler midir?. Bu câmi'deki ibtidâî tuğla tezyînâtı hiç Çelebi Devri'ndeki binâlarda görülmüş müdür? Bu tezyînâta Hüdâvendigâr'dan sonra artık tesâdüf edilemez. Ayrıca ta'mîrin yapıldığı Çelebi Sultan Mehmed Devri'nde, böyle inşâî ibtidâîlikler ve kusurlar bulunur mu? Değil onun zemânında, Hüdâvendigâr Devri sonlarında bile teknik çok ilerlemişdir, hem de binâların nisbet ve âhengi hiç de iyi olmadığı hâlde iğrilik, bozukluk kalmamışdır. Bunları ra ileride göreceğiz.

Böyle 'indî hükümlerle cenahlı câmi'lerin menşe'ini daha sonraki başka binâlarda göstermek, eyvânlıları eyvansızlarla karışdırmak, arada, meselâ Geyikli Baba gibi, tek kubbeli bir câmi'i de cenahlı gibi sıraya koymak, câmi'e 'imâret, 'imârete câmi' demek, bir kere iddi'a edilen bir fikri ne behâsına olursa olsun müdafa'a etmek için midir?.

★

Bu Orhan Câmi'i ve emsâlini zâviye gibi göstermek isteyenler, işi küçültmek için,'aynı şeye biz zâviye, siz câmi' diyorsunuz; bundan ne çıkar? Diyemezler. Bundan çok şey çıkar. Câmi' diyenler târîhî bir hakıykati tekrarlıyorlar, dîğerleri ise bu kökü yıkmak istiyorlar. Bu milletin bütün kıymet hükümleri öylesine hebâ olmuştur ki, eline kala kala, madde ya'nî varlığı inkâr edilemiyecek mi'mârî eserler ve onları bu millete bağlayan ma'nâ kalmıştır.

Bu millet artık câmi'in de câmi'likden çıktığını görmeğe tehammül edemez. Mesele ne şahsîdir, ne basîttir. Varlığımızı 'alâkadar eder. Orijinal görünmek arzusu ile 'ilim nâmına yapılan böyle hareketler ma'zûr görülemez. Kaldı ki tutulan usûl ve takdîm tarzı 'ilmî de değildir. Câmi' diyenler de bilirler ki câmi'in çeşitli vazîfeleri vardır, amma bu hizmetlerin başında câmi'lik vasfı gelir. Ders-i 'âm gibi, mevlid gibi, hattâ tevhîd gibi tâlî hizmetler namaz vakitlerine te'sîr etmemek kaydıyla ara sıra yapılır.

Zâviye iddiâsını ileri sürenler bir kanâ'atı yıktıklarının farkında değiller midir? Kaldı ki, bu kanâ'atin yıkılması değil yaşaması îcâb etmekdedir.'Acebâ câmi' kelimesinde batan ve zararlı görünen nedir? Câmi' diyenler tek kelime ile tabî'î bir hakıykatın müdâfi'idirler. İddi'âcı değil iddi'âya karşıdırlar.

1) Semâvi Eyice, a.ma., 9. S.

2) Semâvî Eyice. a.e., 37-38. S.

29 — Bursa'da Süleyman Paşa Mescidi:

Orhan Gaazî'nin oğlu Süleyman Paşa'nın Kal'e İçinde Veled-i Helvâî = Helvacıoğlu Mahallesi'nde (72. R.) bir mescid yaptırdığını Neşrî *"Bu ol Süleyman Paşadır ki Bursa'da Kal'e İçinde Kapluca Kapusu'na yakın yirde mescid ve Bolayır'da 'imâret yapmıştır"*[1], Cihannümâ Süleyman Paşa'nın âsârı bahsinde *"Bursa Kal'e İçinde Kapluca etrâfında bir câmi'...."* [2], Güldeste *"Bursa Hisarı'nda Helvâî Mahallesi'nde olan mescid şehzâde-i kudsî-hırâmın nümûne-i âsârındandır"* [3] sözlerile bildirmektedirler. Şemsüddin Ulusoy yazma eserinde, Veled-i Helvâî her kimse, nâmının Süleyman Paşa adını unutdurduğunu, câmî'in harâb ve *"kubbe tarzında ahşab"* olduğunu, 1929 daki müşahedesine nazaran, söylüyor. Kâzım Baykal bu mescidin 1925 lere kadar ma'mûr ve, bir kayda nazaran [4] Süleyman Paşa'ya 'âid olduğunun anlaşıldığını beyan eyliyor [5].

Câmi'in bu gün tek duvarı kalmıştır (106. R.); öndeki Şeyh Şâmî Çeşmesinin 1282 (1865) târîhinde su verildiğine dâir bir kitâbesi varsa da, yapılışının daha eski olması muhtemeldir. Mescidin eb'âdı oldukça büyükdür.

Bu mescid son zemanlarda Veled-i Helvâî ismiyle anılıyorsa da, esâs ismini, bânîsine hörmeten, Süleyman Paşa olarak kaydettik.

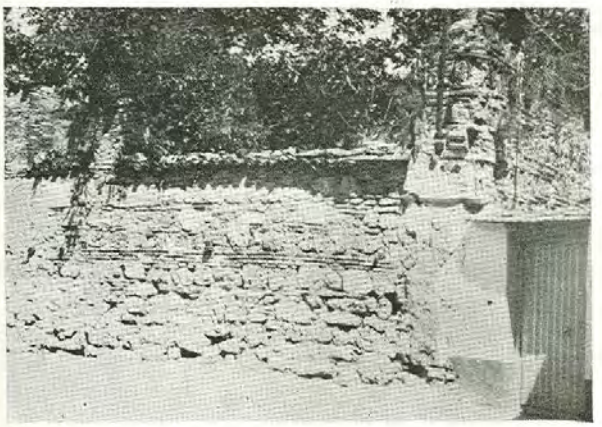

106. R. Bursa Süleyman Paşa (Veled-i Helvâi) mescidinin kalan tek duvarı

107. R. : Kaleiçi'nde Zarbhâne Mescidi

30 — Bursa'da Süleyman Paşa Mescidi:

Ulu Câmi' civârında, Tomruk Önü'nde, Şekerciler içerisinde idi. Şemsüddin Ulusoy Bey eserinde, bu câmi'in harab olup Süle ve yâ Şüle Mehmed Paşa [6] tarafından ta'mîr edildiğini ve yıkıntılarının görüldüğünü yazıyor. Kâmil Kepecioğlu ise, yine yazma eserinde, *Kârgir bir mescid iken Ulu Câmi'in inşâsından sonra, tüzûmu kalmadığından tekrar inşâ edilmemiştir"* diyor. Bu gün bir iz dahi kalmamıştır.

— Sürmeli Mescid : Bk: Ahî Hasan Mescidi
— Veled-i Helvâ'î Mescidi: Bk: Süleyman Paşa Mescidi
— Tefsîrhân Mescidi: Bk: Ahî Hasan Mescidi.

31 — Bursa'da Zarbhâne Mescidi:

Şemsüddin Ulusoy Bey gayr-ı matbu' eserinde, bu mescidin Sultan Osman Türbesi civârında olup 1282 (1865) de mükemmel ta'mîr gördüğünü ve kapısı üzerinde hattât Şerîf Efendi'nin عسى ان يعثك celî sülüs levhasının bulunduğunu yazıyor. Kâzım Baykal Tophâne Meydanı'nda, kal'enin Saltanat ve yâ Zarbhâne Kapısı denilen medhâlinin önündeki ufak meydanda, Halk Partisi olarak kullanılan binânın Sultan Orhan'ın zevcesi Nilüfer Hâtûn tarafından yaptırıldığı zanedilmektedir, demektedir [7]. Mescid bu gün ev hâlindedir (107. R.).

Bu mescide 892 (1487) de Kazaz Pîr Mehmed bin Mûsâ bir imam meşrûtası vakfetmiştir [8]. 1181 (1767) de 100 kuruş sarfıyla ta'mîr olunmuştur.[9].

1) Neşrî. Fâik Reşîd - Köymen tab'ı, 184. S., (Taechner nüshasında yok).
2) Kâtip Çelebi, a.e., 682. S.
3) Beliğ Çelebi, a.e., 19. S.
4) Bursa Vakıflar Müdüriyeti'nde Atik Muhâsebe Defteri, 2. S., 1261 (1845) târih. (Bu defter mâalesef yanmıştır).
5) Kâzım, a.e., 67. S.
6) Bu zât Fâtih Devri'ne mensubtur.
7) Kâzım, a.e., 52. S.
8) B.K.S., 178. C., 49. S.
9) B'K'S., 331. C., 110, S.

B — BURSA MEDRESELERİ

32 — Bursa'da Lâlâ Şâhin Paşa Medrese'si :

En eski medreselerimizden biridir; Kal'e İçinde Kavaklı Caddesi'ndedir. Bânîsi Edirne'nin ve Rumeli'nin bir çok yerlerinin fâtihi, Rumeli Beylerbeyi Lâlâ Şâhin Paşa'dır. Daha evvel gördüğümüz mescidinin ehemmiyeti hakkında bir fikrimiz yoksa da bu medresesi ve Kirmastı'daki hayrâtı hakkında, vakfiyelerine ve mahallindeki müşâhedelere istinâden, ma'lûmat sâhibiyiz.

Şekaayık-ı Nu'mâniye, Davûd-ı Kayserî'nin vefâtı üzerine İznik müderrisi ta'yin olunan Tacûddin-i Kürdî'nin terceme-i hâlinde, İznik Kal'esi'ni muhâsara etmekte olan Orhan Gaazî'nin, muhtemelen Yalak-Âbâd'dan mühim bir Bizans kuvvetinin imdâda gelip orduyu arkadan vurma tehlikesi belirdiğini haber alması üzerine *"Kendünün mu'temed ve mu'tekıd kullarından Şâhîn Lâlâ nâm şâhbâz"* ile müşâvere edip onu mukaabeleye gönderdiğini ve "bütün ganimetlerin kendisine verilip hâricden kimsenin müdâhele etmiyeceği" husûsunda söz verdiğini ve Lâlâ Şâhin'in düşmanı perîşan ettiğini bildirmektedir [1]. Ancak, harb meydanında o kadar çok mal kalmıştı ki pâdişâh *"Bu ganîmet-i 'uzmâdan mahrûm olduğuna nâdim olmağın ahzolunan ganâimi istirdâd murad idinüb..."* Tâcüddini K-ürdî'den fetvâ istedi. Tâcüddîn-i Kürdî'nin, Lâlâ Şâhin kölelikden âzâd edilmiş ise zafer ile kazandığı mâl ona helâldir; eğer edilmemişse hazîneye 'âiddir diye tetfâ vermesi üzerine, mallar Lâlâ Şâhin'e bırakıldı. O da bu servetle Bursa'da bir medrese, Kirmastı'da bir câmi', medrese, zâviye ve köprü yapdırdı.

Sadüddin Efendi de Tâcüddin-i Kürdî terceme-i hâlinde 'aynı menkıbeyi tekrar ile *"Lâlâ Şâhin ol mal ile Bursa Hisarı'nda (Sercâniye) didikleri medreseyi binâ eylemiş ve Kirmastı'da bir köprü ve zâviye binâ eylemiştir"* demektedir [2]. Texier de Lâlâ Şâhin Paşa'nın *Lalachahinieh* Medresesi'ni ganîmetle yapdığını, her hâlde Bursa'da işittiklerine istinâden, kaydetmiştir [3].

Medresenin kitâbesi yok ise de, vakfiyeleri 749 (1348) başında olduğuna göre Lâlâ Paşa'nın hayrâtını bu târîhden evvel, meselâ 740 (1339) senelerinde, yaptırmış olduğunu kabûl mümkindir. Bu sebeble en eski medreselerimizden sayılır.

Vakfiyede besmele ve du'âdan sonra, Paşa'ya اما بعد فان الامير الاعظم والصاحب المعظم دستور الممالك منقذ المسلمين من الممالك ساحب الاذيال الحشمة والوذر صاحب رايات النصر والافتخار فاتح البلاد والحصون قاهر الكفرة فى ربع المسكون اميرالدولة والدنيا والدين حضرت شاهين لالا پاشا بن عبدالدين 'unvânları verilmektedir [4].

Lâlâ'ya Emîr'ül a'zam, sâhib'ül-mu'azzam, kal'e ve beldelerin fâtihi, küffârı kahredici sıfatları verilmekle berâber, henüz vezîrliğinden bahis yoktur. Bu son 'ünvânı, Murâd-ı Hüdâvendigâr Devri'nde almıştır. Vakfiyenin îrâd kısmında Paşa'nın Bursa Kal'esinde yaptırdığı medrese, Kirmastı Kal'esi'nde mescid'ül-câmi', zâviye ve medrese için, Bursa'da 28 dükkân ve Orhan Gaazî'nin ona temlîk eylediği Kirmastı Kasabası ile beraber Divân defterinde yazılı olan Çerdek [5], Oruç Bey [6], Çömlekçi [7], Gerdeli [8] At Evi [9], Yenice [10], Üç Erler [11] köyleri ve onlara bitişik bütün erâzîyi vakfedip, tevliyeti evvelâ kendisine, sonra büyük oğlu Mehmed Paşa'ya, sonra bu oğlunun oğlu Bâlî Bey ve Hamza ve sonra onların oğullarına ve oğullarının oğullarına hasretmektedir.

Şâhidler miyânında Ahmed bin Mahmud'ül-Vezir, diye adı geçen zat, Sultan Orhan'ın sadr-ı â'zâm mesâbesindeki veziri Ahmed Paşa'dır. Ondan sonra Emîr-i Alay Mehmed bin Abdullah, Abdurrahman Sübaşı, hâzin Ömer bin Abdullah, Edhem bin Aliyy'ül-Kırşehri, İmam Mehmed bin Ahmed, Tâcir Hasan bin Hüseyin şehâdet etmekte, Kadı Hasan bin Mehmed tasdîk etmektedir.

Bu vakfiye târihlerin kaydına bir ihtiyat payı ayırma lüzûmunu bir kere daha isbât ediyor. Çünki Orhan Gaazî'nin mevzû'-ı bahis ganîmeti geri almak şöyle dursun, ayrıca 7 köyün 'öşrünü ona temlîk ettiğini göstermektedir. Târihler 'adâleti tebârüz ettirelim derken, Osmanlı pâdişahlarına dokunduklarının farkında değil midirler? Bilinemez. Medrese hakkında vakfiyeden başka, bir takım vesîkalar daha vardır.

1) Mecdî Efendi. a.e., 20. S.

2) Sadüddin Efendi, a.e., II. C., 405-406. S.

3) Texier, Description. a.e., 62. S.

4) Bu vakfiye a) B.K.S., 302 C., 53. S. de "Dâ'irece tasnîfden sonra tevcîhâtı îcrâ kılınan cihâtın berât ve vesîkaların. vakfiyelerin 'aynen kaydına mahsûs defter, 2. No. da, b) Ev.K.K.No: 732 mukaata'a defteri 74. S. de mukayyeddir.

5) Bu köy şimdî yoktur.

6) Bu köy şimdi yoktur.

7) Mes.Ye.K., I. C., 275 S., Kirmastı = Mustafa Kemal Paşa'ya tâbi' köy.

8) Bu köy şimdi yoktur.

9) Bu köy şimdi yoktur.

10) Mes.Ye.K., 2. C., 1134 S, Mustafa Kemal Paşa'ya tâbi' köy.

11) Mes.Ye.K., II., 1096 S., Üç Erler ismiyle değil (Üç Beyler) adıyla Mustafa Kemâl Paşa'ya tâbi' köy.

1 — Bir kadı sicilinde 16 Cemâziy'ül-evvel 889 (10 Hazîran 1484) Perşembe günü hâkim-i vakt cibâyet, vazîfesini Mehmed bin İdrîs'e vermekde ve Paşa'nın evlâd ve ahfâdı Elvan Çelebi bin Mûsâ Bey bin Mehmed Bey bin Şâhin sûretinde sıralanmaktadır [1]. Mehmed Bey her hâlde Paşa'dan sonra ilk mütevellî olan Mehmed Paşa'dır.

2 — 2 Cemâziy'ül-evvel 962 (24 Mart 1555) târîhli diğer bir kayıdda medrese ('Arabiyye) ismiyle anılmakta olup, Kervansarayla birlikte ta'mîrine on bin akçe sarfı karara bağlanmıştır [2].

3 — Rebî'ül âhir 976 (1568-69) târîhli olanda medreseye (مدرجاية) adı verilmektedir [3]. Halbuki 'aynı telaffuzda olarak bu son adı Tâc'üt-Tevârîh س ile yazmıştır.

4 — 21 Muharrem 1202 (9 T.sânî 1787) *Hisar Kapusı'nda vâkı' Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi harâb oldığından kârgir sekiz bâb oda ma'a dershânenin kiremit pûşîdesi höccrât ve dershânelerin swası cânib-i yemininde arpacı dükkânı yerine üç kenîf ve çamaşırhânesi, medrese avlusu kaldırımı ve şadırvanı* 1780,5 kuruşla ta'mîr edilmiştir [4]. Bu ifâdeden medresenin sekiz odası olduğu ma'nâsı çıkabilirse de, böyle olmayıp, yedi odası bulunduğu aşağıdaki iki vesîkadan anlaşılmaktadır.

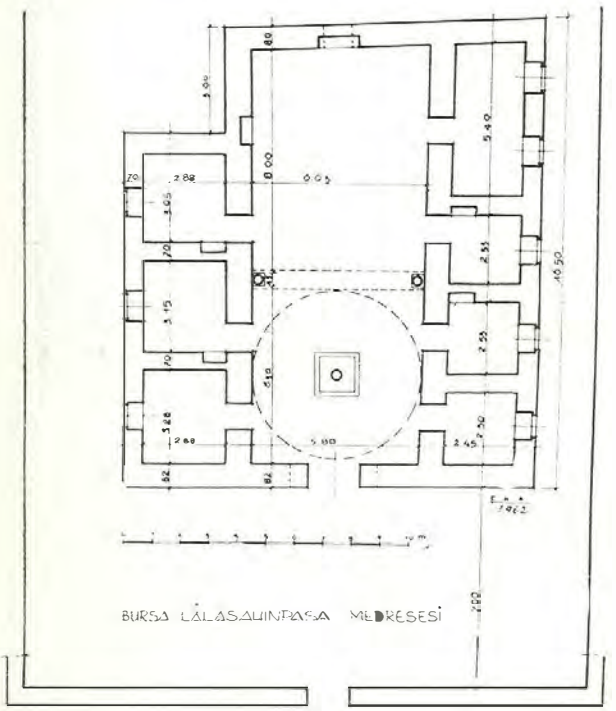

108. R. : Bursa Kal'eiçi'nde Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi planı

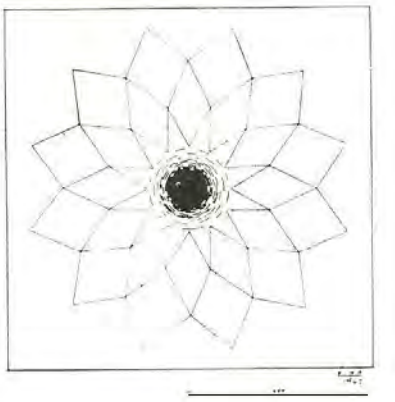

109. R. : Bursa Kal'eiçi'nde Lâlâ Şahin Paşa Medresesinde su yalağı

110. R. : Bursa Kal'eiçi'nde Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi eyvânı

111. R. : Bursa Kal'eiçi'nde Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi tonoz silmesi ve bir sütun başlığı

1) B.K.S., IV. C., 115. S.

2) B.K.S., 63. C., 54. S.

3) B.K.S., 110. C., 191. S.

4) B.K.S., 1202 senesi, 64. S.

5 — 17 Zi'l-hicce 1233 (18 T.evvel 1818) târihli sicilde Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi'nin üzerindeki kiremitler ve dâhilî 7 odanın müceddeden sıva ve odalar fevkında tepe camları tecdîdi ve sâire 2863 kuruşla[1] kezâlik,

6 — 3 Muharrem 1261 (12 K.sânî 1844) de *"Kârgir yedi Bab odayı müştemil medresenin"* 4788 kuruşla[2] ta'mîr edildiği anlaşılmaktadır. 4. maddedeki vesîkada ma'a dershâne sekiz oda denecekken sekiz bab oda ma'a dershane gibi yazılması bu tereddüde sebeb olsa da, gerek iki vesîka, gerek mahallinde yedi höcre bulunması te'îif hatâsını düzeltmekdedir.

Medrese kubbeli bir medhal ve derin tonozlu bir eyvânın teşkîl ettiği orta sahnın, iki tarafına dizilmiş eb'adca birbirlerinden farklı yedi höcreden mürekkebdir, (108. R.)[3]. Odalar tonozla örtülüdür. Eyvân tonozu bir köfekî taşı üç sıra tuğladan örülmüştür. Eyvan özengisinde lotüs yapraklı ve takozlu bir silme vardır (110., 111. R.). Tonozla medhal kubbesini ayıran kemer Bizans başlıklı iki eski sütûna oturur. Medhal kubbesi kürevî 'alîkalara müsteniddir, bu gün yıkık olduğundan feneri olup olmadığı bilinemez. Yalnız ortada zarîf delikli bir yalak taşı vardır, (109., 112. R.). Hâricî duvarlar 'umûmiyetle bir sıra gayr-ı muntazam taş, üç sıra tuğla ile işlenmişdir. Hiç tuğlasız olanlar da vardır. Esas kapıya gönye burun kesilmiş eski bir Bizans sövesi konmuşdur, (113. R.). Bu

112. R. : Bursa Kal'eiçi'nde Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi su yalağı

113. R. : Bursa Kal'eiçi'nde Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi

medrese pek basîtleştirilmiş bir Selçuk medresesi tipindedir. Ondan farklı olduğu cihet, kubbe ile eyvân arasındaki kemer ve lüzûmsuz yere kullanılmış sütûnlarla, başlık ve söve gibi Bizans artıklarından kullanılmış bulunmaktadır. Bu kadarı da yeni fetholunmuş bir hıristiyan ülkesinde ilk yapılan eserlerde pek tabî'îdir.

Kâzım Baykal Bey bu medreseyi manastıra benzeterek bir çok kısımlarının Bizans malzemesi ve işçiliği ile yapıldığını, binânın Hüdâvendigâr Câmi'i, Eski Kaplıcave Kirmastı'daki Lâlâ Şâhîn manzûmesiyle birlikte mütâla'a edilmesini ve ayrıca bu medresenin Hüdâvendigâr Devri'nde yapıldığını söyler[4]. Gabriel bu ifâdelerin yalnız son kısmını Kâzım Baykal Bey'den iktibâs ederek Hüdâvendigâr Devri'nde beylerbeyi olan Lâlâ Şâhîn tarafından inşâ olunduğunu bildirir.

Medresenin işçilik, plân ve ba'zı küçük istisnâlar hâriç malzeme bakımından. Bizans'la 'alâkası olmadığını gördük. Bu ciheti tashîh ederken Hüdâvendigâr Devri'nde olmayıp Orhan Gaazî zemân'ında, 749 dan evvel yapıldığını da yukarıda belirttik. Hattâ ilk medreselerimizden biridir; belki birincisidir, dedik; hakıykat de budur.

Eser, bu gün, perîşan bir hâldedir. Etrâfını binâlar sarmış, garb ucundaki odanın tonozu temâmen yıkılmış, her tarafı yağmur suları istîlâsına uğramıştır ve uğramaktadır.

33 — Bursa'da Orhan Gaazî Medresesi :

Orhan Gaazî'nin Bursa'da iki medresesi vardır. Bu bahsedeceğimiz kendi türbesinin bulunduğu (Sainte Elie) nin yakınındadır. Bu sebeble Manastır Medresesi de derler. Neşrî, Orhan Gaazî için «مناستری بروسادہ بو مدرسہ انڈی»[5] "manastırı Bursa'da bu medrese itdi" demektedir. Tam mevkı'i bilinmiyor ise de, bir vesîkadan mezkûr sâhanın şimâlinde olduğu anlaşılmaktadır. Gurre-i Receb 1209 (1795 başı) târîhli bir kayıdda *"Türbenin medrese tarafındaki sakfının"* ta'mîri zikredilmektedir[6]. Türbenin şarkı uçurumdur. Garbda Osman Gaazî Türbesi vardır; cenûb yoldur. O hâlde medreseye şimâl tarafı kalmıştır. Biz de Kal'e İçi plânı denememize (72. R.) böyle işâret ettik.

1) B.K.S., 1333 senesi, ——

2) B.K.S., 1261 senesi, 310 S.

3) Bu medresenin plânı yalnız Gabriel, a.e., 156. S. 102. fig. de neşredilmişdir. Ancak orta kısmın eb'âd farkları gösterilmediği gibi, iki taraf höcreleri 'aynı eb'adda çizilmiş, üstelik şark tarafına bir oda eklenerek 7 yerine 8 höcre çizilmiştir. Metin tâ'rîfinde de böyledir.

4) Kâzım, a.e., 56-57. S.

5) Mevlânâ Neşri, Fâik Reşid - Mehmed Köymen tab'ı, a.e., 186. S., Taeschner, a.e., 51. S.

6) B.K.S., 4. C., 30. S.

Medrese müte'addid ta'mîr geçirmiştir. 1 Safer 889 (29 Şubat 1484) târîhli bir dîvan hükmünde "... *Ceddim , Orhan tâbeserâhın* [illegible] *medresesine vakf olan hamamın altı bi nakçeye ta'mîr ettirilmesi*" [1] emrolunmaktadır. 1219 da (1804) vâkı' büyük yangında türbe ile berâber hasar görünce *"Medresenin noksan kalan dört odası ve dershâne için"* 2500 kuruş [2] ve bir ay sonra 15 aSfer 1224 (1 Nîsan 1809) de, câmi'le berâber, medresenin 11732,5 kuruşla ancak bitirildiği [3] ve 15 Cemâziy'ül-âhır 1260 (2 Temmuz 1844) târîhinde *"Kal'ede Orhan türbe-i şerifleri ittisâlinde* [4] *on beş bâb oda v ebâb dershâneyi muhtevî ahşâb* [5] *medresenin 6571 kuruşla ta'mîr"* olunduğu öğrenilmektedir [6].

Bu son 1260 ta'mîrinden sonra, 1271 (1855) zelzelesinde yıkılmış ve Vâlî Ahmed Vefik Paşa tarafından, etrâfındaki evler istimlâk edilerek türbeler meydana çıkarılmış, medrese de şimdiki ilk mektebin yerine naklolunmuş ise, de onun zemânında ikmâl edilememiş, Vâlî Hacı İzzet Paşa tamamlamak teşebbüsünde bulunmuştur. Medresenin 1324 (1906) da 38 talebesi vardı. 1921 de ilk mektebe çevrilmiştir.

34 — Bursa'da Aşağı Şehir'da Orhan Gaazî Medresesi:

Orhan Gaazî'nin bu medresesi câmi' ile Belediye arasındaki sokağın köşesindeki bahçenin yerinde idi [7]. Vesîkalar bu medreseden XVIII. 'asra kadar bahseder; fekat Hisar'daki gibi oda 'adedi ve eşkâli hakkında bir ma'lûmât vermez. Biz (73. R.) de devrindeki misâlleri nazâr-i itibâre alarak, önü açık bir plânda küçük mikyasda gösterdik. Ammâ bunun sırf 'umûmî plânda yeri boş kalmasın diye yapıldığını söylemeğe hâcet yoktur. Bu medrese 1313 (1897) ma'mur idi [8]. Medreseden bir vesîkada şöyle bahsolunuyor: *"Orhan 'imâretinde fukarâ-i müslimîn içün tabh olunan fodulanın kadîmden on ikisi bir kıyye gelub imam hatîb ve sâir hüddâmı için tabh olunan fodulanın dokuzu bir kıyye suhtevât ve müderris ve dânişmendler için tabh olunan fodulanın altısı bir vukıyye idi Vakfın mütevellîsi Dar'üs Sa'âde Ağası Idris Ağa tarafından gelen mektubda müderris ve dânişmend, suhtevât fodulasından mâ'adâ fukarâ ve sâir hüddam için tabh olunan fodulanın dördü bir vukıyye kesilmesi..."* Dîvanca emir olunmakdadır. Târîhi evâsıt-ı Cemâziy'ül-âhır 1043 (1633 sonu) [9] dur. 25 Rebî'ül-evvel 1145 (15 Eylûl 1732) târîhli başka bir vesîkada da *"Sultan Orhan Câmi'i ve 'imâret-i münîfe ve medrese-i lâtîfenin ta'mîr ve termîmleri 'imâretin cevz kapıları, talebenin çorba içtiği mücedded mahal, küçük mahzen-i 'imâretin karşusundaki büyük anbarın 209170 akçeye ta'mîri"* mevzû-i bahs olmaktadır,[10]. Bundan sonra bir vesîkaya raslanmadı.

C — BURSA MEKTEBLERİ

35 — Bursa'da Orhan Gaazî Mektebi:

Bursa'da Orhan Gaazî Câmi'inin avlusunda bir mekteb - mu'allimhâne olduğu sicil kayıdlarından anlaşılmaktadır.15 Rebî'ül-âhır 1038 (11 K.evvel 1628) târîhli sicilde câmi'in ve etraf duvarlarının ta'mîrleri zikrolundukdan sonra *"... ve câmi'i şerîfe muttasıl muallimhânesinin sakfı kiremitleri ve kurşundan olukları ve câmi'-i şerîf havlisinde muallimhâneye muttasıl ve mülâsık su maksemi taşları ve bölmeleri harâb olup ta'mîri hassa mi'mârı üstâd Ibrâhim bin Abd'ül-ganî on bir bin beş yüz akçeye ta'mîrini..."* [11] eylediği beyân edilmektedir. Câmi'e muttasıl, o zamanın ta'bîrince, yapışık ma'nasına gelmez; yakınında demektir. Nitekim mekteb'e bitişik olan su maksemi için (muttasıl ve mülâsık) ta'bîri kullanılmıştır. Maksemin mektebe muttasıl olması, her gün gelen çocuklara suyun feyz ve bereketini tattırmaktadır. Bu bizden olan Bursa'nın zevkine doyulmayan en tipik ve cana yakın motifidir. Deresi kurşun olduğundan, mektebin kubbeli bulunduğu anlaşılıyor, kiremid kubbeye de kaplanır. Husûsî kubbe kiremidi olabileceği gibi kurşun iken 'âdî kiremite de tahvîl edilmiş bulunabilir.

1261 (1845) târîhli dîğer bir vesîkada da, 32 mekteb miyânında *"Sultan Orhan Gaazî Mahallesi'nde câmi'-i şerîf ittisâlinde kâin bir bab kârgîr mekteb derûnî swası döşeme ta'mîri üç penceresi müceddeden çerçevesi 380 kuruşa..."* ta'mîr edildiğini göstermektedir. Bundan da o târihde kârgir mektebin mevcûd bulunduğunu ve Orhan Gaazî Mahallesi'nde dendiğine nazaran, Ulu Câmi' semtinde olup Hisar'da bulunmadığını anlamaktayız.

Mektebin yerini câmi'in şimâlinde ve Koza Hanı'nın yakınında tahmîn ettik ve öylece gösterdik, (73. R.). Fekat bu yerleşdirmenin sırf plân açık kalmasın fikriyle yapıldığını 'ilâveye hâcet yokdur.

1) B.K.S. 4. C., 30. S.
2) B.K.S., 277. C., 62. S.
3) B.K.S., 277. C., 80. S.
4) Bu vesîka da Orhan Türbesi ittisâlinde olduğunu te'kîd ediyor
5) Ahşab ta'bîrinden kârgir duvar üstüne ahşab çatı ve tavan kasd edilmekdedir.
6) B.K.S. 1260. Sene, 310. S.
7) Memduh Turgud, a.e., 81. S.
8) Şemsüddin Ulusoy, Medâr-ı Şems, (gayr-ı matbu', 186. sıra.
9) B.K.S., 251. C., 23 S.
10) B.K.S., 243. C., 24. S.
11) B.K.S., 300 C., 93. S.

D — BURSA ZÂVİYELERİ

36 — Bursa'da Orhan 'İmâret-Zâviycsi:

Bu 'imâret Belediye binâsının altında 1935 senesine günkü Belediye binâsının yerinde bulunuyordu, (73. R.). Ta'yîn edilemeyen bir zemanda zâviye yıkılmış, yalnız matbah kalmış ve oradan şehrin fukarâ-ı müslimînine ve medrese bahsinde yazdığımız gibi, imam, hatîb ve sâire gibi hayrât hademesine ve talebeye aş dağıtıldığı için, aşhâne mukaabili 'imâret ta'bîri bu mutfağa 'alem olmuştu. Şemsüddin Ulusoy, yazma eserinde, *"câmi' civârında tâbhâne imâret gibi şeyler de yapılmıştır. 'İmâreti duruyorsa da şimdi Belediye olan mahallin müsâfirhâne ve tekye olduğu anlaşılıyor. Mürûr-ı zemânla harâb olmuş oraları arsa-ı hâliye iken Belediye dâiresi yapılmıştır"* diyor. Memduh Turgud da *"Şimdiki Belediye bahçesinin yerinde Orhan Medresesi, müsâfirhâne ve zâviye varmış"* [1] olduğunu bildiriyor.

Bu 'imâret Belediye binâsının altında 1935 senesine kadar bâkıy idi. O târihde yıktırılarak yol hâline getirilmiştir.

Resimde gösterdiğimiz şeklin bir tasavvurdan ibâret olduğu, îzâhdan vârestedir. Zîrâ höcre adedi ve sâire gibi tafsîlât mechûlümüzdür. Civârında ayrıca medrese, câmi' gibi te'sîsler olduğundan, merkezî geniş bir sahne ihtiyaç kalmamaktadır. Biz de yalnız bir iskân yeri olduğunu nazar-ı i'tibâre alarak, revaklı bir sistem kabûl ettik.

E — BURSA 'İMÂRETLERİ

37 — Bursa Orhan Gaazî Aşhâne ve Anbarı:

(73. R.) de görüldüğü gibi Medrese, Zâviye, 'İmâret birbirine bitişik idi; Aşhâne en şimâlde bulunuyordu [2]. 1935 senesine kadar ayakta olan [3] 'İmâret = Aşhânenin karşısında anbar vardı.

Yukarıda, medrese bahsinde, zikrettiğimiz 1145 târîhli ta'mîr vesîkasında anbârın 'imâret karşısında olduğu belirtilir. Yakın vakıtte yıkılmış olmasına rağmen ma'alesef bir fotoğrafı ele geçmedi.

F — BURSA HANLARI

38 — Bursa'da Bezir Hanı:

Bezir Hanı - Şâhin Lâlâ - Lâlâ Şâhîn - Demir Hanı da denilen Lâlâ Şâhin Paşa'nın vakfı, ya'nî Bursa ve Kirmastı'daki hayrâtının îrâdı idi. Lâlâ Şâhin Paşa'ya 'âid olduğu sicillerden anlaşılmaktadır [4]. Yukarıda Lâlâ Şâhin Paşa'nın medresesi bahsinde zikri geçen vakfiyede, îrâdlar miyânında bu han yoktur. 1278 (1861) de çizilen Bursa haritasında Demir Han nâmı ile Fidan Hanı'nın ikinci kısmına şarkdan bitişik olarak görülmektedir. 1318 (1900) daki Bıçakçılar yangınında harâb olmuştur. 1037 (1627-28) târîhli bir sicil kaydında, altında 32 dükkânı olup, altı odasıyla berâber bunların icâreteyne raptolunduğu ve 25 höcresinin 29000 akçeye ta'mîr ve kurşunlarının kiremide tahvîl edildiği anlaşılmaktadır [5]. Bu vesîka, bize üst katta en az 25 oda ve altında 32 dükkân ve altı oda olduğunu da gösterdiği gibi, Bursa eserlerine bir 'illet gibi 'ârız olan, kurşun yerine kiremit konmasına daha, bu târîhlerde başlanmış bulunduğunu da haber verir. Han iki katlı ve oldukça genişdir. Harîtada Fidan Hanı'na yakın büyüklükde, tahmînen 50×40 eb'âdındadır.

Başka vesîkaalara göre 968 (1560-61), da hanın 15000 akçe ile ta'mîrine fermân verilmiş [6], sekiz sene sonra 977 (1569) de *"Lâlâ Şâhin mutevellîsi Hacı Hüsrev bin Abdullah vakıftan Bezir Hanı ta'mîre muhtac olup 20000 akçe ile ta'mîrine fermân buyurulmuş"* olduğu [7] anlaşılmaktadır. Lâlâ Şâhin Paşa'nın medresesi bahsinde söylediğimiz gibi, Paşa'nın muhtemelen, yine bu civârda 28 dükkânı daha, hayrâtının irâdları arasında idi.

1) Memduh Turgud, a.e., 81. S.
2) Kâmil Kepecioğlu, yazma 'İmâretler Eseri (nezdimizde)
3) Kâzım, a.e. 103. S., Memduh Turgud, a.e., 81. S.
4) Bursa Hanları, Bursa 1935, 17-18. S.
5) B.K.S., 241. C., 9. S.
6) B.K.S., 92. C., 243. S.
7) B.K.S., 111. C., 25. S.

39 — Bursa'da Emîr Hanı:

Ulu Câmi'in şimâl-i şarkîsindedir. İki binâ o kadar yakındır ki, minâre hanın ahırlarının içine girmişdir. Bu hana evvelleri Bezâzistan denilmekte idi. 800 târîhlerinde Orhan Gaazî vakfiyesini tenfîz eden Molla Fenârî, Yıldırım'ın bedestanı yeni yapılmış olduğundan, bu binaya Eski Bezâzistan ismini vermişdir.

Neşrî, Orhan manzûmesinin inşâsını anlatırken, Gök Dere'nin Balık Pazarı'ndan, ya'nî şimdiki Çakır Ağa Hamamı yerinden ve yâ yakınından aktığını ve bunun karşı sâhiline At Pazarı yapıldığını söyler ve *"Şimdi ol At Pazarının yeri Sultan Hanı olmışdır"* der. Demek At Pazarı bu mahalde pek az müddet kalabilmiştir. Neşrî'nin verdiği ma'lûmâtdan da Sultan Hanı ismi çıkmakdadır. Orhan 'İmâreti bahsinde yazdığımız 929 (1522) târîhli tahrîr defterinde "Hân-ı Bezzâziye" ismi verilmektedir. Bu târîhden sonra (Emîr Hanı) ismi yerleşmiştir. Orhan Gaazî vakıfları hisab defterinde de böyledir. Hâlâ da bu sûretle anılır. Paşaya general demek gibi, bunu da (Bey Hanı) nâmıyla terceme etmek 'abesdir.

Bu han büyük tahrîbâta mâ'rûz kalmış, şimâl cebhesi kâmilen yıkılmış, üst revâkından hemen eser kalmamış idi. 1958 çarşı yangınında daha da harâb olmuş, bir müddet kullanılamamışdır. Fekat bu yangın, her taraftan tecâvüz eden 'ilâvelerin kaldırılıp hanın asıl hâline ircâ' edilmesine yaramışdır. Meselâ, avluya doğru taşan dükkân önleri. revâkın iç yüzüne kadar olmasa da, ayaklar hizâsına kadar çekilmiş, bozulan şimâl cebhesi ve hey'et-i 'umûmîyedeki tahrîfât oldukça düzeltilerek binâ bir bütün olarak meydana çıkarılmışdır. Bu vaz'iyeti anlatmadan evvel hanı vesîkaların delâletiyle tetkıyk edelim: 'imâreti anlatırken bahsettiğimiz 1233 târîhlî muhâsebe defterinde:

şehrî 30 akçeye kiraya verilen 63 oda
» 19 » » » 1 »
» 20 » » » 5 »
» 15 » » » 2 »
» 35 » » » 1 »
» 60 » » » 1 »
» 25 » » » 1 »
74

olduğu anlaşılmakda, yerinde de, altlı üstlü 74 oda bulunmaktadır. Ta'mîrden sonra hanın aldığı hâli, ya'nî mevcûdu, gösteren resimlerde (114., 115. R.)[1] bu 'adedde oda vardır. Mimâr Sedad Çetintaş kendi plânında gösterdiği 36 alt ve 37 üst höcre 'adedinin bir risâledeki, takrîbî, 35 alt, 35 üst oda[2] sayısına uymamış olmasından dolayı 'özür dilemektedir[3]. 'Özür dilemeğe mahâl yoktur. Çünki hanlar kitâbındaki kayıd da temâmen 'indîdir; gösterilen vesîkaya uymaz. Zâten her katta müsâvî mıkdarda höcre bulunmasına da imkân yokdur; üstte, alttakinden, mutlakaa 2 'aded fazla olacakdır. Bunlar da medhal üstü ile, ahıra geçişin üstüne gelen odalardır. Esâsen yukardaki mufassal ve müdellel vesîka da bunu âşikâr kılar. Bu vesîkayı sırası gelince yazacağız.

Bu han bir çok yangın ve zelzelede harâb olmuş, mütemâdiyen ta'mîr edilmiştir.

1 — 950 (1543-44) târîhli sicilde, *"Bursa'da vâkı' merhûm-ı mezbûrun Eski Bezâzistân dimekle ma'rûf hanın mütevellîsi Mahmud Bey bin Abdülhay Meclis-i Şer'e gelüp kadîm'ül-eyyâmdan beri kepenekciler bu hana konarken Hasan isminde bir han sâhibinin teşvîkı ile onun binâsına konduklarını beyân ile bundan böyle Emîr Hanı'na konmaları..."* için karar verildiği görülmektedir.[4]

2 — 2 Zi'l-hicce 950 (2 Şubat 1544) târîhli bir fermânda Orhan tâbeserâhü evkaafından 163 dükkân ile (Kârbansaray)ın sakfı yandığından mezkûr mütevellî *"Mahmud zeyyede kadrühü'ya 'imâret-i mezbûre akçesinde Hızâne-i 'Âmiremden 100000 akçe ihrâc"* olunduğu bildirilip ta'mîrâtın hemen yaptırılıp muhâsebesinin gönderilmesi emrolunmakta ve yalnız bir miktar dükkân için:

38 Bıçakçı dükkânına 21500, 19 'Attar dükkânına 11500, 23 Mücellid dükkânına 12500, 4 Sahhaf dükkânına 6590, Sakfa 5400 akçe isâbet ettiği tasrîh edilmiştir[5]. Bu sicil sakfın ahşab olduğunu ve hana 'aynı zemanda kârbanseray dendiğini bildiriyor.

3 — Evâil-i Safer 1044 (Temmuz 1634) târîhli kayıdda, fevkaanî 35 höcrenin sakfının aktarmasına ve Câmi'-i Kebîr minâresine muttasıl olan sakfın ta'mîrine 24185 akçe sarf edilmiştir[6], denmekdedir.

4 — Evâhır-i Muharrem 1081 (Hazîran 1670) târîhli kayıdda *"... Orhan vakfından Uzun Çarşu'da müşâhere cibâyetine tâbi' Emîr Hanı dimekle ma'rûf hanı kadîmden bu âna bahar kapanı olup cümle sûkda kantarı yüriyüb*

1) Hanın plânları, Sedad Çetintaş, a.e., 5-12 lev. lardadır. Ancak bu plânlarda, şimâl cenub istikaametindeki 7 revak kemeri birer fazlasıyla 8 olarak gösterilmiştir. 8 değil 7 dir. Kezâlik hanın eb'adı 6 metre kadar fazladır. Handaki gönyesizlik hiç nazar-ı i'tîbâra alınmayarak karşılıklı dılı'lar 'aynı eb'âdda ve bütün odalar müsâvî çizilmiştir. Halbuki kira bedellerinden de anlaşılacağı gibi tam müsâvî değildir. Arkadaki ahırda da, ayaklar olduğu zannedilmiştir. Hakıykatde ahır ayaksız tek tonoz ile örtülüdür; minârenin yakınında tonozun bakıyesi el'ân mevcûddur. Teferruâtdaki farklar ancak plânların mukaayesesiyle anlaşılabilir. Yalnız şu kadar söyleyelim ki tafsilâtını koyduğu kapı, pencere kanatları zemânından değil, çok sonradandır.

2) Bursa Hanları, Bursa 1935, 4. S.

3) Sedad Çetintaş, a.e., 23. S.

4) B.K.S., 48. C., 84. S., Bursa Hanları, 3. S.

5) B.K.S., 48 C., 153. S.

6) B.K.S., 253. C., 7. S. Yukarıda bahsi geçen oda 35 'adedi buradan çıkmış olsa gerektir.

hân-ı mezbûrun kapısında sabun satılup ol çarşuda müsâfirden gayrı yerli sabun satup hân-ı mezbûru ibtal ve vakfa noksan müteretteb olmağın eskisi gibi yaptırılması..." denmektedir[1].Bundan (Emîr Hanı) ismi gün gibi zâhir olmaktadır. Bunu nasıl Bey Hanı diye vaftiz edebiliriz? Bir defa Bey Hanı ismi geçmediği hâlde bu zorlama tercemeye ne lüzûm vardı? Bu düpedüz târîhi tahrîftir.

5 — Hanın târîhi ve vakıf mekanizmasının işleyişi bakımından mühim olan bir vesîka da, evâhir-i Rebî 'ül-âhir 1085 (Temmuz 1674) târîhlidir : "*Orhan Câmi' ve 'imâreti vakfından Uzun Çarşu'da vâki' Emîr Hanı dimekle mârûf hanın zelzele-i 'azîmede kapu tarafı harâbe müşrif olub yapılması mühim ve elzem olmağla vakfın müsâ'adesi olmadığından 1085 Mart'ından 1087 Mart'ı âhırına kadar üç senesi ber-tahvîl-i zabt üzre 30000 akçeden 90000 akçeye Hıdır Beşe'ye virilerek 90000 akçe alınarak Hân-ı Emir'in yapısına harc olunduğu...*"[2]. Evvelce hazîneden 100000 akçe çıkarılarak hemen ta'mîr olunan hanın 130 sene sonra 90000 akçe istikrazla ta'mîr edilmesi anlaşılır şey değildir. O han ki yalnız kantâriye resmi 360000 akçe tutmaktadır.

6 — 2 Cemâziy'ül-evvel 1179 (17 T. Evvel 1765) târîhli bir kayıdda da bu hanın *me'kûlât ve gayr-ı me'kûlâtdan her nesnenin tartısı için* yegâne mahal -kapan- olduğu ve başka yerde tartı yapılmaması kadı tarafından emrolunmaktadır[3].

7 — 16 Receb 1199 (15 Mayıs 1785) târîhli sicilde Emîr Hanı'nın kantarcılığının taraf-ı vakfdan icrâ edildiği ve 25-30 seneye kadar bunun böyle olduğunu, o zamandan beri mütevellîlerin *duhan ardiyesi deyû* iltizâm ettiklerini, bu husûsun men'iyle kapının iki tarafında 5 zirâ'lık peykelerin hancı olanlara bırakılması bildirilmektedir[4].

8 — 2 Rebi'ûl-âhir 1202 (11 K. Sânî 1788) târîhli kadı sicilinde "..*Emîr Hanı dimekle 'arîf bir kârgir han-ı kebîrin sukuufunun kiremitleri ahşabdan çatı üzerine mefrûş oldığına binâen bu def'a Bursa'da bi kazâ'il-Lahi ta'âlâ vuku' bulan harîkde çâtî-i mezbûre muhterik olmagla hân-ı mezbûr odaları bi'l-icâreteyn taraf-ı vakfdan virilen temessûkât mûcibince müste'cirinden ba'zı kesânın'uhdelerinde olmagdan nâşî iktizâ iden tamîrâtı müste'cirîn tarafından t'amîr olunmak ve icâre-i vâhide ile olan odaları taraf-ı vakfdan t'amîr olunmak lâzım geldiği ...*" beyan olunmaktadır[5].

'Âdetâ bir silsile teşkîl eden bu vesîkalar hanın geçirdiği bütün safahâtı pek âşikâr bir sûrette önümüze sermektedir.

★

Bu han, tâ XIX. 'asrın sonuna kadar, bütün Osmanlı ülkesinde tatbıyk edilen istikrarlı han plânının tam ve âhenkli nisbet ve kıvâmını, birden bire ve ilk tecrübede ortaya koyan bir tertibdedir. Pratik gaayeler için yapılan binâda bütün arzular ve şartlar tahakkuk safhasına eriştirilmiştir. Bu yüzden beş 'asır bu plân değişmemiş, bozulmamış yalnız bir az daha zengin, bir mikdar daha süslü ve büyük yapılmıştır. Hamamlar için de hemen hemen böyledir. Fekat ma'nevî ve ictimâ'î hislere çerçeve teşkîl edecek câmi'lerin son ve değişmez merhaleye erişmesi için bir 'asır 850 (1446) târîhlerine kadar mütemâdiyen aramak ve mütemâdiyen bir şeyler yapmak îcâb etmiştir. Bu han, şehir içi ticâret hanlarının taleb ettiği bütün şartları yerine getirir. Alt katlar önü revâklı ve penceresiz eşyâ mahzenlerinden mürekkeb iken, üstler pencereli ve ocaklı odalardır. Burada, görünüşe nazaran, şehir tüccarı deposunu tutar, üst odalarda da ticâretini yürütürdü. Bu han bezzâzistan vasfına uygundu. Lâkin arada bir kervansaray da dendiğine göre, belki münferid seyyah tüccarlar ve kervanlarla toplu seyâhat edenler de buraya konardı. Ahıra bakarak, geceyi burada geçirdikleri düşünülebilirse de, ahırın yalnız gündüze mahsus olması ve yâ, buraya yalnız hayvanları bağlayıp kendilerinin ikaamete mahsûs hanlarda kalmaları da mümkindir. Çünki biz geceleri esas kapının kapandığına kaani'iz; amma kapının yatsıya kadar açık bırakılarak burada yatılması da imkânsız değildir.

Binâ kesme taş ve tuğla ile yapılmış kalın ayaklara müstenid ve tûlânî tonozlarla örtülü iki katlı revâkla kapıları bunlara açılan höcre ve odalardan mürekkebdir. Odalar da tonozla örtülüdür. Yalnız birinci kat revâkının dört köşesinde birer kubbe vardır. Duvarlar resimlerde görüldüğü gibi, epeyce kalındır. Bilhassa iki taraftan tonoz basan duvarlar daha enlidir. Ayaklardan mâ'adâ olan aksâm moloz taşı ve tuğla sıralarıyla yapılmışdır. İç duvarlarda hatılsız taş olanlar da vardır. Son ta'mîrde, bilhassa, eskiden yıkılmış olan şimâl ve şark taraflarındaki duvarlar yer yer çok ince tutularak odaların genişletilmesine ehemmiyet verilmiş, alt kat revâklar artık revâk olmaktan çıkıp arkadaki mahzenlerin devâmı hâline getirilmiştir. Bunların önünde birer demir camekân vardır. Yalnız evvelce avluya taşan kısımlar geri alınmıştır. (114., 115. R.). 1963 baharındaki vaz'iyeti göstermektedir. Bu târîhden sonra eski

1) B.K.S., 295. C., 146. S.
2) B.K.S., 316. C., 121. S.
3) B.K.S., 331. C., 72. S.
4) B.K.S., 314. C., 4. S. ve Bursa Hanları 4. S.
5) B.K.S., 1202 sene, 77. S. Bursa Hanları 4. S. da, hanın evvelce kurşunla örtülü olduğu, sonradan mütevellîlerin kurşunları satarak kiremit döşedikleri, 1782 de yangında tekrar ta'mîr edildiği, üstte 35 oda ve altta 35 deposu bulunduğu bildirilmekde vesîka olarak da, bu sicil gösterilmektedir. Halbuki bu vesîkada ne kurşundan bahis vardır ne de oda 'adedinden. Bu yolda yapılan 'indi tefsir birçok yanlışlıklara ve bu arada, Sedad B.in yersiz 'özür dilemesine yol açmışdır.

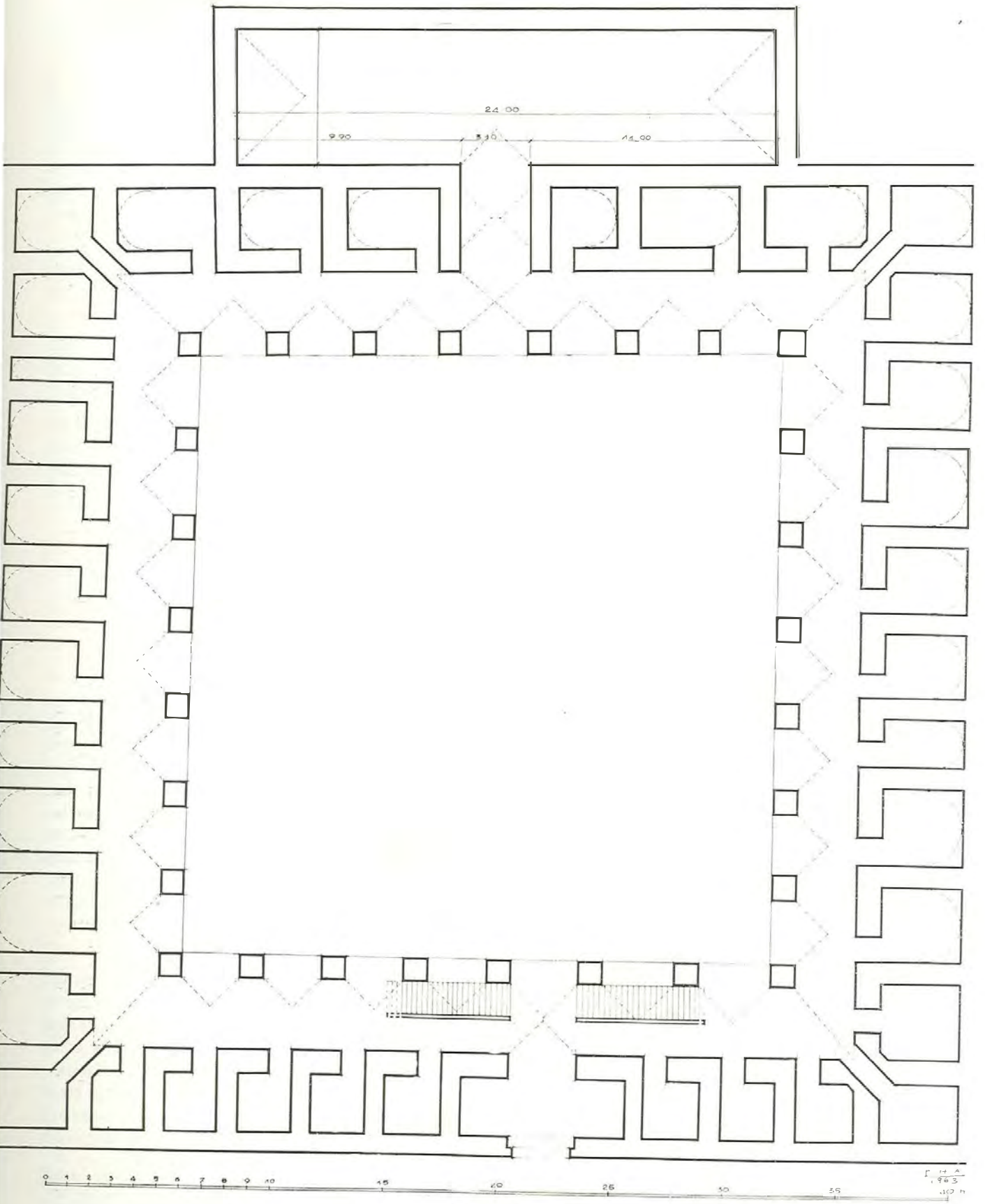

116. R. : Bursa Emir Hanı zemin katı restitüsyon plânı

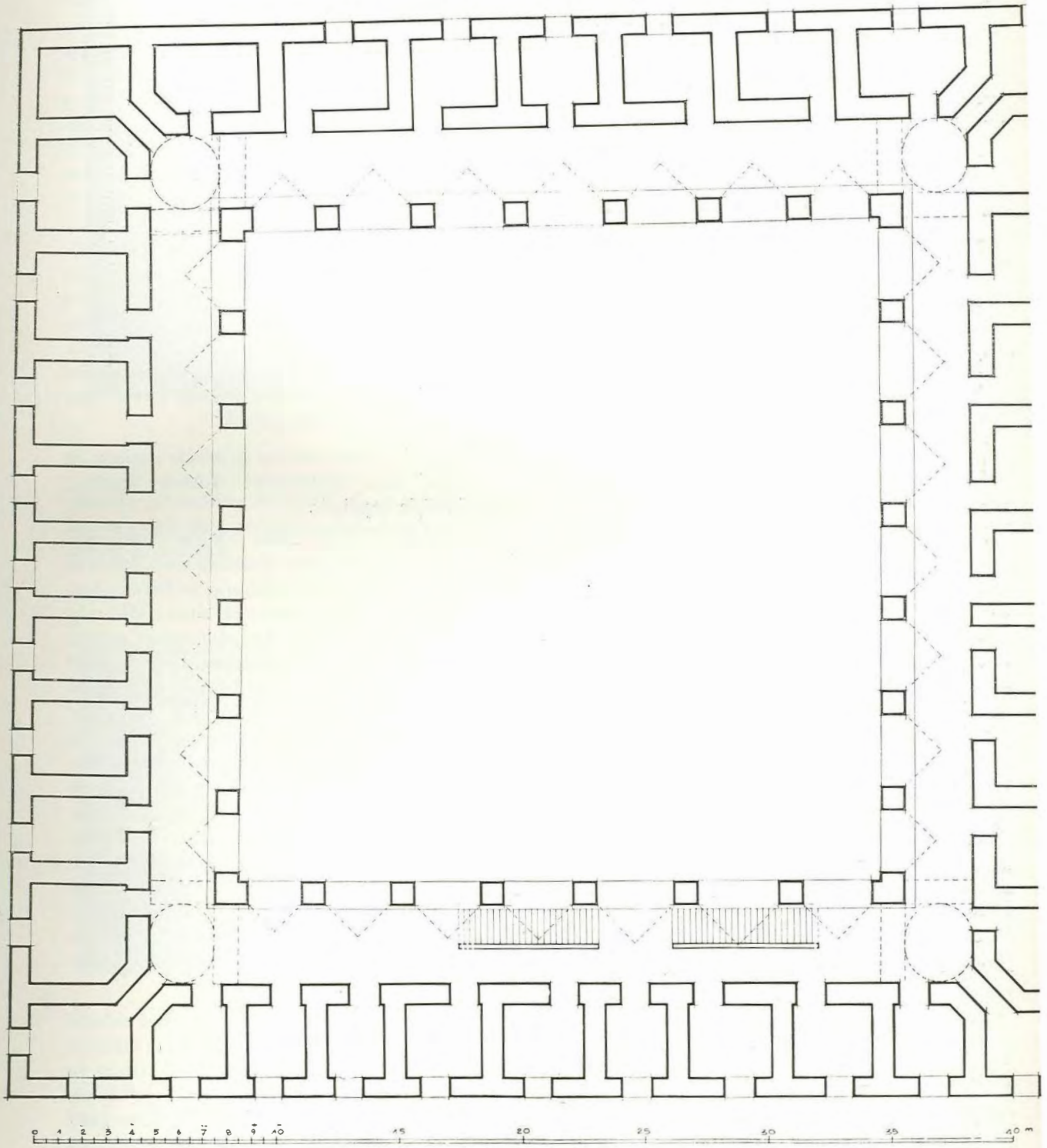

117. R. : Bursa Emir Hanı birinci kat restitüsyon plânı

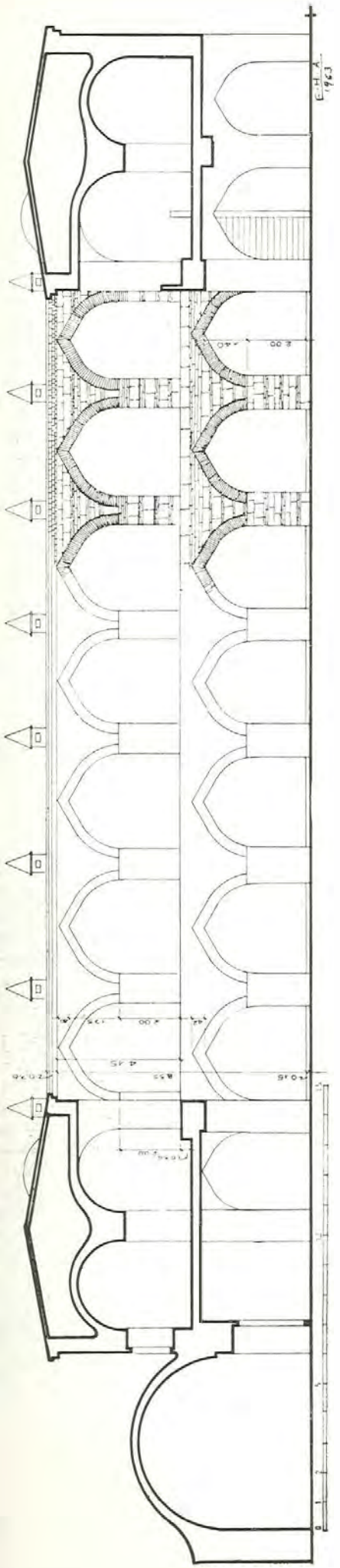

118. R. : Bursa Emir Hanı Makta'ı

ocakların çatı üstüne çıkan bacaları da temamlanmıştır. Bu restorasyonda şark ve şimâlde çok ince iç bölmeler yapılmıştır. Bununla berâber, hâricen görünenler eski şekillerini muhâfaza etmekdedir. Yeni tonozlar betonarme ile yapılıp üzerlerine çatı örtülmüşdür. Binânın bilhâssa avlusu gönyesizdir. Yalnız bir köşesi 90° dir. Diğerleri çarpıktır. Avlunun dılı'ları birbirine hiç uymaz; 1.00 m. kadar arada fark vardır. Revâk kemerleri başka başkadır; yanyana olanlar bile farklıdır. 'Aynı sıradakiler ve karşı karşıya olanlar epeyce değişikdir. Cenûb tarafındaki revâkın alt kemerleri tam dâirevî olduğu hâlde diğer üç taraf ve üst katlar mümâsî sivri kemerdir. Alt üst ayakların şâkuulleri bir kaç köşede kaçıkdır. Merdivenler de eş değildir. Odaların eb'adı ve duvar kalınlıkları muhtelifdir. Kirâlarındaki farkın bundan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Şark ve garbda olan dükkânlar sonradan binâya yaslanmış 'ilâvelerdir. Bütün bu farkları gösterebilmek için (114., 115. R.) de, hâl-i hâzırın eb'adlı bir relövesi verilmiş (116., 117. R.) de de restitüsyona esâs olacak plânlar gösterilmiş tir. Restitüsyonlarda yan dükkânlar nazar-ı i'tibâra alınmamış ve, tatmîn edici bir ize rastlanmadığı için de, büyük kapı pek basît bir şekilde çizilmiştir. Handa eskisinden hiç bir helâ izine rastlanmadı. Son zemanda mevcûd olanların temâmen muhdes olduğu görüldü.

Koridorlar iki yanda dar, ön ve arkada geniştir; bu yüzden birinci katın köşelerindeki kubbeler beyzîdir; plânlara da böyle geçmişdir.

Binânın 1962 - 1963 de yapılan ta'mîrâtı oldukça muvaffak bir çalışmadır. Bu kadar harâbîden sonra, icâretcyn sûretiyle tek tek odalara sâhib olanların arzûlarının bundan fazla te'lîf edilebilmesini beklemek 'abestir. Mâlî müşkilâtı da unutmamak lâzımdır. Mal sâhiblerinin zoruyla. döşemelerde mozayık çiniler kullanılmış, oda duvarları yer kazanmak için ince tutulmuştur. Bilhâssa, yıkılmış olan şark ve şimâl cebhesi odalarının duvarları pek incedir. Ocaklar ihyâ olunmamış, yalnız bacalar yapılmıştır. Oda kapıları ve alt kat camekânlar demirdendir. Bütün bunlara rağmen, hey'et-i 'umûmiye câzibdir; göze batan aksaklıklar yokdur. Söylediklerimizden başka yerlerde, cebhelerde, ayaklarda, kemerlerde, bacalarda Bursa inşââtcılığının bütün an'anelerine ri'âyet edilmiş, hiç bir 'unsurun yabancı tesîr bırakmamasına muvaffakiyetle çâre bulunmuştur. (118. R.) deki makta' ve (119., 120. R.) fotoğrafları bunu gösterir. Ahır kısmı 1964 de henüz ikmâl edilememişti. Teferru'âtta da ba'zı noksanlar mâlî imkânların müsâ'adesini beklemektedir.

Hülâsa edersek, bu han, devrinin 'umûmî mi'mârî seviyesini aşkındır. Şehir içi bir ticâret hanından beklenen bütün vasıfları hâzidir. Develerin dahî girip yüklerini yıkabilecekleri 25 metreden fazla iç avlu, eşyâ depo edilmesine mahsûs mahzenler, hayvanlar için ahırlar, ticâret edenler için ocaklı odalar, hepsi, bir ticâret hanının esâslı erkânıdır. Büyük Selçuk kervansaraylarından farkı, içinde ikaamet edilmemesidir. Bununla berâber bu vazîfenin büyük bir kısmını yerine getirdiği için arada bir, kervansaray ismi verildiğine şâhid olduk. Müte'âkıb 'asırlar, han in-

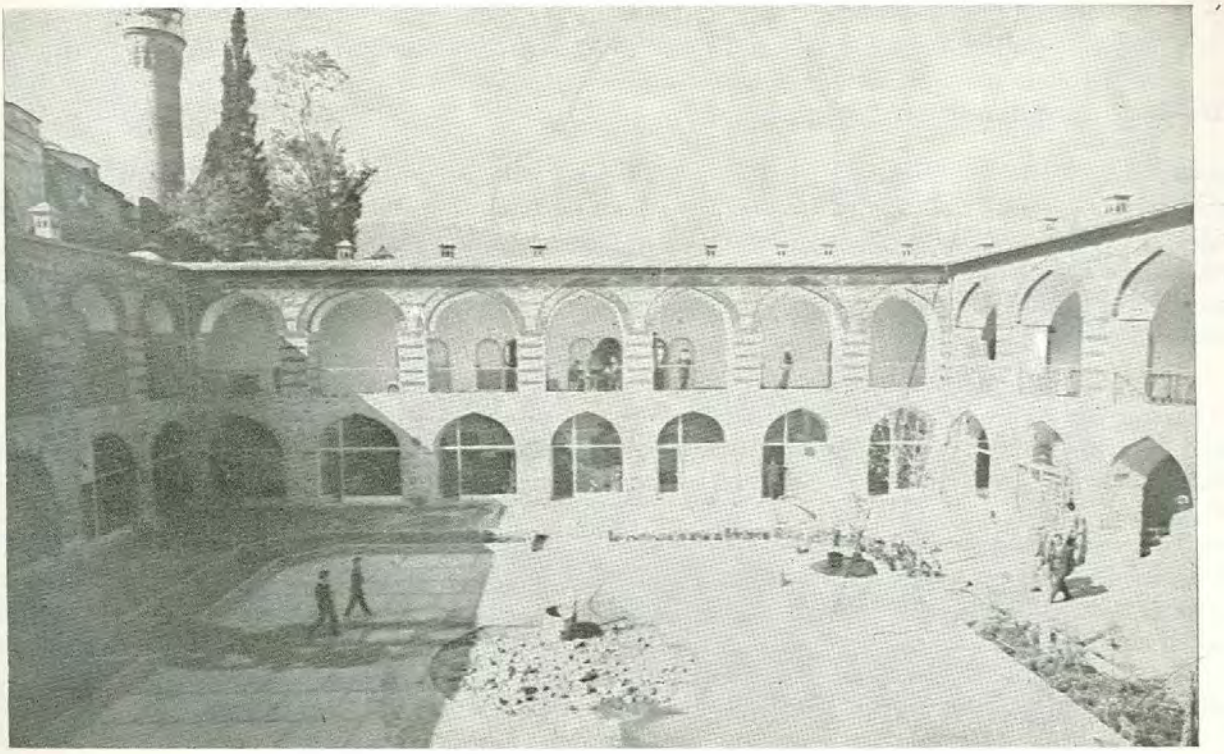

119. R. : Bursa'da Emir Hanı

şââtında, bu nisbetler dâhilinde, oda eb'adı 'aynı, fekat mikdarca daha fazla, yapısı daha i'tinâlı, muhteşem kapılardan girilen süslü cebheleriyle daha revnaklı olanları yapmakdan başka bir 'ilâve ve nisbetlerde bir ta'dîl aramaya ihtiyaç görmemiştir.

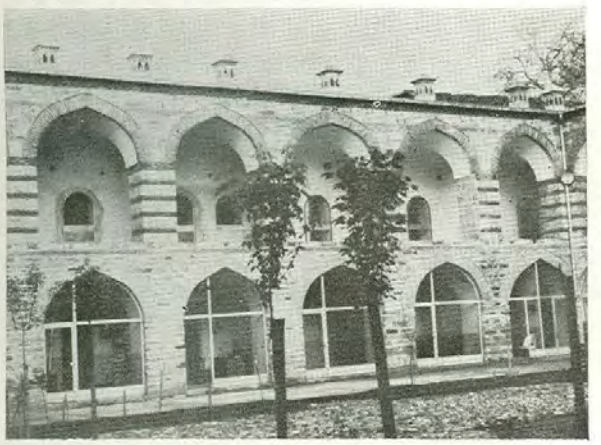

120. R. : Emir Hanı şark kolu

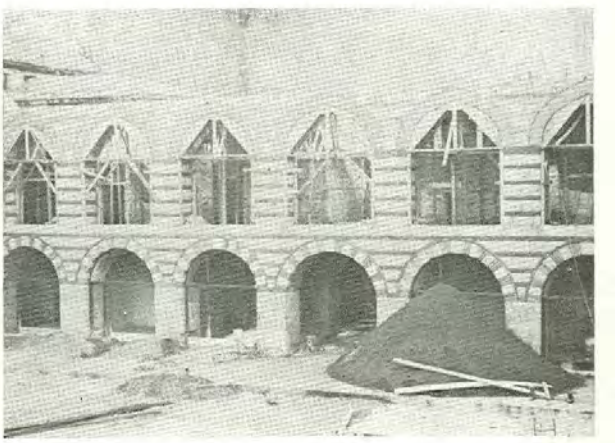

120. a. R. : Emir Hanı cenûb kolu

Gabriel bu hanların agora şemasından 'unsurlar taşıdığını söylemekte ise de [1] o vazîfeyi görmediğine göre neye istinâden böyle bir fikir yürütülebilir? Bilinemez. Gabriel bu han hakkında bundan başka bir mutâla'a beyân etmez. Bütün bahis bir kaç satırdır. Kâzım Baykal da basît bir şekilde bahsetmiştir [2].

1) Gabriel, a.e., 182. S.

2) Kâzım, a.e., 103. S.

g — BURSA TEKYELERİ

40 — Bursa 'Abdal Murad Tekyesi:

Alaca Hırka'nın ve kireç ocağının üstündeki ulu servinin dibindedir. Abdal Murad abdâlân zümresinin ileri gelenlerinden olup hak rızâsı için gazâ edenlerdendi. Bursa'nın muhâsarasında şimdiki makaamında gözcülük ettiği rivâyeti dolaşır. Güldeste-i Riyâz-ı İrfan tâbi'i Eşref Efendi'nin Baldır-zâde'den naklen 'ilâve ettiği hâşiyede, merkebini o mevkı'den koyverdiği ve kerâmetlerini görmüş olan Bursa küffârının, heybeyi doldurup gönderdiği yazılıdır [1]. Abdal Murad'ın da Abdal Mûsâ ve Geyikli Baba gibi, halk arasında dolaşan bir menkıbesi vardır. Halk bu can kaydından geçmiş gönül ehillerini kendinin âyinesi bilmiştir.

'Âşık Paşa-zâde *"Fukarâdan Abdal Murad, Mûsâ Baba, Pîr Mehmed Çüşterî vardır, bunların cem'isinin kerâmâtı zâhir olmuş kişilerdi"* demektedir [2]. Hâşiyede Bursa fethinde bulunduğu 'ilâve edilmişdir. Neşrî'de de 'aynıdır [3]. Şekaayık tercemesi [4], Tâc'üt-Tevarih [5] ve 'Âlî'de [6] daha fazla bir ma'lûmat yokdur. Güldeste, Abdal Murad'ın Bursa fethine iştirâkini, makberesinde büyük bir kılıc olup bununla vurduğu kayanın parçalandığını, hâdiseyi gören düşmanların târümâr olduğu ve Sultan Orhan'ın emriyle iki deniz ejderini öldürdüğünü yazmakta XVIII. 'asır başında kılıcın mevcûd olduğunu bildirmekdedir [7]. Baldır-zâde bu ejderler şeklinde iki tunç topuz yapılıp birinin türbeye konduğunu ve kılıçla berâber topuzların 1059 (1649) da orada olduklarını bildirdiği hâlde, Güldeste'nın tab'ı sırasında, 1302 (1884) de, artık bulunmadıkları bu eserin hâşiyesinde mezkûrdur. Yine 'aynı menba'a nazaran kullanılması pek güç olan kılıcın üçte biri hazîneye aldırılmış imiş. Ahmed Refik de buna yakın menkıbeler naklet-mekdedir [8]. Bu meczûb-i İlâhî'nin zâviyesini Orhan Gaazî yaptırmıştır. Evliyâ *"Tekye-i Abdal Murad Bursa'ya hevâle bir teferrücgâh, çimenzâr yerde vâki' âsitâne-i âli 'abâdır Pâ vü ser bürehne 'aşk-ı İlâhî ile püryân sînesi 'uryan canlar vardır ki teferrüce varan kimseye ez dil ü can hizmet iderler Bu tekyeyi Orhan Gaazî vakf eylemiştir Ehl-i ziyâret anda sohbet idüb 'ibâdet iderler"* demektedir [9]. Kadı sicillerinde bu tekye hakkında ma'lûmât vardır:

1 — 14 Muharrem 1004 (19 Eylûl 1595) târîhli bir fermanda zâviyenin meşîhatinin babadan oğula kalması şart koşulduğu için şeyh efendi vefât edince, altı yaşındaki oğluna kaldığı, fekat şeyh olanların imamlık etmesi îcâb ettiğinden, başka bir memlekette oturan evlâddan Hacı Mahmud'un bütün hak ve vecîbeleri ile bu makaama mutasarrıf olması emir edildiği bildirilmekdedir [10]. Dîvân-i Hümâyun bu tekyeyle bu derece 'alâkadar olmaktadır.

2 — 1055 (1645) târihli diğer bir kayıdda zâviyenin hudûdu mevzû-ı bahs olmakta, buraya komşu bir zâtin vefâtı üzerine *"...Merkuum zâviyenin tekye-nişîni olan Muharrem Dede ibni Derviş mahzerinde üzerine da'vâ idüb zâviye-i mezbûre kurbinde hadd-i şimâlîsi zâviye-i mezbûre ile Kasır beyninde olan 'arsaya ve matbaha ve zâviye-i mezbûre haremine ve hadd-i şarkıysı yüksek çam ağacıyla Çukur Çam beynine ve ba'dehû Sivri Tepe nâm cebel zeylinde olan yol gediğine mürûr iden yola bâdehû Üç Taşlar nâm hacerden Sarı Kaya nâm mahalle 'ubûr eden tarıyka ve hadd-i kıblîsi mahall-i mezkûrdan hatt-ı müstakîym farzıyla Güğüm Pınarı'na müntehî olan kestane bahçesi ve korı..."* nın hudûdunun ta'yîn edilmesi istenmekdedir [11]. Demek ki vârislerin kestane bahçesi ve korusu zâviyeyi üç taraftan kuşatmakta ve zâviye epeyce geniş bulunmaktadır. İçinde bir kasır, mutfak, harem, ve harem bahçesi ve sâire mevcûddur.

Çatısı ahşab olan zâviye ve türbe 1933 senelerinde yanmıştır [12]. Esâsen tekyeler kapatılınca metrûk kalmış idi.

Bunca menkıbesi yeni doğan bir devletin mefâhiri ile berâber târihe emânet edilen bu destan yiğidi velî XIX. 'asırdan sonra artık unutulmaya terk edilmiş, hâtırasından bir ulu servinin gölgesine sığınan bir iki duvar dökün-tüsü ve garîb bir mezar kalmışdır, (121. R.). Mezarı çekine korka ihyâ eden de yedi 'asır evvelki ruhtur.

41 — Abdal Mûsâ Tekyesi:

Abdal Mûsâ da Bursa fethinde bulunan ve edebiyâta ismi geçen Anadolu abdâlânındandır. Kaygusuz Abdal bir nazmında şöyle der:

1) Belîğ Efendi, Güldeste, a.e., 212. S., yan hâşiye.
2) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âl4 tab'ı, a.e. 200. S., haş., Nihâl Atsız tab'ı, a.e., 235. S.
3) Mevlânâ Neşrî, Taechner tab'ı, 232. S.
4) Şekaayık Tercemesi, Mecdî Efendi, a.e., 34. S.
5) Şa'düddin 8fendi, a.e., 2. C., 407. S.
6) 'Âlî, a.e., 2. C., 407. S.
7) Belîğ Efendi, a.e., 212-213. S.
8) Ahmed Refik, Bizans karşısında Türkler, İstanbul 1927, 165. S.
9) Evliyâ, a.e., 2. C., 17. S. matbû' nüshada yanlışlıkla 'Abdal Murad yerine 'Abdal Merâm yazılıdır. Evliyâ bundan başka Deveciler Semti'nde Şeyh Kili Man tekyesinin de Orhan Gaazi binâsı olduğunu bildirmektedir. Biz bu ismi başka yerlerde aradıksa da bulamadığımızdan sâdece kayd ile iktifâ ettik.
10) B.K.S., 195. C., 104. S.
11) B.K.S., 265. C., 116. S.
12) Kâzım, a.e., 71-72. S.

Hindden bazirgânlar gelür yayulur
Pişer lokmaları açlar doyunur
İkrarıdır koç yiğidin yuları
Ak pınarın yeşil güllü suları

'Âşık olan bu meydanda soyunur
Toklar gelür pîrim Abdal Mûsâ'ya
Fakıhleri çeksem gelmez ileri
Çağlar gelür pîrim Abdal Mûsâ'ya

Kaygusuz Abdal bu zâta pîrim dediğine göre Abdal Mûsâ'nın Taptuk Emre ve Yunus Emre'lerle münâsebeti bulunan bir azîz olduğu anlaşılmaktadır.

121. R. : Abdal Murad kabri

'Âşık Paşa-zâde, Hacı Bektaş-ı Velî'den bahsederken şunları yazar: *"Kendu bir meczûb büdelâ azîzdi Şeyhlikden ve mürîdlikden fâriğdi Abdal Mûsâ dirler bir derviş vardı Hâtûn Ana'nın muhibbi idi Ol zemanda şeyhlik müridlik igen*[1] *zâhir değildi Silsileden dahî fâriğlerdi Hâtûn Ana ol azîzin üzerine mezar itti geldi bu Abdal Mûsâ bunun üzerinde bir nice gün sâkin oldu Orhan Devri geldi gazâlar itti Süal bu Bektâşîler iderler kim Yeniçerilerin başındaki tâc Hacı Bektaş'ındır dirler Cevab yalandur ve bu börk hod Bilecik'de Orhan zemânında zâhir oldu Yukarı babda beyan ider dururum ve illâ Bektâşîler giymeye sebeb Abdal Mûsâ Orhan zemanında gazâya geldi ve bu Yeniçerinin arasında bile yürüdü ve bir Yeniçeri'den bir eski börk diledi yeniçeri dahî virdi yeniçeri üsküfünü çıkardı bunun başına giydirdi Abdal Mûsâ vilâyetine geldi ol börk bile başında sordular kim bu başındaki nedir Ol eyitti buna elif dirler didi Vallâhi bunların tâcının hakıykati budur"*[2].

Üsküfü -başlığı- veren 'asker daha o devirde belki Yeniçeri ismiyle bile anılmıyordu, amma bu serpûşun ta'mîminde Abdal Mûsâ'nın rolü olduğu anlaşılıyor. Neşrî'de tafsîlât yoktur. Evliyâ Çelebi *"Tekye-i Abdal Mûsâ Orhan Gaazî binâsıdır"*[3] cümlesiyle iktifâ etmiştir. 'Âlî Bursa fethinde bulunduğunu, kerâmetlerinin herkes tarafından görüldüğünü bildirip, Geyikli Baba ile aralarında cereyan eden bir menkıbeyi nakletmektedir; ona göre, Abdal Mûsâ bir kızıl koru atılmış pembe (pamuk) içine koyup Geyikli Baba'ya göndermiş; o da bir kâse sütle mukaabele etmiş. Mecliste hâzır olanlar cevâbın basîtliği karşısında hayretlerini izhâr edince, Mûsâ Abdal *"Şaşmayın muradları teshîr-i gazâle işârettir ki hayvânâtı teshîr itmek nebâtâtı tasarruf eylemeden ziyâdedir bu takdîrce anların kuvvei kerâmetleri izdiyadla âmâdedir"* demiş[4]. İki azîzin hoş bir cilvesi.... Şekaayık 'aynı menkıbeyi nakleder[5]. Güldeste *"Abdal-ı Hüdâ Mûsâ Baba'nın büdelây-ı erba'înden biri"* olduğunu ve Bursa fethine can ü gönülden yardım ettiğini Emîr Sultan'ın cenub sırtlarında sâkin iken vefat edib oraya defnedildiğini zikr ve İkinci Sultan Bâyezid'in torunu, Eyüb'de medfûn Hançerli Sultan için *"Abdal-ı Hüdâ'ya kubbe yakınında bir mu'allimhâne ve büyük bir medrese binâ itmişlerdir"* demektedir. Mezkûr eserin 1302 târîhinde tab'ı esnâsında oraları metrûk kalmakla, esâsen harab olan medrese ve mektebin, başka yere nakli karar altına alınmış fekat mütevellînin vefâtıyla akıym kalmıştır. Bu ma'lûmât yan hâşiyededir[6].

1) 'Aslâ ma'nâsınadır.
2) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli Bey tab'ı 205. S., Nihâl Atsız 237-38. S.
3) Evliyâ, a.e., 2. C., 17. S.
4) 'Âlî, a.e., 5. C., 64. S.
5) Şekaayık tercemesi, a.e., 33-34. S.
6) Beliğ Efendi, a.e., 213-214. S.

'Âşık Paşa-zâde'nin Orhan Gaazî için *ziyâde mehabbet ettiği dervişlere zâviyeler yapturdu* [1], demesine nazaran, fetihde bulunan Abdal Mûsa'ya da bir tekye yaptığı muhakkaktır; esâsen Evliyâ da böyle söylemektedir. Hançerli Sultan her halde basît olan kabri türbe şekline ifrağ ile, nâmını mekteb ve medrese ile ihyâ eylemiştir. Şimdi bu te'sîslerden eser yoktur; yeri Pîr Emîr'in altında, 'askerî lisenin şarkındadır. Hançerli Sultan'ın büyük hamam harâbesi, Pîr Emîr Câmi'i, münhedim medrese ve mekteb, yıkık Mûsâ Baba Câmi'i ve ayakta duran minâresinden buraların pek ma'mûr olduğu anlaşılıyor. Şimdi Pîr Emîr'den aşağısı bahçelik ve ağaçlıktır. Bursa, Edirne gibi, küçülmemiştir; buraların neden terkedildiği anlaşılmaz. Belki zelzeleler tesîrini göstermiştir. Yoksa semt olarak pek güzel ve manzarası son derece vâsi'dir. Mûsâ Baba Câmi'ini ve mevcûd minâreyi Şeyh'ül-islâm Abdülkaadir Efendi yaptırmıştır [2]. Kâzım Baykal'da Pîr Emîr civârı ve kabirler anlatılmışdır [3].

42 — Bursa'da 'Alâüddin Bey Tekyesi:

Bu mütevâzı Bey-zâde'nin, câmi'lerini araştırırken gördüğümüz kayıtlardan, Kükürtlü civârında bir tekyesi olduğu anlaşılmakta idi. Yeri belli olmayan bu te'sîslerin hemen bir buçuk 'asır sonra harâb olup gittiği, şa'bân 902 (1497) târîhli bir kayıddan anlaşılmaktadır. Bu vesîkanın metnine nazaran zâviyenin 'arsası mütevellîlerce mukata'aya verilmiş sonra tekrar inşâsı düşünülerek müste'cirin diktiği ağaç ve sâir mahsûle altı yüz akçe kıymet takdir edilip 'arsa geri alınmıştır [4] 1021 (1612) senesindeki bir kayıdda *"merhûm 'Alâüddin Beg ibni Osman Beg evlâdından Hızır Beg oğullarından Mehmed Çelebi"* tasarruf ettiği Kite Nâhiyesi'nin vâridâtını zâviyesine ve cüzhânlara bırakıp tevliyetini evlâdiyelik eylemiş *"sipâhî öşrü ve sâlârlık virdiğünden sonra huffâz ve imam ve câbiye 25 müd buğday 5 müd arpa 10 müd 'alef ve iki müd burçak virilür Der defteri köhne Bi'l-âhire bu mikdarlar hökm-i pâdişâhiyle tezyîd edilmiş ise de bu târîhde zâviye- mezkûre bil-külliye battaldır ve müşrif-i harabdır"* îzâhatı görülmektedir [5]. 1206 (1791) de Fodra Köyü'nü, zâviyesinde bir cüz' okunması için vakfeylediği kayıtlıdır [6]. Bundan sonra bir ma'lûmât bulunamadı.

43 — Nîlüfer Hâtûn Tekyesi:

'Âşık Paşa-zâde *"Ülüfer Hâtûn oldur kim Kapluca Kapusu'na yakın yirde Bursa Hisarı dibinde tekyesi vardır ve hem Ülüfer Suyu köprisin ol hâtûn yapdu ve ol suya Ülüfer deyû ad virdiler ve hem Murad Han Gaazî ve Süleyman Paşa dahî anın oğludur ikisinin dahî atası Orhan Gaazîdir Hâtûn ki vefât itti Orhan Gaazî'yle bile defnolundu"* [7]. Neşrî de hemen hemen 'aynı kelimelerle bahseder [8]. Bu tekyenin inşâdan sonraki safahâtı hakkında hiç bir kayda raslanmadı. Kâzım Baykal, Hisar'ın Kaplıca Kapısı dibinde zâviyesi olduğunu ve yerini bulamadığını söylüyor [9].

h — BURSA TÜRBELERİ

44 — Çoban Bey Türbesi:

Osman Gaazî'nin, 'Alâüddin ve Orhan Beylerden mâ'ada Çoban, Melek, Hamîd, Pazarlu isminde daha dört oğlu ve Fatma adında bir kızı olduğu Orhan Gaazînin 724 (1324) târîhli Mekece vakfiyesindeki şâhid imzâlarından anlaşılmaktadır [10]. Bu son dört Osman Oğlu'nun isimleri hiç bir vak'aya karışmadığı, silik kaldığı hâlde, Osman Bey'in büyük birâderi Gündüz Alp'in oğlu Gaazî Ak Timur Bursa muhâsarasının bir kanadını idâre etmiştir. İhtimâl ki, kendi oğullarının henüz bir kumandanlık yüklenecek yaşta olmamaları, Osman Gaazî'nin onlardan birine re'sen vazîfe vermemesine sebeb teşkîl edebilir. Fekat, belki tecrübeli bir serdar ile böyle bir işe koşulduklarını tahmîn mümkindir. Hâdiseleri etraflıca ele alınca, bu serdârın Bursa'nın şarkını kapatan Babalan Ağa ve ma'iyyetine verilenin de Çoban Bey olması 'akla gelmekdedir. Çünki, yukarıda gördüğümüz Balaban Kulesi, bu Çoban Bey'e temlîk edilen erâzî içindedir; türbe ile kule arası 100 m. kadar bir şeydir. Çoban Bey'in toprakları Balaban Kulesi'nden başlayıp tâ İrgandi Köprüsü'ne kadar olan Gök Dere sağ sâhiliyle, kulenin şimâlindeki dağ eteklerini kaplar. Balaban Çavuş'un Bursa muhâsarasından sonra ismine tesâdüf edilmediği hâlde, bu Çoban Bey burada mâlikâne te'sîs edip, sonradan yenilendiği ma'lûm olan câmi'ini belki kendisi yapmış ve türbesi de burada yer almıştır. Unutmadan şunu söylemek lâzımdır ki değme insana yeni fetholunan bir başşehrin hemen içinde bu kadar erâzî temlîk edilmez; Balaban Çavuş'a bile verilmemiştir. Bu temlîke, Çoban Bey'in Hânedâna mensûbiyeti sebeb olsa

1) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, 196. S.
2) Belîğ Efendi, a.e., 367-368. S.
3) Kâzım, a.e. 148-50 S.
4) B.K.S., 12. C., 339. S.
5) B.K.S., 249. C., 188. S. Bu vesîka, tereddüdle bahs edilen 'Alâüddin Bey'in Osman Gaazî'nin oğlu olması hakıykatini bir def'a daha ortaya koymakdadır.
6) B.V.A., M. Cevdet tasnîfi, 1418 No.
7) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, 17. S.
8) Mevlânâ Neşrî, Fâik Reşid-Mehmed Köymen, 104. S., Taeschner tab'ı 31. S.
9) Kâzım, a.e., 54. S.
10) İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, Gaazî Orhan Bey Vakfiyesi, Belleten, 19. sa., 277-88. S.

gerekdir; belki de muhâsarayı ikmâl ve şehre girmeğe Balaban Çavuş'un ömrü vefâ etmemiş, Çoban Bey'e nasîb olmuştur.

Çoban Bey Mescidi'nden bahsederken 982 târîhli bir sicil kaydı koymuştuk, (bk.: Çoban Bey Mescidi) bir diğer kayıdda da yunanlılar tarafından tahrîb edilen meşhûr Çarşılı İrgandi Köprüsü'nün yerinin Çoban Bey'e âid olması hasebiyle şehrî 35 akçe mukaata'asının tediyesine hükmolunmuştur. 20 Muharrem 1012 (30 Haziran 1603)[1].

122. R. : Bursa'da Çoban Bey Türbesi

123. R. : Bursa'da Balaban Hisarı'nda Çoban Bey Türbesi

1039 (1629) târîhli bir sicilde, *"Müfredât-ı sûret-i defter'ül-merhûm Çoban Bey der livâ-ı mezbûr-ı Bursa Evkaaf-ı Çoban Bey der Bursa merhûm Çoban Bey Balabancık Hisarı dimeğile meşhûr yirde kendüye türbe idüp dâiresinde olan yerleri vakf-ı evlâd itmiş Evlâddan birisi türbe-i mezbûrı mescid idüb mezkûr yerler mukaata'âya virilüb mahsûlünden mescid-i mezbûra cihet ta'yîn itmiş bâkıy evlâd dahî müsellen tutup mukarrer itmişler.*

Mukaata'a-i zemîn-i hânehâ-ı Balabancık ve Kara Ağaç kıt'a 66 yekûn 1040

Mukaata'a-ı zemîn-i hanehâ-i İshak Paşa Kıt'a 19 yekûn 234

İcâre-i kerpiç-i hanehâ 1000

Mukaata'a-ı mahalle-i Sedbaşı Kıt'a 35 yekûn 465

Mukaata'a-ı hanehâ-ı veled-i Börekçi Kıt'a 40 yekûn 355

Sâbıkaa zikrolunan toprak satılub sonra emr-i Pâdişâhiyle ref' hâliyâ hâsılat 310[2]

Bunlar Çoban Bey'in 'ailevî nisbetini gösteren delillerdir. Bu vesîkalar hâricinde mahallinde yapılan tetkıykatta Çongra'dan Fidye Kızık'a kadar takrîben 25 km vüs'atinde bir erâzînin Çoban Bey vakfından olduğu öğrenilmiştir. Mesnevî'nin meşhur çoban - eskici hikâyesi Çoban Bey'e de yakıştırılmakdadır. Ne kadar hakıykat olmasa da, bir milletin kahramanlarını ne gözle görmek istediğini ve onları ermiş payesinde telâkkı etmekten duyduğu ma'nevî hazzı belirtmesi i'tibâriyle mühimdir.

Türbe hâricen 8.40 × 8.25 eb'âdında, kubbeli ve epeyce basık olup duvarlar tugala ile yapılan gayr-ı muntazam hatıl ve beslemeler ile takviyeli moloz taşıyla işlenmiştir. Kubbe müsellesli bir kuşakla oturur. Türbenin asıl kapısı şimâl tarafında imiş, şimdi örülmüştür. Cenûb ve şarkdaki 0.70 × 1.30 eb'âdında küçük pencereler de örülüdür. Yalnız garbda bulunan pencereden binanın içine girilebilir. Her haliyle ilk devirlerin ibtidâîliğini gösteren bir işçiliği vardır. Üç taraftan toprağa gömülmüş vaz'iyetdedir. İçeride yedisi yazısız, biri yazılı sekiz kabir vardır. Yazılı olan Ahmed bin Çelebi'ye 'âid ve târihsizdir. Bütün taşlar gelişi güzel toprağa dikilivermişdir.

45 — Sultan Orhan Türbesi :

Orhan Gaazî, Kal'e câmi' ve medresesi bahsinde söylediğimiz gibi, Sainte Elie manastır ve yâ kilisesinin bir kısmında yatmaktadır. Şimdiki binâ 1280 (1863) de Sultan Azîz tarafından inşâ edilmiştir. 16.80 × 16.80 m. eb'âdında ve duvar kalınlığı 1,30 olan binâda, eski manastırdan yalnız, yer yer, zemîn mozayikleri kalmışdır. Binânın diğer kısımlarının eskisiyle bir münâsebeti olduğuna dâir en ufak bir işâret yoktur.

1) B.K.S., 204. C., 118. S.

2) B.K.S., 243. C., 138. S.

Bu türbe Osman Gaazî'ninkinden temâmen ayrı idi; hattâ mütevellileri bile başka başka bulunuyordu. Binâ bütün devirler boyunca ta'mîr görmüştür. Bunlardan câmi' ve medrese ile berâber olanlar kendi yerlerinde zikredilmişti.

1 — Onlardan gayrı 3 Remazan 1024 (26 Eylûl 1615) târîhli kayıtda, 200 tahta kurşun 20 bin akçeye, okkası 20 şerden 15 okka, 300 akçelik enser - çivi -, 100 adedi yirmişerden 40 akçeye 200 kurşun enseri, dânesi 13 den 170 akçeye 13 hatıl ve işçilik berâber 21079 akçeye[1] ta'mîr edilmişdir.

2 — 1209 (1793) da vukû'u bulan zelzeleden sonra, o senenin Receb ayının başında (1790 başı) mühim bir ta'mîr görmüştür.

Para	
13660	Câmi' ve türbeye müceddeden kal ve bast olunan kurşun 6520 ikişer paradan ve 'ilâveten hammaliye
2800	Türbenin şarkında zelzeleden çatlıyanı dîvar ve kubbeye demir kuşak 'aded 6 fî 140 beher kıyyesi 15
1680	Kurşun altına toprak ma'a hammâliye
2880	Üstâdîye, zıvana,timurları ocak masrafı ve sâire
8985	Çatlıyan kubbeye dâhil ve hâric kireç horasan alçı ve sâire
80	Medrese tarafındaki sakfa kereste kiremid
680	Türbe kubbelerinin beyninde olan dereye ecnaskereste,[2]
5600	Divar ve kubbelere neccâr yevmiyeleri 'aded 140 fî 40
1600	Derûn-ı türbede mermerlerin tathîri
5690	Câmi'-i şerîfe kal ve bast olunan kurşun altına, etrafına kireç horasan gayrı ez üstâdiye
1280	Minâre ta'mîri
1800	Uzun mil, kereste, tuğla, mismar ve keten çöpü
660	Minâre kurşunu
3400	Yalnız minâreye üstâdiye
1600	Minâreye mermer ve bağ ve sâire
1200	Bundan akdem 'imâret-i 'âmireye oluk kiremid ve furun mesârifi
820	Türbe ittisâlindeki medreseye ta'mîrat
14820	Ve sâire
69935	para (= 1749,5 kuruş)[3]

3 — Bu mühimce ta'mîrden sonra türbe 1216 (1801) de yanmış ve 1223 (1808) de, câmi' ile berâber, ta'mîr edilmiştir. Beher tahtası 18 vukiyye (23 kg) dan 383 tahta kurşun işlenmiş, yıkılma tehlikesi gösteren kemer ayağına dökme ya'ni kârgir direk konmuş sıva ve sâiresi yapılmıştır[4].

4 — 1233 de bir ta'mîr daha görmüş ve 1271 (1855) deki, o şiddetli Bursa zelzelesinden sonra ta'mîr edilemeyip 1280 (1863) de bu günkü şekliyle ihyâ edilmiştir. Orhan Gaazî türbe masrafları ve cüzhânlar için müstakil olarak ve ayrıca (Seki)[5] köyünü vakfetmişti. Cizye ve mukaata'alarla bu köyün hâsılı 22000 akçe idi[6]. Diğer vakıflar geçtikçe tekrarladığımız gibi, Orhan Gaazî'nin vakıfları, bir tek vesîkada toplanmış, ve bir mu'ayyen yer için tahsîs ettiklerinden 'ibâret değildir; daha niceleri vardır ve daha niceleri meydana çıkacaktır.

Müellifler bu türbeyi, sanki, hep mübhem ve muğlâk ta'rif etmekde ittifak etmişlerdir. Evliyâ Çelebi'nin ta'rîfini câmi' bahsinde yazdık; onun ta'rîfine göre, câmi' ile türbe birbirine tedâhül etmiş görünmekdedir. Halbuki câmi'in yeni bir inşâât olduğunu yukarıda gördük, türbe ise bir Bizans binâsından bozmadır. Türbeye câmi' değil medrese yakındır (72. R.). Evliyâ'nın câmi'de diye bahsettiği kırmızı kılıflı davul[7]'un orada değil, türbede asılı olduğu daha sonraki müelliflerin ifâdelerinden de anlaşılmakdadır. Texier bu türbeyi Osman Gaazî Türbesi'yle karıştırmıştır, ta'rîfi Osman Gaazî Türbesi'ne mutâbıkdır. Texier'nin üç eseri vardır. Büyük üç ciltten mürekkeb olanında Osman Gaazî Türbesi'ne Davud Manastırı ismi verildiğini ve teber ve tesbîhin orada olduğunu yazar[8]. Hacmi daha küçük olmasına rağmen ikincisinde daha çok tafsîlât vardır[9]: *"Türklerin Dâvud manastırı dedikleri*

1) B.K.S., 225. C., 14. S.

2) Bizans binâları, 'umûmiyetle ortada bir kubbecikle yan tonozları örten tek satıhlı akıntılardan mürekkebdir. Burada ise müteaddit kubbeden bahis vardır. Bu sûretle türbenin Bizans haçı şeklinde olması veya şimdikine müşâbehet göstermesi keyfiyeti ortadan kalkıyor demektir.

3) B.K.S., 1209 sene, 14. S. (O zamanın tâbirlerini belirtmek için müfredat yazılmıştır.)

4) B.K.S., 277. C., 62. S. Bu sicilden câmi' ve 'imâret kısımlarında bahsedilmiştir.

5) Bu köy şimdi mevcut değildir.

6) Bş.V.Ar. Tapu defterleri, 113. def., 928. sene, 166. def - 138, 937 sene.

7) Evliyâ Çelebi, a.e. 9-10. S.

8) Texier, a.e., 1. C., 61. S.

9) Texier, 'Ali Su'ad tercemesi, 1. C., 235. S.

Osman'ın Türbesi Sainte Elie nâmına inşâ edilmiş eski bir bütün binâlar gibi, müdevver şekildedir. Ortası boz renkli dur. Asıl türbeye girilmezden evvel bir sofa vardır. Duvar oymalı beyaz çubukla tatbîyk edilmiştir. İçerisi üç pencere pencereler tûlâni bölünmüştür. Bu küçük direklerin başlıklarında salîb resmi vardır.

Rum kilisesi idi. Binâ, Sainte Elie'ye ithâf edilmiş sâir mermerden dört direk ile tutulmuş bir kubbe ile mestûr- tezyînâtı olarak boz renk mermer kaplamaları aralarına ile tenvîr olunmuştur. Yine boz mermerden direkciklerle

Buraya yandan bir kapıdan girilir. Çünki türbeye gi rmezden evvel diye bahsettiğimiz sofa bilâhire müte'addid şehzâde ve hanım sultanların makberesi olmuştur. Bunla rın kim oldukları elyevm mechûldür. Şehri 1804[1] *de tahrîb eden yangın bu türbeyi de hasâra uğratmış ve çökmüş olan kubbesi bilâhire ta'mîr görmüştür. Fekat türbeleri*[2] *tamtan kitâbelerden hiç biri muhâfaza edilmemiştir. Manastıra muttasıl bulunan ufak bir kilise de müteaddit eşhâsın kabirleri vardır. Bu yerin tûlü 8 metre 30 santimetredir ve duvara muttasıl mülâsık direkler arasında müdevver girintilerle sekiz kısma inkısam etmiştir. Osman'ların ilk sultanına Konya (İkonium) sultanı tarafından gönderilmiş olan beylik 'alâmâtı bu türbeye konmuş idi. Bu eşya bir tabl ile tesbîhden 'ibâret idi. 1804*[1] *yangınında yanmışlardır"*[3]. Bu ifâdede Orhan Gaazî Türbesi'nden ismen bahis yoktur, ammâ ta'rîfin bir kısmı Osman Gaazî Türbesi'ne de uymamakdadır. Çünki ikinci paragrafda, bahs edilen, (ufak kilese) nin eb'âdının 8,30 olduğu ve sekiz dilimli bulunduğu sarîhdir, bu ölçü de Osman Gaazî Türbesi'nin eski eb'âdıdır. Bu eski türbenin plânları Texier'nin ilk iki eserinde yokdur; ancak, otuz sene sonra çıkan, üçüncü eserine konmuşdur. Bu plân ve makta'ın bir kopyası Semâvî Eyice B. tarafından Vakıflar Dergisi'nde neşredilmiş tir[4]. Bunda da 27 ayak kadar gösterilmiş olub evvelki eserdeki 8,30 m. eb'âdına 'aynen uyar. Demek, Küçük Asya eserindeki, Osman Gaazî Türbesi ismi altında yazılan bendin birinci kısmı başka bir binâya, ikincisi Osman Ga azî türbesine 'âiddir. Birinci fıkradaki, dört direkli, absidli, zemîni mozayıklı binâ Orhan Gaazî türbesine uyar. Bu da gösteriyor ki Texier, iki türbe hakkındaki notlarını biribirine karışdırmış ve Orhan Gaazî'ye 'âid kısmı da Osman Gaazî türbesi bahsine yazmışdır. Texier'nin Türklerin buraya (Davud Manastırı) dediklerini iddi'â etmesi de pek tuhafdır. Orası Davul Manastırı'dır. Çünki Türk eserleri üzerinde çok sathî tetkîyk yapan bu zât (davul) kelimesini Davud anlamıştır.

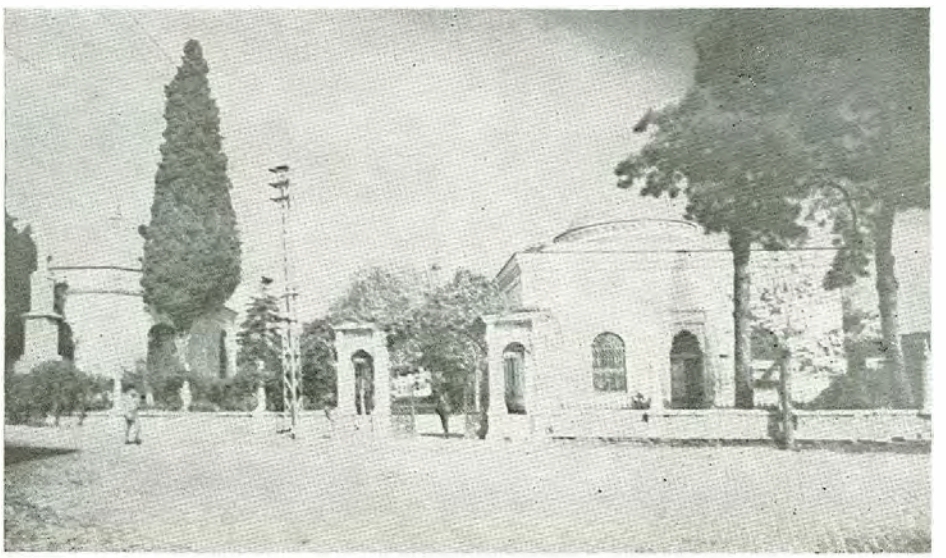

124. R. : Osman ve Orhan Gaazi Türbeleri

Bugünkü Orhan Türbesi, Texier'nin Osman Gaazî Türbesi için yaptığı ta'rifin ilk fıkrasına uygun olarak yeni başdan yapılmış, Osman Gaazî Türbesi de, "Küçük Kilise" nin evsâfına muvafık, eb'âdına yakın ihyâ olunmuştur. Türbelere verilen bu şekil ve eb'âdın asıllarına sadâkat göstermek arzûsundan doğduğunu söylemeğe hâcet yoktur.

Türbenin bu günkü mi'mârîsi XIX. 'asrın o ruhsuz inşââtcılığından bir nümûnedir. Kapı cenûbdadır. (125. R.). Orhan Gaazî muhteşem bir sandukada yatar. Etrâfında pirinç dökme parmaklık vardır, (125. R.). Sağında Cem Sultan'ın oğlu Şehzâde Korkud (919-1514), kapıya yakın zevcesi Nîlüfer Hâtun, oğlu Kaasım Bey, kızı Fatma Sultan, Yıldırım'ın oğlu Mûsâ Çelebi ve 14 dâne daha, ismi bilinmiyen, zât yatar. Hepsi 21 dir[5]. Türbenin yeni inşâsına 'âid kitâbe yoksa da Osman Gaazî'ninki gibi 1280 de yapıldığı şübhesizdir.

1) 1801 olacak.

2) Kabirler demek istenmiş.

3) Texier, 'Ali Su'ad tercemesi, 1. C., 235. S.

4) Ch. Texier - Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, 169. S.. levha 56. dan naklen, Semâvi Eyice, Vakıflar Dergisi, 5. say., 142. S., 6-7. R.

5) Kâzım, a.e., 54. S.

46 — Bursa'da Osman Gaazî Türbesi:

Bursa Hisarı'nda Orhan Türbesinin 15 m. garbındadır.

Gümüşlü Künbed'in Orhan Gaazî tarafından açıldığı, babasının mübârek na'şının onun tarafından getirildiği ve vakfı onun te'sîs ettiği muhakkaktır. Fekat Orhan Gaazî'nin kendi vakıflarından müstakildir. Mütevellîleri de başkadır. Mesclâ Akköy [1] bu türbeye vakfedilmişdir ve hâsılı 2432 akçedir [2].

Türbe vakıt vakıt ta'mîr olunmuştur. 15 Muharrem 889 (13 Şubat 1484) da, türbedârın mürâca'atı üzerine, mû'temed ve mi'mâr İshak gönderilmiş, on bin akçe keşf olunarak dîvâna 'arz olunmuştur [3]. Hisarda erâzinin çok dar olması sebebiyle, her karışa bir binâ yapıldığı ma'lûmdur. Bu türbeye hemen bitişik bir binâ yapılıp buraya hizmet edenlerin defnedildiği ve yan tarafındaki evlere geçebilmek için hüddâm türbesinden bir mikdâr yerin yıkılmasına muvâfakat edildiği 989 Rebî'ül-evvel (Nisan 1581) târihli sicilde anlaşılmaktadır [4].

Vakfı ve mütevellîsi ayrı olmakla berâber, türbe Sultan Orhan hâsılâtından ta'mir olunmuştur, 26 Sefer 914 târihli ferman [5].

125. R. : Orhan Gaazi sandukası

Türbenin aslını, Orhan Gaazî Türbesi bahsinde biz-zarûre anlatmıştık. Orhan Gaazî Türbesi'nin geçirdiği zelzele ve yangın felâketleri bunun için de vâriddir. Ve 1280 târihinde bu günkü şekliyle temelden ihyâ edilmek zarûreti hâsıl olacak derecede harâb olmuştur. Esâsen Hekim Başı Hayrullah Efendi, şimdi Etibbâ Odasında olduğu bilinen yazma eserinde bu ta'mîr ve ihyâ keyfiyetini anlatmışdır. Odanın 'alâkadarlarına vâkı' mürâca'atımıza, sandıklara konulduğu, bulunamıyacağı cevabı verildiğinden, kitabı göremedik; eserin türbeye müe'allik bahislerini, Yapı ve Kredi Bankası'nın Bursa adlı albümünden alıyoruz.

Hayrulah Efendi, Osman Gaazî Türbesi, ufak ve harab hâneciklerin arasında kaldığından, bunların sâhiblerinden satın alınıp meydanın açıldığını yazmakda ve zelzeleden sonra *"Ehâli-i şehir Hisar'ın içinde dağlarca yığılmış molozları kaldırup gerek Bânî-i bünyân-ı Devlet ve gerek Sanî-i selâtîn olan Orhan Gaazîlerin medfûn oldukları Davullı Manastırın hudûd-ı kadîme-i sahîhesi beş zirâ toprağın altından meydana çıkarılmışdır"* [6] demekdedir. Bu ma'lûmâtdan, zelzelenin şiddet derecesi, türbelere (Davullu Manastır) dendiği ve halkın Devlet kurucularına göster-

1) Bu köy şimdi yokdur.
2) Bş.Ve.Ar., Tapu 108-113 No.; 928 sene, 156 No. 11. S., 937 senesi.
3) B.K.S., 4. C., 16. S.
4) B.K.S., 132. C., 102. S.
5) Hikmet Dağlıoğlu, a.e. 83. S.
6) İsmâ'il Hâmî Dânişmend, Üç Bursa, Bursa (Yapı Kredi Bankası) İstanbul 1948, 40. S.

diği 'alâka anlaşılmakdadır. Texier bu Davullu ve yâ, kısaltması olan (Davul Manastırı) ta'bîrini (Davud) anlayıp öyle yazmış, ne garibdir ki bizim müellifler iktibas edip böylece devam ettirmişlerdir.

Texier'in yukarıda bahsettiğimiz plânı pek 'acâyip bir şeydir. Yuvarlak girintilerde duvar kalınlıkları 30-40 sm. e inmektedir. Böyle bir inşâât olamaz. Bugünkü binâ sekiz köşeli olmakla berâber eskisinden büyükdür. Sekiz köşeyi çevreliyen dâirenin kutru 11.25 dir. Demek ki Texier'in plânına göre 8.3 m. olan dâireye sıkışdırılan 17 kabri ferahlatmak ve bir geçiş yeri 'ilâve etmek üzere, her tarafda 1,5 metre bırakılmış ve duvarları daha dışarıdan işlenmişdir. Dıvar kalınlığı da 1·55 m. dir.

Türbede Osman Gaazî sedefli ve fevkalâde bir şebeke ile muhât sandukasında yatmakta (126. R.), solunda oğlu 'Alâüddin Bey (733-1332) sağında Orhan Gaazî ve Aspurça Hâtûn'un oğlu İbrâhim Bey[1] (vefâtı ? Annesinden evvel öldüğü ma'lûm) 'Alâüddin Bey'in yanında Hüdâvendigâr'ın oğlu Saveci Bey (787 - 1385) yatmaktadır. 12 kabir mechûldür.

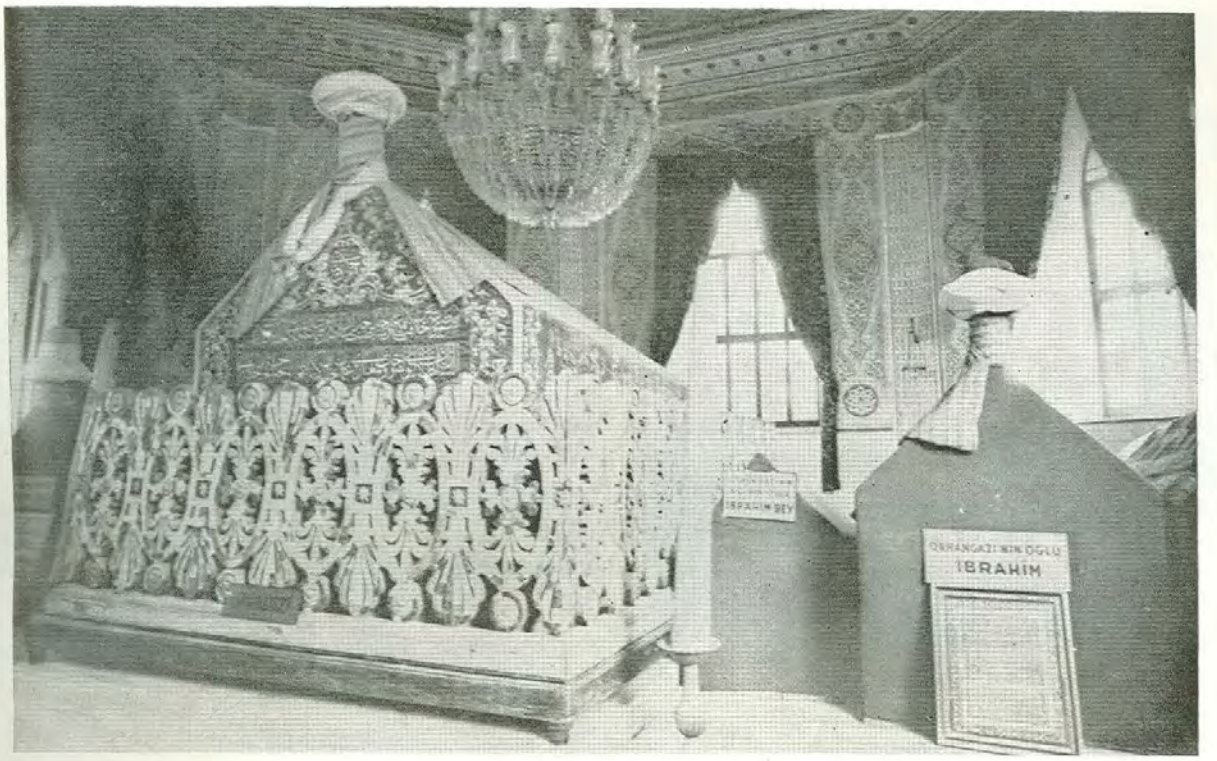

126. R. : Osman Gaazi Sandukası

'Alâüddin ve İbrâhim Beylerle Aspûrça Hâtun'un bu türbede üstlerine cüz' okunması için ayrıca vakıfları vardır. 'Alâüddin Beye 'âid olanlardan bir kısmını câmi' bahsinde gördük. Nazlı ve Demirci köylerini de hamamı bahsinde göreceğiz. Aspurça Hâtûn oğlu ve kendisi için 723 tarihli bir vakfiye ile[2] Kızıklı[3], Narlu[4], Kapaklu[5] Orhan Gaazî de oğlu için ayrıca Kızıl İzi[6] köylerini vakfetmiştir. Evkaf kayıdlarında, türbedârlık 24 Receb 1287 (1870) den i'tibâren 315 senesine kadar devâm etmektedir, 321 (1903) de 'Ârif ve 326 (1908) târihlerinde onun vefâtıyla Bursalı Ali Efendi'ye Nişân-ı Osmânî muhâfızlığı tevcîh olunmaktadır[7]. Bu kayıdlardan bir de Nişân-ı Osmânî muhâfızlığı pâyesi olduğunu öğrenmekteyiz. İbrâhim Bey ve Aspurça Hâtûn'un baş uçlarında üçer beyitlik manzûm bir levha vardır. Bu türbe de XIX. 'asrın zevksiz üslûbundadır. Fekat içi bir konak salonu gibi nefîs Hereke kumaşlarıyla döşenmiş, perdeler asılmıştır, (126. R.). Kapısının üstünde uzun üç satıra yazılmış 12 beyitlik şu kitâbe vardır:

منخر عثمانیان ظل اله العالمین — حضرت عبدالعزیز اولپا دشاه بحروبر
سایه‌سنده اولدی هپ معمور ملك و دولتی — مقدمیله بولدی جای خلافت زیب وفر
جد پاك حضرت عثمان غازی تربه‌سن — قیلدی احیا پادیروب اول پادشاه فاروق‌السیر
نامنه یاپوب نشان قبرینه تعلیق ایلدی — هیچ میسر اولدی بر شاهه بو بالا اثر
روضهٔ جنتده یارب جدی قیلدیغه خرام — اوله تخت سلطنت اول شاه ذیشانه مقر
مهملندن چاکری نورس دیدی تاریخنی — تربهٔ عثمان غازی اولدی پرنور سرتسر

1) Halûk Şehsüvaroğlu, Bursa Türbelerine Dâir Yeni Bir Vesîka, Cumhuriyet gazetesi, 28.12.1959, rahmetli bu kaydı Topkapı Sarayı arşivi 8380 No. vesîkadan almışdır.

2) T.T.E.M., 16 (83) No:, 'aynı köyler, B.K.S., 78. C., 66. S. 961, sene.

3) Ms.Ye.K. de yoktur.

4) Ms.Ye.K., 856. S. Gemlik'de.

5) Ms.Ye.K., 588. S. Gemlik'de Armutlu nâhiyesinde.

6) Ms.Ye.K., de bu isim yoktur.

7) Ev.K.K., Bursa esas 1/2, 282. S.

Dokuz ve onuncu mısra'ların ortasında كتبه المولوى زكى غفرله diğer ikisinin ortasında ١٢٨٠ سنه vardır. Yazı nefîs bir ta'lıkdir. Mâbeynci Nevres Bey şâ'ir ve mûsikıyşinâsdır. Târîh düşürmede üstâddır. Zeki Dede de büyük ta'lîk hattatıdır.

Kâğıd üstüne yazılmış ta'lık levhada :

بو نشانى حضرت عثمان غازى نامنه مجلى خان عبدالعزيز ايجادو تأسيس ايلدى
وضع و تعليق ايليوب كندو اليله قبرينه شان روح جديى اعلا و تقديس ايلدى

beyitleri Nişân-ı Osmânî'nin te'sîs târîhini göstermektedir [1].

Türbenin şark tarafında Horasan Erenlerinin yazısız mezar taşları vardır. Cenûb yüzünde ve yola karşı tarafta da Obelisk vârî bir mermer sütunda şunlar yazılı bulunmaktadır; yazı rık'a ve sülüsdür:

1 — Burada yatan 'askerlerin şehîd
2 — düştükleri muhârebe öyle mu'azzam
3 — bir zaferle nihâyet bulmuştur ki netîcesinde
4 — Bursa ikinci def'a fethedilmiş ve kadîm
5 — Osmanlı Hükûmeti nihâyet bularak yerine
6 — hükûmet-i cumhûriyemiz
7 — tcessüs etmiştir. Bu şehîdler bu eserlerin
8 — âbide-i mefharetidir. Mukaddes rûhlarına Fâtiha
9 — 15 Muharrem 1341 11 Eylül 1338

بورادە ياتان عسكرلرك شهيد
دوشدكارى محاربه اويله معظم
بر ظفرله نهايت بولمشدر كه نتيجەسنده
بروسه ايكنجى دفعه فتح ايدلمش و قديم
عثمانلى حكومتى نهايت بولارق يرينه
حكومت جمهوريەمز
تأسس ايتمشدر بو شهيدلر بو اثرلرك
آيدهٔ مفخرتيدر. مقدس روحلرينه فاتحة
١٥ محرم ١٣٤١ ١١ ايلول ١٣٣٨

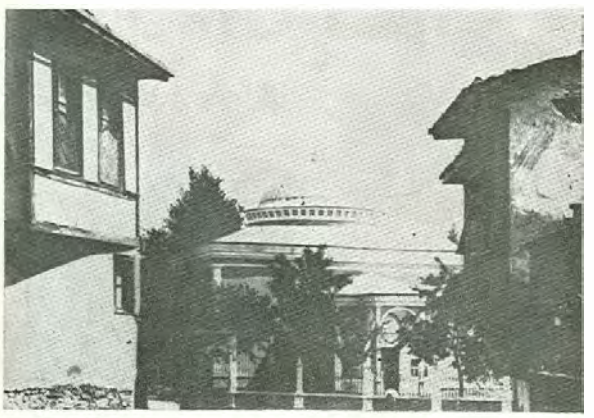

127. R. : Orhan Gaazi Türbesi'nin çok eski bir resmi

Bu direğin üstündeki yazının ne ifâde ettiğini anlamak heman heman imkânsız; öyle ki, 'âdetâ muhârebe Yûnanlılarla yapılmayıp kendi kendimizle yapılmış ma'nâsına gelmekdedir. Bu direk Osmanlı Devletinin bânîsi olan Osman Gaazî'ye, kurduğu Devletin yıkıldığını iftihârla i'lân edercesine dikilmişe benziyor.

Bursa ikinci def'a feth edilirken şehîdler için dikilen âbidenin düşmana karşı yapılmış cenkden ötürü bir "âbide-i mefharet" olduğunu anlatması, — böylece de kendi kendimizi küçültmemesi — lâzım gelmez miydi?

Ortada bâriz bir keyfiyet vardır ki bu yazı, bir cehâlet ve demagoji âbidesidir.

I — BURSA HAMAMLARI

47 — 'Alâüddin Bey Hamamı

'Alâüddin Bey'in Hisâr İçi'ndeki câmi'inin garb tarafında ve hemen bitişiğinde olan bu hamamdan bu gün yalnız temeller kalmıştır. 'Arsası boş durmaktadır. Hafrîyât yapılmadığından plânı hakkında malûmât yoktur. Fekat diğer hamam kirlarına bakarak geniş ve her hâlde çift olduğu anlaşılmaktadır. 937 (1530) târîhli bir tapu defterinde 'Alâüddin Bey'in vakıflarının muhâsebesi şöyledir [2].

	Vakfın Gulâmları	Vakfın re'âyâsı	Müslim hânesi	Mücerred	Hâsıl
Fodra Köyü	16 gebrân	16 gebrân	3	1	8200
Yorgi nâm diğer Naz İli [3]	15 »	1 mücerred	—	—	4807
Demirciler [4]	10 »	10 gebran	—	—	2160
Hamam îcârı					33000
Kükürtlü'de ev bağçe yeri mukaata'ası					90
Kükürtlü'de köhne zâviye yeri mukaata'ası					180

Bunlar Osman Gaazî türbesinde bulunan kabrinde cüz' okuyacaklara vakfedilmişdir. Eğer nakılde bir yanlışlık yoksa, îcârı 33000 akçelik bir hamam, muhakkak ferah, büyük ve her halde çifttir. Çünki Orhan Gaazî'nin kal'e içinde

1) Bu kitâbeler Kâzım, a.e., 172-73. S. de Lâtin harfleriyle ve resimleriyle neşredilmiştir.

2) Bş.Ve.Ar. Tapu 139-166, (Kâmil Kepecioğlu'nun gayr-ı matbû' Bursa Hamamları eseri.

3) Mes.Yr.K.da yoktur. Ancak Bş.Ve.Ar. 113-134 No. da, 928 senesinde bu köy Gemlik Körfezi'ne yakın Misaboli Karyesi ile zikrolunduğuna göre ikisinin birbirine muttasıl olduğu anlaşılır.

4) Mes.Y.K. da yoktur.

ve buna yakın bir yerdeki tek hamamı bu târihlerde 3800 ve 6200, Aşağı Şehir'deki çift hamamı 12000 akçeye kirâya verilebildiğine, bir çokları da bu kabîlden olduğuna göre, bu hükme varmak yanlış olmaz. Esâsen 'arsanın genişliği de bir delildir.

Hamam 733 (1332) den evvel yapılmış olmalıdır. Buna göre, Bursa'nın ve Osmanlıların ilk hamamlarındandır. Fekat ömrü uzun olmamıştır. Bursa hamamları eserinde, bir menba' zikredilmeden, yaz günleri içinde yılan, 'akreb çıkar diye halkın gözünden düşdüğü ve mahvına sebeb olduğu yazılıdır [1]. Bu yüzden 1030 (1620) senesinde, ancak günde 6 akçeye kiraya verilebilmiştir. Bir 'asır kadar evvel, senevî 33000 akçeye verilen hamam o târîhte 2200 akçeye bir müşteri bulabilmiştir. Kâzım Baykal [2] Gabriel [3] ve Bursa Hamamları eserinde fazla bir şey yokdur.

48 — Eski Yeni Hamam:

Orhan Gaazî'nin iki hamamından biridir; kal'e içinde Orta Pazar'dadır. Çok değişikliğe uğramış, evlerin ortasında sıkışmıştır. Binâda kitâbe yok ise de, inşâ târîhinin Orhan Gaazî'nin kal'edeki câmi' ve medresesini yaptırdığı 738 (1337) olması kuvvetle muhtemeldir. Esâsen hamam bu medreseye vakıfdır.

Hamam tekdir, mütemâdiyen ta'mir görmüştür. Daha 889 (1384) târîhinde, bir fermânda *"Ceddim Orhan tâbeserâhın Manastır medresesine vakf olan hamamın altı bin akçe ile meremmet idilmesi...."* hakkında emir verilmiştir [4]. 918 (1517) de 21 akçe yevmiye, 7665 senevî [5], 934 (1527) de 17 akçeye kiraya verilmiş [6] ve aşağı yukarı bu minvâl üzre devam etmiştir. 29 Muharrem 1099 (1687) târîhli bir kayıdda, *"Orhan vakfından kal'ede Sa'dî Fakıyh Mahallesi'nde Eski - Yeni Hamam hassa mi'mârı kaymakamı Elhac Mustafa bin Osman tarafından keşfolunarak 62994 akçe ile ta'mîrine"* karar verildiği görülmektedir [7].

Hamam bu gün işler vaziyettedir; neresi ilk yapıdandır, neresi yenidir, belli olmayacak derecede ta'dil görmüştür. Mi'mâr Sedad Çetintaş'ın resimlerinden [8] iktibâs ederek koyduğumuz plân ve makta'ında bu mübhem vaz'iyet görülmektedir, (128., 129. R.). Yalnız hazîne ve külhanın eski olduğuna kaani'iz. Ilıklık ve sıcaklık ve daha ziyâde soğukluk ta'dil görmüştür. Bu günkü hâlinde köşesinden çapraz olarak girilen ılıklık kubbe ile, dîğerleri tonozla örtülüdür. Merkezî kubbedeki eyvânda 3, yan halvetlerde 6 ki cem'an 9 kurna vardır. Külhan ve soğukluk bu hamam için büyük düşmektedir. Bir halvetin sonradan medhal hâline getirildiğini, bu yüzden hamamın küçüldüğünü zannediyoruz.

Hamam 1950 den evvel bir müddet depo hâlinde kalmışdır. Sonra yeni baştan yapıldığını Kâzım Baykal bildirmektedir [9].

49 — Orhan Gaazî Hamamı:

Orhan Gaazî'nin Aşağı Şehir'de yaptırdığı büyük manzûmenin hamamıdır. Yapıldığında câmi' ile arasında sadece bir 'arsa var iken bir buçuk 'asır sonra Koza Hanı yapılmış ve câmi'den ayrı düşmüştür; (Bk. 73. R.). Ma'mâfîh yine 'aynı manzûmeden Emîr Hanı'yla arada bir sokak vardır.

Bu hamama, gördüğü vazîfelere ve civârdaki esnâfa göre, Orhan Bey, Bıçakçılar, Hallaclar, Kadınlar [10], Aynalı Çarşı, Hamam Kahve gibi isimler konmuştur. Bu sonuncuları sıra ile göreceğiz.

Hamam pek çok tahrîbata ve ta'dilâta ma'rûz kalmış, yanmış, yıkılmış ve mütemâdiyen ta'mîr olunmuştur.

17 Muharrem 954 (8 Mart 1547) târîhli bir sicilde hamam, *"Sultan Orhan evkaafından Yeni Han kurbünde olan Hâtûniye Hamamı"* ismiyle geçmektedir. Bu sûretle Kadınlar Hamamı ismi ortaya çıkmaktadır [11]. 992 (1584) Hamam çarşı ve Emîr Hanı'yla berâber yanmış, külhanı ve sâir mahâllerinin ta'mîri için hassa mi'mârlarından Süleyman bin Veli 80000 akçe keşif koymuş ve bu para hazînede toplanan vakıf vâridâtından gönderilmiştir [12].

Yalnız kadınlar kısmı açık bırakılan bu hamam, işe yaramaz hâle gelmiş olmalı ki, kahve yapılmıştır. Şevvâl 1037 (Hazîran 1628) târîhli bir kayıdda *"Hân-ı cedîd-i sânînin [13] garb tarafında Sultan Orhan vakfından olan Hamam Kahve dimekle ma'rûf olan kahvenin mezbelesin Hanın ol cânibde olan damlalığına doldurmak ile damla suyu cârî olmamak ile Hanın tahtânî sekiz bâb höcrelerinin içine neşf itmekle zararının ref'i"* denmektedir [14]. Binâ

1) Bursa Hamamları, Bursa 1934, 28. S., imzasız ise de esâsını merhum Kâmil Kepecioğlu'nun yazdığı ma'lûmdur; bir çok bahisleri noksan olarak ve tahrîf edilerek basılmışdır.
2) Kâzım, a.e., 67. S.
3) Gabriel, a.e., 172. S.
4) B.K.S., 4. C., 30. S.
5) B.K.S., 345. C., 346. S
6) B.K.S., 4. C., 30. S.
7) B.K.S., 355. C., 119. S.
8) Sedad, a.e., 13-14. lev.
9) Kâzım, a.e., 63. S.
10) Bursa Hamamları, 9. S.
11) B.K.S., 49. C., 78. S.
12) B.K.S., 152. C., 35. S.
13) Koza Hanı.
14) B.K.S., 241. C., 79. S.

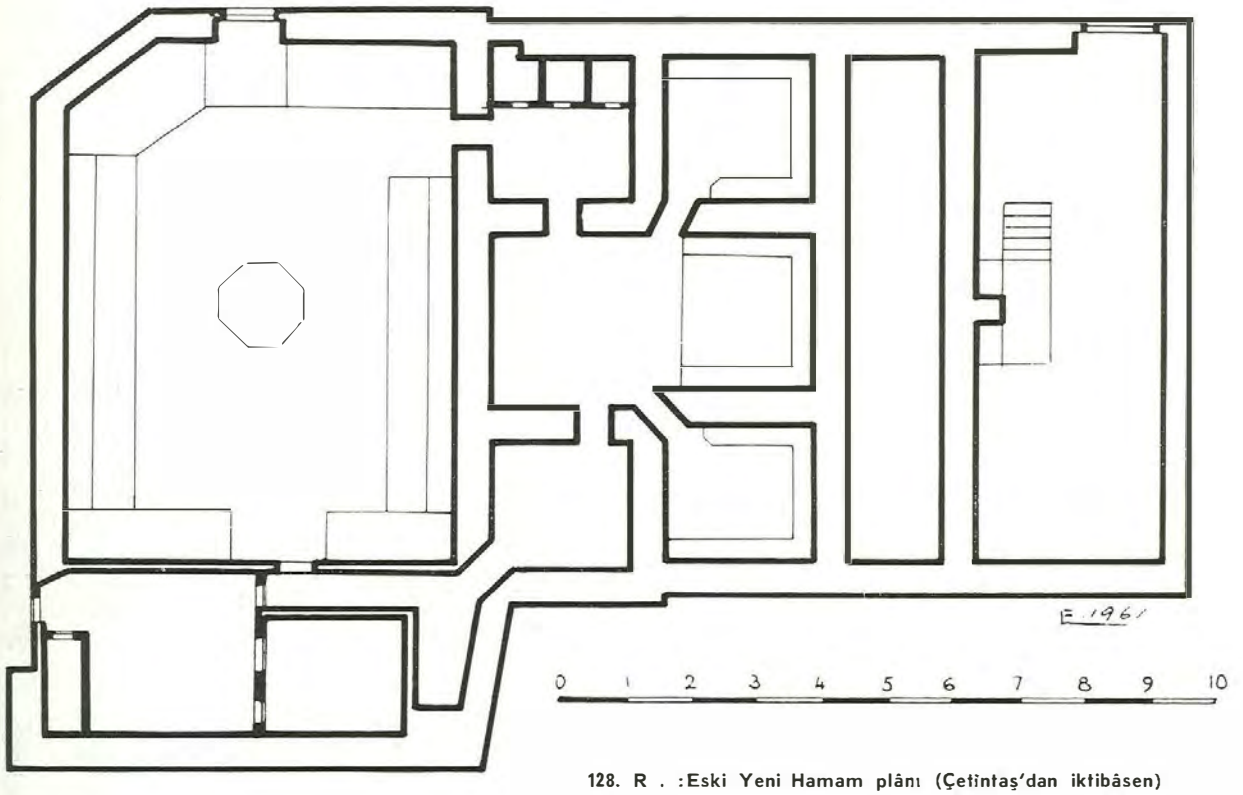

128. R . :Eski Yeni Hamam plânı (Çetintaş'dan iktibâsen)

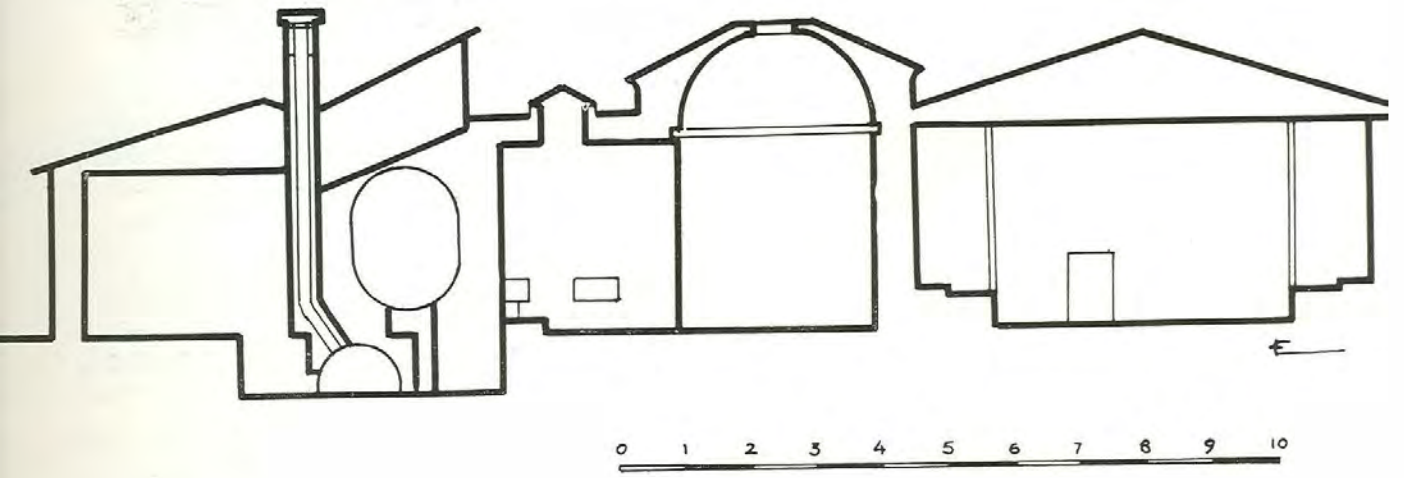

129. R. : Eski Yeni Hamam makta'ı (Çetintaş'dan iktibâsen)

Kahve ismi de böylece bir sicilden anlaşılmaktadır. Hamam Remezan 1089 (T.evvel 1678) da 79570 akçeye ta'mîr edilmiştir [1]. Hamamın erkekler tarafı 1957 yangınından evvel Aynalı Çarşı nâmıyla çarşının bir kolunu teşkîl ediyordu. Kadınlar kısmı harabdı. Gabriel bu hamamın resmini koymamış ve yukarıda söylediğimiz târîhî safahâtından bir kısmını kayd ile iktifâ etmiştir.

Orhan Devri eserlerinin göze görünenlerinin üzerinde çalışan Sedad Çetintaş Bey, Ma'ârif Vekâleti tarafından bu hamamın kadınlar kısmında araştırma yapmaya me'mûr edildiğinden, molozları kaldırdıkca, hafriyât safhâlarını bir bir eserine koymuştur [2]. Ancak bu resimlerin hiç biri, ne tam rölövedir, ne de restitüsyondur. Kubbe eteklerinde yırtılarak açılan pencereler asıl gibi gösterilmiştir. Eb'âd ve tertîbât da hakıykata uymamaktadır. Soğuklukda gösterilen pencereler yerinde yoktur.

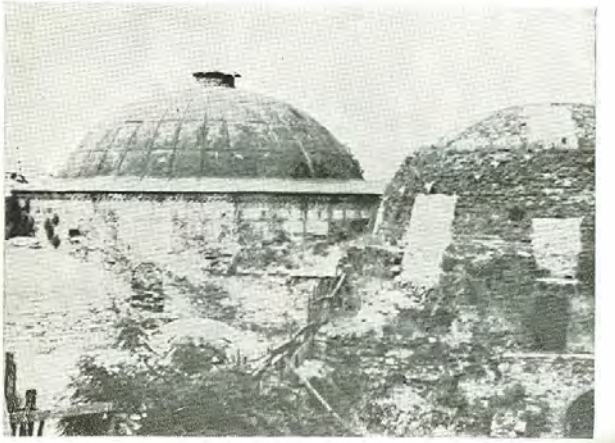

130. R. : Orhan Gaazi Hamamı'nın tâmiri esnasındaki hali, 1962.

131. R. : Orhan Gaazi Hamamı ta'mirden sonra 1964

132. R. : Orhan Gaazi Hamamı Garb Cebhesi

Yangından sonra bu hamam, i'mâr edilmiş, erkekler kısmı yine üç kapılı bir çarşı olarak tertîb olunmuşdur. Kadınlar kısmına henüz bir vazîfe verilmemiştir. Binânın tekrar hamam olmasına da imkân kalmamıştır. Hazîne kısmı dükkân yapılmış, külhan temâmen yok olmuştur. Ta'mîrde dikkatle çalışılmış, Bursa'nın an'anevî işçiliğiyle duvar ve kirpiler yapılmıştır. Kubbelerde yırtılan pencereler de örülerek eski güzel pencereler ve kapılar ihyâ edilmiştir. (130. R.) arkada kadınlar kısmı soğukluğuyla ön plânda her iki kısmın harab sıcaklıklarını göstermektedir. Resimdeki beyaz renkdeki yerler, kubbelerde yırtılmış olup kapatılan pencerelerdir. (131. R.) İki sene sonra 1964 de bitmiş hâlin fotografıdır. Görünen büyük kapı muhdesdir; XIX. 'asırda yapılmışdır. İşçilik temiz olmakla berâber hâricde, fazla yeni görünen bir hâl vardır. (132. R.) garb cebhesidir. Sağdaki kemer kısmı hazîne yeridir. Buradaki kapı da sonradan, XIX. 'asırda yapılmıştır. Birinci kubbe ılıklık, ikincisi göbek taşı kubbesidir. Fenerler çarşı için açılmıştır. Fekat dâhilde müselles ve dilimli kuşaklar ve sâire gibi tezyînât bakıyyelerine sadâkatle ri'âyet edilmiş olduğundan, ilk yapının eserleri göze çarpmaktadır. Bu ta'mîrde yapılan büyük hatâ, hamamın, garb ve şimâl cebhelerinin, serbest bırakılacağı yerde, yeni kurulan çarşı dükkânlarıyla sarılmış olmasıdır. Orası, Emîr Hanı ve Bedestanı ihtivâ eden, bir meydan olabilirdi. Bursa çarşısının ihyâsı gibi, müteşebbisini bir hayli rahmetle yâd ettirecek, büyük bir eserde böyle bir noksanın vebâli mi'mârlara düşmektedir.

1) B.K.S., 326. C., 35. S.

2) Sedad Çetintaş, a.e., 25-28. S.

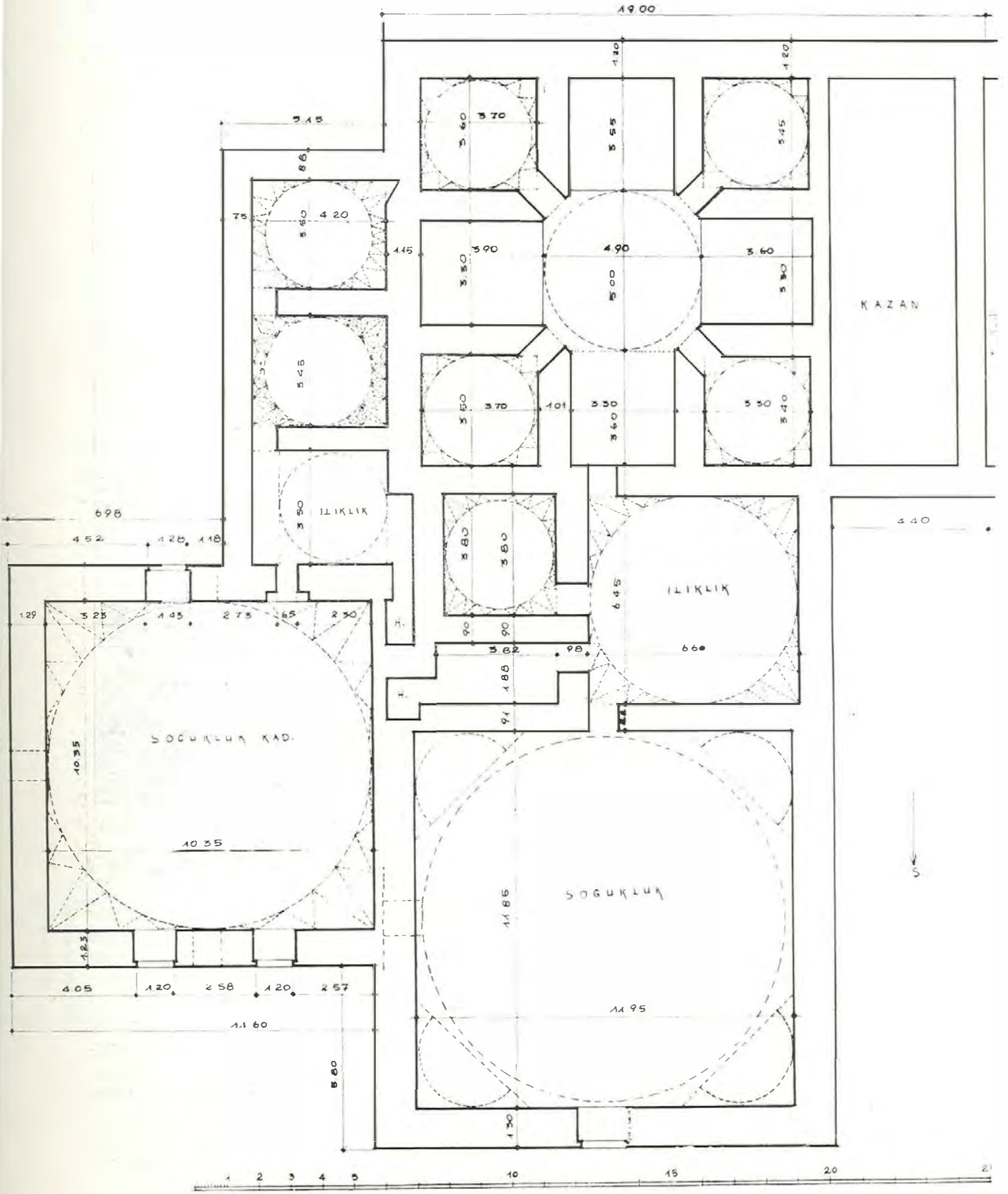

133. R. : Orhan Gaazi Hamamı planı

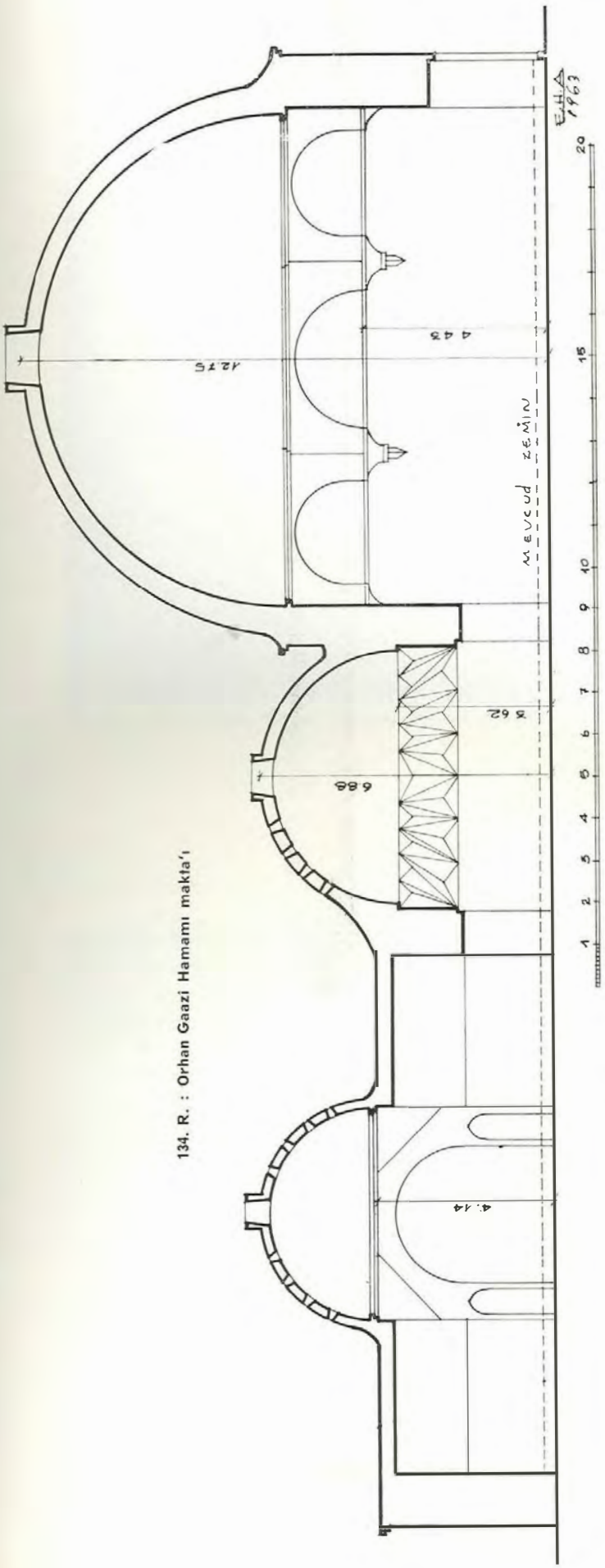

134. R. : Orhan Gaazi Hamamı makta'ı

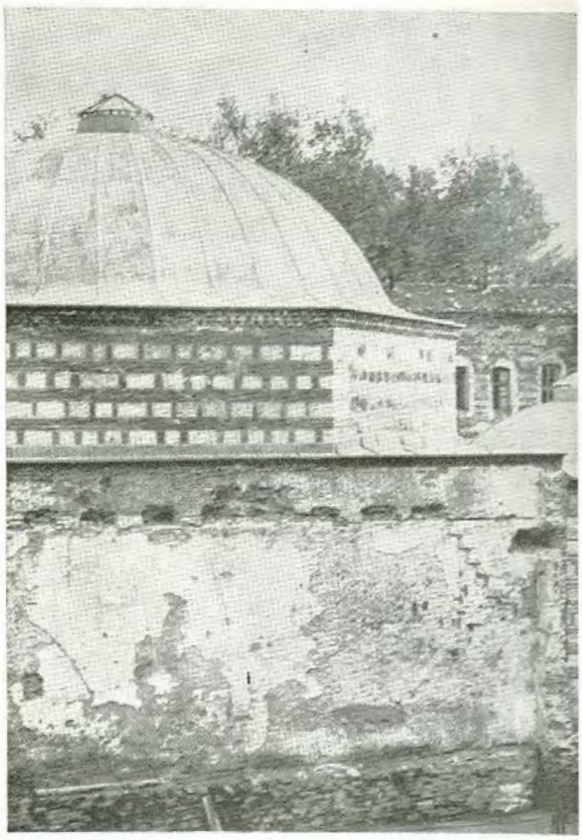

135. R. : Orhan Gaazi Hamamı Garb Cebhesi

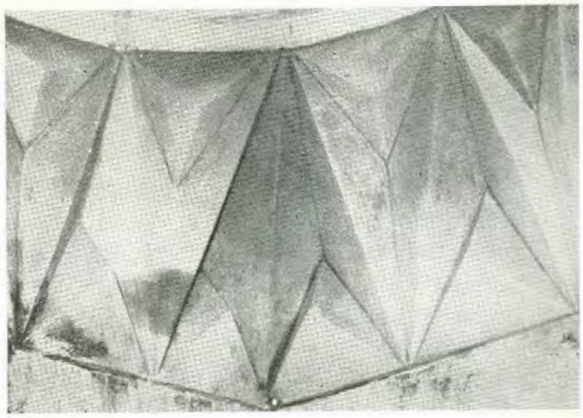

136. R. : Orhan Gaazi Hamamı Kadınlar kısmında Kubbe kuşağı

Koyduğumuz plânlar (133., 134. R.) ta'mîrden sonr
bakıyyeye nazaran çizilmiş ve çarşı olabilmesi için ya
lan eklemler kaale alınmıyarak restitüsyon gibi tanzîm e
miştir. Bir kerre zemînin yükseltildiği muhakkaktır. Çi
ki, şimdiki halvet kapıları bir hamam için dahî çok al
düştüğünden, seviyenin şimdikinden en aşağı 30 sm d
düşük olması lâzım gelmektedir. Çarşı olabilmesi için,
kekler kısmının cenûb ve garb cebhelerinde belki bir
çuk 'asır evvelki devrin mi'mârîsini gösteren iki kapı a
mış. (131., 132. R.), soğukluk ile ılıklık ve göbek taşı a

sındaki duvarlar kaldırılmıştı. Bunlar resmimizde hâl-i aslîlerine ircâ' edilmiştir. Kadınlar kısmının şark cebhesinde, ılıklığa açılan bir kapı vardır. O da nazar-i i'tibâra alınmamıştır. (132. R.) de gösterilen ve baş tarafında kemer bulunan, kazan yerinin garbında külhan vardı. Burası şimdi bir dükkândır. Şekil ve ölçüleri bilinmediğinden restitüsyona 'ilâve edilmeyip işâretle iktifâ edilmiştir. Vâki'â Sedad Çetintaş bir külhan çizmiş ise de, tahmînden 'ibâret kaldığından, üstünde durmadık. Bu şartlarda elde ettiğimiz plânlardan görüleceği üzre, erkekler kısmının kürevî 'alîkalara müstenid 12 metrelik bir kubbe ile örtülü geniş bir soğukluğu vardır. Medhali şimâl tarafındadır. Bu soğuklukda alt ve orta sıra pencere göremedik. Sedad Bey şimâl ve garbda alt sıra pencereleri göstermiştir. Medhal cebhesinde içte ve dışda pencere izi yokdur. Garb cebhesinde de pencere o'madığı (135. R.) de görülüyor. Soğukluk tepe fenerinden ve kubbe kasnağı pencerelerinden ışık almaktadır.

Ilıklık 6·5 m. eb'âdındadır. Burada ılık halvete ve helâya geçilir. Helâ kısmı çok bozulduğundan işâretle iktifâ edildi. Sıcaklık, müstakbel hamamların, tam bir örneğidir. Dört eyvân ve dört köşe halvetinden mürekkebdir. Göbek taşı çarşı yapılırken kaldırıldığından çizilmemiştir. Kezâlik eyvânların sekileri de çizilmemiştir.

Görülüyor ki kubbeler hâl-i aslîsini muhâfaza etmekde, müsellesî kuşaklardan, şekli anlaşılacak kadar, ba'zan tam olarak, bakıyyeler bulunmaktadır. Kadınlar kısmı soğukluğu 10.35 metrelik ve müsellesli bir kuşağa müstenid kubbe ile örtülüdür. Şimâl tarafının iki penceresi, cenûbda kapısı vardır. Ayrıca üç 'aded kubbe kasnak penceresi bulunmaktadır. Soğuklukdan 3.5 m. lik ufak bir ılıklığa ve oradan iki halvete geçilir. Bir halvetin müsellesli kuşağı pek zengindir, (128. 136. R.).

Bu tarafın soğukluğu iki halvetli bir hamam için pek büyükdür. Bu sebeble, her hâlde kadınlar hamamı olduğu zeman, erkekler tarafından bir halvete çapraz bir kapı açılarak bu tarafa eklenmiştir. Şimdi sâde kapının ucu görülüyor. Hamamın beden duvarları moloz taşı ile yapıldığı hâlde, kubbe kasnakları üç sıra tuğla bir sıra kesme taşdan inşâ edilmiştir.

Binâ, daha XIV. 'asır başında hamam plânının câmi'inkinden daha ileride olduğunu her hâliyle bize göstermektedir. Hamamın daha mükemmel olması için yeni plân aranmaya lüzûm kalmamış, ileride göreceklerimizde daha i'tinâlı ve daha müzeyyen yapılmakla iktifâ edilmiştir. Zâten daha fazla bir şey yapmağa lüzûm yoktur. Çünki bu hamamın plânı tatmîn edicidir. Câmi'de ise öyle değildir.

k — KAL'ELER — HİSARLAR

50 — Bursa Hisarı:

Prusalılardan, Romalılardan, Bizans'dan kalan kal'enin üç yanı, pek sarp uçurumlar üstünde olduğundan müdâfaâsı kolaydır. Burada burçlar seyrek, duvarlar tek katlı idi; hep de öyle kalmıştır. Buna mukaabil cenûb cebhesi, Pınar Başı'ndan Cilimboz Deresi'ne kadar, düzlükde, hattâ yer yer havâle[1] altında olduğundan çift duvar yapılmış, gerideki murabba' şeklinde, öndeki beş köşeli kulelerle tahkîm edilmiştir. Gerideki duvar ve kuleler Osmanlılardan evvelki devirlere 'âiddir. Dış duvarın kuleleri ve Bâb-ı Zemîn'in — Yer Kapı — şark-ı şimâlîsindeki üç köşe burcun Osmanlı yapısı olduğu; inşââtından bellidir. Anlaşılan dış duvar tek katlı iken, Osmanlılar bu kulelerle tahkîmi lüzûmlu görmüşlerdir. Bu kuleler hangi devirde yapılmıştır? Orhan Gaazî fethi ta'kıyben, 'acele bir tahkîme ihtiyaç gördü mü idi? Bizce, rakıybleri sinmemiş, en büyük düşmanı Bizans ve, ona yardımı her an melhuz olan, garb boyun eğmemiş iken Osmanlı Devleti için bu takviye, kaçınılması kaabil olmıyan bir zarûret idi. (72. R.) kal'enin hey'et-i 'umûmîyesini göstermekte ve kal'e hakkında bir fikir vermektedir. (137. R.) ise, Zindan Kapısı yakınında beş köşe bir Osmanlı burcudur[2]. Bu tedbîre rağmen, Bursa kal'esi üç çeyrek 'asır bir denemeye ma'rûz kalmamış, ondan sonra merkezî bir müdâfa'a kuvveti kalmayınca, Timur tarafından fethedilmiştir. Fekat bu da kısa sürmüştür. Bu târîhden on beş sene sonra Karaman oğlu Mehmed Bey'in hücûmuna karşı Hacı 'Ivaz Paşa tarafından muvaffakıyetle müdâfa'a edilmiştir. Bundan sonra Çelebi Sultan Mehmed'in Balık Pazarı, Zarbhâne, Saltanat Kapısı isimleriyle anılan, Şark medhalini 821 (1418) de ta'mîr ettiği, müzedeki kitâbesinden anlaşılmaktadır. Belki de dîğer beş köşe kuleler de o zaman yapılmıştır. Bir kal'ede seksen senelik bir zeman farkını, inşâât husûsîyetlerine bakarak, ayırmak kaabil değildir. Bununla berâber, Orhan Gaazî Devri'nden olduğuna, onun ayrıca Aşağı Hisar'ı da yaptırdığını göz önünde tutarak; kanâ'at getirmekteyiz. Zarbhâne Kapısı'nın ta'mîri için 4695 akçe sarfedildiği 20 sefer 1061 (1651) târîhli bir kayıddan ve 1855 zelzelesinde harab olan yerlerin i'mâr olunduğu da, 1272 (1855) târihli bir vesîkadan anlaşılmaktadır.

1) Havâle, kal'elerin önünde, içi görebilecek şekilde, meyilli olarak yükselen erâziye denir.

2) Kal'enin sonraki devirleri için Bk: Gabriel, a.e., 23-27. S.

137. R. : Bursa Zından Kapusu yakınında beşköşe Osmanlı burcu

51 — Bursa Aşağı Hisarı:

Kal'e içindeki ufak Bursa Şehri'nin mahalleleri, fetihden evvel mevcûd surlarla muhâfaza altında idi. Fakat daha XV. 'asır başında bu kasabanın 20 mislini bulan şehrin bir duvar içine alınması mevzû-ı bahs olamazdı. Bununla berâber Feth-i Hâkaanî'yi ta'kıyben Orhan Gaazî Devri başlarında, henüz Uluâbâd'dan ötesinin 'âidiyeti meşkûkken, açık erâzide yapılan bu büyük ticâret merkezlerini, 'imâr müesseselerini hâvî olan çarşı civârının kısmî bir surla muhâfaza edilmesi düşünülmüş ve böyle bir duvar yapılmıştır. XV. 'asır ortasında, 865 târîhinde Umur Bey'in câmi'ine koyduğu taş vakfiyesinde, Aşağı Hisar'daki han ve dükkânlarından bahsolunmakdadır. Demek o târîhde de bu isim revacta idi [1]. Hâlâ Demir Kapı ve Taş Kapı isimleri bilinmektedir. Ancak bu Aşağı Hisar Orhan Gaazî'nin, medrese ve zâviyeden, Emir Hanına kadar olan eserlerini çeviren, duvarla karıştırılmamalıdır. Aşağı Hisar daha vâsi'dir. Çünki Umur Bey'in hanı Tuz Pazarı'nın şark tarafında ve Orhan manzûmesine 200 m. kadar uzaktadır. Bu han Aşağı Hisar'ın içindeydi.

Bu hâle göre, Aşağı Hisar'ın şarkan, Yeşil'e giden cadde üstündeki tiyatro binâsının yerinden başlayıp, garbda Hisar'la irtibât kurması 'akla yakındır. Cenûbda şimdiki cadde güzergâhını ta'kıyb ettiği Belediye Bahçesiyle Orhan Câmi'i arasındaki sokağın başına verilen (Taş Kapı) mevki'i isminden anlaşılmakta, Bedestan'ın yanındaki (Demir Kapı) aşağı yukarı şimâl hudûdu hizâsını ta'yîn etmektedir,[2].

1 — BURSA SARAYI

52 — Bey Sarayı:

Bursa Sarayı Hisar'ın iç kal'esinde kurulmuştur; 1278 (1861) de Bursa harîtası yapıldığı zeman, Saraydan ba'zı parçalar ve ihâta duvarı duruyordu. Harîtaya, ayrıca, İç Kal'enin plânı 'ilâve edilmiştir, (138. R.). Buna istinâden İç Kal'e 150×110 m. eb'âdında olup, yuvarlak 17 kuleyle tahkîm edilmiştir. (72. R.), fotoğraf büyültülerek konmuştur. Bey Sarayı ve İç Kal'e Şehâdet Câmi'inin tam karşısına gelir. Harîtanın plânında bir (Sancak Burcu), cebhâne, havuz ve bağçeler görülmektedir. Bu gün bunlardan hiç bir eser kalmamış olup bütün sâha asker işgaali altındadır.

Bizi 'alâkadâr eden cihet, Orhan Gaazî'nin saraya verdiği şekildir. Muhakkak ki Tekfur'un sarayı da bu idi ve Orhan Gaazî orada haremini yerleştirecek değişiklikler yaptırmıştır. Bu hususda hiç bir ma'lûmat yoksa da, oğlunun ve üç nesil torununun içinde oturdukları ve düğünler yapdıkları ma'lûmdur; meselâ Yıldırım Bâyezid Hân'ın Germiyanoğlu'nun kızı ile düğünü burada icrâ edilmiştir. Fâtih'den sonra metrûk kalmışdır; 924 (1518) senesinde vazîfeli dört bekçiden yalnız bir dânesinin bulunduğu anlaşılıyor [3]. Fekat zeman zeman yine iltifât görmüştür. Meselâ, IV. Sultan Mehmed epeyce külfetli, müzeyyen ve kıymetli dîvânhâneler 'ilâve etmiş ve hademe koğuşları için iç kal'eden hâriçde, yolun karşı tarafına bile geçilmiştir. 1082 (1671) de bir Has Oda, bir hamam, altı ahır ve hassa saraçları odası inşâ edilip, bu arada da umûmî ta'mîr yapılmış, Sadr-ı A'zam'a mahsûs dîvânhâne, 'Arz Odası ve başka 7-8 oda ve hamamdan mürekkeb muhteşem bir dâire 'ilâve olunmuşdur [4]. Esâsen daha evvel de, *"Sarayın vüs'ati olmamakla"* 'İmâret-i 'Îsâ Bey Mahallesi'ndeki 30 evden 15 inin saraya ilhak edildiği bilinmektedir [5] ki bunlar hademeye tahsîs edilenler olacakdır.

XVII. 'asırdan evvel yapılan değişiklikler hakkında ele ma'lûmât geçmemişdir [6].

1) Umur Bey kitâbesi için bakınız: Ekrem Hakkı Ayverdi, Fâtih Devri Mi'mârisi, 237-244. S.

2) Kapı isimleri için bakınız: Bursa Hanları, 3. S., Kâzırı a.e., 103. S. Müellif. bu isimleri kayd etmekle berâber, Orhan manzûmesinin duvarına 'âid zannetmişdir' Böyle olsaydı ne (Hisar) denir, ne de bir kal'eye yakışan kapı isimleri olurdu.

3) B.K.S., 28. C., 204. S.

4) B.K.S., 330. C., 5. S.

5) B.K.S., 346. C., 67. S.

6) Bk. Halûk Şehsüvaroğlu, Bursa Sarayı. T.T.O.K., 183. No:, Nisan 1957 ve Gabriel, a.e., 28-29. S.

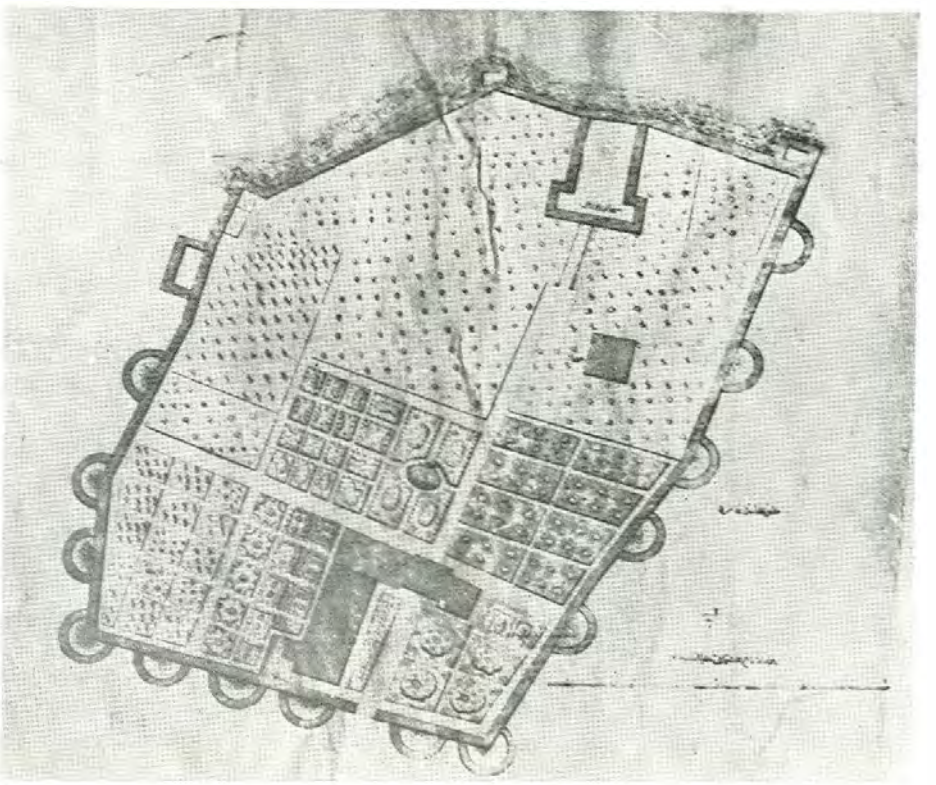

138. R. : Bursa Sarayiçi-İç Kal'e plânı 1278 târihli Bursa haritasından

m — BURSA KÖPRÜLERİ

53 — Bursa'da Nîlüfer Hâtûn Köprüsü :

'Âşık Paşa-zâde'nin *"Ülüfer Hâtûn oldur kim Kapluca Kapusu'na yakın bir yerde Bursa Hisarı dibinde tekyesi vardır ve hem Ülüfer Suyu köprisün ol Hâtûn yapdu Suya Ülüfer diye ad virdiler"* diye bahsettiği köprü Bursa — Mudanya yolunda, Geçid Köyü'nün, 1,5 km. cenûbunda, tuğla harmanları arasından gidilen yol üstündedir. Esas yatakda, büyüğü 10 m· luk olan, dört sivri kemerli gözü vardır, (139., 140., 141. R.). Sonradan yatak dolup etrafa yayılınca, münhanî bir plân üstüne dört ufak tahliye gözü daha 'ilâve edilmiştir, (142. R.). Esas kemerler ve köprü yüzü kesme taşdandır. Garbdaki son göz yıkıldığından, tuğla ile yeniden yapılmıştır. Tahliye gözleri de tuğladandır. Bu kısmın duvarları moloz taşındandır. Korkuluklar kalın kesme köfeki taşından olup en büyük kemerin anahtarında bir de baba bulunmaktadır.

Bursa — Mudyan yolu daha şimâle alındığından bu köprü, bir çok emsâli gibi, büyük güzergâhlardan uzak kalmışdır; yalnız aradaki köylere hizmet etmektedir.

Bu köprü, bizim devletimizin kuruluş günlerinde yapılıp zemânımıza sağlam bir hâlde intikaal eden oldukça ehemmiyeti hâiz ilk köprüdür.

54 — Büyük Kaynarca Köyü'nde Şeyh Muslihuddin Câmi'i : (Bk: Çandı Câmi'ler)

55 — Büyük Tersiye Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i : (Bk: Çandı Câmi'ler)

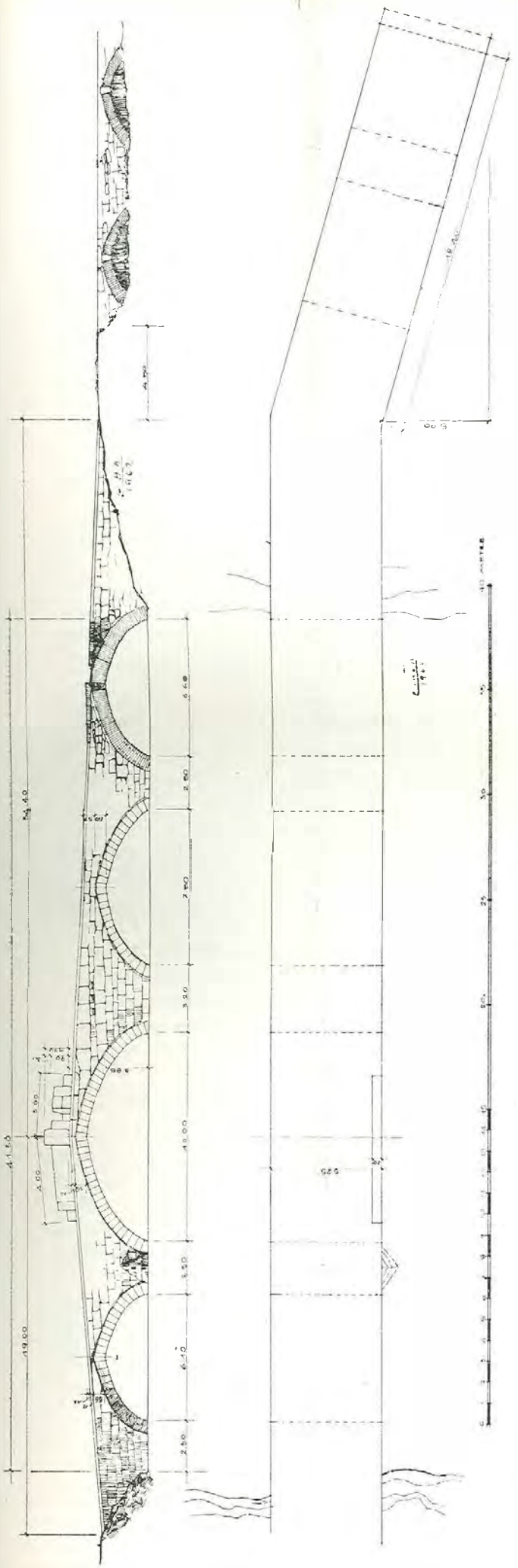

139. R. : Nilüfer Köprüsü planı

140. R. : Nülüfer Köprü'sü memba ciheti

141. R. : Nülüfer Köprü'sü mansab ciheti

142. R. : Nülüfer Köprü'sü tahliye gözleri

ÇANDI CÂMİ'LER

Çandı, kertilip birbirine geçirilen uzun kütüklerle, çivisiz olarak yapılmış binâlara verilen isimdir. Anadolu'nun garbında Ağva'dan başlayıp, hemen bütün orman mıntakalarında ve yaylaklarda rastlanır. Ankara Kızılcahamam civârında, Kütahya, Dursun Bey taraflarında Yörüklerin böyle yazlıklarına sık sık tesâdüf edilir. Elbistan taraflarında bulunduğu da söylenmektedir. Fekat bunlar içinde câmi' gibi 'umûma mahsûs ve bir nevi' âbide hüviyeti taşıyanlar, Karadeniz Ereğlisi yakınından Agva'ya, cenubda da Ada Pazarı arzına kadar sâhadaki köylerdedir.

Bu 'arzettiğimiz sâhalarda biz mevcûd ve yâ mevcûdiyeti vesîkalarla sâbit ve yûhud yıkılıp yerine kârgir yapılmış 24 kadar ahşab câmi' ve bir türbe tesbît ettik. Orhan Gaazî'den sonra Hüdâvendigâr ve Yıldırım devirlerinde ve XV - XVIII. 'asırlar arasında bu nevi' câmi'e rastlanmadı. Fekat XIX. 'asırda ba'zı köy câmi'leri 'aynı uslûbla yapılmış ve, ba'zı eskileri, yine ahşab olarak ta'mîr edilmişdir. Yakın zemânlarda yapılanlardan on dört kadarına tesâdüf ettik. Bu tarzda câmi' yapılmasına, bu mıntakalarda eskiden mevcûd büyük ormanların hemen yok olma derecelerine geldiği zemânlarda da devâm edilmiştir. Çünki Orhan câmi'leri, o havâlî halkının muhterem bir emânet gibi, şu'ûr altında sakladığı, birer fetih bergüzârı idi. Hâlâ bu Orhan Câmi'idir dedikleri zeman gizli memnûniyetleri yüzlerinden okunuyordu. Yerlerine kârgirleri yapılanlar da 1925 senelerine kadar ahşab olarak, sağlam ve yâ ta'mîre muhtâc, lâkin hep ayakta duruyordu. Ancak o târîhten sonra, bu altı 'asırlık yâdigârlara yan bakılmaya başlanmış ve her şeyin yerine bir müsvedde koymak hevesinin salgın bir hastalık gibi sirâyet eylediği o an'ane - şiken cereyanda, bunlardan bir kısmı ya temâmen yıkılmış ve yâ yerlerine şahsiyetsiz beton binâlar yapılmışdır. Bu gün onları yıktıklarından dolayı duydukları üzüntü, köylülerin sözlerinden anlaşılmaktadır.

Bu câmi'lerin bir husûsiyeti de, bir kaç köy için orta bir yerde kurulmuş cum'a Câmi'i olmalarıdır. Kandıra gibi kasabada olan bir kaçı hâriç, hepsi hâlî bir kırda ve yâ büyücek bir köyün kenarından bir kaç yüz metre mesâfededir. Bunlar bir kaç köyün, bir (dîvân) ın, 'ibâdetgâhıdır. Bir dîvân da 3-5 köyden ve ba'zen çiftlikden teşekkül etmekte ve aşağı yukarı bir muhtarlık vasfını hâiz olmaktadır. Meselâ İzmit ile Kandıra arasındaki (Koca Kaymas Dîvânı) gibi.

Köylüler cum'a namazlarını bu câmi'lerde edâ ederlerdi; hâlâ da etmektedirler. Bir vakıtler, her köyün bir câmi'i yok iken 10 - 12 senedir köylerde de câmi'ler yapılmıştır.

Bu îzâhâtdan anlaşılıyor ki, bu câmi'ler târîhen mu'ayyen bir devreye, coğrafî olarak da bir mıntakaya bağlı bulunmaktadır. İşâret ettiğimiz târîhî devir Orhan Gaazî zemânıdır. Bütün buraları onun saltanatında alınmıştı. Müslimanların sür'atle yerleşmeye başladıkları bu ormanlık yerlerde 'acele ahşab câmi' yapmaları pek tabî'î ve zarûrî görülebilir. Fekat bu erâzide taş da vardı ve kârgîr yapmak için her dürlü imkân da mevcûddu. Böyle olduğu gibi, daha şarkda ve cenûbda, Safranbolu, Bolu, Mudurnu, Göynük taraflarında da büyük ormanlar vardı. Buralarda ahşab câmi' yapılmadı. O halde şu süâli sormak îcâb ediyor: 'Aynı inşâî malzemeye sâhib ve birbirine bitişik erâzî, 'aynı senelerde fethediliyor da bir kısmında ahşab, bir kısmında kârgir binâ yapılıyor; bu neden olabilir? Biz bu sebebi oraları fethedenlerin i'tiyadlarında ve meşreblerindeki farklarda buluyoruz; birisinin kârgiri, diğerinin ahşabı tercîh etmesinde, başka 'âmil göremiyoruz. Bu tercîh sebebi de Orta Asya'dan gelen Türklerin Şarkıy Türkistan'da bu tarzda binâlara alışmış olup bir sevk-i tabî'î ve ictimâ'î ile, burada da eşlerini görmek istemeleridir. Sven Hedin, (Asya'nın Kumları İçinde) nâmındaki eserinde (Takla Makan) Çölü'nde böyle kocaman kütüklerden yapılmış 6-7 'asırlık binâ bakıyyelerine rastladığını söyler [1]. Oradan gelenlerden bir kısmının, buradaki orman bolluğu sâyesinde, o an'aneyi yaşatmak istemesi 'akla mülâyim gelmekdedir.

Osman Gaazî Devri'nde bu erâziye yayılmanın târîhini anlatırken, görmüşidik ki, Konur Alp Akyazı'dan Düzce ve Bolu'ya kadar şark ve cenûb taraflarını, Akça Koca 'Ayan = Sapanca Gölü'nden başlayıp, Akyazı'nın şimâlinden geçerek Karadeniz'e kadar olan mıntıkaları, Karasu ve Kandıra'yı almıştı. Yalnız Karasu'dan Akçaşar = Akça Şehir'den ileride Ereğli'ye kadar olan sâhilin ve Düzce civârının kimin tarafından fethedildiği sarîh değildir. Düzce'nin 10 km. şimâlinden başlayan Melen vâdîsinde bu câmi'lerden bulunması ve emsâlinin şimdi Akça Koca denilen Akca Şehir'in 30 km. şarkında ve Melen vâdisinin ağzı olan Aftun Dere'ye kadar devam etmesi ve Ereğli'de bir Orhan Câmi'i olması, buraların da Akça Koca tarafından, vâdîyi ta'kıyb ederek, fethedildiği hakkında bir delîl teşkîl eder, sanırız. Esâsen Akça Şehir de onun ismini taşımaktadır.

İşte, İzmit yakınındaki Kaymaklı Çiftliği ve Sapanca Gölü'nün 50 km. şarkındaki Büyük ve Küçük Tersiye köylerinde, Düzce'nin 10 km. şark-ı şimâlinde, Melen üzerindeki Hasanlar Köyü'nden i'tibâren vâdîyi ta'kıyb ile gidilen Kara Deniz sâhilindeki Aftun Ağzı'nda oradan Ağva'ya kadar uzanan mıntakada, ve en kesîf olarak Kandıra civârında bulunan bu câmi'ler, Orta Asya'da ecdâdından gördüğü nümûneleri, bir kabîle ve oymak an'anesi sadâka-

1) Sven Hedin, Dans les sables de l'Asie, Fran. Tercemesi Charles.Rabot, Paris 1903.. 183.. S. v.d.

tiyle, Küçük Asya'da tatbıyk etmekden zevk duyan Akca Koca ile, kılınç ve cihâd arkadaşı Konur Alp'in feth edib İslâm'a kattıkları toprakların da hudûdunu işâretlemekte ve coğrâfî mıntakaları ayırmaktadır. Akca Koca'nın kendi mübârek türbesini, câmi'iyle beraber, Kandıra'nın yanındaki Baba Köyü'nde, Kara Deniz'e nâzır bir dağın zirvesinde, kütüklerle yaptırmış olması da ne kadar ma'nîdârdır.

Bu câmi'lerin ekserîsi köy yollarından dahî uzakda olduğundan erişilmesi pek zordur. Bununla berâber, 22 câmi'in hepsinin vaz'iyetini mahallinde tetkıyk ve tahkıyk ettik. Bunların yedisi ahşâb olarak mevcûddur, yedisi yıkılmış yerine hiç yapılmamıştır; sekiz dânesi de temelden taş ve tuğla ile inşâ edilmiştir. Mevcûd olmayanların ve yeniden yapıldığını öğrenip, binâsı bakımından mevzû'umuzla 'alâkası kesildiğini tesbît ettiklerimizin vakıf ve tahrîr kayıdlarını koymakla iktifâ ettik. Ahşab olarak ayakta duranların, hiç ta'dîl görmiyen ve yâ az ta'dîl ile hüviyyeti belli olanlarından beş dânesinin rölöve ve resimlerini takdîm edeceğiz. Bu da bize çandı câmi'ler hakkında fikir vermeye kâfidir.

★

Hülâsa edecek olursak :

1 — Şimâl-i garbî Karadeniz havzasının fethini müte'âkıb, müslimanların câmi' ihtiyaclarını te'mîn için bir kaç köyden mürekkeb dîvanlara ahşabdan cum'a câmi'leri yapılmıştır.

2 — Bizans'dan alınan bu yerler ma'mûr ve kesîf sûretde meskûn olsaydı, her hâlde eski halkın bırakacağı kiliseler bulunur ve bunların câmi'e tahvîliyle ihtiyaç giderilirdi. Böyle yapılmayışı, bu mıntakada halkın ve iskân yerlerinin az bulunduğunu göstermektedir.

3 — Bu çandı câmi'lerin büyük ekserîyeti Orhan Gaazî Devri'ndendir. Ondan başka tahkîyk ettiğimiz 12 çandı câmi'in târîhleri pek ma'lûm olmamakla berâber, XIX. 'asır başlarında yapıldıkları görülmektedir.

4 — Bu nevi' câmi'ler Akca Koca'nın fethettiği kat'iyyetle ma'lûm olan sâhalara mahsûs olup, bu sâhanın hâricindeki yerlerde bulunmamaktadır. Bu câmi'lerin mevcûdiyeti, Düzce'den Akca Koca şehrine ve daha şarka Ereğli'ye kadar olan yerlerin de Akca Koca tarafından fethedildiğini istidlâl yoluyla ortaya koymakla, bir ucu mübhem kalan Orhan Devri fütûhatı hududlarının tesbîtine yaramaktadır .

5 — Bu câmi'ler bir mi'mârî kıymet değil midir? Görünüş ve te'sîrleri kuvvet ve büyüklük hissi tevlîd etmektedir. Fakat asıl mua'zzam târîhî ve içtimâ'î kıymet taşımaktadır. Bu devirde cenûb ve şarkda kârgîr Osmanlı binâaları yapılırken, buralarda ahşabın seçilmesini, Orta Asya'dan sürüp getirilen bir hâtıraya sâdık, büyük bir kahramanın gönlünün arzûsuna bağlamaktayız. Unutmamalı ki bu husûsda ahşab inşââtın sür'ati de bir rol oynamıştır. Fekat bu rol olsa olsa, bir isteğin yerine getirilmesi yolunda yardımcı olmuştur. Tek sebeb olsaydı, 'aynı şartları hâiz komşu mıntakalarda da benzeri binâlar yer alırdı.

6 — Bu câmi'lerden şimdiye kadar tek kelime ile bahsedilmemiş, literatüre geçmemiştir. Bu yüzden yeniden ortaya atılıp ehemmiyetine işâret edilmesini yadırgayacaklar, böyle tahtadan yapılmış binâların zikre lâyık olup olmadıkları husûsunda tereddüte düşecekler bulunabilir. Böyle bir tereddütü yersiz görür, bi'l-'akis, bir devri dile getirmeğe çalışan bir eserde yer almamalarını bir eksiklik sayarız.

'Aynı tarz binâlar başka milletlerde de vardır; meselâ Japonların Azekura dedikleri akşab binâlar son derece makbûl tutuluyor da, bizde neden olmuyor?

7 — Bu binâlar devrinden mi kalmıştır? Bir kere ilk şekillerine sâdık oldukları muhakkaktır. Bunların da en az kârgir binâlar kadar ta'mîr görmediklerini kimse düşünemez. Belki çürüyen bir kaç parça değiştirilmiştir. Fekat kökden yeni yapılsaydı, o zemâna kadar memleketin dört bucağında takarrür etmiş olan üslûbda, ya'nî kârgir, inşâ edilirdi. Kimse çıkıp da böyle ahşab binâ yapayım demez, ta'mîr de edilmiş olsa şekilleri bu olduğu için öylece ta'mir edilmiştir. Böyle ahşab binâ, on binlerce kârgir câmi'i olan bir memlekette ancak bir mıntakaya has yerleşmiş bir üslûb olduğundan dolayı an'ane kuvvetiyle yapılır. Böyle bir an'anc de mi'mârînin istikrar devrinde değil, psikolojik isteklerin hüküm sürdüğü ilk zemânlarda teessüs edebilir. Kaldı ki, sonradan böyle binâ yapacak kereste ve orman da artık nâdirdi. Nitekim maddelerde göreceğimiz gibi, meselâ Büyük Kaynarca ve Emîr 'Ali'de, 'ilâve ve ta'dîller ince ve kısa ağaçlarla yapılmıştır. XIX. 'asır ortasında ta'dîl gören Büyük Kaynarca Câmi'inde işçilik, bir villâya yakışacak kadar, 'itinâlı ve temizdir. O kabadayı dağ ve orman üslûbu artık yoktur.

★

Bu câmi'lerin müşterek 'umûmî vasıflarını kaydettikden sonra, yerlere nazaran aldıkları sıra numaralarına göre bu bahisde toplıyacağız, 'umûmî evsâf şudur:

a — Câmi'lerin hiç birinde harcli taş duvar temel yoktur. Tabanlar ya toprak üstüne konmuş büyük taşlara oturtulmuş, ve yâ, yer yer kazıklara yerleştirilmiştir.

b — Câmi'lerin yan duvarları 10-12 sm. kalınlığında, 10 m. ye kadar boyda. 20-30 sm. genişliğinde meşe kütüklerinden yapılmışdır. Köşelerde yarım kertme lâmbalarla, yanda 'amûden gelen kütüğe geçirilmiştir.

c — Plân i'tibârîyle bir orta sahn, bir ön sundurma hepsinde müşterektir. Ba'zısında yan revak, ba'zısında saçak vardır. Hepsinde de muhakkak iç mahfil bulunmaktadır. Bu mahfil binâyı bağlayıp yekpâreleştirmektedir.

d — Esâs i'tibârîyle pencere yoktur; mazgal gibi dürlü şekillerde delikler vardır.

e — Döşemeler meşedendir.

f — Çatı iri ağaçlardan yapılmıştır. Bu günkü hâlde kiremitle kaplıdır. Eskiden nasıldı? Ma'lûm değildir.

g — Cum'a câmi'i oldukları için hepsi minberlidir. Minber kapılarında ba'zı taç ve oymalar vardır. Mihrab 'aynı süslerle yapılmış bir çerçeveden 'ibârettir.

h — Bir dânesinin sundurmasında güzel direk başlıklarına ve bu orman mıntakalarına has balta ve keserle yapılmış oyma işçiliğine rastlandı. Dîğerlerinde de variken, bir kaç 'asırlık ömürlerinde kaybolmuş bulunmaları mümkindir. Şimdi kasaba ve köy isimlerine göre, cedvelde aldıkları sıra numaralarıyla bu câmi'leri dercedelim :

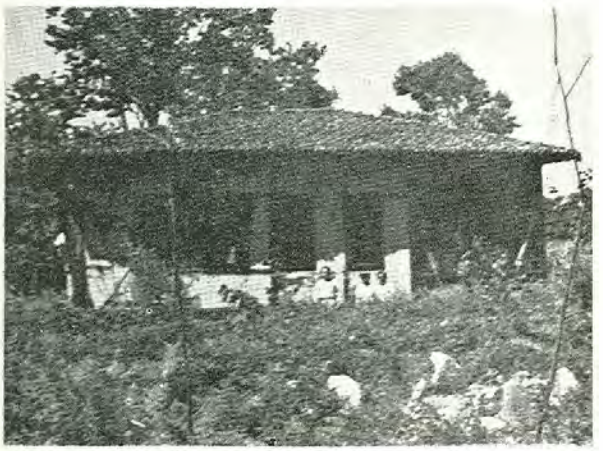

143. R. : Aftundere Orhan Câmi'i (Nihad beyin fotosu)

AFTUN DERE KÖYÜ

(2 a) — Aftun Dere Köyü'nde Orhan Câmi'i :

Akça Koca'nın 15 km. kadar şarkında Ereğli yolu üzerinde Aftun Dere Köyü'ndedir. Çandı câmi'lerin (143. R.)[1] en küçüklerindendir. Mahallen Orhan Gaazî Câmi'i olarak bilindiği gibi vakıf kayıtlarında da *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûna mülhak evkaafdan Akça Şehir Bolu Kazâsı'na tâbi' Aftun-ı süflâ dîvânında vâkı' Sultan Orhan tâbeserâhü Hazretleri câmi'-i şerîfi"* olarak geçmektedir[2]. (2 b) — Bir de defterin 'aynı sahîfesinde Aftun-ı 'ulyâ divânında bir Orhan Câmi'i bildirilmektedir[3]. Ancak bu gün, köy de, câmi' de mevcûd değildir.

AKCA OVA NÂHİYESİ

(4) — Akca Ova Nâhiyesi'nde Orhan Gaazî Câmi'i :

Kandıra'dan Ağva'ya giderken 22. km. deki Akca Ova eskiden Akça Alan ismiyle anılmakta idi. Oldukca şîrîn bir kasabacık olan nâhiyeye, Kandıra tarafından giderken görülen kabristan, bu câmi'in hazîresi imiş. Köyün içindeki câmi'in Orhan Gaazî ile 'alâkası yokdur. Bu civâra Taş Köprü ismi verilmektedir. Orhan Câmi'i şimdi yokdur.

(5) — Akca Ova Nâhiyesi'nde Orhan Gaazî Medresesi :

Evkaf kuyûd-ı kadîmesinde *"medrese-i Akça Âbâd an vakf-ı Sultan Orhan der Taşköpri"* kaydından, Orhan Gaazî'nin burada bir de medresesi olduğu anlaşılmaktadır[4]. Her halde 4. maddedeki câmi' çevresinde olması lâzım gelen bu medrese mahalinde bilinmemekdedir.

1) Fotoğrafı lûtfeden Bolu Vilâyeti Hukuk İşleri Müdiri Nihad Alp Bey'e teşekkür ederiz.

2) Ev.K.K., 10 No., Kastamoni esas defteri, 1. sıra. Bu köy Ms.Y.K. da 20. S. dedir.

3) Ev.K.K. 10. No. Kastamoni esas defteri, 2. sıra.

4) Bu medrese, İzmit esas defterinin yalnız fihristinde mezkûr olup defterin sahîfe numarası gösterilmemiştir.

ARAMAN KÖYÜ

(6) — A r a m a n K ö y ü ' n d e O r h a n G a a z î C â m ' i :

Kandıra'nın 15 km. kadar şark-ı cenûbîsinde olan bu köyün çandı câmi'i, 1935 senesine kadar olduğu gibi durmakta idi. Bu câmi'in Orhan Câmi'i ismini taşıdığı ve yıkılıp yerine kârgir yapıldığı Akca Ova'dan Mehmed Yüksel, Ali Bayram, Hüseyin Yüce Efendilerden ve Kandıra Orhan Câmi'i imamından tahkîyk olunmuşdur [1].

BEÇİYÜRÜKLER KÖYÜ

(8) — B e ç i y ü r ü k l e r K ö y ü ' n d e O r h a n G a a z î C â m i ' i :

Düzce'den Üsküdbi'ye giden yolun 5. kilometresinde olan bu köyün câmi'i çandı iken yıkılıp kârgir yapılmıştır. Yerinde ve bütün civârda Orhan Câmi'i olarak ma'rûftur. Bolu sâlnâmesi böylece bildirmektedir [2].

BELEN KÖYÜ

(9) — B e l e n K ö y ü ' n d e O r h a n G a a z î C â m i ' i :

Kandıra — Ağva yolunun 13. km· sinde Çerçil Köyü ile Belen arasında bir Orhan Gaazî Câmi'i vardı. Şimdi yıkıkdır. Şoseye 2.5 km mesâfede ve 65 hâneli olan bu köyün câmi'i evkaf kayıdlarında *"Üsküdar muzâfâtından Taşköprü Nahiyesi'nde Beylan Kariyesi'nde vâkı' merhûm ve mağfûrün-leh Sultan Orhan Hazretleri'nin câmi'-i şerîfi"* ismiyle mukayyeddir,[3], بيلان imlâsıyla yazılan bu köy şimdi Belen telâffuz edilmektedir; İskenderun' daki 'aynı isimdeki kervansaraylı kasaba gibi.

BÜYÜK KAYNARCA KÖYÜ

(54) — B ü y ü k K a y n a r c a K ö y ü ' n d e Ş e y h M u s l ı h u d d i n C â m i ' i :

Kandıra'nın şarkında Kaynarca — Eski Hoca köyü — kazâsının 5. km şimâlinde, suları bir dere gibi çağlayan çeşmelerle dolu bir köydür [4]. Câmi' kütüklerle yapılmış iken Kaymaslı Mehmed Ağa tarafından ampir motiflerle süslenmiş, kütükler hâricen ince ve muntazam tahta ile kaplanmış, o erkek kunt hüviyetini kaybetmişdir. Ta'mîrin târîhi yoksa da yakınındaki çeşmedeki, yarı manzûm,

1 — Safha-î Dehr içre nâmım hakkıdıcek rûzigâr
2 — Bû Cihan-î bî vefâdâ kaala Çeşmem yâdigâr
3 — Sâhib'ül-hayrât v'el-hasenât râgıb'ül-Cennetü v'ed-derecât
4 — Kaymaslı Mehmed Ağa'nın hayrâtıdır
Sene 1236 gurre-i M

kitâbesinden, câmi'in de bu târîhte ya'ni 1236 Muharreminde (1820 T.evvel) tâ'mîr edildiği netîcesini çıkarmak yersiz değildir. Bu Mehmed Ağa'nın sülâlesi câmi'in kabristanında yatmaktadır. Oğlu, Kapıcı Başılardan Kaymaslı Emin Ağa (vefâtı 1246 — 1830) ve onun kızının (vefâtı 1272 - 1861) kabirleri oradadır. Mahallinde câmi'in Sultan Orhan'ın şeyh'ül-islâmı tarafından yapıldığı bilinmektedir. Yaşlı imam efendi de böylece beyân ediyor. Filhakîyka, vakıf kayıdlarında *"Evkaaf-ı mülhakadan Yoros Kazası'na bağlı Şeyhler Nâhiyesi'nin Kaynarca-i Kebîr Nâhiyesi'nde Şeyh Muslıhuddin Câmi'-i şerîfi"* [5] şeklinde gösterilen bânî, Şeyh Muslıhuddin Efendi Orhan Gaazî'nin vezîri Sinâüddin Yusuf Paşa'nın babasıdır. 'İlmiye Sâlnâmesindeki künyesi şöyledir: [6]

قاضى القضاة مصلح الدين موسى بن مجد الدين عيسى چلبى

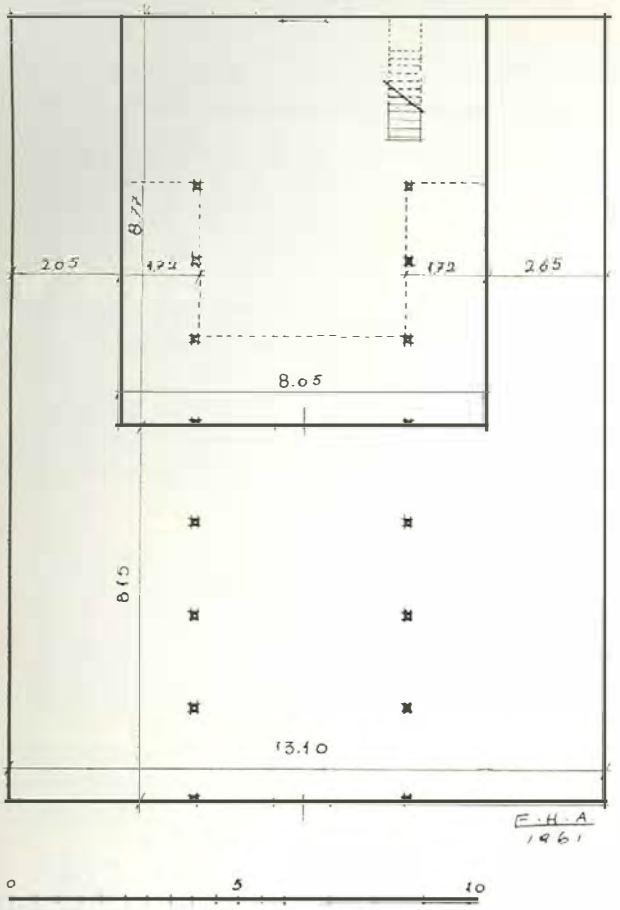

144. R. : Büyük Kaynarca'da Şeyh Muslihiddin Cami'i plânı.

1) Ms. Y.K., Bu köy 64. S. Kaymas divânındadır.
2) Bolu Livâsı Sâlnâmesi; 1337 senesi, 288. S., Mes.Y.K. 140. S.
3) Ev.K.K. 144 No., İzmit esas defteri. 1073. sıra, Mes. Y.K. 146. S.
4) Mes.Y.K. 189. S.
5) Ev.K.K., İzmit esas defteri 144 No. 1965. sıra.
6) Bk.: a - 'İlmiye Sâlnâmesi, Dâr'ül Hilâfet'ül 'Aliyye, Matba'a-i 'Âmire 1334, 316. S., b - İsmail Hâmî, a.e., 421. S., c - Orhan Bey Vakfiyesi, T.T.E.M. 84. Say., 297. S.

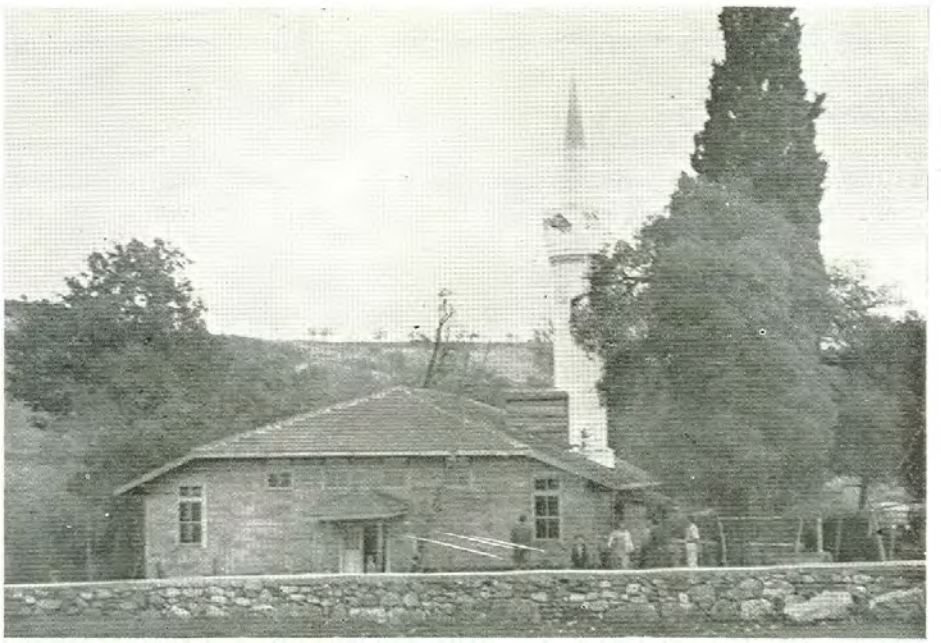

145. R. : Büyük Kaynarca Şeyh Muslihüddin Cami'i

Câmi' üç tarafdan revâklı olup, cidârları gaayet muntazam, nisbeten ince, 4 sm.lik meşe ile kaplanmış içde duvar yüzleri âdetâ cilâlı bir hâl almıştır. Üzerlerine tahta giydirilmiş sütûnların başlıkları ampir silmelerle süslenmiştir. Câmi'in saçakları da meyilli yapıldığından, bir Avrupa ahşab binâsı kılığına girmiştir. Üzerine Marsilya kiremidi konmuş olması da, bu manzarayı takviye etmiştir. Sonradan 'ilâve olunan minâre olmasa, câmi' denemez. (144., 145. R.). Bu câmi'de bir de dış mahfil vardır; fekat muhdes olduğunu zannediyoruz. Kezâlik revâk iki direk 'ilâvesiyle büyütülmüştür. Onun da sonradan yapılmış. içeride iki yan mahfilin de ilâve edilmiş olması muhtemeldir.

BÜYÜK TERSİYE KÖYÜ

(55) — Büyük Tersiye Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

Eski Adapazarı — Ankara şosesinin 5. km. sinden sapınca 6 km. ilerde bulunan büyük bir köydür [1]. Evkaf kayıdlarında *"Sapanca Kazâsı'na tâbi' Tersiye-i Kebîr Kariyesi'nde vâkı' merhûm ve mağfûrün-leh Sultan Orhan Câmi'-i şerîfleri"* [2] olarak zikri geçen câmi' yerinde de Gaazî'ye 'âid bilinmektedir. Câmi' köyden 500 m. kadar uzakda, bir tepecik üstündedir. Büyük Tersiye, Küçük Tersiye, ve Dağ Hasan Bey köyleri buraya cum'a namazına gelmektedir.

Binâ yalnız önden revâklı olduğu hâlde, şark tarafına bir dehliz 'ilâve edilmiştir. (146. R.). Bunun ekleme olduğu inşââtından bellidir. Câmi' dışdan bağdâdî üstüne sıva ile örtülmüştür. Mihrab duvarında (147. R.), ve 'ilâve dehliz duvarındaki pencereler (148. R.), ve minâre muhdestir.

Binânın asıl bünyesi ön revâk ile ekleme dehlizin köşesinde açıkca görülmektedir; (149. R.). Köşe, kertme-geçirme yapılmıştır. Kütükler 7-10 sm. kalınlığında 20-30 sm. enindedir. Bu gün dehliz bir taraflıdır; daha evvel garbda da olduğu söylenmektedir. Döşeme kaplamaları hizar biçmesidir. Tavan gayr-ı muntazam şekilde kontrpilâk kaplanmıştır.

Câmi' içinde, minberin önünde, pek eski, belki XIV. 'asırdan kalma yalnız deve tüyü ve kahve renginden yapılmış, küçük mustatîlî, tek tek motiflerle süslü ufak bir seccâde vardır ki. bize pek ehemmiyetli göründü.

— Çayır Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Yığılca Kazâsı)

EMİR ALİ KÖYÜ

(56) — Emir Ali Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

İzmit — Kandıra yolunun 28. km.sinden garba doğru 1 km. mesâfede, yanında sâde bir çeşmesi olan hâlî erâzideki cum'a mescidi, bir az yukarısındaki Emîr Ali - Emîrler Köyü'nün ismini almıştır. Mahallinde de Orhan Gaazîye 'âid olduğu bilinen bu câmi', Fâtih zemânında yazılan, Kocaeli livâsı tahrîr defterinde de kayıdlıdır:

«اوقاف آده امیر علی جفتلکی که وقف‌در اورخان بکدن مذکور کویوك مسجدن یاپنه و املت اتمکجون وقف ایتمش»[3]

1) Mes.Ye.K., 191. S.
2) Ev.K.K., İzmit esas 144. No., 954. Sıra.
3) Tayyib Gökbilgin, XV-XVI. 'asırlarda Edirne ve Paşa-İli livâsı, İstanbul 1952, 161. S., Hâşiye.

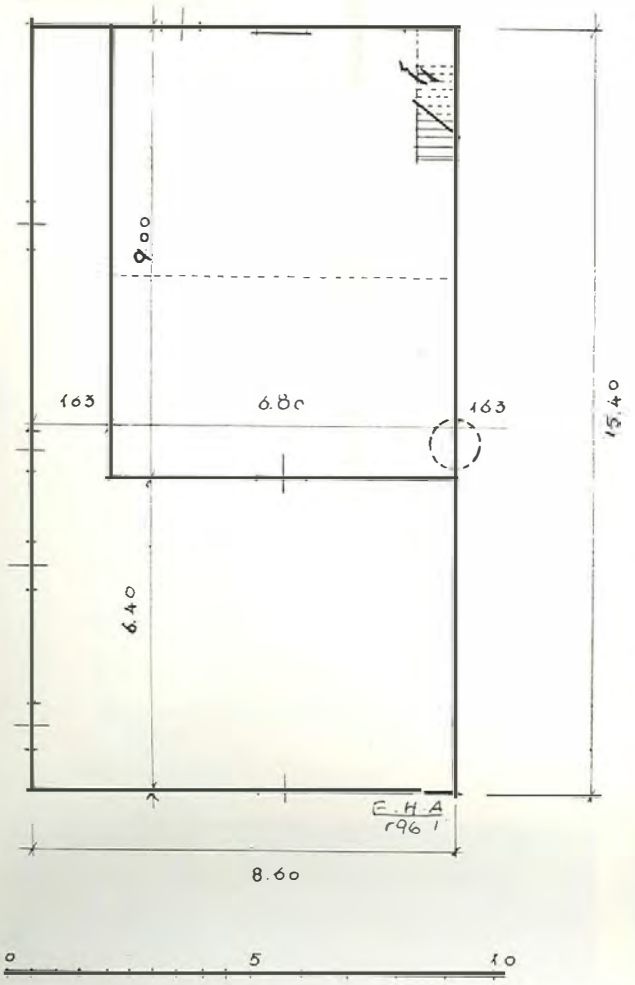

146. R. : Büyük Tersiye Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i plânı

147. R. : Büyük Tersiye'de Orhan Gaazi Câmi'i mihrab duvarı

'Aynı kayıddaki diğer kariyelerin vazîfelileri zikredildiği hâlde bunda yokdur. Belki çiftliğe ismini veren Emîr Ali ismindeki zât olacaktır. Çiftlik sonra köy olmuşdur,[1]. Bu zâtın hüviyeti mechûldür. Timurtaş Paşa'nın babası Emîr Ali olması ihtimâli düşünülebilir.

Câmi' iki yan ve önden revâklıdır, (150. R.). Harîm kısmı 8-10 sm.lik meşe yarmalarla çandı tarzında işlenmiş olmakla berâber, sonradan revak ince meşe tahtalarıyla kaplanarak, binâ kutu gibi bir hâle sokulmuşdur, (151. R.). Mazgallar basît bir delik olmayıp ya (152. R.) de görüldüği gibi, iki kargı ucunun ortasında bir baklava, yâhud (151. R.) deki gibi, beyzî bir orta motife iki uc 'ilâvesiyle yapılmıştır. Bu câmi'in tafsîlâtı üzerinde çalışıldığı, revâkdaki başlık, destek ve bırakmalara verilen güzel şekillerden de anlaşılmaktadır. (152., 153., 154., 155., 156., 157. R.). Revâkın iki orta kirişinin merkezinde birer direk olduğu hâlde, yanlardakiler destekli kiriş ile yapılmıştır. Ma'mâfîh, ortadaki direkler bu gün mevcûd değildir; yalnız başlıkları yerindedir.

GERİŞ KÖYÜ

(63) — Geriş'de Sultan Orhan Câmi'i:

Düzce — Akca Koca yolundan sapılıp, Yığılca ve Kara Dere'ye giden şose üstünde üç Orhan Gaazî Câmi'i vardır. Bunlardan birisi Geriş Köyü'nden [2] ayrılıp, yeni bir topluluk teşkîli ile, (Cuma Yanı) ismini alan henüz, dâhiliye vekâletince cedvele kaydı yapılmamış, köyün yakınındadır. Cenneti anıdıran koruluklar içinde, suyu bol Melen Deresi'nin bir dirseğindedir. Şoseden karşı sâhile, iki başından asma pitoresk bir kütük köprü ile geçilir.

Bu câmi'in Orhan Gaazî'ye 'âid olmasıyla iftihar eden köylüler, ağaçlarını satın almak için yapılan mürâca'atı reddetmekdedirler. Câmi'in kaydı yalnız Bolu sâlnâmesinde vardır [3]. Vakıf kayıdlarında bu isimle bulunamadı...

1) Mes.Y.K., (Emîrler) ismiyle geçmektedir; 361. S. Biz kasaba ve köyleri bu günkü yaşayan ismiyle kaydetme prensibimize rağmen, bu köy adını (Emîr Ali) namındaki zâtdan aldığından bu ismi tercîh etmeyi muvafık bulduk.

2) Mes.Y.K., 405. S.

3) Bolu Sâlnâmesi, a.e. 288. S.

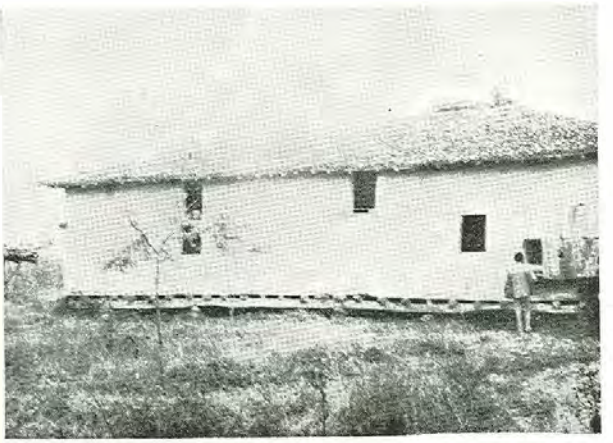

148. R. : Büyük Tersiye'de Orhan Gaazi Câmi'i Şark duvarı

149. R. : Büyük Tersiye Orhan Câmi'inin Harem kısmı köşe ittihâdı

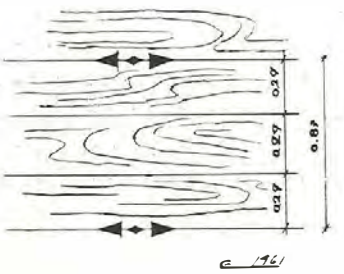

152. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i mazgalları

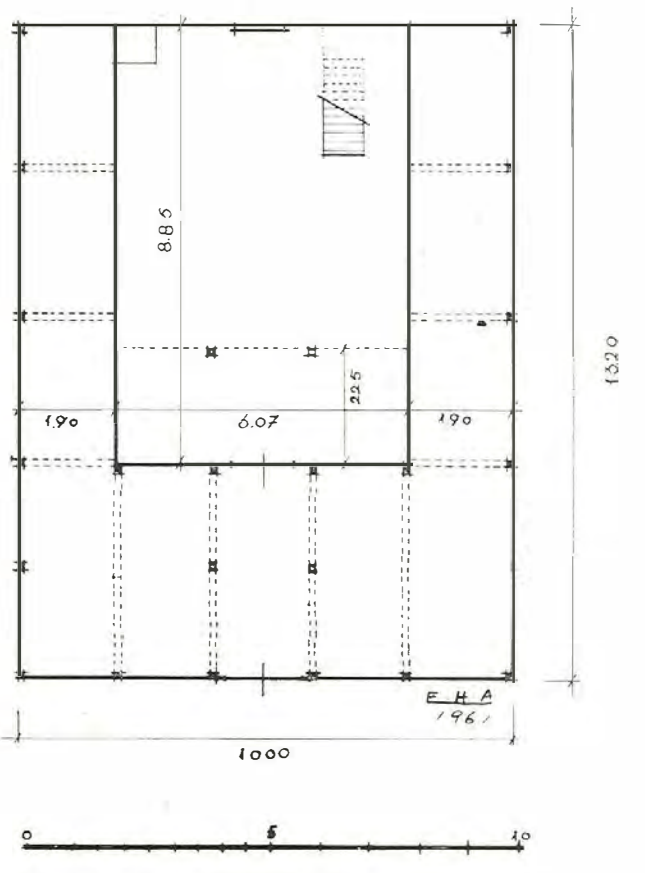

150. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i planı

151. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i

154. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'inde bırakma tafsilâtı

153. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Cami'inde destek tafsilâtı

155. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'inde destek tafsilâtı

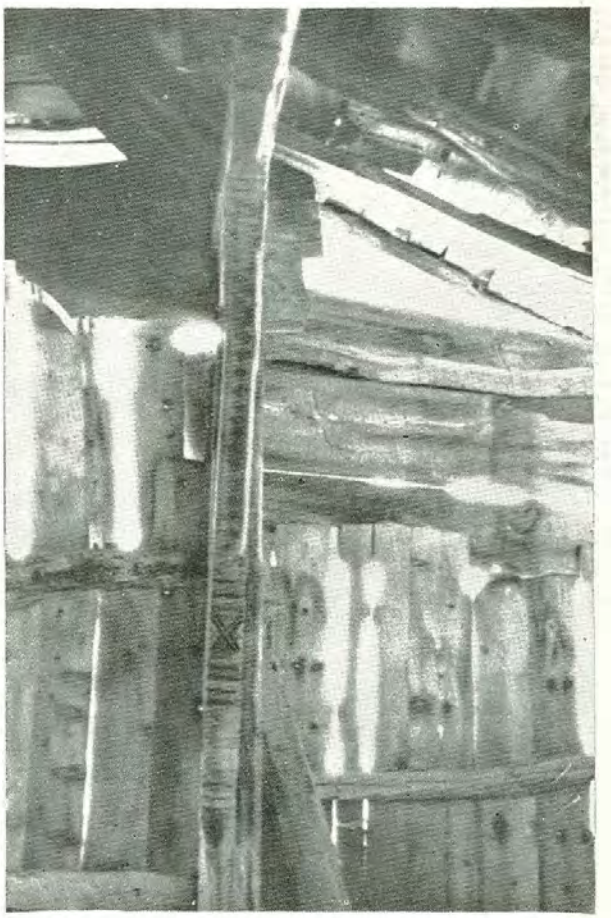

156. R. : Emir 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'inde kiriş eşiği ve bırakması

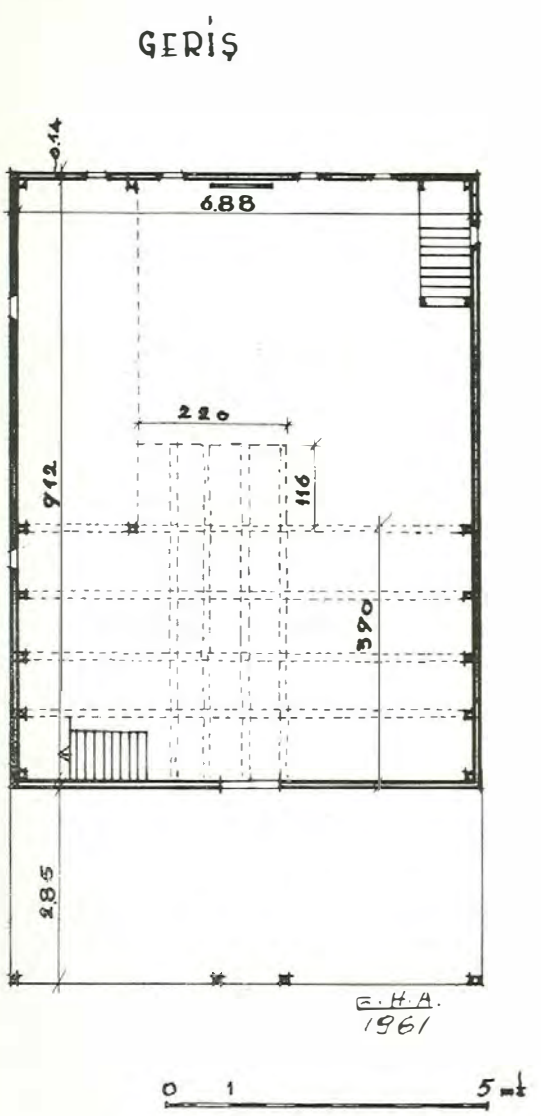

158. R. : Geriş Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i plânı

Câmi', nev'inin te'siri en kuvvetli olanlarındandır. 10 m. boyunda 14-15 sm. kalınlık, 25-30 sm. genişlikte meşe kalaslarıyla yapılmıştır ve hiç bozulmadan zemânımıza erişmiştir. Mazgalları içeriye doğru genişliyen basît deliklerdir; (158., 159., 160. R.). Binâ önü sundurmalı, yanı saçaklı nev'idendir; saçaklar payandalara müsteniddir (161. R.). Bir köşenin ittihâdı (162. R.). de görülmektedir. Kütükler yarım kertilerek geçirilmiş, ufkî kuvvetlere karşı koymak için uçları kâfî derecede dışarıda bırakılmıştır.

Câmi'de bir iç mahfil ile cumbası ve, ayrıca, bir yan mahfil vardır (158., 163., 164. R.). Minber (165. R.) de görülmektedir. Bunun ve mihrâbın ba'zı yerlerinde hafîf oyma dişler, topuzlar ve oklar vardır.

GÜMÜŞ OVA NÂHİYESİ

(67) — Gümüş Ova'da Orhan Gaazî Câmi'i :

Düzce'den 10 km. mesâfedeki nâhiyede [1] de bir câmi' bulunduğu sâlnâmede mezkûrdur [2]. Fekat mahallen bu câmi' bilinmemektedir. Başka bir vesîkada da rastlanmadı. Ancak nâhiyenin 1 km. şimâlinde, bir kaç vâdînin birleştiği, Kışla [3] ve Çevrik [4] köyleri yakınında bir çandı câmi' olduğu ve şimdi yıkıldığı söylenmektedir. Belki Gümüş Ova Nâhiye olmak i'tîbâriyle o nâm altında sâlnâmeye konmuştur.

1) Mes. Y. K., 435. S.
2) Bolu Sâlnâmesi, a.e., 288. S.
3) Mes.Y.K., 691. S.
4) Mes.Y.K., 258. S.

159. R. : Geriş'de Orhan Gaazi Câmi'i

(70) — Hasanlar Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

Düzce'den Yığılca ve Kara Dere'ye giden şosenin üzerinde, Melen Deresi'nin Büyük Köprüsü başındaki Hasanlar[1] Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i olduğu sâlnâmeden öğrenildiği gibi[2] yerinde de herkes tarafından bilinmektedir. Yerinde yapılan tahkıykatta, 30 sene kadar evvel yıkılıp bir kaç yüz metre aşağıda, köyün içinde kârgir yapıldığı anlaşılmıştır.

160. R. : Geriş'de Orhan Câmi'i

162. R. : Geriş Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i bir köşe ittihâdı

161. R. : Geriş Orhan Gaazi Câmi'i saçakları

163. R. : Geriş'de Orhan Gaazi Câmi'i mahfili

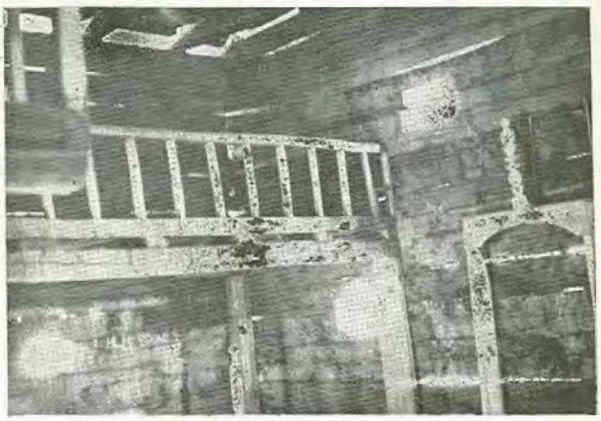

164. R. : Geriş'de Orhan Gaazi Câmi'i mihrâb ve yan mahfili.

1) Mes. Y. 486. S.

2) Bolu Sâlnamesi, a.e., 288. S.

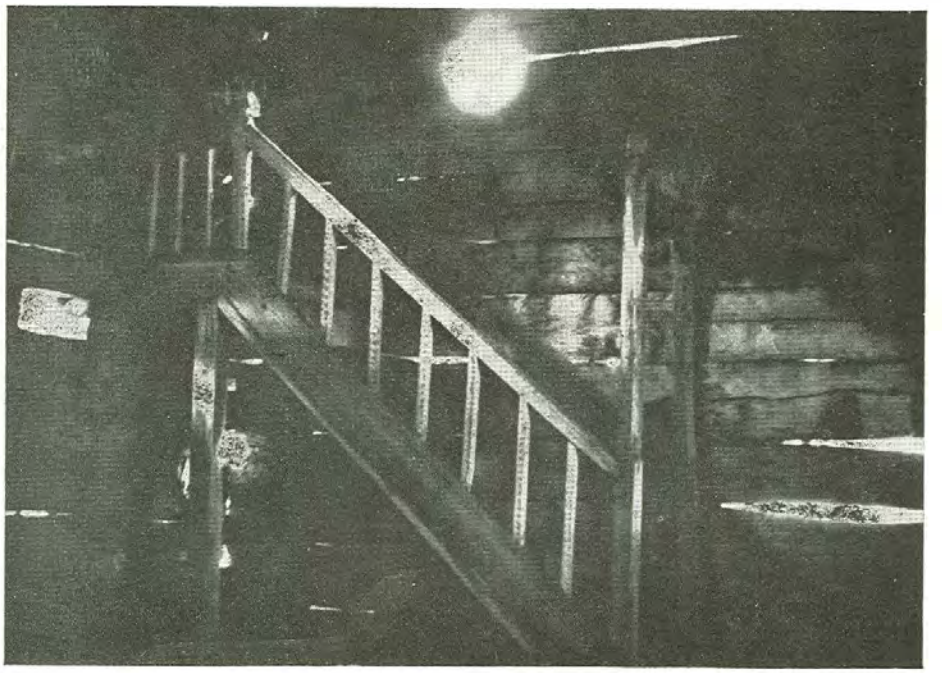

165. R. : Geriş'de Orhan Gaazi Câmi'i minberi

HOCA KÖYÜ

(71) — Hoca Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i :

Yukarıda mevzû'-ı bahs şosenin Kara Dere'ye döndüğü yerde ve Yığılca Kazâsı'nın 15 km. şimâl-i şarkısında bulunan bu köyde[1] Orhan Gaazî Câmi'i olduğu sâlnâmede yazılmakta[2] ve bütün Melen vâdîsinde her rastlanan tarafından bilinmektedir. Bu câmi' son senelerde yıkılıp yerine kârgir yapılmıştır.

KANDIRA KASABASI

(90) — Kandıra Kasabası'nda Orhan Gaazî Câmi'i :

Kasabanın cenûb tarafında, eski mahallelerin ortasında, şimdi kârgir olan bu câmi'in evvelce çandı olduğunu bilenler hâlâ mevcûddur. Kasabada bundan başka son cemâ'at revâkı, gaayet iri direklerle yapılmış, ahşab cidarlı bir câmi' olduğunu 1950 senesinde İzmit'e giderken görmüştük. Akşam bastırdığından, resim çekmekte tereddüt ettik. Bu tereddütümüze şimdi müteessifiz. Çünki, o da yıkılıp kârgir yapılmıştır. Bu eski câmi' çandı câmi'lerin kasaba tipi nümûnesi idi.

Söylendiğine göre, Orhan Câmi'i de, iri kütüklerle yapılmış, heybetli bir binâ olup 'arzı şimdikinden daha geniş, boyu ona müsâvî imiş. Şimdiki câmi' 12.50×19.00 eb'âdında olduğundan, eskisinin takrîben 15.0×19.0 bir yer kaplaması lâzım geliyor. Dîğer çandılardan çok farklı bir vüs'ate mâlik olduğu bundan anlaşılıyor.

Vakıf kayıdlarında *"cennetmekân Sultan Orhan Gaazî hazretlerinin Üsküdar muzâfâtından Kandırı Kasabası'nda kâin câmi'-i şerîf vakfi"* olarak zikrolunur[3] Halbuki tecdîd kitâbesinde, Gaazî Süleyman Paşa'ya 'âid gösterilir. Baba oğul arasında bu tedâhüle, ya'ni eserlerinin birbirine karıştırılmasına, pek çok rastlanmakdadır. Hakıykatte de belki hangisinin başlayıp hangisinin bitirdiği belli değildi. Kitâbesi 2.00×0.80 eb'âdındadır; her satırda dört mısra' vardır ve ta'lîk yazıyladır:

ابوالفتح والمغازی حضرت سلطان اورخانك
كه اقبال جهاد ايله شهيد اولمشدی از جمله
ياپوب شو جامعی بو بلدەنكده (4) حين فتحنده
عبادتگاه اولوب مؤمنلره بش آلتيوز يللر
قناديلی نجوم و قبەسی طاق سپهر اولدی
كمال رأفت شاهانەسی عبدالحميد خانك
زمان پادشاهی مصدر آثار خير اولدی
اولندقجه صلات خسه ايفا دائما بوندە
سنيح انشاسنه تاريخ تام انشا وانشا دايت
كتبه علی وصفيء ازميدی

بيوك شهزادۀ جحاهی پاشای سليمان شان
برنجی فاتحيدر روم ايلنك اول بلند عنوان
غزات اهل اسلام ايلشدی سجدۀ رحمن
دروننده همیشه برق اوزردی پرتو ايمان
سرور از منه ايله چارارکانی اولوب ويران
اساسندن بو كره ايلدی معمورو آبادان
جناب حق قيلوب بو امته چوق رحمت واحسان
شهدورانك اولسون شوكت و اجلالی بی پايان
شو معبد سايۀ شاهانده بولدی زهی عمران

١٣٠٥

1) Mes.Y.K., 512. S.
2) Bolu Sâlnâmesi, a.e., 288. S.
3) Ev.K.K., İzmit esas defteri, 144. No:, 899. Sıra.
4) İmlâsı böyledir.

166. R. : Kandıra'da Orhan Gaazi Câmi'i

167. R. : Kandıra'da Akca Koca Câmi'i

168. R. : Kandıra'da Akca Koca Türbesi

Ketebe; ya'nî imzâ, ve târîh son satırın sağ ve solundadır. Kitâbeyi yazan, halkın nakıl ve rivâyetlerini dile getirmiş, Süleyman Paşa'nın fa'âliyetinin semeresini toplıyamadanvefâtına karşılık olmak üzre câmi'i onun nâmına geçirmiştir. Halbuki kayıdlar açıkca babasının nâmınadır.

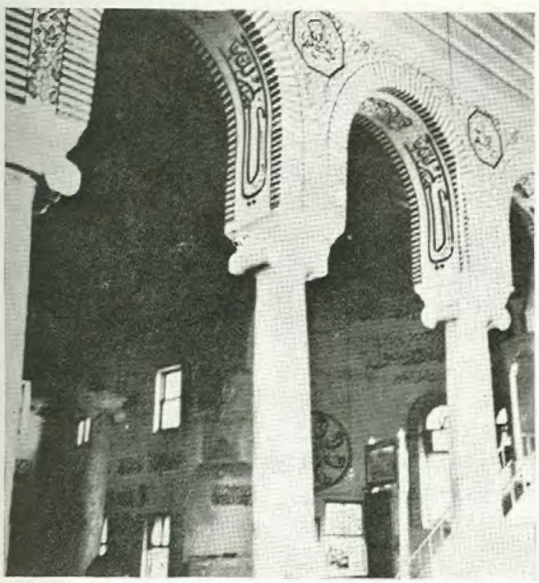

168 a. R. : Ereğli'de Sultan Orhan Câmi'i

(91) — K a n d ı r a ' d a A k ç a K o c a C â m i ' i :

Tam kasabanın içinde değildir. Kefken'e giden yolun yakınında, Baba Köyü'nün üstünde, denize ve ovalara hâkim bir tepenin doruğundadır (167. R.). Bu câmi'in vesîkası, ona bitişik olan, Koca Gaazî'nin türbesidir. Câmi' eskiden çandı imiş; sonra tahtayla kaplanmış ve içi sıvanmış, pencereler açılmıştır. Üstüne de kiremit konmuştur. Diğer emsâli gibi bir de mahfili vardır. Dıştan dışa eb'adı 11.5×7.00 dir.

(92) — K a n d ı r a ' d a A k ç a K o c a T ü r b e s i :

Bütün bu diyârın, bu dağın, ovanın, yaylânın, nehir, çayların ve denizlerin fâtihi, yüz seneyi aşkın 'ömrünün sonunu at sırtında İzmit muhâsarasında geçiren Kocalar Kocasının mubârek kabri de 'aynı tepenin üstündedir· Eskiden 20 küsûr çandı câmi'i gibi, ahşabdan imiş. Yakın vakıtlere kadar böyle olduğu bütün Kandıra halkınca söylendiği gibi, muhterem Râif Yelkenci tarafından da te'yîd edilmektedir. Son yirmi senede yıkılmış, ta'mîr görme-

diğinden şimdi etrâfı bir parmaklıkla çevrilmişdir (168. R.). Üstünün yarısı açık, yarısı kiremitle örtülüdür. Lahid kesme köfekî uzun taşlarla, dört kademe hâlinde yapılmıştır. Baş ucunda, çimento üzerine sivri bir demirle kazılmış 19-IX-1948 târîhli, son derece bozuk ve saçma ifâdeli lâtin harfleriyle bir kitâbe vardır, ammâ, Koca Gaazî'ye 'âid tek bir kelime ihtivâ etmez! Bu ahşab türbe, yaptırdığı çandı cami'lerin imzâsı makâmındadır.

KAYMAKCI ÇİFTLİĞİ

(96) — Kaymakcı (Kaymaklu) Çiftliğinde Orhan Gaazî Câmi'i:

İzmit şehrinin 5 km. şarkındaki bu köyde [1] Orhan Gaazî Câmi'i olduğu 859 târîhli vesîkadan anlaşılmaktadır: *"Kariye-i Kaymaklu ki vakıfdır Orhan Bey'den Mescide Mevlânâ Yusuf Fakıyh tesarruf idermiş"* [2]

Evvelce kariye iken sonra çiftlik hâlini alan köyün câmi'inin mevcûd olmadığı tahkîyk edilmiştir. Köyün ismi de (Kaymaklu) iken Kaymakcı olmuştur.

KAYMAS DÎVÂNI

(97) — Kaymas Dîvânı'nde Orman Kariyei'nde Orhan Câmi'i:

Ada Pazarı - Kandıra yolunun 10. km. sinden garba doğru 5 km. içeride Kaymas Nâhiyesi'nde *"Üsküdar muzâfâtından Kaymas Nâhiyesi'ne tâbi' Orman Karyesi'nde vâkı' merhûm ve mağfûrün-leh Sultan Orhan Câmi'-i şerîfi"* [3] olduğu anlaşılmaktadır. Meskûn Yerler Klavuzu'nda Kaymas ismi geçmemektedir. Şimdiki ismi (Selmenli) de henüz kaydedilmemiştir. Bu isim değişmeleri pek çok târîhî izleri tahrîb etmektedir. Bu câmi' çandı hüviyetiyle mevcûddur.

KUYUMCULU

(98) — Kuyumculu Kariyesi'nde Orhan Gaazi Câmi'i:

Kara Deniz sâhilinde Kara Su Kazâsı'ndan Akca Koca'ya giderken 12-13 km. mesâfede olan bu kariyenin [4] câmi'i çandı iken bozulmuş ve kârgir yapılmıştır. 859 târîhli tahrîr defterinde *"Kariye-i Kuyumculu ki vakıfdır Orhan Bey'den ve Murad Bey'den Mescide Mehmed Fakıyh tesarruf idermiş şimdi ogli Mustafa Fakı tesarruf ider elinde Sultan Murad ve Sultânımızın Berât-ı Hümâyûnu var"* kaydı olduğu gibi [5] Evkafda da *"Kara Su Kazâsı'nda Kuyumculı Kariyesi'nde vâkı' merhum ve mağfûrün leh Sultan Orhan tâbesserahü hazretleri câmi'-i şerîfi vakfı"* sûretinde yazılıdır [6]. Câmi' pek basît bir tarzda yeniden yapıldığından üzerinde durulmağa değmemektedir.

KÜÇÜK KAYNARCA KÖYÜ

(99) Küçük Kaynarca Köyü'nde Şeyh Muslihüddin Câmi'i:

Yukarıda bahsedilen Büyük Kaynarca Köyü'ne 5 ve Kaynarca Kazâsı (Eski Hoca Köyü) ne 1 km. mesâfedeki bu kariyenin [7] câmi'i evkaf kayıdlarında: *"Nezârat-i Evkaaf-ı Hümâyûna mülhak evkaafdan Yoros kazâsında Şeyhlu Nâhiyesinde vâkı' İskender* [8] *Kırk Depe* [9] *ve Canos* [10] *ve Gündüzli* [11] *Dîvânı'nda Kaynarca-i Sagıyr nâm mahalde kâin câmi'-i şerîf vakfı"* [12]. şeklinde ve 'umûm miyânında zikredilmektedir. Ancak Büyük Kaynarca gibi mülhak vakıflardan olması onun Pâdişâh vakıflarıyla 'alâkasına işâret sayılır. Mahallinde yapılan soruşturma, bu câmi'in de Büyük Kaynarca ile 'aynı bâniye 'âid olduğunu belirtmişdir. Câmi' Büyük Kaynarca'dakinden az ufakdır, 'aynı ta'mîr safhalarını geçirmiş, fakat ahşab olarak zamânımıza kadar gelmiştir.

MELEN KÖYÜ

(105) — Melen Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

Kara Su'dan Akca Koca'ya giderken 25 km. mesâfede 'asıl imlâsıyla Meylan şimdi Melen denilen [13] bu köydeki câmi' kaydı *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûna mülhak evkaafdan Kara Su Kazâsı'na tâbi' Meylan cum'ası nâm mahâlde kâin merhum Sultan Orhan Hazretleri câmi'-i şerîfi vakfı"* sûretindedir. Bu câmi' çandı iken yıkılmış, temâmen yeniden yapılmıştır.

1) Mes.Y.K., 654. S.
2) Tayyib Gökbilgin, a.e., 161. S., hâşiye. Aslı, Mu'allim Cevdet yazmaları, Bâyezid Belediye Kütübhânesi, 117/1 No. li defter, 49. S., v.d.
3) Ev.K.K. İzmit esas defteri, 144 No., 436. Sıra.
4) Mes. Y.K., 768. S.
5) Tayyib Gökbilgin, a.e., 161. S., hâşiye, Aslı, Mu'allim Cevdet yazmaları, Bâyezid Belediye Kütübhânesi, 117/1 No: defter 49. S., v.d.
6) Ev.K.K., İzmit esas defteri, 144 No: 330-333. sıra.
7) Mes.Y.K., 775. S.
8) Mes.Y.K. da yokdur.
9) Mes.Y.K., 689. S.
10) Mes.Y.K., 201. S.
11) Mes.Y.K. da yoktur.
12) Ev.K.K., İzmit esas defteri, 144. No:, 320. Sıra.
13) Mes.Y.K., 815. S.

TEPE KÖYÜ

(118) — Tepe Köy'de Orhan Gaazî Câmi'i:

Kaynarca Kazâsı'na 15 km. mesâfede Kara Deniz'e nâzır bir tepe üstünde olan köyde [1] *"Cennetmekân Sultan Orhan Gaazî Hazretleri'nin Üsküdar muzâfaatından Kandıra Kazâsı'na tâbi' Depe Kariyesi'nde kâin câmi'-i şerîfi vakfı"* olduğu anlaşılmaktadır [2]. Bu câmi' cum'a câmi'i evsâfında ve köyler ortasında iken yıkılmış Tepe Köyü'n içine kârgir olarak yapılmıştır.

YIĞILCA KAZÂSI

(126) — Yığılca (Çayırlı Köy) Kazâsı'nda Orhan Gaazî Câmi'i:

Burası Melen vâdisi ve Kara Dere'ye giden yol üzerinde, Düzce'den 37 km. mesâfedeki bir kazâdır [3]. Şimdi kazânın meydanında olan câmi'in yerinde, yakın vakıtlere kadar eski ve ahşab Orhan Gaazî Câmi'i var idi; mahallinde Orhan Gaazî'ye 'aid bilinmekte ve bu husus sâlnâme ile de tekid olunmaktadır [4]. Şimdiki câmi'in eski eb'âdda ve hatta direklerin bir kısmı muhâfaza edilerek, araları tuğla ile örülmek sûretiyle, yapıldığı halk ve imâm Efendi tarafından söylenmişdir. Esâsen eski direkler açıkça görülmektedir. Hiç bir husûsiyeti ve câzibesi kalmamakla berâber, bize eski câmi'in büyüklüğü ve şekli hakkında bir fikir vermektedir. Binâdan anlaşıldığına göre Orhan Câmi'i diğer çandılardan daha büyük ve binâen'aleyh tek kütükle atlanamayacak uzunlukda olduğundan, ortaya şâkuulî ve 25 × 25 eb'âdında direkler 'ilâvesine lüzûm hâsıl olmuşdur.

★

Bunlar bizim öğrenebildiklerimizdir; başkasının bul çandı câmi'leri de zikredelim:

a) Ağaçlı ve yâ Ağacık Dîvânında (Mes.Y.K. 10) Göğüşler Köyü'nün altında Akca Ova Nâhiyesi'nin 6 km. cenûbunda, b) 'Aynı civârda Aşçılı Dîvânında (Mes. 93) Çelebîler Köyü yakınında (Mes. 251), c) Büyük Yanık mevki'inde, d) Dokuz Oluk Köyü'nde (mes. 344), Kaynarca Kazâsı'nın 15 km. şarkında, e) Geredeli Köyü'nde (Mes. 404) Ağca'nın tam cenûbunda 15 km. mesâfede, f) Hacı Mazlı (Mes. 456), g) Hayâller Köyü'nde (Mes. 494), Kaynarca Kazâsı'nın 1.5 km. garb-ı şimâlisinde, h) İlkan Köyü'nde, i) Kumlu Köyü'nde (Mes. 784), k) Kütükçüler Köyü'nde (Mes. 786), İzmit - Kandıra yolunun 30 km. sinden 3 km. şarkında, l) Müezzinler Köyü'nde (Mes. 850), Karnarca - Adapazarı yolunun 15. km. sinde, m) Şeyh Köyü Horozlar Dîvânında (Mes. 516.), Adapazarı'nın 15 km. şark-ı cenûbîsinde, n) Şeyh Köyü veyâ Şeyh Timarı Köyü'nde (Mes. 1021), o) Üğümce Köyü'nde (Mes. 1097) Kandıra ve Akça Ova'dan 6 şar km. cenûbda.

Bunlar bizim öğrenebildiklerimizdir; başkasının bulunmadığı ma'nâsına gelmediği tabî'îdir.

56 — Emîr 'Ali Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: Bk: Çandı câmi'ler.

EREĞLİ KASABASI

57 — Ereğli'de Orhân Gaazî Câmi'i:

Karadeniz Ereğlisi'ndeki Orhan Gaazî Câmi'i hakkında Başvekâlet Arşivi'nde bir Dîvân kararı vardır. Yevmiye 7 akçe ile Orhan Gaazî imamı olan Mehmed Halîfe kendi rızâsı ile vazîfesini devretmiş, Bendereğli [5] Nâibi bu tevcîhin tasdîkını 20 Ramazan 1166 (21 Temmuz 1753) da Dîvân-ı Hümâyûn'a 'arzetmişdir. Dîvân kalemince, bu câmi'e vakfolan iskele mukaata'ası - geliri - sûreti, tezkirenin arkasına çıkarılmış ve takrîben bir ay sonra 28 Şevvâl (27 Ağustos) târîhinde Dîvân, Mehmed bin Ahmed Çelebi'yi imâmete ta'yîn etmiştir [6].

Vakıf defterleri fihristinde [7] *Ereğli nâm-ı diğer Bendereğli Kasabası'nda kâin Cennet-mekân Gaazî Su'tan Orhan Hazretleri câmi'-i şerîfi vakfı"* ve *"Bender-i Ereğli"de kâin Cennet-mekân Sultan Orhan Câmi'-i şerîfi"* sûretinde geçmekdedir.

Burada ismin üç şekli de kullanılmışdır. Kara Deniz sâhilinde Orhan Gaazî fütûhâtının erişdiği en şarkdaki noktanın, Zonguldak'dan sonra, Çay Cum'a civârında olduğunu, târîhî vak'aları tetkıyk sırasında yazmışdık; bu câmi'in Orhan Gaazî tarafından vakfedilmiş olması, verdiğimiz ma'lûmâtı takviye etmekdedir. Kara Deniz Ereğli'si târîhinde, Orhan Bey'in İmrenler (İmranlar olacak [8]) köyü'nde, şimdi mekteb olan, köy odasında kaldığı rivâye-

1) Mes.Y.K., 1058. S.

2) Ev.K.K., İzmit esas 144 No:, 1523 Sıra.

3) Mes.Y.K., 1144. S., Klavuzda nâhiye olarak gösterilmek tedir. Sonradan kazâ olmuştur.

4) Bolu Sâlnâmesi, a.e., 288. S.

5) Ereğli iskelesi ma'nâsında, Bender-i Ereğli sözü değişerek Bendereğli olmuşdur. Vakıf Kayıdlarında, her iki isim berâber kullanılmışdır.

6) Bş.V.A., Cevdet Tasnîfi, Evkaf 2387 No.

7) Kastamoni Esas Fihristi (Ev.K.K.)

8) Mes.Y.K. 541. S.

tinin dolaşdığı, o civârdaki Çayırlı câmi'inin adının Orhan Câmi'i olduğu, ve bir de, Gülüç Suyu üzerinde müşârünileyh'e 'aid bir köprü yeri gösterildiği gibi bunun vakfiyesi ve bir höcceti olduğu bildirilmekdedir. Yine bu eserde, burada bir müddet kalmış olan Kâtib Çelebî'nin, Cihannümâ'da, kal'eyi Orhan Gaazî'nin fethettiği ve kal'enin şarkında evi bulunduğu hakkında verdiği ma'lûmât nakledilmişdir[1]. Ereğli'nin cenûbunda bir de Orhan Dağı vardır. Bütün bunlar, o taraflarda Orhan Gaazî hâtıralarının canlı olduğunu meydana koymakdadır.

Câmi' Ayasofya kilisesinden bozma olup[2] dışta kapısından başka her tarafı değişmiş, içte ba'zı kısımlar muhâfaza edilmiştir. Binâ bir bazilika olup, merkezleri yukarıda tutulmuş dâirevî kemerli revâkla, üç nef'e ayrılmışdır. Sütunlar mermer, başlıklar iyonikdir ve Elenistik vefyâ Roma eseridir; dış kapısında Trajan ismi de okunmakdadır. Kemer sıraları yapraklı bir kalem ve sülüs Esmâ-i Hüsna ile süslenmişdir. Çatı Marsilya tipi kiremid ile örtülüdür; minâre ortada kalmışdır.

Bu bazilikanın, Balıkesir'deki Yıldırım câmi'ine te'sîr ettiği görülüyor. Orada da buna benzer bir plân ve revâk vardır, (168.a. R.).

EZİNE ESERLERİ

58 — Ezine Abdürrahman Câmi'i :

Ulu Câmi' 'unvânını taşıyan bu câmi', Ezine'nin cenûb kenarındadır. Mahallî rivâyete göre bu zât Karasi Emâreti yörük beylerinden imiş. Buradaki zâviyesi için Gaazî Süleyman Paşa'nın vakıflar tahsîs etmesi rivâyetin sıhhatine bir delîl teşkîl etmektedir: *"Merhûm Süleyman Paşa ve Gaazî Hudâvendigâr Abdurrahman'a nefs-i Ezine Pazarında olan zâviyesine zikrolan kariyeleri vakfitmiş Ellerinde Selâtîn-i mâziyeden hükümleri varmış zâyi' olmış mezkûr kariyelerün hâsılı fukarâya ta'âm pişub ve hüddâma mevâcib virilür ve mütevellîsi olan yevmî üç akçe 'ala Berât-ı Pâdişâhî ile mutasarrıftır Kariye-i Ömer Dânişmendlu*[3] *el meşhûr Abdurrahmanlu*[4] *mukarrer vakıftır (154. yaprak)"* [5]. Bu kayıd câmi'in târihini göstermektedir. Câmi' de Orhan Gaazî Devri'ndendir. Evkaf 'Umûm müdirliği kayıdlarında, bir kaç yerde, bu câmi'in ismi geçer. *Vakıf 281: Vâkf-ı câmi'-i şerîf-i eshâb-ı hayrât Abdurrahman Bey der Mahalle-i Câmi'-i Kebîr der Kazâ-i Ezine-i Kazdağı, Vakıf 1283 müezzin ve aşçî-i 'imârât*[6] *Vâkf-ı Câmi'-i Kebîr eshâb-ı hayrât Dânişmendlu Abdurrahman Bey der Kazâ-i Ezine-i Kazdağı 'imam, müezzin, âb-ı şadırvan, Vakıf 262 Târîh 1226 (1811)*[7] *Vakf-ı 'Âişe Hâtûn der Kazâ-i Ezine-i Kazdağı imâm-ı sânî-i Câmi'-i Kebîr* [8] Bu kayıtlardan Abdurrahman Bey'in Ulu Câmi' bânîsi olduğu ve Danişmendlû dendiği 'Âişe Hâtûn'un da bir ikinci imamlık vakfı te'sîs ettiği anlaşılır.

Câmi' binâsı i'tibâriyle de ilk eserlerden olduğunu belli etmektedir. Gaayet basît ve ibtidâî moloz cebhe örgüsü, alçak ve kalın duvarlar, üç sıra tuğla bir taştan mürekkeb pencere kemerleri, hepsi, buna delâlet eder. Duvar yüzleri hiç düzeltilmeden ve sıra tutmadan örülmüştür.

Câmi', plânında görüldüğü gibi, (169. R.), hemen hemen 8 m. ye yakın bir son cemâ'at yerinden sonra çatılı ve alçak tavanlı geniş bir harîmden mürekkebdir. İç eb'âd 18 m. genişlik, 17.5 m. derinliğinde olduğu hâlde tavan yüksekliği 5.5 m. dir. Çatı ve tavan 50 sm.e yakın kuturda dört eski mermer direğe oturur. Binâ ta'dîlât görmüş, tavan II. Sultan Mahmud Devri'nde, ampir bir üslûbla, yapılmıştır. Geniş mahfil de yenidir. Fekat yerinde eskiden de bir mahfil olduğunu zannederiz.

Bu câmi'in pencereleri bir mes'ele teşkîl eder. Esâs i'tibâriyle altı 'aded üstlük ile aydınlanır; bunların 'asıldan olduğuna şübhe yoktur. Başkaca, iki yanda ve hemen tam ortada iki alt pencere vardır, (170., 171. R.). Bunları da esas binâdan kabûl etmek doğru olsa gerektir. Bu sebeble, bir dânesi şimdi kapalı olduğu hâlde biz açık gösterdik. Fekat mihrâb ve kıble duvarındaki ikişer altlık ile Şark cebhesinde ileride bulunan bir aded ki, cem'an beş pencere bizce muhdesdir (169., 171., 172. R.). Çünki, sonradan açılmış intibâ'ını vermekde ve üstlerinde kemer bulunmamaktadır. Bununla berâber, kemerli üst pencerelerin hemen altında olmalarına bakarak, her ihtimâle karşı plânda gösterdik. İki yandaki beyzî pencerelerin sonradan açıldığı ise şübhesizdir. Onları yok farzettik. Mahfil yeni olmakla berâber ilk yapıda da her hâlde vardı. Mihrâbın yaşmak kısmı ilk binâdan kalmadır. Etrâfı bozulmuştur, yaşmak güzel bir istalaktit eseri olmakla berâber, yer yer kırılmış ve ta'mîr görmüştür, kat kat boya ile örtülüdür, (173. R.).

1) Tahsin Aygün, Kara Deniz Ereğlisi târîhi, Ankara 1960, 33-34. S.

2) Tahsin Aygün, a.e., 38. S.

3) Mes. Y.K., 289. S., Biga Kazâsı'nda Dânişmend isminde bir köy vardır.

4) Mes. Y.K., 3. S., Bayramiç Kazâsı'nda Abdurrahman ismiyle bir çiftlik var.

5) Ömer Lütfî Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri, II. Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, 922 târîhli 44. No. lu Biga evkâf defteri, 316. S.

6) Ev.K.K., 409 No: Sânî sâlis 'asker, 122. S.

7) Ev.K.K. 412 No. Hâmis 'Asker, 44. S.

8) Ev.K.K., 416 No:, Siyah 'Asker, 96. S.

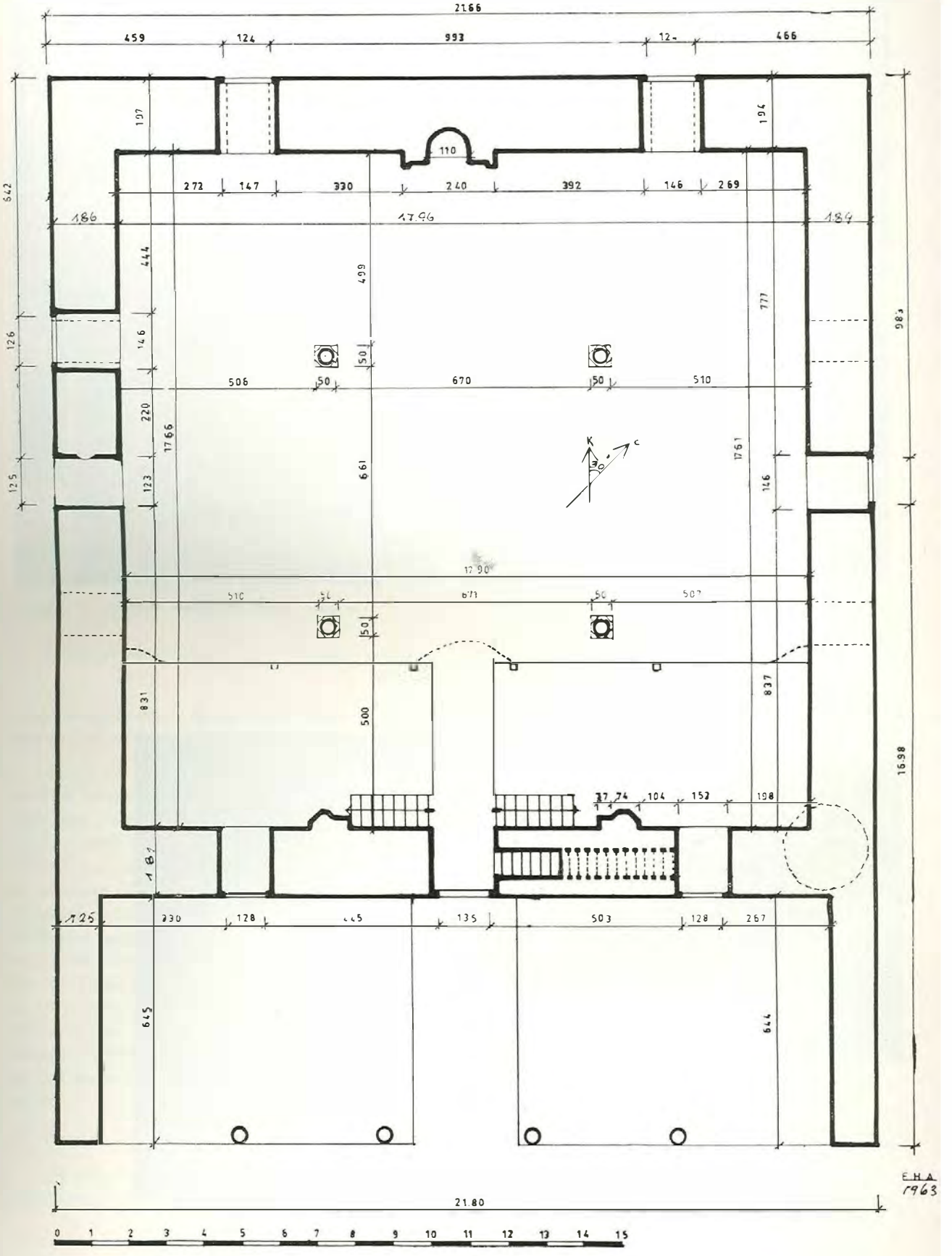

169. R. : Ezine Ulu Câmi'i planı

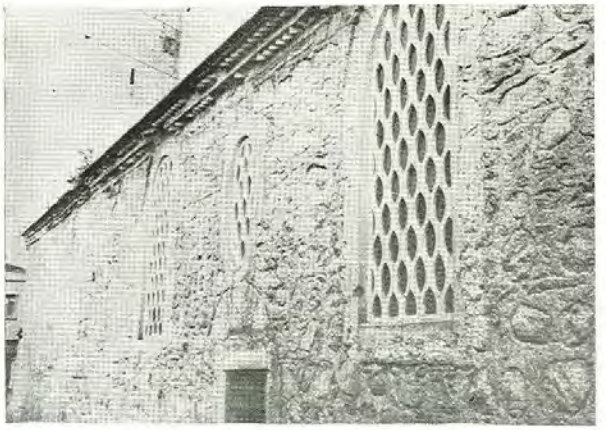

170. R. : Ezine Ulu Câmi'i garb cebhesi

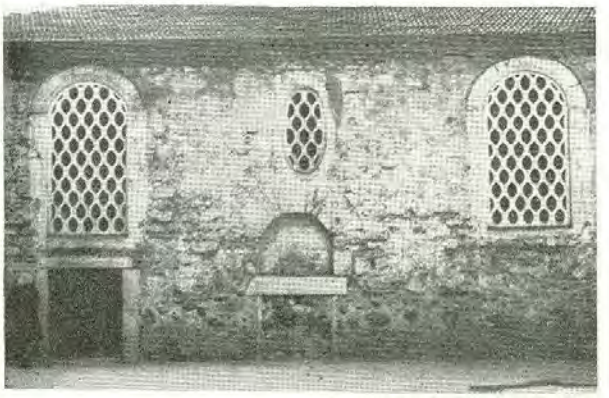

171. R. : Ezine Ulu Câmi'i şark cebhesi

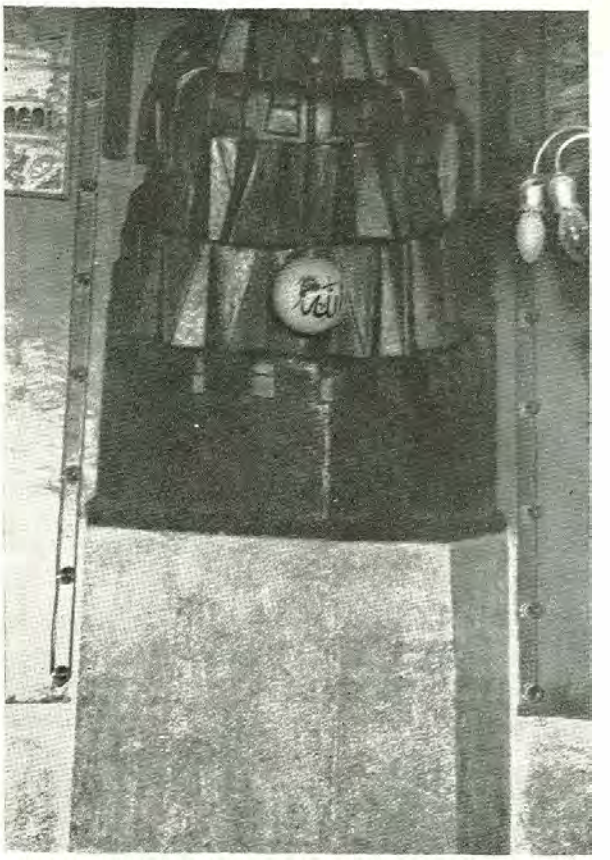

173. R. : Ezine Ulu Câmi'i mihrabı

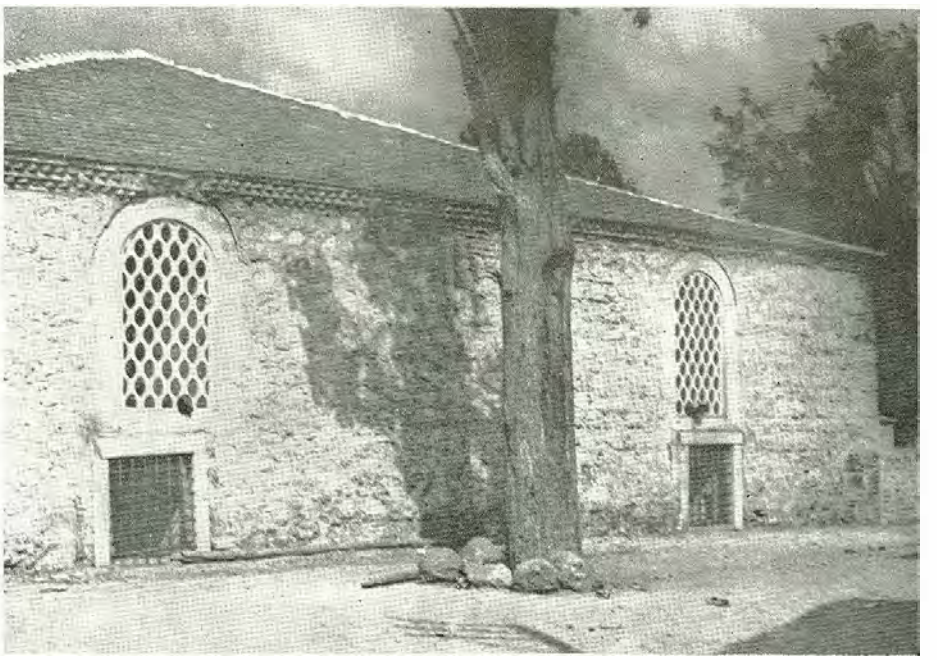

172. R. : Ezine Ulu Câmi'i mihrab cebhesi

Minârenin başlangıcı kıble duvarının içindedir. 30 sm. yüksekliğinde 60 sm. genişliğinde 18 basamak saçak seviyesine ulaşdırır. Ondan sonraki gövde yenidir. Son cemâ'at yeri yanları duvarlı beş açıklıklı geniş bir sofadır. Direkleri mermerdir; araları sepet kulpu ahşab kemerlerle bağlanmışdır (174. R.).

Beham Kal'ede ve Tuzla'da ve Kemalli'deki câmi'lerde de az pencere vardır; bu da onlardandır. Eğer zannımız gibi, altlıklar sonradan ise, o zeman daha da azalacak olan, tenvîr sathından dolayı, içerisi çok loş olurdu.

59 — Ezine Ahî Yûnüs Zâviye ve Türbesi:

Ahî Yûnüs, kasabada, fâtihlerden olarak tanınır. 'Asırları aşıp gelen bu rivâyetin sıhhati, Gaazî Süleyman Paşa'nın bütün Ezine Pazarını, bu zâtın şehirde kurduğu zâviye için vakfetmiş olmasından da anlaşılır. Bu vakıfdan, Ahî Yûnüs'ün üzerinde ma'nevî bir hak taşıdığı ma'nâsı çıkabilir: Evkafdaki bir kayıdda:

"Nefs-i Nâhiye-i Ezine der Livâ-'i Biga Ezine Zikrolunan nefs-i Ezine Pazarı ki Merhûm Süleyman Paşa Ahî Yunus'a vakfitmiş Rldahî şehirde olan zâviyesine vakfedup hâsıl onda sarfolunup âyende ve revende'ye sarfiderler Deyu Defter-i Atıyk'de kaydolınmış Hâlâ dahî Defter-i cedid-i Hakaanîye üslûb-ı sâbık üzre kaydoldi"

Mahallât	Nefcrât
10	1272 'Aded

Hınta müd	Şa'ı müd	'Alef kiyl	müd	kiyl	Burçak kiyl	Öşr-i çayır	Resm-i ganem	Resm-i kovan
3	2	3	1	15	1			
1040	308		175		8	29	115	44

Hâsıl-ı bağ	Resm-i bustan	Âsiyâb dolab bab	Zemîn-i dekâkîn-i penbe kadı der nefs-i Ezine Bazarı	Âsiyab Ab bab	Resm-i zemîn-i Ahûr-ı 'Aliyy'üddîn fî sene
		2		2	
288	17	40	1000	60	5

Resm-i zemîn ez hâric	Resm-i mücerred	
76	414	3619 (yekûn)

Sûret-i defter-i evkaaf-ı livâ-yı mezbûr budur ki Bâ fermân-ı 'âlî naklolındı tahrîren fî sene şehr-i cumâdiy ül-ûlâ senete isnâ ve seb'îne ve mieteyn ve elf Ahmed Tevfik[1] *(1856).*

Ayrıca, bir tapu defterinde *"Nefs-i Ezine Pazarı ki merhûm Süleyman Paşa Ahî Yûnüs'e vakfitmiş ol dahî şehirde olan zâviyesine vakf itmiş hâsılı anda sarfolunur Vakf-ı mezbûrun defterde mestûr olan halkı ulakdan suhreden ve yeni yaya yazılmakdan ve 'azebden ve sürgünden ve salgundan bi'l-cümle 'avarız-ı dîvâniyeden ve tekâlif-i 'örfiyeden emîn olalar deyû ellerinde selâtîn-i mâziyeden hükümleri vardır Görülüp defter-i Hâkaanîye kaydolundı ve vakıfnâmeleri zâyi' olmuş Zikr olan şehrin sâhibi mezkûr Ahî Yûnüs'ün şehirde olan zâviyesine sarfolunup âyende ve revendeye hizmet ideler ve meşihâti Mustafa bin.... Kadıya virilen cihet-i meşîhat sâbıkda şeyh olanları neye mutasarrıf iseler bu dahî ana mutasarrıf ola deyû elinde pâdişâhımızdan hükm-i şerîfi vardır."*, (159. yaprak) [2], yazılıdır.

174. R. : Ezine Ulu Câmi'i cebhesi

Bu vesîkada Ahî Yûnüs'a şehrin sâhibi 'unvanı verilmektedir. Her halde fetihdeki rolü büyük olsa gerektir.

Bu zâtın türbesi şehrin ana caddesinde Sefer Şah Câmi'inin karşısındadır. Son 'asırda yapılmış, geniş pencereli türbesinin içinde üç sanduka vardır. Biri Ahî'ye 'âiddir. diğer ikisinin de kardeşleri olduğu söylenmektedir, (175.

1) Çanakkale Evkaf Müdirliği, Büyük vakfiye defteri, 21. S.

2) Ö.L. Barkan, a.ma., 316. S., 922 târîhli, 44 No:lu Biga evkaf defteri.

R.). Şimdi zâviye yoksa da Ahî Yûnüs'ün kabir levhasın da dergâhdan bahis vardır. Sonradan yıkıldığı anlaşılıyor. Her hâlde yandaki 'arsa zâviyenin yeri idi. Levha şudur: 1 - Bolayır'da madca'a pîrây-ı mukaddesiyet Şehzâde Gaazî, 2 - Süleyman Paşa Hazretlerinin ihyâkerdeleri, 3 - Olan bu Dergâh'da 'aizze-i evliyâ'u-Llâh'dan Ezine Fâtihi, 4 - Ahi Yunus Hazretleri defîn-i hâk-i 'anbernkâdir sene 1324

Bu suretle bütün kayıd ve rivâyetler bir noktada toplanmakta, bu zâtın zâviyesinin ve ilk türbesinin Süleyman Paşa'ca te'sîs olunduğunda ve Ahî Yûnüs'ün Ezine fâtihi olduğunda ittifak etmektedirler.

175. R. : Ezine'de Ahî Yûnüs Türbesi

FERECİK

60 — Ferecik'de Gaazî Süleyman Paşa Câmi'i:

Meriç Nehri'nin sağ sâhilinde, şimdilik Yunan toprağında kalıp Dede Ağacı'na 27 km. mesâfede bulunan bu kasabada Süleyman Paşa'nın bir câmi'i olduğu Baş Vekâlet Arşivi'ndeki Süleyman Paşa vakıfları defterinden ve ayrıca vakıf kayıdlarından anlaşılmaktadır. Evliyâ Çelebi de kasabanın Paşa tarafından fethedildiğini, yedi câmi'i olduğunu kayd edib şunları yazar: *"Cümleden cemâ'at-i kesîreye mâlik çarşu içinde keniseden vely olınmış Süleyman Paşa ibn-i Orhan Câmi'idir Amma kurşum kubablı bir mâbedgâh-ı kadîmdir Minâresi sol tarafındadır ve kapısı üzere târîhi budur"* [1] ... بنيت هذا الناره وضعها مصنوعة — قل تاريخاً حديدى قدها صرفوعة سنه
hisâben 935 (1525-26) tutan bu târih minârenin sonradan yapıldığını da göstermektedir.

Baş Vekâlet Arşivi'ndeki vakıf tahrîr defterinde *"Fasıl Oldır ki Merhûm ve Magfûrünleh Süleyman Paşa-yı Gaazî'nin - Usûli ve Silistire ve Baba ve Pravadi kadılıklarının Ferecik - Câmi'i evkaafında du'âsı olur - Sâbıkaa zikr-olan Kadılıkları - Kitâbet iden Lutfî Bik defteri mucîbince ve evkaaf-ı mezbûre - Câbîsi defteri mucibince hâsıl 16028"*

"Kâzâ-i Ferececik Kariye-i Erendil Vîrânı tâbi'-i kazâ-ı mezbûre Merhûm Süleyman - Paşa nefs-i Ferecik'de olan câmi'inin meremmetine çerâğı yağına ve hasîrine - Vakfeylemiş sâbıkaa kadılar elinde sarf olunurmuş - Cemâ'at-i Eyne Beyi bin Hacı Bahşî der Kışla tâbi-i Kazâ-ı Ferecik" [2] Evkaaf kayıdlarında: *"Hademe-i Câmi'-i Şerîf-i Ferecik 'an Kazâ-i Dede Ağacı imam, müezzin 2., devirhân, hatîb, mu'arrif, muslukıy, meremâtî, îkaad-ı şem' ve perdedâr"* [3].

Olmak üzere geniş bir hademe tâifesi 1203 (1788-89) dan i'tîbâren mukayyeddir.

1) Evliyâ, a.e., 8. e., 78. S. İmlâ yanlışdır.

2) Bş.V.Ar., 2. No:lu yeni defter, 46. b. 47. yaprak. Bu defterin serlevhası ve târîhi Bolayır ve kazaları bahsinde geçmektedir, oraya mürâca'at.

3) Ev.K.K., 729 No: Haremeyn-i Rumeli isimli defter, 116. S.

176. R. : Ferecik'de Süleyman Paşa Câmi'i

Böyle zengin vakıflara ve geniş bir kadroya mâlik olan Ferecik Câmi'i kiliseden tahvîl edilmiştir. Evliyâ Çelebi'nin rivâyeti 1880 senelerinde çekilmiş eski bir fotografla sübût bulmaktadır, (176. R.)[1]. Bütün bu kayıdlar gösteriyor ki, Ferecik ve, biraz sonra göreceğimiz, daha garbdaki Şabhâne kasabası, Orhan Gaazî zemânında Süleyman Paşa tarafından fetih ve vakıf te'sîs edilecek müddet kadar olsun muhâfaza edilmişti. Halbuki târîhler İpsala'dan ileri ve Meriç'in karşı sâhilinde hiç bir yerin Orhan Gaazî zemanında fethedildiğini bize bildirmez. İki câmi'in delâletiyle bu nokta aydınlanmakdadır. Demek Enez Kal'esi müstesnâ, bütün Marmara sâhili o devirde alınmıştı. Bu câmi' Orhan zemânında kiliseden, tahvîl edilen ikinci eserdir[2].

FİLİBE

61 — Filibe'de Lâlâ Şâhin Paşa Köprüsü:

Bu şehrin fâtihi Lâlâ Şâhin Paşa'nın Meriç üzerinde bir köprü yaptırdığı târîhlerde zikredilmektedir. Tâcü't, Tevârih[3] ve Cihannümâ *"Bir kantara-i 'azîme"*[4] Hammer *"İki ok atımı tûlünde"*[5] ta'bîrleriyle, Kamûsü'l-'Alâm (.5. C) ta'rîf etmeksizin, bu köprüden bahsederler. Şimdi, Meriç üzerindeki mevcûd köprünün kime 'âid olduğu, mahallinde, bilinmemekdedir. Bu sebeble biz de fazla tefsîle imkân ve lüzum görmedik; yalnız târîhini zikirle iktifâ ediyoruz.

GEBZE

62 — Gebze'de Orhan Gaazî Câmi'i:

Gebze Orhan Câmi'i kasabanın şark tarafındadır. Eskiden ana yolun buradan geçtiği şimdi mahalleye Menzilhâne denmesinden anlaşılıyor. Hâlen Menzilhâne Hamamı da câmi'in yakınındadır. Kasaba sonradan garba ve şimâle doğru yayılmış, Çoban Mustafa Paşa manzûmesi bu genişlemenin garb ucunu teşkîl etmiştir.

Koca İli tahrîr defterinde *"Kariye-i Danişmend Virâni tâbi'-i (M) Orhan Bey tâbserâh ü Gekbuze câmi'ine vakfitmiş Pâdişâhımız 'aizze lehû ensâruhû Hazretleri Muhyiddin nâm kimesneye sadaka idüb eline Hükm-i Hümâyûn virmiş deyû Cemi' gün bir cüz' Kur'ân-ı 'azîm ve sûre-i En'âm'dan bir 'aşır okuya...."*[6].

1) Üniversite Kütübhânesi, Sultan Hamid Memleket Albümleri, 90418 No:lu album 31. foto.

2) Tayyib Gökbilgin, a.e., 339-340. S. da, Ferecik Câmi'ini yaptıran Süleyman Paşa'yı Edirne'de câmi'i olan zât zannederek bildirmiş. Halbuki Gaazî Süleyman Paşa'dir. Ayrıca okumalarımız arasında bir az fark vardır. Biz doğru kaydettiğimizi zannediyoruz.

3) Hoca Sadüddin Efendi, a.e. I. C., 76. S.

4) Kâtib Çelebi, Cihannümâ, yazma, Üniversite Kütübhânesi No: 46.

5) Hammer, a.e. I. C., 210. S.

6) Bş.V.Ar., 27 No:lu Koca İli tahrir defteri, 929 târihli, 17. S., bu câmi'e mevkuuf diğer vakıf kariyeleri için, a.def., 36., 40., 41., S.

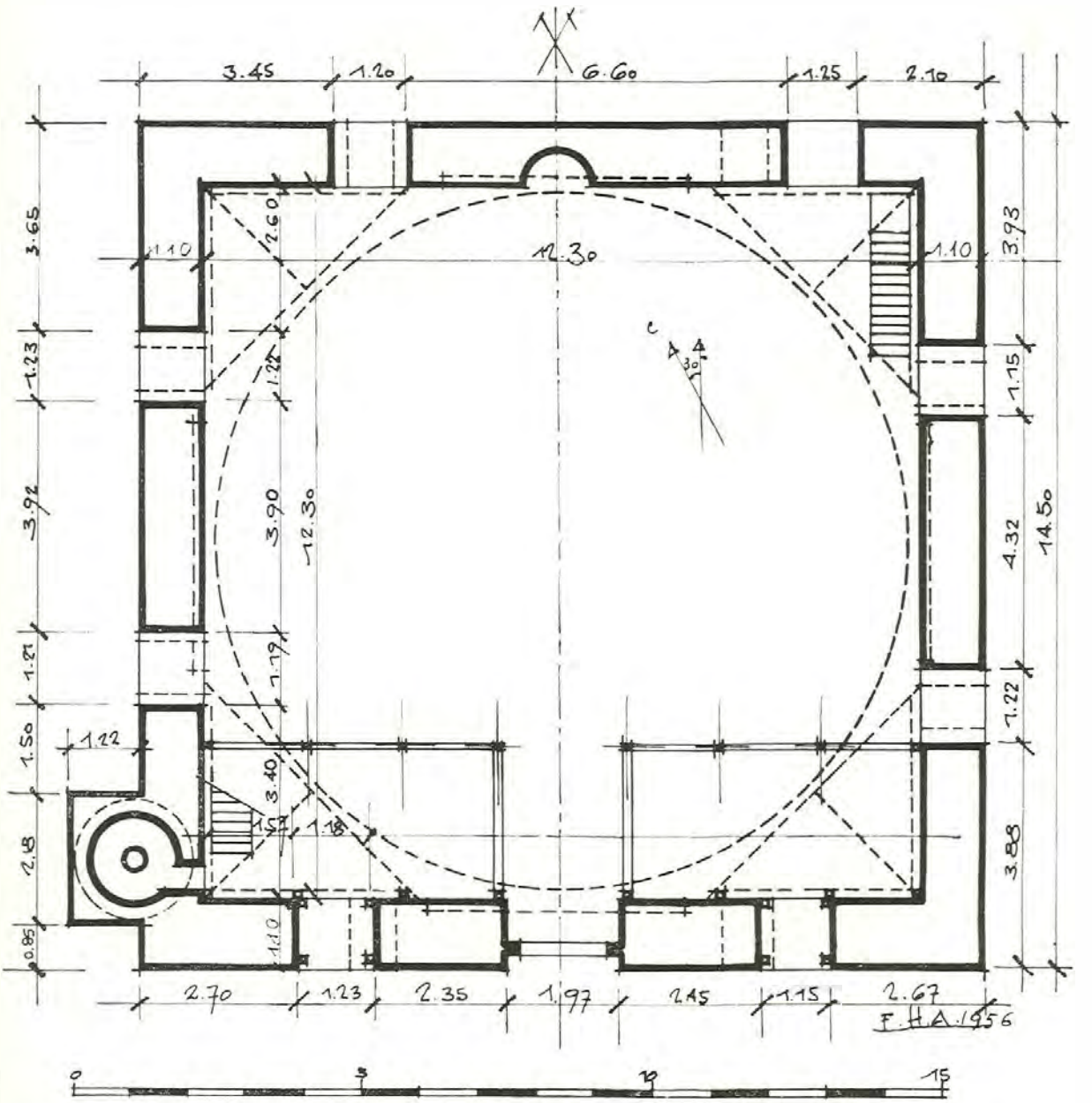

177. R. : Gebze Orhan Câmi'i planı

Bir köyün vâridâtına bir cüz' okuması karşılık tutuluyor. Bunun gibi daha başka vazîfeler için ayrılan bir kaç köy hâşiyede belirtilmiştir.

Vakıflarda *"Gekbûze Kasabası'nda merhûm ve mağfûrün-leh Sultan Orhan Câmi'-i şerîfi vakfı"* serlevhası altında vazîfe tevcihi kayıdları vardır [1].

Yukarıda söylediğimiz gibi, kasabanın garba doğru ilerlemesi, Çoban Mustafa mi'mârî manzumesi gibi, büyük bir eserin o tarafda yapılmasıyla ikinci dereceye düşen bu câmi' oldukça bakımsızdır; bir tarafı sıvalı, öbür yüzü badanalı, cebhesi yoluk bir hâldedir; cemâ'ati azdır. Halbuki ufak tefek ibtidâîliklerine rağmen Orhan Devri binâlarının mütekâmil nümûnelerindendir. Basık değildir, pencereleri ne azdır, ne ufaktır. Epeyce yüksek beden duvarları, üç sıra penceresi, hareketli ve yine pencereli kasnakları bir âhenk ve tenâsüb sağlamakdadır. Tafsilât da devrinin husûsiyetlerini gösterir.

Câmi', 12.30 × 12.30 iç eb'âdında bir sahn üstüne birbirini kesen tonozlu köşe 'alîkalarıyla (tromp) oturan, kasnağı pencereli bir tek kubbeden 'ibârettir (177. R.). 'Asıl beden duvarına altlı üstlü iki sıra pencere açılmış. 'alîkalar seviyesinde birer üçüncü kat pencere konmuştur. Bu son pencereler kör kemerli kitâbelerin içindedir. Bu kitâbeler 'alîkalarla güzel bir şekilde bağlanmıştır. (178., 179. R.).

1)Ev.K.K., İzmit esas 144 No: defter, 9-15 sıra.

178. R. : Gebze Orhan Câmi'i ınakta'ı

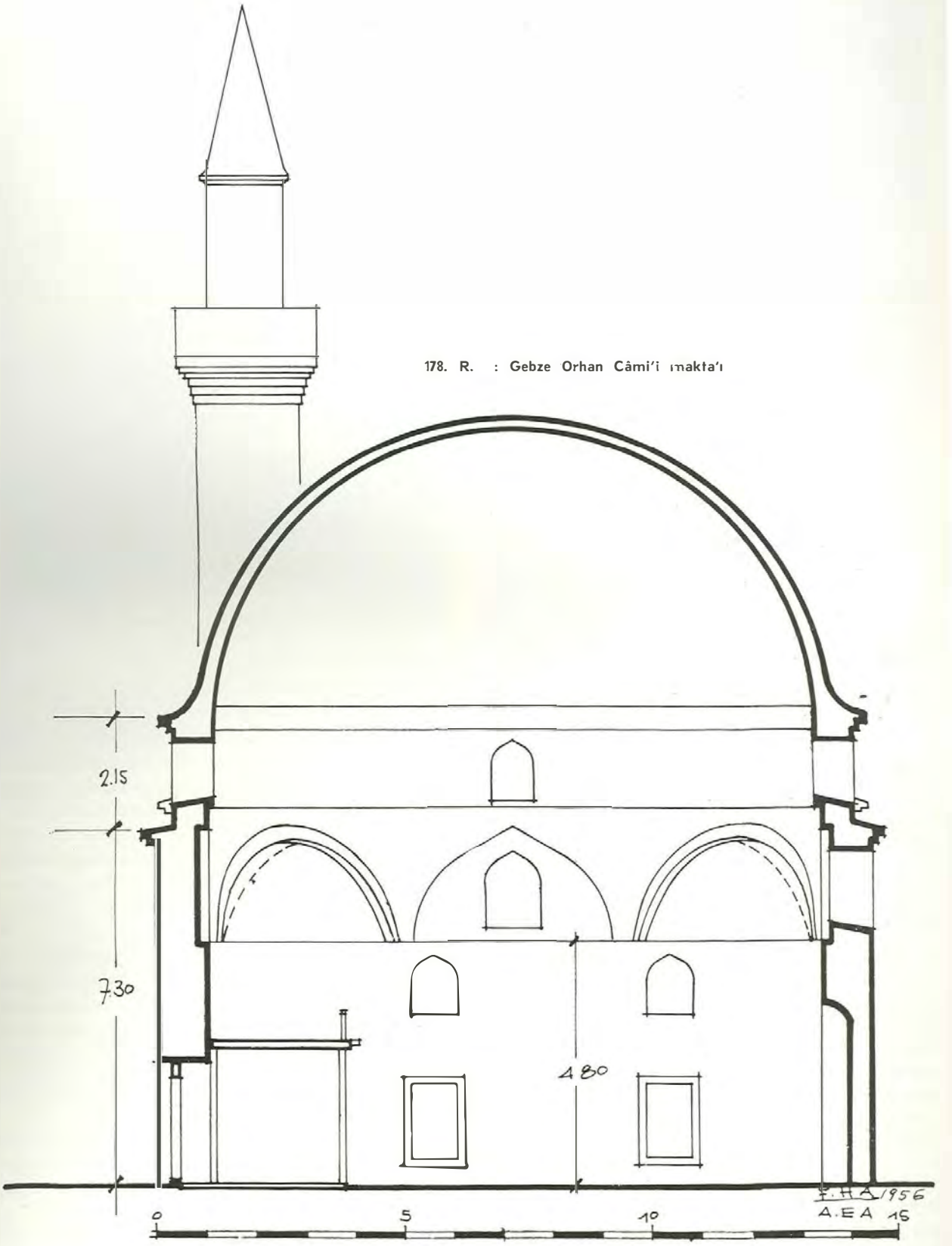

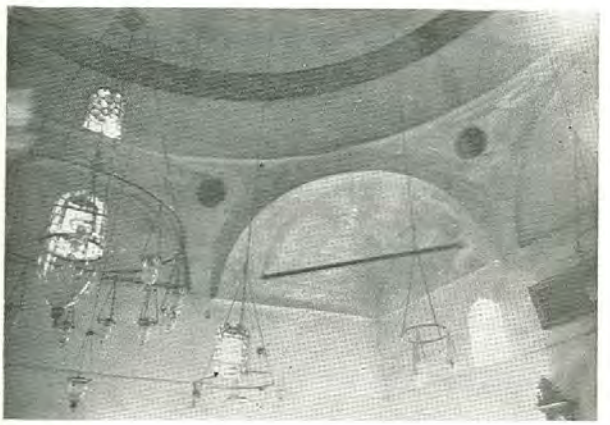

179. R. : Gebze Orhan Câmi'i iç görünüşü

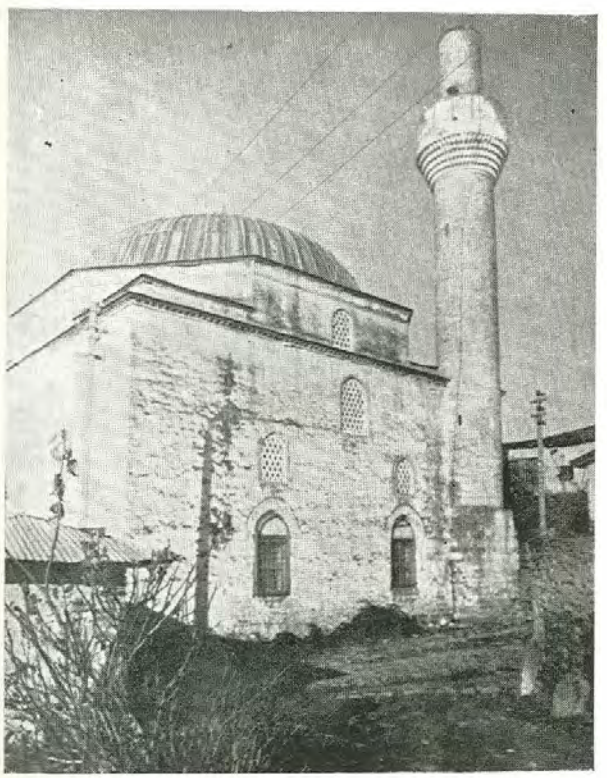

180. R. : Gebze Orhan Câmi'i şark cebhesi

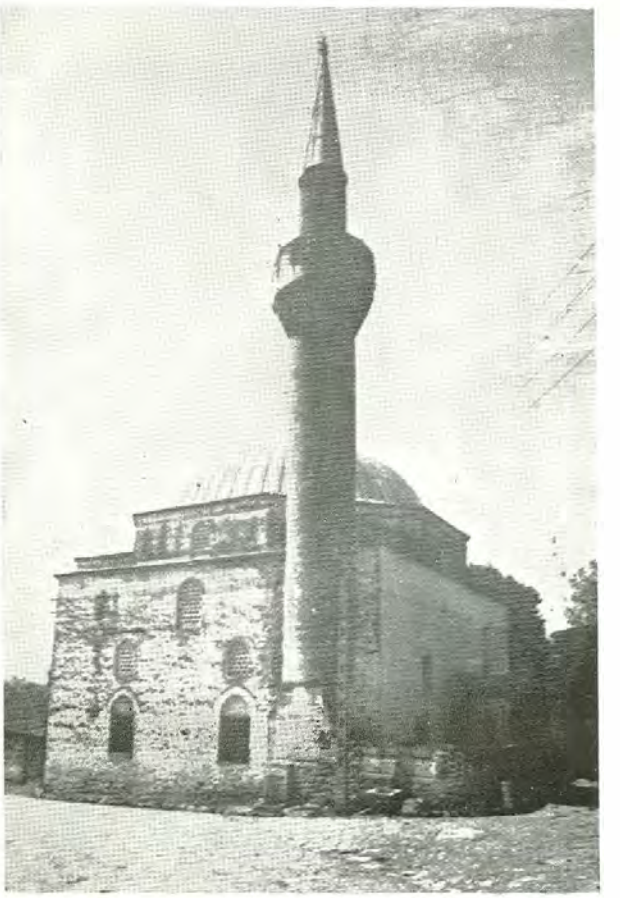

181. R. : Gebze Orhan Câmi'i şimâl cebhesi

Câmi' duvarları hemen temâmen moloz taşındandır; nâdiren tuğla beslemeler ve kısmî hatıllar kullanılmıştır. Pencere kemerleri sâde tuğladandır. Fakat cebheler hakkında tam bir fikir edinmek mümkin değildir. Çünki pek kalın ve badanalı bir derz yüzleri örtmekte, şimâl ve garb cebheleri de kısmî bir sıva ile kaplı bulunmaktadır, (180., 181. R.). Kubbenin tepesi hâricen basık görünür; bununla berâber, duvarlara dört müsellesî sofa ile oturuşu, kasnak ve pencerelerin nisbetleri, daha sonraki devirlerin, mükemmeliyetini hâizdir, (182. R.). Alt sıra pencereler sövesizdir. Kemer dolgusu duvardan 12-15 sm. çukura işlenmiştir (182 a. R.). Bu tarz pencerelere Orhan Devri ve onu ta'kıyb eden zemânlarda çok tesâdüf edilir, Geyikli Baba Câmi'inde olduğu gibi. Bu pencerelerin eb'âdı yerindedir ve üsttekilerle pek mütenâsibdir. Pencere söveleri iç ve dışta meşeden yapılmıştır. Pencereler karşılıklı düşmez; garb duvarında minber ve mahfile göre oturtulmuş, şark duvarında ise minâreden dolayı daha ileriye alınarak ustaca yedirilmiştir. Fakat mihrâb, ya'nî cenub, duvarındakilerin garba doğru kaydırılmasındaki hikmeti anlamak müşkildir. Nitekim kıble duvarı denilen şimâl yüzünde mükemmel nisbetlerle konmuştur. 'Acebâ eskiden minber pencere ile mihrâb arasında idi de, onun için mi böyle yapıldı? Bu 'akla yakın bir ihtimâldir. Minberin bu günkü vaziyetidir ki bu sütâli sormaya bizi mecbûr bırakmakdadır.

Minâre, bu devir câmi'lerinin ekserisinde tesâdüf edildiği gibi, soldadır. Bu günkü minârenin yalnız kaa'ide kısmı asıldandır. Gövde hemen hiç bir geçiş tertîbâtı olmadan kaa'ideye iğreti gibi oturur. Yalnız kaa'idenin köşelerine birer istalaktitle, pah gibi bir şey yapılmıştır (181. R.). Minârenin gövdesi kısmen, 1.20 m. çıkıntı teşkîl eden, kaa'ideye, kısmen beden duvarına oturur. Eğer daha geniş olsa idi, belki sâdece duvara bastıracaklardı. Fakat, işâret ettiğimiz gibi, bu câmi'de, devrinden daha mütekâmil usûller ve nisbetler kullanılmışdır. Duvarlar öyle kalın değildir; pencereler pek mütenâsib, beden yüksekliği âhenklidir. İbtidâîlik pek az hissedilir. O da daha ziyâde teferrü'âtdadır ve malzemenin en basîtinin seçilmesindendir. İşte bu minâreyi, rasyonel usûllerle, inşââtın imkânlarından 'azâmî istifâde ederek yerleşdirmeleri de, bunun bir delîlidir.

Minâre kaa'idesinde tuğla da kullanılmıştır ve asıl, ba'zı kesme taşlar eski yapılardan nakledilmiştir. Bunlardan bir danesi iki arslanı zabteden bir şahsı, diğeri de 10 dilimli bir kursu göstermektedir. Birinci taşın üstünde bir kaval, bir armûdî ve bir dişden mürekkeb bir silme vardır, (183. R.). Resimli olduğuna bakıp, bu taşları Bizans işi sanmamalıdır; Osmanlı'lara da 'aîd olamaz. Bu taşlar 473 (1080) senesinde buraları işgaal edip 15-17 sene, 1098 Ehl-i Salîb'ine kadar, ellerinde tutan Selçuklulara 'âiddir. Esâsen onlarca arslan çok kullanılan bir motifdi. Kurs Osmanlı işi olabilir amma, bu yer için yapılmadığı âşikâr olduğundan, bulunup kullanılmışdır. O halde daha eski, ya'nî Selçuklu işi olacakdır.

182. R. : Gebze Orhan Câmi'i cenûb cebhesi

183. R. : Gebze Orhan Câmi'i minâresinde Selçuk oymaları

182 a. R. : Gebze Orhan Câmi'i penceresi

Bu taşlar burada Selçukluların o kısa zamanda 'imâr da yaptıklarına bir delil teşkîl eder.

Minâre basamaklarının yedekleri meşedir. Basamaklar ve çekirdek tuğladan olup, basamakların köşesine meşe geçirilmiştir. Bursa 'Alâüddin câmi'i ve Geyikli Baba'da da böyledir.

Dâhilde esaslı bir tezyînât kalmamıştır. Yalnız kubbe özengisinin hemen altında bir yazı kuşağı vardır. Garbdan şarka doğru " ق بيوت اذالله " dan ".....من يشاء بغير حساب " âyetine kadar bir sûre ile, kıble duvarında, mahfil üstünde « ١١٨٩ سنة بتمناه ما الله انزل عن امين محمد الكتاب اضعف كتبه خواجكان ديوان هايون » ketebesi ya'nî imzâsı vardır. Bu da câmi'in 1189 (1775) de ta'mîr edildiğini gösterir.

Minber pek eski değildir; mihrab sivri kemerli bir oyukdan 'ibâret kalmışdır. Alçı pencereler içinde XVII. 'asra kadar çıkan eskileri vardır. Câmi'in kapısı gâyet zengin silmeli, üç tablalı, pek müzeyyen imiş. Şimdi bir kenarda bir çok eşyanın altında yatmaktadır. Fakat bu câmi'i her tetkik ettiğimizde, üstündekileri kaldırtıp o ağır kapıyı tam mu'âyene kaabil olmadı. Döşemeler 26 × 26 tuğladır. Meselâ, Şeyh Edebâli türbesinde de 'aynı eb'âd vardır.

Pencere kanatlarından altısı da eskidir. Bunlardan beşi yekpâre meşe ağacından ve düzdür, (184. R.). Yalnız binileri oymalı, demir çivi başları ve çengeller dövmedir. Şark tarafında mahfil yanındaki kapak ise çok müzeyyendir. Pek kalın boya dahi bu letâfeti örtemiyor, (185. R.). Üst tablalardan sağ kanatta يا حق الالطاف , dîğerinde نجنا مما نخاف hitâb ve du'âları kabartma sülüs ile yazılmıştır, (186. R.). Orta tablada geçme rûmîlerden mürekkeb,

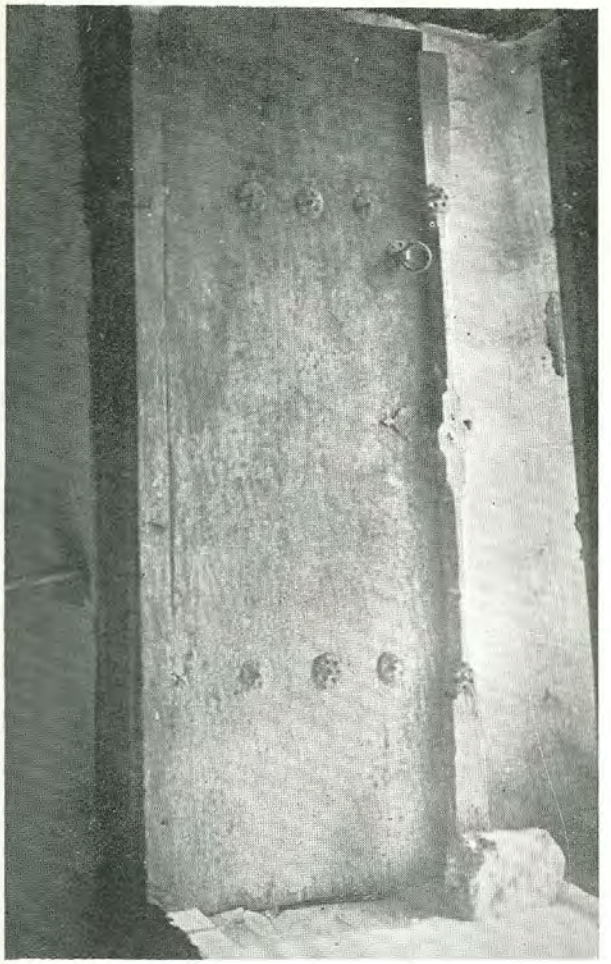

184. R. : Gebze Orhan Câmi'i pencere kapağı

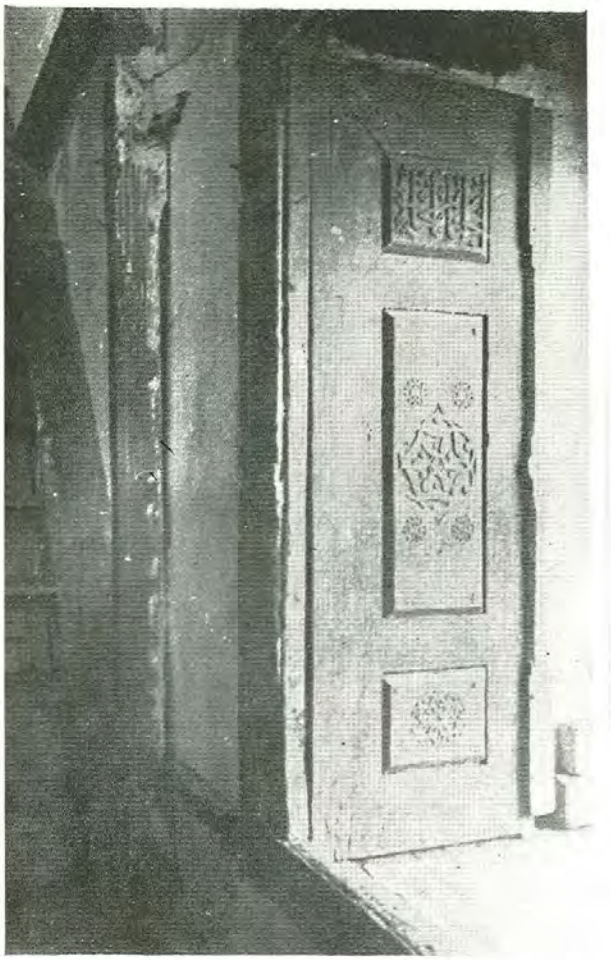

185. R. : Gebze Orhan Câmi'i pencere kapağı

186. R. : Gebze Orhan Câmi'i pencere kapağı üst kabartma yazı

187. R. : Gebze Orhan Câmi'i pencere kapağı orta tablası

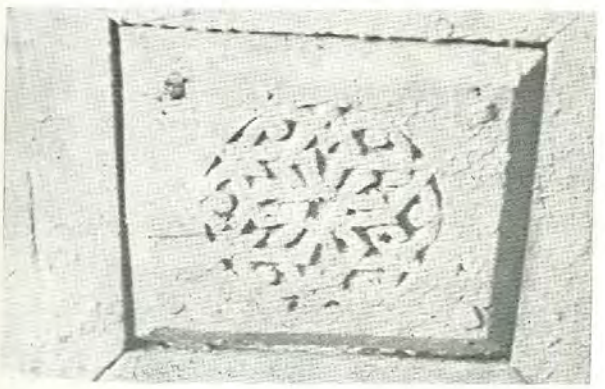

188. R. : Gebze Orhan Câmi'i pencere kapağı alt tablası

bir esâs göbek etrâfına, ters yüz altılı yıldızlardan birer gül konmuş ve bunlar birer sapla ortaya bağlanmıştır, (187. R.). Alt tabla bir hatâî oymadır (188. R.). Kapı ve bu kanat XIV. 'asırda Selçûkiylerde, Karamanlılardaki muhteşem emsâlinin bu binâya göre yapılmış daha basît bir nümûnesidir. Yoksa böyle bir köşeye konmazdı. Câmi'in mihrâbı kıbleden 30° garba dönük olduğundan inhirâf 58° ye bâliğ bulunmakdadır.

GERİŞ KÖYÜ

63 — Geriş Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i : (Bk: Çandı Câmi'ler)

GEYVE KASABASI

64 — Geyve'de Süleyman Paşa Câmi'i:

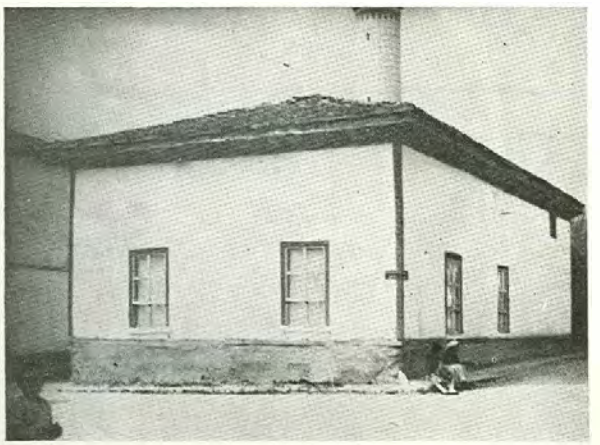

189. R. : Geyve'de Süleyman Paşa Câmi'i

İzmit Evkaaf Müdirliğinde 1328 (1910) senesinde, Süleyman Paşa Câmi'ine hatîb ta'yînine dâir bir berât sûreti bulunmaktadır [1]. Buna istinâden mahallinde yapılan tahkıykatta, bize (189. R.) deki câmi'in Süleyman Paşa'ya 'âid olduğu bildirildi. Hatîbi bulunduğuna göre câmi' olması lâzımdır. Filhakîka mimberi vardır. Fakat kasaba Yunanlılar tarafından yakıldığı sırada câmi'de mahvolduğundan, yeni yapılan binâda en ufak bir husûsîyet kalmamıştır ve bir güzelliği de yoktur [2].

GÖYNÜK ESERLERİ

65 — Göynük'de Süleyman Paşa Câmi'i

Kasaba dik yamaçlar ve kayalar ortasından geçen bir vâdinin dibinde kurulmuş olup Osman Gaazî'nin son, Orhan Gaazî'nin ilk senelerinde Konur Alp tarafından zabtedilmiştir .

İbn-i Batûta 733 (1333) kışında buradan geçtiği zemân yalnız Sübaşı ve yâ belde hâkimi olan bir idârecinin ikaametgâhından başka müsliman evi bulunmadığını söylemektedir.

Gazâların kahramanı ve âbidelerin kurucusu Süleyman Paşa, Konur Alp'in vefâtından sonra, bu tarafların sancak beyi olmuştu [3]. Bu esnâda kasabayı müslimanlaştırmak vazîfesini mükemmelen îfâ ile bir câmi', irâd olarak da mükemmel bir çifte hamam yaptırmış ve bu beldeyi îmâna getirmekte öylesine muvaffak olmuş, o kadar derin bir rûhâniyet havası esdirmişdir ki, daha üzerinden yarım 'asır geçmeden Osmanlı Devleti'nin direklerinden biri olan, nurdan yuğurulmuş Ak Şemsüddin Velî buradan zuhûr etmiş ve hakka kavuşacağı son günlerini de burada geçirmişdir.

Süleyman Paşa Câmi'i Evkaaf kayıdlarında Paşa'nın vakfı olarak geçmektedir [4]. Bu günkü binâ Sultan Hamîd Devri'nde yapılmışdır. O zemâna has olan yüksek alt pencerelerden sonra birer de üstlük konmuştur, (190. R.). Câmi'in harîm kısmı dıştan 17.70 × 16.10 olup ayrıca önünde, 8.65 derinliğinde, 'âdetâ bir ikinci câmi' büyüklüğünde, iki katlı bir son cemâ'at yeri vardır. Görülüyor ki câmi' epeyce geniş bir binâdır. Câmi'in mihrâbı cenûbdan şarka 28° dir. Doğrusu 25° olduğundan, fark ehemmiyetsizdir.

Fotoğrafda sağda görülen kubbe Ak Şemsüddin-i Velî Türbesi'dir.

66 — Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı :

Eski eb'âd ve plânını muhâfaza eden en eski Osmanlı hamamlarından biridir. Câmi' ve Ak Şemsüddin-i Velî Türbesi'nden bir dere ile ayrılır. Hamam evvelce de iyi bir hâlde idi ise de, 1950 den sonra esaslı bir sûrette ta'mîr edilmiş, cebhe taşlarının çoğu, kat silmeleri değiştirilmiştir. Bu ta'mîrde erkekler kısmı soğukluğunun kapısına, hamamın Gaazî Süleyman Paşa tarafından 1331-1335 de yapdırılıp 1947-48 de ta'mîr edildiğini bildiren bir levha, Lâtin

1) İzmit Evkaaf Müdirliği, Vazife ve berât kaydına mahsûs sicil defteri 1 No. 304. S.

2) Geyve'de bir de Orhan Mescidi gösterdiler; fakat ona dâir bir kayıd bulamadığımızda yalnız zikri ile iktifâ ettik.

3) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli B. tab'ı, 37. S.

4) Ev.K.K., Kastamoni esas 1/10 No. defter, 1004. sıra.

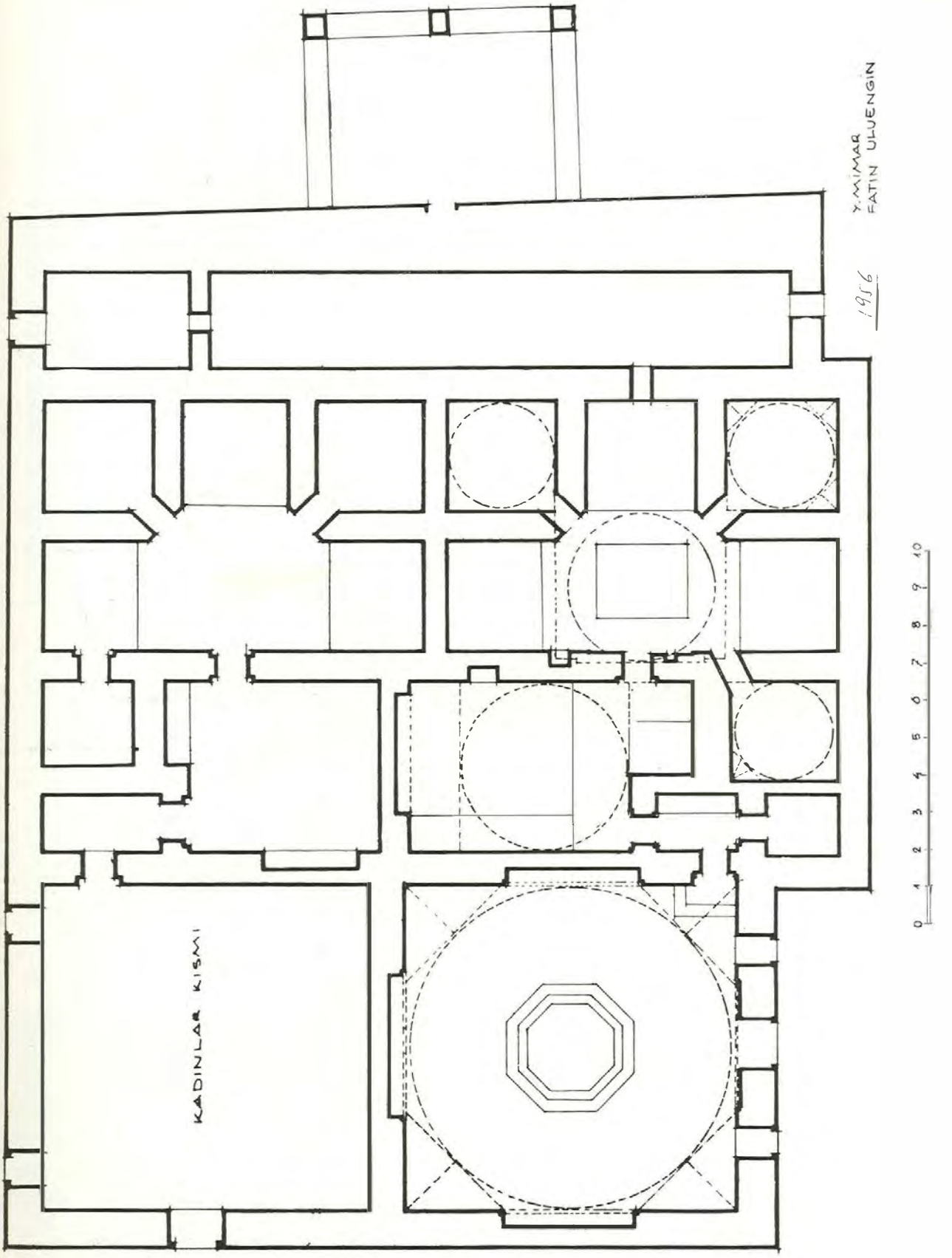

191. R. : Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı plânı

harfleriyle yazılıp, konmuştur. İnşâ târîhinin 1331 olmasına pek ihtimâl verilemez. Çünki İbn-i Batûta'nın geçtiği 1333 senesinde burada bir şeyler olmadığını yukarıda gördük. Ta'mîr ise (1948) de ufak mikyasda başlamış idi ama, esaslı işlerin 1951-52 de yapılmış olduğunu bizzat müşâhede ettik.

Hamamın kadın ve erkek kısımları hemen hemen birbirine müsâvîdir. Her ikisinin kurna 'adedi sekizerdir. Erkekler tarafı soğukluğu 8.80 eb'âdında bir murabba' olup kubbe birbirini kesen tonoz 'alîkalarla duvarlara oturur. Bu tarz kubbe mesnedleri Orhan Devri'nde ve onu ta'kıyb eden elli senede, epeyce tatbıyk sâhası görmüştür; Gebze ve Mudurnu câmi'lerinde olduğu gibi. Dört tarafda da höcreler olup medhâl duvarındakilerin derinliği daha azdır. Köşedeki kapıdan dolambaçlı bir yolla ılıklığa girilir. Ilıklık kubbesi üç tarafta duvara, bir tarafda geniş bir kemere oturur. Sıcaklık üç eyvânlı ve üç halvetlidir. Kadınlar kısmı da böyledir. Ancak çalışmakta olan hamamların kadınlar kısmını içerden ölçmek mümkin olamadığı için dâhilî taksîmât, ta'mirât sırasında yapılan rölöveden nakledildi [1] (191., 192. R.)[2]. Bu rölövede kubbelerin mesnedleri işâret edilmediğinden kadınlar kısmının örtüleri hakkında tafsîlât veremeyeceğiz. Erkekler kısmı kubbeleri ba'zen kürevî 'alîkalar, ba'zen birbirini kesen tonozlar, ba'zen de üçlü yelpâze müsellesler ile oturur. Eyvânlar tonozla örtülüdür.

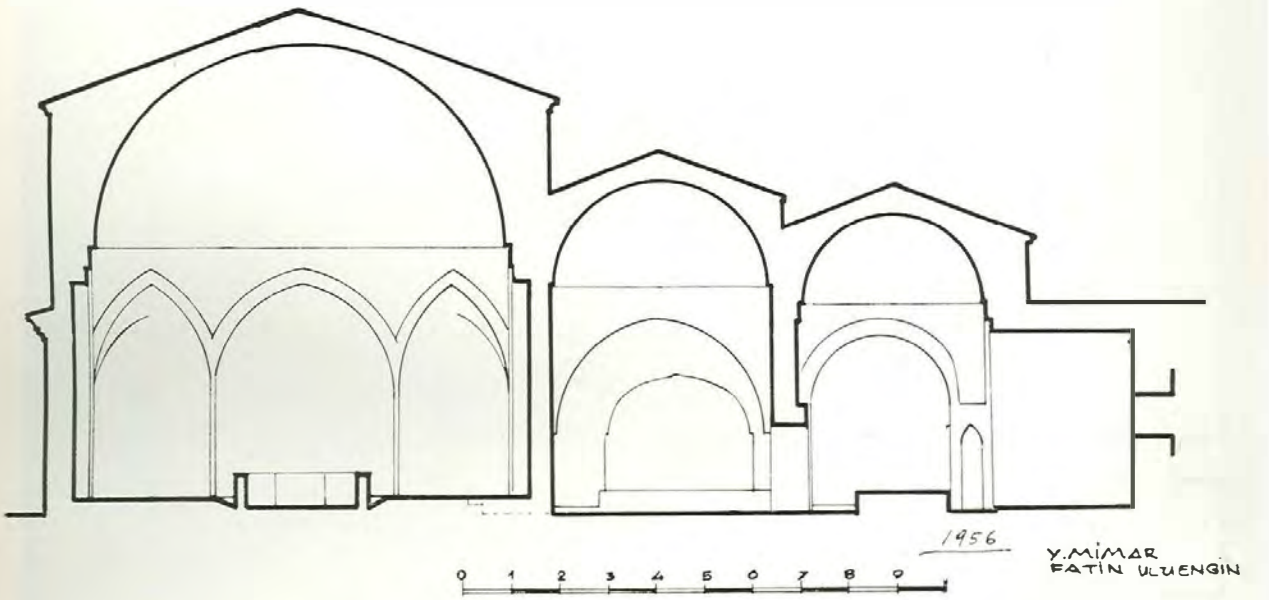

192. R. : Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı makta'ı

Hamam döşemeleri eskiden kırmızı renkli kalın bir taşla kaplı iken, ta'mîrâtda yerlerine incecik beyaz mermer konmuştur. Ilıklık sekisi, göbek taşı beyaz ve kırmızı mermerle yeniden yapılmıştır. Hamam kısmının sıvaları eskidir, fakat soğukluktaki yenilenmişdir. Soğukluğun havuzu da yenidir. İçeride tezyînât yoktur.

Binânın şark tarafından mâ'adâ üç yüzü, hemen temâmen denecek bir nisbetde, kesme taşlarla yapılmıştır, (193., 194. R.). Eskisi gibi duran şark tarafı esas i'tibâriyle kesme taştan ise de, arada bir ve az mikdarda, gayr-ı muntazam moloz taş vardır. (193. R.). Acaba bu yapı tamâmen böyle miydi? Bu suâle galibâ müsbet cevab vermek îcâb ediyor. Çünki, erkekler kübbe kasnağı da moloz taşıyladır. Bir yandan da, bu kasnağın, evvelce alçak iken, kubbe üst kısmının meylini kiremid koymağa müsâ'id hâle getirmek için mi yükseltildiği 'akla geliyor. Bunu gösterecek inşâî bir işâret yokdur. Bununla berâber, ta'mîr esnâsında kadınlar kısmının kasnağının 'aynı irtifâ'da tutulması, üstelik kesme taş gibi esaslı bir malzeme ile yapılmış bulunması sebebsiz olamayacağından kasnakları yüksek çizmek mecbûriyetinde kaldık. Odunluk, hazîne, külhan cenûbdadır (195 R.). Bu cebhede kapısı şarka bakan bir de oda vardır. Kornişlerin yer yer meyilli vaz'iyeti cenûbdan görülüyor; bunlar gaayet iri taşlarla yapılmış olup asıldandır.

1) Bu satırların müsveddesini yazarken, rölöveyi bize veren rahmetli Sâim Ülgen Bey'e teşekkür borcumuzu yazmıştık. Şimdi bu şükrân yanına rahmet 'ilâve etmek gibi hazîn bir vazifeyi îfâ ediyoruz.

2) Sıcaklık, şahsen bize hamam ölçmek imkânını bırakmıyor. Aziz dostumuz kudretli mimar Fatin Uluengin Bey bizim nâmımıza bu külfeti ihtiyâr etti. Biz ancak hâricî çevreyi ölçmekle iktifâ eyledik. Kendisine teşekkür edecek kelime yoktur.

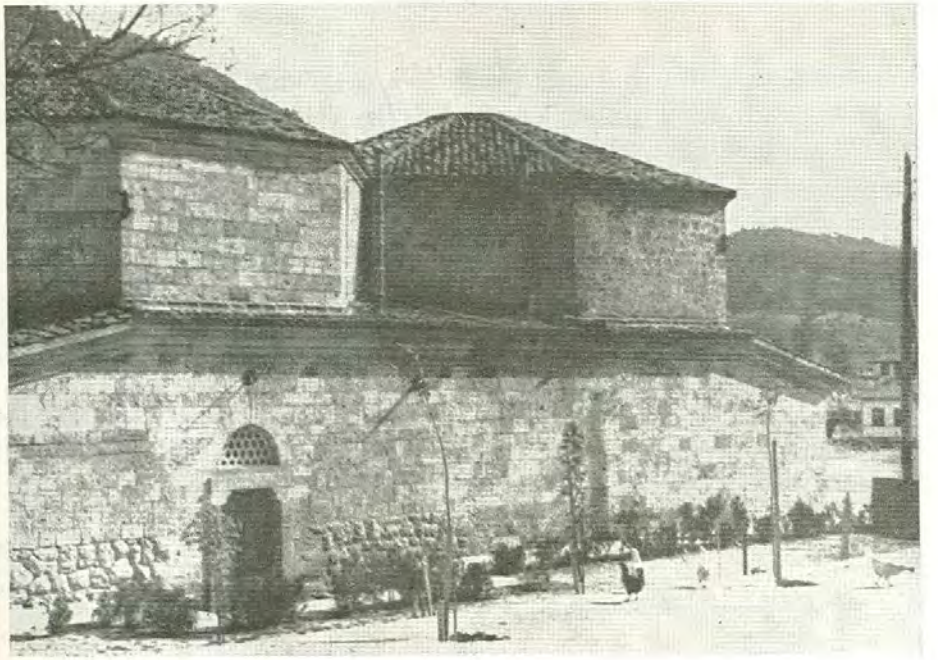

193. R. : Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı şimâl cebhesi

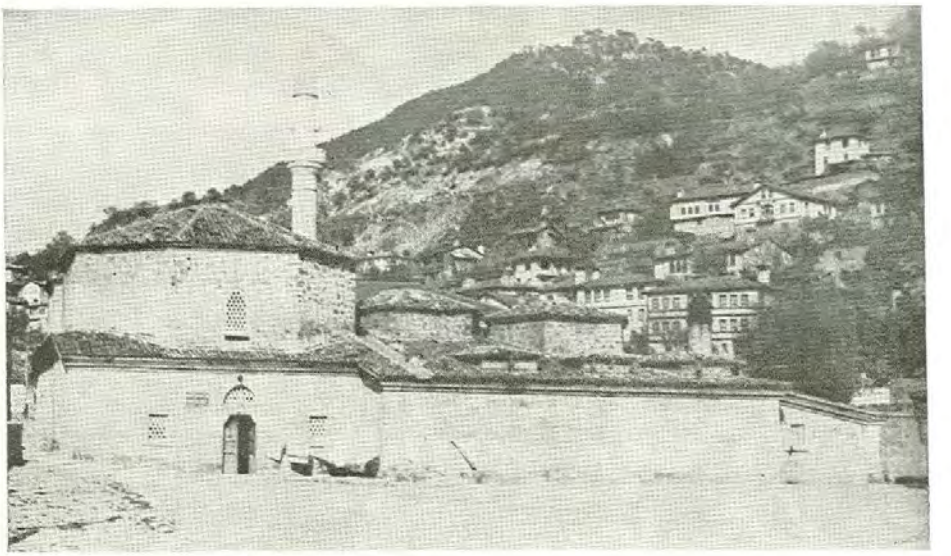

194. R. : Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı garb cebhesi

195. R. : Göynük'de Süleyman Paşa Hamamı cenub cebhesi

GÜMÜŞ OVA NÂHİYESİ

67 — Gümüş Ova'da Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı câmi'ler)

GÜRLE KÖYÜ

68 — Gürle Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

Gürle, Karsak Boğazı'ndan ayrıldıktan az sonra, Gemlik - İznik yolundan 2 km. içeride, dağlara yaslanmış, bağlı, bağçeli, güzel manzaralı, 180 hâneli bir köydür. Orhan Gaazî zemânında köyün bir ehemmiyet taşıdığı İbn-i Batûta'nın burada *"Ahîlerden birinin zâviyesinde beytûtet"* etmesinden de anlaşılıyor [1]. Eski kayıdlarıda Gürle, hattâ Görele ismiyle yazılmış ise de, son resmî kayıtlarda Gürle-i Müslim [2] olarak geçmektedir. Bir de Gürle-i Cedîd vardır ki, 1822 Yunan ihtilâlinden sonra bir plân dâhilinde buralara yerleştirilen rumlar tarafından bir, bir buçuk 'asır evvel kurulmuştu [3]. Bu câmi' Orhan Gaazî evkaafı muhâsebe defterinde zikr olunmaktadır [4]. Mahallen de sarîh olarak böylece bilinmektedir.

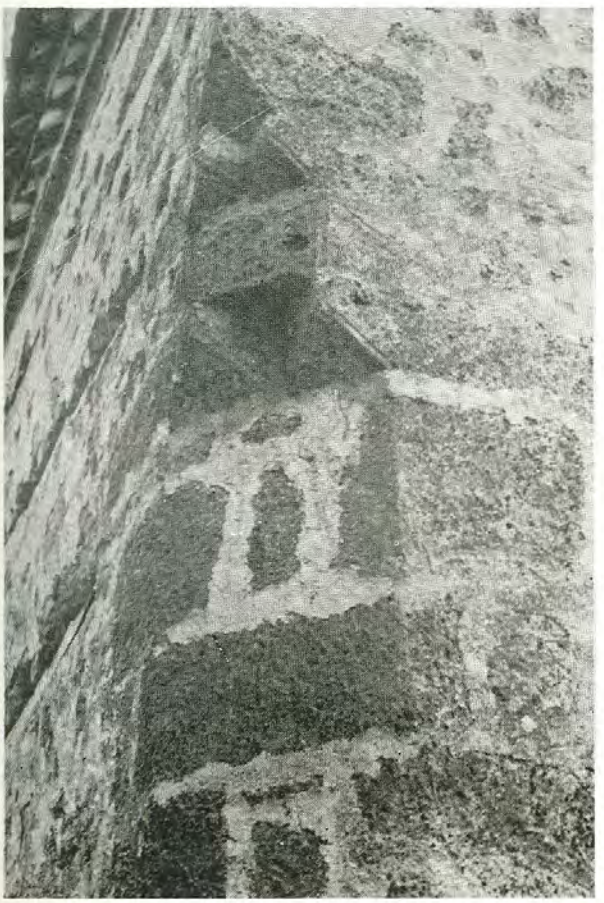

196. R. : Gürle Köyünde Orhan Gaazi Câmi'i mihrab duvarı ve köşesi

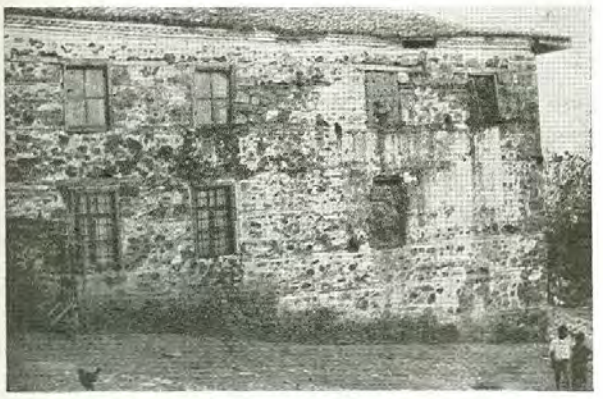

197. R. : Gürle Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i

198. R. : Gürle Köyü'nde Orhan Gaazi Câmi'i minâresi

Câmi' çok meyilli bir erâzîde yapılmış, zemân zemân ta'mîr edilmiştir. Yalnız mihrâb duvarı eski olup köşesinde devrinden kalma bir güzel motif vardır, (196. R.). Diğer dıvarların yeni olduğu bununla aralarındaki farkdan her haliyle belli olmaktadır, (197. R.). Câmi'in 70-80 sene evvel genişletildiği zâten yerinde söylenmektedir. Yal-

1) İbn-i Batûta, a.e., 342. S.
2) Mes.Y.K. 442. S.
3) Bu hususda: Prof. Ö. Lutfî Barkan Bey'in neşriyâtı pek açık ma'lûmat vermekdedir.
4) B.K. s., 33., 137. S.

nız sağda bulunan minâre muhakkak ki aslından kalmış olup, (198. R.), Yeni Şehir'deki Orhan Gaazî minâresiyle benzerliği şâyân-ı dikkattir ve devrinin güzel bir örneğidir. Üç sıra tuğla istalâktit mütenâsib gövdeyi tamamlar. Külâhın evvelce kısa olduğu tahmîn olunabilir. Yan dıvarlar yeni olduğundan, çatı ve tavanın da yeni yapıldığını söylemeğe lüzûm yoktur.

Bu köyde bir de hamam vardır. Mahallinde Orhan Gaazî'ye 'âid olup olmadığı bilinmiyor, bir vesîkaya da rastlanmadı. Bu günkü hâline bakarsak, daha sonraki devirlere 'âid de denebilir, eski olup da esaslı bir ta'mîr gördüğü de düşünülebilir. Her ne hâl olsa da, bir vesîka verebilmek için, bir fotoğrafını koyuyoruz, (199. R.). Etrâfı bir dıvarla çevrili olan hamam sapa sağlam olmakla berâber, ısınması güç diye kullanılmamaktadır. Binâ demir deposu vazîfesi görmekde idi. Kubbeye kadar dolu olduğundan içine büyük zorlukla girebildik; kubbeli soğukluk, bir ılıklık ve üç gözlü bir sıcaklıkdan 'ibâret olduğunu gördük. Başka bir şey yapmaya imkân yoktu.

199. R. : Gürle Köyü'nde Hamam

HARMAN KAYA (Harman Köyü)

Sakarya'nın sağ sâhilinde, yeni ismiyle Harman Köyü, şimâle, Taraklı, Göynük, Mudurnu'ya doğru daha XIII. 'asır sonunda başlayan akınlarda ve XIV. 'asır başındaki işgaal ve fetihde rehberlik eden Koca Gaazî Köse Mihal'in tekfuru bulunduğu kal'ededir. Bu gün Bilecik vilâyetinin Söğüd Kazası'nın İn Hisar Nâhiyesi'ne tâbi'dir,[1]. Köy zeminden 200 m. yükseklikde yalçın kayaları delip geçen bir boğazın önüne, bir tepeciğin üstüne kurulmuş olup, çeşmeleri, bir park gibi tanzîm edilmiş bağ ve bağçeleri pek şirindir. Harman Kaya Hisarı boğazın kenarındaki şâkuulî kayaların eteğindedir, (200. R.). Bu gün yerle bir olmuş halde ise de, en önde yuvarlak bir duvar temeli dürbinle seçilmektedir. 200 hâneli olan köy Yeni Pazar ve Taraklı'ya geçmek için tutulacak yolun üzerinde 'askerî bir ehemmiyeti hâiz bulunmaktadır. Üç câmi'i vardır. Bunlardan birisinin kapı ve tavanı XVII. 'asır sonu, XVIII. 'asır başlarına 'âid mükemmel birer eserdir.

Buradaki hisarın sâhibi olan Mihâl Bey, Osman Gaazî ile temas ettiği zemân Ortodoks dininde, fekat ırkan Türk idi. Onun torunlarından ve konservatuar hocalarından olan Mahmud Râgıb Gaazî Mihâl Bey, Vakıflar Dergisinde[2] ve az sonra bir mecmû'ada[3] yazdığı makaalelerde, ceddinin şeceresi ve vakıfları hakkında tetkıykat yapmışdı. Yalnız bedenî 'ârızası sebebiyle Harman Kaya'ya ve Edirne'ye gidemediğinden, resimleri kendisine göndermemizi istemişti, 1962 kışında vefât etti ve biz de bu resimlerle onu memnûn etmek sa'âdetinden mahrûm kaldık. Allah gani gani rahmet eylesin.

Mevzû'umuzu, bir bakımdan, aşar görünse de, hakıykate uygun ma'lûmâtı 'arz etmeği muvâfık görmekteyiz. Mahmud Râğıb Bey, mahalline gidemediğinden, eserlerden topladığı dağınık ma'lûmâtı tahkîyk edip biribirine ekliyememişdir. Şecerenin esâsı Edirne'de Mihal Gaazî Câmi'i hazîresindeki, beş kabre istinâd etmektedir.

Prof. Tayyib Bey, Edirne hakkındaki mühim yazma eserin müellifi Bâdî Efendi'den naklen, bu hazîredeki, bizce sülâleye yabancı bulunması ihtimâli çok kuvvetli olan, bir şahsı, Mihal Bey ile birleştirerek, *"El-Emîr'ül-kebîr Mihal bin Azîz bin Frenk bin Çavunt"* olarak kaydetmişdir[4]. Bütün silsile de buna göre tutularak Mihal Bey'in

1) Mes.Y.K., 481. S.

2) Mahmud Gaazî Mihal, Istanbul muhâsarasında Mihal oğulları ve Fâtih devrine 'âid vakıf defterine göre Harman Kaya mâlikânesi, Vakıflar Dergisi, 4. sa., Ankara 1958, 125-137. S.

3) Türk Folklor Araştırmaları, 113. Sa., Aralık 1958, 1801-1804. S.

4) Tayyib Gökbilgin, a.e., 57. S.

künyesi bu şekilde kabûl edilmişdir. Halbuki böyle bir şahıs ve Edirne'deki câmi'de Mihaloğullarına 'âid beş kabrin hiç birinde böyle bir kayıd yokdur. Bunların en eskisi câmi'in bânîsi olan Mihâl Bey'in olup, baş taşının dış yüzünde " الامير الكبير ميخال بن عزيز " in, ayak taşının iç yüzünde, 839 (1435-36) de vefât ettiği yazılıdır. Sonra Mihal Bey kızı ve Yahşî Bey vâlidesi 847 (1443), Mihal Bey oğlu Azîz Bey Şevvâl 850 (1448), Mihal Bey oğlu خضر (Hızır) [1] Bey Evâhir-i Şâ'bân 856 (1452 Eylül) ve Mihaloğlu Yusuf Bey (târîhi kırık) kabirleri bulunmakdadır. Mihal Bey'in kabrinde Firenk ve Çavunt isimleri yokdur. Bu üç erkek bir kız Mihal Bey'in sülâlesindendir. Buna mukaabil Azîz bin Mihal Bey'in yüksek lahdinin ayak ucuna konmuş tek tarafı yazılı târîhsiz bir taş vardır ki Mihaloğulları ile hiç bir vechile münâsebeti belli değildir. Böyle geniş bir yerde lüzûmsuz yere üst üste mevtâ gömülmez; yalnız 'ayni hazîrede bulunması ve asıl, bir Mihaloğlunun lahdinin çerçevesine iliştirilmiş olması bir tereddüt hâsıl ediyor. Bununla berâber bütün lahidler son 'asırda i'mâr edilmiş olduğundan mezarlıkta bulunup yanlışlıkla buraya konulması pek mümkîn ve vâriddir. Yazısı şudur : (205 a. R.). انتقل من دار الفنا الى دار البقا فرزنك بن جوند

İsim, bizce, (Fîrûz Bey bin Cüneyd) dir. Çünki, şimdiye kadar, فر 'ye bitişik olan ز harfi fark edilmediğinden atlanmış, bu yolda فر hecâsı, نك kelimesiyle birleşdirilerek, ayrıca bu son kelimeye bir de nokta eklenerek فرنك ismi yakışdırılmışdır. (Firenk) in şahıs ismi olamıyacağı ve binâen'aleyh daha ma'kuul bir okunuş aranması lâzım geldiği düşünülmemişdir.

فرز ve جوند isimlerinin imlâ hatâsı da yukarıda yazdığımız, Hızır kelimesindeki yanlış gibi büyükdür, amma, Mahmud Râgıb Bey'in okuduğu Firenk ve Çavunt asla değildir; Fîrûz ve Cüneyd'dir.

Rahmetli Râgıb Bey, Köse Mihal Bey'in Türk aslından geldiğini göstermek gayretiyle, Osmanlı'larda tesâdüf edilmiyen, bu yakışdırma isimlere dört elle sarılmış, onu Mihal Bey'in babası olarak kabûl etmişdir. Üstelik Köse Mihal'in Pachimeris'den naklettiği Kutzi Baksi [2] telâffuzunu (Köse Bahşî) telâkkı edip Bahşî kelimesini de, Köse Mihal Bey'le 'alâkası olmayan şu yanlış okunmakdan doğan Firenk ismine eklemiş ve Köse Mihal'ı Firenk Bahşî yapmışdır. Bâdî Efendi'ye müsteniden olduğunu bildirdiği şeceredeki Mihal Umur ismi de, zannımızca Hızır Bey kabrindeki evâhir kelimesinin umur okunmasından doğmakdadır. İsim sâdece Mihal'dır; Umur'u yokdur.

Yalnız Mahmud Râğıb Bey Düstûrnâme-i Enverî'den naklen, Mihal Bey'in oğlunun Balta Bey, onun oğlunun İlyas Bey ve onun oğlunun Mahmud Bey olduğunu bildiriyor ki asıl doğrusu budur [3]. Onlardan sonra Azîz Bey veyâ Paşa, sonra Edirnedeki câmi' bânîsi Mihâl Bey ve 'ayni hazîrede yatan onun oğulları, Hızır, Azîz ve Yusuf Beylerin gelmesi lâzımdır; bu sûretle Köse Mihâl Gaazî'den i'tibâren Mihâl Bey'e kadar dört batın geçmekdedir. Buna biz de bir kadı sicilinden alınmış kısmî bir şecere ekliyelim: Mihâl Bey, oğlu İskender, onun oğulları Yahşî ve Mahmud Beyler [4]. Bu hangi Mihâl bey'dir? târîhi mechûl olduğundan irtibat kurmak mümkin değildir.

Bu arada II. Sultan Murad'ın kardeşi Mustafa Çelebi hengâmesinde Tokad'da Bedevî çartağından çıkarılıp hizmete çağırılan, Mihâloğlu Mehmed Bey'i hatırlamak da lâzımdır.

Mihâloğullarından yapdıkları binâlarda ismi olanlardan ikisi Ahmed bin Ali bin Mihâl ve kardeşi Mehmed Bey olup Seyyid Gaazî'de Battal Gaazî Dergâhı'ndaki binâlardan ikisini, 917 de inşâ etmişlerdir.

Mahmud Ragıb Bey'in makaalelerinde bunlardan başka isimleri geçen Ali Bey, Mahmud Bey oğlu Bâlî Bey isimlerini ve sâirleri 'ilâve ile bir şecere tanzîmi belki mümkin olur [5].

★

Harman Kaya Mâlikâne'sini Osman Gaazî Devri'nden ziyâde Orhan Gaazî zemânında inkişâf etmişdir düşüncesiyle bu fasla aldık. Esâsen 'âile reisinin vefâtı Osman Gaazî'den sonradır.

Köyde Bizans devrinden bir kaç stel ve kitâbe olması ve sarp kayanın dibindeki kal'e kalıntıları, burada Osmanlılardan evvel bir şeyler bulunduğunu göstermektedir, (201., 202. R.). Fekat Hisar'ın eski adını bulmak kaabil olamamıştır. Esâsen Kâtib Çelebi'den [6] i'tibâren Hammer [7] ve son günlerde İsmâi'l Hâmî B.,[8] Harman Kaya'yı Or

1) İmlâsı böyledir.

2) Mahmud Râğıb, Vakıflar Dergisi'ndeki makaale, 123-124. S. (Pachimeris 7. Kitab, 553-557. S. den naklen.)

3) Mahmud Râgıb Bey, Folklor Dergisi'ndeki makaale, 1803. S.

4) B.K.S. 136. C. 57. S. ve Tayyıb Gökbilgin, a.e. 431. S.

5) Mahmud Râgıb Bey'in, Mihâl bin Azîz Gaazî'yi her bakımdan hatâlı olan (Firenk bin Çavund) künyesine bağlayıp, Firenk zâtı da Köse Mihâl yerine koyarak, te'sîs ettiği şecere, bu îzâhatımızla, şübheli bir hâl almakdadır. Tayyib Bey'in bahsettiği ve bizim göremediğimiz, (Mehmed Nüzhed Paşa, Köse Mihâl ile Mihâl Gaazî 'ayni adam mıdır?) risâle veyâ makaalesini de nazardan uzak tutmamak lâzımdır. Her hâlde bu mes'ele târihcileri epeyce meşguul edecek gibi görünüyor.

6) Kâtib Çelebi, Cihannümâ, a.e., 658. S.

7) Hammer, a.e., 1. C., 95. S.

8) İsmâil Hâmi, a.e., 1. C., 9. ve 508. S.

haneli'nin şarkındaki Harmancık zannetmişlerdir. Harmancık Söğüd'ün 150 km cenûb-ı garbîsindedir. Köse Mihâl Harmancık'da olsa, şimâl yolunu bilmesine imkân olmadığından ne rehberlik edebilir, ne de o son derece sarp boğazlar içindeki Harmancık'dan kolayca gidip gelebilirdi. Oradan Söğüd'e varmak için on gün ister. Zâten Pachimeris de Göl Pazarı'nda yerleşdiğini söylemektedir.

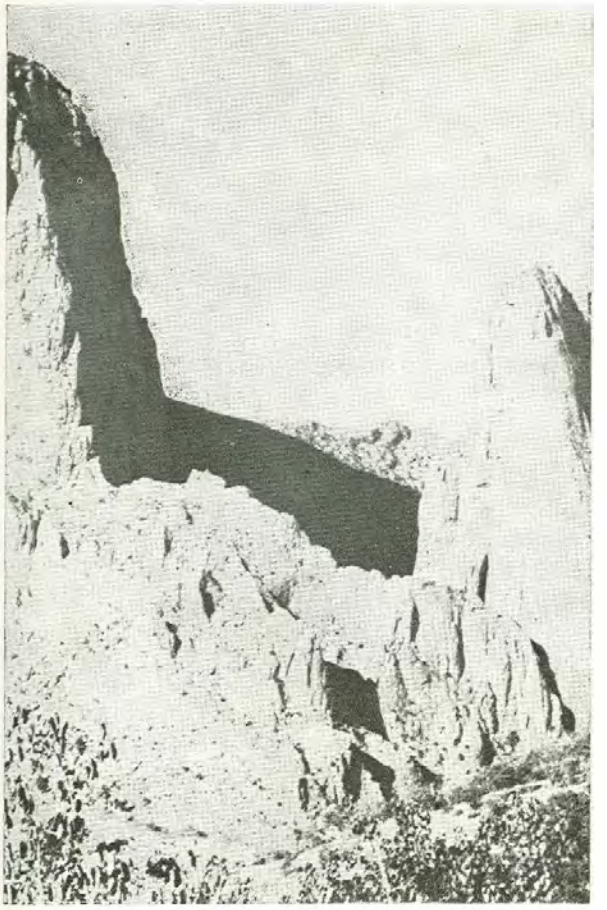

200. R. : Harmankaya Hisarı

201. R . : Harmankaya Köyü'nde eski bir stel ve çeşme

Gaazî Köse Mihâl'in mâlikânesinden hiç bir şey kalmamıştır. Köylüler Mihâl Bey'in konağının yeri olarak eski kal'eden 300 m. mesâfede ve köyün şimâl kenârında bir noktayı göstermektedirler. Konağa yakın bir de (Çerağ Evi) varmış. Ondan kalan bir kaç taş ve bir stel görülmektedir (203. R.). Pek yaşlılar Çerâğ Evini hatırlamaktadırlar. Konağın altındaki, şimdi ağaçlarla çevrili ve bir kenarında mekteb olan düzlük de (Cirid Meydanı) imiş. İşte koca bir sülâleden kalan bunlar ve bir de kabir taşlarıdır.

69 — Harman Kaya'da Gaazî Köse Mihâl Kabri :

İki kırık sütûnun söve teşkil ettiği kapıdan girince rastlanan ilk kabir Koca Gaazî'nindir. Son zemânlarda çimento ile sıvanmış, bir lâhid hâline konmuştur. İkinci lâhdin kime 'âid olduğu ma'lûm değildir. Kitâbe yoktur, (204., 205. R.). Bereket ki millî hâfıza bu yâdigârları unutmuyor. Amma sâdece bilinmekle kalıyor, yoksa mezar ona lâyık olmaktan çok uzak bir kabirdir. O'na gösterilen 'alâkanın delîli olarak güzel bir şey yapılmalıydı.

Mihâl Bey, rivâyete nazaran, Yeni Şehir'de vefât etmiş ve vasiyeti mûcibince, buraya getirilmiştir. Kabrin bir az aşağısında, taş yığınlarının ve iki ağacın işâretlediği yerde, akrıbası yatmakta imiş.

202. R. : Harmankaya Köyü'nde bir stel

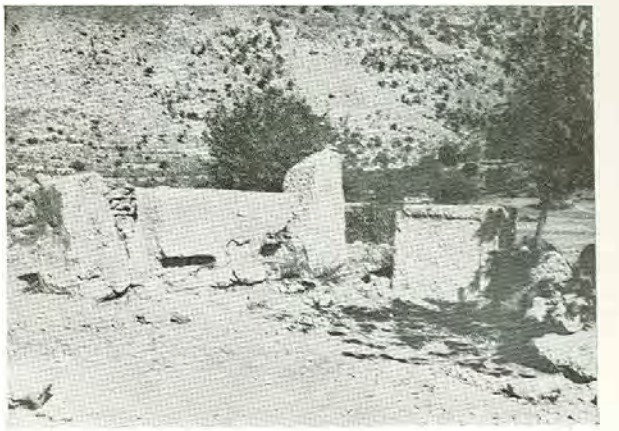

203. R. : Harmankaya Hisarı'nda Köse Mihâl Gaazi'nin Çerağ Evi

204. R. : Harmankaya Gaazi Köse Mihâl Haziresi

HASANLAR KÖYÜ

70 — Hasanlar Köyü'nda Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı câmi'ler)

HOCA KÖYÜ

71 — Hoca Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı câmi'ler)

İZMİT ESERLERİ

Muhtelif târîhî kayıdlarda geçen rakamlara bakılırsa, Akca Koca Konur Alp'le 'aynı senede, 727 (1326) da vefât eylemiştir. İzmit muhâsarasıyla meşguul olan Akca Koca şehrin alındığını görememiştir. 'Âşık Paşa-zâde [1] ve Neşrî [2] Bursa fethini ve Akca Koca'nın vefâtını müte'âkıb şehrin alındığını söylerler. Bundan 728 (1327) târîhini çıkarmak yerinde olur. Esâsen Tâc'üt-Tevârîh 728 olarak tasrîh etmektedir [3]. Hacı Kalfa, nezdimizdeki yazma Takvîm'üt-Tevârîh'inde, 727 göstermektedir. Hammer bu şehrin fethini Bizans müelliflerinin 1338 (737) senesinde gösterdiklerini, halbuki, belde Akca Koca tarafından fethedildiğinden, bu târîhin doğru olamıyacağını, pek, pek şehrin, elden çıkarılıp, on sene sonra tekrar alınmış bulunmasını göstereceğini beyân eyler [4]. İsmâil Hâmi Bey de, Hammer'in fikri üzerinde durmayıp, 1338 der [5]. Şehir halkının bildiği ve rivâyet yoliyle gelen târîh de 728 (1327) dir. Orhan Gaazî Câmi'indeki levhada da böylece yazılıdır.

İzmit şehri, tepedeki kal'e içinde Orhan Gaazî Câmi'i, medrese, hamam ve Akca Koca Câmi'leriyle hemen bezenmiş ve târîh boyunca oldukça güzel eserlerle, bu arada Pertev Paşa manzûmesiyle, revnak kazanmışdır. Şehir, bütün Osmanlı ülkeleri gibi, kal'eden çıkarak cenûb düzlüğüne yayılmıştır.

1) 'Âşık Paşa zâde, 'Âlî Bey tab'ı, 38. S. — Nihâl Atsız tab'ı, 116. S.

2) Mevlâna Neşrî, Taeschner tab'ı, 44. S. Fâik Reşid Mehmed Köymen, 150. S.

3) Sadüddin Efendi, a.e., 1. C., 35. S.

4) Hammer, a.e., 1. C., 318. S.

5) İsmail Hâmi, a.e., 1. C., 22. S.

205 a. R. : Edirne'de Gaazi Mihâl Câmi'i haziresinde Firuz bin Cüneyd Kabri

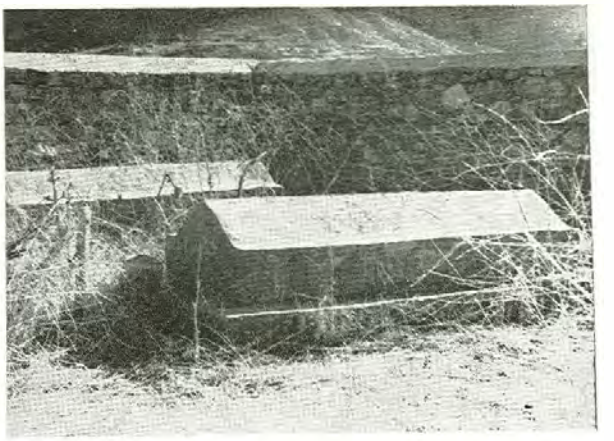

205. R. : Harmankaya Gaazi Köse Mihâl kabri

207. R. : İzmit'de Akca Koca Câmi'i

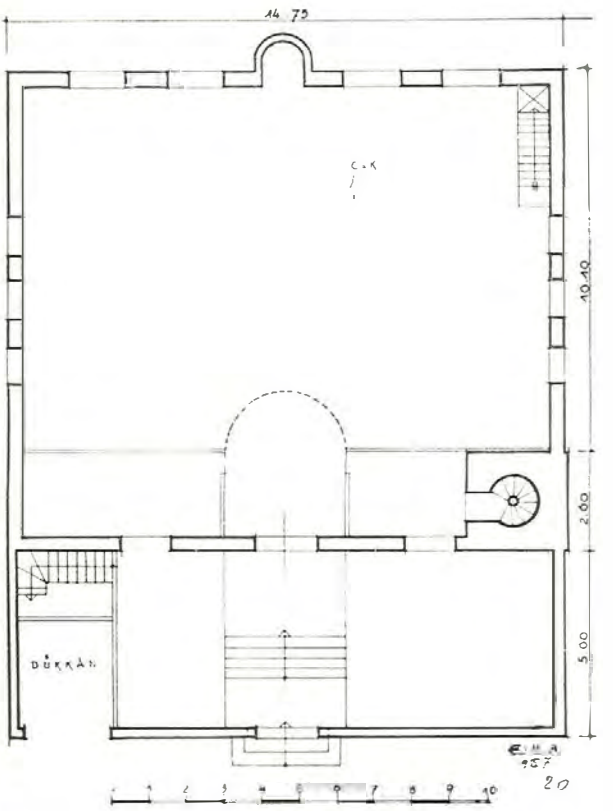

206. R. : İzmit'de Akca Koca Câmi'i plânı

72 — İzmit'de Akca Koca Câmi'i:

İstanbul Caddesi üstünde ve kal'enin eteğinde olan bu câmi'in bânîsi Akca Koca fethi görmüş olsa da, binâ ya pacak kadar ömrü vefâ etmemişdir. Bu sebeble câmi' muhâsara esnasında yapılmış olsa gerektir; mevkı'i kal'e hâr cinde olduğundan bu mümkindir. Nitekim İznik muhâsarasında surlar dışında Orhan Câmi'i yapılmıştır. Bu günk binâ temâmen yenidir ve duvarları 1 1/2 tuğlalıktır. Bu 60-70 senelik duvarların hiç bir câmi'de rastlanmıyacak kada ince olması, evvelce ahşab, belki hımış olduğuna delâlet eder. Eğer duvarlar aslında kârgir ve kalın olsaydı, sağır dan solundan bir az görülür ve yine 'aynı kalınlıkda yapılırdı. İnce bodrum duvarları da kalın bir üst katı taşıyaca sağlamlıkda değildir.

Görülüyor ki Akca Koca'nın yapdırdığı, yirmiden fazla çandı câmi'den birisi de buydu; fakat kat'î delîl olmad ğından çandı câmi'ler arasına koymadık.

Câmi' üç sokağın köşesindedir. Zemîne beş basamakla çıkılır; crâzî de çok meyilli olduğundan altta bir bodrum hâsıl olmuştur. Dıvarlar XIX. 'asrın normal tuğlasıyla yapılmış olup, sâdece 35 sm.dir. Harîm kısmı 14.75× 12.60 dir; bir de beş metrelik iki katlı son cemâ'at yeri vardır, (206. R.). Bu basît plândan da vaz'iyet görünüyor. Üst pencerelerden yanlardakiler mustatîlî, arkadakiler yuvarlakdır (207., 208. R.). Minâre şimdiki duvarlardan daha eski olmakla berâber iki 'asırdan daha geriye gidemez. Yalnız belki kaa'ide ilk yapıdandır.

İzmit Evkaaf Müdirliği'ndeki defterde, buna Dere Câmi'i ismi de verilmektedir. Bir berâtda *"İzmit'de Yukarı Pazar'da Akca Koca nâm-ı dîğer Dere Câmi'ine imâmet tevcîhi berâtı, Şa'ban 1327"* (1910), bir dîğerinde *"Evkaaf-ı mazbûteden İzmit'de Yukarı Pazar nâm mahalde kâin Akca Koca nâm-ı diğer Dere Mescid-i şerîfini câmi'e tahvîl olan Bostaniyân-ı Hassa kethüdâsı merhûm Hacı Mustafa Ağa tarafından muhassas senevî 360 kuruş imâmet ve ana meşrûta hitâbet, 200 kuruş devirhân.... 1337 Receb"* (1918)[1] kayıdları mevcuddur.

208. R. : İzmit'de Akca Koca Câmi'i

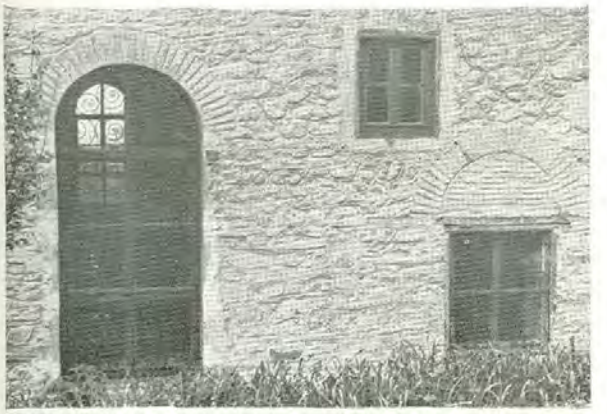

211. R. : İzmit'de Orhan Gaazi Câmi'i pencere tafsilâtı

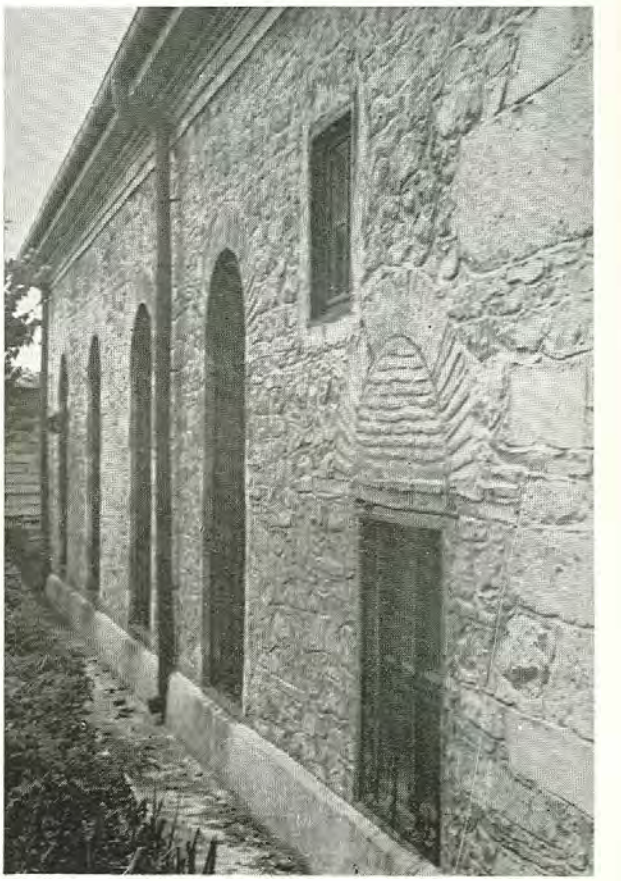

210. R. : İzmit'de Orhan Gaazi Câmi'i şark cebhesi

İkinci berât, aşağı yukarı, câmi'in ta'mîrini ve minber konulmasını da bildirmektedir. Hacı Mustafa Ağa'nın devri mechûldür. Fekat her hâlde XIX. 'asır ortalarında Tanzîmat'dan evveldir ki bostanıyan-ı hassa 'unvânını muhâfaza etmekdedir.

Câmi'in mihrabı kıbleden 25° garba dönükdür. Bu da Orhan Devri'nin kendine has husûsiyetidir.

73 — İ z m i t ' d e O r h a n G a a z î C â m i ' i :

İzmit şehrinin tepesinde, güzel ağaçlar ortasında görünen bu câmi' taş ve tuğla duvarlı ve ahşâb çatılıdır. 'Âşık Paşa-zâde İzmit fethini anlatırken *"Kilisaları mescid itti ve bir kilisayı dahî medrese itti şimdi dahî medresedir."*[2] der. Bizim târihciler, bir kilise câmi' yapılırsa çan sesleri yerinde ezanların okutulduğunu iftiharla yazarlar, hattâ kilise yakınında veya 'arsasında bulunan câmi'ler için de bu fırsatı kaçırmıyarak (kiliseden bozma) derler. 'Âşık Paşa-zâde de böyle yapmıştır. Vâkı'â Texier de *"İzmit'in en eski câmi'i Sultan Orhan târafından tahvîl edilen bir rum kilisesidir"*[3] diyor. Fekat onunki başka bir kasıdladır: İşte Türklerin gasbettikleri bir kilise daha... demek istiyor. Fekat her iki şık da aslâ vârid değildir; çünki câmi'in kilise ile 'alâkası yokdur.

1) İzmit Evkaaf Müdirliği, a.def., 32. ve 33. S.
2) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî Bey tab'ı, 38. S., Nihâl Adsız tab'ı, 116. S.
3) Texier, 'Ali Suad tercemesi, a.e., 1. C., 127. S.

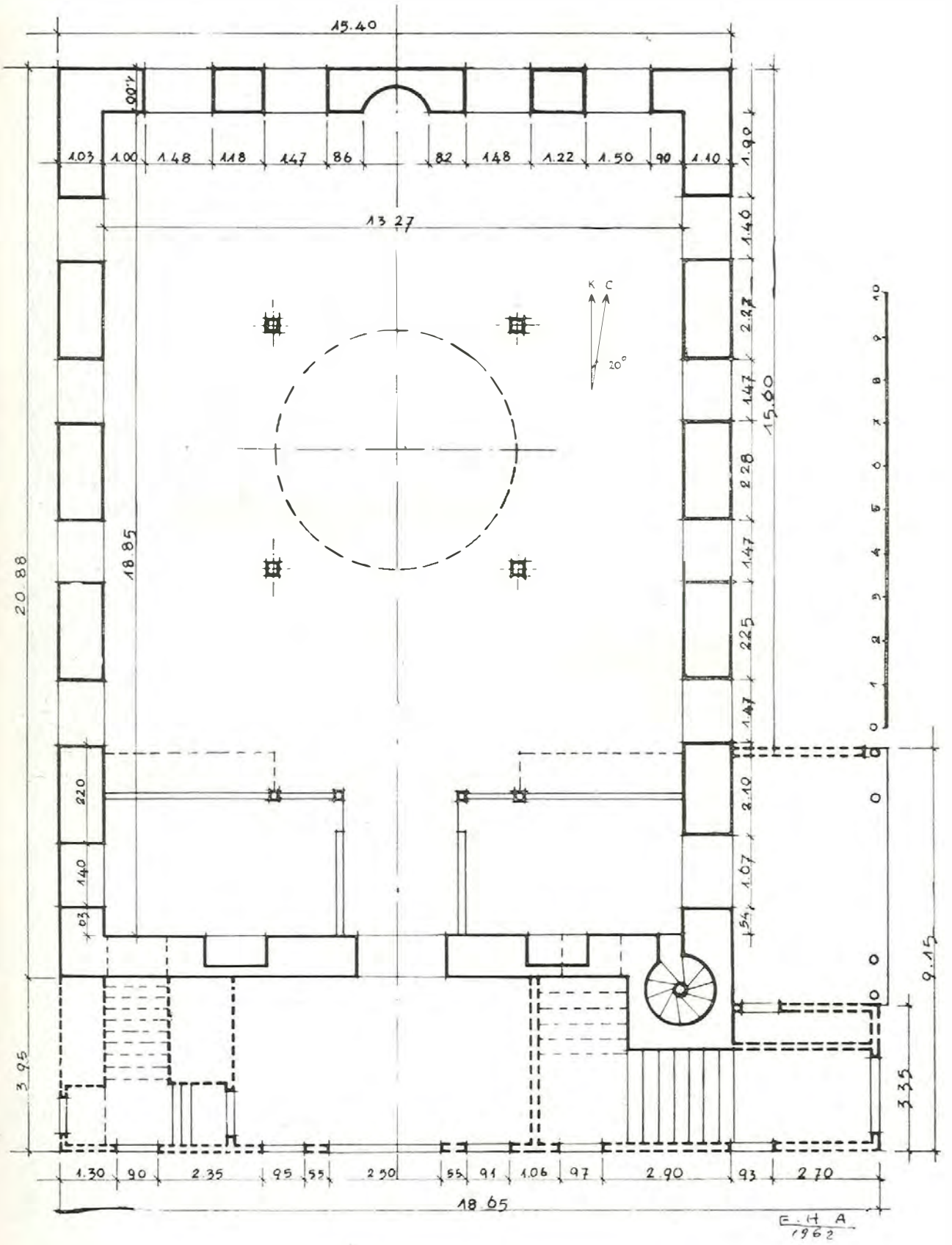

209. R. : İzmit'de Orhan Gaazi Câmi'i plânı

Câmi', kayıdlarında Orhan Gaazî evkaafındandır [1]. Halbuki Sultan Mecîd zemanındaki ta'mîr kitâbesinde Süleyman Paşa nâmına gösterilmiştir. Bir çok yerlerde, meselâ Kandıra'da, olduğu gibi baba oğul vakıfları birbirine karıştırılır. Bu millet Orhan Gaazî ile oğlunu bir 'ayniyet çerçevesinde mutâla'a etmekte, birbirinden ayırd etmeğe ihtiyaç duymamaktadır.

Câmi' 1.10 - 1.05 kalınlığında moloz taşı duvarla yapılmış olup esas bünyesini muhâfaza etmektedir. Duvar yüksekliği 5.5 m. dir. Kapladığı sâha hâricen 15.40 × 20.85 olup Göynük Câmi'ine yakındır. Bu kârgir kısma 1259 (1843) deki ta'mîr esnâsında ahşâb bir son cemâ'at yeri ve bir hünkâr mahfili 'ilâve edilmiştir. (209. R.) basît bir rölöve olup kalın duvarlar esas bünyeyi, inceler 'ilâveyi göstermektedir. Bu ta'mîrde harîm pencerelerinin üst dolguları boşaltılarak kemerli uzun pencereler meydana getirilmiş (210. R.), kıble duvarındaki iki pencere kapatılmıştır.

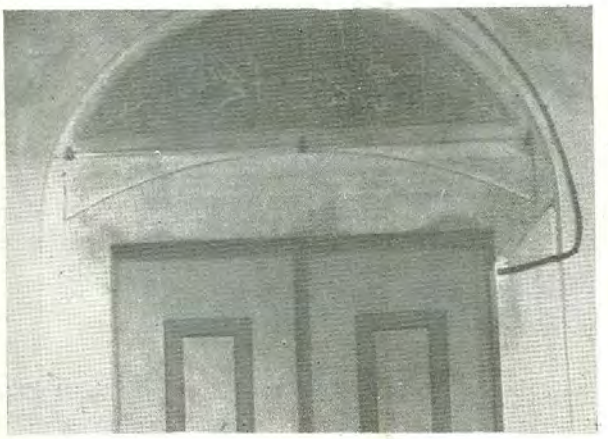

212. R. : İzmit'de Orhan Gaazi Câmi'i kapısı

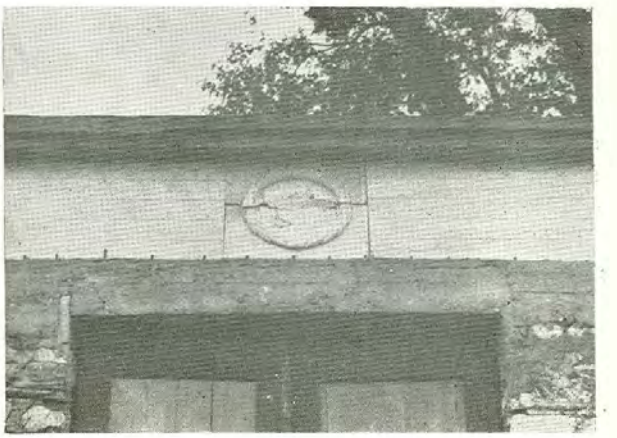

213. R. : İzmit'de Orhan Gaazi Câmi'i ta'mir kitâbesi

Bu pencerelerden bir danesi mahfil döşemesine isâbet ettiği için bozulamamış, asıl hâliyle kalmıştır (211. R.). Bu pencerenin dîğerlerinden esâsında daha alçak oluşu, câmi'in ilk yapısında da mahfil bulunduğunu gösterir. Ta'mîr sırasında, ampir üslûba sokmak gayretiyle, câmi' esas kapısının yekpâre mermer basık kemeri düz lento hâline getirilmiştir, (212. R.). Kezâlik dışarıda, içeride direk başlıkları, silmeler, ahşâb kubbedeki tezyînât temâmen ampirdir. Câmi' içinde hiç bir husûsîyet yoktur. Duvara asılı sülüz yazı: *1 — Fâtih-i İzmid Süleyman Paşa bin Orhan, 2 — Ve Fâtih-i Hereke ve Fâtih-i Aydos ve Fâtih-i Koca İli Sancağı, 3 — Sene 728, 4 — Binâ-i Câmi'-i Şerîf ve Medrese sene 733 İzmid Çuka Fabrika-i Hümâyûnunda 'asâkir-i Şahâneden İsmail Tosun bin Mûsâ Bey kulları 13 Nisan 1314 (1898)* levhası İzmit'in fethi ve câmi' ile medresenin inşâ târîhlerini doğru bir şekilde nakletmekdedir. Câmi'in ta'mîr kitâbesi dış harem kapısı üstünde olup bir satırda dörderden 20 mısra'dır. Yazısı ta'lîkdir (213. R.).

١ كزين آل عثمان حضرت اورخان ذيشانك
وزيروارشد اولادى يو پاشاى حرب ايجاد
٢ مجاهد فى سبيل الله هم نام امين الله
سليمان غزا پيشه ايدوب متركارى برباد
٣ مشرف اولديغى دم خاكپايندن سرازميد
يو والا جامعى بالايه ايتدى صدقه اصعاد
٤ مرور وقتله ازقلديكم اول معبد عليا
ركوع و سجدەيه مشرف تخركله (؟) [2] اوله ممتاد
٥ رضا پاشا كوروب امر عمادتده يو حلاتى
طوتوب دستن خلوصيله قيامه ايلدى امداد
كه يعنى سوف ايدوب ظل خدا عبدالمجيد خانه
كمال احتياجن اول مقامك ايلدى ايراد
يه تجديده ذات ذيشانك ايدوب مأمور
اوده آينه امثال ايلدى هجرون دل زهاد
اورتبه سايهٔ شاهانسنده اولدى مستحكم
متانتله كورنلر ظن ايدرلر بيضهٔ فولاد
ايدوب عمر شهنشاهيسنى الله مستوفى
تماز عابدين اولديقه منهاج دل عباد
ختامنده يازوب تاريخ تمن خامهٔ ذائق
بودجو معبدى عبدالمجيد خان قلدى نو بنياد ١٣٥٩

Hisâben de 1259 (1843) târîhi veren bu kitâbeye nazaran, Cihan Seraskeri denilen, Rıza Paşa Câmi'in hâlini Sultan Mecîd'e bildirerek ta'mîrini te'mîn eylemiştir.

Bir de câmi'in harem kapısı karşısında mermerden ampir bir çeşme mevcud olup daha da eskidir. Yazısı güzel bir sülüsdür, (214. R.). *1 — Sâhibet'ül-hayrât Canfidâ Kethudâ kadın merhûmenin İznikmid derûnnunda insâ ve icrâsına muvaffak oldukları 2 — Çeşmeleri su yollarının mürûr-i zemân ile muşrif-i harâb ve mu'attal olmağla 3 — Mu'ahharen menba'ından külliyen ta'mîr ve çeşmelere icrâya muvaffaka olan hâlâ serlevha-i 4 — Şehinşâh-ı Cihân Hazret-i Gaazî Sultan 'Adlî Mahmud Hân medde zılâl-i 5 — Devletehû ilâ âhir'id-Devrân Efendimiz*

1) Ev.K.K., İzmit esas 144 No, 415. ve 162. Sıra.

2) Neşredilmemiş olan bu kitâbede, sekizinci mısra'daki تخركله kelimesi vâzıh değildir. Bir kerre, noktalı olduğundan hareket ma'nası ile 'alâkası yokdur. Mermere kazılırken imlâ yanlışı yapıldı dense de yine ma'nâ çıkmıyor.

Hazretlerinin Haremeserây-ı Hümâyûnlarında Hazînedâr Ustalık 6 — Rütbe-i celîlesiyle şerefyâb olan 'aliyyet'üş-şân Su'adâ Usta Hazretlerinin i'mârına muvaffak oldukları hayrâtdır Sene 1242 (1826) Câmi'in hazîresinde tanınmış Nakşî şeyhleri yatmakdadır. Bu eser, hazîresi ve çeşmesiyle mâzîden kalan 6.5 'asırlık bir yâdigârdır.

74 — İzmit'de Süleyman Paşa Medresesi :

Câmi' Orhan Gaazî vakfı olduğu hâlde hemen şark duvarına bitişik gibi olan medrese Süleyman Paşa'ya 'âiddir. Bu gün enkaazın doldurduğu bir toprak yığınından 'ibârettir. 'Acebâ bu medrese bir evvelki bâhisde tekrarladığımız 'Âşık Paşa'nın ifâdesi vechile, bir kilise ve ya manastır mı idi? Bu husûsda inşâî bir iz kalmamışdır. Câmi' içindeki levhada Süleyman Paşa Medresesi'nden bahsolunduğu gibi Evkaaf kayıdlarında da İznikmid Medresesi müderrisinden bahis vardır [1]. İzmit Evkaaf Müdirliğindeki bir ferman sûretinde *"Kariye-i Ahî Câbî Süleyman Paşa ba'dehâ Orhan Gaazî vakfitmiş, 1245 evâhir-i Receb'de 2378 akçe irâdı"* ve *"Kızılca Elma Kariyesi İznikmid Medresesi'nin talebesine sarfolunur 2097 akçe Cihet-i müderris 'an 'İmâret-i Bolayır Hamza vakf-ı Süleyman Paşa fî'l-yevm 5 Senede 1800"* ve kezâ *" 'An hamam sâlyâne 1130 akçe"* ve yine *"mezrâ'a-i Halîfe Virâni (şehir kurbünde), 'an iskele-i İznikmid sâlyâne 3600"* akçe vâridât gösterilmektedir [2]. Bunlar 887 târîhiyle kayıdlı olup, 807 târîhiyle *defter-i köhnede* [3] *mestûr Hüdâvendigâr berât-ı hümâyûnuyla tahkîm* edilmiştir. Yine 'aynı defterde *"Bolu Sancağı'ndan Kandıra Nâhiyesi'nde Sinanoğlu Çiftliği 20.000 akçe"* vâridâtının bu medreseye vakf edildiği anlaşılıyor. Yine, Ali Kuşci oğlu Derviş Mehmed Çelebinin yazdığı Süleyman Paşa vakıfları tahrîr defterinde, Bolayır vakıfları zevâidinden *"Mevlâna müderris der medrese-i İznikmid"* in vazîfe aldığını daha evvel görmüşdük [4]; oradan akdarılan tasarruf vesîkası böylece mahallî defterlerle karşılaşmakdadır.

75 — İznik'de Süleyman Paşa Hamamı :

Bu hamam Orhan Câmi'inde aşağıda harâb bir hâlde durmaktadır. Kısaca Paşa Hamamı, ve yâ, Orta Pazar isimleriyle anılmakdadır. Medrese bahsinde arzettiğimiz vesîkada, senelik 1130 akçe geliri olan bir çift hamamdır.

Binâ şimdi itfâiyenin deposu hâlindedir; yalnız ılıklık ve sıcaklık kısımları kalmış, soğukluklar ve helâlar yıkılmışdır. Kadın ve erkek tarafları hemen hemen birbirine müsâvîdir. Yıkılmış olan kısımların şekil ve ölçüleri Klinghardt'ın eserinde bulunmakdadır. Eser 1927 de neşredildiğine göre, resimler 1925 lerdeki vaz'iyeti göstermekdedir, (214. a. R.)[5]. Buna göre soğukluklar 9,5×9,5 eb'âdında olup çatılıdır, iki pencere ve birer kapıları vardır. Ilıklık bir kemerle ayrılmış 3,85 × 8,60 büyüklüğünde iki kubbeli uzun bir mustatildir. Halvetler ise 3,85 × 3,85 m. dir. Ilıklıkdan iki helâkaya geçilmekdedir. Külkan ve kazan işâret

214. R. : İzmit'de Orhan Gaazi Câmi'i önünde çeşme kitâbesi

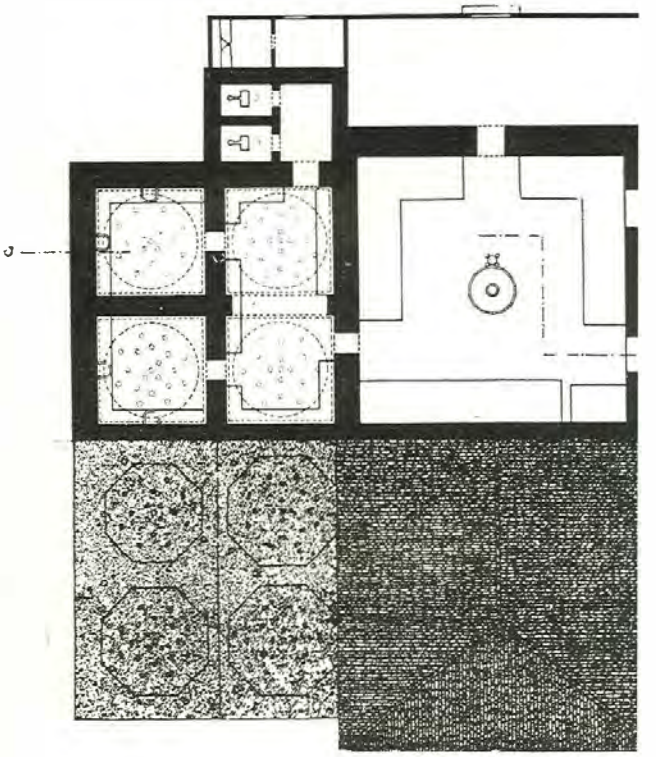

214 a. R. : İzmit'de Süleyman Paşa (Yukarı Pazar) hamı plânı (Klinghartd'dan)

1) Ev.K.K. 990. No: Vakfiye-i evvel-i Rumeli - Anadolu defteri, eski 153 yeni 160. S. de Süleyman Paşa vakfiyesi sûreti.

2) İzmit Evkaaf Müdirliği, a. def., 1. S. v.d.

3) Bir çok tahrîr defterinde tesâdüf edilen (defter-i köhne) lerin XV. 'asır başında yazıldıkları bundan anlaşılmakdadır.

4) Tayyib Gökbilgin, a.e., 167. S.

5) Dr. İng. Karl Klinghardt. Türkische Bâder. J. Hoffmann, Stuttgart, 1927, 27. S., 21-23. R.

214 b. R. : İzmit'de Süleyman Paşa (Yukarı Pazar) Hamamı

ilmemişdir. Fekat arkada olması lâzımdır. Muharrir soğukluğun ortasındaki güzel çanaklı bir havuzun resmini koymuşdur. Kubbeler kürevî müselleslere oturmakdadır.

Bugünkü günde, hamamın arkası yolla bir seviyededir (214.b. R.). Bu son resimde yol ve hamamın yedi kubbesi görülmekdedir. Yıkık olan kubbe erkekler kısmı ılıklığının ikinci kubbesidir (214 c. R.), ön tarafından, bu kısık mahalli göstermekdedir. Kemer, yukarıda bahsettiğimiz, ara kemerdir. Kubbelerin husûsî kiremidle örtülü olduğu izlerinden belli olmakdadır.

214 c. R. : İzmit'de Süleyman Paşa Hamamı

731 (1331) de İznik fethedildiği zeman ehâlînin bir kısmı uzun muhâsaraya dayanamıyarak, kadınlarını bile bırakıp, kaçmışlar, bir kısmı muhârebelerde telef olmuş, bir kısmı da teslim şartından istifâde ile çekilmişlerdi. Târîhlerimiz dul kalan kadınların gaazîlere nikâh edildiğini yazarlar. Meselâ 'Âşık Paşa-zâde *"Bir çok hâtûnlar geldi Orhan Gaazî sordı kim bunların erleri kanı Cevab virdiler kimi kırıldı kimi cenkden ve kimi açlıkdan gaayet hûb sûretlu çokdı Orhan Gaazî gaazîlere üleşdirdi emritti kim bu hâtûnlara nikâh idin ve hem anın gibi ittiler şehir dahi ma'mûr oldı ol evlenan gaazîlere evleri virdiler"* [1] der. Her çâreye baş vurarak 'imârına gayret edilen bu kasaba. iki sene sonra İbn-i Batûta'nın ziyâreti esnâsında henüz boştu. Seyyâh şehri (يزنيك) imlâsıyla kaydetmekde ve sûrlarını, müteharrik köprülerini ta'rîfden sonra *"Belde-i mezbûre vîran olarak yalnız Sultan'ın huddâmından mikdâr-ı kalîl kesân orada sâkindir. Sultan'ın zevcesi (بلون) hâtûn orada ikaamet ederek merkumlara hükmeder. Kendisi sâliha ve fâzıladır"* demekte ve *"Dâhil-i beldede bostan ve meskenler ile erâzi ve mezârî'..."* bulunduğunu bildirmekdedir [2]. Kışa rastlıyan bu ziyâretin yazında câmi' ve 'imâretlerin inşâsına başlandığı kitâbelerden anlaşılmaktadır.

İznik'de Orhan Gaazî zemânında 6 câmi' ve mescid, iki medrese, 'imâretler ve türbeler olmak üzere 14 binâ ma'lûmumuzdur. Texier 1830 senelerinde İznik'den geçtiğinde, en başta Orhan Gaazî'nin eserleri olduğunu ve onun ma'iyetindekilerin de eserler yaptığını bildirip *"harâb oldukları için"* zikre değmediğini söyler [3]. Eğer harâb binâları nazar-ı i'tîbâre almıyor idi ise, Roma ve Yunan'ın kırık taşlarını neden mubâlağa ile anlatmıştır?

Şehirde Hüdâvendigâr Devri'nde mühim eserler yapılmış. Çelebi, II. Murad ve Fâtih, Bâyezid, Yavuz ve Kanûnî, hattâ IV. Sultan Murad zemânında âbide inşâ ve ta'mirî devâm etmiştir. Evliyâ, yalnız kal'e içinde, 18 mahallede 1000 kadar hâne bulunduğunu ve kal'enin şarkında *"Nice bin hâne harâbeleri"*, *"hududları nâ-ma'lûm câmi' meydanı"* olduğunu kaydeder [4]. Texier'de Orhan Devri'ne 'âid yukarıki mutâla'asından ayrı olarak *"Bir 'asırdan ziyâde bir müddetdir İznik şehrinin kâmilen inhitatından beri..."* sözleriyle kasabalının perîşân hâlini bildirir [5].

Anlaşılan çiniciliğin gerilemesi ve münâkale yollarının tercîhen İzmit üzerine alınmasıyla, bu iç belde kendiliğinden sönmüştür. Esâsen bu güzergâhın seçilmesini biz pek yerinde bulmayız. Belki eski Roma yolunun mevcûdiyeti bu yanlışın devâmına sebeb olmuştur.

Orhan Gaazî ve ondan sonrakiler şehri çok i'mâr etmiş ise de Bizans'a karşı ileri mevzi' olmak sıfatını kaybedince, ehemmiyeti azalmıştır. Ma'mâfîh sonra çinicilik imdâda yetişmiş (Dil) den geçip karşıya atlayan Hac yolunun üzerinde bulunmasıyla bir müddet daha ehemmiyet kazanmışdır. Fekat bu da devâm etmiyerek XVII. 'asırda sönmeğe başlamıştır. Şimdi buradaki Orhan Devri eserlerini görelim.

76 — Ayasofya Câmi'i:

Târîhçilerimizin *"Bir ulu kilisa'yı câmi' itdi"* [6], *"Bir ulu kilisa'yı cum'a mescidi idüb bir manastır'ı medrese kılub"* [7] ve Evliyâ Çelebi'nin *"Asıl şehir yirmi altı mihrâbdır En meşhûru Orhan Gaazî Câmi'idir Kiliseden câmi'e tahvil edilmiş kurşunla mestûr bir ma'bed-i 'azîmdir Çarşı içinde olmağla cemâ'at-i kesîreye mâlik bir minârelidir Lâkin muahharen yandığından Süleyman Hân mi'mâr Sinan'a ta'mîr ittirmiştir."* [8] ifâdeleriyle belirttikleri câmi' budur. Texier İznik şehrinin inhitâtından beri bu câmi'in terk edilerek kubbesinin çöktüğünü yazıyor [9].

İçinde bir rûhânî konseyin ictimâından dolayı meşhûr olan bu, bütün emsâli gibi nisbetsiz ve rûhânîyetsiz üç nefli, bazilikada bizi 'alâkadâr eden cihet, birbirine yanaşık sıralanmış direklerin sahne verdiği darlığı gidermek için, birkaçının kaldırılmasiyle, yerlerine geniş kemerler açılmış olmasıdır. Tabî'atiyle kıble istikaametine mihrâb ve bir minâre 'ilâve edilmiştir. Sâî Çelebi'nin Tezkire'tül-Ebniye'sinde *"İznik'de kiliseden câmi' olup muhterik oldukda Sultan Süleyman Hân binâ eylemiştir"* [10] dediği ve Evliyâ'nın te'kîd eylediği ta'mîr, belki yukarda zikrolunan kemerler ve belki de minâreye râci'dir. Yalnız minâre kaa'idesinin Orhan Devri'nden olduğunda tereddüt yoktur. Biz bu binâyı rölöve külfetini fuzûlî bulduğumuzdan yalnız minâresinin resmini takdîm ediyoruz (215. R.). Basît rölöve ve resimleri şu eserlerde aranabilir [11].

1) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, 42. S.
2) İbn-i Batûta, terceme, a.e., 342. S.
3) Texier, Description, a.e., 48. S.
4) Evliyâ, a.e., 3. C., 6. S., v.d.
5) Texier, Küçük Asya, a.e., 1.C., 184. S.
6) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, 42. S.
7) Neşrî, Fâik Reşid tab'ı, 162. S.
8) Evliyâ, a.e., 3. C., 7. S.
9) Texier, Küçük Asya, a.e., 181. S.
10) Ahmed Refik, Mi'mâr Sinan, İstanbul 1931, 65. S., 55. câmi', kütüphânemizdeki yazma nüshada 56. câmi'.
11) a - Katherine Otto Dorn, Das İslamische İznik, Berlin 1941, 9. S. v.d., b - 'Ali Sâim Ülgen, İznik'de Türk Eserleri I. Vakıflar Dergisi, 55. S., 3 - 8. R.

77—İznik'de Ece Ya'kuub-zâde Mahmud Çelebi Câmi'i:

Bu eserin mevcûdiyetini Evliyâ Çelebi'den başka bildiren yoktur; Evliyâ Yenişehir Kapısı hâricindeki Orhan Gaazî Câmi'inden şöyle bahsetmekdedir: *"... Ana karîb akribâlarımızdan Ya'kuub Ece-zâde (Mahmud Çelebi Mescidi) kurşunla mestûr bir mescid-i ma'mûrdur Lâkin âbdesthâneleri harâb olmağla ehl-i belde hakıyre ma'mûr eyle deyû ibrâm ittiler Amma müsâfir oldığımuzdan iktidârımız bulunmamakla ferâgat ittik Hüdâ 'avdette ta'mîr ve termîmini müyesser ide Zîrâ bir çok selâtînin Yarlîğ-ı belîg-ı şâhîleriyle tevliyeti bu hakıyre irsen intikaal idüb hâlâ zabtımızdadır"* [1]. Evliyâ bu temennîsini yerine getirerek câmi'i 20.000 akçeye ta'mîr ettirdiğini çok sonra yazmakdadır[2].

İfâdeye nazaran bu câmi'in surlar hâricinde olması lâzım gelmekdedir; bânîsinin babası Ece Ya'kuub - Ya'kuub Ece, Süleyman Paşa ile karşıya geçenlerdendir [3]. Ece Ya'kuub Bey'in, Evliyâ Çelebi'nin ecdâdından, akribâsından

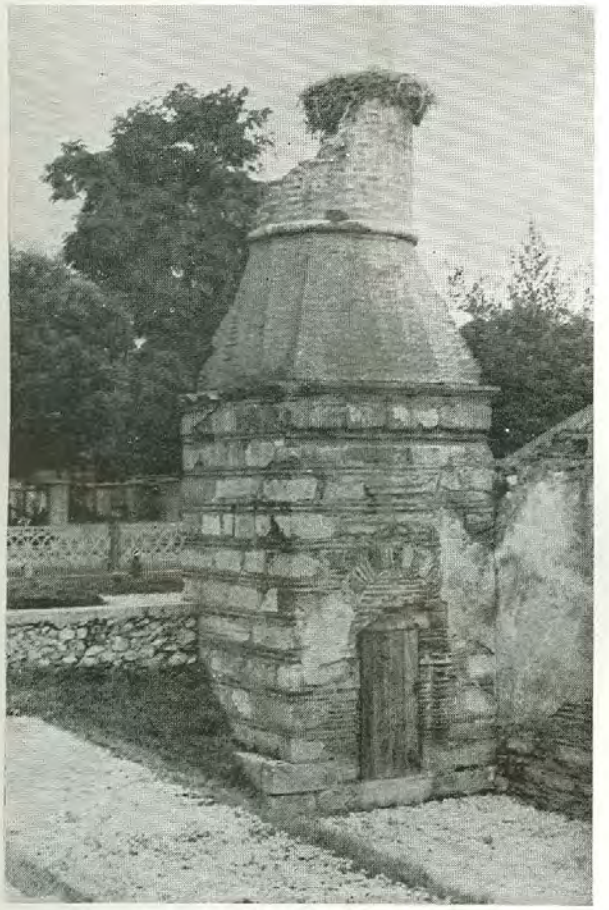

215. R. : İznik'de Ayasofya Câmi'i minâresi

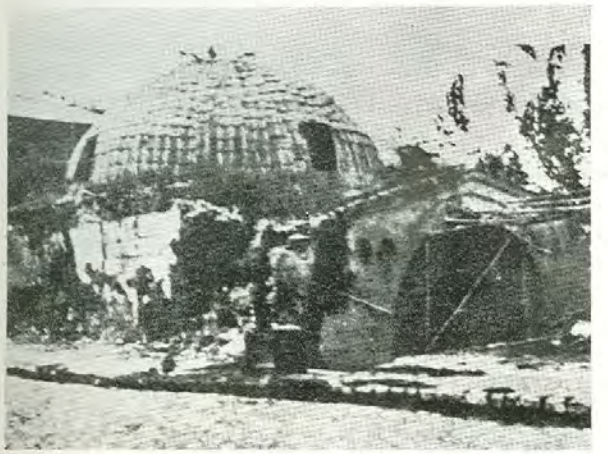

217. R. : İznik'de Hacı Hamza Câmi'i

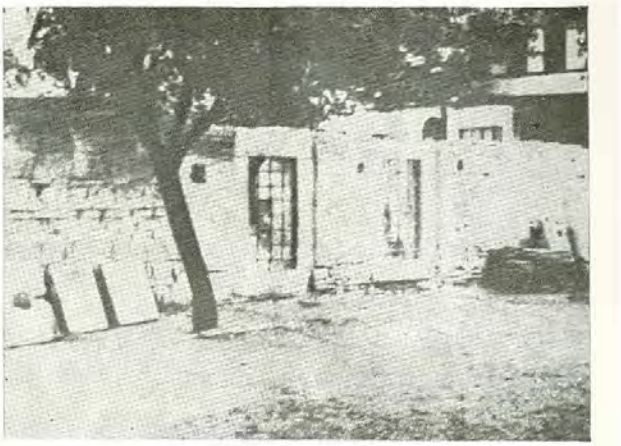

216. R. : İznik'de Hacı Hamza Câmi'i ihâta duvarı

218. R. : İznik'de Hacı Hamza Câmi'i kapısı üstündeki kitâbe

1) Evliyâ, a.e., 3. C., 7. S.
2) Evliyâ, a.e., 9. C., 7-8. S.
3) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, 48-51. S., Neşri, Taeschner tab'ı 49-50. S.

olduğunu ve oğlunun İznik'de bir câmi'i bulunduğunu kabûl etmek zarûrî ve tabî'îdir. Biz, câmi' şehir hâricinde olduğundan, Orhan Gaazî Câmi'i gibi, muhâsara esnâsında yapılanlardandır, mülâhazasıyla Ece Ya'kuub Bey oğlu Mahmud Çelebi'nin de muhâsarada bulunduğunu tahmîn ediyoruz. Evliyâ Çelebi bu Câmi'den, Çardak Kasabası'nı anlatırken de bahsetmiş ve bu zâtın Süleyman Paşa ile Rumeli'ye geçenlerden olup, İznik'de ve Bursa'da birer câmi'i bulunduğunu ve Çardakdaki kubbeli câmi'in de ona, hanın da Fâtih Sultan Mehmed Devri'ne 'âid olduğunu yazmışdır [1]. Bu ma'lûmatda doğru da vardır, yanlış da. Yanlış, Çardak'daki câmi'i, isim müşâbehetine aldanıp, Ece Ya'kuub'a 'âid sanmakdan doğmuşdur. Filhakıyka câmi' de, han da Fâtih Devri'nde Kapudân-ı Deryâ olan Ya'kuub Paşa'nındır [2]. Bursa'da da Ece Ya'kuub câmi'i bilinmez. Fakat bütün bu hatalar İznik için vârid olmıyabilir. Şimdi câmi' bulunmadığından, tahkıyka de kaabil değildir. Şunu da söyliyelim ki surların dışında olan bu mescid ile içinde olan Çandarlılardan Mahmud Çelebi câmi'inin bir 'alâkası yoktur.

78 — İznik'de Hacı Hamza Câmi'i:

İznik'in şark-garb istikaametindeki ana caddesi üzerinde ve şimdiki belediye bahçesinin yerinde idi. 1923 de yıktırıldığını Memduh Turgud bildirmektedir [3]. Bir plânı ve eski fotoğrafları Otto Dorn'un kitabında vardır [4]. Kitâbeleri İznik Müzesi'ndedir.

Bu plân yapılırken yalnız garb duvarının mevcûd bulunmakta olduğunu ve ancak takrîbî bir resim yapılabildiğini, câmi' ile türbe arasında da bir çeşme ve mezar taşlarına rastlandığını Otto Dorn yazmaktadır. Onun koyduğu fotoğraflarda da bir ihâta duvarı ve bir eyvândan 'ibâret son cemâ'at mahâlliyle, esas gövdesine dört pencere delinmiş, kiremid örtülü bir kubbe görünmektedir. Bu fotoğrafda minâre yokdur, (216., 217. R.). Kapısı ve üstündeki kitâbe (218. R.) de görülmektedir. Müellif bu fotoğrafları nereden elde ettiğini bildirmiyor. Bu binâya (Çukur Câmi') de denirmiş. Müellif garb duvarında üç 'aded kör kemercik olduğunu yazıyor.

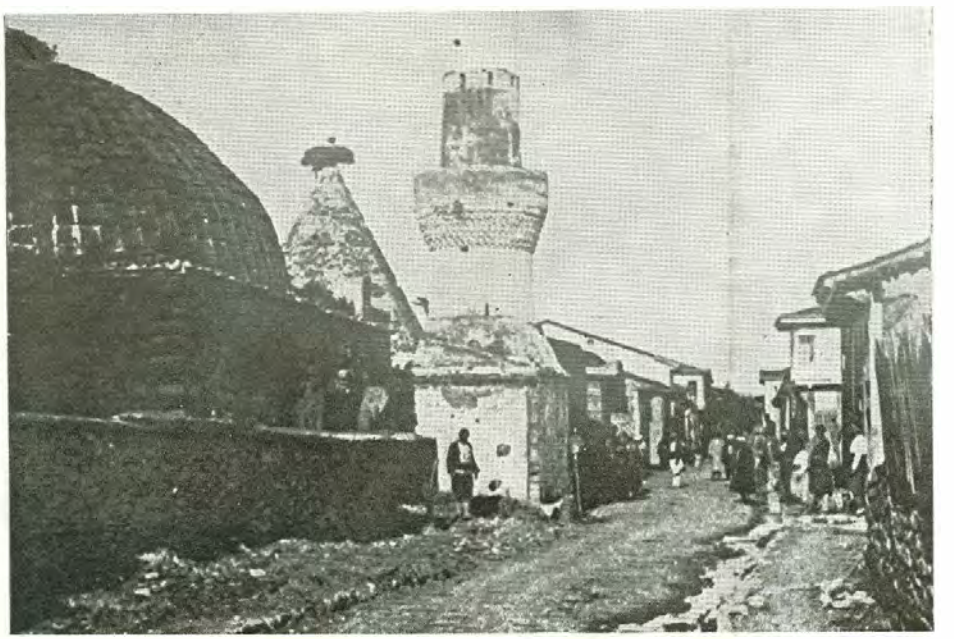

219. R. : İznik'de Hacı Hamza Câmi'inin en eski resmi

Bizim bulduğumuz daha eski bir fotoğrafında ise [5], —belki 1300 (1882) senelerinde çekildiğini, albümün dîğer resimlerine bakarak tahmîn ediyoruz — minâre vardır; kubbedeki pencereler yokdur. Bu sûretle onların sonradan açıldığı meydana çıkmakdadır. Minâre eşine pek tesâdüf edilmeyen bir kısalıkdadır. İki fotoğraf arasındaki bir fark da, yeni olanında sokağın seviyesi yükselerek câmi'in çukurda kalmış olmasıdır. İsminin (Çukur Câmi') e çıkması da bundandır.

Otto Dorn'un verdiği eb'âd ve minârenin ve sâirenin fotoğraflarına nazaran çizdiğimiz plân (220. R.) dir. Câmi' pek az pencereli ve loşdur. Eyvân şeklindeki son cemâ'at yeri ve minâresi kendine mahsûsdur.

En eski câmi'lerden biri olması sebebiyle, yıkılmış bulunması teessüfe şâyândır.

1) Evliyâ, a.e., 5. C., 301. S.
2) Ekrem Hakkı Ayverdî. Fâtih Devri Mi'mârisi, zeyl, İstanbul 1961, 21-32. S.
3) Memduh Turgud, a.e., 161. S.
4) Otto Dorn, a.e., 18. S., 1-2, 6. tafel, 6. Abb.
5) İ.Ü.Kü. Sultan Hamid albümleri, 90761 No: albüm.

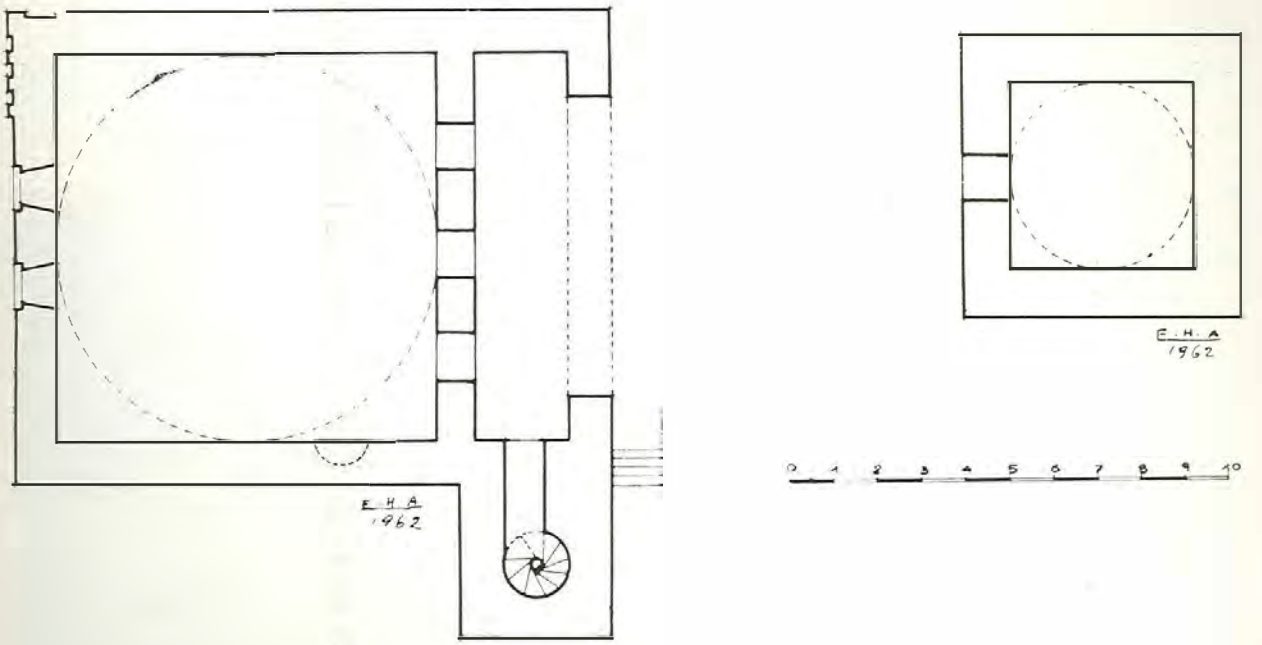

220. R. : İznik'de Hacı Hamza Câmi'i plânı

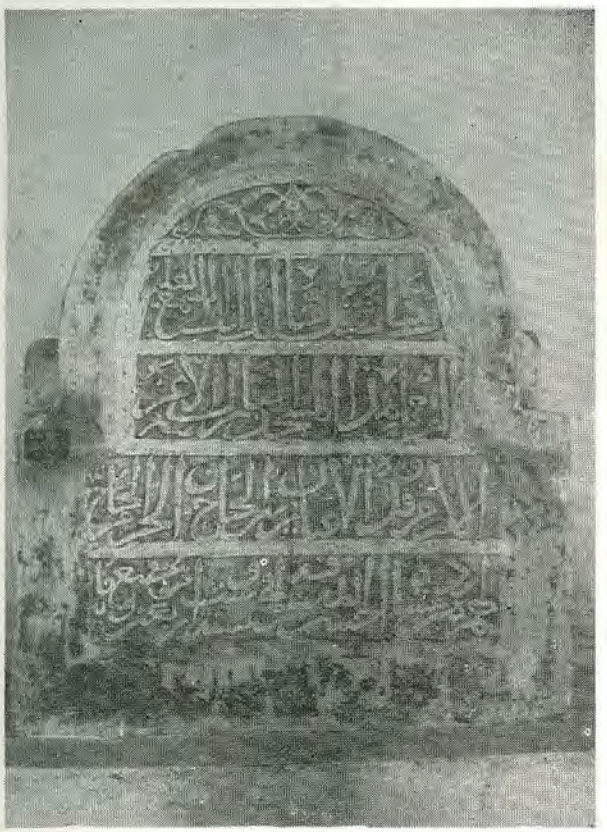

221. R. : İznik'de Hacı Hamza Câmi'i kitâbesi

Kitâbe : Bir kemerli ve bir mustatîl kısımdan mürekkeb olup 106X57 eb'âdındadır. Şimdi Nilüfer 'İmâreti'ndeki müzede muhâfaza edilmektedir. Yazısı güzelilkle 'alâkası olmıyan bir sülüs kırmasıdır. Kitâbe ilk def'a, Fr. Taeschner[1], sonra Memduh Turgud ve Taeschner'den naklen Otto Dorn tarafından ve bizim İlâhiyât Fakültesi Türk İslâm San'atları Enstitüsü yıllığındaki makaalemizde neşredilmişdir (221. R.).

١ — ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم

٢ — امر بعمارة هذا المسجد المبارك الاعز

٣ — الاكرم قدوة الاعيان زين الحاج والحرمين[2]

٤ — حزه‌بن[3] اردمشاه احسن‌الله[4] عواقبه فى سنه ست و اربعين و سبع‌مايه

Kitâbeye nazaarn câmi' 746 (1345) de Hamza bin Erdemşah tarafından yapılmıştır. Bânînin târîhî şahsıyeti olup olmadığı bilinmemektedir. Yalnız (A'yânın ileri gelenlerinden) sıfatı verilmiştir.

79 — İznik'de Hacı Özbek Câmi'i :

İznik'in ana caddesi üzerinde köşe başında olan binâ Osmanlı câmi'leri içinde kitâbesi en eski olandır. Bu gün tek kubbeli harîmine, şimâl tarafından, kapalı bir son cemâ'at yeri eklenmiş olan binânın yakın vakıtlere kadar medhâli ve üçlü revâkı yan sokakda idi. Bu revâk kesilip sokak genişletilmiştir (222, 223. R.). Binânın restitüsyon plânını göstermektedir. Revâk biz görmeden evvelyıkılmışdı. Fekat 1940 larda, Ali Sâim Ülgen ve Otto Dorn tarafından tetkıyk edilmiştir[5].

1) Fr. Taeschner-Wittek, Die Vezir Familie Çandarly-Zâde, Der İslâm 1932, 109-186. S.

2) Memduh Turgud, a.e., 161. S. de (الحرمين) eksik.

3) Mehduh Turgud, a.e., 161. S. de (بن) kelimesi eksik.

4) Memduh Turgud, a.e., 161. S. de (الله) eksik.

5) Bu câmi' resimleri: 'Ali Sâim, a.ma. 9-12. R., Otto Dorn, a.e., 5. Abb., Tafel 4-5.

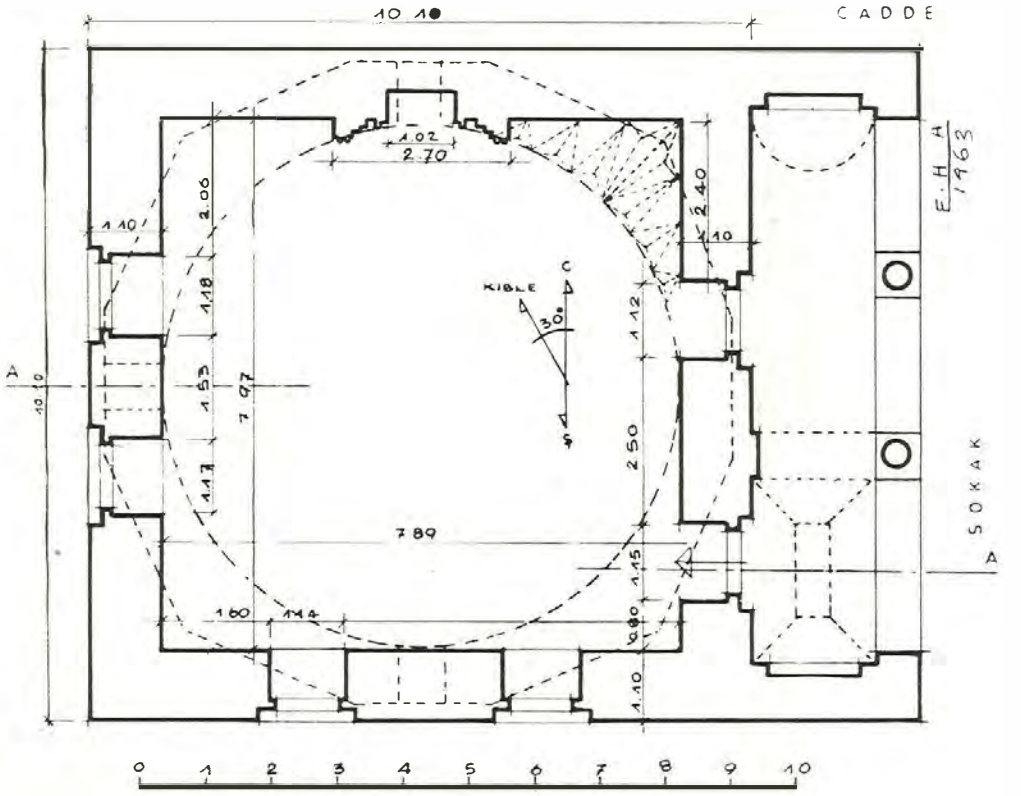

222. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i plânı

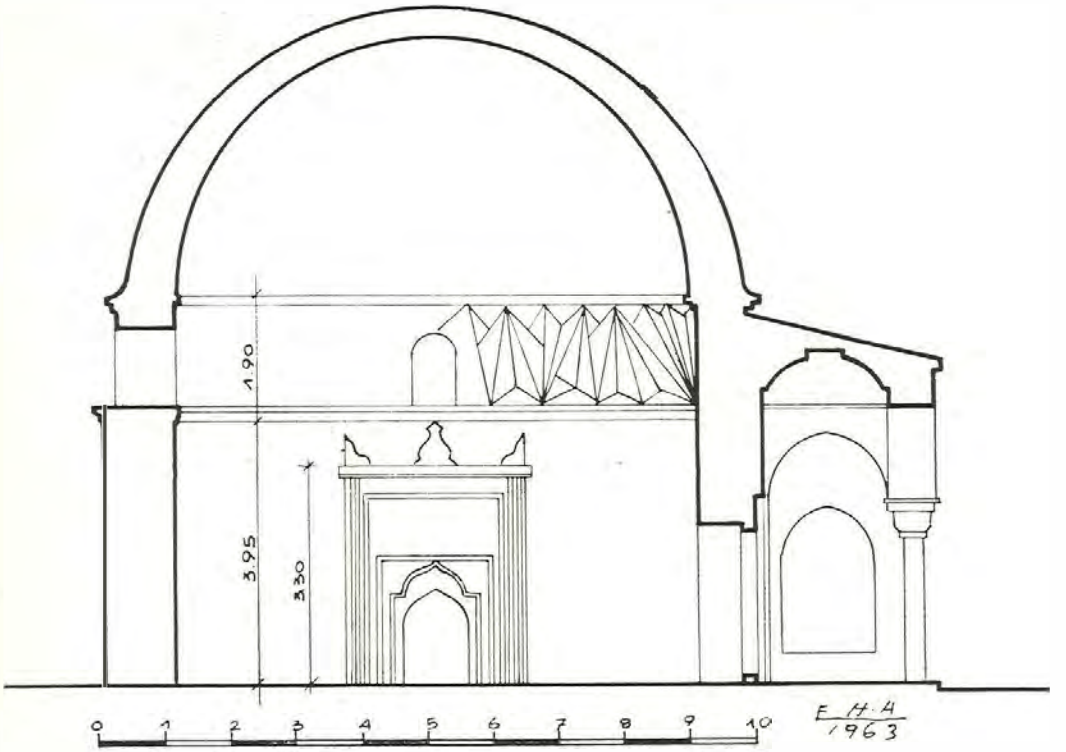

223. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i makta'ı

Biz onların revâk rölövelerindeki ba'zı noksanları, birbirilerinden ve fotoğraflarından ikmâl ederek, kendi ölçdüğümüz harîm kısmına ekledik ve restitüsyon plânını bu sûretle meydana getirdik. Bu küçük câmi' eskiliği bakımından üzerinde durulmaya değer bir kıymettedir. Son cemâ'at yerinde bizim tashîh ve 'ilâvelerimiz, çapraz tonozun ara kemeri için bir plastr ve yan duvarlara höcreler koymak, bir de, asıl mühimmi, diğer meslekdaşlarca müsâvî çizilen revâk kemerlerinden kapı önüne rastlayanının daha büyük olduğunu belirtmekden 'ibârettir. Eski (224., 225. R.) fotoğraflarında bu noktalar sarîhdir. Plândan ve eski fotoğraflarından tecessüm ettirdiğimiz bu câmi' içden

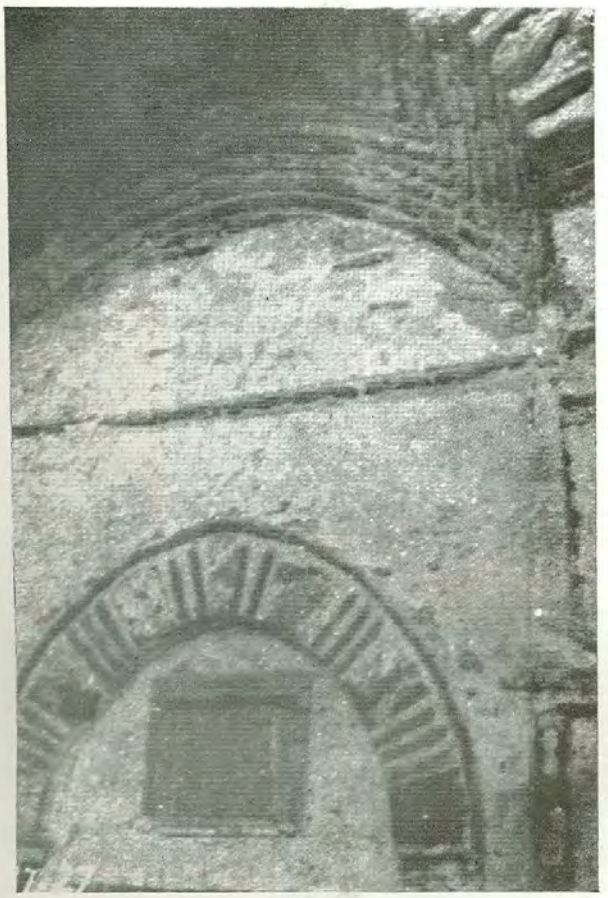

224. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i eski kapısı ve kitâbesi

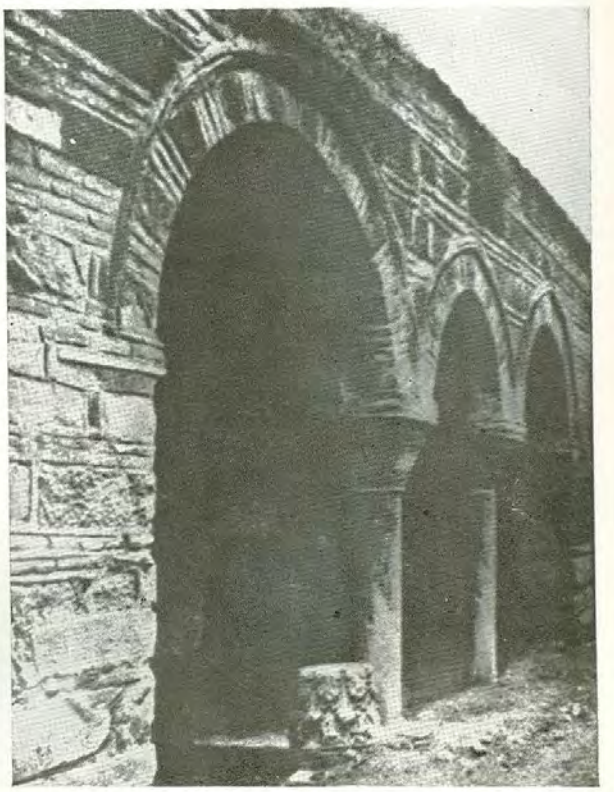

225. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i eski revâkı

içe 7.89X7.97 m. eb'âdında olup, kubbe dâhilen müselles tertîbâtlı bir kuşakla oturur. Bâdemler kalın bir sıva ile örtüldüğünden keskinliği görülmüyorsa bile, nisbetlerinin kuvveti ve zenginliği âşikârdır, (226. R.).

Çok t'amîr gören bu altı buçuk 'asırlık câmi'de her taraf bu kalın sıvanın kurbanı olmuş, husûsiyetler silinmiştir. Mihrâbda etrâf silmeleri her halde güzelmiş, üstünde üçlü bir taç varmış, höcresinin etrâfında da Bursa kemerine benzer bir şeyler görünüyor, fakat sıva bunların incelik ve zerâfetini bozmuş, hepsini düzlemiştir, (227. R). Kubbe hâricen gayr-ı müsâvî on iki dılı'lı bir kasnağa oturur. Kasnağın küçük olan düz satıhları dört yüzün mihverine, çıkıntıları ise köşelere gelmiştir; kasnak plânda nokta nokta çizilmiştir. Dört duvarın mihverinde evvelce dört kasnak penceresi bulunduğu, eski bir resmi olan (228. R.) den anlaşılıyor. Şimdi bunlar kapalı olup yalnız mihrâb üstündeki kalmışdır. İlk yapısında kasnak ve duvarlar üç sıra tuğla bir kesme taşla yapılmıştı; 'ayni resimde ve (225. R.) de görülür. Revâk kesildiği zemân sıvalı olan iç duvarı ve mihrâb duvarı tuğla ve taş taklîdi sıva ile yeniden (i'mâl) edilmişdir. Kapı pencere yapılmış, kemerleri bozulup pencereler mustatîl hâle getirilmişdir. Bu sûretle pek 'acâib, yepyeni bir gröünüş ortaya çıkmışdır. (229., 230. R.). Bu esaslı ta'mîrâtda, çok şükür ki, kasnağa dokunulmamış, yalnız pencereleri örülmüştür. Saçak kirpileri de yer yer noksandır. Kubbe oluklu husûsî kiremidle örtülmüştür. Câmi'in pencereleri, hemen bütün Orhan Devri eserlerinde olduğu gibi, 10 sm. lik bir çökertme içindedir.

Evvelce kapı üstünde olan kitâbe mihrâbın sağındaki pencere içine konmuştur; 45 × 41 sm. eb'âdında olan kitâbe 3 satır üstüne pek kötü bir sülüsle yazılıdır; metni, yukarıda bahsi geçen Memduh Turgud'da ve Otto Dorn'da ve bizim Orhan Devri'nde mi'mârî makaalemizde neşredilmiş, İznik [1] eserinde de Lâtin harfleriyle dercolunmuştur.

1) İznik, İstanbul 1934 (müellif ismi yoksa da Hüseyin Kocabaş Bey'in riyâset ettiği bir heyyetce hazırlandığı bilinmektedir.)

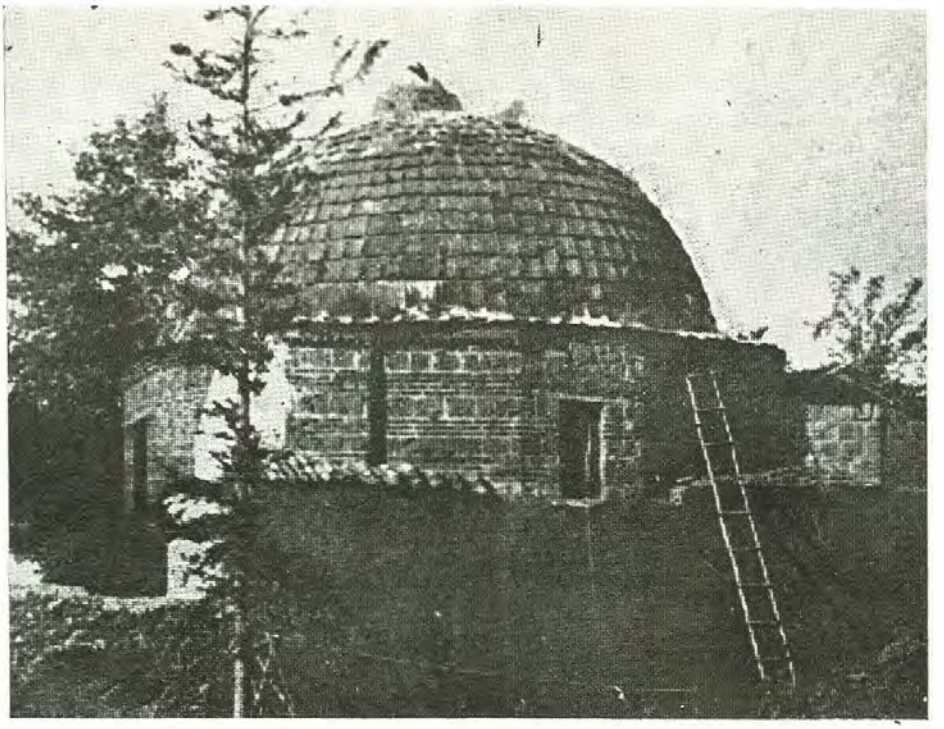

228. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i şimâl-i şarkıy cebheleri
(Otto Dorn'dan)

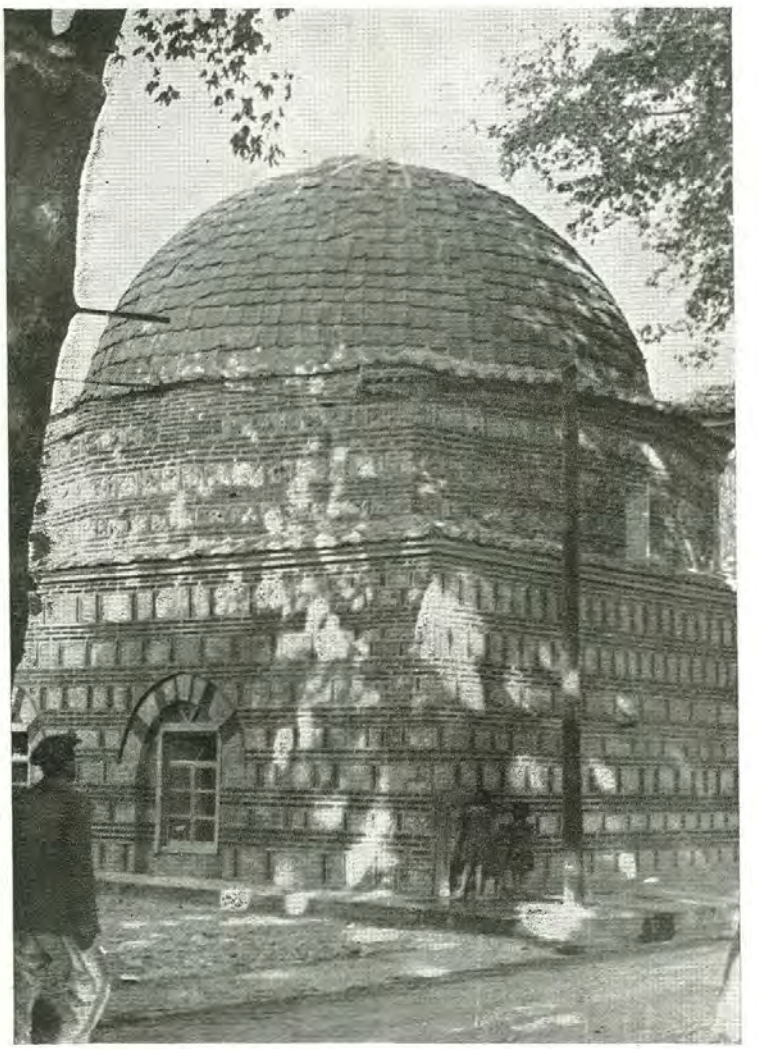

229. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i cenûb-i garbî cebheleri

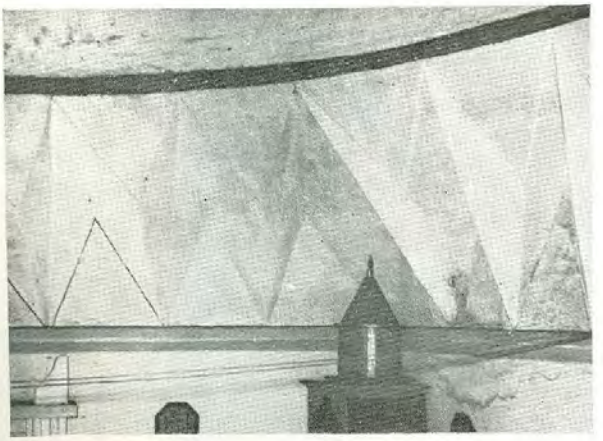

226. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i kubbe kuşağı

١ — عمر هذه (؟) المسجد المبارك
٢ — خالصاً مخلصاً لوجه[1] الله تعالى
٣ — حاجي اذ[2] بيك[3] بن[4]
٤ — محمد تاريخه في سنه اربع[5] ثلثين و[6] سبعمائه[7]

Kitâbe'den câmi'in 734 (1333-34) Hacı Özbek tarafından yapıldığı anlaşılmakdadır. Bundan daha eski Osmanlı kitâbesine, henüz rastlanmadı.

Bu câmi' pencere nisbetlerindeki güzellikden, dar da olsa bir revâkı bulunmasından dolayı ehemmiyeti hâizdir. Kitâbesi de rimdilik bilinen en eski Osmanlı kitâbesidir 734 (1333) târîhini gösterir. Bu tek kubbeli ve revâklı câmi' sonradan Osmanlıların sehl-i mümteni' gibi ibdâ' ettikleri binlerce ufak câmi'in pîşdârıdır.

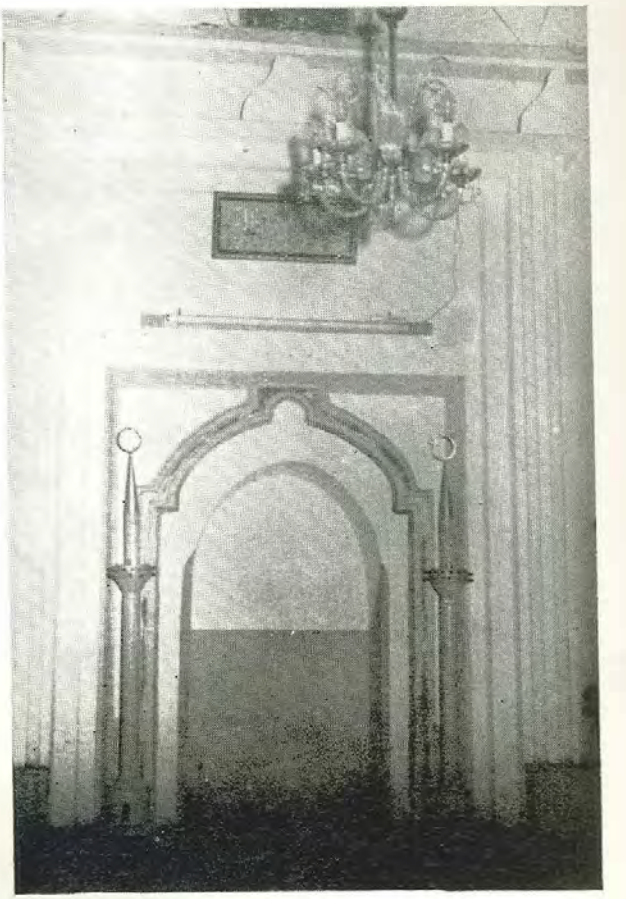

227. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i mihrabı

80 — İznik'de Orhan Gaazî Mescidi:

İznik şehri'nin cenûbundaki Yenişehir Kapısı hâricinde olan bu mescidi yakın vakitlere kadar, hattâ bu bahsin müsveddesi yazıldıktan sonra dahî ancak metinlere istinâden biliyorduk. 1963 Temmuz'unda İstanbul Üniversitesi Edebiyât Fakültesi Türk San'atları Târîhi profesörü Oktay Aslanapa Bey'in idâresinde yapılan hafriyât neticesinde câmi'in, plânını ve kitâbesini, yazık ki târîh kısmı noksan olarak, öğrenmiş bulunuyoruz.

Evliyâ der ki: *"Cümleden kadîmi Yenikapı hâricinde Orhan Gaazî Mescidi'dir Cemâ'atdan garîb 'acîb bir masciddir"* [8]. Otto Dorn tek tük duvar kalıntılarını takrîbî bir şekilde ölçerek câmi'in 15 × 25 eb'âdında olduğunu söylüyor [9] ve Papadopulos'dan [10] şu ifâdeyi naklediyor: *"Surların hemen dışında Sultan Orhan tarafından yaptırılan câmi vardır; Asya tarzındadır. Câmi'in kapısı çok san'atkârâne işlenmiştir; üstünde kûfî bir yazı vardır. Yazı Asya tarzında süslerle karışıktır ve Sultan Orhan'ın ismini ve ba'zı Kur'an âyetlerini muhtevîdir. Süsler çok ince ve zevklidir. Câmi'in iç duvarları ve mihrâb fayans ve yâ porselenle süslenmiştir."* [11].

İki anlatış birbirine bir az zıd görünüyor. Fekat Papadopulos'un, câmi'i Asya tarzı ve yazıyı kûfî zannetmesi gibi, ufak hatâları bir tarafa bırakılınca ta'rîfinin doğruluğu, hafriyattan sonra anlaşıldı.

Câmi' Bilecik'deki Orhan Gaazî 'İmâreti'ne benzer bir plân 'arzetmektedir. Pek az pencereli olan câmi' 'ayni mihverde iki uzun mustatîl sahn ile, ilkinden birer kapı ile girilen, iki cenahdan 'ibârettir (232. R.). Orta mihver-

1) Otto Dorn, a.e., 17. S. de, dayandığı estampaj kopyasında, bu kelimedeki (ل) harfi noksan olduğundan, metinde de eksik yazmıştır.

2) Otto Dorn, a.e., 17. S. de (ذ) yerine (ز) yazmıştır. Bizce evvelki gibidir.

3) Memduh Turgud, a.e., 162. S. (اذبيك)kelimesini (زبيل) okumuştur. 'Ali Sâim, a.ma. de ise (اذنبك) yazmıştır.

4) Mehdum Turgud, a.e., 162. S. (ابن) yazmıştır.

5) Memduh Turgud, a.e., 162. S. (السبع)yazarak, binânın târihini üç sene ileriye götürmüşdür.

6) Otto Dorn, a.e., 17. S., estampaj kopyasında (و) noksan olduğundan, öylece göstermişdir.

7) İznik risâlesindeki lâtin harfli metinde noksan ve yanlışlar vardır; estampajda da harfler eksikdir ; satırlar da yer değiştirmiştir.

8) Evliyâ, a.e., 3. C., 7. S.

9) Halbuki 22 × 24.70 olduğu görüldü.

10) Papadopulos, KE∅Σ, 1914 Atina, 143. S.

11) Otto Dorn, a.e., 13. S.

230. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i şimâl-i garbi cebheleri

231. R. : İznik'de Hacı Özbek Câmi'i kitâbesi

deki ikinci kısmın seviyesi birinciden 40 sm. yüksektedir. Halbuki sonradan , ilk kısmı kazılarak 42 sm. daha düşürülmüş ve fark 82 sm. e çıkarılmışdır. Kapıdan girince, eski döşemenin izleri âşikâr sûrette seviyeyi gösterdiği gibi, temel ampatmanlarının mevcûdiyeti, üstelik duvarın çini kaplamalarının bu ampatmanlarda nihâyet bulması da, bu 'ameliyeyi isbât etmekdedir. Bundan mâ'adâ, ikinci kısmın döşemesi 29 × 29 tuğla olduğu hâlde, birincisi makine biçmesi ince mermerle kaplıdır, (233., 234. R.). Yıkıldıktan sonra kalan duvarların boyları, yukarıki resimlerde ve şark-ı şimâli iç köşesi (235. R.) ve garb-ı cenûbî (236 a. R.) ve her iki başda (236 b., 237. R.) de görülüyor.

Câmi'in moloz taşından duvarları ince, harcı çok za'ıf, höcrelerin hepsi mustatıldir; bir kerre kubbe hiç bir zaman mevzû'-i bahs olamaz; duvarlar bir tonozu çekecek metânette değildir. Bu sebeble binânın, Balıkesir Yıldırım İmâreti'nin orta kısmında olduğu gibi, çatı ile örtülü bulunduğunu kabûl etmek zarûrîdir.

Câmi'in orta sahnı temâmen altı köşe, 18 sm. lik çini ile kaplıdır. Çinilerin renkleri güzel, fekat işçiliği epeyce ibtidâîdir. Sacayakların izleri sır üstünde görülmektedir. Mihrâbın etrâfında bir çok alçı tezyînât dökünüleri görülmektedir. Alçı tezyînat kapı civârında da vardır. Tezyînât pek ince ve mütekâmildir. Bu da Papadopulos'un ta'rîfine uymaktadır. Câmi'in bir de revâkı var imiş. Enkaaz arasında 55 sm. kutrunda 4.20 ve 4.40 boyunda iki granit ile daha kısa ve 39 sm. kutrunda dört mermer direk vardır (233. R.).

Biz bu ma'lûmâta ve ölçülere nazaran, (232. R.) deki plânı çizdik. Hafriyat devâm ederse belki ölçülerde beş on santimlik tashîh yapmak lâzım gelebilir. Şimdilik doğruluğuna tam emniyet edilemeyecek ölçüler yerine, bu kadarla iktifâ zarûrîdir. Bütün molozun, temâmen, duvar yanlarından ve içeriden taşınması, revâk genişliğinin ortaya çıkması, duvarların dışarıdan da görülebilmesi için döşeme seviyesinden daha aşağı kazılması lâzımdır. Hele kitâbe tamamlanırsa, fevk'al-'âde bir muvaffakiyet kazanılmış olur. Oktay Aslanapa Bey'e ve mesâ'î arkadaşlarına sonsuz teşekkürler ederiz [1].

1) 1964 Temmuzunda muhterem Oktay Bey'in yapdığı ikinci hafriyât netîcesi neşredildi, (Oktay Aslanapa, İznik'de Sultan Orhan 'İmâret Câmi'i kazısı ayrı baskı, İst. 1964, 16-25. S., 9. R., 3 plân). Makaaledeki plânla bizimki arasında hemen hemen mutâbakat vardır. Bu sâyede yan pencereleri plânımıza 'ilâve edebildik. Yalnız 'İmâret Câmi'i ta'birinin bir esâsa istinâd ederek konmadığını 'ilâveye lüzum yokdur. Bir de minâre mes'elesi vardır. Bu ikinci hafriyât yerini tekrar tetkıyk ettik; minâre göremedik. Oktay Bey'in plânında zâten yokdur. Ancak daha esaslı hafriyât lâzımdır.

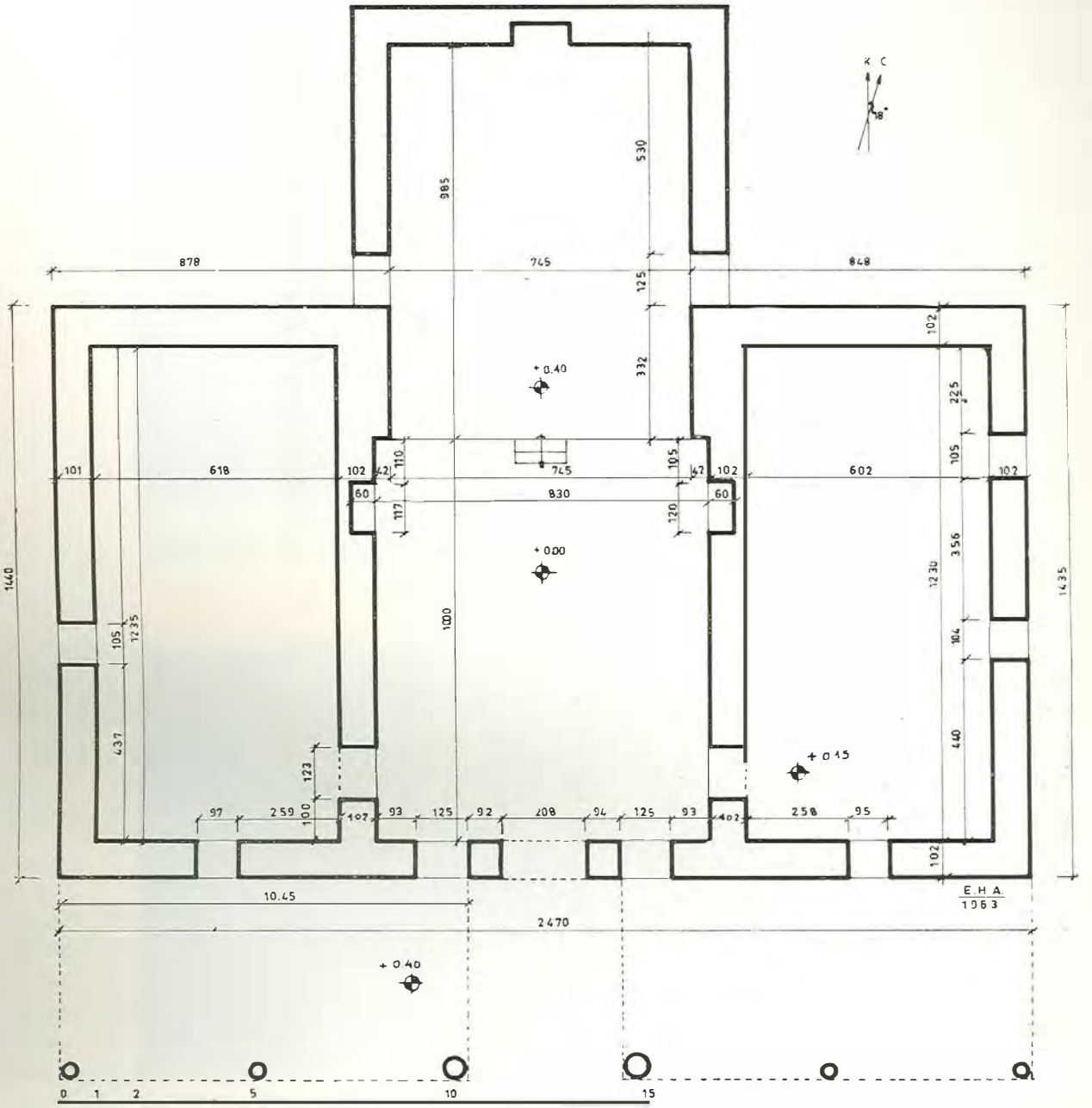

232. R. : İznik'de Orhan Gaazi câmi'i planı

233. R. : İznik'de Orhan Gaazî Câmi'inin döşeme seviyesi indirilip ortaya çıkarılan temel dişleri

234. R. : İznik'de Orhan Gaazi Câmi'inin döşeme seviyesi indirilip ortaya çıkarılan temel dişine kadar gelen çini kaplama

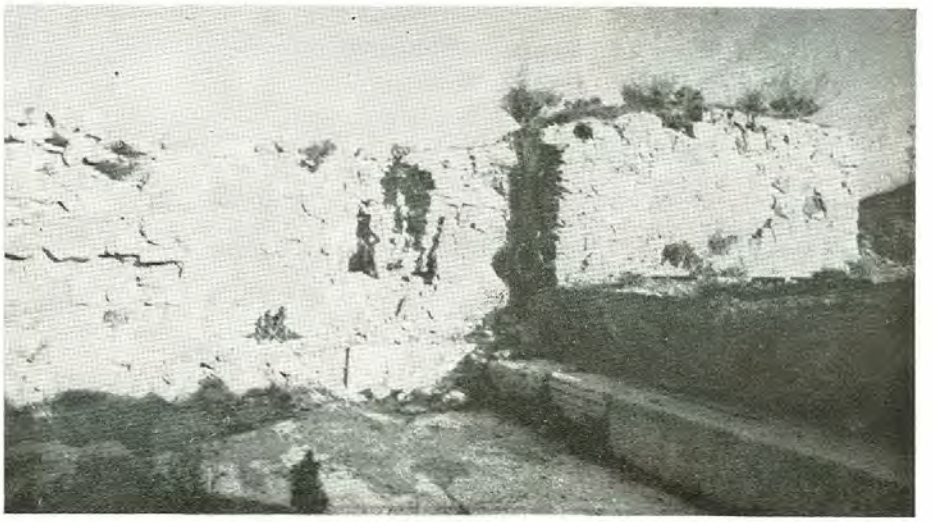

235. R . : Birinci kısımda seviye düşürüldükten sonra 'ilâve edilen mermer seki ve bir höcre (İnşâât tarzı da görülmektedir)

235 a. R. : İznik Orhan Gaazi Câmi'i garb-ı cenûbi köşesi

235 b. R. : İznik Orhan Gaazi Câmi'i mihrabdan medhale doğru

237. R. : İznik Orhan Gaazi Câmi'i medhalden mihraba doğru

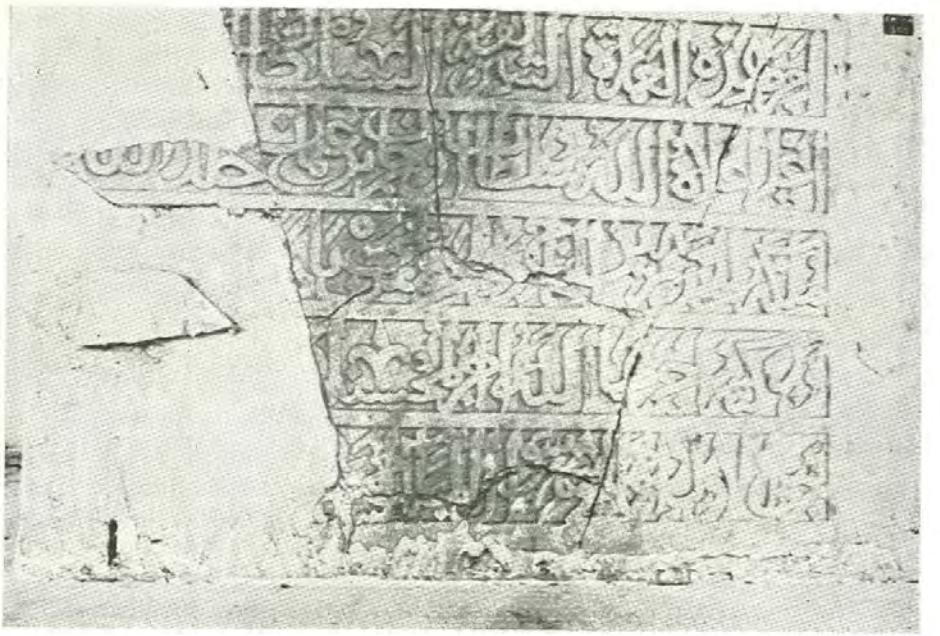

238. R. : İznik Orhan Gaazi Câmi'i kitâbesi

Kitâbe: Kırık olduğundan tam olarak ölçülememişdir; yalnız yazı etrâfındaki şeridin içinden içine ölçüsü 80 × 54 sm. dir. İznik Nîlüfer Hâtûn 'İmâreti'ndeki müzede bulunmaktadır. Beş satır üstüne güzelce ve keskin bir sülüsle yazılmışdır:

(muhtemelen 2 kel).	امر هذه العمارة الشريفه السلطان...
(üstü kırık)	اعلى اعلاد الله سلطان اورخان بن عثمان خلدالله
(muhtemelen 3 kel.)	ملكه للخدمة زين الحاج والحرمين حاجى باسـ...
(» » »)	وركبته اجرها الله اجر المحسنا .
(» » »)	ربيع الاول و اتمامها فى شهر شوال المبارك لسنه خمـ...

Ma'al'esef târîh tâm değildir. Bu inşââtı idâre eden Hacı Paşa, Orhan Gaazî'nin sonra vezîri olan zâttır. Fekat câmi' yapılırken henüz vezîr olduğuna dâir kitâbede bir işâret yokdur.

Hacı Paşa'nın vezâreti 749 (1348) senesinde olup, ondan evvelki Vezîr Ahmed Paşa idi; Lâlâ Şahin Paşa vakfiyesindeki imzâsından o seneye kadar me'mûriyetinin devâm ettiği anlaşılıyor[2]. Hacı Paşa'nın ise, 'ayni 749 (1348) senesinde Sultan Orhan'ın kardeşi Bazarlu Bey'in kızına Hünkâr tarafından (Pambucak) Deresi'nin verildiğini bildiren temlîknâme'nin hem metninde hem şâhidleri miyânında ismi geçmektedir. Temlike nâil olan Hâtûn, amcası Sultan Orhan'a, Süleyman Paşa, Murad, İbrâhim, Halil Beylere birçok hediyeler verdikten sonra, Hacı Paşa'ya vezîrlik bir kırmızı kemha ile, hil'at ma'nâsına gelen bir hâssü'l-hâs hediye etmekdedir[3]. Demek ki câmi'in inşâsını, Hacı Paşa vezîr olmadan, ya'ni 749 dan evvelki yıllarda aramak lâzımdır. Kitâbede yalnız bir ucu kırık bir (hamse) beş kelimesi vardır. Bu elli ma'nâsına gelen hamsîn olamaz. Olsa olsa, 725, 735, 745 den biridir. Kasabanın rum halkının, uzun muhâsarada, dağıldığını, İbn-i Batûta'nın şehirdeki bostanlardan bahsettiğini, yukarıda yazmışdık. Halk az olduğundan, hârice taşmağa, kasabaya 250 metre uzakta câmi' yaptırmaya ne lüzûm olabilirdi? Olsa olsa daha şehre girilmeden sâbit ordugâh için bir câmi'e ihtiyac duyulabilirdi. Binâen'aleyh târîhin, fetihden hemen evvel gelen ilk 5 'adedini ihtivâ eden seneye tesâdüf etmesi, ya'nî 725 (1325) olması 'akla yakındır.

Ancak ilk ordugâh câmi'inin basît ve ufak yapılıp, yine Orhan Gaazî Devri'nde, 735 veyâ 745 senelerinde, târîhî hâtıraya hörmeten bugünkü eb'âdıyla tekrar edilmiş olması da bir ihtimâl hâlinde düşünülmelidir.

Her ne şekilde olursa olsun, Evliyâ Çelebi zemânında câmi 'adetâ terkedilmiş gibiydi ve cemâ'atı yok denecek kadar azdı. Bu da şehrin ihtiyâcı sebebiyle değil de, ya ordu için birinci def'a ve yâ târîhî bir bergüzâra hörmet maksadıyle, ikinci def'a yapıldığını, fekat yine de cemâ'atsiz kaldığını gösteriyor. Şunu da nazar-ı i'tibâre almalı ki, bu câmi', birinci kısmının döşemesi 40 sm. indirilecek derecede bir ta'dîle tâbi' tutulmuş ve 'adetâ yenilenmişdir. Bunun da sebebi hâtıraya ri'âyetten başka bir şey olamaz.

1) Oktay Aslanapa, mez. ris., 23 de aynen neşredilmiştir.
2) İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlılarda İlk Vezirlere 'Âid Mutâla'a, Belleten, 9, 101. S.
3) İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı, a.ma., 9, 103. S.

81 — İznik'de Süleyman Paşa Mescidi:

İ'mârcıların en büyüklerinden olan Gaazî Süleyman Paşa'nın İznik'de câmi' ve ya mescidi şimdi mevcûd olmadığı gibi yeri de ma'lûm değildir. Arşivdeki tahrîr defterinde[1] İnkılâb Kütübhânesi'ndeki defterde[2] : *"Kariye-i Ereğli tâbî-i Yalak Ova Süleyman Paşa'dan vakıfdır İznik'dağı mescidine Mahsûlâtını hâfızlar tasarruf iderler"*. ma'lûmâtını bulduğumuz gibi, Evliyâ Çelebi de *"Câmi'-i Süleyman Şah ibn-i Orhan Kurşunli Câmi' budur"* sözleriyle mevcûdiyetini bildirmekdedir. Yalnız Kurşunlu Câmi' sıfatı İznik için mühimdir. Belki o târîhde İznik câmi'lerinin pek çoğu kiremidle kaplı idi, öyle iken bunun kurşunlu olduğu anlaşılmakdadır. Bundan başka bir mâlûmat bulmak kabil olamadı.

82 — İznik'de Orhan Gaazî Medresesi:

Neşrî'nin *"Bir Manastır'ı medrese kılub medresei Mevlânâ Dâvûd-ı Kayserî dirlerdi ana virdi"*[3] dediği medrese budur. 'Âşık Paşazâde de böyle der. Ancak bunun bir manastır olmadığı anlaşılıyor. Nitekim İzmit Orhan Câmi'ine de, târihçilerce, kilise dendiği hâlde, Osmanlı binâsı olduğu, nasıl mevcûd eserden belli oluyorsa, burada da bir vesîka ile hakıykat ortaya çıkıyor. Molla Hüsrev tarafından 841 (1428) de tescîl edilen Orhan Gaazî vakfiyesi sûretinde :

«قد بنى مدرسه فى اتصال جامع خيرالدين پاشا فى مدينه ازنيق حيث عن البوار والضيق بقعة ميمونه كانها روضة سامیه و جنة عالیه ووقف مصالحها ومدرسها و متولیها وطلبة العلوم اوقافاً معینة من القری والدکاکین والمنازل التی سیذکر بعد هذا علی وجه التفصیل وقفاً صحیحاً شرعیاً التی اخذها الواقف من مجلس المرحوم مولینا خسرو واتا به ثراه حین کونه قاضیاً بالعسکر المنصور الجامعه بجمیع شرائطه من التسلیم والتسجیل والحادین بجمیع الموقوفات من الکثیر والقلیل فی تاریخ سنه احدی و اربعین و ثمانمأه ثم عرضت...

denmekdedir.

Vesîkadan, Orhan Gaazî'nin İznik'de Hayrüddin Paşa Câmi'i yakınında bir medrese binâ edip 841 (1437-38) târîhinde vakfın, Molla Hüsrev tarafından tescîl edildiğini, sonra vakfiyenin 895 (1489-90) de II. Sultan Bâyezid'e 'arz ve 903 (1497) de tekrar tescîl olunduğu anlaşılmakdadır[4]. Dikkat edilirse, bu da, Bursa Orhan Câmi'ini anlatırken bahsettiğimiz beş vesîka ile 'ayni senede ele alınmışdır. Demek bunların topdan hükme bağlanması lüzûmu hissedilmişdir.

Bu vakfiyeden medresenin yeni binâ olduğu ve yeri ma'lûm olmaktadır. Hayrüddin Paşa Câmi'inin yakınında olunca, câmi'in şimâlinde ve Nîlüfer İmâreti'nin şarkındaki, kal'e dıvarıyla hududlu boş erâzi bu binânın 'arsası olmalıdır. Bu medreseye, *Kariye-i Kozluca Orhan Beğ'in İznik'de olan medresesine vakıfdır Hâne 45 Mücerred 19 Hâsıl 5904*[5] vakfedilmiştir. Evliyâ Çelebi İznik'in yedi medresesi miyânında bundan, ismi ile, bahsetmez.

Dâvûd-ı Kayserî sonra Tâcuddin-i Kürdî'nin müderris, Kara Hoca'nın hatîb bulunduğu bu eser ilk Osmanlı medreselerindendir. Dâvûd-ı Kayserî'nin kabrinin de İznik'de, bir ulu çınarın dibinde, olduğu söylenmektedir.

83 — İznik'de Süleyman Paşa Medresesi:

Evliyâ Çelebi *"Dâr'üt-tedrîsleri, yedi medresesi var ise de Süleyman Paşa Medresesi hepsinden mükellef olup dâr'ül-hadîs ve dâr'ül-kurrâ'-ı mahsûsu da vardır"*[6] diyerek, nasıl ehemmiyetini belirtiyorsa, biz de, bu medresenin o devir câmi'lerinin seviyesine nazaran, kendi çeşidinde daha yüksek bir mertebede olduğunu tereddüdsüz söyliyeceğiz. Daha câmi' plânı araştırma safhasında iken bu medrese, bu nevi' bir te'sisde aranan vasıfları toptan nefsinde toplamış bulunuyordu. Bu medresede güzel bir revâk, ferah bir avlu, kâfî 'aded ve ebâdd'a höcre, dershâne, müderris odası, husûsî bir giriş, her şey temamdır; yalnız eb'âd mıkyası henüz mütevâzı'dır, o kadar.

Evkaaf kayıdlarında, 1144 senesinden bu yana olan vazîfe tevcîhleri kayıdlıdır[7]. Edirne — Paşaili eserinde : *"Vakf-ı merhûm mağfûr Süleyman Paşa nevver'a-Llâhu kabruhû İznik şehri'nde olan medresesine vakıfdır Müderris olanla tasarruf ederler Şimdi hâlde Mevlânâ Müderris Hayrüddin elindedir. Bundan öndin bu köyün hâsılı hubûbât cinsinden sülüs sulüsân öderlermiş ve bağların nısfın verirlermiş Sonra bir müderris gelüb bağlarından humus almış Şimdiki halde sülüs viralar deyû kaydolındı*[8] denmektedir. Mezkûr eser, köyün ismini kaydetmemiş ise de, bir tahrîr defterinde, Gelibolu'ya tâbi' kariye-i Ereğlice faslında: *"1 — Bundan esbak kariye-i mezbûre mahsûlâtı merhûm Süleyman Şah 2 — Gaazî'nin nefs-i İznik'de olan medresesine 3 — yevmî elli akçe ile müderris olanlar*

1) Bş.V.A., yeni numara 2, 115. S.
2) Bâyezid Belediye Kütübhânesi 0-91, 117/1 No:, 76. S. Bu ma'lûmat Tayyib Gökbilgin, a.e., 169. S. dadır.
3) Mevlanâ Neşrî, Taeschner tab'ı, 46. S.
4) Ev.K.K., Haremeyn 14 No: defter, 359-60. S.
5) Bş.V.Ar., Defter-i mufassal-ı livâ-yı Kocaili, 49. Defterin mukaddemedeki târîhi 1034. b - Ev. K.K., Bursa esas 1/2, 2098 sıra.
6))Evliyâ, a.e., 3. C., 7. S.
7) Ev.K.K., Sarı sanî muhasebe, 486. No:, 864. sıra. 42 No:, 200-211. S.
8) Tayyib Gökbilgin, a.e., 169. S., Bş.V.Ar. tapu defteri

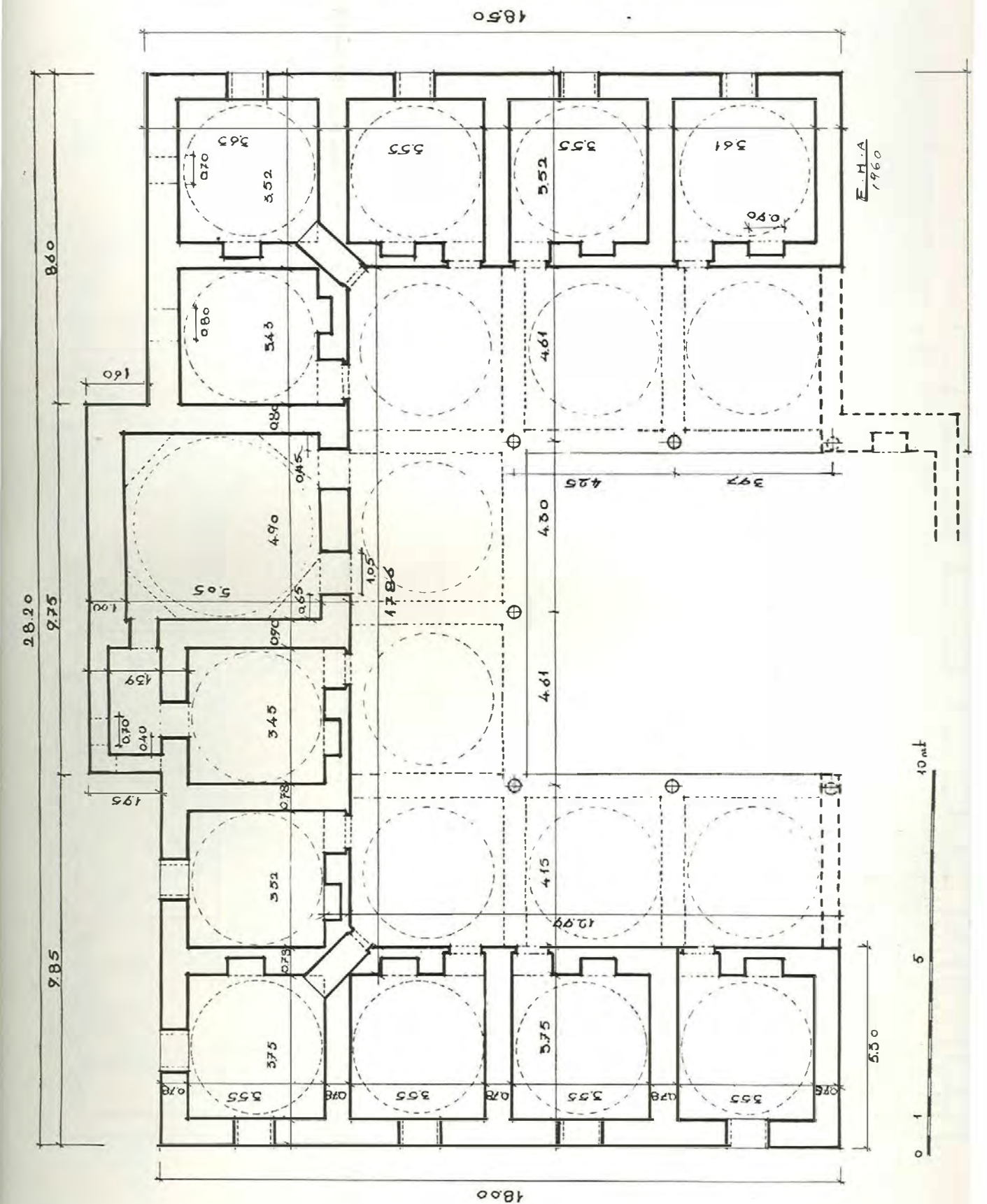

239. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi rölöve planı

zabtidegelüb 4 — hâliyâ İznik ve İnegöl kazâlarında olan vakıf kariyeleri mahsûlaâtından ta'yîn olunup 5 — müte-vakf için zabtolunması 7 — emrolunup cihet-i tedrîsi vetabebe 8 — kariye-i mezbûre mahsûlinden edâ olına" [1] dendiğine göre, köyün Ereğlice ve medresenin müderrisinegünde elli akçe cihet, ya'ni ücret verilecek kadar mühim olduğu anlaşılır.

★

Orhan Devri'nin on medresesinden sâdece ikisi elimize geçmiştir. Bunlardan evvelce yazdığımız Lâlâ Şâhin Medresesi'nde Selçuk ve beylikler örneği hâkimdir. Tepesi fenerli olduğu alttaki yalak taşından anlaşılan bir med-

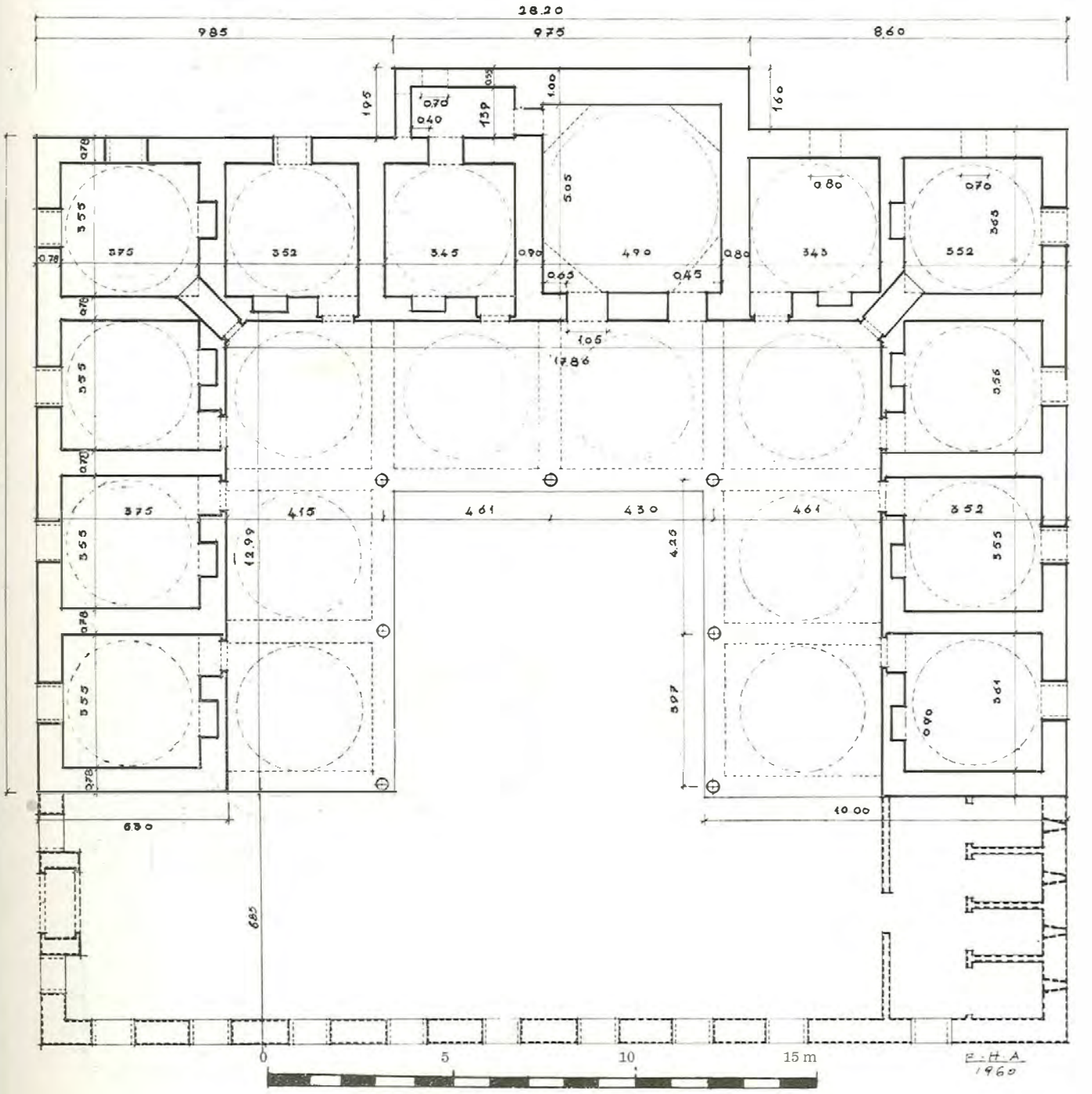

240. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon planı

1) Bş.V.Ar., yeni 2 No: Süleyman Paşa vakıfları tahrîr defterî, 26. yap., hâşiye.

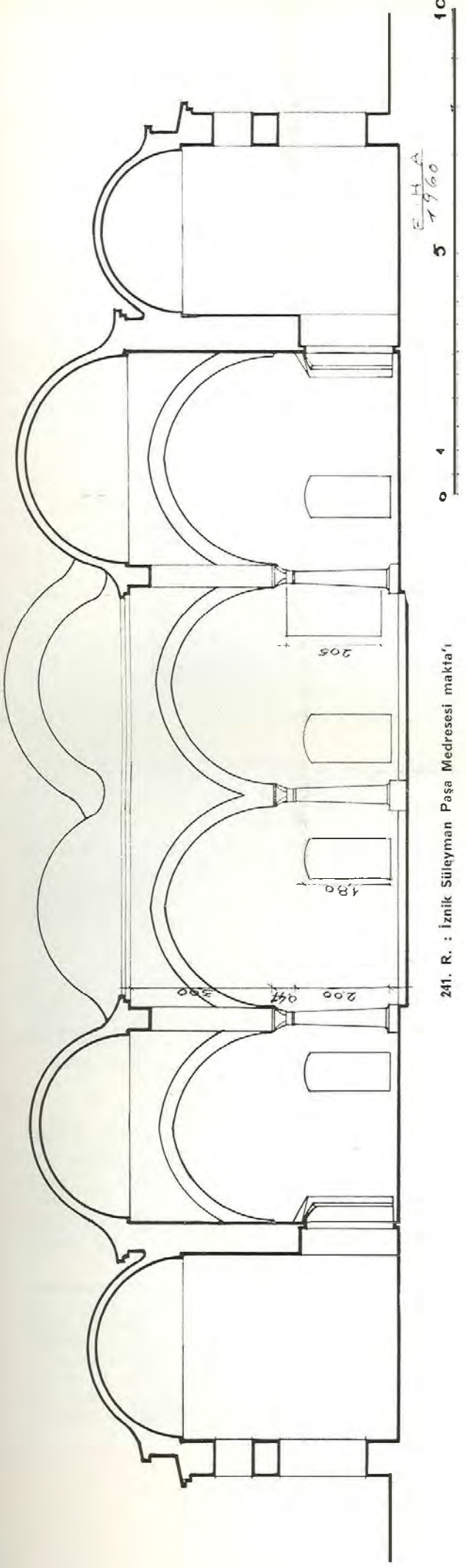

241. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi makta'ı

242. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi cenub cebhesi

243. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi pencereleri

hâl kubbesi, bir eyvân ve hemen hemen Konya Karatay'daki mikdâra müsâvî höcre. Halbuki Süleyman Paşa Medresesi'nin açık avlulu Selçuk medreseleriyle müşterek tarafı bu avludan 'ibârettir; ne revâk, ne eyvân, ne höcre dizilişi bir benzerlik arzeder. Süleyman Paşa Medresesi son Osmanlı medreselerinin ilk nefesde çıkan zübdesidir. Plânı temâmen müstakil 'unsurlar, ölçüler ve nizâm getirmiştir. Geniş kemerlerle çevrilmiş yüksek bir revâkı, onbir höcresi ve bir dershânesi vardır. Höcreler beşer zira' eb'âdında olup evvelkilerden büyüktür, (239., 240., 241.

R.)[1]. Bu höcrelerden birisi ayrı bir dehlizle dershaneye bağlanmıştır. Bu yoldan müderris ve mu'îd, talebe içinden geçmeden, dershânedeki yerini alabilmektedir. Bu güzel tertîb ma'alesef sonra devâm etmemiştir. Her höcrede revâka açılan bir kapı, bir ocak, hârice bakan bir mustatîl, biryuvarlak pencere vardır, (242., 243. R.). Dershânenin sâde revâk altına büyük bir penceresi bulunmakdadır. Öküz gözü denilen yuvarlak pencerelerin bir kısmı sonradan mustatîl yapılmıştır, (244. R.). Kubbeler müselles-i kürevî 'alîkalara oturur; bunlar tuğla olmayıp taştandır, (245. R.). Yalnız dershâne kubbesi kürevî 'alîkalara müsteniddir. Kubbe kasnaklarında pencere yoktur. Bütün binâ oluk kiremidiyle örtülüdür, (246., 247. R.). Bu son resimde en solda görülen kubbe dershânenin, dîğer yüksek olanlar revâkların, alçaklar da höcrelerindir[2].

244. R. : Iznik Süleyman Paşa Medresesi garb cebhesi

245. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi kubbe 'alikaları

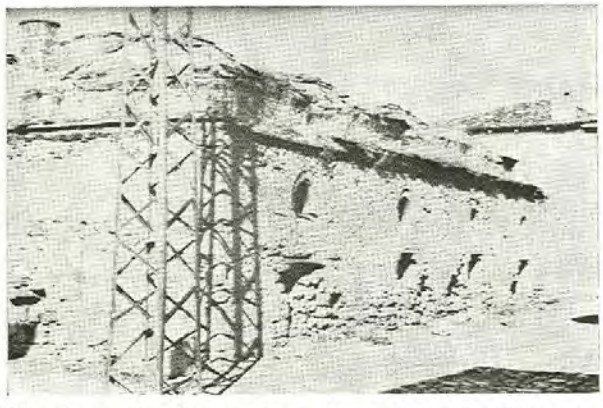

246. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi cenub cebhesi ve kubbeler

Revâk kemerleri iki merkezli ve çok mütenâsib olup köşelerinde dönük yapraklar olan basît başlıklara, onlar da eski yapılardan toplama mermer ve yâ granit sütûnlara oturur. Sütûnlar kaa'idesizdir; evvelce döşeme seviyesi içinde gömülü olduğu hâlde şimdi açıkta görülen, mermer takozlara müsteniddir, (248., 249., 250. R.).

Rölöve ve restitüsyon plânlarında revâk sonlarında göze çarpan, fark, nihâyetteki kemerlerin sonradan kapatılmış olmasındandır; meselâ şimâl kolunda, (248. R.) de sağdaki büyük dıvar, bir sakatlık geçirmiş olan kemerin

1) Bu medresenin rölöveleri 'Ali Sâim Ülgen. a.ma,. 53. R. ve Otto Dorn a.e., 30-30 a Abb., 30-31 Tafel de vardır.

2) Bu münâsebetle 'Ali Sâim ve Otto Dorn'nun rölövelerinin hakıykate mübâyin olduklarını belirtmek mecbûriyetindeyiz; çünki bizim resimlerimizle mukaayese edilince bir tereddüd hâsıl olabilir. Farklar şunlardır: a) Ölçüler yerine uymamaktadır. Meselâ arka yüzdeki dershâne çıkıntısı iki tarafta müsâvî olmadığı hâlde müsâvî yapmışlardır. b) Sütûn aralıkları gayr-ı müsâvî iken eş konmuştur. c) Ba'zı kapılar çizilmemiştir. d) Duvar kalınlıkları hep 'ayni gösterilmiştir. e) Ocaklar konmamıştır. f) Ba'zı pencereler noksandır, ba'zısı fazladır. g) Revâk başlarındaki 'ilâve kısım 'asıldan gibi gösterilmiştir ve ba'zı teferrü'âtdan başka, (247. R.) deki fotoda görüldüğü gibi, revâk kubbeleri yüksek, höcreler 1,5 m. daha alçak iken, rölövelerde temâmen 'aksi çizilmiştir. Bu suretle maktâ'ın ölçüleri külliyyen hakıykatden uzaktır ve medresenin bünyesi olduğundan başka gösterilmiştir.

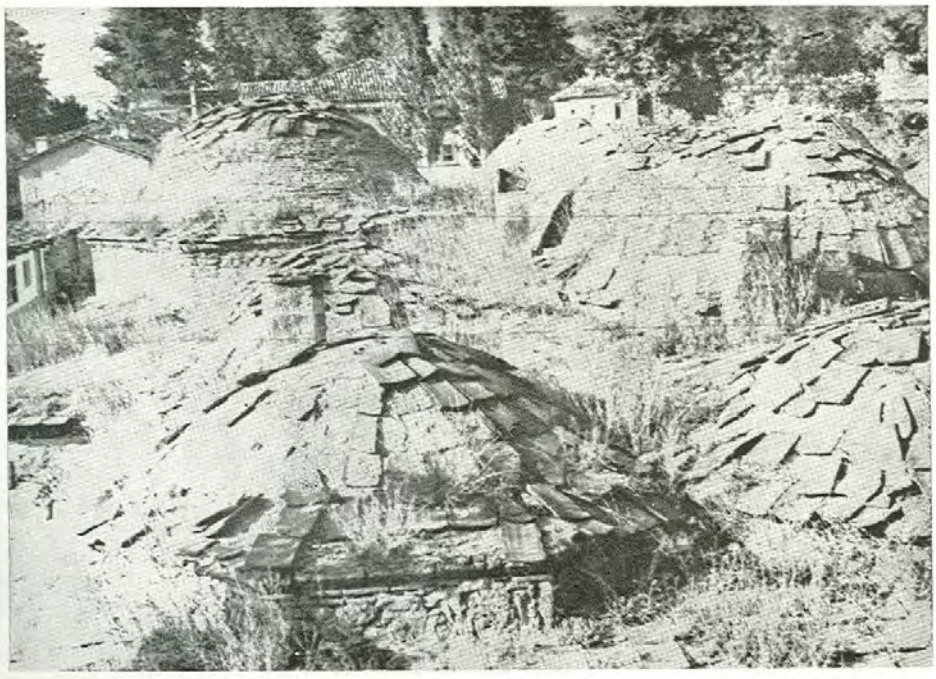

247. R. : İznik Sülcyman Paşa Medresesi kubbeleri

yerine yapılmıştır ve kemer doldurulmuş, ayak kaldırılmıştır. (251. R.) de bu ekleme duvarın ayrığı bellidir. Kezâlik bu köşeden i'tibâren, gönye teşkîl eden höcreli duvar da 'ilâvedir. (248. R.) de resmin en sağındaki alçak duvar budur. Yine, cenûb kolunun ucu da bir duvarla kapatılmıştır. Burada da ek yeri, hattâ şimdi mevcûd olmayan son kemerin yasdığı ve başlangıcı belli olmakdadır, (252. R.). Bu tarafta kaybolmuş bulunan direğin kâa'idesi ve zıvanası yerde mevcûddur.

Bu medresenin belki bir, bir buçuk 'asır evvel bir ta'mîr geçirdiği ve sakatlanan bu revâk kemerleriyle arka cebhe üst pencerelerinin değişiklik gördüğü anlaşılıyor. Bu arada, (249. R.) deki alçak ve çeşmeli duvar, esâsen iki başı tıkanmış olan, revâkın önüne, bir kapalı avlu te'mîn etmek üzre yapılmış bir ihâta duvarıdır. Dikkat etmeyince 'asıldan gibi görünür. Revâk önünde kapalı bir harem sağlayacak bir duvarın lüzûmu âşikâdır. Şimdi medresenin şarkında 6.85 m. genişliğindeki sâhibsiz 'arsa bu harem-avlunun yeridir. Restitüsyonda, pencereli bir ihâta duvarı ve nihâyette helâlar tasavvur ederek, cenûb tarafında da bir kapı gösterdik. Nokta ile çizilen bu duvarla, medresenin bir temâmiyet kazandığı derhâl görülmektedir.

248. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi revâkı ve sütûnları

Medresenin inşââtına gelince: Bede nduvarları kâmilen moloz taşıyla işlenmiş, yalnız revâk kemer alınları üç tuğla, bir kesme taşla yapılmıştır, (248. R.). Köşelerde görülen tek tük büyücek ve muntazam taşlar daha ziyâde ta'mîrlere 'âiddir. Kemerler tuğla, kürevî müsellesler, kesme taşlarla yapılmıştır. Mustatîl pencerelerin başlıkları ahşâbdan olup, açıklığını azaltmak için, iki kenara ufak konsol takozları konmuştur, (243. R.). Pencere ve kapılarda

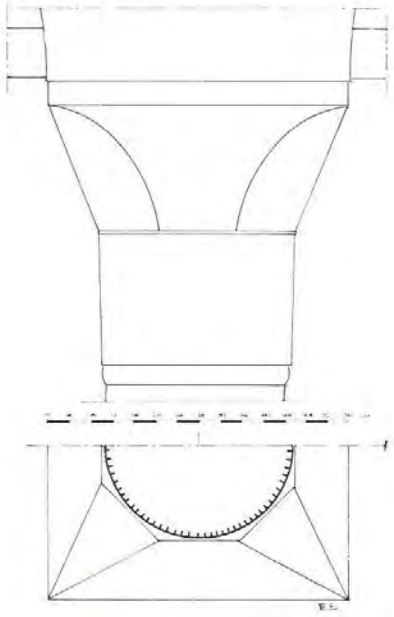

249. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi sütûn başlıkları plânı

250. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi sütun başlıkları

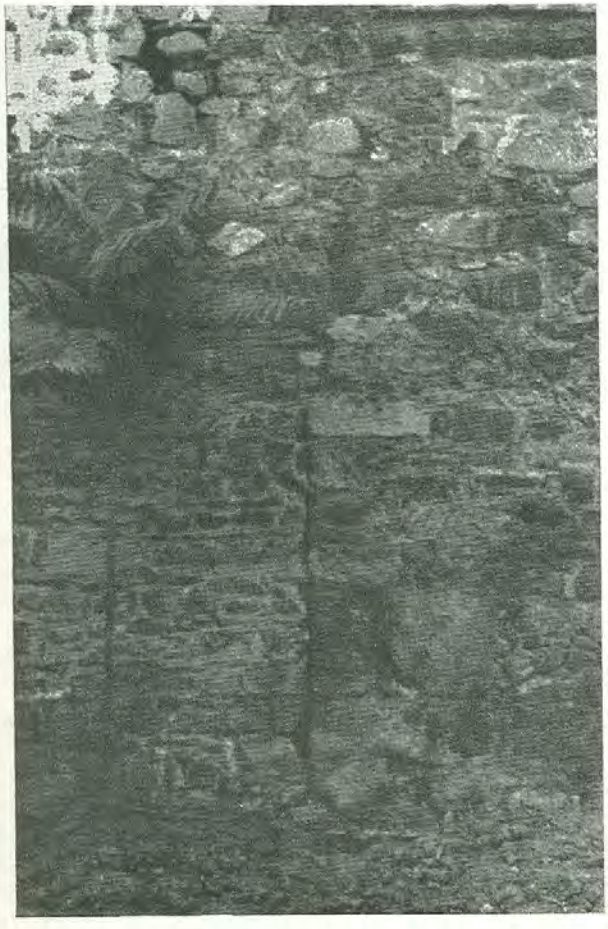

251. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi şimâl kolunda muhdes duvarlar

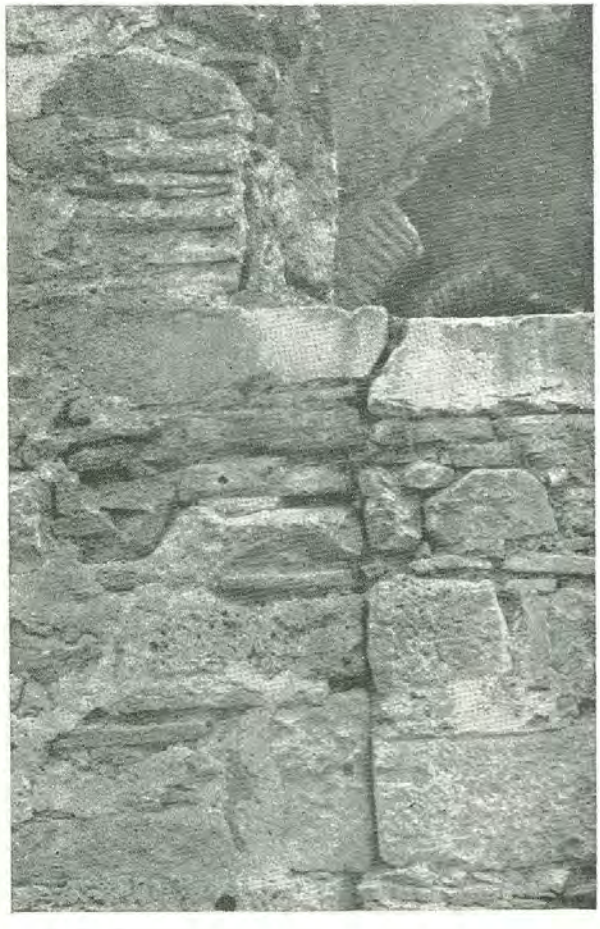

252. R. : İznik Süleyman Paşa Medresesi cenub kolunda muhdes duvarlar

söve yoktur. Arkadaki söveler sonradandır. Bacalar incecik taş levhalarla yapılmıştır; dört köşelidir. Hiç baca külâhı kalmamıştır. Kubbeler o nefîs kubbe kiremidi ile örtülüdür.

Resimlerinden görüleceği üzre binâ, son derece harâb, perîşân ve metrûkdur. Sokak seviyesi yükseldiğinden duvarlar gömülü kalmışdır.

Binâda kitâbe görülemiyor. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği Dâr'ül-hadîs ve Dâr'ül-kurrâdan eser yoktur.

84 — İ z n i k ' d e O r h a n G a a z î M e k t e b i :

Bu mektebden yalnız Evliyâ bahsetmektedir; İznik hakkındaki tetkıyk eserlerinde ve başka bir vesîkada tesâdüf edilememiştir. Fekat bulunması pek 'akla yakındır. Yeri de olsa olsa medresesinin yakınında ya'nî Yeşil Câmi' civârındadır.

85 — İ z n i k ' d e S ü l e y m a n P a ş a M e k t e b i :

Bu da yalnız Evliyâ'da kayıdlıdır. Dâr'ül-hadîs ve Dâr'ül-kurrâ ile berâber, yukarıda bahsedilen medresenin yakınında olması muhtemeldir.

86 — İ z n i k ' d e O r h a n G a a z î ' İ m â r e t i :

'Âşık Paşa-zâde 'Âli tab'ında *"Yenişehir'e çıkacak kapuda bir imâret yapdı Hacı Hasan dirler bir azîz vardı Dedesi Edebâlî'nin mürîdi idi Şeyhliğini ana virdi Tâ bu zemâna değin dahî anın neslinin elindedir. 'İmâret kim yapıldı ta'âm pişdi Orhan Gaazî ol kendü mubârek eliyle üleşdürdi Çerâgın dahî ol gıce kendi yaktı"* [1]. Nihâl Adsız tab'ında *"Yenişehir Kapu'su çıktığı yirde..."* [2] Neşrî Taeschner ve Fâik Reşid tab'ılarında *"Yenişehir kapu'sun çıkduk yirde..."* [3] denmekdedir.

Son üç metindeki, çıkduk yerde, kal'eden çıkılacak yer ya'nî içeride ma'nâsına gelebileceği gibi, çıkınca yerine hâricde ma'nâsına da kullanılabilir. Fekat her hâlde içde olsun, dışta olsun kapı'ya pek yakın ve bitişik olmayı ifâde eder. 'Âlî tab'ındaki metin ise *"Çıkılacak kapuda..."* olduğuna göre kat'iyetle içerde ma'nâsınadır. O hâlde içerde kabûl etmek daha ma'kuuldür. Esâsen 'imâretin halka fâideli olabilmesi için uzakda bulunmaması lâzım gelir; yoksa neye yarar?. Bu te'sîsin yeri belli değildir. Biz Orhan Gaazî'nin câmi'e tahvîl ettiği Ayasofya'nın civârında tahmîn etmekdeyiz.

87 — İ z n i k ' d e H a c ı H a m z a K ü n b e d i :

Memduh Turgud'un kelimeye aldanıp 'imâret olarak bildirdiği [4] bu eser, 'imâret olmayıp murabba' kaa'ideli ve 8 dılı'lı, bir mahrûtî külâhla kaplı türbe idi. Osmanlılarda mahrûtî külâhlı beş türbeden birisi de budur [5]. Türbe (220. R.) plânında görülmektedir; Otto Dorn'dan naklen çizdik. (219. R.) deki fotoğrafda, yalnız külâh kısmı bellidir. Bu türbeden sâdece kitâbe kalmıştır; üç satır üstünc arabca olan levhanın yazısı kötü denecek derecede bir sülüstür. Eb'âdı 50×41 dir. (253. R.) [6]

١ — امر بعمارة المقام[7] المبارك العبد الدارج[8] ٢ — الى رحمة الله تعالى الحاجى حمزه[9] بن المرحوم اردنشاه[10] ٣ — تغمدالله برحمة وكان المعمار الحاجى على سنه خمسون و سبع مائه.

Kitâbeye nazaran, türbe câmi'den dört sene sonra 750 (1249) de yapılmıştır; mi'mârı da Hacı 'Ali'dir. Top yekûn mi'mâr olan bu millette, ismi bilinen ilk san'atkâr odur.

88 — İ z n i k ' d e K ı r g ı z l a r T ü r b e s i :

Ne devirine 'âid bir vesîkaya rastlanan, ne de içinde kimin yatdığı bilinen, bu türbeyi mahallinde Kırgızlar ve bu kelimenin zamanla değişmesinden meydana gelen Kırk Kızlar isimleriyle anarlar. 'Ali Sâim, *Reyhan* Türbesi de-

1) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, 42. S.

2) 'Âşık Paşa zâde, Nihâl tab'ı, 11. S.

3) Mevlâna Neşrî, Taescher tab'ı, 46. S., Fâik Reşid, 161. S.

4) Memduh Turgud, a.e., 162. S.

5) Diğerleri Lâlâ' Şâhin Paşa, Bursa'da Devletşah Hatun ve yalnız içden sivri külâh, dışdan kubbe olmak üzere, Bolayır'daki Süleyman Paşa ve Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbeleri.

6) Bu kitâbe, Taeschner, a. ma. de, Otto Dorn, a.e., 20. S. de ve Memduh, 161. S. de neşredilmiştir.

7) Taeschner ve ondan naklen Otto Dorn'da (المعاصر) yazılmıştır ki, yanlışdır.

8) Taeschner ve ondan naklen, Otto Dorn'da (الراجى) yazılmışdır. (الدارج) açık şekilde okunuyor.

9) Taeschner ve ondan naklen Otto Dorn'da, bu kelimeden sonra, bir (بك) 'illâve edilmiştir. Yazıda böyle bir şey yoktur.

10) Câmi' kitâbesinde bu ismin (اردمشاه) olduğunu idik. Taşda bu nokta kırıktır. Belki de temamlansa, câmi'deki gibi olabilirdi.

mekdedir [1]. Otto Dorn ise *Hacı Camesi* [2] ismi verir. Tahkıykaatımız, koyduğumuz isim üstünde toplandı. (İznik) risâlesi de böyle yazar.

Bu türbeyi Orhan Devri içine almakla büyük bir kronoloji hatâsı işlemediğimize kaani'iz. İnşâât bunu gösterdiği gibi, türbe önündeki eyvâna İznikdeki Hacı Hamza Câmi'inde, Kirmastı'daki Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi'nde de rastlanır. Kubbe kasnağı Hacı Özbek Câmi'indeki gibidir. İnşââtdaki teknik noksânına karşılık, kuvveti, nisbet ölçüleri bu devre hasdır.

253. R. : İznik'de Hacı Hamza künbedi kitâbesi

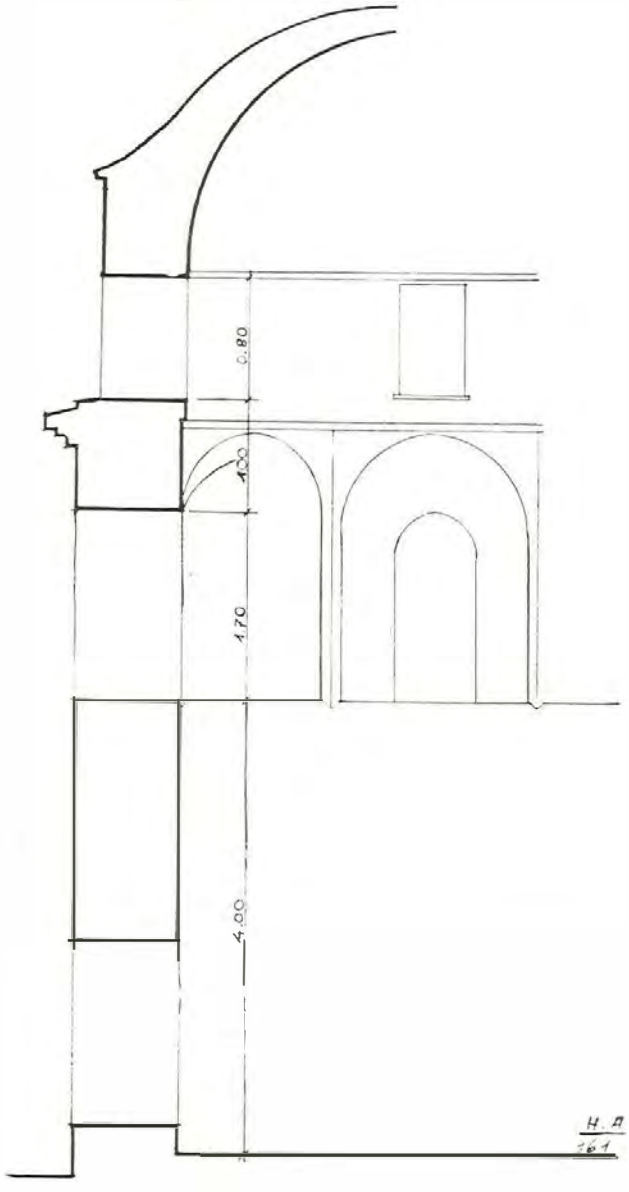

255. R. : İznik'de Kırgızlar Türbesi makta'ı

(254., 25. R.)[3] de görüldüğü gibi, 4.5 m.lik bir murabba' üstüne çok nisbetli sivri bir binâ olup kubbe, köşelerdeki şaakuulî üstüvâneler üstüne konmuş, birbirini kesen tonozlarla duvarlara oturur. Bu nevi' tonozlar Orhan Devri'nde çok kullanılmışdır. Göynük Hamamı, Gebze Câmi'i gibi. Tonoz 'alîkaların üzerinde 12 yüzlü yüksek bir kasnak mevcûd olup, 'aynen Hacı Özbek Câmi'inde olduğu gibi, düz satıhlar cebhelere, sivriler köşelere gelir. Yalnız burada dılı'lar müsâvîdir. Esas türbenin önünde 5 m. uzunluğunda, tûlânî tonozla örtülü bir medhâl kısmı vardır. Bu medhâl derin bir eyvân teşkîl etmektedir. Tonozun garb tarafı yıkıldığından, yerine üstünkörü bir duvar, üste bir ahşâb çatı yapılmıştır. Tonozun izleri türbede görülmektedir. Eyvânın kemeri bir ikinci ta'mîrde çamur harçlı bir duvarla kapatılmıştır; (256., 257. R.) de bu örtü, kubbe ve duvarların vaz'iyeti görülmektedir. Eyvânın iki ucunda payandalar vardır.

Türbenin pencere kemer dolguları kendiliğinden düşmüştür. Birinci sıra pencere mustatîl şeklindedir; fekat tahfîf kemeri iki merkezlidir. İkinci sıra da öyledir. Kasnak penceresi düz tahta lentodur. Şimdi pencerelerde söve kalmamıştır. Kapı sövesi Bizans'dan kalan, silmeli mermerlerle yapılmışdır.

1) 'Ali Sâim, a. ma., 61-62. S.

2) Otto Dorn, a.e., 76-77. S.

3) Bu türbenin 'Ali Sâim a. ma. 42 No. daki ulân rölövesinin eb'âdı mahalline hiç uymadığından tek tek tafsîl etmiyeceğiz. Otto Dorn abb. 32-33 de plânın eb'âdı doğrudur. Fekat makta' ve bilhassa eyvan aslına temâmen aykırı eb'âddadır.

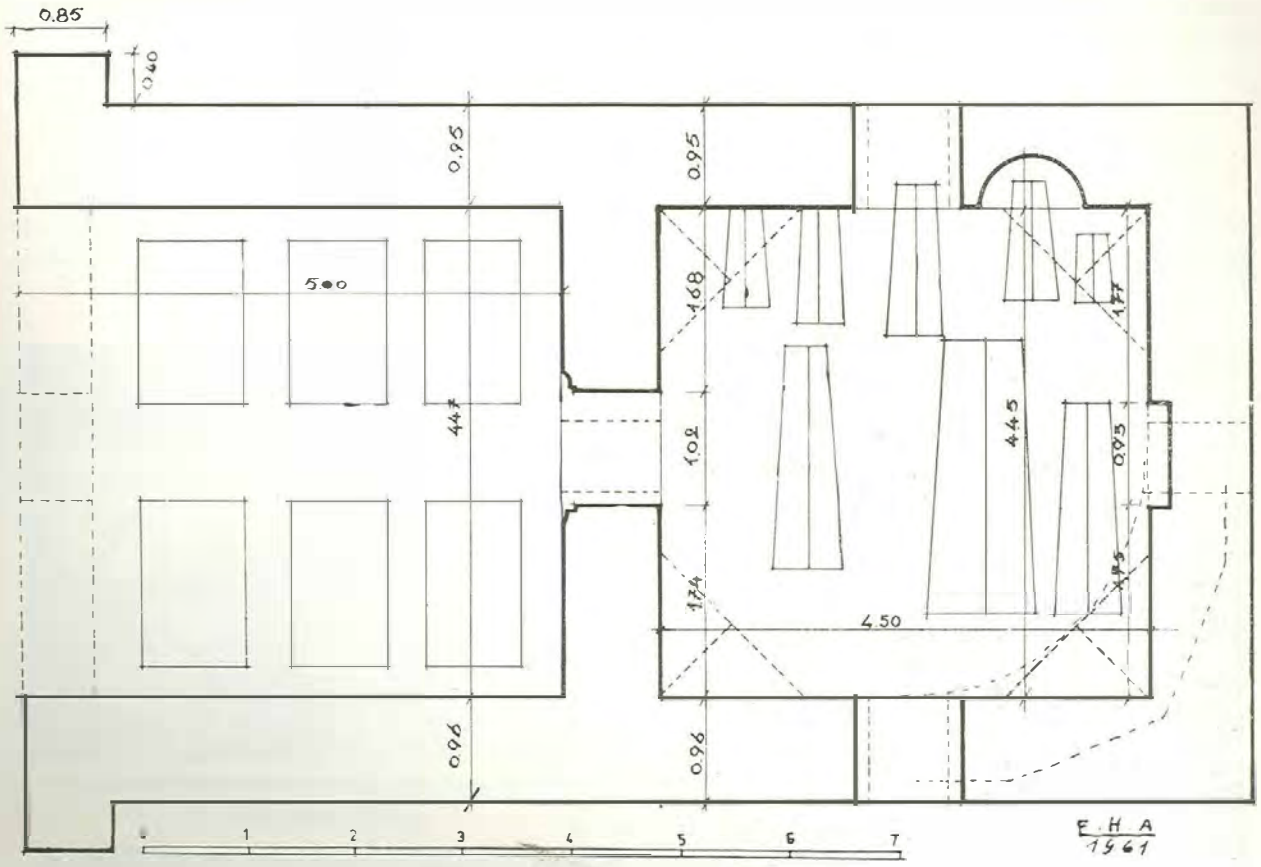

254. R. : İznik'de Kırgızlar Türbesi plânı

Duvarlar iki sıra tuğla ve düzgünce toplama tazlarla işlenmiştir. Bir tuğla bir taş ile örülü olan kasnak, evvelce daha alçak iken, üstüne 60 sm. bir duvar çıkılarak, kubbe daha küçük gösterilmiştir. Binâda yer yer iskele ve hatıl delikleri vardır. Kirpi tuğla kat silmesi sonradan kalınlaştırılmıştır. Sebebini anlamak müşkildir.

Türbenin sâhibi mühim ve mu'teber bir zât olmalı ki, içine ve eyvânına pek çok insan defnedilmiştir. Kubbeli kısımda yedi büyük, bir çocuk lahdi vardır. Esas lâhid pencere önüne yakındır ve boyu pek uzundur. Diğer ka-

256. R. : İznik'de Kırgızlar Türbesi garb-i şimali tarafı,

birlerin hiç birisi 'aynı tûlde değildir. Yer darlığından duvar oyularak, pencere içinde lâhid yapılmıştır. Lâhidlerin hepsi sıvalıdır ve hiç birinde yazı yokdur. Tonoz medhâl kısmında etrâfı tuğla ile harçsız olarak örülmüş gayr-ı muntazam ve perîşan altı kabir vardır.

89 — İ z n i k ' d e O r h a n G a a z î H a m a m ı :

Orhan Gaazî'nin İznik hamamı'ndan hiç bir vesîkada bahsedilmez. Yalnız Otto Dorn kal'e hâricindeki Orhan Gaazî Câmi'inin az ilerisinde ve surlara daha yakın olup çalılar ortasında kalan harâbenin Orhan Hamamı olduğunu bildirir. Fekat menba' zikretmez. Muhâsara esnâsında câmi' ve hamam yapılması tabî'îdir. Otto Dorn kalıntılara nazaran ufacık bir kısmının plânını çizebilmişdir.

257. R. : İznik'de Kırgızlar Türbesi garb-ı cenübi tarafı

258.b. R. : İznik Orhan Gaazi hamamı hafrolundukdan sonra garbdan bakış (1964)

258.c. R. : İznik Orhan Gaazi Hamamı hafrolundukdan sonra garbdan bakış (1964)

1964 senesine kadar hakkındaki ma'lûmâtımız bu kadar olan hamamda, o sene Oktay Aslanapa Bey'in teşebbüsiyle hafrîyât yapıldı (258. a. R.) deki plândan anlaşılacağı üzere binâ, merkezî bir göbek taşı etrâfında üç eyvân ve dört halvetten mürekkeb, klâsik taksîmâtlı tek bir hamamdır. Bu gün yalnız bir kubbesi vardır; dîğerleri yıkılmışdır. Bu kubbe üçlü yelpâze köşeliklere müsteniddir. Dîğerlerinin düşmüş parçalarında, baklavalar göze çarpıyor. Hamam zemânla ta'dîl görmüş ve harâb olduğu ve yâ ısıtmada müşkilât çekildiği için, eyvânlar ile halvetlerin ikisi kapatılıp yalnız göbek taşı ve iki halvetden 'ibâret kalmışdır. Ilıklık çok dardır. Medhâl tonozlu, dar bir dehliz genişliğindedir. Soğukluğun nerede olduğu açıkça anlaşılamıyor. Yakınındaki Orhan Câmi'i için olduğu gibi, haricdeki molozun, döşeme seviyesine kadar, temizlenmesi lâzımdır ki bu meçhûl noktalar aydınlanabilsin.

(258.b., 258.c., 258.d. R.) deki üç resim ile plânı hamam hakkında bir fikir verir. Hamamın garbdaki, giriş tarafı en mübhem kalan yeridir. Bir esâsa bağlanamadığı için, plânda bu tarafı, şimdilik, daha fazla tafsîl etmeğe lüzûm görmedik. Hamamın kazan ve külhanı şimâl cihetindedir. Hafrîyât tekemmül edince bu mevzû'a 'avdet edilmesi lâzım geleceği tabî'îdir.

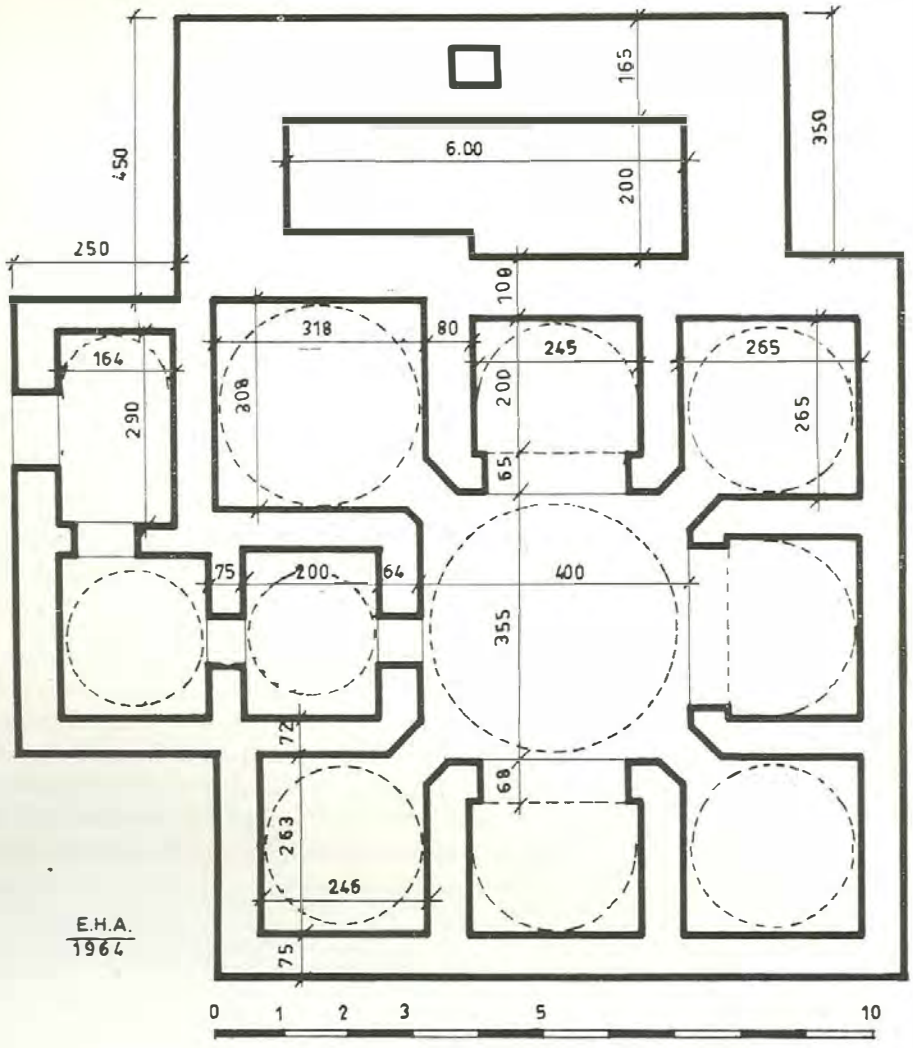

258.a. R. : İznik Orhan Gaazi Hamamı plânı

258.d. R. : İznik Orhan Gaazî Hamamı medhali

KANDIRA

90 — Kandıra'da Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

91 — Kandıra'da Akca Koca Câmi'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

92 — Kandıra'da Akca Koca Türbesi: (Bk: Çandı Câmi'ler)

KARA BELEN

93 — Kara Belen'de Doğlu Baba Zâviyesi ve Türbesi:

Şekaayık tercemesinde bu meczûb-ı İlâhî'nin Bursa fethinde bulunduğu ve muhârebe esnâsında gaazîlere ayran dağıttığı için bu nâmın kendisine verildiği zikrolun-makdadır [1]. Güldeste'de: " *'Avâm lisânında galat idüb (Tavullu Baba) didikleri Doğlu Baba'dırki doğ, mâ ile memzûc lebenden 'ibârettir Ebû'l guzât Sultan Orhan ile kal'e-i Bursa fethinde mu'âvenet resân olup hengâm-ı harâret ve 'atşda guzât-ı müslimîni kâse-i dôg-ı serd ile iskaa ve âteş kebed-i sûznâklerin itfâ iderlerdir Ol 'ahidde cisminden dest-i hâdim-ül-lezzât ile câme-i hayâtı meslûb olub Bursa fenâsında zeyl-i cebelde Göl Pınar'a karîb* قره بيلك *nâm mevzi'de medfundur*" [2] ma'lûmâtı vardır.

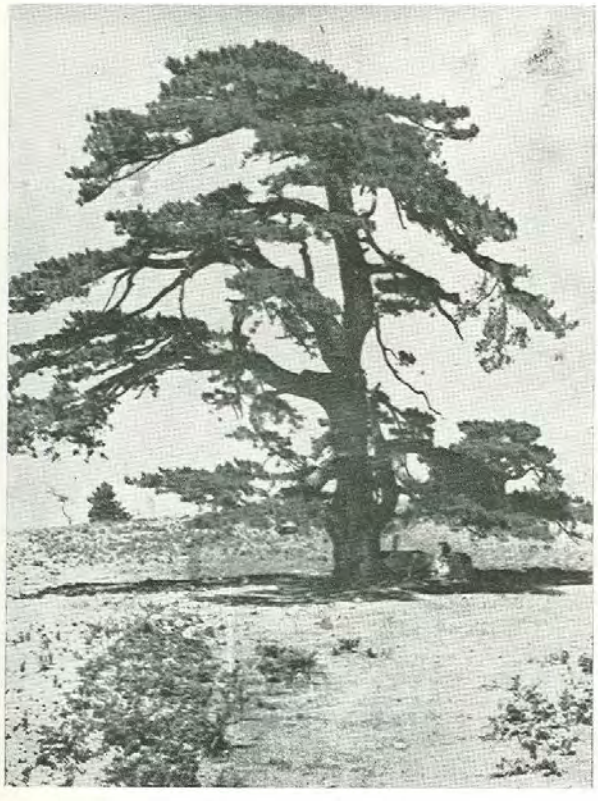

259. R. : Karabelen'de Doğlu Baba Kabri ve camı

Bu meczûb-ı İlâhî'nin kabri zirve şosesi üzerinde 970 rakımlı Kara Belen mevkı'inde, Geyikli Baba çınarına bir nazîre olan ulu bir çam ağacının dibindedir, (259. R.) Kabaca ta'mîr olunan kabrinin ayak ucuna Hüve'l-bâkıy "Dolu Baba'nın azîz- rûhûna -Fâtiha" yazılı bir taş, ayrıca, bir 'askere 'âid bir saç levha; üzerine Doğlu Baba ismi yazılıp konmuştur, (260. R.). Zâviyesinden eser yoktur.

261. R. : Küre Köyü'nde Sultan Orhan Câmi'i

KARACABEY

94 — Karacabey'de (Eski Mihalıç) Mihalıç Bey Zâviyesi:

Bir vakıf defterinde: *"Vakf'ül-emîr'ül-muhterem'ül-kebîr'ül-ecell'ül-mükerrem menba'ül-lutf ve'l-kerem hüvellezi'yy'ül zayf'ül-Melik'ül-Hallâk Mihâlıç Bey bin Abdullah 'azama'Llâhü te'âlâ kadruhu mülk-i sarîhi olan* باوشان *ve Göçebe ve Bahtiyar ve Kozdili Gölcük kariyelerini Mihalıç Kal'esi'ndeki zâviyesine vakfidüp kızı* كرخد *i mütevelliye ittiğine*" dâir evâhir-i Rebî'ül-âhir 763 (1362 başı) târîhli bir vakfiyesi vardır [3]. Kezâlik bir tahrîr defterinde *"Evkaaf-ı zâviye-i Mihâlıç Bey der nefs-i Mihalıç Mihalıç Bey ibni Abdullah kendünün Mihalıç'de olan zâviyesine bir kaç pâre köyler vakfitmiş vakfiyesinde hums-i mahsûlâtını ve rüsûm-ı 'örfiyesini cihet-i teşliyet ta'yîn idüb bâkıysi müsâ-*

1) Şekaayık-ı Nu'mâniye, a.e. , 34. S.

2) Beliğ Efendi, a.e., 235. S.

3) B.K.S. , Vakıf kayıdları defteri, 52. S. Bu defterin tanzîmi XIX. 'asırda olduğundan o zemâna kadar vakfının devâm ettiği anlaşılır.

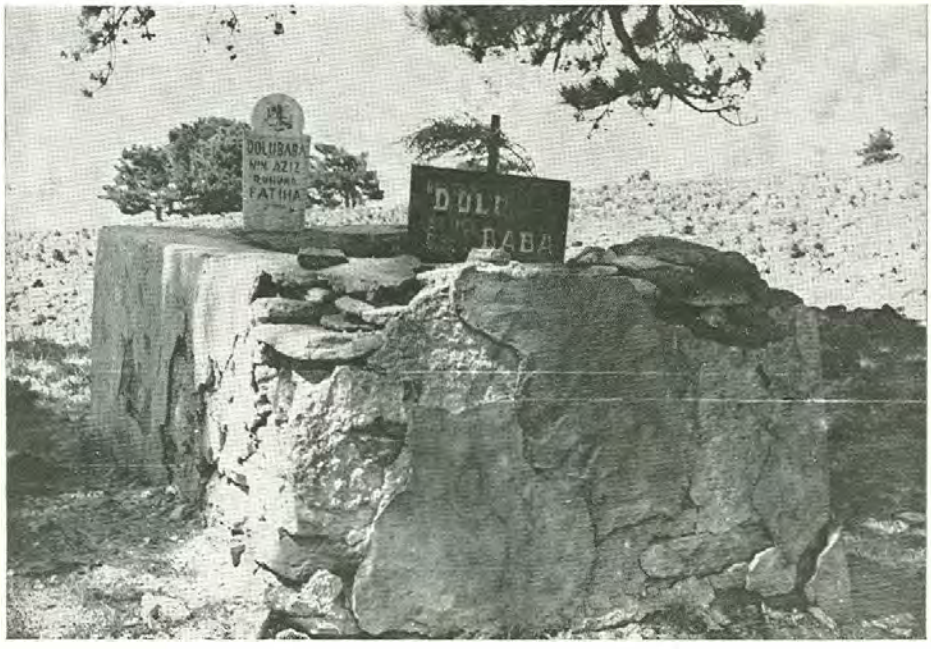

260. R. : Karabelen'de Doğlu Baba Kabri

firîne ve fukarâya sarf oluna Zâviyede bir şeyh-i sâlih ola deyû ta'yînlemiş Mezbûr vakfa Mihâliç Bey kızı oğlanlarından Hamza Çelebi oğlı Mehmed Çelebi pâdişâhımız nişânıyla mütevellîdir. Kadîm'üz-zemândan selâtîn-i mâziye nişanlarıyla vakfiyet üzere tasarruf olınur ma'mûr zâviyedir deyû kaydolunmuş Der defter-i köhne el-hâletü hâzihî mücîb-i mezkûr üzere tasarruf olınur vakfı mukarrerdir" [1] kaydı vardır. Bu son kayıd Kaanûnî devrine 'âiddir. Demek ki iki 'asır müddetle fi'ilen zâviye devâm etmişdir. Tevliyetin kızı ve kızının çocukları yoliyle tasarruf olunduğu da anlaşılıyor; iki vesîka birbirini te'kid ve ikmâl etmektedir.

Böyle beş köy kendisine verilip muhterem Emîr-i kebîr olarak vaşfedilen Mihâliç Bey kimdir? Hakkında bir ma'lûmat edinemedik. Sonra kasabaya o mu isim vermiştir? Yoksa kendisi. ismini oradan mı almıştır? Bu da vesîka olarak ma'lûm değildir. Yalnız bu zâtın kasabanın fethinde rolü olduğu âşikârdır. İsim ne kadar rumcaya benzese de, değiştirilip bu târîh safhasının unutturulması revâ değildir. 1922 de milletin Yunanlılara karşı kazandığı zaferden sonra, vâkı'â kasabaya Karacabey gibi, burada büyük bir eseri ve kabri olan mubârek ve kahraman bir şehîdin ismi verilmişdir, bu değişiklik, dîğer kasabalarda olduğu gibi, asılsız ve iğreti kalmamışdır, fekat yine de târîh zedelenmiştir [2].

Bu zâviyeden şimdi eser yoktur; yakın vakitlere kadar gelmiş olsa bile Yunanlılar kasabayı öylesine yakmışlardır ki, bu yangından sonra iz kalması zâten mümkin değildir.

KAVAK KÖYÜ

95 — Kavak'da (Seyyidî Kavağı) Süleyman Paşa Câmi'i :

Yukarıda Süleyman Paşa evkaafını gösteren muhtelif vesîkaları yazarken bahsettiğimiz gibi, Seyyidî Kavağı da denilen [3] bu köyde Süleyman Paşa'nın bir câmi'i bulunmaktadır. Vakfiyelerinde bu câmi'e imam, hatîb, müezzin ta'yîni mezkûrdur [4]. Dîğer bir vakfiyede Seyyidî Kavağı ismiyle (mahalle-i câmi'-i şerîf) olarak dercolunmuştur [5]. Seyyidî Kavağı'nın, tuzlası vâridâtı 25000 akçe ve nefs-i Seyyidî Kavağı'nın 114 hâne, 30 çift, 69 bennâk, 12 mücerredden toplanan 11200 akçe vâridâtı bulunan mühim bir yer olduğu anlaşılıyor [6]. Süleyman Paşa evkaafı hâsılâtından Kavak hatîb ve imâmına 3, müezzine 1 akçe verilmekte imiş [7]. Köy yarım adanın nihâyetinde Saros Körfezi'ne bakan tatlı meyilli bir bayır üstündedir. Câmi'i daha uzun olarak temelden yenilenmiş, eski yapıdan sağ öndeki minârenin kaa'idesi kalmışdır. Başkaca husûsiyeti olmayan basît bir binâdır.

1) Ömer Lutfi Barkan, a. ma. , 306. S. 2. sayı vakıf (Kaanûnî Devrindedir).

2) Mihaliç gibi nâdir bir isme II. Sultan Murad zemânında da tesadüf ediliyor. (Mihaliç kadı) isminde bir zâtın Gelibolu'daki medresesi ve vakıfları vardır: Tayyib Gökbilgin, a.e. , 293. S.

3) Kavak, muhtarlık, Evreşe Nâhiyesi, Gelibolu Kazası, Çanakkale Vilâyeti, Mes. Y. K., 643. S.

4) Ev.K.K., 990 No:, Vakfiye-i evvel-i Rumeli-Anadolu defterî, eski 153, yenî 160. S.

5) Bş. V. ar. , yenî 2 No: , defter-i evkaaf-ı merhum Süleyman Paşa, 959 senesiBYaa(pltted,i

6) Tayyîb Gökbilgin, a.e. , 164. S.

7) Tayyıb Gökbilgin, a.e. , 166. S.

KAYMAKLI

96 — Kaymaklı Köyü'nde Orhan Gaazî Câmî'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

KAYMAS

97 — Kaymas Orman Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

KUYUMCULU

98 — Kuyumculu Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

KÜÇÜK KAYNARCA

99 — Küçük Kaynarca Köyü'nde Şeyh Muslihüddin Câmi'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

KÜRE-İ KEBÎR

100 — Küre Köyü'nde Sultan Orhan Câmi'i:

Sultan Orhan'ın vakıf hesâbları defterinde 927 (1521) den (1566) ye kadar olan vazîfeler ve masrafları kayıdlıdır. Bunda Küre-i Kebîr ve Küre-i Sagıyr adında iki köyden bahis vardır [1]. Ancak bu gün bir tek Küre Köyü olup Söğüd'den Bilecik'e giden şosenin 5. km. sinden sapılır. Küçük Küre Köyü şimdi yoktur. Vakıf kayıdlarında da bir dânesinden bahis vardır: *"Câmi'-i şerîf-i sâhib'ül-hayrât merhûm ve magfûrün leh Hazret-i Sultan Orhan der karıye-i' Küre der Kazâ-i Söğüd"* [2] Şimdiki Küre'nin Küre-i Kebîr olduğu tahmîn olunabilir [3]. Esâsen o civâr devletimizin beşiğidir; şoseden köye sapılınca, karşıya gelen dağın doruğunda (Dursun Fakıyh) yatmaktadır. Ma'lûm olduğu üzere Küre ma'den çıkarılan yer demektir. Memleketimizde bu isimde on köy ile Kastamonı'da bir kazâ bulunmaktadır.

El'ân canlı olan mahallî menkıbelere göre, Orhan Gaazî Devri'nde bu köye, başlarına yeşil saran ve kendilerine emîr denilen, Kayı'lara mensûb, 55 hâne yerleştirilmiş, civârdaki Avdan ve Eren Köyü halkı da naklolunarak kariye teşkîl olunmuş; sonra Kütahya'dan 'amele olarak gelen 20 hâne de bir ayrı mahalle kurmuşlar. Bu gün iki mahalle birleşmiş gibidir. Belki de Küre-i Kebîr'in teşkîli de böylece olmuşdur. Bu köyden kömür çıkmaktadır. Osmanlı Devri'nde Türkiye Ma'denleri eseri, Bilecik'den top güllesi çıkarıldığına dâir vesîkalar koyduğu hâlde [4], bu köy için bir ma'lûmât vermez.

Bu günkü câmi' yepyenidir ve hâricen 16×14 eb'âdındadır. Ahşâb hatıllı moloz taşıyla işlenmiştir. İki sırada 20 penceresi olup, alttakiler yüksek, üsttekiler kısadır ve tavana bitişiktir. Bir iç mahfili vardır. Câmi' son def'a 1318 (1902) de Sultan Hamîd tarafından ta'mîr ettirilmiştir. Minâre ahşâb iken 1950 de kesme taş kaa'ideli, 23 m. yüksekliğinde bir tuğla minâre yapılmıştır, (261. R.). Câmi'de (Söğüd Voyvodası Ahmed Ağa'nın vakfıdır sene 1254) yazılı bir şamdan bulunmaktadır [5].

KÜRE-İ SAGIYR

101 — Küre-i Sagıyr Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i:

Küre-i Kebîr Köyü'ndeki câmi'den bahsederken Küre-i Sagıyr Köyü'nde bir Orhan Câmi'i olduğunu berâberce bildirmiştik. Ancak bu câmi' sâdece kayıdlarda kalmıştır. Şimdi köy dahî yoktur. Söğüd - Bilecik şosesine yakın Küre Deresi denilen vâdînin başındaki binâ enkaazının bu köye 'âid olduğu söylenmektedir.

1) B.K.S., 33. C., 137. S.
2) Ev. K. K., Bursa esas 1/2, 3075. sıra.
3) Mes. Y. K., 782. S.
4) Ahmed Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Ma'denleri, İstanbul 1931.
5) Bu ma'lûmatı ve Söğüd civârına 'âid hemen bütün araştırmaları temîn eden Söğüd'ün yerlisi, Göl Pazarı orta mekteb müdiri Hasan Ertekin Bey'e teşekkürlerimizi tekrar 'arz ederiz.

102 — Lâpseki'de Süleyman Paşa Câmi'i:

Çanakkale'den şimâle doğru giden yolun üzerindeki bu küçük kasabada Süleyman Paşa'nın bir câmi'i vardır. Vakıf kütüğünde *"Haremeyn-i muhteremeyn hazînesinden mazbût evkaafdan Gelibolu ve Bolayır ve gayrıda vâkı' merhûm ve mağfûrün leh Şehzâde Gaazî Süleyman Paşa evkaafı"* miyânında *"Lâpseki'de vâki' câmi-i şerîfde imâmet vazîfesinin Mehmed Efendi ibni Ali'ye tevcihi 17 Rebî'ul-âhir 1275 (1858)"* kaydı vardır [1]. Süleyman Paşa evkaafı tahrîr defterinde de *"Kazâ-i Lâpseki der Anadolı"* Hâs, Çanı, Sofular kariyelerinin bu câmi'e mevkuuf olduğu yazılıdır [2].

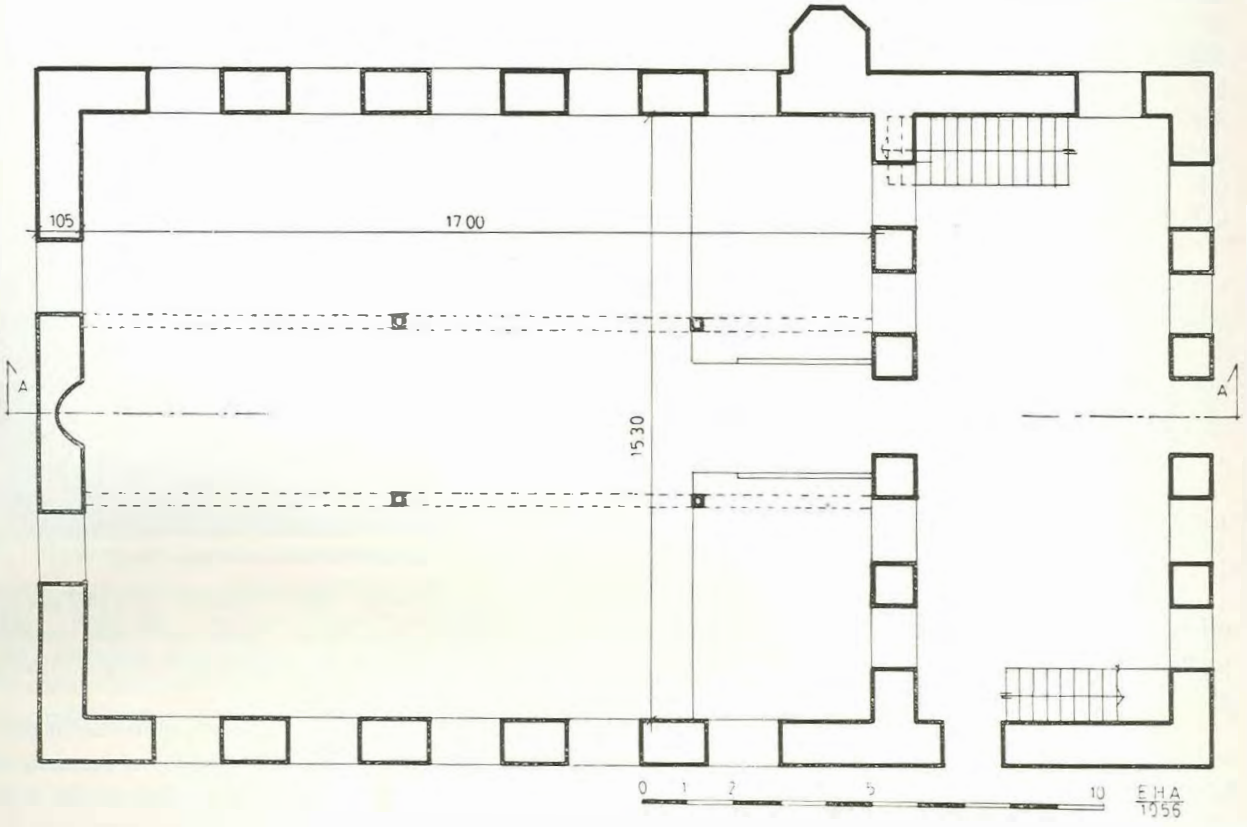

262. R. : Lâpseki'de Süleyman Paşa Câmi'i planı

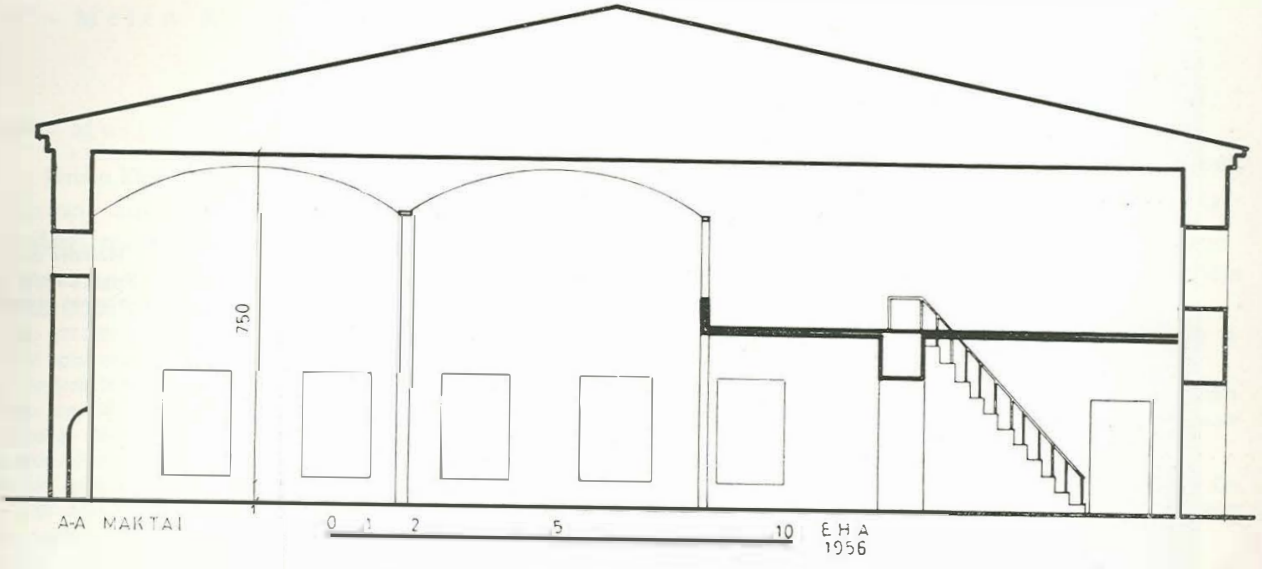

263. R. : Lâpseki'de Süleyman Paşa Câmi'i mâkta'ı

1) Ev. K. K., Bursa esas 1/2, 2596. sıra.

2) Bş. V. ar. yeni 2 No: , son sahîfe.

Câmi' dik bir yamaç üstündeki sedde kurulmuştur. Bu günkü binâsında, yalnız mihrâb duvarı ve minâre kaa'idesi eskidir. Minâreden bitişdiği duvarın ve mihraba göre mütenâzır, karşı cidâın yeri belli olur. Ön taraf da sed hizâsındadır. Bundan şimdiki binânın eskisine müsâvî yapıldığı netîcesi çıkmakdadır. (262., 263. R.) de basît plânını verdiğimiz bu câmi' Göynük'deki ile hemen 'aynı eb'addadır ve emsâline nisbetle epeyce yüksekdir; bundan istifâde ile, iki katlı bir son cemâ'at yeri yapılabilmişdir. Üst seviye iç mahfille birleştiğinden, yukarı katta pek geniş bir sâha elde edilmişdir. İçten içe yükseklik 7.5 m. dir. Sağda solda beşerden yirmi, mihrâb tarafında iki altlık beş üstlük pencere vardır, (264. R.). Kıble duvarında da dört altlık pencere mevcûddur. Epeyce bozulmuş olmakla berâber, mihrâbda sekiz sıra güzel istalaktit, ilk yapıdaki şekliyle, durmaktadır. Başka husûsîyet yoktur; her taraf sıvalıdır.

Lâpseki'de bir de harâb hamam varsa da, ismi ve bânîsi bilinmiyor. Süleyman Paşa'ya 'âid olması 'akla yakın geliyor. Fekat Lâpseki'de bir de Hüsâm Bey bin İbrahim' in vakfı bir hamam olduğundan onun yapısı olması da muhtemeldir[1]. Onun defterdeki kaydı şöyledir: *"Hamam der kasaba-i Lâpseki der mukaata'a-i Gelibolı 1000"*.

264. R. : Lâpseki'de Süleyman Paşa Câmi'i

MALKARA

103 — Malkara'da Süleyman Paşa Câmi'i : (Eski Câmi')

Vakıf kayıdlarında Süleyman Paşa'nın kasabada bir câmi'i olduğu yazılıdır[2]. Bâdî Efendi, bu câmi'in Paşa nâmına Hüdâvendigâr tarafından yapıldığını, aslının çatılı olup 1306 (1888-90) da Sultan Hamîd tarafından yeniden yaptırıldığını bildirir[3]. Fekat vakıf kayıdları câmi'in Süleyman Paşa'ya 'âid olduğunu gösteriyor. Böyle söylenip gelen hatâlı rivâyetlerin bir kaçına şimdiye kadar şâhid olduk.

Şehrin yukarı kısmında bulunan bu câmi'in aslı da çatılı imiş, Sultan Hamîd tarafından yaptırılmadan çekilen bir Malkara panoramasında bellidir. (264. R.) 1306 daki şeklidir; bunda yalnız minâre eskidir. Son zemânlarda bu binâsı ve minâresi harâb iken 1957 senesinde câmi' ihyâ olunmuş, minâre iki ehl-i hayr tarafından temâmen yeni olarak yapılmışdır.

265. R. : Malkara'da Süleyma Paşa Câmi'i (1300-1882 târihindeki resmi)

1) Bş. V. Ar., İstanbul Vakıfları tahrîr defteri, 251 No:, 10. vakıf.

2) Bâdi Efendi, a.e., 3. C., 61. S.

3) Ev. K. K., 729. No: defter 94-103. S.

MEKECE

104 — Mekece'de Orhan Gaazî Zâviyesi:

Geyve ile Lefke (Osmaneli) arasında bir demir yolu istasyonu, 'ayni zemanda İznik'den inen yolun kavuşağı olan bu köyde, bir Orhan Gaazî Zâviyesi olduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Bu vakfiye evâsıt-ı Rebî'ül-evvel 724 (1324 Mart) târîhli olup farsca yazılmıştır. Asıl metin yirmi üç, şâhidler dört, tasdıyk ve târîh de üç satır olmak üzere, cem'an otuz satırdır. Ayrıca yan tarafa, yedi şahid imzâsı 'ilâve edilmiştir. Vakfiyenin yazısı kalem-i reyhânîdir [1].

Orhan Gaazî Nâhiye-i Mekece'yi bütün hudûdıyla vakfedip bir zâviye te'sîs etmekte ve tevliyeti âzâdlısı (Şerefüddin Mukbil)e, ondan sonra hânikaah bendegânının çocuklarından en sâlih olanına bırakmakta ve hizmetleri karşılığı hâsılâtın 'öşrünü almalarını ve kalanını ehl-i 'ilme ve gelip geçen fukarâya, miskinlere, dervişlere sarfedip kudretlerince gayret etmelerini şart koşmaktadır. Müstehak olmayanların müsâfir kalmaması ve Orhan Gaazî'nin kendi evlâd ve ahfâdının bendegânın 'öşür hissesine ve hânikaah masrafına ayrılan kısma müdâhaleleri olmaması da vakıf şartları miyânındadır. Şâhidler arasında, Çoban bin Osman, Melik bin Osman, Hamîd bin Osman, Bazarlu bin Osman, Fatma Hâtûn binti Osman, Mâl Hâtûn binti Ömer Bey, Melek binti Melik, Efendi binti Akbaşlu vardır. Bunların dördü Osman Gaazî'nin oğlu, biri kızı biri zevcesi Mâl Hâtûn ve biri de Torunu Melek Hâtûn.dur [2]. Efendi Hâtûn ise Ak Başlu ve yâ Ak Timur isimleriyle anılan birâder-zâdesi'nin kızıdır. Şâhidlerin ismi kaydedilip târîh konarak satırlar bitirilmiş, sonra yan tarafa Sultan bin Orhan, Süleyman bin Orhan, İbrahim bin Orhan şâhid olarak daha ince bir kalemle yazılmış ondan sonra Mehmed bin Ebî Bekir, Dolacı bin Cemâlüddin-i Hâfız, Mehmed bin Mahmud'ül Mütetabbib ﻟﻪ bi hattihî [3], Abdülvâhid bin Mehmed'ül-Sıvâsî şâhid olarak 'ilâve olunmuştur. Bu vakfiyeden Mekece Zâviyesi ile berâber Osman ve Orhan Gaazîlerin oğullarının isimleri de anlaşılmakdadır. Bunlardan Çoban Bey, Orhan Gaazî Devri'nin 23. sıra numarasında câmi'i ve 44. sıra numarasında türbesinden bahsedilen zâttır. Orhan Gaazî'nin Sultan ismindeki oğlundan hiç bir münâsebetle bahsedilmediğine göre, genç vefât eylemiş olmalıdır.

Bu vakfiyede Orhan Gaazî tuğrasının bulunması, onun, 724 (1324 Martı) başında saltanat sürdüğünü göstermesi lâzım ise de, birinci mertebede şâhid olarak hep Osman Gaazî oğullarının ve ta'allûkaatının sıralanması ve Orhan neslinin ikinci plânda kalması, henüz Osman Gaazî mensûblarının söz sâhibi olduğuna bir işâret sayılsa gerektir [4]. Babasının son hastalık senelerinde Orhan Gaazî'nin bir vekîl ve nâib gibi hareket ettiği de kabûl edilen bir vâkı'a olduğuna göre [5], böyle tuğralı bir vakfiye tanzîminde bir beis görmemiş, bununla berâber kardeş ve yeğenlerinin zımnî muvâfakati demek olan şâhidliklerini temînden geri durmamıştır. Bir de 'akla, tuğranın bir, iki sene sonra 'ilâve edildiği gelmeyor değildir. Bu nokta-i nazârların üstünde durulması lâzımdır, zannederiz.

Bu mühim zâviyeye bütün Mekece Nâhiyesi'nden başka, vakıflar da yapılmıştır. Gördüğümüz bir dânesi, bir tahrîr defterindedir *"Karye-i Hisarcık tâbi'-i İznik* [6] *Orhan Bey tâbeserâhü Mekece'de olan 'imâretine vakfitmiş sultanımız hazretlerinden* (Kaanûnî) *mukarrernâmeleri vardır"* [7].

MELEN KÖYÜ

105 — Melen Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i: (Bk: Çandı Câmi'ler)

MUSTAFA KEMÂL PAŞA

106 — Mustafa Kemal Paşa'da (Kirmastı) Lâlâ Şâhin Paşa Câmi'i:

Orhan Devri 32 sıra numarasında Lâlâ Şâhin Paşa'nın Bursa'daki medresesi bahsinde dercettiğimiz 749 (1348) Haziran) târihli vakfiyesinden, Kirmastı Kal'esi dâhilinde Mescid'ül-câmi', karşısında zâviye ve medrese inşâ ve vakfedildiği anlaşılmakta idi. Burada vakfiyeyi tekrara hâcet yoktur.

1) Vakfiye neşredilmiştir; Bk: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Gaazî Orhan Bey vakfiyesi, Târih Kurumu Belleteni, Ankara 1941, 277-288. S. Uzunçarşılı bu makaalesinde vakfiyenin yazı cinsî için nesh-i Selçûkî diyorsa da, reyhanî vasfı bârizdir. O devirde henüz Şeyh Hamdullah'ın koyduğu kaa'idelerin vuzûhu mevcûd olmamakla, ba'zı harflerin bir azıcık benzemesi mümkin olabilir, kalemine sâhib olan bir hattatda bu benzemeler bulunmaz; amma Orhan Gaazi Devri'nde bu kudretde hattat bulmak kolay değildir.

2) Mal Hâtun Şeyh Edebâli'nin kızı olarak bilinmekte idi; bu vakfiyeden babasının Ömer Bey isminde biri olduğu anlaşılıyor. Acaba Şeyh Edebâli'nin kızının adı ne idi?

3) Bi hattıhî, kendi el yazısıyla demektir; Bu işâret, vakfiyenin tamâmına da şâmil midir? Vesîkanın neşr olunan fotokopisinden hatların farklarını ayırd etmek kaabil olmadığından bir şey söyliyemeyiz.

4) Muhterem İsmail Hakkı Bey Osman Gaazi'nin o târihde vefât etmiş olduğu neticesini çıkarmaktadır.

5) Bk: Mevlâna Neşrî, Taeschner tab'ı, 43. S. 'Alâüddin Bey ağzından *"Atam hâl-i hayâtında pâdişahlığı sana tefvîz itmiştir Sen tururken bana ne iş düşer"*.

6) Mes. Y. K., 509. S. de, İznik'e değil de yakınındaki Osmaneli'ne (Lefke) ye tâbi' bir Hisarcık köyü vardır. Bu olması muhtemeldir.

7) Bş. V. Ar., 27 No: Koca İli tahrîr defteri, 142 S., 929 târihli.

Zikrolunan eserler Kirmastı Çayı'nın kenarında olup, câmi' hepsinden ziyâde, suya yakındır. Anlaşılan tam dere yüzündeki kal'e duvarları üstüne inşâ edilmişti.

Vesîkalar, nehrin taşmasından doğan, hasârları nakletmektedir. 21 Muharrem 1202 (2 Teşrîn-i Sâni 1787) târîhli bir kadı sicili *"Irmak kenarındaki kârgir sed duvarının küllîyen nehr-i cârî taşların almağla müceddeden"* inşâsını göstermektedir [1]. Sed duvarı 'aynı zemanda kal'e duvarı olup, bu sicilden, 30 arşın = 22.74 m. boyu 5 arşın = 3.80 m. yüksekliği ve 3 arşın = 2.27 m. genişliği bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine 'aynı menba'da, yıkılmış olan câmi'in duvarlarının, 1.5 arşın = 1.14 m. kalınlığında ve 9 arşın = 6.82 m. yüksekliğinde inşâ olunup 12 penceresinin yapılması ve *"Hisar duvarı üzerine kurulmuş olan kadîmî minâre ta'mîri mümkin olmayıp külliyen hedm ve müceddeden binâya muhtac olmağla tuğla minâre tecdîd"* edildiği görülmektedir. Masrafın yekûnu 771600 akçe = 6430 kuruşdur. Mevcûd minârenin temâmı bu yapılan olmayıp, Receb 1238 başı, (1823 Mart) da gövdenin tekrar inşâ olunduğu cenûb-ı şarkıy cebhesinde kapı üstünde bulunan dört satırlık ta'lık kitâbeden anlaşılıyor:

1 — Bunda Lâlâ Şâhin'in vaz'itdigî meyl-î eser — Rûzigârın germ ü serdinden olunca sernügûn
2 — Dest-i hi himmetle muvaffak oldı tecdîdê anî — Bir semâhat-şîmekim Hak ömrünî kılsın füzûn
3 — Bir müezzin çıkdi i'lân eyledî târîhinî — Bu minâr-î nev binâ-yî dîne bâlâ bir sütûn
'Amel-i es-Seyyid el-hâc Mehmed — sene 1238 gurre-i B Sa'îd'ül-Bursavî

Bu kitâbe her halde sâde gövdeye 'âid olmalıdır. Zîrâ kaa'ide ve küp daha eskidir. Minâre evvelce sâhilde iken, yerini değiştirmek mecbûrîyeti duyulmuş ve nehirden mümkin mertebe uzağa yapılmıştır.

Irmak kenarında bir takım kârgir kütleleri ve duvar bakıyyeleri görülmektedir . Buradan minâreye 10 m. kadar mesâfe olmakla câmi'in takrîben 10×10 eb'âdında bulunduğu tahmîn mümkindir. (266. R.) de bu vaz'iyeti tesbît ettik. Esâsen câmi' medresc ve türbe ilc çevrili olduğundan, başka dürlü olması da pek kaabil değildir. Câmi'in ne vakıt yıkıldığına dâir ma'lûmât edinilemedi. Türbenin mihrâbı cenûbdan 42° şarka dönükdür, hâkıykatde 30.5° olması lâzımdır. Diğer Orhan Devri câmi'leri garba müteveccih iken, bu aksine şarka dönüktür. Bu mutâla'a ancak türbe ve câmi'in 'ayni istikaamette olması hâlinde doğrudur. Câmi' doğru dürüst belli olmadığından daha başka bir tahkıyka imkân yoktur.

107 — Mustafa Kemal Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Medresesi:

Vakfiyede bahsi geçen medrese, câmi' ve türbenin şimâlinde, dik yokuşun başındadır. 1923 den sonra kurban derilerinden elde edilen para ile yerine mekteb yapılmıştır. O târîhde medrese çok harâb imiş [2]. Mektebin sed teşkîl eden şimâl duvarı iri kesme taşlarla yapılmışdır; eskiliği bellidir. Bundan mektebin; medrese bedeni üzerine yapıldığı anlaşılmakdadır. Bu duvar 25.35 m., dîğer dıl'ı ise 24.70 m. olup medresenin ölçülerini göstermekdedir. Orta avlunun önü açıktır.

Lâlâ Şâhin Paşa'nın ismini taşıyan bu ilk mektebin hududlarını ve medrescden kalan şimâl duvarının boyunu (266. R.) de gösterdik.

108 — Mustafa Kemal Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Zâviyesi:

Vakfiyede câmi'in mukaabilinde gösterilen zâviyenin yeri olsa olsa câmi'in şark tarafı olabilir. Başkaca bir ma'lûmat olmadığından yeri kısaca yazı ile işâret olunmuşdur.

109 — Mustafa Kemal Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Hamamı:

Bir vesîkada *"Şâhin Lâlâ vakfından Bursa'daki dükkânlar yanmış Mihalıc Kazâsı'na tâbi' Kirmastı kariyesinde câmi' hamam dükkânlar harâb olup binâ ve ta'mîre muhtac oldığından cümlesi 16300 akçe ile ta'mîri 9 Cemaziy'ül-âhir 967 (1560 8 Mart)"* [3] denmekdedir. Bahsedilen hamamın hâlâ mevcûd olup olmadığı, var ise kasabadakilerden hangisi olduğu mahallinden soruşduruldu; fekat bilen çıkmadı.

110 — Mustafa Kemal Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi:

Vakfiyede türbeden ve vazîfelilerden bahis yoktur. Paşa vakfiye târîhinden otuz sene sonra, 778 (1376) da vefât etmiştir. Türbe o târîhden sonra yapılmış da olsa, hey'et-i 'umûmîyeden ayırıp Orhan Devri'nden hâric tutmağa mahâl yoktur. Biz de burada dercetmekteyiz.

Yukarıda bahsi geçen 21 Muharrem 1202 târîhli vesîkada *"Türbede ihdas olmacak pencereler ve cevânib-i erba'ası kârgir olmak üzere ta'mîri terbî'an 243 arşın murabba'ı"* dan başka bir tafsîlât yokdur. 243 arşın murabbaı

1) B.K.S., 1202 senesi defteri, 64. S.
2) Bu ma'lûmâtı lûtfeden Eski Belediye Reîsi Mûsâ Özol Beyefendi'ye teşekkür ederiz.
3) B.K.S., 81. C., 31. S.

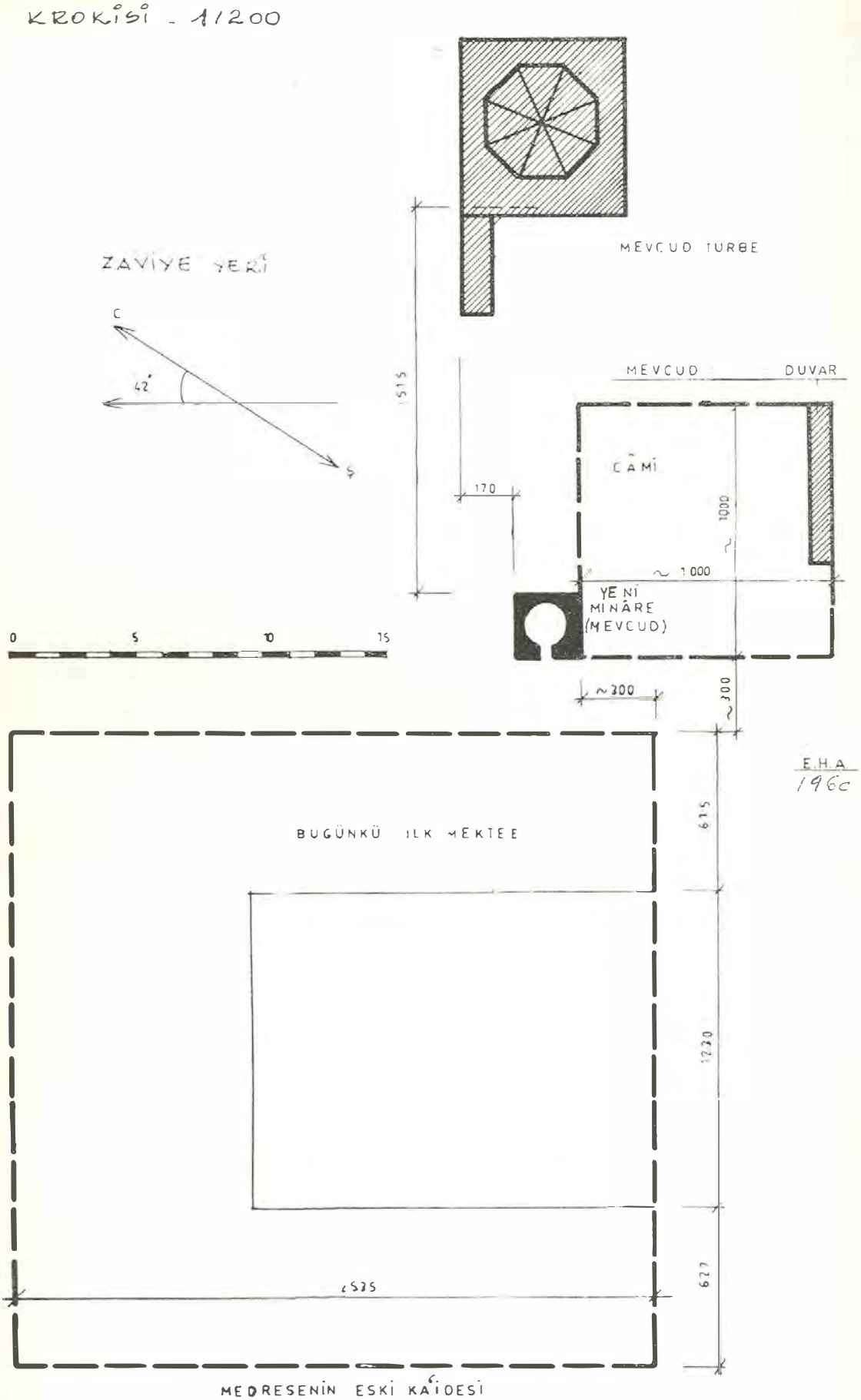

266. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin manzûmesi vaz'iyet plânı

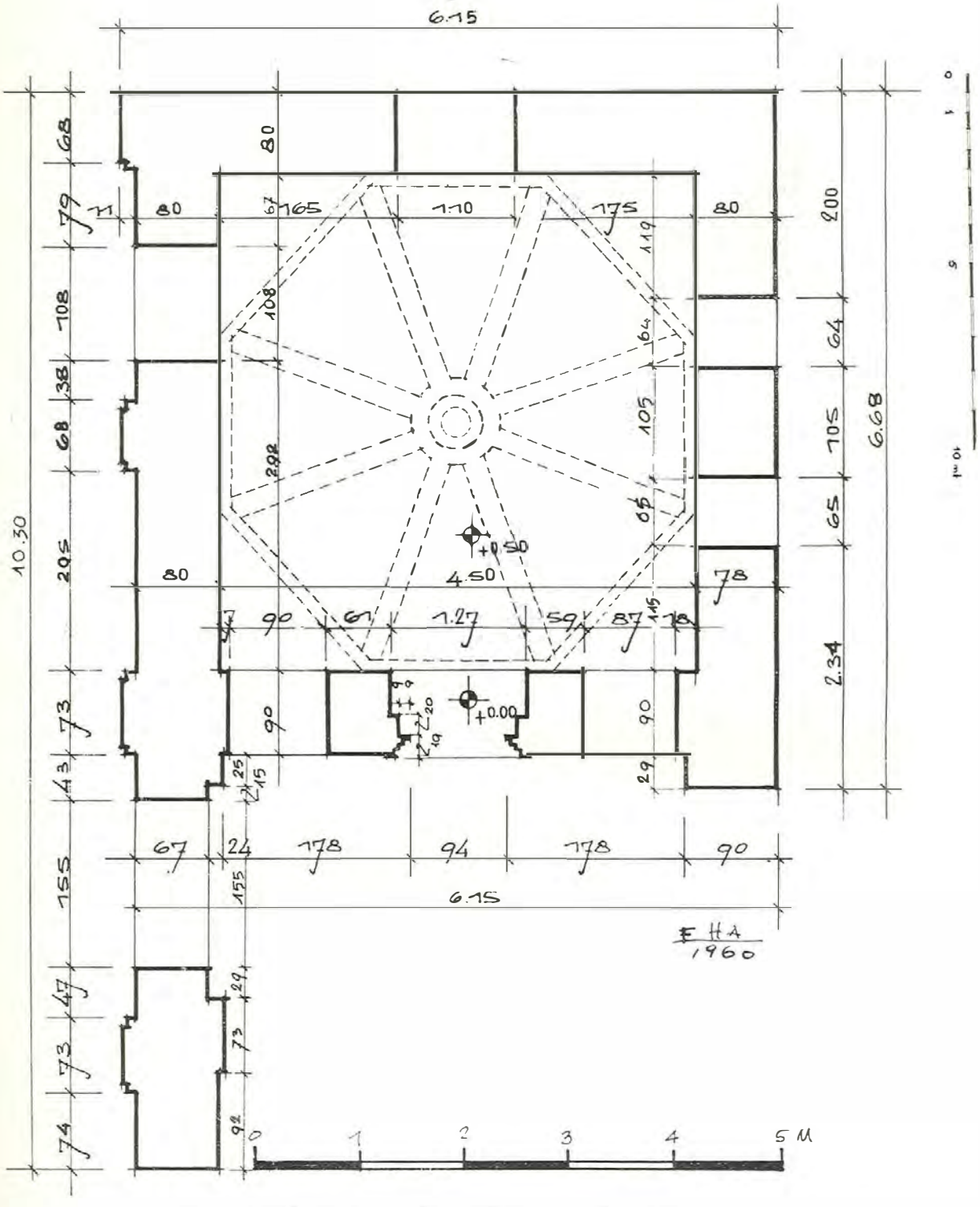

267. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi plânı

= 136 m² de aşağı yukarı hâricî duvarların sâhasına tekaabül eder. Pencere ihdâsı da zâten birbirine müsâvî olmayan pencerelerden ba'zılarının yeniden açıldığı ma'nâsına gelebilir. Bunlar da garb yüzündeki iki ufak pencere olsa gerekdir.

Türbe Selçuk plânına uygun bir gövde üzerine, yer yer yamanmış, yabancı motiflerle yapılmışdır. Bizce ma'lûm olan sivri külâhlı beş Osmanlı künbedinden biridir, (267., 268., 269., 270. R.). Binâ içden içe 4.50 × 4.70 eb'âdında bir dört dılı'lı kaa'ide üstüne birbirini kesen tonozlu köşe 'alîkalarına oturan sekiz dılı'lı bir külâh ile örtülüdür. Külâh 15 sm.lik iri kavallarla bölünmüş olup, tepede bir simidi ihtivâ eder. Anahtar bir Selçuk geçmesiyle süslüdür.

(271. R.). Bu çubuklar, özengide Yunan arşitravlarındakilere benzer takozlara oturur. Onların altında da, bir Bizans taklidi silme vardır. Türbenin dâhili için söylenecek başka bir şey yokdur, her taraf yeni bir sıva altındadır. Önünde bir eyvân olduğu, şimâl medhâl cebhesindeki izlerden ve şarkda kısmen mevcûd pencereli ve kitâbeli duvardan anlaşılmakdadır. Fekat bu duvarın üst kısmı yeniden örülmüş bulunduğu gibi, ucundan bir kısmı da noksandır. Eyvânın garb duvarının ise, acak 30 sm.lik bir parçası kalmıştır. Bu sebeble derinliği ve tonozun vaz'iyeti sarih olarak bilinemediğinden bir restitüsyon plânı yapmanın fâidesi yoktur. Esâsen nehre yakın olan garb duvarı da harâb olarak ta'mîr görmüş, sıva ile kaplanmıştır. Biz de restitüsyon denemesi yapmaktan vaz geçerek, hâl-i hâzırı göstermekle iktifâ ettik.

Hâricde duvar satıhları topdan bir Bizans cebhesine benzer. Dişli kemerler, başlıklı plastrler, kemerleri lotüs yapraklı ve boğumlu silmeli pencereler, rozaslar bunu gösterir, (272., 273., 274. R.). Kemerlerden sonraki tezyînât

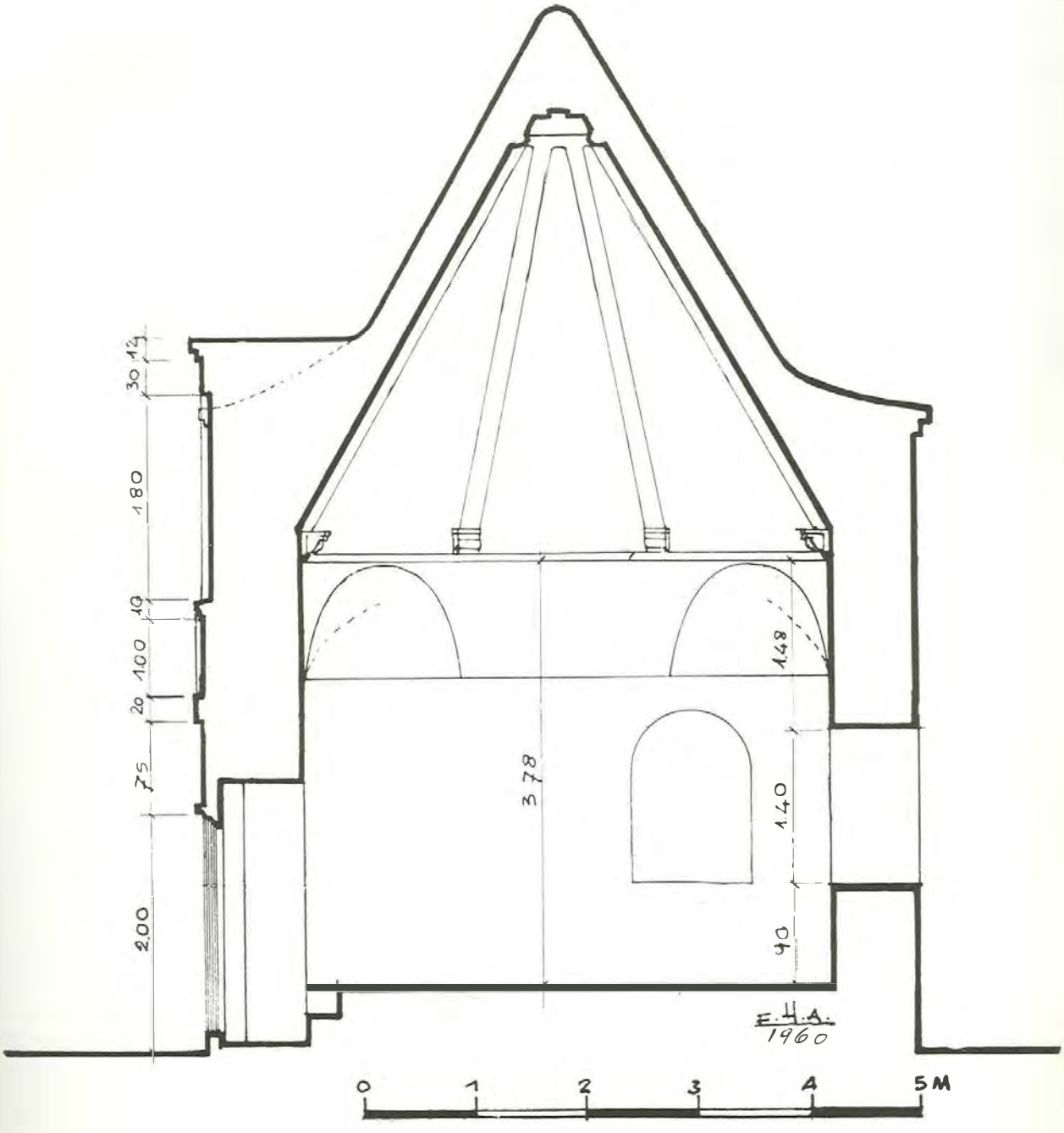

268. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi makta'ı

269. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi şimâl cebhesi

bir geçme zincirin üstünde memeli sivri kemerciklerle meydana çıkan ufak konsollar, sivri sarkmalar ve destere dişi motiflerle yapılmışdır. Hüdâvendigâr Câmi'inde de benzeri vardır (273., 274. a, b. R.). Bu cebhe üç tuğla bir kesme taşla işlenmiştir. Cenûb cebhesi de böyledir. Bu yüzdeki pencerenin kemeri yonma olmayıp üç tuğla bir taşla yapılmıştır. Plastrlardaki kemer yasdıklar, pahı yatık, Bizans'ın 'asabası pek ince, ma'lûm silmeleriyle yapılmışdır.

Şark cebhesindeki eyvân duvarının ucu kör bir kemerle nihâyet bulmakta olup kemerin yarısından fazlası noksandır. (270. R.) de görüldüğü gibi, yarısından azı bile dîğerlerinden yüksek ve tabî'î daha da genişdir.

Binânın esas şimâl cebhesi, eyvân altında olduğundan, aslında da sıvalı idi. Kapı ve pencere söveleri mermerdir. Kapı üç diş ve bir kavaldan mürekkeb olup bizansvâri bir üslûbla gönye-burun kesilmiştir, (275. R.). Başlığı da Lotüs yaprakları ve dallarıyla süslü olduğundan bir Bizans parçası denebilir. Halbuki bir yerden akdarma olmayıp, burası için bu uslûbda yapılmıştır. Zîrâ, üstünde iki parçadan mürekkeb aynanın ortası iki merkezli bir sivri kemerdir. Etrâfı ve kemer yüzleri yine Lotüs gibi yaprak ve dallarla süslü bulunmakla, karışık bir tezyînât şekline gidildiği âşikâr olmaktadır.

Bu yabancı süslemeler yanında pencere söveleri baştan aşağı yazı ile kaplıdır. Yazı Selçuk neshidir. Kapıya karşı durunca, sağ pencerenin alt sövesinde 7×75 sm. eb'âdındaki yazı, (276. R.).

« العز الدائم والاقبال والنصر والحمد والمجد والثنأ الجميل العز الدائم والاقبال والنصر والحمدوا[1]... »

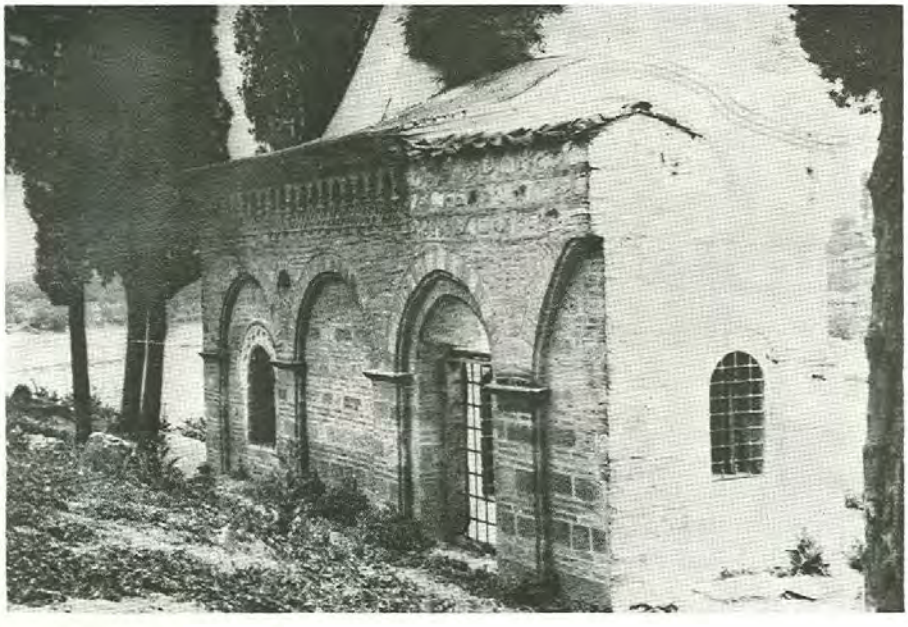

270. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi şark cebhesi

1) Bu du'ânın ikinci tekrârı bu kadardır.

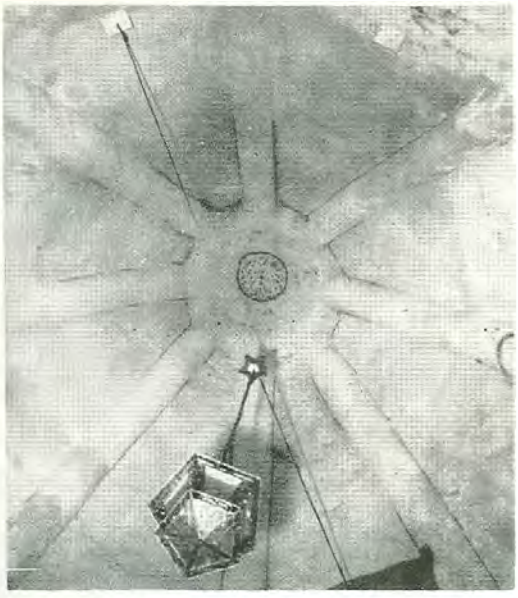

271. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi külâhı

272. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi cebhe tafsilâtı

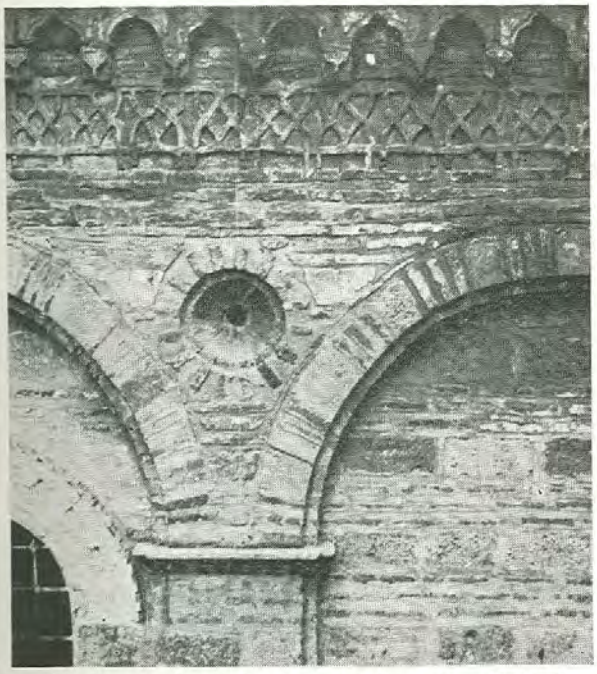

273. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi cebhe tafsilâtı

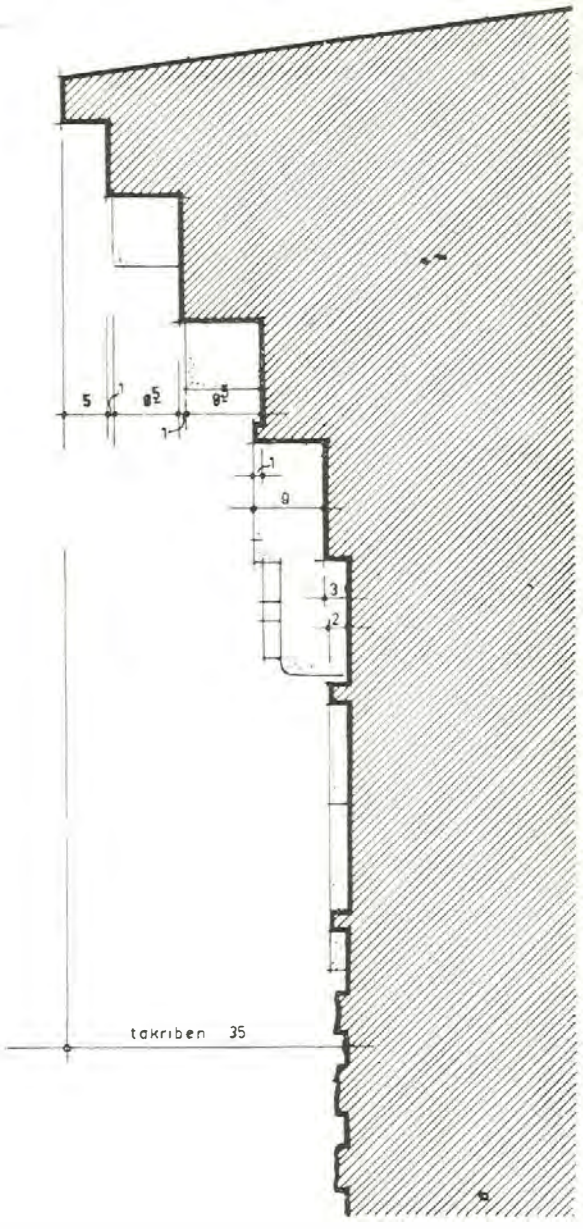

274. b. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi saçak kornişi tafsilât makta'ı

275. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi kapısı

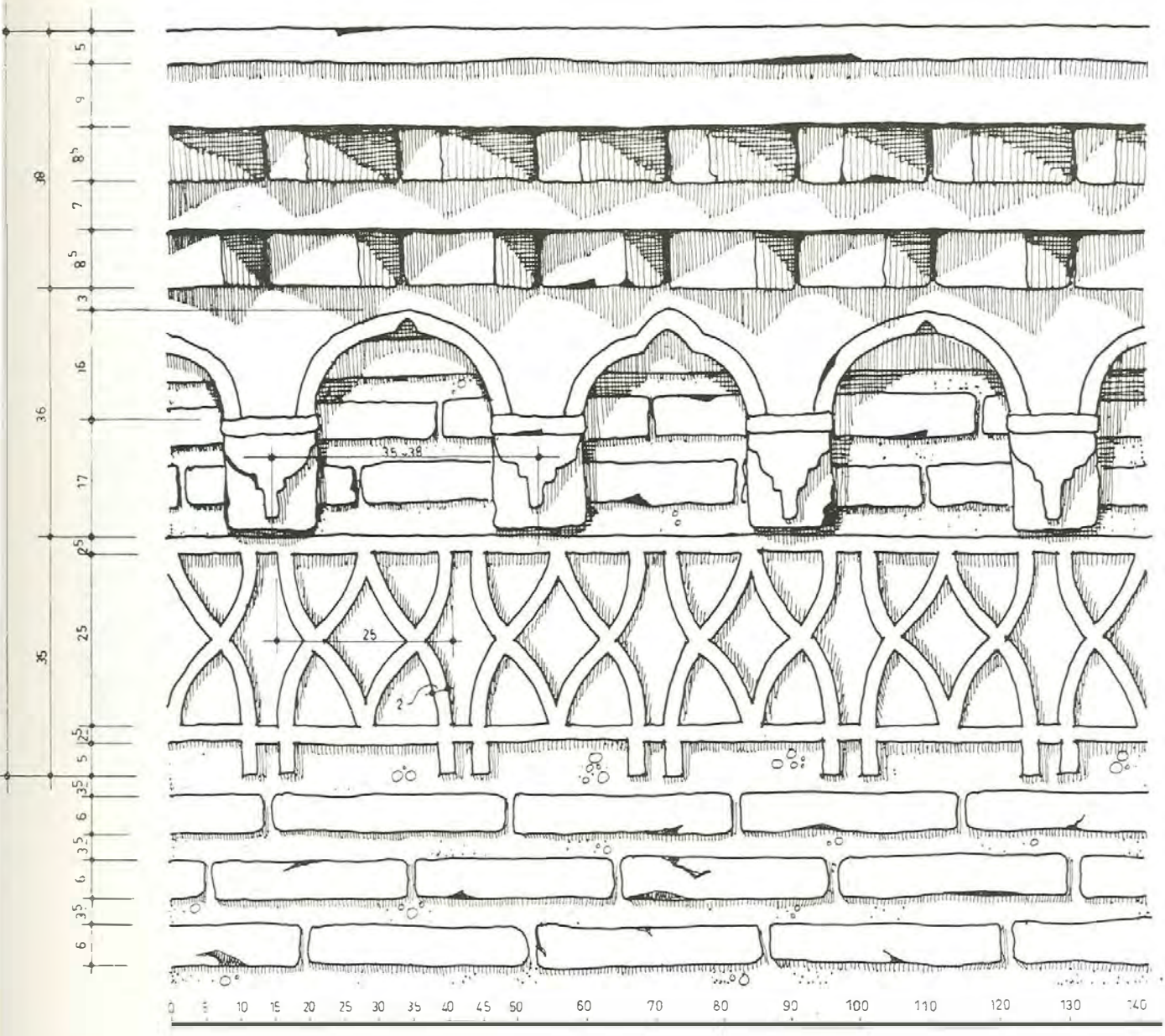

274. a. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi saçak kornişi tafsilâtı

276. R. : M. Kemâl Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi
sağ pencere alt başlığı

Sağdaki şaakuulî söve parçasında, aşağıdan yukarı «...لله والفراق للفراق» Solundaki şaakuulî sövede de yukarıdan aşağıya «...لله والفراق للعز» du'âları yazılıdır. Sol pencerenin alt başlığında (277. R.) «العزا لدائم والنصر والمجد والحمد والبقاء الجميل والعمر الطويل والعمل الصالح وخير واسع...» sağındaki sövede de aşağıdan yukarı «...لله العز» solundaki sövede de yukarıdan aşağı «...لله العز» yazıları vardır.

Bundan başka yere düşmüş yanlık söve parçalarından birinde 90 × 7.5 sm. eb'âdında Muhammed Sûresinden: «يحلون فيها من اساور من ذهب ان الله يدخل الذين آمنو وعملوا الصالحات جنات تجرى من تحتها الانهار» aynı satırda Fâtır Sûresi 33 âyet «ولؤلؤاً ولباسهم فيها حرير»[1] yine 'aynı satırda, Hacc Sûresinden 24. âyet, «وهدو الى الطيب من القول وهدوا الى صراط الحميد» hakkedilmişdir. Yerdeki dîğer sövede, 'aynı eb'âdda, Fâtır Sûresinden 12. âyet[2] «عدن يدخلونها من اساور من ذهب ولؤلؤاً ولباسهم فيها حرير» 'aynı satırda, Fâtır Sûresi 34-35. âyet: وقلوا الحمدلله الذى اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شكور الذى احلنا دارالمقامة من فضله لايمسنا فيها...»[3] vardır. İnşâ kitâbesi görünmüyor. Yalnız kapı üstü kemerinde sıvanın örttüğü bir yazı izi hissolunuyor. 1956 Teşrîn-i Evvel ayında, pek eski olmayan, sarıklı bir mezar taşı görmüştük. Şöyle idi: ١ ــ الباقى ٢ ــ الهى عبدالعاصى اتاك ٣ ــ مقيراً بالذنوب، فقدعاك نصب ولا يمسنا فيها لغوب ٤ ــ مرحوم لالا شاهين پاشا حفيدى جنتمكان ٥ ــ بالى بك حضرتلرى ٦ ــ روحنه الفاتحه سنه ٨٧٨

277. R. : M. Kemal Paşa'da Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi sol pencere alt başlığı

Bu zât Şâhîn Lâlâ'nın oğlu Mehmed Paşa'nın oğlu Bâlî Hamza Bey olsa gerektir. Târîh doğru ise, çok uzun yaşadığı anlaşılıyor. 1960-1963 arasındaki mütc'addid ziyâretlerimizde, bu taşa ve nerede oduğunu bilene rastlamadık.

Kasabada derenin karşı sol sâhilinde Lâlâ Şâhîn torunlarından olduğu söylenen Hamza bin Murâd isminde bir zâtın câmi' ve türbesi vardır[4].

★

Her mi'mârîde yabancı 'unsurlar bulunabilir; en az olanı da Osmanlı mi'mârîsidir. Orhan Gaazî Devri'nde de Bursa Orhan Câmi'inde, ba'zı Bizansvârî tuğla satıh tezyînâtı kullanılmış, revâkın yanlarına Gotik te'sîrli ikiz kemer ve eski direk başlıkları konmuştur. Bursa Lâlâ Şâhîn Medresesi'nde, İznik Hacı Özbek Câmi'ide, böyle başlıklar vardır; fekat uzaktan sivri külâhına bakınca derhâl Selçuk an'anesinde uygun bir binâ teşhîsi konan türbenin, yakın görünüşündeki te'sîr böyle değildir. Şöyle bir benzetme yerinde olur zannındayız: Bir ağaç gövdesindeki dallara teker teker aşı yapılmış olmakla berâber, gövde bozulmamış, arada bir kaç dal da eski çiçeğini muhâfaza etmişdir. Gövde kendi çiçekleriyle esasdır amma, ilk nazarda bu ağaca ne olmuştur? Suâli de dile gelmekdedir.

Filhakîka Selçuk künbedinin saçağını, geçme ve mihrâbcıklarla süslemişler, altına dişli tam dâirevî, Bizans kemerleri, lotüs ve akant yapraklı Bizans yastıkları, yine 'aynı şekilde kapı üstü aynaları yapmışlardır. Bunların yanında, Osmanlı kemeri, Osmanlı usûlü düz kesilmiş, âyet ve du'âlarla müzeyyen mermer pencere söveleri, külâhın anahtarında Selçuk geçmesi yer almakdadır. Lâlâ Şâhîn Paşa Türbesi, bütün bu karışık motif ve süslemelerle daha eski mi'mârîlerden ba'zı izler taşımakdadır ve bu tarzda te'sîr altında kalınarak yapılmış eserlerin — ki bunlar son derece az olup, sayısı üçü dördü geçmez — ilk nümûnesidir.

Fekat ne kadar iftihâra şâyândır ki, bütün bu çabalamalar ne bir tek eserin 'aslına ve bütününe hükmünü geçirmiş, ne de kendilerinden sonra ta'kıyb ve taklîd edilmişdir. Oldukları yerde sönmüş, küllenip kalmışlardır.

ORHAN GAAZÎ KASABASI

III — Orhan Gaazî (Pazar Köyü) Kasabası'nda Orhan Gaazî Câmi'i:

Yalova - Gemlik yolunun orta yerinde bulunan bu şirin kasabada, bir Orhan Gaazî Câmi'i vardı ve kasabanın içinden geçen eski şosenin gidiş-geliş istikametlerinin birbirini kestiği yerde, Belediyeye 150 m. mesâfede bulunuyordu. Câmi' Yunan istîlâsına kadar mevcûd iken, yunanlıların kasabayı taş taş üstüne bırakmayacak derecede tahrîbleri netîcesinde mahv oldu.

1) Baştan (جنات عدن يدخلونها) noksandır.
2) (جنات) kelimesi noksandır.
3) Âyetin sonu (نصب ولا يمسنافيها لغوب) noksandır.
4) Bk: E.H.A., Fâtih Devri Mi'mârisi, Zeyl, 40. S.

Bu câmi'den vesîkalarda bahis vardır. 927-974 arasında Orhan Gaazî vakıflarının bir kısmının muhâsebe defterinde: *"Hademe-i câmi'-i kariye-i Pazar"* [1], ve bir dîğerinde: *"Sultan Orhan tâbe serâh'ın Gürle Kazâsı'na tâbi' Pazar Köyü nâm kasabada binâ buyurdukları câmi'-i şerîf harâb oldığından bir yük otuz beş bin beş yüz yırmi akçe ile ta'mîri 5 Rebî'ül-âhir 1145 (8 Eylül 1732)* [2] kayıdları vardır. O târîhde İznik - Gemlik yolu güzergâhındaki Gürle Kazâsı'nın daha ehemmiyetli olduğu ve şimdi onu geçmiş bulunan Pazar Köyü'nün de ona tâbi olduğu anlaşılmakdadır. Bir yük 100 bin akçe olduğundan, ta'mîrine 135520 akçe lâzım olan bir câmi'in oldukca büyük olması lâzım gelir. Câmi'in çatılı olduğu mahallinde tahkıyk olundu.

SAPANCA

112 — Sapanca'da Orhan Gaazî Medresesi :

Eski 'Ayan Köyü, şimdiki Sapanca'da Orhan Gaazî'nin bir medresesi olduğu vakıf kayıtlarında müderrislik tevcîhinden anlaşılmakdadır [3]. Başka bir yerde kaydı yokdur. Medrese mevcûd değildir.

SÖĞÜD ESERLERİ

113 — Söğüd'de Orhan Gaazî Câmi'i :

Orhan Gaazî vakıflarının Bursa Kadı Sicillerindeki muhâsebe defterinde, Söğüd'de Orhan Gaazî'nin bir câmi'i olduğu, gösterilen vazîfelerden anlaşılmaktadır [4]. Bu gün câmi' yokdur. Vakı'â Söğüd 1920 de Yunanlılar tarafından câniyâne bir şekilde yakılmıştır. Böyle olmakla berâber, yaşlılar bu târîhden evvel de bir câmi'in mevcûdiyetinden ma'lûmatdâr değillerdir. Ya'nî Yunanlıların yakdıkları arasında bu yoktur. Söğüd'de Hüdâvendigâr Gaazî'nin ve Yıldırım'ın eserleri olmadığı hâlde, Çelebi nâmına bir câmi' vardır. Söğüd gibi mu'teber târihî bir merkezde iki pâdişâhın câmi' yaptırmayıp Çelebi'nin yaptırması tuhaf geliyor. Şu aşağıdaki vesîkayı da görünce, 'acabâ Çelebi Sultan Mehmed'in yaptırdığı eser Orhan Gaazî'nin câmi'ini ihyâdan mı 'ibâretti? fikri akla geliyor.

Vesîka şudur: *"Nefs-i Söğüd'de Merhûm Sultan Mehmed Çelebi bir câmi' binâ idüp Burusa'da Orhâniye zevâidinden ta'yîn ittüği cihet ve fi yevm budur ki zikrolunur: İmâmet 3 Ezân 3 Hitâbet 2 Kayyım 1 Revgan-ı çerâğ 1"* [5]

Çelebi Sultan Mehmed kendi vakfı olarak yaptırsaydı, vazîfeleri de kendi ta'yîn ederdi; başka bir vakıfdan kendisininkine nakıl yapamaz; bu değişmez kaaidedir. Vazîfeleri (Orhâniye zevâidinden) verdiğine göre, bizce, ceddinin harâb câmi'ini onun vakfı nâm ve hesâbına yaptırmış ve vazîfe mikdârlarını, yeni binânın ehemmiyetine göre, tevzî' eylemiştir.

Çelebi Câmi'i denilen ma'bed Sultan Hamîd tarafından temelden ihyâ edildiği şekilde hükûmet konağı civârında bulunmaktadır. Eski binâsıyla bir 'alâkası yokdur. Yalnız minârenin kaa'idesi çok eski târîhlere çıkmakdadır. Böylece bu câmi'in Orhan Gaazi'ye 'âid olduğu, üzerinde durulabilecek bir ihtimaldir zannındayız.

114 — Söğüd'de Ertuğrul Gaazî Türbesi :

Ertuğrul Gaazî gibi, Osman Gaazî de Söğüd'de defnedilmiştir. Fekat vasiyeti mûcibince Bursa'da Gümüşlü Künbed'e nakledildiğinden babasının türbesinden 5-6 m. mesâfede bir makaam kabri vardır. Eğer o esnâda bir türbe mevcûd olsaydı, Osman Gaazî de oraya gömülürdü. Türbenin vakfının Orhan Gaazî tarafından te'sîs edilmesi, binânın da onun tarafıdan yapıldığına işârettir. Orhan Gaazî'nin Söğüd'de " خدمهٔ تربهٔ ارطوکرول — *Hademe-i Türbe-i Ertuğrul*" ciheti ya'nî ma'aş ve vazîfesi tahsîs ettiği bir vesîkadan anlaşılmakdadır [6]. Osman Gaazî'nin makaamını gösteren taş, bu 'asrın başından evvel, Sultan Hamîd tarafından konulmuştur, (278. R.). Lâtince yazılı levha 1960 lerde 'ilâve edilmişdir.

Ertuğrul Gaazî Türbesi 8.70 kutrunda bir dâire içine çizilmiş, altı köşe bir binâ olup duvar kalınlığı 80 sm. dir. Üç pencere ve bir kapısı, bir de mihrâbı bulunmaktadır. Duvarları iki sıra tuğla bir taşla işlenmiş, kasnaksız sağır bir kubbe ile örtülmüşdür. Pencere kemerleri üç tuğla bir taşla işlenmiş mümâsî sivri kemerlidir (279. R.). Evvelce, altı direğe müstenid çatılı geniş, bir revâkı var imiş; 1300 (1882) târîhlerine 'âid bir fotoğrafda görülmektedir, (280. R.). Revâkın korkulukları dolu taştır. Türbe duvarında çifte vav görülmektedir. Bu revâk olduğu gibi ta'mîr edilmemiş, etrafı duvarla örülerek bir oda hâline getirilmiştir. Bu ta'mîrâtı gösteren levha kapı üstündedir. Sülüs yazı ile 12 beyittir:

1) B.K.S., 33. C., 137. S.
2) B.K.S., 300. C., 93 S
3) Ev.K.K. 144. No: lu İzmit Esas, 954. sıra.
4) B.K.S., 33. C. 137. S. 927-974 seneleri arası.
5) İki defter de 'aynı : a) Bş.V.Ar., 337. C., 41. var 929 (1522) senesi, b) Tapu. Kad., 570. C., 62. var., 984 (1576) senesi.
6) B.K.S., 33. C., 137. S., 927-974 seneleri, Orhan vakıfları muhâsebe defteri.

Şeref û şevket ile 'âleme Sultân Hamîd — Eyledi sâye-i' umrânını medd-i temhîd
İşte ez cümle olup 'ahd-i Hümâyûnunda — Türbe-î Ertuğrul-i Gaazî-i cedîd
Sene bin yüz dahı yetmiş bir iken Ahmed Hân — Temelinden bunı itmişdi binâ vû tecdîd
Çok vakıt geçmekile münhedim olmâda iken — Pâdişâh-ı zeman Hazret-i Sultan Mecîd
Bir iki çeşme vü fevvâre 'ilâve iderek — Şeref-î türbeyi ta'mîr ile itmişdi mezîd
Şimdi de mevki'inî hâvî haritâ yapılup — Nazar-î 'Âli-î Şâhânede oldukda bedîd
Yeniden eyledi inşâsını emr ü fermân — Şeref ü ziynet-i hakkaa kim olmuşdu te'yîd
Ya'nı bû tarz-ı dil-âvîze Hamîd Han kôdû — Oldı sandûkası dâ böyle ruhâm ile ferîd
Ne kadar vâr ise kurbünde kubûr-î şühedâ — Zîr-i sandûka-ı hârâda iderler tahmîd
Bunların yatdığı müddetce bu merkadlerde — Şevket û saltanatın eylesün Allah Mêdîd
Kaymakam Zühdü kulû gûşiş-i bî had eyledi — Bunun i'mârına meşkûr kıla ol Rabb-i vahîd
Didi Sâlık kulu târîh-i güher tevşihin — Kıldı bû türbeyi ma'mûr o Hakaan-ı Hamîd

★

278. R. : Söğüd'de Osman Gaazi Makaam Kabri

279. R. : Söğüd'de Ertuğrul Gaazi Türbesi

Kitâbede 1171 de Sultan Ahmed'in Türbeyi temelinden bünyad ettiği yazılıdır. Bunda bir yanlışlık olduğu âşikârdır. Bu târîhde Sultan III. Ahmed vefât etmişdi. Esâsen mevcûd binâ, hiç bir hâliyle XVIII. 'asır sonu inşââtına delâlet etmez. (Temelinden binâ ve tecdîd) belki öndeki revâka rac'i'dir. Târîh mısrâı mücevherdir, noktalı harflerle 1304 (1886) târîhini vermektedir. Sultan Hamîd zemânında bu ta'mîrâtdan başka, etrâfa müsafirhâne, yemekhâne ve matbah 'ilâve edilmiştir.

Türbenin kıblesi oldukça doğrudur. Binânın şarkında Ertuğrul Gaazî'nin zevcesi Halîme Hâtûn, garbında oğlu Savcı ile kardeşi Dündar Beyler yatmaktadır. Türbe dâhilinde, Ertuğrul Gaazî'nin sandukası harçla örülüp sıvanmıştır. Gaazî'nin yörük sarığı alçıdan yapılmıştır. Pencerelerde topuzlu demir parmaklıklardan başka demir saç kapaklar vardır. Bu kapaklara Yunan zâbitlerinin, eğlenmek için sıktıkları, kurşun yaraları, sanki yüreklere açılmış gibi, durmaktadır.

Türbe ve yukarıda sayılan müştemilâtı çam ağaçları dikilmiş geniş bir avlu içindedir. Her sene Eylül ayının sonlarından bir pazar günü, Ertuğrul Gaazî'nin mensub olduğu Kara Keçili 'aşîretinin eski yörükleri, o devre has sancak ve kıyâfetleriyle, kalkan ve zırhlarıyla Söğüd'ün şarkında Du'â Yerinde toplanıp bir dizi hâlinde kasabaya inerler. Hükûmet önünde kısa bir duruşdan sonra, türbenin geniş çevresini atlarıyla üç defa tavaf edip fâtiha okurlar. Kapı yakınında söylenen nutukları sabırla dinlerler ve sonra her kesden evvel girip, Söğüd halkının ikrâm ettiği etli pilâv ve üzümü yiyip cirid oynarlar. Merâsim, mevlid, oyunlar, şarkılarla geceye kadar devâm eder. Ne yazık

280. R. : Söğüd'de Ertuğrul Gaazi Türbesinin eski bir resmi

ki son senelerde 'alâka gevşemekde, meselâ sancak getirilmemekte zırh ve miğfer ihmâl olunmaktadır. At neslinin günden güne azalması yüzünden iştirâk edenler de azalmaktadır.

SÖLÖZ KÖYÜ

115 — Sölöz'de Orhan Gaazî Câmi'i ve Zâviyesi :

İznik Gölü'nün cenûb sâhilindeki bu 400 hânelik büyük köyde, Orhan Gaazî câmi'i bulunduğu bir evkaaf muhâsebe[1] ve bir tahrir defterinden anlaşılmakdadır: *"Soloz* صولوز *'de bir çiftlik Orhan tâbe serâhü mezkûr Soloz'de Mescidine vakfetmiş ve mezkûr köyde olan Zâviyesine"*[2].

Kayıdlardan mevcûdiyeti anlaşılan câmi'den Sölöz halkının haberi yoktur. Bulunan 12 × 15 m. eb'âdında büyücek câmi'in yerinde bir mescid olduğunu söylüyorlar ise de, bânînin kim olduğunu bilmiyorlar. Orhan câmi'leri her yerde ma'lûm olmasına rağmen, burada mechûldür. Bu yeni Sölöz Câmi'i 7 Rebî'ül-Evvel 1307 (1 Teşrîn-i Sânî 1889) da Hoca Fütûhât nâmında birisi tarafından yaptırılmıştır. Pek kalın bir sıva ile örtülü olduğundan ilk binâdan bir bakıyye olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

ŞABHÂNE KASABASI

116 — Şabhâne'de Süleyman Paşa Câmi'i :

Meric'in sağ sâhilinde Dede Ağaç - Gümülcine yolu üzerinde Dede Ağaca 37, Gümülcine'ye 27 km. mesâfede bir kasaba olup buradan şap istihsâl edilirmiş. Bu gün Yunan elinde olan bu kasabaya asıl isminden galat olarak Sapai denmektedir. Evliyâ, Kasaba'nın bir dağ eteğinde olup bir câmi'i, iki hanı, iki yüz evi, bulunduğunu, müslim, gayr-ı müslim bütün halkın şap çıkarıp emîn'e teslîm ettiklerini yazmakdadır; câmi'in isminden bahsetmemiştir[3]. Evkaafda: *"Şabhâne Nâhiyesi der Kazâ-i Gümülcine, hatîb, imâm, kayyım,, müezzin-i selâ. fetihhân cihetleri 1223 senesi"*[4] kaydı bulunmaktadır. Kezâlik bir tahrîr defterinde *"Kariye-i Nevruz Fakıyh tâbi'-i Kazâ-i Gümülcine mahsuli kazâ-i mezkûre 2 - tâbi'* [illegible] *nâm kasabada vâkı' câmi'i şerîfin — masrafına sarf olunur."*[5] kaydı vardır. Bu civârda ve Ferecik'de pâdişâh hasları içinde şap ma'denleri vardı. Halk mahsûllerin sülüsünü vermez mukaabilinde şap istihsâli ile mükellef tutulurdu. Bu çalışma şartlarının kayıdları, Emir Süleyman Çelebi zamanından beri. malûmdur[6]. 883 (1478) de Ferecik Kaza'sı'nda 22 ocak var idi[7].

Bu şabhâne ve civarı, ismini ma'denden alacak derecede zengin bir damar olmalıdır. Fekat asıl ehemmiyetlisi, Süleyman Paşa'nın Meric'in karşı sâhiline geçip, evvelce gördüğümüz gibi, Ferecik'i ve oradan kuş uçuşu 30 km. içeride olan Şabhâneyi işgaal ile vakıflar te'sîs etmesi, câmi'ler kurmuş olmasıdır. Târîhciler için mechûl olan bu vâkı'â 'imâret ve vakıfların aranması yoluyla aydınlanmak dadır.

Câmi'in 'âkıbeti hakkında bir ma'lûmat alamadık ama Yunanlılar her hâlde îcâbına bakmışlardır.

1) B.K.S., 33. C., 137. S., 927 974 arasında Orhan Gaazî vakıfları muhâsebe defteri.

2) Bş.'V.Ar., 2 No: Kocaeli tahrir defteri, 146. S., 929 târihli.

3) Evliyâ, a.e., 8. C., 80. S.

4) Ev. K. K., 729 No: Haremeyn-i Rumeli defteri 118. S.

5) Bş. V. Ar., Yeni 2 No: Süleyman Paşa vakıfları tahrîr defteri, 959 târihli 50-B.

6) Bk: Tayyib Gökbilgin, a.e., 72. S.

7) Ömer Lütfi Barkan, a.ma. 315. S., 42. vakıf

TÂCÜDDİN KARİYESİ

117 — Tacüddin Kariyesi'nde Zâviye :

Bir tapu defterinde *"Gerede Kazâsı'nda Kariye-i Tâcüddin dîvânında Tur Ali Şeyh oğlu Şeyh Eyne Bey'inin altı müdlük vakıf yeri vardır. Orhan Bey nişanıyla şeyhdir zâviye işleten Der Defter-i 'Atıyk*[1] *sûreti (?) bu mezkûr Eyne Bey'i oğlı Hoş Paşa şeyh mutasarrıfdır merhûm Sultan Mehmed berâtını görüp deftere sebt olındı deyû mukayyeddir Defter-i 'Atıyk yaprak 7"*[2] denmekdedir.

Bu gün Gerede Kazâsı'nda bu isimde bir kariye olmayıp Bey Pazarı Kazâsı'nın Gelara Nâhiyesi'nde vardır. İki kazâ hem-hudûd olmakla, yeni taksîmâtta kariye birinden alınıp dîğerine bağlanmış olabilir. Başka bir ma'lûmât edinilemedi.

TEPE KÖY

118 — Tepe Köy'de Orhan Gaazî Câmi'i : (Bk: Çandı Câmi'ler)

VİZE

119 — Vize'de Gaazî Süleyman Paşa Câmi'i :

Vize'de kilise iken adı Ayasofya olan binânın Gaazî Mihâl oğullarından Süleyman Paşa tarafından câmi'e tahvîl edildiği kabûl edilmekte idi. Câmi'i kilise görmek isteyen bir Yunanlı bu binâ ile 'alâkadar olmuş, bir makaalede, Mihal oğlu Süleyman tarafından câmi'e tahvîl edildiğini yazmışdır[3]. Müelliflerimizden Ferîdûn Dirimtekin Bey de câmi' olduğunu bir anda unutup, Ayasofya kilisesi dediği bu binânın, bir Mihâl oğlu tarafından câmi'e tahvîl edildiğini kabûl eder[4]. Halbuki binâyı câmi' yapan Mihâl oğlu değil, Gaazî Süleyman Paşa'dır. Süleyman Paşa vakfiyesinde bu câmi'e 'âid vazîfeler kayıdlıdır[5]. Bu sûretle pek mühim bir cihet aydınlanmakda, Rumelinin şimâline doğru olan Vize'nin de, Ferecik ve Şabhâne gibi, Süleyman Paşa tarafından işgaal edilip burada vakıf te'sîs olunduğu anlaşılmaktadır. Mihâl oğlu Süleyman Paşa ise, 'aynı isimden istifâde ile, bir yakıştırmadan 'ibâretdir. Ferecik'deki câmi'in, iki 'asır sonra Edirne'de câmi' yapan diğer bir Süleyman Paşa'ya hamledildiğini de bahsinde görmüştük. Fetret devresinde kasaba elden çıkmış da olsa, vakfiyet devâm etmişdir.

Câmi' ma'lûm Bizans haçı şeklindedir. 26 m. boyunda olduğunu Ferîdûn Bey bildiriyor. Daha fazlası bizi 'alâkadar etmez. 'Aynı makaaledeki plânı koyuyoruz, (281. R.). (282. R.) de binâyı göstermektedir.

YAR HİSAR KÖYÜ

120 — Yar Hisar Köyü'nde Orhan Gaazî Câmi'i :

Küçüle küçüle 30 hâneye inen, bu köy Bursa Yenişehir'i kazâsının 10 km. şark-ı cenûbîsindedir. Fekat bütün nâhiye bu köyden isim almakda devâm etmektedir. Çünki burası Orhan Gaazî'nin muhterem zevcesi Nilüfer Hâtûn'un vatanıdır. O Nilüfer Hâtûn ki Yar Hisar Tekfurunun kızı olup, Bilecik Tekfurunun oğlu ile düğünü yapılırken kaçırılmış Orhan Gaazî'ye nikâhlanmış ve Osmanlı Hânedânının büyük kadını olmuşdur.

O havâlînin hâdiseye verdiği kıymet ve vâk'aya karşı duyduğu hörmet yüzünden bu isim değiştirilememişdir. Bu günkü günde köyün şark-ı şimâlîsinde Yenişehir - Bilecik şosesinden 5 km. içerideki büyük ve güzel İlyas Bey Köyü Yar Hisar Nâhiyesi'nin merkezidir. Bu köyde de Fâtih'in kapıcı başlarından İlyas Bey'in câmi'i ve hamamı vardır[6]. Yar Hisar Kal'esi 689 (1299) de Bilecik'le beraber, meşhur düğün hâdisesinden sonra feth olunmuşdu. Sultan Orhan'ın bu civârda emsâli çok olan câmi'lerinden birini, zevcesinin doğduğu kal'ede yaptırması pek tabî'îdir. Binâ eski bünyesini muhâfaza etmekdedir. Evkaafda *"Hitâbet Yar Hisar Kasabası'nda vâkı' Sultan Orhan Câmi'-i şerîfinde akçe yevm 1 Seyyid İbrâhim Efendi bin İsmâil 19 Rebî'ül-âhir 1255"* kaydı ile, bu câmi'e ayrıca

1) Bu kaydı aldığınız makaalede (eski defter) şeklinde terceme edilmişdir. Biz aslı gibi yazdık.

2) Ömer Lütfi Barkan, a.ma., 31. S., 42. va.

3) Odiponikon-Trakika, Lanpuzidis, Atina 1938, IX. C., 64 - 65. S.

4) Feridûn Dirimtekin, Vize'deki Ayasofya Kilisesi (Süleyman Paşa) Ayasofya Müzesi Yıllığı, III. sayı, ayrı baskı. 'Asırlar boyunca câmi' olmuş ve hâlâ câmi' olan bir binânın, Ayasofya Klisesi (Süleyman Paşa) başlığı ile takdîm edilip câmi' kelimesinin hiç zikredilmemesi çok yadırganacak bir hususdur.

5) Ev.K.K. 729 No: lu Haremeyn-i Rumeli defteri, 118. S.

6) Bk: E.H.A., Fâtih Devri Mi'mârîsi, zeyl, 34-37. S.

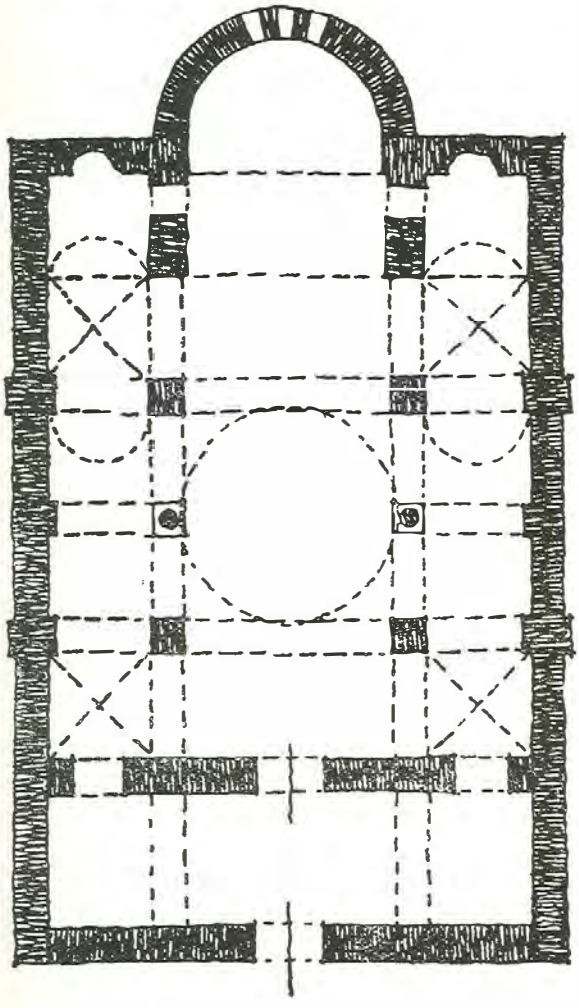

281. R. : Vize'de Süleyman Paşa Câmi'i plânı

üçüncü bir şahsın vakfı 'aynı sıra numarasında yazılı olup: *"Haremeyn-i Muhteremeyn hazînesinden mazbût evkaaf-dan Bursa'da Haremeyn-i Serîfeyn mülhakaatından sâhib' ül-hayrât Hacı Yusuf bin Abdullah'ın han'larıyla hadîka vakfı"* [1] kayıd ve meşrûhâtı vardır. Diğer vesîka da şudur: *"Vakf-ı câmi'-i Gaazî Hüdâvendigâr der Yar Hisar nefs-i Yar Hisar'da merhûm Gaazî Hüdâvendigâr bir câmi' binâ idüp mesâlihi içün nefs-i mezbûrda bir hamam binâ olınmış deyû mukayyed der Defter-i Atıyk kıst-ı hamam fî sene 1890"* [2]. Birinci vesîkada Orhan Gaazî'nin ismi mezkûr olduğu hâlde, ikincisinde Gaazî Hüdâvendigâr denmektedir. Son 'asırda (Hüdâvendigâr Gaazî) denilince, I. Sultan Murad anlaşılıyordu. Fekat bu 'unvân babasına ve oğluna da verilirdi. Nitekim, Mihalıç'daki bir vakıfda hem (Gaazî Hüdâvendigâr), hem (Bâyezid Hüdâvendigâr) kullanılmışdır.

Yar Hisar Köyü dik meyilli bir erâzîde ve 15 m. lik bir uçurumun aşağısında kurulmuştur. Tekfûrun kal'esi bu yamacın üstünde idi. Şimdi tek tük duvarlar bulunuyormuş. Câmi' bu uçurumun dibine inen dik yamaç üstündedir. Uzunlamasına mustatîl plânlı ve çatılıdır, (283. R.). Duvarlar 'umûmîyet üzere, moloz taşından ise de, köşelerde ve garb yüzünde eski enkaazdan toplanmış muntazamcaları da kullanılmış, bütün beden yüksekliğinde yalnız üç tuğla hatıl işlenmişdir. Câmi'in önünde ahşab direkli bir son cemâ'at yeri olup, yanları sonradan hımış cidarla kapatılmıştır, (284., 285., 286. R.). Arkayüzdeki müselles alınlık (fronton) Osmanlıların kullanmayı pek sevmedikleri nâdir bir 'unsurdur. Sonradan yapıldığına dâir bir işâret olmadığından, 'asıldan kabûl etmek zarûrîdir, (287. R.). Câmi'de sağ ve solda ikişer altlık, üçer üstlük pencere vardır. Minbere yakın tarafda altlık pencere yerine dolap yapılmıştır. Mihrâb duvarında pencere yokdur. Kıble duvarında altlı üstlü dört 'aded bulunmaktadır. Minâre

282. R. : Vize'de Süleyman Paşa Câmi'i

1) Ev.K.K., Bursa esas 1/3, 662. sıra.

2) Tap.Ka.M., 570. No: 98-a var. (Bu not İstatistik Enstitüsü dosyalarından alınmıştır. Teşekkürler olunur).

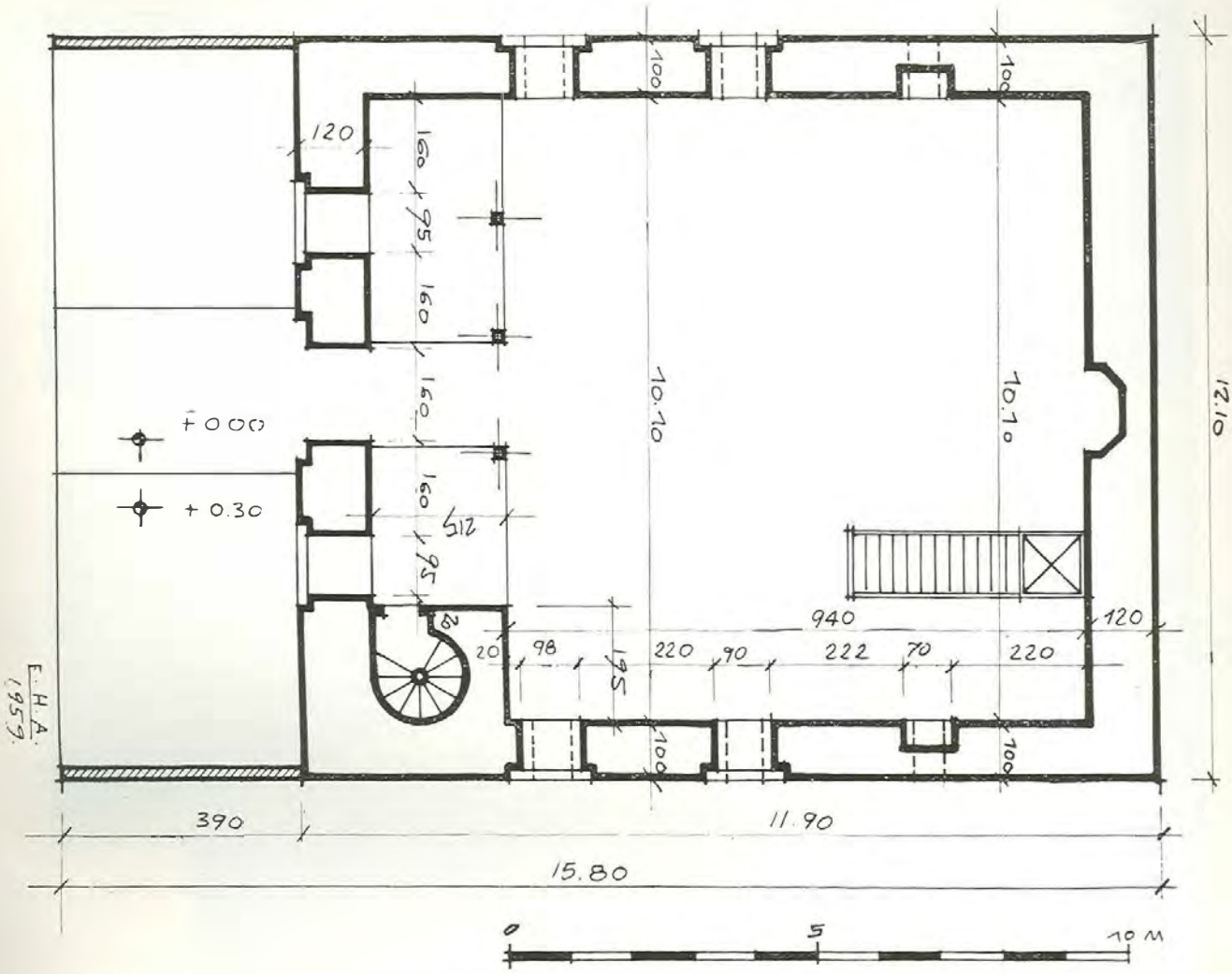

283. R. : Yarhisar Orhan Gaazi Câmi'i planı

284. R. : Yarhisar Orhan Gaazi Câmi'i

286. R. : Yarhisar Orhan Gaazi Câmi'i pencere tafsilâtı

285. R. : Yarhisar Orhan Gaazî Câmi'i

287. R. : Yarhisar Orhan Gaazi Câmi'i arka cebhesi

sağ iç köşeye konmuştur. Devrinin en güzel minârelerindendir. Çatıyı yırtıp çıkan gövde on iki dılı'lıdır. Gözü dolduran bir yüksekliği vardır. Şerefe, beş sırada tertiblenmiş dişli tuğlalar ve tuğla yapraklarla süslenmişdir. Yenişehir'deki Orhan Gaazî minâresiyle büyük bir benzerlik arz eder. Şimdiki külâhı sivri ve kurşunludur. 'Aslında takye külâh olduğunu zannederiz. Pencereler çökertme bir yuva içine konmuş olup meşe sövelidir. Lento da meşedir. Parmaklık yenidir. 'Aslında parmaklıklı olduğunu tahmîn etmiyoruz. Bu yuvalı pencereler Orhan Devri'nin husûsîyetidir; bir çok misâllerini gördük. Câmi'in saçağındaki dişler kesilip sıva ile bir ta'mîr görmüşdür. Dâhilde tavan yenidir; mahfil ise eskiden kalmadır. Parmaklık, pahlar, armûdî ve kavallarla meydana gelmiş olup, yarım zülfelerle direklere birleşir. Hey'et-i 'umûmîyesi mütenâsib ve göz doldurucudur. Minber de eski olup, külâhının 'aynı motiflerle süslü ve sarkmalı bir peçesi bulunmaktadır.. Minberin yanlıkları, ortasında bir madalyon, etrafında altı köşe ve yıldızlardan mürekkeb hendesî şekillerle süslüdür. Hey'et-i 'umûmîye oldukça güzeldir. Mihrab 10 sıra zengin istalaktitlidir; ta'mîr görmüş, kat kat boyanmıştır.

Döşemeler 27 × 27 tuğla ile, son cemâ'at mahalli taş ile kaplıdır.

Bu câmi' minâresiyle berâber, bütün olarak pek güzel bir te'sîr bırakmaktadır. Bu ücra yerde husûsiyetlerinden çoğunu muhâfaza ederek zamânımıza ulaşması şükrâna şâyândır.

121 — Yar Hisar'da Orhan Gaazî Hamamı :

Câmi'in kurulu olduğu yamacın şarkında, 10 m. yükseklikdeki dimdik yardan düşen şelâle-derenin yatağı üzerindedir. Şimdi harâbe hâlindedir ve ahır olarak kullanılmaktadır. Bir soğukluk, iki sıcaklık ve külhandan 'ibârettir. Hamam kısımları kubbe, külhan tonozla örtülüdür. Soğukluk içden içe 5 m. kadardır. Sıcaklığın biri daha büyük, ikincisi soğuklukla müsâvîdir (288. R.). Sıcaklığın birine sonradan bir kapı açılmıştır (189. R.). İçeride mermer döşemelerden tek tük bakıyyeler vardır.

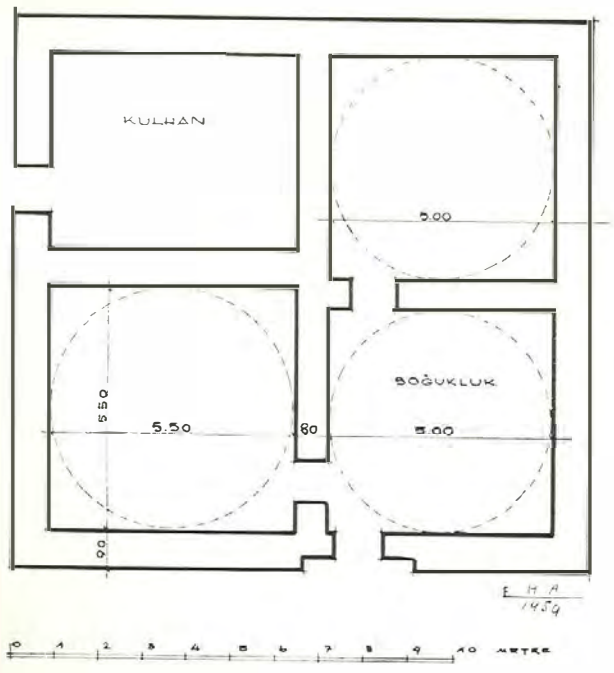

288. R. : Yarhisar Orhan Gaazi Hamamı plânı

290. R. : Yarhisar Orhan Gaazi Hamamı

YENİŞEHİR ESERLERİ

Osman Gaazî Devri'ni anlatırken, bu şehrin Osmanlılar tarafından kurulduğunu, muvakkat merkez vazîfesini gördüğünü, saray ve evler yapıldığını anlatmış, zemânımıza kadar kalan, Saray Hamamı'nın da, resimlerile berâber îzâhâtını vermişdik. Orhan Gaazî Devri'nde, Yenişehir'in artık merkez olmakdan çıkdığını, sarayın metrûk kaldığını, hamamın da, Orhan Gaazî tarafından, Pustinpûş Baba zâviyesine vakfedilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu devirde kasabada Orhan Gaazî Câmi'i, Süleyman Paşa Medresesi ve makaam türbesi. Pustinpûş Baba Zâviyesi yapılarak i'mâra devâm edilmişdir.

289 R. : Yarhisar Orhan Gaazi Hamamı

123—Yenişehir'de Orhan Gaazî Câmi'i:

Vakıf muhâsebe defterinde câmi' zikredilmektedir [1]. Câmi'-i Kebîr, Ulu Câmi' nâmlarıyla da anılan bu eserle kasaba halkı iftihâr duymaktadır. Belcdiye riyâsetinin bize gönderdiği bir tezkirede câmi'in 1923 senelerinde yıkılıp yeniden yapıldığı bildirilmektedir. İki tapu defterinde câmi' hakkında *"Cemâ'at-i huffâz-ı câmi'-i Orhâniye de nefs-i Yenişehir on nefer Hınta yigirmi müd Zikrolan huffâzın mezkûr olan buğdayları Yenişehir'de Hüdâvendigâr haslalarından virilür deyu mukayyeddir der Defter-i Atıyk"* [2] îzâhâtı vardır.

1) B.K.S.. 33. C.. 137. S. 927-974 arasında Orhan vakıfları muhâsebe defteri.

2) Tap.Ka.M., 337. C., 131. var. Bş.V.Ar., 570. C, 257 var.,(Bu kayıd İstatistik Enstitüsü dosyalarından alınmıştır, tekrar teşekkür olunur.)

Yine bu defterdeki Cum'a mescidine îrâd olarak *"Ücret-i hamâm-i Saray hâliyâ mu'attal"* kayıdından, Saray Hamamının vakf edildiği anlaşılmaktadır. Hüdâvendigâr sâlnâmesinde 'aynı isimlerle zikri geçer [1].

Câmi' temâmen yeniden yapılmış ,yalnız minâre ilk yapıdan kalmışdır. 1300 (1882)[2] târîhlerinde çekilmiş bir resimde, sağ ve solundaki çok eski evlerle birlikde görülmektedir. Önde bir ahşab direkli son cemâ'at yeri vardır. Köşedeki destekli çıkma her hâlde bir 'ilâvedir. 'Asıl kârgir câmi' duvarları onun ilerisinde görülüyor. (291. R.). Şimdiki yapıda minâre 'aynen muhâfaza edilmiş, câmi'in bir kısmı, yeni temeller açılarak büyütülmüştür. İki katlı bir son cemâ'at yerinin de 'ilâvesiyle 20 m. derinliğinde 10 m. genişliğinde bir câmi' meydana çıkmıştır, (292. R.). İlk yapıda minârenin kapısı içeirde imiş; şimdi son cemâ'at yerinden açılmıştır.

291. R. : Yenisehir Orhan Gaazi Câmi'i eski bir resmi

292. R. : Yenişehir Orhan Gaazi Câmi'i

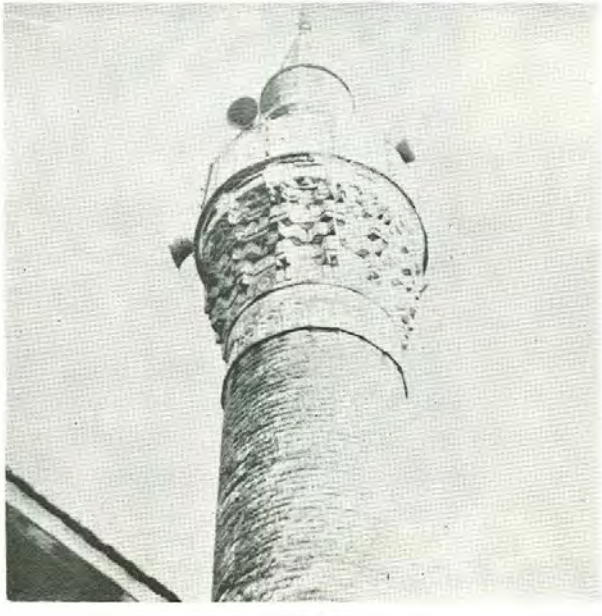

293. R. : Yenişehir Orhan Gaazi Câmi'i minâresi

Minâre pek ühimdir. Kaa'ide Lapseki câmi'inde olduğu gibi 12 dılı'lıdır. Küp bozulmamış, gövde sapasağlam kalmışdır. En dikkati çeken tarafı tenâsübü ve şerefe altıdır. Yedi sıra tuğla istalâktit pek nefîsdir. Civârdaki Yar

1) Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324. h., 369. S.

2) Üniversite Kütübhânesi, Sultan Hamid Memleket Albümleri, 90560 No.

Hisâr minâresine çok benzer. Bu ondan da zengindir. Gölge ve ziyâ te'sirleri daha bârizdir, (292., 293. R.). Alt sıra istalaktitlerin arasına ve bileziğin üstüne, hemen bütün Yenişehir minârelerinde câri olan an'aneye uyularak, XVI. ve yâ XVII. 'asır başlarına 'âid çiniler 'ilâve edilmiştir. Bu şeklin Yenişehir'de Sinan Paşa, Kuyucu Murad Paşa ve sâirlerinde ve İznik'de Eşrefoğlu câmi'inde daha zengin nümûneleri vardır.

124 — Yenişehir'de Süleyman Paşa Medresesi ve Türbesi:

Yenişehir'in şimâl ucunda Süleyman Paşa'nın bir medresesi ve türbesi vardı; şimdi yalnız makaam türbesi mevcûd olup, gerisi arsa hâlindedir. Evkafda 1185 (1771) den beri cihât tevcîhleri, ya'ni vazîfelere yapılan ta'yînler, hakkında kayıdlar bulunmaktadır [1]. Yunanlılar şehrin merkez kısmını yakmışlar ise de kenarda kalan bu medrese kurtulmuşdu. 1930 larda artık medreseye lüzûm yokdur, behânesiyle mûsebe-i husûsîyece temâmen yıktırılmış, yalnız köşedeki makaam türbesi kalmıştı. O da evvelce pek harâb iken, 1957 senesinde güzelce ta'mîr edilmiştir. Bu türbe üstünde medresenin iki duvarının izi mevcûddur. Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesinde *"Mahalle-i mezkûrede* (Kayseriye mahallesi) *Süleyman Paşa'nın ihyâ-kerdesi olan ve yirmi beş odayı müştemil ve nısfı ahşab ve nisf-ı di-*

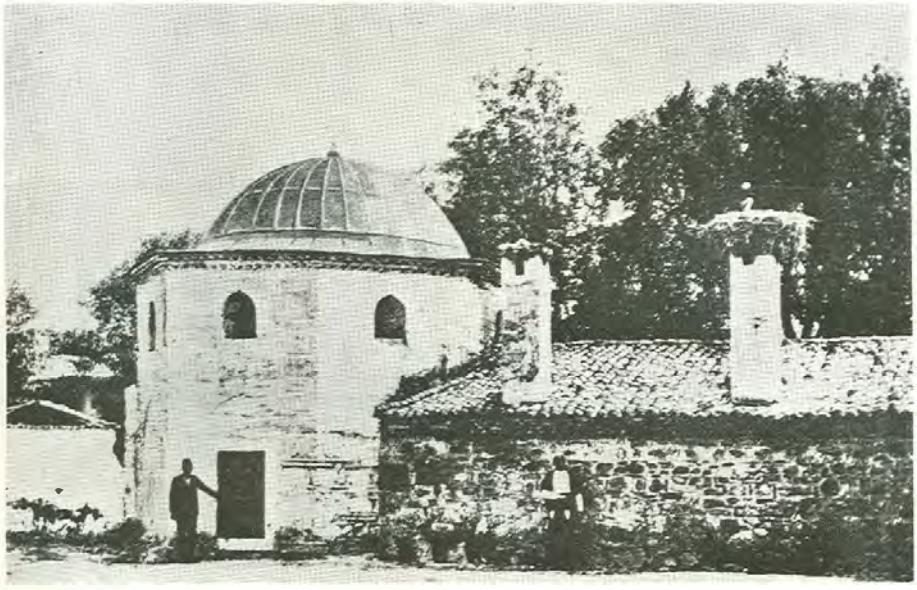

294. a. R. : Yenişehir'de Süleyman Paşa Medresesinin eski bir resmi.

294. b. R. : Yenişehir'de Süleyman Paşa Medresesinin eski bir resmi.

ğeri kârgir bulunan diğer bir medrese ve küsüb-i kadîme yi hâvî kütübhâne, civârında Pâşâ-yı müşârünileyhin merkadi vardır." îzâhatını bulmakdayız [2].

Bu ma'lûmâtı yerinde de tahkiyk ve tevsî' ettik; buna nazaran, türbenin şarkında bir kütübhâne ve ikisi arasında medhâl, daha ileride hazire vardır; dershâne ortadadır. Abdest muslukları cenûb tarafındadır. Matbah ona yakın ve çevrenin hâricindedir. Bahsettiğimiz sâlnâmeden ve Sultan Hamîd albümlerinden aldığımız eski resimde, solda damı görülen binânın kütübhâne olması lâzım gelmektedir. Medrese odaları çatılı, duvarları moloz taşıdır, (294. a., 294. b. R.)[3]. Bacalar epeyce yüksektir. Odaların içden kubbe ile örtülü olduğu civarda dükkânı olanlar tarafından beyân edilmiştir [4]. Bu zâtlara göre, (294. a. R.) deki setreli şahıs tahrîrât kâtibi Emîn Efendidir. Biz bu ma'lûmâta eski fotoğrafına, yerindeki ölçülere nazaran bir restitüsyon denemesi çizdik. Bundan maksadımız bu devirden elimize geçen iki medreseden başka bir tipde ve daha büyük olan bu medresenin tertîbâtı ve ehemmiyeti hakkında bir fikir vermekdir. Kısmen ahşâb denilen yerlerin revâklar olduğu ve odaların kubbe ile örtülü bulunduğu kabûl edilmiştir. (295. R.). Bu plânda mevcûdu, tuttuğumuz usûle uyarak yalnız çizgi ile gösterdik. Mevcûd olmayan kısımlar ta-

1) Ev.K.K. Hâzine Defteri - Anadolu Kapı Ağası, 501. No: lu def. 317. S. 13. sıra.

2) Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324.h., 370. S.

3) Ün.Kü., 90752 No: albüm.

4) Bunlar miyânında ismini zaptettiğimiz Osman Oğuz Efendi'ye cümlesi nâmına teşekkür ederiz.

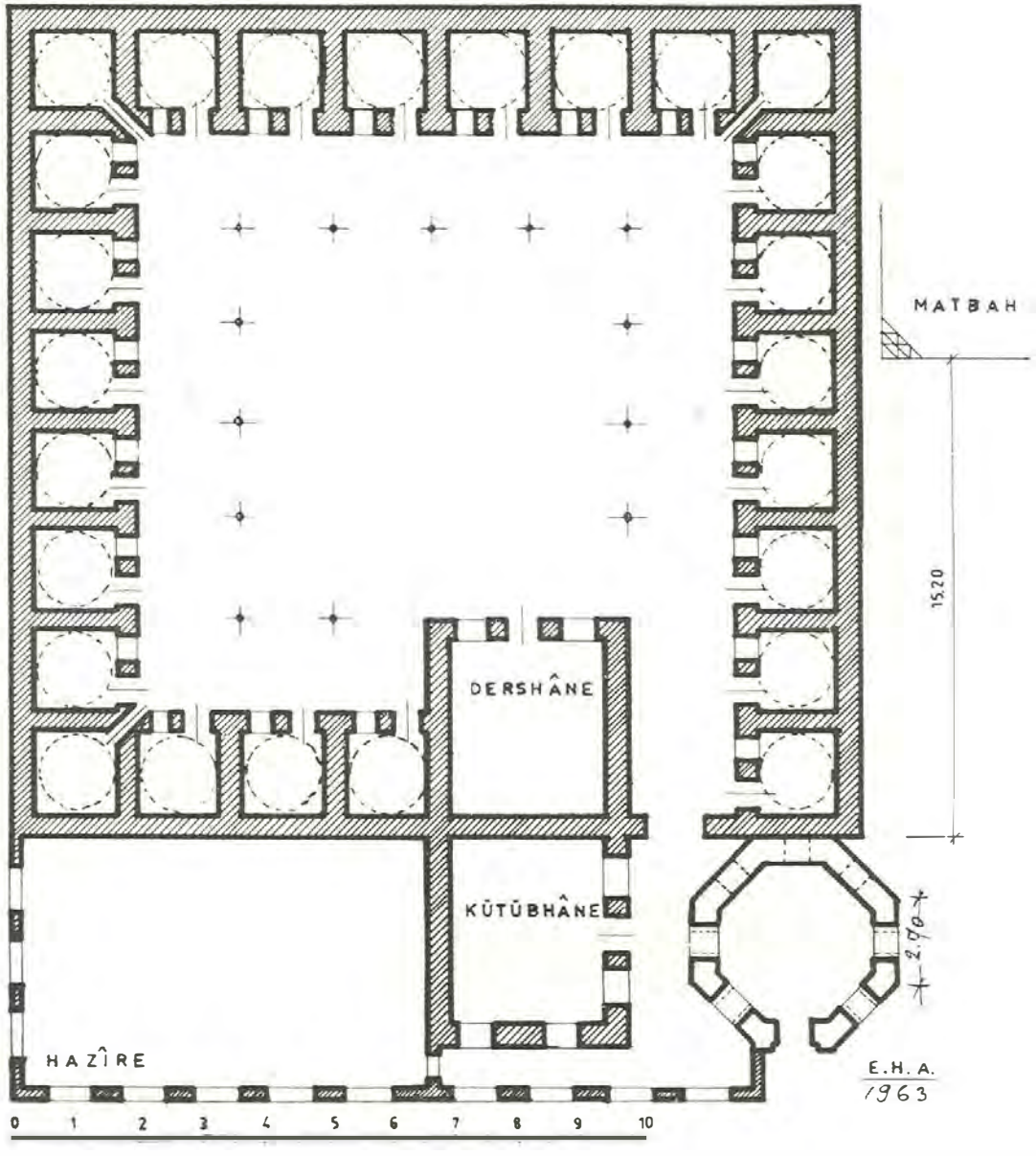

295. R. : Yenişehir'de Süleyman Paşa Medresesi'nin restitüsyon plân denemesi

ramalıdır. Türbe 7 m.lik bir dâire içine çizilmiş sekiz köşeli ve sağır kubbelidir, (296. R.). Altta üç pencere bir kapı, yukarıda 8 üstlük vardır. Duvarlar düzgünce kesme taş ve iki sıra tuğla ile işlenmiştir. Kapıda ufak bir tâk vardır. Evvelce içinde, lâleler, rozaslar, enginar yaprağı kabartmalarla müzeyyen, iki yüksek yanlık ve başlıkdan mürekkeb bir lâhid var idi. XVII. 'asra 'âid olması muhtemel olan bu lahdin bir makaam (Cénotaphe) olduğu âşikârdır. Rumeli fethinden evvel, Süleyman Paşa'nın İzmit Sancak beyi iken, burayı kendisi için yaptırmış olduğu, fekat bir kerre Rumeli'yi fethedip o dilber Bolayır sâhillerini görünce, esas vakıflarını orada yaptığı bir hakıykattir. Vasiyeti oraya defnedilmek olabilir; lâkin ânî şehâdeti de, gönlünün arzûsunun yerine gelmesine sebeb olmuşdur.

Matbah binâsının yalnız bir köşesi mevcûd olup, dîğer duvarları yıkıldığından, yeni yapılanlar ona birleşdirilmişdir. Bu köşe seyrine doyulamıyacak derecede güzel ve nisbetli bir tuğla istalaktitle korunmuştur. Taşdan da oyulsa daha güzeli yapılamazdı, (297., 298. R.). Tersîmi hendesenin bütün kaa'idelerine ri'âyet edilerek dört sıra dizilmiştir.

125 — Yenişehir Pustînpûş Baba Zâviyesi :

Târîhler bu zâviyeyi Murad Hüdâvendigâr'ın yaptırdığında ittifâk ederler. İlhamlarını 'Âşık Paşa-zâde'den aldıkları da âşikârdır. *"Yenişehir'de bir dervişe Pustinpuş dirlerdi ana bir zâviye yapdu"* [1], Neşrî: *"Yenişehir'de bir*

1) 'Âşık Paşa-zâde, Giese tab'ı. 24. S., Adsız tab'ı 129. S; Âli tab'ında bu bahsi yoktur.

Süleyman Paşa
ının köşesi

viye yapdurdi

ezbe ve kerâ-
binâ itmişdir
lerle ifâde et-
ittifak ediyor
. O, binânın
lir: *"Ziyâret-i*
ı yolunda şeh-
dise sırrah'ül-
azılmamışdır.

'Yenişehir ka-
-ı 'izâmımdan
n olmağın an-
ım tâbe serâh
ibrâz itmekle
digâr tâbe se-
ileyh Ceddim
ı ref olunmak
de ve revende

sunu koyduk.
Matba'ası (Lâ-

âtin harfleriyle

ta'âmı içün ve merhûm Hüdâvendigâr tâbeserah zemânında emirle ta'yîn olunan eczâ tilâveti içün mütevellîsine sarf ittirüb şart-ı vakfa ve Şer'-i şerîfe muhâlif kimesneye iş ittirmiyesin" B.K.S. 14. C., ?. S. 979 (1571)[1]. Tahrîr defterlerinde de şu ma'lûmâtı buluyoruz: *"Vakıf kariyesi Vakf-ı zâviye-i Pustînpûş der Yenişehir vakıfdır Orhan Bey'den ortakçılardır deyû naklolınmış der Defter-i Kirmastı Şimdiki hâlde kesim virirler imiş deyû kaydolunmuş der Defter-i Atıyk Hâliyâ vech-i meşrûh üzre yine mukarrer çiftlik yer var deyû mukayyed Der Defter-i 'Atıyk kariye-i mezkûre nim çiftlik yere vakfiyet üzre imam mutasarrıfdır deyû mukayyed der Defter-i 'Atıyk ve köprü başında iki çiftlik hâricden ekilur deyû mukayyed der Defter-i 'Atıyk*

sene 929	*sene 984*	*El-vâridât*
3100	*3100*	*Kıst-ı Hamam der nefs-i Yenişehir nefs-i Yenişehir'de bir hamam fî sene*
50	*50*	*Mukaata'a-i zemîn der 'uhde-i Sübaşı-i Yenişehir*
35	*35*	*Mukaata'a-i zemîn der uhde-i Seyyid Mehmed*
30	*30*	*Zemîn-i bâğ-ı köhne*
565	*565*	*Mezra'a-i müteferrika Reyhan Köprüsü'nün kıble tarafında üç çiftlik yeri*
10	*10*	*Ve üç koz ağacından*

El-Masraf

Cemâ'at-i huffâz-ı câmi'-i Orhan der nefs-i Yenişehir 10 nefer Hınta 20 Zikr olan huffâzın mezkûr olan buğdayları Yenişehir'de Hüdâvendigâr Haslarından virilür deyu mukayyed der Defter-i 'Atıyk ve nefs-i Yenişehir'de olan Pâdişâh anbarından fî sene be-müdd-i Bursa hınta 45 müd ve İnegöl'de Hassa-ı Pâdişâhîden pirinç be-müdd-i Bursa 6 müd Zâviye-i mezkûre civârında 5 müdlük yer ve bir pâre çayır deyû kayd olunmuş der Defter-i 'Atıyk İznik'de kâfir haracından evvel de virilürmüş 900 Kırk sene vardır ki virilmezmiş deyû mukayyed der Defter-i 'Atıyk

929	*984*		
2	*2*	*Nâzır*	*fî yevm*
3	*3*	*Şeyh*	*»*
2	*2*	*Kâtib*	*»*
4	*4*	*Nakıyb*	*müşâhere*
15	*15*	*Tabbâh*	*»*
100	*100*	*Habbâz*	*fî sene*
30	*30*	*Vekilharc*	*müşâhere*

929	*984*	*el ihrâcât*		
24 müd	*24 müd*	*Şeyh*	*hinta*	*fî sene*
6 »	*6 »*	*Kâtib*		*»*
24 »	*24 »*	*Be-cihet-i nân*		*»*
6 »	*6 »*	*»*	*şorba*	*»*
30 »	*30 »*	*»*	*piyaz*	*»*
5 vukıyye	*5 vukıyye*	*»*	*güşt*	*fî yevm*
124	*120*	*»*	*revgan-ı çerağ*	*fî sene*
100	*100*	*»*	*milh*	*»*
4000	*4000*	*»*	*hınta*	*»*
723	*723*	*»*	*harc-ı müsâfir*	*»*
30 vukıyye	*30 vukıyye*		*revgan-ı sâde*	
1 müd 10 kile	*1 müd 10 kile*	*Be-cihet-i Remazan pirinç fî sene*		
		Harc-ı 'ıydeyn ve leyle-i selevât der Receb ve Remazan fî sene		
14 kile	*14 kile*	*pirinç*		
14 vukıyye	*14 vukıyye*	*Revgan-ı sâde*		
16 »	*16 »*	*'Asel-i musaffâ*		
12 »	*12 »*	*Zağferan*		
80 »	*80 »*	*Behây-i güşt (lahm)"* [1]		

1) Hikmet Turhan Dağlı oğlu, XVI 'Asırda Bursa, Bursa vilâyeti matba'ası 1940, 69-70. S., Bu Lâtin harfli metinde bütün terkîbler bir kelime gibi yazılmıştır. Biz ıslâh ettik. 'Ayni zemânda müellif, (Pustin) kelimesini (pûşide), (pûş) u da (Yunus) okumuş, fihristinde ise (Yusuf) yazmıştır. Kasaba isminin 'aynı olması ve asıl, türkçe imlâdaki yakınlık, doğrusu hakkında zerre kadar şübhe bırakmaz. Diğer vesîkalar da zâten bunu tamamlar. Müellif bu vesîkayı B.K.S. den almış, fekat sahîfe numarası koymamıştır.

2) Bş.V.Ar., 337. C., 131. var., 929 (1521), Tap. Kad., M., 570 C., 257. var., 974 (1576). Bu kayıdlar İstatistik Enstitüsü çalışmalarından alınmıştır.

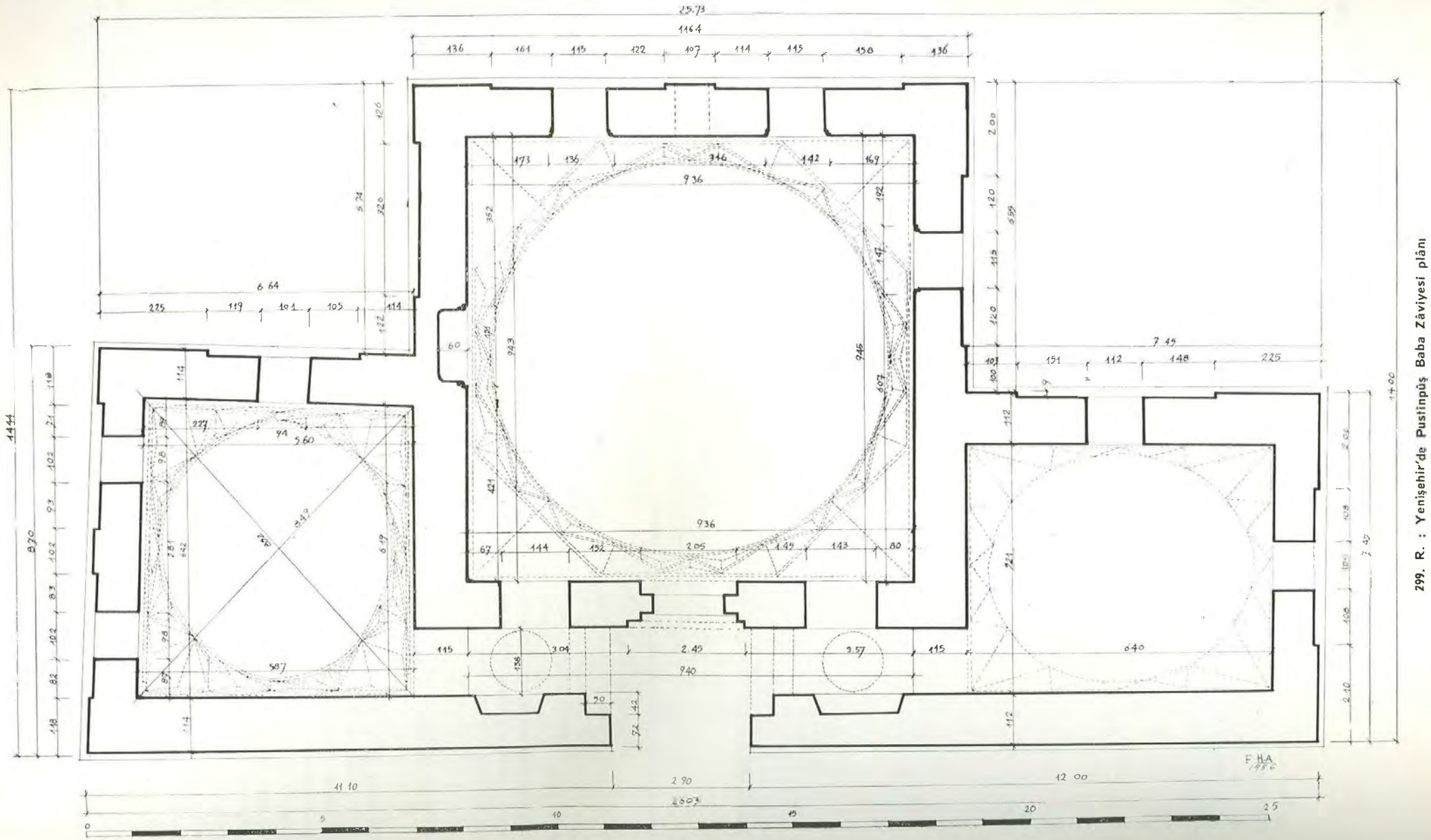

299. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi plânı

Her iki vesîka, pek de geniş olmayan bir (âyende ve revende) — gelen giden — zâviyesi olduğunu göstermektedir. Anlaşıldığına göre, bu te'sîsde şeyh, nakıyb ve kâtibden 'ibâret üç idâreci ile, aşcı, ekmekçi ve mubâya'acıdan mürekkeb hizmet kadrosu mevcûd olup mu'ayyen bir mürîd zümresi bulunmamakdadır.

Pustînpûş Baba'nın asıl ismi târîhlerde ve şimdiye kadar gördüğümüz vesîkalarda geçmeyip, menba'ı söylenmeden, yalnız eSyyid Mehmed o'arak Taeschner tarafından kaydolunmuşdu. Bir Dîvân-ı Hümâyûn kaydında bu isim tafsîlâtıyle meydana çıkmakdadır. 13 ca. 1230 (23 Nisan 1815) târîhinde, mütevellîsi ve eski türbedârı Esseyid Mehmed Sa'îd Efendi'nin, yeni türbedâr olan Hacı Mehmed'den şikâyetnâmesi altına, Pustînpûş Zâviyesi vakfı tevliyetinin, Serây-ı 'Atıyk süvârî teberdârlarından, mezkûr müşteki Mehmed Sa'îd, *Medîne-i merkuumede Postnişîn Pustîn Baba dimekle ma'rûf, Seyyid Mehmed Hammârî* zâviyedârlığının da, *Elhac Mehmed Baba ibni Osman 'an tarıyk-ı Bektâşîye*'nin üzerinde ayrı ayrı berâtlarla mestûr olduğu, zeyledilmekdedir. Biraz aşağıda, tahrîr defterlerinden, kayd-ı Hâkaanî'si çıkarılıyor. Burada vakfın ismi *"Zâviye-i Seyyid Mehmed Hammârîyül-ma'rûf Pustînpûş Baba der Yeni Şehr-i Bursa"* olarak tekrarlanmakdadır. Yukarıda, tahrîr defterlerinde bahsi geçen kariyenin, Orhan Gaazî vakfından olduğu tasrîh olunarak, 50030 akçe geliri bulunduğu yazılmakta ve şehirde ve civârındaki müteferrik vâridât 'ilâve olunmakdadır. Vazîfeleri gösteren bir kısmı kopukdur [1]. Bu sûretle Pustînpûş Baba'nın ismi ortaya çıkmakdadır.

Bu zâtın lâkabı olan (Hammârî) iki yerde de noktasız yazılmışdır. Bu sebeble eşekci ma'nâsına Hammâr okunması lâzımdır.

Bu zâviye yığma bir höyük intibâ'ını veren bir tepe üzerine kurulmuş olup, (299., 300., 301. R.), 3 m. lik bir eyvândan, (302. R.), iki taraflı, dar bir dehlize girilir. Karşıda bir meydan odası, sağ ve solda iki höcre vardır. Eyvân tam ortada olmayıp sola kaçıktır; dehlîzler tepeden ışık alır. İki taraf höcreleri de birbirine müsâvî değildir.

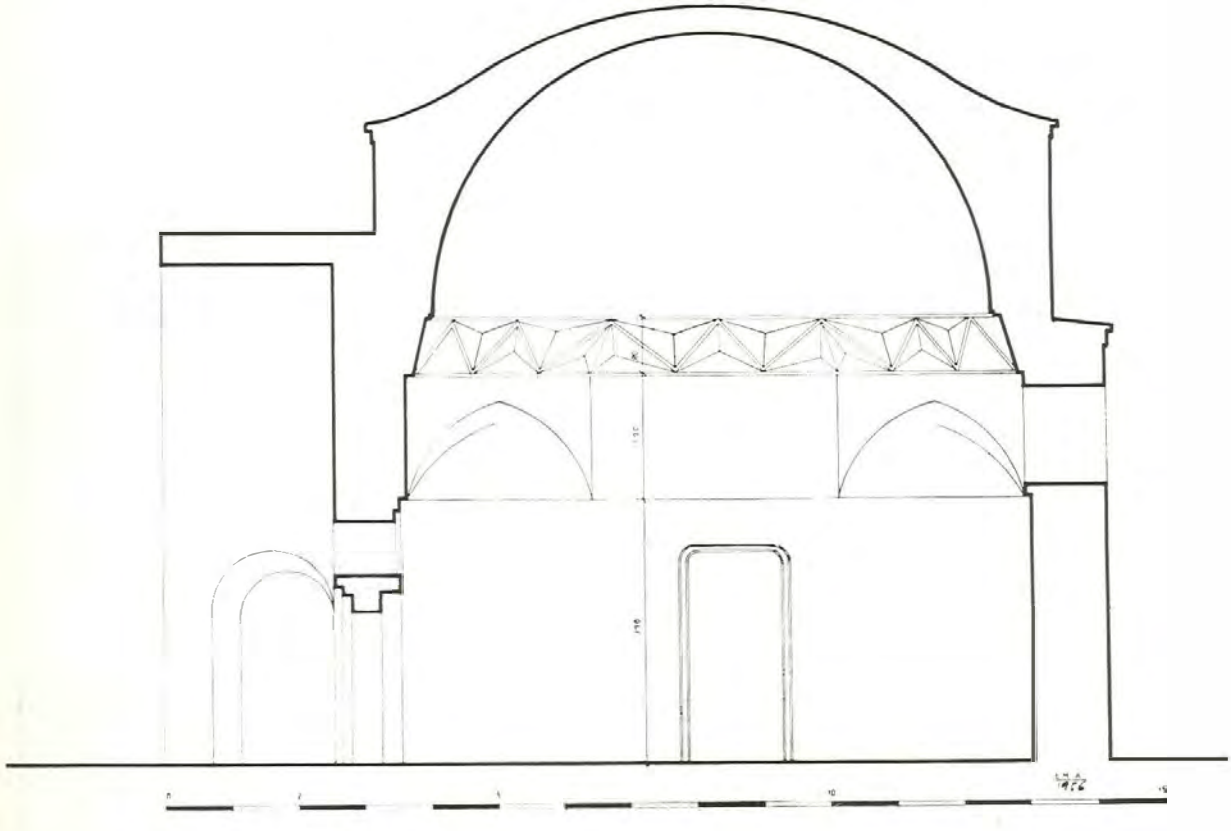

300. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi 'arzâni makta'ı

Cenûbdakinin kubbesi, pek zengin bir müselles kuşakla duvarlara oturur. Bu oda bir mustatîldir; gönyesi bozuk, ölçüleri birbirine eş değildir. Kezâlik müsellesli kuşak mütenâzır yapılmamışdır; bir köşe dîğerine uymaz (303. a., 303. b., 303. c. R.). Bu höcrede üç pencere vardır, fekat şimdi kapalıdır. Şimâldeki bâriz şekilde uzunlamasınadır; kubbesi basît bir müselles tertîbâtıyla duvarlara oturur. İçeride yığılı ot ve sâireden dolayı kuturlar ve her köşede ölçüler alınamadığından çarpıklık olup olmadığı anlaşılamadı. Mevcûd iki penceresi de kapalıdır. Meydan odası mu-

1) Bş.V.Ar., Mu'allm Cevdet tasnîfi, 11951 No.

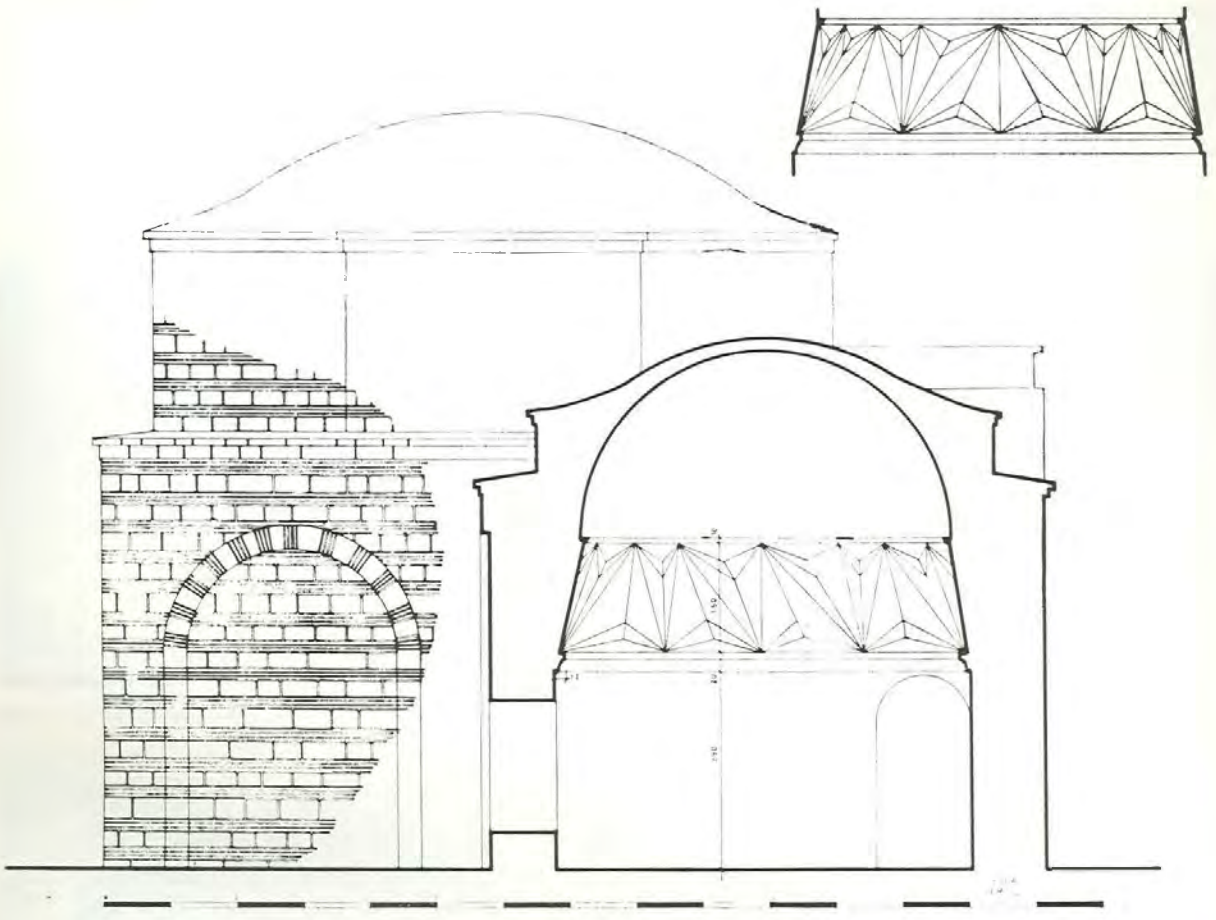

301. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi makta' ve cebhesi

302. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi eyvânı

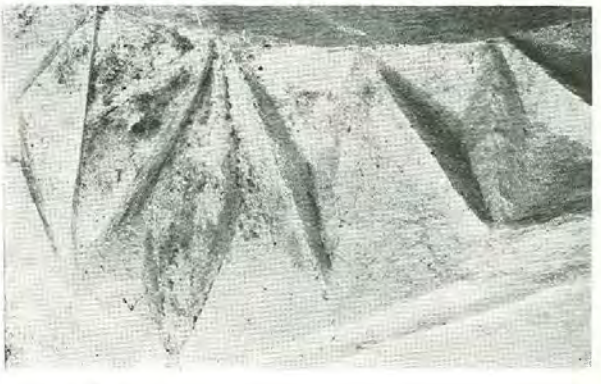

303 a. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi cenûb odası kuşağı

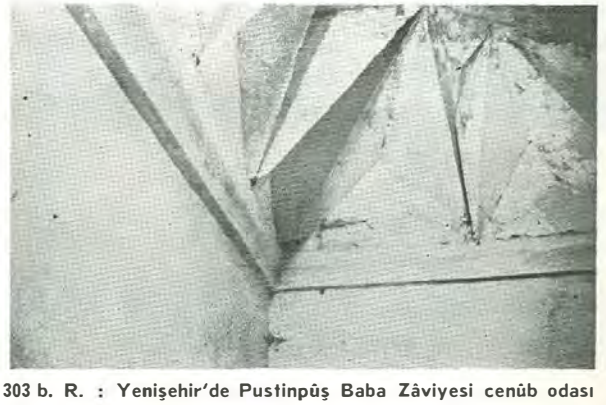

303 b. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi cenûb odası kuşağı

rabba' şeklinde olup kubbe, birbirini kesen tonozlu köşe 'alîkalarıyla te'mîn edilen bir sekiz köşe iç kasnağa oturur. Burada muhtelit bir usûl tutularak, tonoz 'alîkalar üstüne sekiz köşe plânlı bir müselles kuşak yerleştirilmiştir (303. d. R.). Bu kuşakdaki müselleslerin keskin dılı'larına birer de şerid 'ilâve edilmiş, ayrıca mihrab üstüne gelen kısma iri bâdemler yerleştirilmişdir. Buranın dehlîze iki, hârice üç altlık ve birer üstlük penceresi vardır. Ancak bu pencerelerden çoğu şimdi kapalıdır. İki odada hâricî kısımları yeni olan iki baca varsa da altlarında ocak görünmüyor.

Zâviyede bir revâk eseri yokdur. Vakı'â son zemânlarda, sâde bir tarafda göze çarpan bir motife bakarak bir revâk olduğu fikri ortaya atılmışdır. Fekat, bu tezyînât izinin ön cebhede bulunması zarûrî olan devâmı ve mukaabil

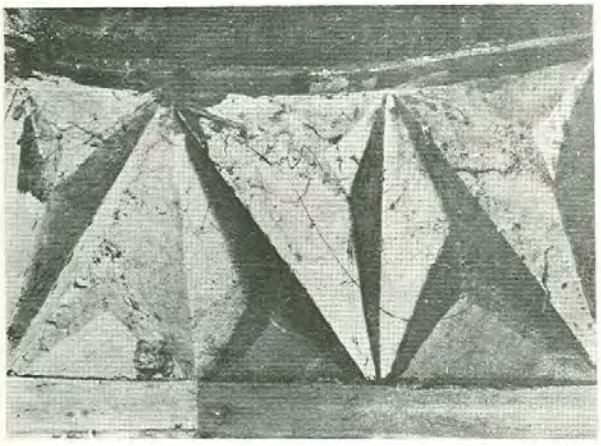

303 c. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi cenûb odası kuşağı

303 d. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi meydan odası kuşağı

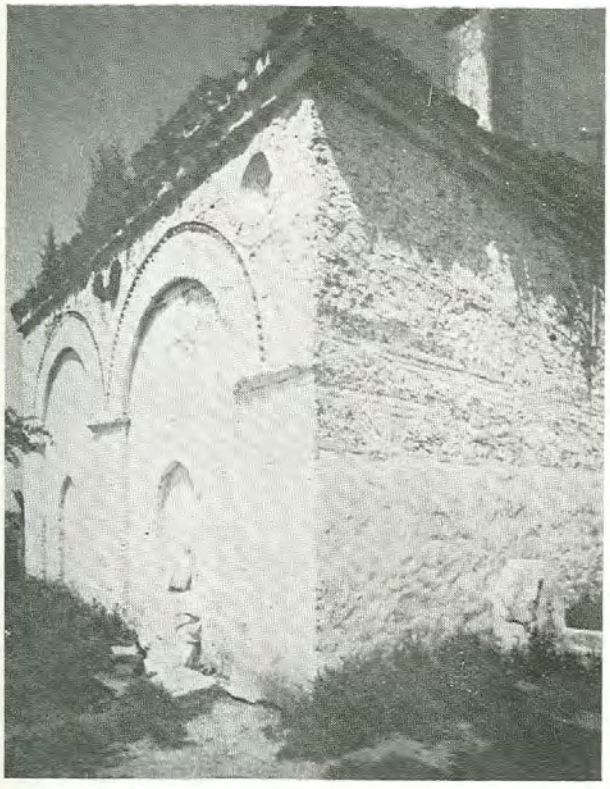

304. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi cenûb yüzü

306. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi şimâl cebhesi

yüzde tekrârı olup olmadığı araşdırılmamış, yalnız cenub yüzünde, o da yanındakilere benzemiyen, bir kemer başlangıcına istinâden hüküm verilmişdir, (304. R.)[1]. Halbûki bu bir revâk kemeri ise, bir de devâmı olması lâzımdır, ön cephede mutlâkaa beş ve yâ yedi 'aded daha kemer bulunmalıdır ki revâk teşekkül edebilsin. Halbûki ön cebhede ne cenûb yüzündekinin, ne başkalarının izi, ne de kemerlerin kesildiğine dâir bir emmâre vardır. Cebhede tuğla hatıl ve taş sıraları düzgün ve pürüzsüz devâm etmekdedir. Tuğlalar kalıpdan çıktığı gibi, kenarlarını muhâfaza etmekdedir. En ufak bir kesinti olsa derhâl göze çarpardı. Bundan başka tuğla hatıllardan ayrı olarak, ya kubbe 'alîkası ve yâ tonoz özengisi bulunurdu. Bunların hiç biri de yokdur, (302 - 305. R.).

Zâten, bu kemer izinin özengi yüksekliğinden başlanıp bir revâk yapılmış olsa, orta eyvân daha yüksek olduğu için revâkın üstünde ve açıkta kalırdı, (302. ve 305. R.). Bu ise imkânsızdır.

1) Prof. Semâvî Eyice, Beitrage Zur Kunstgeschichte Asiens, İn Memorian Ernst Diez, İstanbul 1963 de, La Mosquée — Zaviah Seyit Mehmed, 51. S.

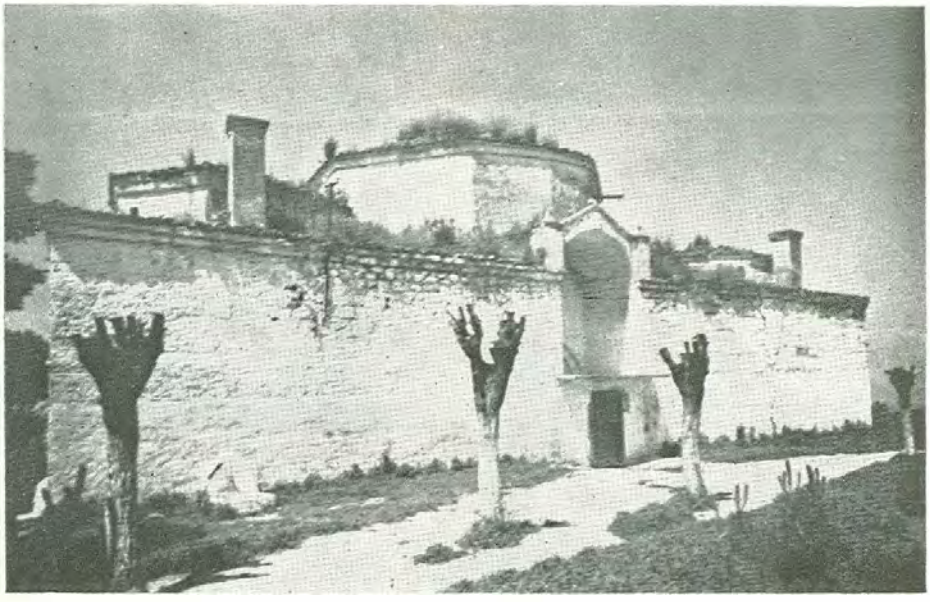

305. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi ön cebhesi

Bir tek mübhem işâret görmekle mes'ele nihâyete eremez; onun devamı olması tabî'î bulunan, başka kısımların mevcûdiyeti şartdır. Eğer onlar yoksa bu tek işârete başka bir sebeb aramalıdır. Meselâ bu cenûb yüzündeki kemer başı, tezyînî bir kasıtla yapılmış olabileceği gibi — zîrâ o tarafın tezyînâtı gelişi güzeldir ve gayr-ı mütenâzırdır, bu da ne için onlardan biri olmasın? — başlanıp da vazgeçilmiş bulunması da mümkindir. Bir kenara bakıp hüküm verilemez.

Duvarlar üç tuğla bir kesme taşla yapılmıştır. Tuğlalar 4 sm. likdir. Üç sırası 18 sm. tutar. Taşlar 23 - 28 kalınlığındadır (302., 304., 305., 306. R.), iki tarafdakiler birbirine müsâvî değildir. Cenûb kolunda plastrli, kemerleri destere dişi ile müzeyyen bir cebhe vardır. Plastr yasdıkları Bizansvârî olduğu gibi yürek şeklinde bir madalyon da bu yüzü süslemektedir, (307. R.). Bu süsün bir benzeri İstanbul'da Fenârî 'İsâ Câmi'indedir. Bu yan cebhe sanki başka bir binâya 'âidmiş gibi süslenmiştir. Revâkın nihâyetinde, meydan odasına geçen kapının iki kademeli çift kemeri bir Bizans işçiliğine benzer. Tam cebhe hizâsında yapılan medhâl sonradan 'ilâvedir; eski bir târîhde bütün alt pencereler kapatılmış, meydan odasında bir üstlük bırakılmış, dîğer iki odada da, sâdece kubbe kasnaklarında, sonradan birer ufak pencere açılmıştır.

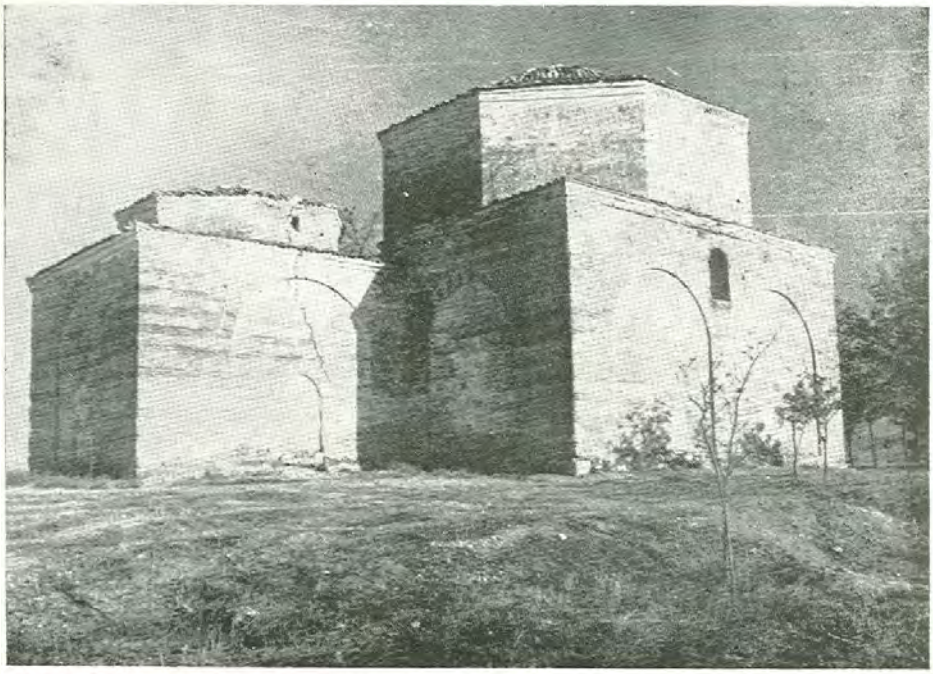

307. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi garb cebhesi

308. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi garb-ı şimâlî köşesi

309. R. : Yenişehir'de Pustinpûş Baba Zâviyesi

Bu zâviyenin kubbe kasnakları çok yüksekdir; bizim ölçülerimize hiç uymaz. Bunların üzerinde basık birer küre bulunmaktadır. Eğer üstlerinde düz çatı ve kasnaklarda bir yükselme izi bulunsa idi, birçok misâllerini gördüğümüz gibi, son asırlarda kurşundan tasarruf edip kiremid koyabilmek için ta'dîl edilmişdir, denirdi; fekat bir 'ilâve ve değişiklik görülmüyor (307. R.). Binâda mühim çatlaklar vardır; bir ân evvel ta'mîri lâzemdir (303. R.).

Zâviye Yenişehir belediyesince su deposu olarak kullanılıyordu. Şimdi bu vazîfeyi görmüyorsa da, meydan odası ve bir höcredeki beton su hazîneleri olduğu gibi durmaktadır. Binâ dâhilen pek kötü vaziyettedir.

Burada Orhan Gaazî'nin bir oğlunun medfûn bulunduğu vesîkalarla te'yîd olunuyor; ancak ismi ma'lûm değildir. Süleyman Paşa Bolayır'da, İbrahim Çelebi Sultan Osman Türbesi'nde, Kaasım Çelebi Orhan Gaazî Türbesi'ndedir. Bu kabir 'acaba ismen ma'lûm olan Sultan Çelebi'ye mi, yoksa henüz Yenişehir merkez iken ve Orhan Gaazî'nin pek gençliğinde doğan ismi mechûl bir şehzâdesine mi 'aiddir? Belli değildir. Son zemâna kadar hazîrede hiç bir kabir taşı bırakılmamış, sökülüp götürülmüşdü; ecdâd kabirleri çiğnenmişti. 1961 senesinde Pustînpûş Baba Kabri sıvalı bir lâhid olarak yeniden yapılmıştır. Belediye bando şefi Ali Özçelik Bey'in ve bekçi efendinin îzâhâtına göre, bu kabir ve dîğerleri bir mahzen içinde imiş. Temellerine nazaran ihyâ edilmiştir. Halbuki, eski bir resminde, (309. R.), bu lâhdin yerinde çatılı büyücek bir türbe vardır [1]. Bu resimde sökülen kabristan ile, türbeden gayrı, üç binâ daha göze çarpmakdadır.

122 — Yenişehir'de Pustînpûş Baba Hamamı:

Evliyâ Çelebi'den ve Baş Vekâlet Arşivi'ndeki tapu defterinden bir Pustînpûş Baba Hamamı olduğu öğrenilmektedir. Evliyâ Çelebi Yenişehir hamamlarından bahsederken *"Biri Sultan Pustînpûş Baba hazretlerinindir"* [2] demektedir. Kasabadaki hamamlardan hiç birisi bu nâmla anılmamakta, çarşı gibi, meydan gibi sonradan takılmış isimler kullanılmakdadır. Halkca ve Belediyece bu hamamın hangisi olduğu ve yâ mevcûd bulunup bulunmadığı bildirilmedi.

YIĞILCA KÖYÜ

126 — Yığılca (Çayır ve yâ Çayırlı Köy)'da Orhan Gaazî Câmi': (Bk: Çandı Câmi'ler)

★

1) Ün. Kü., 90752 No: albüm.

2) Evliya, a.e., 9. S.

Ankara Şehri

1 — Ahî Elvan Câmi'i :

Behram Kal'e Köyü

2 — Hüdâvendigâr Câmi'i

Bergama

3 — Koyun Köprüsü

Bursa Eserleri

a - Câmi'ler

4 — Hacı Evrenuz Mescidi
5 — Hayrüddin Paşa Câmi'i
6 — Hızırlık Câmi'i
7 — Hüdâvendigâr Câmi'i
8 — İzzüddin Câmi'i
9 — Kavaklı Câmi'
10 — Koca Nâib Câmi'i
11 — Şehâdet Câmi'i
12 — Yerkapı Mescidi

b - Bursa Medreseleri

— Arslâniye Medresesi (Bk: Esediye Medresesi)
13 — Esediye Medresesi
14 — Hüdâvendigâr Medresesi
— Musallâ Medresesi (Bk: Esediye Medresesi)

c - Bursa Mektebleri (Mu'allimhâne)

15 — Hüdâvendigâr Mektebi

d - Bursa Hanları

16 — Kapan Hanı

e - Bursa Hamamları

17 — Eski Kaplıca
18 — Kükürdlü Kaplıcası
19 — Na'lıncılar Hamamı

f - Bursa Zâviyeleri ve 'İmâretleri

20 — Hızırlık Zâviyesi
21 — Hüdâvendigâr Tâbhâne - Zâviyesi
22 — İzzüddin Zâviyesi
23 — Seyyid Nâsır Zâviyesi

g — Bursa Türbeleri

24 — Hüdâvendigâr Türbesi

h — Bursa Sarayları

25 — Saray

Dimetoka Kasabası

26 — Abdal Cüneyd Zâviyesi

Edirne Eserleri

27 — Hüdâvendigâr Câmi'i
28 — Malkoç (Mihalkoç) Bey Câmi'i
29 — Yahşî Fakıyh Mescidi
30 — Hüdâvendigâr 'İmâreti
31 — Yahşi Fakıyh Hamamı
32 — Saray

Filibe Şehri

33 — Hüdâvendigâr Câmi'i

Gebze Kasabası

34 — Malkoçoğlu Mehmed Bey Açık Künbedi

Gelibolu Eserleri

35 — Ulu Câmi'
36 — Saray

Gönen Kasabası

37 — Hüdâvendigâr Câmi'i

İpsala Kasabası

38 — Hüdâvendigâr Câmi'i

İştib Şehri

39 — Fethiye Câmi'i
40 — Hüdâvendigâr Medresesi

İznik Eserleri:

41 — Yeşil Câmi'
42 — Hayrüddin Paşa Medresesi
43 — Hayrüddin Paşa 'İmâreti
44 — Nîlüfer Hâtûn 'İmâreti
45 — Ya'kub Çelebi 'İmâreti
46 — Hayrüddin Paşa Türbesi

Karaca Bey Kasabası

47 — Ulu Câmi'

Kemâlli Kariyesi

48 — Asılhan Bey Câmi'i
49 — Hamam
50 — Asılhan Bey Kabri

Keles Kazâsı

51 — Hüdâvendigâr Câmi'i
52 — Beylik Han
53 — Hamam

Kırşehir Şehri

54 — Meydan Evi

Mudurnu Eserleri

55 — Yıldırım Câmi'i
56 — Yıldırım Hamamı
57 — Yıldırım Medresesi

Niş Şehri

58 — Hüdâvendigâr Cami'i

Siroz

59 — Çandarlı Halil Paşa Câmi'i
60 — Eski Hamam
61 — Kervansaray

Tuzla Eserleri

62 — Hüdâvendigâr Câmi'i
63 — Hüdâvendigâr Medresesi

Umurbey Nâhiyesi

64 — Hüdâvendigâr Câmi'i

Yar Hisar

65 — Akbıyık Zâviyesi

IV. FASIL

MURÂD-I HÜDÂVENDİGÂR DEVRİ ESERLERİ

ANKARA

1 — Ankara'da Ahî Elvan Câmi'i:

Kal'e'nin eteğinde Saman Pazarı'nda olan bu câmi' Osmanlı Devri yapıları içinde bu nev'ide'ki nâdir eserlerdendir. Kerpiç duvarlar üstüne kat kat kirişleme ve üstlerinde toprak dam bulunan câmi'ler zümresindendir. Bunların eşlerine Kayseri'de, Sıvas'da, Ankara'da rastlandığı hâlde, İslâmî hayatı Osmanlılarla başlayan şehirlerde pek az örneği vardır.

Câmi' üç sıra direkli, ya'nî dört kolludur. Tavanın üç kademesi vardır. En yüksek kısım ortada değildir; sağda iki, solda tek kol vardır. Bu 'adem-i tenâzur eskiden bir kolun mevcûd olup da, kesilip kesilmediği hakkında şübhe hâsıl etmektedir. Rivâyete göre, câmi'i ziyârete gelen seyyahların elindeki almanca bir eserde, câmi'in bir kolunun I. Sultan Ahmed zemânında kesilip, yolun genişletilmiş olduğu yazılı imiş. Bizce böyle bir iddi'â yersizdir. Tâ o devirde hangi seyyah gelir de bu üçüncü, beşinci derecede eserin bir yanının kesilmesiyle 'alâkadâr olur. Esâsen yol tevsî'ine fi'len imkân yokdur. Çünki kesilecek kol en aşağı 4.0 m. dir. Bu gün, zâten, 5.55 m. olan yoldan dördü çıkarsa eskinin 1.5 m. olması lâzım gelmektedir. Bu kadar dar yol kal'e içinde dahî yoktur. Yol bakımından böyle olduğu gibi, mevcûdun plânı ve inşââtı da bize bir işâret göstermiyor. Tenâzuru kabûl edenler kolların da müsâvî olduğunu tasdîk etmişler demektir. Fekat, kesildiği iddi'â olunan tarafdaki mevcud kol bile, mukaabiliyle, 'aynı genişlikte değildir. Esâsen direk mihverleri arasındaki mesâfe mihraba yakın az, geriye doğru daha geniştir. Tenâzur o cihetten de mevcûd bulunmuyor. Sıvalı beden duvarlarından bir şey anlaşılması kaabil değil amma temel duvarlarında ne bir kesinti, ne bir değişiklik vardır. Tavanda da bir kesme izi yoktur. Binâen'aleyh mihrâb muhakkak ortada olmalıdır fikr-i sâbitiyle hareket etmek doğru değildir.

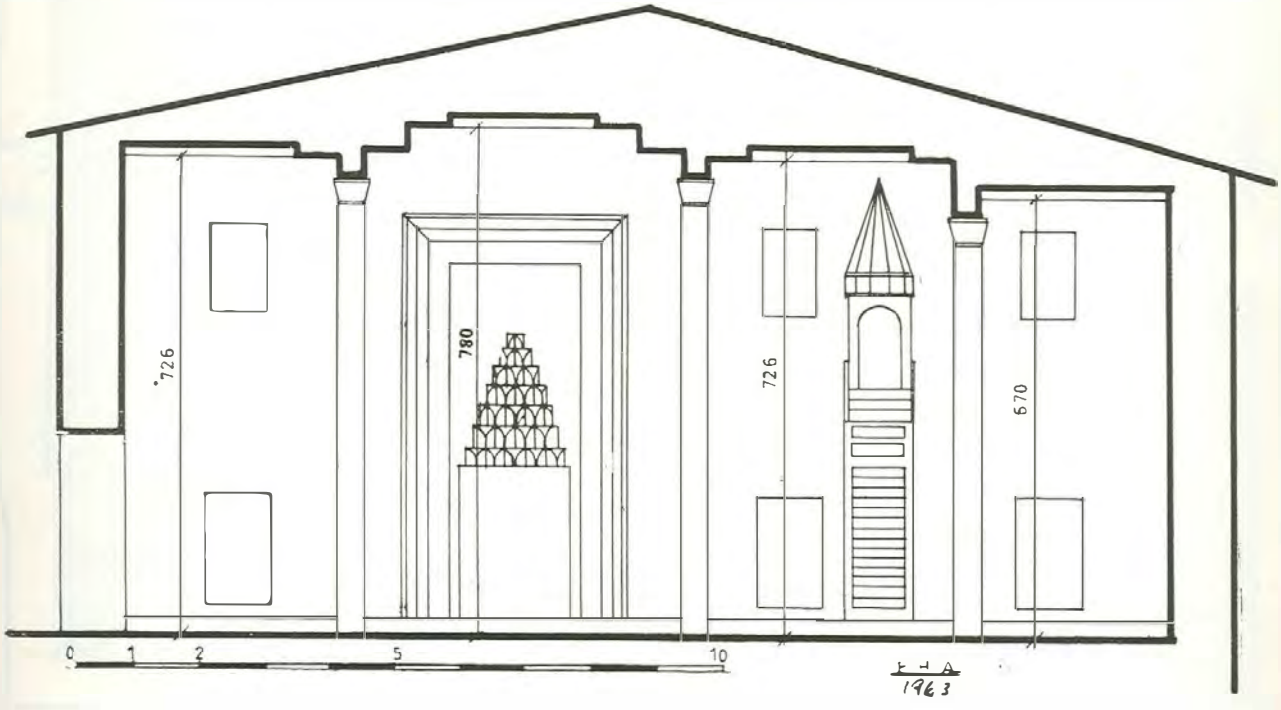

311. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i makta'ı

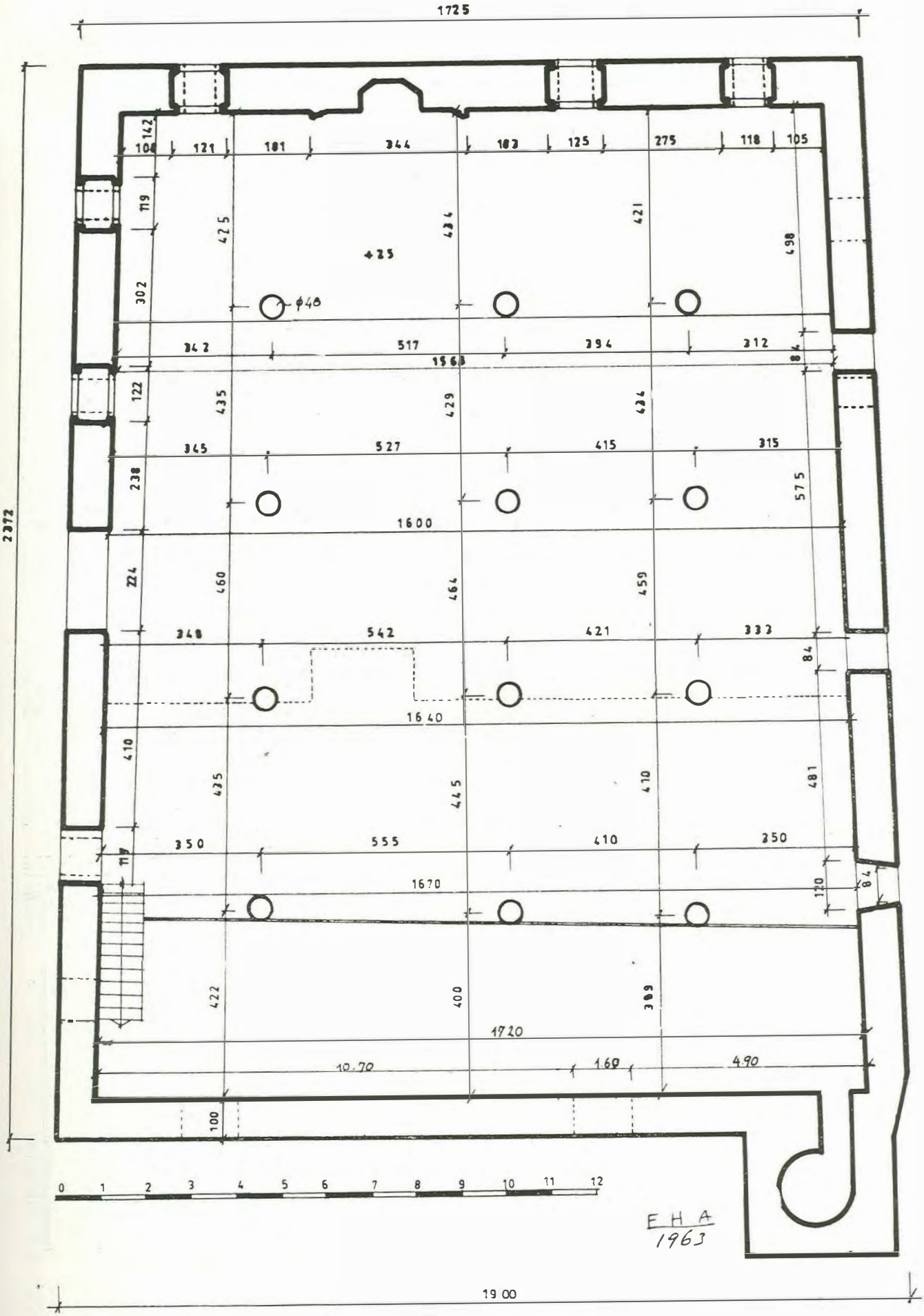

310. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i planı

Câmi' (310., 311. R.) de görüldüğü üzere, üç sırada 12 ahşab direk üstüne düz tavanla yapılmıştır. Bu nevi' câmi'lerde olduğu gibi, kirişler merîdir. Direkler 12-14 dılı'lı ve kuturları 42-48 sm. arasındadır. Ayaklar ahşabdır amma başlıklar toplama mermer parçalarıdır; bâ'zısı oluklu başlık, bâ'zısı direk tabanıdır, (312., 313. R.). Direkler üstünde tûlânî kirişler olup bunlar geniş ahşab yastıklarla sütûnlara oturtulmuştur. Yasdıklar boğum boğum oymalıdır. Asıl tavan kirişlemesi, en ortada iki kat, yanlarda tek kat olup, konsol takozlara müstenid, kademeli tabanlara basar. Bu sûretle açıklıklar azaltılmıştır. Geride ikinci sıra direğe kadar dayanan geniş bir ikinci kat ve birinci direğe kadar gelen bir birinci kat mahfili vardır. Bu birinci kat mahfilinin altı ahşab bir doğrama ile kapalıdır. (314. R.).

Gerek mahfillerdeki yasdıklar, başlıklar, parmaklıklar, şebekeler, gerek tavanın hey'et-i umûmîyesi, seyre doyulmayacak bir letâfetdedir. Hele minber ince kalem oymacılığının enfes bir nümûnesidir. Yanların müsellles kısımları on ikili zengin yıldızlarla, külâh altındaki mustatîl kısımlar altılı kabartmalarla süslüdür, (315., 316. R.). Bun-

312. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i

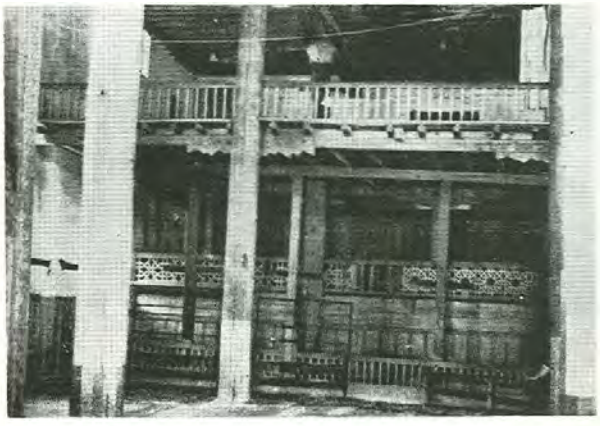

314. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i mahfilleri

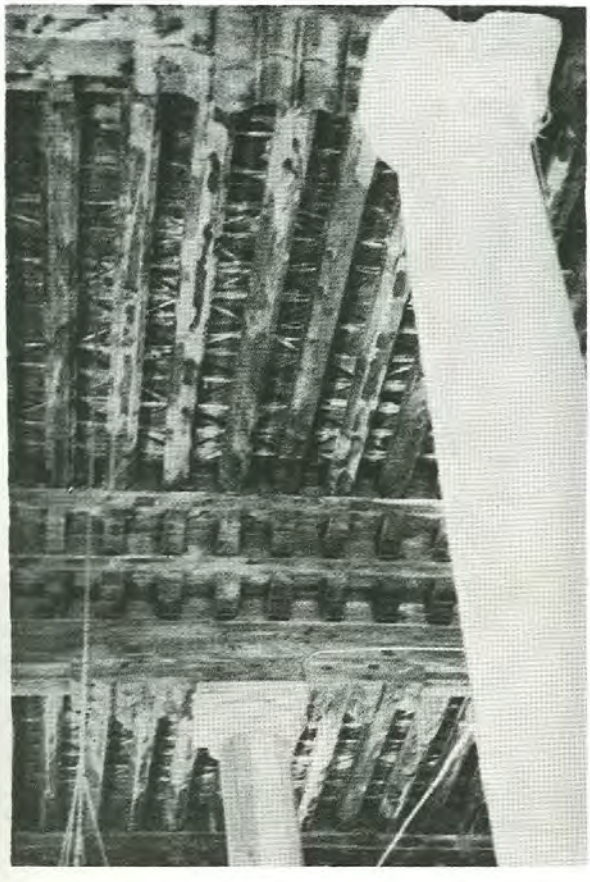

313. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i

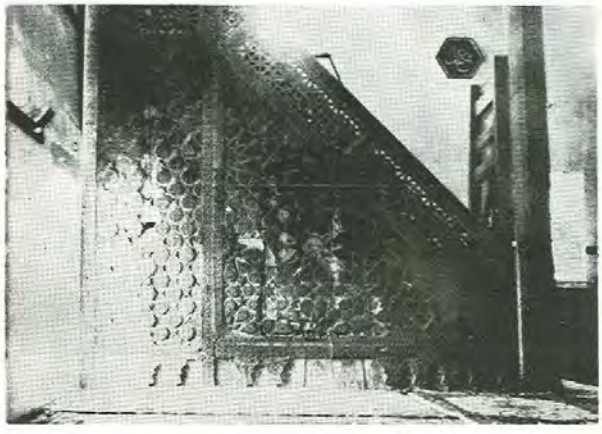

315. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i minber yanları

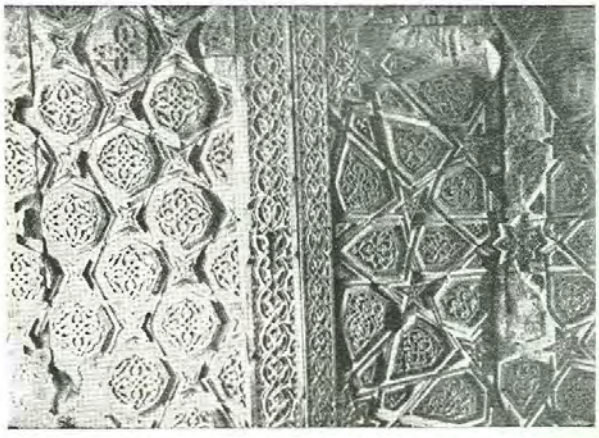

316. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i minber tafsilâtı

ların altında da çökertmelerin iç ve dış yüzleri gaayet güzel rûmî oymalı bir diş ve üstünde, yine rûmî, bir su ile süslüdür. Yanlıkların yıldızları da teker teker rûmî oymalarla müzeyyendir, (317. R.). Minberin külâh ve kapısı çok zengindir, (318., 319. R.). Kapı üstünde aşağıda yazacağımız kitâbe vardır.

Mihrâb XIV. 'asır alçı işlerinin pek güzel bir nümûnesidir, (310., 320., 322. R.). On ikili yıldızlarla müzeyyen bir 'asabanın etrafında bir istalaktit sırası, sonra, sağ altdan başlayıp üstte devam ettikten sonra solda yukarıdan aşağıya inen Kelime-i Tevhîd ya'nî (لا اله الا الله محمد رسول الله) mütemâdî olarak tekrarlanmışdır. Mihrâbın aynasında (و نعم المولى و نعم النصير) üç def'a yazılıdır. Câmi'in pencereleri birbirine müsâvî değildir. Mihrâb ve şark duvarındakiler 1.73 m. yüksekliğinde iken diğerleri 1.30 m. dir. Üst mahfilde arka yokuş sokakta bir kapı olduğu görülmektedir. Plânda nokta nokta gösterilmişdir. Kapı şimdi kapalıdır.

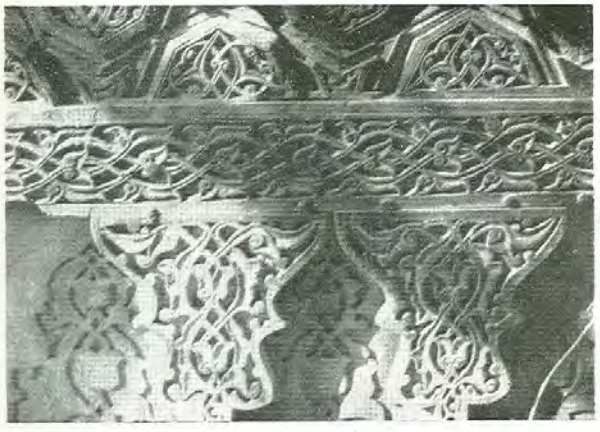

317. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i minber tafsilâtı

319. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i minberinde kitâbe

318. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i minberi

'Aslında binânın minâresi olduğunu zannetmiyor isek de, garb taraf, câmi' duvarına bitişen binâlar yüzünden tetkîk edilemediği için, o cihetde bir bakıyye olmadığını da söyliyemeyiz. Şimdiki minâre şimâl cebhesindedir ve pek eski değildir.

Câmi'in dışı, içerideki o ibtidâî, fekat pek sıcak ve mûnis, ahşab güzellikleriyle hiç 'alâkası olmayan bir kuruluk ve basîtliktedir. (323. R.). Hiç bir câzibesi yokdur. Da'vetkâr bir manzarası olmayan bir binânın içi ne kadar güzel olsa, nâfiledir. Diğer Osmanlı câmi'lerinin istisnâsız hepsinde dâimâ bir iç-dış muvâzenesi ve 'umûmî bir hüviyet vardır. Resimde görüldüğü gibi, bu gün binâ kiremitli bir çatı ile örtülmüştür. Câmi'in eski pencere kanatlarının pek müzeyyen olduğunu; müezzin efendi ve Mubârek Gaalib Bey bildirmektedirler [1]. Şimdi bunlardan eser yokdur.

Bu câmi'in târîhi birbirini tamamlayan iki kitâbeden çıkmaktadır. Minber üstündeki teçdîd kitâbesi ahşab üzerine kabartma yazılmıştır; iki satırı bir çerçeve içinde, üçüncüsü ayrı bir levha hâlindedir (319. R.)[2].

1) Mûbârek Gaalib, Ankara, Kitâbeler, İstanbul 1928, Hâşiye. 24. S.

2) Bu kitâbe a) Mubârek Gaalib, a.e., 24. S., b) Zeki Oral, Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitâbeleri ve Târihçeleri, V. Vakıflar Dergisi, 72-73. S.

١ ــ الحمد لولى[1] الحمد جدد هذ ا[2]لجامع المبارك فى ايام السلطان الاعظم مولى ملوك العرب والعجم نصرة[3] الغزاة

٢ ــ والمجاهدين قاهر[4] الكفره والمشركين سلطان محمد خان بن بايزيد خان بن مراد خان خلد الله ملكه وابد[5] دولته فى شهور سنه ستة[6] و[7] عشر وثمانمايه

٣ ــ صاحب الخيرات الحاج الوان محمد بك[8] بن الحاج محمدالدين بن عيسى بن نظام‌الدين زهراب (؟)[9] تقبل الله منه حسنات

Minberin sol korkuluğu altında da : عمل محمد بن بايزيد درودكر الهر بدلو[10] yazılıdır.

Bu minber kitâbelerinden, câmi'in 816 (1413) de (yenilendiği) [11], bânînin Elvan Mehmed Bey bin Mecdüddin olduğu, minberi Harput'lu marangoz Mehmed bin Bâyezid'in yaptığı anlaşılıyor. Bu câmi'e Ahî Elvân denilmekte olmasına rağmen, kitâbede bânînin ahîliği yer almıyor. Aşağıya dercedeceğimiz kabir taşında da yoktur. Ancak Zeki Oral, Ahî Elvân nâmında birisinin —belki de bu Ahî Elvan — kızı ve oğlunun târîhsiz mezar taşlarının bulunduğunu bildirmektedir [12]. Bir binânın (tecdîd) edilme için üzerinden bir kaç on senenin geçmesi lâzımdır. İn-

322. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i mihrab tafsilâtı

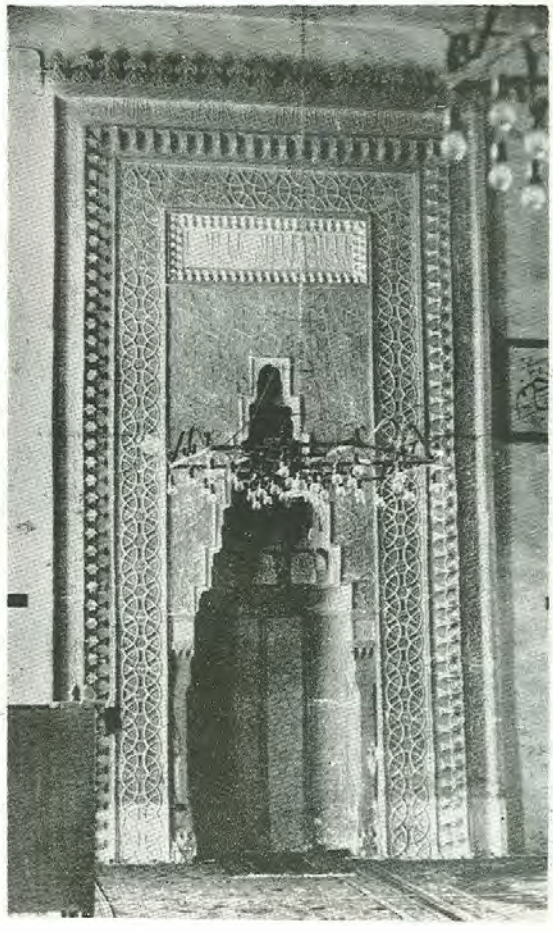

320. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i mihrabı

1) Mubârek'de لولى

2) (ا) eksiktir. Mubârek kendiliğinden bu harfi 'ilâve etmiştir.

3) Mubârek, نصير

4) Mubârek, قاهره

5) Zeki Oral, ايد yazmıştır; halbuki alttaki nokta tektir. tektir.

6) Mubârek ست

7) Her iki eserde de (و) noksandır.

8) Zeki Oral (الحاج الوان بن محمد) sırasıyla, ya'nî (بك) kelimesini araya sokup Elvan Bey'i Mehmed Bey'in oğlu mevkı'ine koymuş, buna mukaabil Hacı Mecdüddin ve 'İsâ isimleri arasından çıkararak bu iki şahsı bir yapmıştır. Bu şekilde, (Bey) 'ünvânı da Mehmed Bey'e verilmiş olur. Ya'ni Elvân Bey'in ecdâdından hiç birine denmediği hâlde Mehmed'e (Bey) denmesi 'akla yakın düşmez, 'ünvânın birinci sıradaki şahsa verilmesi uygundur. Diğer taraftan, yazının istifi i'tibâriyle (Bey) in (Mehmed) den ayrılması da kaabil olmadığından, (Elvan) ve (Mehmed) isimlerinin bir kişiye 'âid olduğu anlaşılır. Şu hâlde 'ibâreyi (El-Hâcc Elvân Mehmed Bey) sûretinde okumak lâzımdır. Mubârek Gaalib Bey de böylece tesbît etmiştir; biz de bu noktada ona uymak zarûretini duyduk. بن kelimesi, bu sûretle, Mecdüddin'den sonra, 'İsâ'dan evvel yer alarak bizim yukarıda yazdığımız metin teessüs etmiş olur.

9) Mubârek'de هزار

10) Mubârek'de القر بدلو , Zeki Oral'da الحر بدلو Kelimenin (ه) ile yazılmış olduğu muhakkaktır.

11) Zeki Oral makaalesinde tecdîd edilen şeyin minber olduğunu yazıyor. Son derece sarih olan ifâdeden bu ma'nâyı nasıl çıkarmışlardır, bilemeyiz.

12) Zeki Oral, a.ma., 73. S. Hâşiye.

şâ târîhini de ilk bânînin, ya'nî Elvan Mehmed Bey'in hayâtıyla tesbit edebiliriz. Mehmed Bey'in kabir taşı şimdi kal'enin şark eteklerinde, eski bir câmi' 'arsasına Ma'ârif Vekâleti'nin depo hâlinde yığdığı kabir taşları arasında olup bunun ayak ciheti olduğunu ve eskiden Yediler Kabristanı'nda bulunduğunu Mubârek Gaalib Bey bildiriyor [1]. Tabî'î eserin yazıldığı 1928 den evvelki târîhe 'âid bir hikâye. Mubârek Bey baş taşının "musanna" olduğunu da söylüyor. Bunu bulamadık. Kabristanları söküp ecdâda hörmeti, târîhe ri'âyeti çiğneyenleri ne kul, ne târih, ne Allah affedecekdir. İşte bu da onun bir misâlidir. Hafif esmer bir kum taşına kazılmış olan taşın ucu ve yazının ilk kelimesi harabdır. Mubârek Gaalib Bey üstünde nakış olduğunu yazıyor. Altı 'asır dayanan bu tezyînât son 30-35 senede silinmiştir, (324. R.). Taş 50×90 yazı 35×35 sm. eb'âdındadır.

١ — (محمد) بك بن حاجى مجدالدين ٢ — الى رحمة الله تعالى سنه اربع وثمانين وسبعمائة[2]

Mehmed Bey 784 (1286) da vefât ettiğine göre câmi'in aslı XIV. 'asır sonu ve Mûrâd-ı Hüdâvendigâr Devri'ne girmektedir. Câmi', yapılışından 35-40 sene sonra tecdîd edilmiş demektir. Bir binânın yenilenmesi için de bu kadar aralık ma'kuuldür. Esâsen bu cihet göz önünde tutulunca, câmi'in binâsı olsa olsa Yıldırım Devri'ne girer ki, Hüdâvendigâr zemânına almakda bir hata varsa, derecesi azalmış olur; Yıldırım Devri de olsa bu kitaba girecekdi.

323. R. : Ankara'da Ahi Elvan Câmi'i

324. R. : Ankara'da Mehmed bin Mecdüddin kabir taşı

BEHRAM KAL'E

2—Behram Kal'e Köyü'nde Hüdâvendigâr Câmi'i:

Ayvacık kazâsının cenûbunda Edremid körfezi sâhilinde, heman heman Baba Burnu'yla Edremid'ın yarı mesâfesinde bulunan bu köy eski (Assos) harâbelerinin yakınında kayalar üstünde kurulmuştur. Buradaki câmi,' civârdaki bir kaç kariyedeki emsâli gibi, Hüdâvendigâr yapısıdır.

Bir vakfiye kayıd defterinde *"Evvelce Tuzla elyevm Ayvacık kazâsına tâbi' Behrâm kariyesinde Hüdâvendigâr câmi'i"* [3] kaydı vardır. Ankara evkaaf kayıdlarında *"Behram kariyesinde Hüdâvendigâr Gaazî câmi'-i şerîfi*

1) Mubârek Gaalib, a.e., 19. S. Baş taşının yazısı bu eserden bulunabilir.

2) Zeki Oral Bey, Elvân ve Mehmed isimlerinin bir şahsın adı olduğunu zannetmediğinden, mezar taşının محمد kelimesi tam olması takdîrinde, Elvân Bey'in babasına 'âid olabileceğini bildiriyor. Halbuki Elvân ve Mehmed bir şahsın isim ve mahlâsıdır.

3) Çanakkale Evkaf Müdirliğinde Büyük Vakfiye defteri, 31. S.

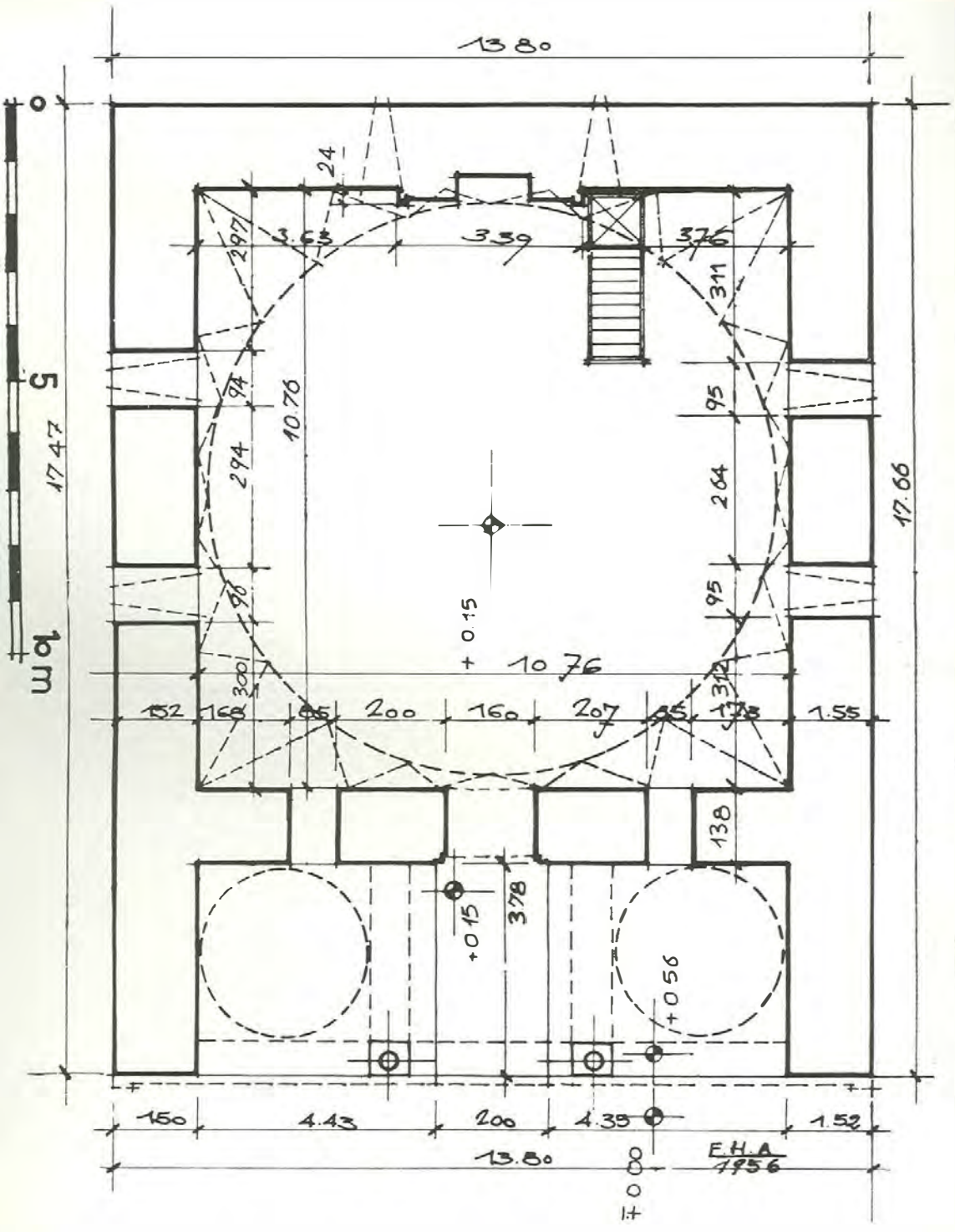

325. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i plânı

imâmına meşrût erâzi vakfı Nısf-ı öşr-i mahsûl Ebûbekir ve Ahmed Yusuf Efendiler 8 Rebî'ül-Âhir 1274 Tâbi-i Kazâ-i Tuzla Mûmâileyhimânın vefâtıyla mahlûllerinden Hâfız Nuri Efendi ibni Ahmed 27 Haziran 1333[1]" tafsîlâtı ve bu kaydın, 1224 târîhine varan evveliyâtı da olup, yukarıda zikrolunan iki zâtın babalarına 'âiddir[2].

Câmi' dört duvar üstüne sekiz köşe sağır kasnakla oturtulmuş bir tek kubbelidir; üçgözlü bir revâkı vardır, (325., 326., 327. R.). Kubbe, zemînden 5 m. sonra başlayan, 2.40 m. gibi, yüksek bir müsellesli kuşak üstündedir. Altı 'aded 1.50 m. yüksekliğinde kısa pencere vardır. Bunlardan sonra ve ayrıca mihrâb duvarında, mazgal biçimi, dar menfezler bulunmaktadır, (328., 329. R.). Pencere kemerleri dâirevî olup, özengilcri sövelerin bir az yukarısın-

1) Ev.K.K., İzmit Esas, 146 No: defter, 116. Sıra.

2) Ev.K.K., Sâbi'-i 'Asker, 414 No:, 215. sıra.

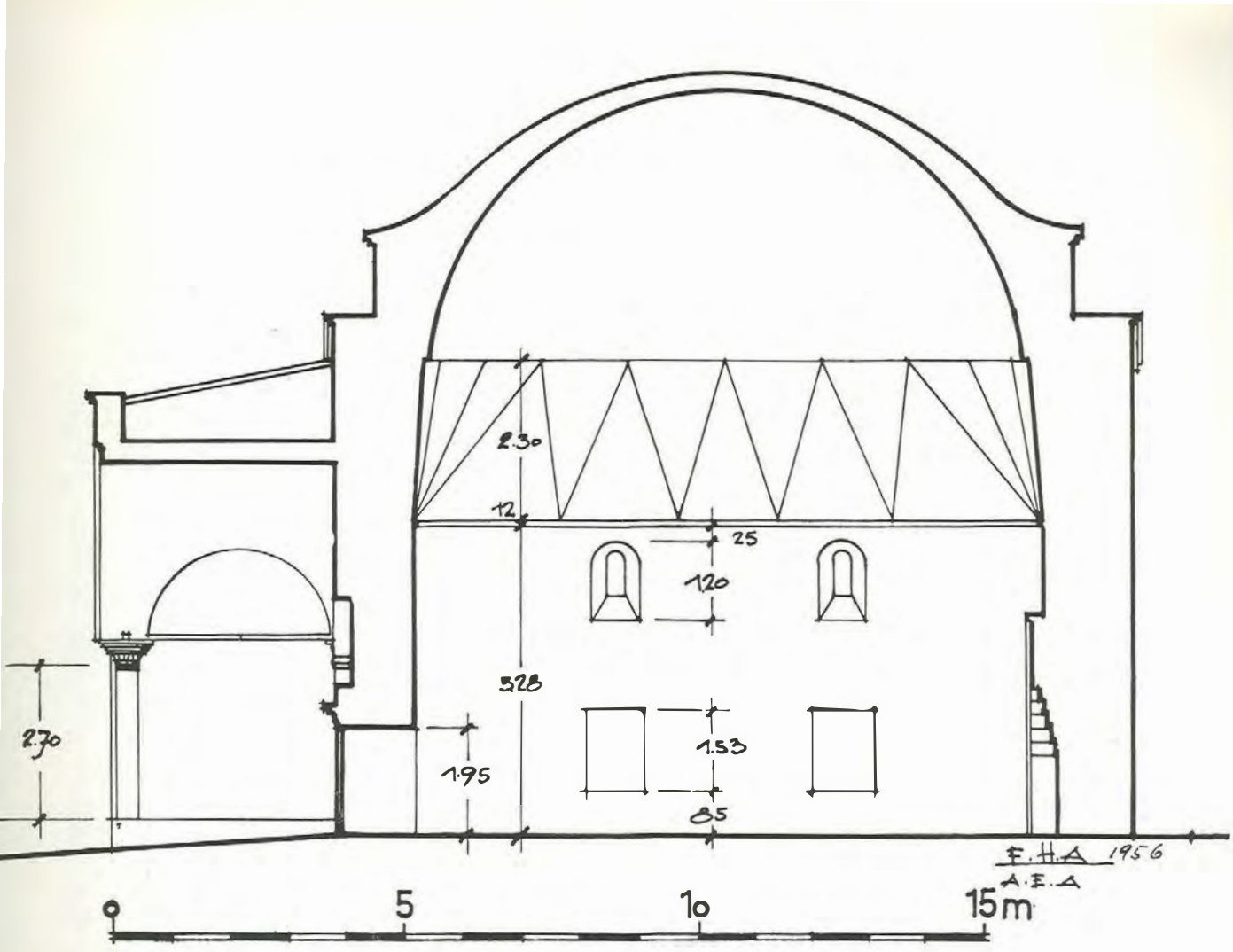

326. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i makta'ı

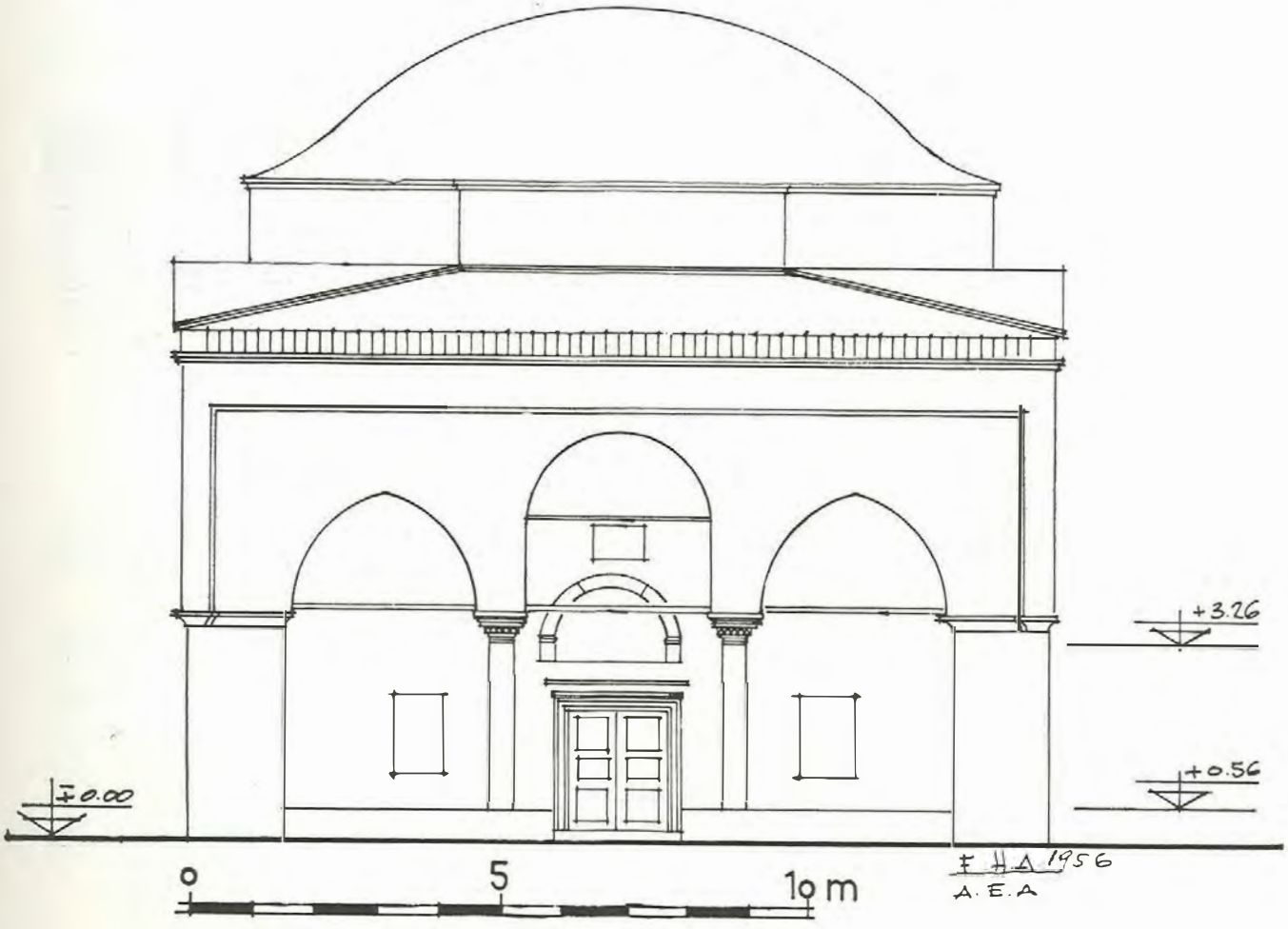

327. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i cephesi

328. R. : Behram Kal'e Hüdâvendiğâr Câmi'i

330. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i son cemâat mahalli orta tonozu

329. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i pencere ve mazgalları

331. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i son cemâat mahalli kubbesi

332. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i

da tutulduğundan, at nalı şeklinde görülmektedir. Son cemâ'at mahallinin iki yanı kapalıdır. Kenarlar basık kubbe, ortası uzunlamasına üstüvânî tonozla örtülüdür, (330., 331. R.). Kemerler iki merkezli, mütenâsib Osmanlı üslûbudur; bunların 10×10 sm. ahşab gergileri vardır. 1956 senesinde son cemâ'at mahallinin bir kubbesiyle orta tonozu ve bir sütûnu yıkılmış bulunuyordu, (332. R.). Texier Assos harâbelerini ziyâretinde, bu câmi'in de bir resmini yapmışdır; 'umûmî vaz'iyeti doğru gösteren bu gravürün yalnız son cemâat orta tonozu hakıykate uygun değildir, (333. R.). Câmi' hemen temâmen harâbelerden derlenen taşlarla yapılmış olup, duvarlar, sütûnlar, yasdık taşları, kapı söveleri ve başlığı imparatorluk devri Roma eseridir. Bilindiği gibi Assos Milâdın ilk 'asırlarında bir Roma müsta'meresi idi.

Kapı üstündeki kemer, hepsi de romen olan, üç parça taştan yapılmış, özengiye, yine asıl kemere 'âid yasdıklar konulmuşdur, (334. R.); Bu son resimde ve (330. R.) de söve, kemer, ve sütûnları ve Bizanten olan sütûn başlığı görülmektedir. Son resimdeki yeri boş kitâbe şimdi yok tur. Yapılan soruşturmada, burada hafriyât yapan, Fransız-

ların taşı götürdükleri söylendi. İstanbul Arkeoloji Müzesi kanalıyla vâkı' sûale Louvres Müzesi böyle bir kitâbe bulunmadığı cevâbını verdi.

Roma mâlzemesiyle meydana getirilen bir Osmanlı plânı her hâlde epeyce câlib-i dikkat olsa gerektir.

Bir uçurum üstünde olan câmi'in uzaktan heybetli bir görünüşü vardır. Câmi' minâresi yokdur. Döşemeler taştan yapılmıştır.

Dâhile gelince: Bu gün pek perîşân bir hâldedir. Müselles kuşağın ve kubbenin sıvası düşmüştür. Duvarlar çamurla sıvalıdır. Kuşağın özengisinde 12 sm. kutrunda eski bir taş kaval vardır. Bu harâbe içinde alçı mihrab bir mücevher gibi durmaktadır. Yaşmak karşılıklı yaprak kıvrımlarından mürekkeb beş sıra istelaktitlidir. Her yaprağın içi kabartma rûmîlerle müzeyyendir. Mustatîl şeklindeki höcrenin içi kabartma hendesî şekilli, alçı plâklarla kaplanmıştır. Bunlardan aşağıda olanlar dökülmüştür. Höcrenin köşelerinde şeritlerle yapılmış sütûncuklar mevcûd olup alt

333. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i (Texier'nin l'Asie Mineur eserinden)

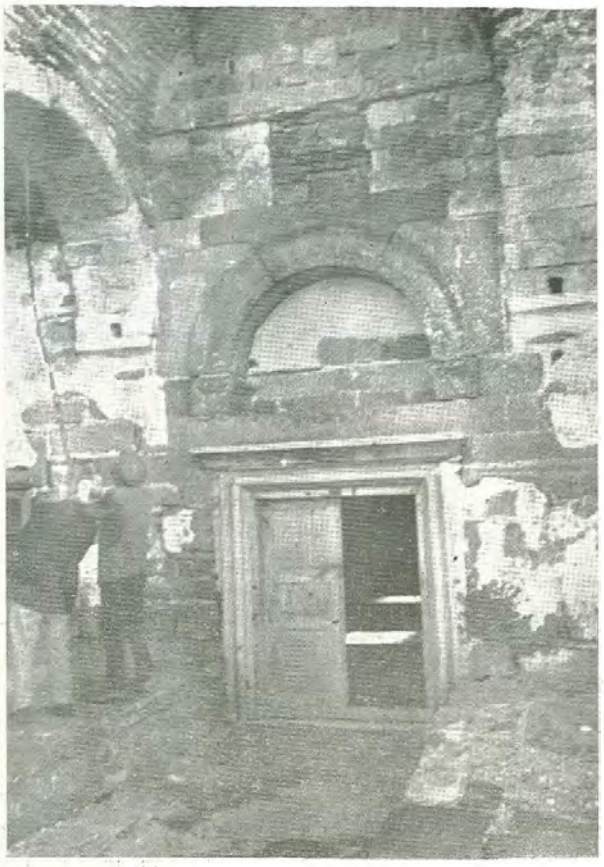

334. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i kapısı

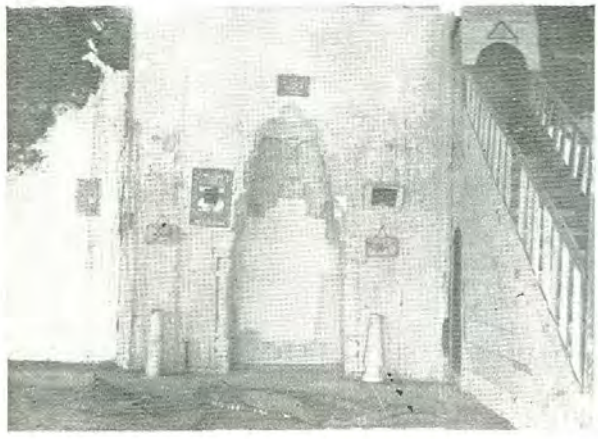

335. R. : Behram Kal'e Hüdâvendigâr Câmi'i mihrabı

335. a. R. : Behram Kal'e yakınında köprü

ve üstlerinde köşeleri pahlı zarlar bulunmaktadır. Yaşmağın yukarısındaki alınlık, höcre içi gibi, altı köşe ve yıldızlardan mürekkeb levhalarla kaplıdır. Bu alınlığın üst tarafında bir silme dolaşır. Ondan sonra gelen 'asaba, ortadakilerden daha büyük, yıldızlı alçı levhalarla örtülmüştür. Duvara doğru saplanan mâil yanlıklaı da kabartmalıdır. Ma'alesef bu güzel mihrâbın iyi bir resmini takdîm edemiyoruz; (335. R.) îzâhatımızı canlandırmaktan uzak olmakla berâber, bir fikir verir ümîdindeyiz.

★

Behram Kal'e yakınındaki dere üstünde nefîs bir köprü vardır. Civârın trahitleriyle yapılmış, orta göz sonradan ufak taşlarla ta'mîr edilmiştir. Takrîben 7.0 m. lik sivri kemerli iki yan, 15.0 m. lik bir orta gözden mürekkeb olan bu Osmanlı köprüsünün, devrini bir vesîkayla tesbit edemediğimizden, yalnız bir fotoğrafını koymakla iktifâ ettik.

BERGAMA

3 — Bergama'da Koyun Köprüsü:

Bergama'dan Soma'ya giderken 5. km. de bulunan iki gözlü köprü, mevcûd kitâbesinden anlaşıldığı veçhile, 785 târîhinde Feleküddin oğlu Eyne Bey Sübaşı tarafından yaptırılmıştır. Bergama Müzesi müdiri rahmetli Osman Bayatlı Bey köprü bahsinde, yalnız târîhini ve bir Feleküddin ismini kaydetmiştir. Eyne Bey'in ismi kırık olduğundan, asıl bânî sıfatını 'akla gelmeyecek zâtlara hamletmiştir [1]. Babası Feleküddin ve bir kenarı görünen ك harfinin delâletiyle Eyne Bey olduğu anlaşılmaktadır [2]. Esâsen Eyne Bey'in uzun zaman Balıkesir Sübaşı'sı ve yâ Sancak Bey'i vazîfesini gördüğü de ma'lûmdur [3].

336. R. : Bergama'da Koyun Köprüsü

337. R. : Bergama'da Koyun Köprüsü Kitâbesi

Köprü iki gözlü olup ortadaki 11.90, yandaki 8.00 m. açıklığındadır. Yol genişliği 4.50 m, kemer taşı 0.63 m.dir. Kemerler muntazam, alınlar bir az daha kaba kesme taşlarla yapılmıştır. Taşların cinsi Bergama'da eski zemânlardan beri kullanılan koyu renk kum taşıdır. Orta kemer bir ta'mîr görmüşdü. Korkuluklar, Selçuk câmi' damlarının etrafındakiler gibi, üstü kemerli kesme taştandır, (336. R.).

Kitâbe köprünün şimâl yüzünde, sel yaran mahmuzunun üstünde olup 2.15×0.60 eb'âdındadır. Pek güzel bir sülüsle iki satır üstüne Arabcadır: [4]

١ — بسم الله الرحمن الرحيم بنى و عمر هذ[5]ه القنطره فى ايام السلطان العادل ٢ — مراد بك ابن ارخان خلدالله ملكه[6] ومر[7]ك[8]ه بن فلك الدين
عفاالله عنهما فى سنه خمس وثمانين وسبعمائه. (337. R.)

Kitâbeden köprünün 785 (1383) de Feleküddin oğlu Eyne Bey tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Eyne Bey Sübaşı, pek çok eseri olan, uzun müddet Karesi Sübaşı'lığı ve yâ Sancak Beyliği vazîfesini îfâ ile Birinci Kosova muhârebesinde sol cenâha kumanda eden, Süleyman Çelebi'yi Rumeli'ye geçirip sonra da 'Îsâ Çelebi tarafından 808 (1405) de şehîd edilen zâttır.

Buna verilen Koyun Köprüsü isminin nereden geldiği tahkîyk olunamadı [9].

1) Osman Bayatlı, Bergama Târihinde Türk-İslâm Eserleri, İstanbul 1959, 16. S.

2) İleride göreceğimiz gibi, bu zâtın Uluâbâd kenarında bir hanı vardır. Onun kitâbesinde de babasının ve kendisinin ismi okunmaktadır.

3) Mevlânâ Neşrî, Taeschner tab'ı 114. S.

4) Kitâbe M. Van Berchem, Die Müslimischen İnschriften von Pergamon, Berlin 1912, 7. S. de neşredilmiştir.

5) Burası kırıktır. (هذ) den sonra iki harf okunamıyor.

6) Sonrası kırıktır: bir (م) başlangıcı ve (ك) keşidesi vardır. (و مملكته) olduğunu tahmin yanlış değildir.

7) Bir kelime kırıktır okunamıyor.

8) (ك) in karnı kırıktır. Kırık yere bitişik noksan (ا) harfiyle beraber (بك) olduğu âşikârdır. Bu sûretle Eyne Bey'in ikinci kelimesi ortaya çıkmakdadır.

9) Bergama'dan sonra harf sırasına göre Bolu'da Hüdâvendigâr Gaazi'nin son senesinde yapılan Yıldırım hamamını yazmak icâb ederse de; Yıldırım Bâyezid'in Bolu'da bulunan câmi' ve medreselerinden ayırmamak için, esâsen son senede yapılan, bu hamamı V. fasla bırakdık.

BURSA ESERLERİ

a - Câmi'ler

4 — Bursa'da Hacı Evrenuz (اورنوز) Mescidi:

Köseler mahallesinde, hükûmet meydanından Gemlik'e giden eski büyük yolun üstünde idi. Rahmetli Kâmil Kepecioğlu, nezdimizde bulunan yazma Bursa Câmi'leri eserinde, kadı sicillerine de dayanarak, câmi' hakkında şu m'alûmâtı vermektedir : *"Hükûmetten Gemlik'e giden yolun Kaygan'a dönülecek caddenin başında fevkaanî bir câmi' idi. Hacı اورنوز yaptırmıştır. Vaktiyle burada geniş bir medrese dahî vardı. 1271 zelzelesinde, kârgir olan bu câmi' yıkılmış, 1281 de Ahmed Vefik Paşa yeni yol başından Zanbaklı Mekteb'e kadar caddeyi açtırmış ve Deveciler Mezarlığı'nın tam ortasından geçerek câmi'in büyük bir kısmının yıkılmasına sebeb olmuştur. 1294 de câmi' yeniden yapılmış ise de sonra yanmıştır. 1302 yeni yolda Köseler Câmi'inin elli bin kuruş sarfıyla ta'mîrine irâde çıkmıştır"* [1]. Yerinde yapılan soruşturma da bu netîceyi vermektedir. Şimdiki Evkaaf dâiresi (1964) nin tam karşısındaki yerinin bugün bir mülk olduğu söylenmiştir.

5 — Bursa Hayrüddin Paşa Câmi'i:

Bursa Tuz Pazarı'nda olan bu câmi'in bânîsi Çandarlı Halil Hayrüddin Paşadır. İznik'deki meşhur Yeşil câmi'i de bu zât yapdırmıştır [2]. Kendisi Orhan Gaazî Devrinde Bilecik ve İznik kadısı olmuştur. 789 (1387) da vefât etmişdir. Kabri İznik'dedir.

Câmi' yıkılmış, yalnız minâresi kalmıştır. Memduh Turgud'un yukarılarda bahsi geçen eserindeki 60 No. eski resmine göre, minâre solda, câmi' şimdiki binâların yerindedir. Resim pek karanlık olduğundan röprodüksiyonu kaabil değildir.

Câmi' çatılıdır, Şemsüddin Ulusoy da böylece bildirmektedir [3].

Minârenin zikzak derzli gövdesi üç sıra simid ile uzatılmıştır. Şerefe, altı sıra istalaktikli olup Yarhisar ve Yenişehir minârelerine pek benzer; nefîs bir yâdigârdır, (337. R.). Memduh bu câmi'e yapılan 'ilâve vakıfları zikredip 1280 (1863) de mütevellîsi Sâlih Efendi eliyle ve vakıf hâsılâtıyla yeniden inşâ edildiğini yazıyor [4].

6 — Bursa'da Hızırlık Câmi'i:

Pınar Başı'nın cenub sırtlarında bulunan bu câmi'in bânîsi Hüdâvendigâr Sultan Murad'ın kızı Nilüfer Hâtûn'dur.

Bir kadı sicilinde, *"Gaazî Hüdâvendigâr sulbiyyesi olan merhûme Nîlüfer Hâtûn Hızırlık Mescidi'ni binâ idüp... 9 zilhicce 976"* (26 Kânun-Evvel 1569)[5] dendiğine göre bânînin Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın kızı Nilüfer Hâtûn olduğu anlaşılmaktadır; Orhan Gaazî'nin aynı isimdeki zevcesi meşhûr Nîlüfer değildir. İznik'deki 'imâret bu sultanın büyük annesi Nîlüfer Hâtûn nâmınadır. Anlaşılan, Murâd-ı Hüdâvendigâr annesinin ismini kızına koymuştur. Kâzım Baykal [6] Kâmil Kepecioğlu [7] da bu ciheti t'ekîd ederler. Bu câmi' yanında, bir de, bânînin Hızırlık Zâviyesi olduğunu Kâmil Kepecioğlu bildirmekdedir [8]. Memduh Turgud bir kaç kelime fark ile 'aynıdır [9]. Bir dîğer kayıdda : *"İzni'k'de Nîlüfer Hâtûn mütevellîsi Hacı Hasan arz-ı hâl idüp vakf-ı mezbûrdan Bursa'da ondört dekâkin ve kârbansaray icâreleri kadîmden ta'yîn olduğu üzere mutasarrıfları edâda te'annüd ve temerrüd ve kimi mukaata'a-i zemîn ve kimi milkimdür ve kimi vakfımdur deyû tezvîrâta sülûk eylediklerinden başka vakf-ı mezbûrun kârbansaray mahallini dahî fuzûlî ve bilâ-sened zabteyledikleri Hızırlık ta'bîr olunur kârbânsaray şimdi Kahvebaşı tesmiye olunur Kârbansaray yeri olan Pınar Başı kahvesinin îcâra ve vakfa 'âid olanı ve İzzüddin dahî bir kıt'a câmi' binâ ve Üç Kuzlar şeyhi nâm kimesne Hızırlık imamı olup..."* 9 Receb 1179 (23/12/1765)[10] diyen mütevellînin şikâyetini karara bağlamıştır. Kezâ 'aynı mütevellî mezkûr Üç Kuzlar şeyhi Hacı Abdurrahman ve kardeşi Hızırlık Mescidi imamı İsmâ'il Efendi haklarında *"Pınar Başı nâm mahalde kârbansaray yeri olan ma'lûm'-*

1) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Câmi'leri, yazma, 81. sıra, B.K.S., 44. C., 921 sene ve, 28. C., 461. S., 925 sene kayıdlarına dayanarak.
2) Kâzım, a.e., 108. S.
3) Şemsüddin Ulusoy, Medâr-i Şems (Bursa Câmi'leri) Yazma, 74. sıra.
4) Memduh Turgud, a.e., 181. S.
5) B.K.S., 343. C., 102. S.
6) Kâzım, a.e., 74. S.
7) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Câmi'leri, yazma, 112. sıra.
8) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Zâviyeleri, yazma, 52. sıra; B.K.S. den 11. C., 232. S. ye istinâden.
9) Memduh Turgud, a.e., 184. S.
10) B.K.S., 331. C., 20. S.

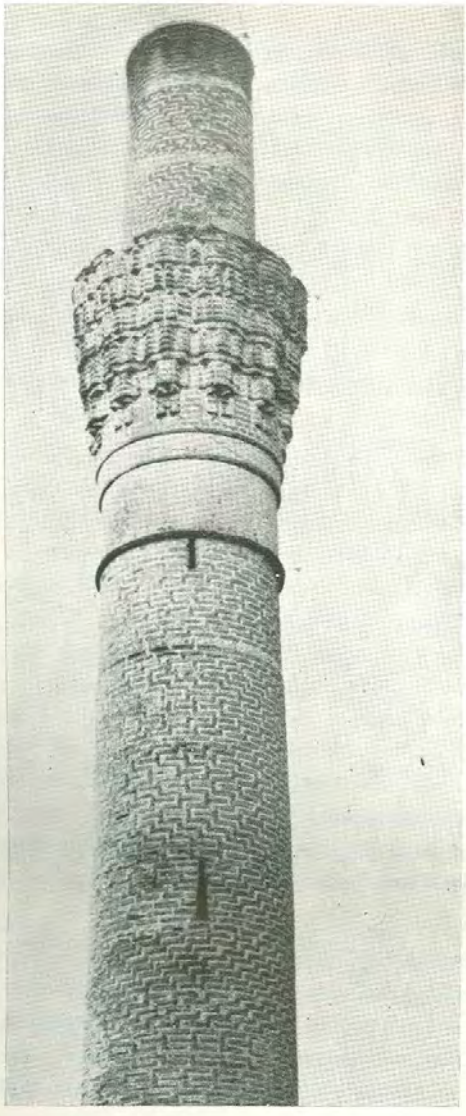

338. R. : Bursa'da Hayrüddin Paşa Minâresi

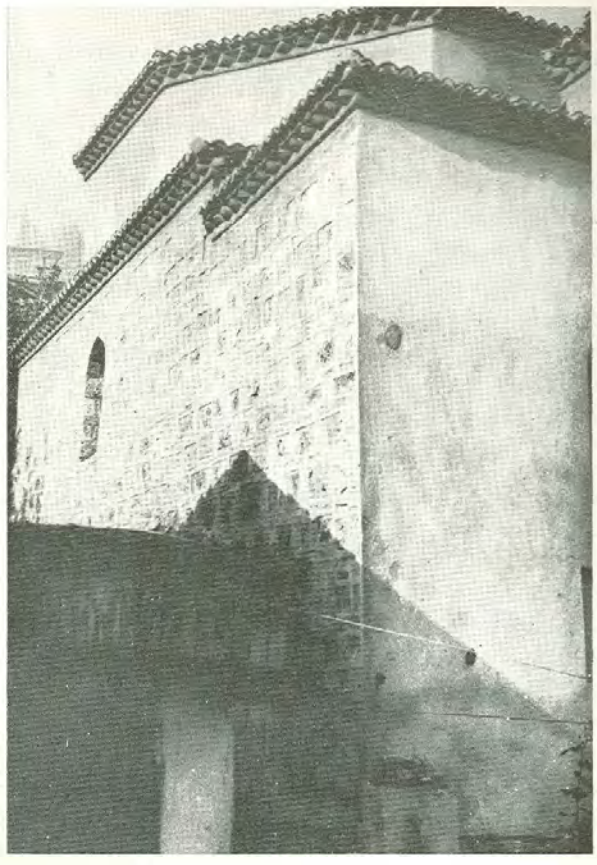

339. R. : Bursa'da Hızırlık Câmi'i

ül-hudûd v'e!-müştemilât meydan ile erâzileri üzerinde sonra binâ ve ihdâs olunan kahvehâne ile hadîkaların vakf-ı mezbûra 'âid olan icârât ve mukaata'ât ve sâirelerini bi gayr-ı hak fuzûlî zabt...." etmelerinin men'i husûsunda birbuçuk ay sonra da'vâ açmışdır [1]. Bunun gibi bir kaç vesîka daha olup Pınar Başı'nın büyük bir kısmının, bu vakfın eski kervansaray 'arsası olduğu anlaşılmaktadır.

Câmi' Ahmed Vefîk Paşa'nın Bursa müfettişliğinden sonraki vâliliği sırasında, Pınar Başı kabristanının bir kısmına yerleşdirdiği muhâcir mahallesi içinde ve dik bir sırttadır. 3.00 metre genişliğinde geniş tek kemerli bir son cemâ'at yerinden sonra, yine geniş bir kemerden harîme geçilir. Bu kısım 7×7 eb'âdında ufak bir murabba' olup, basît bir müselles kuşakla duvarlara oturan, tek sağır kubbe ile örtülüdür. Duvarlar bir tuğla bir moloz taşıyla işlenmiştir. Altlık pencere bulunmayıp iki üstlükden loş bir ışık sızar; bu karanlığı geniş kemerden giren aydınlık bir az giderir. İçeride hiç bir husûsiyet kalmamıştır. (339. R.) binâ hakkında bir fikir verir.

7 — Bursa'da Hüdâvendigâr Câmi'i :

16 — Bursa'da Hüdâvendigâr Medresesi :

Câmi Hüdâvendigâr Devri'nin kütle i'tibâriyle en büyük eseri ve bir manzûmenin merkezidir. Hangi senede yapıldığı kat'î olarak ma'lûm değilse de, Gaazî Hünkâr'ın ilk saltanat devirlerinden olduğu anlaşılmaktadır. 'Âşık Paşa-zâde, Biga fethi ve Sırb Sındığı zaferinden sonra oğullarını sünnet ettiğini ve *"Bursa'da kendüye 'imâret yapdı ve 'imâret üzerine medrese yapdı"*ğını kaydeder [2]. Neşrî, yine Biga fethi ve Sırb Sındığı zaferlerini ta'kıyb eden senelerde *"Kendüye Bursa Hisar'ında Saray kapusunda bir câmi' yapdı ve Kaplucada bir i'mâret üzerinde bir medrese yapdı"* demekdedir [3]. Buna göre binâların bu vak'aların cereyân ettiği 766 (1364-1365) yı ta'kıyb eden senelerde yapılmış olması lâzım gelmektedir. 'Âlî *"Bursa'da bir 'âlî 'imâret ve câmi'-i şerîf-i me'âlî-menzilet ve medrese-i me-*

1) B.K.S., 331. C., 90. S.

2) 'Âşık Paşa-zâde, Nihâl tab'ı, 129. S. 'Âlî tab'ında yoktur.

3) Mevlânâ Neşrî a) Taechner tab'ı, 55. S., b) Fâik Reşid tab'ı, 202. S.

vâlî müretteb inşâ ittiler höcerât-ı 'imâretinde ebnâ-ı sebîle nimetlerini sebîl idüb şeb ü rûz ni'am-i mütenevvi'a ile ziyâfet levâzımını işâ'et ve ifşâ ittiler ki sâir 'amâyirden Kaplucaya karîbdir Andan mâ'adâ yine Hisar içinde bir câmi'-i şerîf...' [1] yaptığını bildirir. Hoca Sa'düddin Efendi, Biga fethinden sonra, Bursa şehrinde nüfûs arttığından *(Teksîr-i cevâmi ve mesâcid)*, meskenler inşâsı lâzım geldiğini ve o sırada İstanbul tekfûrunun Yalak Ova sâhilini çapul için sevkettiği bir kuvvetten esîr alınanlar arasında usta bir mi'mâr bulunduğunu, Hüdâvendigâr'ın bunu duyunca büyük bir câmi' yapılmasını emrettiğini bildirip, *"...Saray-ı 'âmir mukaabelesinde bir câmi'-i fâhir binâsına fermân-ı cihan-mutâ' sâdır oldı ve sene seb'a ve sittine ve seb'amie de ol emr-i hayra mübâşeret olındı ve zâhir-i şehirde hâlâ Kapluca nâmı ile ma'rûf ve kemâl-i letâfet ve nezâfet ile mevsûf olan âb-ı germ üzerine bir hammâm-ı 'âlî binâ idüb civârında (* اذا تطعكم لوجه الله *) mazmûnuna intibâh ile bir 'imâret bir müsâfirhâne ve bir mescid-i câmi' ve mescid fevkında medrese ve höcerât-ı talebe binâ buyurıldı Filvâkı' ol iki mescid-i câmi' kemâl-i nezâfet ve behâ ile mahâllinde vâkı' olmışdır"* [2], ve bir az aşağıda, 'aynı sahîfede, *"Gökdere makseminde olan mescid dahî şehriyâr-ı Gaazî ebniyesindendir"* tafsilâtını 'ilâve eder.

Daha eski kaynaklarda bir Bizans ustasının esâreti meselesi yok iken, Hoca Efendinin nereden çıkardığı anlaşılamamakdadır. Gökdere makseminde Hüdâvendigâr'ın bir mescidi olduğu hiç bir kayıdda, ya'nî, ne Evkafda, ne kadı sicillerinde bulunmamakdadır. Târîh boyunca mevcûdiyetine rastlanmadı. Yerinde de ma'lûm değildir. Ma'mâfih Hoca Efendinin Bursa ile 'alâkası, babası Hasan Can'ın şehre yerleşip orada vefât etmesi sebebiyle şübhesiz olduğundan, bu son Gökdere Mescidi kaydı ehemmiyet kesbetmektedir. Sa'düddin Efendi sarîh olarak, 767 (1365-66) senesini başlama târîhi olarak göstermiştir. Evliyâ Çelebi *"Câmi'-i Gaazî Hüdâvendigâr ya'nî Şehîd Murâd Hân-ı Gaazî - Bursa şehrinin garb cânibinde yarım sa'at bu'dünde Eski Kapluca şehrinin Âdem mahallesinde bir câmi'-i zîbâdır Tarz-ı binâsı hiç bir câmi'e benzemez gaayet musanna'dır Aşağısı 'ibâdethâne fevkaanîsi dâiren mâdâr medrese höcreleridir Her kes savma'asında imâma iktidâ idüb 'ibâdet iderler Görmeğe muhtâc vâcib'üs-seyr bir câmi'-i zîbâdır"* [3] dedikten sonra, bir kemerin zirvesinde donup kaldığı bir çok müelliflerce muhtelif vak'a ve binâlar vesîlesiyle tekrarlanan doğan kuşu hikâyesini anlatmakta ve sonunda *"Bu câmi'in bir kapusu, bir tabakalı minâresi vardır Haremi yokdur."* sözleriyle câmi' hakkındaki ma'lûmatı bitirmektedir. Evliyâ bu câmi'i güzel anlatmışdır; fekat asıl Bursa şehrine daha fazla ehemmiyet verseydi ve diğer ba'zı şehirlerde yaptığı kadar üzerinde dursaydı çok kıymetli bir vesîka olurdu. Meselâ Bursa'da hiç bir kitâbe kaydetmemiştir; bu câmi'in de kitâbesi var mı idi? Onu da sükût ile geçmişdir.

Kâtib Çelebi kısaca *"Dâhil-i sûrda saray kapusu kurbinde câmi' ve Eski Kapluca kurbinde bir câmi' ve medrese-i 'âlî ve 'imâreti vardır"* [4] cümlelerini derceder. Güldeste'de, Yalak Âbâd akınında bir *"Üstâd-ı hurdedân-ı neccâr"* esîr alındığından ona *"Zâhir'ül-beled-i medîne-i Burusa'da vâkı' Çekirge"* de *"câmi'-i bîhemtâ"* yapdırdıklarını, yazar ve, *"Filhakıyka nâdîde-i çeşm-i rûzigâr bir câmi' ü medrese tev'em ve bir ma'bed-i latîf-i matbû'üt-tarh-ı hurremdir"* der ki, Çekirge hakkında Tâc'üt-Tevârih gibi (zâhir-i belde) sıfatını kullanması, kaydı oradan aldığına işaretdir [5].

Târîhlerin verdikleri ma'lûmat yukarıdadır ve bundan 'ibârettir. Hülâsa edilirse bu manzûmede bir câmi', üstünde medrese, bir 'imâret, bir müsâfirhâne olduğu ve delilere göre, inşâya 767 (1365-66) de başlandığı anlaşılmaktadır. Bu ma'lûmâtı vakfiye sûretiyle karşılaştıralım.

★

Vakfiyelerin te'sîslerden sonra yapılması ve hattâ, yeni vakıflar 'ilâvesi ile ikinci bir vakfiye tanzîm edilmesi tabî'î ve vakı'dır. Fâtih Câmi'inin birinci vakfiyesi binânın tamamlanmasından bir kaç sene sonra olduğu gibi, 'ilâve edilen vakıflar ve yapılan değişiklik hakkındaki ikinci vakfiyesi on yıl sonradır. Târîhlerin esere başlama zemânı olarak verdikleri sene, 767 (1365-1366), 767 senesi 1365 senesinin Eylül ayına geldiğinden daha büyük bir ihtimâlle 1366 olmakla, vakfiye inşââtdan 19 yıl sonra, evâsıt-ı Cemâziy'ül-âhir 787 (Temmuz 1385) de tanzîm edilmişdir. Aradaki fark inşââtın 767 den daha sonra yapıldığına mı, yoksa vakfiyenin çok geç tanzîm edildiğine mi delâlet ediyor? Belki her ikisine birdendir, inşâât bir az daha sonra başlamış, bir kaç seneler devâm etmiş ve bir vakıf geliri tanzîmi ve vakıfnâme yapılması ihtiyâcı duyularak, 'acele edilmeksizin, belki bu arada kadılıkca tescîli de geçikerek, 787 târîhli vakfiye ortaya çıkmıştır. Vakfiye Kadı Celâlüddin Dede Bâlî tarafından yazılmış olup 4.45 m. boyunda 25-26 sm. genişliğindedir. Esas metin 118 satırdır. Âbâdî kağıd üstüne reyhânî üslûbu ile yazılıdır. Kâğıdın âheri silinmiştir. Sonunda 39 şâhid imzâsı olup hiç biri tanınmış ve meşhûr değildir. Bu vesîka Molla Fenârî nâmıyla meşhûr ve o zemânın Bursa kadısı bulunan Mehmed bin Hamza bin Mehmed tarafından çıkarılmış bir sûrettir. Sûretteki târîh evâhir-i Remezân 702 dir. Bu 702 nin bir hatâdan ileri geldiği âşikârdır. Hakıykıysi, Molla Fenârî'-

1) 'Âlî. a.e., 73. S.
2) Hoca Sâdüddin Efendi, a.e., 1. C., 81. S.
3) Evliyâ, a.e., 2. C., 14. S.
4) Kâtib Çelebi, Cihannümâ, a.e., 651. S.
5) Beliğ Efendi, a.e., 21. S.

nin Bursa kadısı olduğu ve sûretin çıkarılmasını taleb eden Yıldırım Bâyezid Hân'ın henüz hayatta bulunduğu 802 evâhir-ı Remazân (Mayıs 1400) olacakdır. Şemsüddin Meh med Molla Fenârî'nin imzâsı üstünde bu sûretin bir de vâzîfeleri sıralayan 'ilâvesi vardır [1].

7. satırdan itibâren Sultan Murad'a «امير الاعظم ملك ملوك العرب والعجم حامى بلاد الله راعى عبادالله ناشر اضاف العدل والاحسان قصم عنده الاوثان حاسم سخدة الصليان ناظم شان الزمان» ya'nî 'Arab ve 'Acem milklerinin meliki, Hakkın beldelerinin hâmîsi kullarının çobanı, 'adl ve ihsânın nâşiri, mürtedlerin ve salîblerin kırıcısı, zemânın şânının nâzımı sıfatları verilmekte ve emâkin ve mesâkin ve matbahlar ve me hâtıb (odun deposu) ve mesâbîr (kuyu, havuz başı) esâtib ve enâbîr (anbarlar) ve sâireden mürekkeb. قبولجا Kabulca nahiyesinde, helâl mâlinden binâ ettiği عمارت قبولجا 'İmâret-i Kabulca'nın veszâif ve mesârifi için vakf ettiği erâzîyi bir bir saymaktadır. Erâzî Kadı Yaylası üstünde ma'lûm bir nokta olan Kestâne Çukur'undan başlayıp تكفورآغلى Tekfur Ağılı ve Keşiş Dağ'ı tepesindeki (meşhûr Ziyâret)e, oradan بلكولك برن Belgülük Burun ve Ilıca'ya ve Söğüdlüce'ye ve aşağıya doğru Nîlüfer Deresi'ne, oradan قزلداك Kızıl En ve Güde Deresi ve Uğurlu Kiraz, İmrahor vâdisi, Kirazlı ve oradan كوكلارن Gök Ören, İkiz Nehri ve şarka dönerek Kozlu Bağçe دمورقپو Demür Kapu ve oradan tekrar Kestâne Çukuru'na ulaşmaktadır. Bu erâzîdeki büyût, müsakkafât, emâkin, mesâkin, mezâri', değirmenler, erâzî, mer'âlar, bağlar, müsmir ve gayr-ı müsmir ağaçlar, öküz, manda ve koyunlar, kadın, erkek, küçük büyük orada sâkin bütün memlûklar vakfa tâbi'dirler. Ya'nî kısacası rüsûmu vakfa verirler.

Bundan başka deniz kenarında منطنيه [2] Mudanya Kal'esi'ni ve Bursa şehrinin ortasındaki kadın erkek iki Büyük Hamam'ı [3], Bursa şehrinde 19 dükkânı. İkizce Köyü'nde [4] bağ ve değirmen ve orada çalışan hizmet köleleri, اورمنوس Ürmenos Köyü'nde bağ ve çeltik dingi ve Gürle'de senevî 58 dirhem maktû' ücretli bağı vakfetmiştir.

Bu sayılan isimlerden Kestâne Çukuru, Uludağ Tepesi, dereler, Kirazlı Köyü, Mudanya, İkizce ve Gürle ma'lûm, diğerleri mechûldür.

Bu emlâk ve erâzîyi kendi malından ifrâz ederek mülkiyetinden çıkarmış, sahîh ve kat'î olarak vakf etmiş ve bütün vakıflarda olduğu gibi, hediye ve rehin edilemiyeceğini ve satılamayacağını kaydetmişdir. Bu vakfa, hükümdâr, vezîr ve kadı ve muhtesib ve her kim olursa olsun müdâhele etmiyecektir. Tebdîl, tağyîr, tenkıys edilmeyecektir.

Tevliyet مولى المعظم دستورالاعظم Hayrüddin Paşa'ya-Çandarlı - verilmişdir; imam, mu'arrif, huffâz, nakıyb, hâdim, ferrâş, câbî, aşçı, kapıcı ve sâire gibi lüzûmlu olan bütün vazîfelileri ta'yîn, 'azl, ve teftîş ile mükellef tutulmuş olup vazîfesini ihmâl edenlere ihtar ve nasîhat edecek, sonra azil edebilecektir. Dikkat edilirse, bunların arasında medrese vazîfeleri yokdur. Hiç kimseye ücret mikdarı peşînen kesilmeyip mütevellînin re'yine bırakıldığı hâlde, vakfiye sûretinin sonuna eklenen 802 târîhli 'ilâvede müderris ve talebe ve sıbyan mektebi hocasına mu'ayyen ücret ta'yîn edilmiştir. Vazîfelerin mıkdârının on beş sene sonra ta'yîn edilmesinden, üst katta ilk zemalarda medrese olmayıp sonra ihdâs edildiği hele burasının müsâfirhâne olduğu ma'nâsı çıkarılmamalıdır. Bir kerre her şey vâsi' selâhiyetle mütevellîye bırakıldığına göre, onun selâhiyetini kullanıp bu vazîfeleri te'sîs etmediği söylenemez. Sonra, üst katın, müsâfirhâne iken medrese olması zannına gelince: On beş sene gib kısacık bir müddette hangi içtimâ'î şart değişir de, vakfiyede büyük bir ta'dîl yapılmak zarûreti hissedilir? Üst kat müsafirhâne ise, medrese olunca seyyâh ve yolcular nerede barındırılır? Halbuki, bu 'imâretin bir tâbhâne ve aşhânesi vardır. Medrese tâbhâneyi alırsa netice ne olur? Bunları düşününce böyle bir ihtimâli 'akla bile getirmenin yersizliği anlaşılır. Vakfiyenin şâhidleri 39 kişidir ve çoğu pâdişâhın ma'iyyeti ve onların oğullarıdır. Bir kaç bey ismi vardır. Fekat târihçe ma'lûm değildir.

Vakfiyenin sonunda on satırlık bir tevsî' ve tevzi'nâme vardır. Sâhilde Kurşunlu Köy'ü [5] geliri 'ilâve edilerek Kapluca Zâviyesi'nde ders veren müderrise yevmiye 12, talebenin her birine birer dirhemden 18, türbede Kur'ân okuyanlara dörder dirhemden 60 dirhem - 15 okuyucu - sıbyan mu'allimine 1 ve hatîbe birer dirhem verilmesi şart koşulmuştur. Vakfiyenin ketebesi, ya'ni imzâsı şöyledir:

١ ـ حرره هذه الاسطر محمد بن حمزه بن محمد الحاكم ٢ — بدارالملك بروسا المحروسه لا واخرر مضان ٣ ـ من سنه اثنين وسبعمائه

Kendini (bu satırları yazan) diye gösterdiği için, 'ilâve şer hinin Molla Fenârî'nin yazısıyla olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyenin arkasındaki şerh bu manzûme ile pek 'alâkadar değildir. Bir dükkânın Mahmud Paşa'ya satılması hakkında bir höccettir [6]. Şunu da 'ilâve edelim ki Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın vakıfları bundan 'ibâret olduğu zannedilmemeli. Çünki bunlar şehir içinde değildir. Bu hamamı ileride göreceğiz.

1) Bu vakfiyenin Kanûni Devri'nde türkçeye terceme olunmuş bir sûreti Üniversite Kütübhânesi T. Y. 6225 numarada bulunmakdadır. Tomar olmayıp 17×26 eb'âdında bir kitab hâlindedir. Güzel bir nesihle yazılmış, zemânın Bursa Kadısı Yusuf Bin Hüseyin Efendi tarafından tasdîk edilmiştir. Kitabın başında Kanûni'nin Hatt-ı Hümâyûnu vardır.

2) Muntanya gibi yazılmıştır. Her halde Mudanya olacaktır.

3) Her hâlde Nalıncılar Hamamı olacaktır. Hüdâvendigâr yapısı diğer hamamlardan, Eski Kaplıca ve yâ Kükürdlü olamaz.

4) Apolyond Gölü'nün hemen şimâlindedir.

5) Gemlik Körfezindedir. Bk: Mes.Y.K. 757. S.

6) Bu vakfiye Prof. Tayyib Gökbilgin tarafından 1951 İstanbul Müsterşikler Kongresi'nde okunmuş ve Türkiyât Mecmû'ası, 1953, 10. C., 217-234. S. de neşredilmiş ve mükemmel bir şekilde şerhedilmiştir. Bir iki kelimede okuma farklarımız vardır. Meselâ, İkizce'nin Egerce okunmuş olması gibi.

melidir. Bundan hâric olanlar Kirazlı'dan başlayıp daha garba doğru sıralanmaktadır. İsimleri Kirazlu, Sipâhîler, Kavacık, Gökçe Viran, Yenice, Mürseller, Çongaralı'dır ve hepsi Kite Nâhiyesi'ndendir [1]. Daha başkaları olmadığını da kimse söyliyemez.

★

Te'sîsini anlattığımız bu câmi'in geçirdiği ta'mîr safhalarını bildirdikten sonra yeni zemânlarda hakkında yazılanları gözden geçireceğiz. 926 (1520) de 19250 akçe ile ta'mîr edilmiş [2], 5 Zilhicce 970 (22 Temmuz 1563) diğer cami'ler miyânında buna 29500 akçe harcanmasına ferman çıkmış[3], 1025 (1619) Eski Kapluca yakınındaki medrese, mu'allimhâne, tâbhâne ve câmi'in kurşunları 59100 akçe ile tâ'mîr olunmuştur [4].Evâil-i Cemâziy'ül-âhir 1045 (1635 sonu) deki bir kadı hükmü. tâbhâne ve mu'allimhânenin vaz'ıyetlerini belli etmesinden dolayı mühimdir: *"Hüdâvendigâr Câmi'-i kurşunları ve câmi'-i şerîf mukaabelesinde vâkı' birbirine muttasıl ve mülâsık mu'allimhâne ve tâbhâne sakfları tuğla kiremidleri 125241 akçe ile ta'mîri"* [5] dendiğine bakılırsa, mu'allimhâne, ya'nî sıbyan mektebinin de, şimdi yalnız başına mevcûd olan, tâbhâneye bitişik olduğu anlaşılmaktadır.

★

Ba'zı binâlar vardır ki bilinmemek ve yâ 'aksi bilinmekten dolayı hakları yenir. Bu Hüdâvendigâr Câmi'i onlardan değildir; geçen 'asrın başında Texier'nin onu (teşhîr) etmesinden beri gözler üstüne toplanmış, hakkında epeyce edebiyât yapılmışdır.

Çünki, bu kerre, Texier 1833 de de Bursa'yı ilk ziyâretinde bu câmi'e kiliseden bozma demişdir [6]. Artık kuyuya atılan bu taşla uğraşmak lâzımdır. Muharrir bu ümidle câmi'i tam olarak rölöve etmek külfetine dahî katlanmışdır [7]. Bu plânlar pek mühim hatâları ihtivâ etmekle berâber, yapılmasındaki maksad ve zemânındaki şerâite bakılınca oldukça doğrudur. Texier câmi'in kilise olduğunu yalnız gotik'e benzeyen dört ikiz kemerinden mi, yoksa yer yer kullanılan Bizans malzemesinden mi çıkarmıştır? Bunu söylemiyor. Yalnız 1838 de tekrar Bursaya geldiği zeman câmi'in dehşetli badana edilmiş olmasından şikâyet ediyor,[8]. Bunu yazmaktaki kasdi her hâlde binâya acıdığından değildir; yapanları suçlamakdır. Fekat, ne de olsa, esâsında haklıdır.

Texier 1862 de basılan ve Türkçeye terceme edilen küçük eserinde bu derece kat'î olmamış daha yumuşak bir dil kullanmıştır: *"Sultan Murad kendi ismiyle tesmiye olunan câmi'den [9] başka bir de Çekirge'de (Gaazî Hünkâr Câmi'i) nâmıyla bir câmi' inşâ ettirmiştir. Bu câmi' gerek hey'et-i 'umûmîyesi ve gerek cebhesinin tarzı i'tibâriyle diğer Osmanlı âsârından o kadar farklıdır ki, vehle-i ûlâda eski Bizans kilisesi zannolunur. Cebhesi ba'zı münâsebât i'tibâriyle eski Venedik saraylarını andırır. Zemîn katında ortası sivrice yükselmiş beş kemer boyunca mustatîl bir medhâl vardır. Bu kemerlerin ikisi sağ ve ikisi soldadır. Dördünün alt kısımları delikli, oyulmuş mermer kafeslerle kapanmıştır. Bu vechi'le yine mustatîl dîvânhâneye açılan üst katı, yine ortaları yukarı doğru sivrice beş büyük kemer ile tenvîr edilmiştir. Bu kemerlerin her biri mermer direklere istinâd ettirilmişdir. Direk başlıkları Bizans tarzında ve başlığın etrâfında kabartma tezyînât, asma yaprakları ve sarmaşıklarla, temâmen yunan elinden çıkma nakışları ihtâr eder.*

Câmi'in içi şarkda yektâ olan bir tertîb arzeder. Ortasına karanlık bir medhâl ile gelinir. O derecede ki girdikden sonra ziyânın te'sîri altında kalınır. Merkezi teşkîl eden bu orta, yassı bir kubbe ile örtülmüştür. Medhâl kısmından çift merdivele üst kattaki câmi' levâzımı ve hademesine 'âid odalara çıkılır. 'Aynı binâ hem ma'bed hem mekteb işini görür.

Zemânın müverrihleri ve bilhassa Kâtib Çelebi, Sultan Murad'ın yeni pâyitahtında inşâ ettirdiği müte'addid mebânîde hıristiyan 'amele ve san'atkârları çalıştırmış olduğundan bahsederler" [10].

Hammer *"Pâdişâh Bursa'yı Gökdere sahrasında inşâ ettirdiği küçük ve şehrin şark cebhesinde ve Kaplıcalar mahallesinde Sarayın karşısına müsâdif olarak yaptırdığı daha büyük bir câmi' ile tezyîn eyledi. Nihâyet eski Kap-*

1) Tayyib, a.ma., 220 S.

2) B.K.S., 113. C., 137. S.

3) B.K.S., 95. C., 241. S.

4) B.K.S., 225. C., 63. S.

5) B.K.S., 252. C., 111. S.

6) Ch. Texier, Asie Mineure, a.e., 64 S.

7) Texier'nin binleri aşan resim ve krokileri içinde ancak beş, on dânesi müsliman mi'mârîsine 'âiddir. Onlar da ya temâmen Selçûkıy eseridir, yâhut Selçuk ve 'Arab ve 'Acem olduklarına hamlettiği Osmanlı eseridir. Daha o zamandan bu milletin Selçuk ve Osmanlı kolları arasında, ikincinin zararına bir tercîh yapmaya bu sûretle arayı açmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu gayret, bâzı ecnebilerce son zemanlara kadar devâm edegelmiştir.

8) Texier, a.e., 65. S.

9) Texier iki Sultan Murad'ı birbirine karıştırır. Bu (kendi ismiyle tesmiye olunan câmi') dediği de Murâdiye'deki II. Sultan Murad Câmi'idir. Çünki büyük eserinde onun resminin altına I. Murad Câmi'i diye meşrûhât koymuştur.

10) Küçük Asya, a.e., I. C., 232. S.

lıcaların kubbesini ikmâl etti" [1] diyor ki, kaplıca mahallesini eski saray civârı zannettiğinden, Çekirge ve Şehâdet Câmi'lerini birbirine karışdırmışdır. Gökdere maksemindeki mescidi de Gökdere sahrâsında sanmıştır.

Wilde bu câmi'e resimlerin de yer aldığı, 8 sahîfe ayırmış ve Texier ve Hammer'in verdiği ma'lûmâtı ve Rum mi'mâr hikâyesini nakletmiş ve ayrıca şu satırları yazmıştır : *"Bu kanâ'ati büsbütün takviye eden bir not da 1904 de neşredilen Albüm Guide de Brousse'da mevcûddur. Türk târîhcisi Kâtib Çelebi'ye istinâd eden muharrir, burada I. Murad Câmi'inin mi'mârı olarak bir Bizanslıyı göstermektedir. Adının yanlışlıkla Christodulos olarak bildirilmişse de bu zât II. Mehmed devrinde yaşamıştır. Câmi'in inşâsı XIV. 'asır sonuna düşer. Bittiği târîh ma'lûm değildir. 1904 de temâmen yenilenmiştir."* [2]. Wilde'in rölöveleri pek büyük hatâları ihtiva eder. Bunları bir az aşağıda, rölöve bahsinde, tedkıykden geçireceğiz.

Bu bahsettiği album, muharriri belli olmayan anonim bir vülgarizasyondur. Kâtib Çelebi'nin hangi eserine istinâd ettiği de ma'lûm olmadığından ortaya attığı Christodulos ismini nereden çıkardığı da belli değildir. Menba'ı bilinse de bir şey ifâde etmez, bir kıymet taşımaz; vâhî bir iddi'âdır. Kaldı ki Fâtih Devrine atfedilen Christodulos, dîn gayretiyle tasnî' edilen mevhûm bir şahısdır. Böyle bir şahıs Fâtih Devri'nde de yaşamamıştır [3]. Bunlar isbat edilmişdir.

Bu isimler tasni' edilmiş, Bizanslı mi'mâra bu eser isnâd edilmişdir de te'sîrsiz mi kalmışdır? Ma'alesef bu fikir almış yürümüş, 'âdetâ yerleşmişdir. Meselâ Osman Şevki Uludağ gibi, milliyetperver tanınan bir zât de, Texier'nin, Küçük Asya eserinde, yukarıda naklettiğimiz mutâla'alarını 'aynen ve buna Wilde'nin verdiği ismi Hristovulos şekline sokarak 'ilâve ile *"... Hakıykat, Türkler tarafından Rum ustalara yaptırılmış olmasındadır."* [4]. demektedir. Halbuki bizce Osmanlı'dan gayrı ustalar, o da bu câmi'in mu'ayyen ve mahdûd yerlerinde çalıştılarsa, bunlar Bizanslıdan ziyâde, Kıbrıs gibi cenûblu ve yâ, İtalya gibi Garblılardır.

Kendileri bir plân çizip binâyı derinlemesine tedkıyk edemeyen mi'mârdan gayri muharrirler için, Texier ve Wilde birer höccet makaamına geçtiğinden, XIX. 'asır başından XX. 'asrın ilk çeyreğine kadar, onların nazariye ve plânları münâkaşası kaabil olmayan hakıykatler mâhiyetinde kabûl edildi. Bu câmi' hakkında fikir beyân edilecekse, sâdece onlara istinâd tabî'î telakkı olundu. Fekat Prof. A. Gabriel bu peşin hükümleri, 1942 de neşrolunan *"Bursa'da Murad I Câmi'i ve Osmanlı Mi'mârîsinin Menşe'i Mes'elesi"* [5] adındaki makaalesiyle esâsından tashîh etti; Texier ve Wilde'in fikirleri ve plânlarındaki yanlışları sayıp dökerek mukaayese eyledi. Bu tedkıykında, milletdaşı Texier'yi az çok korumakda haklı olmakla berâber, Texier de muazzam hatâlarla doludur. Biraz aşağıda plânların mukayesesinde arz edeceğiz. Gabriel bu makaalesinde:

a - Wilde'in plânını şiddetle tenkıyd ediyor ki, haklıdır. O binâyı tepetaklak hâle getirecek bir plân yapmış, ne nisbet bırakmışdır, ne ma'nâ. Fekat Texier de metinde çift dediği merdiveni plânda tek çizmiş, mevcûd olmayan fâidesiz kârgir kütleleri göstermiş ve üstelik plânını ve makta'ını birbirine zıd tersîm etmişdir. Buna rağmen M. Gabriel de, makaaleye merbût muvakkat mâhiyetteki, plânında, Texier'nin te'sîrinde kalarak, bilhassa makta'da, binâ seviyesini değişdirmişdir.

b - Gabriel asıl Texier'nin *"Osmanlıların kendilerine mahsûs tarz-ı mi'mârîleri yokdur. Çadır 'aşîreti hâlinde bulunduklarından bunlar san'at-i bünyâna yabancı kalmışlardır ve mebâni-i 'umûmiyeleri evvelâ 'Arab yâhut 'Acem ve sonra Rum mi'mârlarının yaptıkları yabancı eserlerdir. Mebâni-i dîniye kadar hiç bir eserin tarzı bu hâlin şâhidi olamaz"* [6] mutâla'asını ve onun gibilerin buna müşâbih fikirlerini çürütmekte ve binânın câmi' olarak yapıldığını ve mi'mârının Rum ve yâ Frank olmadığını belirtmektedir. Bu fikirler hakıykatin kendisi bulunduğundan, mutâbık olmamaya imkân yokdur. Bir Rum mi'mârının parmağı da görülmüyor, amma binânın ucunda kenarında, şu kemer, bu korniş ve yâ beriki parçada, gotik üslûbu içinde yetişmiş bir ustanın, şöyle böyle izi de yok değildir. Bunun için bir "frank" usta üzerinde durmak lâzımdır.

c - Gabriel bu eserler için ba'zı kıymetli edîblerde *"İnce bir telmîhle doğru bir takdîr"*e rastlandığını, ba'zı müelliflerin ise ehemmiyetsiz cihetleri ısrarla tebârüz ettirerek mühim noktaları meskût geçdiklerini, esas fikri anlamadıklarını söyleyip, *"Bir âbide bir üslûb ifâde eder, bir fikir saklar"* demektedir. Ya'nî bir binânın taşı toprağından evvel rûhuna varmak lüzûmunu gösterir. Böyle düşündüğü hâlde, Hüdâvendigâr Câmi'inin en eski te'sîslerden sayıldığını *".... temâmen başka bir tarzda vücûda getirilmiş olduğundan husûsî bir 'alâkaya, bu da 'umûmiyetle hayâlî ve tarafgîrâne tefsîrlere yol açmıştır."* mutâla'asını ilâve etmişdir. Biz bunu mahâlline masrûf bulmamakdayız. Bu câmi' temâmen başka olduğundan mu'akkıbi de olmamışdır. Onun için, (hususî 'alâka) olsa bile, ancak tek başına

1) Hammer, a.e., I. C., 214 S.

2) Wilde, a.e., 13. S., Bütün bahis 12 20. S.

3) Bk: Ekrem Hakkı Ayverdi, Prof. Babinger'in Mutâla'aları. İstanbul Enstitüsü Mecmû'ası: 1. No., 145-151. S.

4) Osman Şevki, a.e., 88. S.

5) A. Gabriel, Bursa'da Murad I. Câmi'i ve Osmanlı Mi'mârîsi'nin Menşe'i Mes'elesi, II. Vakıflar Dergisi. Ankara, 1942, 37-43. S., 3. plân 10. foto.

6) Texier, Küçük Asya, terceme, a.e., 1. C., 227. S.

kendisine münhasır kalır. Gabriel'in kabûl etmek istediği gibi, bu binâ Osmanlı mi'mârîsine hiç bir sûretle menşe' olamaz ve menşe' olarak bir 'alâka göremez.

Hüdâvendigâr Câmi'i, bizim mi'mârî an'anelerimize aykırı düşen 'umûmî bünyesine bakınca, kendi kıymetlerimizi bize hatırlattığı için ancak ters tarafından bir te'sîr göstermiştir.

d -Gabriel bu câmi' münâsebetiyle *"epigrafi"* nin bildirdiği ilk Osmanlı mi'mârının Hacı 'İvaz Paşa olduğunu kayd etmektedir. İznik Hacı Hamza Câmi'i mimârının Hacı Ali olduğunu görmüşdük. Aynı şehirdeki Yeşil Câmi'in mi'mârı Hacı bin Mûsâ'dır. Mudurnu'da hamam ve câmi' ve Bolu Hamamı'nın mi'mârının Ömer bin İbrahim olduğu ma'lûmdur. Bunların birisi Hacı 'Ivaz Paşa'dan bir, dîğer ikisi yarım asır evveldir. Fakat mesele mi'mâr meselesi değildir ki üstünde durulsun. Bir inşâât kârhânesinde, tek mes'ûl mi'mâr mı vardı? Yoksa XV. 'asırda isim olarak ortaya çıktığı ma'lûm olan (Binâ emîni) mevkı'inde olan zât her şeyi idâre ediyordu da yanında müteaddit mi'mârlar mı vazîfe görüyorlardı? Plân ve eb'âda nasıl karar veriliyor, bânî ile nasıl anlaşılıyordu? Bunlara cevab veremezsek gam yemeyiz. İşte binâlar, işte eserler, işte onu yapan millet. Biz onlara bakacağız.

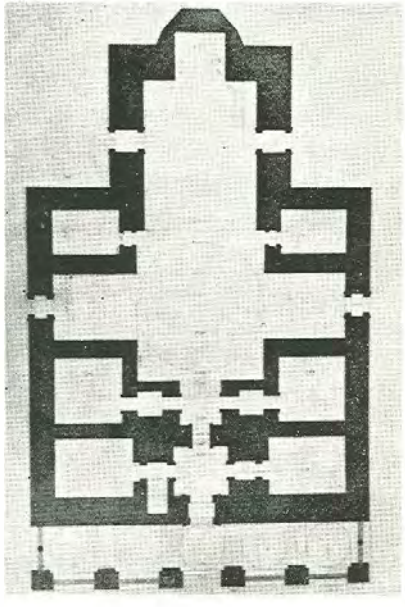

340. R. : Bursa Hüdâvendigâr Câmi'inin zemin katı (Texier'den)

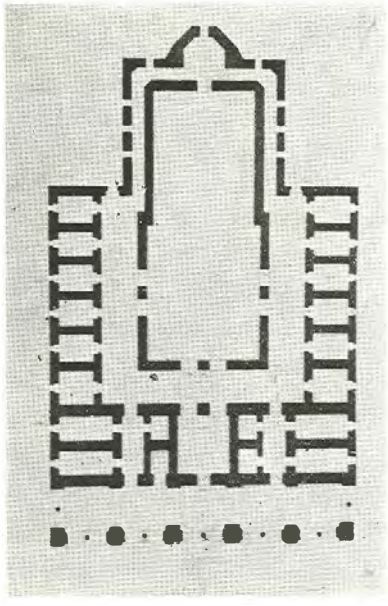

341. R. : Bursa Hüdâvendigâr Câmi'inin birinci katı (Texier'den)

e - Gabriel XV. 'asırda *"Anadolu'da âbidevî san'at noktasından bir durgunluk"* devri olduğunu söylemektedir. Bizim gösterdiğimiz ve aşağıda göstereceğimiz âbideler bu fikrin 'aksine şâhiddir. Onun bu makaaleyi yazdığı zemanlarda, hattâ şimdilerde dahî, ekseriyetle bunlar ma'lûm değildir. Bizzat profesör bile 1938 de Orhan Câmi'ini Çelebi Devri'nde yeniden yapılmış gibi kabûl etmekte idi. Bu ma'lûmâta o zeman vâkıf olamadığı için temâmen ma'zûrdur amma, yeni buluşlar sanki imkânsızmış gibi mutâla'a serdedilmesi bir az zemansız olmuşdur. Esâsen kendisi de bu mutâla'adaki eksik tarafı hissetmiş olmalı ki âbide yokdur ama işçi kütlesi eksik değildir, 'alevin parlaması için teşkilâtlı bir devlet lâzımdı, o da Osmanlı Devleti oldu diyor amma, eser olmayınca işçi kütlesi ve iş an'anesi nasıl olur? O da haklı bir süâldir.

Devrini ikmâl etmiş olan makaale üzerinde bu kadar durmamız, Osmanlı mi'mârîsinin menşe'i meselesi, en yakın 'alâkadarları nezdinde bile gayr-ı ma'lûm ve kavl-i mücerrede kalmış iken, muhterem Prof. Gabriel'in bu yazısının o zemana kadar revâcda olan yanlışlıkları tashîh ile sâlim bir mecrâya sokacak ehemmiyette olmasındandır. Bu menşe'i Hüdâvendigâr Câmi'ine yaklaştırmasına rağmen kıymeti bâkıydır,[1] Kaldı ki şimdi Profesör Gabriel, Texier'ye uyarak çizdiği plânlardan ferâgat etmiş ve artık kitabında menşe meselesini de ileri sürmemiştir. Şimdi plânların bizimkilerle mukayesesine geçmek sırası gelmişdir. Fekat ondan evvel bu binâya kontrolsüz bir hayretle verilen kıymeti gösteren şu bir iki satırı kayd ile bu bahsi kapatalım. Bir bankanın reklâmı mâhiyetinde olan Bursa albümünde, rahmetli 'Ali Sâim Ülgen *"câmi' monümantal iki katlı cebhesiyle Venedik saraylarına benzer. Diğer cebheleri az pencereli, kat kat sıralanan tuğla ve taşın âhenkli akışıyla dalgalanan bir kütleviyet ifâdesi taşımaktadır."* ve bir az aşağıda, kilise olmayıp, meselâ, kendisinin rölöve etmiş olmasından dolayı ma'lûmu bulunan, Niğde Ak Medresesi'ne benzediğini yazmaktadır [2].

1) Daha teksîf edilmiş bir monografi için şu yazımıza bakınız: Bursa Orhan Câmi'i ve Osmanlı Mi'mârîsinin Menşe'i Mes'elesi, VI. Vakıflar Dergisi, Ankara 1965.

2) 'Ali Sâim Ülgen, Bursa Âbideleri, Bursa (Resimli Albüm), İstanbul 1948; 17. S. v.d.

Tek bir cebhe bir binâya (monümantal) vasfını kazandıramaz; binâ bir kül'dür; bir sinema dekoru olmadığı dan, heyet-i 'umûmiyesiyle birlikde mutâla'a edilir. Pek vâzıh olmayan kütleviyeti, ağır ve kasvetli ma'nâsında k bûl ıztırârındayız; öyle olunca monümantal da olsa, beri tarafların ağırlığı ön cebhenin te'sîrini siler, götürür. Kili olmadığı husûsundaki fikir hakıykatin kendisidir. Değil Ak Medrese, bu câmi'e daha fazla benzeyen iki katlı ni Türk binâsı bulmak kaabildir.

★

Bu binânın şimdiye kadar dört müellif tarafından beş rölövesi yapılmıştır. Rehberler ve târîhler bu hisabdan hâ riçdir. Bir çok âbideler hiç rölöve edilmemiş iken bunun tali'i pek açıkdır. Sebebini yukarıda îzâh ettik : Eserd garb havası olması.

1 — Texier'nin 1833 - 1838 arasında yaptığı rölöve ilkdir; iki plân makta' ve cebheden mürekkebdir. (340 341., 342., 343. R). Bu plânda her taraf mütenâzır, duvar eb'adları karşılıklı 'aynı ve zemîn katı döşemesi ufkı gösterilmektedir. Halbuki tenâzur yokdur ve döşeme meyillidir. Texier'nin plânlarında eb'âd dahî konmuşdur, ba' zısı doğru ba'zısı ise hakıykatden pek uzaktır.

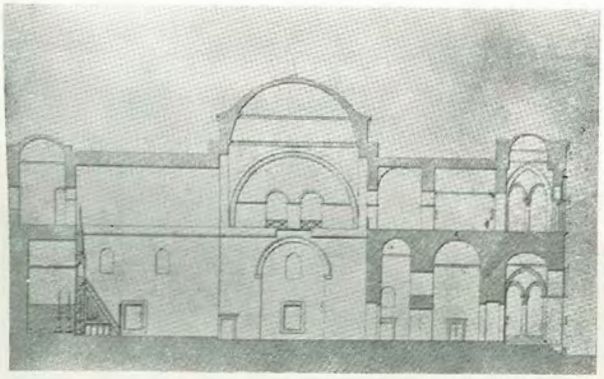

342. R. : Bursa Hüdâvendigâr Câmi'inin makta'ı (Texier'den)

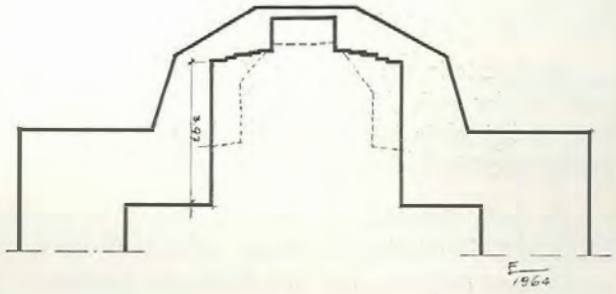

344. R. : Texier'nin rakamlarına göre Hüdâvendigâr mihrâbı

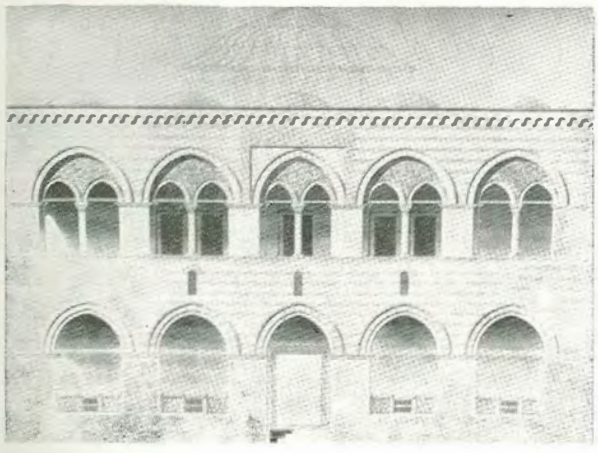

343. R. : Bursa Hüdâvendigâr Câmi'inin cebhesi (Texier'den)

Meselâ mihrâb derinliği 3.97 m. gösterilmiştir, eğer böyle olsaydı, (344. R) de görüldüğü gibi, duvar hemen delinecek kadar incelir ve üst kat duvarları, resimdeki gibi, zemîn kattakilerden hârice taşardı. Böyle bir şeyin inşâ olunamayacağı şübheden vârestedir. Texier bu 3.97 eb'âdını zühûlen koymuştur [1]. Basît bir hatâdan doğan bu eb'âd fazlalığı çok çirkin derin bir eyvân husûle getirmiş, böylece, binânın m'anâsı değişmiştir.

Yine zemîn katı plânında merdiven başlangıcında 4.5 × 4.5 eb'âdında kârgir kütleleri gösterilmiştir. Böyle bir şey mevcûd değildir. Esâsen bu ağır ayaklara lüzûm yokdur.

Kıble duvarı pek kalın çizildiğinden câmi'in orta kısmının nisbeti bozulmuştur.

Metinde iki olduğu tasrîh edilen merdivenlerin yalnız bir tanesi çizilmiş, dîğerinin yeri kapalı gösterilmişdir. 'Aynı merdiven birinci katta da çizili değildir. İki katlı orta kütlenin medhâle gelen şimâl duvarı kalın yerine incecik gösterildiğinden plân aksak durmakdadır. Meyilli olan zemîn döşemesi ufkıy çizilmişdir. Bu akıntı bizim plânlarımızda görülecektir. Birinci kat plânında merdivenin birisi yine çizilmemiş ve merdivenlerin üstüne birer oda oturtulmuşdur. Aslında bu odalar yokdur ve olamaz. Çünki, ma'rûf t'abîriyle, (baş kurtarmaz), merdivenden çıkılamaz. Revâkın yan gözleri tonozlu iken kubbeli çizilmiş, dîğer kubbeler, sekiz köşe bir kaa'ide üstünde

1) Texier plânlarında böyle not hatâları yapmışdır. Meselâ 0.84 gösterdiği dehliz hakıykatde 1.27, 1.08 yazdığı pencere, yerinde 1.53 gelmekdedir.

yarım küre 'alt kalarla oturduğu hâlde, müselles 'alîka gibi tersim olunmuştur. Duvarların kalın olanları incedir; asıl orta sahnin duvarları pek dardır. Revâka açılan iki pencere yokdur. Arkadakı dar dehliz yanlıştır. Hiç gergi gösterilmemiştir.

Bununla berâber, sonradan yapılan ba'zı plânlarda, çizilen muhayyel ocakların 1.5 'asır evvel bile olmadığı bu plânların isbât etmesi pek mühim bir nokdadır, (341. R).

Makta' resminde mihrâb hatâlıdır; asıl mihrâb hücresi yokdur. Yan eyvânların kemeri ve irtifâ'ı doğru değildir. Kubbeyi tutan üst kemerin ise aslıyla uzaktan da 'alâkası yoktur.

Hepsinin fevkinde, çatı seviyelerini alt üst eden irtifâ' farkları vardır. Birinci katta iki merdiven arasındaki orta odanın tonoz seviyesi, dehlizle bir yükseklikde çizildiğinden, binânın bünyesi muvâzeneyi gaaib etmişdir, (342. R.). Dîğer bir çok farkları bizim plânımızla mukaayese ile bulmak kaabildir. Cebhede büyük kubbe sekiz köşe kasnak üstüne gösterilmiştir. Yerinde murabba' kasnaktır. Revâkın bir kubbesinden başkası, çatı seviyesinin üstüne taşmaz. Texier hepsini öyle göstermiştir, v.s. (343. R.).

Texier'nin üç cildlik eseri, ancak iki kütübhânede mevcûd olduğundan ve ilerideki tetkıykler için lâzım geleceğinden, resimlerinin röprödüksiyonlarını ekledik.

II. Texier'den sonraki rölöveler Wilde'e 'âiddir [1]. Plân ve makta'larında esas bünyevî hatâ, her tarafın mütenâzır ve zemîn katı döşmesinin ufkıy gösterilmesi, ve yan eyvânların 'âdetâ bir dehliz darlığında çizilmesidir. Netîcede binânın tekmîl nisbetleri ve harîmin ma'nâsı değişik olmuşdur.

Merdivenlerin çıkış kolları altına, mevcut olmayan pek kalın bir duvar kondurulmuşdur. Yukarı katta da geniş dar, dar geniş çizilmiş, arka ince dehlîz hakıykatden uzak gösterilmiştir. Hele koridorların tonozlarına köşelerde verdiği şeklin inşâatcılıkta tatbîkıne imkân yokdur. Revâk kubbelerinden ikisi de fazladır v.s. Halbuki çiziliş o kadar güzeldir ki insan, keşki doğru da olsaydı demekten kendini alamaz.

III. Prof. Gabriel'in iki ayrı takım rölöve ve restitüsyonu vardır. Kendisi, sırf o yazı için muvakkat mâhiyette hazırlandığını bildirdiği plânlardan kısaca bahsedeceğiz [2]. Bunlarda esası değiştirecek bir fark yokdur; yalnız, yukarıda işâret ettiğimiz gibi, orta kubbe altı döşemesini, Texier'ye uyarak, yüksek göstermiş, fekat sonraki resimlerinde bu fikirden vazgeçmişdir. Bir de orta oda irtifâının 2.0 m. noksan ölçülmesinden dolayı, çizilenle mevcûd arasında büyük ayrılıklar hâsıl olmuşdur.

IV. Muhterem Profesörün ikinci takım rölövelerine geçmeden, yapılış sırasına ri'âyet için, mi'mâr Sedad Çetintaş Bey'in tetkıykı lüzûmludur [3].

a) Zemîn katı plânında karşılıklı yerlerin eb'âd farkları mehmâemken nazar-ı i'tibâra alınmış, fekat meselâ yan eyvânların ağızda ve dibdeki tehâlüfleri, ba'zı duvarların kendi üzerlerindeki kalınlık farkları tebârüz ettirilmemişdir.

b) Zemîn katının rölöve ve restitüsyonunda birbirine uymayan noktalar vardır. Cenûbdaki hücrelerin kıblelerine bakan pencereleri bir resimde tam duvar kenarında, dîğerinde ortadadır. Üstelik bu pencereler muhdes olduğundan, restitüsyonda hiç çizilmiyecekdi.

c) Yine zemîn katında merdiven yanındaki mahzen odaları ile, harîmdeki hücreler arasında gösterilen kapılardan garbdaki aslında yerden 90 sın. yüksekliğinde ve yalnız 1.57 irtifâında birer niş-hücrelikdir; geçit değildir. Şarkdaki de buna mümâsildir. Bu kapıların konması, bu mahzen ve hücrelerin vazîfelerini ve kullanış tarzlarını, olduğundan başka dürlü gösterebilir.

d) Harîmin sağ ve solundaki orta hücrelerde gösterilen ocak yerleri aslında yokdur. Ucu üst katta görülen menfezlerin baca olmadığı, zemîn katından birinci kat döşemesine kadar olan kısmının, hiç is tutmamış olmasından anlaşılıyor. Birinci kat seviyesinden sonraki inşââtı da, pek hafîf bir şekilde duvara yaslanmış levhalarla yapıldığından, içinden duman geçmeye müsâ'id değildir; duman yukarıya çıkmadan odaya dolar. Bunlar baca olsaydı duvarla berâber örülürdü. Bu kanallar, içi tertemiz nefeslikdir. Uçları alt kat tonozuna açılmış bir delikden 'ibârettir. Nitekim 'aynı devrin eseri olan İznik'deki Nîlüfer 'İmâreti'nde de bunun tıpkı eşi vardır.

e) Birinci kat restitüsyonunda, odalarda gösterilen ocaklar kat'ıyyen mevcûd değildir; içeride bir iz bulunmadığı gibi, çatı içinde de eser görülmüyor.

1) Wilde. a.e., 13-14., 6-7. fig.
2) Gabriel, a.ma., 2 plân 1 makta'.
3) Sedad Çetintaş, a.e., 2. C., 2-14. lev; birer rölöve, birer restitüsyon olmak üzere zemîn katı, birinci kat, makta', sâde restitüsyon cebhe ve 4 levha tafsîlât.

f) Birinci kat plânında mihrâb üzerindeki dolambaçlı dehlizin iki başı, orta yerinden 23 sm. daha geniş iken müsâvî çizilmişdir.

g) Revâk kubbelerinde sekiz köşe kasnaklar unudulmuşdur.

i) Makta'a gelince: Yukarıda bildirdiğimiz döşeme meyili - ki revâk hizâsından mihrâb ağzına kadar 58 sm. dir -fark edilip çizilmediğinden makta' doğruluğunu kaybetmektedir.

j) Revâkın üst katında, garb cebhesi tarafında gösterilen ikinici kemer fazladır.

k) Kasnağının kaa'ide ve saçak dılı'ları epeyce fazla gösterildiğinden, büyük kube yayvan bir şekil almışdır.

Biz birer takım rölöve ve restitüsyon plânı teşhîrini doğru bulmuyoruz; arada büyük ve esasa müte'allik değişiklikler yokdur ki böyle külfete ihtiyac olsun.

l) Sedad Bey eserinde (3. S.), meyilini düşürmek için, yolun sonradan kazıldığını kabûl ile, cebhelerini ona göre çizmiş, ya'nî, eski seviyeyi daha yüksek farz ile, revâkı düz ayak göstermişdir. Biz bu fikri kabûlde ma'zûruz.

Çünki :

1 — Texier'nin cebhe ve makta'ında ve zemîn katı plânında yol seviyesi bu günkü gibidir. O hâlde kazıldığını iddi'â edenler 'ameliyenin 1833 den evvel yapıldığını da kabûl etmek zorundadırlar. Halbuki bu târîhden evvel yolların seviyesiyle oynamak gibi bir düşünce 'akla bile gelmezdi. Texier durup dururken olmayan bir şeyi neye göstersin? Bâhusûs o en ziyâde cebhe resimlerine ehemmiyet verir.

2 — Texier'nin eserinde mermer parmaklıklar görülmektedir. Eğer seviye bir tek kademe olsaydı parmaklığa lüzûm kalmazdı.

3 — Câmi'in önü daha yüksek olsaydı türbeyi de daha yüksekde yaparlardı. Bu takdîrde yol da, Çekirge istikaametinde koca bir tümsek teşkil ederdi.

4 — Sokağın dik yer câmi'in önü değildir; 60.0 m. ilerisinden dikleşmeğe başlar. Câmi'in önünün kazılması meyle fâide vermez.

5 — Asıl erâzî, bu gün dört tarafda da tabî'î hâlini muhâfaza etmektedir. Eğer ön ve yan taraflar 1.0 m. daha yüksek olup da yalnız ön cebhe kazılmış bulunsaydı şark tarafında bir sed duvarı çıkardı. Halbuki sed yoktur. Çünki mihrâb hizâsından öne kadar hafîf meyille inip helâ - hamama kadar devâm eden erâzî buna hâcet bırakmamakdadır. Buna karşı yan taraflar da kazıldı diyen çıkabilir ama 1500 m² lik bir sâhânın seviyesinin indirildiğini düşünmek 'abesle iştigaal etmektir.

6 — Sedad Bey ön cebhede revâk altındaki *"Alçak yaslama duvar"* ın, önü kazıldığı için mecbûren yapıldığını kabûl ile bunu bir delîl saymaktadır. Böyle kademeli revâk ön duvarlarının emsâli pek çoktur. Meselâ Yıldırım Câmi'inde vardır; Eski Şehâdet Câmi'inde de iki katlısı bulunuyordu. Yan cebhelerdeki damlalıklar da sık sık görülür.

m) Sedad Bey (3. S.) de (bina iç bünyesi nasıl ise üstte de öyle görünmesi lâzım gelir; binâen'aleyh tonozların hâricî sathı mer'î idi ve kiremit doğrudan doğruya üstüne konuyordu) meâlinde bir nazariye kurarak, şimdiki çatıların muhdes olduğunu bildiriyor. Bu, bütün inşâât kaa'idelerine muhâlif bir fikirdir. Çatıda suyu def' etmek esasdır; eğer iç bünyenin hâricde aldığı şekil bu hâle müsâ'idse o tarzda yapılır; yoksa en kolay akıntı sisteminin tatbıykı lâzım gelir. Burada iç bünyenin hârice akseden biçimi hiç müsâid değildir. Çünki :

1 — İç bünyenin hâricde mer'î olması takdîrinde, birinci kat koridorunun üç kolunun tonozları, orta kubbe gövdesiyle dere teşkîl edeceğinden, tâ orta mihverden kubbenin yegâne açık kalan cenûb yüzü hizâsına kadar 24.0 m uzunluğunda bir dere yapılması ve suyun bir çörtenden akıtılması îcâb edecektir. Bu dereye hiç değilse %15 bir meyil te'mîni için mihver de 3.6 m. doldurulması lâzım gelir ki, o takdîrde tonoz kapanır ve yine ahşâb çatı ile te'mîn edilen şekil kendiliğinden hâsıl olur. Üstelik müthiş bir dolgu ağırlığı binâya yüklenmiş olur. Kaldı ki böyle iç dereler, bu günkü inşâât tekniğinde dahî, kaçınılması iktizâ eden en uygunsuz bir tarz-ı haldir.

2 — Yan cebhe duvarları koridor ve höcrelerin tonoz üst seviyelerinde daha yüksekte olduğundan, Sedad Bey'in tasavvur ettiği örtü sistemi için, yine pek mühim mikdarda, dolgu yapılması îcâb ederdi. Bu mahzûrla berâber mutâla'a dilince, yan duvarların yüksek tutulmuş olması esasen bir dolgu düşünülmediğini vâzıhan gösterir. Cebheye 'âmûd olan höcre tonozlarının arasına teker teker dere yapıldığı tasavvur edilse, o takdirde, iki yanda, altışardan on iki çörten konması mecbûrî olur. Çörten bulunmadığından o da düşünülmemiş demekdir.

3 — Çatı altında kalan revâk üstü kubbeleri dış sathı tek ve yâ iki kademelidir ve inşââtı gayr-ı muntazam ve ustanın elinden çıktığı gibidir. Bunların görüneceği hiç düşünülmemiş, çatı arasında kalacağına göre yapılmıştır.

4 — Sedad Çetintaş, çatı kaplamasının kurşun olmayıp, evvelce kiremid olduğu fikrindedir. Biz keyfiyeti yalnız bir mutâlâ'a safhasında bırakmayıp vaz'ıyeti tetkıyk ettik ve binâda bu kiremidlerden örnekler bulduk. Bunu aşağıda îzâh edeceğiz. Sedad Bey'in tasavvur ettiği iç dereler teşkîl eden örtü sisteminin kiremidle meydana getirilmesi büsbütün imkânsızdır. Kiremid, sâdece düz ve açık satıhları kaplamaya mahsûsdur, derelere müsâ'id değildir. Ancak burada olduğu gibi, çatı olursa kullanılabilir. Netîce i'tibâriyle kiremidin mevcûdiyeti Sedad Beyin düşündüğü sisteme mâni'dir.

5 — Burada en tabî'î ve makbûl olanı yapılmış, binâ mihverinde çatı yükseltilip bütün bu engeller kolaylıkla aşılmışdır.

6 — Bu gibi nazarîyeleri serdetmeden evvel bir kere inşââtı ve vâkı'ayı göz önünde tutmak îcâb ederdi.

n) Sedad Bey (4. S.), zemîn katındaki yan odalar mes'elesini ele alıyor. Bunlar altı 'adeddir. Bu odalardan medhale yakın olanlara, birer dehlizle girilir. Bu orta odaların aslında başka medhâlleri yokdur; yani eyvânlara açılan ve salına bakan kapılar muhdesdir. Bu odalarda ocak olmadığını plânların etüdünde söylemiş idik. Tepedeki nefeslikler de tabi'î ve rastlanılan birer 'unsurdur. Merdiven yanında olup, çok yüksekde, ufacık mazgallardan hava alan odaların ise birer mahzen oldukları âşikârdır. Bunların orta odalarda vazîfe gören kadıların mahbesleri olduğunu söylemek fazla hayâle kapılmaktır.

Bu odalardan sahne bakanların vazîfelerini Orhan Câmi'inden başlıyarak ele almanın zarûretini, o âbide bahsinde îzâh etmiştik. Plânın menşe'i olan Orhan Câmi'inde sağda solda imam, müezzin odaları vardır, fekat salının içinde yokdur. Bu binâda ise mahzen odalarından başka dört höcrenin yapılmış olduğu görülmekdedir. Demin bahsettiğimiz nefeslikli olanların imam ve müezzine 'âid olması pek 'akla yakındır. Mihraba bitişik olan dîğerleri, plânın dağınık hâlini izâle etmek için yapılmışdır. Aşağıda tekrar bu bahse döneceğiz.

o) Sedad Bey, *"Mahallî ihtiyarların bu mikrabın daha derince ve imam aıkasına bir saf daha sığabilecek"* kadar olduğunu söylediklerini ve Texier'nin plânının buna delâlet ettiğini yazıyor.

Bu gün de imamın arkasına bir saf daha durabilir [1]; Texier'nin rakamla yazdığı 3.97 derinliğin kaabil-i icrâ olmadığını da yukarıda söylemişdik; tekrara hâcet yoktur.

p) Müellif merdivenlerin ta'dîllere uğradığını söylüyor. (5. S.). Merdivenler her zemân ta'mîre lüzûm gösterir. Basamaklar aşınır ve değiştirilir. Burada ta'mîr yapılmış olması mümkindir amma, aslâ ta'dîl edilmemişdir. Merdivenlerin esas duvar, yükselici tonoz ve çekirdekleri, ta'dîl edilemiyecek kadar, birbirine ve binânın 'umûmî bünyesine bağlıdır.

Bu merdivenler bahsinde Sedad Bey, Texier'nin her halde zühûlen basamaklar üstüne çizdiği odaları doğru ve hakıykıy zannederek, bu *"Kıymetdar"* odaların kapılarını üst dehlizde aramak lâzımdır, iddi'âsında bulunmaktadır. Bu odaların duvarı gösterilen eb'âda göre, yukarı revâkdan inerken üçüncü basamağın üstüne gelmekdedir. Bu takdîrde altından ayakda değil, yatarak zor geçilirdi. Hep inşââtdan tegaafül meselesi önümüze çıkmaktadır.

r) Sedad Bey (6. S.) alt katın verdiği haşyet ve korkuyu müdâfa'a sadedinde, *"Alt kat şer'î ve dînî kaanunlarla idâre edilen bir devletin kaanunlarının ve hükûmet nüfûzunun kudret ve hâkimiyetinin tatbık ve tecellı kaynağı olan kadılık dairesi ve mahkemedir. Oraya giren her suçlunun omuzları çökmelidir. Namazgâhda da loşluk içinde âbidler Allahını ve kulluğunu düşünmektedir. Kadılık dairesi değil de zaviye olarak kullanılmış ise, şeyhlerin dervişlerin, zahid ve mutasavvıf âlimlerin toplandığı yerler olduğu için yine mistik bir havanın ağırlığı kasdedilmiş ve sağlanmıştır."* mutâla'asında bulunuyor.

Bir kere kadıların câmi'de olmadığı âşikârdır. Bu mes'ele halledilmişdir. Kaldı ki Bursa kadısı bir dânedir; o da şehirde oturur; 5 km. uzakdaki Çekirge'de değil. Farz-ı muhâl oturduğunu kabûl etsek de suçlunun omuzlarını çökertecek esrârengiz hiç bir binâ Osmanlılarca yapılmamışdır; biz vuzûh ve berraklık erleriyiz. Kendisi de ilk fikrine inanmıyor ki, belki zâviyedir; orada mistik havanın ağırlığı hissedilmesi istenmiş ve öyle yapılmışdır, diyor. Zâviyeden kasdı nedir? Zâviye ta'bîri burada bir tarîkatin tekyesi ma'nâsına değildir. Orhan Câmi'i bahsinde yazdığımızdan şimdi tekrârı lüzûmsuzdur. Bu te'sisde de hiç bir tarîkatin adı olmadığına göre, tekye olamaz. Esâsen, tekyelerde haşyet değil, edeb ve müsâmaha cârîdir. Yoksa kasdı tabhâne midir? Öyle ise mistikliğe ne hâcet vardır? Her iki ma'nâsıyla da zâviye, zemânın ölçüsünü, orta çağ havasını aşmış bir berraklık içindedir. Rûhânîyet başka, haşyet başkadır. Câmi'lerimizden de rûhânîyet taşar, haşyet değil. Bu binâda ise rûhânîyet bulunmaz.

s) Bu plândaki câmi'lerin hüviyeti ve mâhiyeti şübheden vârestedir. Vakfiyeler, inşâî delîller, 'akıl ve iz'a'n bunu emreder. Fekat 1965 sonunda bir de yazılı vesîkaya muttali' olduk. Bu istibdâl vakfiyesi (câmi') ismini ortaya

1) 1322 (1904) ta'mîrini görmüş olan ve Çekirge sâkinlerinden Halîl ve Hacı Emîn Efendilerden yaptığımız tahkıykatta, mihrabın bünyesinin değişmediği, yalnız kalem işlerinin o târîhde yapıldığı anlaşılmıştır. Esasen eski bir fotoğraf bu ma'lûmatı isbat ediyor; resmi ileride koyacağız.

koyuyor. Bu vesîkayı, doğrudan doğruya ta'alluk ettiği, Bursa Yıldırım Câmi' bahsinde dercedeceğimizden, orada mutâlâ'a etmek kaabildir.

ş) Sedad Bey binâda 'adem-i tenâzur bulunmadığını ve Orhan Câmi'inde olduğu gibi, köşelerde çarpıklığa rastlanmadığını yazıyor, (6. S.). Bizim plânlarımızın tetkıyki bu sözün 'aksini isbât eder. 'Adem-i tenâzur da vardır; çarpıklık da.

t) Müellif *"bu muhteşem san'a't eserinin"* ehliyetsiz eller tarafından bozulduğunu (6. S.), ve bir az altta, sırf tuğla ayaklardan bahsederek *"güzelliklerini"* badana ile örttüklerini yazıyor. Binânın hüviyyeti ve ma'nâsı hakkında fikirlerimizi plânlarımızla berâber îzâh edeceğiz. Fekat şu kadar söyliyelim ki yalnız tuğladan ayak bizim an'anemize uymayan bir şeydir. Bu çapda bir eserin ilk yapısında bir benzeri gösterilemez.

u) Bundan sonra revâk kemerlerinin kademeli yapılmasıyla gölge te'mîn edildiğini söylüyor. Halbuki revâk kemerlerinden yalnız bir dânesi kademelidir. Dîğerleri tek bir dişlidir.

ü) Üst revâkın iki başındaki ikiz kemerlerin aynalarındaki tezyînâtın *"selâbetindeki tertîb mâhiyeti"* bilinmeyen bir harçla yapıldığını söylüyor (7. S.). Üstlerine vurulan badana ile harç gibi görünen bu tezyînât siyah-beyaz taşla yapılmışdır; resimlerini sırasında vereceğiz. Hâkim olan hendesî şekil de, Sedad Bey'in 9. levhada çizdiği gibi altı köşe değil, dılı'ları müsâvî müselleslerin içine yerleştirilmiş üç köşe taşlardan elde edilmiş çapraz hatların kesişmesinden doğar. Bundan yine altı köşe hâsıl olur amma bâriz motif, renklerle çapraz hatlar şeklinde belirtilmişdir.

v) Yine 'aynı sahîfede, üst kat revâk 'alîkalarındaki ibtidâî biçimli müselles kuşakların sonradan bozulduğunu yazıyor, (7. S.). Bizce bu binâda bu ibtidâîlik bir yere mahsûs değildir. Mütecânis olmayan bir plân, korkudan ilhâm almış bir inşââtçılık ve iç sahındaki kemerlerin 'acemice kusurlarını görünce, bu müselleslerdeki basitliği esasdan olarak kabûl etmek lâzımdır. Kusurluların yanında, güzel olanlar da, kıymetini kaybetmektedir.

y) Sedad Bey üst revâkda bir başlığın Türk eseri olduğunu yazıp, (8. S., 11. R.) bir fotoğrafını ve 'aynı sahîfede bir krokisini veriyor. Halbuki kroki fotoğrafla mutâbık değildir. Kroki gibi olsaydı Türk olurdu. Bu zorlamaya neden lüzûm görülmüşdür? Bu başlık dîğerleri gibi bir Bizans parçasıdır; bunlar, Sedad Bey'in dediği gibi, Bizans hayranlığından değil, sâdece el altında hazır olmalarından dolayı kullanılmıştır.

z) Sedad Bey'in minâre hakkındaki fikirleri, ihtimâller düşünülmeden serdedilmişdir. Bunları da aşağıda göreceğiz.

V. Prof. Gabriel'in plân ve mutâla'alarına 'avdet edelim [1]. Muhterem Profesör plânlarda, esâsen, pek incesine gitmemiş, kat'î ifâdeden kaçınmışdır. Mü'ellif bu ikinci etüdünü ve rölöveleri Sedad Bey'in eserinden sonra yapmışdır. Plânında şark eyvânında muhdes ara kapıyı göstermesi, orta odaların kapılarını, makta'a koymadığı halde, yanlışlıkla plâna geçirmesi, medhal tonozunun 'aksi istikaametde çizilmesi gibi, ufak tefek tehâlüfler vardır. Fekat asıl, kubbe geniş gösterilmiştir, irtifâ'larda yer yer fazlalık olduğu halde, kubbe yüksekliği noksandır. Sedad Bey gibi yan cebhede baca çizmiş, plânda ocak göstermemişdir. Sağ, sol merdivenlerde fark bulunmasına rağmen, resimde 'aynıdır. Üst revâk başlarında bir kemer, ayağın daha içine basdığı hâlde, köşede gösterilmişdir, ('aynı zühûl Sedad Bey'de de vardı.). Arka dehliz resminde, Sedad Bey'deki gibi, hakıykate uymayan bir şekil görülmektedir.

Asıl, plânın üstünde durulması lâzım gelen tarafı, ön sokağın seviyesinin yüksek çizilmiş bulunmasıdır. Bunun hakkında yukarıda fikrimizi beyân ettiğimizden, tekrarlamayacağız. Yalnız Sedad Bey'in ortaya attığı muharref mihrab vaz'iyetinin Prof. Gabriel'de bulunmaması şâyân-ı şükrândır. Şimdi müellifin, fikirleri hakkındaki mütâlâalarımızı beyân edelim:

a) Minârenin sonradan yapıldığı belirtilmekte ve birkaç ihtimâl ileri sürülmektedir, (56. S.).

1 — Minârenin plân ve cebheler i'tibâriyle *"Monümantal"* hey'et-i 'umûmîye ile bünyevî bir bağlantısı olmadığı söyleniyor. Hakıykaten, mevcûd basamaklara ulaşacak ilk kademelerinin nasıl olduğu mechûl kaldıkça, bu minârenin 'umûm ile hem-âhenk olduğunu söylemek güçdür. Minârenin gövde ve şerefesi pek güzeldir. Fekat fevkal'âde bir eser de denemez; devrinden olabileceği gibi, binânın bitmesinden az sonra ve yâ XV. 'asır ortalarında yapılmış da bulunabilir. Minâre an'anesi Bursa'da o kadar yerleşmiştir ki, bir sehl-i mümteni' gibi her zemân yapıla gelmiştir. Her şeyden evvel bu devirlerin minârelerinde bir istikrâr yokdur. Orhan Câmi'inde minârenin vaz'iyeti ma'lûmdur; bir ahşâb başlangıcı vardır. Bahsinde söyledik. Yar Hisar ve Yenişehir ve Halil Paşa minârelerinin, aşağıdan başlamakla berâber, gövdelerinin bu minâreye pek benzedikleri de görülmektedir. Hüdâvendigâr Gaazî'nin Filibe Câmi'inin minâresi duvar üstünde ve hemen buna müşâbihtir. Yalnız onun duvar içinden minâreye kadar kade-

1) Gabriel, a.e., 51-60. S., 19-22 fig. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 46 pl.

meleri vardır. Fekat Demirtaş Minâresine ne diyelim? Altı ayak üstüne oturtulan minâreye, buradaki gibi, bir ahşâb başlangıçla ulaşmak kaabildir. Demirtaş minâresinin bizâtihî kendi üstünde bile bir bünyevî anlaşması, ya'nî müellifin dediği gibi *(Liaison organique)* i var mıdır? Burada da olmayabilir. Bizce, zâten bu binâda o bünye insicamını pek aramamalıdır.

Bünye aksaklığı olması, minârenin mutlakaa sonradan yapıldığına delâlet etmez. Sonradan bu câmi'e bir minâre yapan usta, hiç bir zemân bu noktayı intihâb etmez; 3.5 m. daha gerideki binâ köşesini seçer ve bir minâreyi kolaylıkla ve emniyetle yerleştirirdi. Bu 'acâibliği, binâdaki emsâlini meydana getirenlerde aramak daha doğrudur. İhtimâl ki minârenin alt kademeleri aslında, bir seren etrâfında dönen,, hafîf ve etrâfı açık bir meşe yapı idi.

2 — Prof. Gabriel minâre olmamasını da muhtemel görüyor; minâre şimdiki yerinde olmayıp az gerideki köşede olsaydı, bu ihtimâl vârid olabilir. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, kimse yeniden buraya minâre yapamazdı. Sonradan vazîfelendirilen iddi'âcı bir san'atkârın böyle bir noktada 'acâiblik yapması takdîrinde, ilk yapının minâresiz olması mümkindir. Bunu tahmîn etmediğimiz için, bu düşünceye fazla yer veremiyor, minâreyi asıldan kabûl ediyoruz.

3 — Muhterem Gabriel üçüncü olarak minârenin temâmen açıkda olup, bir kârgir kemerle ve yâ ahşâb köprü ile üst revâkdan oraya geçilmesi ihtimâlini, pek üzerinde durmayarak, ileriye sürüyor. Bu şıkkın serdine hiç bir m'âkuul sebeb yoktur. Minâreler açıkda olabilir amma, bu takdîrde yerden başlamayıp da revâkdan geçilmesini düşünmek 'abestir. Açıkda da minâre temeline benzer hiç bir kârgir görünmüyor.

4 — Dördüncü olarak da Orhan, Yıldırım, Yeşil ve Murâdiye'deki dört köşe ufak höcrelerin birer minâre yuvası olmak ihtimâlini düşünerek, burada, merdivenlerin başlangıcındaki kaba kârgir kütlelerin bir çift minârenin kaa'idesi olabileceği mütâla'asını serdetmektedir. Orhan Câmi'i için böyle bir ihtimâl olamıyacağını yerinde belirtmiş idik. Yıldırımı ve sâireyi de tabî'î burada münakaşa edecek değiliz. Lâkin bu Hüdâvendigâr Câmi'i için vâkı' iddi'â, inşâ bakımından yüzde yüz imkânsızdır. Çünki o kalın kütleler ancak yarım kat irtifâ'ına kadar çıkar ve merdiven sahanlığının altında söner. Yukarı katta da duvarın kalınlığı 95 sm. dir. Ne sahanlığı hazfetmek, ne o incecik duvara minâre oturtmak kaabildir.

Muhterem Gabriel sebeb söylemeden sokağın seviyesinin indirildiğini ve alt revâkın korkuluklarının muhdes olduğunu yazıyor, (57. S.). Sedad Bey'e verdiğimiz cevab burada temâmiyle vâriddir, tekrarına lüzûm yokdur.

5 — Mihrâbın sonradan yapıldığı hakkında mutâla'a (58. S.) hakkında yukarıda fikrimizi beyân etmiştik.

★

Eski müellif ve mi'mârların fikir ve plânlarını karşılaştırırken ba'zı noktalarına yer yer temâs ettiğimiz câmi'i şimdi toplu olarak tetkıyk edeceğiz :

345. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i şark-ı şimâli köşesinden

Çekirge قبوجلی 'İmâreti, şimâl ve şarka doğru, dimdik inen bir burunun üzerindedir, (345. R.). Hüdâvendigâr Câmi'lerinden, Bursa'daki Şehâdet ve Filibe'deki Cum'a Câmi'leri gibi bu 'imâretin câmi'i de haremsizdir; yol hemen önünden geçer, (346. R).

Câmi' gaayet kalın ayaklara müstenid, kunt bir revâkla başlar. İki tarafı 85 sm. irtifâ'ında pek yüksek sekili bir orta medhâlden, yalnız söveden 'ibâret, dümdüz bir kapı önüne gelinir. Bunun üzerindeki pencere şimdi bir ta'mîr kitâbesi ile kapalıdır. Câmi' döşemesinde, şimâl yüzünden başlayıp nihâyetine kadar devâm eden bir meyil vardır; cebheden ikinci kapıya kadar 0,0233, oradan mihraba kadar 0,01 kadar akıntı yapılmışdır, (347., 348., 349., 350. R). Kıble duvarında kapıdan başka açıklık yokdur; yalnız merdiven başlarında ve mahzenlerde birer mazgal vardır.

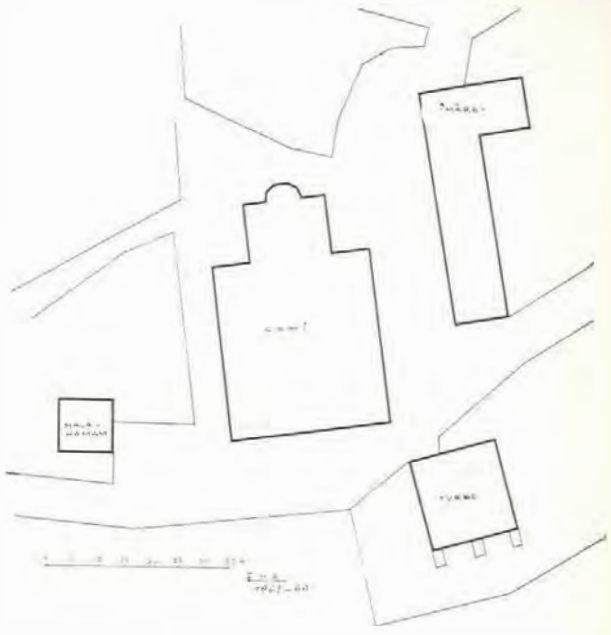

346. R. : Hüdâvendigâr 'İmâreti vaz'iyet plânı

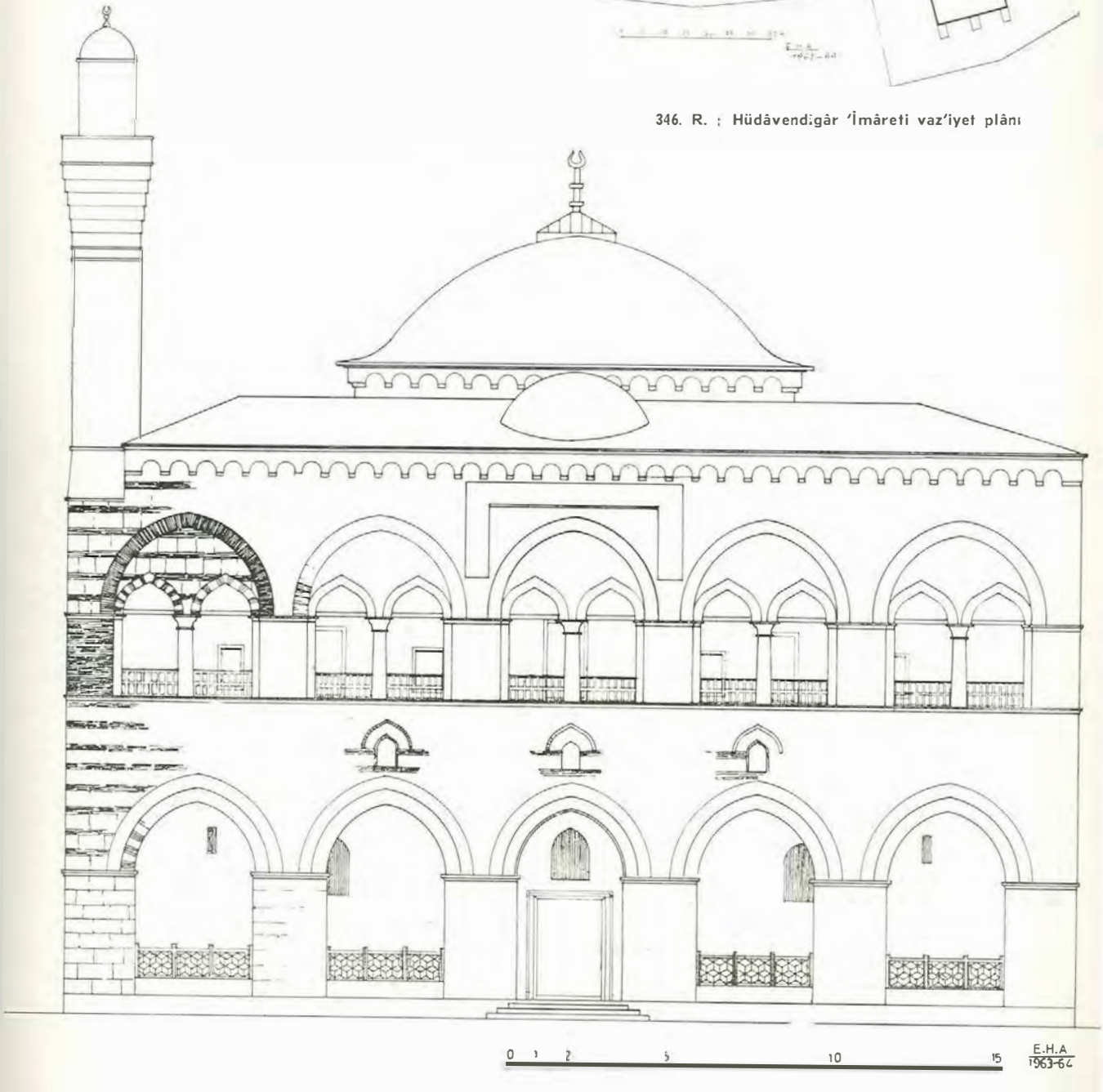

350. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i Cebhesi (restitüsyon)

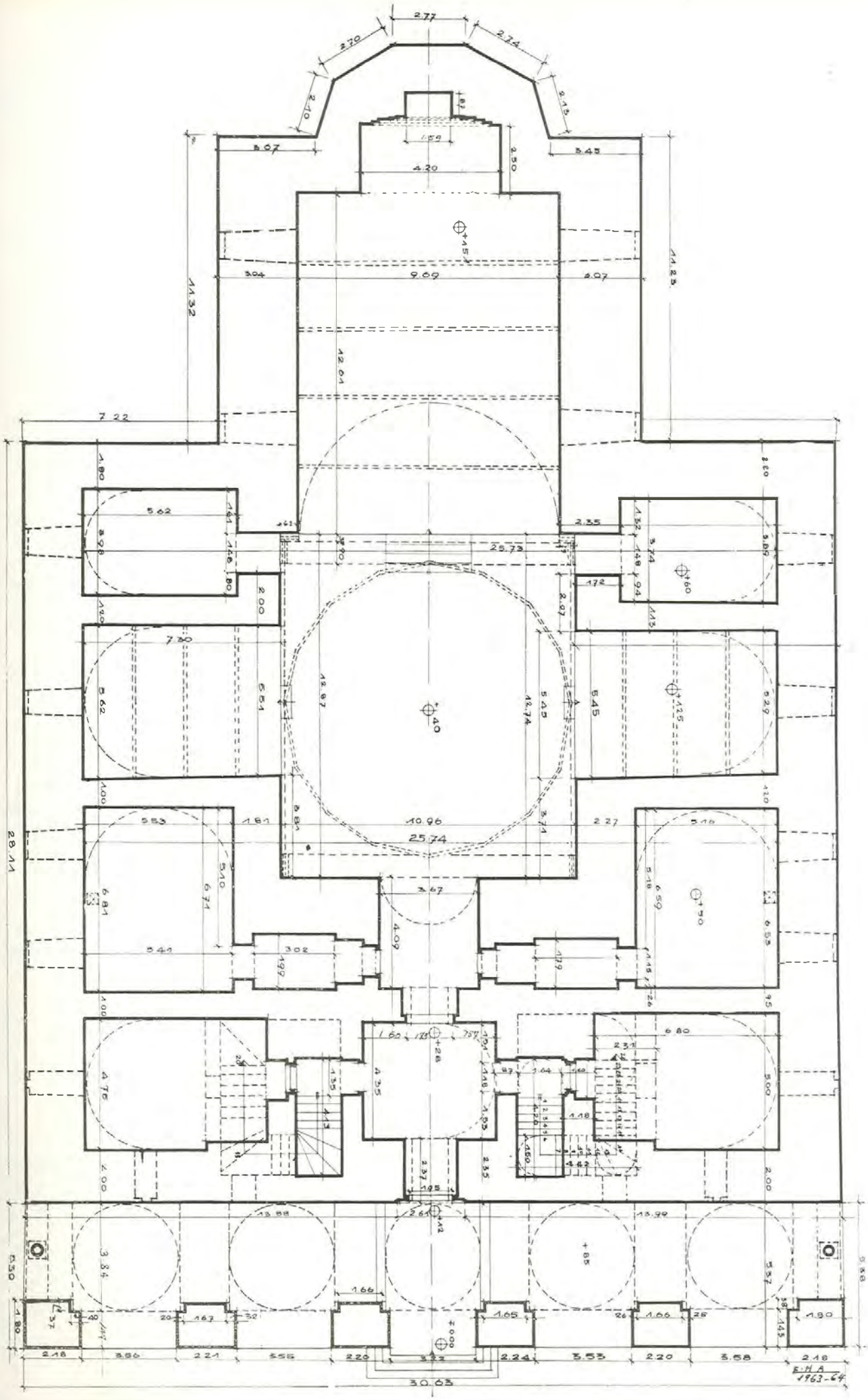

347. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i zemin katı plânı (restitüsyon) 0 1 2 5 10

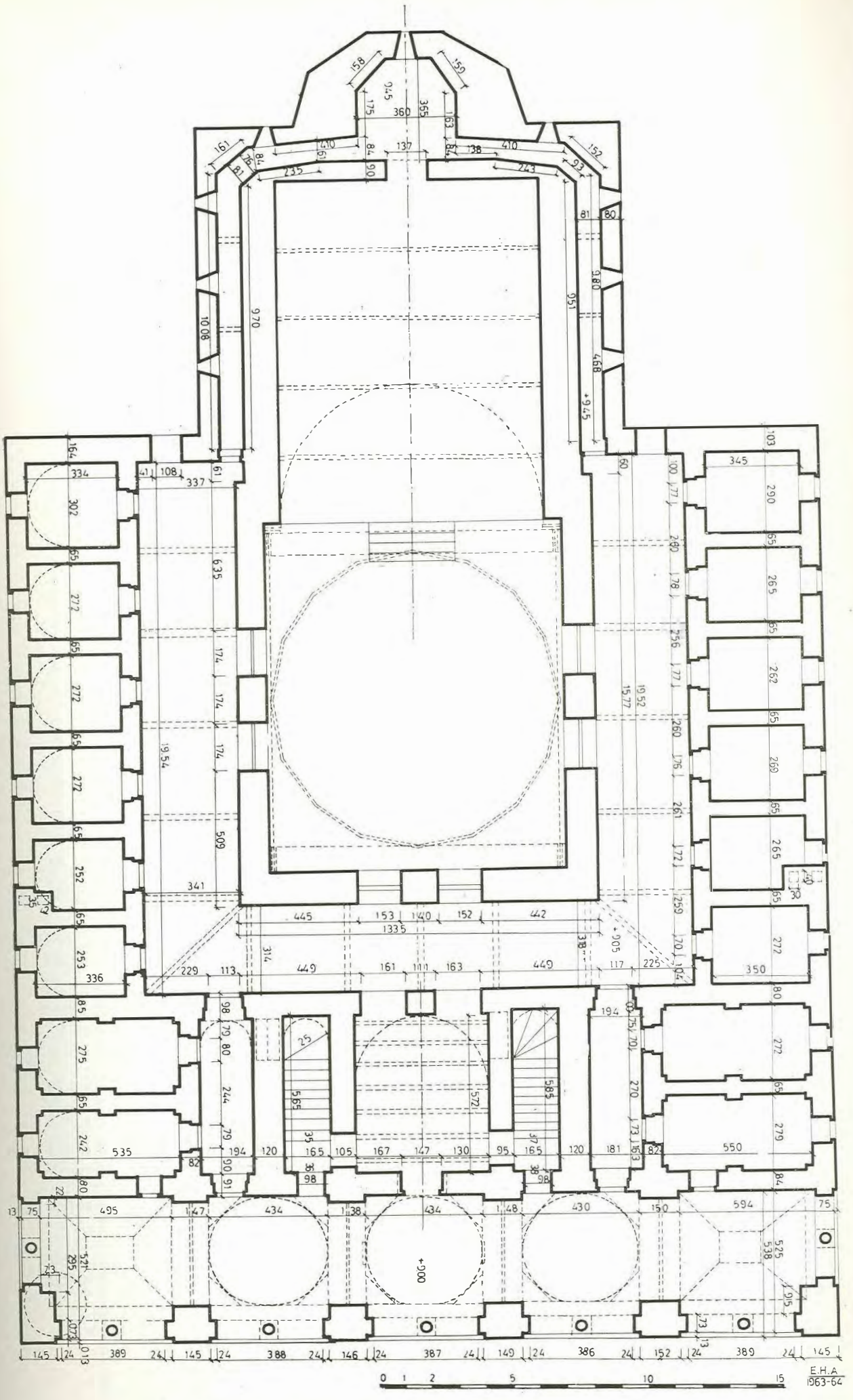

348. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i birinci kat plânı (restitüsyon)

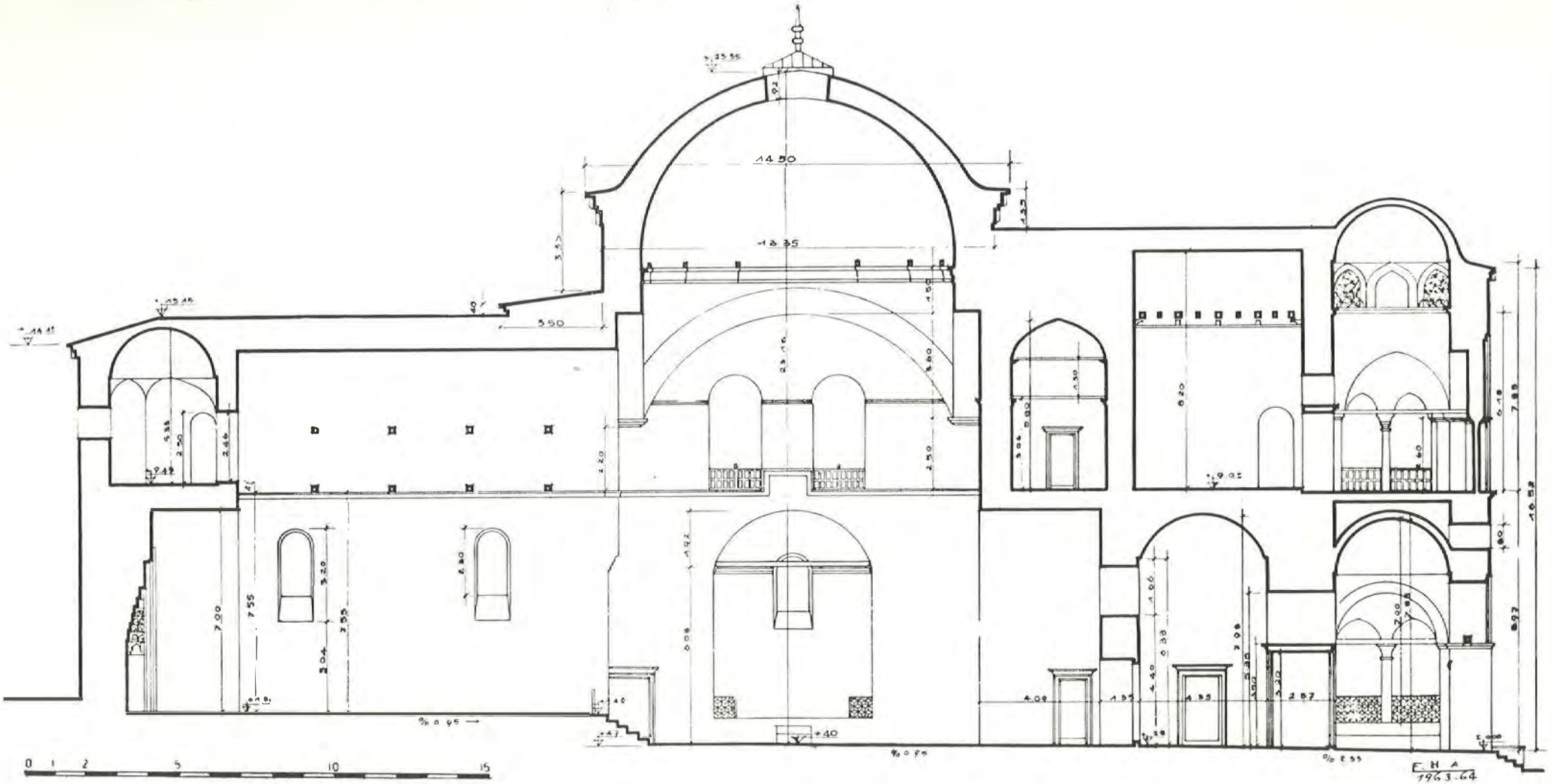

349. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i makta'ı (restitüsyon)

352. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i mihrâb cebhesinden eski bir resim, İ.Ü.K. No: 90752 albüm

Bu kalın duvara açılan kapıdan basık bir tonozla örtülü karanlık bir avluya geçilir. Sağ ve solunda, merdivenlere geçid veren, iki kapı, karşıda geniş câmi' medhali bulunmakdadır.

Esas harîm bir kubbe ve iki kemerle örtülü mustatîlî bir orta sahn ile, derin tonozlu uzun bir eyvândan mürekkebdir. Buna iki ufak yan eyvân ve dört odadan 'ibâret cenahlar eklenmiştir. Bu iki yanın eklenmesiyle sahn pek fazla bir şey kazanmış değildir. Onlar olmasa da, gözü doyuracak mi'mârî bünye, 11.0 m. genişlik, 25.0 m. boyundaki orta kısımdır. Yanlarda ufak eyvânlar nisbetsiz derecede dardır. Bugün dört odaya, yüksek kemerli geçidler vardır; aslında bunların ikisi hiç yokdu; ikisi de ufak birer kapı idi. Bunların kapandığını, küçüldüğünü farz edersek uzunlamasına orta sahnın ne hâl alacağını tasavvur güç değildir. Bunlarla berâber, eyvânlara pencere açmak, gergileri kesmek gibi ta'dîlât ile bu binâ epeyce ferahlık kazanmışdır.

353. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i pencere tafsilâtı

354. R. . Hüdâvendigâr Câmi'i pencere tafsilâtı

Meyilden dolayı revâk döşemesinden orta kubbe altına kadar 40, büyük eyvânın ağzına kadar 47 sm. seviye farkı vardır. Büyük eyvânın döşemesi bu zeminden 95, yan eyvânlar 85 sm. yükseklikdedir. Büyük eyvânın tonozu tam, yanlarınki basık kemerdir.

Mihrâb 2.5 m. derinliğindeki ikinci bir eyvânın içindedir. Texier'nin bu derinliği 3.97 göstermesi krokiye yanlış kaydetmekden, ve yâ, yanlış okumakdan mütevellid bir zuhûldür. Yoksa yukarıda söylediğimiz gibi, tatbıykı imkânsız bir ölçüdür, (Bk: 344. R.).

Yan odalar dâirevî tonozla örtülüdür. Bunların medhale yakın olanlarının ikinci kapıları sonradan açılmışdır; eskiden sâdece dehlizdeki kapıları vardı. Sahne bakanlar Texier'nin plânında ve makta'ında mevcûd değildir. Gabriel plânda çizmiş, makta'ında göstermemişdir. Sedad Bey restitüsyon plânında bir de üstlük pencere ile berâber bu kapıları tersîm eylemişdir. Bizce üstlük pencereye yer vermek için bir delîl yoktur. Mihrâba yakın höcrelerin girişleri de. şimdi, bu temâmen yeniden açılanlar gibi yüksek ise de, onların da sonradan olduğu, Texier'den anlaşılmakdadır; biz de plânlarımızda, câmi'in bütün kapıları gibi, Bizanten söveli gösterdik. Kezâlik eyvânlara açılmış olan dört büyük pencere muhdesdir; bunların söveleri bütün pencerelerden farklı ve köfekiden olduğu gibi, yerleştirilirken yontulan duvarla söve arasında kalması tabî'î olan boşlukların harçla doldurulduğu görülmektedir, (352.. 353. R.). Bu dört büyük pencereden başka, (352. R) de kemerli olanın altındaki ufak pencere de muhdesdir.

Bu pencereler bizce XVII - XVIII. 'asırlarda yapılmıştır. Halbuki yan kapıların pek daha sonra ve büyük bir ihtimâlle 1322 (1904) ta'mîrinde açılmışdır. Eski bir fotoğrafda, (352. R.)[1] pencereler mevcuddur; kapılar yokdur. Demek onlar daha sonradır. Bu fotoğraf bize bir kaç noktayı daha tenvîr etmektedir ki, yerlerinde 'arzedeceğiz.

Zemîn katında mihrâb eyvânında dört, oda ve yan eyvânlarda sekiz 'aded, kendi zemînlerinden 4.0 m. yükseklikde başlayan üstlük sağır pencereler vardır. Bu nevi' pencereler sâbit ve mu'tâd vechile alçı çerçeveli olduklarından, sövesiz ve dolayısıyla, parmaklıksız yapılır. Yoksa Sedad Bey'in tasavvur ettiği gibi, (a.e., 10. S.), parmaklık ve söve vardı da sökülmüş değildir. Alçı yerine ahşâb çerçeve yapılmış olması pek yenidir. Bu pencerelerin hepsi dört tuğla hatıl tutarında bir irtifâ'da ve bir ölçüde yapılmışdır; içeriden kemerli dışarıdan düz bulunmakdadır; ta'dîl edilmemişdir, (353., 354. R.) deki resimler hakıykati gösterir.

Alt sıralar penceresiz bırakılıp böyle çok yüksekde ufak açıklıklardan ziyâ almakla iktifâ etmek, tabî'atla insan arasına bir perde germek demekdir. Bütün kiliselerde ve 'Arab tarzı üzerine kurulmuş câmi'lerde rastlanan bu tutum, insana haşyet verir, evhâm verir, huzur vermez. Lumière de Cathédrale [2] denilen bu ziyâ fıkdanı, huzûrun ölçülerini son haddine erişdiren Osmanlı Türklerine yabancıdır. Onun için, Allahın nûrundan bir timsâl olan gün ışığına göre, hayât tarzını, zemân ve sa'atini 'ayarlayan bu millet, artık karanlığa tehammül edemeyip, bir zemân sonra, bu alt dört büyük pencereyi açdı. Büyük eyvânın mihrâb üstünde yukarı odadan ışık alması lâzım gelen bir pencere daha vardır; fekat (352. R.) de görüldüğü gibi, üst odanın penceresi eskiden bir mazgaldan 'ibâret olduğundan oradan aydınlık gelemezdi. Bunu telâfî için, son devirlerde mazgal büyük bir pencereye çevrilmiş ve hakıykaten, oradaki karanlık bir az ta'dîl olunmuşdur, (355. R.).

Sedad Çetintaş'da, (a.e., 5. S.), bu pencerelerin olmadığı hâle bakıp, binânın *"Haşyet ve üreprti"* tevlîd edeceğini, medhâlin de 'aynı cinsden hisler uyandıracağını söylüyor da, yine câmi'e *"Muhteşem"* demekden fâriğ olmuyor. Bu haşyet ve ürperti havasını veren dîğer inşâî 'unsurlar da vardır. Onların da inzimâmıyla her tarafından bu te'sîr sızan binâ nasıl muhteşem olur? Bizce haşyet ile haşmet bir arada olamaz. Birisi korku ve hayrete ve evhâma düşürmek, dîğeri asâletini ifşâ etmek demekdir.

Bu huzûrsuz te'sîri doğuran inşâî 'unsurlardan biri de, gergilerdir. Bunlardan büyük eyvânda olanların mevcûdiyeti ancak menkuulâta dayanıyordu. Sedad Çetintaş makta'da bir üçlü gurub gergi çizmişdi. Yeni bulduğumuz bir fotoğraf, eyvândaki gergilerin pek kalın eb'âdda, belki 35 sm.lik bir çapda ve, yukarıki koridorlar gibi, iki sıralı olduğunu ve eyvânda, dörderden sekiz 'aded bulunduğunu göstermektedir, (356. R.)[3]. Biz de plân ve makta'da böylece gösterdik. Ayrıca yan eyvânlarda da bulunacağını muhakkak sayarak oraya da çizdik. Resimden ilk bakışda anlaşılıyor ki, bu ağaçlar eyvâna sonsuz bir çirkinlik vermektedir; gölgeleri kasvetlidir. Bir eserde ta'dîl yapmak hiç de makbûl değildir amma, bunları kaldırmak için insanın fetvâ vereceği geliyor.

'Aynı resimde mihrâb üstündeki pencereden ziyâ gelmediği de görülmektedir. Çünki o târîhde mazgal henüz yırtılmamışdı. Eyvânın özengi silmeleri bu günkü gibi olmayıp yanaşık nizâmda takozlarla müzeyyen olduğu anlaşılıyor.

1) İ.Ü.Kü. Sultan Hamid Albümleri, 90752 No.

2) Bu bir Fransız ta'bîridir. Gün ışığı girmeyen loş yerler için söylenir. Katedral ışığı, daha doğrusu ışıksızlığı, tâ'bîriyle Fransızların bile, bu noksanı hissettiklerini göstermektedirler.

3) İleride arzedeceğimiz dîğerleri ile berâber, bu resmi nezdindeki kıymetdâr albümden çekmemize müsâ'ade eden Prof. Mi'mar Sedad Hakkı Eldem Beyefendi'ye teşekkürlerimizi takdîm ederiz.

355. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i büyük eyvânı

Birinci kubbe kaa'idesindeki 2.00 m.lik eb'âd farkını izâle için iki kemer konmuş, fekat yalnız bununla kalınmayıp eyvân tonozu konsollar üzerine 30 sm. taşırılmışdır. Bu ufak ve lüzûmsuz müdâhale, kubbenin muvâzenesinde bayağı bir aksaklık tevlîd etmiştir, (350., 355. R.). Bundan dolayı, tûlânî mihver kusursuz bir halde devâm ettiği hâlde, 'arzânî mihverde istikrarsızlık vardır. Bir kere iki yan eyvânın mihverleri birbirlerine göre kaçık olduğu gibi hiç birisi kubbe mihveriyle uyuşmaz. Evvelce kubbe altı kemerlerinde üst kata açılan ve şimdi kapalı duran yüksek iki kemerli pencere vardır. Bunların ara mihveri ise ne kubbe, ne de eyvânların mihverleriyle karşılaşır. Bu sûretle üç istikaametli kırık bir mihver ortaya çıkmışdır.

356. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i eyvânının eski bir resmi (Prof. Sedad Eldem Bey'in albümünden)

Bu pencereler kapatılınca, kemer özengileri hizâsındaki silme yürütülmüş olduğundan, büyük kemerin yüzlerini biçimsiz bir şekilde ikiye bölmüş, bizzât silme de boşlukta kalmışdır. Bu kubbe kaa'idesi olan kemerler, tonoz özengisi seviyesine kadar indirilseydi, normal bir bünye meydana çıkardı. Halbuki öyle yapılmamış, silme bir yastıkla epeyce yukarılarda askıda bırakılmıştır. Netîcede zâ'ir, henüz bitmemiş de sonra temâmlanacak noksan bir yapıya baktığını hissetmektedir, (349., 355., 357. R.). Bu yanlışlığın kemerler kesilerek ta'mîrlerde yapıldığını düşünmek 'abestir; çünki, (357. R.) de pek vâzıh görüldüğü gibi, iki taraftan gelen kemerlerin teşkîl ettiği kürevî müselles 'alîka (pendantif), kemerlerin bu vaziyete göre aldığı aslî şeklinde durmakda, iki kemer de bu noktada kesişmektedir. Bunun ta'dîl eseri olmasına imkân ve ihtimâl yoktur; hatâ yapılışdadır. Halbuki kemer başını bir az daha dar ve yâ eyvânın yanlarındaki 62 sm.lik ayakları bir az geniş tutmakla gaayet rasyonel bir tarz-ı halle ulaşmak pek a'lâ kaabildi; amma inşââtcılık ve mi'mârlık za'afı buna imkân bırakmamıştır. Kubbe 16 dılı'lı bir kaaideye oturmakda olup, özengide içeriye çökertme bir silme ve, her köşede, bir Bizans takozu bulunmaktadır. Tepede kubbe altını, dîğer aksâmdan fazla ışıklandıran bir fener vardır.

Bu zemîn katında epeyce gönyesizlikler ve, 'aynı vaz'iyette karşılıklı olan aksâm ve duvar kalınlıkları arasında

büyük farklar bulunmaktadır. Meselâ mihrâb eyvânının iki yanında olan odaların birinin duvarı 2.20 m. iken, dîğerininki 1.80 dir; gerideki höcrelerde ise 'aynı mevkı'deki duvarlar 2.27, 1.81 dir. Bu höcrelerin eb'âdı arasında 40 sm. kadar fark vardır. Eyvânların bir başı 5.29 iken ağzı 5.45 dir. Neden? Hiç bir sebeb söylenemez. Zâten bu binânın pek çok mes'elelerine cevab verilemediği içindir ki hey'et-i 'umûmîyesi bir mes'ele teşkîl etmektedir.

★

Bu câmi'in cenahlarındaki odalar ne vazîfe görmek için yapılmışdır? Merdivenin yanındaki odaların mahzen olduğuna şübhe yoktur. İncecik mazgallarla tepeden ölü bir ışık alan bunlar tam bu vasıfdadır. Sahne girince sağlı sollu eb'âdı ve eşkâli başka başka dar dehlizlerden yol bulunan odalardan birinin imâmlara, dîğerinin müezzin ve sâir hizmet erbâbına mahsûs olması 'akla pek yakındır. Bu odaların yukarıya doğru birer de nefeslikleri vardır; plânda işâret ettik. Bunlar hakkında Sedad Bey'in fikirlerini tetkıyk ederken geniş ma'lûmât vermişdik. Mihrâb cihetindeki iki ufacık oda, bizce, hâricî bir muvâzene 'unsuru olarak yapılmışdır. Şöyle ki: Bu nevi' cenahlı câmi'lerin —Orhan, Hüdâvendigâr, Yıldırım ve sâire— en büyük noksanı, plânlarının bilhassa hâricen dağınık olmasıdır. Mihrâbı ihtiva eden kubbeli —yalnız Hüdâvendigâr'da tonozlu— kısım, revâk, orta sahn ve cenahlardan müteşekkil hacımlı esas kütlelere iğreti bir sap gibi ilişmişdir. Bu kısım, orta kütlenin, ancak beşde, pek pek dördde biridir, hem de sivri bir ekdir. Dâhilde bu nisbet tûlânî mihverin hâkim olmasından ve yanların tâlî bir hâlde kalmasından dolayı hâricdeki muvâzenesizlik kadar hissedilmez. Dâhilinde, hiç değilse, orta kısımla iktifâ gibi bir tesellî hissi vardır. Dışarıda bu mümkin değildir. Böyle bir binâyı ilk gören, acaba bu uc başka bir binâya mı 'âiddir? Diyc düşünebilir. İşte, ilk nümûnesi Orhan Câmi'inde olan bu tarzın mahzûrunu tenkıys içindir ki, hâricdeki sivri burnu kısaltmak gayretlerine düşülmüşdür. Bu Hüdâvendigâr Câmi'inde de mihrâb eyvânının bir kısmı orta kütle ile sarılmak sûretiyle, irtibatsızlık mahzûru azaltılmışdır. Burada ayrıca üst odalara göre aşağıda yer te'mîni de düşünülmüş olabilir (352., 360., 361. R.)[1]. Bu nisbetleri düzeltmek araştırmasını fotoğraflar gösteriyor: Biri za'îf, biri kuvvetli iki kütle. Bu gayret Yıldırım ve Yeşil'de yalnız hâricî nisbet bakımından, daha muvaffak bir dereceye ulaşmıştır. Amma bu mes'ele bu Hüdâvendigâr Câmi'iyle bitemez. Evvelleri ve sonralarıyla müstakilen gözden geçirmek iktizâ eder.

★

Şimdi geriye, medhâle doğru gelerek tetkıykımize devâm edelim: Ufak giriş avlusu cebheye 'amûd bir basık tonozla örtülü olup sağda solda birer küçük, mihver istikaametinde iki büyük giriş kapısı vardır. Bu son kapıların ikisinin de üstünde başka başka eb'âdda ve seviyede pencereler bulunmakdadır. Küçük kapılardan merdiven başlarına geçilir. Mahzenlerin kapısı buradadır. Bu mahaller bir alçak kemer ve daha yüksek seviyede tonozlarla örtülü olup, biri yanlara biri revâka açılmış dar mazgallardan ziyâ alır.

357. R. : Kubbe ve eyvan tezyînâtı

Mahzenlerdeki alçak kemerler merdivenlerin ikinci koluna mesned teşkîl eder. Merdivenlerin bir dânesi, üst sahanlıkla berâber, 21 küsûr santimlik 38, dîğeri 22 santimlik 36 rıhtdan mürekkebdir. Tertîbâtı da başka başkadır. Birisinde düz sahanlık varken, mukaabilinde yelpâzeler görülür. İki kat plânı üzerinde gösterilebildiği kadar işâret edip usûlümüz üzre, tafsîlât yapmadık. Merdivenlerin ziyâsı yalnız ikinci sahanlıkdaki ufak pencereden gelmekdedir. Bu pencerelerin bir kenarı da, alt kat revâk kubbelerinin kürevî müsellesleriyle örtülüdür ve zemîn katı

1) Resimlerin ikisi İ. Ü. Kü. Sultan Hamid albümleri, 90449. 19. Res., üçüncüsü E. Diez - H. Glück, Alt Konstantinopel, 1920 München eserinde (105. R.). Şimdi bu vaz'iyette resim çekmek kaabil olmadığından bunları intihâb ettik.

plânında nokta nokta çizilmişdir. Merdivenlerde cebheye kapatılmış birer pecere yeri göze çarpmakta ise de 'aynı cins nâsında lüzûmsuz görülüp doldurulduğu anlaşılmakdadır. Filhakıykâ iki tarafdan da ziyâ alıp vermesine imkân olmayan bu pencereler fuzûlî olur, sâdece hava cereyânını kamçılardı. Zâten bu merdivenler zifirî karanlık ve titretici bir cereyân içinde aşılması güç bir berzah gibidir. Merdivenler yukarı revâka çıkar; orada da ayrı birer dehlizle esas koridora ve bir yandan da, şimdi örülü olan, iki kapıdan ortadaki odaya, oradan da yine koridora geçilir. Bunlardan biri varken obirine ne lüzûm vardı? Bu da, bu binânın zihin kurcalayan mes'elelerinden ufak bir örnekdir. Daha etraflı düşünülünce, 1.65 m. enliliğinde koca bir merdiven varken ikincisi neye yapılmışdır? Süâli derhâl 'akla gelir.

Merdivenlerin alt başlarının karşısında, lüzûmsuz, kalın bir kârgir kütle olup üçüncü sahanlığa kadar yükselir; orada söner. Bu da temâmen yersiz bir israftır. İçlerinin boş olup olmadığı ma'lûm değildir.

Orta odadan ve yan dehlizlerden girilen koridor, 3.15 - 3.40 genişliğinde üç koldur. Bunun üzerinde kapı ve pencereleri ufacık, 2.50-3.00 genişliğinde 3.40 boylarında on iki höcre vardır. Tonozları koridora 'amûddur. Hiç birinde ocak izi gibi bir şeye rastlanmıyor. İkisinde alt kat imam müezzin odalarından gelen nefeslikler yer almakdadır. Bunların eb'âdı 30×40 sm. dir ve içeride hiç bir duman izi yokdur. Oda döşemesinden duvara doğru olan kanal parçası yıkılmışdır. Oda pencereleri, açılır olduğundan, mermer söveli ve parmaklıklıdır.

Bu oniki höcreden başka, yan ufak dehlizler üzerinde uzun dört oda vardır. Bunlara köşe ve orta plastrleri yapılmıştır, ki sebebi anlaşılamıyor. Bunlarda da ocak yokdur. Orta oda pek yüksek, tonozlu bir yerdir. Özengide bir kalın, bir ince sıralanmış, sık bir gergi sistemi vardır; kalın olanlar mermer konsollara oturur. Buranın koridora açılan iki geniş mahreci şimdi örülüdür. Koridorun üç tarafında, aşağı sahne bakan altı 'aded kemerli pencere olduğu ve bunların ortaları babalı mermer şebekeler bulunduğu âsârından belli olmakdadır. Bu pencerelerin örülmesiyle koridor korkunç bir kasvet havâsına bürünmüştür. Bununla berâber 'aslında da pek ferahdı denilemez. Tepesinde bir sıra 20×20, bir sıra da 15×15 ve ayrıca köşelerde atılan çaprazlardan mürekkeb gergi ormanı, insanı bunaltmaktadır, (362., 363. R.).

360. R. : Hüdâvendigâr Câmi'inin eski bir resmi (90449 No:lu albüm)

361. R. : Hüdâvendigâr Câmi'inin eski bir resmi (Alt Konstantinopl eserinden)

Koridorun iki ucunda, alt büyük eyvânın özengi seviyesinden 40 sm. daha yüksek, su yolu genişliğinde, uzun, pek uzun, iki taraflı bir berzahdan mihrâb üstündeki kubbeli bir odacığa varılır. 3.50 m.lik bir oda için 32.0 m. boyunda bir dehliz yapmaek havsalanın alacağı şey değildir. Bu koridor aşağıdaki 3.0 m.lik duvarın kalınlığı üzerine oturmakta olup, 61-84 sm. genişliğindedir. Sekiz dâne mazgalla tenvîr edilmiş ve bu genişlikde bile her bir kol dört gergi ile bağlanmışdır. Bunlar plânda nokta ile işâretlidir. Kubbeli odacığın eyvâna bakan penceresi vardır; evvelce de söylemiştik. Şimdi normâl olan hâricî penceresi evvelce mazgal idi, (352., 360., 361. R.). Biz de plânımızda 'aslını işâret ettik.

Revâk bütün binânın getirdiği havadan ayrılır. İkinci kata bir revâk yapılınca da ferah ve lûgat nıânâsıyla havadar olmamasına, böyle bir yerde güzel manzarayı kucaklamamasına zâten imkân yokdur. Lâkın bu hassaya yardım edecek fantezi 'unsurlar da ihmâl edilmemiştir. Aşağıdaki ayaklardan bir az daha ince ve dişlerle manzarası hafîfletilmiş kârgir ayakların arasına sıkıştırılan ikiz kemerler, bizim zevkımize ne kadar da aykırı olsa, buraya zengin bir manzara vermiş, o nefîs Bursa ovasına doğru ne güzel pencereler teşkîl etmişdir. Revâk üç kubbe ve iki tonozla örtülüdür. Kubbeler kürevî 'alîkalarla elde edilen sekiz köşe kaa'idelere oturmaktadır; çapraz tonozlar tavanlıdır.

Orta kubbe diğerlerinden çok yüksekdir. Bu revâkda da iki sıra ahşâb gergi bulunmaktadır, (364. a., 364. b., R.). Yukarıda Sedad Bey'in ve M. Gabriel'in resimlerinde, iki ucdaki kemerin ayağın köşesine değil de içeriye bastığını yazmışdık. Plânımızda da görüldüğü gibi ayağın köşesi açıkda kalmaktadır. 'Aynı hâl bu koyduğumuz fotğraftan da anlaşılmaktadır. Revâkın başlıkları, ya eski Bizans sütun başlıklarından, ve yâ kaa'idelerinden, toplanarak yapılmıştır. Sütûnlarda esas i'tibâriyle kaa'ide yokdur; boyu kâfî gelmeyen bir ikisinin altına tersine konmuş başlıklar yerleştirilmişdir.

Minâre, bu günkü hâliyle, cidârları ve basamakları ahahşâb bir alt kısımla başlar. Bu kısımda 24 ahşâb rıht vardır. Basamaklar takrîben 22 sm. liktir. Ahşâb gövdenin mili, kârgir kütlenin tam altında olmayıp 1.50 m geridedir. Kârgir kısımda tuğla yatak üstüne kaygan taşı kaplı 43 basamak bulunmaktadır. Biz evvelce bu ahşâb gövdeli kısmın yerine açık bir ahşâb merdiven olduğunu tahmîn etmekteyiz; Bursa Demirtaş minâresi buna bir emsâl teşkîl eder. Kârgir gövde çatı seviyesinden bir az aşağıda, kornişlerin bir kıvrım yapmasıyla elde edilen düzlüğe oturur. Minâre kâmilen tuğladan olup, gövdede bir çift, bir tek zencir, iki sıra kuş gagası, bir balık sırtı motifi ile, iki şâkuulî tuğla sırasından mürekkeb, süslemeler vardır, (365. R.). Bir çift bilezikle başlayan şerefe, altı sıra istalaktitle meydana gelir, (366. R.). Petekde balık sırtı ve şâkuulî süslemeler vardır. Külâhı evvelce sivri iken (352., 360. R.), 1322 'umûmî ta'mîrinden evvel taşa çevrilmişdir (361. R.). 1963 senesinde şimdiki gibi takye-külâh olarak yapılmışdır.

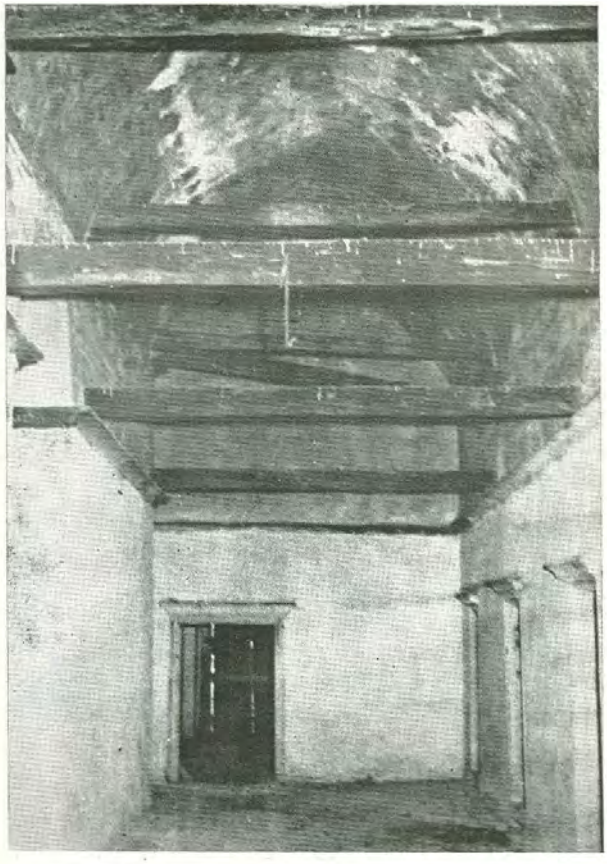

362. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i birinci kat koridoru ve gergileri

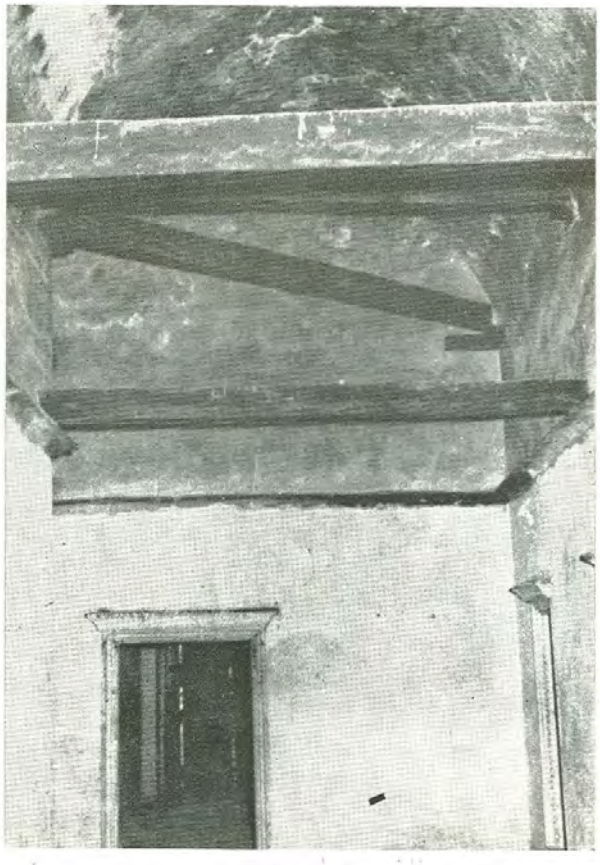

363. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i birinci kat koridoru ve gergileri

Yukarıda müelliflerin fikirlerinin tetkıyki sırasında söylediğimiz gibi, biz bu minârenin 'asıldan olduğuna ve sonradan ekleme olsa, kimsenin kalkıp buraya bir minâre yapmayı 'aklına getirmeyeceğine ve buna cesâret edemeyeceğine kaani'iz. Böyle bir teşebbüs ancak binâyı yapandan gelebilir.

★

Câmi'in hârici, penceresi son derece az, dolu kısımları hâkim ve bâriz, dimdik cidarlı bir şatoya benzetilebilir. Ön cebhe yanlardan kesâfet i'tibâriyle ayrıldığı gibi, üst revâkın temâmı ve altdakinin yanları, kıvraklık bakımından, hepsinden başkadır. Bunu söylerken, alt revâk başlarındaki zevksiz 'ilâvelerin kaldırılmış olduğunu tasavvur ederek beyân-ı fikr ettiğimiz unutulmamalıdır. Şimdiki hâlde alt revâkın iki başında birer oda vardır ve bunlar bi-

364. a. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâkı

364. b. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâkı

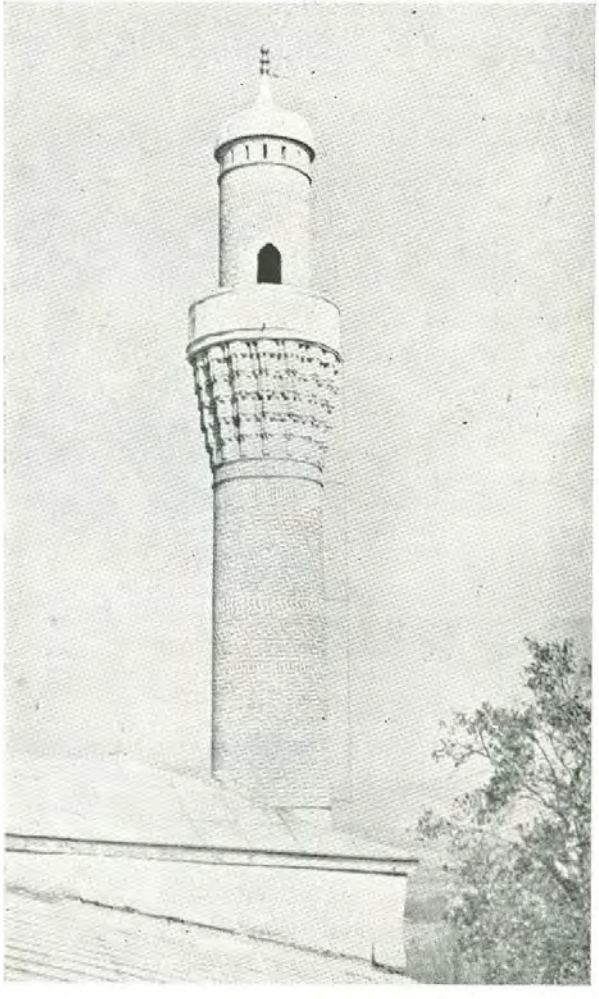

365. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i Minâresi

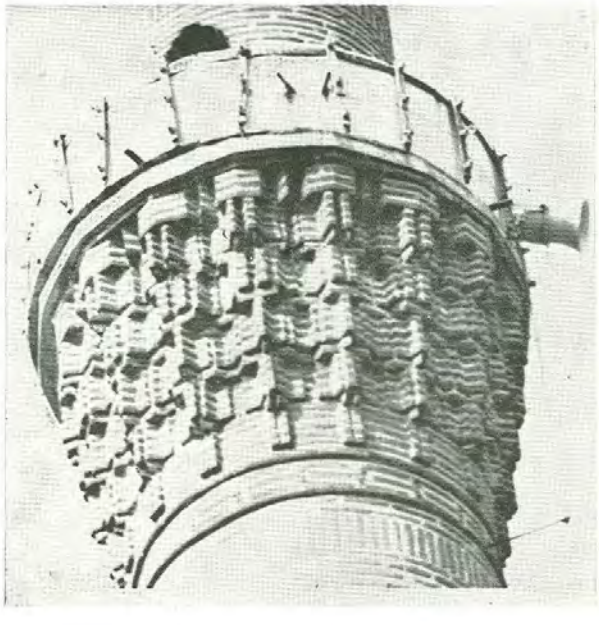

366. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i minâre şerefesi

nâya büsbütün zarar vermektedir. Alt revâk 1.00 m. yükseklikden başlar. 2.20 genişliğindeki kalın ayaklar kesme taşdandır. İki başlarında, şimdi örtülü olan, üstündekilerin benzeri ikiz kemerler vardır, (345., 367. R.). Revâkın ön kemerleri üç tuğla bir taşla, bir tek dişli olarak yapılmış, yalnız orta kemerde bir silme konmuşdur. Bütün kemerler iki merkezli ve tam Osmanlı nisbetlerine uygundur. Üç orta ayağın bir az yukarısında, revâk kubbeleriyle üst kat arasındaki boşluğu havalandıran, fekat esâsında bir süsden başka bir şey olmayan birer nefeslik bulunmakdadır. Bunların destere dişi tahfîf kemerleri vardır.

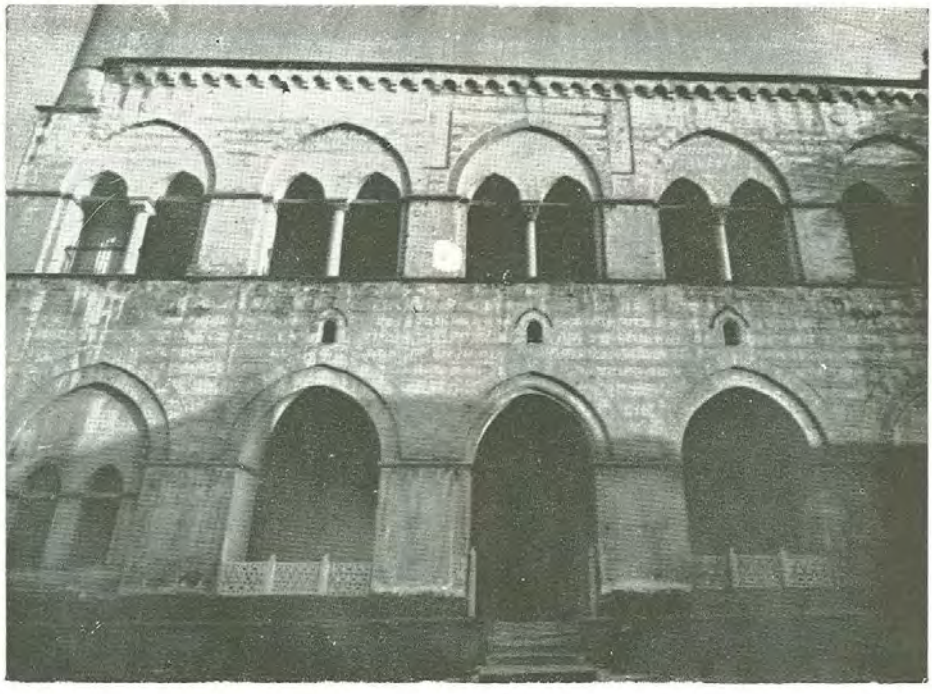

367. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i şimâl cebhesi

368. R. : Hüdâvendigâr Câmi'inin cebhesindeki nefeslikleri ve duvar örgüsü tafsilâtı

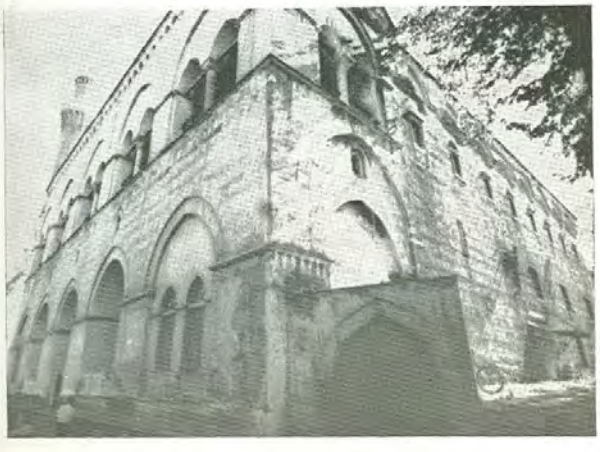

369. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i garb cebhesi

370. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i yan cebhe ve saçak tafsilâtı

Üst kat revâk ayakları sırf tuğladandır. Bizde yalnız tuğla ile ayak yapılması rastlanır bir hâl değildir. Tuğla ayaklara müstenid büyük kemerlerle ikiz kemerler üç tuğla bir kesme taşla yapılmışdır. Ak Deniz çevresi kal'elerinin küçük kemerciklerden meydana gelen konsollarına müşâbih, bir korniş saçağı teşkil eder, (345., 350. R.).

Ayaklardan mâ'adâ, bütün ön cebhe üç sıra tuğla bir sıra kesme taşla işlenmiştir. Yan yüzler ağırdır; penceresi azdır ve dimdik yükselir. Muhdes alt pencerelerin kaldırıldığı tasavvur edilse, ağırlık te'sîrinin daha da fazlalaşacağı şübhesizdir. Yukarıda, medrese oda pencereleri demir parmaklıklı ve Bizans artığı mermer sövelidir. Orta sıradakiler sâbit penceredir ve sövesizdir, yalnız üstlerinde bir mermer lento vardır. Yan cebhelerin üstünde, yukarıki

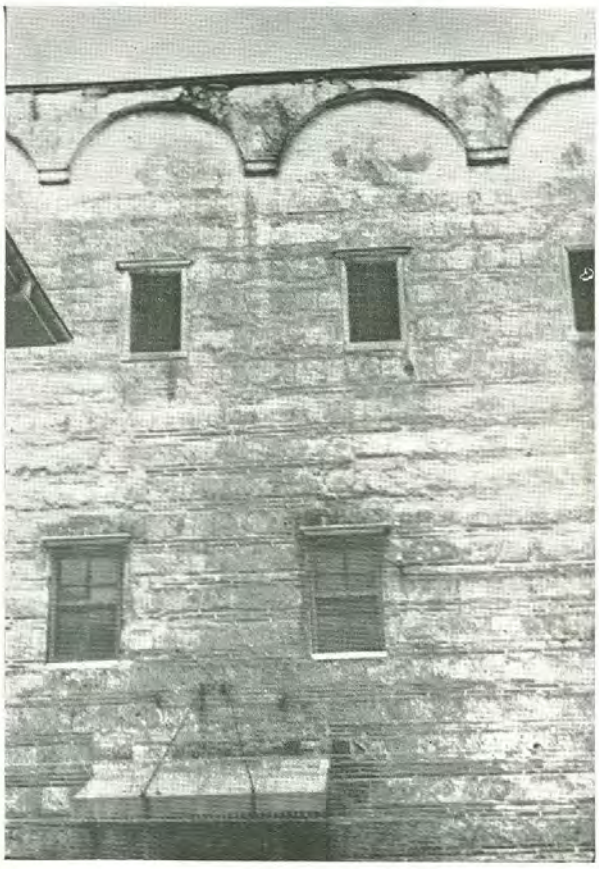

371. R.: Hüdâvendigâr Câmi'i yan cebhe ve saçak tafsilâtı

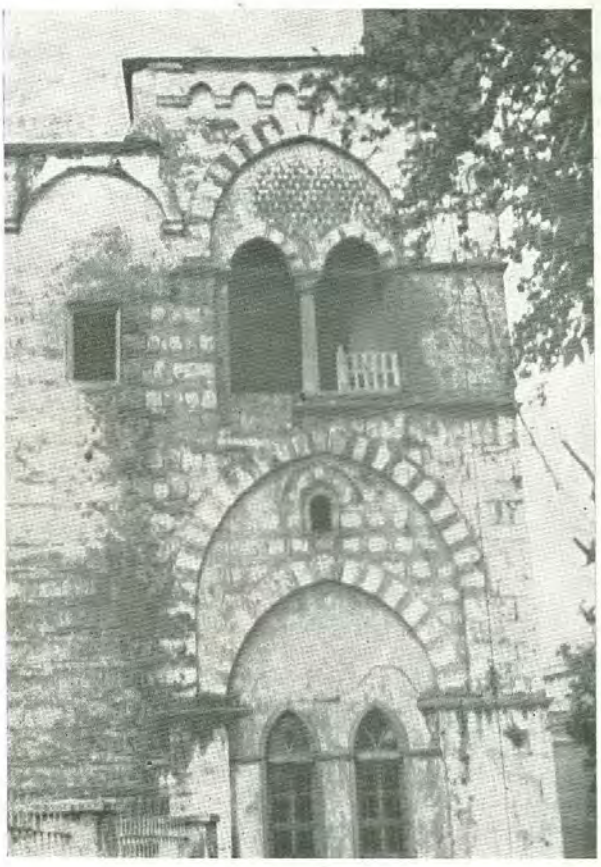

372. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i eyvan başları şark tarafı

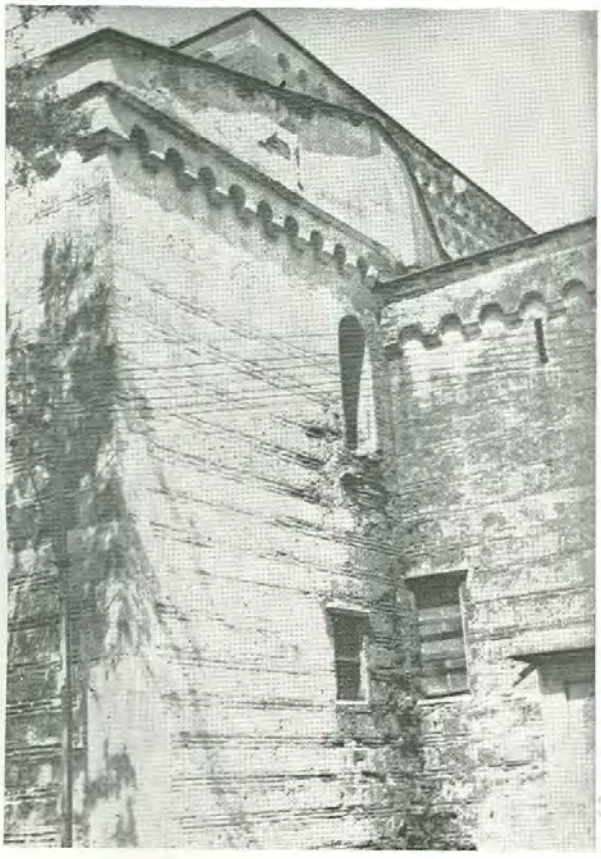

373. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i arka cebhesi

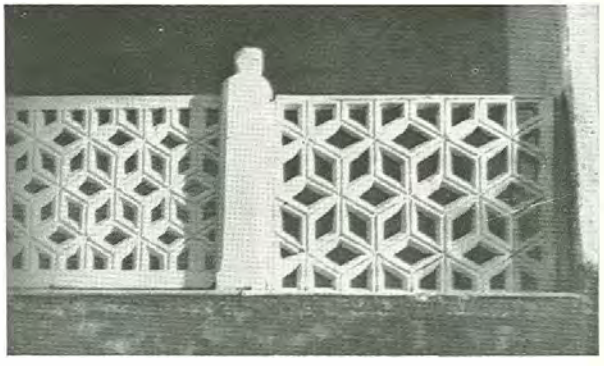

374. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i ön cebhe korkulukları

odalar genişliğinde yâ'nî, takrîben 2.50 - 2.70 açıklığında, tam dâireye yakın, sekiz kemerden mürekkeb bir saçak kornişi bulunmaktadır, (345., 369., 370., 371. R.). Fekat bunlar duvar kalınlıklarıyla uydurulamadığı için, bitimleri 'acâibdir. Şimâl ucundaki vaz'iyet (372. R.), de cenub ucu da (354. R.) de görülmektedir. Mihrâb eyvânının yan ve arka cebheleri de 'aynı teşekküldedir. Bunların saçakları ise tıpkı ön cebheye uygundur, (352., 361., 373. R.).

Ön tarafdaki sokağın seviyesinin ta'dîl edilmiş olduğu hakkında fikirler ileriye sürüldüğünü yazmıştık; tekrar tafsîline lüzûm yoktur. Ancak binânın müteselsil îzâhını kesmemek için, yalnız netîceleri yazmakla iktifâ edelim: a) Texier'nin plânlarında yol bu günkü seviyededir. O hâlde ön tarafın kazıldıysa 1832 den evveldir. Bu târîhden

evvel yol tesviyesi diye bir mes'ele yokdur. b) Sokağı kazmakla yolun dik yerine fâide sağlanmış olmaz. c) Eğer seviye yüksek olsaydı türbeyi çukurda yapmazlardı. d) Yanlarda ve arkada, etrâfdaki bahçelerle berâber tabî'î olarak devam eden bir meyil bulunduğu (365. R.) de görülmektedir. Ön sokakla berâber bu koca sahâ da mı kazıldı da ikisi birleşdirildi? Böyle bir şeyi 'akıl alamayacağına göre, sokak da kazılmamıştır. c) Belki 80 senelik bir fotoğraf olan (352. R.) de, sokağın seviyesi alçak görülmektedir. Yan ve arka taraflarda suları def edecek meyilli taş kaplama bir eteğin kârgir temelleri olması muhtemel kalıntılar, erâzinin meyline göre kademe kademe aşağıya kadar devâm eder ki, binânın her tarafının meyle göre tertîb edildiğine delâlet eder. Bu eteğin Bursa'da emsâli çokdur. Biz de plânlarımızda sokağı şimdiki seviyede gösterdik .

Sokak seviyesinin daha yüksek binâen'aleyh alt kat revâkın daha alçak olduğunu iddi'â edenler korkuluğun da lüzûmlu bulunmadığını öne sürüyorlar. Fekat sokak seviyesi dediğimiz gibi olunca, yan sekilerle berâber, iki metreyi geçen revâk döşemesi korkuluksuz olamazdı. Bu gün mevcûd olan korkuluklar da 'asırlarca yağmur ve hava aşınmasına ma'rûz kalmış, köşeleri yuvarlanmış, üstünden eskilik akan parçalardır, (374. R.). İçeridekilerin benzeri ve 'aynı ustaların işçiliğidir. Texier de korkuluk çizmiş ve uzun uzun bahsetmişdir. Biz de resimlerimizde bunları koyduk.

Kubbeden başka, çatı örtüsü üç parçadan mürekkebdir. Birincisi cebheye muvâzî, yüksek seviyedeki çatıdır. Duvarların yüksek tutulmasıyla meydana gelen kaa'ideye oturur. Bu çatıda yalnız üst revâkın orta kubbesi kısmen dışarıya taşar. İkinci çatı buna 'amûd bir mâhye ile başlar ve sularını, höcre tonozlarının başını örtüp yükselen yan duvarlardan damlalıkla aşağıya sevkeder. Mahye kubbe kaa'idesine saplanmakdadır. Cenûb tarafında, kubbeden sonra, orta kütlenin hizâsına kadar az yer kaldığından, köşe mahyeleri ancak dört köşe kasnakdan i'tibâren tatbıyk edilebilmiş ve bir az yükseldikden sonra ortada düz olarak nihâyet bulmuşdur, (352. R.). Bu yazdığımız, inşâât usullerine uygun olup, evvelce de böyle olduğu bu eski resminden (360., 361. R.) den anlaşılmakdadır. Halbuki, sonradan bu ufkıy kalkan bozulmuş ve ortası çukurlaşdırılmışdır, (373. R.).

Üçüncüsü büyük eyvânı örten çatı olup mihrâb hücresinin çatısı buna saplanır. Bir kere daha söyliyelim; bu kalkan duvarını görmeyip de, evvelden kiremidin kubbe ve tonozlara doğrudan doğruya konduğunu zannetmek 'abesdir ve mevcûd sâde ve rasyonel tarz-ı hallin doğruluğunu da inkâr etmek demektir. Eğer iddi'â olunduğu gibi, yapılsaydı hâsıl olan 24.0 m.lik iki uzun iç derenin kurşunla bile inşâsı gayr-ı mümkin olurdu. Ayrıca, oda tonozları arasında 20 dere ve bir o kadar çörtene ihtiyaç görünürdü. Biz inşâî imkâna sâhib olmayan bu şekilleri ber-taraf ede-

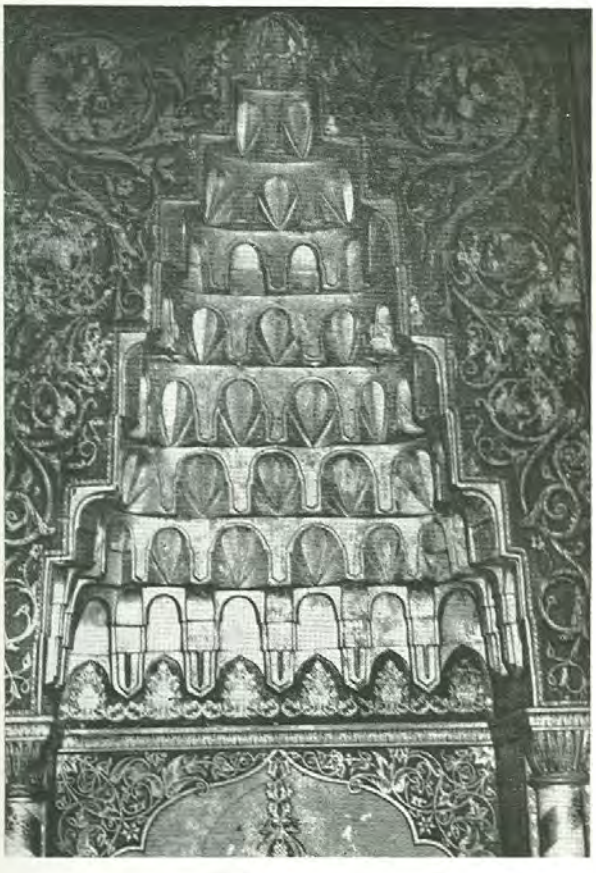

375. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i mihrâbı

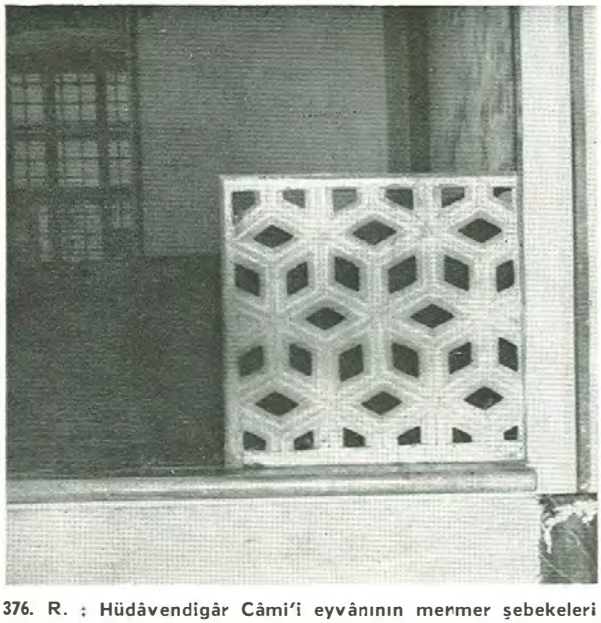

376. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i eyvânının mermer şebekeleri

rek çatıyı plânımızdaki gibi çizdik. Çatı ilk zamanlarda kiremidle örtülü idi. Bu kiremidlerden kalanlar çatıya çıkış yerinde, cebhe duvarının bir ta'mîrinde kullanılmış olup 40 sm. genişliğinde, 4 sm. kalınlığında ve hafif yuvarlak bulunmaktadır. Gayr-ı mu'ayyen bir târîhde kiremid kurşuna tahvîl edilmişdir.

T e z y î n â t : Dâhilde tezyînâttan pek az bir şey kalmıştır. Ne kalem ne ahşâb işi vardır. Alçı pencere de yoktur. Yalnız eski mihrâbdan ba'zı izler ve mermer şebekelerden bir kısmı mevcuddur. Mihrâbın daha evvelki şekli (356. R.) de eski resimde mübhem bir şekilde görülüyor. Yalnız daha alçak olduğu bellidir. Şimdiki mihrâb eyvânının bütün boyunu işgaal ediyor, (375. R). Yaşmakdaki istalaktitler ilk devirlerin geniz bâdemli nev'ine benzemekdedir. Şimdiki mihrâbda, yaşmağın üstüne, çengelli kûfî ile (كلما دخل عليها زكريا المحراب), âyet'i, büyük armûdî üstüne de 'aynı yazı ile (يا مالك الملك ذوالجلال والاكرام) hitâbı fır dolayı tekrarlanmışdır. Bu yazıların ve mihrâbın kalem tezyînâtının 1322 (1904) ta'mîrinde yapıldığı mahallen de ma'lûmdur.

Dâhilde, üç eyvânın başlarında, birer hudûd taşı gibi, kısa mermer şebekeler vardır. Bunlar, ortası oluklu parmaklıklarla teşkîl edilen, birbirinin içinden geçme, altı köşe hendesî şekilde oyulmuşdur, (376. R.). İçeridekiler dışarı revâkdakilerle 'aynı resimdedir, fekat dolu kısmı daha fazladır. Üst koridordan aşağı bakan kemerlerde de şebekeler vardı; şimdi bir iki ufak parçası kalmışdır. Bunların eşlerini üst revâkda göreceğiz. (356., 357., 358. R.) deki resimlerde göze çarpan silmeler, Bizans takozları, kapı söveleri, dümdüz sıvalı koca bir iç sahnın tezyinâtını teşkîl eder. Silmelerin ta'mîr geçirdiği de anlaşılmaktadır. Nitekim, (356. R.) de, eyvân silmelerinde takoz olduğunu yukarıda söylemiştik.

Saçakların bu günkü hâlleri ufacık yastıklar arasında at nalı şeklinde kemercikler gibi görülmektedir, (354., 373. R.); (372. R.) deki gibi sivri kemer şeklinde olanlar da vardır. Revâk başlarında kemer alınları, siyah, beyaz mermer ile süslenmiştir. Bunlar altı köşe teşkîl etmekle berâber, renklerin tevzî'i sûretiyle, daha ziyâde çapraz hatların hâkim olduğu müsellesler tebârüz ettirilmişdir, (372., 377. R.). Alt kat kemer başı üç tuğla bir kesme taş sırasıyladır. Kezâlik revâk şimâl cebhesinin orta kemeri üstünde, üç tarafta dolanan, kesişen hatlardan meydana gelmiş müselleslerle müzeyyen, 60 sm. eninde bir kuşak vardır. Üstündeki badanadan dolayı, malzemenin cinsi anlaşılamıyorsa da, onun da yanlar gibi, taş olduğunu tahmîn yanlış değildir, (378. R.). Bunun altındaki kemer, yuvarlatılmış çubuk şeklinde tuğladan yapılmışdır. Revâkın şebekelerinden yalnız bir dâne kalmıştır, (379. R.). O da şarkdaki ucundadır. Bu şebekeler mermerden olup köşeleri pahlı, ortalarından bölünmüş kalın dört köşe çubuklardan mürekkebdir. Üst yüzlerinde papirüs yaprağı gibi işlenmiş bir üçlü lâle başlık, altlarının köşelerinde iki kademeli yaprak vardır. Biz cebhe resmimizde 'aynı parmaklıkları her tarafda tekrarladık. Bu katta bütün demir parmaklıklar topuzlu ma'rûf Osmanlı üslûbundadır, (380. R.). Bunlar içinde sâde bir dânesi, garbdaki bir höcrenin parmaklığının çubukları da, boğmakla tezyîn edilmişdir.

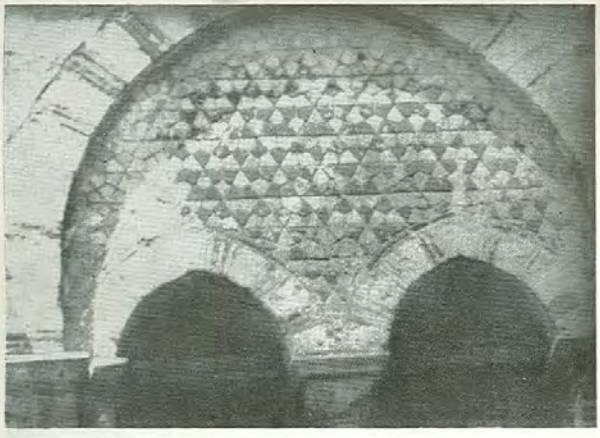

377. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i eyvân kemer alınları tafsilâtı

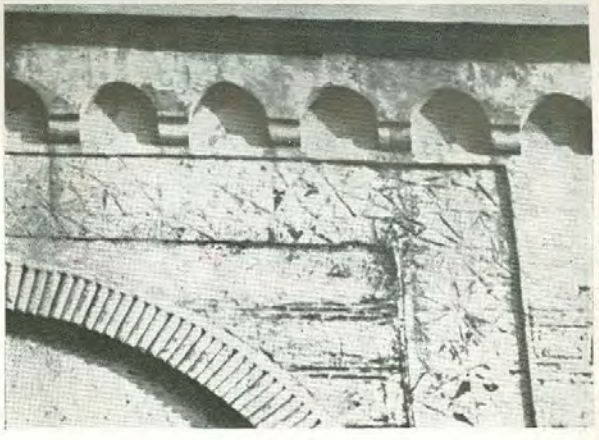

378. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i cebhesindeki tezyînât

Üst revâkın orta kubbesi, kürevî köşeliklerle ('alîka - tromp) teşkîl edilen sekiz dılı'lı bir kaa'ideye oturur. Bu köşeliklerin silme üstündeki çıkıntısı birer yaprakla sindirilmiş, küre kısımları da, altı köşe teşkîl edip birbirine geçen bâdemlerle yıldız şeklinde süslenmiştir, (381., 382. R.). Kürelerin arasında sivri kör kemerler vardır. Bu kasnağın üstüne de tam bir yarım kubbe oturtulmuştur. Dört köşe kaa'idenin duvarlarının kemerden sonra yüksek tutulması ve kürevî 'alîkaların te'mîn ettiği irtifa' sebebiyle bu kubbe çatıdan yukarıda kalmaktadır. Yan kemerler hafifçe içeriye çöküntülü müselles 'alîkalar üstüne teşkîl edilen bir sekiz köşeye oturur. Köşeliklerde hafîf bir küre'lik varsa da, esâsı düzdür. Kubbe özengisinin başlangıcından sonra, müselleslerden mürekkeb bir kuşak çekilerek sekiz köşeden kubbeye geçilmişdir. Düz satıhlı 'alîkalar da göbekli üç köşe bâdemlerle süslüdür. Ne kuşak, ne bâdemlerde bir tenâzür vardır; bir taraf obirine uymaz, (383., 384. R.) ın, 'aynı kubbeye 'âid olduğu hâlde, ne derece farklı oldukları görülmektedir. (385. R.) dîğer kubbedir. Bu kuşağın üzerine konan kubbe basıkdır, bu sebeble çatıyı da aşmaz, (386. R.). Bu tezyînât, ustanın, zevkine göre, yerinde işlediği motiflerdir ve ibtidâîlik ile berâber, el işçiliğinin, çıkarına yapılmış çeşidlerine nümunedir. Sonradan bozulmak mevzû'-ı bahs olmayacak kadar da birbirine bağlıdır. Revâkda ve bu kattaki bütün kapı ve pencere söveleri bir 'asaba, bir kepçe, ve bir dişden mürekkeb, üst mermer

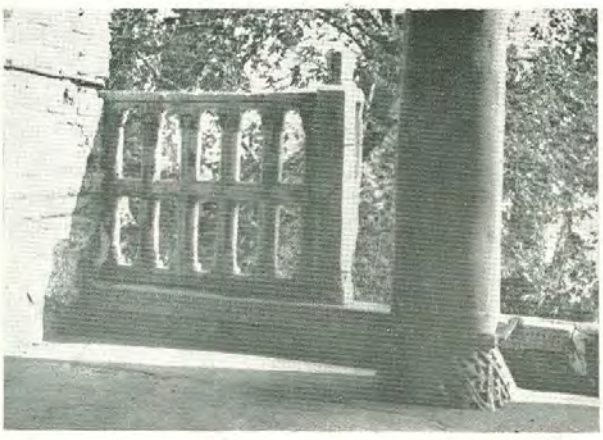

379. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâk korkuluğu

381. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâk orta kubbe köşelikleri

382. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâk orta kubbesi →

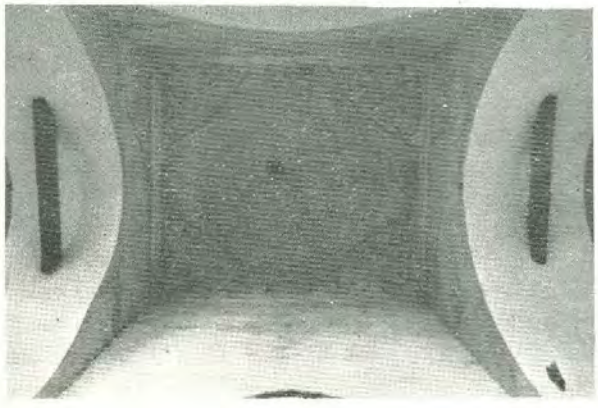

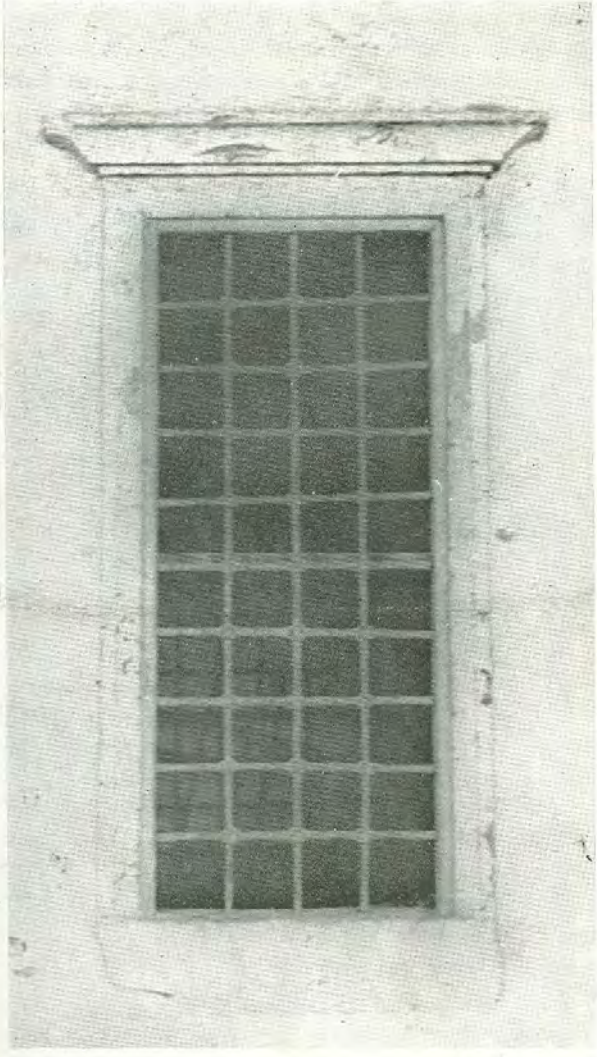

380. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i parmaklık ve bir penceresi

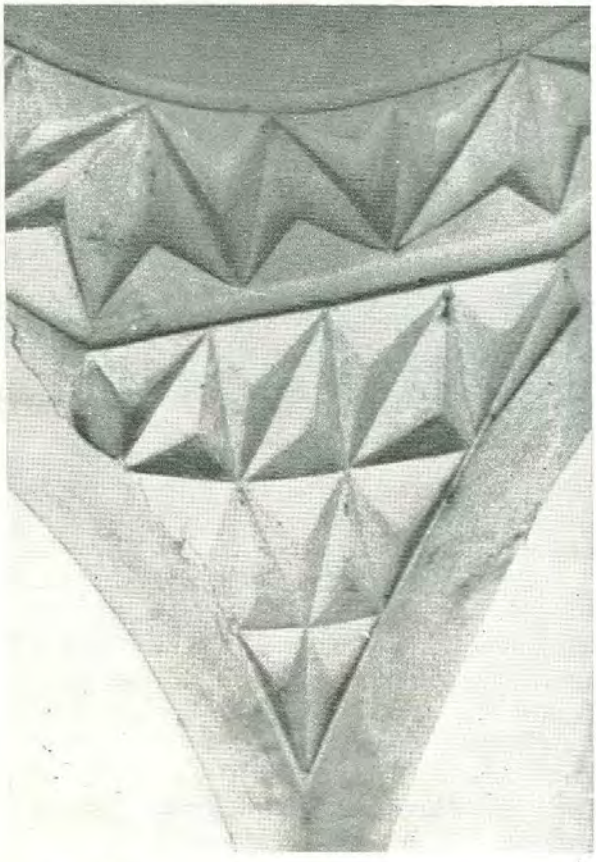

383. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâk yan kubbelerinin 'alikaları'

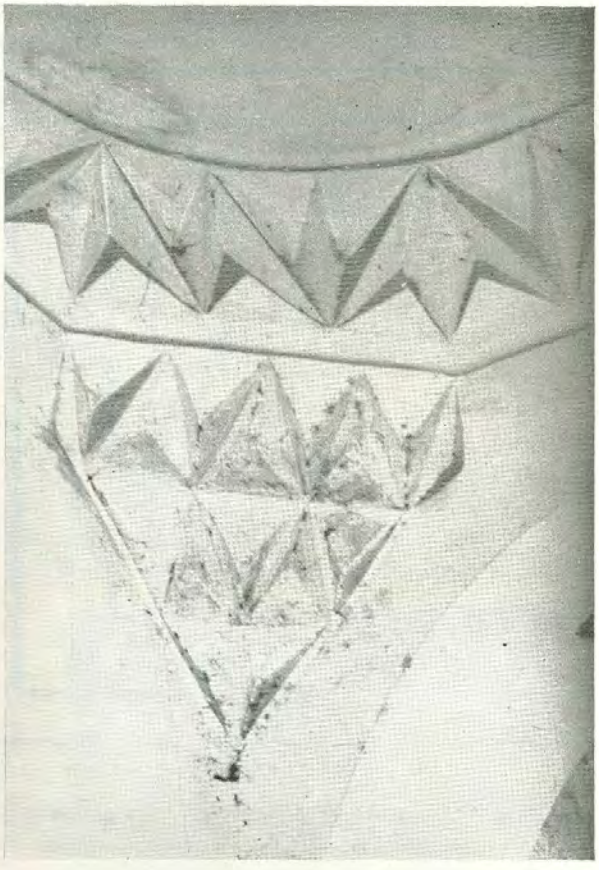

384. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâk yan kubbelerinin 'alikaları

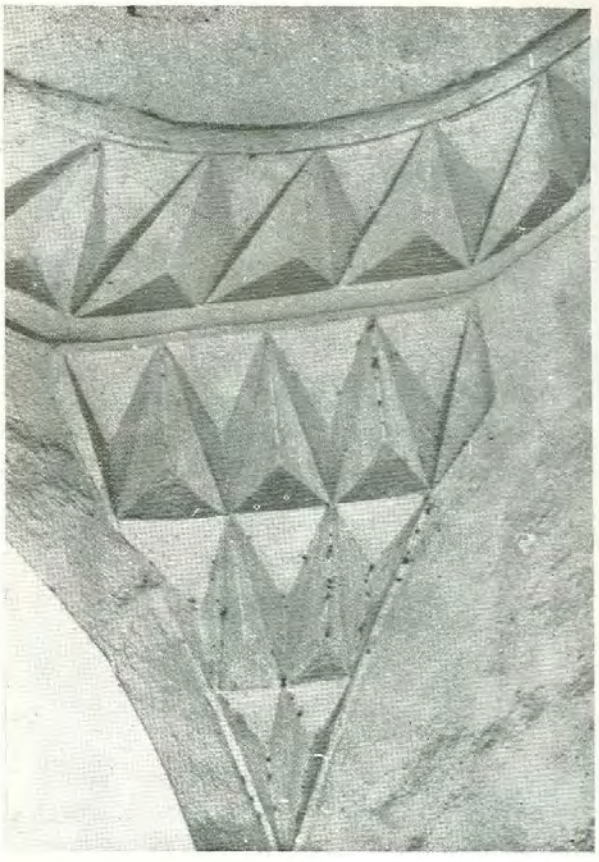

385. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i üst revâk diğer yan kubbenin 'alikaları

başlıklar gönye burun kesilmiş, Bizans sövelerinden yapılmışdır, (362., 363., 380. R.). Alt kattakilerle berâber kırk beş takımı bulan bu sövelerin nereden alındığı düşünülecek bir noktadır. Bir kerre bir kilise değil, höcresi bol bir manastıra ve yâ buna benzer bir binâya 'âid olması iktizâ eder. Sökülürken vereceği fireden dolayı, bu kadar parça elde edilmesi için, menba'ında daha fazlasının bulunması ve onların da hep bir boyda olması şarttır.

Bu kayıdlara bakılınca, hepsinin Bizansten olmayıp bir mikdardan sonra, üst tarafının yerinde ikmâl edilmiş olması daha doğrudur. Yeniden yapılanlarda temâmen Bizans silmelerine uyulmuş, en fenâsı söveler gönye burun kesilmişdir ki, mermer bünyesine ve işlenişine taban tabana zıddır. Bu düşüncemizi tevsîk eden şey de ayakların üstündeki yasdık silmeleridir. Bunlar akant yapraklarıyla müzeyyen olup dönüşlerde her birisi dîğerine tıpatıp uymakda ve aksaksız birleşmekdedir. Ya'nî silmeler bu yerler için yapılmış, tezyînât da köşeden köşeye hisabla işlenmişdir. Eski bir parçadan kesilmediği her dürlü şübheden vârestedir. Mermer işlerinde eski Bizanslılar çalışmışdır, fekat onların hizmeti buna münhasırdır. Çift kemerler, saçak kornişleri gibi bünyevî kısımlarda, olsa olsa Lâtinler müdâhele etmişdir. Bütün sütünlar ve başlıkları toplamadır ve muhtelif devirlere 'âid Bizans parçalarıdır. Ba'zı kaa'ideler başlık olarak kullanılmış, boy vermeyen sütûnlar, altlarına tersine eski bir başlık konarak yükseltilmişdir, (376. R.). Câmi'in kapısı gönye burun kesilmiş sövelerle yapılmışdır. Bunların 1322 ta'mîrinde yeni başdan yapıldığı muhakkaktır. Üstünde iki büyük kaval ve dişlerden mürekkeb bir kemer vardır; iki silmeli yasdığa oturur. Asıldan olan pencerenin yerinde şimdi, dört satır ince ta'lıkle yazılmış ta'mîr kitâbesi vardır, (386. R.) :

1 — Zîynet-bahş-i makaam-ı akdes-i Hilâfet-i Seniyye Es-Sultân ibn'üs-Sultân'

2 — Ül-Gaazî Abd'ül-Hamîd Hân halled' a-Llâhü Salltanatahû ilâ âhır'id-Devrân Efendimiz Hazretleri me'âsir-i

3 — Celîle-i Hilâfet-penâhîlerine zamîme olmak üzre ecdâd-ı 'ızâm-ı Hümâyûnlarından Hüdâvendigâr

4 — Gaazî Hazretlerinin işbu Câmi'-i sêrîflerini ihya buyurmuşlardır,
Sene 1322 Cemâziy'ül-Âhır 18

Kitâbeye nazaran câmi', 30 Temmuz 1905 de, Sultan Hamîd tarafından (tecdîden ihyâ) edilmiştir. Hakıykaten de bütün görünüş bu ta'mîrin izlerini taşımaktadır.

Câmi'in kıblesi cenubdan 5° garba doğrudur. Halbuki 29° şarka müteveccih olacaktı. Demek 34° kıble tehâlüfü vardır.

386. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i kapısı ve ta'mir kitâbesi

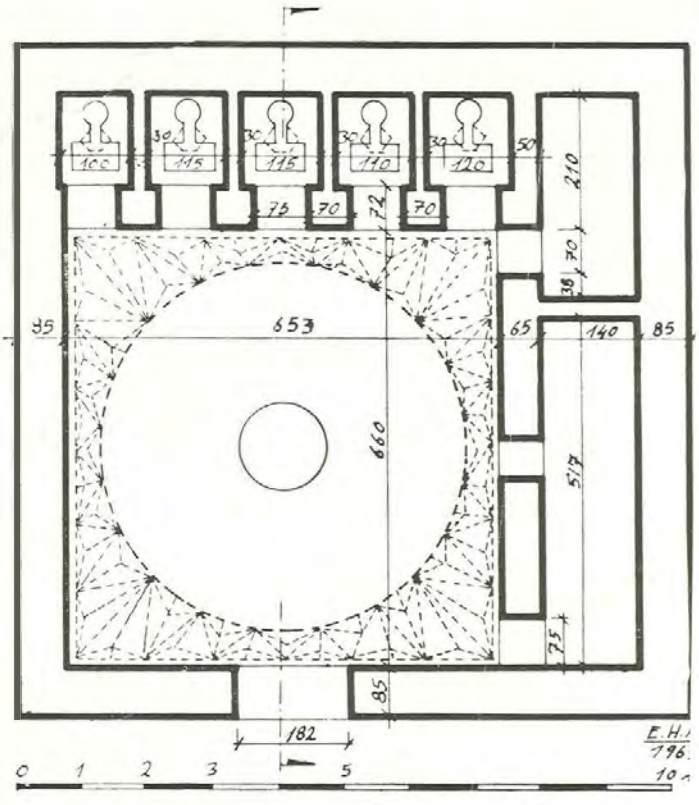

388. a. : Hüdâvendigâr Câmi'i helâ ve hamam plânı

Medrese için Texier *"mu'atta!"* demekte ise de, Rûmî 1330 (1914), Birinci Cihân Harbi sonuna kadar medrese olarak kullanıldığı ma'lûmdur. O târîhde içine 'asker ve fakıyrler yerleştirildiğinden çok harâb olmuş, odalarda, ateş yakılmışdır. Hattâ aşağıdan gelen iki nefesliğin birinci kat döşemesinden 2.0 m. kadar yükseğinden soba borusu geçirilmişdir.

★

Devirler yazdığımız için her safhadaki 'ayni cins binâların bir arada gösterilmesi lüzûmludur. Bu yüzden, her şehirde kitabın bendlerini câmi', medrese gibi ayırmış bulunuyoruz. Yalnız bu Hüdâvendigâr Câmi'inde iki mües-

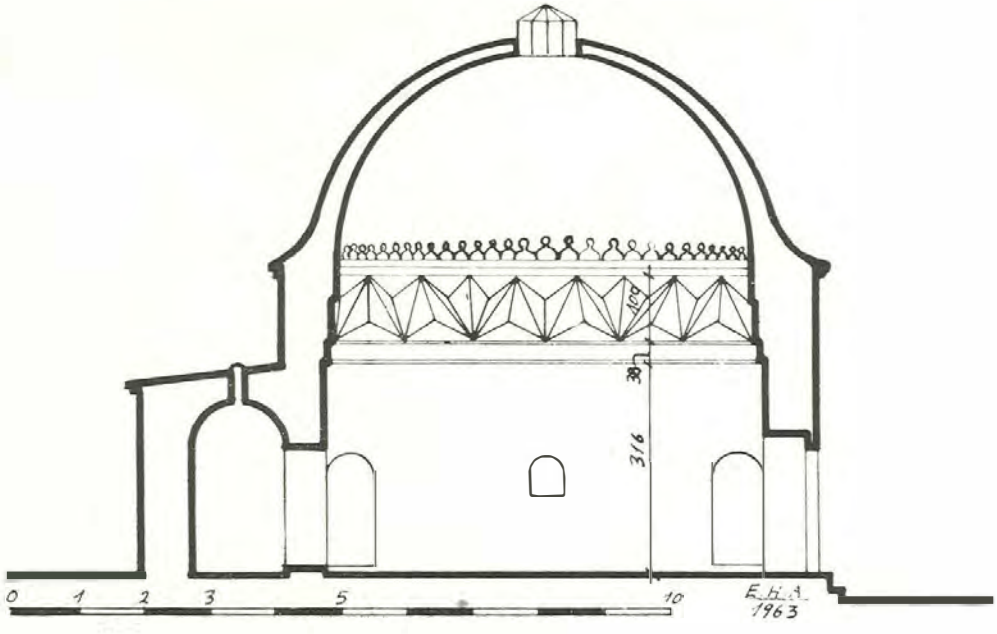

388. b. : Hüdâvendigâr Câmi'i helâ ve hamam makta'ı

sese 'aynı çatı altında olduğundan berâberce tetkıyk etmek lâzım geldi. Bunun gibi, bu binânın helâ-gusulhânesi de, ayrı bir binâ olmakla berâber, vazîfesi temâmen bu binâya bağlı olduğundan, birlikde mutâla'a icâb edecekdir. Helâ ve gusulhânenin hiç bir kayıdda zikri geçmiyor. Esâsen vakfiyede binâlar sayılmaz. Fekat câmi' ile 'aynı devirde yapıldığı muhakkakdır. Çok güzel ve üstâdâne yapılmış müsellesli kubbe kuşağına ve üstündeki lâle motifli kabartma suya bakıp câmi'deki ibtidâî şekillerle mukaayese edince, bu ufak te'sîsin daha mütekâmil olduğuna hükmedilebilir. Fekat bu teknik seviye, Hüdâvendigâr Devri'nde başka binâlarda erişilmemiş bir şey değildir. Hâricî inşâât üslûbu ise câmi' binâsındaki ile pek aykırılık göstermez. Bu binâaya Girçık Hamamı da denir. Filhakıyka, bir yanda sıcak su akan musluklar ve tonozlu iki gusulhâne-hamam mevcûddur.

Bu binânın ismine aldanan Klinghardt, sâdece hamam olarak ele almış ve 1927 den evvel hazırladığı, güzel resimlerini derc etmişdir [1], binâyı ta'rîfi yerinde ve vâzıhdır. Helâların kemerli kapılarının şimâl duvarında kabartma kör kemerlerle, sırf bir tezyînât olarak tekrarlandığını söylemesi mühimdir. Bu gün bu kabartma süsler görülmüyor.

'Aynı binâ Kemâl Ahmed Aru'nun doçentlik tezinde de yer almıştır [2]. Fekat resimler, Klinghardt'ın çizdiği duvara dayanmış insana kadar eş olduğundan, bir yenilikgetirmemektedir. Sedad Çetintaş Bey de bu binâyı tetkıyk etmiş, helâların sonradan yapıldığına zâhib olarak ma'nâlar çıkarmış, hamamı, garîblerin yıkanmasına tahsîs olunan, *"ma'nâda büyük"* bir eser olarak hadden efzûn medh etmişdir. Halbuki bu beş helâdan iki başdakinin duvarlarının hamam ve beden duvarına doğru birer diş teşkîl ettiğini ve bütün bölmelerin, eksiz 'ilâvesiz, tekmîl inşââtın temâmıyla berâberce yapıldığına dikkat etseydi, helâların asıldan olduğunu görürdü [3].

389. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i dâhili

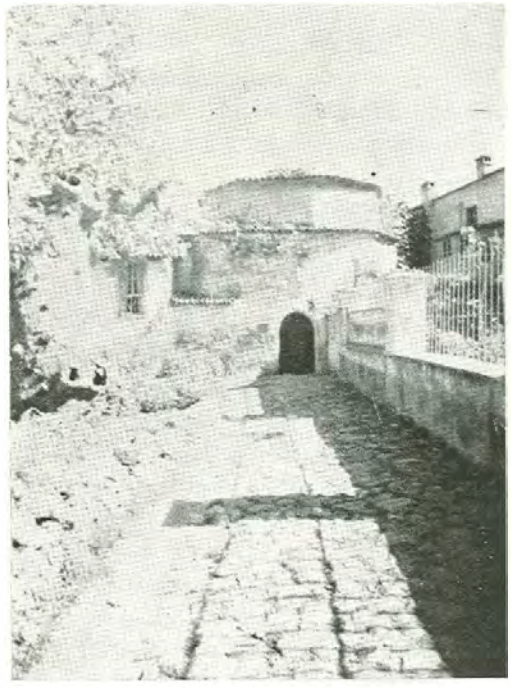

390. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i hâricî

Bu binâ medrese için hamam, câmi'le berâber 'umûm için helâdır ve böyle olması daha, amma pek daha 'akla yakındır. Sonra her giren burada yıkanabildiği için de Girçık Hamamı nâmını almıştır. Takrîben 1935 senelerine kadar, üst revâkdan bir köprü ve bir merdiven kulesi ile inilen ve bu binâ ile, büyük çınar altında olup medrese talebesinin çamaşırhânesi ve matbahı vazîfesini gören binâyı bizzat hatırlamakta olduğumuz gibi mu'teber şehâdetlerle te'kîd etmiş bulunuyoruz [4]. (352. R.) de kule belli olmakdadır. (388. a., 388. b. R.) den anlaşılacağı üzere, binâ 6.5 m.lik bir kubbe etrâfına alçak tonozlu cenâhlar hâlinde dizilmiş, hamam ve helâlardan mürekkebdir. Kubbenin kuşağı pek mütenâsib ve güzeldir (389. R.). Duvarlar moloz taşıyla işlenmişdir. Kubbenin dış kasnağı esas i'tibâriyle sekiz köşe olup köşelere gelen dılı'lar bir çıkıntı teşkîl ederek kırılmış, bu sûretle dört büyük, sekiz küçük dılı'dan mürekekb bir on ikili kaa'ide ortaya çıkmışdır. Bu şekil kasnak Orhan Gaazî Devri'nde çok kullanılmışdır; meselâ İznik Hacı Özbek Câmi'i ve Kırk Kızlar Türbesi'nde olduğu gibi. İkinci kasnak muhdesdir; 'aslında kubbe birinci kasnağa oturmakta idi. Sonradan meyili azaltarak, 'âdî kiremid koyabilmek için, bir çok emsâli misillû, bir ikinci kasnak yükseltilmişdir, (390. R.).

★

1) Klinghardt, 23 - 25. S. 17 - 19 abb.

2) Kemâl Ahmed Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul 1949, 56 - 59. S.

3) Sedad Çetintaş, a.e., 12. S., 15. lev.

4) Muhterem müellif Hoca Kâzım Baykal Bey'in bize verdiği notu.

Hüdâvendigâr câmi' ve medresesinin bünyevî teşekkülü ve mi'mârî mâ'nâsı: Şübhesiz ki, bu ilk devir Osmanlı câmi'lerinde, kusursuz inşââtcılık hünerleri, ve asıl mi'mârînin bir 'asır sonra erişeceği ifâdeyi aramak ma'nâsız ve vâhîdir. Bizim üstünde durmamız ve tebârüz ettirmemiz îcâb eden noktalar, XIV. 'asır sonları ve XV. 'asır içindeki kıymet ve usûllere mebde vazîfesini görüp görmediğidir. O esaslar ne dereceye kadar bir binâda işlenmişdir. bunu aramak lâzımdır.

Hüdâvendigâr Câmi'i 47 küsûr metrelik boyu, iki katlı kütlesiyle, gözler dolduran bir eserdir; bu irilik o devir için büyük bir hamle idi ve kendinden emîn bir devletin başarabileceği bir şeydi. Muhakkak ki zâhire göre hükmedenler için göz kamaştırıcı ve hayret tevlîd edici olmakdan geri kalmadı. Fekat bu binânın görebildiği hizmeti daha başka şekillerle, bilhassa daha derli, toplu ve daha mütevâzı' eb'âdla yerine getirmek de şübhesiz kaabildi ve lâzımdı. Çünki bu milletin zihnî bünyesi ve onun netîcesinde mi'mârîsinin istikbalde ulaşdığı hârik'ul-âde eserlerde tahakkunu gördüğümüz kıymet ölçüleri, lüzûmsuz ve fuzûlîden dâimâ uzak kalmışdır. Bu binâda korku ve emniyetsizliklik, malzeme ve inşââta güvenmeyip bir az daha kalın, bir az daha tahkîmli yapmak, lüzûmsuz sâhalar ve kütleler kaybetmek hâkim prensib olmuşdur. Plânların üstündeki rakamların bir okunmasıyla derhal farkedilir ki, meselâ 3 m.den fazla duvar vardır; bizim kal'e bedeni duvarlarında bile bu kalınlık yokdur. desek câizdir. O duvar kalınlıklarından doğan labirent gibi geçidlerin, haşyet veren dehlizlerin nâhoş bir te'sîri vardır. Texier, bu binânın mi'mârının bir Hıristiyan olduğunu söylemekle onu methetmiş olmamaktadır. Çünki bunu yazdıktan bir kaç sahîfe sonra [1], plân îzâhları bahsinde, *"Mi'mârın ne için bu kadar ağır kütleler yapdığı anlaşılamıyor; bir istihkâm mı yoksa 'ibâdete mahsûs bir binâ mı?"* demekle mi'mârın san'atini, değil tenkiyd, zem etmiş oluyor. Yine 'aynı sahîfede, birinci kat plânının îzâhatında, *"Arkadaki ince koridor ve dipdeki höcre bir manastır ve kilise için ma'nâlı da olsa seremonisi bulunmayan müsliman 'ibâdeti için ma'nâsızdır"* mütâla'alarıyla kendi tasavvur ettiği san'atkârın mi'mârlığını da hatâlı buluyor. Yine Texier karanlık ve dar koridorlardan geçildikten sonra nef'in aydınlığı ile hayrete düşülür diyor.

Sedad Çetintaş (a.e., 5. S.), binanın dışarıdan görünüşünün haşyet ve ürperti verdiğini beyân ediyor. Yine o sahîfede *"Binâya giriş yine haşyet verici hisler yaratır. Girdik den sonra bu his yalnız haşyetle kalmaz, aynı zamanda loşluk içinde bir kuvvetin baskısı altına girmiş olduğumuzu adeta yuyar gibi olursunuz. İnsan ruhu bu ağırlığın baskısından ancak üst kata çıkdıktan sonra kurtulabilir, ancak orada neş'eye, ferahlığa kavuşabilir"* sözleriyle beyân-ı fikr ediyor.

Texier'ye ve Sedad Bey'in buraya kadar olan mutâla'alarına iştirâk etmemek kaabil midir? Maksad ne olursa olsun, bu düşünceler hakıykatin muayyen bir kısmının ifâdesidir. Fekat Sedad Bey'in, bir sahîfe sonra, *"... Câhil ellerin tamiriyle bu muhteşem sanat eseri, detayları, hatta kemerleri bozulmuş ve pek adî ve manâsız şekillere sokulmuştur. Bu günah bu binâyı kuran mimâr ve işleyen sanatkârların değil, bu câhil tamîrlerindir..."* cümleleriyle acınması evvelki sözleriyle külliyen tezâd hâlindedir. O kadar zemettiği binâ birdenbire kıymet mi kazandı? Kaldı ki, yukarıda söylediğimiz gibi, bozuldu iddi'âsı isnâd olunan detayların bu günkü şekilleri asıldandır; Sedad Bey'in zannettiği gibi, bunlar bozulmuş şekiller değildir. Sathî ta'mîrler de aslı değişdirmez. Demek lâyık görülen (Âdî ve manâsız) sıfatları olsa olsa eski şekillere râci'dir; (Günah) ise ta'mîr edenlerin değil ilk yapanlarındır. Haşyet ile haşmet bir arada bulunamaz. Sedad Bey bu binânın rölöve ve restitüsyonları için sarfettiği emeğin boşa gitmediğini kabûl ettirmek gayreti içinde, işte böyle, ne daha evvelki ve ne sonraki îzâhâtıyla bağdaşdırmak kaabil olmayan bir (Muhteşem) sıfatını, birden, binâya lâyık görüvermişdir.

Prof. Gabriel ise büyük bir imsâk ile, sözlerini satırlar arasına sıkıştırıyor ve muhakkak ki, bu binâ için, eski makaalesindeki hayranlığı kitabında göstermiyor. (a.e., 59. S.) "Type monumental" serlevhası ile, binânın iki katlı oluşunu kasdeder görünüyor.

Bu müelliflerin yer yer ifâde ettikleri fikirlerin doğru tarafları olduğunu söyledik; şimdi hey'et-i 'umûmîye i'tibâriyle bu mutâla'aları çevreleyelim:

Osmanlı mi'mârîsinin zirveye ulaşdıkdan sonra tahakkuk ettirdiği en büyük kıymet, hâricle dâhilin hem-âhenk olması, birinin bıraktığı te'sîri dîğerinin nakzetmemesini te'mîndir; bir kelime ile, 'umûmî orkestrasyonudur. Hiç bir noktada muvâzenesiz bir tutum görülmez. 'Aynı zemânda bu mi'mârî, bir vuzûh, berraklık ve tabî'atla kaynaşmak san'atidir. Kapılar, pencereler, ayaklar, kubbeler bütün 'anâsır ancak bir mahremîyet tesîs etmek için yapılmışdır; dîğer bir ifâde ile mi'mârî tabî'atla insan arasında bir hâil teşkîl etmez. Bütün aksam da bir engel olmayacak hüviyetdedir. Pencere tabî'ata bakan bir açıklıkdır; kapı insanı da'vet eden bir ölçüde ve bünyededir.

Kezâlik Osmanlı mi'mârîsi, keskin hatların, sert değişişlerin yabancısıdır; birinden öbürüne geçerken iki 'unsur arasına muhakkak bir bağlayıcı silme, diş gibi bir şey konur. Esas aksâm birbirini her noktada temamlar; kubbe ve duvarın, boşluk ve doluluğun birbirine emniyetle yaslanışlarını gözle ta'kıyb etmek kaabildir. Halbuki:

1) Texier, Description, 72. S., 20. levha hakkındaki îzâhat.

1 — Bu binâda, dîğer müelliflerin de iştirâk ettikleri gibi, karanlık hükmünü icrâ etmekdedir. Çekici olmak yerine, kaçırıcı bir manzara vardır. Ağır ayakların arasından ve kapkaranlık bir medhalden harîme canını atan insan, bu göz hizâsında penceresi olmayan —unutulmasın ki muhâkememiz binânın ilk şekline göredir— mahûf sahnda umduğunu bulamaz. Tepeden gelen ışık zindanda da vardır; dışarıdaki toprağı, ağacı görmedikden sonra, bol ışık olsa bile, neye yarar? Harîmde yan cyvânlardan, höcrelerden dahî meded ummamak lâzımdır. Onların pencereleri çok yüksekte ve alçıdan olduğu için de, ziyâları kirli ve donukdur.

Câmi'in döşemesi meyillidir. Akıntı inşâât hatâsından değildir; bilerek yapılmışdır. Bunun ne ma'kuul bir sebebi vardır; ne de uygun düşmüşdür. İyi bir şey olsaydı başkalarına da tatbıyk ederlerdi.

2 — Harîm böyle olduğu gibi, karanlık medhalden iki tarafa geçilince, merdivenlerin insana korku vermemesi gayr-ı kaabildir. Orada koyu bir karanlık içinde önünü göremeden yürümek mukadderdir. Merdivenlerin yanlarındaki mazgallı odaların mahzen olduğunu düşünüp bu hükümden hâric tutalım. Amma mahzene de daha güzel bir şekil verilebilirdi.

3 — Üst kat da karanlık koridorlar, lüzûmsuz geçidlerle doludur. Orada da zulmet fermânını yürütür. Mihrâb üstündeki incecik berzah ve mazgallı oda, hiç de hoş bir intibâ' bırakmaz. O ne ma'nâsız bir karanlıkdır ve sıkıntıdır.

4 — Osmanlı mi'mârîsinde yalnız Hüdâvendigâr Devri'ne mahsûs olan bu penceresizlik, harîmde o kadar acı acı hissolunmuş ki, bir zeman sonra o üç metrelik duvarları, tabî'î büyük müşkilâtla, delip büyük büyük pencereler açmışlar. Bu sûretledir ki bu gün binâ mehmâemken ferahlamıştır. Kezâlik 1322 (1904) de, o toz deposu ve loş gölgeleriyle bunaltıcı, gergileri de kesmişlerdir.

5 — Üst revâk ferahdır; fekat bu ferahlık geride kalan aksâmın kasvetiyle hiç bağdaşamaz; bu yüzden büyük bir yadırgama hissi tevlîd eder. O anda güzellik ve âhenk ölçülerinin bu binâda gelişi güzel tatbıyk edildiğine hükmedilir.

6 — Binâya ne için iki geniş merdiven yapılmışdır? Yukarı katı kullanacak ve vakfiye mûcibince 18 olduğunu bildiğimiz talebe, haydi mu'îd ve müderrisleriyle berâber 25 kişi, için bir merdiven fazla bile olurdu. Tenâzur sebebiyle dense, görünüşe bir şey değişdirmeden, gizli kalan bir tenâzürün ne kıymeti olurdu?

7 — Merdiven alt başındaki o koca kârgir kütleler neden yapılmıştır? Onlar yapılmadan da kapılar şimdiki yerlerinde, ya'nî medhâlin tam ortasında kalır, yalnız o koca kârgir kütlesi yeri, ya boş bırakılır ve yâ bir dolab teşkîl edilirdi.

8 — Merdivenden doğrudan doğruya üst revâka çıkılması anlaşılır, güzel bir şeydir. Merdivenlerden sonra ortadaki odadan geçilmesi kâfi değilmiş gibi, bir de yanlara iki dehlîz yapılması ma'kuul bir sebebe istinâd etmez. Bu üç geçidden ikisi fazladır.

9 — Yine böyle fuzûlî yapılmış bir koridor da, mihrâb üstündeki odaya geçişdir. 3.5 m.lik karanlık bir oda için 30 küsûr metre boyunda, 61 sm. e kadar daralan bir turnike yapmak normâl bir müfekkirenin mahsûlü değildir. Texier ile hem-fikriz; bu 'âdetâ, absidlerde, gizli seslerle cemâ'ati te'sîr altında bırakmak için kullanılan döner dehlizlere müşâbihdir.

10 — Minârenin vaz'iyeti normal, güzel ve uygun da değildir. Bundan 30-40 sene evvel yapılan Orhan Câmi'inde bile minâreye, hâricden görülmeden bir hizmet yerinden ulaşılabilmektedir.

11 — Bu binâda kubbe irtifâ'ı 23.40 m. olduğu hâlde yan duvarlar 17.70 m. dir. Çatı üstünden kubbenin çıkıntısı ise 4.00 m.dir. XVI. 'asrın, kubbelerden duvarlara ve toprağa kadar olan o yumuşak geçişini aramasak bile, ona bir az yaklaşacak bir nisbet, istikbâle ufak bir işâret, bu binâda bulunmaz. Süleymâniye'de kubbe irtifâ'ı 53 m. olduğu hâlde duvarlar sâdece 20 m.dir. O da muhtelif usûllerle maskelenmişdir. O dik ve yalçın, sağırı çok beden, insana bir baş dönmesi verir amma câzibe sağlamaz. Yalçın duvar tipi ancak kal'eye yaraşır. Kal'e yanına yaklaşanı korkutup kaçırmak için, olduğundan da haşîn gösterirse, makbûldür. Gaalibâ, câmi'in kaçırmak değil, çağırmak, cem' etmek için yapıldığından burada tegaafül etmişlerdir. Bu câmi'de dâhilden taşan hiç bir rûhâniyet yokdur. Halbuki bizim en ufak câmi'lerimiz bile içindeki rûhâniyeti dışarıya 'aksettirir ve insanı cezbeder.

12 — Câmi'in plânı bir Müsliman - Türk buluşu olan üç eyvânlı binâların bir örneğidir. Fekat bunda da yan eyvânlar 5.5 metreye indirildiğinden sıkıntılı bir hâl meydana getirilmişdir. Bu cenahlı, üç eyvanlı plânların fâidesi, orta sahnı yanlarla destekleyip, teknik sâhadaki noksânı telâfî etmek ve ucuz bir inşâât elde etmekdir. Bu yüzden bu plânlar, büyük kusurlarına rağmen, uzun zeman devâm edegelmişdir. Fekat bu binâda fuzûlî eb'âd ve kalınlıklar ve lüzûmsuz geçidler, dehlizler yüzünden, bu fâide ve istifâdenin esâsı kaybolmuştur.

13 — Muhakkak ki bu binâda ecnebî işçiler, belki müşâvirler çalışmışdır; lâkin biz bunları Bizans'dan ziyâde Ak Deniz havzasından, Kıbrıs İtalya gibi yerlerden gelme olarak kabûl etmeğe mecbûruz. Eski Bizanslılar sâdece mermer işlerini yapmışlardır. Lâtinler de mimar değil, binânın orasında burasında münferid parçalarda işleyen in-

şââtcılardır. Meselâ ikiz kemerler bunların eseridir; bunda tereddüd yokdur; ammâ esas plân bizimdir. Sivri kemer, minârenin süslemesi, mermer şebekeler ve sâire gibi tafsilâta müdâhale edememişlerdir; bunlar temâmen bizdendir. Bununla berâber penceresiz zemîn katı, dim dik sağır bedenler, kalın kârgir duvarlar ve gergilerdeki lüzûmsuz ve delice mübâlağa ve o binânın damgasını, hüviyetini teşkîl eden loşluk gibi hâller, o bizden olmayanların eseridir.

14 — Daha buna benzer teferrü'ât zikrolunabilir. Ne dense de, bu câmi'in en güzel ta'rîfi Evliyâ'nın sözüdür : *"Tarz-ı binâsı hiç bir câmi'e benzemez."*.

15 — Halbuki Orhan Câmi'i, inşââtı 'acemîliklerden 'ârî olmadığı hâlde, bıraktığı te'sîr ile ne kadar gönle ferah, göze huzûr vermektedir. Aydınlık, mûnis bir eser ve kademe kademe bütün binânın her parçasının dîğerlerinin mütemmimi, destekleyicisi olduğu 'âdetâ elle tutulur bir vuzûhla görülmektedir[1].

8 — Bursa'da İzzüddin Câmi'i :

Bursa'nın meşhûr Pınar Başı suyunun çarşaf denilen havuzuna bitişik küçük bir câmi'dir. Hızırlık Câmi'ini anlatırken söylediğimiz gibi, bu mescidin 'arsası, Hüdâvendigâr Gaazi'nin kızı Nilüfer Hâtûn'un vakfı olduğundan. bir zemîn mukaata'ası verilmekdedir. İzzüddin Bey de onun mensûbînindendir[2] ve Togan Bey'in kardeşidir[3]. Hızırlık Câmi'inde bahsi geçtiği gibi (بادرعه) köyünü bu İzzüddin Bey'in vakfıdır. Bir sicil kaydında ise İzzüddin Paşa denmektedir[4]. 1241 senesinde bu câmi'in elvan boya ve ücret-i nakkaş olarak 500 ve tekmil câmi' için 3000 kuruşla ta'mîr edildiği anlaşılmaktadır[5].

391. R. : Pınarbaşı'nda 'İzzüddin Câmi'i

Câmi' temâmen moloz taşından yapılmış, çok basît ve mütemâdî ta'mîrlerle şekli kaybolmuş bir hâldedir; minâresi 1960 da yapılmışdır (391. R.). Târîhî bir kıymettir, o kadar.

9 — Kavaklı Câmi'i :

Bursa Hisarı'nın şarka bakan yamacı üzerinde, Kavaklı Caddesi'nde, önünde içi boş büyük çınar bulunan câmi'dir[6]. Bu ağaç Geyikil Baba'nın saray karşısına diktiği çınar olarak ma'rûfdur. Ma'amâfîh bunun 1804 de yandığı hakkında Texier'nin verdiği ma'lûmâtı da unutmamalıdır[7]. Şu kadar var ki bir çınarın yanması onun yaşamasına külliyen mâni' değildir; yeniden yeşermiş olabilir. Ağaç çınar ağacı olmasına rağmen câmi'e Kavaklı ismi verilmesi de, dikildiği devirde, çınara kavak dendiğini göstermektedir. Câmi'in bânîsi Murâd-ı Hüdâvendigâr Devri'nin meşhûr kadısı ve Yıldırım Bâyezid'e alınan Germiyânoğlu kızının sağdıcı Koca Nâib'dir.

393. R. : Kavaklı Câmi'

Bir sicil kaydında[8] *"Kavaklı mahallesinde merhûm Koca Efendi'nin binâ ve ihyâ buyurdukları mescid-i şerîfin kurşunlarının ta'mîri"* 6187.5 kuruşla yapıldığı bildirilmekte ve bâni ismi sarâhatle belli olmakdadır. 1163 (1750)

1) Mukaayese için Bk:, Ekrem Hakkı Ayverdi, Orhan Câmi'i ve Osmanlı Mi'mârîsinin Menşei Mes'elesi, VI. Vakıflar Dergisi, Ankara 1965.
2) a) Kâzım, a.e., 72. S., b) Memduh Turgud, a.e., 184. S.
3) B.K.S., 7.. C., 17. S., 893 senesi.
4) B.K.S., 110. C., 15. S., 975 senesi.
5) B.K.S., 288. C., 43. S.. 1241 senesi.
6) Kâzım, a.e., 57-58. S.
7) Texier, Description, 63. S.
8) B.K.S.. 310. C., 13 Receb 1260 (29 Temmuz 1844).

de Boyu Güzel Hatîce Hâtûn, bu mescide kandil yağları için 900 akçe vakfetmişdir [1]. Kâzım Baykal (9. S.) Baldır -zâde'den naklen, vakfiye târîhinin 759 olduğunu yazıyorsa da, bânînin şöhreti Hüdâvendigâr Devri'nde şâyi' olduğundan biz de o devre aldık. Bânî Koca Mahmud Efendi, Koca Nâib, Koca Efendi isimleriyle anılır. Uzun ömürlü olmakla, bu Koca sıfatını kazanmışdır. 771 (1329) da Kadı'asker olmuş 774 (1372) de vefât etmişdir [2].

Câmi' müsellesli kuşak üstüne tek kubbeli, kapalı ahşâb revâklı, yandan kapılıdır, yalnız duvarlar ufak bir ta'dîl görmüşdür; kubbe v.s. asıldandır. Kâzım Baykal da minâresinin, ahşâb iken, 1308 (1890) da bu günkü hâliyle inşâ edildiğini, Hasan Tâib'in Mir'ât-ı Bursa eserine istinâden, beyân ediyor, (393., 394. R.). Ne kadar güzel bir minâre. Hüdâvendigâr Câmi'i bahsinde dediğimiz gibi minâre, Bursa'da gözü kapalı yapılabilen bir hâle gelmişdir. Koca Efendi'nin türbesi Pınar Başı'nda Mevlevîhâne karşısında imiş. Şimdi yokdur.

Câmi'in ebâdı revâk ucundan mihrâb duvarına kadar 15.00, genişliği 10.5 m., içden içe 8.85×8.85 dir. Revâkın kubbeli olduğuna dâir bir işâret göremedik.

Kıblesi cenub 12° garba doğrudur. Halbuki 29° şarka doğru olacaktı.

394. R. : Kavaklı Câmi'

395. R. : Koca Nâib Câmi'

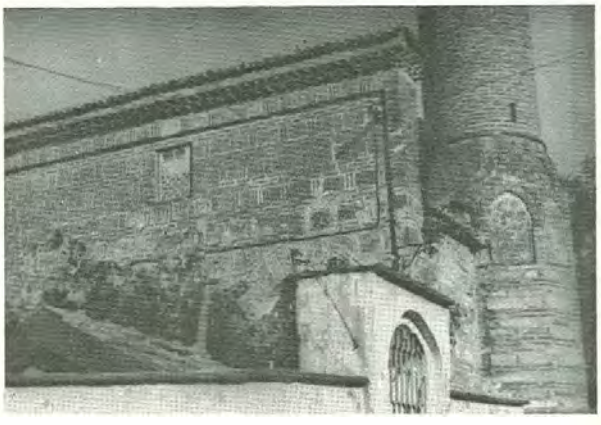

396. R. : Koca Nâib Câmi'

10 — Koca Nâib Câmi'i :

Hisar içinin Kaplıca Kapısı'ndan Murâdiye'ye giden yol üstünde, Çınar Önü mevkı'inde yolun cenub tarafındaki yamaçda bulunan bu câmi'in bânîsi de Kavaklı Câmi'in bânîsi Koca Nâib Mahmud Efendidir [3]. Evkaaf kuyûdâtında bu câmi'in hitâbet tevcîhi *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyun hazînesinden mazbût Bursa'da vâkı' Koca Nâib vakfı"* şerhiyle bildirilmektedir [4]. Kâzım Baykal Koca Nâib'le Doğan Bey nâmında birisini 'aynı şahıs gibi gösteriyorsa da, her hâlde bir metnin iltibâsından mütevellid olsa gerekdir. Yoksa mahallen Koca Nâib olarak ma'lûm olmakla berâber vakıf onun tarafından te'sîs edildiğinden, câmi' Doğan Bey'in olamaz. Bu ikinci zâtın vakıfları ya bir 'ilâvedir; ve

1) B.K.S., 386. C., 17. S.
2) Güldeste, a.e., 275. S., ve Şekaayık Tercemesi, a.e., 37. S.
3) Kâzım, a.e., 44. S.
4) Ev.K.K., Bursa esas 1/3, 1967. sıra.

yâ, o mahalde bir başka vakıf içindir; bu cihet sarîh değildir. Şemsüddin Ulusoy Efendi de, yazma eserinin 147 sıra numarasında, Koca Nâib'e 'âid olduğunu tasrîh etmişdir. Memduh Turgud yalnız ismini yazar[1]. Doğan Bey'in vakıfları bu civarda olup, oldukça mühimir. Mescid karşısında bir bozahâne yerine dokuz dükkân, mukaabilinde iki oda ve dükkân, tekrar dokuz dükkân ile, üstünde on iki oda yapılıp cüz' tilâvetine, evlâdına ve evlâd-ı evlâdına, imama, müezzine ve câbîye vakfedilmiştir. Pek kısa yazdığımız bu istitrad, câmi'lerin yalnız ilk müteşebbis olanın vakfıyle kalmadığını, başkaların da tehâlükle yaptıkları yardımı meydana koymakdadır.

Câmi' tek kubbeli ve son cemâ'at yerinin yüzü kalkanlıdır. Bursa'ya mahsûs olan bu kalkanlı son cemâ'at mahalline sâhib câmi'lerin şehirdeki ilk nümûnesi budur. Bundan evvel Bursa'da böyle bir câmi'e rastlanmadığı hâlde müteâkib devirlerde pek çok görülür, (395., 396. R.). Yalnız Geyikli Baba Câmi'i bundan eskidir. Kalkandaki ufak çökertmede aslında çiniler varmış; 1960 da yalnız 2 dânesi kalmışdı. Câmi'in harîmi 6.25×6.35 olup kubbe kasnağı müsellesli kuşakdır. Revâk 3.70 derinliğinde iki geniş, bir dar tonozla örtülüdür. Hâricî eb'âd da 8.17×12.00 dir.

397. R. : Koca Nâib Câmi'i minâresi

398. R. : Koca Nâib Câmi'inde kabirler

Beden duvarları üç tuğla, bir moloz taş sırasıyla işlenmişdir. Moloz taşları düzgüncedir. Yalnız kalkan duvarında muntazam kesme taş kullanılmışdır. Bu kısımda taş aralarında şâkuulî iki sıra tuğla vardır. Duvarlar 90 sm.dir. Câmi'in pencere tertîbâtı çok mütenâsibdir. Devrinde büyük câmi'ler penceresiz yapılırken burada mükemmel bir ziyâ te'mîn edilmişdir. Altta sekiz, üstte altı pencere vardır. Sekiz köşe kasnakda da dört pencere bulunmaktadır. Kasnak ve duvarların üstü kirpi ile nihâyetlenir. Minârenin kaa'idesinin alt kısmı düz, üst kısmı sivri kemer kitâbelidir. Bunların içinde altı köşe sırlı çiniler bulunmaktadır. Aralarında kabartma derz varsa da, çoğu bozukdur. Müsellesli küp kısmı kısa olup bu kitâbeli kaa'ide üstüne oturur. Tuğla dilimelrin ekserisi harâbdir. Gövde basît ve yuvarlakdır. Şerefe üç sıra tuğla istalaktitle yapılmış ise de pek az yeri sağlam kalmışdır. Külâh takye şeklindedir ve her hâlde aslı gibi ta'mîr edilegelmişdir (397. R.). Minârede bir de çini bilezik vardır.

Câmi' temiz ve ma'mûrdur; kapısı oymadır; mihrâb da güzeldir. Câmi'in mihrâbı cenubdan 25° şarka olduğuna göre, kıblesi en doğrulardan biridir.

Câmi'in haremi çok genişdir. Mihrâb önünde kabirler vardır. Yuvarlak taşlı olan bir dânesinde, "*Merhûm Hacı Mehmed bin Mehmed Halîfe*" arkada, *fî târihi sene 978* (398. R.) yazılıdır. Harem 'arsasının şimâl kenarında ana

1) Memduh, a.e., 182. S.

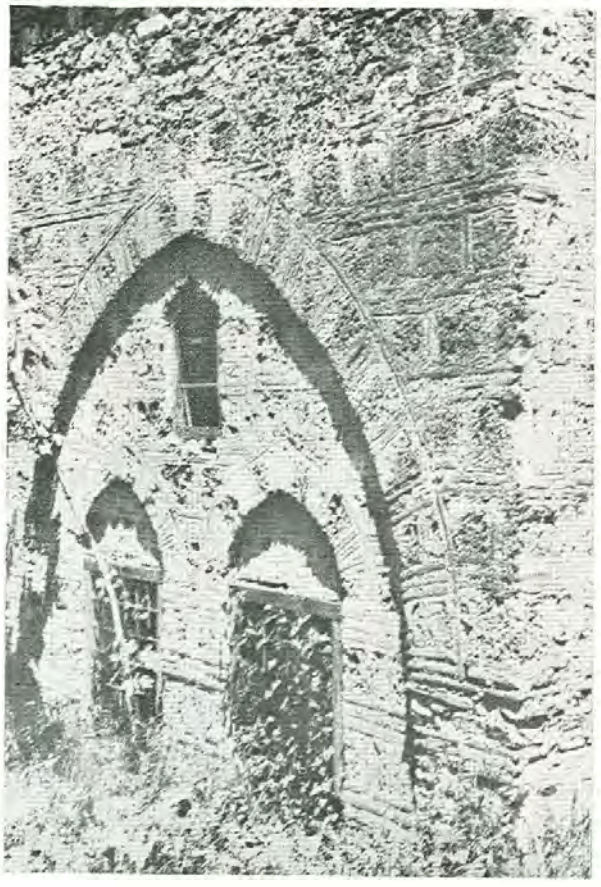

399. R. : Koca Nâib hareminde Yılanlı Türbe

yola yakın Yılanlı Türbe denilen bir binâ vardır. Hâricen 6.50×6.50 olan bir murabba'dır. Üç sıra tuğla bir kesme taşla işlenmiş olan duvarlar, sonradan yükseltilip kubbe içeride bırakılmış, üstüne çatı yapılmışdır, (399. R.). İçin de çimento ile sıvalı dört kabir vardır. Bunların ba'zı sultan hanımlar olduğu rivâyet edilmektedir. Bu cihetten (Hanım Kızlar Türbesi) de denir [1]

II — Şehâdet Câmi'i :

Bu câmi' hakkında 'Âşık Paşa-zâde, Neşrî ve Tâc'üt-Tevârih gibi târihlerin verdikleri ma'lûmâtı Hüdâvendigâr Câmi'i bahsinde yazmıştık; hepsi de, Saray Kapısı karşısında takrîben 767 senelerinde yapılan bir Hüdâvendigâr Gaazî eseri olduğunda müttefikdir. Câmi'in bu ismi alması hakkında iki rivâyet vardır. Birisi Hüdâvendigâr'ın, câmi'in resm-i küşâdını yapdıktan sonra gittiği Kosova muhârebesinde şehîd olmasıdır, dîğeri, cemâ'atle namaz kılmadığı sebebiyle, Bursa kadısının şehâdetini kabûl etmemesi, bunun üzerine, sarayın kapısı karşısında ma'bedi inşâ ile cemâ'ate devâma söz vermiş bulunmasıdır [2]. Şemsüddin Efendi yalnız ikinci rivâyeti nakl ile câmi'in dokuz kubbe olduğunu bildirir [3]. Kal'e içinde olmasıyla Kal'e Câmi'i de denilmektedir [4]. Buna Saray Câmi'i ismi de verilir [5]. Kâzım Baykal Bey bu câmi'in, şimdiki binâsının şark kapısı üstünde bulunan, Orhan Gaazî'nin Hisar'daki câmi'i bahsinde yazdığımız kitâbenin, metninde mescid dendiğinden böyle, minberli büyük bir câmi'e 'âid olamayacağını, ve bu eserin, Orhan Gaazî binâsı bulunmadığını yazar. Ona göre de, dokuz kubbesi varmış [6]. Halbuki bir câmi'e o zaman pek 'alâ mescid de denmiş olabilir. Kaldı ki buna ne hâcet, vakıf kuyûdâtı meydandadır; bu câmi'in Hüdâvendigâr yapısı olduğunu gösterir. Vakıf kuyûdâtında bu câmi' için *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûn hazînesinden mazbût evkaafdan Hüdâvendigâr Gaazî vakf-ı şerîfinden mahrûse-i Bursa'da Hisar dâhilinde vâkı' Şehâdet Câmi'-i şerîfi dinmekle ma'rûf câmi'-i kebir vakfı"* [7]. Kezâ Bursa esas 1/1 defterinin 2197 sıra (Hisar Câmi'inde) va'ız-ı cum'a, 2218 ve 19 sırada müezzin ve hatîb ve 2259-2277 (Şehâdet Câmi'inde) muhtelif cihât, kezâ 2279 - 2282. sıra numaralarında imam ve müezzin tevcîhâtı mukayyeddir. Bu câmi'in kuyûdâtı, Hüdâvendigârın dîğer vakıflarıyla berâber pek uzun bir liste teşkîl etmektedir. Memduh Turgud binâ yıkılmış olmakla, vâlî Mahmud Celâlüddin Paşa zemânında yeniden yapıldığından başka bir ma'lûmât vermez [8].

R. Anhegger, kısa bir tetkıykında, direkli câmi' örneğinde olduğunu söyler. Kâzım Bey'in bildirdiği, dokuz 'adedine uymak için, üç sırada üçerden dokuz kubbe olması lâzımdır nokta-i nazarından hareket etmişdir. Böyle olmadığını göreceğiz. Fekat bu câmi'i Filibe Hüdâvendigâr Câmi'ine benzetmekle yakın bir teşhis de koymuşdur [9].

Prof. Gabriel Şark Kapısı üstündeki kitâbenin, şimdi mevcûd olmayan bir Orhan Câmi'ine 'âid olduğu hakkındaki mutâla'aları gözden geçirdiği halde benimsemeyip, isimleri mechûl *"başka muharrirlerin"* mevzû-ı bahs Orhan Câmi'inin bu Şehâdet Câmi'inin yerinde olduğunu yazdıklarını, bu fikrin lehinde *"arkeolojik bir delîl"* bulduğunu söyler. O delîl de, câmi'in kıblesinin cenûbdan garba doğru 20° dönük olması ve bunun Bursa'daki iki Orhan Devri câmi'iyle tam mutâbakat hâlinde bulunmasıdır, diyor[10]. Bizce bu mutâlâ'a vârid değildir ve noksandır; bir kerre kal'e içi Orhan Câmi'inin bu Şehâdetin yerinde olduğunu bildiren müellife rastlamadık; kıble delîli de kifâyet-

1) Kâzım, a.e., 44. S.

2) a) Kâmil Kepecioğlu, Bursa câmi'leri, gayr-ı matbu', 247. sıra, kezâlik Kosova muhârebesine gitmeden evvel burada ümerâsıyla vedâ' edip sonra da şehîd olmasından dolayı bu nâmın verildiğini, b) Hekimbaşı Hayrullah Efendi de, gayr-ı matbu' eserinde, beyân eylemektedirler (İsmâil Hâmi, Üç Bursa, Bursa, Yapı Kredi Bankası şûbesinin açılış hâtırâsı, İstanbul 1948, 40. S.).

3) Şemsüddin Ulusoy, Medâr-ı Şems, gayr-ı matbu', 113. sıra.

4) Bursa Hamamları, a.e., 22. S.

5) B.K.S., 116. C., 11. S.

6) Kâzım, ae., 55 - 56. S.

7) Ev.K.K., Bursa esas 1/2, 1913. sıra, 1286 senesi.

8) Memduh, a.e., 181. S.

9) Robert Anhegger, Beitrage Zur Frühosmanischen Baugeschihte , Zeki Velidî armağanı, 301 S., v.d.

10) Gabriel, a.e., 45-46. S.. 13-14. res.

sizdir. Hüdâvendigâr Devri'nde garba müteveccih câmi'ler olduğu gibi —meselâ Kavaklı—, dîğer şehirlerdeki Orhan Devri binâlarında doğru istikaamette, ya'nî şarka müteveccih, bulunanlar vardır. Bu sebeble muhterem üstâdın, vakıf vesîkalarını bilmese bile, sâdece bu sebeblerden bu câmi'i Orhan Devri'ne mâletmesini aslâ doğru bulamayız. Müellif bu câmi'in plânında tereddüde düşüyor. Ulu Câmi' gibi mi? Yoksa ⊥ tipinde mi? Diyor. Bu da onun mes'eleyi ta'mîk etmediğini gösteriyor. Çünki R. Anhegger'in fotoğraflarını gördükden sonra —ki görmüşdür— böyle bir tereddüde düşmemeliydi.

Bu câmi'in bir restitüsyon deneemsi 1963 senesinde Prof. Mi'mâr Sedad Hakkı Eldem Bey tarafından yapılmışdır. Mahallinde hafriyat yapmadığı hâlde, mi'mârî bir sezişle mevcûd olmayan aksam için kabûl ettiği eb'âd şâyân-ı hayrettir. Yalnız fotoğraflara istinâden tersîm edilen restitüsyon plânlarında, ancak ufak ölçü ve şekil farkları vardır. Meselâ yan cenahlar câmi' bahçe duvarları esas alınarak çizilmiş ve sâdece yarım metre kadar noksan gösterilmiştir; bu kadar takrîbiyyet bir muvaffakiyettir.

Müellif dört fotoğrafdan bahsedip, yalnız üçünün klişesini koymuşdur. Bunlar da iki 'aded garb-ı şimâli köşesi ve şimâl cebheleridir, (400., 401., 402. R.)[1].

Buna A. Anhegger'in istifâde ettiği, hepsinden geç bir târîhde çekilmiş, şimâl-i şarkî cebhesi resmi (403. R. - 90761. alb.) ile, muhterem Profesör'ün teknik mâni'lerle, kendisi koyamadığı halde albümünden kopya etmemize müsâ'ade ettiği, yine o senelere 'âid şimâl-i şarkî cephesinin başka bir fotoğrafını 'ilâve edebiliriz (403. b. R.)[2].

Fotoğraflardan anlaşıldığına göre, iki yan yüzün hâricî mi'mârîsi 'aynı değildir. Bu husûsu, Sedad Hakkı Bey yapdığı müte'addid cebhe resminde göstermişdir[3]. Evvelce elimizde yalnız garb tarafı resimleri vardı; şark cihetini, Sedad

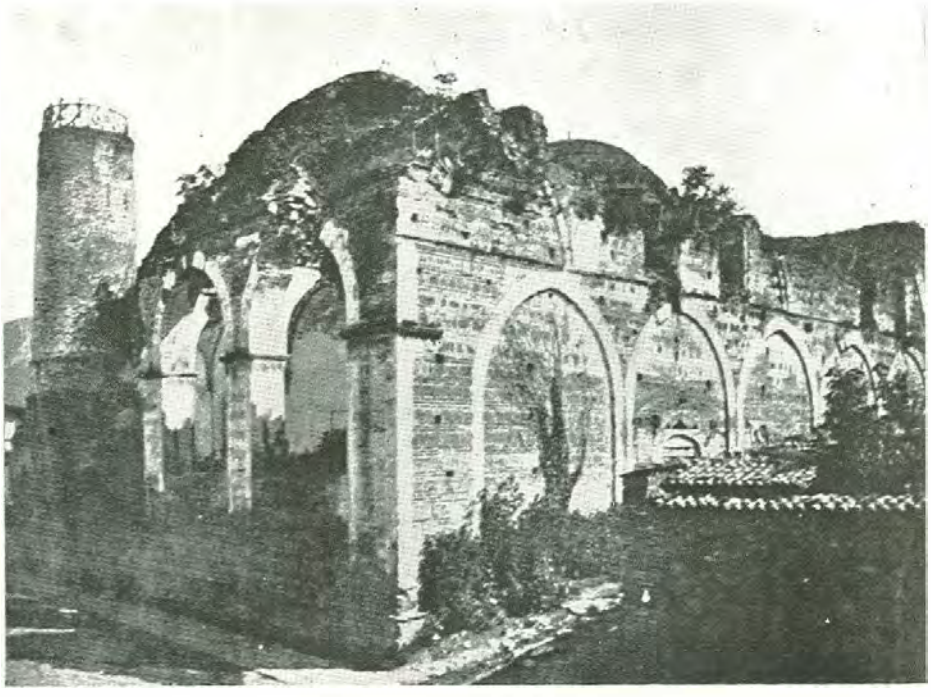

400. R. : Şehadet Câmi'i garb-ı şimali cebhesi (İ.Ü.Kü. Sultan Hamid albümleri 90752 No:dan)

401. R. : Şehâdet Câmi'i (İ.Ü.Kü. Sultan Hamid albümleri 90761 No:dan)

1) Fotoğrafların birincisi İ.Ü.Kü., 90752, diğer ikisi 90761 No. albüm.

2) Muhterem Prof. Sedad Bey'e tekrar teşekkürlerimizi bildiririz.

3) Prof. Sedad Hakkı Eldem, Bursa'da Şehâdet Câmi'i Konusunda Bir Araştırma, Türk San'at Araştırmaları, I, İstanbul 1963, 313-315. S., 5 foto., 7 restitüsyon resmi.

Bey'in istifâde etmemize müsâ'ade ettiği fotoğrandan çıkardık ve restitüsyon resmimizin şark duvarını ona Sedad Bey'in istifâde etmemize müsâ'ade ettiği fotoğrafdan çıkardık ve restitüsyon resmimizin şark duvarını ona göre tashîh ettik. Yalnız, şark cebhesinde iki pencere ortasında görülen kör kemer bir pencere olmayıp, bu binâda emsâli çok olan, kapalı, kör, bir süs motifidir. Sedad Bey bu kemeri hem pencere olarak kabûl etmiş, hem de garb ve cenûb cebhelerine teşmîl etmişdir ki, bizce arzettiğimiz gibi olması daha muvâfıktır.

402. R. : Şehâdet Câmi'i şimâl cebhesi (İ.Ü.Kü.Sultan Hamid albümleri 90761 No:dan)

403. a. R. : Şehâdet Câmi'i Şark-ı şimâli cebhesi (Sedad Eldem Sultan Hamid albümleri 90761 No:dan)

Eski hâlini muhâfaza eden cenûb, ya'nî mihrâb, cebhesinde emsâli olmadığından, o kör kemerleri şark tarafından başkasına teşmîl etmemek lâzım gelmektedir. Çörtenlere de yer yokdur; çünki arkalar doludur. Şark yüzünde köşede görülen çörten gibi iz, her hâlde suların minâre ile binâ arasına akmaması için yapılmış husûsî ve mevzi'î bir tertîbdir. Cenahların, Sedad Bey'in çizdiğinden, yarımşar metre daha geniş olduğunu yazmışdık. Bu yüzden revâk kubbelerinin ve tabî'atiyle, üst pencerelerin hâricî mihrabların, içe nazaran vaz'ıyetleri Sedad Bey'in plânlarındakinden başkadır. Bu restitüsyon plânlarında, revâk içinde görülen iki altlık pencerenin, birer dış mihrâb olduğunu, fotoğrafların ifâdesinde nistidlâl ediyoruz. Çünki tam yerine konunca iç ayağın önüne düşen bu 'unsurun pencere olmasına imkân yokdur.

Hafriyât yapılmadan Sedad Bey'in vardığı netîceler fevkalâdedir. Nitekim bizim yaptığımız hafriyât da nâkısdır. Eğer câmi'in avlusu çimento olmayıp da, önde hafriyat yapabilseydik, revâkın derinliğini ve minâreyi bulur, daha sahîh neticeler istihsâl edebilirdik.

★

Câmi' 1024 Muharreminde (Şubat 1614) de 13321 akçe ile ta'mîr edilmiştir [1]. Yıkılmasından az evvel 1260 (1844) deki bir kayıdda da *"Şehâdet Câmi'i ta'mîr olunmuş ise de minâre külâhı uzun müddet ta'mîr olınmadığından tûlen dokuz buçuk arzen üç zirâ' olarak tahta ve kurşununa 9420 kuruş sarf olunduğu"* bildirilmişdir [2].

1) B.K.S., 222. C., 53. S.

2) B.K.S., 310. C., 1260 senesi.

403. b. R. : Şehâdet Câmi'i Şark-ı şimâli ecbhesi (Sedad Eldem Bey'in koleksiyonundan)

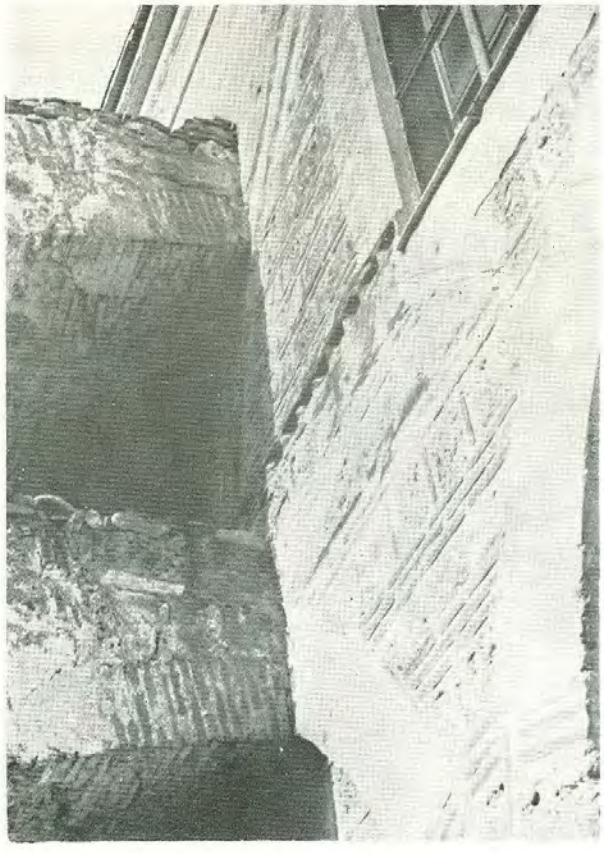

405. R. : Şehâdet Câmi'i duvar işçiliği

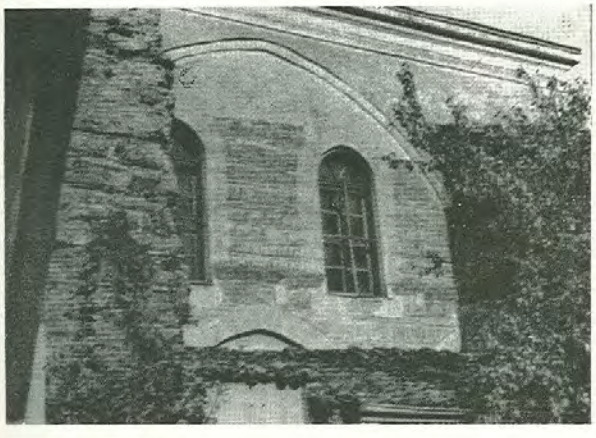

404. R. : Şehâdet Câmi'i mihrâb duvarı dış yüzü

Şehâdet Câmi'i 1271 (1855) zelzelesinde yıkılmış, bu günkü hâlini 1308 de almışdır; ilk bakışda, hiç eski yapı ile 'alâkalı görünmez; ancak arka tarafına geçince, duvarın ilk inşâatdan kaldığı anlaşılır. Sıvası düşmüş yerlerde de, meselâ şark yüzü kemerinde, ilk yapının bakıyeleri göze çarpar. Bu gün avluyu kaplayan çimento döşeme yapılmadan evvel, şimdiki minârenin önünde, zemînde, görülen gaayet geniş kârgir kütlesi de eski minâre temeline delâlet ediyordu. Âşikârdır ki arka duvar ilk yapıdandır, (404., 406. R.); hattâ o devrin en temiz tuğla - taş işçiliklerindendir. Muntazam üç sıra tuğla, aralarında şâkuulî tuğlalar bulunan bir sıra kesme taş ve derzler, hoş bir te'sîr bırakır. Üzerlerinde âdetâ sıva gibi görünen ta'mîrler pek kalın bir badana tabakasından 'ibârettir. Bu cebheden yalnız saçak kornişi bir ta'dîl görmüşdür.

(400. - 403. a. R.) de 'arz ettiğimiz dört fotoğrafla[1], bu müşâhedeleri birleştirince bu, 'alâkayı câlib câmi'i etraflıca tedkıyk lüzûmu kendini hissettirdi. 1962 senesi ilk günlerinde, Bursa Eski Eserleri Sevenler Cemi'yeti reîsi, muhterem mu'allim ve müverrih Kâzım Baykal, a'zâları Hüsnü İnaç ve Şeref Erler Beylerin himmetiyle, yapdırdığımız hafrîyâtta, yan tarafları ve orta ayakları bulduğumuzdan 1962 nisaenında restitüsyon plânını tanzîm mümkin oldu. Bu resimler için eksiğimiz revâkın yan duvarının tûlünü ölçememizdir. Ne bulunacağı mechûl bir arama için avludaki çimentoyu bozmak, yapanlara ve cemâ'ate hürmetsizlik olacağından, teşebbüs edemedik. Esâsen direk araları, bu hafrîyâtta yine meçhûl kalacakdı. Çünki, şimdiki zeminden yüksekte bittiği fotoğraflardan görülen direklerin izleri kalmamışdır. Minâre ile berâber beş açıklık teşkîl etmek sûretiyle, mevcûd genişlik üzerinde taksîmât yapınca, revâkın derinliği de, yakın bir takrîbiyetle elde ediliyor demekdir.

1) Sonra buna Sedad Eldem Bey'in albümünden bir tane daha 'ilâve edildiğini yukarıda yazdık.

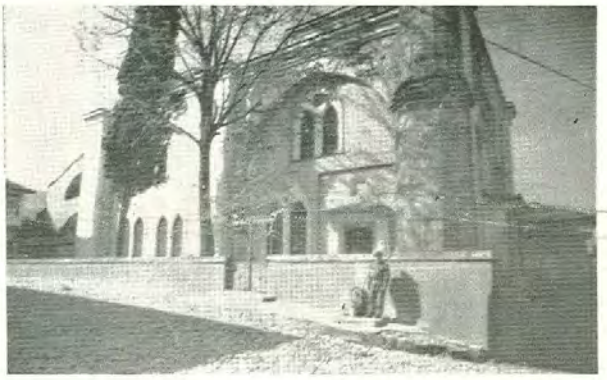

406. R. : Şehâdet câmi'i görünüşü

Sedad Bey'in ve bizim çizdiğimiz plânlardan görülüyor ki, Şemsüddin Efendi'nin ve ondan naklen Kâzım Bey'in bildirdikleri câmi'in dokuz kubbe ile örtülü olması diye bir mes'ele yokdur, olamaz.

Hafrîyâtta şimdiki zeminden 30 sm. aşağıda tuğla döşemeye rastlanmış, yan duvarların horasan sıvaları, orta ayaklar vâzıhan görülmüşdür. Bir ayağın temeli resimde gösterilmişdir. Yine yerinde mevcûd iki orta ayağın ve kemerlerin istinâd ettikleri dişli ayakların hey'et-i mecmû'asıyla ilk yapıdan oldukları belli olmuşdur. Bunları şimdiki ile mukaayese edebilmek için restitüsyondan başka bir de bu günün binâsının rölövesini koymayı münâsib gördük (406., 407. R.). Bu resimde üç devir vardır. Kitabımızda tuttuğumuz tersîm usûlü mûcibince asıl binâ, ya'nî XIV. 'asırdan olan kısım, içi boş kalın hatlarla, ekleme sûretiyle yapılan XIX. 'asır 'ilâve - ta'dîlleri sağdan sola tarama ile,

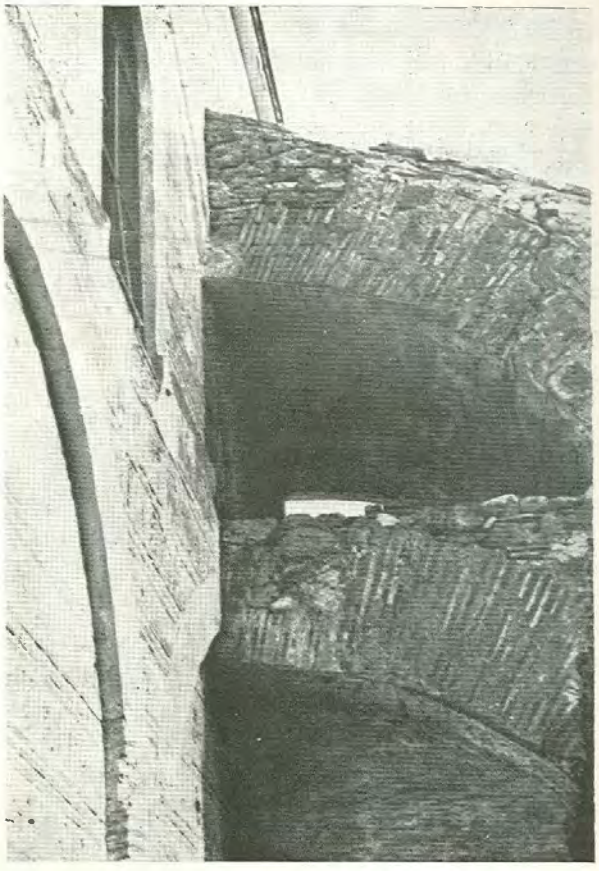

408. R. : Şehâdet Câmi'i şark payandası

409. R. : Şehâdet Câmi'i garb payandası

XVII. - XVIII. 'asırdan olduğunu tahmîn ettiğimiz payandalar düz tarama ile gösterilmişdir. Yalnız şimâl cebhesinde, yeni tarz pencereler belki mevcöd duvar oyularak, ve belki de cebhe temâmen yenilenerek yapılmış olabilir. Biz o cebhede eski duvarı mevcûd gibi kabûl ettik ve gösterdik. İki ön plastrdaki diş, eklemedir; öylece taranmıştır. Payandalar 1271 (1855) zelzelesinden evvel yapılmışdır. Çünki bizzat kendileri sarsıntıdan hasar ve sonra ta'mîr görmüşlerdir. (408. R.) şark taraf payandasındaki çatlak ve ta'mîri belli eder. (409. R.) garbdaki payandanın dış manzarasını göstermektedir. Alttaki ufak geçidi hâvî duvarın 1308 ta'mîrinde örülmüş olması muhtemeldir. Restitüsyon plânı (412. R.), 1271 zelzelesinden evvelki vaz'iyeti payandalarla berâber gösteriyor. İki orta kubbe ve ayaklar ve bunların dişleri hizâsına kadar yan duvarlar asıldandır. Mihrâbın (413. R.), sekiz sıra istalaktitli yaşmağı muhakkak, etraf silmeleri muhtemel olarak ilk yapıdandır. Çerçeveye sonradan ıstampa bir süsleme ve istalâktitlere kesif bir beyaz boya vurulmuşdur. Öndeki mermer şamdanlıklar da yenidir. İstalâktitler ibtidâîlik taşımakla beraber oldukça zengin ve te'sîrlidir.

Revâk direklerinde diş olduğuna (403. a. R.) de müşahede edip öyle çizdik. Dîğer resimlerin i'ânesiyle, iki dış mihrâb olduğuna kaani' olarak böyle gösterdik. Sedad Eldem Bey'in plânlarında bu mihrâblar pencere olarak kabûl edilmişdir. Fotoğraflarda revâk kubbelerinin özengilerinde ve kapı üstünde bir müsellesli kuşak mübhem bir

şekilde görülüyor. Vuzûhu olmadığı için biz çizmedik. Buraları boş bırakıldığından kürevî müselles zanedilmemelidir. Yine 'aynı vuzuhsuzluk sebebiyle, makta' ve cebheleri çizmekden tevakkıy ettik. Çünki bir cebhe resmi, her sınıfa hitâb eder. Halbuki bu şehâdet Câmi'inde saçak irtifâ'ından başka bir ölçüye sâhib olmadığımızdan, gayr-ı kaabil-i ictinâb olan, yakışdırma ve hatâları zihinlere yerleştirmek ve literatüre geçirmek mes'ûliyetini tekebbül etmeyi doğru bulamamaktayız. Plân ise, daha ziyâde ihtisas erbâbını 'alâkadâr ettiğinden, ve esâsen bir restitüsyon onsuz olamayacağından mecbûrîdir. Zâten plân için daha fazla, hattâ pek fazla ma'lûmat mevcûddur. Plân üstünde cebheleri de 'alâkadar eden üst pencereler gibi ba'zı 'anâsırı da işâret ederek bütün ma'lûmları kâğıda dökmüş olduk.

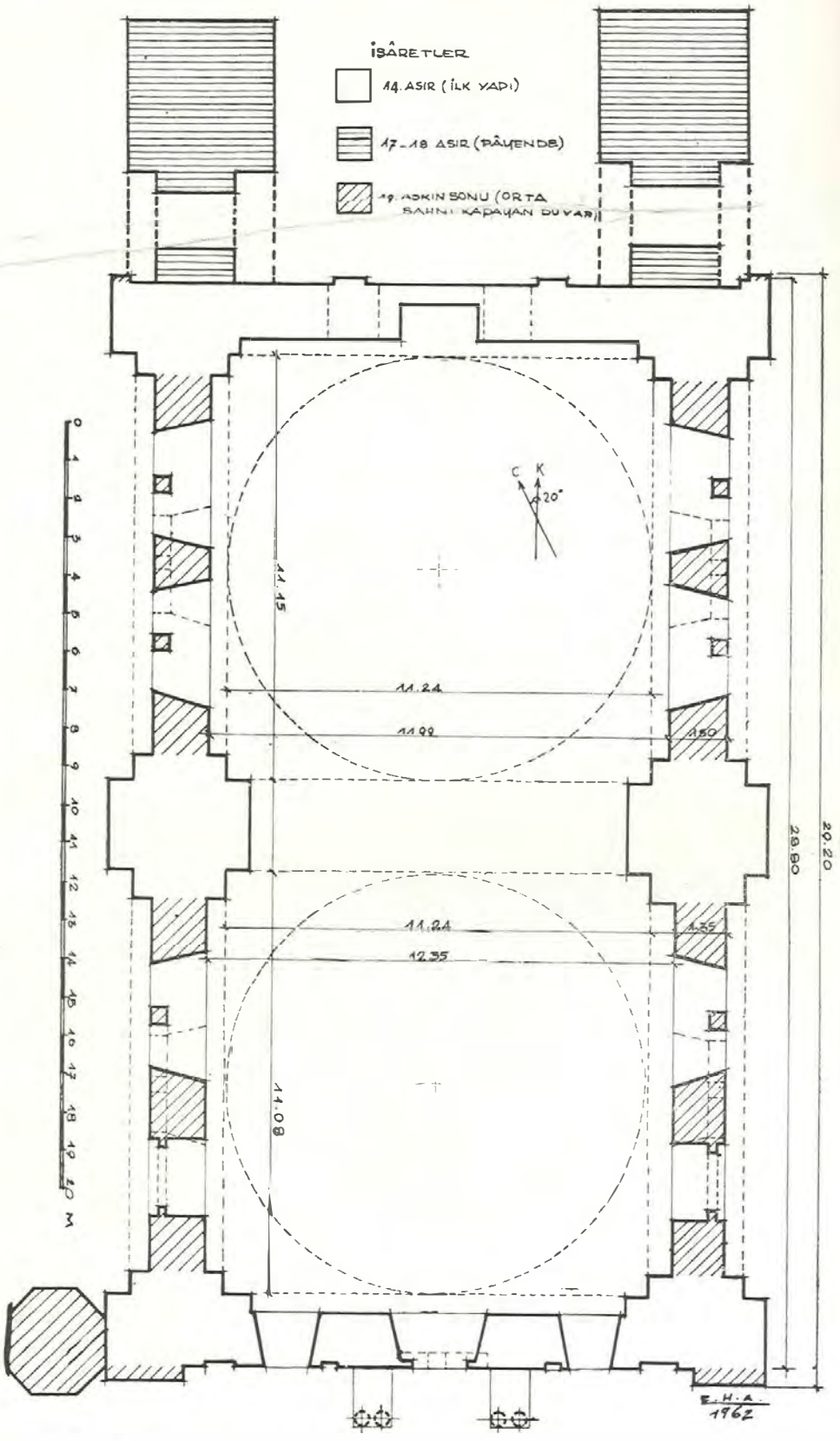

407. a. R. : Şehâdet Câmi'i bugünkü hâlin rölövesi

Cebheler hakkında şunu söyliyelim ki, garb tarafına, altda, 'acâib bir kör kemerler sırası ve ortada, bir eşi (409., 411. R.) de görülen, destere dişi, çıkıntısız bir silme taklîdi, onun üstünde iki büyük ve bir küçük kör kemerden mürekkeb bir cebhe kurulmuşdur. Üst kat kemerler gelip bu incecik düz silmede söner ve 'âdetâ mu'allâkda kalır. İnşâî hiç bağlantı yokdur; hepsi za'îf ve insicamsız bir manzara arzeder, (400., 401. R.). Arka cebhede de tıbkı köyledir. 'Aslını muhâfaza eden bu cebhede, (404., 405., 408. R.) ve yukarıki fotoğraflarda, kemer başlarındaki iki pencerenin ortasında, bir başkası olmadığından biz de çizmedik. Kezâlik garb cebhesinde böyle ara pencere veya kitâbe yokdur.

Şark cebhesi garb ve cenûbdakilerden çok farklıdır. Tek fotoğrafı köşeden 6.0 m. kadar bir yeri kavrıyor, (403. b. R.). Ondan görülebildiği kadarıyla, bu cebhede iki katlı kör kemer sırası olmadığı, yalnız üst kemerlerin bulun-

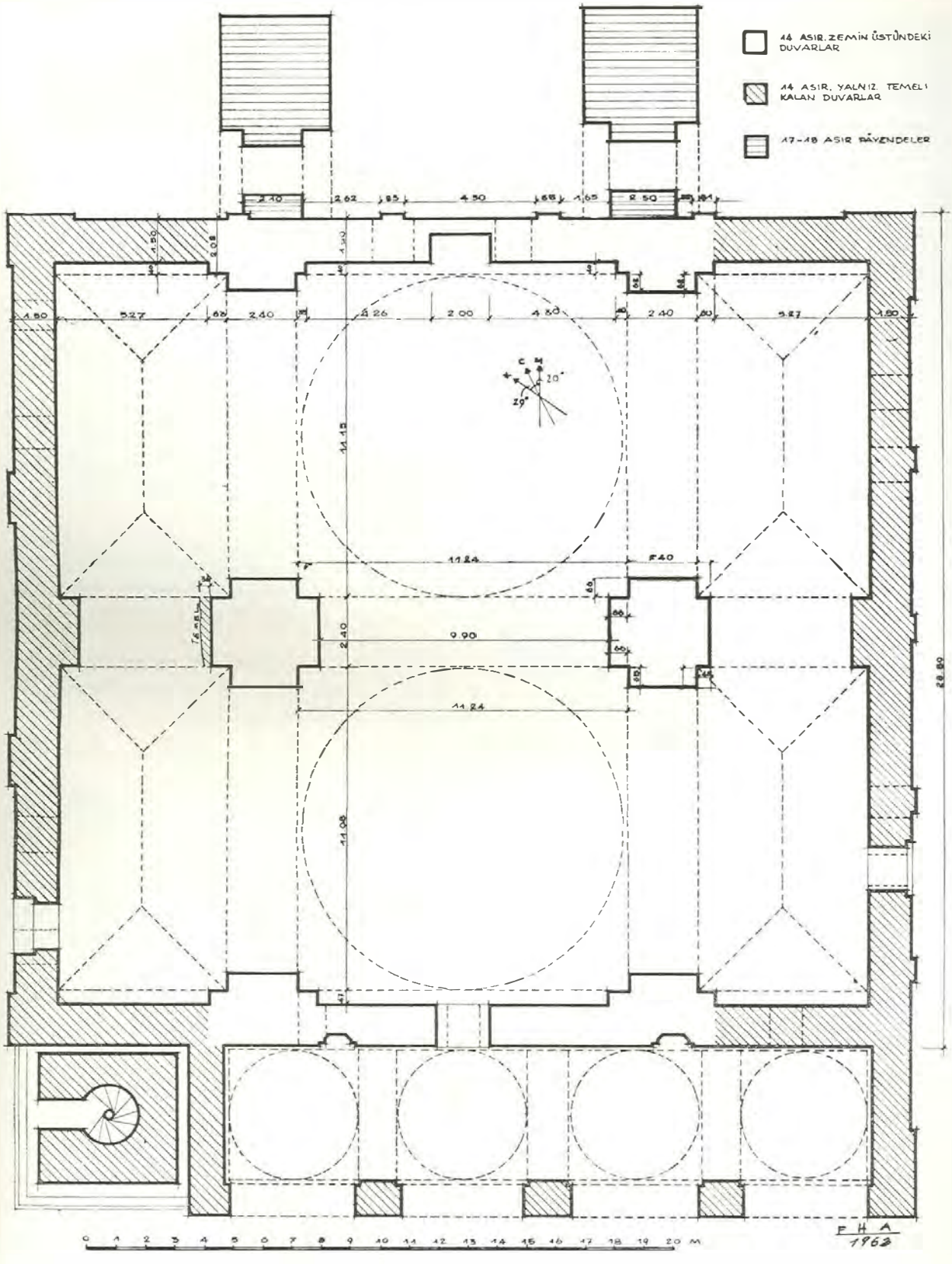

412. R. : Şehâdet Câmi'i restitüsyon plânı

duğu anlaşılıyor. Bunlar da silme üstünde sönmeyip plastrlara oturmaktadır. Prof. Sedad Eldem Bey bu kemerleri iki 'aded kabûl etmiş, bu sûretle 10.0 m.luk açıklıklar hâsıl olmuşdur. Fekat biz kemerin bâriz olan ortasının köşeden a'zamî 5.0 m. ye ulaşabileceğini zannediyoruz. Mikyas olarak 1.20 genişliğindeki pencereyi ve resimde gözü-

413. R. : Şehâdet Câmi'i mihrabı

ken bir insanı almakdayız. Bu takdîrde, kemerler o kadar büyük olamaz ve iki kemerle ara kapatılamayıp üç kemere ihtiyâc hâsıl olur. Biz de tahmînî olarak yedişer metroluk kemerlere göre, bu cebheyi tashîh ettik. Bu üç 'adedi asgarîdir; dört de olabilir, fekat üçden az olamaz.

Minâre gövdesi en aşağı 4.00 m. dir. Baş tarafda verdiğimiz vesîkaya nazaran külâh, ve petek, 3 arşın = 2.27 dir. Bu sûretle hiç şerefe çıkıntısı olmadan ezan okunacak gezinti yeri çıkabilir. Minârenin kaa'ide ve küpü kesme taşdan, gövde tuğladandır.

Dâhile gelince: yan kanatların üstü, câmi' mihverine 'amûd müvellidli tonoz, ya'nî neticede eyvân değildir. Böyle bir eyvân ayaklar arasındaki kemerin arkasında gizleneceği gibi, genişliği derinliğinden fazla olacaktır. Bu şekilde bir tertibin hoş manzaralı olmayacağını zannederiz. Onun için eyvân yerine çapraz tonozun daha muvâfık olacağını ve inşâî işâretlerin buna delâlet ettiği mutâla'asındayız. Yeni bulunan fotoğrafda, (403. b. R.), duvardan sonra görünen ufkıy kârgir kütlesi, ancak bir çapraz tonoz takdîrinde mevcûd olabilir; bu da düşüncemizin sıhhatine bir işarettir.

Bu restitüsyonda ölçüsü mevcûd olanları rakamla ifâde ettik. Dîğerlerini hattî mikyâsa bıraktık. Mi'mârî bünyedeki bu insicamsızlığa mukaabil câmi'in inşââtı kusursuz denecek bir sıhhatdedir. Ölçülerde tehâlüfler ve gönyesizlikler aslâ yoktur.

Kıble pek ziyâde münharifdir; cenûbdan garba doğru 20° dir ki, tersine şarka doğru 29° olması lâzım gelirdi. Demek 49° derecelik bir hatâ vardır.

★

Şehâdet Câmi'i çok direkli ve kubbeli Ulu Câmi' örneğindedir. Osmanlı mi'mârîsinde bu tarz, Hüdâvendigâr Devri'nde başlamış ve üç esere tatbîk edilmişdir. Târîhcilerin verdiği ma'lûmâta göre, Çekirge Câmi'i ile 'aynı senelerde, muhtemelen 767-770 arasında yapılmışdır.

Bunun benzeri dîğer iki câmi' Filibe ve Gelibolu'dadır. Sonuncunun târîhi mâlûmdur; Filibe 765 de fetholunduğuna göre, oradaki câmi' Şehâdet Câmi'inden az sonra ve yâ 'aynı senelerde meydana getirilmişdir. Her ikisi ba'zı esaslarda müşâbihtir. Her şeyden evvel ortada kubbe, yanlarda tonozdan mürekkeb olan plânları benzer. Her ikisinin cebhesinde kör kemerle tezyînât vardır ve alt katları penceresizdir. Hakıykaten Hüdâvendigâr'la berâber Şehâdet ve Filibe Câmi'lerinde bizim mi'mârî zihniyetimize zıd olan bu vaz'ıyete tehammül edilememiş ve pencereler açılmış, fekat bu Şehâdet Câmi'i öylece kalmıştır.

Bu üç ulu câmi'deki esaslı fark Filibe'dekinin çok basık olmasına mukaabil Şehâdet ve Gelibolu Câmi'lerinin yüksek ve dâhilen havalı olmasıdır.

Filibe Câmi'inde kör kemer sistemi ma'kuul denebilecek bir derecededir; Şehâdet Câmi'inde ise sun'î ve cebrî, yama gibi bir dekor meydana getirilmişdir. Birbirine uymayan, altı üstü başka, sağı soluna benzemez kabartmalarla bir şeyler yapılmak istenmişdir, amma bir şeye de benzememişdir. Gaayet kalın ve yüksek minârenin verdiği ezici ağırlığı, cebhelerin herc ü merc içindeki za'îf bünyesiyle birleşince ortaya bir Şehâdet Câmi'i çıkmışdır.

Zifirî karanlık olmasa, dâhilin güzel sayılması lâzım gelirdi. Nisbetler ferâh, muvâzeneli, ağır başlıdır. Fekat tabî'atle araya büyük bir hâil konması, karanlık, loşluk bu nisbetlerin değerlendirilmesine imkân bırakmaz.

12 — Yerkapı Mescidi:

Kal'e içinde, bu isimdeki sokakta, moloz taşından yapılmış, çatılı basît bir câmi'dir. Kapısı yandandır. Hiç penceresi yok denecek derecede loşdur. Yalnız son cemâ'atdeki pencerelerden ziyâ almaktadır. Bir de şimâl tarafında tek üstlük pencere vardır. Mihrâb üstündeki sonradan örülmüşdür. Hâricen eb'âdı 10,50 × 10,00 dur. Mihrâbı cenûbdan şarka doğru 14° olmakla dîğerlerine nazaran epeyce sıhhatlidir. Minâresi şimâlde olup küpe kadar ilk binâ-

sındandır. Sonrası yenidir, (415. R.). Bu câmi'e Kara 'Ali Câmi'i de denilmektedir [1]. Kara 'Ali Timurtaş Paşanın babası ve İmralı = Emîr 'Ali adasının fâtihidir. Bu câmi'in bir ismi de, Yerkapı'nın tercemesi olan Bâb-ı Zemîndir. Şemsüddin Efendi bu nâmla kaydetmiş ve Kara 'Ali Bey'in olduğunu derceylemiştir [2]. Kara 'Ali Orhan Gaazî Devri'ne de erişmiş olmakla berâber, biz oğlu Timurtaş Paşa'nın târîhine bakarak, onu Hüdâvendigâr Devri'ne aldık.

B — BURSA MEDRESELERİ

— Arslâniye Medresesi : Bk: Esediye Medresesi

13 — Esediye Medresesi :

Memduh Turgud, Ulu Câmi'in civârında ve Zafer Sineması'nın cenûbunda gösterdiği bu medresenin bânîsinin Hacı 'İvâz bin Hacı Beg bin Arslan olup vakfiyesinin 776 (1374) târîhi taşıdığını ve bânînin 843 (1439) da vefât ile medrese avlusuna gömüldüğünü de bildiriyor [3]. Kâmil Kepecioğlu 1325 (1907) de 36 talebesi bulunduğunu, Ulu Câmi'in musallâ taşlarının yanında iken, pek rutûbetli olduğundan yıktırıldığını ve 'arsasının avluya ve yola katıldığını yazıyor. Sonradan, Mısır vâlîsi Hidiv Abbas Hilmi Paşa, o civarda yaptırdığı binâyı bu medreseye tahsîs etmekle, tekrar fa'âliyete geçdiğini ve bu ikinci binânın da halkevi konferans salonu hâline getirildiğini 'ilâve ediyor [4]. Fekat her iki müellif de menba' zikretmiyor. Bânî Hacı İvâz bin Hacı Beg bin Arslan'ın güzel kabri musallâ taşlarının yanında durmaktadır. Târîh-i vefâtı epeyce sonra olup 843 dür [5].

415. R. : Yerkapı Mescidi

14 — Hüdâvendigâr Medresesi Bk : 7 sıra numarasındaki câmi' ile berâber.

— Musallâ Medresesi : (Bk: Esediye Medresesi)

C — BURSA MEKTEBLERİ (Mu'allimhâne)

15 — Hüdâvendigâr Mektebi :

Birbirine muttasıl ve mülâsık mu'allimhâne ve tâbhane sakflarının, câmi' v.s. ile berâber, 125141 akçeye ta'mîr olduğunu câmi' bahsinde bildirmiştik [6]. Tâbhâne, câmi'in garbında olduğuna göre, mekteb binâsı da orada bulunacakdır. Yine evvelki bahislerde, *"Eski Kaplu ca kurbünde medrese-i şerîfe ve mu'allimhâne ve tâbhânenin kubbelerinin kurşunları..."* Şehâdet Câmi'i ile berâber 59100 akçeye ta'mîr edildiğini yazmıştık [7]. Bundan da mekteb ve tâbhânenin kubbeli olduğu anlaşılmaktadır; 1261 (1854) târîhli bir başka vesîkada *"Hüdâvendigâr câmi'i sofasında mektebin döşeme tecdîdi, pencere çerçeve ve kanatları demir parmaklıkları ve câmi' tarafındaki duvar tecdîdi 1086 guruşla"* icrâ edildiği [8] görülmektedir.

Kâmil Kepecioğlu, gayr-ı matbû' eserinde, Hüdâvendigâr mu'allimhânesi yıkıldığından 1320 (1900) târîhinde, câmi'in karşısına, bir kısmı mekteb, bir kısmı karakol olan bir binâ yapıldığını, 1931 de karakolun buradan kaldırılarak, üstüne çıkılan bir katla büyütülen binânın, mektebe tahsîs olundduğunu bildirmektedir [9]. Bu son binâ 1964 de imam-hatîb mektebi idi.

D — BURSA HANLARI

16 — Kapan Hanı :

Ulu Câmi'in garbında, helâların yanındaki büyük handır. Şimdi pek harâb bir vaz'ıyettedir. Esâsen Sed Başı - Altı Parmak arasındaki caddenin açılması sırasında vâlî Reşîd Mümtaz Paşa tarafından cenûb tarafı kesilmiş olduğunu Kâzım Baykal yazmaktadır[10]. Müellif büyük kapının iki tarafında altlı, üstlü bir kaç höcresi kaldığını, sonra-

1) Şemsüddin Ulusoy, Gayr-ı matbû', Medâr-ı Şems, 37. sıra.
2) Kâzım, a.e., 58. S.
3) Memduh Turgud, a.e., 156. S.
4) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Medreseleri. gayr-ı matbû', 26. sıra.
5) Kâzım Baykal, a.e.. 151 ve 90. S., 78. kitâbe.
6) B.K.S., 252. C., 111. S.
7) B.K.S., 225. C., 63. S.
8) B.K.S., 310. S., 1261 senesi (32 mektebin ta'mîri ile berâber).
9) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Mektebleri, gayr-ı matbû, 60. sıra.
10) Kâzım, a.e., 95-96. S.

416. a. R. : Kapan Hanı

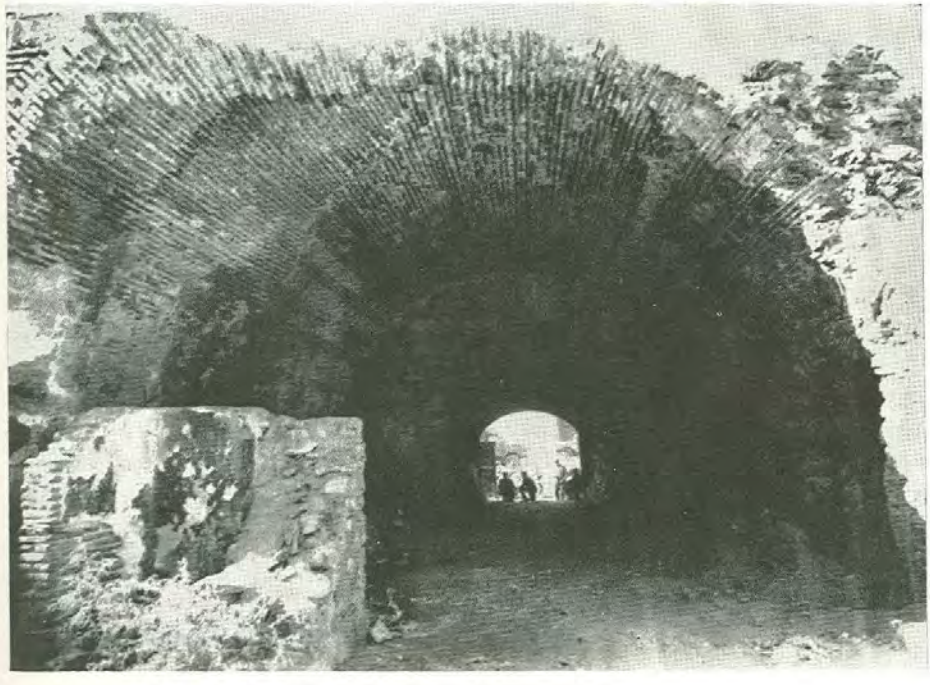

416. b. R. : Kapan Hanı medhal kemeri

dan ahşâb odalar eklendiğini, üstdekilerden birinde, devrinden kalma, kantar ve okkalıkları bulunduğunu ve bunların müzeye konduğunu yazmaktadır. Muharrem 1023 (Şubat 1614) târîhinde *"Hüdâvendigâr mütevellîsi Fahr'ülcüyûş Mustafa Çavuş bin Bâlî mahfile gelüb Eski Kapluca kurbünde vâkı' câmi'-i şerîfin kubbesi ve medresesinin dahi ba'zı mevâzı'ı ve Kal'e dâhilinde vâkı' câmi'-i şerîfin dahi kubbeleri ve Kabbân Hanı dinmekle ma'rûf hanın ba'zı mevâzı'ı ta'mîr olunduğundan Çekirge'de câmi'ie 4080 akçe, Kal'e dâhilindeki câmi'e 13221 akçe ve Kabbân Hanı'na 10005 akçe sarf edildiğini"* bildirmişdir [1]. Bu kayıddan hanın Hüdâvendigâr'a 'âid olduğu anlaşılmakdadır. Dîğer bir kayıdda, 1039 (1629), şîr revgan yağı esnâfı kadılığa mürâca'at ve 'arz-ı hâl ile *"Kadîmden taşradan gelen metâ'ımız togri Kapan dimekle meşhûr hana nüzûl idûp cümlesi bir yere cem' olunup mu'tâd üzere taraf-ı Mîrîye râci' olan resmi virilüp bâdehû şîr revgan esnâfı beyninde taksîm edildiği"* ni beyânla keyfîyetin tescîlini istemişlerdir [2]. Şîr revgan halk arasında şırlâgan denilen susam yağıdır.

Mühim bir dîğer kayıd da, 5 Rebî'ul-âhir 1095 (22 Mart 1684) târîhli olup hanın 1511 zirâ' sakfı (868 m^2), 29 odası ve mescidinin iki yük ve 56675 akçe, ya'nî 256675 akçe, ile ta'mîrini göstermekdedir [3]. Bundan hanın 29 odası ve mescidi bulunup 900 m^2 ye yakın örtülü sahâsı olduğ uanlaşılmakdadır, ki takrîben, Emîr Hanı'nın nısfı kadardır. (416. a., 416. b. R.) hanın bu günkü harâb hâlini göstermektedir. Cenûb tarafı kesilmiş, yalnız büyük ve derin tonozlu medhali ile, şimâl kolundan bir kaç oda kalmışdır.

E — BURSA HAMAMLARI

17 — Eski Kaplıca :

Hüdâvendigâr Câmi'inin kurulmuş olduğu dik burunun eteğinde, nev'i içinde zemânının mertebesini aşan mükemmel bir mi'mâriye sâhibdir. Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın eserlerini gösteren bütün târîhlerde bu hamamın zikrinin zikri geçdiğini câmi' bahsinde söylemiştik [4].

1) B.K.S., 222. C., 53. S.
2) B.K.S., 244. C., 84. S.
3) B.K.S., 325. C., 39. S.

4) a - Âşık Paşa-zâde, Nihâl Adsız tab'ı, 129. S., b - Neşrî, Taechner tab'ı 55. S., c - Fâik Reşid tab'ı 202. S., d - Âlî, 73. S., e - Tâc'üt-Tevârih 1. C. 81. S., f - Evliyâ, 2. C., 14. S., g - Güldeste, 20-21. S.

İbn-i Batûta, fetihden az sonra geldiği zemân, Bursa'nın dışında kaynak bir suyun erkek ve kadın hamamlarından mürekkeb bir binâya aktığını söyler[1]. Ancak bu su Çekirge'de mi, yoksa Yeni Kaplıca - Kükürtlü civârında mıdır? Bunu ta'yîn müşkildir.

Texier büyük ciltlerinde kayıd yoksa da, Küçük Asya eserinde bu hamamın Bitinya kralları yapısı olduğunu ve bir az sonra da, Hammer'den naklen, kubbesinin I. Sultan Murad tarafından yapıldığını bildirir[2]. Wilde, bu kaplıcanın bir plânını eserine koymuş, fazla bir fikir beyân etmemişdir[3].

Kâzım Baykal birinci Sultan Murad tarafından yapılan asıl kubbenin havuzlu dâire olduğunu, onunla soğukluk arasındaki kısmın sonradan 'ilâve edildiğini yazar[4]. Müellif, kaplıcanın mi'mâr Bedri Kökten tarafından yapılmış güzel, fekat mikyassız, iki plânını da eserine dercetmişdir.

Bu kaplıca için Bursa Hamamları kitabındaki malûmât[5], Kâmil Kepecioğlu'nun nezdimizde bulunan yazma metninin türkcesi berbâd edildikden sonra, üstelik sıraları bozularak yapılmış bir aktarmasından 'ibâret olduğundan biz aslını nazar-ı i'tibâre alacağız.

Kâmil Kepecioğlu bizim yukarıda sıraladığımız 'umûmî târîhleri gözden geçirip, Teodora'nın burada dört bin kişi ile sefâ sürmüş olmasına nazaran, hamamların da o zaman yapıldığı, binâen'aleyh, Osmanlılardan evvel yerinde bir hamam olduğu netîcesine varıyor. Bununla berâber, evvelce bir binâ bulunması, bu günkünün Osmanlı yapısı olmasına mâni' teşkîl edemeyeceğini, esâsen, Bizans yapısı olsaydı başlıkların böyle muhtelif yerlerden alınmış, değişik eşkâl ve gayr-ı müsâvî eb'adda bulunamayacağını açıkca bildiriyor. Şübhesini izâle zımnında da, bir kerre mi'mâr Sedad Çetintaş'a mürâca'at ettiğini ve onun da sa'atlerce tetkıykden sonra müsbet cevab verdiğini de beyân eyliyor[6]. Bu müsbet cevab olmadan yukarıki kuvvetli bürhan zâten kâfiydi. Müellif bundan sonra, binânın târîhini anlatan vesîkaları kısaca derc ediyor ki, te'sîsin kuruluş tarzını ve geçirdiği safhaları bildirmesi i'tibâriyle, biz de bunları daha teferrü'atlı ve metinleri daha mufassal vereceğimizden, burada sıralamayacağız.

Bu hamam için Willde'de bir rölöve yapmışdır. Resmi hakıykate muvâfıkdır[7]. Fekat onun ehemmiyetle üzerinde durduğu, Bizans parçaları olup, tam 16 başlığın resmini koymuş, esas binâya yer kalmamışdır.

Bu kaplıcadan Klinghardt bahsetmiş ve târîhi üzerinde durmayarak kısaca eb'âdını ve evsâfını bildirmişdir. Plânlarının asıl hamam kısımları temam çizilmişdir. Bunlarda rakamla gösterilen, mikyasa vurulunca, bir miktar büyük düşmekdedir; soğukluk kısmında ise teferrü'ât gösterilmemişdir. Resimlerde restitüsyon aranmamış, bu günkü vaz'iyet belirtilmiştir[8].

Kemal Ahmed Aru'nun eserindeki resimler ve bahis, 'aynen Klinghardt'dan alındığından yeni bir şey 'ilâve etmemektedir[9]. Mimâr Sedad Çetintaş da, zikredegeldiğimiz Bursa eserleri hakkındaki kitabında, bu kaplıcanın târîhî safhalarını, dîğer bütün binâlarda tutduğu dereceden daha geniş bir ölçüde, göstermişdir. Çünki Kâmil Kepecioğlu'nun dört yaprakdan mürekkeb metnini tekrarlamışdır; bu metnin kenârında Mi'mâr Sedad Çetintaş'ın el yazısı ve imzâsı mevcûddur. Esâsen; kendisi de, bir teşekkür hâşiyesi derc etmişdir[10]. Mimârî mütalâalarını, ise, aşağı da tetkıyk edeceğiz.

Prof. Gabriel binânın Bizans ve yâ Osmanlı olmasının ta'yînini sıva altı araştırmalarına bağlı tutmak ihtiyatkârlığını göstermekte ve belki burada bir Bizans hamamı olup, Osmanlıların, temellerinden istifâde ederek binâyı yapmış olmalarını, bir ihtimâl şeklinde, öne sürmektedir. Muhterem üstâdın bu hamam için büün metni 20 - 25 satırdan 'bârettir[11].

Bu hamam için bir çok ta'mîr ve idâre kaydı mevcûd bulunmaktadır:

1) 11 Cemâz'ül-âhir 942 (7 Kânûn-ı Evvel (Aralık) 1535) târîhli bir vesîkada mütevellî İbrahim Çelebi bin Bâyezid kadıya mürâca'atla, *"Merhûm Sultan Bâyezid Han 'aleyh'ir-rahme ve'l-gufrân Kapluca Hamamı içün binâ ittüği câmekânın üzeri kurşun örtülmek lâzım olub hâkim'ül- vakt ma'rifetiyle işbû islâmbûlî Papas-oğlı nâmıyla ma'rûf Mustafa Çelebi bin Elhac Mûsâ'dan kantarı altmış dört akçe hisâbıyla dörtyüz bir kantar otuz iki* لودره [12]*kurşun aldım"* deyüb satanın ortağı Ömer bin Mustafa da ikrâr edince, (Ma hüve'l-vâkı')tesbît edilmişdir[13]. Bu tafsîlâtdan, takrîben 17650 okka = 22590 kilo kurşun alındığı ve 44 okkalık bir kantar kurşunun 64 akçe,, ya'nî bir kıyenin 1,5 akçe, olduğu anlaşılmakdadır. 22,5 ton kurşun da aşağı yukarı 700 m^2 yer kaplar.

1) İbn-i Batûtâ, terceme, a.e., 1. C., 339. S.
2) Texier. Küçük Asya, 1. C., 225. S.
3) Wilde, a.e., 92-97. S.
4) Kâzım, a.e., 31. S.
5) Bursa Hamamları, Bursa 1934, ikinci tab'ı, 1-2. S.
6) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Hamamları, gayr-ı matbû', 16. sıra.
7) Willde, a.e., 92-97. S., 117-134. R.
8) Klinghardt, a.e., 67-69. S., 81-82. Abb.
9) Kemal Ahmed Aru, a.e., 53. S., 34. R.
10) Sedad Çetindaş, a.e., 2. C., 12 S. v.d.
11) Gabriel, a.e., 169-170. S., 112. Fig.
12) Lodra = ratıl takrîben 420 dirhem.
13) B.K.S., 41. C., 48. S.

2) Sekiz ay sonra 26 Safer 943 de (25 Ağustos 1536) da yukarı sicildeki ikrârı yapan Ömer bin Mustafa mürâca'atla, *"Kapluca mütevellîsi merhûm Hüseyin Çelebi bin İbrahim'e sattığı 197 pâre kurşun bedelini mütevellî yahudi Hârûn katında emânet komuş idi Onun semenini virmemesi yüzünden 197 pâre kurşunu[1] mezkûr Hârûn yedinden Kapluca 'İmâreti câbîsi Mevlâna Abdî Çelebi bin Bekir ma'rifetiyle geri alındığını"* söylemişdir[2]. Bu kadar levha 5.5 - 6 ton ağırlığında olup 170-180 m² lik bir sâhayı örter. Birinci partide semenin verilmemesi mevzû-ı bahs olmadığı gibi, mikdar da başka olduğundan iki parti ayrıdır ve berâberce, 900 m² kadar yer örtebilir.

3) Evâil-i zilhicce 1062 (Kânun-ı Evvel 1617) târîhli höccet mi'mârî ve idârî bakımdan mühim ip ucları vermekdedir: *"... Sebeb-i tahrîr-i kitab-ı hamd- nisâb budur ki merhûm ve mağfûrün leh Sultan Bâyezîd-i velî 'âmilühu'llahu bi-lutfihi--yy'ül-hafıyyi ve'l-celîy hazretlerinin cemî'-i evkaafı üzerine kıbel-i Saltanat-ı 'Aliyyeden mansûb müstakillen mütevellî olan iftihâr'ül-mu'temedîn Bustan Ağa ibn-i Abd'ül-mu'în hassa-i Bursa cânibinde olan evkaaf-ı şerîfe-i Bâyezidiyye umûrı tesviyesinde vekîl ve kaimmakam olup bi'l-fi'il Nakıyb'ül-eşrâfı olan mecma 'üs-Siyâde Es-seyid Ca'fer Efendiyy'üş-şehîr bi-Emîr Gaazî"*, Hüdâvendigâr vakfı üzerine berât-ı pâdişâhiyle müstakillen mütevellî olan *"Mustafa Çavuş ibn-i Bâlî'yi"* Meclis-i Şer'e ihzâr ile şöylece takrîr-i da'vâ itmişdir: *"Üç yüz yıldan beru Bursa kurbünde ta'rîfden ve takrîrden müstagnî Eski Kapluca dimekle meşhûr çifte hamamlar müşâr'ünileyh Gaazî Hüdâvendigâr vakfı olup ricâl hamamının câmekânı olmamağla merhûm Sultan Bâyezid-i Velî Hazretleri 917 senesinde ma'rûf ve meşhûr bir câmekân-ı marsûs'ül-bünyân binâ eyleyüb ol câmekânın altında bir ahûr-ı kebîr idüb bu cümlenin meremmeti içün Kaplucanın ve câmekânın etrafında dahî odalar ve aşcı ve şerbetci ve futacı dükkanları binâ ve vakf idüb rakabe-i 'arz Cedd-i Emcedleri müşâr'ün-ileyh Gaazî Hüdâvendigâr vakfı olmağla ebniye-i merkuumeden arzı için Gaazî Hüdâvendigâr vakfına yevmî on iki akçe ücret-i maktû'a ta'yîn idüb ve Kükürdli Kapluca dahî Gaazî-i merkuum vakfı olup müşârünileyh Sultan Bâyezid Han Hazretleri ana dahî bir refî'ülbünyan câmekân binâ idüb zikr olunan evkaaf-ı muhdesesinden ber mûcib-i defâtir-i muhâsebât her sene yigirmi bin akçeden ziyâde ücûr hâsıla olup yevmî üç ve dörder akçe vazîfe ile eski Kapluca'ya ve Kükürdlü'ye hamamcılar ta'yîn eyleyüb ve üç ve dörder nefer naturlarına dahî vakfından ikişer ve üçer akçe vazîfe ta'yîn eyleyüb her sene yunucılara cânib-i vakfdan yedi sekiz bin akçelik futalar alvirilmek ta'yîn idüb eskiyen futaların ba'zısı Kükürdli'ye virilüb ba'zı dahî bey' olınub yerine cedîd futalar alınagelüb yunucılar vakf futalar ile girüb hamamcılara ve naturlara bir habbe virmezler idi."* sûretinde şerh-i da'vâ ederek, mütevellîler hakkında îzahâttan sonra, *"yüz seneden mütecâviz zemân kavvâm-ı vakf-ı Sultan Bâyezid Han bu zikr olınan tavr ü tarz üzere tesviye-i umûr-ı evkaaf-ı Bâyezîdıyye idegelmişler iken bu ilde Bursa kadılarından ba'zı Bursa hamamları cümle îcâr olınuriken yunanlar ücret ile yunurlariken ve sâir hamamlarda vakf cânibinden futalar alınmaziken bu hamamlar cümleye muhâlif olmak neden Bâ-husûs Gaazî Hüdâvendigâr vakfından Hızâne-i Sultaniyeye altmış bin akçe fâ'iz kesimdir bu dahî sâir hammâmât gibi olsa zevâid zâid gönderilürdü"* dendiğini ve şerâit-i vakfı ta'tîl ettiklerini ve *"Kulûb-ı müslimînin münkesire olub bu ne 'aceb hâl ve nice emr-i musîbet-meâldir diyüb bu mertebe tecerru' ve hazme kudretleri yok olduğu hâlde üstelik Çekirge Hamamı dimekle ma'rûf ve meşhûr evliyâ'u-Llâh'dan bir kimesnenin hâfız ü hârisi yok ve merzâ-i müslimîne hayr u nef'i çok li'Llah binâ olınmış bir hamamı dahî gasb idüb zikrolunan çifte kaplucalara zam eyleyüb cümle hamamları ve câmekânı safaka-i vâhide ile otuz beş bin râyic'ül-vakt akçeye îcâr olunmasın re'y ve ictihâd"*, eylediklerini ve Ali bin Mahmud ismindeki hamamcıya verdiklerini ve Hüdâvendigâr mütevellîsi Mustafa Çavuş bin Bâlî ile hamamcının, Biz böyle bulduk ve eğer şer'an îcâb ediyorsa *"Tavr-ı hâdis-i bâtılın"* nakzına râzı olduklarını ifâde etmeleri üzerine, devrin Bursa kadısı Râzî efendi, şer'i delillerini uzun uzun serd ile, eski hâlin i'âdesine karar vermişdir[3].

Buradan çıkaracağımız netîceler şunlardır: Hamamın asıl gösterişli kısmını teşkîl eden soğukluk câmekân Sultan Bâyezid'in 'ilâvesidir. Kezâlik Kükürdlü'nün güzel soğukluğu da onundur. Bunların masrafı için, mikdarı gösterilmeyen 'adedde, dükkânlar yapılmış, vâridâtından hamamcı ve natır ta'yîn olunup ücretsiz futalar tahsîs edilmişdir. Her hâlde Hüdâvendigâr vakfı olan hamam kısmı da ücretsiz olmalı ki zengin ve fakir kim olursa olsun ne hizmetkâra, ne hamam ücretine, ne de câmekân bölmesine, bir habbe vermemekdedir. Pek hoş ve insana emniyet ve i'timâd veren bir nokta da Sultan Bâyezid'in hamama bahşeylediği bu kadar istifâdeyi karşılık tutmayarak ve onu şenlendirdiğini düşünmeyerek, ilk vakfın 'arası için bir mukaata'a = kira vermesidir. Vakıf şahsın muteber ve mukaddes hakkı sayılmakdadır. Bir ara, menfa'at ve îrâd düşüncesiyle, vakıf şartlarını hiçe sayanlar çıksa da, o bünyesi sağlam cem'iyetin nasıl bu uygunsuz vaz'iyeti söküp attığını ve îcârla tutmakda menfa'ati olan hamamcıların da, derhal nasıl hakkı teslîm ettiklerini göstermektedir. Sultan Bâyezid tarafından yapıldığı târîhiyle berâber bildirilen bu soğukluğun inşâ kitâbesi de 917 senesini gösterir. Fekat kitâbede, yapılan 'ilâve, (ta'mîr) ta'bîriyle ifâde edilmişdir. Halbuki yukarıki vesîkada, câmekân olmadığı için bu binâ yapıldı dendiğine göre, bir temelden inşâ anlaşılıyor ve iki vesîka arasında mübâyenet hissolunuyor. Ancak, ilk kaplıcanın bütün bütün câmekânsız olması kaabil olmadığından, Bâyezid-i Velî'nin bir tevsî' yâhud temâmen esasdan tecdîd etmiş olması da kaabildir. Bu takdîrde

1) Parçadan maksad takrîben 1.00 × 1.50 m. eb'âdında kurşun levhâsıdır.

2) B.K.S., 41. C., 160. S.

3) B.K.S., 231. C., 25. S.

ta'mîr kelimesi medlûlünü bulmuş olur. 'Aynı zemânda ta'mîrin i'mâr ma'nâsına kullanılması da mümkindir. Bu takdîrde kaplıcanın hey'et-i 'umûmiyesi i'mâr olundu demekdir.

4) Evâil-i Rebî'ul-âhir 1027 (Mart-Nîsan 1618) târîhli dîğer bir vesîkada, kaplıcanın eşyâsı için vakfiyet üzere ta'rîf olunagelen dükkânların hedm edilip iâdelerine karar verildiği görülmektedir [1].

5) Evâsıt-ı Cemâziy'ül-âhir 1027 (Ağustos 1612) târîhli bir vesîkada *"Eski Kapluca nâm Hüdâî Hamam Câmekânın ve Kaplucanın üzerinde olan kurşunları bundan akdem ba'zı husûs içün alınub yerine mola kiremidi vaz'olunup lâkin eyyâm-ı şitâda vaz'olunmağla kireci kaynamayub kubbeleri harâb eylediğinden 32400 akçe ile ta'mîri"* anlaşılmakdadır [2].

Bu sûretle 942 de konan kurşun, 77 sene devâm ederek, yerine (mola) kiremidi örtülmüşdür. Mola, her hâlde, kubbeye mahsûs olan ağır cins kiremid ismi olsa gerekdir.

6) 1039 (1629-30) da 26 bin akçelik bir ta'mîr daha yapılmış [3], müfredâtı zikredilmemişdir.

7) Yine 'aynı senede, ba'zı mevâzi'i ve dört dükkânı.... 12600 akçeye ta'mîr olunmuşdur [4].

8) 28 Receb 1092 (13 Ağustos 1681) târîhli bir kayıdda *"... câmekânı ve dâhiliyesinde vâkı' havzın beş yüz yirmi zirâ' kubbesi üstü kiremid ve tuğla ve kireç ve horasanı bileziklerin derzi, Keçeciler kubbesi dimekle ma'rûf tûlen ve 'arzen bi hisâb-ı terbî' 120 zirâ' kubbesi üstü kiremid ve tuğla ve Hamam-ı Nisânın 180 zirâ' kubbesi üstü kiremidi cem'an bir yük yedi bin dört yüz altmış akçe ile ta'mîri"* [5] denilmekdedir. Bu mesâhalardan büyük kubbe 296 m^2, Keçeciler 68 m^2, Kadınlar kısmı 102 m^2 olur ki mahallerine de tevâfuk etmekdedir.

Buraya kadar olan vesîkalardan, hamamın çift olduğu ve idâresi ile işletme şerâiti, her bir kısmın mesâhalarıyla berâber öğrenilmekdedir. Evvelce kurşunla örtülü iken, bir 'asır sonra (mola)[6] kiremidi kaplandığı, Hüdâvendigâr ve Sultan Bâyezid vakıflarının karşılıklı tutumları da anlaşılmakdadır.

417. R. : Eski Kaplıca'nın 1300 senelerine 'âid resmi

★

Sedad Çetintaş, bu hamamı, ehemmiyet vererek etüd etmişdir [7]. Bir levha tutan plânı, sekiz levhalık cephe ve makta'lara nisbetle za'ıfdır. Cephe levhaları zengin olmakla beraber, yer yer direkler üstüne, yer yer temele oturtulan, 'âdî ahşab 'ilâveleri ve kubbe kasnaklarının, çok yerde tesâdüf edilen, iki kademeli bozulmuş şekillerini göstermek için, beş müstakil levha tanzîmine hiç bir ihtiyaç yokdu. Bâhusus bu ilâveler yeninin yenisidir. 1300 (1882) senelerine 'âid (417. R.) de bile bunlar görülmüyor. Yalnız kapı önünde bir saçak vardır [8].

Biz Sedad Bey'in şimâl cebhesinde ahşâb veranda bulunduğu fikrine iştirâk edemiyoruz. Şark ya'nî medhâl cebhesinde bir saçak lüzûmludur amma orada oturulmaz; onun dediği gibi, yaz günü de olsa, kaynar kaplıcadan çıkıp şimâl rüzgârına karşı göğüs vermek, Bursa hamam an'anesinde yokdur. Bunu yakıynen biliriz.

1) B.K.S., 231. C., 85. S.
2) B.K.S., 332. C., 42. S.
3) B.K.S., 244. C., 121. S.
4) B.K.S., 324. C., 41. S.
5) B.K.S., 321. C., 45. S.
6) Bu malzeme İznik eserlerinde hâlâ nümûneleri görülen, oluklu kiremidi olacakdır. Bu gün hamam piyasa malı çukur ve mâ'lûm kiremitle örtülü ise de, tek tük, bu eski kiremidlerden, saçaklarda bulunmaktadır.
7) Sedad Çetintaş, a.e., 2. C., 12-20. S., (16-24) 9 'aded levha.
8) Üniversite Kütübhanesi. Sultan Hamîd Albümleri, No: 90752.

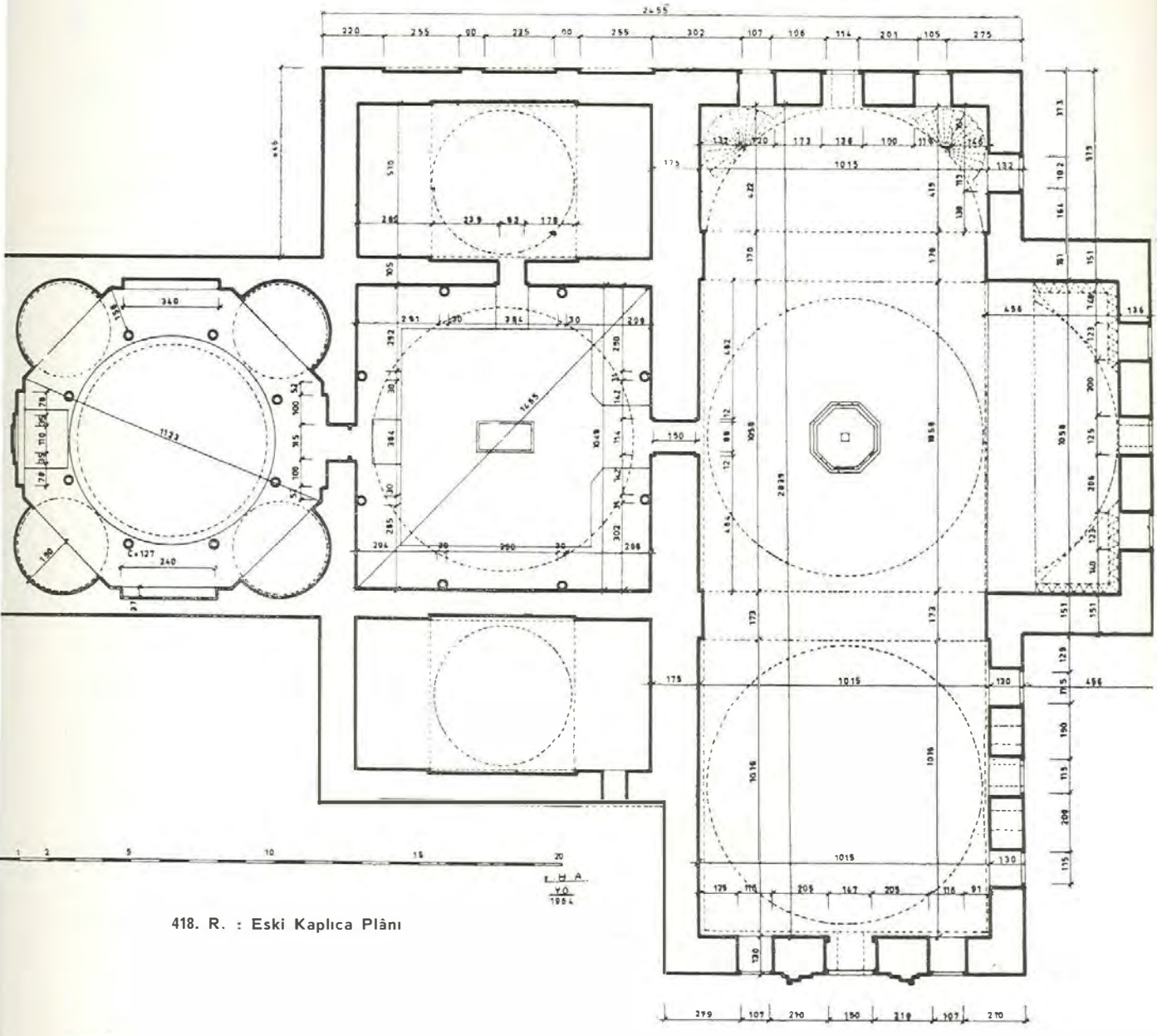

418. R. : Eski Kaplıca Plânı

Sedad Bey (18. S.) da, havuzdan evvelki kubbeli mahallin, girince sol tarafında, mihverde, bir kapı bulunması îcâb ettiğini ve, bu gün havuzun biçiminden dolayı Arnıudlu denilen, kadınlar kısmının bu kapı kapatılarak sonradan ihdâs edildiğini yazıyor. Bu iddi'â ancak sıva kazınıp kapı görüldükten sonra serdolunabilir. Kaplıcanın kadın ve erkek çifte olduğu yukarıda yazılan Evâil-i Zilhicce 1026 (1617) târîhli uzun höccette *"Eski Kaplıca dimekle ma'rûf çifte hamamlar"* sözünden anlaşılmakdadır. Fekat soyunma kısmı hâriç, 5×10 m. lik ufak bir yer olan kadınlar kısmının, ilk yapıdan olmayıp, II. Sultan Bâyezid'in soğukluğu ilâvesinden sonra, ortadaki kubbe hamama ilhak olunarak, fazla kalan bu kısmın kadınlara ayrılmış olması za'if bir ihtimal oldukdan başka, buna dâir hiç bir vesîka da yokdur. 'Ak sine çifte hamam olduğu kaydı sarîhdir.

Sıcak yüzünden bizzat hamam rölövesi yapamadığınızdan, bu kaplıcanın plânlarını genç asistanımız Yusuf Ömerli'ye, nezâretimiz altında havâle ettik. Bu sûretle, kitabımızın kaaidelerine uygun olarak, eb'âd yazılı röloveler meydana geldi. Havuzun boşaldığı bir güne de tesâdüf ederek yerinde kontrollerimizi tamamladık. Bu plânlar mevzû'umuz olan Hüdâvendigâr Devri'nin ve muahhar târîhe 'âid olmakla berâber, pek kıymetli bir eser olan, II. Sultan Bâyezid câmekânının restitüsyon denemelerini ihtivâ etmekte ve her türlü mübâlağadan 'ârî bulunmakdadır. İç balkon ve dış verandalar gibi, mevcud bulunmayan hiç bir şey burada yer almamışdır. Kadınlar kısmına giremediğimizden mütenâzırı gibi göstermekle iktifâ ettik, (418., 419., 420. R.).

Murâd-ı Hüdâvendigâr Hamamı hareketli ve hamamdan matlûb olan fantezili bir hüviyete sâhibdir. O direklerle ve halka halka kemerlerle bu gaaye elde edilmişdir. Plânın menşe'ini ta'yîn zordur; fekat bir ibda' ve yeni

bir sâhada tatbîkaat olmadığı da iddi'â edilemez; her hâlde bu hamamda Hüdâvenigâr câmi'inde varılan mimârî seviyeden daha yükseğe erişildiği muhakkakdır.

Burada binânın Bizans eseri olup olmadığı suâlini cevablandırmak lâzımdır. Bir çok Bizans parçaları kullanılması bir şey ifâde etmez. Orhan Devri'nden ziyâde Hüdâvendigâr zemânı emek ve nakıdden tasarruf ve zahmetsizce iş bitirmek düstûruna uyarak, Bizans'ın eski ve harâb binâlarından başlık, sütûn, söve gibi parçalarını, yerli yersiz kullanmakta ibzâle varmışdır. Burada kullanılan parçalar da öyledir ve belki 'ayni yerdeki bir hamamın taşlarından da istifâde edilmişdir. Fekat bu başlıkların hey'et-i 'umûmiyesi bir binâya 'âid olmadığı gibi, böyle sekiz kö-

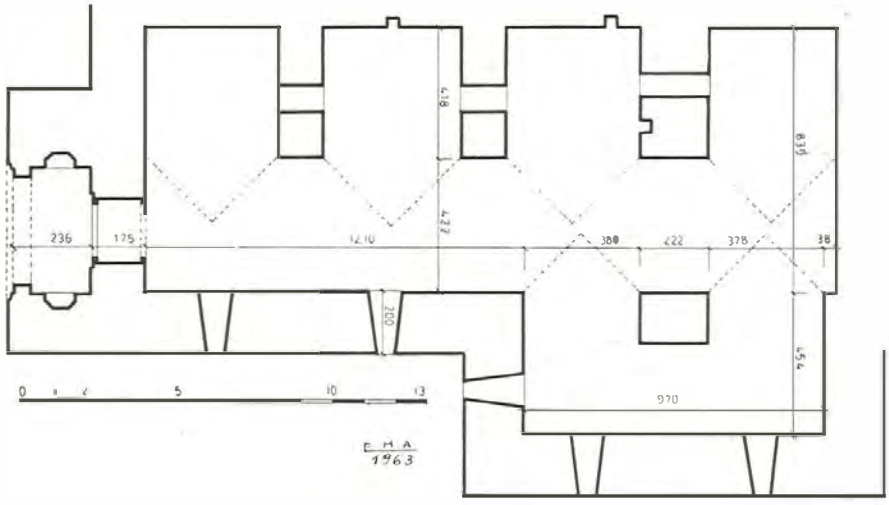

419. R. : Eski Kaplıca bodrum plânı

şeli bir binâ için de yapılmış değildir. Hattâ orta kubbede başlık yerine kullanılanlar, plastr tablalarından başka bir şey değildir. Binâ Bizans eseri olsaydı, bu sütûnlar mahallinin ölçülerine uygun irtifâ'da seçilir, başlıklar da sekiz köşenin îcâb ettiği zâviyelere göre yontulurdu. Halbuki sütûnlar başka başka boydadır ve orta kubbede 'aynı hiza'ya girmek için, sütûnlar boy boy takozlarla uzatılmışdır, (421. R.). Bu resimde takozlar görüldüğü gibi (422. R.) ile berâber ikisinde, başlıkların kemerlerden taşan üç köşe uçları görülmededir. Zâten binânın Hüdâvendigâr Devri'nde yapıldığı câmi'in saçaklarındaki kemercikli silmenin burada 'aynen kullanılmasından da anlaşılmakdadır.

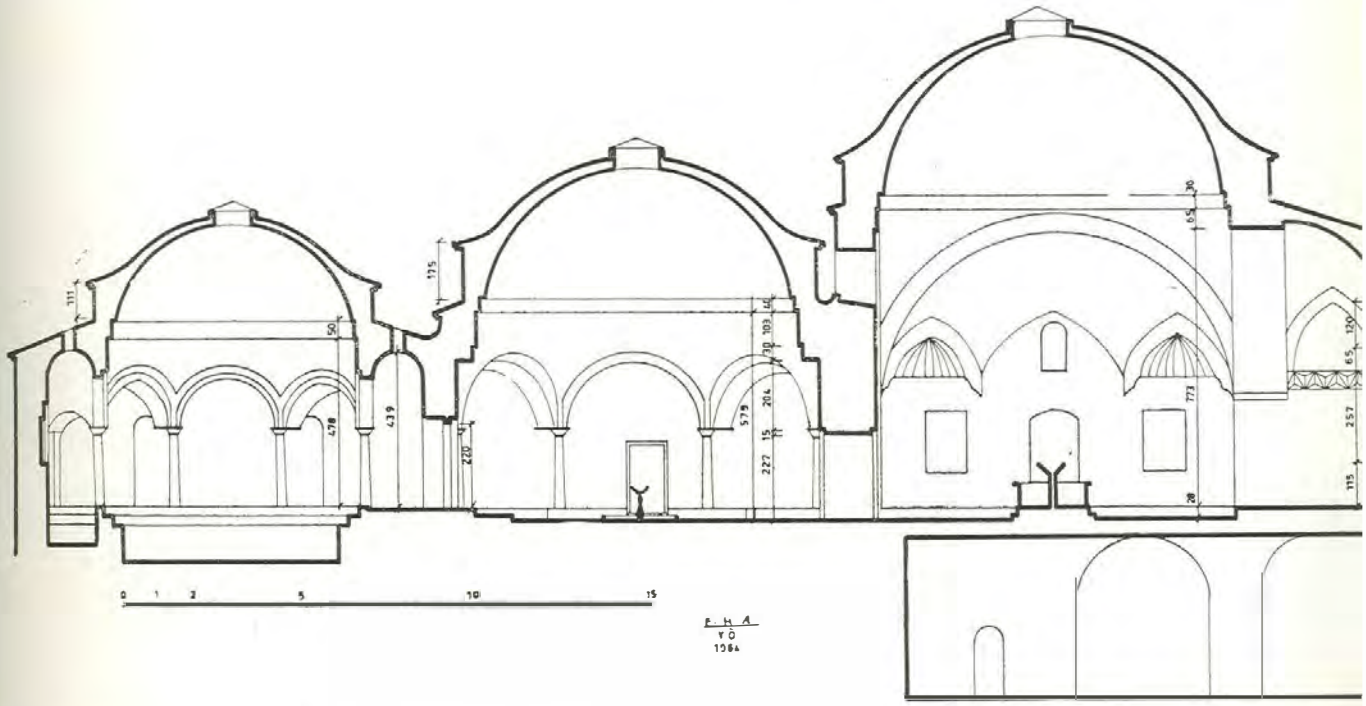

420. R. : Eski Kaplıca makta'ı

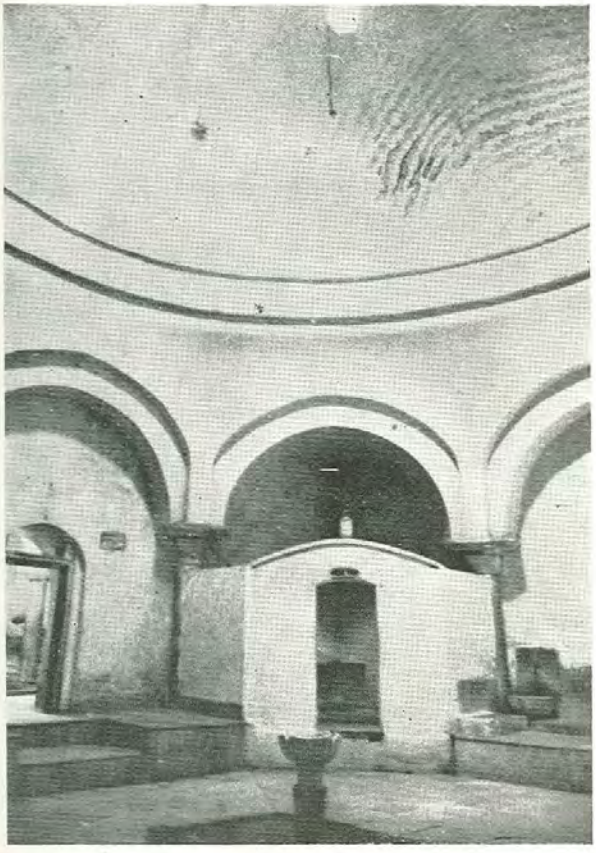

421. R. : Eski Kaplıca orta kubbe altı

427. R. : Eski Kaplıca garb cebhesi

428. R. : Eski Kaplıca şark cebhesi

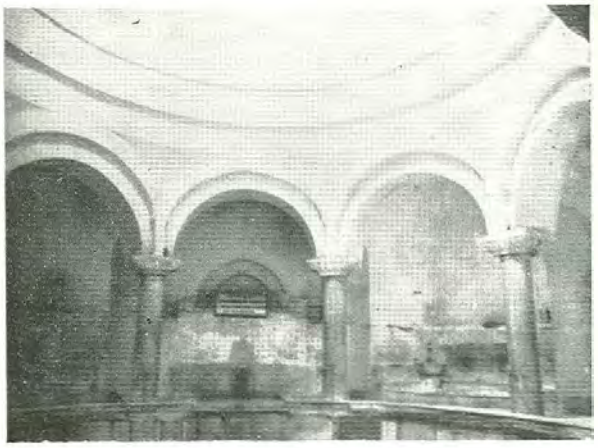

422. R. : Eski Kaplıca havuzlu kubbe altı

423. R. : Eski Kaplıca arslan ağzı

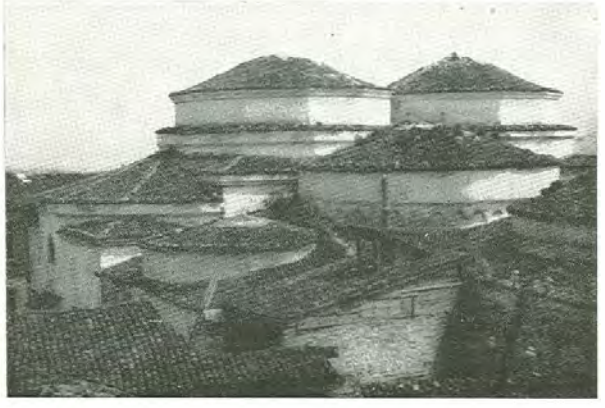

426. R. : Eski Kaplıca cenûb-i garbi tarafından

Bunlar plânlarda aksettirilmiştir. (421. R.) de, başlık yerine kullanılan mustatîl tablalar da bellidir. Kemerlerin yerleştirilişi pek ustaca değildir. Ortalarındaki kabartma düz parçalar 'acâibdir. Fekat binâ o kadar sıvanmıştır ki 'asıldan hatalı olduğunu iddi'â etmek mümkin değildir. Kubbeler kademe kademedir. Orta kubbede sütûnlar duvara muttasıldır; havuzluda ise 1.35 m. açıkdadır. Sütûnlar duvarlara ufak kemerlerle bağlanır. Köşelerdeki yarım dâire açık halvetler kubbe ile, kemerlerle duvar arası geçidi ufak tonozlarla örtülüdür.

Bu gün mermer döşemeler hep yenidir. 80° harâretteki meşhûr su, mermer bir arslanın aşınmış ağzından küçük bir tekneye, oradan 1.35 derinliğindeki havuza dökülür. Havuz kademe kademedir. En üstünde 7.00 m kutrundadır. Arslan ağzını hâvî ayna taşı bir XVII. 'asır esri olup fârisî bir beyti ihtiva eder. Yazının üstü rûmîli bir tacla, etrâfı lâlelerle süslenmişdir, (423. R.). Yazı 25 × 60 eb'âdında ta'lîkdir; metin şudur:

زتاریخ گرمابه بشنو جواب
خدایا بده دائما آب وتاب

Az müsta'mel (mefâ'ilü müstef'ilün fâ'ilün) vezninde olan beyt germâbeye her dâim revnak niyâz etmekdedir. Son mısrâ' 1086 (1675) târîhini gösterir [1].

II. Sultan Bâyezid'in 'ilâve ettiği câmekân - soğukluk cidden pek mütenâsib bir eserdir ve bu hamama lâyık olduğu için bir kaç satırla olsun îzâhı lâzımdır. 10 m. lik iki kubbe ve bir yarım kubbenin kapladığı uzun mihvere, yanda, tam kaplıca kısımlarının karşısında, bir yarım kubbeli çıkma yapılmış, aralara kuvvetli, hareketli kemerler kavs-i kuzeh gibi atılmışdır.

Soğukluk kubbeleri kürevî müsellesle kemerlere ve duvarlara oturur. Yarım kubbeler de kürevî 'alîkalara müsteniddir. Bunlardan şarkda olanın özengisinde müselles dilimli bir kuşak vardır. Şimâldeki ise 13 dilimli bir yelpâze ve altında istalâktitlerle süslenmişdir.

429. a. R. : Eski Kaplıca şimâl tarafı

Câmekânın içinde geri kalan her yeri, bir parmak kalınlık teşkîl eden yüzlerce kat badana, bu güzel nisbetleri 'âdetâ bir sis tabakası ile örtmekdedir.

Sultan Bâyezid'in 'ilâvesi 917 (1511) de inşâ olunduğuna göre Cemâzi'ülâhir 942 (Kânûn-i Evvel 1535) de, yan'î 24 sene sonra, hâricden alınan kurşunla örtülmüşdür; bu ma'lûmdur. İki def'ada alınan kurşunun mikdârı 900 m² yer kapladığına göre, bütün binâya şâmil gibidir. Peki aradaki 24 senede câmekân ne ile kaplı idi? Haydi eski kısımlar kiremid kaplıydı diyelim; bu fâsıla esnâsında câmekân da bir müddet kiremidle mi kaldı? Bu mes'ele aydınlanmış değildir. Bu konan kurşun da 1027 (1612) de tekrar (Mola) kiremidine tahvîl olunuyor; ya'nî kurşun 77 sene müsâfir oluyor. XVII. 'asır başında konan bu kiremidlerin, önce, kubbeler üstünden eski kasnakların saçaklarına kadar devâm ettiği şübhesizdir. Zîrâ, bu günkü hâlde, eski kasnakların üstüne bir yenisi eklenerk, kubbelerin dikliği 'âdî kiremidin kaymadan durabileceği dereceye indirilmişdir. Bu hatânın XVII. 'asır başında irtikâb edilmeyeceğini ve Bursa'da pek çok rastlanan bu tahrîfin olsa olsa XVIII. 'asır ortalarında, artık milletin fukaralaştığı zemânlarda yapıldığına kaani'iz.

1) Bu kitâbe, Kâzım, a.e., 165. S., estampaj fotosuyla berâber, lâtin harfleriyle derc edilmiştir.

Receb 1092 târihli vesîkada, havuz üstü için gösterilen 520 zirâ' murabba'ı = 296 m² büyük kısma, Nisâ Hamamı 180 zirâ' = 102 m² da Armudlu'ya tekaabül etmekdedir. Fekat o vesîkada bahsi geçen 120 zirâ' = 68 m² lik Keçeciler kubbesinin neresi olduğu bulunamadı. Acebâ Armudlu'nun garb tarafındaki taksîm yeri civârında bir kubbe mi idi? Bu cihet araştırmağa muhtacdır.

(426. R.) cenûb-i garbî tarafını gösterir, bütün kasnakların sıvalı bulunduğu âşikârdır. Halbuki (417. R) deki eski resminde, esas kasnakların ufak eb'âdlı kesme taştan yapıldığı bellidir. (427. R.) garbdan resimdir; câmekâna giren kapı buradadır. (428. R.) Şark tarafıdır ki, aşağı yukarı eski resmin alındığı yerden çekilmişdir. (429. R.) ovadan görünüşdür. Fekat ahşâb 'ilâveler ortasında binâyı tefrik pek güçdür. (430. R.) ahır denilen mahzenin kapısının fotoğrafıdır. Bursa kemerine, yan höcreler ve mermer sövelere bakınca, bunların bir ahır için yapıldığına çok şâhid ister. İçeride pis suların kanalları da olduğuna göre, belki ahır değildir, denebilir. Soğukluğun inşâ kitâbesi şark tarafındaki medhalin üstündedir. Orta derecede bir sülüsle yazılmışdır ;eb'âdı 80 × 50 dir, (431. R.).

قیلوجه‌نك بنلسی پیلدی بروجهله — صان طینق کلاب مسکیله اولدی تعمیر
فیاض ذوالمنندن اردی فیض عنایت — اتمامه‌دندی تاریخ قیلوجه اولدتعمیر ۹۱۷ [1]

Vezni müste'filün mefâ'ilün fa'lün'dır. Hisâben de rakamla olduğu gibi, 917 (1511) netîcesini veren son mısra'da yapılan iş ta'mîr diye tavsîf olunur. Bu belki de, târîh hisâbını tutdurmak zarûretiyle söylenmişdir.

18 — Kükürdlü Kaplıcası :

Bu hamamın erkekler kısmı Hüdâvendigâr Gaazî tarafından hasbeten li-Llâh yaptırılmışdır. Kadınlar tarafını Sultan Bâyezid'in eseri bulunduğu bir kayıddan anlaşılmakta [2] ve Hüdâvendigâr'ın eseri olan erkekler kısmıyla bir ittisâli de olmadığından, mevzû'umuz hâricinde kalmakdadır.

Erkekler kısmı Bursa hamamları risâlesinde [3] ve Kâmil Kepecioğlunun gayr-ı matbû' eserinde [4] derc olunmuş ise de, her ikisi de yalnız muhtasaran Bursa kadı sicillerine istinâd edip, başka tafsilât vermemişlerdir. Biz bu sicilleri metinleriyle derc edeceğiz.

Kâzım Baykal erkekler kısmını Hüdâvendigâr'ın, kadınlar tarafını Sultan Bâyezid'in yaptırdığını hülâsatan bildirmekdedir [5].

Bu hamam hakkında kadı sicillerinde bir takım ma'lûmât bulunmakdadır. Evvelâ, eski Kaplıca bahsinde evâil-i cemâzi'ül-âhir 1026 (Kânûn-i Evvel 1617) târîhli müşterek vesîkayı ve Kükürdlü'nün esas hamam kısmının Hüdâvendigâr Gaazî'ye, câmekânın yine II. Sultan Bâyezd'e 'âid olduğunu ve hamamcı, natır gibi müstahdemlere verilen ücretleri ve Eski Kaplıca'da eskiyen vakıf futaların buraya gönderildiğini yazmışdık; o bahisden tafsilât alınabilir.

Sâniyen: 1027 (1618) târîhli dîğer bir vesîkada, *"Bursa hâricinde Kükürdli dimekle ma'rûf olub ricâle mahsûs olan hamamı Gaazî Hüdâvendigâr hasbeten li'Llahi te'âlâ binâ idüb câmekânın hâfızı olan kimesneye yevmî dört akçe virilmesi"* [6] denmekdedir. Câmekân hâfızı hamamcı ya'nî hamamın idârecisi demek olsa gerekdir ve bu vesîka bir sene evvelkine tefsîr mâhiyetinde olabilir.

Sâlisen: 28 Receb 1092 (13 Ağustos 1681) târîhli bir kayıdda, *"Hüdâvendigâr mütevellîsi, merhûmun vakfından Kükürdli dimekle ma'rûf hamam harab oldığından tûlen ve arzen 400 zirâ' câmekânı kubbesi üstü kiremid ve tuğla ile ısı suyu yoluna bastı lâzım gelen 530 'aded künk cem'an 63400 akçe ile ta'mîri"* bildirilmektedir [7]

Râbi'an: 24 Muharrem 1093 (1 Şubat 1682) târîhli vesîkada, *"Hüdâvendigâr vakfından Kükürdlı Hamamı harab oldığından ta'mîr masrafının keşfi taleb edilmekle câmekânın 572 zirâ' kubbesinin üç kat bilâzik (bilezik) duvarı ... ta'bîr olunur halvetinin üstü bir yük yirmi sekiz bin dörtyüz elli akçe sarf olunduğu"* mukayyeddir [8]

Bu hamamın ilk plânını Klinghardt çizmişdir. Gösterilen hattî ve 'adedî mikyâslar arasındaki fark ve tâlî bir höcrenin vaz'iyeti gibi tehâllüfler olmakla berâber, muntazam bir çalışmadır [9]. Kemâl Ahmed Aru'da, Klinghardt'-

1) Bu kitâbe a) Kâzım, a.e., 164-165. S. de lâtin harfleriyle ve iki mısrâ'ı temâmen başka dürlü okunarak b) Sedad, a.e., 2. C., 13. S., bizim yukarıya yazdığımız şekilde münderiçdir. Kitâbe şimdi simsiyâh boyandığından fotoğrafında okunamıyor. Husûsî bir müessesede olmakla tebeşirlemek kaabil olamadı. Koyduğumuz resim eskiden çekilmişdir.

2) B.K.S.. 31. C., 355. S.

3) Bursa Hamamları, a.e., 29. S.

4) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Hamamları, gayr-ı matbû. 29. sıra.

5) Kâzım, a.e., 33. S.

6) B.K.S., 231. C., 63. S.

7) B.K.S.. 321. C.. 44. S.

8) B.K.S., 321. C., 125. S.

9) Klinghardt, a.e., 37-39. S., 41 ve 43 Abb.

429. b. R. : Eski Kaplıca 'umûmi manzarası

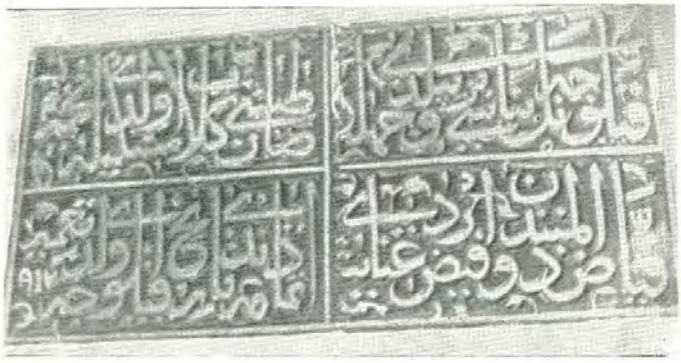

431. R. : Kitâbe

430. R. : Mahzen kapısı

dan nakledilmiş bir tekrarı mevcûddur [1]. Sedad Çetintaş'da bu hamam müstakıl bir yer işgaal etmeyip Eski Kaplıca bahsinde bir el krokisi olarak geçmişdir; mikyası yokdur [2].

Görüleceği üzre hamamın ilk yapısı biri çapraz, biri düz tonozlu orta büyüklükte iki kısımla, daha ufak mustatîl bir halvet ve bir helâdan mürekkebdir. Eski husûsîyetlerinden şimdi hiç bir şey kalmamışdır. Yukarıdaki 1026 târîhli vesîkadan, II. Sultan Bâyezid'in yapdırdığını öğrendiğimiz câmekân, inşâât ve eb'âdıyla da kendini belli etmekde ve bu hamamın çapını aşmakdadır, (432., 433. R.)[3].

Bu binalara XIX. 'asır ortalarında ba'zı otel odaları 'ilâve edilmiş olduğu (434. R.) deki, 1300 senelerinden evvel alınmış, bir fotoğrafdan anlaşılıyor [4]; bu fotoğrafta yalnız ön tarafta, ayrı ayrı, iki oda görlmektedir. Daha sonra

434. R. : Kükürtlü Kaplıcası eski resmi (90449 No:lu Sultan Hamid albümünden 1300 (1282) den evvel

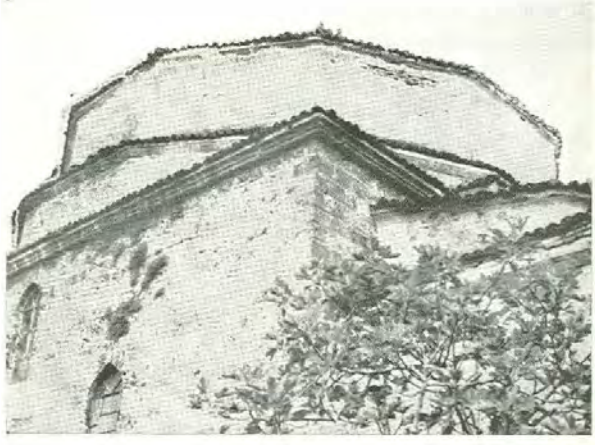

435. R. : Kükürtlü Kaplıcası camekânı garb cebhesi

1) Kemâl Ahmed Aru. a.e., 130-132. S., 132. R.
2) Sedad Çetintaş. a.e., 14. S., 18. R.
3) Sıcak hamam bizzat çalışmamıza imkân bırakmadığından bu da Yusuf Ömerli'ye havâle edilmiştir
4) Üniversite Kütübhânesi, Sultan Hamid Albümleri. 90449 No.

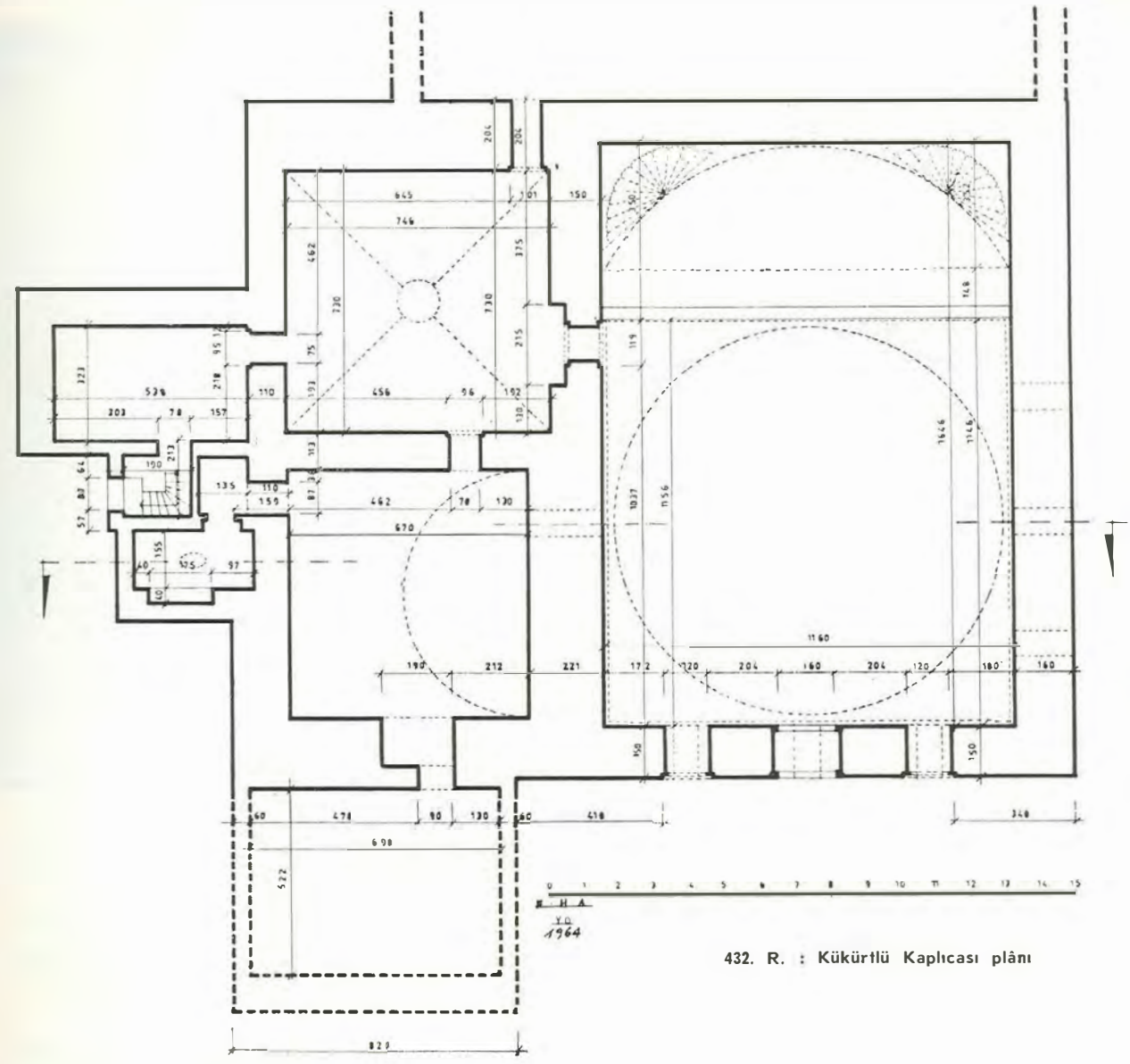

432. R. : Kükürtlü Kaplıcası planı

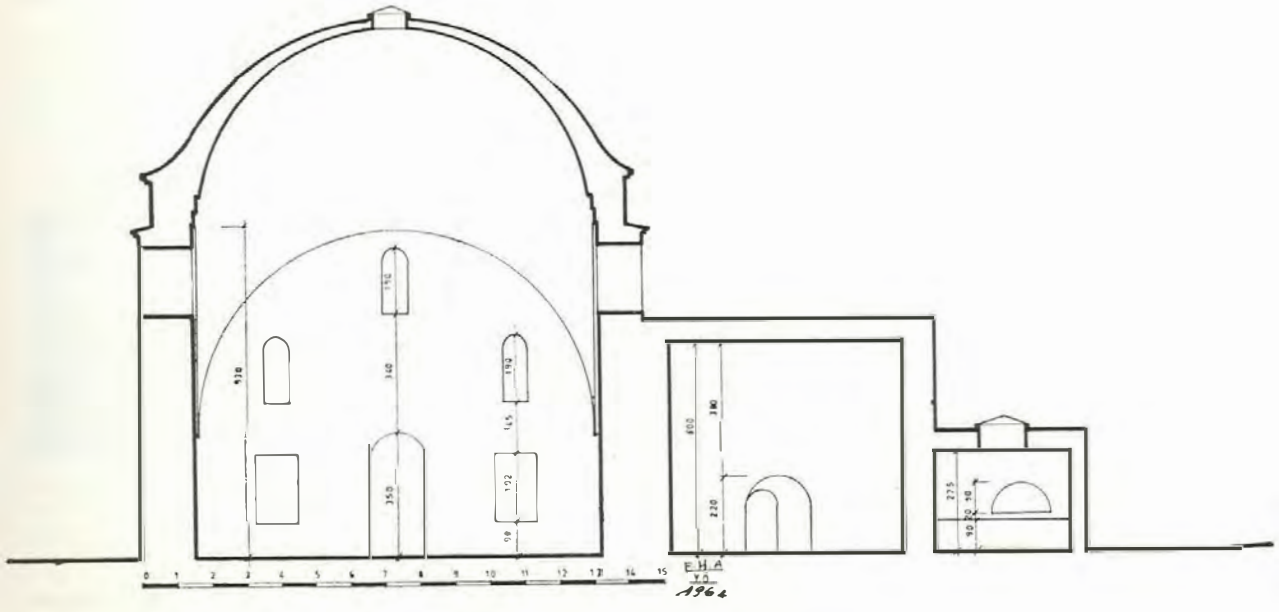

433. R. : Kükürtlü kaplıcası makta'ı

kaplıca fabrikatör Osman Efendi'ye intikaal etmiş ve otel, binâyı üç taraftan ihâta edecek sûrette büyütülerek ve şimâl tarafına tonozlu bir banyo halveti, cenubda uzun bir sıra banyolar dâiresi ilâvesiyle hamam tevsî' edilmişdir.

II. Sultan Bâyezid câmekânı duvarları ve kubbe kasnakları kesme taşla inşâ olunmuşdur. Sonradan kasnağa bir ikincisi oturtularak âdî kiremidle örtülecek derecede kubbe meyli azaltılmışdır, (435. R.). Bu resim garb tarafını göstermekte olup ikinci kasnağın dolgusunda eski mola kiremidlerinin kullanıldığı görüldüğünden kubbenin evvelce bunlarla örtülü olduğu anlaşılıyor. Soğukluğun silmelerle müzeyyen muhteşem bir kapısı varmış. Bunların teşkîl ettiği çerçevenin mühim bir kısmı, ahşab odaların birinci kat döşemesinin yukarısında kalmışdır. Bu kapının üst hizâsında taban oturtacak taş konsollar görüldüğüne göre, evvelce bir de saçak mevcud olduğu meydana çıkmaktadır.

19 — Nalıncılar Hamamı :

Bursa çarşısında, Tuz Pazarı'nda büyük ve güzel bir çift hamamdır. Her tarafı sokakdır. Hüdâvendigâr Gaazînin eseridir; câmi' bahsinde dercettiğimiz vakifyeden, evkaafına îrâd olarak yaptırdığını anladığımız (Bursa şehrinin vasatındaki iki büyük hamam) budur.

Bu hamamı, Bursa hamamları risâlesi, Kâmil Kepecioğlu'nun gayr-ı matbû' eserinden her nasılsa lisânını pek az bozarak hemen 'aynnen almışdır. Bu ma'lûmâta göre hamama (Hüdâvendigâr, Galle Pazarı, Nalıncılar, Postalcılar, Tahıl Pazarı) isimleriyle anılır. Yıldırım Bâyezid'in oğlu Süleyman Çelebi bu hamamda 'ayş ü 'işret edermiş. Çelebi Sultan Mehmed, şehirde altıyüz kapı halkından başka kuvvet olmadığını ve ağabeyinin bu mest hâlini öğrenince Amasya'dan hareket etti. Bu kuvvetin Sakarya'yı geçtiğini itsihbâr eden Süleyman Sübaşı, bu hamamda Çelebi'yi haberdâr etti. Hükümdârın ve şehrin rahatını kaçıran Süleyman Bey'e bundan dolayı, (Karışdıran)[1] lâkabı verilmiştir[2] 816 (1412) de Bursa'yı muhâsara ettiği sırada Karamanoğlu Mehmed Bey, Yıldırım Bâyezid'in kemiklerini mezarından çıkarıp Hisar hâricinde kalan hamamın külhânında yakmak sûretiyle, hıncını alabilmişdir[3].

Bu hamamın üzerine geçmiş mu'âmeleler sicillerde görülmekdedir :

1 — 944 senesindeki bir kayıdda *"Mütevellî nâibi 'Alâüddin Halîfe bin ül-merhûm Turgud'a Hüdâvendigâr vakfından Sûk'ul-Ga'le'de iki hamamı yevmî 42 akçeye kiralaması hakkında"* izin vermekdedir[4].

2 — 14 Muharre m980 (27 Mayıs 1572) târîhli bir dîğerinde *"Gaazî Hüdâvendigâr vakfından eski Galle Pazarı'nda hamamın on sekiz bin akçeye ta'mîrine"* karar verilmişdir[5].

3 — Evâsıt-ı Safer 1041 (Mart 1631) târîhli sicilde, *"Sultan Murâd-ı evvelin* وصدالجبلر *Posdalcılar Hamamı dimekle ma'rûf hamamın kadınlar câmekânı bir mikdar süflî olup nisvan tâifesi hamamın içerisinden taşra na'leyn ile çıkdıklarında üç dört kademe aşağı inmeğe muhtac olmağla ba'zısı nice def'a düşüb mecrûh oldıklarından bir zirâ' mikdârı doldurulmasına cem an 9150 akçe sarfıyla..."* denmekdedir[6].

4 — 1206 Evâsıt-ı Rebî'ül-Evvel (Teşrin-î Sânî 1791) *"Hüdâvendigâr vakfından Bâzar-ı Milh'de Bostalcılar Hamamı dimekle 'arîf ricâl ü nisâya mahsûs çifte hamama cereyan iden Maksem-i Gökdere'den bi-hakkın müfrez merhûm-ı müşârünileyhin hamam-ı mezkûre ta'yîn ve tahsîs eylediği beyn'el-ehâlî Timür Oluk suyu dimekle ma'rûf ve meşhûr âb-ı lezîzin mecrâsına bast olunan kanavât mürûr-i ezmân ile müşrif-i harâb olub bir vechîle cereyan itmediğinden mâ'adâ hamâm-ı mezkûr dahî bundan akdem kazâen muhterik olub vakf-ı şerîfin îrâdına kesr ü noksan tertîbi nümâyân oldığından kaymakam-ı mütevellî Elhac Osman'ın izni ile hamam-ı mezkûr led'el-keşf ta'mîr ü termîme mübâşeret olınub lâkin derûn-ı maksemde vaz' eylediği oluğu tecdîd ve mecrây-ı mezkûr dahî ta'mîr ve termîm olmagla mecrây-ı mâ-i mezkûrun ibtidâ-i mansabından nihâyetine varınca mesâha olındıkta cem'an iki bin sekiz yüz yetmiş dört zirâ' olub beher zirâ'ı üçer kuşaklı ta'bîr olınur künk ile üçer künkden cem'an sekiz bin altı yüz yirmi iki künge bâliğ beher künk dahî cem' levâzımıyla kırkar akçeden cem'an 344880 akçe ve mâ-i mezkûre mazarrâtı olan câbîyeleri men ü def' olunması bâbında fermân"* denmekdedir[7].

Bu hamam 1927 senesine kadar çalışmış, son müste'ciri denizde boğuldukdan sonra terk edilmiş ve satılmışdır. Şimdi erkekler tarafının hamam kısmı mevcûd, fekat câmekânı temâmen yıkıkdır. Kadınlar ciheti ise külliyen harâbdır. Garba düşen erkekler tarafında bir şeker i'mâlâthânesi çalışmakda, kadınlar kısmının hamam ve ılıklığında bir dökümhâne, soğuklukda bir deri mağazası bulunmakdadır. Dökümhâne harâbe hâlindedir. Kubbelerden şarkda olanı çökmüşdür. Kadınlar soğukluğunun çatısı ve direkleri yerindedir. 50 m. boyunda ve 28 m. eninde olan bu

1) Bu Karıştıran Süleyman Bey daha uzun müddet yaşamış ve vazîfe görmüş, İstanbul muhâsarasında büyük hizmetleri sebk etmişdir. İstanbulun ilk Sübaşı'sı odur. Murâdiye'de türbesi yanında mektebi ve vakıfları vardır.

2) a) Bursa Hamamları, a.e., 47. S., b) Hammer hamamdan bahsetmeden, Süleyman Çelebi'nin 'işret 'âlemini yazmaktadır; a.e., 99. S.

3) Hammer, a.e., 119 S.

4) B.K.S., 45. C., 229 S.

5) B.K.S., 113. C., 160. S.

6) B.K.S., 243. C., 122. S.

7) B.K.S., 1206 sene. 22. S.

bahlara kadar avlu vardır. Binânın tûlü 39.70 m., büyük kolun arzı 10.90 m. dir. Kısa kol bitişik olduğundan ölçülemiyor. 'İmâretin şekli hakkında (346 R.) bir fikir verebilir. Duvarlar 90 sm. dir. Şimdi bu binânın da çatısı çökmüş, harâbe hâline gelmişdir. İçinde tavuk besleniyordu. Ortada birinci kapının üstünde kitâbe olup ince sülüsle altı satır üstünedir;eb'âdı 70 × 70 dir.

1 — Emîr'ül-Mü'minîn İmâm'ül-Müslimîn Halîfe-i Resûl'ül-'âlemin Şevketlû
2 — Kudretlû Gaazî Sultan Abd'ül-Hamîd Han-ı Sânî halled'a-Llâhü Hilâfetehû
3 — Ve Saltanatahû Efendimiz Hazretleri ecdâd-ı me'âlî-nijâd-ı Hümâyûnlarından
4 — Cennetmekân Hüdâvendigâr-ı Gaazî Hazretlerinin cümle-i müberrât-ı
5 — Seniyyelerinden olan bu 'imâreti tecdîden inşa buyurmuşlardır

Fî 12 Receb 1324 *Fî 19 Ağustos 1322*[1]

'İmâretin (Eylül 1906) da (tecdîden inşâ) edilerek Sultan Hamîd cennetmekânın 30. cülûs sene-i devriyesinde küşâdının yapıldığı anlaşılmakdadır. 19 Ağustos 1322 Rûmî günü de 1 Eylül 1906 milâdîye tekâbül eder.

22 — İ z z ü d d i n Z â v i y e s i :

Hüdâvendigâr Devri 8. sıra numarasında gösterilen Pınar Başı'ndaki câmi'in yanında idi[2]. Bânînin hüviyeti câmi'de yazılıdır. Mevkuufâtı da câmi' ile müşterekdir. Kanûnî devrinde yazılmış bir Bursa evkaaf defterinde[3] *"Kariye-i* بادرغه *(Badırga)*[4] *Orhan Bey'den İzzüddin mescidine ve zâviyesine vakf imiş Kadîmden vakıfdır didiler Vakıfnâme-i şer'iyesi var deyû kaydolunmış Der Defter-i Köhne El'ân mukarrer vakıfdır*

Hâne 6, mücerred 2, çift 2, gılmân-ı vakf-ı mezkûr (burada 12 isim yazılıdır) *Mezkûr kâfirler Hacı İzzüddin Zâviyesi'ne vakıfdır Altışar müd buğday ve ikişer müd arpa virirler imiş El-haletü hâzihî zâviye bi'l-külliyye mescid olup mahsûlât-ı zâviye mescide sarf olınur"* denmektedir. Vesîka bir köyün ne şartlarla vakfedilip, nelerinin tahsis edildiğini ve mescid ile zâviyenin vakfının müşterek olduğunu ve ekseri birbirine girift hâle geldiğini vuzûhla göstermesi i'tibâriyle mühimdir.

23 — S e y y i d N â s ı r Z â v i y e s i :

Pınar Başı'nın cenûb yamaçlarında, 'aynı isimdeki sokakda, ulu bir servinin yanında moloz taşıyla yapılmış ufacık bir odadır. Seyyid Nâsır Bursa'ya ilk gelenlerdindir[5]. Güldeste Sultan Murâd zemânında olduğunu tasrîh ediyor[6]. Kabir taşları varsa da yazısızdır. Hangisinin Seyyid Nasır'a 'âid olduğu bilinmiyor. Kâzım Baykal ve Güldeste burada Şihabüddin isminde bir tüccarın 855 de mescid yapdırdığını söylemektedirler. Halbuki 10 Şa'ban 1027 (6 Ağustos 1618) târîhli bir vesîkada *"Kutb'ül-'ârifîn Esseyid Nâsirüddin kaddese sırrehu'l-hatîr hazretlerinin binâ eylediği mescid..."*[7] denmekdedir. İhtimâl ki tüccar mescidi Seyyid Nâsır nâmıyla vakfetmişdir, ve yâ bir iltibas olmuşdur. 4 Safer 1082 (12 Şubat 1671) târîhli sicilde *"Seyyid Nâsır vakfı mütevellîsi ve türbedârı Hacı-zâde Mustafa Dede, merhûmun türbesi ve mescid-i şerîfi ve ekser mevâzı'ı harâb olub türbe ve mescid ve bir tahtânî oda bir matbah ve sâire mevâzı'ı müceddeden 'imâret ve meremmet olınduğı müşâhede olundukta 69670 akçe ile ta'mîr olunduğu ve civârındaki bağının kirizme idilüb tut eşcârı gars edildiği"* tescîl olunmuştur[8].

Bu kayıddan da, zâviye ve mescidin 70 bin akçe sarfı lâzım gelecek bir ehemmiyette ve, 'aynı zemânda, eski bir te'sîs olduğu anlaşılmakdadır. Şimdiki hazîn bir tek odasıyla eski ma'mûrenin bir nisbet ve 'alâkası kalmamışdır.

G — B U R S A T Ü R B E L E R İ

24 — H ü d â v e n d i g â r T ü r b e s i :

Câmi'in şimâl-i garbîsindedir; tam bu köşenin hizâsından başlar, (350. R.). İlk yapısından bir şey kalmamışdır, yalnız bir devirde tahkîm için yapılan pâyendeler mevcûddur. Bu üç pâyende, bu günkü duvarların hâricî yüzleriyle bir hizâda olduğundan, eski şimâl cebhesinin bu tûlde olduğuna işâret teşkîl etmekdedir. Hâric ve dâhilden bir murabba' olan yapının da, temâmen eski temellere istinâd ettiği, yine bundan, istidlâl olunur. Yalnız içeride sekiz

1) Kitâbe, Kâzım. a.e., 164. S. de, lâtin harfleriyle ve bir kelime eksiğiyle derc edilmişdir.

2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Zâviyeleri, gayr-ı matbû', 63. sıra.

3) Ömer Lutfi Barkan. a.ma., 352. S.

4) Mezkûr makaalede münderic olmayıp yeri açık kalmışdır. Câmi' bahsinde de yazdığımız bu kariyenin ismi (Mes. Y. K. 112. S.) Badırgadır. Buraya da tarafımızıan ilâve edilmişdir.

5) Kâzım, a.e., 74. S.

6) Belîğ Efendi, a.e., 215. S.

7) B.K.S., 232. C., 30. S.

8) B.K.S., 295. C., 87. S.

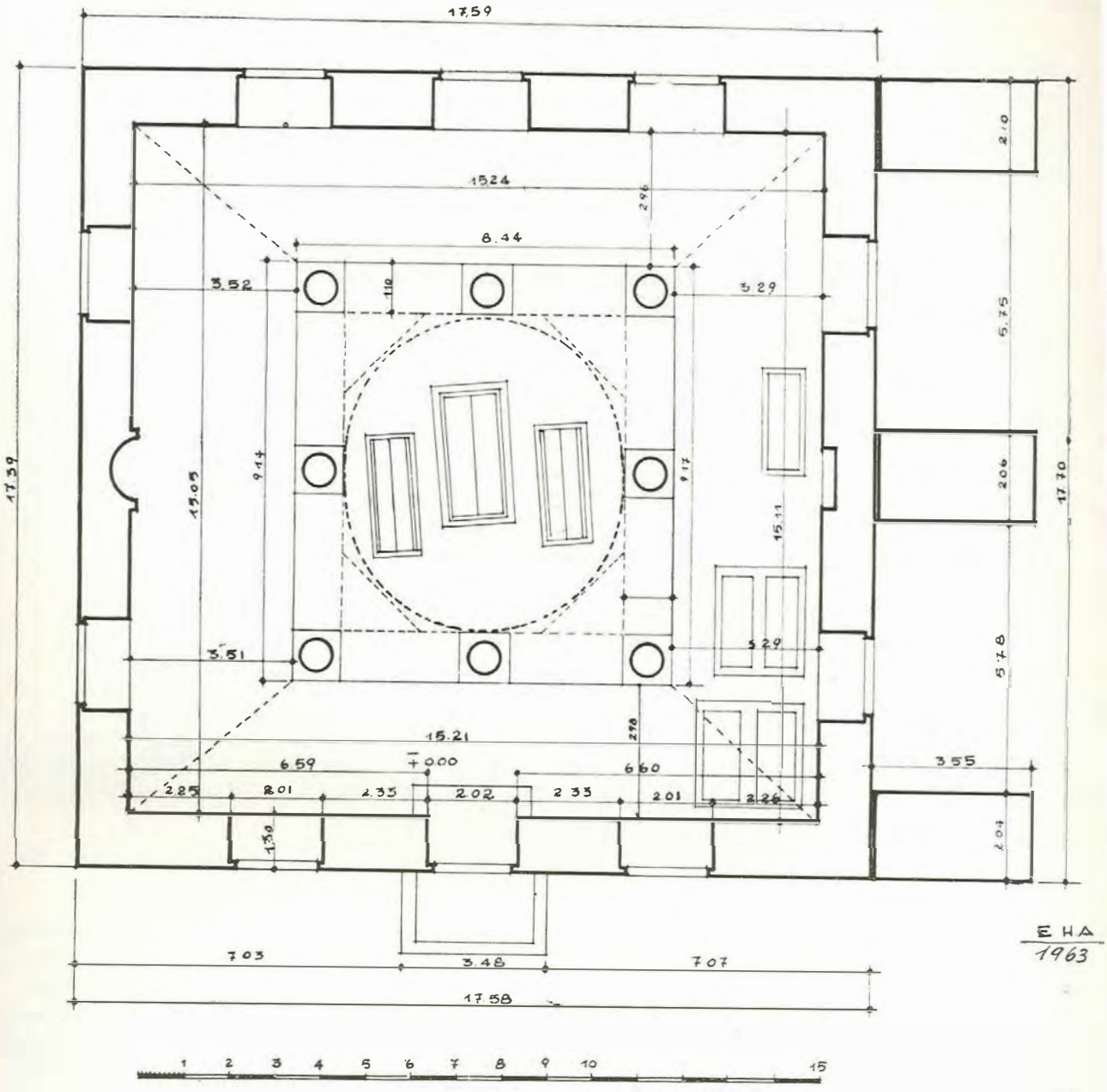

442. R. : Hüdâvendigâr Türbesi plânı

direğin teşkîl eylediği dört köşenin dılı'ları birbirine müsâvî olmayıp bir kenar diğerinden 70 sm. farklıdır. Kubbe de bu yüzden hafifçe beyzîdir. Ayrıca şimâl koridoruyla cenûbdaki arasında 23 sm. fark vardır (442. R.). Tam mihverde olan kapı ve karşısındaki pencere ile, orta direk bir hat üzerinde değildir. Halbuki Sedad Bey [1] ve, ondan naklen [2] Gabriel, her üçünü bir mihver üstünde göstermişlerdir. Binâ tecdîd olunduğu zemân tatbîkat daha düzgün olduğundan, bu hatânın ilk yapıda vâkı' olduğunu ve temellerden istifâde için ona uyulduğunu zannederiz. Mezkûr müelliflerin resimlerinde, kubbenin etrâfındaki tonozlar kasnağa doğru çukur şekilde gösterilmişdir. Yerinde akıntı dışarı oldukdan başka inşâât kaa'ideleri böyle bir şeye müsâ'id değildir. Kubbe eteğinde sular toplanır ve akamaz, (443. R.). (444. R.) foto hakıykati tesbît etmekdedir. Türbenin bir mihrâbı varsa da kıble istikaameti câmi'dekinden de münharifdir. Fekat sandukalar mâilen konduğundan hakıykıy kıblcye uymakdadır. Türbenin ihâta duvarı kapısının üstünde bir demir çerçeveye yerleştirilmiş mermer üstündc, ta'lık yazılı bir ta'mîr kitâbesi vardır:

١ — خديو غزا پيشه سلطان مراد
٢ — شهيد مبشر بلا ارتياب
٣ — بو شاه ملك خصلة وعادلك
٤ — ديدم كوردوكوم برله تاويخى

شه‌داد كستر خداوندكار
ولى منقبت ظل پروردكار
اولنجه‌در تربه‌سى استوار
زهى سقف باب خداوندكار[3]

١١٥٤

1) Sedad Çetintaş, a.e., 2. C., 1. lev.
2) Gabriel, a.e., 62. S., 24. fig.
3) Kitâbe, Ahmed Tevhîd, ilk Altı Pâdişahımızın Bursa'da Kâin Türbelerinden Hüdâvendigâr Sultan Murad Hân-ı Evvel'in Türbesi, T.O.M, 1051. S., ve Kâzım Baykal, a.e., 28. S. (lâtin harfleriyle neşrolunmuşdur.

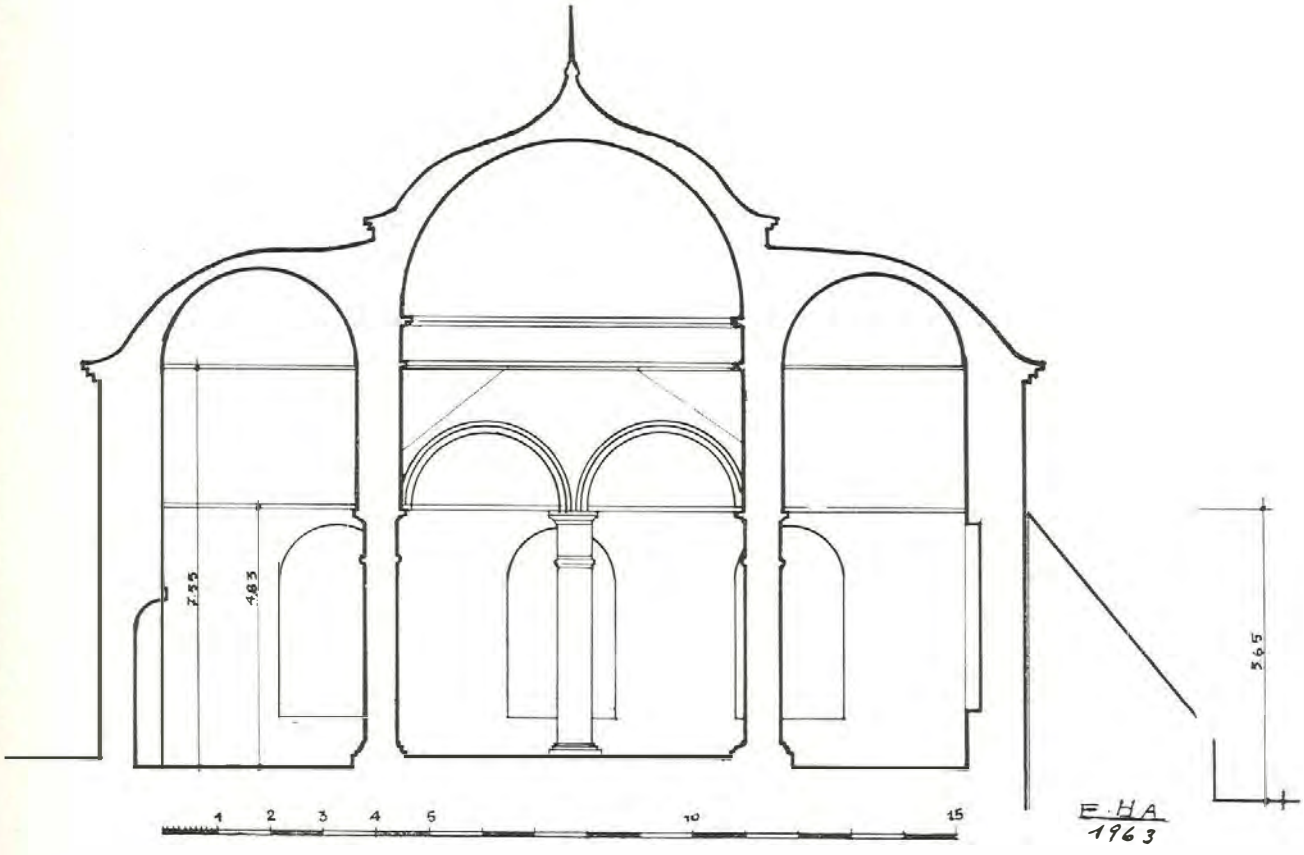

443. R. : Hüdâvendigâr Türbesi makta'ı

Ta'miye mûcibince, bir 'ilâvesiyle 1154 gösteren bu târîh kıt'ası bir çatı ve yâ saçağın inşâsını bildiriyor. Bir saçak için fazla bir zahmet.

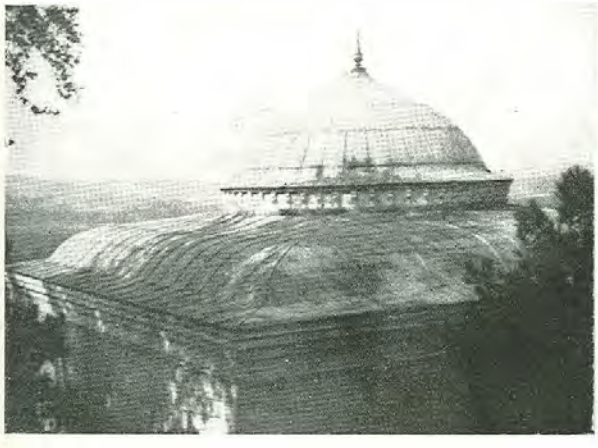

444. R. : Hüdâvendigâr Türbesi kubbesi

Yazdığımız devri 'alâkadar edecek başka bir mi'mârî ve inşâî husûsiyet yoktur. Türbede 8 kabir vardır. Pirinç parmaklık içindeki sanduka koca Gaazî Hüdâvendigâr'ındır. Bir tarafında bir torunu, Süleyman Çelebi, obir cihetde, Yıldırım'ın küçük iken ölen oğlu dîğer Mûsâ Çelebi medfundur. Pencerenin yanında Hüdâvendigâr'ın oğlu Ya'kûb Çelebi,[1] sonra Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan ve 910 (1504) de Kefe vâlîsi iken vefân eden II. Sultan Bâyezid'in oğlu Şehzâde Mehmed gömülüdür. Bu son ikisi Tevhîd Bey'in makaalesinde yazılı değildir; son bulduğumuz vesîkalardan anlaşılmışdır. Bir sicilde, *"Gaazî Hüdâvendigâr Türbesi'nde merhûm Sultan Mehmed rûhiçün tilâvet olunan eczâ..."* denmekdedir[2]. Evâsıt-ı Rebî'l-evvel 979 (Ağustos 1571) târîhli bir dîğerinde

« سلطان محمد بن بايزيد المدفون فى تربه الغازى خداوندگار... »

meşrûhâtı vardır[3].

Tevhîd Bey'in makaalesinde bu türbedeki teberrükâtın bir listesi verilmektedir. Kosova zaferi ve Gaazî'nin şehîd mertebesine erişmesi bütün müsliman memleketlerinde büyük bir şükrân ve 'alâka dalgası hâsıl etmiş ve, o zamanın en büyük İslâm devletlerinden olan Mısır'ın sultanı Berkuuk, bir altın kakmalı şamdan, buğday konulan büyük bir tas ve 30 cüz'üden mürekkeb bir Kur'an-ı Kerîm göndermişdir. Tevhîd Bey elli sene evvel bu otuz cüz'üden yalnız üçünün kaldığını ve her birinde Sultan Berkuuk'un " تربه المرحوم الشهيد مراد بك " e vakf olunduğunu gösteren meşrûhâtı bulunduğunu yazıyor. Bundan başka 1) Hasan bin Abdullah ketebeli altın ile yazılmış

1) Kâzım, a.e., 28. S.
2) B.K.S., 35. C., 130. S.
3) B.K.S., 14. C., 95. S.

419 târîhli muhteşem bir Kur'ân-ı Kerîm ve 2) Osmanlı yazısı ketebesiz bir mushaf-ı şerif, 3) Sakal-ı şerîf 4) Bilecik Kal'esinin kilit ve anahtarı, 5) Hüdâvendigâr'ın zırhı, 6) Hırkası, 7) Serpûşu, 8) Ceylân derisinden seccâdesi. 9) Büyük kıt'a eczâ-i şerîfe, 10) Fârisî Ahmed bin Ali'yy'ül-mülekkab bi-Celâl-i Semerkandî ketebeli Kur'an-ı Kerîm, 11) Mahmud ketebeli büyük bir Kur'ânı-ı Kerîm, 12) Noksan bir dîğeri, 13) Mubârekşâh Suyûfî ketebeli [1] 744 de Kahire'de yazılmış bir Kur'ânı Kerîm, (büyük rahleye çivilenmiş olduğu yazılıdır), 14) Sokullu'nun vakf ettiği bir İran mushafı, 15) Ketebe ve târîhsiz dîğer bir Kur'ân-ı Kerîm. Bu teberrükât bir türbenin hulliyyâtıdır; oraya taşıdıkları rûhânîyet kaybolduktan sonra da binâ artık türbelikten çıkmış demekdir.

H — SARAY

25 — Saray

Kâtib Çelebi: *".... Bursa kurbünde ve Edirne'de Dâr' üs-saltana binâ itmişdir"* [2]. Bu saray Kal'e İçindeki ma'lûm yerinde olup Orhan Gaazî Devri'nin oradaki eserleri bahsinde eski haritası konmuşdu. Burada Hüdâvendigâr'ın ne yaptırdığına dâir ma'lûmat yokdur. Ancak ona muhakkak bir hisse ayırmak lâzım geldiği âşikârdır. Hiç değilse oğlu Yıldırım Bâyezid'e Devletşâh Hâtun'u alırken yaptırdığı büyük düğüne lâyık olacak bir dâire olsun 'ilâve etmişdir.

DİMETOKA

26 — Abdal Cüneyd Zâviyesi:

Murâd-ı Hüdâvendigâr, Abdâl Cüneyd'e şehir civârında bir yer vererek, gelen giden için bir zâviye kurmasını şart eylemiştir. 890 (1485)[3] ve Kanûnî Devri'ndeki [4] iki tahrîr defterinden birincisinden Cüneyd'in oğullarının kızı ikincisinden torununun kızının zâviyeyi idâre ettikleri anlaşılmakdadır.

EDİRNE ESERLERİ

27 — Edirne Hüdâvendigâr Câmi'i:

Evliyâ Çelebi ve Cihânnümâ ve Enîs'ül-Müsâmirîn'de bahsolunduğu hâlde, vakıf kayıdlarında doğrudan doğruya bir Hüdâvendigâr Câmi'i yokdur. Vakıf kuyûdâtı vakfı ta'yîn eden nâmına açılır. Halbuki, aşağıda görüleceği üzre, Hüdâvendigâr'ın, kiliseden tahvîl ettiği câmi'in evkaafını Yıldırım ta'yîn eylediğinden Hüdâvendigâr nâmına görülmemektedir.

Evliya Çelebi *"En kadîm ma'bed Hacı Bektaş Velî izniyle ve üç yüz fukarasiyle buraya gelen ve Hızırlık nâm mahâlde mihmân olan Şeferşâh'ın binâ ittirdiği mesciddir ki ba'd'el-feth Murad Gaazî Hüdâvendigâr anı tevsî' idüb câmi-i Hüdâvendigâr tesmiye itmişlerdir Edirne ehâlisinin zu'munca Gaazî Hüdâvendigâr Kos Ova'da şehîd oldukda vükelâsı kalbini Edirne'ye getirüb bu Hızırlık'da binâ ittirdiği câmi'-i sagıyrde defnittiler Amma yanlış bir zehâbdır"* [5], dedikden sonra, kendi efendisi Melek Ahmed Paşa ile Murad Han'ın meşhedinin ta'mîrinde bulunduğunu hikâye ediyor. Evliyâ câmi' için şehrin hâricindeki Hızırlık mevkı'ini gösterdiği hâlde Cihannümâ yerini belirtmeden *".... Ve dahî Edirne'de bir 'imâret ve câmi'..."* binâ ettiğini yazar [6]. Enîs'ül-müsâmirîn ise, şehrin merkezinde bir Hüdâvendigâr binâsı câmi' göstermekdedir: *"Biri dahî yine dâhil-i Hisarda Halebî dimekle ma'rûf olan câmi'-i şerîfdir ki kilise tarzında dört kemer üzerinde bir kubbe vardır Zâhir budur ki bu şehirde ibtidâ cum'a namazı bu câmi'-i şerîfde kılınub bundan kadîm bir ba'bed olmaya Halebî nâmına şöhretine sebeb zemân-ı sâbıkda medresesine Halebî dimekle ma'rûf bir kimesne müderris olmasıdır Minâresi yokdur Heman bir köşesinde ahşâbdan bir me'zene binâ itmişlerdir Bu câmi'in ve sâlif'üz-zikr kilise câmi'inin* [7] *hîn-i fetihde câmi' oldukları zâhir-i hâl delâleti üzere mukarrer iken ikisinin dahi mu'arrifleri ta'rîflerini Edirne Fâtihi olan Murâd Hân-ı Gaazî nâmına okumayıb Yıldırım Hân nâmına okıdıkları gaaliba vazîfeleri anın vakfından vâsıl olduğı içündir amma bu dahî*

1) Büyük hattatlardandır. Yazısı nâdirdir.
2) Kâtib Çelebi, a.e., 681. S.
3) Tayyib Gökbilgin, a.e., 174. S.
4) Ömer Lutfî Barkan, a.ma., 338. S.
5) Evliyâ, a.e., 3. C., 430. S.
6) Kâtib Çelebi, a.e., 684. S.
7) Fâtih Sultan Mehmed bir kiliseyi yıktırıp, 6 kubbeli bir câmi' yaptırmıştır: Bk: Ekrem Hakkı Ayverdi, Fâtih Devri Mimârisi, 67. S., (Kilise Câmi' nâmıyla). Enîs'ül-Müsâmirîn müellifi, daha evvel bahsetmiş olduğu, bu esere 'atıf yapmakdadır.

garîbdir ki bunlar Yıldırım Hân Câmi'inden kırk sene mıkdarı mukaddem câmi' olmışiken Sultan Murâd-ı Gaazî bunlara evkaaf ta'yîni ile mukayyed olmıya El-ilmü ind'a-Llâhi Te'âlâ [1].

Edirne Târîhi müellifi Örfî Ağa'nın rivâyeti de bu meâldedir; ayrıca, 1164 zelzelesinde câmi'in harâb olup, etrafı da hristiyan evleri olmakla, metrûk kaldığını bildirmişdir [2]. Bâdî Efendi Halebî Câmi'inin Hisar içinde Keçeciler Kapısı dâhilinde Kemer Havlu Mahâllesi'nde Keçeciler Kapısı Caddesi'nin 38 numarasında olduğunu ve câmi'e evvelce Ayasofya dendiğini kaydetdikden sonra Enîs'ül-Müsâmirîn ve Örfî Çelebi'nin, vakfının Yıldırım tarafından ta'yîn edildiği ve sâire hakkında verdikleri ma'lûmatı tekrarlamakdadır. Yine 'aynı esere nazaran, Halebî tesmiyesine sebeb II. Sultan Murad'ın bu câmi' avlusunda yaptırdığı medreseye Sirâcüddin Mehmed bin Ömer Halebî'yi müderris ta'yîn etmesidir. Câmi' 1164 Remazan (1751 Temmuz - Ağustos) undaki zelzeleden harâb olmuş, enkaazı Mirlivâ Hakkı Paşa tarafından Hızırlık istihkâmında kullanılmış imiş [3]. Hüdâvendigâr tarafından câmi' yapıldığı hâlde bu câmi'in tam takım vezâifi Yıldırım vakfından ta'yîn edilmişdir. Bunlar da hatîb, imam, müezzin, kayyım, devirhân, ser mahfil, tekrar iki devirhân, müezzin-i selâ, ihlâshân ve vâiz-i cum'adır [4]. Zâten Edirne fâtihinin o şehirde bir câmi'i olmaması 'aklın kabûl edeceği şey değildir. Bu kayıdlardan belki Hızırlık ve Kal'e içinde de iki Hüdâvendigâr câmi'i bile mümkin görünmektedir [5]. Hızırlık Câmi'inden zemânımıza bir isim dahî intikaal etmemişdir. 1928 senesinde, Edirne'ye ilk gidişimizde, şehrin en eski câmi'ini sorduk; bize, kal'e içinde Halebî Câmi'i idi, lâkin şimdi bir şey kalmadı, yıkıldı dediler idi.

28 — Malkoç (Mihalkoç) Bey Câmi'i:

Bâdî Efendi yazma eserinde [6] Sultan Bâyezid Caddesi'nde 5 No.lu 'arsada olduğunu ve XX. 'asır başında temâmen yıkılmış bulunduğunu bildirir ve bânînin Sıvas vâlîsi (Sancak beyi olacak) iken 804 de esîr düştüğünü ve serbest bırakıldıkdan sonra, vefât ettiğini 'ilâve eder.

Halbuki Rıf'at Osman Bey, 25 sene kadar sonra, câmi'in mevcûd olduğunu beyân eylediğine göre [7], bu arada ihyâ edildiği anlaşılıyor. Fekat bu da uzun sürmemiş 1940'larda ise mahallenin adı dahî değişerek Hacı Murad olmuştur [8]. Bu gün câmi'den eser yokdur. 787 de vefât edip Gebze'deki türbesine defnedilen, Malkoçoğlu Mehmed Bey'in bu zâtın oğlu olması muhtemeldir.

29 — Yahşî Fakıyh Mescidi:

Bâdî Efendi Câmi'in Hisar'da eski Yahşî Fakıyh Yeni Hırıstos Mahallesi'nde Balık Pazarı Caddesi 66 No: da, Çuhacılar Hamamı bitişiğinde olduğunu ve XX. 'asır başında yerinde bir kahve bulunduğunu yazıyor [9].

Kal'e içinde 'aynı isimde bir mahalle olup sonradan değiştiğini Rıf'at Osman yazmakdadır [10]. Câmi'in vakıf tahrîr defterlerinde zikri geçmekdedir. Kayıd şöyledir: *"Vakf-ı mescid-i Yahşî Fakıyh der dâhil-i Kal'e-i Edirne Ber mûcib-i vakfiye Mezbûr vakfiyede ba'zı dükkânlar ve evler zikrolunmış sonradan harıyk vâkı' olıcak tebdîl ve tazyîk olınmış mevcûd olan vakfiyeye tatbıyk mümkin olmadı..."* [11] dendiğine göre yangının, daha bu defterin yazıldığı 890-900 arasında asıl vakıfda tebeddülâta sebeb olduğu anlaşılmakdadır

920 târîhli başka bir tahrîr defterinde, Yahşî Fakıyh veled-i Dânişmend isminde olan bu zâte, 777 (1375) de Murâd-ı Hüdâvendigâr'ca bir takım kariyeler ve çiftlikler temlîk ve vakf edilmiş olmasından, Yahşî Fakıyh'in o devirde yaşadığı sâbit olmaktadır [12].

30 — Hüdâvendigâr 'İmâreti:

Hüdâvendigâr'ın bir de 'imâret yaptırdığını Cihannümâ'dan öğrenmekteyiz [13]. Ancak bunun yeri dahî ma'lûm değildir.

1) Abdurrahman Hıbrî Efendi, Enîs'ül-Müsâmirîn, kütübhânemizdeki müellif hattı nüshası, 8/B yaprak.

2) Örfî Ağa, Edirne Târîhi, yazma, kütübhânemizdeki nüsha 31/a.

3) Bâdî Efendi, Riyâz-ı Belde-i Edirne, yazma, Bâyezid Kütübhânesi, 10391, 8. sıra, 38. S.

4) Ev.K.K., 10 No:lu Küçük Evkaf Kapı Ağası defteri, 562. S. (Yıldırım vakıfları miyânında).

5) Bâdî Efendi, (a.e., 61. S., 137 sıra) da Hüdâvendigâr tarafından Tahta Kal'e'de küçük Eski Câmi' adıyla başka bir mescid daha yapıldığını ve 1164 zelzelesinde yıkıldığını bildirmekdedir. Ancak ne evkaf kuyûd-ı kadîmesinde, ne de bir başka menba'da kaydı bulunamadığından dercinden sarf-ı nazar ettik.

6) Bâdî Efendi, a.e., 68. S., 123. sıra.

7) Rıf'at, a.e., 30. S.

8) Osman Peremeci, Edirne Târîhi, İstanbul 1940. 326. sıra.

9) Bâdî Ef., a.e., 30. S., 57. Sıra.

10) Rıf'at Osman, a.e., 22. S.

11) Tayyîb Gökbilgin, a.e., 176. S.

12) Tayyîb Gökbilgin. a.e., 175. S.

13) Kâtib Çelebi, a.e., 684. S.

31 — Yahşî Fakıyh Hamamı :

Bir az yukarıda câmi'ini kaydetdiğimiz Yahşî Fakıyk'in bir de hamamı olduğu 'aynı tahrîr defterinden anlaşılmakdadır. " حمام درقرب سوق الحرتين حاصل فى شهر ٣٥٣ " şeklinde ifâde edilen bu hamam bu gün mevcûd değildir. Suk'ül-Hırkıyn'ın [1] nerede olduğu ma'lûm değildir; Kal'e civârında olması melhûzdur.

32 — Saray :

Bu günkü Saray İçi denilen Tunca kolları arasındaki Saray (Serây-ı cedîd-i 'âmire) dir; II. Sultan Murad'ın son günlerinde başlanmış, Fâtih tarafından inşâ edilmişdir. Edirne Fâtihi Sultan Murad'ın sarayı, Selîmiye Câmi'i 'arsasının şimâl tarafıyla, şimdiki askerî te'sîslerin işgaal ettiği sahâda olsa gerektir. Enîs'ül-Müsâmirîn Selîmîye'den bahsederken *"Bu câmi'-i şerîfin 'arsası Serây-ı Atıyk'den ifrâz alınmışdır"* demekdedir [2].

Cihannümâ da 'aynı sahifesinde, Sultan Murad "... *Edirne'de Dâr'üs-Saltana binâ itmişdir*" sözleriyle sarayı bildirmekdedir.

Evliyâ'da şu ma'lûmat vardır; *"Edirne şehrindeki Selâtîn-i Osmâniye sarayları evvelâ Selim Han Câmi'i kurbinde KavakMeydanı nâm mahalde Eski Saray Edirne fâtihi Gaazî Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın ibtidâ-i fetihde binâ eylediği saraydır Eski Edirne kıralları Manyas kapusu kur-binde sâkinler imiş ba'de bu Eski Saray'ı Mûsâ Çelebi tevsî' idüb kal'e misâl burc u bârûsunı bir sûr-i 'azîm gibi binâ ittirdi Dâiren mâdâr beş bin adım ihâta ider şekli murabba'dan tûlânîce bir mihman serây-ı sultânîdir Duvarlarının kaddi yirmi zirâ' olub cânib-i şimâle açılur bir 'aded demir kapusu vardır Bâ'de Süleyman Han Engürüs seferine rağbet itmekle bu sarayı ve Yeniçeri odalarını i'mâr idüb kırkbin Yeniçeriyi âmâde iderek altı bin gılmân-ı hassayı bu sarayda oturtmak üzere bu serây-ı atıykı divânhâne-i 'âliler ve Has Oda büyük küçük Hazîne Kiler Doğancılar Seferliler odalarıyla âbâdân itti amma bağ ve bağçesi yokdur Lâkin âb ü hevâsı zemîni mürtefi' olmakla lâtif ve mu'tedildir târîh-i binâsı 767 senedir âsitâne-i kadîm olmağla bunda neşv ü nemâ bulan gılman-ı hassa ve sâir enderûn u birûn huddamları elbette berhurdâr ve mu'ammer olub sa'âdet-i dâreyne nâ'il olurlar Kaanûn-ı Süleyman Hân üzre bu serây-ı kadîmde üç bin gulâm-ı hassa tâ'ât ve 'ibâdetle meşguul olub okuyub tekmîl-i fünûn iderek üç senede yoluyla Âsitâne-i Sa'âdet'e gelüb mertebelerince Yeni Saray'a girüb hizmet-i Şehriyârîde olurlar İşte Edirne Sarayı böyle bir nazargâh-ı selâtîndir İlâ âhir'izzemân dest-i Âl-i Osmân'da ma'mûr ve âbâdan ola âmîn"* [3]. Enîs'ül-füsâmirîn'den takrîben 20 sene sonra yazılan bu satırlarda Evliyâ, saray 'arsasının câmi'e ilhak edildiğini kat'iyetle ifâde etmiyorsa da bağçesi olmadığını ve yalnız gılmân-ı hassanın oturduğunu söylemesiyle, zımnen sarayın küçüldüğünü de bildirmiş olmakdadır. Kanûnî'nin yapdığı i'mârât ise, esâsen ikinci Sultan Selîm'in 'arsayı câmi' için istimlâk etmesinden evveldir. Kavak Meydanı tam câmi'in karşısındadır. Burada, Saray aksâmından iken, sonradan çarşı hamamı yapılan hamam harâbesi, câmi' duvarının karşı köşesinde bulunmakla, en sağlam bir işâret noktası teşkîl etmekdedir. Bu hamamı Yıldırım eserleri bahsinde göreceğiz.

FİLİBE

33 — Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i :

Garîb diyârın garîb câmi'i hakkında en vâzıh ma'lûmâtı Evliyâ Çelebi'de bulmakdayız. 'Umûmî târîhlerde bu binânın bahsine rastlamadık. Evliyâ bu câmi'i 'âdetâ bir mi'mâr gibi ta'rîf etmekdedir. Filibe şehrini anlatırken *"Câmi'leri Elli üç bab 'ibâdetgâhı vardır Çarşu içinde cemâ'at-i kesîreye mâlik (Ulu Câmi') Edirne fâtihi Gaazî Hüdâvendigâr Sultan Murâd-ı Han-ı Evvel'indir Kârgir binâ büyük kubbelerle ârâste ve derûn-i câmi' sütûn-ı müntehâlarla pîrastedir mihrâb ve minberi kâr-ı kadîm olmakla ol kadar musanna' değildir Âvîze ve maslûbâtı yokdur Hemen sâde güzel ve rûhânîyetli bir câmi'-i pür envârdır Dervâzeleri üzre târîh yazılmamışdır Kıble kapusuna altı kadem nerdüban ile 'urûc olınur Bir ser-âmed musanna' minâresi vardır Cümle kubbeleri rîsâs-ı nîlgûn ile mesturdur Evkaafı gaayet azîm olub eimme ve hutebâ ve sâir huddâmı memnûndur"* [4]. Biraz aşağıda Şihabüddin Paşa câmi'inden bahsederken de *"Ulu Câmi'in haremi yok idi bunun ise nâzik bir haremi var"* olduğunu bildirmekdedir. Hakiykaten Ulu Câmi'in haremi yokdur.

Bu câmi'in Evkaafdaki kaydı *"Câmi'-i Filibe Câmi'-i şerîf an mülhakaat-ı merhûm ve mağfûrün leh Sultan Murâd Han tâbeserâh der Edirne"* [5]. Hangi Sultan Murâd olduğu vâzıh gösterilmemişdir. Fekat ba'zı evkaaf hakkında tatbıyk edildiği veçhile, meselâ Edirne'de Halebî ve Kilise câmi'leri gibi, cihâtının dîğer bir vakfa ilhak olunduğu, ifâdeden anlaşılmakdadır. Bu son vakıf da II. Sultan Murâd'a 'âid olduğuna delîl teşkîl etmez. Zâten

1) حرق , esre ile, eğe demekdir.
2) Abdurrahman Hıbrî, a.e., 6. A yap.
3) Evliyâ, a.e., 3. C., 455-456. S.
4) Evliyâ Çelebi, a.e., 3. C., 384. S.
5) Ev.K.K., Defter-i Rumeli Sâni-i 'Asker, 400 No: 149. S., 351. Sıra.

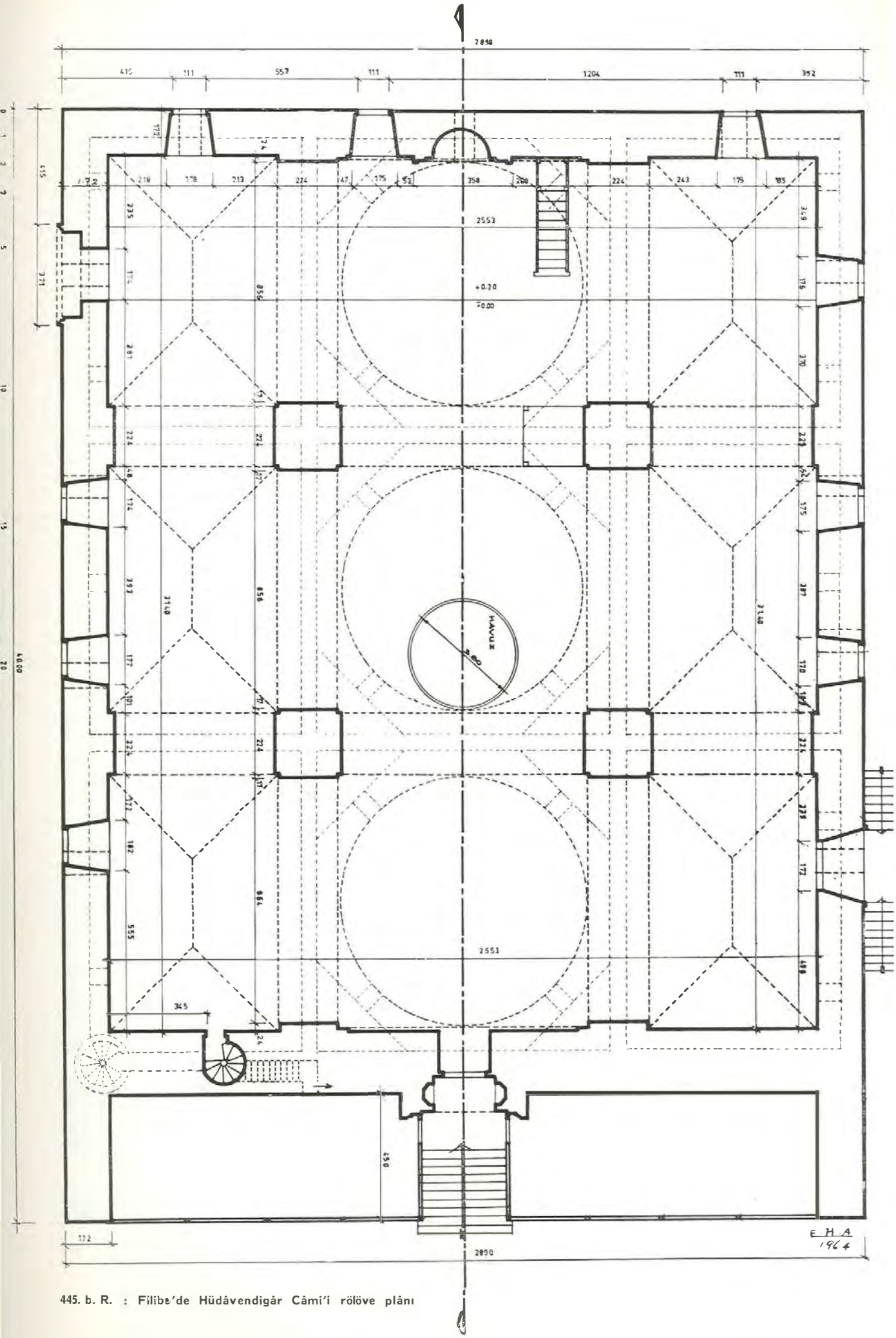

445. b. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i rölöve plânı

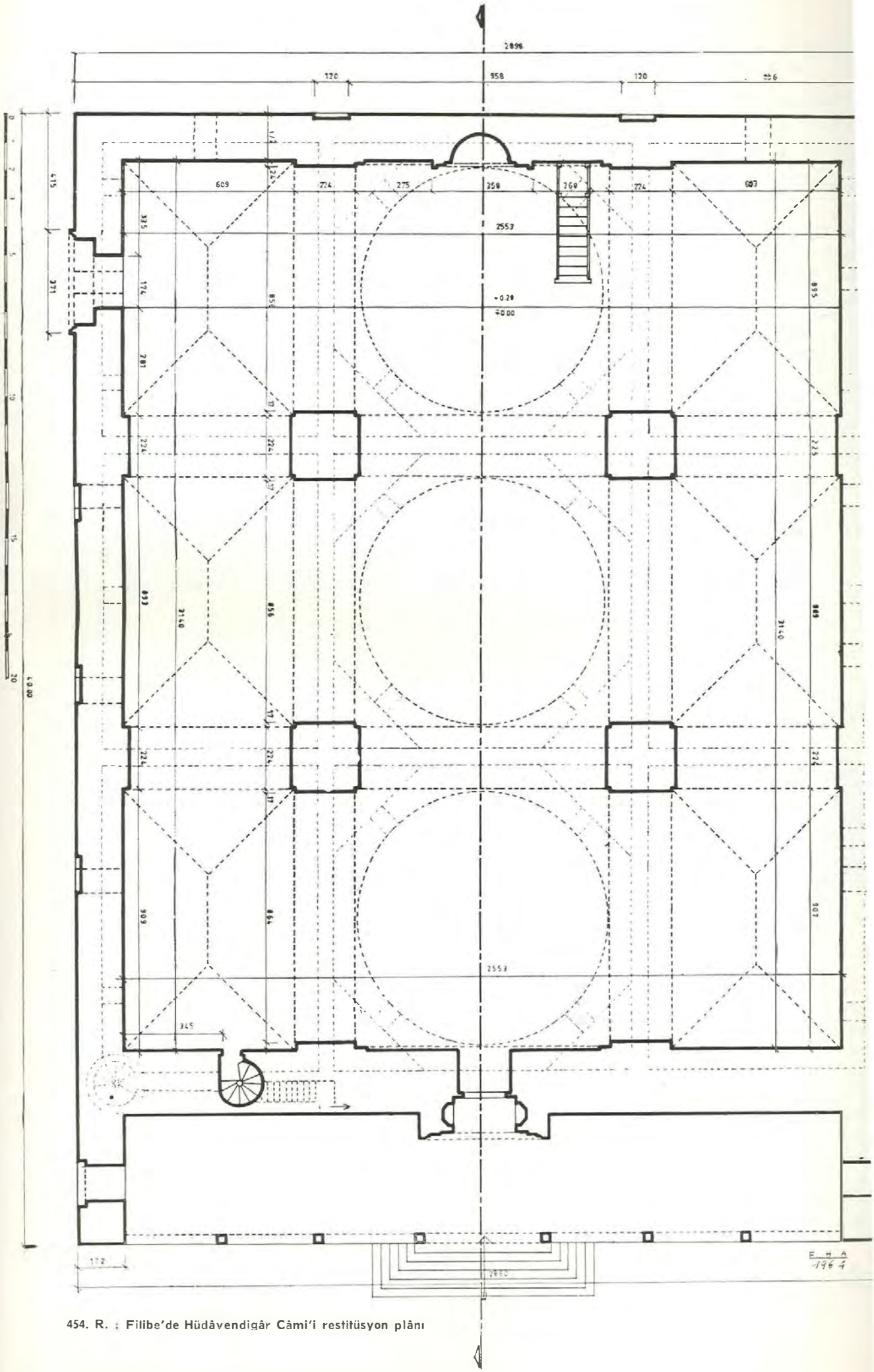
2898
120
958
120
956
609
224
275
358
269
224
609
2553
+0.20
±0.00
895
225
224
224
224

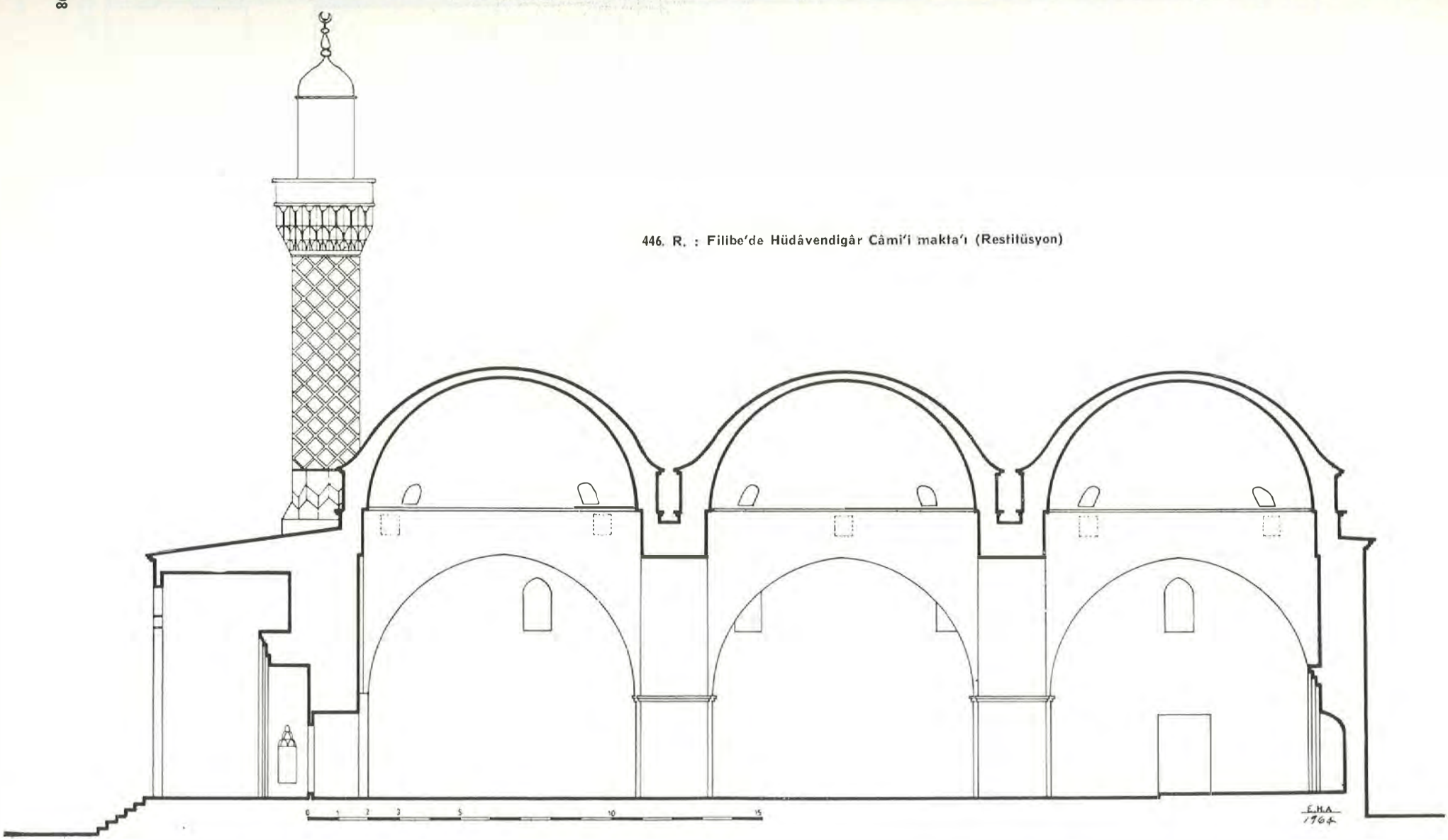

446. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i makta'ı (Restitüsyon)

pek ibtidâî olan inşââı i'tibâriyle o devre girmesine imkân ve ihtimâl yokdur. Evliyâ Çelebi'nin kaydı da şübheden vârestedir.

445. a. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i dâhilinin takriben 1930 daki resmi (Rudoff-Hille'den)

Bu câmi' (Filibe ve Âbideleri) nâmındaki makaalede kısaca ta'rîf edilmiş ve bir plân krokisi ile şimdi ağaçlar ve sarmaşıklarla görünmez hâle sokulan güzel cebhesinin ve bu gün tanınmaz bir hâlde olan dâhilinin (445. a. R.) eski bir fotoğrafı konmuşdur [1]. Bu makaaledeki plân hakkında mutâla'amızı aşağıda vereceğiz.

Hüdâvendigâr Câmi'i 1199 (1785) de ta'mîr görmüşdür. 1234 (1818) de Filibe'nin geçirdiği müthiş zelzeleden bir iz göze çarpmamakdadır. Câmi, dört ayak üstüne, orta mihverde üç kubbe, yanlarda altı tonozla örtülü, alçak bedenli bir yapıdır (446. R.). 40 m. × 30 m. gibi büyük eb'âdına rağmen, basık olması bu koca sathın verebileceği te'sîri azaltır. Üstelik bu gün Filibe'yi elinde tutan millet, câmi'i üç tarafından kavak ağaçları ve sarmaşıklarla sarıp sarmalamış, görünmez hâle getirmişdir; esâsen Evliyâ devrinde mevcûd elli üç câmi'den, Filibe'de yalnız ikisi kalmışdır. Biri bu, diğeri Şihâbüddin Paşa Câmi'idir. Hiç değilse altı 'asır muhâfaza edip bıraktığımız ve bu gün, kendi malları gibi, reklâm ettikleri Bizans eserlerine karşı bir kefâret olarak câmi'lerimizin sağlam, ayakta olanlarını cemâ'atin elinde bıraksalardı, tesellî bulurduk. Bu gün Filibe'de 17 bin müsliman vardır; yalnız bu câmi'de bin bir korku ile ve minâreden ezan okunmadan namaz kılınabilmektedir. Câmi' hazîn bir perîşanlık içindedir. büddin Paşa Câmi'i ise kapalıdır.

İşte Hüdâvendigâr Câmi'inin şimâl-i garbî köşesinde meydana nâzır cebhesinden alınmış resmi, (447. R.). Minâre olmasa burada bir câmi' bulunduğu anlaşılmaz.

447. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'inin şimâl-i garbiden görünüşü

448. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'inin cenûb-i şarki görünüşü

Câmi' dişli dört ayak üstüne, orta mihverde sekiz buçuk metre kutrunda kubbelerle, yanlarda altı metre genişlikte çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozların kasnakları pek alçak olup, bunlara, delik gibi, ufak düz pencereler açılmışdır (448. R.). Kubbelerde, sekiz köşe ikinci birer kasnak daha vardır. Bu kasnakların köşe dılı'larına, yine ufacık, fekat kemerli, delik pencereler açılmışdır. Bu mazgallardan içeriye, görünür görünmez bir ışık girer. Bu kasnak ve pencereler plânda incecik noktalı hatlarla gösterilmişdir. Cenûb mihrâb duvarındaki, alt sıra üç pencerenin hepsi muhdesdir. Birisinde hiç kemer yokdur; ikisinin kemer ve söveleri cılız, dâireden az basıkca, XVIII. 'asır yapısıdır ve ta'mîr kitâbesinin gösterdiği, 1199 târîhinde, duvarlar yontularak bu söve ve kemerler yerleşdirilmişdir, (448., 449. R.). Bu resimlerde, sivri kemerli ve şimdi doldurulmuş sanılabilen pencere gibi yerler, tam ayaklara karşı geldiğinden, delik olması imkânsızdır. Bunlar cebheye hareket vermek üzre yapılmış çökertme höcrelerdir. İçe-

1) Rudloff-Hille ve O. Rudloff vgl., Filibe Şehri ve Âbideleri, Bulletin de l'Institut Architectural Bulgar, VIII. C., 1934, 388-423. S.

riye bir az olsun aydınlık te'mîni için, sonradan pencerelerin açılmasına mecbûriyet duyulunca, bu çukurları da doldurup tesviye etmişlerdir.

Bu cebhede mihrâb üstündeki beyzî pencere de muhdesdir. Yalnız tonoz altlarındaki iki üstlük pencere asıldandır. Yan cebhelerde içeriye doğru genişleyen altlık üçer pencere vardır. Bunlar asıldan olan üst pencerelerin mihverinde değildir. Rölöve plânında alt ve üstlerin vaz'iyetleri gösterilmişdir. Bu pencerelerin hemen yanlarında eski kenarların izleri görülür. Bu izler yukarıki pencereler ile bir şaakuuldedir (450., 451. R.). Fekat, üst pencereler içeride gelişi güzel konduğu için, bunlar da sağa sola kaçmışdır. Bu eski köşe izleri bir pencereye 'âid olamaz; pencere olsaydı durup dururken başka yerde yeni pencere açmaya hiç lüzum kalır mıydı? Biz bunların da, mihrâb cebhesinde olduğu gibi, tezyînî höcreler olduğuna kaani'iz. Bunun gibi garbda kıble duvarına yakın olan kapı da

449. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i mihrab duvarı

450. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i şark cebhesinde pencereler

muhdesdir, (452. R.). Buna mukaabil şark cebhesinde, mihrâb duvarı tarafındaki kapı asıldandır ve ilk yapısını muhâfaza etmekdedir. Garb cebhesi sarmaşıklarla kaplı olduğu için pencereler yalnız içeriden tetkıyk edilebilmişdir. Biz o tarafı, garb tarafındaki tutumu tekrarlıyarak, çizdik. Kıble duvarında yalnız bir kapı vardır; pencere yokdur. İşte bu restitüsyon plânımızda kapı ve pencereler bu esâsa göre tanzîm edilmişdir, (454. R.). Bulgar Arkeoloji Mecmû'ası'ndaki Hille'lerin plânında da alt pencereler gösterilmemişdir. Ancak bu basît plânda, muhdes olan kapı çizildiği hâlde, asıl kapının gayr-ı mevcûd farz edilmesi, eb'âd hatâları ve ayakların şekli gibi esaslı yanlışlıklar olduğuna bakınca tersîmin bir esâsa istinâd ederek mi, yoksa biraz gelişi güzel mi yapıldığı hakkında şübheler doğuyor. Zâten bu plânla bir rölöve mi takdîm ediliyor, yoksa restitüsyon mu? Bu da belli değildir. Çünki, göreceğimiz gibi, şekli bozulmuş revâk bu günkü şekli ile gösterilmiş iken harîm kısmı birer restitüsyon denemesi intibâ'ını bırakıyor. İki vaz'ıyetin birbiriyle te'lîfi kaabil değildir. Mezkûr bulgarca makaalenin metninde de bunlar için sarâhat yokdur...

Bugün câmi'in cenûb tarafı toprağa gömülmüş olduğu hâlde, şimâl medhâl cebhesi havada kalmıştır. (445. R.) Rölövesinde görüldüğü gibi, revâkın ortasına giren 12 basamaklık bir merdiven dar bir sahanlıkla hemen hemen kapı taakının kenarına kadar gelir. Bizim binâlarımızın hiç birinde kapı motifi böyle merdivenin ucuna bindirilmiş gibi yapılmaz. Esâsen Evliyâ Çelebi, sarîh bir inşâî ta'rîfle, bu kısımda altı basamak olduğunu bildirdiğine göre, medhâl yüzünün sonradan kazıldığı netîcesi kendiliğinden ortaya çıkar. Bu kazılıp kazanılan yere ahşab tavanlı dükkânlar yapılmış, câmi' bir taraftan fevkaanî olmuş, hafrîyât netîcesinde iri ve gayr-ı muntazam taşlarla yapılmış alt duvarlar meydana çıkmıştır (455. R.). Bu cebhe temâmen yeniden derezlenmişdir. Biz de restitüsyon plânımızda böylece gösterdik ve tabî'î, merdiveni, revâkın ortasına giremiyeceğinden, dışarıda çizdik. Bu revâkın iki başındaki pencereler örülmüşdür. Bunlar mihrâb duvarındaki höcreler evsâfında olmayıp, ayrıca bir çerçeve içinde bulunduğundan bir pencereye delâlet etmekdedir, (455. R.). Revâkın dar olması, kubbeli ve yâ tonozlu yapılma-

451. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i şark cebhesinde pencereler

sına yer bırakmaz. O hâlde ahşâb çatılı olması lâzım gelir. Biz de öyle çizdik. Kaldı ki (450. R.) de görülen eski çatının meyline uygun kalkan duvarı da bu muhâkeme tarzını sarâhatle isbât etmekdedir. Kalkan duvarı asıldandır. Bu gün dükkânların üstünde mevcûd câmi' seviyesindeki odaların çatısını tutmak için yapıldığı düşünülmemelidir. Çünki bu odaların tavanları o kalkan duvarından çok aşağıdadır. Kapı bile tavanın içinde kalmışdır. Bu uzun odaların biri Komünist Partisi içtimâ' yeri, biri de kütübhânedir.

Kapı zengin ve geniş silmeli sivri kemerli bir tâk içindedir. İki tarafında dört sıra istalâktitli höcreler vardır. Tâk boydan ve yanlardan, oda bölmeleri ve tavanları ile örtüldüğünden, güzel nisbetleri gözle görülmemekde, ancak tasavvur edilmekdedir.

Minâre şark köşesinde duvar üstündedir. Kalın kıble duvarı içine yapılmış, bir döner merdiven bir seviyeye kadar çıkıp ufkıy bir dehlizle minârenin altına kadar varılır. Bir kısım da duvarın köşesinde yükseldikden sonra, asıl gövdeye girilir. Duvarda yarım devirden sonraki mazgal (450. R.) de görülmekdedir. Minâre fîrûze renkli çinilerle damalara ayrılmış ve kilim gibi işlenmişdir; o devrin en güzel bir nümûnesidir. Küp kısmı ve gövdenin çini

452. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i garb cebhesindeki muhdes kapı

453. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i şarkda kapı

araları sırlı tuğladır. Dört sıra istalâkitli şerefesi, bir az bozulmuş olmakla berâber, bütün güzelliğini fâş etmekdedir, (456. R.). Korkuluk yenidir; peteğin de 1234 (1818) zelzelesinde yıkılıp tecdîd olunduğunu tahmîn etmekdeyiz.

Câmi' duvarları kâmilen moloz taşıyla işlenmişdir. Üst kısımlarda düzgün olanlar seçilmiş, altlarda daha iri ve gayr-ı muntazamlar da kullanılmışdır. Her sırada iki sıra tuğla hatıl ve her taş arasında dikine tuğla vardır. Kazılıp meydana çıkarılan 1.5 m. lik temel kısmının işlenişi bedenden başkadır; burada tuğla hatıl yokdur; taşlar iridir. Binânın pencere kemerleri tuğladandır. Saçaklar iki sıra tuğla kirpidir. Şarkda mihrâb tarafındaki kapı bir 'asabe, bir armûdî ile yapılmış, çerçeve 'aynen kemer etrâfına çevrilmişdir, buna, yanlardan özengi hizâsına kadar gelen hafîf taşkın bir başlık giydirilmiştir. Çerçeve temâmen tuğladır. Kemer ile başlık arasında da ikişer ufkıy, ikişer şâkuulî kısa tuğlanın münâvebe ile birbirini ta'kıyb etmesiyle basît bir tezyînât yapılmışdır, (453. R.). Esas kapı ve höcreleri kesme köfekî taşından, söve ve basık kemer mermerdendir.

Dâhilde, mihrâb pek basît olup kemerli bir höcre ile sıvalı bir çerçeveden mürekkebdir. Minber esmer bir mermerden ve çok sâde yapılmıştır. On 'aded basamağı vardır. Esâsen bu basık câmi'de müselles 'alîkalar aşağıya değecek gibi sarkmış olduğundan, daha yüksek bir minbere yer bulunmamaktadır. Her taraf sıvalı ve yer yer XIX. 'asır kalemleriyle kaplıdır. Kapının iç yüzüne sıva üstüne sulu boya ile yazılmış kırmızı zemînli celî sülüs bir yazı, bu tezyînâtın, o 'asır sonunda Edirne câmi'lerini de boyaya gark eden Nakşî Çelebi tarafından yapıldığını gösteriyor: Bu yazı iki satır üstüne Türk hattı ile yazılmıştır:

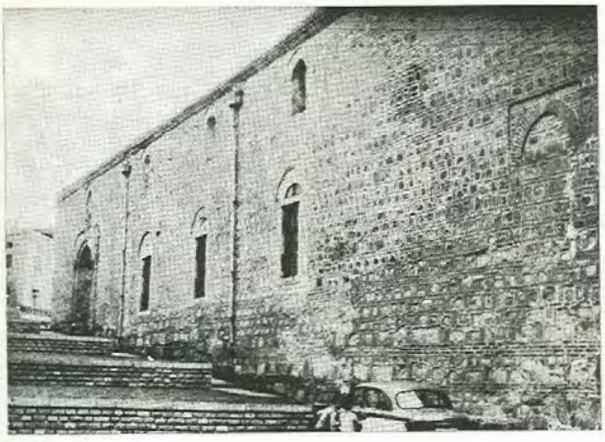

455. R. : Hüdâvendigâr Câmi'i şark cebhesi

١ — بانى ثانيسنه خير اوله انشاالله ـ نه‌كوزل مجمع حسنه ماشاالله
٢ — ايلدى جامع مزين خط خوش منقش پرصفى ـ السيد نقشى[1]
ادرنوى بندى[2] چلبى مصطفى

Bu zorlama yazılmış kıt'anın târîh olduğuna dâir bir işâret yoktur. Bu yazı ve tezyînât 1234 (1818) zelzelesinden sonra yapılmış olsa gerekdir.

Birinci kemerin altından başlayıp ikinci kubbeye taşan 4.0 m. kutrunda çimento sıvalı bir havuz vardır ve temâmen yepyeni bir şeydir. Eskiden ortada bir şadırvan var mıydı? Bilinemez. Bu havuzun eski ile ve şadırvanla bir 'alâkası yokdur. Câmi'de minberin sağında ta'lik üstâdı Ali Haydar Bey'in celî bir

«ان الصلوة .. تقه على حيدر حفيد ملك پاشا القاضى بمدينه فلبه»
١٢٦٨

levhası göz almaktadır. İbn'ül-Emîn merhûmun da yazdığı vechile[3], o târîhde Ali Haydar Bey'in Filibe kadısı olduğunu bu levha da te'kîd etmektedir.

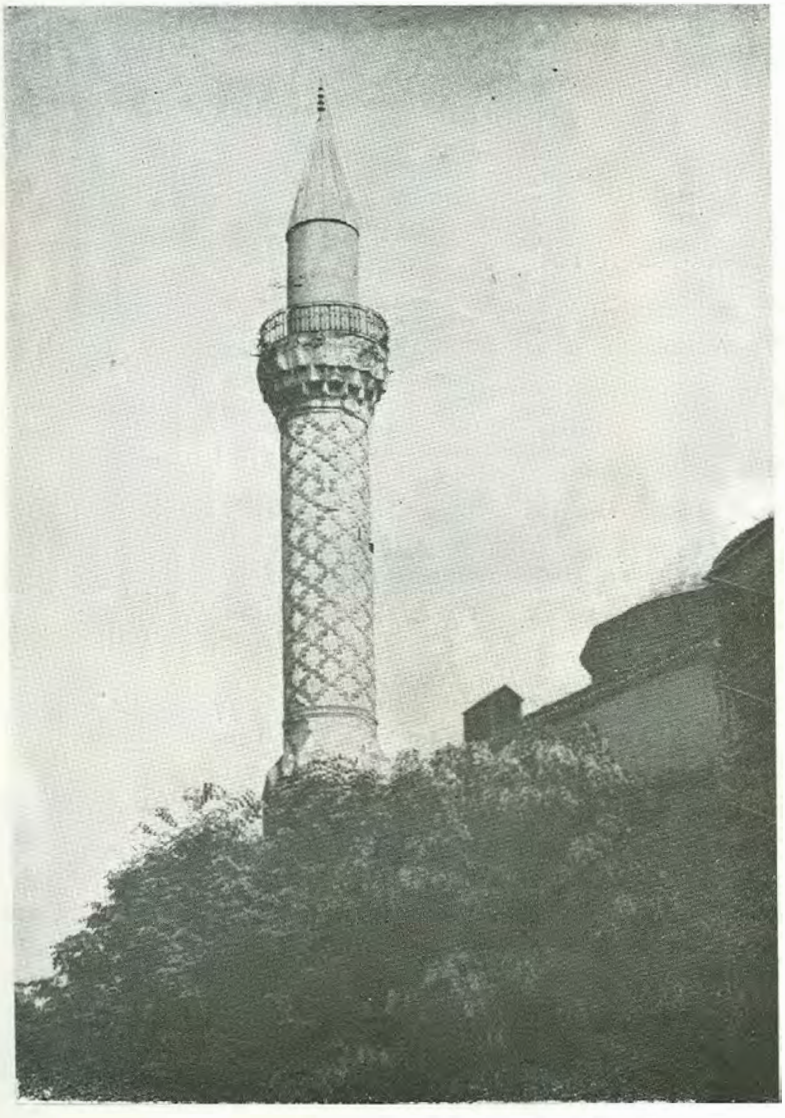

456. R. : Filibe'de Hüdâvendigâr Câmi'i minâresi

Câmi'in inşâ kitâbesi olmadığını Evliyâ'dan naklen yazmışdık. Ta'mîr kitâbesi ince ta'lıkle yazılmış dört beyitlik bir levha olup esas kapının basık kemeri üzerindedir. Sekiz mısra'dan yedisi o derece kirlenmişdi ki okumak kaabil olmadı. kimse de bir merdiven getirmeğe cesâret edemediğinden, temizlemek ve yakından okumak fırsatını da bulamadık. Bereket son mısra' ve rakamla yazılı târîh okunabiliyordu.

«بو رعنا جامى عبدالحميد خان ابتدى نوآباد»
سنه ١١٩٩ فى ٢٧ ش

(2 Eylül 1785)

Bu son mısra' mücevher, ya'nî noktalı harflerle, hisablanınca, rakamla yazıldığı gibi, 1199 senesini vermekdedir.

★

Câmi' yeni fetholunan bir beldede cum'a mescidine duyulan büyük ihtiyâcı karşılamak üzere sâde, âlâyişsiz fekat büyük olmak üzere yapılmışdır. Minâreden başka i'tinâlı ve câzibeli tarafı yok ise de ölçüleri gaayet düzgün olup, inşââtı oturaklılı emniyetli yapılmışdır. Plânda göze çarpan husûsîyeti, alt sıra pencerelerden mahrûm olmasıdır. Eğer Bursa'da Hüdâvendigâr ve Şehâdet Câmi'lerini bilmesek, bu câmi'in alt pencereleri olmaması 'akla gelmezdi. Onlarda nasıl pencere yoksa burada da mevcûd değildir. Bizim mi'mârîmizde başka bir yerde ve devirde emsâline tesâdüf edilmeyen bu üç eser, Hüdâvendigâr zemânının 'alâmet-i fârikasını taşımakdadır.

1) İsmi Mustafa olan hattat Nakşî 'aynı hat ve tıpatıp aynı renklerle Edirne Sultan Selim Câmi'inde duvar yazıları yazmışdır. Selimiye'de mihrabın solundaki yazıda ketebesi كتبه السيد مصطفى نقشى ١٢٢٣ dür.

2) İmlâsı böyledir.

3) İbn ül-Emîn Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar, İstanbul 1955, 542. S.

Bu alt sıra pencerelerin yokluğu büyük bir kusûr ve Osmanlı mi'mârîsine zıd bir tutumdur. On 'aded orta eb'âdda üstlük ve hiç bir ziyâ te'mîn etmeyen bir çok mazgal delikleriyle bir câmi' nasıl tenvîr edilir ve asıl, cemâ'at Allah'ın nûrundan nasıl mahrûm edilir? Böyle bir eser ne derece kasvetli olur? Orta kubbede fener olduğuna dâir bir emâre yokdur. Olsa da tepeden gelen ziyâ başka, altta pencere olması başkadır. Filibe gibi son derece soğuk bir memlekette kaabil-i tasavvur olmayan bir orta fener, gözün etrâfı seçmesine yardım eder amma cemâ'atin tabî'ât-den tecrîdi mahzûrunu gidermez.

İşte bu noksan kendisini hissettirmiş olacak ki, Bursa Hüdâvendigâr Câmi'inde yapıldığı gibi, burada da dokuz 'aded pencere açılmışdır. Buna rağmen, garb tarafındaki pencereler sarmaşıkla, cenûbdakilerin ağaçlarla sarılı olmasının da sebeb olduğu kesîf bir loşluk içindedir, amma, ilk penceresiz şeklinde, sarmaşık olmasa da şimdikinden daha karanlıkdı. Çünki nihâyet o zamanın altı üstlük pencerenin ziyâsı kapanmış olmakla berâber, şimdi daha büyük olan şarkdaki beş alt pencereden ziyâ gelmekdedir. Böyle iken karanlık ve kasvet bütün nisbetleri gözden silmekdedir; binânın unsurlarını, yanına varıp dikkatle bakmadan, kavramak kaabil değildir.

Câmi' son derecede bakımsızdır, kirlidir. Müsliman cemâ'ati, elinden bütün imkânlar alınmış bir halde, korku ve tazyîk altında ezilmişdir. Bu hava, câmi'in der ü dîvârını hüzünle doldurmakda, gönlü hüzün kaplamakdadır.

GEBZE

34 — Gebze'de Malkoçoğlu Mehmed Bey Açık Künbedi:

Gebze'nin cenûb kenarında, ana caddeden şehre eski giriş yolu üzerindeki kabristanda bulunuyordu ve yakın vakıtlere kadar mevcûddu. Şimdi temâmen yok olan bu açık künbedin kitâbesi ve târîhi Halil Edhem Bey tarafından neşredildiği gibi bir rölövesi ve mi'mârî tavsîfi müze mi'mârı Hasan Ergezen Bey'in bir makaalesine mevzû' olmuşdur.

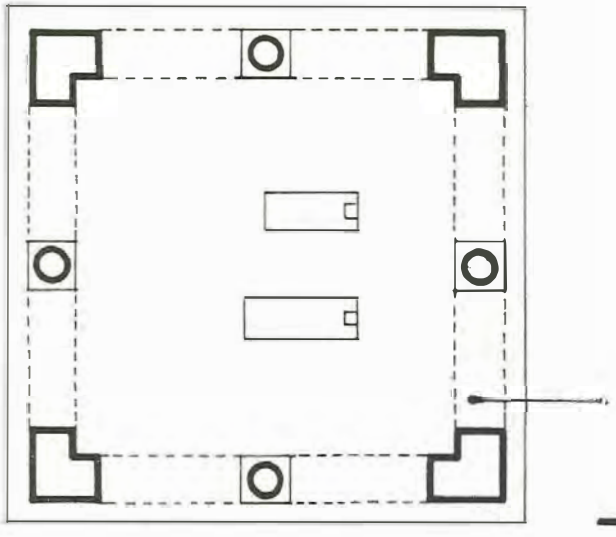

457. R. : Gebze'de Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi plânı

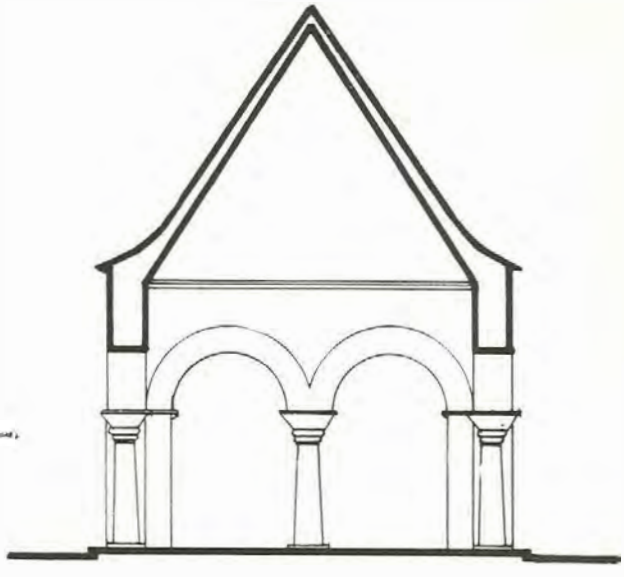

458. R. : Gebze'de Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi makta'ı

Bu türbeyi şahsen biz de görmüş, fekat tetkîke zemân bulamamışdık. Ondan bir kaç sene sonra, binâ temelden yok edildiğinden, bu tâli'sizliğe şimdi müteessifiz. Bu binâ Osmanlı devrinde az yapılmış olan külâhı sivri künbedlerin üçüncüsü, açık künbetlerin ilkidir. Dördüncüsü, Yıldırım Bâyezid Han zevcesi Devlet Hâtûn'un Bursa'da Yeşil'in alt tarafındaki türbesidir. Bildiğimize göre, ondan sonra böyle künbed yapılmamışdır.

Mi'mâr Hasan Bey tarafından neşredilen rölöveleri tesellimizi teşkil ediyor. Makaaleye bir de fotoğraf eklidir, (457., 458., 459., 460. R.). Bu fotoğraf ve rölövelere nazaran [1], takrîben 6 × 6 eb'âdında olan türbe köşelerde dört

1) Hasan Rıza Ergezen. Malkoç Türbesi, T.T.O. Belleteni 73 No: Şubat 1948, 15-17. S. Bu plânlar tab' edilirken, hatt-î mikyâsı konmadığından, tam ölçüler mechûldür. Plânların asılları da bulunamadı. Biz 'aynı büyüklükde kopya ettik. Ancak kubbe olmayıp külâh olduğu bizzat Hasan Bey ve ayrıca Halil Edhem Bey tarafından bildirildiği hâlde, plânda zühûlen çizilen kubbe hazfedilmişdir. Kemerlerin ayaklardan taşması vârid olmayacağı, esâsen cebhe ve makta' ve fotoda da bir yüzde oldukları nazar-ı i'tibâre alınarak, plân ta'dîl edilmişdir. Plânların klişesini de aynı eb'âdda yaptıracağımızdan, rölöveyi 1/100 kabul hakıykate yakın olur.

'aded yığma gönye ayaklara, ortalarda yekpâre mermer sütûnlar üzerine oturmakta ve ayaklarla sütûnlar arasında dâirevî kemerler bulunmkdadır. Ayak ve kemerler 3 tuğla bir kesme taşla işlenmiş ve bu tarz kemer üst seviyelerine kadar devam etdikden sonra, saçağa kadar yalnız tuğla kullanılmışdır. Bunun üstü sivri bir külâhdır. Bu tarz ile Malkoç Bey Türbesi, Germiyanoğlu Ya'kub Bey'in kızı ve Yıldırım Bâyezid'in zevcesi Devlet Hâtûn'un türbesine benzemektedir. Ancak o türbe daha zengindir; ve sivri külâhı bir kasnak üzerine yerleşdirilmişdir. Mi'mâr Hasan Bey, binâ taşlarının harâbelerden alınmış olup üzerlerinde Bizans motif ve işâretleri taşıdığını ve iki kemer arasına yerleştirilmiş kitâbede de (Bizanslılara 'âid) işâretler bulunduğunu bildirmektedir. Şimdi mevcûd olmayan taşlar için bir şey söylenemez amma, kitâbedeki işâretlerin, bu türbenin inşâsıyla 'alâkadar rumca yazılar olduğu ma'lûmdur. Mi'mâr Hasan Bey ahşâb gergiler olduğunu yazıyorsa da, fotoğrafda böyle bir şey yokdur, delikler iskele yerleridir, gergi için değildir. Hasan Bey'e göre türbede iki mezar varmış. Fotoğraf ve cebhe resminde görülen kitâbenin, elli sene evvel Halil Edhem Bey tarafından neşredildiğini yukarıda söylemiştik. Makaaleye merbût, bir de estampaj resmi vardır. Mermer kitâbe iki satır sülüs olup 87 sm. × 38 sm. eb'âdındadır, (461. R.)[1].

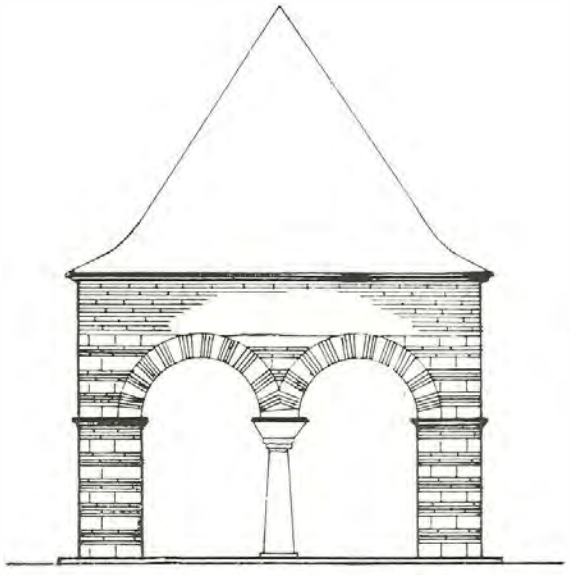

459. R. : Gebze'de Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi cebhesi

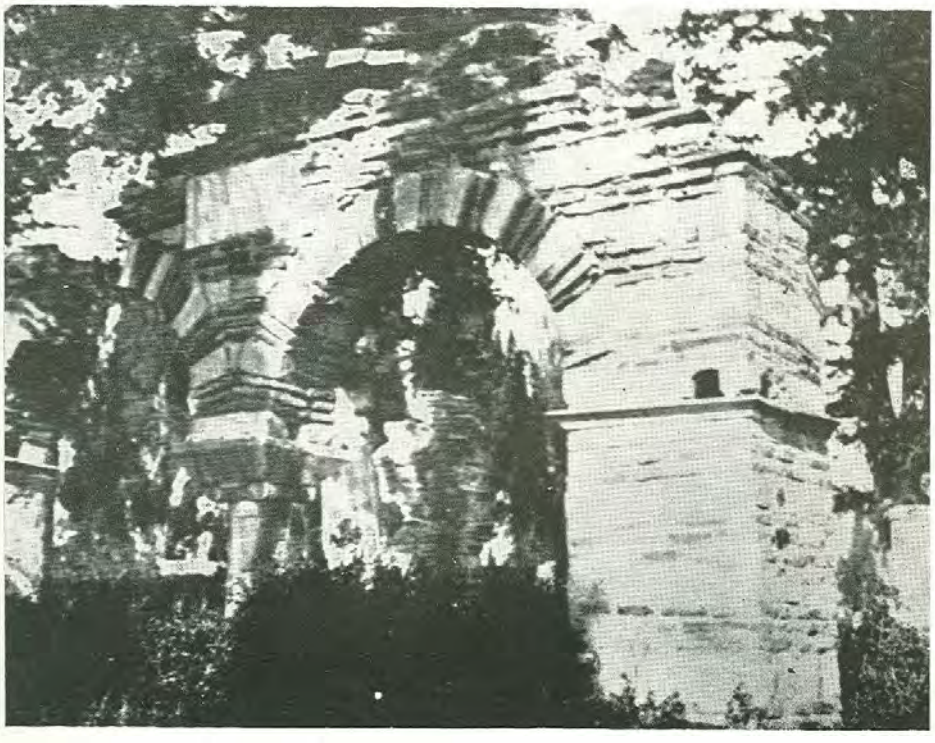

460. R. : Gebze'de Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi

1 — قد نقل المرحوم المغفور
من دارالفنا

2 — الى دارالبقا محمد بن ملقوچ
سنه سبع و ثمانين و سبعمائه

Kitâbeden Mehmed bin Malkoç Beyin 787 (1385) vefât etdiği anlaşılıyor.

Bu Mehmed Bey, Edirne eserleri arasında câmi'ini zikrettiğimiz ,sancak beylerinden ve ümerâdan Malkoç (Mihâlkoç) Bey'in kendinden evvel ölen oğlu olsa gerekdir. Yazı kabartma olmayıp, Roma ve Bizans kitâbeleri gibi, oymadır. Halil Edhem Bey kitâbe mermerinin çerçevesinden dışarıda kalan, üstte üç, yanlarda ikişerden dört küme harfden mürekkeb rumca bir 'ibârenin bulunup bunların XV. 'asır Bizans yazısına uygun bulunduğunu ve hey'et-i umûmiyenin ('amel-i usta İstafanos) ma'nâsını taşıdığını beyân eyliyor.

Bu rumca imzâ, Osmanlı mi'mârî târîhinde eşine şimdiye kadar tesâdüf edilmeyen bir vâkı'adır. Halil Edhem Bey Mastoris İstafanos'un bu imzâsının, yalnız kitâbeyi yontana mı, yoksa türbe binâsını yapana mı 'âid olduğun-

1) Halil Edhem, Gekbûze'de 787 Târîhli Bir Osmanlı Kitâbesi, Târîh-i Osmanî Encümeni Mecmû'ası, 40 No., 7. sene, 1 Teşrîn-i Evvel 1332, 228-235. S.

461. a. R. : Gelibolu Ulu Câmi'i

da tereddüt ediyor. Müsliman ve Rum yazılarının 'aynı teknikle bir elden çıktığı âşikâr olduğuna göre, İstafenos'un isminin yalnız kitâbeye inhisar ettiğine hamletmek daha uygun görünüyor. Esâsen binâ, malzemesinin Bizans menşe'ine rağmen, temâmen eski künbedlerin karakterini taşır. Halil Edhem Bey 1328 rûmî (1912) den bir kaç sene evvel üç duvarı mevcûd iken bu târihde yalnız bir yüzünün kaldığını ve türbede, Hasan Bey'in resmine aykırı olarak, yalnız bir mezar gördüğünü yazıyor.

Burada yatan Mehmed Bey'in şahsiyeti hakkında bir ma'lûmât bulunamadı. Babası Malkoç Bey, Edirne'de câmi'ini gösterdiğimiz, zât olacakdır. Vefâtı Yıldırım Bâyezid'den sonra olduğu için, oğlunun türbesini babasının yapdırmış bulunması muhtemeldir.

GELİBOLU ESERLERİ

5 — Gelibolu'da Ulu Câmi':

Gelibolu'nun en büyük câmi'i budur. Üzerinde bir inşâ, iki ta'mîr kitâbesi olan bu câmi' mahallen Süleyman aşa'ya izâfe edilir. Nitekim iki ta'mîr kitâbesi de bu me'âldedir. Süleyman Paşa evkaafından bunun meremmetine 00 akçe gibi küçük bir mikdar vakfedilmiş, fekat 'aynı defterde câmi'in ismi (Câmi'-i Gaazî Hüdâvendigâr) olak kaydolunmuşdur [1]. O halde, Paşa'nın vefâtından sonra mütevellîlerce, veyâ Pâdişah emriyle bir tevzi'nâme yalıp sâde ta'mîr için cihât ta'yîn olunmuş demekdir. Esâsen inşâ kitâbesi sarîhdir ve Süleyman Paşa vakıfları defrinde de, ismi Hüdâvendigâr Câmi'idir. İhtimâl ki, pek çok yerlerde câmi'ler ve mâ'mûreler yapan Süleyman Pa, aldığı bu mühim kal'ede de ufak bir câmi' yapmış iken, Hüdâvendigâr tevsî'an bu büyük eseri inşâ eylemişdir. âten ne garîbdir ki Hüdâvendigâr vakıflarına hâricden birçok tahsîs yapılmışdır. Bu sebeble, Hüdâvendigâr eseri masında tereddüd câiz değildir.

1088 (1677) de bir tevsî' ve ta'mîr geçiren binâ, 1307 (1889) târîhinde temâmen yeniden yapılmışdır (461.a.R.). ski Câmi'in şimdikinden büsbütün farklı olduğunu Castellan'ın bir gravüründen anlamakdayız. 19 Şubat 1797 de elibolu'ya gelen ressâm, şehrin manzaralarını çizmiş, bu miyânda bu câmi'in oldukça sahîh bir gravürünü yapmışır [2] (461. b. R.) Gravüre nazaran, dört ayak üstüne dokuz kubbeli binâdır ve Ulu Câmi'i tipi denilen, çok direkli lân üzerinedir. Bu esâsa göre, tam bir murabba' olması iktizâ eder. Gravürde câmi'in şimâl'-i garbî tarafında ekli larak gösterilen üçüzlü pencereli kısım, ta'mîr kitâbesinde işâret edilen, tevsî'in eseridir. Câmi'in revâkı yokdur. Men kısmındaki îzâhâtda da, ressâm, câmi'in plânının oldukça muntazam olmasına karşılık, cebhe tezyînâtının 'acâ ve her dürlü mi'mârlık ve zevk kaaidesine aykırı olduğunu bildirdikten sonra, oniki basamakla bir sahanlığa çııldığını, buranın ağır ve fevkal'âde taşkın bir saçak ile örtülü bulunduğunu yazar. Türklerin burada pabuçlarını ıkarıp câmi'e girdiklerini, binânın üç kapısından ortadakinde, yaldızlı ve kabartma bir kitâbe bulunduğunu haber erir. Dâhilen de üçlü pencerelerle aydınlandığını, kubbelerin müte'addid ayak sırasına istinâd ettiğini söylemekdeir. Tezyînâtın sâdeliğini Castella'nın havsalası almamış olabilir, fekat inşââtın ta'rîfi ve resmi vâzıhdır. Üçlü pencere:r hakkındaki ma'lûmât, yukarıda mevzû-ı bahs ettiğimiz ve aşağıda kitâbesini göreceğimiz tecdîd ve tevsî' sıra:nda yapılmış olabilir; şübhesiz ki esas kütledeki pencereler tek tek idi.

Bu câmi'in eski şeklini R. Anhegger, Ulu Câmi' örnekleri hakkındaki makaalesinde tetkıyk etmiş, fakat kitbeleri dercetmemişdir [3].

Bu günkü binâ, ortasında 8 ayağa müstenid pek büyük bir fener bulunan, 31.50 × 26.20 eb'âdında üç kapılı bir mi'dir; 1307 (1889) da temâmen yeniden yapılmışdır. İlk binâ murabba' idi. Şimdiki binânın iki bu'dû arasında m.lik bir fark vardır ki her hâlde tevsî' esnâsında 'ilâve olunan şimâl kısmının genişliğine tekaabül ediyordur. O âlde bu günkü binânın tevsî' netîcesinde elde edilen temellerin üzerine kurulmuş olduğunu tahmîn yerinde olur. Bu kdîrde ilk binânın 6.5 m. kutrunda kubbelerle yapıldığı hısâben çıkar.

Asıl kitâbesi şimâl kapısı üstünde olup 90 × 55 eb'âdındadır ve güzel olmaktan uzak, bir celî nesihle yazılmışr [4]. Dört satır üzerine arabcadır: (463. c. R.).

1) Tayyib Gökbilgin, a.e., 167. S.

2) H. Castellan, Lettres sur la Morée, l'Hellespont et onstantinople, Paris 1808, 1. Tome, 215. S. v.d., 18. levha.

3) R. Anhegger, Beitrage zur Frühosmanischen Baugeschichte, İstanbuler Mitteilungen, Heft 6, 1955 89-108. S.

4) Kitâbe: a) Taeschner - M. Wittek, Die Vezirfamilie der Candarlyzade, Der İslâm. XVIII. C., 1929, 60 S. da neşredilmişdir; b) İ. H. Uzunçarşılı Çandarlı Kara Hlil Paşa, Belleten 465. S. 91. sa, yalnız (ارخان) (اورخان) imlâsıyla yazılmışdır.

1 — عمر هذا البناء الشريف المبارك لاجل الملك 2 — المعظم والخاقان الاعظم مولى ملوك العرب 3 — والعجم سلطان ابن سلطان مراد بن ارخان خلد 4 – الله ملكه سيد العلما خيرالملة والدين فى تاريخ سنه سبع وثمانين و سبعمائه ٧٨٧

Târîh rakamla da gösterilmişdir. Bu câmi'i Sultan Murâd nâmına yapdıran zâtın Cenderli - Candarlı Kara Halil Hayrüddin Paşa olduğu şübhesizdir; asıl adı olan Kara Halil ismi, ve müşârünileyhin vezîrliği mevzû-i bahs edilmeyip sâdece (سيدالعلما) denmiş olması bir tereddüt hâsıl edemez. Çünki hemen arkasından gelen (خيرالملة والدين) 'unvânı hem kadı'askerler için vesîkalarda kullanılan ta'bîrdir; hem de vezîr oldukdan sonra aldığı lâkab olan (خيرالدين) ismine (خير) kelimesi vâsıtasıyla, îmâ ve işâret etmekdedir. Bir kerre Hayrüddin Paşa'nın bu 787 senesi ortasından az evvel vezîr olduğu, Bursa Hüdâvendigâr Câmi'i bahsinde yazdığımız veçhile, bu 'imârete mütevellî ve nâzır ta'-

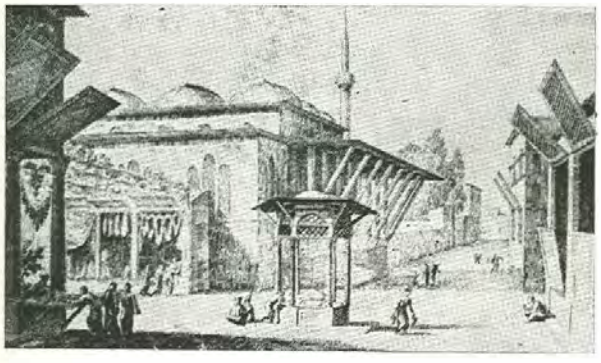

461. b. R. : Gelibolu Ulu Câmi'i Castellan'ın gravürü

461. c. R. : Gelibolu Ulu Câmi'i inşâ kitâbesi

yîn eden vakfiyeden sarâhatle ma'lûmdur. Kaldı ki Uzunçarşılı üstâd, (Candarlı Kara Halil Paşa) ismindeki nefîs makaalesinde, bu zâte 783 de takdîm edilen bir kitâbda *"Vezir'ül-fâzıl'ül 'âlim Mevlâna Hayrüddin"* ithâfiyesinin bulunduğunu bildirerek, müşârünileyhin vezirliğini bir az daha evvele almakdadır [1].

Yine 'aynı makalede (469. S.) 776 (1374) de Siroz 'isyânını bastırmağa ve Selânik'i fethetmeğe me'mûr edilmesini nazâr-i i'tibâre alarak, bu târîhi çok daha erken bir zamana getirmeyi uygun bulmakdadır.

Bu sûretle bu kitâbede ve 'aynı senedeki Hüdâvendigâr vakfiyesinde " اعلم الورى مربى العلماء والفضلا " ve hattâ, sekiz sene daha evvelki İznik Yeşil Câmi'i kitâbesinde "مولى المكرم المعظم مولانا خيرالملة والدين خليل بن على الحندرى" 'unvanlarıyla hep 'ilmiyye derecelerini işâret etmesine bakınca, koca vezîrin 'ilim pâyesini her şeyin fevkında tuttuğuna ve, devletin esâsını kuranlardan olmasına rağmen, nefsini 'ilme hasredememenin hasreti içinde yaşadığına hükmetmek yanlış olmaz.

İkinci kitâbe cenûb kapısı üstünde olup 55 × 35 eb'âdında ve 4 satır üstüne 4 beyit türkcedir; yazısı nesihdir [2]:

1 — حضرت غازى سليمان شهيد پاك ذات — فتح ايدوب بو ايللرى قلدى بولايرده وفات
2 — ايلدى بو جامعى احيا بجهه خيراتله — روح پاكى شاد اوله متفور اوله جمله غزات
3 — بك فنا بولمشدى اما سمى ايدوب احمد آغا — انى توسيع و منور ايليوب وردى نجات
4 — هاتف قدسى بيوردى لطفيله تاريخنى — اسكى جامع نورله طولدى و بولدى نوحيات

Son târîh mısra'ı (eski câmi' nûr ile toldı vü buldî nev-hayât) okunacakdır ki vezin sakat olmasın. Son mısra' hisâben 1088 (1677) netîcesini veriyor. İki alt satır ortasında buna benzer bir rakam da göze çarpmakdadır; fekat karmakarışık boyalı olduğundan tefrîkı müşkildir. Kitâbenin tertîbi ve yazısı XVII. 'asır tarzına pek uygundur. Topkapı Sarayı'nda 'aynı nesih yazı ve tertîble bir çok kitâbeler vardır. Kitâbeden, Ahmed Ağa nâmında birisinin câmi'i tevsî' ve (münevver) eylediği pek sarîh olarak anlaşılmakdadır. Castella'nın gösterdiği üçlü pencerelerin bu Ahmed Ağa ta'mîrinde yapıldığı âşikârdır. 'İlâve kısım da, bu târîhde yapılmışdır. Bu takdîrde duvarın kaldırılıp yerine ayaklar inşâsı icâbeder ki, netîcede, altı ayak hâsıl olması da ihtimâl dâhiline girer.

Üçüncü ve câmi'in yeniden inşâsını gösteren kitâbe, esâs kapı olan şimâl-i garbî cihetindedir. Beş satır üstüne güzel bir ta'lıykle beş beyitdir [3]; eb'âdı 190×108 dir.

1 — شهزادهٔ جنتمكان غازى سليمان اسمنه — بو معبد انشا اولنوب اولمشدى امت مستفيد
2 — محتاج تعمير ايلدى آنى مرور ازمنه — ابتدى شهنشاه جهان اعمار باطرز جديد
3 — سلطان حميد ذوالمهم خاقان فاروق شيم — مستجمع عدل و كرم مستكمل رأى سديد
4 — يارب اوله اجلال ايله اقبال عال العال ايله — دائم صفاى حال ايله عمرى مزيد عصرى مديد
5 — يازدى مجوهر كلكله تاريخن عزت بندەسى — قيلدى بو اقدس جامعى تعمير خان عبدالحميد

Kitâbede rakamla da yazıldığı gibi, noktalı harflerin yekûnu 1307 (1889-90) senesini göstermekdedir. Kitâbenin hattatı meşhûr Nazîf Bey'dir. Matba'a-i 'Askeriye'nin harîtaları bu zâtın elinden çıkmışdır. Târih kıt'asının nâzımı,

1) İ. H. Uzunçarşılı, Candarlı Kara Halil Paşa, Belleten 91, 468. S.

2) Bu kitâbe neşredilmemişdir.

3) Bu kitâbe neşredilmemişdir.

o sırada Edirne vâlîsi olan Hacı İzzet Paşa'dır. Bu binâ, Hüdâvendigâr Devri'nde yapılan Ulu Câmi' tipindekilerin üçüncüsüdür.

Câmi'in şimâl-i garbî köşesinde meydancıkdaki çeşmeyi (El-Hâc Mehmed bin Hüseyn) in 853 (1449) da yaptırdığını gösteren bir kitâbe vardır. Çeşme yenilenmiş, fekat kitâbe tekrar yerine yerleştirilmişdir.

Câmi'in mihrâbı cenûbdan 12° şarka müteveccihtir. Aslında 36° olması lâzım gelirdi.

36 — Gelibolu'da Saray:

Gelibolu'lu 'Âlî, Hüdâvendigâr'ın leb-i deryâda, yüksek bir yar üzre saray yapdırdığını ve Künh'ül-Ahbâr'ı yazdığı târîhde (1000 senleri), sâdece sûrunun ve yerinin belli olduğunu ve daha evvel 970 hudûduna gelinceye kadar da, ekser binâsının mevcûd bulunduğunu bildiriyor ve Hüdâvendigâr'ın bu sarayda otururken, bir ecnebî gemisinin Bizans'a gitmek üzere geçişi esnâsındaki bir mâcerâyı nakl ediyor [1]. Kendi memleketi olması i'tibâriyle, 'Âlî'nin bu sarayı görmesi ve ta'rîfinin hakıykate uygun olması tabî'îdir.

Bu saraydan bir tahrîr defteri de, başka bir binâ dolayısıyla, bahsetmekdedir. II. Sultan Murâd Devri ricâlinden olduğu bir vesîkadan anlaşılan [2] Has Ahmed Bey nâmında bir zâtın Gelibolu'da yaptırdığı iki mescidden birisinin bu sarayın 'arsasında olduğu şu kayıddan anlaşılmaktadır: *"Vakf-ı mescid der pîş-i hane-i Has Ahmed Bey Asılda Gaazî Hüdâvendigâr'ın Saray'ı yeri olub mescid olınmışdır Bi'l-Berât-ı Sultan Bâyezid Hân tabeserâhü"* [3] 'Âlî Efendi bu târîhden bir 'asır sonra dahî, Saray binâlarının mevcûdiyetini haber verdiğine göre, mescid 'arsanın bir ucuna yapılmış olmalıdır.

GÖNEN

37 — Gönen'de Hüdâvendigâr Câmi'i:

Gönen'de bir Hüdâvendigâr câmi'i olduğu, Balıkesir Evkaaf Müdirliği'ndeki bir vesîkadan anlaşılmakdadır [4]. Buna nazaran, El-Hâc Halîl bin'ül-Hac Hasan isminde bir zât, 1161 (1748) senesinde, *"Hîn-i iktizâda kasaba-i mezbûre kurbünde vâkı' Gaazî Hüdâvendigâr câmi'inin"* ta'mîrine sarf olunmak üzere Gönen'de bir milk vakf etmekdedir. Filhakîka, Hüdâvendigâr'ın Gönen Kaplıcaları sâhasındaki câmi'i mahallen de ma'lûmdur. 1935 senelerine kadar mevcûd olan câmi', gösterilen yerine nazaran, 10×10 eb'âdında, çatılı, mermer direklere oturan revâkı muhtevî, bir binâ imiş. Mermer direk kırıkları 1956 ya kadar görülmekde idi. Hazîresinin geniş olduğu, kalan eski mezarlardan anlaşılmakdadır.

İPSALA

38 — İpsala'da Hüdâvendigâr Câmi'i:

Evliyâ bu kasaba'da yalnız Hüsrev Kethudâ Hanı'ndan bahsetmiş, câmi'lerini zikreylememişdir [5]. Kasabada bir Hüdâvendigâr Câmi'i var idi. Bir mukata'a defterinde "*'An mâl-i Mukaata'a-i memleha-i Enez Huddâm-ı câmi'i şerîf-i Sultan Murad Hân der İpsala*" kaydı mevcuddur [6]. Câmi' kasabanın şark tarafında, çarşı içinde bulunuyormuş. Mahallinde verilen îzâhata göre [7], câmi I. Sultan Murad Hüdâvendigâr'ın olup, dört orta direk üstüne ahşab çatılı, pek büyük bir binâ imiş. Dönüm ölçüsünü bundan alırlarmış. Bu takdîrde 30×30 m. eb'âdında olması lâzım gelir. Câmi'in yerinde şimdi pazar kurulmakdadır.

Evkaafını ve görenlerden nakıl ile evsâfını yazdığımız, câmi'in ta'mîri hakkında mufassal bir muhâsebe icmâli ve, asıl daha mühimmi, emsâline binde bir tesâdüf edilen bir ta'rîfnâmesi mevcuddur. Biz, mahallinde toplanan ma'lûmâtın ne derece kıymetli olabileceğini, böyle bir vesîka ile karşılaşdırarak göstermek de istedik. Bugünkü ta'birle bir (rapor) olan vesîkaya göre [8]:

a) Câmi' içten içe 30×30 arşın, 22,75×22,75 m., dir. Mahallinde dönüm ölçüsü ondan alınırdı, denmiş olduğundan, 30×30 m. olduğunu yazmışdık. Ancak bir de son cema'ât (sofası) olduğu bildirildiğinden, yine dönüm eb'âdı hâsıl olmakdadır.

b) Duvar irtifa'ı II arşın, 8,44 m., dir.

1) Âli, a.e., 74-75. S.

2) 75 No: lu Tapu Defteri, 246. vr. v.d., Tayyib Gökbilgin, a.e., 233. S.

3) 'Aynı defter, 229. vr. v.d.

4) Balıkesir Evkaaf Müdirliği, Berât Kayıdları Defteri, 107. S.

5) Evliyâ, V. C., 329. S.

6) Ev.K.K. Mukaata'a-ı Evvel Anadolı ve Rumeli Defteri 499 No:, 27. S.

7) Bu ma'lûmâtı kasaba tâcirlerinden, Eski Eserleri İ'mâr Cem'iyeti Reîsi Halil Güçlü Bey'den aldık. Teşekkür ederiz.

8) İstanbul Belediye Kütübhânesi, Mua'llim Cevdet yazmaları, O. 91, No:, 580-582. S.

c) Kubbe dört ağaç ayak üstünedir. Bunların birisi yenilenmiş, üçü ta'mîr olunmuşdur .

d) Kubbenin sekiz ağaç kaburgası vardır; biri değişdirilmiş, yedisi ta'mîr edilmişdir.

e) Kürsî 4×4 eb'âdında, 3 arşın irtifa'ındadır. Yeniden yapılmışdır. Kürsî denen, müezzin mahfilidir; bu kadar büyük kürsî olamaz.

f) 12 arşın, 20 parmak, 2,15 m., irtifa'ında, 1,5 arşın, 1,14 m., genişliğinde camlı on iki pencere yenilenmişdir.

g) 2 arşın 20 parmak yüksekliğinde ve, her ne kadar bir buçuk arşın 17 parmak eninde deniyorsa da, yarım arşın 17 parmağın içinde olduğundan, bir arşın 17 parmak, 1.29 m., genişliğinde, (camsız kapı)lı, (ağaç parmak)lı pencereden beşinin kanadları tecdîd, kalanı ta'mîr olunmuşdur.

h) Üç kapıdan ikisi yenilenmiş, birisi ta'mîr olmuşdur.

i) Her birinin eni 3, boyu 2,50 arşın olan sekiz pâre-pâre takım makamında kullanılmış olsa gerekdir - trabzon tecdîd edilmişdir.

k) (ortası) ? sahn tavan koltukları doğrama, etrâfı yonma kiriş ile (tenükeden) — ince tahta olacak — tahta pûş tavan, sofanın üstü dahî tahta pûş tavan ve yonma kiriş ile değişdirilmişdir.

l) 'Arzı 12,5, boyu 30 arşın olan iki sofa, ya'nî son cemâ'at revâkı ile, saçak yenilenmişdir.

m) Hâtûnlar için yeni yapılan yerin eb'âdı 7×11 arşın, 5,40×8,34 m. dir.

n) Minâre mili ile yenilenmiş olup boyu 29 arşın, 22 m , dir.

o) Ahşab mihrab ve minber tâcıyla ve nakışla ta'mîr olunmuşdur.

Bu ta'mîrât Cemâziy'ül-Âhîr 895 başından (Nisan 1490) 'ayni senenin 23 Şevval gününe (9 Eylül 1490) kadar İpsala Kadısı Abdüsselâm ve mi'mâr Saveci tarafından icrâ edilmiş ve 48 bin küsûr akçe sarfedilmişdir. Muhâsebe icmâli ertesi sene deftere kaydolunmuşdur [1].

Vesîka, câmi' yıkılmadan evvel görenlerin yapdığı ta'rîfe mutâbık düşmekdedir. Câmi'in dört direk üstüne olması ve son cemâ'at yeri ile berâber dönüm ölçüsüne uyması mahallî ma'lûmâta muvafıkdır. Ayrıca pencere 'adetleri, üç kapılı olduğu, minârenin boyu mâ'lûmâtımızı ikmâl etmekdedir.

İŞTİB

39 — İştib'de Fethiye Câmi'i:

Bu câmi'in vakıflardaki kaydı *"Vakf-ı câmi'-i şerîf-i Merhûm ve Mağfûrün leh Sultan Murâd Hân-ı Gaazî tâbeserâh'ül- ma'rûf Fethiye der kazâ-i İstib"* [2] dir. Evliyâ Çelebi Fethiye Câmi'ini İki Yürekli 'Ali Beyin hîn-i fetihde kiliseden tahvîl ettiğini ve (Fâtih Murâd Han Câmi'i)nin asıl adının (Orta Câmi') olup tahtadan yapılmış kurşunla örtülü çâr köşe musanna' bir kubbesi bulunduğunu yazıyor [3]. Halbuki bir vakfın yanlış kaydedilip mucibince 'asırlarca te'diyât ve tevcîhât yapılması vârid değildir. Kaldı ki İki Yürekli 'Ali Bey Evrenos Bey'in oğlu olup, Fâtih Devri ricâlindendir. Şehir ise, I. Murad tarafından alınmışdır. O halde, Evliyâ'nın kaydını tashîh etmek ge-

1) Bu vesîkanın bizim yazımızla olan sûreti, Tayyib Gökbilgin, a.e. 220-222. S. lerde, imlâya ve metne büyük bir sadâkatle neşredilmişdir. Sâdece kapılara 'âid fıkra noksandır.

Yalnız muhterem müellif bu câmi'i II. Sultan Murad'a mâletmiş, sebeb olarak da "Ayrıca evkaafı olmayıp Edirne'deki Murâdiye evkaafına bağlandığını" bir de İpsala'daki dört köyün Murâdiye vakıfları arasında olduğunu göstermekte, ayrıca, câmi'in Bâdî Efendi zamânından evvel, yıkılmış olduğu tahminini ileri sürmekdedir.

Halbûki câmi' yeni yıkılmışdır. Onu görmüş olanlar zâten bize Hüdâvendigâr eseri olduğunu bildirdiklerinden biz bu câmi'i öğrendik ve bu sâyede yazabildik. Yoksa biz de II. Murad Devri zannedebilirdik. Vakfı olmadığı da vârid değildir. Enez Tuzlası bu câmi'e tahsis edilmişdir. Kaldı ki, II. Murad'a 'âid olduğunu ve Murâdiye vakıflarına ilhâk edildiğini bu vesikadan istihrâc kaabil değildir; başka bir yerde de görülmedi. Murâdiye vakıflarına ilhak olunsa da, binânın 'âidiyetini göstermez. Meselâ Edirne'deki Hüdâvendigâr câmi'lerinin vakıflarının Yıldırım tarafından te'sîs edildiğini gördük. İpsala'daki dört köyün Murâdiye vakıfları arasında olması bizce ehemmiyeti hâiz değildir. Bir bânî, birçok hayrâtı bulunan bir mıntakadan, bir kazâdan, ayırdığı evkaafı çok uzaklardaki bir hayra, bir hizmete vakfedebilir, böyle bir davranış o civârdaki hayır müesseselerinin vakıf sâhibine 'âid olmasına delâlet etmez.

Fazla olarak bu vesîka inşâî bir delili de bize bahşediyor. Eğer câmi' II. Murad zamanından olsa, 895 de 50 - 60 senelik bir ömre mâlik olurdu. Bu kadar kısa zemânda, ana direk, kubbe kirişleri, kapı ve pencere ve mahfiller, yeniden yapılacak kadar eskimez ve harâb olmaz. Bu da gösteriyor ki onlar daha evvelki senelerde yapılıp çürüdüğünden bu derece ta'mîre mecbûriyet hâsıl olmuşdu. Hüdâvendigâr devrine girince 120 - 130 senelik olur ki, eskiyecek kadar bir zemânı ifâde eder.

Câmi' kime 'âid olursa olsun, bu kıymetli vesîkayı ilk neşreden muhterem Profesöre milletce medyûnuz.

2) Ev.K.K., Rumeli Evvel-i 'Asker, 339 No:, 125. S., 210. sıra.

3) Evliyâ, a.e., 6. C., 120. S.

rekdir. Yugoslavya hakkındaki eserimizi yazarken bu vakıf kaydını henüz elde edememişdik. Ma'mâfîh bu câmi' hakkında olmamakla berâber, Evliyâ'nın İştib hakkında verdiği dîğer ma'lûmattaki mübâyenetleri görerek, hakıykati etraflıca aramış ve bildirmiştik [1].

Câmi'in şimdiki hâli ve vaz'iyeti için bir ma'lûmât alınamadı.

40 — İ ş t i b ' d e H ü d â v e n d i g â r M e d r e s e s i :

Evliyâ (a. e., 120 S.) da *"Fâtih-i vilâyet Gaazî Murâd-ı Hüdâvendigâr câmi'i önünde Murâdiye nâmıy'a ma'mûr bir medresesi vardır"* demektedir. Bu binânın 'âkıbeti de mechûldür.

İ Z N İ K E S E R L E R İ

41 — İ z n i k ' d e Y e ş i l C â m i ':

İznik'in âbidelerle kaplı çevresi içinde, Lefke Kapısı civârında bir tek taş pırlanta gibi, pırıldayan baş eseridir. Evvelce yakınındaki Şeyh Kutbüddin ve Çandarlı İbrahim Paşa 'İmâreti ve Halil Paşa Türbeleri ma'mûr ve Sultan Orhan Medresesi mevcûd iken bu târîh kervânı daha noksansız bir 'azametle şehri kaplıyordu. Hele me'lûf-ı cinâyet Yunanlılar, son cemâ'at mahallindeki oyma mermer nefîs şebekeleri kırmadan evvel, her hâlde çok başka bir tesîr bırakıyordu. (462. R.), takrîben 80 sene evvelki vaz'iyeti göstermektedir [2].

Câmi' nev'i şahsına münhasır bir plânla inşâ edilmişdir. Ba'zı sert ve keskin tezyînât gibi teferrü'ât olmasa, XV - XVI. 'asrın kemâl mertebesine ulaşmış bir eseri gözüyle bakılabilirdi.

★

Evliyâ Çelebi bu câmi'den *"Hayrüddin Paşa Câmi'i Yeşil Câmi' diye şöhret bulmış bir câmi'-i zîbâdır"* [3] şeklinde bir satırla bahseder.

Texier eserinin büyük kıt'adaki tab'ında İznik'deki bir çok âbidelerin harâb olduğunu bildirdikten sonra, bu câmi'i *"... Et le plus gracieux monument d'architecture arabe qui existe encore à Nicée, le temple appelé vulgairement la Mosquée Verte..."* [4] olarak ta'rîf eder. Ya'nî ona göre bu câmi' lâtîf bir Arab mi'mârîsi eseridir. Bu eserin 12 - 13. levhalarında basît bir plânı ve bir renkli resmi de mevcûddur. Gurlitt İslâm İznik adındaki makaalesinde câmi'in ta'rîfini ve plânlarını dercetmişdir [5]. Taeschner - Wittek, vezir 'âilesi Candarlılar hakkındaki makaalelerinde, bu câmi'in ta'rîfini yapıp kitâbesini yazarlar [6].

Memduh Turgud İznik ve Bursa eserinde, câmi'in Yunanlılar tarafından pek çok tahrîbâta ma'ruz kaldığını, kıymetdâr halı ve levhalarının aşırıldığını hattâ, harîmde garb tarafındaki sütûna yağ sürerek yakıp çatlatmağa uğraşdıklarını ve dışarıdaki mermer parmaklıkları büsbütün kırdıklarını yazar. Bu son noktayı biz de dîğer mesmû'âtımıza istinâden belirtmişdik. Bundan sonra kitâbelerini dercetmekdedir [7].

Rahmetli 'Ali Sâim Ülgen, İznik hakkındaki makaalesinde câmi'i etraflıca îzâh etmişdir. Yalnız o zemân, (1938 den evvel), revacda olan zehâba uyarak, Bursa Orhan Câmi'inin, ilk yapılan binâ olmayıp, 820 de tecdîd olunduğunu öne sürmüş ve bu Yeşil Câmi' için *"Elimizde ka'an en eski âbidedir"* gibi hatâlı bir netîceye varmışdır (56. S.). Halbuki değil Orhan Câmi'i, daha eski ne kadar emsâli olduğunu şimdiye kadar gördük [8]. Plânı sıhhate uygundur. Makta'da teferrü'at ve tezyînâtda ba'zı farklar görülüyor. Bu makaaleye kitâbe dercedilmemiş, yalnız Taeschner ve Memduh Turgud'un okumaları arasında farklar bulunduğu belirtilmişdir.

Otto Dorn, kitabında, 13 sahife tahsîs ederek câmi'in bütün aksâmını tafsîl etmiş, bir plân ve makta'dan başka, silmelerin, güllerin ve mihrâb kum sa'atinin tafsîlâtını koymuşdur. Kitâbeleri Taeschner'den nakıl yoluyla dercetmişdir. Plân hakıykate uygundur. Mihrâbın istikaameti de rakam ile gösterilmeden, fekat vaz'iyet belirtilerek çizilmişdir. Yalnız makta' tafsilâtında tehâlüfler vardır [9].

Bursa Halkevi tarafından neşredilen İznik risâlesinde, câmi'in 'umûmî bir ta'rîfinden sonra, hâricî kitâbesi lâtin harfleriyle ve mi'mârın ismi de metne karıştırılarak yazılmışdır. İkincisinin yalnız tercemesi konmuştur [10]. Görülü-

1) E.H.A., Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları, Vakıflar Dergisi III. sayıdan ayrı baskı, Ankara, 1957, 16-17 S.

2) Üniversite Kütübhânesi, Sultan Hamîd Albümleri, 90448 No.

3) Evliyâ a.e., 3. C., 7. S.

4) Texier, Description, 1. C., 48. S.

5) C. Gurlitt, Die İslamitischen Isnik, Orientalisches archiv III, 1912 - 1913, 56. S., 25-26. R.

6) F. Taeschner - P. Wittek, a.ma. XVIII, 1929, 60. S. v.d.

7) Memduh Turgud, a.e., 160. S.

8) 'Ali Sâim Ülgen, a.ma., 56-59. S., 14-27. R.

9) Otto Dorn, a.e., 20-33. S., 6-17. lev.

10) İznik, İstanbul 1943, 21-23. S.

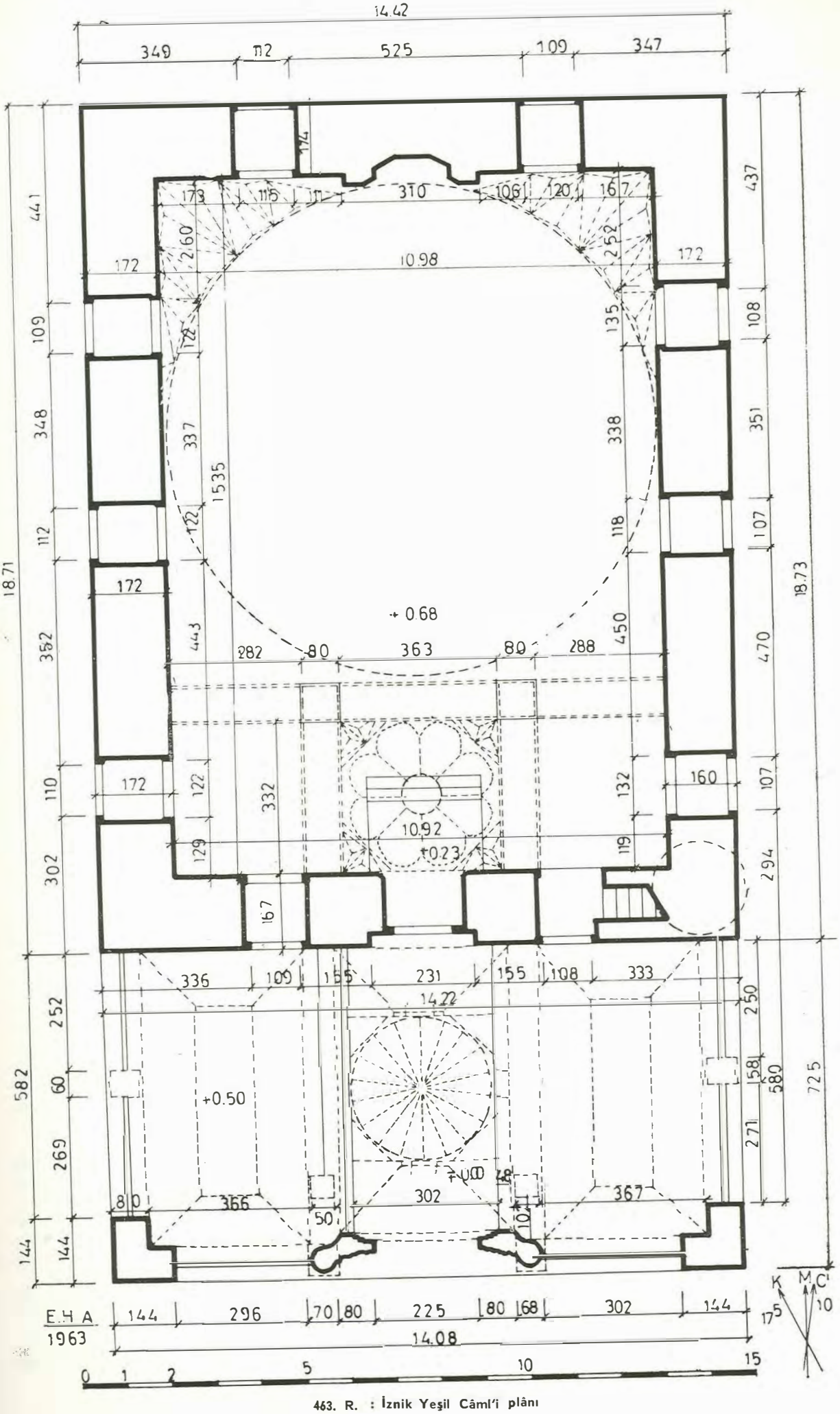

463. R. : İznik Yeşil Câml'i plânı

464. R. : İznik Yeşil Câmi'i makta'ı

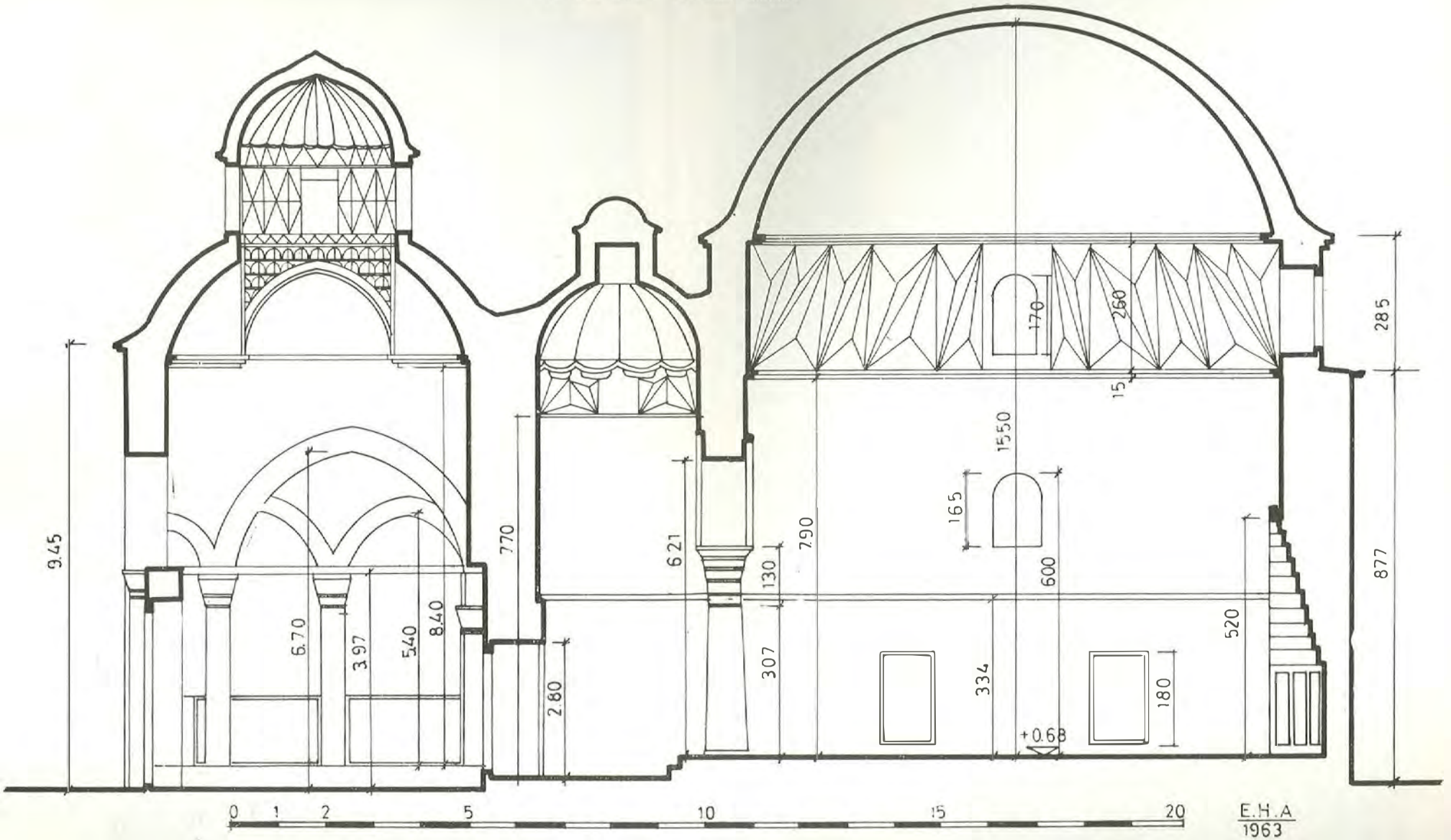

yor ki bu müelliflerin metninde ve plânlarında teferrûattan başka aykırılıklar bulunmamakdadır. Bu sebeble hepsini kısaca burada topladık.

Câmi' aslında tek kubbeli — hem de pek büyük olmayan bir kubbe —, revâklı bir binâ olduğu hâlde, büyük bir te'sîr bırakmakdadır. Bu te'sîrde malzemenin, işçiliğin, zengin tezyînâtın yeşil bir 'amûd gibi yükselen ve câmi'e ismini kazandıran lâtîf minârenin büyük rolü olmakla berâber, bizce asıl müessir, câzib bir pişdâr olan revâk ile, harîme eklenen üçlü kemerin verdiği ferahlıkdır.

462. R. : İznik Yeşil Câmi'i 1300 (1882) senelerindeki resmi
Ü. Kü. 90448 No: lu albüm

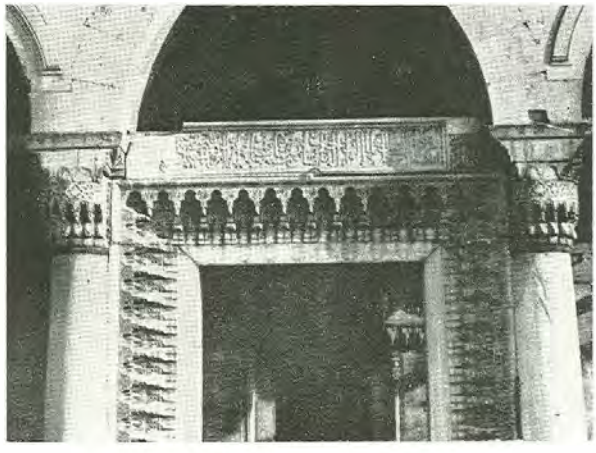

465. R. : İznik Yeşil Câmi'i medhal ve sütûnlar

Revâk iki köşe ayak ile iki orta ve iki yan mermer sütûna müsteniddir, ortadaki sütûnlara kapı yerleştirilmek üzre istalaktitli zengin bir söve ve başlık yerleştirilmişdir. Bu başlığın üstünde câmi'in hitâm kitâbesi vardır. Sütûnların başlıkları da istalaktitlidir, (462., 463., 464., 465. R.) Revâk kemerleri iki merkezli olup orta kemer yanlardan 80 sm. büyükdür. Bu yan kemerlerin alınlarında hafif bir silme vardır. Kemerlerden saçağa kadar olan mesâfe epeyce fazladır. Bu yüzden revâk kütlesi câmi'den daha yüksek düştüğünden, esas binâyı söndürmektedir, (466. R.). Göz ve gönül isterdi ki bu revâk ana kütleden daha alçak olsun.

466. R. : Yeşil Câmi'

467. R. : İznik Yeşil Câmi' ikiz sütûnları

468. R. : İznik Yeşil Câmi' ikiz sütûnlar

Orta sütûnların bir metre gerisinde, ufak birer direk daha vardır ki, inşâî hiç bir vazîfesi bulunmadığı âşikârdır; koca bir sütûn ve başlık fuzûlî yere konmuşdur, (467., 468. R.) Revâk orta sütûnlarına yaslanan istalaktitli kapı sövelerinin vaz'ıyeti de oldukça zorakidir. Bu sövelerin, câmi'in ikmâlinde, ikinci kitâbeye yer te'mîni için, sonradan eklenmiş olması kuvvetle muhtemeldir, (465. R.). Zâten yuvarlak sütûna söve konması Bizans'ın pek 'acâib bir buluşudur. Yeni yeni inkişâf eden bir mi'mârî için, bu kadar te'sîre kapılmak ma'zûr görülür, zâten bu câmi'de, müsâmaha ile görülmeyecek bir cihet aslâ yokdur.

Revâkın yanları tavanlı tonozla, ortası yirmi dilimli bir kubbe ile örtülüdür, (469. R.) Bu kubbe, aslında tavanlı bir çapraz tonozun, açık bırakılan ortasını örtmekde olup kemerler, tonoz ve köşe petekler temâmen kesme taşdan işlenmiş, sekiz köşe kaa'ide bir dişli su ile petek şeklindeki müselles-i kürevîlere oturtulmuşdur. Kasnağın mihverlere gelen yüzlerinde birer pencere vardır; bunların ortası kutrânî taksîmâtla bâdemlere bölünmüşdür, (470. R.).

Bu orta kubbenin oldukça yüksek olan kasnağı hâricde hemen göze çarpar. Tonozların ikisi birden, beşik örtüsü bir çatı altına alınmış olduğundan alçakda kalır, (462., 466. R.).

Son cemâ'atin yan sofaları ortadan 50 sm. yüksekdir. Revâk kemerlerine kalın meşe gergiler konmuştur.

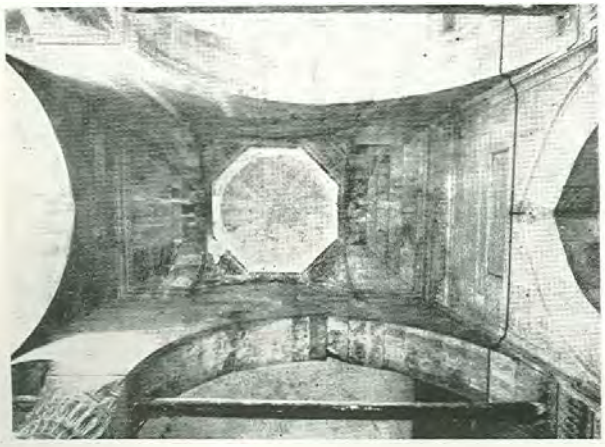

469. R. : İznik Yeşil Câmi'i revâk orta kubbesi

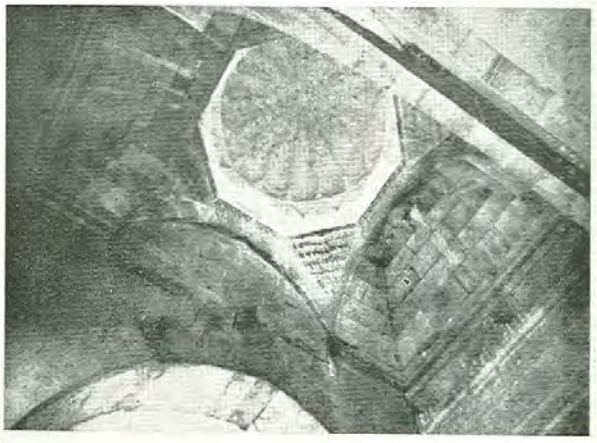

470. R. : İznik Yeşil Câmi'i revâk orta kubbesi

Basık kapı kemeri, kilid olmuş, üç 'aded renkli ve iki beyaz taşla yapılmışdır, (471. R.). Onun üzerinde mümâsî bir sivri tahfîf kemeri ve özengilerinde istalâktitli yasdıklar bulunmakdadır. Kemer etrâfında silmeler ustaca kıvrıntılarla dönmekte ve nihâyetlenmektedir. Kapı höcresi az bir derinliktedir; bununla berâber köşelere oluklu kum sa'atleri konmuşdur, (472. R.).

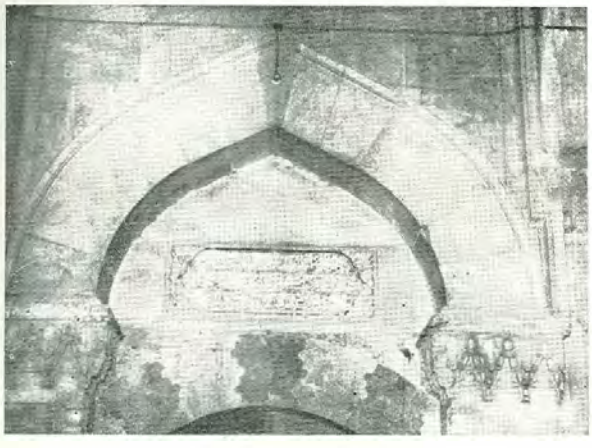

471. R. : İznik Yeşil Câmi'i kapı kemeri

Câmi' medhali revâkın orta seviyesinden 23, sahn 68 sm. yüksekdir; arada üç rıhtlı bir merdiven vardır. Merdiven sahanlığı inşâî bir motifle çerçevelenmemiş olup, ortalık yerde kalır. Göz merdivene bir bitiş arar amma yapılmamışdır. Fekat merdivenin böylece sindirilmesiyle, müezzin mahfili mesâbesinde olan, kemerlerle kıble duvarı arasındaki sâha, harîmden hiç ayrılmış görünmez; üstelik onu bilâ-vâsıta genisletmiş olur. Bu da mühim bir kazancdır. Medhâl üstü sekiz geniş dilimli, körleştirilmiş dar fenerli bir kubbe ile örtülüdür. Sekiz köşenin dilim uçlarında püsküller, köşeliklerde ise ayrı bâdemler yer almakdadır, (473. R.). Resimde görülen siyah yuvarlak fener boşluğudur. Fener şimdi kapalıdır; eskiden açık olduğuna dâir bir emâre yokdur.

Üç basamak çıkınca harîme varılmış olur. Asıl sahn ile medhâl arasında üç kemerli bir revâk vardır. Orta açıklık yanlardan vasâtî 80 sm. daha genişdir. Kemerler iki merkezli olup esmer bir taşla işlenmişdir; üst silmeler püsküllerle nihâyetlenir; sütûn başlıkları, kemerlerin duvarlardaki yastıkları, zengin istalaktitlerle süslüdür. Hepsi de birbirinden başkadır, (474., 476., 478. R.). Bu üçlü kemerde dâhilî bir 'unsurdan ziyâde bir hâricî revâk tutumu göze çarpmakdadır. (476. R.) deki sütûn Yunanlıların yağ sürerek yakmağa çalıştıkları ayakdır. 11 m. lik kubbe iri bâdemli, yüksek, bir müsellesli kuşağa basar, (479. R.). Kubbe yarım dâireden büyük görünüyorsa da hakıykat-

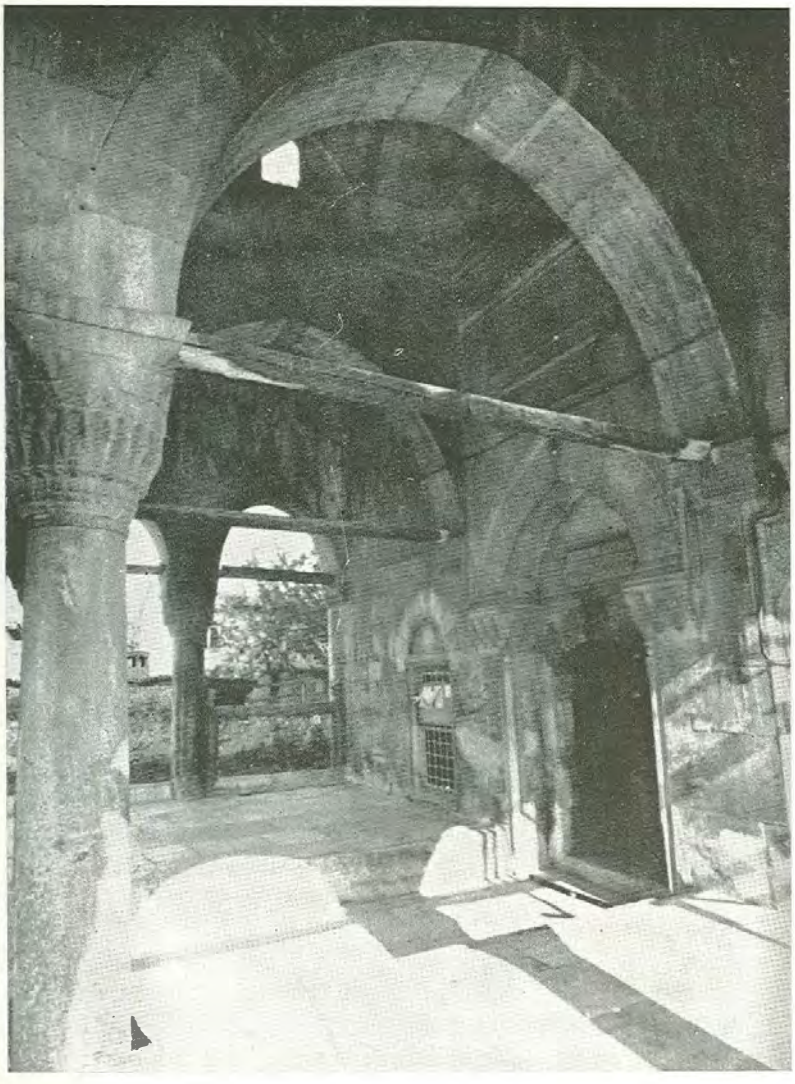

472. R. : İznik Yeşil Câmi'i kapısı

te değildir. Bu intibâ'ı vermesine sebeb, dış kasnak ile kubbe eteğinin bir şâkuulde olması ve kasnağın 'âdetâ kubbenin bir devâmı hissini tevlîd etmesindendir. Kasnakda dört, beden duvarlarında da 10 altlık ve 4 üstlük pencere vardır. Kasnakdaki pencereler içden ve dıştan kemerli olduğu hâlde, beden duvarlarında üstlük pencereler içden kemerli, dışdan mustatîlîdir ki, pek tesâdüf edilen bir tarz değildir. Câmi'in içinde 2.20 m. irtifâ'a kadar damarlı, gayr-ı muntazam bir şekilde yer yer renkli sularla ayrılmış kitâbeli, (474., 480. R.) bir mermer kaplama vardır. Bu kaplama dişli ufak bir silme ile pencere iç sövelerinin yerini tutar; ayrıca söve yokdur. Mermer kaplama da, emsâline nâdir tesâdüf edilen bir 'unsurdur. Bir eteğin, binânın nisbetini bozup te'sîrini zayıflattığına bu câmi' güzel bir misâl teşkîl etmekdedir.

Câmi'in mihrâbı da temâmen mermerdendir; devrinin en zengin bir nümûnesi olan, yüksek bedenli bir eserdir, (480. R.). Mihrâb höcresi, ikisi ufak, beş köşelidir. Düzlüklerinde dâirevî ve sekiz köşe dört 'aded gül vardır. Bunun üstündeki bir zencir geçme su yapılmış, ondan sonra altı sıra istalâktitli, sivri nisbetli yaşmak yerleşdirilmişdir, (481. R.). Yaşmağın köşelerinde ince kum sa'ati bulunmakda olup üstünde, ufak bir istalaktit başlığın taşıdığı, zar yer almakdadır. Bu zar 12 dilimli bir kurs ile müzeyyendir. Yaşmağın etrâfında, bir silme, ondan sonra geniş bir düzlük olup, o da ince bir silme ile nihâyetlenmekdedir, (482. R.). Bu silmenin de köşesinde, yarı irtifâ'a kadar çıkan, bir kum sa'ati bulunmakdadır. Başlığı istalaktitli, gövdesi, iki yerde, zikzak bir oyma ile süslülüdür. Yaşmak ile bu son bahsedilen geniş 'asaba arasında çiçekli ve zülfeli, güzel bir kûfî ile باسم الملك العلى العالى المتعالى 'ibâresi mahkûkdur. Bu yazının bir de, iki sıra istalaktitli kaa'idesi vardır, (483. R.) Minber yenidir; ahşâb işlerinden eser kalmamışdır. Dâhilde kalem ve sâire gibi satıh tezyînâtı da yokdur.

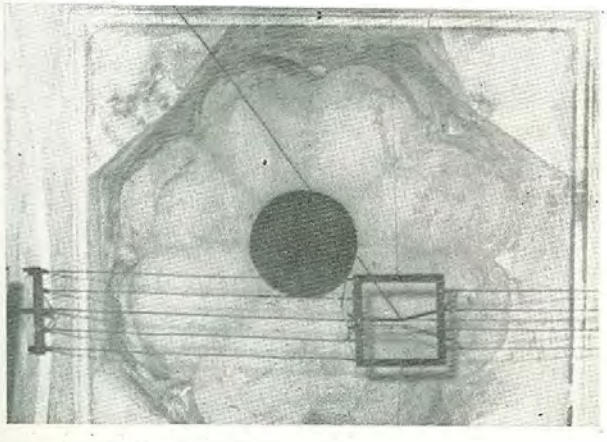

473. R. : İznik Yeşil Câmi'i medhal kubbesi

474. R. : İznik Yeşil Câmi'i iç kemerleri

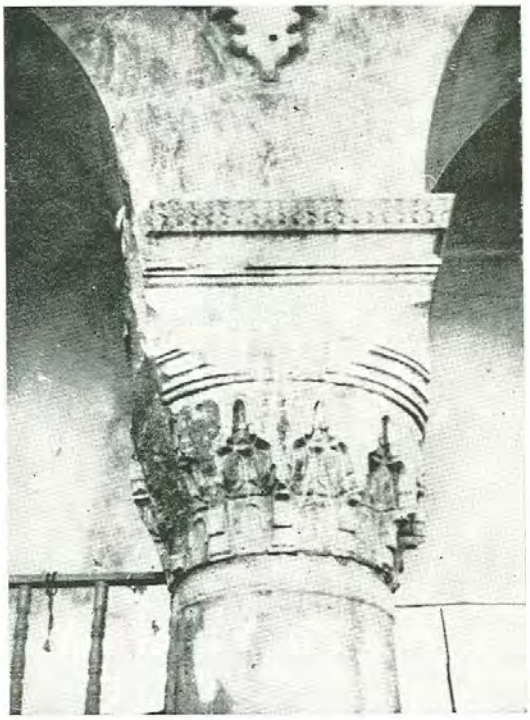

476. R. : İznik Yeşil Câmi'i iç sütûn başlığı garb tarafı

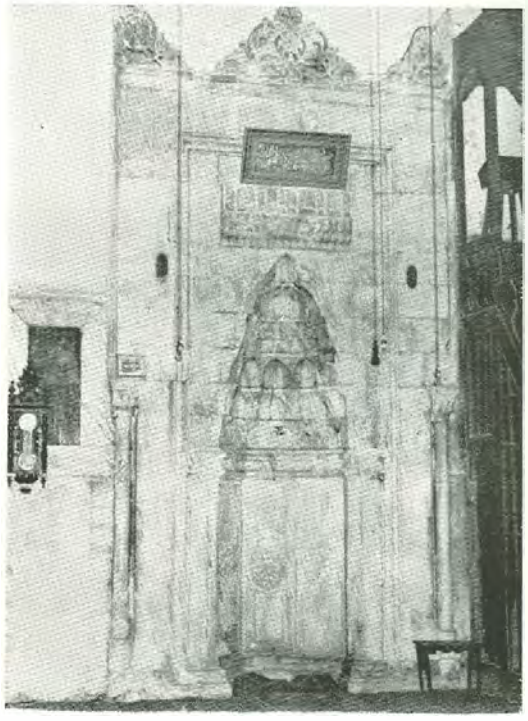

480. R. : İznik Yeşil Câmi'i mihrâbı

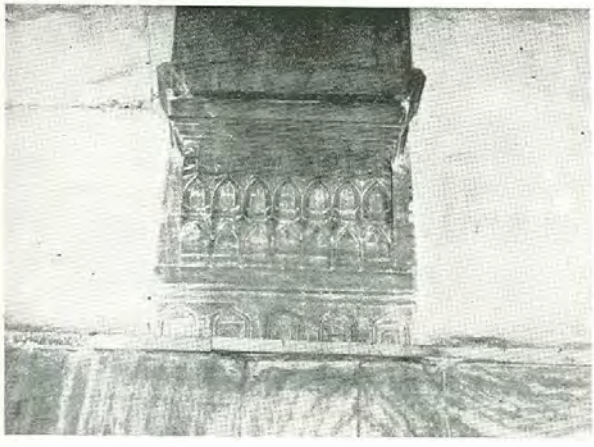

478. R. : İznik Yeşil Câmi'i iç kemer yastığı garb tarafı

481. R. : İznik Yeşil Câmi'i yaşmağı

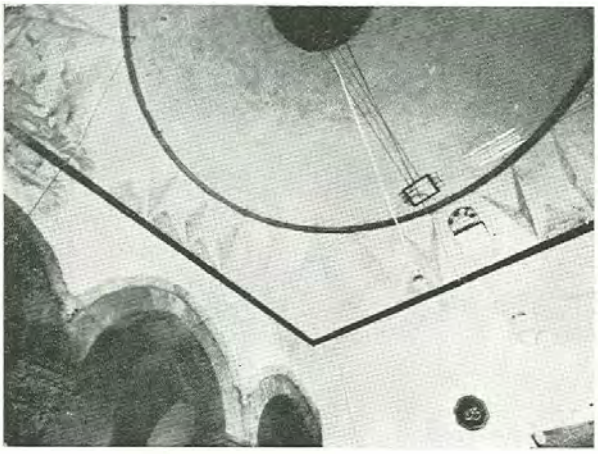

479. R. : İznik Yeşil Câmi'i kubbe kasnağı

Câmi' yüzleri kâmilen sarımtırak, kaba bir mermerle yapılmışdır. Derzleri mermer bünyesine lâzım gelen incelikde olmayıp, oldukça genişdir, (484. R.). Taşın cinsi içeride ve revâkda kullanılandan başkadır. Sıralar 70 sm. den 15 sm. e kadar değişmekle berâber, ekseriyet 40 sm. civârındadır. Saçak, bir 'asaba, bir geniş armûdî, müte'ad-

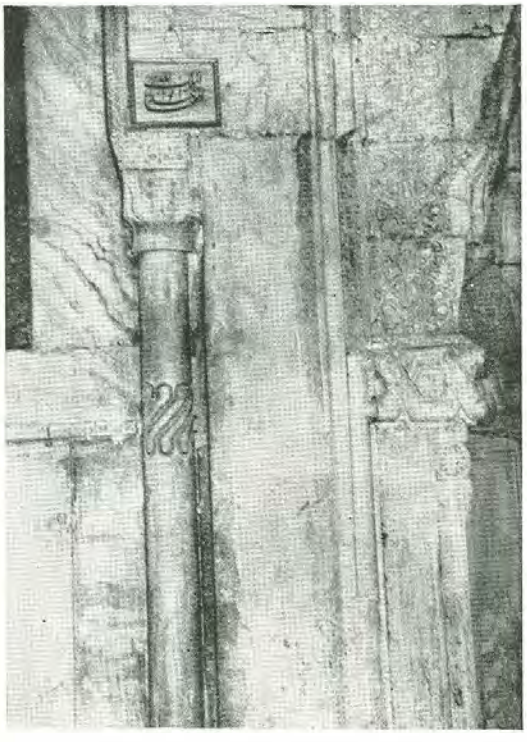

482. R. İznik Yeşil Câmi'i mihrâbı etraf çerçevesi

484. R. : İznik Yeşil Câmi'i mihrâb duvarı dış yüzü

did diş ve bir kavaldan mürekkeb geniş ve zengin bir silmedir. Altında da ufak takoz ve mihrâbcıklarla müzeyyen kabartma bir su vardır, (484., 485. R.). Kubbe kasnağı da mermer olup, ufak bir silme ile nihâyetlenir. Revâkın orta kubbesinin sivri kasnağında beden duvarlarının bu sarımtırak mermeri ile içerideki gümüşî mermer mütenâviben kullanılarak hoş bir manzara temîn edilmişdir, (462. R.). Üst pencerelerin ve kasnaktakilerin etrâfında dişli birer pah bulunmakdadır, (486. R.). Üst pencerelerin başlıkları lâmbalı yekpâre taşdandır. Alt pencerelerin söveleri çok silmeli ve dardır; güzel beyaz bir mermerle yapılmışdır. Kemerlerde esmer ve beyaz taşlar mütenâviben kullanılmışdır. Sövelerin kesilişi, buna mu'âsır binâlarda tatbıyk edilen, Bizans usûlüne aykırı, Osmanlı tarzına uygundur. Ya'nî, gönye burun değil, ufkîydir. Dövme topuzlu demir parmaklıklar nisbetini bulmuşdur, (487. R.) Cebhelerin teferrü'âtından olarak, mermer sütûn başlıklarını zikredelim. Yanlardaki dış başlıklar çok yüksek irtifâ'lıdır; dört köşesinde yapılan çökertme yelpâzeler ve ikiz bâdemle, evvelâ sekiz, sonra on altı dıl'a çıkarılarak, yine bir yelpaze ve sonra bir yaprak sırasıyla yuvarlağa geçilmekdedir. Teknik bakımından üstâdâne fakat tutumu oldukca ibtidâî ve hatları sertçe bir başlıktır, (488. R.). (468. R.) deki sütûn başlığında ise 'aynı yelpâzelerle sekize geçildiği hâlde, alt taksîmât otuz ikiye çıkarılmış, mihrâbcıklar ve bâdemlerle üç sıra teşkîl olunmuşdur. Cebhedeki sütûnlarda bâdemlere bir boğmak yapılmışdır ki hiç de hoş bir te'sîr bırakmamakdadır.

Binâdaki sekiz direk başlığında, dört ayrı tarz tatbıyk olunduğu hâlde, hiç birinde istalaktitin her sırasının bir evvelkinden kuvvet alır gibi o zarîf kademelenişi sağlanamamış, başlıklar üstüvânî ve tıkız bir hâl almışdır.

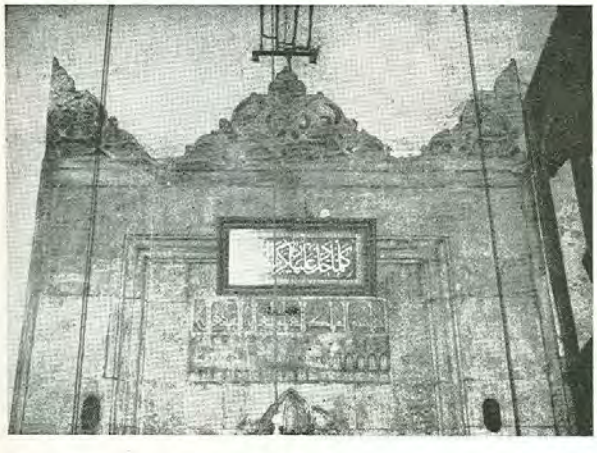

483. R. : İznik Yeşil Câmi'i mihrâbının tac ve yazısı

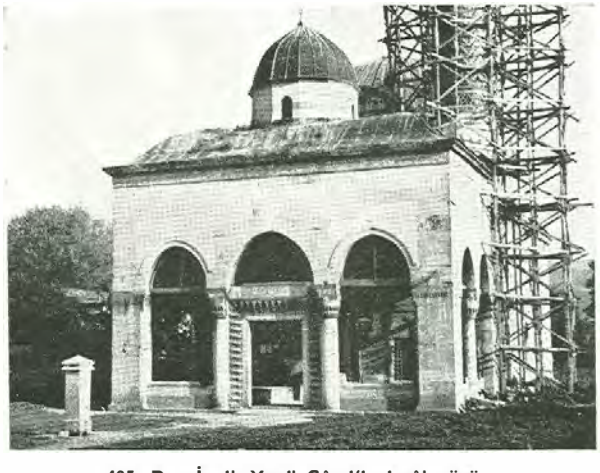

485. R. : İznik Yeşil Câmi'i şimâl yüzü

486. R. : İznik Yeşil Câmi'i saçak silmesi ve kubbe kasnağı

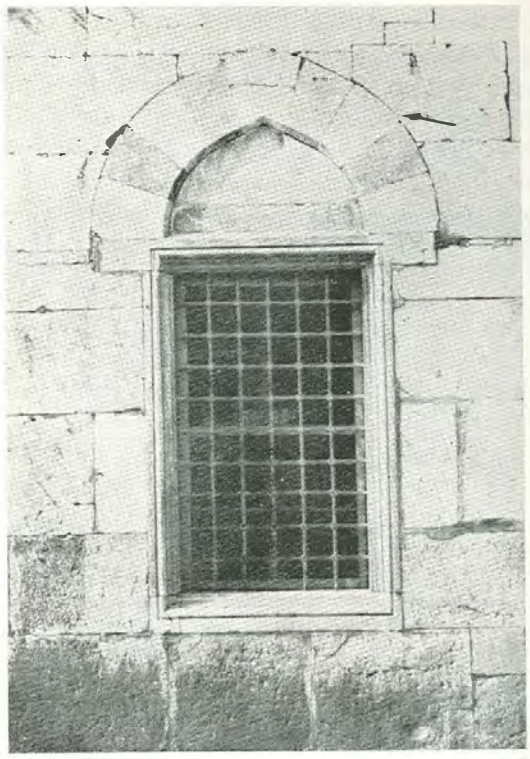

487. R. : İznik Yeşil Câmi'i bir alt penceresi

Köşe ayakların kenarları pahlı ve kemer yasdıkları hatâî oymalıdır, (489. R.).

Revâk altındaki iki pencereden şarkda, ya'nî kapıya karşı durunca solda olanın, zengin ve geniş bir sövesi vardır. Kemer aynasında sekize taksîm edilmiş hatâî oymalı bir yıldız - gül bulunmaktadır, (490. R.). Sağdakinin ise kemer aynası, hatâîye yakın, rûmî oymalarla süslenmişdir. Kemer köşeliklerinde ise, tam rûmî tezyînât bulunmakdadır, (491. R.). Bu pencerelerin söve başlığında pek müzeyyen çiçekli kûfî ile Besmele yazılıdır, (492. R.)

Câmi'in mihrabı, cenûbdan şarka doğru, 27° olması lâzım gelirken, yalnız 10° dir. Demek 17° bir fark vardır.

488 R. : İznik Yeşil Câmi'i yan direk başlığı

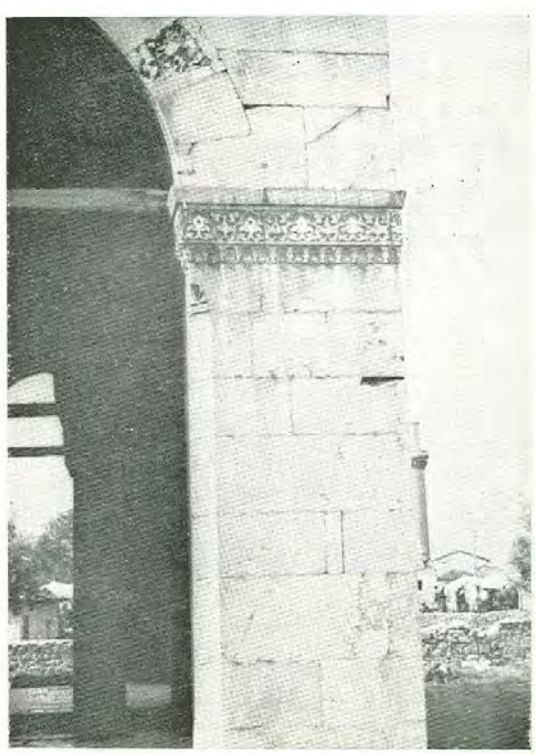

489. R. : İznik Yeşil Câmi'i köşe ayak

Bu câmi'in en güzel olduğunda ittifak edilen yeri minâresidir. Minâre yuvarlaktır. Altta bir sıra istalâktitden sonra beyaz mermerden bir kuşak gelir. Ondan sonra, birden çini şelâle başlar. Mermerin üstünde altı köşe büyük yıldızlar ortasına, daha küçük sekiz köşeler mahâretle yerleştirilerek ikinci bir kuşak yapılmıştır. Bunu, çiniden ufak

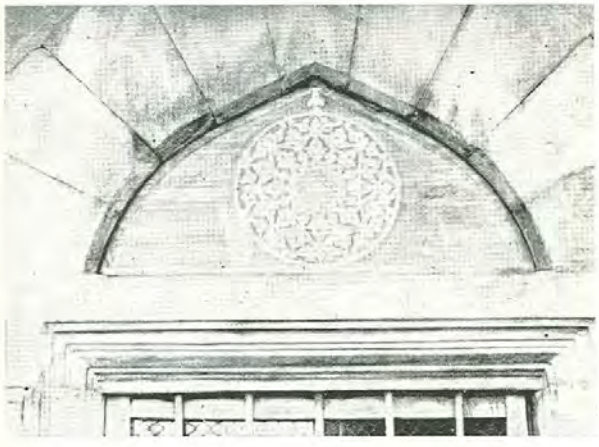

490. R. : İznik Yeşil Câmi'i revâk altı şark penceresi

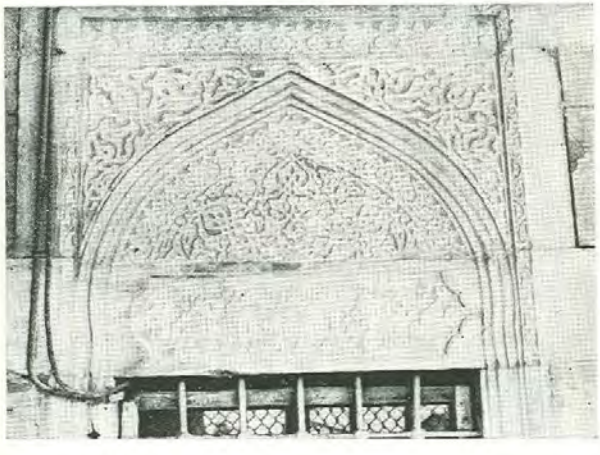

491. R. : İznik Yeşil Câmi' revâk altı pencere kemerleri

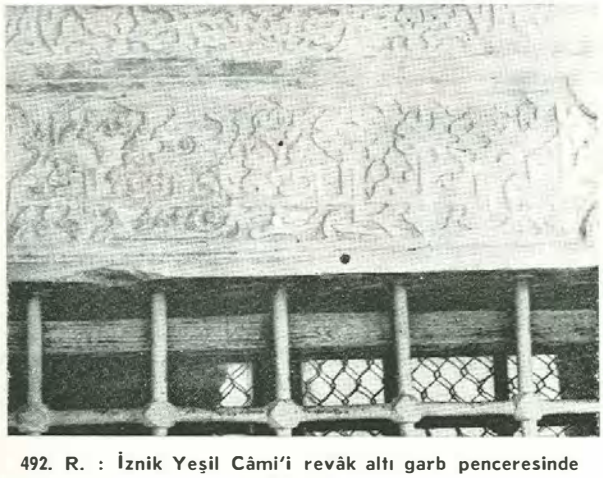

492. R. : İznik Yeşil Câmi'i revâk altı garb penceresinde Besmele

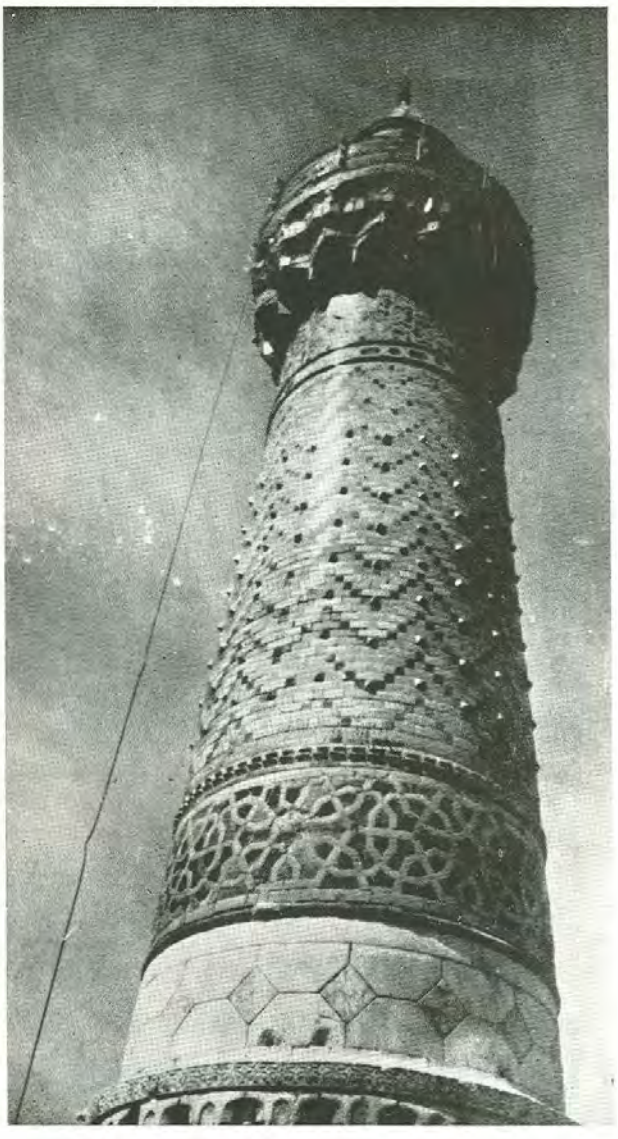

493. R. : İznik Yeşil Câmi'i minâresi

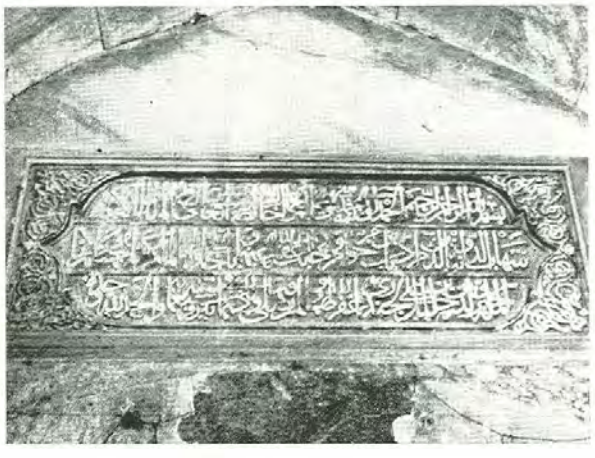

494. R. : İznik Yeşil Câmi'i birinci kitâbesi

bir su gövdeden ayırır. Gövde, sırlı tuğla zemîn üstüne, mavî ve beyaz çinilerle zikzaklar çizilerek süslenmiş üstüne dört sıra çini ile istalâktitli şerefe yapılmışdır.

Çok zemândır ta'mîr edilmekde olan minârenin te'sîri pek büyükdür. 1950 senelerinde alınmış bir resmini takdîm ediyoruz, (493. R.).

Kitâbeler :

Câmii'n iki kitâbesi vardır. Birincisi kapının üstünde olup, oldukça güzel Osmanlı sülüsü ile yazılmış dört satırdır, (494. R.), eb'âdı 1.51×0.57 dir.

1 — بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لوليّ الحمد بنى و عمر هذه العمارة الشريفه لله تعالى فى زمن ملك الكبير

2 — شهاب الدنيا والدين مراد بك بن مرحوم اورخان بك عفا الله عنهما وباجازته مولى المكرم المعظم مولانا

3 — خير المنة وا[1] لدين خليل بن على الجندرى غفر الله لهما ولمن يصلى فيها و ذلك فى سنه ثمانين وسبعمايه والحمدلله وحده[2]

'İbâre, câmi'e bu kitâbenin 780 (1378) de konduğu yâni câmi'in de, aşağı yukarı, o târîhden bir sene evvel başladığını gösterir. Hüdâvendigâr Murad Bey ismiyle zikrolunur. Halil Hayrüddin Paşa Gelibolu Câmi'i bahsinde bildirdiğimiz veçhile, o târîhde vezîr olmasına rağmen, yalnız 'ilmî pâyesini kullanmış, vezâret şa'şa'asına fâik tutmuşdur, denebilir.

İkinci kitâbe, revâkın iki sütûnu arasına, pek zengin ve güzel istalâktitli sövelerin başlığı üzerine yerleştirilmiş hitâm târîhidir. İki yuvarlak sütûna yaslamak sûretiyle konan bu sövelerin vaz'iyetinin sun'î ve zorlama olduğunu yukarıda da söylemişdik. Öyle görünüyor ki bu söveler, on dört sene sonra binâ bittiğinde, bu ikinci kitâbeyi yerleştirebilmek için konmuşdur. Tek satır üstüne nefîs bir sülüsle arabca kitâbe şudur: (495. R.) (Eb'âdı 0.57×2.87).

امر ببناء هذا المسجد ملك العلما والوزراء خيرالدين باشا نور مرقده سنه ثمانين وسبعمايه(ه) ووقع اتمامه سنه اربع و تسعين وسبعمايه[3]

ve sağ kenarda (بانيه حاجى بن موسى)[4] (eb'âdı 0.35×0.36).

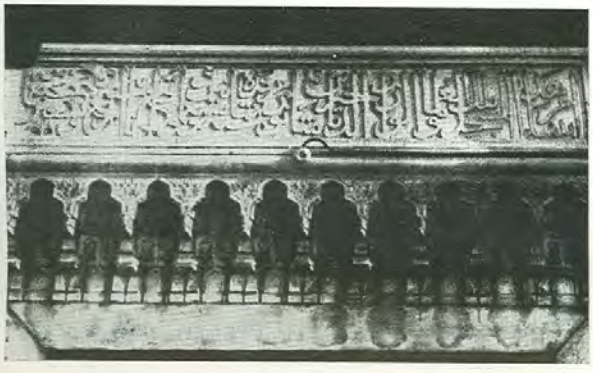

495. R. : İznik Câmi'i ikinci kitâbe

Bu kitâbede Hayrüddin Paşa'dan merhûm diye bahsolunduğu gibi, bu sefer, 'ilmî rütbesiyle berâber vezâreti de yer almakdadır. Yine de 'unvânı yazan kendi değil, câmi'i bitirendir. Câmi'in 780 (1378) de başlamasının onun tarafından emir olunduğu ve 794 (1391 - 92) de bitirildiği bu yazılardan anlaşılmakdadır. İnşââtın 14 sene sürmesine Candarlı Hayrüddin Paşa'nın 789 (1387) de vefâtı sebeb olmuşdur. Oğlu 'Ali Paşa câmi'i ikmâl etmiş ve vezâret 'ünvânını da o koydurmuştur. Bânîsi (Musâ oğlu Hacı) da Orhan Devri'nde, yine İznik'de çalışan (Hacı Ali) den sonra ismi ma'lûm, ikinci mi'mârdır.

Ve yine, bu iki kitâbe berâberce mutâla'a edildiğinde görülür ki, birincide ('imâret) adı verilen binâ, ikinci kitâbede (mescid) nâmıyla zikrolunmuşdur. Her vesîle ile söylediğimiz gibi, 'imâret kelimesi 'umûmî bir ma'nâ taşır ve külle şâmildir; câmi'i de, medreseyi de, köprüyü de, namazgâhı da içine alır. Burada kullanılışı ise daha ileri giderek ('aynîyet) ifade eder.

42 — İ z n i k ' d e H a y r ü d d i n P a ş a M e d r e s e s i :

İznik hakkında oldukça ma'lûmat veren Evliyâ Çelebi de, bu medrese yer almamışdır; İznik medreseleri bahsinde, *"Yedi medresesi var ise de Süleyman Paşa Medresesi hepsinden mükellef olup dâr'ül-hadîs ve dâr'ül kurrâ-ı mahsûsu da vardır"* [5], demekle iktifâ etmişdir. Evliyâ'nın adını bildirmedikleri arasında, Orhan Gaazî'nin meşhûr medresesinin Yeşil Câmi' yakınında olduğunu bahsinde görmüşdük. Bir de Hayrüddin Paşa'nın dâr'ül-hadîs medresesi olduğunu - her hâlde o da bu civârdan uzak bulunmasa gerek - İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı Bey'in Kara Halil makaalesine naklettiği bir tahrîr defteri kaydından anlamakdayız: *"Vakf-ı medrese-i Dâr'ül-Hadîs-i merhûm Hayrüddin Paşa Nefs-i İznik'de serhâne dükkânı bu medresenin vakıflarındandır"* [6]. Bu medresenin dâr'ül-hadis olarak tahsîs edildiği de görülmekdedir. Bu eser şimdi yokdur. Yeşil Câmi' ile Nîlüfer 'İmâreti ve Şeyh Kutbüd-

1) Bu (ا) in zülfesi şeddenin altında görülüyor. (و) ı kesip aşağı geçen ucu ise kırıktır.

2) Kitâbe Taeschner - Wittek, a.ma., 62. S., I. lev., 1. res. de Otto Dorn a.e., 27. S. da doğru olarak neşredilmişdir. Yalnız (تولیه الحمد) den sonra konan şübhe işâretine mahâl yokdur. 'İbâre tamamdır. Yukarıki hâşiyede söylediğimiz (ا) de farkedilmiyerek boş yere kendi taraflarından ikmâl edilmiş gibi işâretlenmiştir. Buna lüzûm yoktu; çünki zâten mahallinde mevcuddur. Memduh Turgud, a.e., 160. S. da bir kaç kelime noksanıyla ve takti'siz olarak dercedilmişdir.

Kitâbe İ. H. Uzunçarşılı, a.ma., 466. S. da sıhhatle tekrarlanmışdır.

3) Bu kitâbe Taeschner, a.ma., 65. S., 1. lev. 3. res. de ve Otto Dorn, a.e., 25. S. da 'aynen mündericdir. Memduh Turgud, a.e., 160. S. bir (ا) ve bir (و) noksanıyla mevcuddur. İ. H. Uzunçarşılı, a.ma. 474. S. da tekrarlanmıştır.

4) Otto Dorn, ae., 25. S. (بن) kelimesini atlayarak بانيه حاجى موسى yazmışdır. Halbuki arada bu kelime vardır ve Mûsâ Hacı'nın oğludur; Hacı Mûsâ değildir.

5) Evliyâ, a.e., 3. C., 7. S.

6) İ. H. Uzunçarşılı, a.ma., 475. S. Bş.V.A., 733 No. Kocaeli tahrîr defteri, 315. b. den naklen

din Câmi'inin teşkîl ettiği cenûb ve garb köşeleri ve İznik suru arasındaki sâha, yakın vakte kadar, bom-boş idi; Orhan Gaazî Medresesi ile Hayrüddin Paşa Dâr'ül-hadîsi'nin bu arada olması mümkindir.

43 — Hayrüddin Paşa 'İmâreti:

Evliyâ Çelebi *"Yedi 'imârettir Hayrüddin Paşa'nın iki 'imâreti vardır Biri eski diğeri yeni 'imâret nâmıyla meşhûrdır ki..."* [1] demekdedir. Ancak biz yeni 'imâret denenin, yakın vakte kadar binâsı ve el'ân kitâbesi mevcûd olup oğlu İbrahim Paşa'nın, 830 (1426) da yaptırdığı imâret old uğuna kaani'iz. Kitâbe İbrâhim Paşa'nın türbesinde idi [2]. şimdi müzededir. Bu gün mevcûd bulunmayan Hayrüddin Paşa imâretinin türbesinin karşısında olduğunu Otto Dorn yazdığı gibi [3], İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı Bey de [4] tekrarlıyor. Ancak Evliyâ Çelebi'nin matbû' nüshasında bu (meşhûrdır ki) kelimesinden sonra " بای وکدایه فی کل یوم مرتباتی جورباسی مبذولدر " ibâresi bulunmakdadır. Mertebânî garbda (Seladon) denilen makbûl bir Çin porselenidir. Mertebânî çorba olmadığı gibi bu isimde yenecek başka bir madde yokdur. Hiç bir gıda da böyle ta'rîf ve tavsif olunamaz. Halbuki yukarıda arzettiğimiz müellifler bu cümleyi (mertebânî kâseler içinde çorba tevzi' olunur) ma'nâsında tefsir etmişlerdir. Böyle bir şeyin imkânsızlığı bizi merâka sevketti ve yazma bir Evliyâ Çelebi nüshasına mürâca'at ettik, meşkûk 'ibâre şöyledir: - İmlâdaki yanlışlar 'aynen muhâfaza edilerek بری اسکی عمارت بری یکی عمارت بای وکدایه روز مرتین چوربه سی مبذولدر

İki def'a ma'nâsına gelen ve şeddesiyle berâber tam yazılmış bulunan merreteyn kelimesinin mertebânî istinsâh edildiği, müelliflerin de bunu olduğu gibi kabûl ettikleri zâhirdir. Şahsen kimsenin kurtulamayacağı, ba'zı zühûllerin ne hatâlara ve tefsîrlere yol açdığı bir kere daha sâbit olmakdadır!

44 — İznik'de Nîlüfer Hâtûn 'İmâreti:

Yeşil Câmi'in çok yakınında ve şimâl-i garbî köşesindedir. İki eserin mihverleri birbirine 'amuddur. Bu mühim eser Evliyâ'da ve Texier'de yer almamışdır. Cornelius Gurlitt, 1912 senesinde ilk def'a bu 'imâretten bahsetmiş ve cebhesi dâhil rölövelerini yapmışdır [5]. Fekat rölövelerin hakıykate uymayan bir çok noktaları vardır. Ba'zı pencereler noksan, ba'zısı fazladır. Kubbelerin oturuşu yerine uymamakdadır. 1927 de Taeschner kitâbesini neşretmişdir [6]. Mi'mâr 'Ali Sâim Ülgen İznik hakkındaki makaalesinde, binânın rölövelerini yapıp fotoğraflarını koymuştur [7]. 'Aynı müellif tarafından Yeşil Câmi' o kadar güzel ve etraflı îzâh edildiği hâlde, bu 'imâretde mâvaka'a mutâbık bir çalışma yapılmadığı gibi, binâda tenâzur olmadığı hâlde *"temâmen mütenâzırdır"* şeklinde kat'î bir ifâde kullanılmış ve resim de öyle çizilmişdir. Asıl bu rölövenin aslından ayrıldığı cihet, orta sahnın iki parçasının bir genişlikte gösterilmiş olmasıdır. Halbuki garbdaki zemîni yüksek kısım, merkez kubbesinden 1.30 m. daha dardır; iki parçanın duvarları bir hizâda değildir.

Otto Dorn binâyı etraflı bir şekilde tetkıyk ve tavsîf etmiş, kitabının 8 sahîfesini bu 'imârete ayırmış, ayrıca plân ve makta' rölöveleri ve teferrü'âtını çizmişdir. 8 'aded de fotoğraf ilâve edilmiştir [8]. Rölöveleri sıhhate yakındır. Yalnız binâdaki bâriz tenâzursuzluk hiç nazar-ı i'tibâre alınmamış ve küçük kubbeler mevcûdlarına aykırı çizilmişdir.

★

Bu 'imâret kitâbesinden anlaşılacağı vechile, Sultan Murad tarafından, vâlidesi Nîlüfer Hâtûn'un ruhunu ta'ziz için yaptırmışdır. Hüdâvendigâr'ın kızı da Nîlüfer ismini taşımakta olup onun, Bursa'nın cenub sırtlarında (Hızırlık) Mescid ve Zâviyesini bu faslın altıncı maddesinde belirtmiştik. Orada zikrettiğimiz kadı sicillâtından (331. C, 20. S., ve 331. C., 90 S.) bu 'imâretin o zamanki mütevellîsi Hacı Hasan'ın Nîlüfer Hâtûn'un torunu, 'aynı isimdeki sultanın, Hızırlık vakfına da mütevellî olduğu anlaşılmaktadır.

Fekat Bursa'daki bu Nîlüfer Hâtûn'un, Sultan Murad'ın صلبیه (sulbiyyesi) olduğu sicillerden sarâhaten müsteban olmasıyla, iki vakfı ve iki şahsı birbirine karışdırmamak lâzımdır.

'İmâret genişlemesine bir binâdır. 40.0 m. yi bulan enine mukaabil esas kütlenin derinliği ancak 11 m. dir. Bu gövdenin önüne bir cihetinden 25 metrelik bir revâk eklenmiş olup onun da derinliği 8 m. dir. Onun mukaabiline garb cihetine de 12 m. genişlik, 14 m. uzunlukda bir uc yapışdırılmışdır, (496., 497., 498. R.). Bu ölçülere bakınca hâricî kütlenin pek câzib olmaması 'akla gelebilir. Fekat kütleler üzerinde titizlikle çalışılmış, güzel nisbetler elde edilmiş olması yanında, (499. R.), içeri girince de göze çarpan bu yassı ve enine yapılmış binâ değil, zengin ve ferah bir kubbe altı ile iki 'arzânî kemerin hâkim olduğu sekili yüksek kısımdan, mürekkeb sahnın âhengidir, (500. R.).

1) Evliyâ, ae., 3. C., 8. S.
2) 'Ali Sâim Ülgen, a.ma., 63. S.; Otto Dorn, a.e., 51. S.
3) Otto Dorn, a.e., 51. S.
4) İ H. Uzunçarşılı, a.ma., 475. S.
5) Gurlitt, a.ma., 54. S.
6) Fr. Taeschner, Der İslam, İsnik und seine Bauinschrift, 1932, 109-186. S.
7) 'Ali Sâim Ülgen, a.ma., 65-66. S., 64-72. b. res.
8) Otto Dorn. a.e., 52-59. S., 21-27. res., 24-27 lev.

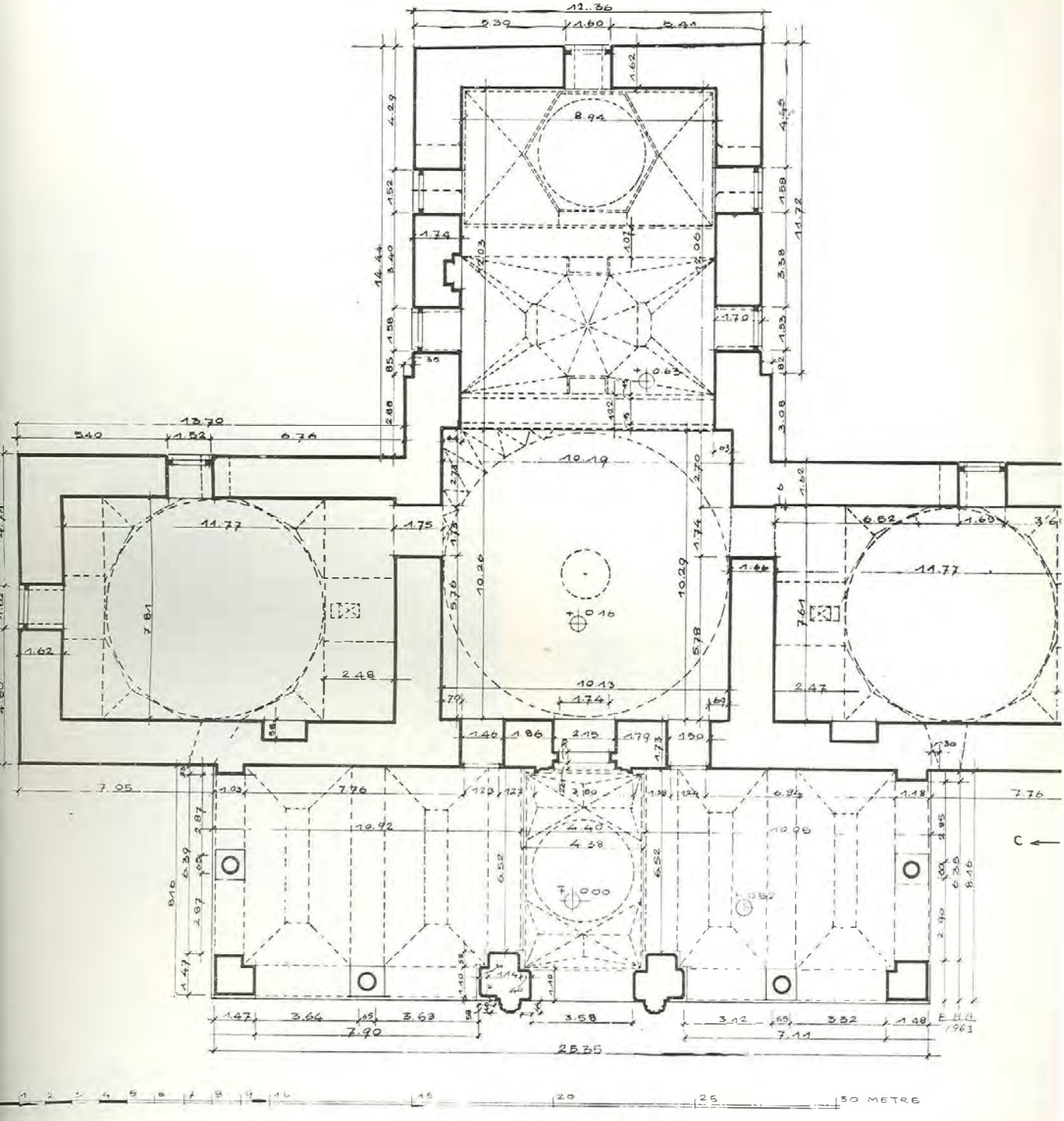

496. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti planı

Revâk önde beş, yanlarda ikişerden dört kemerle yapılmış ve dört 'aded tavanlı beşik tonoz ve bir kubbe ile örtülmüşdür, (498., 501. R.). Ayakların geniş olması dolayısiyla, bu beş kemer revâk cebhesinde küçük kalmakdadır. Kemerlerin üstündeki dolu kısım bir az fazla yük sekdir. Buna mukaabil ayak ve sütûnlar zengin ve câzibdir. İki köşede yığma gönye ayak, ortada bir dâire etrâfına dizilmiş altı ince kavaldan meydana gelen bir ön gövde ve kenarlardan mürekkeb iki ayak vardır, (502., 503. R). Bu ayakların tepelerinde ufak birer külâh bulunmakdadır, (504. R). Ortadaki direkler 65 sm. kutrunda mermerdendir; başlıkları Yeşil Câmi'dekilerden üstün derecede güzel, istalâktitlerle yapılmışdır. Ön ve yandakiler birbirinden az farklı tipdedir. (505. R.) öndeki bir başlığı, (506. R.) yandakini gösterir. Bunların tetkıykından görülür ki, başlıklarda şişkinlik yokdur, tabladan sütuna doğru tatlı bir

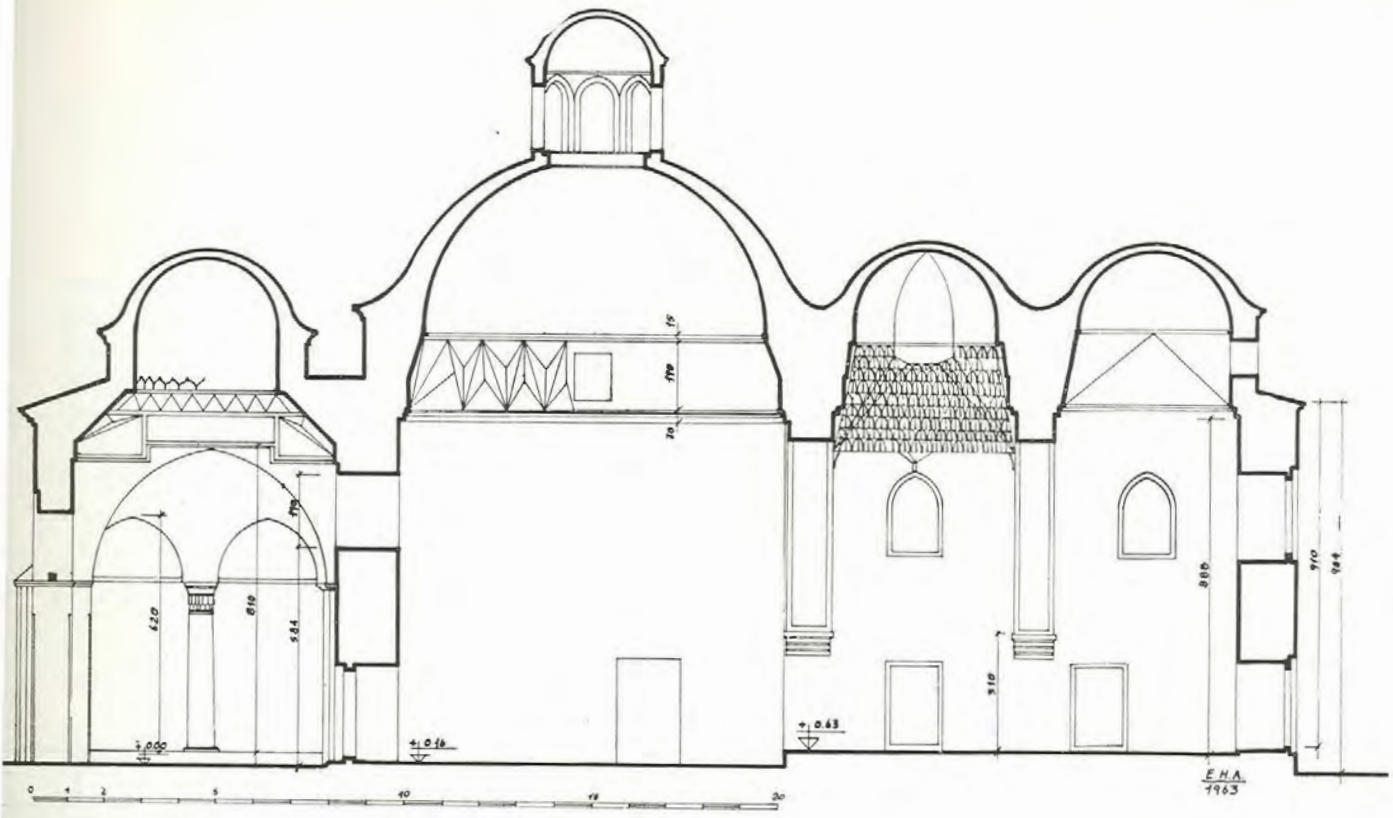

497. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti makta'ı

iniş vardır; istalâktitlerin her sırası dîğerine kuvvetle oturmaktadır. Bâdem ve yaprakların işçiliği pek keskin ve güzeldir.

Sütûnlar ahşâb gergilerle bağlıdır. Kemerler üç tuğla bir taşla yapılmış, aradaki müselleslere müttehid'ül-merkez dâireler şeklinde tuğla işlenmişdir. Önde iki taraftan gelen tuğlaların ortasında ince bir balık sırtı şerid var-

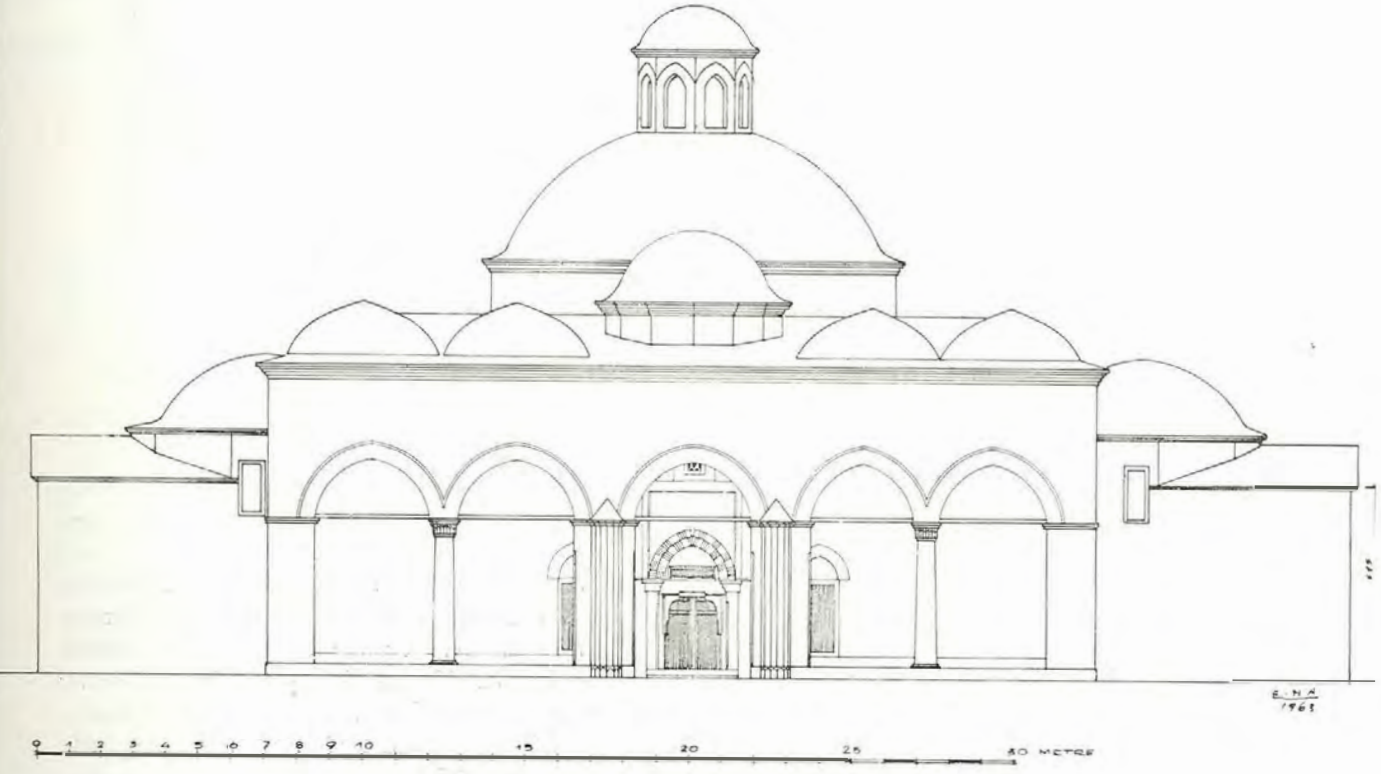

498. R. : İznik Nilüfer Hâtûn 'İmâreti cebhesi

499. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti

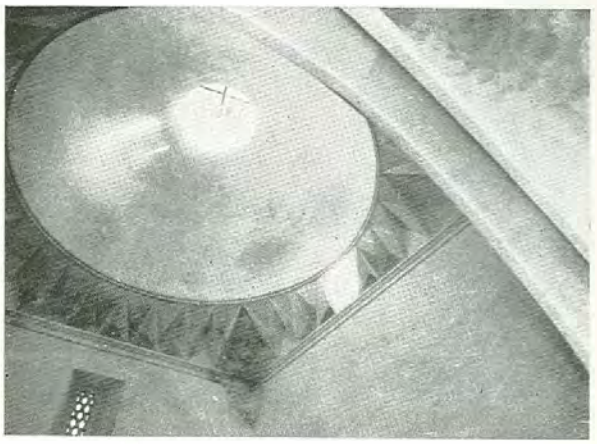

500. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti büyük kubbe altı

501. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti revâkı ve orta kubbesinin etekleri

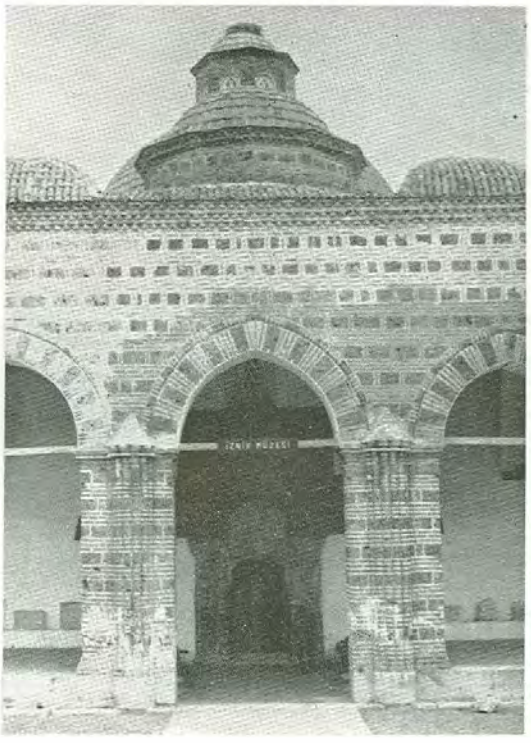

502. R. : Nilüfer 'İmâreti orta ayakları

dır, (507. R.). Bu resimde görüldüğü gibi, kemerlerin kenarıyla bu tuğla tezyînât arasında, pahlı ve dört tuğla, bir taştan meydana getirilmiş bir diş bulunmakdadır. (508. R.) yan tarafın kemer başını gösteriyor. Bu tarafda balık sırtı yoktur; altı köşe ufak bir motifle daha büyük bir kurs vardır. Kurs Orhan Câmi'indekilerle, hemen hemen, mutâbakat 'arzeder, (509. R.).

Bütün binâ gibi revâk da üç sıra tuğla, bir muntazam taşla yapılmışdır. Taşın nev'i köfekîdir; sıralar 23-25 sm. arasındadır. Revâkın saçağı, altı sıra tuğladan yapılmış, kirpidir. Sütûn ve ayakları duvara bağlayan 7.00 m. lik kemerler de ağaç gergi ile bağlıdır, (501. R). Revâkın yan tarafları 52 sm. yükseklikdedir. Kapı duvardan az çıkıntılı bir çerçeve ortasında olup, iki kat kemer taşıyla teşkîl olunmuş bir sivri kemerin altındadır, (511. R.). Böyle iki sıralı kemere Osmanlılarda pek tesâdüf edilmez. Bu kemer silmeli bir başlık ile iki plastra oturur. Asıl kapı bir az içerlekdir. Kapı başlığı bir Bursa kemeridir; söveler düzdür. Kitâbe kemer aynasındadır. Kapının üstünde kenarları şevli bir pencere vardır. Yandaki iki pencerenin kemerlerinde destere dişi tezyînât yapılmışdır. Revâkın geri kalan kısımları son ta'mîrde kâmilen sıvanmışdır. Halbuki, yukarıda mevzû'-ı bahs kitablardaki eski fotoğraflarda, buraların tuğla ve taşla yapıldığı görülmekdedir. Revâk'ın medhâl üstü müsellesler vâsıtasıyla yükseltilmiş ve teşkîl edilen altı köşe bir kaa'ide üstüne bir kubbe ile örtülmüşdür. Müselleslerin ve aralarındaki kitâbelerin konuluşu üstâdânedir. İki katlı bir su kubbenin altında yer almaktadır, (497., 512. R.). Rölöveden görüldüğü üzere, revâkın sağ, ya'nî şimâl tarafındaki kolu, mukaabil taraftan 0.70 küsûr metre daha küçüktür. Bu ne için böyle yapılmışdı?

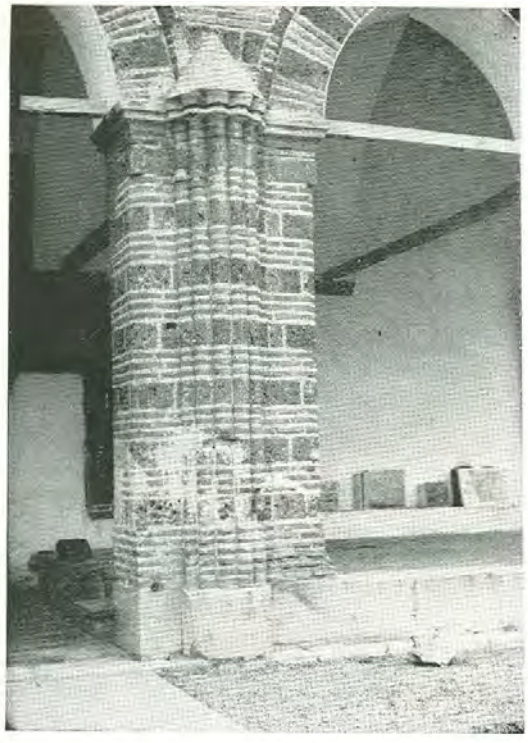

503. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti bir orta ayağı

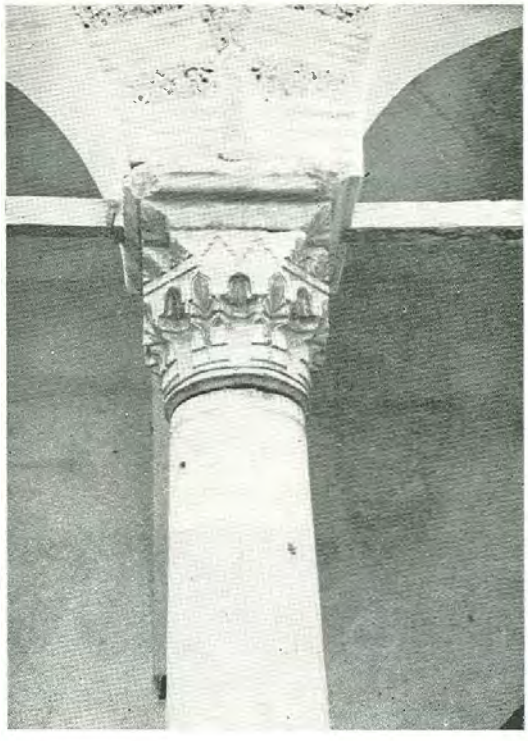

505. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti sütun başlığı (ön)

504. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti orta ayağın külahı

506. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti sütûn başlığı (yan)

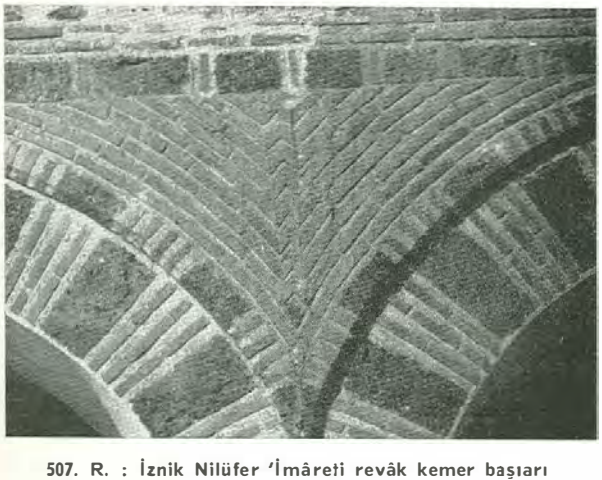

507. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti revâk kemer başıarı

cenahların kapısı bu kubbe altındadır. Güzel kabartma Mantıkıy bir cevab bulmanın müşkil olduğu âşikârdır. Bir sebeb aramak zoruyla, olsa olsa bir inşâât hatâsı deyelim. Bu revâkın binâya göre fazla büyük olduğu da bedîhîdir.

Kubbeli merkezî kısmın üzerinde güzel ve mütenâsib bir fener vardır. Kubbe güzel silmeler ortasında yüksek bir müsellesli kuşakla duvarlara oturur, (496., 497., 500. R.) Bu kısmın döşemesi medhâlden 16 sm. yüksektir. Yan bir su 2.00 m. irtifâ'ındaki lambriyi bedenden ayırır, (515.

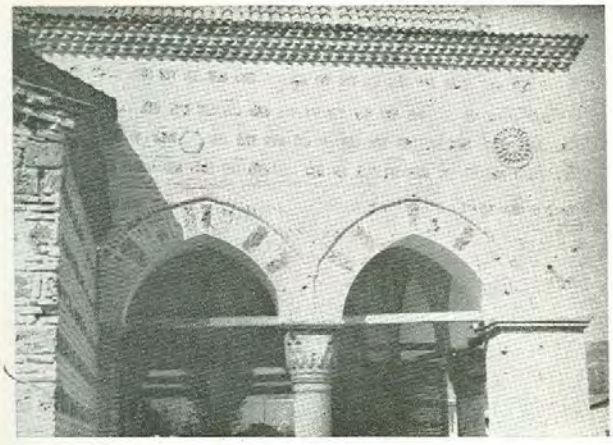

508. R. : İznik Nilüfer 'Imâreti revâkda kurs

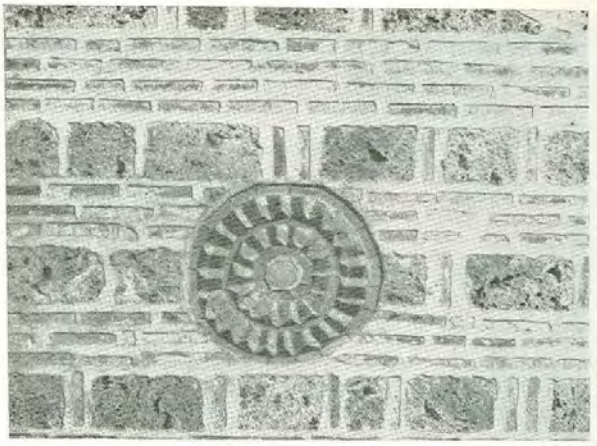

509. R. : Revâk yanlarında tuğla kurs

511. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti kapısı

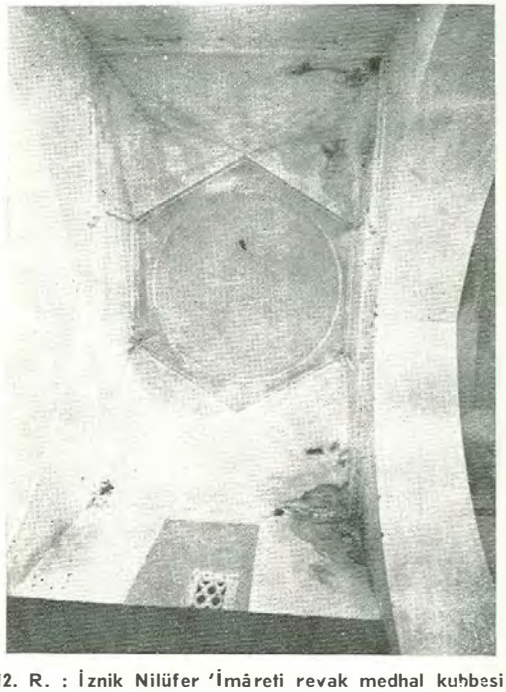

512. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti revak medhal kubbesi

R.). Medhâlden 63 sm. yüksek olan garb çıkıntı kolu, iki büyük kemerle ayrılmış olup araları, esas i'tibâriyle, müselleslerle ayrılmış birer tonozdur. Ortalarında da sekiz dilimli birer kubbe vardır. Birinci kemerin tonozu pek zengin alçı bir petekle müzeyyendir. Bu girift tezyînâtın arasından, iki tarafta üçlü bir müselles huzmenin mevcûdîyeti sezilmektedir, (497., 516., 517. R.). Daha garbdaki kemer ve duvar arasında, müsellesler hüzmesiyle teşkil edilen altı köşeli bir kaa'ide üstünde yarım küre kubbe bulunmakdadır. Bu kısım, evvelkinden çok daha basîttir.

Bu kemerlerin kenarlarında birer diş olup silmeli bir yasdıkla duvara oturur, (516. R.). Bu kısmın kubbeleri sağırdır. Üst pencereler kemerli ise de, hâricen mustatîlîdir. Kubbeli kısmın kasnağında karşılıklı iki pencere vardır. Kapı üstündeki pencere, içden ve dıştan şevlidir (500. R.). Her iki kısmın döşemesi tuğladır.

Binânın esas mihveri şark garb istikaametindedir. Yüksek kısımda iki pencere ortasında, tam cenûba müteveccih, bir mihrâb yeri olduğu eski rölövelerinde görülüyor. Bu mihrâbın temâmiyle harâb hâlini biz de görmüşdük. Fekat son tetkıykımizde (1963) müzenin teşhîr cidarlarıyla örtüldüğünden tetkıykı imkânsız hâle gelmişdi. Mihrâb da olsa kıbleden 27 derece inhiraf etmiş demekdir. Cenahlar ikişer Bursa kemerli eyvân, birer kubbe ile mestûrdur. Kemerlerin biri geniş, biri dardır. Kubbe ikişer müsellesden mürekkeb, köşeliklerle oturur. Sol cenûb kolunda kubbenin kaa'idesi 12 dılı'lıdır, sağda böyle bir şey görünmüyor ve köşelikler doğrudan doğruya kubbe özengisinde nihâyetleniyor; ihtimâl ki ta'mîrde izleri kaybedilmişdir.

İç duvarlara muttasıl Bursa kemerli eyvânların düz anahtarlarında, mâil olarak başlayıp sonra dikleşen, ikişer nefeslik vardır ki, pişen yemeklerin dumanı için yapılmış olmalıdır. Cebheden gelen ufak pencereler iki tarafta 'ay-

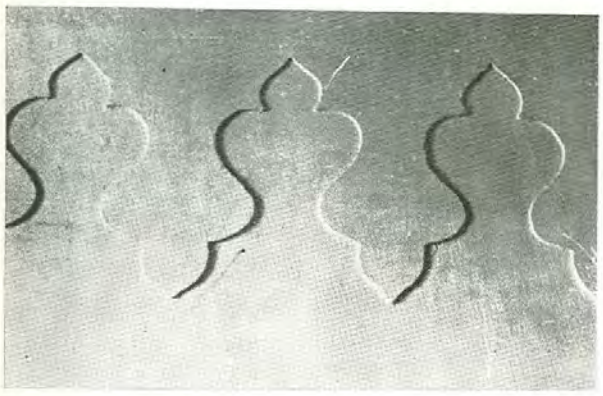

515. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti lambri üst suyu

516. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti iki kemer arasında istalaktit

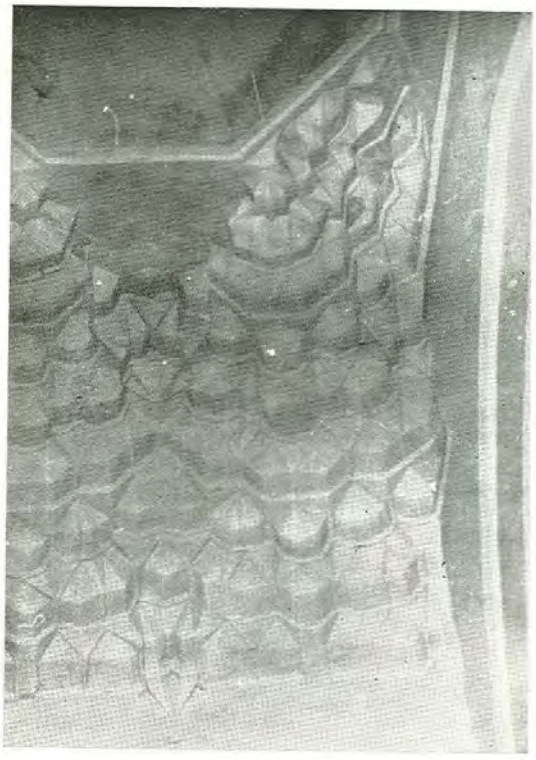

517. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti iki kemer arası petek

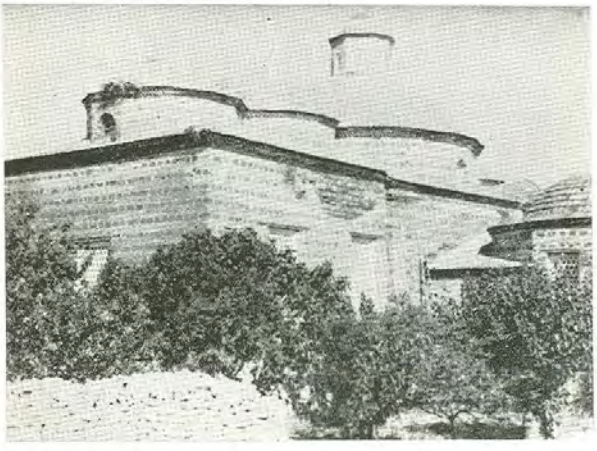

520. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti arka ve yan cebheleri

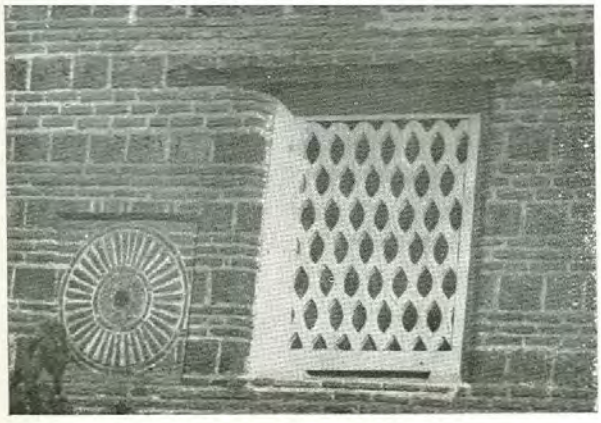

521. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti penceresi

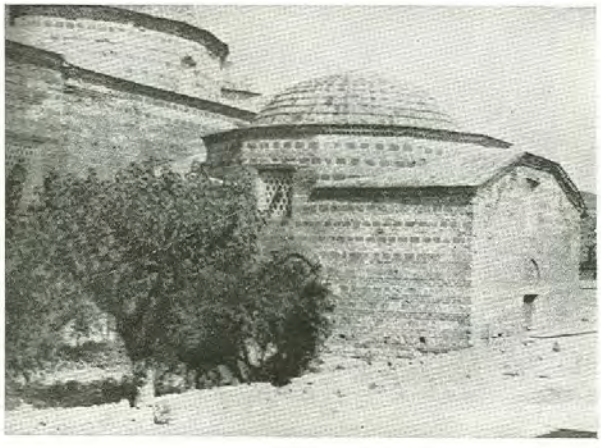

522. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti cenâhları

ni değildir. Sağdaki müsâvî şevli bir mazgal gibi olduğu hâlde, soldaki tek tarafdan çapraz yapılmışdır. Biz bunların da duman için olduklarını tahmîn ederiz. İki tarafın üstlük pencereleri de 'aynı değildir. Cenâhlar, ortaya nazaran, çok alçakdır; kubbe ancak revâk irtifâ'ına kadar çıkar. Binânın bütün pencereleri mustatîlîdir ve meşe başlıklarla yapılmış, fekat içeriden kemer gösterilmiştir, (520., 521., 522. R.). Yalnız kasnak pencereleri iç ve dışdan kemerlidir. Bütün pencereler sövesizdir. Sâde, garbda çıkıntılı ucdaki pencereye dişli ve pahlı, yüzü düz bir mermer söve konmuşdur, (523. R.).

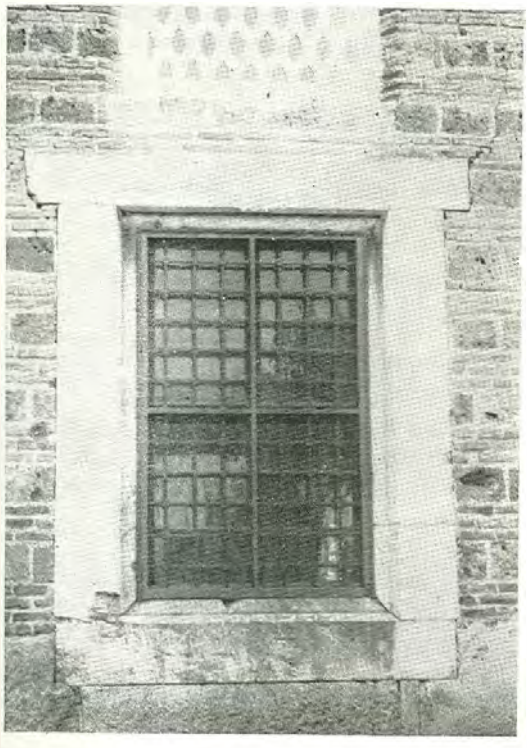

523. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti garbdaki pencere

524. R. : İznik Nilüfer 'İmâreti kitâbesi

Cenûb yüzünde pencerenin yanında dâirevî düz bir tezyînât vardır, (521. R.). Bütün binâ üç sıra tuğla, bir düzgünce taşla yapılmışdır. Saçak dört sıra tuğla kirpidir. Kubbe saçaklarında kirpi iki sıradır ve bu saçakların hepsi bir seviyede tutulmuşdur. Oturdukları kemerler dar oldukları için kubbe kasnakları birbirine bitişmişdir. Bütün hâricî kasnaklar on iki dılı'lıdır. Esâsen İznik'deki bir çok binâlarda böyle olduğunu görmüştük.

Kitâbe: Kapı kemeri üstünde üç satır üstüne ince kalem sülüsle yazılmıştır. 0.48×1.51 eb'âdındadır; (524. R.)[1].

1 — امر ببناء هذه العمارة المباركه الشريفه لازالت معمورة الملك المعظم الخاقان المكرم

2 — سلطان بن سلطان مراد بن اورخان خلدالله مملكة لوالدته المرحومه ناشرة الخيرات سيدة المخدرات

3 — نيلوفرخاتون تغمدها بالغفران فى اول جمادىالاول لسنة تسعين وسبعمائه

Kitâbeden 790 senesi Cemâziy'ül-Evvelinin (başında) yapıldığı anlaşılıyor. Evâili yerine evvel dendiğine göre, ilk günler ma'nâsına alınmalıdır. Bu hâlde 8 Mayıs 1388 ta'kıyb eden günler olacakdır.

★

Bir tarafdan mükemmel sütûnlar ve başlıklar gibi kıymetli yapı malzemesi, beri yandan, kemer içi tezyînâtında, lambri üstü suyunda, revâk orta kubbesinde ve müselles tezyînâtında gaayet mu'tenâ işçilik kullanılmasına rağmen, 'umûmîyet üzere binâ, basît ve hafîf malzeme ile yapılmış. mühmel bir çok yerler bırakılmışdır. Pencerelerde söve yokdur; başlıklar meşedendir; taşlar ufak, derzler genişdir, her yerde tuğlaya baş vurulmuşdur. Biz bu tutumu bir 'imâret inşââtı için tam uygun bulmaktayız; vazîfesi tam bir hizmet ve fâide müessesesi olan binâya, îcâb ettiği kadar, ehemmiyet verilmişdir. O ağır başlıklar ve yer yer tezyînât belki fazladır bile.

Malzeme ne kadar hafif olsa da mi'mârî kendini göstermekdedir. Bu binâya gözü takılıp derhâl câzibesine kapılmayan bir insan tasavvur edilemez. Kıvrak ve hareketli, mütenâsib kütlelerin âhengi pırıl pırıl parlamaktadır. Revâk bir az büyükcedir amma, arka kütle ile o kadar güzel bağdaşır ve ona öyle bir pîşdârlık eder ki, verilen emek helâl olsun dedirtir. Arka kubbelerin tenâsübüne hiç diyecek yokdur. Büyük kubbenin arkasına bir ikincisi yapılsaydı belki bir az yeknesak olabilirdi amma, tek yerine birbirine ta'kıyb ile, yerleştirilen iki kubbe, binâya başka bir kıvraklık vermişdir. Büyük kubbenin bitişiğindekinin, sonuncu kubbeden bir azcık yüksek tutulup, kademeli sıralanışın te'mînine kadar, hiç bir nokta ihmâl edilmemişdir. Yan cenahların alçak oluşu da kıvraklığı ve hareketi tamamlamışdır. Yalnız en kenarda saçağın kırık bir hatla yaplması, sâdece o noktaya, bir az ibtidâîlik getirmişdir.

1) Kitâbe: Taeschner, yukarıda zikrolunan makaale, Otto Dorn, 58. S. Taeschner yalnız (جمادىالاول) i (الاولى) şeklinde yazmış, ondan nakleden Otto Dorn da imlâyı muhâfaza etmişdir. Böyle olmadığı fotoğraftan anlaşılır.

Bu binâ, mi'mârînin, malzeme zenginliğine muhtâc kalmayan, istiklâlini ne kadar vuzûhla gösteriyor; Hüdâvendigâr Devri'nin en parlak binâsı olmasa da, inşââtı ikinci derecede bulunsa da, mimârîsinin en güzellerden birini teşkîl ettiğinde tereddüd câiz değildir.

★

Bu binânın 'imâret kelimesinin daha sonraki 'asırda aldığı tahsîs ma'nâsında bir vazîfesi vardır; müsâfirhâne değildir; yatacak yeri yoktur; o kadar yüksek orta kısımda yatılmaz. Gece geçirilen yerlerin tipi ma'lûmdur. İnsanın barınacağı, korunacağı yer derli topluluk ister. Cenahlar matbah vazîfesini görebilecek gibidir amma gece ısınmak için ocağı yoktur. Binânın ahırı da bulunmuyor.

Bu 'imâret şehir halkına, fukarâya, talebe-i'ulûma, ayak üstü geçiciye, kapısını açmış bir ta'amhânedir; tâbhâne değildir; gece kalınmaz, kalınamaz. Tabî'î zâviye de değildir. Bu şekliyle bize, aşhânenin en güzel bir nümûnesini ve elde kalan ilkini göstermiş oluyor. Kitâbesindeki ('imâret) kelimesi dolayısıyla, bu nevi' binâlara bil-âhire ('imâret) denilmesine belki bu binâ yol açmışdır.

★

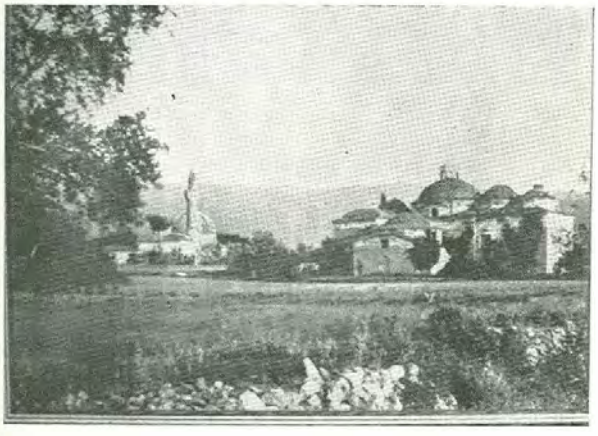

526. R. İznik Nilüfer 'İmâreti eski bir resmi, İ. Ü. Kü, Sultan Hamid, 90448 No:lu albüm

Binâ yakın vakıtlere kadar çok harâbdı, revâkın cenûb ucu ve bir tonozu yıkılmış, ne pencere kalmıştı, ne kapı. Metrûk, perîşân, sıvasız duruyordu. 1955 den sonra mükemmelen ta'mîr edildi. Bu gün İznik Müzesi bu binâdadır. Biz müze idâresinden dâimâ kolaylık görerek tetkıyka-atımızı yapdık; kendilerine teşekkür ederiz.

Ancak binâ bu gün boğulmuş vaz'ıyettedir. Şimâl tarafına yaslanan evler sebebiyle resim almak bile kaabil olmadığı gibi, garb tarafındaki 'arsa da bir başkası tarafından depo yapılmışdır; çok şükür bu tarafda binâlar duvara bitiştirilmemişdir.

Halbuki 1300 târîhlerindeki resimleri (526. R.), 'imâretin etrafında duvarla çevrili bir avlu olduğunu göstermekdedir. Ne oldu da bu 'arsalar eşhâs eline geçti? Etrâfının açılmasıyla bu âbide pek çok şey kazanacakdır.

45 — İznik'de Ya'kub Çelebi Câmi'i:

İznik'in cenûb mahallelerinde, her tarafından arsası tecâvüze uğramış, evler arasında kalmış bir binâdır. Kitâbesi yokdur. Mahâllinde, binâyı Hüdâvendigâr'ın oğlu Ya'kub Çelebi'nin, yapdırdığı bilinmekdedir. Bir vesîka bânî ismini Ya'kub Paşa olarak gösterir. Bu iki tesmiye birbirine zıd değildir. Pâdişahların ekber-i evlâdı, o târihde, paşa 'unvâniyle anılırdı; Orhan Gaazî'nin oğlu Süleyman Paşa gibi. Ya'kûb Çelebi de Sultan Murad'ın büyük oğluydu. Bâ-husûs yazacağımız vesîkada, bu vakfın mütevellîsinin 'aynı zemanda, yine hânedâna mensûb bir vakıf olan, Nîlüfer Hâtûn 'İmâretine de mütevellî olduğu görülecekdir; bu da birinci vâkıfın da o sülâleden olduğuna bir işâret teşkîl eder. Kezâlik inşâât, o kadar o devir hüviyetini taşıyor ki, Hüdâvendigâr zemânına almakla ya hiç hatâ yapmamış oluruz; yâhud hatâ payımız lâşey kalır. Bahsettiğimiz vesîkada meâlen (... İznik'de vâkı' Ya'kub Paşa Zâviyesi vakfına ve Nîlüfer Hâtûn evkaafına mütevellî olan kimsenin hisab vermediği ihbâr edilmekle, keyfiyet hizâne-i 'âmirece tetkıyk edilmiş ve 985 Muharrem gurresinde verilmesi lâzım gelen üç senelik muhâsebenin verilmediği görüldüğünden İznik kadısına (*Hakk-ı sarîh*) dâiresinde muhâsebe teftîşinin yapılması Divân-ı Hümâyûn'dan yazılmakdadır) 13 Zilhicce 987 (1 Kânûn-ı Sânî 1580)[1]. Bu vesîkadan bir paşa 'unvânını ve bir de binâya zâviye dendiğini öğrenmekdeyiz.

İznik risâlesi, (Ya'kub Çelebi) 'imâretinin Kosova'da şehîd edilen Ya'kub Çelebi'ye 'âid olarak bildirip, 1919 senesine kadar 'imâret vazîfesi gördüğünü ve 1934 de müze deposu yapıldığını yazar[2]. Bu ma'lûmâtın mahâllinden toplandığı âşikârdır. 'Ali Saim Ülgen yalnız bir plân koyarak 'imâreti kısaca ta'rîf etmişdir[3]. Plân sıhhatlidir. Yalnız kubbe iç kasnağı müselles kuşak yerine sekiz köşe gösterilmiştir. Otto Dorn 3 sahîfe metin ve plân ve makta' ve

1) Hikmet Turhan Dağlıoğlu, a.e., 97. S. dan naklen. B.K. S., 41. C., 341. S.

2) İznik, İstanbul 1943., 35. S.

3) 'Ali Sâim Ülgen, a.ma., 66. S., 73. res.

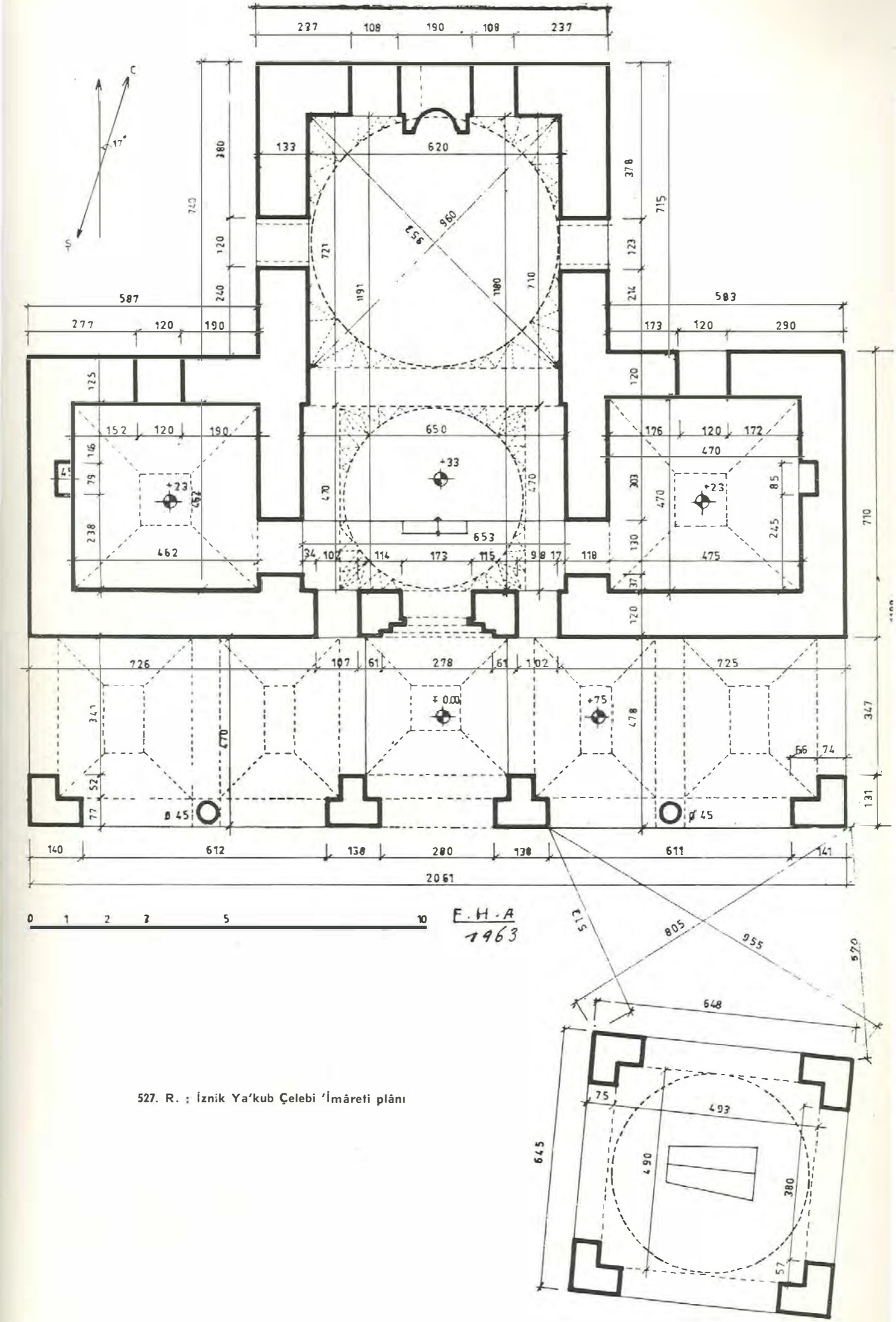

527. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti plânı

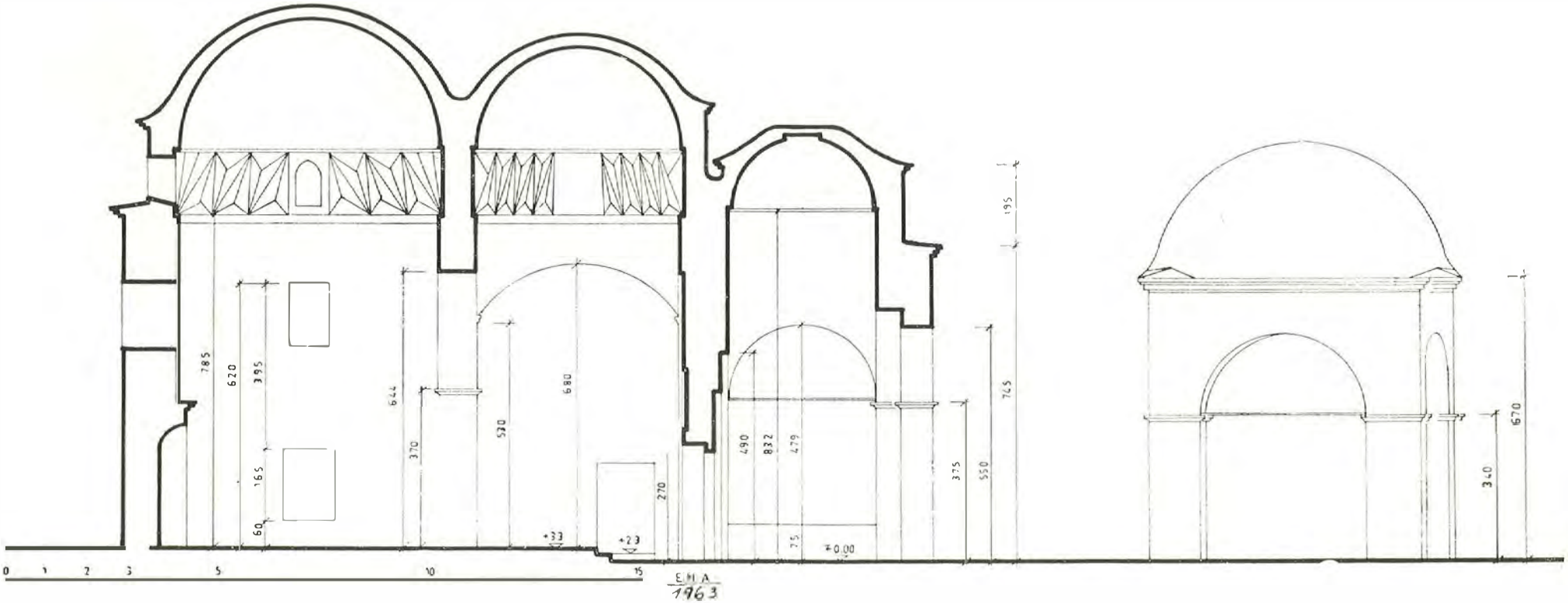

528. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti makta'ı

4 fotoğrafla binâye îzâh eylemişdir[1] Plân yerine mutabıkdır. Makta'da bir kasnak penceresi unutulmuş ve revâk tonozu bir az başka gösterilmişdir.

★

'İmâret, Nîlüfer Hâtûn binâsına benzer; eb'âdı ondan epeyce ufak, tutumu daha basîttir. Farkı sâdece cihet bakımdandır. Burada esas mihver cenûba müteveccih olup bu istikaametden 17° farklıdır. Tam kıble olmak için 10° daha şarka dönmesi icâbederdi. Nîlüfer'den bir ikinci ayrılığı da cebhenin sağına doğru bir açık türbe bulunmasıdır. Bu türbe bir makaamdır; Ya'kub Çelebi'ye son istirahatgâh olmamışdır. Hüdâvendigâr türbesinde söylediğimiz gibi, Çelebi Babası'nın yanında medfûndur. Bu makaam türbesinin kıblesi daha da eğri olup doğruca cenûba müteveccihdir.

Revâk iki köşede gönye, ortalarda T şeklinde dört yığma ayakla iki mermer sütûna müsteniddir. Sütûn başlıkları toplama Bizantendir ve en i'tinâsız cinsindendir (527., 528., 529. R.). Gergiler ahşâbdır. Revâk tavanlı tonozlarla örtülü olup, ortadaki, 2.0 m ye yakın, yüksek, dört köşe bir kasnak üstüne konmuşdur. Yanlarda üç sıra kirpi var iken orta kısım hizâsında ve bizzat kubbe eteğinde iki sıraya iner. Kapıdan düz ayak 1.65 genişliğinde bir papuçluğa ve sağdan soldan ocaklı ve tek pencereli cenâh odalarına girilir. Bu höcreler dört köşe tavanlı çapraz tonozla örtülüdür. Medhâlden sonra mihver istikaametindeki kemere kadar devâm eden birinci kısım 6.50×4.70 eb'âdında bir mustatîldir; murabba'a getirmek üzere iki yanına birer kemer 'ilâve olunup kubbe ile örtülmüştür. Bu kemer-

529. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti

531. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti garb cebhesi

530. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti şark cebhesi

534. R. : İznik Yakup Çelebi makaam türbesi

ler dâirevî ve yâ sivri olmayıp çok basıkdır; makta'da ölçüleri görülmekdedir. Kubbe zengin bir müsellesli kuşakla oturmakdadır. Kubbe kasnağı penceresizdir. Bu kubbe üstünde evvelce bir fener kalıntısı görmüş idik; son ta'mîrde (1963), hazfedilmiş bulduk. Şekli ma'lûm olmadığından resimlerde göstermedik. İkinci kubbe altı bir murabba' olup, kubbesi müsellesli kuşakla oturur. Altta dört, üstte ve kasnakda üçer pencere ile aydınlanır. Bu kısmın bir de mihrâbı olup yepyeni yapılmıştır. Alt ve orta pencereler mustatîlî, kasnakdakiler kemerlidir.

Bu kısım da çok yüksektir, irtifâ'ı dılı'ların iki mislinden fazladır; daha içeriye girer girmez nazarlar rahatsız bir hareketle yukarıya kalkmakdadır. Binânın içinde hiç bir husûsîyet kalmamışdır. 1963 de biten son ta'mîrde her taraf sıvanmış, ocaklar da ihyâ edilmemişdir. Binâ tuğla sıraları ve moloz taşıyla yapılmışdır. Tuğla sıraları ekseriyetle üçlü ise de tek olanlar da vardır. Taşlar da, bulunduğu gibi kullanılmıştır. Sıra irtifa'ları pek muhtelifdir. 50-60

1) Otto Dorn, a.e., 60-63. S., 28, 29. res., 28, 29. lev.

sm. den 15 sm. ye kadar olanları bulunmakdadır. Taş aralarının çoğunda şâkuulî tuğlalar vardır. Pencereler temâmen sövesiz, başlıklar ahşâbdır. Alt sıralarda aynalar duvarla bir yüzde, üstlüklerde 10 sm. içeridedir. (530. R.) şark, (531. R.) garb cebhesini ve altlı üstlü pencereleri, (532. R.) arkayı, (533. R.) duvar tafsîlâtını göstermekdedir.

Bu resimlerden anlaşılacağı üzre, orta kütlenin saçakları üç, kubbe ve cenâhlar iki sıra kirpi ile yapılmışdır. Bütün binâ İznik'de örneği kalan, güzel kubbe kiremidleriyle örtülüdür. İnşââtın bütün basîtliğine, içden fazla yüksek olmasına rağmen hâricen nisbetler göz doldurucu ve tatmîn edicidir.

T ü r b e : Üç sıra tuğla ve muntazam taşla yapılmış, gönye ayaklar üstüne, müselles-i kürevîlere müstenid bir kubbe ile örtülüdür. İznik'de Sarı Saltuk nâmına, ikinci bir örneği bulunan bu türbe tarzı, Osmanlılarda uzun zaman devâm etmişdir. Şimdi bir az çukur olan ortasında, sıvalı bir lahid vardır; yazısı yokdur.

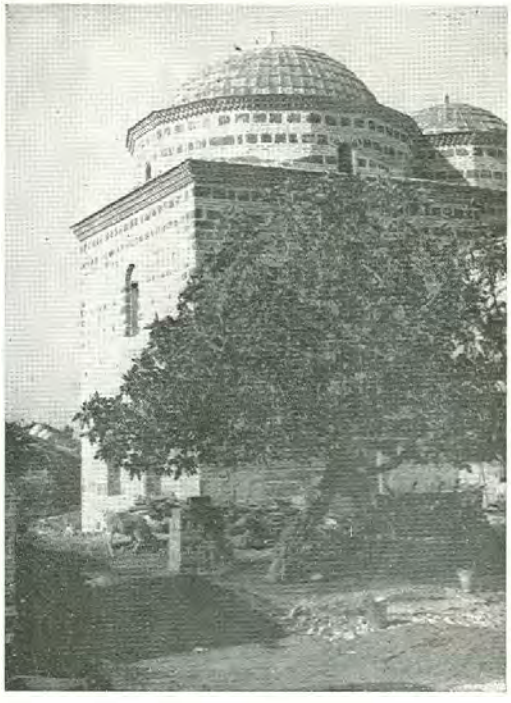

532. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti arka cebhesi

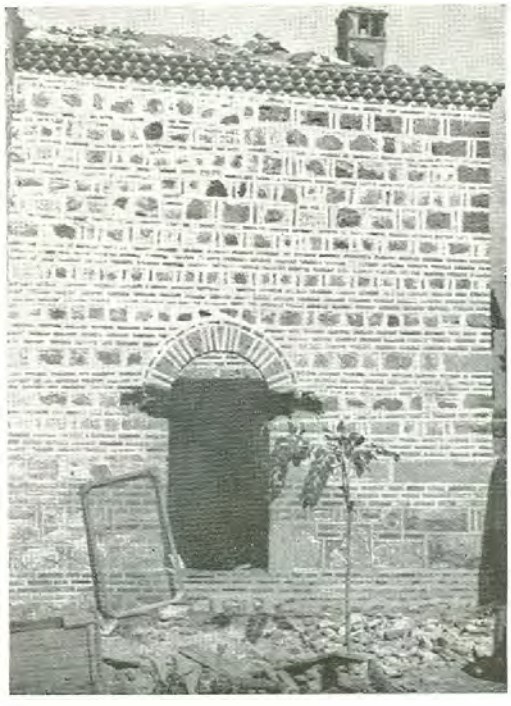

533. R. : İznik Ya'kub Çelebi 'İmâreti cebhe tafsilâtı

Binâ bir 'imâret-zâviye için müsâiddir. Yan cenahlar, hemen kapıdan girilecek sûrettedir. Bir ocakla ısınma te'mîn edilmişdir. Burada gecelemek kaabildir. Etrâfda bir ahır görülmüyor ise de, bu küçücük odaların barındırabileceği az sayıda yaya seyyahlar için de pek a'lâ hizmet edecek evsafdadır.

46 — İ z n i k ' d e H a l i l H a y r ü d d i n P a ş a T ü r b e s i :

İznik surları hâricinde, Lefke Kapısın'ndaki mezarlık içindedir. Binâ birbirinden mesâhaca ve irtifâ'ca farklı iki ayrı kısımdan mürekkebdir. Daha alçak ve ufak olan eski kısım ile, buna eklenen büyük kısım arasında bir kapı ve bir pencere vardır. Kapı bu 'ilâveden evvel de birinci türbenin medhâli idi. İlk binâ dâhilen 6 metrelik bir murabbâ olup, kubbe, iki dilimli köşe müselleslerin meydana getirdiği 12 köşeli sağır bir kaa'ide üstüne, konmuşdur. Kubbenin ortası açıktır. Burada İznik Yeşil Câmi' bânîsi, Bilecik ve İznik kadısı, kaadı'asker, vezîr-i a'zâm Halil Hayrüddin Paşa ile oğlu Ali Paşa medfûndur. Dîğer türbede Halil Hayrüddin Paşa'nın torunu ve akribâsı yatmakdadır. Bu ikinci türbenin kubbesi bir müselles kuşaklı kasnak üzerine oturur. Her iki türbede üçer pencere, birer kapı bir de müşterek ara penceresi vardır. Birinci türbe yer yer üç ve tek sıra tuğla ve moloz taşıyla, ikincisi 'umûmîyetle tek tuğla ve moloz taşıyla yapılmışdır. Kubbe kasnakları hâricen on iki dılı'lıdır. Birinci kubbenin kasnağı duvarla 'aynı yüzde olup, düz bir satha oturmaz; hemen 45° ye yakın meyilde akıntılı köşelikler kaa'deyi teşkîl eder. Bu sûretle iç bünye dışarıya aynen aksettirilmiş olmakdadır. Bu kısmın kubbe kasnağı ancak dîğerinin duvar irtifâ'ındadır. İkinci binânın kubbe kasnağı normal olarak düz bir satha oturur. Saçaklar birincide tek, ikincide çift sıra tuğla kirpidir, (535., 536., 537. R.). Pencere başlıkları ahşâbdandır. Ba'zı pencerelerdeki taş söveleri ta'mîr eseridir. Esâsen bunların parmaklıkları da yep yenidir; aslında dîğer parmaklıklar topuzlu murabba'î taksîmâtlı ma'lûm ve ma'rûf şekildedir.

Bu türbenin kabir kitâbelerinin bir kısmını evvelâ Taeschner neşretmişdir,[1]. Bu türbeyi 'Ali Sâim rölöveleri ve resimleriyle güzel bir şekilde îzâh ve tasvîr eylemişdir [2]. Otto Dorn, 5 sahîfe metin ayırmış ve rölövelerini ve bir

1) Taeschner - Wittek, Çandarlyzade, 61. S.

2) 'Ali Sâim, a.ma., 62-63., 44-49. res.

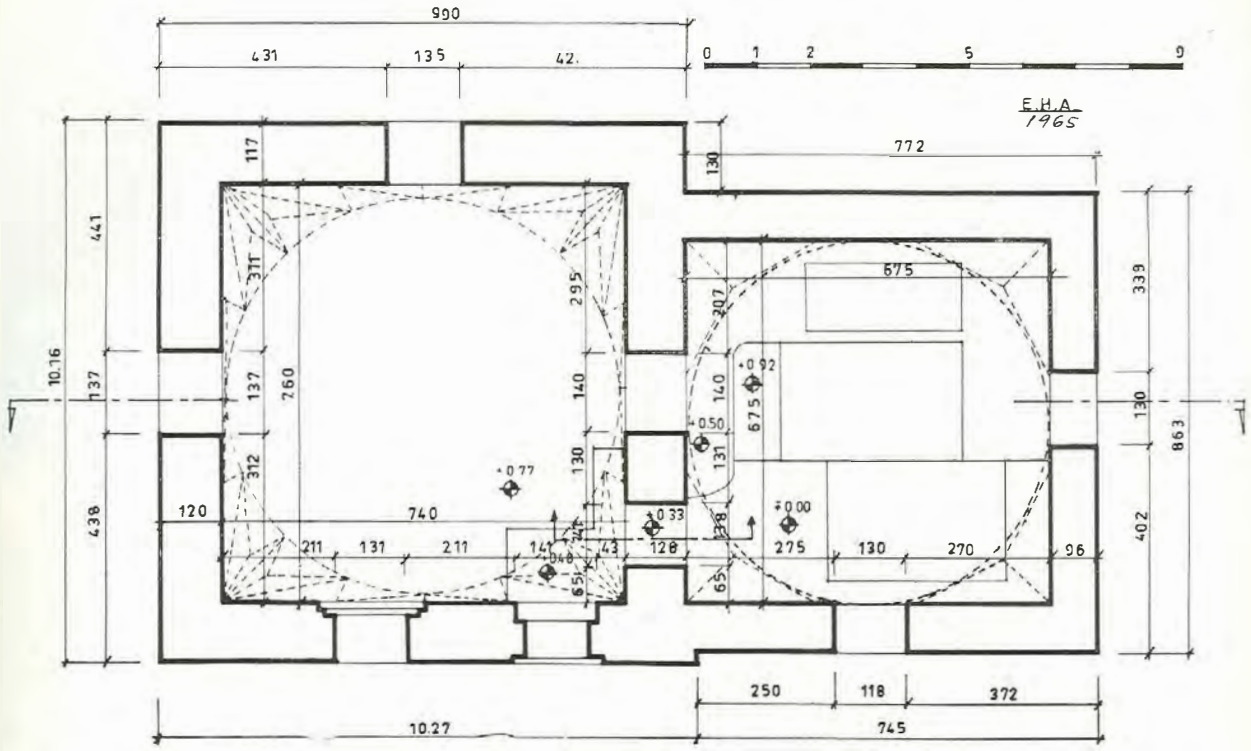

535. R. : Hayrüddin Paşa Türbesi planı

fotoğrafını koymuş, kabir kitâbelerini de Taechner'den nakletmişdir [1]. Memduh Turgud, Halil Paşa'nın yalnız ikinci kitâbesini dercetmişdir. Oğlu Ali Paşanın kitâbesi bir (ض) fazlasıyla temâmdır [2]. İznik risâlesi türbeden kısaca bahseder [3].

Uzunçarşılı, Halil Paşa hakkındaki makaalesinde, bir kitâbeyi derceder [4]. Bu arada, Şekaayıkın, Paşa 780 de vefât edince *"Mekaabir-i müslimîn arasında mermer höcrenin mukaabelesinde defn olınub üzerine kubbe binâ olındı. Hâlâ ol kubbe harâb olub sademe-i rûzigâr ile yıkılmışdır"* [5], ifâdesini tashîh eylemekdedir.

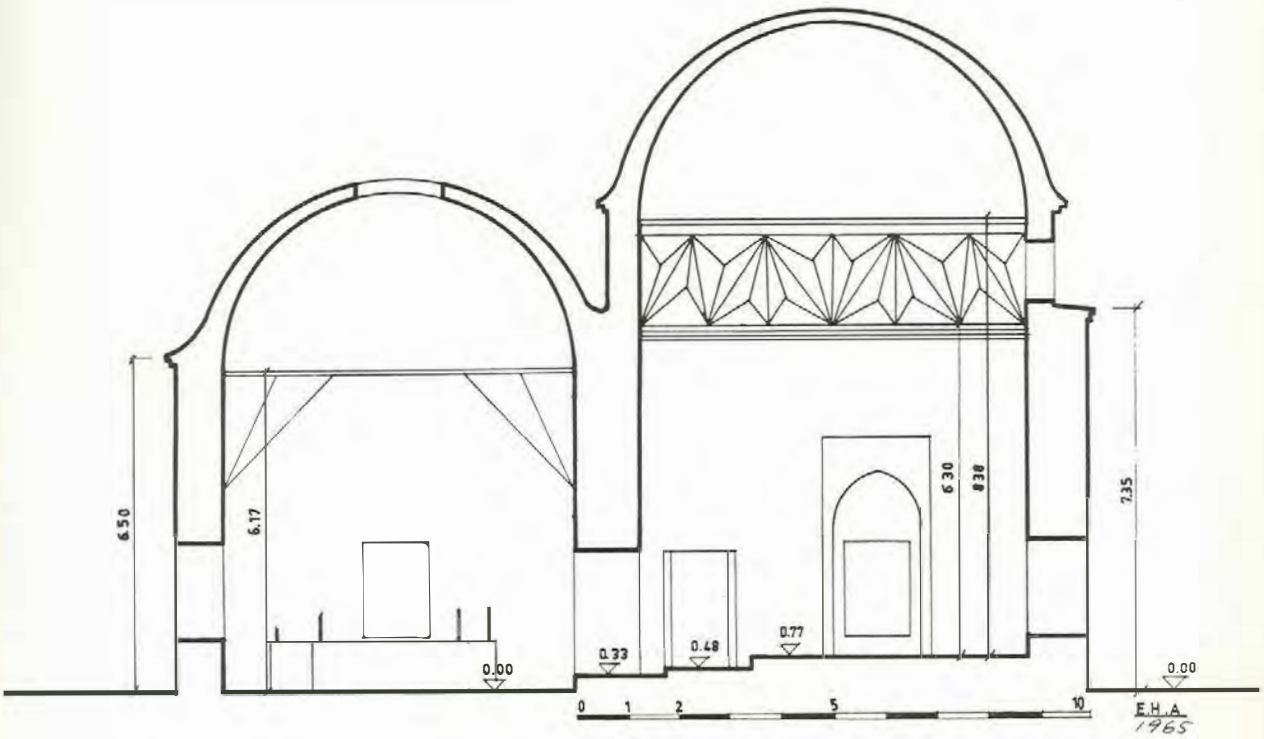

536. R. : Hayrüddin Paşa Türbesi makta'ı

1) Otto Dorn, a.e., 80-85. S., 35-36. res. 29/2 lev.
2) Memduh Turgud, a.e., 138. S.
3) İznik, a.e., 30. S.
4) İ. H. Uzunçarşılı, a.ma., 470-471. S.
5) Mecdî efendi, a.e., 31. S.

537. R. : Hayrüddin Paşa Türbesi

538. R : Hayrüddin ve 'Ali Paşaların lahidleri

Halil ve oğlu Ali Paşa lâhidleri küçük türbenin hemen temâmını işgaal eder. Ara kapıdan girince solda Halil, karşıdaki Ali Paşa'nındır. Her ikisi de iki mermer dikme ortasında üstü serâpâ yazılı sanduka biçimi lâhiddir. Bunlar da 1.00 m. irtifâ'ında, her tarafı mermer kaplı, yüksek sekilere oturmakdadır, (538. R.). Mermer sandukalar Selçuk an'anesine uyduğu hâlde, dikmeler başka tarzdadır ve emsâli daha ziyâde Fâtih Devri'nde görülmüşdür. Küçük türbede iki vezîrden başka bir kadın kabri vardır. Büyük kubbede ise taşı harâb olduğu için hüviyeti bilinemeyen büyük bir erkek kabri, dîğer bir erkek, 8 kadın. 6 çocuk ki cem'ân 16 lahid vardır.

Hayrüddin Paşa taşlarındaki yazılar: Esâs târîh ayak taşının iç ve dışında bulunmakdadır. Taş eb'âdı 46×138 dir.

Ayak taşı iç yüzü (539. a. R.)[1] : 1 — خیرالدین پاشا 2 — بسال هفتصد هشتاد 3 — وانه بشهر 4 — سمرز رحیل کرد زدار فنا بدار بقا

Ayak taşı dış yüzü, (539. b. R.)[2] : 1 — بوقت صبح چهارشنبه 2 — سادس ماهی 3 — گه‌نقل کرد محمد بحضرت مولی 4 — ربیع‌اول هم اول ربیع فصول 5 — که خون گریست برای وی ؟ اهل ارض وسما 6 — روان اوسوی جنت میکفت 7 — له عمر غفرانه وان علیهم حقا

Baş taşı iç yüzü: taş eb'âdı 54×155, (539. c. R.)[3] : 1 — کان لم یخلقو اولم یکونوا 2 — وهل حی یصان عن‌البوار 3 — وزیر مشرق و مغرب 4 — بزر گوار جهان 5 — خیر ملت وراع الامم

Baş taşı dış yüzü, (549. d. R.)[4] : 1 — هل الدنیا وما فیها جمیعا 2 — سوی ظل یزول مع 3 — النهارانفکر ان اصحاب

539. a. R. : Halil Paşa lahdi ayak iç yüzü

539. b. R. : Halil Paşa ayak dış yüzü

539. c. R. : Halil Paşa lahdi baş iç yüzü

1) Yazı, Taeschner, a.ma., 61. S., Otto Dorn, a.e., 83. S., Uzunçarşılı, a.ma., 470. S. da münteşirdir.

2) Bu kitâbe Memduh, a.e., 160. S. da neşredilmiştir. 4. satırda (اول) kelimesi (الاول) şeklindedir.

3) Neşrolunmamışdır. Son satır gömülüdür: okunuşu meşkûkdur.

4) Neşrolunmamışdır.

— المر و ارباب الصوف او 5 — العشار واين الفرار بعدالقرار 6 — الخلفا ... والا كابر

Ayak taşındaki metinden Halil Paşa'nın Siroz şehrinde 789 da vefât edip Rebî'ül-Evvel ayının altıncı Cumartesi günü sabah vaktinde buraya naklolunduğu öğrenilmekdedir. Ya'nî 27 Mart 1387 günü ki, filhakika Cumartesine tesâdüf etmekdedir.

Hayrüddin Paşa sanduka kısmı, eb'âdı 2.65×0.55, (539. e. R.) dir. Şimâl yüzü, mâil kısım [1] :

— الهى انت جبار السما حقيق بالمحامد والثناء وقد اذ نبت جهلاً فاغفر عنى فعفوك عن عبادك غيرنا الهى كم عصيتك فى امورى

Bu sûfiyâne düşüncelerin nihâyeti altta olmayıp, arkada cenûb mail yüzündedir. Şa'kuulî yüz [2] :

— عليك تطلف نفسك عن هواها فا تبغى الدم الصلاح تأهب للمنيه حين تعدوكانك لا تعيش الى الرواح

Cenûb yüzü mâil kısım [3] : (Şimâldekinin devâmı), (539. f. R.).

— ولا تمسك بها على سورى زدت فى الاحسان فضلا كذلك فعل منان غفور هو الملك الغفور الشكور فضلا كذلك فعل منان غفور هوالملك الغفور الشكور

Bu taşın şâkuulî kısmının baş ve sonu kırık olduğundan okunmadı.

Oğlu Ali Paşa'nın taşı, yazdığımız devirleri aşmakla berâber, binâ da bir kül teşkîl ettiğinden sâdece asıl kitâbesini yazalım; kabri hemen hemen babasınınkinin 'aynıdır [4].

Ayak taşı dış yüzü: Eb'âdı 54×174, (540. R.).

1 — ارتحل سيد الوزراء مرجع 2 — اشراف الورى على پاشا 3 — بن خيرالدين پاشا جعل الله 4 — الجنة مثواهامن دار
5 — انتقلنا الى دارالبقا فى ليلة 6 — السبت السابع شهر رجب 7 — لسنة تسع و ثمانمائه هجريه

Ali Paşa'nın 809 Receb'inin 7. Cumartesi günü, ya'nî Receb başı 12 Kânûn-ı Evvel 1406 ya rastgelmekle, 19 Kânûn-ı Evvel 1406 Cumartesi günü vefât ettiği anlaşılmakdadır.

Taeschner ve Otto Dorn, bir de, Hayrüddin Paşa'nın torunu olup 898 de vefât eden Dâvud Çelebi'nin kabrinden de bahsediyorlar ise de şimdi böyle bir taş göremedik. Yazısı kırık olduğunu söylediğimiz taş belki budur.

539. d. R. : Halil Paşa lahdi baş dış yüzü

539. e. R. : Halil Paşa sandukası şimâl tarafı

539. f. R. : Halil Paşa sandukası cenûb tarafı

1) Neşrolunmamışdır.

2) Neşrolunmamışdır.

3) Neşrolunmamışdır.

4) Kitâbe, Taeschner, a.ma., 90. S., Otto Dorn, a.e. 83. S. de, Memduh, a.e., 138. S. de neşreidlmişdir. Otto Dorn'da 6. satırda bir (ا) eksik, Memduh'da aynı satırda bir (من) fazladır.

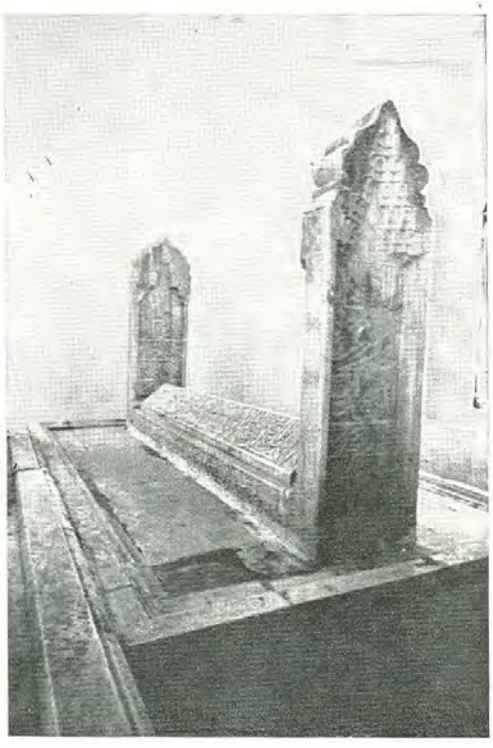

540. R. : Ali Paşa Kabri

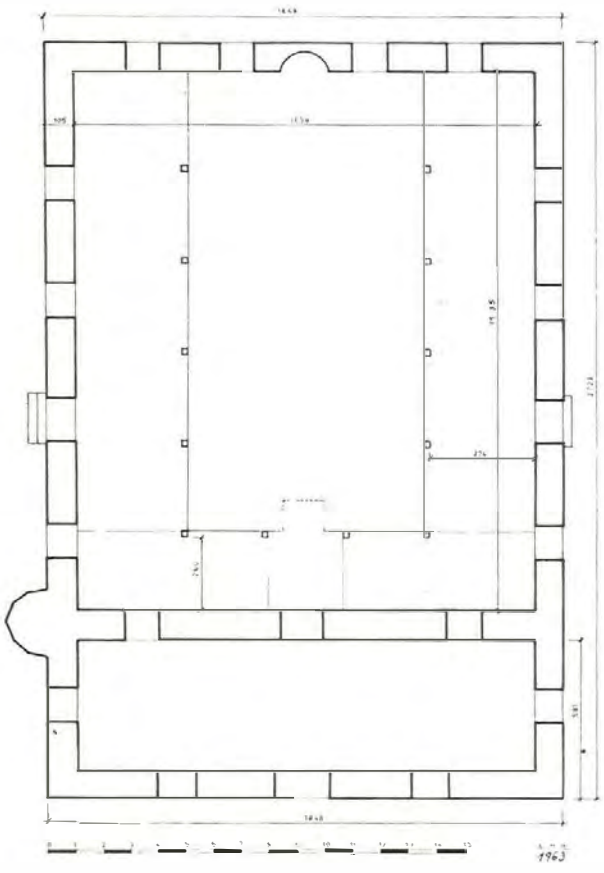

541. R. : Karaca Bey Ulu Câmi'i planı

KARACA BEY

47 — Karaca Bey'de Ulu Câmi:

Bursa'nın eski adıyla Mihâlıç, bu günkü nâmıyla Karaca Bey Kazâ'sındaki Ulu Câmi', Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın yapısıdır. Mahâllen bilindiği gibi Evkaf kütüğünde Hüdâvendigâr vakfı olarak mukayyeddir [1]. Bir başka defterde 1188 (1774) senesinde bir ser-mahfil, daha sonra mu'arrif, vâ'iz, müezzinler, mütevellî, devirhân, cüzü'hân tevcîhleri vardır [2]. Câmi' Yunan işgaalinde yanmış, yeniden yapılmışdır. Câmi' dâhilen 19.35×16.60 eb'âdında olup çatılı-

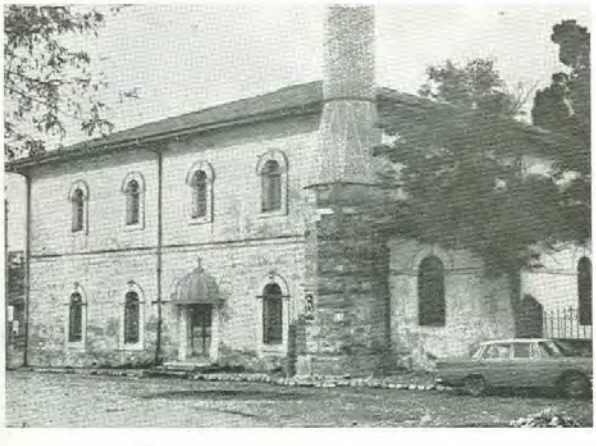

542. R. : Karacabey Ulu Câmi'

543. R. : Karacabey Ulu Câmi'

dır. (541. R.) de basît bir plânını takdîm ediyoruz. Binânın daha alçak iken, sonradan yükseltildiği anlaşılıyor. Çünki taş ve sıva olarak birbirine aykırı manzara gösteren iki kısım arasında büyük inşâât farkı vardır ve aralarında saçak silmesine müşâbih bir iz kalmışdır. Her ne de olsa sıvalı kısım yenidir. Bu 'ilâve esnâsında alt pencereler de ta'dîl görmüş ve aynaların açılıp tenvîr sathına 'ilâvesiyle, dâirevî kemerli, mermer söveli pencereler meydana gelmişdir. Bu ta'dîlin Sultan Hamîd Devri'nde olduğu şübhesizdir, (542., 543. R.). Eski pencerelerin mümâsî sivri tuğla kemerli

1) Ev. K.K., Bursa Esas 1/1, 2256-2259 ve 2278. sıra.

2) Ev.K.K., Anadolu Vezîr-i Sadr-ı 'Âlî defteri, 503 No:, 174. S.

544. R. : Karaca Bey Ulu Câmi' minâresi

545. R. : Karaca Bey Ulu Câmi' kitâbesi

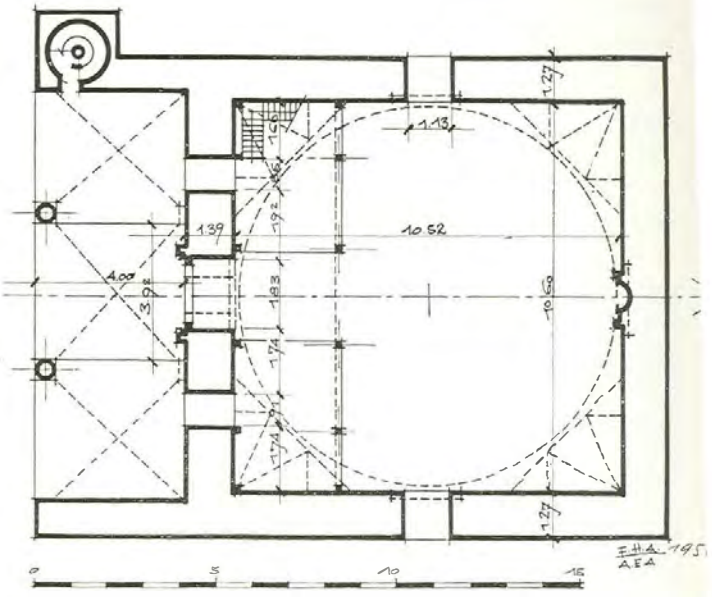

546. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i plânı

bulundukları resimlerden görülüyor. Son cemâ'at mahâlli her tarafı duvarla kapalı ve kâmilen sıvalı bir vaz'iyettedir. Fekat eskiden 'aynı eb'âdda olduğu, duvarının câmi' bedeniyle birleşip devâm etmesinden anlaşılıyor. Son cemâ'at yeri yukarıda bahsettiğimiz eski kat silmesi seviyesinde olduğundan, ilk yapılışdaki irtifâ'ını muhâfaza ediyor demekdir. Binâ moloz taşıyla yapılmış, bir kaç yerde tuğla hatıl kullanılmıştır. Yan kapı kemerleri pencerelerden daha geniş olduğundan, aslında da, binânın üç kapısı bulunduğu belli olmakdadır. Minâre kaa'idesi ilk inşââtdan olup, iki sıra tuğla bir taşla yapılmışdır; l6 köşelidir. Kaa'ideden sonrası 1962 de Bursa'nın o feyizli (Eski Eserleri Severler Kurumu) tarafından inşa olunmuşdur. Yeni olmakla berâber, güzel olduğu için bir resmini takdîm ediyoruz, (544. R.).

Câmi'in içinde muhâfaza edilen bir kitâbe vardır. Bu kitâbede bânî ismi yok ise de, evvelce bu câmi'e konulmuş olduğu bilinmektedir, (545. R.); taş eb'âdı 83×69, içerideki yazı 48×63 sm. dir. Yazısı güzel değil, fakat istifi mehâretlidir; ortada rûmî seyrek tezyînât vardır. Metin arabca manzûm bir kıt'adır.

1 — مسجد احكمت مبانيه — لم يكن فى البلاد ثانيه

2 — دام مبناه مثل تاريخ — خلد الخق حال بانيه

Son mısrâ' 880 (1475) netîcesini verir ki Fâtih Devri'ne girer. İhtimâl ki bu târihde câmi' bir ta'mîr görmüştür.

KEMÂLLİ KARİYESİ [1]

48 — Kemâlli Köyü'nde Asılhan Bey Câmi'i :

Ezine Kasabası'nın 12 km. kadar cenûb-i garbîsindeki Kemâlli Köyü'nde, câmi', hamam, kabir ve köprüden mürekkeb mühim bir mi'mârî manzûme bulunmakdadır.

1) Bu kariyedeki eserler için bakınız: Ekrem Hakkı Ayverdi, I. Murad Devrinde Asılhan Bey Mimârî Manzûmesi, III. Vakıflar Dergisi, Ankara 1956.

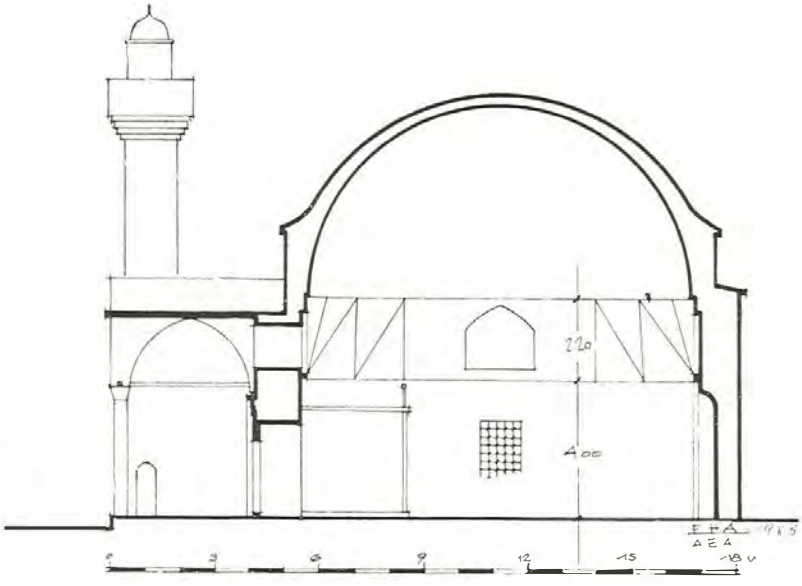

547. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i makta'ı

Câmi' dört duvar üstüne tek kubbeli bir harîmle çapraz tonozlu, üçlü bir revâkdan mürekkebdir. Kubbe 10.5 metreden bir az fazla olup duvarlara köşelerdeki, beşli müsellesî yelpâze ile oturur. Duvarlar Orhan Gaazî Devri'ndeki Bursa Alâüddin Bey, İznik Hacı Özbek ve Hacı Hamza Câmi'leri gibi alçak olmayıp, kubbe açıklığına uygun bir irtifa'dadır. Müselles dilimlerin teşkîl ettiği kuşak da 2.30 gibi mühimce bir yüksekliği hâizdir. Köşe müselleslerinin ortasında kemerli kör çökertmeler vardır, (546., 547. R.). Son cemâ'at revâkının üç çapraz tonozu da yıkılmış ve yerine, ortası kemerli bir ahşâb çatı yapılmışdır. Esâsının çapraz tonoz olduğu, görülen izlerden anlaşılmakdadır. Son cemâ'at yerinin yan tarafları duvarla örtülüdür. Ortada iki mermer sütûn vardır. Bunlar da devrildiğinden başlık ve kaa'ideleri yok olmuş, yalnız üst kısımlarına birer taş takoz yerleşdirilmiştir, (548. R.). İlerde görüleceği üzere, pencere sövelerindeki mühim tezyînâta bakınca, başlıkların da i'tinâ ile yapılmış olmaları muhakkak sayılabilir ve onlar gibi mütekâmil istalâktitli oldukları tahmîn olunabilir. Son cemâ'at tonozlarının üstünün çatıyla örtülü olduğu da yan taraftaki mâ'il kalkan duvarından anlaşılmakdadır, (549. R.).

548. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i (1956)

549. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i (1956)

Câmi'in penceresi pek azdır; yanlarda sâde iki, revâk tonozları altında daha ufak yine iki, bir de, kapı üstünde, onlardan da küçük bir ki, cem'an beş pencere ile aydınlanmakdadır. Pencerelerin yerden irtifâ'ları hemen 1.5 metreye yaklaşır.

Bu câmi' duvarları, Orhan Gaazî ve Hüdâvendigâr Devri binâları gibi, moloz taş ve tuğla ile işlenmiş olmayıp kesme taşdandır. (549. R.) de görülen geniş beyaz derzlemeler pek yeni bir zemânda i'tinâsız bir şekilde yapılmış işler olduğundan, aldanılmaması lâzımgelir. Her üç cebhe de böyle olup yalnız şimâl revâk cebhesi sıvalıdır. Bununla berâber, son cemâ'at yan kanat duvarlarının sıvaları altından, o kısmın da kesme taş olduğu anlaşılmakdadır. Üç cebhedeki kesme taşlar, bir 15, bir 30 sm. lik, mütenâvib ve muntazam sıralardır. Bu usûl az çok farkla İznik'deki ve Bursa'daki Yeşil Câmi' cebhelerini andırmakdadır. Yerine göre ba'zı taşlarda lamba, bâzılarında mâ'il ittihad satıhları da kullanılmışdır.

Solda bulunan minâre pek uzun değildir; petek kısmı da kısadır. Şerefinin destere dişi olduğu, sıvanmaktan kurtulan iki sırasından anlaşılmakdadır, (550. R.). Küp keskin hatlı, mütenâsib ve mütekâmil ehramların terkîbiyle meydana gelmişdir. Kaa'ide kesme taşdan yapılmışdır; gövde ise çok kalın bir sıva altında olduğundan mâhiye-

tini anlamak kaabil değildir. Ancak, sıvandığına nazaran, tuğla olması vâriddir. Sağır kubbe kasnağı da son zemânlarda pek kalın bir sıvayla örtülmüş, bir mikdar yükseltilerek, kubbenin meyli azaltılmış, üstüne 'âdî kiremid konulabilmesi sağlanmışdır.

Câmi'in dâhilinde eski tezyînâtından, kalem ve kapaklarından ve eski mahfilinden bir şey kalmamışdır. Mihrâb etrafı çerçeveli boş bir höcredir; kat kat sıvanmışdır. Mahfilin şimdiki yapısı yeni ise de, ilk zemânlarda mevcûd bulunduğu, kapı üstündeki yüksek pencereden istidlâl olunabilir; çünki harîme bir ziyâ 'ilâve etmeyen bu pencere, olsa olsa, mahfil için açılmışdır; şimdi de, o vazîfeyi görmekdedir. Câmi'in kapısı basık ve mermer kemerlidir; etrâfa köfekî taşından geniş bir silme dolaşıp aşağıda ufkıyye dönmekdedir, (551. R.). Revâk altındaki iki pencere-

550. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i (1956)

551. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i kapısı (1956)

nin yan sövelerinden daha geniş olan başlıkları üzerinde 50 sm. kutrunda, hafîf kabartma birer dâire ve yanlarına uçları zülfeli püskül yapılmış, rûmîlerle süslenmişdir, (552. R.). İki pencereninki temâmen tıbkı olmamakla berâber, esasda 'aynıdır. İki yan pencerede, emsâline tesâdüf edilmeyen bir süsleme vardır. Garbdakinde, yan sövelere Selçuk halat motiflerini hatırlatan ve alt uçları helezonla nihâyet bulan birer kalınca kaval yapılıp, taşın iç kısmı bir pahla yüksek bırakılmış, buraya tûlânî bir geçme ve yine ortasına bir çiçek kabartması işlenmişdir. Sağ taraf şâ-

552. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i revâk altı penceresi

kuulî sövesi tezyînâtsızdır. Alt başlık sâde olduğu hâlde, üst daha geniş tutularak, pek mütenâsib dört 'aded istalâktit takımı yerleştirilmişdir. İstalâktitlerin taş yüzüne çıkan düzlüklerinin uçları ikinci sırada birer oyma yaprakla bitirilmiş, ortada kalan çukurluklar da ufacık kitâbeciklerle bağlanmıştır. Orta sıra karşılıklı iki mihrâbcıkdan mürekkebdir; en sonundakine yer az kaldığından, tam yapılamamışdır. Mermer başlığın üstüne de yekpâre bir köfekî taşı konarak yüzüne, köşeleri dişli, kör bir mihrâbcık işlenmişdir, (553. R.). Mermerleri ve yukarıdaki köfeki başlığı ihâta eden tek armûdîden mürekkeb silmeli ikinci bir köfeki söve de etrafta dolaşmaktadır. Şarkdaki pencereye gelinde, bunda etraf söveleri sâdedir, yalnız başlığın orta yarinde garbdakinden daha zengin, onun üç sırasına mukaabil dört dizi istalâktit ile yapılmış çok taşkın bir takoz bulunmaktadır, (554. R.).

Fotoğraf üzerinde görülmeyen bu taşkınlık 17 sm. i bulmakdadır. Bu söve tezyînâtı rûmîlerinin ve geçmelerinin, istalâktitlerinin olgunluğu i'tibâriyle, tek tek pek muvaffak olmakla berâber, umûmî tertîbâtdaki âhengin

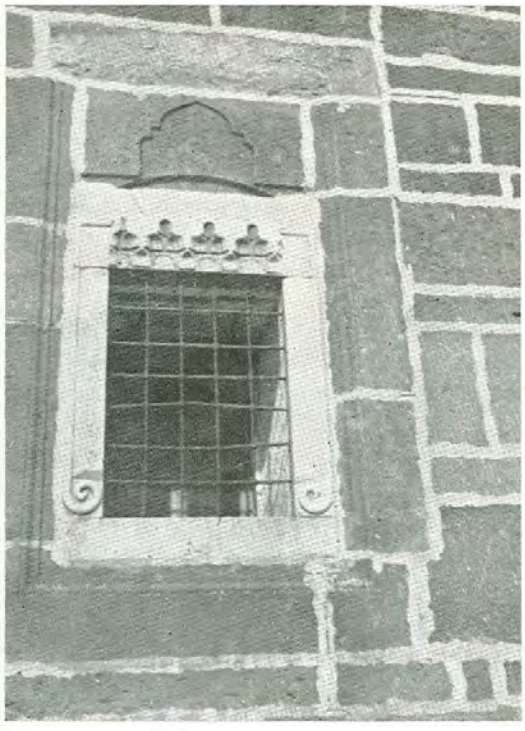

553. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i garb penceresi

554. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i şark penceresi

'aynı mertebede olduğu söylenemez. Meselâ şark penceresindeki istalâktitlerin fazla taşkınlığı, garpdakinin son bâdeminin yanlış hisap netîcesinde, eksik kalışı, sövenin bir tarafına oyma yapıldığı hâlde bir tarafın boş bırakılışı, tam kıvamını bulmamış araştırmalara işârettir. Pencere parmaklıkları şâkuulî çubuklarda yapılan halkalardan ufkıylerin geçirilmesi sûretiyle i'mâl olunmuşdur. Câmi' 1958 senesinde ta'mîr edilmiş, beton direk ve cebheye 'amûd tonozlarla çok fenâ bir hâle sokulmuşdur.

K i t â b e l e r :

Kapı kemeri aynası geniş tutulup, ufkî çerçeve silmesinin hemen altına tek satır hâlinde 1.80×0.26 eb'âdında bir kemerli levha üstüne, şu hadîs-i şerîf yazılmışdır, (556. R):

قال النبي عليه‌السلام من بنى مسجداً لله بنى الله له بيتاً فى الجنة [1]

Yazı oldukca ibtidâî sülüstür; satırların ba'zı yerlerinde rûmî ve çiçek kabartmalar yapılmıştır.

Asıl inşâ kitâbesi çerçeve silmesinin üstünde 2.20×0.50 eb'âdında, müstakıl bir levhaya üç satır üstüne yazılmışdır:

1 — عمر هذا [2] المسجد المبارك الشريفه لوجه الله تعالى فى ايام 2 — دولت السلطان الملك عادل مراد بك ابن ارخان خلدالله

3 — دولته وابد مملكته فى سنه اربع وثمانين وسبعمايه وغفرلله لصاحبه اصل‌خان بك بن كمال [3]

Kitâbeden câmi'in Asılhan Bey bin Kemâl nâmında bir zât tarafından H. 784 (M. 1382) de yapıldığı anlaşılmakdadır. Ne Asılhan Bey'in, ne babasının hüviyetini tesbît edecek ma'lûmât elde edilemedi.

Bir de kitâbede Asılhan Bey için câmi'in sâhibi sıfatı verilmekdedir; bu kitâbeyi hazırlayan, kapıda mahkûk, hadîs-i şerîfin müfâdına kulak verseydi, bu ta'bîri kullanmazdı. Çünki, hadîs-i şerîfin meâlince, câmi' Allah için yapılır; bânîsi onun sâhibi değildir. Bu ta'bîr aykırı olmakla berâber nâdir olarak, ba'zı câmi'lerde kullanılmışdır.

49 — K e m â l l i K ö y ü ' n d e H a m a m :

Câmi' bir tepecik üstünde kurulmuş, hamam bunun garbındaki, birden dikleşen vâdînin tabanına yerleşdirilmişdir. Böyle çukura inşâya sebeb belki de suyun getirilebilmesi içindir.

1) Bu yazının sonuna doğru (Fî) kelimesinin kuyruğu üzerinde رحم الله من دعى لبنا ibâresi vardır. Bunun yazısı pek bozuktur.

2) İmlâsı böyledir.

3) Kitâbe için Bk.: Ekrem H. Ayverdi, I. Murad Devrinde Asılhan Bey Mi'mârî Manzûmesi, Vakıflar Dergisi III., 67. S.

Hamam, (557. R.) de görüldüğü gibi, bir soğukluk, bir ılıklık ve iki halvetten 'ibâret küçük bir binâdır, (559. R.). Bütün kubbeler beşli köşe müsellesleriyle alçak duvarlara oturur; dâhilen bir tezyînât yoktur. Hâricen yüzler kalın bir sıva altındadır. Soğukluk kubbesi ibtidâî bir kasnakla çevrilmişdir. Kapının üstünde köylü tarafından bir kaç sene evvel ta'mîr olduğunu belirten bir mermer yazı vardır. Binâ üstünde inşâ kitâbesi yoktur. Ancak câmi' avlusunda, 0.50×0.10 eb'âdında, mermer üzerine yazılı عمر هذا فی سنت خمس و خمسین سبعمایه yâni *"Kemâl bunu 755 senesinde yapdı"* bir kitâbe mevcûddur. Taşın nereden geldiği mahâllen bilinmiyorsa da, hamama 'âid olması pek muhtemeldir. Asılhan Bey'in babası Kemâl Bey'in, 'âdet olduğu vechile, önce hamamı yaptırması ve ömrü vefâ etmeyince de, oğlunun câmi'i inşâ ettirmiş bulunması 'akla yakın düşmektedir. Hele 755 senesinde yapılmışsa, en eski Osmanlı hamamlarından biri olur.

556. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Câmi'i kitâbesi

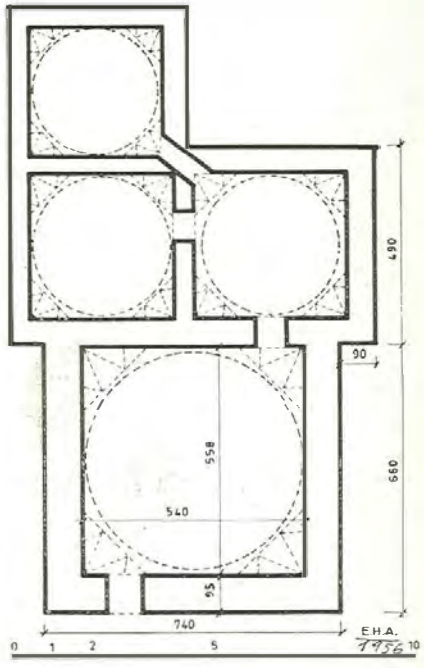

557. R. : Kemâlli'de Hamam plânı

559. R. : Kemâlli'de Hamam

560. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Kabri

561. R. : Kemâlli'de Asılhan Bey Kabri

50 — Kemâlli Köyü'nde Asılhan Bey Kabri:

Câmi'in tahmînen 500 metre şimâl tarafındaki geniş kabristanda Asılhan Bey'in kabri bulunmakdadır. Mezar büyük taşlarla yapılmış bir sofa üstünde, Selçuk üslûbuna müşâbih taş bir sandukadır. Bunu örten ve şimdi epey zedelenmiş olan ters omurga, yekpâre olmayıp parçalı taşdandır. Kabrin yazısı şöyledir:

Cenub yüzünde: صاحبه ومالكه اصل خان ابن كمال بك صاحب السخاوة

Şimâl cihetinde (560. R.) والجود والكرم نقل من دارالفنا الى دارالبقا

Başta: (561. R.). تاريخه خمس وثمانين وسبعمايه

Ayak ucunda: في اواخر شهرالصفر
نورالله قبره

Kitâbeden, Asılhan Bey'in H. 785 senesi Safer ayının sonunda (Nisan 1383 sonu) vefât ettiği anlaşılmakdadır. Bunu yazan sâhib ve mâlik sıfatlarını kullanmayı pek seviyor olmalı ki, câmi'de olduğu gibi, burada da tekrarlamışdır. Bu kabir taşı zemânımıza intikaal etmiş en eski mezarlardan biri olmasıyla ehemmiyet kazanır.

KELES KAZÂSI

51 — Keles'de Hüdâvendigâr Câmi'i:

Kasaba Uludağ'ın cenûb sırtlarının arkasında, Nilüfer Nehri'nin çıkdığı topraklardadır. Bursa'ya mesâfesi 60 km. olup, oradan şarka doğru gidilince Domaniç'e ulaşılır. Kasaba yeni kazâ olmuşdur. Burada bir Hüdâvendigâr Câmi'i olduğu kayıdlardan anlaşılmakta [1], mahallinde de böylece bilinmekdedir. Vakıfda kazânın kaydı (كاپس) imlâsıyladır. Bu kayıdlarda hatîb, imamla berâber, mu'allim-i sıbyân da vardır. Bundan bir de mektebi olduğu belli olmakdadır. Son 'asırda 331 Muharreminde, (Kânûn-ı Evvel 1912). Tâhâ Efendi'ye verilen imâmet, 1935 de onun oğlu Hakkı Efendi'ye tevcîh edilmiş olup bu zât da hâlâ kasabada ma'rûfdur.

Câmi'in ilk yapısının pek az izi kalmıştır. Belediye reîsi İsmâ'il Saydam ve Müftî 'Ali Ahmed Özcan Beylerin müştereken verdikleri ma'lûmâta göre, câmi' temâmen yanmış, yeniden yapılmışdır. Evvelce bir kubbe olduğunu söylüyorlar, amma olsa olsa tahtadan idi; 75 sm.lik duvarlar kârgir kubbe çekecek metânette değildir.

562. R. : Keles'de Hüdâvendigâr Câmi'i

Bu günkü câmi', hâricen 15.50×16.00 eb'âdında ahşab tavanlı bir binâdır. Önünde ayrıca iki katlı bir son cemâ'at yerdi vardır, (562. R.). Minâre de bir XIX. 'asır işidir. Câmi'in yalnız mihrâbında üç sıra kadar istalâktit bakıyyesi görülmekdedir. Böyle dağlar ortasında, ücrâ eski bir köyde istalâktitli bir mihrab, üzerinde durulacak, bir kıymet taşır. Câmi'in mihrâbı cenubdan 38° şarka müteveccihdir. Aslında 30° olduğundan fazla inhiraf var demekdir. İlk def'a bu kadar şarka dönük bir mihrâb gördük. Bu câmi'e Hüdâvendigâr'ın oğlu Yakub Çelebi'nin Mudanya'da zeytinlik vakfı varmış. Bu sebeble mahallen binâyı ona da nisbet ediyorlar. Bu olsa olsa ilâve bir vakıfdır. Yoksa bütün civâr Hüdâvendigâr vakfı bulunmaktadır [2].

52 — Keles'de Beylik Han:

Bu câmi'in vakfından bir beylik hanı yakın vakte kadar varmış. Temâmen yıkılmış. Yeri câmi'e hemen muttasıldır. Şimdi de otomobiller bu sâhada durmaktadır.

53 — Keles'de Hamam:

Yine câmi' vakfından olan tek hamam câmi'in bir kaç yüz metre cenûbundadır. El'an fa'âldir. 620×6.20 iç eb'âdında kubbeli bir soğukluğu ve iki halveti vardır. Kadınlar günü olduğu için halvetlere giremedik. Basît bir plânını

1) Ev.K.K., Bursa Esas 1/1, 2249-2250 sıra, 2288 sıra.

2) Keles'de câmi'in hemen şimâlinde 37 höcrelik büyük bir medrese vardı. Fakat kimin tarafından yapıldığını bilemediğimizden ancak hâşiyede hatırlattık. Bunun yerinde şimdi kaymakamlık binâsı bulunmakdadır.

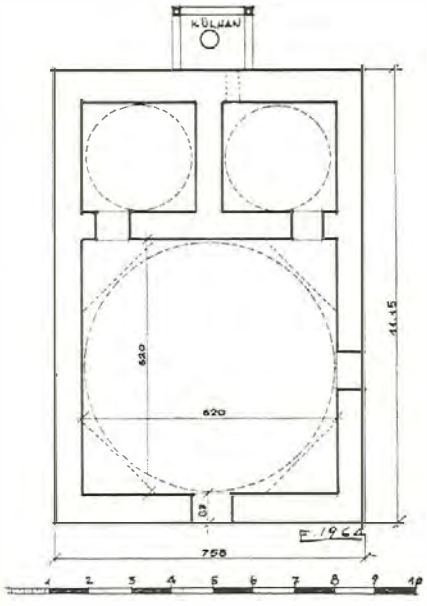

564. R. : Keles'de hamam plânı

565. R. : Keles'de hamam

(564. R.) de takdîm ediyoruz. Şimdiki hâlde soğukluk kubbesi yıkılmış, üstü çatı ile kapatılmışdır; fakat kubbenin kürevî 'alîkaları görülmektedir. (565. R.) de, öndeki çatının altında, halvet kubbeleri vardır. Külhan arkadadır.

KIRŞEHİR

54 — Kırşehir'de Meydan Evi:

Biz yalnız kitâbesinden bahsedebileceğimiz bu bendi, Hüdâvendigâr'ın temâyül ve telakkıysini tebârüz ettirmek için tekrarlıyoruz. Yoksa kitâbenin işâret ettiği binânın mâhiyeti pek ziyâde değişmiş olduğundan, devrinin bir mi'mârî kıymetini teşkîl etmez; kitâbe teberrüken muhâfaza edilmiştir. Kitâbeyi Halim Bâkıy Bey bulmuş ve şahsî himmetiyle ve merbûtiyetin şevkıyle okumuşdur. Kitâbe tek satır üstüne arabcadır: [1] (565. a. 1., 2., 3. R.).

3 2 1

565a. R.: Kırşehir'de Meydan Evi kitâbesi.

— بدأت بسم الله الرحمن الرحيم عمر هذه العمارة للملك المشايخ سلاله الاوليا اخى مراد دام دولته فى يوم العرفه من رمضان المبارك لسنه تسع وستين وسبعمائه

Bu 'ibâreden, 769 senesi Ramazan 'arefesi günü (19 Nisan 1368) bu 'imâretin te'sîs olunduğu anlaşılmakdadır. O zeman Hacı Bektaş tarıykati şimdiki gibi mi idi? Hacı Bektâş-ı Velî nâmına pek sonradan devam ettirilen tarıykatin, konduğu târihde Ahîlik ile memzûc olduğuna bu kitâbe işâret etmekdedir. Hüdâvendigâr'ın Ahî tarıykatinde şeyh olduğu esâsen ma'lûmdur [2]. Burada ise Ahî şeyhi, evliyâ sülâlesinden sıfatları göze çarpmakdadır. Osmanlı pâdişahlarının, o devirler ölçüsündeki, himmetleri kırk evliyâ kuvveti olmadan zâten başarılacak şeyler midir?

MUDURNU ESERLERİ

Mudurnu Kasabası Bolu'nun 48 km. cenûb-i garbîsinde, çıplak kayalarla çevrili dar ve sarp bir vâdinin dibinde kurulmuşdur. O kadar sıkışık bir yere karşı, şehrin, bir iki kilometre daha berisinde, üç vâdinin birleştiği yerde neden kurulmadığı süâli hâtıra gelmekdedir. Eskiden müdâfa'a imkânı ve kolaylığı için intihâb olunan bu yerin, bu gün de, mi'mârî ve târîhî eserleri dolayısıyla değişmesi 'akla bile gelemez. Ebediyete inanan bir millet kaldığımız müddetçe, Mudurnu Kasabası bu günkü kasvetli yerinden kımıldamıyacak, orada gelişecektir. Kasveti nûra çeviren, özlü halkını orada çivileyen mihrak da şimdi bahsedeceğimiz Yıldırım Manzûmesi'dir. Ne yazık ki bu küllün bir cüz'ü *"muhteşem medrese"*, son kırk yılın gafletine kurban olmuşdur.

Evliyâ Çelebi [3], aşağı kasabanın on yedi mahalle, ekseri ahşab ve yer yer kârgir üç bin hâneden mürekkeb olup, ehâlinin dikiş iğnesi i'mâlini ihtisâs hâline getirdiklerini ve ma'îşetlerinin bu yüzden olduğunu, ceviz ve ceviz ağacı

1) Halim Bâkı Kunter, Kitâbelerimi, II. Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, 432, I. resim.

2) Tahsin Öz, Murad I ile Emir Süleyman'a 'Âid İki Vakfiye, Tarih Vesikaları, 4. S., 1. Kânun 1941, burada Sultan Murad اخبارمدن توشندوغم توشاغى اخى موسيا كندو الله قوشادب demekdedir. مقال قرءده اخى دكدم

3) Evliyâ, a.e., 3. C., 252-54. S.

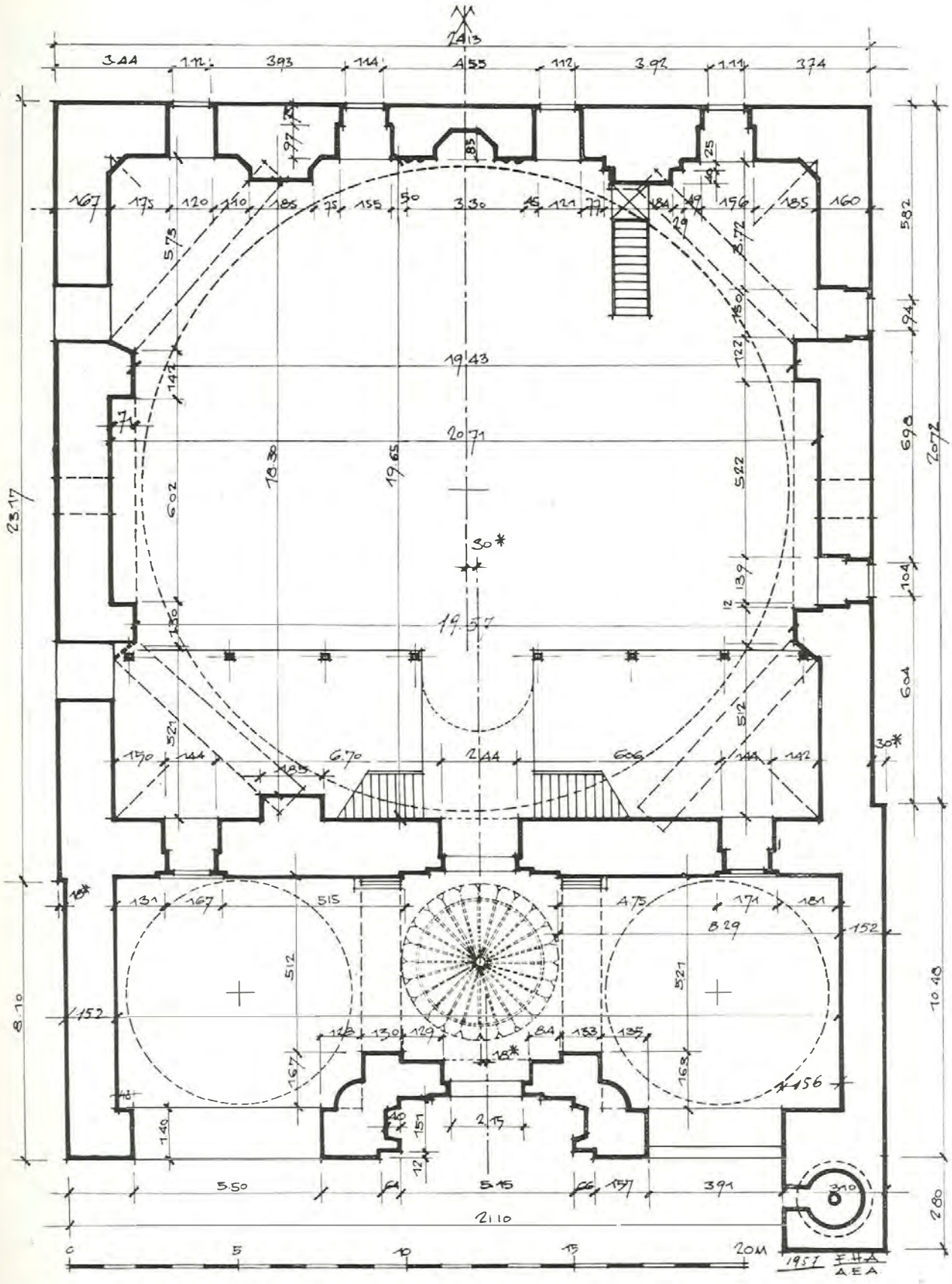

566. R. ; Mudurnu Yıldırım Bâyezid Câmi'i planı

gibi mahsûl ve meta'larını bildirmektedir. Bu kısımdaki câmi'lerinin en meşhûr ve kadîminin aşağı çarşıdaki Yıldırım Câmi'i olduğunu, yanında da medresesi bulunduğunu, on üç sıbyan mektebi, üç han ve hamamını haber vermektedir. Halvetî şeyhlerinden Fahrüddîn Sultan, Vâ'iz Efendi ve Hümâm Çelebi Türbeleri ziyâret yerlerini teşkîl etmekte, dağın üstünde yirmi kuleli, sekiz dılı'lı tek kapılı harab bir kal'esi ve içinde bir kaç ev ve bir câmi' bulunmakdadır.

Evliyâ bahsettiği müte'addid câmi'lerden yalnız birisinin ismini, han ve hamamlarının sâdece 'adedini vermekdedir. Yine ona nazaran, kasabanın nüfûsunun 3000 hâne, ya'nî, 14-15 bin olacağı istidlâl edilmekdedir. Halbuki Kaamûs'ül-A'lâm, yazıldığı XX. 'asır başında 5000 nüfûs kaydetmişdir[1]. Bu gün de nüfûs, ma'lûmata nazaran, 7-8 bin arasındadır. Azalmanın sebebi, kasabanın 1300 rûmî (1884) ve 1318 (1902) senelerinde geçirmiş olduğu iki büyük yangın ile mahallî san'atlerin inhitâtı ve şehrin epeyce ücrâ bir yerde kalması olsa gerekdir.

55 — Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i:

Yıldırım Manzûmesi, kasabanın ortasından geçen seylâbî derenin sağ kıyısındadır. Solda Kaanûnî Sultan Süleyman'ın çatılı güzel bir câmi'i, onun yanında bir Halvetî tekyesi ve şeyhlerinin türbesi yer almakdadır. Türbede Evliyâ'nın bahsettiği zâtlar yokdur. Yıldırım manzûmesinden Tâc'üt-Tevârih ve 'Âlî dâhil, eski târihler bahsetmez. Cihannümâ'da, I. Sultan Bâyezid'in eserleri miyânında zikredilmemişdir. Kaamûs'ül-A'lâm Mudurnu için, bahsi geçen maddesinde, iki câmi'i türbe ve zâviyeleri olduğunu zikr ile iktifâ etmişdir. 1334 Hicrî yılı müstakil Bolu sancağı salnâmesinde ise *"Yıldırım Bâyezid cennetmekân'ın Türk tarz-ı mi'mârîsi üzere binâ edilmiş tek kubbeli câmi'i ve muhteşem medresesi, çifte hamamı....."* kaydedilmişdir.

Bu gün de, geçirdiği devirler, ta'mîr izlerinden, içerdeki, dışardaki dört ta'mîr târîhinden anlaşılan, büyük tek kubbeli câmi' ve çifte hamam mevcuddur. Yıldırım'ın (muhteşem) olarak tavsîf edilen medresesi yıkılmış bulunmaktadır.

Câmi'in son ta'mîri, 1956 da başlamışdı; tezyînât ve kalem işleri yeni bitirilmiş ve, rakkam ile, 1960 târîhi konmuşdur.

Câmi'de inşâ kitâbesi yokdur; onun yerinde 1956 senesine kadar, 1318 H. yılı ta'mîrinin kitâbesi duruyordu. Son def'a bunun da silinmiş olduğunu gördük. Bununla berâber câmi'in inşâ târîhi hakkında tereddüde düşmeğe mahâl yokdur. Zîrâ hamamdaki mufassal kitâbe ve taş vakfiyeler, hamamın câmi' için îrâd olarak yapıldığını ve gallesinin evvelâ câmi' mesâlihine sarf edileceğini bildirdiğine göre, câmi' hamamdan evvel yapılmışdır; olsa olsa, en geç 'aynı târihdedir. Bu kitâbeye göre, Bâyezid Han tarafından şehzâdeliğinde yapdırılmışdır. Esâsen duvarların işleniş tekniği, kasnak tertîbâtı da hamamınkilerle büyük bir müşâbehet 'arzeder. Câmi' pek büyük tahrîbâta ma'rûz kaldığından, eski tezyînât yokdur. Bu yüzden mukayeseye esas teşkîl edecek 'anâsır elde değildir. Kaldı ki bakıyyelerden, biz câmi'in hamam gibi, son derece müzeyyen olduğuna kaani' değiliz. Câmi'in tezyînâtında daha ziyâde İslâm ma'bedinin istediği vekaar ölçüsü muhâfaza edilmişdir.

Câmi' plânı murabbâ'a pek yakındır; yanlar dar birer kemer 'ilâvesiyle sâdece bir metre kadar genişlik sağlanmışdır, (566. R.).

Vasatî 1.60 metre kalınlığında olan duvarlara sekiz 'aded yaslama ayak eklenerek, aralarına kemerler atılmışdır. Köşelerdeki mütekaatı' sivri tonozlarla sekiz köşeye geçilmiş ve büyük kubbe ufak kürevî müselleslerle duvarlar üzerine yerleşdirilmişdir. Duvardan duvara açıklık, 20,70 m. kubbe açıklığı 19,65 m.yi bulmakdadır.

784 (1382) senesinde bu ehemmiyette bir kubbe yapmanın kıymeti üzerinde durmak, bu cesûr hamlenin hakkını vermek lâzımdır. Henüz, dâfi'ası pek büyük olan ağır bir kubbeyi dört duvar üstüne oturtmaktan doğacak müşkilât denenmediği için, son derece ihtiyatlı hareket edilmiş, üç cihette duvar 1.60 ilâ 1.67 kalınlıkta tutuldukdan başka, dâfi'aya karşı yaslama ayaklar 'ilâve edilmiş, hepsinden mühimmi, kubbe çok alçaktan başlatılmışdır; kubbe özengisi yalnız 8.80 m. yüksekliğindedir. Halbuki sâdece bir 'asır sonra, 'aynı eb'âdda Dâvûd Paşa Câmi'inde, duvarlar yine kalın olmakla berâber, kubbe özengisi 13.50 m. irtifâ'ındadır. İkisi arasında fark çok büyükdür; bir 'asırda adım adım kazanılan merhaleleri göstermekde, Mudurnu kubbesinin, başka mi'mârî üslûblarındaki denemelerin tekrârı mâhiyetinde olmayıp bi-zâtihî bir tecrübe teşkîl ettiğini meydana koymakdadır. Osmanlı mi'mârîsinin (kendi kendini bulma) 'umdesi, her âbidesinde bellidir. Zımnî bir 'ahidnâme gibi, kuşakdan kuşağa gelen i'mârcı müteşebbisler de, mi'mârlar da bu prensibe ri'âyet etmiş lerdir. Bu yüzdendir ki, bu bizim mi'mârî üslûbumuz geçmişin ve geleceğin mi'mârîsi olmuşdur. Yeter ki inkâr kasdı yerine, görmek iştiyâkı bulunsun.

Kubbeyi alçaktan başlatmakla mukaavemetcinin, ya'nî mühendislik tarafının, isteği yerine getirilmiş olmakla berâber, te'sîr emniyete fedâ edilmemişdir. Bu bâbda mi'mârmühendisi yenmişdir. Câmi'in içine girince yüksek ve fe-

1) Şemsüddin Sâmî, Kaamûs'ül-A'lâm, 6. C., 2441. S.

râh bir kubbe altında bulunulduğu hissi gelmekdedir; ziyâretciyi ezen bir basıklık hiç bir zemân hissolunmaz. İşte mi'mârînin muvaffakiyeti budur.

Bu netîceye varmak için de, zannımızca, duvarların ufkıyliğini ta'dîl yolunda, yan kemerler ve mutakaatı' tonozların sivriliği ile başlayan yükselme hareketi, kubbede, pencere üstünden üzengi silmesine kadar daha dik bir kavis hâlindeki kırma ile tebârüz ettirilerek, kubbeye, sanki daha yükseğe konmuş gibi bir te'sîr verilmiş, esâsen tam nısıf küre olmayan kubbe, bu sûretle daha da küçük gösterilip, ağırlık hissi izâle edilmişdir. Bu hallere nazaran kubbe müvellidinin bir dâire kavsi olup olmadığı suâli de hatıra gelmekdedir. Kavis muhtemel olmakla berâber, sath-ı dâhilînin tertîb-fasla usûliyle bir ölçüsünü alabilmek faydalı olurdu. Biz anahtar irtifâ'ını, 1956 ta'mîratı esnâsında tam orta yerdeki iskeleden istifâde ederek, sıhhatle alabildik; fekat kavsin makta'ını çıkarmağa imkân hâsıl olmadı. (567., 568. R.) in çizgileri bu yükselme harekctini ve kubbenin çâlâk kıvrılışını kâğıd üstünde dahî göstermekdedir.

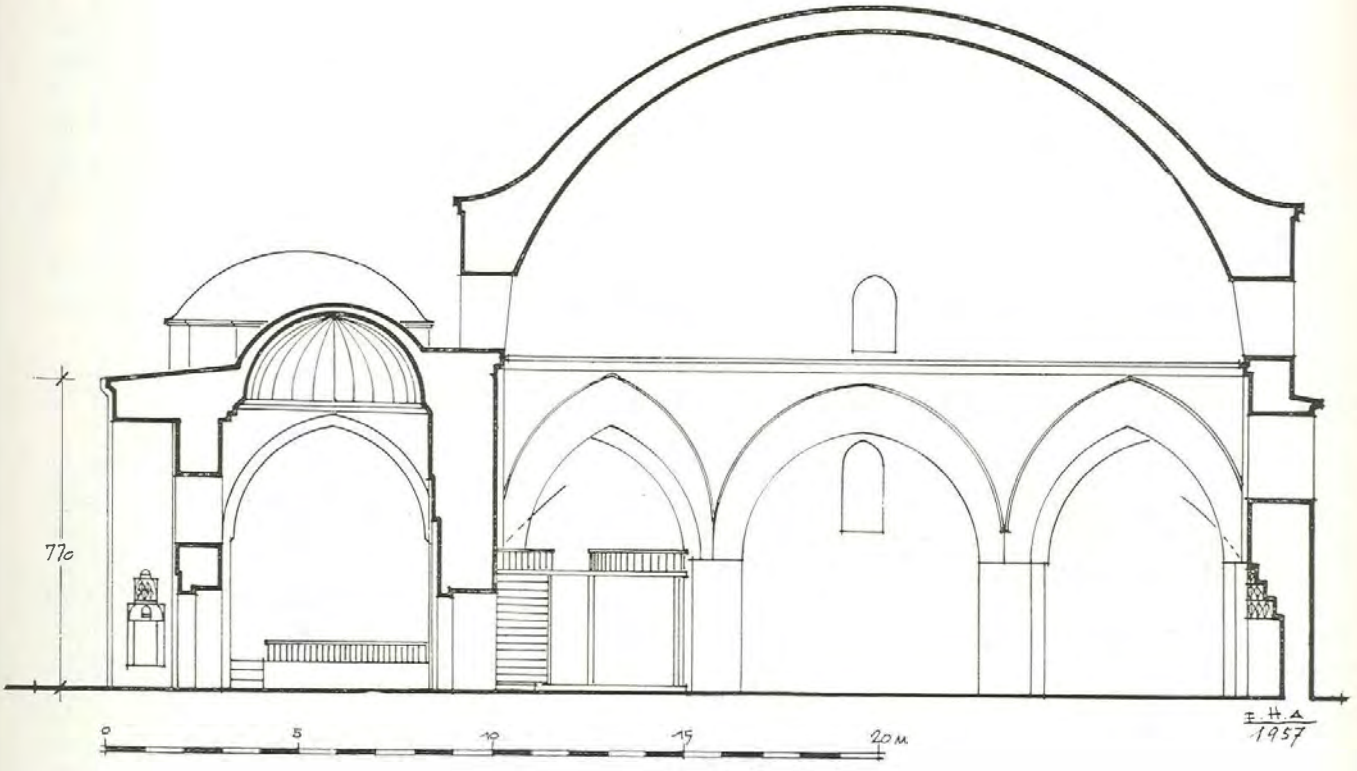

567. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i tûlâni makta'ı

Sekiz köşeye geçişin mutakaatı' sivri tonozlarla te'mîn edildiğini söylemişdik. Bu tarz 'alîkalar XV. 'asrın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Osmanlı mi'mârîsinde yer yer kullanılmışdır. Göynük'deki Süleyman Paşa Hamamı'nda olduğu gibi.

Câmi'in sekiz köşesi birbirine benzemez; kemer başlarının duvarlara ve ayaklara oturuşu yer yer değişmekdedir; ayakların genişliği başka başka olduğu gibi, ba'zısı mustatîl, ba'zısı iki köşesinden pahlı, biri de dişlidir; mahfil merdiveninin yanındaki kısmen yontulmuşdur. Kubbe üzengisi 53 sm. irtifâ'ında bir silmenin üstündedir. 'Alîka ve yan kemer başlarında da hafîf silmeler vardır.

Esas i'tibâriyle, alt sırada on pencere bulunuyorsa da, bunlardan şarkda olan ikisi örülmüştür, (570. R.). Üst sıra pencereleri yan kemerlerin tam mihverinde değildir; hafîfçe inhiraflıdır. Alt pencereler de tam karşılıklı düşmez; mihrab duvarındaki dört pencereden ikisinin tabanları, diğerlerine nazaran, yerden daha yüksektir.

Câmi'in tezyînâtından ve ahşab aksâmından bir şey kalmamışdır. Yalnız mihrab, eski hâli hakkında, 'umûmî bir fikir verecek vaz'ıyettedir, (571. R.). Yaşmağı beş sıra istalâktitli, etrâfı silmelidir. Köşelerde dilimli ve ortası memeli iki çivi başı vardır. Etraf silmesinin 'asaba kısmında bir uzunca kitâbe, bir rozas ile yapılmış ve 'asırlar boyu devâm etmiş bir motif görülmektedir; bunlardan uzunları bu gün yalnız renkli birer çökertmeden i'bârettir; aslında malakârî olduğunu tahmîn mümkindir. Ortadaki rozaslar ise dilimlidir; fekat istalâktitler dâhil, hepsi o kadar elden geçmiş o kadar kalın badanalanmışdır ki vuzuhlarını kaybetmişlerdir.

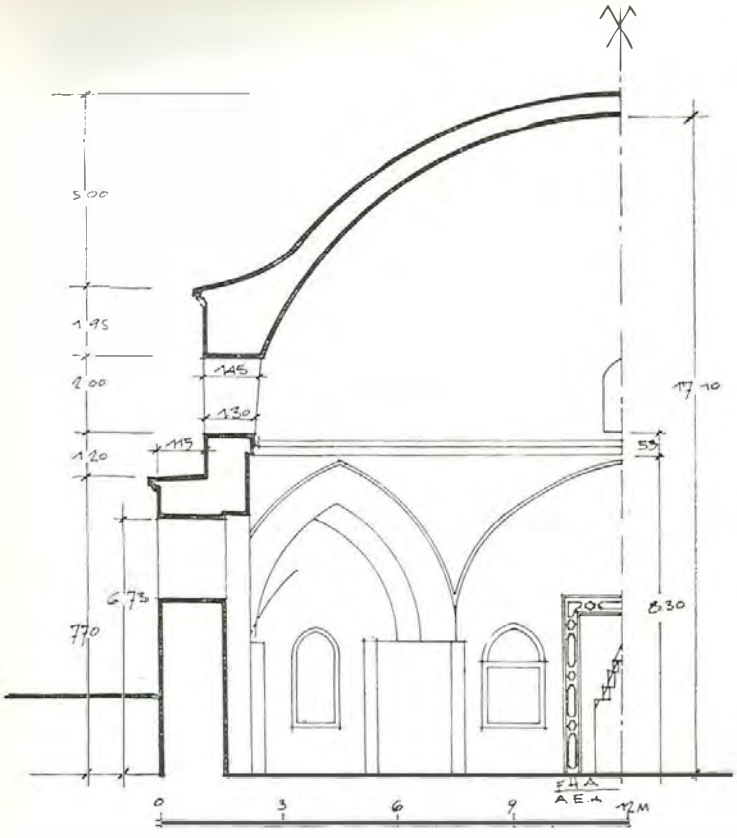

568. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i 'arzâni makta'ı

569. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i 'alikaları

570. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i şark cebhesi

572. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i kubbesi

1956 dan evvel, kubbe eteğinde, muhdes kalemlerin altından sıyrılmış olarak, birbirinin boşluğuna karşı gelmek üzere, bir yüz bir ters silik lâle motifleri yer yer göze çarpmakdaydı; son ta'mîrde kalem temâmen yenilenerek, bunlar da silinmişdir, (572. R.). Ma'mâfih bu son kalem, hey'et-i 'umûmîyesi ile, muvaffak olmuşdur. Üst takkesine vurulan fîrûze renk zemîn ile, kubbeyi yükseltmeğe yardım etmişdir. Kalemlerle berâber yazılan âyât-ı Kur'ânîye, hamam müste'ciri Mustafa Kırkık Efendi'nin eseri olup, ölmek üzere olan bir san'atin basît ve samîmî yâdigârlarıdır. Bu kalemler yapılırken, kubbe eteğinde, mahfil üstünde, evvelce bir fâtiha sûresi bulunan kuşak içindeki ta'mîr târihleri aynen ibkaa edilmiş ve ona son târîh 'ilâve olunmuşdur: Ta'mîr sene 1190 (1776), 1255 (1839), 1318 (1900) ve 1960.

Bugünkü ahşab mahfil muhdesdir; evvelce olup olmadığı anlaşılamamakdadır.

Son cemâ'at mahalli hemen temâmen kapalıdır; yanlar duvardır; üç kemerinden ikisi bir insan boyunda alttan örülü, ortadaki yine duvarlıdır; bu duvara kapı ve bir üstlük pencere açılmışdır, (573-574. R.). Son cemâ'atin üç kubbesinden ortadaki, kasnaksız ve daha küçük olup, yirmi dört dilime taksîm edilmişdir, (566., 567. R.). Bu kısmın duvar ve ayakları ve kemerleri, pek kaba yonma, moloz taşı ile yapılmışdır. Orta ayakların iki yanı müstakbel câmi'lerin kıble kapısında olduğu gibi, höcrelidir, bunların dört sıra istalâktiti de moloz taşından çıkarılmışdır. Son cemâ'at kapısı mu'tâd üzere kemerli olmayıp, sövelidir. Yan dikmeleri gaayet kalın, 58 sm. genişlik ve 44 sm. derinliğinde, mermerle yapılmış, bunların üzerine konsollu, iki tarafı 45° kesilmiş köşelikler konarak 'aynı eb'âdda ufkıy başlıkla örülmüştür, (574. R.). Bu usûl, taş kesme kaa'idelerine ve bizim Osmanlı üslûbumuza uygun olmayıp daha ziyâde bizansvârîdir.

Câmi'in son cemâ'at yerindeki esas kapısı hafîf iki plâstr ortasında ve göçertme bir sivri kemer altındadır. Bundan aşağı, evvelce bir nevi' memeli Bursa kemeri vardı; ortada anahtar taşı mevkı'inde olan yapraklı anahtar, yan köşelerde birer sarkma ile nihâyetleniyordu. Son ta'mîrde anahtar taşı kalmışsa da, sarkmalar güdük birer takoz hâlinde kesildiğinden, kemer ma'nâsını kaybetmişdir, (575. R.). Yine evvelce anahtar taşı üstünde ta'mîr kitâbesi bulunuyordu. Bu kerre sökülüp atılmış, yerine bir besmele ve... لهم افتح لى dû'â cümlesi yazılmışdır. Ta'mîr kitâbesinden aşağıda bahsedilecekdir. Kapının basık kemeri, Bursa kemerinin altındadır. Son cemâ'at mahalli câmi'in, eski yapısından en çok husûsiyet muhâfaza eden kısmıdır.

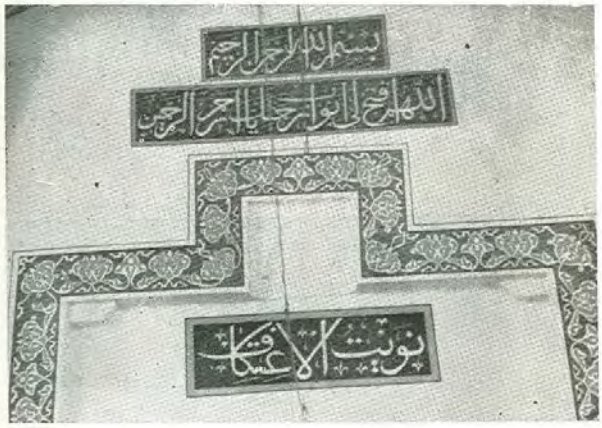

573. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i

574. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i medhali

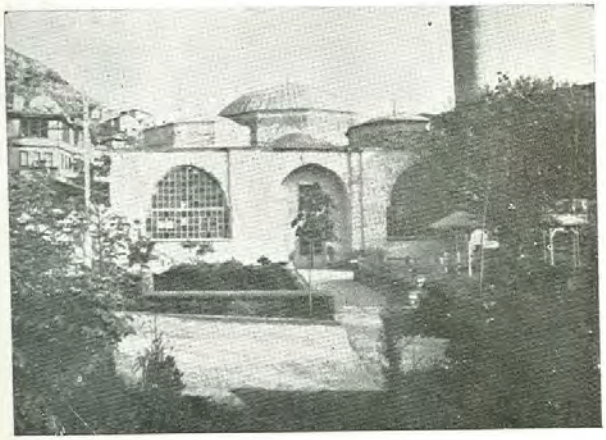

575. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i kıble kapısı

Câmi'in görünüşüne ve hâricî te'sîrine gelince, son cemâ'at kubbelerinin güzel konuluşları sâyesinde, bu âbide Osmanlı câmi'inin toprak üstüne kademe kademe basması üslûbuna temâmen uygun, muvaffak eserlerin ilklerindendir. Yalnız arka ve yan cebhelerde bu kademelerden doğan ehrâmîlik âhengine ri'âyet edilmemişdir; kubbe kasnağı irtifâ'ı hemen hemen beden duvarına yakındır. Nisbetler, daha doğrusu nisbetsizlik, arka ve yandan câmi'e basık bir görünüş vermekde, 'aynı zemânda, yumuşak bir âhenk yerine sert bir çıkışa yol açmakdadır, (570., 576., 577. R.). Duvarlar ve kasnaklar temâmen moloz ile örülmüş, yalnız köşelerde yonma taş kullanılmışdır. Saçaklarda dört sıra kirpi vardır.

Câmi'in hazfedilen ta'mîr kitâbesi 1.20×1.70 eb'âdında altı satır üstüne 12 mısra'lık idi. Bu Sultan Bâyezid Câmi'inin (telvînât ve tezyînâtının) bittiğini bildiriyordu. Târîh beyti şu idi: جمله آفاتدن حفظ ایلسون خلاق کریم
هم اولدی تاریخ اسماء الحسنیدن غنی رحیم

576. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i garb cebhesi

578. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i minâre kitâbesi

577. R. : Mudurnu'da Yıldırım Câmi'i arka cebhesi

579. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı

Son iki kelime 1318 (1900) vermekde olup, bu rakam içerde yazılı olanlara da uygun düşer.

Câmi'in ilk minâresi, mahallî rivâyete nazaran, son cemâ'at mahallinin önünde ve biraz uzakda imiş. Sonradan, 1157 (1744) senesinde, binânın sağına, hiçbir husûsiyeti olmayan, bir minâre yapılmış olup yakın vakte kadar duruyordu. 1957 zelzelesinde kısmen yıkıldığından, küpden sonrası tuğla ile yapılmışdır. Evvelki minârenin inşâ kitâbesi kapısının üstündedir, (578. R.).

1 — پاشا بیك ذاده ابراهیم آغایه — بعون‌الله بو خیر اولدی میسر
2 — شروع اولدی بسملیه بنایه — ختامنده اوقندی الله اکبر
3 — دیدی تاریخ سالم بر زیاده ایله — تعالی شانه الله اکبر

انشده الفقیر سالم محمد الشهری پاشا بیك ذاده[2] فاتحه الاثر فی غرة شهر رمضان المعظم سنه ١١٥٧

Son mısrâ'a, ta'miye mûcibince, bir ilâve edince, 1157 (1744) bulunmaktadır.

Câmi'in mihrabı cenûbdan 12° şarka müteveccihdir. Doğrusu 24° olduğundan fark sâdece 12° dir.

56 — M u d u r n u ' d a Y ı l d ı r ı m H a m a m ı :

'İmâretin vakfı olan hamamın erkekler kısmı daha büyük, kadınlar tarafı farklı derecede küçükdür, (579., 580. R.); yüksek kısım, erkekler tarafının soğukluğu, onu ta'kıyb eden kubbeler, ılıklık ve sıcaklığıdır. Daha ilerdeki çatılı mahal kadınlar hamamının temâmıdır.

Kiremid kaplamaların, muhdes sundurma ve kerpiç duvarların da sakaaletini yüklenmiş olan hamamın hârici, çekici bir manzara göstermez. Eğer tesâdüfen içine girilmemiş olsa, bu hamamı seyretmenin unutulmaz zevkinden ve mi'mârî târîhimizdeki ehemmiyetini anlamak sa'âdetinden mahrûm kalmak işten bile değildir. Hamamı bir az olsun anlatmak mecbûriyetinde olmasak içinin görülmesini tavsiye ile iktifâ ederdik, daha vecîz olurdu.

Hamam hâricen moloz taşı ile yapılmışdır; işçilik i'tinâlı görünmüyor. Soğukluğun sekiz köşe kasnağı üzerine bir ikincisi 'ilâve edilerek kubbenin üstü düzletilmiş, bu sûretle pahalı kurşun yerine ucuz kiremid kaplamak imkânı sağlanmışdır. Bursa'daki eserlerde sık sık tesâdüf edilen bu usûl, fakıyr düşmemizin müşahhas bir timsâlidir. Bunun gibi, salaş çatılar ile, kitâbenin bulunduğu müzeyyen kapının önünü kapayan kerpiç duvarlı medhal zevk bâbında sukuutumuzun mi'yârıdır.

1) İmlâsı (ذ) iledir.

2) İmlâsı (د) iledir.

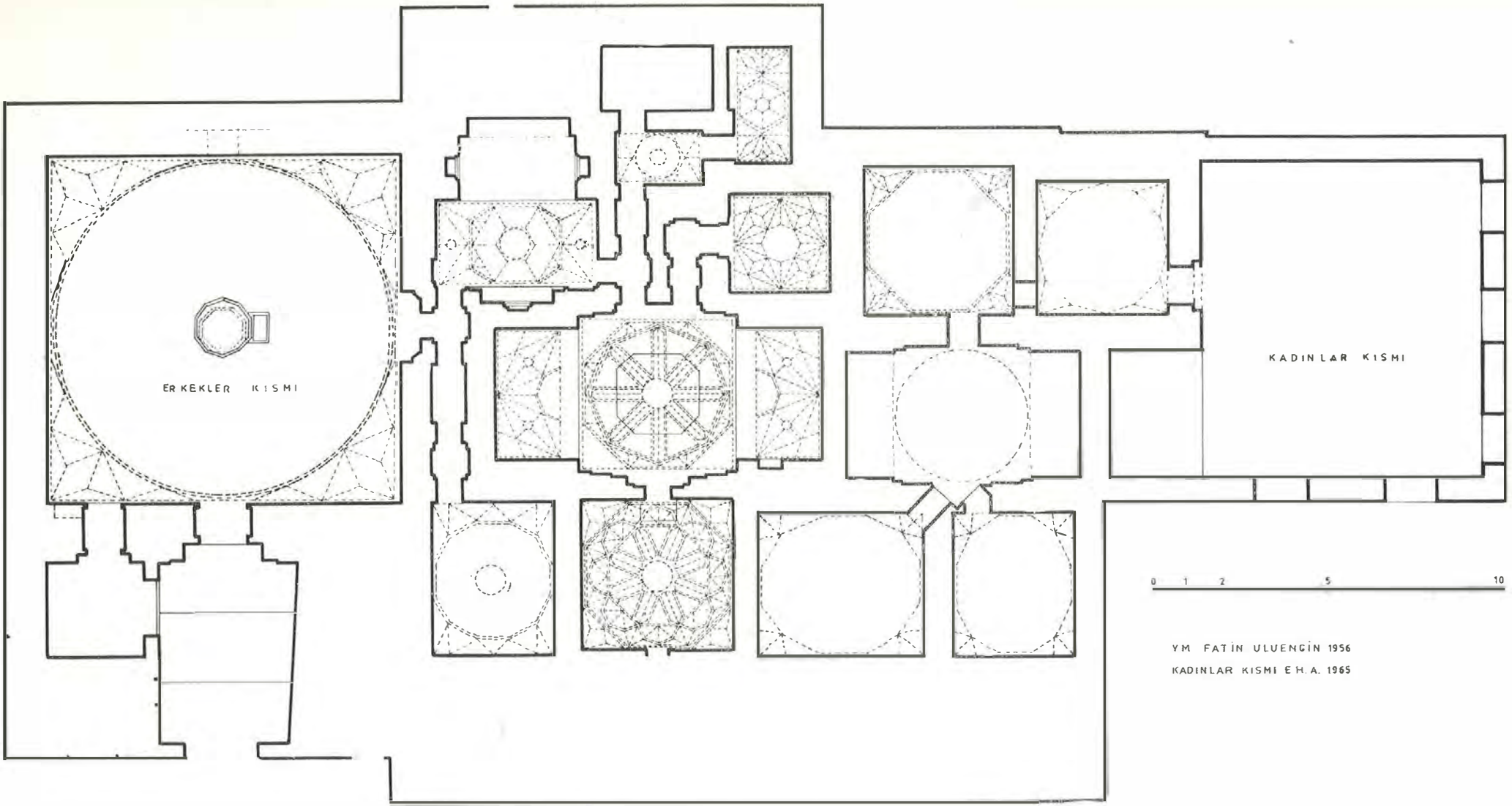

581. R. ; Mudurnu'da Yıldırım Hamamı plânı

Şahsen sıcakda çalışamadığımız için erkekler tarafı iç kısmının rölövesini muhterem mi'mâr Fatîn Uluengin Bey'den reca ettik. Büyük muvaffakıyetle çizdiği plânlar (581., 582. R.) de 'arz edilmiştir. Azîz dostumuza teşekkürlerimizi bildiririz. Fekat 1964 de hamam mu'attal kaldı, biz de bundan istifâde ile, kadınlar kısmını bizzât ölçüp, dostumuzun plânına ekledik [1].

580. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı

583. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı kapı istalâktitleri

Hamamın kapısı muhdes bir sundurma altındadır. En üstte iki tarafı kum sa'atli, altı sıra yassı nizâmda istalâktitli bir yaşmak bulunmaktadır (383. R.). Köfekî taşından yonulmuş olan yaşmak ve bilhassa kum sa'atleri bir yangında kireçleşmişdir. Yaşmağın etek silmesinin az üstünde tek satırlık vakfiye yazılmışdır. Kemer boşluğu içinde inşâ kitâbesi, altında vakfiyenin bir hülâsası, anahtar taşı üstünde mi'mârın ismi vardır.

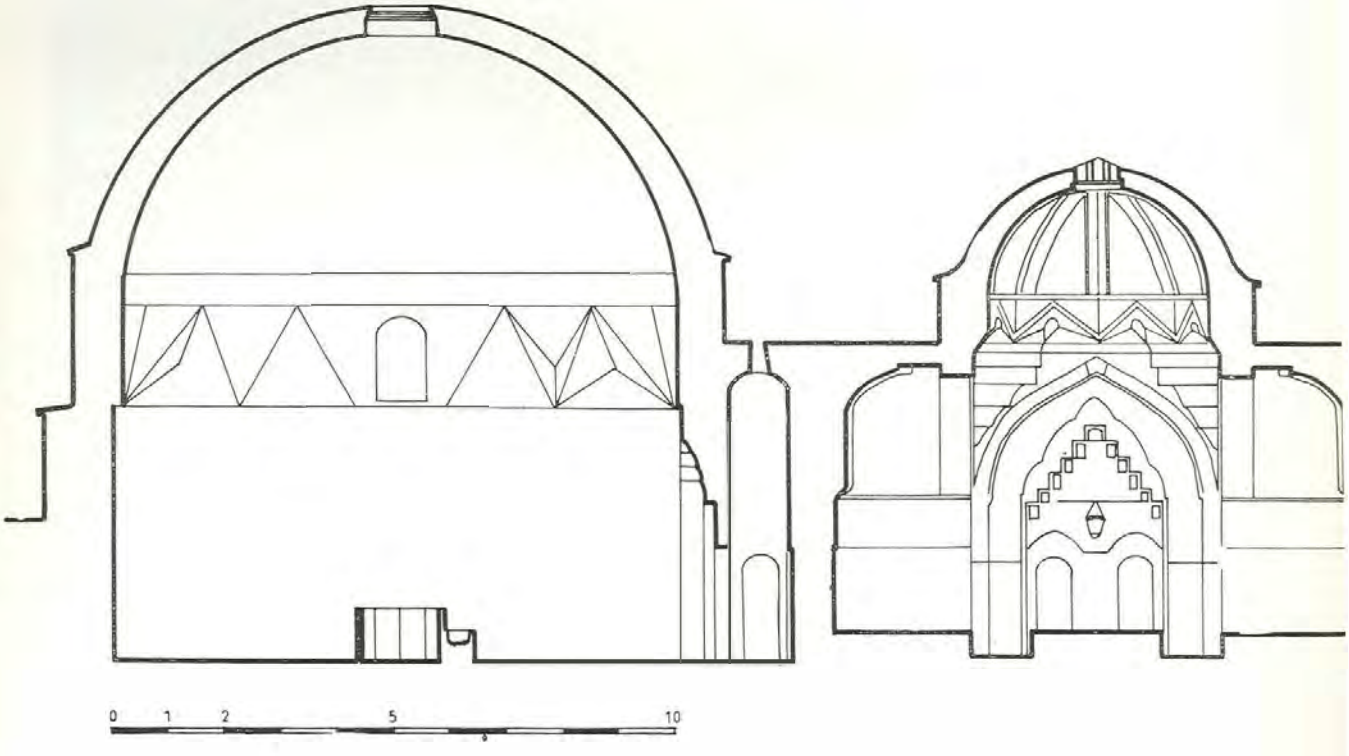

582. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı makta'ı

Soğukluk, horasan harcı ile yapılmış, gaayet iri bademlerden müteşekkil, baklavalı ve müsellesli bir kuşak üstüne oturan bir kubbe ile örtülüdür. Ortada dilimli bir fıskiye ve havuz, tepede nefeslik ve kubbe kasnağında, tam kapının karşı tarafında, tek bir pencere bulunmaktadır. Ilık kısmın kapısı epeyce müzeyyen olup, derinliği az istalâktitli bir yaşmak ve bir Bursa kemeri altındadır, (584. R.). Ilıklığa bir metrelik dar bir dehliz ile girilir. Bir tarafı

1) Hamam müstecirinin bildirdiğine göre, bir ecnebî ısıtmayı bir kaç gün ta'til ettirmiş, soğuduktan sonra içeride rahatca çalışabilmiş ve hem de kadınlar kısmını, bir tesadüfe bağlanmadan, görebilmişdir. Bu memleketin sâhibleri olan bizler, ne rahat çalışabilmek, ne de 'umûmiyetle hamamların kadınlar kısmını görebilmek imkânına mâlikiz.

tonozlu bir eyvânla ve mustatîlî kısmı zengin müselleslerden mürekkeb 'alîkalarla omuzlanmış olup, köşeleri kesik bir mustatîl ortasına yerleşdirilmiş, altı dılı'lı bir göbekle örtülüdür. Ilıklığın duvarları serâpâ mihrablarla, kitâbelerle müzeyyendir. Ayrıca nefeslik ve kandillikler vardır.

584. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı ılıklık kapısı

585. a. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı sıcaklığında köseler ve mihrabcıklar

Dolambaçlı konmuş bir kapıdan göbek taşının bulunduğu murabba' sıcaklığa geçilir. Buranın yanlarına sekili iki eyvân eklenmişdir. Orta kısımda, murabba'dan sekiz köşeye geçiş istalâktitli köşeliklerle te'mîn edilip. bunların üstünde kanat gibi yaygın, üçer üçer dizilmiş, müselleslerle bir kuşak yapılmış, bundan sonra dilimli sekiz köşe kubbe oturtulmuşdur. Kubbenin dilimleri de pek kıvrakdır. Yan eyvânlar ma'înli iki büyük bâdem ve etrafındaki müselleslerin teşkîl ettiği bir yıldız tertîbâtıyla örtülüdür. Eyvânların duvarları, her dilimin de birer istalâktit bâdemi olan, derinliği az höcrelerle bezenmiştir; (585. a-b. R.) de istalâktitli köşeliklerle bunların üstündeki kubbe tertîbâtı görülmektedir. Bütün kubbeler bir birinden güzeldir. Helâda bile iri bâdemlere oturan altı köşeli bir kubbe yapılmış. çıplak bırakılmamışdır, (586. R.). Bu orta kısımdan bir büyük bir küçük halvete girilir. Büyüğün kubbesi yıldız

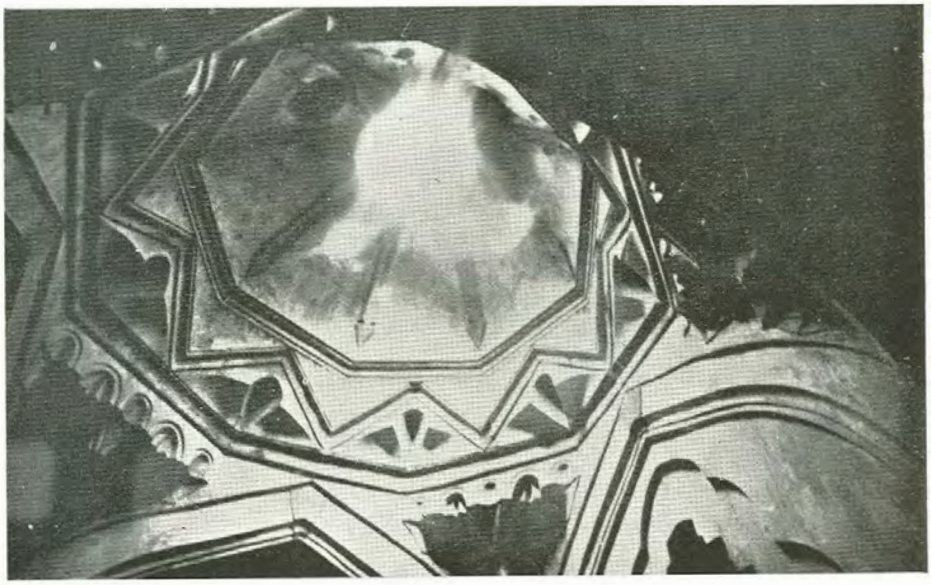

585. b. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı sıcaklık kubbesi tezyinâtı

te'sîri bırakan üç kat üstüne baklava ve müsellesli bâdemlere istinâd ettirilmiş bir sekiz köşedir. Bütün köşeler çift dişle işlenmişdir. Küçük halvet kubbesi boru çiçeği gibi açılmış çok mütenâsib bâdemlerle omuzlanmışdır. Tepe aydınlıkları yalnız orta göbeklerdedir; etrafa serpiştirilmemişdir. Bütün tezyînât el ile ve horasan harcı ile işlenmişdir. Kadınlar kısmına gelince: Camekân, ya'nî soğukluk, ortasında fener olan çatılı ve murabba'a yakın mustatîl plândadır. Göbek taşına iki ılıklık yoluyla geçilir. Ilıklıklar müselles kuşaklı murabba' mahallerdir. Göbek taşının, iki tarafı eyvânlı, ortası kubbelidir. Halvetlerin kapısı mâilen konmuşdur. Bu mahallerin hepsinin kasnakları, emsâline kesretle tesâdüf edilen, müselles kuşaklıdır. Kubbeler bunların üzerine oturur. Kadınlar kısmı ferah ve güzeldir; başkaca bir husûsiyeti yokdur. Helâ kısmı camekânlardan ayrılan bir köşeye sonradan çıkıntı hâlinde yapılmışdır. Belki eskiden, kapının yanındaki girintide, ve yâ, birinci ılıklıkda idi. Kadınlar kısmı hamamın hâricen ve dâhilen, en çok ta'mîr gören yeridir; (580. R.) de duvarların ta'mîr geçirdiği görülmektedir. Camekânın da sonradan yapıldığı tahmîn olunabilir.

Bu hamamın istalâktitleri Osmanlı mi'mârî tezyînâtı târîhinde bir dönüm noktası teşkîl edecek derecede mühimdir. Henüz XV. 'asırdaki bâdem, çift bâdem, sarkmalar, püsküller gibi tâm ve mükemmel 'unsurlar görülmemekle berâber, burada istalâktit artık te'azuv etmiş, plâstik leşmiş, Selçuk eserlerinden çok ileri bir merhaleye varmışdır. Bu hamamdaki istalâktitler Kemâlli Köyü'nde 'aynı târihde yapılan Asılhan Bey Câmi'inde ve İznik'de mevcud nümûneleriyle berâber, o devrin seviyesini göstermekdedir. Bunlardan 30-35 sene evvel yapılan Bilecik Orhan Gaazî Câmi'i minâre şerefesinde bulunanlar ise ilk örnekdir. Bu hamamda ondan daha ileri gidilerek, tersîmî hendesenin kaa'ideleri kusursuz ve noksansız olarak tatbıyk edilmişdir. Hiç bir noktasında ne bozukluk, ne yanlışlık görülür. İş-

586. R. : Mudurnu'da Yıldırım hamamı helâ kubbesi

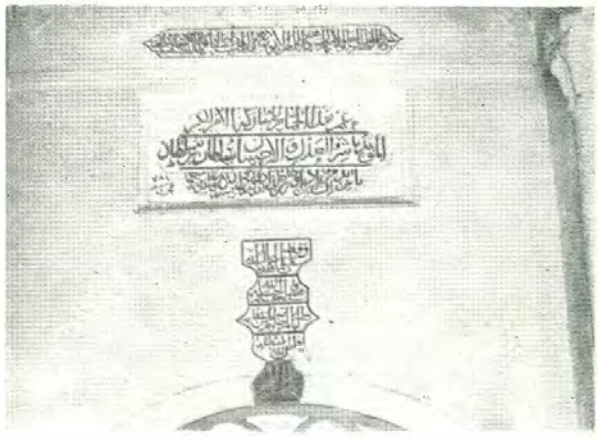

587. R. : Mudurnu'da Yıldırım Hamamı kitâbesi

lenişi de hayret verecek derecede muntazamdır. Kaa'ide ve tekniğe bu derece ri'âyetten başka, terkîb ev tenâsübde de emsâlsiz bir muvaffakiyet gösterilmişdir. Duvar ve kubbelerin tezyînâtının daha mütenâsibinin yapılamıyacağı hissi doğmakdadır. Bu hamamın tezyînâtı kendinden sonra yapılıp, süsleri ile meşhûr olan, Bergama, Bursa'da II. Murad, İznik'de Selçuk hamamı denen İsmâ'il Bey hamamlarından daha saf ve daha güzeldir denilebilir. Onlarda, sırf hendesî şekillerden doğan, bu kudrette bir terkîb görülemez. Burada hendesî şekillerden floral bir te'sîr bile hâsıl edilmişdir.

Hamamın vakfiye ve kitâbeleri şöyledir, (587. R.) : En üstte yaşmak höcresinin iç bünyesinde, tek satır üzerine nesih yazılı vakfiye : — وشرط الواقف صرف الغله اولاً الى عمارته ثم درهمين الى اهل الا تون ثم درهم الى حاجى بنت دادباى و بايها بين علماء المدينه وفقهائها وحفاظها

Ortadaki arabca mermer kitâbe, sülüsle üç satır üstünedir:

1 — عمر هذا الحمام المباركه(!) الامير الكبير 2 — المؤيد ناشر العدل والاحسان سلطان بن سلطان 3 — بايزيد بن مراد بن اورخان خلدالله دولته فى سنه اربع وثمانين وسبعمائه ٧٨٤ هجرى

Alttaki boğmaklı vakfiye ve imzâ:

1 — وقفه على علماء هذه البلدة 2 — ومحط العلم حسبةلله 3 — طلباً لمرضاته وهرباً من عقابه 4 — فلعن‌الله مبطله 5 — عمل عمر بن ابراهيم[1]

1) Kitâbeler, E.H.A., Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid Manzûmesi ve Taş Vakfiyesi, Vakıflar Dergisi, 5. sayı, 79-87. S.

Birinci kitâbede, hamamın îrâdının evvelâ vâkıf'ın 'imâretine sarf edilmesi şartı konduğuna göre, Yıldırım'ın, câmi' ve medreseden mürekkeb bir 'imâreti bulunduğu, târîhiyle berâber, anlaşılmakdadır. 'Umûmîyet üzere 'imâret mevkuufâtından evvel yapıldığından, câmi' 784 târîhinden ya evvel ve yâ en geç 'aynı târîhte olacaktır. Bu sarfiyattan sonra galleden yevmiye iki dirhem Ehl'il- ettûn, ya'nî külhanda çalışanlara, bir dirhem Hacı bintü Dâdbâlî'ye verilmesi şart koşulmuşdur. Burada hacı müzekker bir kelime olduğu hâlde bintü yazılmasında bir zuhûl olsa gerekdir. Aşağıdaki kitâbede te'nîs keyfiyetinde sarîh bir hatâ yapıldığı nazar-ı îtibâre alınınca, bintü yerine bin olması kabûl edilebileceği gibi, Hacı'nın aslında Hacce yerine yanlışlıkla yazıldığı da 'akla gelebilir. Gallenin bakiyyesi de beldenin 'âlim, fakıyh ve hâfızları arasında dağıtılacaktır. Esas kitâbede de yine bir te'nîs hatâsı yapılarak el-Hamâm'ül-mubâreke yazılmışdır.

Kitâbeden Emîr-i kebîr, Nâşir'ül-'adlü v'el-ihsân olan Sultan Bâyezid'in bu hamamı 784 (1382) de yaptırdığı anlaşılmakdadır. Yıldırım'ın ('adâletin ve ihsânın nâşiri) sıfatlarını alması ve (Devlet)inin devâmına du'â edilmesi epeyce garîb görünmektedir. Koca Murad Han sağ ve bu târîhden sekiz sene sonra mu'azzam Kosova'yı kazanacak bir kudrette iken, oğlunun kendisini bu pâyelere lâyık görmesi, 'acabâ istikbâle ma'tûf tasavvurlarından mı doğuyordu? Her halde kitâbenin bu şekilde yazılması hoş karşılanmamış olmalı ki, Yıldırım'ın bu târîhden yedi sene sonra, yine şehzâde iken, yaptırdığı Bolu manzûmesine dâhil Orta Hamam'da daha mütevazı' bir ifâdeye rastlanmaktadır. Bu kitâbeyi Yıldırım Devri'nde göreceğiz.

Üçüncü kitâbeden, Allahın rızâsını taleb ve 'ukuubetinden ictinâb için bu hamamı 'ulemâya, 'ilim menziline vakfedildiği ve ibtâl edenin la'netlendiği ve hamam mi' mârının Ömer bin İbrahim olduğu anlaşılmakdadır. Edirne'de Emîr Süleyman tarafından başlatılıp 816 da Çelebi Mehmed Sultan tarafından bitirilen Eski Câmi'in mi'mârı Konyalı Hacı 'Alâüddin yanında kalfa olarak bir Ömer bin İbrahim bildirilmekdedir[1]. Eğer bu ikisi bir şahıs ise. daha 784 de Mudurnu Hamamı gibi bir eseri meydana getiren adamın en aşağı yirmi beş sene sonra kalfa mevkı'inde kalması keyfiyetini îzâh güçdür.

57 — Mudurnu'da Yıldırım Medresesi:

Yukarıda (muhteşem) kelimesiyle tavsîf edildiğini yazdığımız medrese, câmi'in önündeki düzlükte imiş. 40 sene kadar evvel temâmen yıkdırılmışdır.

NİŞ

Cenûbî Sırbıstan'da mühim bir kal'emizdi ve nüfusca, en kesîf bulunduğumuz bir şehirdi. Iskra Nehri kenarında bir kal'esi ve geniş varoşu vardır.

Evliyâ Çelebi bu şehirde Hüdâvendigâr Câmi'ini *"Çarşısı içinde Gaazî Hüdâvendigâr Câmi'i ol kadar müzeyyen değil ve tarz-ı kadîmdir"* sözleriyle bildiriyorsa da, bu gün böyle bir câmi' kalmamışdır. Kal'e içinde bir câmi' ile şehirde bir ufak mescid vardır ve ikisinde de namaz kılınmamakdadır. Esâsen o Türk şehrinde bu gün on hâne müsliman sâkindir.

SİROZ

59 — Siroz'da Çandarlı Halil Hayrüddin Paşa Câmi'i:

Bütün Osmanlı eserleri gibi, Siroz'dakiler de Yunanlılar tarafından yok edilmişdir. Biz oradan geçdiğimizde budanmış bir bedestandan başka eski binâ göremedik. Halbuki orada 91 câmi' olduğunu Evliyâ Çelebi bildiriyor: *"Cümle doksan bir mihrabdır amma on ikisi selât-ı cum'a edâ olınur cevâmi'-i mü'minân-ı muvahhidân cemâ'at-i kesîreye mâlik ma'bed gâh-i 'âbidândır amma cümleden Aşağı Çarşı içinde (Eski Câmi') kurşumlu hâr-puşte kubbeli ve bir ser-âmed bâñg-hâne-i mevzunlı bir ma'bed gâh-i beyt'ullâh-ı kadîmdir Amme teñg mahalde binâ olınmak ile harîmi yokdır Ancak kıble kapusu önündeki harem yerinde bir havz-ı imam-ı Hanefîsi var musluklarından cümle cemâ'at âbdest alurlar kapusu üzre târîhi budur*

بسم الله الرحمن الرحيم لله تعالى خالصاً بنى و عمر هذا المسجد المبارك فى زمان السلطان مراد خان بن اورخان خلد ملكه المحتاج الى البارى خليل بن على الجندرى عفى عنهم سنه سبع وثمانين وسبعمأئه[2]

Bu kitâbenin baş tarafının...بنى وعمر هذا المسجد المبارك خالصاًلله تعالى فى زمان... olması îcâbederdi Her halde Evliyâ'nın matbû' nüshasında bir istinsâh hatâsı olmuşdur. Ma'nâyı değiştirmeyen bu hatâ bir tarafa, kitâbe bize câmi'in 787 (1385) de koca vezîr Çandarlı Halil Hayrüddin Paşa tarafından, vefâtından bir sene evvel yapdırıldığını bildirmekdedir. İsmâ'il Hakkı Bey, Taeschner - Wittek'in Çandarlı'lar hakkındaki makaalesinde bahsedilen, Byzance ismindeki mecmû'adan menkuul ma'lûmâta göre, câmi'in 1132 (1719-1720) de yandığını ve 1252 (1836) da II. Sultan Mahmud tarafından ta'mîr ettirilerek kapı üzerine yeni kitâbesinin konulduğunu yazıyor[3].

1) a) Bâdi Efendi, a.e., 30. S., b) Rif'at Osman, a.e., 36. S.
2) Evliyâ, a.e., 8. C., 130. S.
3) İ. H. Uzunçarşılı, a.ma., 476. S.

Anlaşılan Prof. Taeschner'in bu makaaleyi yazdığı senelerde câmi' henüz ayakta idi ki ta'mîr kitâbesini görmüştür. Ancak ilk kitâbenin belki yangında harâb olup o zeman mevcûd bulunmadığı anlaşılmakdadır. Hayrüddin Paşa'nın Siroz'da bir de mahallesi vardır [1].

60 — Serez'de Eski Hamam:

Hayrüdin Paşa'nın Eski Hamam isminde bir vakfı olduğu, yukarıda da bahsi geçen 167 No.lu Tahrîr Defterinden anlaşılmakdadır. Paşanın vakfiye sûretinde ve ona yapılan temlîklerin ve höccetlerin topluca bulunduğu, Bursa kadı sicilleri arasındaki 1070 (1659) târîhli defterde de, bir hamamın ve birçok evlerin zâviyeye ve galle fazlasının evlâda tahsîs olunduğunu muharrerdir [2]. Tabî'î bu hamam tahrîr defterindeki (Eski Hamam) dan başkası değildir.

Emsâli gibi câmi' ve etrâfındaki hizmet yerlerini ihtivâ eden zâviye te'sîsinin şahsiyeti Selânik esas defterindedir [3].

61 — Siroz'da Kârvansaray:

Siroz'da Hayrüddin Paşa oğlu 'Ali Paşanın zâviyeye meşrûta bir kârvansarayı, 76 dükkânı, bir başhânesi bulunduğu, yukarıda zikredilen Vakfiye ve defterlerdeki iki vakfiye, bir Defter-i Hakaanî kaydından öğrenilmekdedir. Hamamın da, bunun da mevcûd olmadığını tahmîn etmekdeyiz.

TUZLA ESERLERİ

Edremid körfezinin ucunu teşkil eden Baba Burnu civârında olan ve eski ismiyle Tuzla-i Behrâmiye sancağı, şimdiki Kızılca Tuzla kariyesinde mühim bir mi'mârî te'sîs bulunmakdadır. Tuzlanın eskiden nüfûsu kesîr ve daha vâsi' bir merkez olduğu câmi', medrese ve hamamın mevcûdiyetiyle belli olmakdadır. Gaayet kıymetli ve lezzetli bir tuz veren sıcak su menba'larının mevcûdiyeti bu ehemmiyeti sağlamakdadır. Şimdi Ezine'ye kırk kilometre mesâfede —takrîbî— bulunan bu köy 35-40 hânelidir. 1963 yılına kadar yoldan mahrûmdu. 1964 de geçid veren bir yolun yapıldığı söyleniyor. Son senelerde bu köye bir ikinci mahalle ve câmi' yapılmış, eski mahalle olduğu gibi kalmışdır.

62 — Tuzla'da Hüdâvendigâr Câmi'i:

Bu câmi' ve müştemilâtı Hüdâvendigâr Gaazî'nin vakfı olup Ankara Kuyûd-ı hadîmesinde *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûna mülhak evkaafdan Tuzla-i Behrâmiye sancağında vâkı' merhum Gaazî Hüdâvendigâr vakfı"* şeklinde ta'rîf edilmekdedir [4]. Tevliyet, müderrislik, müezzinlik v.s. bu vakfın vezâifi miyânında yer almakdadır. Çanakkale Evkaaf Müdirliği'ndeki vakfiye defterinden medresenin hâl-i fa'âliyette olduğu ve müderris tevcîhâtı yapıldığı anlaşılıyor [5]. Diğer bir kayıdda, 1177 (1763-64) imam ve hatâb ta'yînâtı vardır [6]. Kezâlik 1254 senesinde hitâbet Veliyüddin Efendi'ye verilmişdir. Evkaaf Müdiriyet-i 'umûmîyesindeki kayıdları gösteriyor ki, bu Veliyüddin Efendi'nin irtihâlinde büyük oğlu Mehmed vazîfeye lâyık görülmemiş diğer oğlu Mustafa da küçük olduğundan, müderrris Hâzım Efendi nâib ta'yîn kılınmışdır. Ancak onun da vefâtıyla niyâbet Mehmed Sa'îd Efendi'ye tevcîh edilmişdir [7].

Câmi' 12 m.lik bir tek kubbe ile, çatılı bir son cemâ'at yerinden mürekkebdir. Duvarlar çok alçakdır. Kürevî müsellesler yerden başlar denecek kadar zemîne yakındır. Kubbe kasnaksız ve sağırdır. Câmi' sağ ve solda ikişerden dört, revâk altında iki ki, cem'an altı pencere ile aydınlanır. Ayrıca altı 'aded mazgal vardır, (588., 589., 590., 591., 592. R.). Duvarlarda sağır kemerler olup bunlar hâricen de gösterilmişdir. Kubbenin üstünde fener gibi bir tümsek var ise de, dâhilen düzdür. Son cemâ'at yeri yığma ayaklara oturur ve tek satıhlı bir çatı ile örtülüdür. Kemerlerin yasdıkları Bizans parçalarıdır. Plânda tarama ile gösterilen yerler sonradan dolma olup son cemâ'ati 4 pencereli, kapalı bir yer hâline getirmişdir. Son cemâ'atin yanları câmi'e göre çıkıntılıdır. Daha fazla taşkın olan şark tarafı, minâreye dayanır. Şimdiki minâre temâmen yeni ise de, bu çıkıntıya bakınca, eski yerinin de burası olduğu istidlâl olunabilir, (591. R.). Binâ kâmilen moloz taşından yapılmış olup, arada bir çok eski yapı taşı da kullanılmışdır. Kubbe müselles-i kürevîleri de taşdandır. Yalnız kemerlerde üç tuğla bir kesme taş kullanılmışdır, (593. R.). Kubbe tuğladır. Zemîn taş döşelidir. Şark cebhesindeki pencereler ta'dîl görmüş ve içeriye doğru şevli olarak işlenmişdir; bir de beyzî fil gözü yapılmışdır. Resimde biz bunları eski vaz'ıyetlerine ircâ ettik.

1) Bş.V.Ar., 167. No: tahrîr defteri, (Kaanûnî devrinde)

2) a) B.K.S. Çandarlı Hânedanının temlîknâme, höccetleri ve sâiresinin mukayyed bulunduğu defterde evkaafın cedveli 2/1 No:, 2/2, 2/3, 2/4, 2/5, b) Aynı evkaafı gösteren vakfiye sûreti, Ev. K.K. Küçük Evkaaf Vakfiyes-i Sânî defteri, 624 587. S.

3) Ev.K.K. Selânik Esas 2/1, 513. sıra.

4) Ev.K.K., Bursa esas 1/1, 2184-87. sıra.

5) Çanakkale Evkaf müdirliği, Vakfiye defteri, 163. sıra, esas 116.

6) Ev.K.K., Anadolu Sadr-ı 'Âlî, 503. No: 176. S.

7) Ev.K.K., İzmit esas, 144 No:, 160. sıra.

Beden ve kubbesi çatlak olan asıl câmi' harîmi şimdi kullanılmıyor. Etrafı kapatılmış olan son cemâ'at yeri mescid vazîfesini görmekdedir. Minâre de yıkılmıştır; şark tarafına yapılan bir yaslama merdiveninin sahanlığında ezân okunmakdadır.

Câmi'in kitâbesi: Kapının üzerinde olup arabca dört satırdır:

1 — انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخره واقام الصلاة(!) و آتى الزكاة ولم يخشى الا الله
2 — امر بعمارة هذا المسجد المبارك الامير الكبير الغازى المجاهد المرابط عزالاسلام والمسلمين نصرالله
3 — للغزاة والمجاهدين ناصر السنة قامع البدعه مراد بن اورخان احسن الله اليه فى الدنيا والآخرة
4 — تولا عمارته وآمن لها الى آخر ها امير حاج ابن سليمان احسن الله عواقبه فرغ منه فى شعبان سنه سبعة وستين وسبعمائه

Kitâbeden câmi'in Şa'ban 767 (1366 Nisan-Mayıs) ayında, Sultan Murad'ın emriyle Emîr Hacı bin Süleyman tarafından başından sonuna kadar idâre edildiği anlaşılmaktadır.

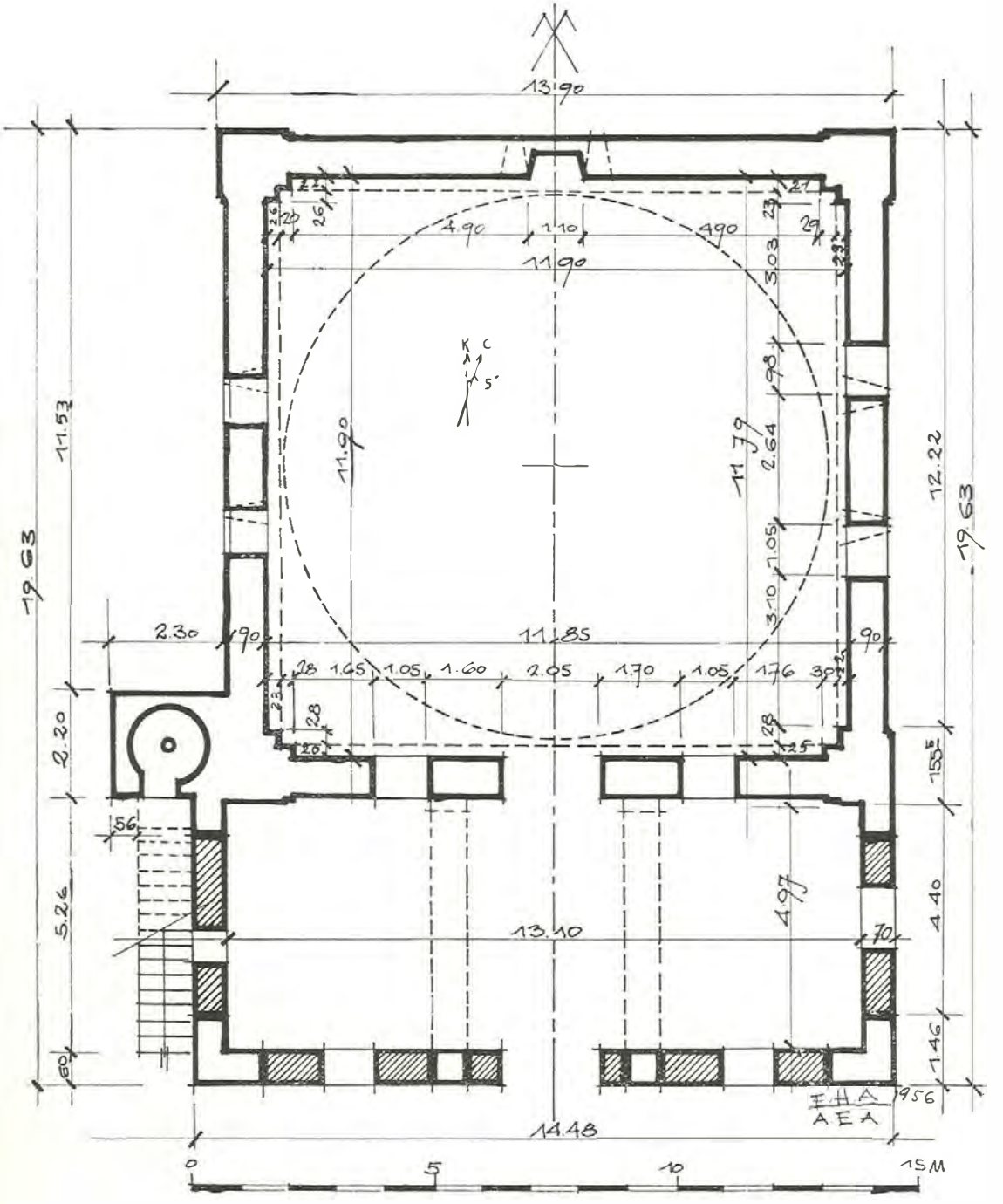

588. R. : Tuzla Hüdâlvendigâr Câmi'i plânı

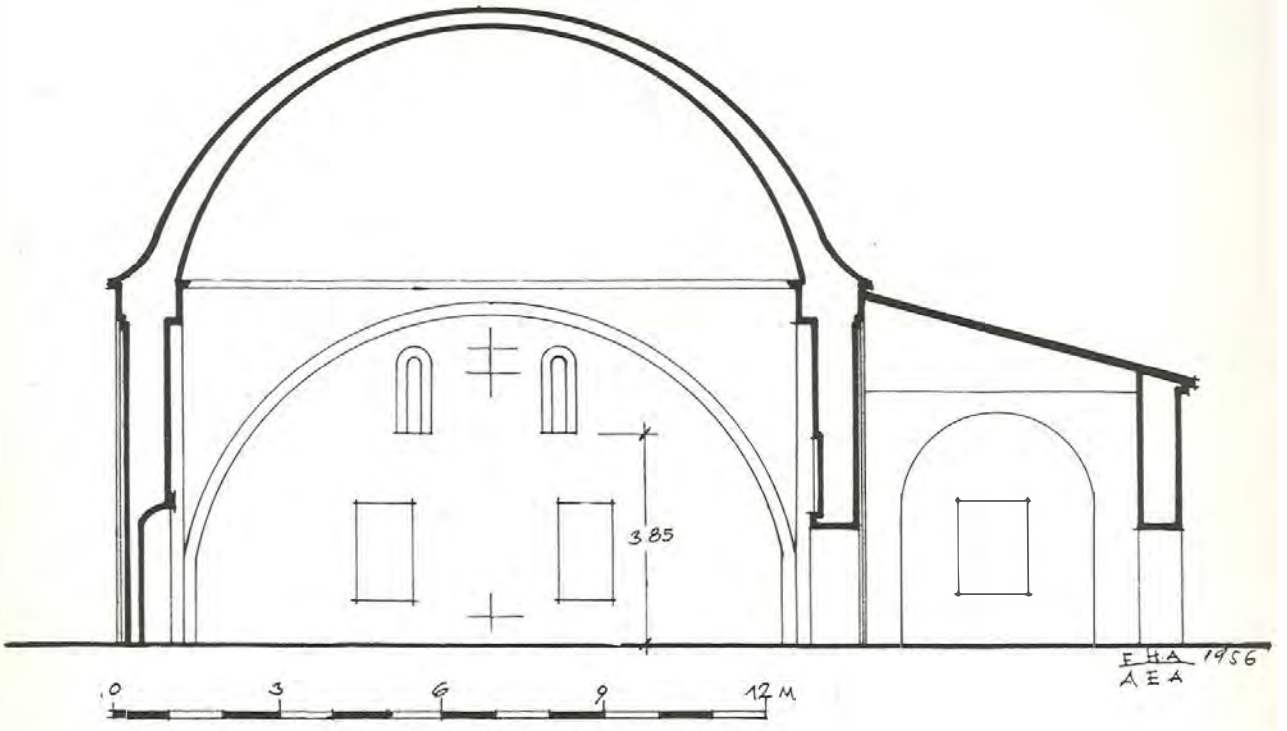

589. R. : Tuzla Hüdâvendigâr Câmi'i makta'ı

590. R. : Tuzla Hüdâvendigâr Câmi'i mihrab cebhesi

591. R. : Tuzla Hüdâvendigâr Câmi'i şark cebhesi

592. R. : Tuzla Hüdâvendigâr Câmi'i garb cebhesi

593. R. : Tuzla Hüdâvendigâr Câmi'i kitâbesi

63 — Tuzla'da Hüdâvendigâr Medresesi :

Medresenin câmi'in garbında ve bir zemân selektör fabrikası olan yerde olup, bir dershânc ile on höcresi bulunduğu anlaşılmakdadır. Medresenin yakın vakıtlere kadar hâl-i fa'aliyette olduğunu da yapılan ta'yînler isbât ediyor.

594. R. : Tuzla Hüdâvendigâr İbrâhim Efendi Kabri

595. R. : Tuzla Hüdâvendigâr Câmi'i şimâl cebhesi ve haziresi

Avlunun köşesinde kalan bir höcreden, medresenin ahşab çatılı olduğu anlaşılıyor. Dîğer höcreler, bununla câmi' arasında imiş. Müderrisler vakfın mütevellîsi olmakda imişler. Çanakkale Evkaaf müdirliği'ndeki Vakfiye ve Berat defterinden, 1331 (1913 senesinde medresenin Şerîf Mustafa Efendi'ye tevcîh berâtı vardır. Meşrûhâtında Hüdâvendigâr'ın vakfiyesi mukayyed ve mevcûd olmamakla berâber, 1187 (1773) den beri tevliyetin müderrisler 'uhdesinde olageldiği anlaşılmakla Mustafa Efendi'ye bu vazîfenin verildiği münderictir [1]. Ovanın a'şârı bu medrese ve câmi'e vakf imiş.

Bu medresenin müderrisleri sıra sıra câmi'in hazîresinde yatmakdadır. 1956 senesindeki ziyâretimizde 1136 târîhli olan Molla Sefer'in taşına rastlamıştık; 1963 de bunu bulamadık.

Şimdi en eskisi 13 sefer 198 yâni 1198 târîhlidir, (594. R.).

1 — هوالخلاق الباقی 2 — مرحوم و مغفور 3 — طوزله مدرسی 4 — الحاج ابراهیم افندی 5 — روحیچون فاتحه ۱۳ ص ۱۱۹۸

(7 Kânûn-sânî 1784)

Sîmavî müderris İbrahim Efendi'nin vefâtı 13 Rebî'ül-evvel 1259 dur. Yukarıdaki vakfiye'de mevzû'-ı bahs olan müderris Hâzım Efendi de burada vefât etmişdir; kabir taşı şöyledir:

1 — نوشهرلی احمد حازم افندی یوکون
2 — یعنی ماه روزده اول ایلدی ترك وجود
3 — قلعهٔ سلطانیده مفتی ایدی اول زمان
4 — آندن استعفا ایله یو بلدهیه ایتدی ورود
5 — بونده تدریس علومه عمرینی مصروف ایدوب
6 — کوچدی روحی قیلدی علیین مقامنه صعود.
7 — متقی و صالح وهم عالم و عامل ایدی
8 — البت آنی مظهر رحمت ایدر رب ودود
9 — شبهه‌دن عاری بولوب تاریخن آ کاهی دیدم
10 — احمد حازم افندی جایدرصحن الخلود

14 Remazan 1301 (8 Temmuz 1884) Hisâben de 301 (1884) vermektedir.

Bir dîğer kabir taşı da (Kızılca Tuzla) müderrisi Gördesli Mustafa Efendi'nindir, Safer 1278 de vefât etmişdir. (595. R.) de hazîre ve câmi'in son cemâ'at mahalli görülmekdedir.

UMURBEY

64 — Umurbey'de Hüdâvendigâr Câmi'i :

Umurbey kariye'si Çanakkale'den Çardak'a giden yolun şark tarafında pek güzel manzaralı, kalabalık ma'mûr bir kasabacıkdır. Evvelce ismi, بورغوس Burgaz ve Çatal Burgaz, Lâpseki Burgazı idi; son zemânlarda nâmı değişmiş,

1) Çanakkale Vakıflar Müdirliği, Vakfiye ve Berât kayıd defteri, 163. sıra, 116 esas No.

Umurbey olmuşdur. Bu yerle münâsebeti olan hangi Umur Bey'dir de son senelerde buraya ismi aktarılmıştır? Tahkıyki kaabil olamadı.

Bu kasabada Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın çatılı bir câmi'i vardır. Çanakkale Vakıflar Müdirliği'nde kaydı *"Lâpseki'de برغوس. چاتال kasabasında Gaazî Hüdâvendigâr câmi'i"* şeklindedir [1]. Mezkûr defterde Çatal Bergusu ismi de geçmekdedir. Evkaaf 'Umum Müdirliği kayıdlarında Bergus'da Hüdâvendigâr câmi'ine (Nâib-i Lâpseki ve Berguûs-ı Hümâyûn) un inhâsıyla yapılan nâzır ta'yîni zikr olunmakdadır [2].

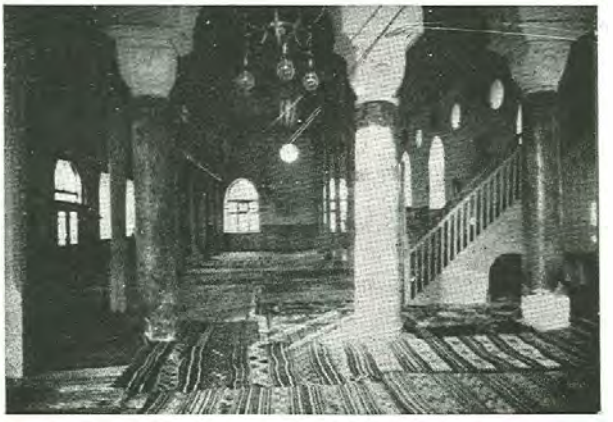

596. R. : Umurbey'da Hüdâvendigâr Câmi'i

Yakın vakıtlere kadar 12.35 m. genişlik ve 11.40 m. derinliğinde, duvarları 80 sm. kalınlığında çatılı ve önünde bir Bizans revâkı bulunan bir câmi' iken 1950 senelerinde binâyı genişletmek ihtiyâcı hâsıl olmuş ve, revâk içeriye alındıktan başka, onun önüne de bir kısım eklenmiş, bu günkü pek uzun câmi' meydana çıkmışdır. İlk câmi' hazır bulunan bir Bizans revâkına bir harîm eklenerek yapılmışdır. Câmi' iki sıra ahşab direğe oturur. Bizans revâkı dört direk, beş kemerlidir. Başlıkları pek çirkindir. Direkler Roma binâlarından kaldırılmış cilâlı yeşil mermerdir (596. R.). Minârenin kaa'idesi eski olup tuğla sıraları ve kesme taşla ve şaakuulî tuğla beslemelerle yapılmışdır. Bu kaa'ide Lâpseki Süleyman Paşa Câmi'indekine pek benzer.

Câmi'in önünde, çukurdaki şadırvanın emsâli görülmemişdir; erâzinin en alçak yerinden de daha aşağı olduğundan 6 basamakla inilir, sağdan soldan 12 büyük olukdan bol ve soğuk sular fışkırır. Hem şadırvan, hem de kasabanın ana çeşmesidir.

YAR HİSAR

65 — Yar Hisar'da Akbıyık Zâviyesi:

Yar Hisar'da Cebel-i Kariş'de Bursa'da medfûn olan Akbıyık Sultan, ya'nî Ahmed Şemsüddin Efendi'nin bir zâviyesi olduğu kayıdlarda görülen geniş evkaafından anlaşılmaktadır. Bir sicil kaydında *"Yar Hisar tevâbi'inden* قريش *dağında kudvet'üs-sâlikîn v'el-'ârifîn Sultan Şeyh Akbıyık nevver'a-Llâhü merkadehû hazretlerinin binâ ittüği zâviyesinin evkaafı"* olarak zâviye yakınında Karagenç Köyü'nde (Eskici çiftliği) hâsılı gösterilmekdedir [3]. Bir diğer kayıdda, bu zâviye ile Bursa'da olan türbesinin mütevellîsinin bir mürâca'atında, zâviye mahallinin *"Yar Hisar kazâsına tâbi' Şeyh Kariyesi kurbünde* جبل قريش *dimekle ma'rûf cebelde"* olduğu anlaşılmakdadır [4]. Kaanuûnî devrindeki bir tahrîr defterinde, bu zâviyenin vakıfları derc edilmişdir: 20 kadar gulâm-ı vakf, mezra'a-i Karagenc'de bir Eşkünci çiftliği, mezra'a-i Alaca Hamzaoğlu, Dede çiftliği, Turna ve Söğüd Pınarları mezra'aları, 'İsâ oğlu ve Halil çiftlikleri olup *"Zikr olınan çiftlikleri merhûm Sultan Murâd-ı Hüdâvendigâr temlîk idüb merhûm Akbıyık Dede Sultan hazretleri'ne vakf itmiştir... Mezkûr Şeyh'in ahfâdından Habîbullah mütevellî olup merhûm Sultan Mehmed fermânıyle mutasarrıf imiş El-hâletü hâzihî mezkûr şeyh evlâdından Şeyh Abdullah mütevellî ve Şeyh Emîrullah nâzırdır"* sıra ile, Hanîfullah ve sonra Nasrullah Çelebiler mütevellî olmakdadır. Defterde bundan sonra *"Akbıyık Hazretleri'nin kisvetinde"* olup mütevellîlere müntesib olan dervişlerin isimleri zikr olunmakdadır. Bunların da adedi sekizdir [5].

Görülüyor ki bu zâviye pek zengin vakıflara sâhib bir tekyedir; diğer ufak zâviyelerden büyük farkı vardır. Mu'ayyen kadrolu dervişlerin mevcûdîyeti zâviyenin 'aynı zemânda yolcuları barındıran bir misâfirhâne olmasına tabî'î mâni' teşkîl etmez.

Bânîsinin Bursa'da oturduğu ve vefât ettiği yukarıdaki kayıddan anlaşılıyor. Kâzım Baykal Bey Bursa'da Ulu Câmi'in bir az yukarısındaki Akbıyık Türbesi'nde yatan zâtın, Hacı Bayrâm-ı Velî bendelerinden Ahmed Şemsüddin Efendi olduğunu ve 841 (1437) de II. Sultan Murad'ın kendisine Yenişehir köylerinden birini verdiğini ve açık başla gezip İstanbul'un zabtında Ak Şemsüddin ile berâber bulunduğunu ve orada bir câmi' yaptırdığını yazıyor [6].

1) Çanakkale Vakıflar Müdirliği, Vakfiye ve Berât kayıd defteri, 31. S.
2) Ev.K.K., Sadr-ı 'Âlî, 503 No:, 175. Sıra.
3) B.K.S., 220. C., 1. S., sene 1022.
4) B.K.S., 331. C., 37. S.
5) Ömer Lütfi Barkan, a.ma., 351-352. S.
6) Kâzım, a.e., 88-89. S.

Şekaayık [1] ve Güldeste [2] de Hacı Bayrâm-ı Veli ashâbından olduğunu zikrediyorlar ve isim vermiyorlar. Güldeste ayrıca Ak Şemsüddin ile olan münasebeti ile İstanbul fethinde bulunuşunu da hikâye eyliyor. 841 (1437) de II. Sultan Murad'ın köy temlîkini bildirmiyorlar. Kâzım Bey'in bunu ve Ahmed Şemsüddin ismini hangi menba'-dan aldığı anlaşılamıyor.

Her ne de olsa yukarıda Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın erâzî temlîk ettiği, Akbıyık ismindeki zâtın Hacı Bayram-ı Velî ile münâsebeti pek kaabil değildir. Hacı Bayram-ı Velî epeyce sonradır. Güldeste ve Kâzım Bey'in bu Akbıyık Sultan'ı İstanbul'daki Akbıyık semtine ismini veren Akbıyık Muhyiddin Efendi ile karıştırmaları [3] da muhtâc-ı tashîhdir. İstanbul'daki zâtın adı Şemsüddin olmayıp Muhyiddin'dir ve tasavvuf ve tarîykatle 'alâkası olduğuna dâir de hiç bir işâret yokdur.

1) Mecdî Efendi, a.e., 126-127. S.

2) Beliğ Efendi, a.e., 221-222. S.

3) Bk: E.H.A., Fâtih Devri Mi'mârîsi, 11. S.

YILDIRIM BÂYEZİD HÂN DEVRİ

Alaşehir Eserleri

1— Alaşehir'de Yıldırım Bâyezid Câmi'i
2 — Alaşehir'de Yıldırım Medresesi

Amasya

3 — Amasya'da Yıldırım Câmi'i

Balıkesir Eserleri

4 — Balıkesir'de Eyne Bey Câmi'i
5 — Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i
6 — Balıkesir'de Yıldırım Medresesi
7 — Balıkesir'de Yıldırım Müsâfirhânesi ('İmâreti)

Baraklı

8 — Baraklı'da Tur Ali Bey Câmi'i

Bergama

9 — Bergama'da Yıldırım Câmi'i
10 — Bergama'da Hamam (Debbağhâne Hamamı)

Bolu

11 — Bolu'da Ak Mescid
12 — Kara Çayır Mahallesi Mescidi
13 — Bolu'da Ulu Câmi'
14 — Bolu'da Yıldırım Medresesi
15 — Bolu'da Yıldırım Kitabhânesi
16 — Bolu'da Orta Hamam

Bursa Eserleri

a) Bursa Câmi'leri :

17 — Ali Paşa Câmi'i
18 — Demir Taş Câmi'i
19 — Doğan Bey Mescidi
20 — Ebû İshak Mescidi
21 — Ertuğrul Câmi'i
22 — Gaazî Demirtaş Mescidi
23 — Hoca Efendi Mescidi
24 — Molla Fenârî Câmi'i
25 — Somuncu Baba Câmi'i
26 — Ulu Câmi'
27 — Yahşî Bey Mescidi
28 — Yıldırım Bâyezid Câmi'i

b) Bursa Medreseleri :

29 — Ali Paşa Medresesi
30 — Ebû İshak Medresesi
31 — Gülçiçek Hâtûn Medresesi
32 — Eyne Bey (Kara) Medresesi
33 — Eyne Bey (Sübaşı) Medresesi
34 — Ferhâdiye Medresesi
35 — Molla Fenârî Medresesi
36 — Vâ'ıziyye Medresesi
37 — Yıldırım Medresesi

c) Bursa Mektebleri (Mu'allimhâne) :

38 — Demirtaş (Hacı) Mektebi
39 — Ebu İshak Mektebi
40 — Ulu Câmi Mektebi

d) Bursa'da Dârüşşîfâ :

41 — Yıldırım Dârüşşifâsı

e) Bursa 'İmâretleri :

42 — Ali Paşa 'İmâreti
43 — Demirtaş (Gaazî) 'İmâreti
44 — Demirtaş (Kara) 'İmâreti
45 — Ebû İshak 'İmâreti
46 — Gülçiçek Hâtûn 'İmâreti
47 — Yıldırım 'İmâreti

f) Bursa Türbe ve Kabirleri :

48 — Demirtaş (Gaazî) Türbesi
49 — Demirtaş Paşa (Kara) Kabri
50 — Ertuğrul (Şehzâde) Kabri
51 — Gülçiçek Hâtûn Türbesi
52 — Yahşî Bey Türbesi
53 — Yıldırım Bâyezid Hân Türbesi

g) Bursa'da Bedestan ve Çarşı :

54 — Yıldırım Bâyezid Bedestanı

h) Bursa Hamamları :

55 — 'Ali Paşa Hamamı (Hamam Tekye)
56 — Demirtaş Hamamı
57 — Bursa'da Eski-Yeni Hamamı (Ördekli Hamam)
58 — Eyne Bey Hamamı

59 — Eyne Bey Çift Hamamı
— Hamam Tekye (Bk. Ali Paşa Hamamı)
— Ördekli Hamam (Bk. Eski-Yeni Hamam)
60 — Şengül Hamamı
61 — Yıldırım Bâyezid Hân Hamamı

ı) Bursa Zâviyeleri :

62 — Akdarma 'Ali Bey Zâviyesi

i) Bursa Tekyeleri :

63 — Seyyid Usûl Tekyesi

Dimetoka :

64 — Saray
65 — Oruç Bey Medresesi
66 — Oruç Bey Hamamı
67 — Yıldırım Hamamı
68 — Dimetoka'da Ahî Denk Zâviyesi
69 — Dimetoka'da Kızıl Delû Zâviyesi

Dırama

70 — Dırama'da Yıldırım Bâyezid Câmi'i

Edirne Eserleri

a) Câmi'ler :

71 — Fîruz Ağa (Hadım) Câmi'i
— Hacı Sarraf Mescidi (Bk. Sefer Şah Mescidi)
72 — Hacı Doğan Mescidi
73 — Sefer Şah Mescidi (Kaval Minâre)
74 — Yıldırım Câmi'i

b) Edirne 'İmâretleri :

75 — Yıldırım 'İmâreti

c) Edirne Kervansarayları :

76 — Yıldırım Kervansarayı

d) Edirne Hamamları :

77 — Yıldırım Hamamı (Saray Hamamı)
78 — Yıldırım Hamamı

Eski Çağa Eserleri

79 — Eski Çağa'da Yıldırım Câmi'i
80 — Eski Çağa'da Yıldırım Hamamı

Eski Zağra

81 — Eski Zağra'da Hamza Bey Hamamı

Ezine

82 — Seferşâh Mescidi
83 — Seferşah Hamamı

Gerede

84 — Gerede'de Yıldırım Câmi'i
85 — Gerede'de Yıldırım Hamamı

Gümülcine

86 — Gaazî Evrenos Bey Mescidi
87 — Gaazî Evrenos 'İmâreti
88 — Eski Hamam

İnegöl

89 — İnegöl'de Yıldırım Câmi'i (Cum'a Câmi'i)
90 — İnegöl'de Yıldırım Hamamı

İvraniye

91 — İvraniye'de Pirangi 'İsâ Bey Türbe ve Zâviyesi

Karacabey

92 — Karacabey'de Yıldırım Câmi'i
93 — Karacabey'de Yıldırım Hamamı

Kütahya

94 — Demirtaş Paşa Câmi'i
95 — Kütahya Ulu Câmi'i
96 — Demirtaş Medresesi

Melenözü

97 — Melenözü Kariyesinde Mescid

Milâs

98 — Milâs'da Fîrûz Bey Câmi'i

99 — Fîrûz Bey Medresesi

Niğbolu

100 — Niğbolu'da Yıldırım Câmi'i

Poyracık Köyü

101 — Poyracık'da Yıldırım Câmi'i
102 — Poyracık Köyü'nde Yıldırım Hamamı

Serez

103 — Serez'de Bahâüddin Paşa Zâviyesi
104 — Serez'de Evrenos Bey 'İmâreti

Silistre

105 — Silistre'de Yıldırım Câmi'i

Tırnova

106 — Tırnova'da Yıldırım Câmi'i

Vize

107 — Vize'de Gaazî Timurtaş Zâviyesi

Uluâbad

108 — Uluâbad'da Issız Han

V. FASIL

YILDIRIM BÂYEZİD HÂN DEVRİ

Mi'mârî eserler bakımından, Bâyezid Hân'ın on üç senelik kısa devri, babasının otuz senelik zemânından kemiyet ve keyfiyetce daha verimli olmuş, Osmanlı mi'mârîsine ehemmiyetli bir çok binâlar kazandırmıştır. Esâsen Yıldırım Bâyezid, daha babasının hayâtında, yukarıda zikri geçen, Mudurnu ve aşağıda göreceğimiz gibi, tahta geçmeden bir sene evvel biten, Bolu manzûmelerini yaptırmakla inşâatçı vasıflarını hâ'iz olduğunu ve yeni ve büyük binâlardan hoşlandığını isbât etmişdir. Yıldırım Devri'nin her seneye düşen binâ 'adedi Hüdâvendigâr zemânındadakilerin dört mislidir.

Yıldırım Devri kemiyet bakımından zengin olmakla berâber, keyfiyet cihetinden de, epeyce değişiklik gösterir. Orhan Devri'nde başlayan yan kanatlı câmi'lerden başka, ulu câmi'ler, bazilika sistemi câmi'ler ve tek kubbeliler yapılmış, pek çok hamam inşâ edilmişdir.

Bu mi'mârî ziyâfetten en ziyâde şimâlî ve garbî Anadolu ile Bursa istifâde etmişdir. Rumeli'de fazla eser bulamadık.

Bu devirde işçilik çok terakkıy etmiş, binâların ölçüleri doğru ve eb'âdı düzgün yapılmış, taş ve mermer yontuculuğu dâhil, her nevi' el hüneri gelişmişdir.

Bu kadar bolluk ve değişikliğe rağmen bizce, Yıldırım Devri'nin, Osmanlı mi'mârîsinin ileride almış olduğu kütle ve tenâsüb esaslarını ortaya koyduğu iddi'â olunamaz. Ne Bursa Yıldırım Câmi'i, ne Ulu Câmi' boşluk ve doluluk nisbetlerini, pencere tertîb ve şekillerini ve mi'mârî te'sîri sağlayan hâricî manzarayı, te'mîn edebilmişdir. Bu ancak Çelebi Devri sonlarında Dimetoka'daki câmi'de elde edilmişdir.

ALAŞEHİR ESERLERİ

[1] — Alaşehir'de Yıldırım Bâyezid Câmi'i:

Alaşehir'i Bizanslılardan alan Yıldırım Bâyezid, burada büyücek bir câmi' yaptırmışdır. Eski adı Filadelfiya olan Alaşehir, Yıldırım'ın ilk tahta çıkdığı günlerde bir tekfurun idâresinde bulunuyordu. 793 (1390) senesinde Saruhan, Aydın, ve Germiyan beylikleriyle berâber, onların ortasında kalan şehir de feth olundu. Yıldırım Bâyezid Hân vakfiyesinde, bu şehirde مجموع بيوت العبيد ya'nî bütün kul evlerini ve onlarda sâkin olanları, evlâd, akribâ ve torunlariyle berâber, Bursa'nın şarkında yapdırdığı te'sîslere vakfetmekdedir. Vakfiyedeki meşrûhâta göre, bu evlerde sâkin olanlar, evvelki sâhibleridir [1].

1) Dâire Harikinden Sonra Berât ve Vakfiyelerin, Vesîkaların 'Aynen Kaydına Mahsûs defter, (Bu defter Bursa Evkaaf Müdirliğinde idi; 1957 yangınında yanmışdır.)

Câmi', boyu eninin iki misli olan mustatîl plânlı, çatılı bir binâdır. Yüksekliği 5.75 m. dir, (597. R.). Alaşehir müftîsinin bize nakl ettiği mahallî rivâyete göre, câmi' 'aslında kubbeli olarak tasavvur edilmiş iken, Yıldırım Bâyezid fetretinde yarım kalmış ve çatılı olarak tamamlanmışdır. Filhakıyka kıble duvarının dış yüzünde bulunan 1.20 genişliğinde iki ayağın, kemer ve kubbe dâfi'asına karşı yapılmış olmaları pek muhtemel olduğu gibi, dâhilde bulunan daha ufak ikisi de kemer mesnedi vasfını hâizdir. Kezâlik mihrâb duvarı 1.60 iken, kubbe duvarı son cemâ'at yeri ile desteklendiğinden, 1.40 m. yapılmış, yanlar ise aşağı yukarı 1.20 bırakılmışdır. Bu da orta kısımda bir büyük, yanlarda ikişer ufak kubbeye bir işâret sayılabilir. Eb'âd da müftî efendinin rivâyetini doğrulayacak şekildedir. Yanlara 5 metrelik, ortaya 11 m. lik kubbe konursa, örtü tamamlanır, (598. R.). Eğer câmi' bu şekilde yapılmış olsaydı yarım 'asır sonraki Üç Şerefli'nin, daha basît bir plânı o zemandan meydana çıkmış olurdu.

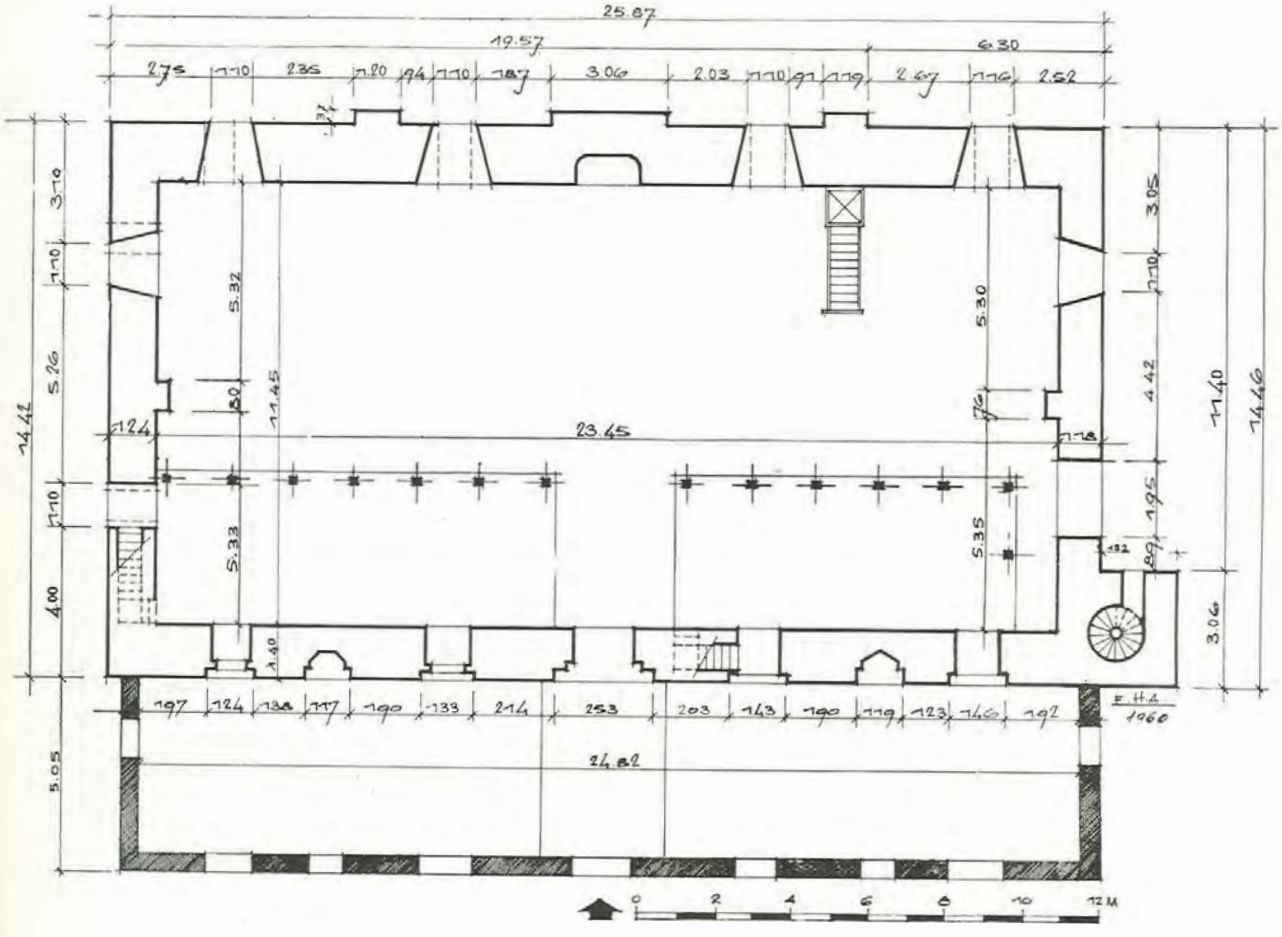

597. R. : Alaşehir'de Yıldırım Câmi'i rölöve plânı

Bünyesini böylece ortaya koyduğumuz bu câmi' günümüze aslından pek çok şey kaybederek gelmişdir. Hâlini anlatmazdan evvel, câmi'in eski vaz'ıyetini Evliyâ Çelebi'den dinleyelim:

"Cümle yirmi dört mihrabdır... Ve hutbe-i cum'a edâ olınur câmi'lerdir amma cümleden cemâ'at-i kesîreye mâlik câmi'-i selâtin-i selef Sultan Yıldırım Bâyezid Han câmi'-i kâr-ı kadîmdir ve gerçi kiremidlidir amma gayet musanna' câmi'dir ve hareminde bir abdest havzu vardır ve medrese dahî Yıldırım Hân'ındır Ders-i 'âmı ve talebe-i kirâmı vardır Beyn'el-'ulemâ memdûh merâtib medreselerdendir Bu câmi' tâ şehrin 'ayn'ül-fi'linde vâkı' olup şehrin âb-ı rûyi olmuşdur" [1].

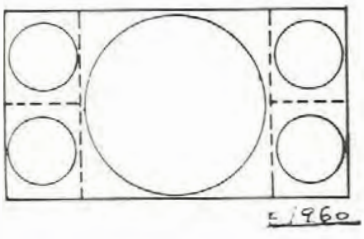

598. R. : Alaşehir'de Yıldırım Câmi'i kubbe örtüsü araştırması

Evliyâ'nın verdiği ma'lûmâttan, câmi'in musanna' olduğu ve medresesinin bulunduğu öğrenilmekdedir. Şimdi, ne musanna'lık kalmışdır, ne medrese.

1) Evliyâ, Seyâhatname. 9. C., 53. S.

Bir dîvân-ı Hümâyûn hükmü de bu câmi'in evkaafının çokluğu hakkında fikir vermektedir: *"Kudvet'ül-kuzzât ve'l-hükkâm ma'den'ül-fazl ve'l-kelâm mev'ânâ Alaşehir kadısı zîde fazluhû Tevkı' ir-refî'-i Hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki hâlâ Bursa kadısı 'arz gönderüb mahrûsa-i Bursa'da merhûm ve mağfürün leh Sultan Yıldırım Bâyezid Han tâbeserâh câmi'-i şerîf ve 'imâretinin ta'mîrine yüz bin akçe tahsîs olunup evkaafının müsa'adesi olmamağla vazîfehârlara ikiyüz bin akçe deyn oldığın i'lâm eylemeğin zikr olınan harâbeler ta'mîr olıncaya değin merhûm-i mezbûrın Alaşehir'de vâkı' olan câmi'-i şerîf ve med resesi rakabe olunmasın emridüb buyurdum ki Hükm-i Şerîfim vardıkda ta'mîr temam olıncaya değin câmi'-i şerîfin hatîb ve imam ve müezzin ve kayyımın vazîfeleri virilüb müderris ve talebe ve sâir ehl-i vezâifin vazîfelerin virdirmeyüb rakabe ittirasın ta'mîr temam olub rakabe feth olundukda yazub kapuma 'arz eyleyesiz şöyle bilesiz 'Alâmet-i Şerîfeye i'timad kılasız"* 24 Şevval 982[1]. 6 Şubat 1575 de verilen bu Dîvân hükmünden, câmi'in bir de medrese si olduğu ve evkaafının geniş bulunduğu da anlaşılmaktadır. Alaşehir'in rakabe olunmasına, ya'nî gelirinin sarf edilmeyip muhâfaza edilmesine, emir verilmesi aradaki müstegilâttan, ya'nî emlâkdan ba'zısının Bursa'ya vakf edilmiş olmasından dolayıdır.

599. R. : Alaşehir'de Yıldırım Câmı'ı

600. R. : Alaşehir'de Yıldırım Câmi'i minâresi

Câmi' Yunanlıların Alaşehir'i işgaallerinde kasden yakılmış, 1950 senesine kadar otuz yıl öylece kalmış, sonra duvarlar tahkîm edilerek bu günkü hâliyle yapılmışdır. Hâricen her tarafı sıvalıdır; pencereler içeriye doğru genişletilerek ta'mîr edilmişdir. Minâre dibinde bir ikinci kapı varsa da aslından olup olmadığı anlaşılamıyor. Bu kapı sebebiyle mahfilin bir tarafı ile duvar arası aralık bırakılmıştır. İki ayrı mahfilin aslında da bulunduğu, ayrı ayrı iki pencere içinden çıkan merdivenlerden anlaşılmakdadır. Câmi'in evvelce bir son cemâ'at yeri olduğunu istalaktitli iki hâricî mihrab gösteriyor. Bu mihrabların bulunduğu kıble duvarı, ilk bünyesini en fazla muhâfaza eden kısımdır. Burada pencereler de olduğu gibi kalmışdır. Dîğer taraflarda bir iz yokdur. Mihrab ve minber de yeni ve pek sâdedir. Bu câmi'in basît rölöve plânıyla iktifâ ettik. Âşikâr olan pencere tahrîfâtını doğrultmak için bir ikinci plânı fazla bulduk, rölöveden o da anlaşılır.

Son cemâ'at yeri, bu ta'mîr esnâsında, etrâfı duvarla kapatılarak ihyâ edilmişdir. Eskisinin nasıl olduğu ma'lûm değildir.

Minârenin kısa küp kısmı da ilk yapısındandır, (600. R.); dîğer kısımlar sıvalıdır ve pek basîttir. Evliyâ'nın bahsettiği havuz yokdur. Câmi'in haremi de pek küçülmüşdür.

2 — Alaşehir'de Yıldırım Medresesi :

Evliyâ'nın merâtib medreselerinden ve makbullerden olduğunu bildirdiği, ismi Dîvân-ı Hümâyûn hükmünde geçen bu medresenin bu gün yeri bile mâ'lûm değildir; bize gösterilemedi. Her hâlde câmi'in civârında olacaktır.

1) B.K.S., 126., 210. S.

3 — Amasya'da Yıldırım Câmi'i:

Evliyâ Çelebi Amasya Kal'esi'nden bahsederken: *"... Şark tarafına nâzır dört kat demir kapusu var Derûn-i kal'e'de Yıldırım Hân Câmi'i var"* [1] demekdedir. Bu câmi' bu gün mevcûd değildir.

BALIKESİR ESERLERİ

Balıkesir Yıldırım'ın epeyce himmetini görmüş, büyük bir câmi', bir medrese, bir müsâfirhâne kazanmışdır. Şehirde, o devirden bir câmi' daha bilinmekte olup, meşhûr Sübaşı Eyne Bey'indir. Bu eserler, Balıkesir'deki ilk büyücek te'sîslerin Yıldırım Devri'nde olduğunu göstermekdedir.

4 — Balıkesir'de Eyne Bey Câmi'i:

Bursa, Bergama, Balıkesir'de pek çok eseri bulunan Feleküddîn oğlu Eyne Bey Sübaşı'nın yaptırdığı bu câmi', şimdi mevcûd olmadığı gibi, bu 'asrın başında tanzîm edilmiş olan Balıkesir câmi'leri fihristinde de bahsi geçmemekdedir [2].

Eyne Bey Karesi Sancak Beyi iken, Kosova muhârebesine iştirâk ile sol cenâhı idâre etmişdir. Şehzâdeler mücâdelesinde rolü mühimdir. Neşrî'nin uzun uzun anlatdığı gibi, o sıralarda Balıkesir Sübaşı'sı idi [3]. Bütün bu havâlî ile 'alâkası devamlı olmuşdur.

Eyne Bey'in Hüdâvendigâr Devri'nde yapdırdığı Koyun Köprüsü'nü görmüştük; bundan sonra kendisini daha ziyâde Yıldırım Devri'nde Balıkesir sübaşısı olarak bulduğumuzdan, eserlerini o zemâna kaydediyoruz. Esâsen ileride görüleceği gibi, bunlardan bir dânesinin kitâbesi mevcûd olup bu pâdişâhın devrine girmekdedir. Bu mescid-câmi'i de Yıldırım Devri'ne geçirdik. Bu mescid için Bergama'da Eyne Bey ve Saray, Ankara'da Eyne Bey ve Can hamamlarını, Balıkesir'de Taç Pazarı Hamamı'nı yaptırıp vakfettiği söylenmekdedir. Lâkin bunların hiç birisi mevcûd değildir; vâzıh bir vesîkaya da dayanmadığından, hamamlardan ayrıca bahsetmemeyi daha doğru bulmakdayız.

5 — Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i:

Zağnos Paşa 'imâreti yapılıncaya kadar, bir buçuk 'asır boyunca, Balıkesir'in birinci derecede eseri olarak kalan Yıldırım Manzûmesi, câmi', medrese ve müsâfirhâneden mürekkebdir. Medrese câmi'in hareminde ve bir köşededir; müsâfirhâne 200 m. şarkda bulunmakdadır.

Balıkesir Evkaaf müdirliğinde vakfiye defterinde bu câmi' *"Evkaaf-ı mazbûtadan Yıldırım Câmi'i"* olarak kayıdlıdır [4]. Fekat medresesi hakkında bir kayda rastlanmadı.

Binâ kârgir duvar ve ahşâb çatılı olup, mermer direklere müstenid iki sıra kemerle üç kola (nef) ayrılmış, bazilika tertîbinde bir binâdır, (601., 602. R.). Ereğli'deki Elenistik - Romen üslûbundaki Orhan Câmi'ine benzer. Her hâlde evvelce direk başlıkları seviyesinde yan mahfiller vardı; pek kalın gergiler esas kiriş vazîfesini görecek makta'da olduğu gibi, altda 1.20 m. olan duvar kalınlığı 2.40 m. sonra 20 sm. daralarak 1.00 metreye inmekde, bu sûretle 'arzânî kirişler için bir mesned dişi çıkmakdadır; bu da bu seviyede bir kat bulunduğuna delildir.

Binâya bu hâliyle bakınca (602., 603. R.), Ravenna'nın Saint Apollinaris Kilisesi gayr-ı ihtiyârî 'akla geliyor. Şu farkla ki, orada mi'mârînin za'fı bol süsleme ile örtülmüş iken, burada ondan da mahrûm, fakiyr bir binâ bulmakdayız.

Dâhildeki 10 direğin altısı beyaz mermer, ikisi balgaamî, biri esmer mermer, biri granittir; kuturları 50 sm. dir. Başlıkların altısı Bizans, üçü basît Osmanlı, biri de eski bir kaa'idedir. Başlıkların üstündeki yığma ayaklar ve kemerler kalın bir sıva tabakasıyla örtülüdür. Kemerler alt sırada 22×22 sm. üstte 15×15 ve içdekiler 10×10 makta'ında ahşâb gergilerle birbirilerine ve duvarlara bağlıdır, (620. b. R.). Son kat pencereleri çok ta'mîr görmüş, kemerleri basık hâle sokulmuşdur. Bunlar içeriye doğru bir şevle inmekdedir.

Tavanın kapı üstündeki kısmı XVI. 'asırdan olsa gerekdir. Lefke'deki Rüstem Paşa Câmi'i gibi, balık sırtı tezyînât vardır. Fekat mihrâb tarafına yakın olanlar, muhakkak ki, daha sonra, XVIII. sonu XIX. başı işçiliğidir, (604. R.).

1) Evliyâ, a.e., 2. C., 184. S.

2) Balıkesir Evkaaf Müdirliğinde, Vakfiye ve Berâtların Kaydına Mahsûs defterin nihâyetinde.

3) Mevlânâ Neşri, Cihannümâ, Taeschner tab'ı, 114-116. S. sıra numaralarında.

4) Balıkesir Evkaaf Müdirliği, Vakfiye defteri, 268 ve 290 sıra numaralarında.

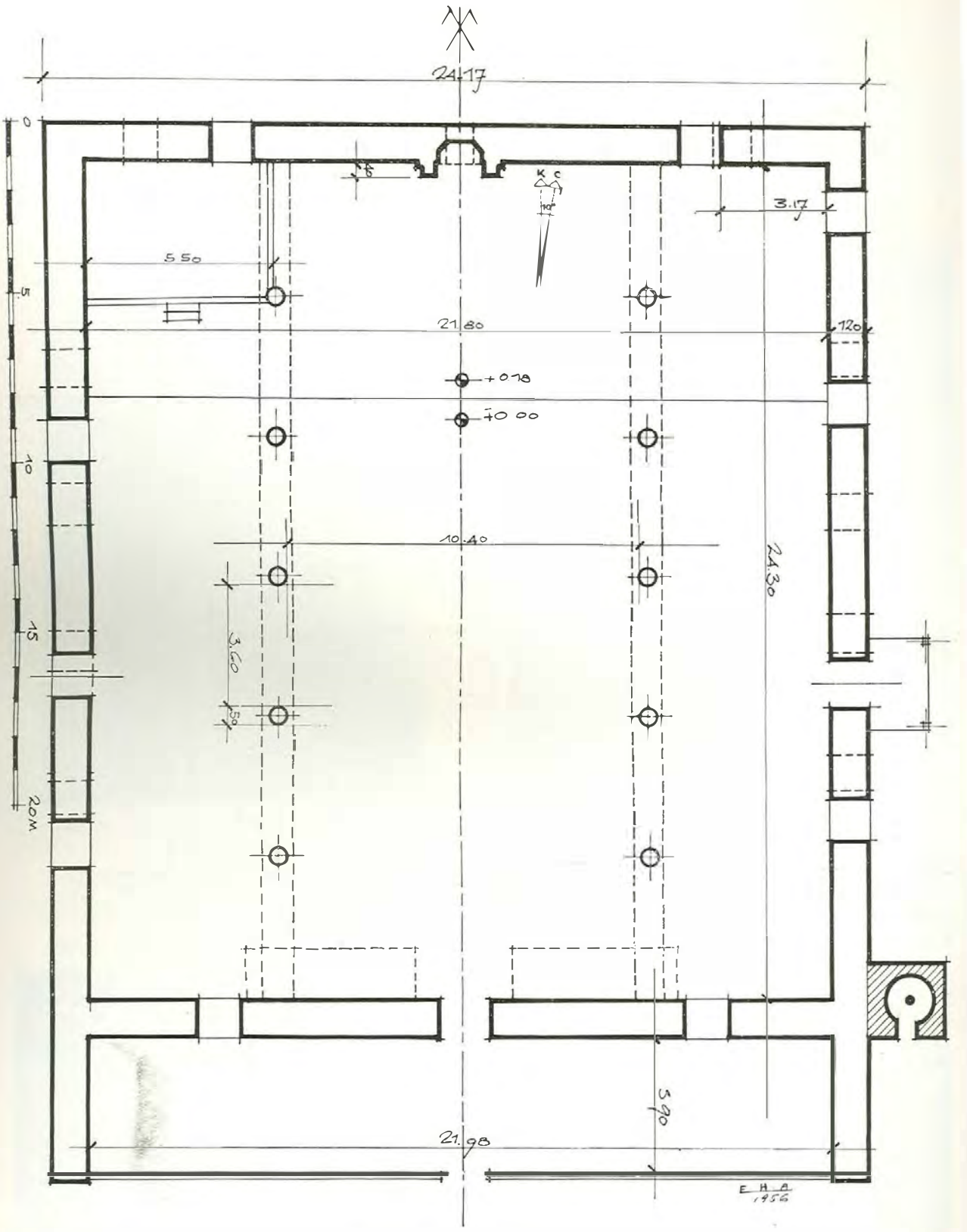

601. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i planı

Câmi'de ilk yapısından, mihrâbın ufak bir kısmı kalmışdır; o da altı sıra istalaktitden mürekkeb yaşmakdır, (605. R.). Ancak, o kadar sıvanmışdır ki, çok yeri yuvarlatılmış, keskin köşeler kalmamışdır. Mihrabın çerçevesi temâmen yenidir.

Binâ geniş derzli kaba yontma taşla yapılmışdır, (606. R.). Yalnız garb duvarında tek sıra tuğla vardır, (607. R.). Minâre pek yenidir; eskiden minâre olduğuna dâir bir iz yokdur. İç mi'mârî hârice hiç aksettirilmemiş, normal bir

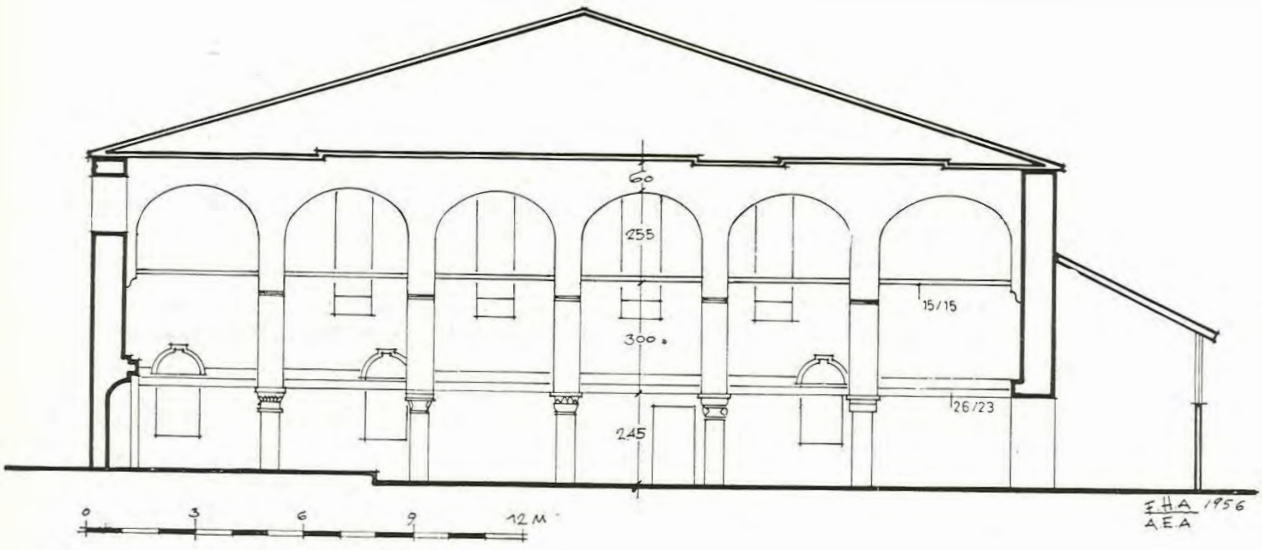

602. a. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i tûlâni makta'ı

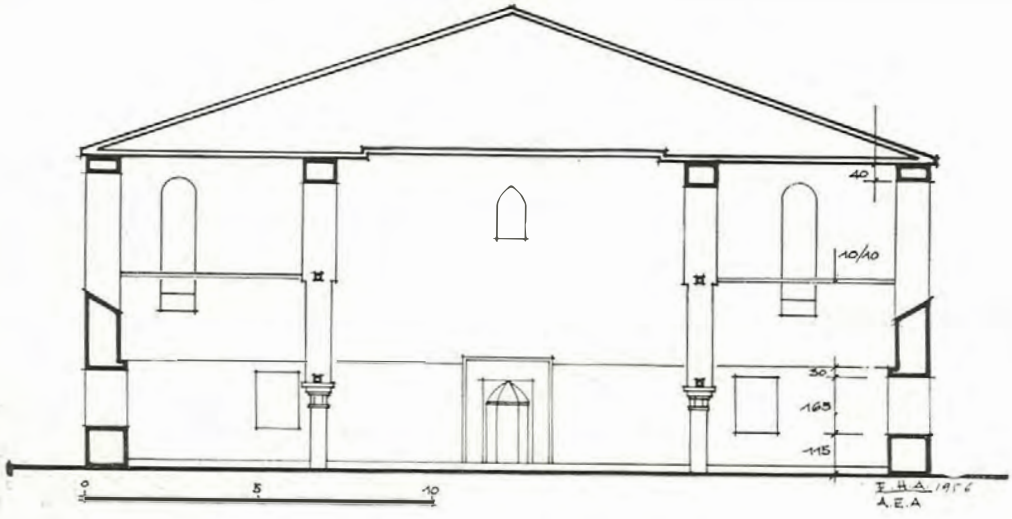

602. b. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'ı 'arzâni makta'ı

603. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i dâhili

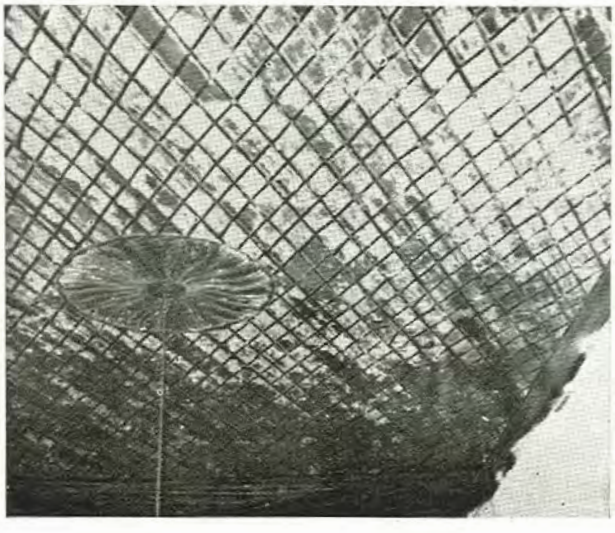

604. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i tavanı

çatı ile örtülü dört duvarla iktifâ edilmiştir. Son cemâ'at yeri eklemedir; saçakları XIX. 'asra 'âiddir. Tavanda çubuklarla yapılmış ampir bir göbek mevcûddur.

Câmi'in kapısı 'âdet olduğu vechile, basık kemerli değildir; üst başlık düz mermer bir sövedir, onun da üstünde üzüm salkımı kıvrımına benzer, yabancı bir süsleme vardır. Üstteki tahfîf kemeri gaayet basıkdır; Osmanlı üslûbundaki nisbetler hiç uymaz; kemer pek geniştir; üç sıra silme ile çevrilmiş olup üst ucu memelidir. Hey'et-i 'umûmiyesi ile Gotik üslûbuna, bilhassa bu tarzın Venedik nisbetlerine, pek yakındır, (608. R.). Bu kemer Osmanlı tarzında beş sıra yaprakdan mürekkeb bir yasdığa basar; süsleme bizdendir amma, yasdığın seviyesi ve altındaki çerçeveli plastr pek yabancı durmakdadır. Bu câmi'de mihrabdan sonra bir az süsü olan yegâne yer bu kapıdır. Fekat onda da muvaffak olunduğu iddi'â edilemez.

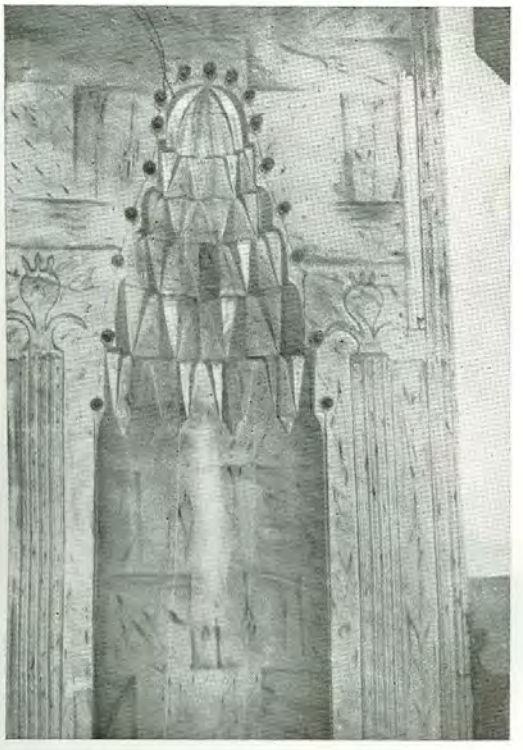

605. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i mihrâbı

606. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i mihrâb duvarı

Tahfîf kemeri aynasında 6 sm. derinliğinde, etrâfı silmeli bir kitâbe yeri varsa da yazı yokdur.

Câmi'in mihrabı cenubdan 10° şarka dönükdür. Halbuki takrîben 34° olması lâzım gelirdi ki, 24° fark var demekdir.

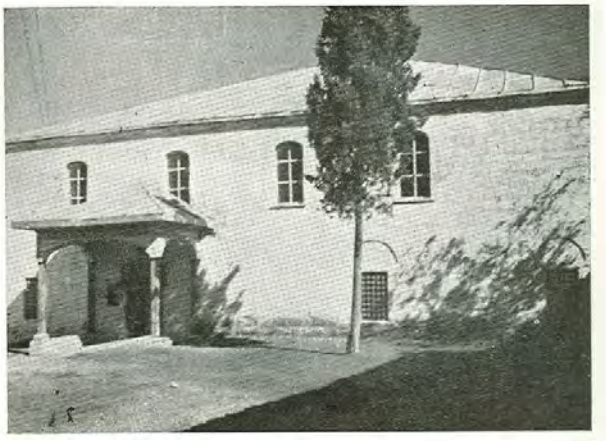

607. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i garb cebhesi

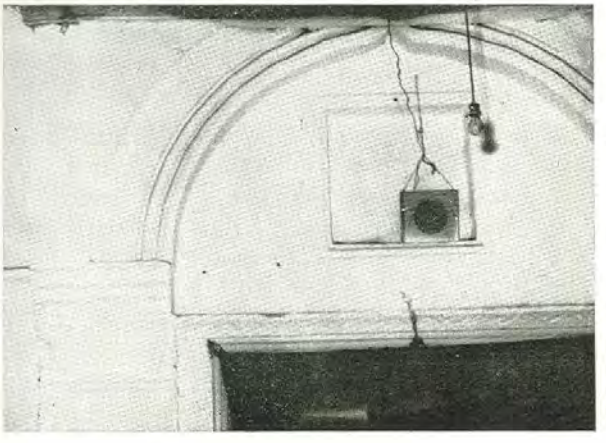

608. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i kapısı

608. R. : Balıkesir'de Yıldırım Câmi'i kapısı

6 — Balıkesir'de Yıldırım Medresesi:

Câmi'in hareminin, ya'nî avlusunun ,garb-ı şimâlî köşesinde 12 höcreden mürekkeb bir binâdır. Şimdiki yapısının eski ile 'alâkası kalmamışdır. Yıkıldıktan sonra enkazdan elde edilen taşlarla sıradan bir yapı hâlinde sokağın köşesine inşâ edilmiş, üstü kiremitle kaplanmışdır. Hiç bir husûsîyeti yokdur, (609. R.).

7 — Balıkesir'de Yıldırım Müsâfirhânesi ('imâreti):

Câmi'in şark-i şimâlîsinde, 200 m. mesâfede bulunan bu müsâfirhâne, nev'inin en küçük ve basîtlerindendir Altı küsûr metro genişliğinde çatılı bir orta kısım ile 3.70 m. lik tonozlu iki cenâhdan mürekkebdir. Cenâhlarda kapıdan başka açıklık yokdur. Orta kısmın giriş tarafında da pencere bulunmamaktadır. Geride, çıkıntı teşkîl eden ucda, dört 'aded altlık pencere var ise de şimdi hepsi örülüdür, (610., 611, 612., 613. R.). Yalnız iki mazgalın açık

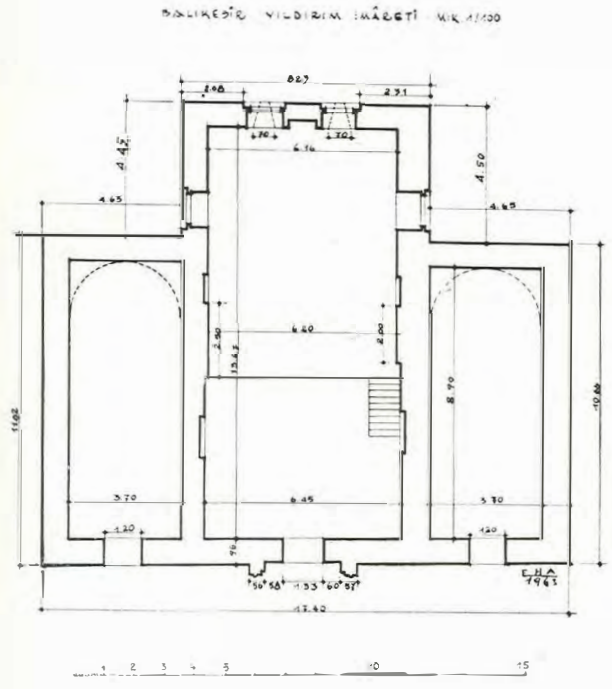

610. R. : Balıkesir'de Yıldırım müsâfirhânesi makta'ı

611. R. : Balıkesir'de Yıldırım müsâfirhânesi makta'ı

612. R. : Balıkesir'de Yıldırım müsâfirhânesi

olduğu resimde görülüyor. Orta kısımda yerden 3.0 m. irtifa'da höcreler bulunması, bunları kullanmayı sağlayacak bir musandıranın bulunduğuna sarîh bir işâret olmakla, biz de plânımızda böylece çizdik. Bu musandıranın yatak yeri olması 'akla gelmektedir. Yan kanatlar pek alçakdır; 2.55 m. de tonozlar başlar.

613. R. : Balıkesir'de Yıldırım müsâfirhânesi garb ucu

Binâ temâmen moloz taşıyla yapılmış, arada, eski yapılardan toplama, iri, temizce yonma taş kullanılmışdır. Bilhassa köşeler böyle bağlıdır, (613. R.). Pencere kemerleri tuğladır ve güzel, sağlam nisbetleri vardır. (614. R.). Yalnız esas kapı kesme taşdan olup Arab nisbetlerine yakın sivri bir tahfîf kemeri altındadır, (612., 615. R.). Kapının asıl kemeri ma'lûm basık kemerdir. Sövelerin silmeli koltuk takozları bulunmaktadır. Kapının etrâfında oldukça zengin bir silme dolaşmaktadır. Kapı kemeri üstünde 25×35 eb'âdında bir kitâbe varsa da dişli kalem ile kazınıp tahrîb edilmişdir. Bir iki harf kalıntısından ta'lîk olduğu anlaşılıyor. Yıldırım Devri'nde henüz ta'lîk kullanılmadığından, bunun sonradan konmuş bir ta'mîr kitâbesi olduğu muhakkakdır. Esâsen binâda bir çok ta'mîr izleri görünmekdedir.

614. R. : Balıkesir'de Yıldırım müsâfirhânesi

615. R. : Balıkesir'de Yıldırım müsâfirhânesi kapısı

BARAKLI KÖYÜ

8 — Baraklı'da Tur 'Ali Bey Câmi'i:

Uludağ'ın cenûb yamacının altındaki Nîlüfer Deresi'nin kenarında pek eski bir köy vardır. Bu köy iki mahalle olup biri sol sâhilde Küçük Mahalle, diğeri Yukarı Mahalledir. Tur 'Ali Bey'in Câmi'inin Küçük Mahalle'de olduğu mahallinde bilenlerden ve ayrıca Keles Belediye Reîsi İsmâ'il Saydam Bey'den tahkîk olundu. Bu câmi' evkaaf kayıdlarında "*Kite kazâsına tâbi' Cebel-i Atıyk nâhiyesi dâhilinde Baraklı'da kâin Tur 'Ali Bey Câmi'i Şerîfi vakfı*" hüviyetiyle mukayyeddir.

Bu Tur 'Ali Bey'in, Hüdâvendigâr Devri ümerâsından, Edirne'de câmi'ini yazdığımız, Malkoç Bey'in oğlu bulunduğu, bir meclis-i şer'deki şâhidliğinden anlaşılmakdadır [2].

Câmi'in eski binâsından eser kalmamış, temelden yenilenmişdir. Herhangi bir kroki yapmayı lüzumsuz gördüğümüz gibi, fotoğraf takdîm etmek de mümkin olmadı.

BERGAMA

9 — Bergama'da Yıldırım Câmi'i:

XIII. 'asırdan beri bir çok İslâm eserlerine ve şehir bün yesine sâhib olan Bergama'nın en büyük câmi'idir. Buna Ulu Câmi'de derler. Kal'enin bulunduğu tepenin cenûb eteğinde, Bergama Çayı'nın kenarında ve Tekye Boğazı'na giden yolun başındadır.

Câmi' dört ayak üstüne dokuz gözlüdür. Bu tertîbe göre çok kubbeli bir ulu câmi' örneği denmesi 'akla gelebilir; şehrin en büyük câmi'i olduğu için mahallen de öyle anılmakdadır. Fekat Osmanlı üslûbundaki çok direkli câmi'lerin havası bunda yokdur; Şehâdet Câmi'i, Filibe ve Gelibolu Câmi'leri Bursa Ulu Câmi'i, Edirne Eski Câmi'inin kaç kubbesi varsa dışarıdan da o kadar görünür; içerisinin plânı dışarıya aksetmişdir. Halbuki bu câmi'de dokuz gözün yanlardaki altısı tûlânî tonozlu olup, üstleri iki sath-ı mâilli bir çatı ile örtülüdür (616., 617. R.). Tonozlar saklıdır. Dolayısıyla üç orta kubbe, 'uzvî bir bağlantı olmadan, bu çatının üstünden fışkırır.

1) Ev.K.K., Bursa esas, 1/4, 1239 sıra.

2) B.K.S., 23. C., 209. S.

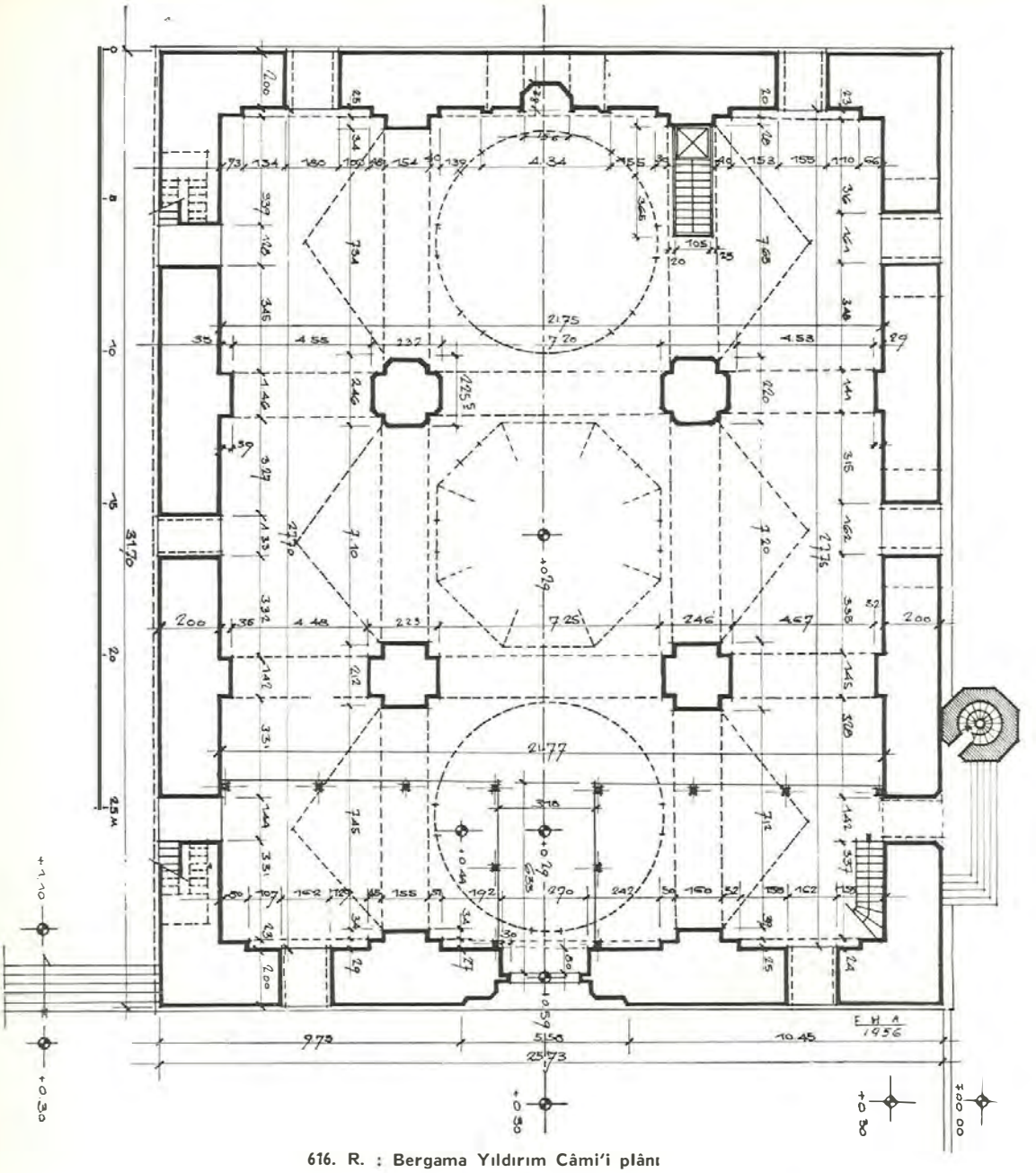

616. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i plânı

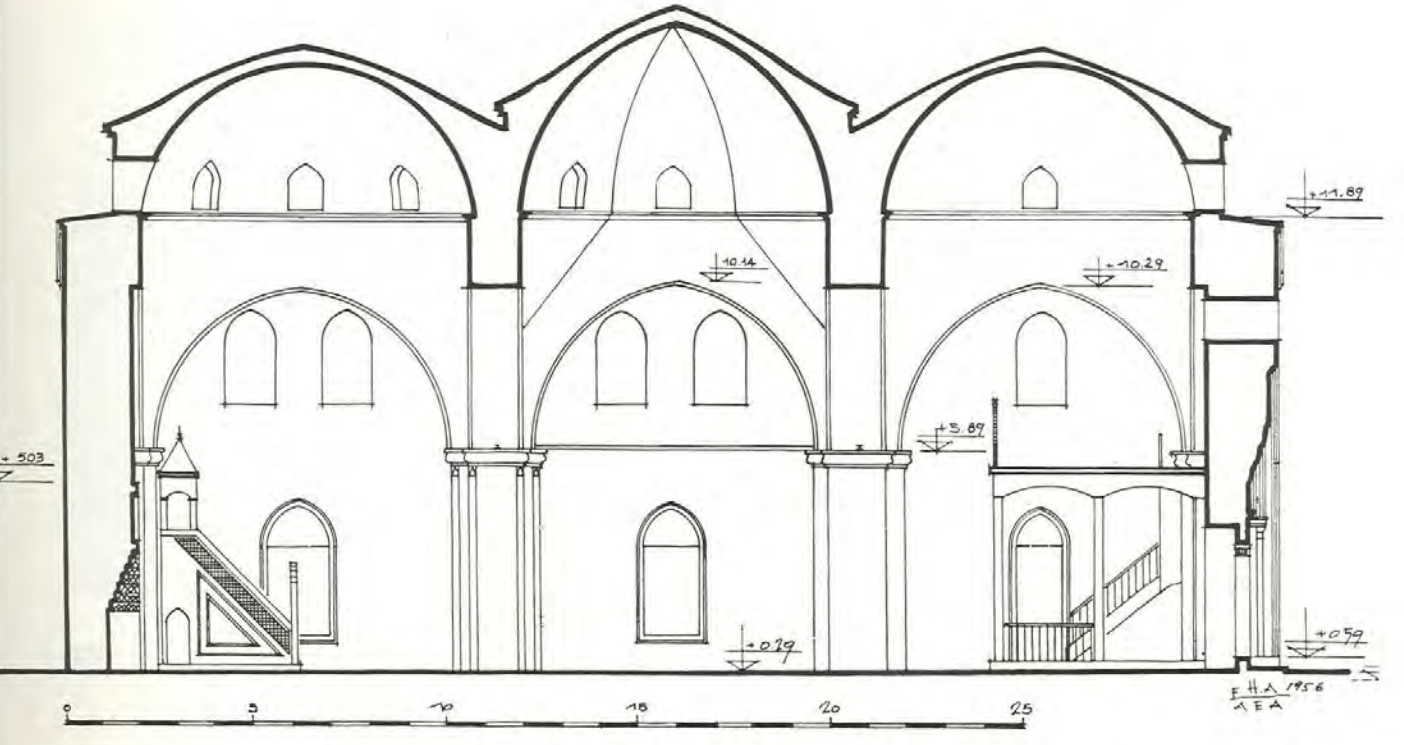

617. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i makta'ı

Üstelik binânın çatısı düz damlalık yerine bir fronton ile (müselles alınlık) biter. Bu da câmi'e, bu sefer Balıkesir'de olandan başka bir cihetden, dâhilî tertîbatı sebebiyle değil de, hâricî manzarası yüzünden, bir bazilika havası verir, (618. R.). Bu sebeble Texier binâyı eski bir Ayasofya kilisesi zannetmişdir. Vâkı'a daha nice câmi'in kiliseden bozma olduğunu iddî'â etmişdir ama, gaaliba bunda, onun hisâbına bir ma'zeret payı vardır. Texier şöyle diyor: *"Eski tarzda, ya'nî Justinien devrinden mukaddem yapılmış bir Bizans kilisesi Selinos'un sağ sâhilinden yükselir. Türkler tarafından câmi'e ifrağ edildiği hâlde eski Ayasofya ismini dâimâ muhâfaza etmişdir. Büyük bir kemerle ikiye bölünmüş dâhilî kısmında iki kubbe vardır. Kesme taşla muntazam sûrette yapılmışdır. Fekat hangi devirde yapıldığını tesbît ettirebilecek ne kitâbe, ne de bir zîynet-i mi'mâriye, yâhud heykel, hülâsa hiç bir şey yokdur."* [1]

618. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i cenub cebhesi

Bu mütâla'aları tefsîr eden Bergama müzesinin rahmetli müdîri Osman Bayatlı, Texier'nin ziyâreti sırasında binânın harâb olup medhâle enkaz yığıldığını, onun için seyyâhın ancak dışarıdan tetkıyk edebildiğini ve hattâ kapıdaki kitâbenin dahî 1905 den sonra meydana çıkarıldığını yazıyor [2]. Demek ki yalnız görünüşün bırakdığı te'sîr (Justinien devrinden önce yapılmış bir Bizans kilisesi) ya'nî Bizans'dan evvelkilere verilen nâm ile, bazilika dedirtmeğe kâfî gelmişdir.

★

Câmi' kubbeleri, kesme taştan dişli dört ayağa ve duvarlara oturmakdadır. Ayakların mihraba yakın olanlarında pah vardır. Ayaklardan ayaklara ve duvarlara oldukça yüksek sivri kemerler atılmış, iki uca yarım küreden daha ufak kubbeler konmuşdur, (619. R.). Orta kubbe kürevî olmayıp içden sekiz dilimlidir. Mihrab üstü kubbesinde yedi, orta kubbede dört, giriş üstündekinde üç kasnak penceresi vardır. Orta kubbenin kasnağı bir silme payı diğerlerinden yüksekdir. Mihrâb üstü kubbesinin pencere adedi normaldir. Fakat orta kubbeye altı pencere yapmak imkânı varken niye dört ile iktifâ edilmiştir? Eğer bir ta'mîrde kapatılmadı ise, bu suâlin cevabı yokdur. İki yan, kemerlerle takviye edilmiş, müvellidi mihver istikaametinde, tûlânî tonozlarla örtülü olup, orta salının kemerleri bunlara saplanır. Direklerin pahları birer yaprakla nihâyetlenir. Ayaklardan başka her taraf sıvalıdır. Şark ve garb duvar-

619. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i iç kemer ve kubbeleri

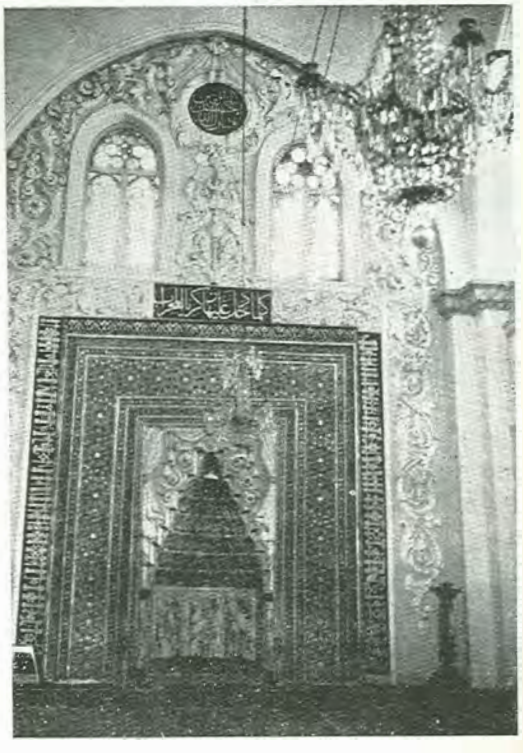

620. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i mihrabı

1) Ch. Texier, Küçük Asya, a.e., 1. C., 386. S.

2) Osman Bayatlı, Bergama Târihinde Türk-İslâm Eserleri, İstanbul 1956, 19. S.

ları birbirinin 'aynı değildir. Garb duvarında bir yan kapı ve geniş iki altlık ile beş üstlük pencere bulunmaktadır. Altlık pencereler dışdan mustatîlî, içden Gotik nisbetinde sivri kemerlidir. Şark duvarında iki altlık ve bir üstlük, mihrab duvarında iki altlık, dört üstlük pencere bulunmakdadır. Şimal duvarında da, altlı üstlü, dört pencere vardır.

Mihrâb geniş, zengin ve mütenâsibdir. Yedi sıra istalaktitli bir yaşmak ve etrâfında sular bulunmakdadır. Kenarda, قال النبى عليه السلام احب البقاع الى الله تعالى المساجد yazısı tekrarlanmakdadır. Bir de çengelli kûfî yazı varsa da ta'mîrde yazıldığını zannediyoruz. Çünki, üstte dolaşmamakta ve bir ekleme hâli göstermekdedir. Mihrab etrâfındaki 35 sm. lik 'asabada hendesî şekilli bir su vardır; bir çok mihrâblar gibi, bu da alçı kabartmadır. Bu 'asabanın iç ve dışında iki ayrı şekilli geçme vardır, (620. R.). Mihrâbın esas bünyesini teşkîl eden bu silmeler ve 'asabalardaki yazıların ve tezyînâtın pek ziyâde harâb olup büyük müşkilâtla ta'mîr edildiğini Osman Bayatlı bildiriyor. Onun nakline göre (19. S.), civârını hıristiyanların sarmış olmaları, câmi'in uzun zemân metrûk kalmasına sebeb olmuş ve 1905 de belediye reîsi Sâmî Bey'in himmetiyle, câmi' yeniden ve zorluklar içinde i'mâr edilmişdir. Yapılan ta'mîrâtın dikkatli ve i'tinâlı olduğu görülüyor. Yalnız mihrâbın yazı ve tezyînâtı çok boyanmış, ayrıca mihrâb etrâfına ve üstüne ve kubbe pencerelerine, devriyle hiç uyuşmayan, çirkin kalemler yapılmışdır. Kemer kenarlarına çekilen silmeler de sonradan yapılmadır.

Minber basît mermer yanlıklar üstünde, sekiz köşe yıldız kabartma korkuluklarla i'mâr edilmişdir. Korkuluğun üst başı şâkuulî kesilmeyip ufkıy yürütülmüşdür, (621. R.), ki, başka yerde tesâdüf etmediğimiz, üstelik hiç de güzel olmayan, bir hâl tarzıdır. Minberin kapısı zengin rûmî süslemelerden sonra dilimli bir tâcla bitmektedir, (622. R.). Bu tacda müsennâ ya'nî karşılıklı, çifte, nefîs bir sülüsle هو الصمد الباقى yazılıdır. Cidden san'atkârâne bir tertîbi ve güzel hatâî süslemeleri vardır. Cenûb ve garb ve şimâl cebheleri Bergama'nın Roma harâbelerinden alınıp dağınık olarak kullanılmış, ba'zen ince, ba'zen pek kalın, esmer, yeşilimtırak ve koyu fes rengi, hepsi volkanik

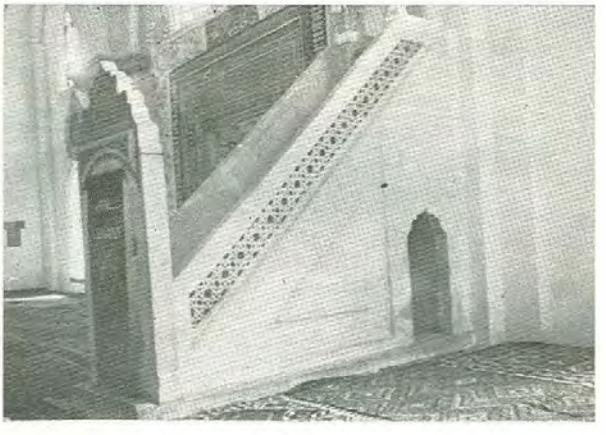

621. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i minberi

622. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i minber kapısı

kesme taşlarla yapılmışdır. Ancak bu taşlar ince yontulmuş olmadığından derzler kabadır, (623., 624. R.). Pencereler üstlerinde, söveden sonra, gaayet iri bir taş lento bulunmakda, bundan sonra pencerenin tahfîf kemeri gelmekdedir, (625. R.). Yan kapının sövesi ve hâricî kemeri Osmanlı tarzına yabancıdır.

Şark duvarı temâmen moloz taşıyla yapılmış olup az pencerelidir, (626. R.). Bu resimde iki başda görülen meyilli çukurluk, iki pencere içinden kurşunluğa çıkan merdivenlerin yuvalarıdır. (627. R.) bunlardan bir dânesini gösteriyor.

Minâre, inşââtla bir râbıta olmadan, garb cebhesinin ortasına yakın bir yerde binâya şöylece bitişdirilmişdir. Bugünkü minâre 1956 dan sonra yapılmışdır. Daha evvelki 1949 da yıkılmışdı ve yarım duruyordu. Osman Bayatlı'nın bildirdiğine göre, *"Ortaya çıkarılan eski minâre temeli"* üzerine 1905 ta'mîri sırasında, bu minâre yapılmış, fakat 1949 da bir rüzgâr sademesiyle devrilmişdi [1]. Müellif bir az aşağıda, bu temel üzerinde minâre olup olmadığı suâlini sormakdan kendini alamıyor. Hakıykaten bu temelin daha eskiden kalmış bir duvar parçası olması da muhtemeldir. Şimdiki minârenin mi'mârlık ve inşâât usûl ve an'anelerine uygun düşmeyen bir yerde bulunması, aslında minâre olup olmadığı, varsa, yeri hakkında bir araşdırmayı lüzûmlu kılıyor. Balıkesir Câmi'inde de asıldan bir minâre bulunmadığı ma'lûmumuzdur. Fekat biz bu câmi'in minâresiz olduğunu iddi'â edemeyiz. Kurşunluğa çıkan merdivenlerden, şimâl ucundakinin bir minâre başlangıcı olması 'akla geliyor. Böyle duvar üstünden başlayan minârelerden bir kaçını gördük; kitabımızın bundan sonraki kısımlarında da göreceğiz. Sol köşe ise bu devir minârelerinin i'tiyâd hâlinde kabul edilmiş yeridir.

1) Osman Bayatlı, a.e., 20. S.

Cümle kapısı geniş bir mustatîlî çerçeve ortasında, gaayet geniş ve merkezleri ayni olan on hattan meydana gelen bir kemer silmesi altındadır. Onun içinde beyaz mermerden bir o kadar hatlı ikinci bir kemer silmesi bulunmakdadır. Çizginin bile böyle israfı bizim mi'mârîmizin yabancısıdır, (628. R.). Beyaz mermerden ma'mûl ikinci silme takımı özengisi, daha yüksekde tutulduğundan, kemer boşluğu 'âdetâ bir müselles hâline düşmüşdür. Özengi hizâsında ayrıca silmeli bir lento vardır. Bunun pah şeklinde olan kısmında ters yüz bir yonca yaprağı motifi hakkedilmişdir, (629. R.).

Câmi'de bir son cemâ'at yeri yoktur; hiç bir zemânı da yapılmamışdır. Câmi'in kıblesi cenûbdan şarka doğru 32° dir ki oldukça doğrudur. Doğrusu 36° olacaktı.

K i t â b e : Câmi'in kitâbesi kapı kemeri aynasında üç köşeli kısımda olup en uzun satırı 1.50 m. dir. Yazı nefîs bir sülüsdür, (630. R.). 1 — انشأ هذا المسجد الا[1] لشريف الا[2] الجامع 2 — اللطيف سلطان السلاطين الاعظم امير الامراء العرب
3 — والبحر ناصرالغزاة والمجاهدين بايزيد خان بن مراد خان خلدالله ملكه فى تاريخ سنه احدى وثمانمائه[3]

Bu kitâbeden câmi'in 801 (1398-1399) da yapıldığı anlaşılmakdadır.

İşte, toprağa oturuşu normal, yüksekliği yerinde, geniş büyük bir eser; pencereleri nisbetli, mihrâbı, minberi hatırı sayılır derecede, sağlam ve câzib bir bünyede; hârîci cebheler kesme taşla yapılmış. Bu vasıflarıyla, san'at târîhi

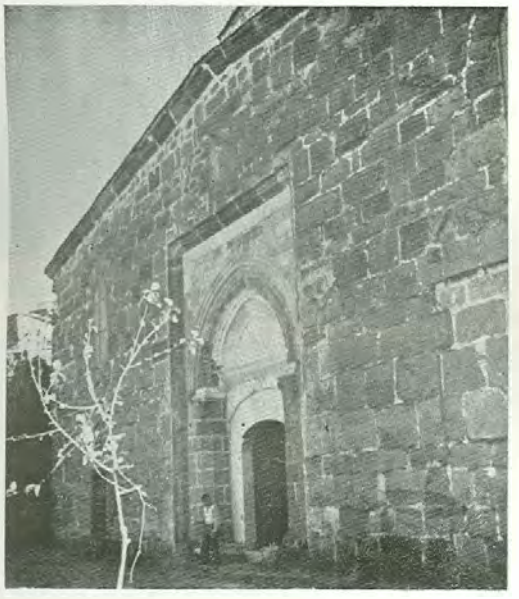

623. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i şimâl cebhesi

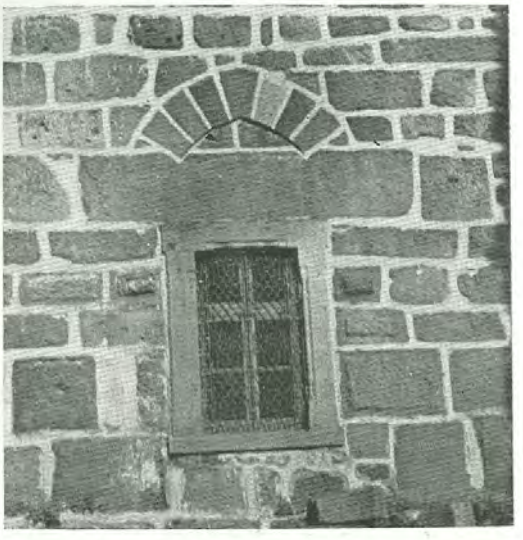

625. R. : Bergama Yıldırım Câmi'inde bir pencere

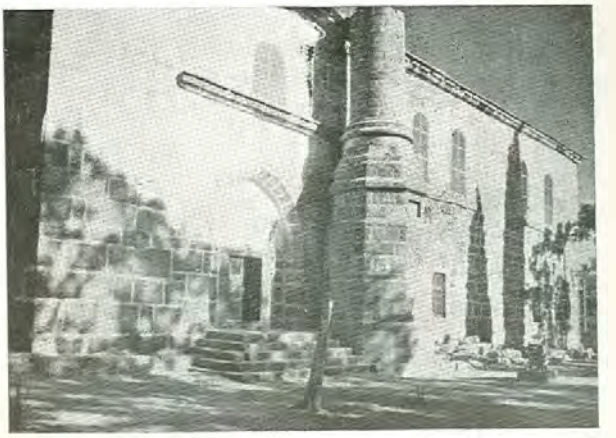

624. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i garb cebhesi

626. R : Bergama Yıldırım Câmi'i şark cebhesi

627. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i kurşunluk merdivenleri

1) Bir (ا) fazladır.

2) İki (ال) fazladır ve (و) lâzım iken konmamıştır.

3) Kitâbe Mx. Van Berchem ,a.e., 8-9 S., I. levhada neşredilmişdir.

sahasında kalem oynatanlar için, kronolojide mühim bir mevkı'ı olması lâzım gelir. Fekat, yukarıda anlattığımız gibi, yan cenahların içden karanlık ve kasvetli olması ve asıl, dışdan düz çatılı yapılması ve frontonlarla bitmesi, bu koca eseri istikbâl için verimsiz ve semeresiz kılmağa kâfi gelmişdir. Bu şekilde bir binâ ne daha evvel Orhan ve Murad Gaazî'ler devrinde yapılmış, ne de bundan sonra bir benzeri görülmüşdür. Bunu meydana getirenler her hâlde tatlı ümidlere kapılmışlardı; belki de yeni buluşlar yapmak iddi'âsında idiler. Fekat netîcede bu sahîfenin bir daha açılmamak üzere kapandığını gördüler. O gotik, daha doğrusu pseudo-gothique, kapı da bir daha eş bulamadı. Bu da gösteriyor ki yalnız inşâî madde ve 'unsurların mukaayesesiyle iktifâ eden san'at târîhi peşînen hayâtiyetsiz olmağa mahkûmdur. San'at tetkıykı, her nevi' binânın taşımak zarûretinde olduğu ifâdesini, ma'nâsını sezmeğe ve belirtmeğe mecbûrdur. Binânın rûhunu ve havasını kavramak, ona göre tenkıyd ve tahlîl etmek, bizce prensib budur. Bergama Ulu Câmi'i bu mes'ele için en belirli bir misâl ve nümûne teşkîl eder.

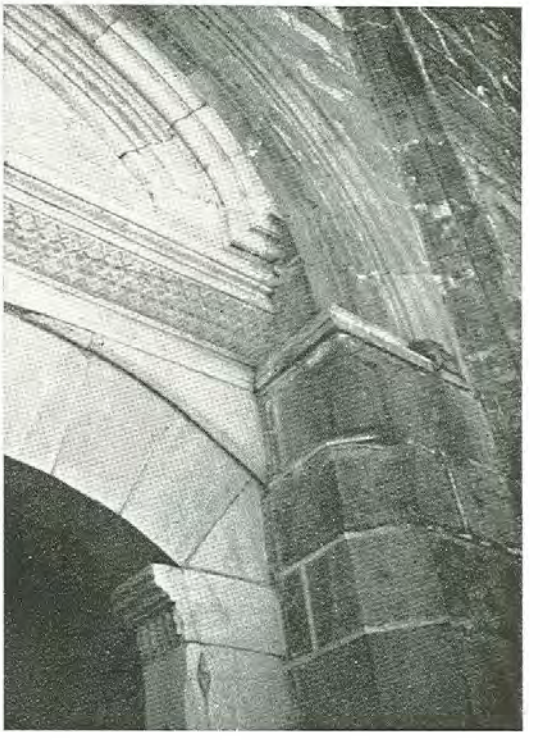

629. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i kapı tafsilâtı

628. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i kapısı

630. R. : Bergama Yıldırım Câmi'i kitâbesi

10 — Bergama'da Hamam (Debbağhâne Hamamı) :

Ulu Câmi'in hemen karşısında, Bergama Çayı'nın sağ sâhilinde olan bu hamamı, kimin yapısı olduğu şübhesiz bir sûrette sâbit olmadığı hâlde, yazıyoruz. Mahallen Yıldırım eseri olduğu söyleniyor. Halk arasındaki ismi de Debbağhâne Hamamı'dır. İnşââtı çok eski ve tezyînât XIV-XV. 'asırlara 'âiddir. Bu süslemenin ba'zısı Bursa'daki Nalıncılar Hamamı'ndakilerle yakınlık gösterir; Mudurnu Hamamı'na da benzer.

Biz de, yakında eseri kalmayacak olan bu binâyı, unutulmakdan kurtarmak için, dercediyoruz. Osman Bayatlı'nın bildirdiğine göre, hamam, 1258 (1842) de, derenin taşmasıyla yıkılmış ve bir daha yapılmamışdır [1].

Plânı alışılmış olanlardan epeyce farklıdır, (631., 632. R.). Bu resimlerde, çizgi ile gösterilen kısımları mevcûddur; taranmışlar yıkılmış olup, Schazmann'ın, 1905 senelerinde yapdığı, rölöveden nakledilmişdir [2]. Makta' ise temâmen ondan alınmışdır. Görüldüğü vechile, geniş bir soğuklukdan hemen bir serin mahalle girilir; bu kısım bir kubbe ve bir tonozla, onların şarkı da büyük bir kubbe ile örtülüdür. Bunun da şarkında ufak bir halvet vardır. Şimdi mevcûd olmayan bu halvet Schazmann'dan nakledilmişdir. Halvette pencere olmaması lâzım geldiği hâlde, bunda gösterilmişdir. Bir hatâ varsa ilk yapana 'âiddir. Bu serin yer sıcaklıktan kapı ile ayrılmamışdır; arada koca bir kemer vardır. Göbek taşı olması lâzım gelen bu sıcaklığın nihâyetinde ve şimâlde bir eyvân, şarkda ise kapı ile ayrıl-

1) Osman Bayatlı, a.e., 22. S.

2) P. Schazmann, Altertümer von Pergamon, 1923, VI. C., 30. S., 27. resim.

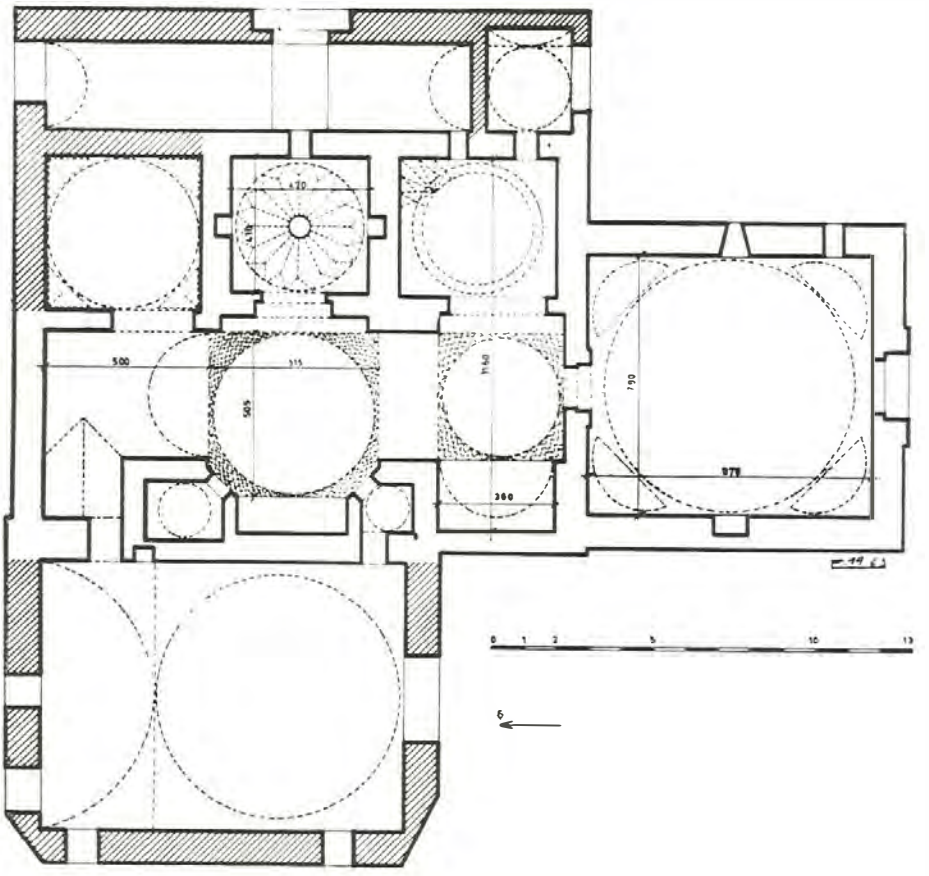

631. R. : Bergama Debbağlar Hamamı plânı

mış büyük bir halvet bulunmakdadır. Göbek taşının iki köşesinden birinde bir tek halvet, birinde de pek geniş ve kubbeli bir mahalle geçiş mevcuddur. Büyük bir kubbe ve eyvânla örtülü olan bu yer yıkılmış olduğundan, mâhiyeti anlaşılamamakdadır. Plânına göre, etrâfında yıkanacak yer bulunmadığından burasını müstakıl bir kadınlar hamamının soğukluğu olarak kabûl etmek kaabil değildir. Olsa olsa, cenûbdaki soğukluk erkekler, bu da kadınlar tarafından kullanılıp, yıkanacak kısım müşterek olur. Ya'nî iki soğukluklu bir tek hamam olabilir. Daha evvel benzeri görülmeyen bu hâl tarzına, belki, soğukluk taki istirâhat ve giyinip soyunma zemânlarının tasarruf edilmesi düşüncesiyle baş vurulmuşdur. Fekat bütün muhakememiz Schazmann'in plânının noksansız olması şartına bağlıdır. Eğer bu kubbenin etrafında halvetler var idi de plâna alınmadıysa mesele değişir ve tam bir çift hamam meydana çıkar. Yeni bir vesîka bulunursa belki vaz'iyet aydınlanır.

Osmanlıların hamamları süsledikleri ma'lûmdur; bu da o kabîldendir. Schazmann'ın yapdığı makta'da görüldüğü gibi, serin kısmın kubbesi çökmüşdür, (632. R.). Müselles-i kürevî kısmında yedi sıra, cesûrâne işlenmiş, istalaktit vardır, (634. R.). Bunun şarkındaki mahalde kubbenin istalaktitli olduğu ve çift sıra bir müsellesli kuşakla oturduğu görülmekdedir. Bu çift sıra müselles bâdemler başka bir yerde görülmemiştir, (635. R.).

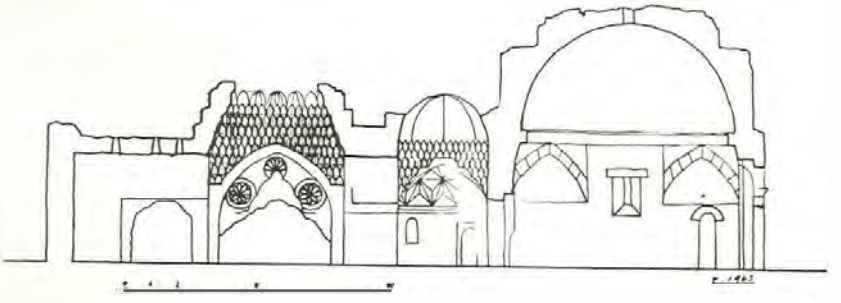

632. R. : Bergama Debbağlar Hamamı Makta'ı

633. R. : Bergama Debbağlar Hamamı, şark tarafından görünüşü

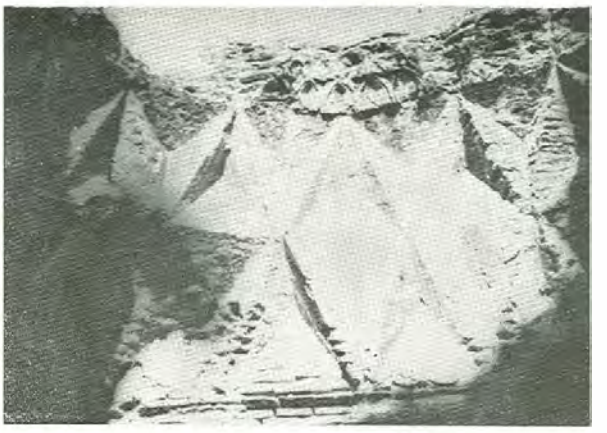

635. R. : Bergama Debbağlar Hamamı halvetinde çift bâdemli kuşak

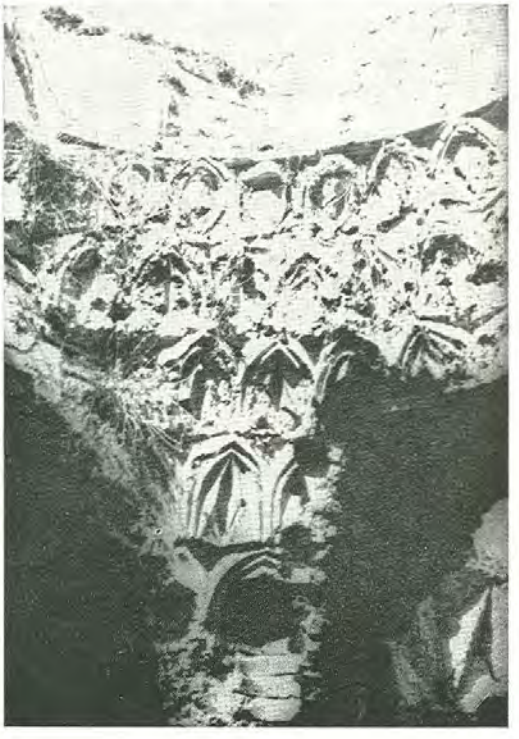

634. R. : Bergama Debbağlar Hamamı birinci ufak kubbesinin istalaktitli 'alîkaları

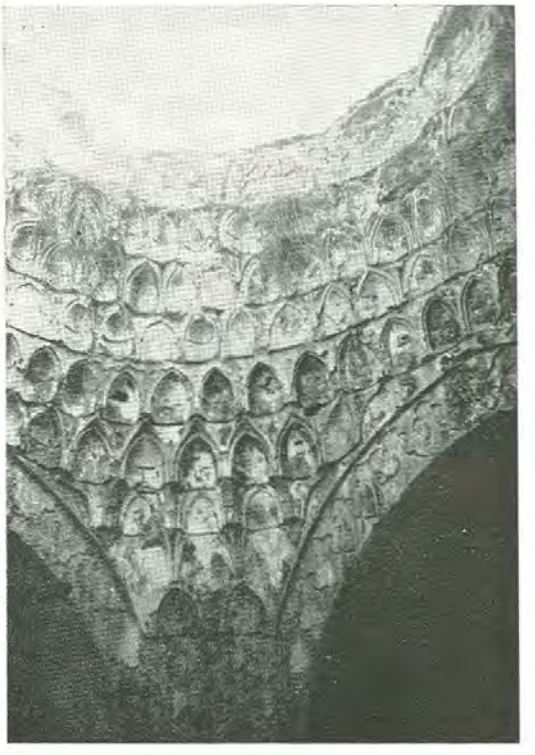

636. R. : Bergama Debbağlar Hamamı

Göbek taşı kubbesi, yarısı müselles-i kürevîlerden yukarıda olmak üzere, sekiz sıra istalaktit ve, onun üstünde, malakârî bir kabartma ile müzeyyendir, tepe yıkılmışdır, (636. R.). Kemer alınlarında malakârîler, buradan halvete geçen duvarda, on altı dilimli büyük ve çukur güller vardır, (637. R.). Bu güllerin bulunduğu duvardaki kapıdan girilen halvetin kubbesi on altı dilimlidir. İşte hamamdan kalanlar bunlardır.

637. R. : Bergama Debbağlar Hamamı

Bolu şehri Yıldırım Hân'ın i'marcılığından çok istifâde etmiş, her nevi'den te'sîslere, ilk onun zemânında, erişmişdir. Aşağıda göreceğimiz Ulu Câmi' ve ona mülhak eserlerden başka, mahallelerde dahî mescidler yapılmışdır.

11 — Bolu'da Ak Mescid:

Bolu evkaaf müdirliğindeki vakfiye ve berât defterinden anlaşıldığına göre, Yıldırım'ın Karamânî mahallesinde (Ak Mescid) nâmıyla bir vakfı olup, bunun müezzinine Bezestan kurbünde senevî 60 akçe gelirli bir han vakfedilmişdir. Bu mescid sonradan (Leylekler Câmi'i) nâmını almışdır. Mahallenin o sokağına Ak Mescid mahallesi de denirmiş. Bu mescid 1944 zelzelesinde yıkılmış, yeri 'arsa olarak kalmışdır [1].

12 — Kara Çayır Mahallesi Mescidi:

Yukarıda mevzû-ı bahs olan, Bolu evkaaf müdirliği kaydında, Yıldırım'ın ikinci bir mescidi bu Kara Çayır mahallesinde bulunmakdadır. Sonra câmi' hâline gelmiş imiş. 1944 senesinde fazla hasar gördüğünden, yıktırıldıktan sonra, mahallede teşekkül eden bir dernek vasıtasıyla, (Kara Çayır Câmi'i) unvânıyla yeniden yaptırılıp fa'âliyete geçirilmişdir [2].

13 — Bolu'da Ulu Câmi'i:

Bolu Ulu Câmi'i Yıldırım Bâyezid tarafından yaptırılmış, bir mi'mârî külliyenin merkezidir. Bu câmi' evkaaf kayıdlarında, medrese ve kütübhânesiyle berâber yazılıdır [3]. Bolu evkaaf müdirliğindeki vesîka defterinde [3] *"Merhûm Sultan Bâyezid Han-ı Gaazî nefs-i Bolu'da binâ eylediği medrese ve câmi'ine..."* Bolu'da yaptığı hamamı vakfettiği ve vazîfeleri görülmekdedir. Bunlardan, cihet-i müderris 7, talebe 5, imâm-ı câmi' 2, huffaz 3, hatîb 1, tevliyet 3, câbî 2 akçe yevmiyelidir. İkinci bir kayıtta, Yıldırım'ın, Bolu'da 30 dükkân vakfettiği ve bunlardan senede 1360 akçe gelir elde edildiği anlaşılmaktadır.

Tapu Kadastro U. M. eski kayıdlarından evkaaf kütüklerine nakledilen bir kayd-ı haakanîde, *"Hamam der nefs-i Bolu merhûm Sultan Bâyezid Hân-ı Gaazî nefs-i Bolu'da binâ eyledüği medresesine ve câmi'ine vakfeylemiş mezbûr, hamamın hâsılın müderris ve talebeye ve imama ve Çağa'da binâ olınan câmi'ine ta'yîn olınup sâbıkan hamâm-ı mezbûr otuz akçe üzerine tevzi' olınmış imiş hâliyen zikr olınan hamam yevmî yirmi üç akçeye tutulmağın yirmi üç akçe üzerinde tevzi' olındı"* [4] ma'lûmatına rastlanmaktadır.

638. R. : Bolu'da Yıldırım Câmi'i, 1900 daki resmi

Bu kayıdlardan, câmi'in vakıflarının, hamamdan ve 30 dükkândan 'ibâret olup, hamamdan Çağa'daki câmi'e de vazîfe ayrıldığı anlaşılmaktadır. Senede 1360 akçe getirebilen az îrâdlı 30 dükkânla bir tek hamamın câmi', medrese ve kütübhâneye kâfi gelmeyeceği de âşikârdır. Esâsen Yıldırım Bayezid pek çok olan hayrâtının hepsine, îcâbettiği kadar îrâd tahsîs etmeğe vakıt bulamamışdır.

Yıldırım Bâyezid'in yapdırdığı câmi' 1309 (1891-1892) târîhinde yanmış, temâmen yıktırılarak bugünkü kubbeli binâ yapılmışdır. Bolu'nun yaşlıları eski câmi' için ahşabdı diyorlar. Ahşabdan kasıt, çatılı ve tavanlı demekdir. Yaşlı bir zâtın dediğine göre, câmi' eskiden daha ufak imiş. İlk yapıdan bir iz kalmadığından bu ma'lûmatdan istifâde etmek kaabil değildir. Subasmanından 'alemine kadar bütün binâ yenidir. Şimdiki câmi'in eb'âdı, dışdan 32,5×20,10 olup 32,5 metrenin 4,5 metresi son cemâ'at yeridir. Kubbe kürevî 'alîkalara oturur. Girişde iki ayak ve

1) Bu son mahallî ma'lûmatı bildiren gazete sâhibi Vahab Tuncer Bey'e teşekkür ederiz.

2) Ev.K.K., Kastamoni esas 1/10. 203 No: defter. 819-844. S., 2795-2801. sıra.

3) Evkaaf U. Müdirliğinin 7038/84 numaralı tezkiresi.

4) Ev.K.K. Kastamoni esas 1/10.

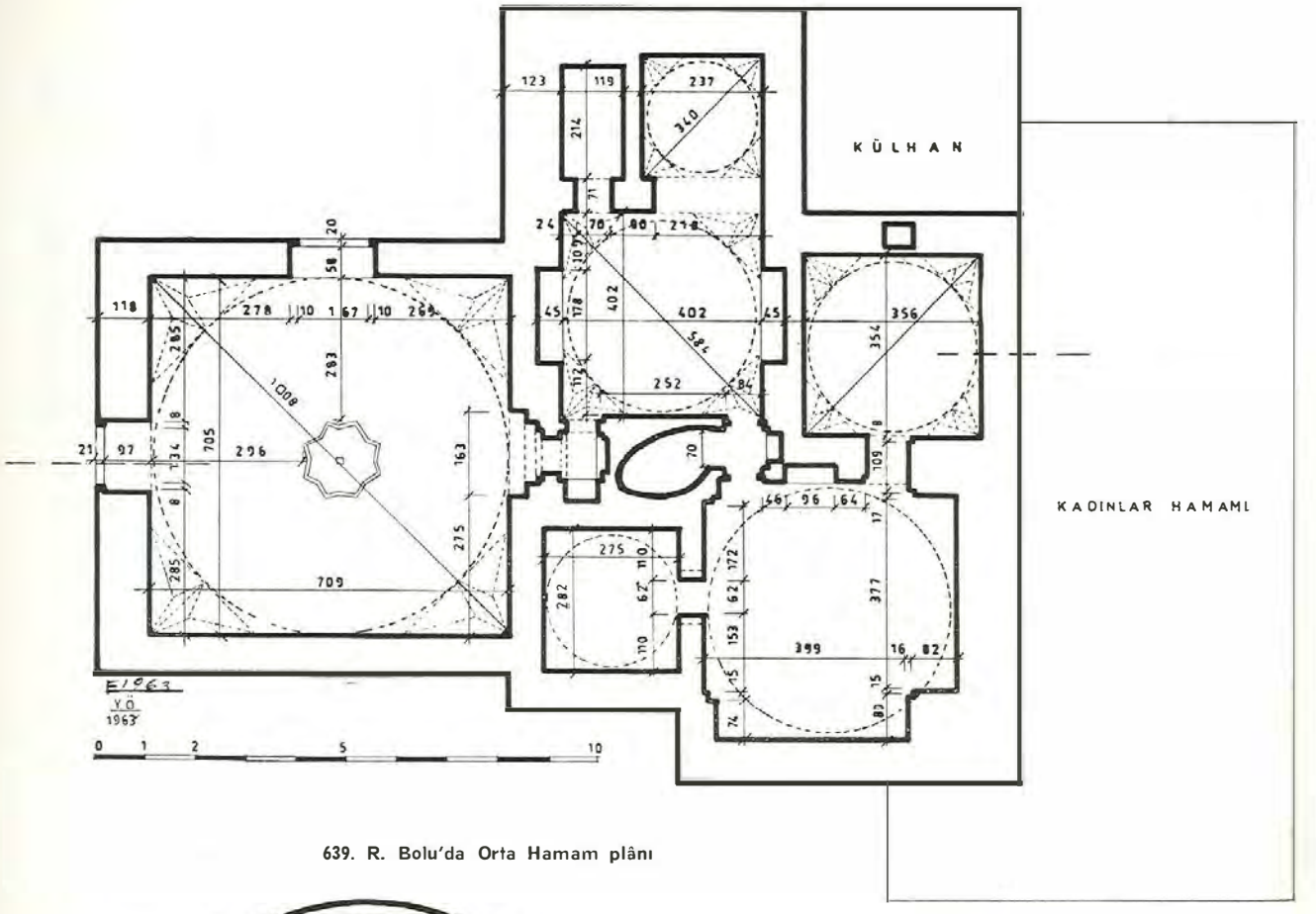

639. R. Bolu'da Orta Hamam plânı

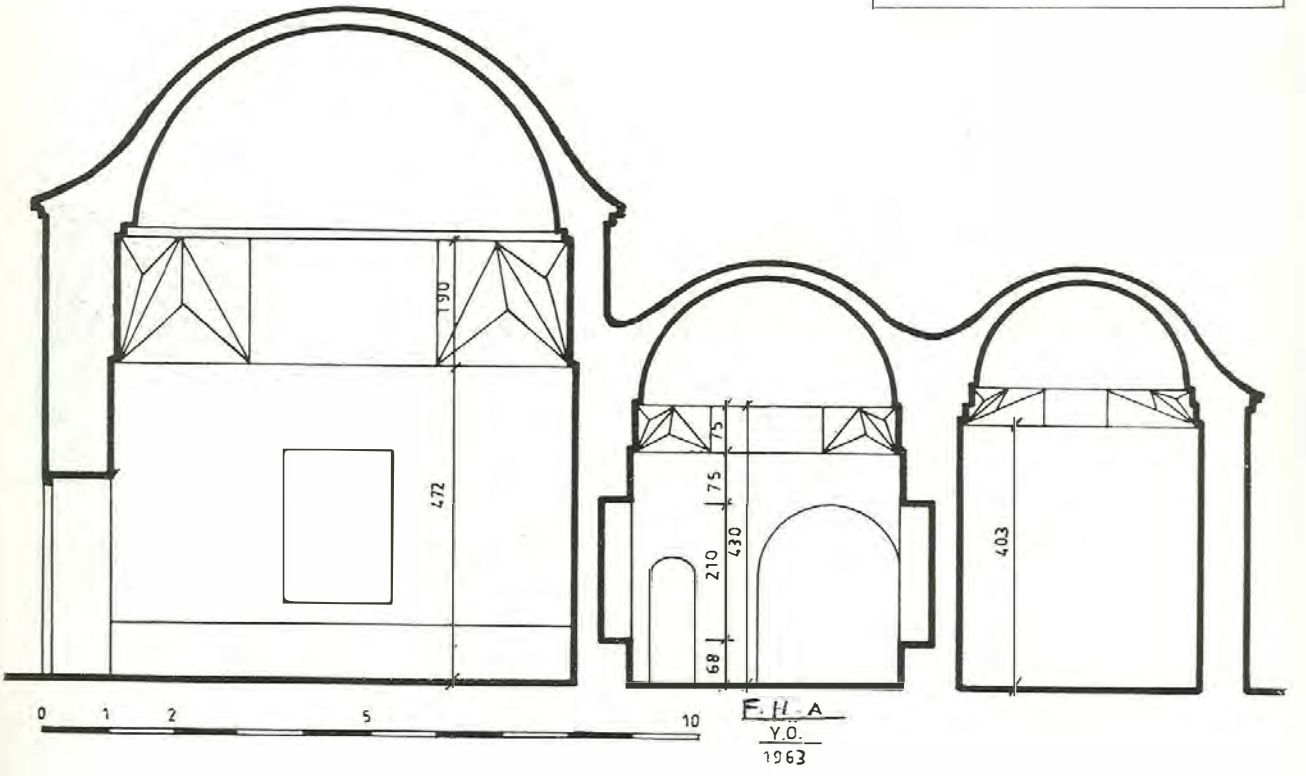

640. R. : Bolu'da Orta Hamam makta'ı

üst mahfil vardır, (638. R.)[1]. Câmi'in üç 'aded kapısı bulunmakdadır. Mihrab cenûbdan 10° şarka dönükdür. Halbuki 22° olması lâzım gelirdi. Bu câmi'in yeniden inşâ târîhi garbdaki kapısı üstünde on sekiz beyitlik uzun manzûmedir; târîh beyti: *"Hamd idub Hakkaa Emîrî söyledi târîh-i tâm -- Bâyezid Hânın yenî oldî şu ekmel câmi'î"* dir. 1899-1900 de yeni başdan yapılan câmi'in güzel bir eser olduğu resminden belli olmakdadır. 1944 zelzelesinde hasar gördükden sonra, kubbe payandaları ve köşe kuleleri kaldırılmış, taş olan kubbe kasnakları sıvanmışdır. Bu yüzden câmi'in epeyce kaybettiği âşikârdır. Biz de bu sebeble eski resmini koyduk .

1) İ.Ü.Kü. 90866-90633 No: lu albümler.

14 — Bolu'da Yıldırım Medresesi:

Yukarıda yazdığımız vesîkalardan mevcûdiyetini öğrendiğimiz medrese bugün yokdur. Yeri de bilinmemekdedir.

15 — Bolu'da Yıldırım Kitabhânesi:

Yukarıda bahsettiğimiz bir vesîkadan [1] öğrendiğimiz kitabhâne bu gün mevcûd değildir.

16 — Bolu'da Orta Hamam:

Bolu'nun ortasında, Yıldırım Meydanı'nın bir kenarında, bulunan bu çifte hamam Hüdâvendigâr'ın son saltanat senelerinde, Yıldırım tarafından yapdırılmışdır. Binâen 'aleyh o devre 'aiddir. Fekat bânînin Bolu'daki dîğer eserlerinden ayırmış olmamak için, bu fasla bırakdık.

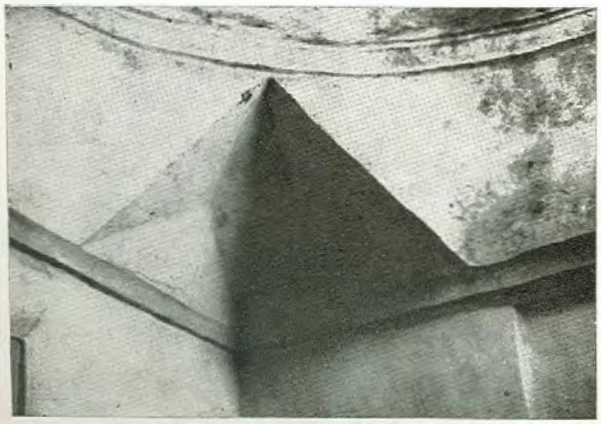

641. R. : Bolu'da Orta Hamam soğukluk kubbe köşe kasnağı

Hamam pek büyük değildir amma, cidden nefîs bir eserdir; belki Mudurnu'daki kadar müzeyyen olmasa da bir çok hamamlardan daha zengindir. (639., 460. R.) de görüleceği vechile, 7.00 m.lik bir kubbe ile örtülü soğukluk'dan dönemeçli bir yolla ılıklığa geçilmekdedir. Soğukluk kubbesi, köşelere konmuş iri bâdemlerle nazarî olarak sekize ayrılan yüksek bir kasnağa oturur, (641. R.). Lâkin sekiz köşenin kenarları bâriz şekilde belirtilmeyip sarkmalar silmeye doğru yedirilmiştir. Ilıklığa geçen kapı etrafında yedi sıra çift yaprak dizisi vardır, (642. R.). Ilıklık ve diğer kubbeler müselles köşeliklerle oturmuş olup, sekiz dılı'lı kaa'ide tebârüz ettirilmiş, fasl-ı müştereklerde çıkacak müselles-i kürevîcikler yedirilmişdir. Ilıklık ile sıcaklık arasında kapı üstünde bir pencere ve önünde oyma mermer bir parmaklık bulunmakdadır. Manzarası pek güzel olan bu üstlük pencerenin eşini hiç bir hamamda görmedik. Neye yapıldığı da sorulması lâzım bir suâldir. Biz, olsa olsa, pek sıcak olan halvete, harâreti gaaib etmeden hava vermek içindir, hükmüne vardık. Ma'alesef buhar sebebiyle fotoğrafını çekmek mümkin olamıyor. Sıcaklık da üç kısımdan 'ibâreddir. Şimâlde olan en küçüğü tepeden ziyâ alan bir petekle müzeyyendir. Sıcak hamamda çalış-

642. R. : Bolu'da Orta Hamam ılıklığa geçiş kapısı

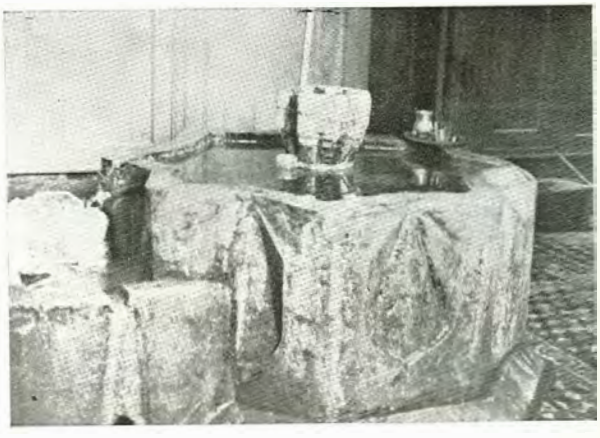

643. R. : Bolu'da Orta Hamam havuzu

mak imkânımız olmadığından ölçülerin iç kısımlarını asistanımız Yusuf Ömürlü yapmışdır.

Soğuklukda sekiz köşesinde birer iri bâdem bulunan yekpâre mermer bir havuz vardır, (643. R.). Binâ dâhilen epeyce ta'mîr görmüdür. Fekat hey'et-i asliyesini muhâfaza etmekdedir.

1) Ev.K.K., Kastamoni esas 1/10.

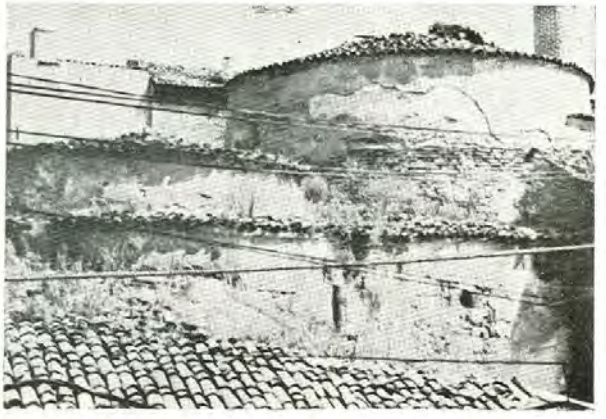

644. R. : Bolu'da Orta Hamam

645. R. : Bolu'da Orta Hamam kitâbesi

Hamam dışdan moloz taşıyla yapılmışdır. Kubbe kasnakları yuvarlakdır ve kiremid ile örtülebilmek için sonradan bir mikdar yükseltilmişdir, (644. R.). Resimlerde bu ikinci kasnak nazar-ı i'tîbâre alınmayıp eski hâli çizilmişdir. Hamam, her tarafından, binâlarla çevrilmişdir. Kadınlar kısmını ölçmek tabî'î mümkin olmamışdır. Kitâbe : Soğukluğun şimdi çukurda kalan kapısının üstünde olup iki satır üzerine Arabcadır. Taş 1944 zelzelesinde düşüp kırılmış, ortasındaki parçalar kaybolmuş, iki baştakiler birbirine yanaştırılarak yerine konmuşdur. Bu küçümsenmeyecek himmet sâyesinde, hiç değilse bütün bütün yok olmakdan kurtulmuşdur, (645. R.). Kitâbenin aslı Muhterem Zekâî Konrapa tarafından verilmiş bulunmaktadır [1].

1 — قد امر بعمارة هذا الحمام الرفيع والبناء المنيع الامير الكبير السلطان بن السلطان المؤيد من الرحمان

2 — چلبی بایزید ابن مراد ابن اورخان زاده الله فی الاقبال فبنی فی العام الحادی والتسعین وسبعمائه بارك الله لصاحبه [2]

Bu kitâbenin birinci satırda (والبنا) dan (المؤيد من) e, ikinci de (زاده الله) dan (بارك الله) kelimesine kadar olan kısmı, şimdi, noksandır.

646. R. : Bolu'da Orta Hamam, mi'mârının imzası

Kitâbeye nazaran, 791 (1389) da bu hamam (Çelebi Bâyezid) tarafından, babası hayatda iken yapılmışdır. Bununla berâber Sultan 'unvânı da vardır. Halbuki bundan yedi sene evvel yine onun tarafından inşâ edilen Mudurnu Hamamı'nda, Çelebilik hiç kaale alınmadan, doğrudan doğruya sâde sultan olarak yazılmışdır. Her hâlde bir ihtâra ma'rûz kalınmış olmalı ki, bu sefer Çelebi Bâyezid olarak tasrîh edilmiştir.

Bu hamamın mi'mârı da Mudurnu'yu yapan Ömer bin İbrahim olup imzâsı kapının kilit taşındadır, (646. R.). Bu zat muktedir bir insandır ve mütemâdiyen yeni şekiller bulmuşdur. Eserleri kudretinin şâhididir. Unutmamalı ki, Edirne Eski Câmi'inin de inşâsında büyük hissesi vardır.

BURSA ESERLERİ

Bursa şehrinin kurucusu, şübhesiz ki, Orhan Gaazî dir. Onun zemânındaki eserler Kal'e içinde, Aşağı Hisar'da toplanmış ve asıl şehir de burada inkişaf göstermişdir. Kal'e içinde câmi' ve hamamlar, yeni şehirde ise, câmi', han ve müsafirhâneler dâhil, her nevi' binâ yapılmış. Bursa için istikbâldeki genişleme sâhası belli olmaya başlamışdır. Hüdâvendigâr Devri'nde Kal'e'nin, Murâdiye tarafına doğru, garbında, Pınar Başı ve yukarılarında ve cenûb-i şarkıysinde mahallelerin teşekkül eylediği görülmekdedir. Yine de aşağı şehir, en çok i'mâra sahne olan sâhadır.

Yıldırım Devri'nde Bursa'da pek çok binâ yapılmış, artık şehir tam ma'nâsıyla gelişmişdir; Hisar daha evvel yapılmış olan binâlarla temâmen dolduğu için Yıldırım devrinde bir şey yapılmasına ihtiyac kalmamışdır; buna mukaabil Ulu Câmi'den tâ Molla Fenârî'ye kadar olan sâha, aşağı şehrin ticâret mıntakaları, At Pazarı tarafı, her nevi' binâ ile süslenmiştir. Yıldırım, şehrin en büyük câmi'ini inşâ eylemiş, ayrıca tam teşkîlâtlı bir manzûme kurmuşdur. Ancak bu güzel manzûmenin yerinin seçilmesinde isâbet edildiği iddi'a edilemez. Şehrin uzak ve çukur bir

1) Bolu Livâsı sâlnâmesi (kabında Bolu vilâyeti), 1337-1338, 288. S.

2) Bu kitâbe, Mudurnu hamamıyla mukaayese zımnında, şu yazımızla berâber neşrolunmuşdur: Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid manzûmesi ve Taş Vakfiyesi, V. Vakıflar Dergisi.

yerinde, bir tepeciğin çevresinde, yapılan bu manzûmenin etrâfı, hiç bir zemân halkla tam dolmamışdır. Orhan Gaazî'nin Kal'e'den dışarıya çıkmak için gösterdiği istikaametve ta'yîn ettiği yer mükemmel neticeler verdiği halde, Hüdâvendigâr'ın Çekirge'de, Yıldırım'ın şehrin şark ucunda, büyük tesîslerini kurdukları semtler umulan mertebelere ulaşmakdan çok uzak kalmışdır. Bununla berâber, Yıldırım Bâyezid Devri Bursa için bir i'mâr devresi olmuşdur. Bursa'da ağızdan ağıza dolaşan bir rivâyet vardır; derler ki, Yıldırım Bâyezid'in Ya'kub Çelebi'yi şehîd etmesini Bursa affetmemiş, Yıldırım uzun müddet Bursa'da huzursuz kalmışdır. Bunu şehre unutturmak ve kendini sevdirmek için bu i'mârâtı ve, bu arada, Bedestanı yapmışdır.

a — B u r s a C â m i ' l e r i :

17 — A l i P a ş a C â m i ' i :

'Aynı isimdeki semtte ve caddede kâin olup Çandarlı Halil Hayrüddin Paşa'nın oğlu, Yıldırım'ın vezîri 'Ali Paşa tarafından yaptırılmışdır. Kanadlı bir câmi'dir ve bu nev'in orta boyundandır, (647. R.). 'Ali Paşa'nın vakfiyesi selh-i zilhicce 796 (Teşrîn-i Evvel 1394) târîhli olduğundan, câmi' daha evvel yapılmış olmalıdır [1].

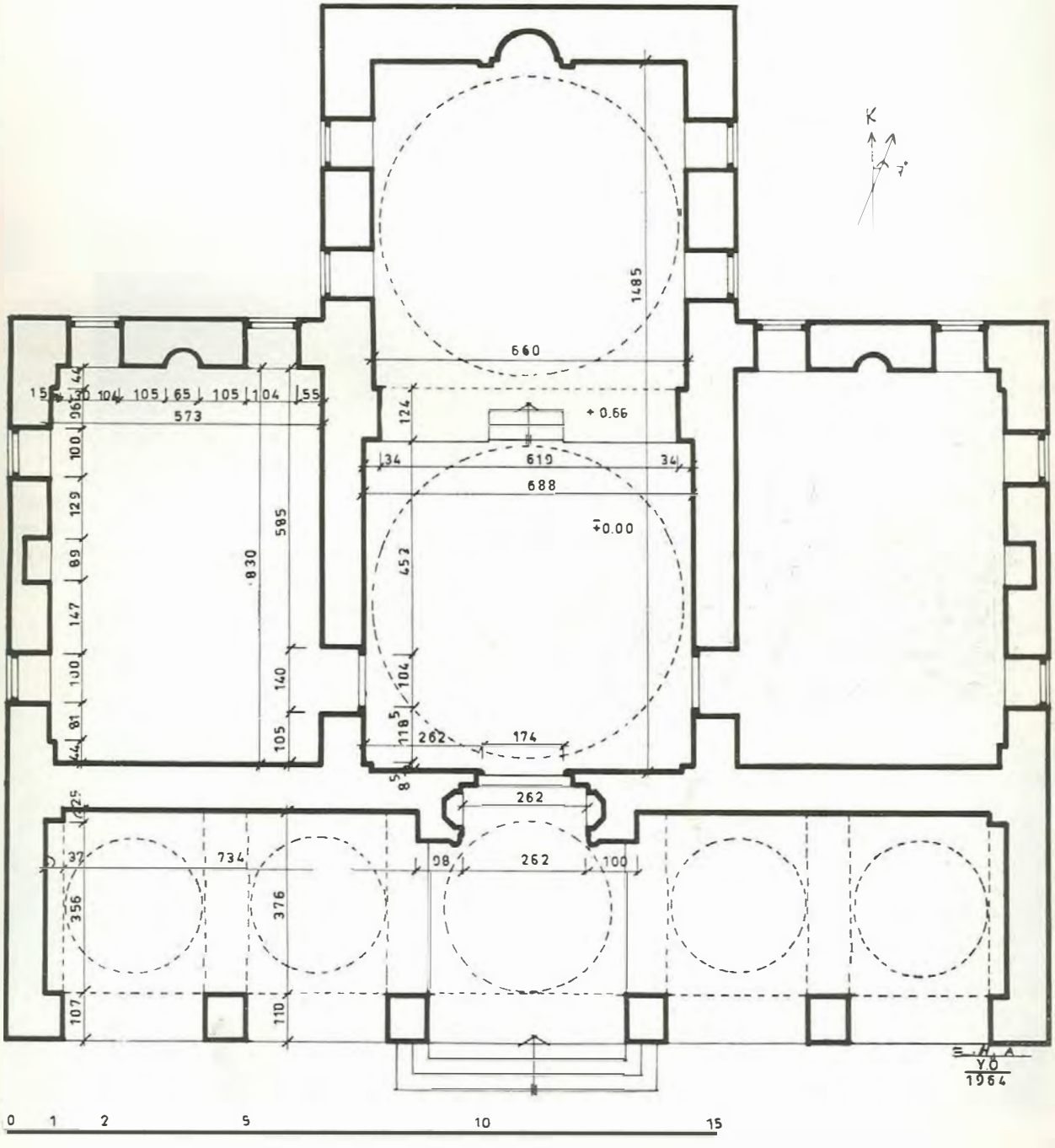

647. R. : Bursa 'Ali Paşa Câmi'i plânı

1) B.K.S., 3. C., (Vakfiye defteri) 2. S.

Beş kemerli revâkı yığma ayaklara oturmakdadır; yanlar kapalıdır. Kemerler dâirevî ise de, 1271 zelzelesinde bu câmi'in pek büyük hasar görmesi üzerine, yapılan esaslı ta'mîratta, bu hâli almış olması muhtemeldir.

Zengin istalaktitli kapının iki yanında istalaktitli höcreler vardır. Kapının yaşmağı on bir, höcreninki beş sıradır. Zemînin yükseltildiği höcrenin gömülmüş olmasından anlaşılıyor, (648. R.); 'umûmiyetle bunların tabanının bir 50 sm. kadar yerden yüksek olduğu ma'lûmdur.

Kapıdan aşağı yukarı 7.0 m. lik bir kubbe altına ve oradan zemîni 66 sm. daha yüksek ikinci kubbeye geçilir. Bu kubbeler bugün yıkıkdır ve yerlerinde tavan vardır. Bu sebeble, kubbe mesnedleri açık olarak görülemiyor. Yalnız her ikisinin zemîninin bir az yükseltilmiş olduğu muhakkaktır. Şimdi câmi'de namaz kılınan kısım bu iki kubbe altıdır. Bu kısımda bir husûsîyet kalmamışdır. Yalnız ayakda istalaktitli bir kemer yasdığı hâlâ mevcûddur. (649. R.). Resimde yasdıktan sonraki şaakuulî kısım, eski kemer yontularak elde edilmişdir.

Kanadlar temâmen yıkılmışdır. Garbdakinde, zelzele netîcesinde duvar yürümüş, birbirinin içine girmişdir. Yalnız şarkdaki bir az ölçülebiliyor. Kanadların dışarıdan girişi olmayıp birer kapı ile birinci kubbeden geçiş vardır. Her birinde dört pencere, bir höcre ve bir ocak bulunmakdadır, (650. R.). Cenahlar dâirevî tonozlarla örtülüdür. Yanlarda binânın inşââtının üç sıra tuğla bir moloz taşıyla olduğu görülmekdedir. (651. R.) revâkın resmidir. Câmi'in medhalinin yanında 'Ali Paşa'nın makam kabri vardır. Evvelce bildirdiğimiz üzre, kendisi İznik'de babasının yanında yatmakdadır. Esâsen bu makam kabrinin taşında 703 gibi pek yanlış bir rakam bulunmaktadır.

Bu câmi'in önünde, 'Ali Paşa Çınarı denilen, Bursa'nın en büyük ağacı bulunmakda idi [1]. Ma'alesef son senelerde kestirilmişdir; büyük, affedilmez, cinâyet mertebesinde bir hatâ.

648. R. : Bursa 'Ali Paşa Câmi'i kapısı

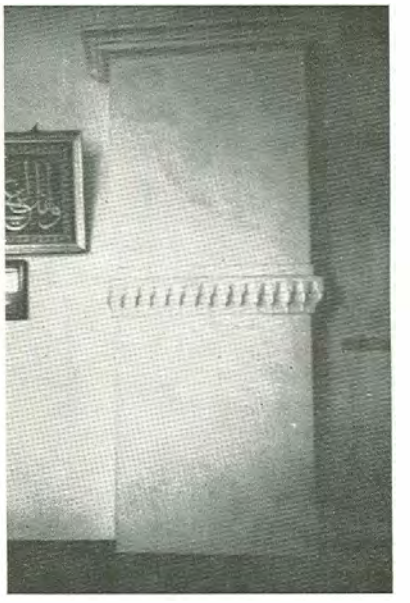

649. R. : Bursa 'Ali Paşa Câmi'i kemer yastığı

650. R. : Bursa 'Ali Paşa Câmi'i yan tarafları

651. R. : Bursa 'Ali Paşa Câmi'i

1) Kâzım, a.e., 79. S.

Bu câmi' zelzeleden son derece müteessir olmuş bir hâl dedir. Duvarlar yürümüş, gidip başka taraflara yerleşmişdir. Mihrâb tarafı dehşetli bir eğrilik göstermekdedir. Fekat son cemâ'at ve garbdaki kanad bundan da fazladır. Son cemâ'atin garb tarafı şark cihetinden 60-70 sm. daha geniştir. Garb cihetindeki kanadın bir duvarının yarısı dîğer yarısının arkasına geçmişdir. Bu eğrilikleri nazar-ı i'tibâre almayıp resmimizi normal vaz'ıyete göre çizdik [1].

Câmi'in asıl minâresi yokdur. Cenahlardan birinin iç köşesine yapılan minâre pek yenidir.

Garbda bulunan medrese ve 'imâretin yerinde şimdi evler vardır.

18 — Demir Taş Câmi'i:

Gemlik Caddesi'nin şarkında, 'aynı namdaki semtte mühim bir manzûmenin câmi'idir. Asıl binâ, önü revâklı, bir kanadlı câmi'dir ve örneği çok gürüldüğünden üstünde belki fazla durulmazdı. Fekat bir minâresi vardır ki câmi'in de şöhret kazanmasına vesîle olmuşdur. Câmi'in bânisi Yıldırım'ın ümerâsından meşhur Kara Timurtaş Paşa'dır. Umur, Mahmud, 'Ali, Oruc Beyler isminde dört behâdır oğlu vardır. Kâzım Baykal Bey kısaca câmi'i anlatıp minârenin ayaklarında çini bakiyyesi olduğunu yazar [2]. Şeyh Şemsüddin Ulusoy Efendi, gayr-ı matbû' eserinde, (32. sıra), 792 de inşâ edildiğini yazmakla iktifâ etmişdir.

Kâmil Kepecioğlu, gayr-ı matbû Bursa Câmi'leri eserinde, (65. sıra) Demirtaş oğlu Ali Bey'in binâyı 792 de yaptırdığını bildirir. Fekat baba bir hayrat yapmamış iken, oğlunun inşâ etmesi pek 'akla yakın gelmez. Bâhusûs Timurtaş zâdelerin en büyüğü Umur Bey, eserlerini bu târihden 60 kusûr sene sonra yapdırmıştır. Onun için biz yine Timur Taş Paşa'nın eseri olduğuna kaani'iz. Yaplıma târîhi için bir şey söylenemez; ancak Yıldırım Devri'nde olduğu muhakkak gibidir. Bu vakıf hakkında bir çok kadı sicilleri bulunmakdadır.

1 — 12 Zilka'de 896 Salı (filhakîka 25 Teşrin-i Sânî 1491 salıya rastlıyor) târîhinde (Timurtaş 'İmâreti evkaafının mütevellîsi Ali Çelebi bin Mahmud Çelebi meclis-i şer'de sâbıkaa mütevellî Mevlânâ Hasan Çelebi bin-i merhûm Molla Yegân'ın hisab gördüğünü ifâde ediyor [3].

2 — 9 Şevval 917 (30 Kânun-ı Evvel 1511 Salı) târîhli bir Divân-ı Hümâyûn hükmünde *"Seyyid Pîr Mehmed nâm pîr Dergâh-ı Mu'allâma gelüp 'arz-ı hâl idüp mahrûse-i Bursa Timurtaş zâviyesinün meşîhati bilâ sebeb bizden alınub Timurtaş mescidünün imamı Sa'düddin nâm kimesneye virilmiş Mezkûr Sâdüddin ağniyâdandur ve hem elinde imâmet ve cüz'ühânlık ve nice cihet vardır ve zâviye aş ve etmeği vardır Ben fakıyrım cihet-i meşîhattan gayrı elimde cihet yoğ idi deyû bildirdi Eyle olsa buyurdım ki bu husûsı göresiz ve mezkûr Sadüddin ağniyâdan olub elinde müte'addid ciheti varsa bildiresiz."* [4] denilmekdedir.

3 —26 Safer 940 (23 Temmuz 1538) târîhli bir kadı hükmü ise şöyledir: *"Merhûm Gaazî Timurtaş tâbeserah evkaafından mescid-i münîf ve menzil-i imam ve menzil-i müezzîn ve türbe ve matbah hâliya ta'mîre muhtac olmağın sene hamsîn ve erba'în ve tis'emie Saferi gurresinden rakabe olunub zikr olunan mevâzı'ın ta'mîrine mübâşeret olındı ve bu vesîka ber maraziyye evkaaf-ı mezbûrenin bilfi'il nâib-i münâb-ı mütevellîsi olan Muslihüddîn ve kâtibi olan Abdurrahman Çelebi bin ül-merhûm Şîrmerd nâm kimesneler talebiyle ketb olınup ..."* [5].

Bu üç vesîkadan vakfın işleyişi, ta'yînlere edilen müdâheleler, dîvânın kararları tashîhi ve ta'mîrler görülmekdedir.

4 — Bir sicilde vakfın 'alâkadarları şöyle sayılmakdadır: (Mevlâna Şemsüddîn Efendi mütevellî, Mehmed bin Haydar Kaymakam, Fahrünnisâ Fatma Hâtûn mütevelliye, Fethullah şeyh-i zâviye, 'Alâüddin Kâtib, Hacı Mehmed vekilharc ve, hâsıl 30709, mâziyeden 15811 mahsûl, ayrıca 1896 odalar, 1020 zemîn-i Hân-ı Cedîd der kurb-i Kapân-ı Meyve, 360 Sabunhâne der kurb-i Kapân-Meyve sebt-i defter edilmiştir [6].

5 — Ma'bedin, evvelce mescid iken câmi'e tahvîl edildiğini şu vesîkadan öğrenmekdeyiz:

"Mahrûse-i Bursa'da Timurtaş Mescidi mahrûse-i mezbûrenin bir tarafında olup mahalle-i mezbûreye karîb mevki'de câmi' olmamağın eyyâm-ı şitâda ve ba'zı ezmânda küllî muzâyaka olup ba'zı zu'afâ ve pîrler cum'a sevâbından mahrûm olurlar deyû 'udûl-i müslimînden nice kimseler haber virüb ve evlâd-ı vâkıfdan kimesne olmamağın eshâb-ı hayrâtdan Derviş Çelebi nâm kimesne kendü evkaafından cemî' mühimmâtını görüb zikrolunan mescid câmi' olmak bâbında izn-i şerîf recâ eylemeğin vâkı'-ı hâl arzolındı 10 Rebî'ul-Evvel 981" [7] (10 Temmuz 1573). Bu târîhde minber konup, pâdişahdan cum'a namâzı kılınmak izni alındığına göre, birbuçuk 'asırdan fazla mescid olarak vazîfe gören mâbed, XVI. 'asrın son çeyreğinde câmi' hüviyetini almış bulunmakdadır.

1) Bu câmi' için bakınız: Gabriel, a.e., 1 37. S. Hiç bir resim ve plân konmamşıtır. Mihrab üstü örtüsüne tonozdur denmesi, iyi fark edilememesindendir.
2) Kâzım, a.e., 79. S.
3) B.K.S., 8. C., 208. S.
4) B.K.S. 23. C., 58. S.
5) B.K.S., 45. C., 69. S.
6) B.K.S., 75. C., 75. S.
7) B.K.S., 119. C., 18. S.

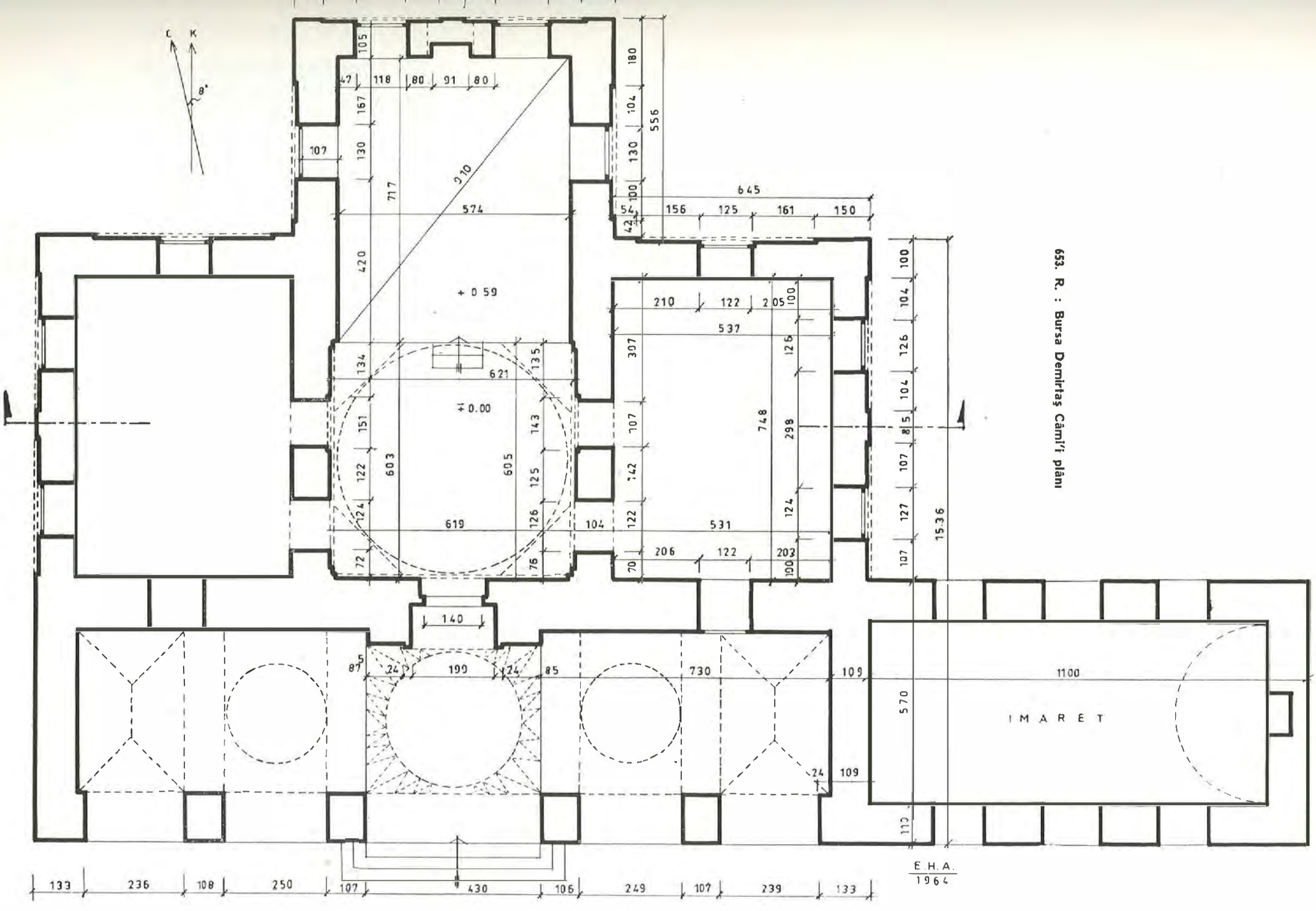

653. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i planı

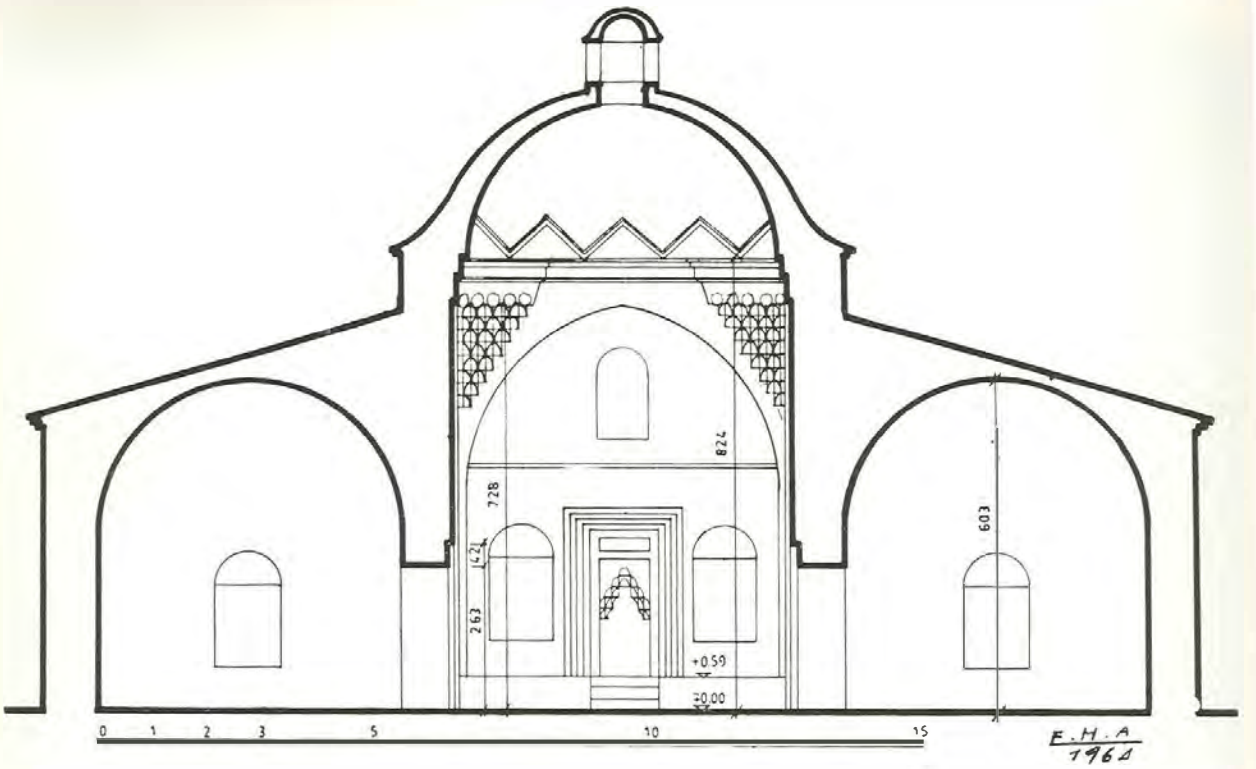

654. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i makta'ı

6 — Timurtaş Paşa'nın dört oğlu 'Umur, Mahmud, 'Ali ve Oruc Beylerin evkaafiyle babalarının evkaafının ba'zen 'âdeta mezc olunarak idâre edildiği, şu aşağıdaki vesîkadan anlaşılıyor: *"Bursa'da Umur Bey'in ve Mahmud Bey'in ve 'Ali Bey'in ve Oruc Bey'in ebnâ-i Timurtaş Paşa'nın Bursa'da kâin Umur Bey Câmi'i ve Timurtaş Câmi'i ve Tuz Hanı ve Eski Yeni Han ve Hisar'da mekteb müddet-i vâfireden beru ta'mîr olınmadığından.... Mütevellî Haseki Mehmed Bey'in ma'rifetiyle ta'mîri..."* [1] kararı verilerek Umur Bey Câmi'i ve Tuz Hanı ve mekteb ta'mîrinden başka Timurtaş Câmi'inin minâre ve sakfına 20000 kiremid koymaya 4460 akçe sarfedilmişdir.

Câmi'in revâkının yanları kapalı olup, ayakları yığma kesme taşdır. Ortadaki kemer bâriz şekilde yanlardan büyükdür. Bu revâk zelzeleden yıkılmış iken 1963 senesinde Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından mükemmel bir şekilde ta'mîr edildiğini inşâât esnâsında ta'kıyb ettik, (653., 654., 655. R.). Yalnız iki uca yapılan tûlânî takozlar temâmen lüzumsuzdur. Bunlar Orhan Câmi'ini taklîden buraya konmuşdur. Esas kapı epeyce sıvanmış ve istalaktitleri silik bir hâle getirilmişdir. Fekat hatlar bârizdir, (658. b. R.).

Orta merkezî kubbe 6,00 metrelik olup, müstevî köşeliklerle kemerlere ve duvarlara oturur. Bu köşeliklerle elde edilen sekiz dılı'lı kaa'idenin üstüne, genişce bir silme çekilerek, kubbenin fasl-ı müştereklerde aşağıya sarkması gizlenmişdir. Bu 'ameliye, her dılı'da iki 'aded müselles dilimle daha da gözden saklanmışdır, (656., 657. R.).

655. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i

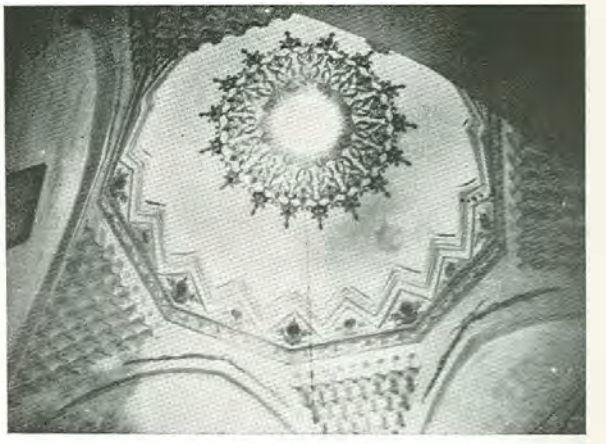

656. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i kubbesi

1) B.K.S., 1210 sene, 15. S.

Bu kubbe altından sağa sola birer kapı ve pencere vardır. Mihrâbın bulunduğu ikinci kısım, bir tûlânî tonozla örtülüdür. Bu bölümde dört pencere bulunmakdadır. Mihrâb yassı höcreli olup, yaşmağın iki yanında beş sıra çift istalaktit bulunmakta, mihrâbın etrafında silmeleri yaprakla müzeyyen bir çerçeve dolaşmaktadır. Onun altında ve yaşmağın üstünde وقع الى الله تعالى المساجد قال النبى عليه‌السلام احب البقاع الى الله تعالى المساجد yazısı bulunmakda, ayrıca bunun, قال النبى den sonrası, üç tarafda dolaşmakdadır, (658. a. R.). Mihrâb sonradan boyanmışdır. Bu kısımdaki pencereler hafîf bir çökertme içindedir; kapaklar eski olup yekpâre meşedendir. Cenâhların kubbe altına ve bir dânesinin revâka kapıları vardır. Ancak revâk altında kinin sonradan açılmış olması muhtemeldir. Buralarda üç pencere açılmışdır. Şark kanadının dış duvarı, revâkla berâber yıkılmışdı. Son ta'mîrde yeniden yapıldı. Kanadlar tonozla örtülüdür ve başka bir husûsiyeti yokdur. Bu binâda yalnız mihrâb üstünde bir tek üstlük pencere vardır; başka yokdur.

Kanadlar üç sıra tuğla bir sıra köfeki taşıyla yapılmışdır. Orta tonoz iki, yan tonozlar tek sath-ı mâilli çatı ile örtülüdür. Ortadaki, bir kalkanla nihâyetlenir. Bizim binâlarımızda göze hoş gelmeyen bir aksak bitiş teşkîl eden bu 'unsur Yıldırım Devri'nde kullanılmışdır, (659., 660. R.). Cebheler kör kemerlerle süslenmişdir; yukarıki resimlerde görülmektedir. Pencereler sövesiz olup, parmaklıklar tahta kasalara geçirilmişdir. Pencerelerin aynasında güzel tuğla tezyînât bulunmakdadır. Bunlardan ba'zısı altı, (659. R.), ba'zısı sekiz köşe (662. R.), ba'zısı da örmedir, (663. R.). Saçaklar üç sıra destere dişi tuğla ile zengince yapılmışdır, (659. a. R.). Kubbe kasnağında cenûba doğru olan pencere, pek sonraları delinmiş olduğundan, resimde gösterilmemişdir.

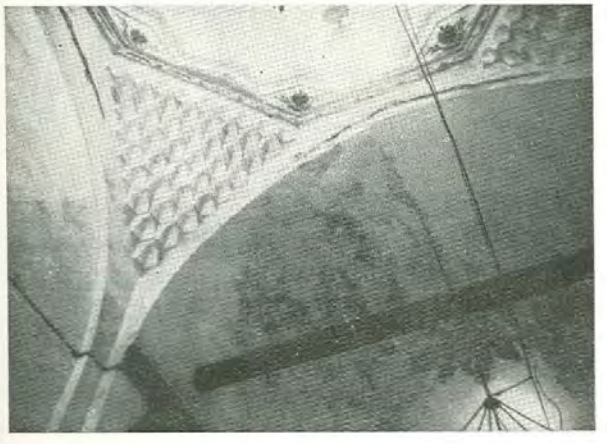

657. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i köşeliklerdeki petekler

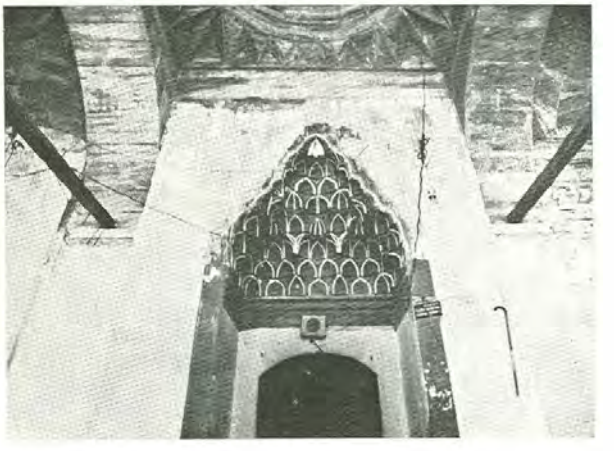

658. b. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i kapısı istalaktitleri

658. a. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i mihrâbı

659. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i cenûb tarafı

Câmi'in mihrâbı cenûbdan 8° garba doğrudur. Bursa'da kıble 29° şarka dönük olduğundan, 37° bir kıble hatâsı var demekdir.

Câmi'in, benzeri olmayan, bir parçası minâresidir. Kemerlerle birbirine bağlı olan altı tuğla ayak üstüne oturtulan bu minârenin altı şadırvandır. İlk basamakların ahşab olması mecbûrîdir. Esasen ancak bu sûretle şadırvanın

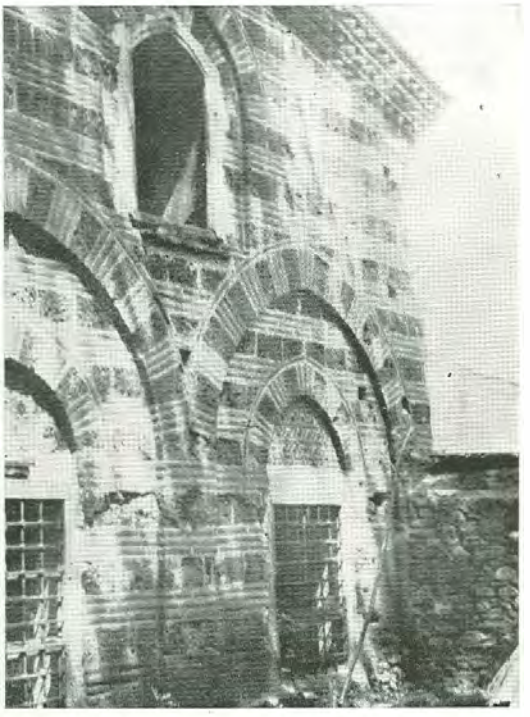

660. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i cenûb tarafı

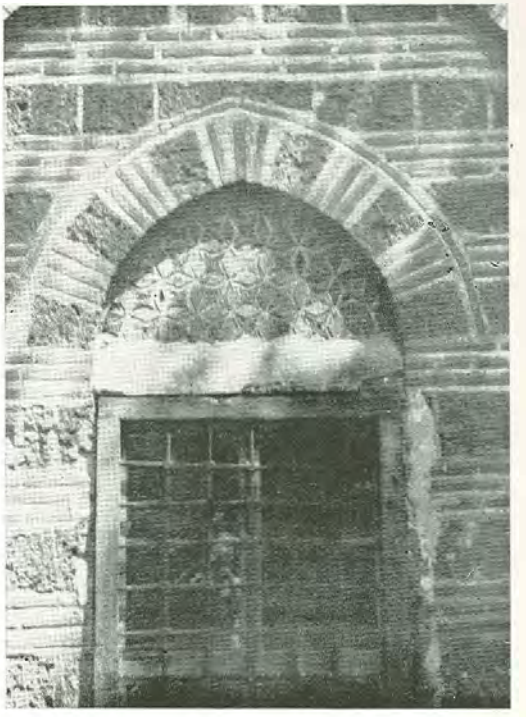

662. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i pencere tezyinâtı

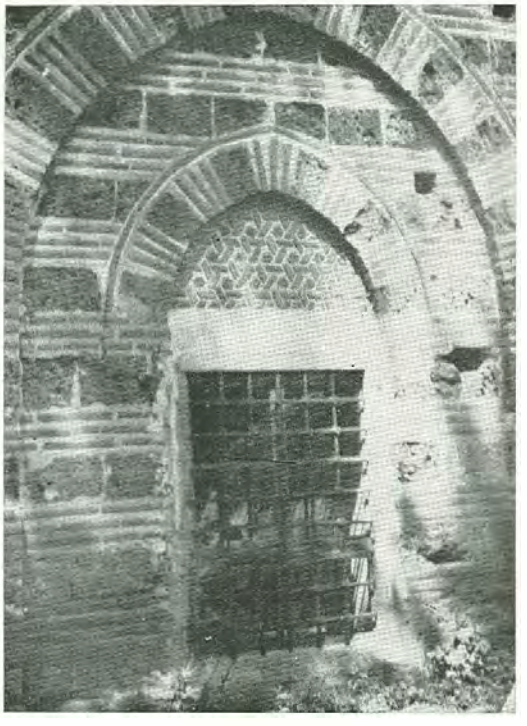

663. R. : Demirtaş Câmi'i pencere tezyinâtı

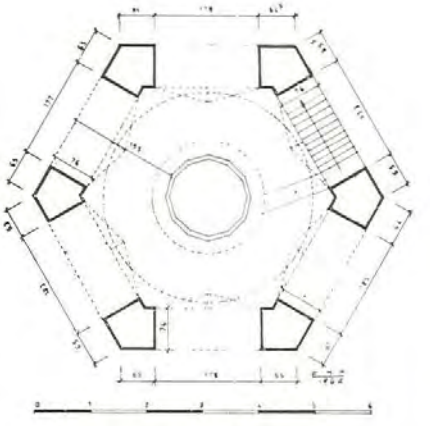

664. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i minâre planı

üst seviyesine çıkılabilir. Takrîben 80 sene evvel, ya'nî 1300 (1882) deki bir resmi de böyledir, (665. R.)[1]. Gövde tuğla olup, ters yüz bir su dalgası gibi işlenmişdir, (666. R.). Arada düz kuşaklar da vardır. Minârenin tuğla işçiliği tam ma'nâsıyla devrini nörneğidir. Ba'zı çatlaklar olduğundan minâre yıkılıp yeniden yapılacakdır [2]. Ahşab merdivenle çıkılan 3,28, demir ve kârgir kısım 4,00 dir ki, alt kaa'ide cem'an 7,28 m. olur. Sonra asıl minâre başlar.

'İmâret Câmi'in garb köşesinde 11 m. boyunda 6 m. genişliğinde, üstü tonozlu bir binâdır. Bu gün tonoz temâmen yıkılmış, duvarların ucu kalmışdır.

Kabir: Bânî Timurtaş Paşa'nın kabri tam 'imâret binâsının önünde ve kanadın garb tarafındadır. Baş ve ayak taşlarının iki yüzü de yazılıdır; taşlar 123×59 eb'âdındadır.

1) İ.Ü.Kü., 90448 No:lu albüm.

2) Demirtaş Câmi'inin a) mikyası konmamış, belki de sâdece kroki olarak yapılmış nisbetsiz bir resmi (Bedri Kökten), Kâzım, a.e., 111. S. dadır. b) Gabriel, a.e., 139. S., 77-79, res. 78. lev. Plânın Bedri Bey'in krokisinden nakledildiği zannındayız. Çünki 'aynı nisbetsizlik iki'sinde müşterekdir.

665. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i minâresinin eski bir resmi İ. Ü. Kü. (90448. albüm)

666. R. : Bursa Demirtaş Câmi'i minaresi

Baş taşı dış yüzü: (667. R.)

1 — قال النبي عليه 2 — السلام الدنيا 3 — اولها بكاء واو 4 — سطها عناء و 5 — آخرها فناء

Baş taşı iç yüzü: (668. R.)

1 — والآخرة اولها 2 — بقاء واو سطها 3 — عناء و آخرها 4 — لقاء صدق 5 — نبي المختار

Ayak taşı dış yüzü: (669. R.)

1 — هذا قبر المرحوم 2 — السعيد الشهيد 3 — ملك الامرا تمورتاش 4 — بن علي بك

Ayak taşı iç yüzü: (670. R.)

1 — توفي في شهر رمضان 2 — المنظم لسنه ست 3 — و ثمانمايه هجريه 4 — هلاليه نبويه

Bu taşa göre Kara Timurtaş Paşa, Remazan 806 (Mart 1404) de vefât etmiş bulunmakdadır[1].

19 — Doğan Bey Mescidi:

Ulu Câmi'den aşağı inen Fevzi Çakmak Caddesi yakınında, Doğan Bey Mahallesi'nde Ece Sokağı'ndadır. Mescidin bânîsi, Niğbolu müdâfi'i meşhûr Doğan Bey'dir. Kâzım Baykal mescidin şimdi ev olduğunu ve karşısındaki tuğlalı duvarın, medresesinin döküntüsünden bir kısım bulunduğunu yazıyor[2]. Şemsüddin Ulusoy Bey, (Medâr-ı Şems) ismindeki gayr-ı matbû' kitabının yazıldığı 1929 senesinde, câmi'in yarım minâresinin durduğunu söyler (126. sıra). O târîhde yalnız remazandan remazana açılır imiş. Kâmil Kepecioğlu da gayr-ı matbû' eserinde 'aynı ma'lûmâtı tekrarlıyor, (68. sıra).

Bugün câmi'den, bildirilen kadar da, eser kalmamış, bir ev olmuşdur. Yalnız 'aynı sokakta iki kapı sonra, 7/1 numaralı evin avlusunda Doğan Bey'in kabri bulunmakdadır. Muhakkak ki burası câmi'in hazîresine dâhildi. Ev sâhibesi bu kabirle, 'alâkadâr bir çok zuhûrattan bahsetmekte ve lâhid son derece temiz ve bakımlı bulunmaktadır. Üstünden çiçek ve pırıl pırıl şamdan hiç eksik olmazmış, (671. R.).

1) Bu kabir taşları, Halim Baki Kunter, Kitâbelerimiz II. Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, 444. S., 67-72. res.

2) Kâzım, a.e., 116. S.

667. R. : Demirtaş Paşa Kabri baş taşı dış yüzü

668. R. : Demirtaş Paşa Kabri baş taşı iç yüzü

669. R. : Demirtaş Paşa Kabri ayak taşı dış yüzü

670. R. : Demirtaş Paşa Kabri ayak taşı iç yüzü

671. R. : Doğan Bey Kabri

20 — Ebû İshak Mescidi:

Bu 'İmâretin Şeyh İshak Kâzerûnî (eshâb)ı nâmına Yıldırım Bâyezid tarafından yapıldığı kitâbesinden anlaşılmakdadır. Güldeste'de Belîğ Efendi, Hadâik'ul-Hakaayık'dan naklen, bu zâviye hakkında ma'lûmât veriyor. Ona göre Emîr Buhârî Seyyid Mehmed Efendi (Timûr fetretinde) *Dâr'ül-mülk-i Buhâra'dan* Bağdad'a geldiğinde,

سيدنطاع Seyyid Nattâ'ın [1] hânesine müsâfir olmuş; oradan beraberce Bursa'ya gelip yerleşmişlerdir [2]. Buradaki târîh hatâsı âşikârdır; Timûr fetretinde olunca Yıldırım'dan sonra demekdir. Halbuki Emîr Buhârî'nin Yıldırım Devri'nin başlarında, en geç ortalarında Bursa'ya geldiği ma'lûm olduğundan Güldeste'nin bu ifâdesi, bir kalem hatâsı netîcesinde meydana gelmişdir, diyeceğiz. Yine 'aynı menba'a göre, Seyyid Mehmed'ül-Hüseynîyy'ül-Hâşimî, ya'nî Seyyid Nattâ, Bağdad'daki şürefâdandır; Bursa'ya gelince İshak Paşa'nın [3] kızıyla evlenmiş ve Yıldırım Bâyezid Han, Ebû İshak zâviyesini Seyyid Nattâ' için binâ edip, kendisini sâdâta nâzır ta'yîn ile, evkaafın tevliyetini ona vermişdir. Bu Seyyid Nattâ'ın oğlu Seyyid 'Ali, onun oğlu Seyyid Pîr Mehmed, lâkabı da ('Âşık Çelebi)dir. Belîğ Ef., meşhur Tezkire-i Üdebâ sâhibi olan, 'Âşık Çelebi'nin tevellüdü için 926 târîhini bildirmekdedir. Bilindiği gibi 'Âşık Çelebi Üsküb'de yatmakda olup, Kadı Baba nâmıyla anılmaktadır [4]. Türbesi Vardar'ın sol sâhilindedir. Bu türbenin, son bir kaç sene içinde, Sırblar tarafından yıktırıldığını eseflerle haber aldık.

Zâviyenin kitâbesinde bahsedilen (Şeyh Ebû İshak Kâzerûnî eshâbının), bu Seyyid Mehmed Nattâ nesli olması lâzım gelmekdedir. Bu zâtın ve neslinden gelenlerin vazîfe aldıkları vesîkalarla da ortaya çıkmakdadır. Bir sicilde şu kayıd vardır: *"Seyyid Nattâ' oğlı Emîr vefât idüb Yıldırım'dan iki akçelu bir cüz' mahlûl oldığı içün Mevlânâ Şücâ'a tevcîh olundı 'arz yazıla 25 Rebî'ül-Evvel 899)* [5] *(3 Kânûn-ı Sânî 1494)* Târîhi, Seyyid Nattâ'ın oğlunun erişebileceği bir yıldır. Bir dîğer vesîkaya göre, Seydî Ali Çelebi bin Seyyid Zeyn'ül-'Âbidîn bin Seyyid Nattâ, vefât eden Mustafa Bey yerine zâviyeye imam olmuşdur [6].

Şeyh Ebû İshak Kâzerûnî ve Kâzerûnîye tarîkati bir çok tetkıyklere mevzû' olmuşdur. Fuad Köprülü Bey bir makaale yazdığı gibi [7], Bay Adnan Erzi de Bursa'daki bu 'imâretin vakfiyesini neşretmişdir [8]. Şeyh Ebû İshak İbrahim bin Şehriyâr'ül-Kâzerûnî, 352 (963) de İran'ın cenûbunda Kâzerûn'da doğup, 426 '1034-1035) de vefât etmişdir. Kurduğu tarîkatde sa'y ve gayret ve mu'âvenet esasları 'umde olarak kabûl edilmiş ve, hattâ, gazâ erleri yetişdirilmiş, bu yolda teşkîlât kurulmuşdur. Pek çok müsâfirhâne, kervansaray ve 'imâret te'sîs edilmişdir. Tarîkat Anadolu'ya geçmiş ve görüldüğü gibi Yıldırım Bâyezid'in himâyesine de mazhar olmuştur [9]. Bize kalırsa, bu tarîkat, ba'zı cihetlerden, Ahîlik üzerine müessir olmuşdur.

Yukarıda söylediğimiz vakfiyesine göre, Yıldırım Bâyezid Han, Tahta Kal'e'nin arkasında zâviyeyi *"Kıdvet'üs sâlikîn 'umdet'ül nâsıkîn Eş-şeyh Ebû İshâk'ül-Kâzerûnî"* eshâbına, *"vâridîn, müsâfirîn, mukiymîn...."* e tahsîs etmekde ve masrafları için, Kite nâhiyesinin Pûlâd Köyü, Doğan Köyü قتراو da kariye-i İshak ve طيار kariyesi ve كلايوك kariyesine yakın Tuzlanın yarısını vakfetmekdedir [10]. Vakfiyede bu erâzînin hudûdu yazılmakda ve ayrıca 1000 koyun, 30 dişi manda, 100 inek de vakf olunmakdadır.

Vazîfeler kısmında, tarîkleri üzre va'z ve nasîhata kaadir, dervişlerle bir arada olabilecek, dindâr ve ahlâk-ı hamîde sâhibi şeyh için günde 10 dirhem, vazîfesinin ehli imam için 2, müezzin için 1, ferrâş ve bevvâb için birer, tabbâh için 1 dirhem, ayrılmakdadır. Vâridât bu minvâl üzre fukarâya sarf olunub, evvelâ bu tâifenin ya'nî ishakıylerin fukarâ ve mesâkînine, kalırsa dîğerlerine verilmesi kararlaştırıldı. Vakfiye 802 Remazanının evâsıtında (Mayıs 1400) yazılıp hâkim tarafından doğruluğu tasdîk kılındı. 802 yılının Remazan ayı pek çok vakfiyelerin tanzîm, tenfîz ve yâ ikmâl edildiği bir devredir.

Bir ay sonra da, Şevval'de bu vakıf kariyelere Kocadağ sâhilinde [11] ميلايه (?) كاسه ، شيلى ، فلكزين و ازكليجه bütün hudûd ve hukuukıyla 'ilâve olunmuşdur. Şâhidler miyânında, vezîr Çandarlı Halil Paşa, yine vezir 'ünvânıyla Eyne Bey sübaşı bin Feleküddin, yine vezîr Murad Paşa bin Şihâbüddin ve dîğer yirmi şahsın imzâsı vardır.

Bu 'imâret-zâviyede Fâtih Sultan Mehmed'in de himmeti geçmişdir. Kitâbede, 884 târîhinde yenilendiği yazılıdır. Ancak plân ve inşâât tarzı, daha ziyâde, Yıldırım Devri'ni gösterir. Fâtih devrindeki tecdîd bir esaslı ta'mîrden 'ibâret olsa gerekdir. Bununla berâber Fâtih Devri'yle 'alâkalı olduğu için Fâtih Devri Mi'mârîsi eserimizde pek kısa îzâhat ve kitâbesiyle beıâber neşretmişdik [12].

1) (القطع) en-natı' ve yâ en-nitâ' ve yâ en-nata' sahtiyan döşek demekdir, (Ahterî-i kebîr, İstanbul 1302, 1088. S.). Bu zâtın lakabı da (سيدنطاع) Seyyid Nattâ' olmaktadır.

2) Belîğ Efendi, a.e., 488. S.

3) O devirde bir İshak Paşa, hattâ sâdece, İshak isminde birine rastlanmadı.

4) 'Âşık Çelebi'ye Üsküb'de evliyâ mertebesi verilmekdedir. Bu ma'lûmat hörmetin sebebini izâh ediyor. Seyyid olmasına binaesiyle, halk Âl-i Resûl'e hürmetini izhâr eylemekdedir. Bk: Ekrem Hakkı Ayverdi Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları, Ankara 1957, 13. S. Yalnız ,bir sicil kaydında, (B.K.S., 5 C., 71. S.), Seydî 'Ali Çelebî bin Seyyid Zeyn'ül-'Âbidîn dendiğine göre, Seyyid 'Ali'nin, Seyyid Nattâ'ın oğlu değil, torunu ve 'Âşık Çelebi'nin kardeşi olması lâzım gelmekdedir.

5) B.K.S., 10. C., 217 S.

6) B.K.S., 5. C., 71. S., 891 senesi

7) Köprülü-zâde Fuad, Abu Ishaq Kazerûnî und ide İshaqi-Derwische in Anatolien, Der Islam XIX, 1930.

8) Adnan Erzi, Bursa'da İshakî dervişlerine mahsus zâviyenin vakfiyesi, II. Vakıflar Dergisi, 423-429. S.

9) Edirne'de Şeyh'in bir makaam türbesi olduğu gibi, Konya'nın Efe Köyü'nde de bulunduğu haber alındı.

10) Bu Tuzlanın dîğer yarısı Yıldırım Bâyezid'in kendi câmi'ine vakfedilmişdir.

11) Adan Erzi, a.ma., 426. S. de (Ergelence) yazılmış.

12) Ekrem Hakkı Ayverdi, Fâtih Devri Mi'mârîsi, 58. S.

Gayr-ı matbû' Medâr-ı Şems'de (6. sıra) Seyyid Nattâ' hakkında Güldeste'nin verdiği ma'lûmât tekrarlanmakda ve civârındaki türbede yattığı 'ilâve olunmakdadır. Halbuki Kâzım Baykal bu türbedeki mevtânın baş ucunda 'Abdullah Mustafa ismi okunduğunu söylüyor [1]. Her hâlde bu başka bir zât olmalıdır. Şemsüddin Efendi'nin, Baldır-zâde'den nakline göre, Seyyid Nattâ' Halil Paşa'nın damadı imiş ki, bu rivâyet, İshak Paşa şıkkına göre, hakıykate daha yakın olabilir.

Kâmil Kepecioğlu'nun gayr-ı matbû' Bursa Türbeleri eserinde ise, Bâyezid Paşa damadı denmektedir [2]. Bu şık pek mümkindir ve 'akla yakındır.

Bu mescidin ta'mîrlerine dâir vesîkalar vardır.

1 — Bir kayıdda binânın şekli mükemmelen ta'rîf edilmekdedir: *"Ebû İshak Kazerûnî binâ ve ihyâ buyurdıkları ve derûni bir kubbe ve bir kemer ve sofası bir kubbe ve iki kemeri hâvî bir bâb mescid-i şerîf ve cânib-i yemîne muttasıl mekteb ve cânib-i yesârına muttasıl 'imâretlerinin üzerlerinden mebsût kurşunlar mürûr-i eyyâm ile ve şiddet-i rûzigâr ile rahnedâr ve kubbe ve kemer ve etrâf kirpileri müşrif-i harâb ve mescid-i mezkûr havlısında kâin halvethâne-i vâkıf-ı müşârünileyh eşedd-i ihtiyac ile muhtâc-ı ta' mîr olarak 1178,5 kuruşla ta'mîr edildiği 15 Zi-lka'de 1260 Ve mescid havlısının zokağa küşâd olınan bir bab kârgîr kemer kapu ve halvethâne çatısı ve kapu üzerine iki tarafa müceddeden inşâ olunan tavanlı saçağı"* [3], 22 Teşrîn-i Sânî 1844 târîhine rastlayan bu sicilden kurşunların, avlu kapısı ve halvethânenin ta'mîr edildiği, binâ olduğu, mektebin sağda, 'imâretin solda bulunduğu ve bir halvethânenin mevcûdiyeti anlaşılmakdadır. Te'sîsin Ebû İshak Kazerûnî tarafından kurulduğu tabî'î doğru değildir.

2 — 15 Cemâziy'ül-âhir 1178 târîhli (9 Kânûn-ı Evvel 1764) bir dîğer sicilde, yanmış olan (zâviye ta'bîr olınur mescid-i şerîf) ile dershâne ve 'imâret ve kiların 1171,5 kuruşla ta'mîri [4] kayıdlıdır. Bu mescide îrâdlar da yazılı olup: *kariye-i Şile ma'a* فلكر *96000, Ereğlice 9000, mukaata'a-i Memleha 5250, mezra'a-i Tuz Hisar 2600, Kurşunlı 2500, icârât-ı müşâherât 540, Pula 2600, nüzûrât-ı çerağ 500, Yekûn 11990 sene-i kâmile*'dir.

3 — 6 Şevval 1178 (29 Mart 1765) târîhli olanında ise, yangında harâb olan sofaların önündeki ahşab çatının, sağ ve solundaki tabhânelerin kapı ve pencerelerinin, 'imâretin şark, cenûb ve şimâl tarafındaki duvarları ve üzerindeki çatının, kazan ve bakırların, avlunun büyük kapısının ve memşâların ya'ni helâların diğer ba'zı kısımları ile dâhilî nakışlar ve sokak kapısının sağ ve solundaki saçakların yüz otuz iki bin yüz kırk akçeye ta'mîri yazılıdır [5].

Bu kayıdlardan bu mi'mârî topluluğun, 'imâret, mekteb ve sâire gibi kısımları ihtivâ ettiği de anlaşılmakdadır.

Câmi' Demirtaş'dan bir az daha küçük olarak fekat 'aynı bünyede inşâ edilmişdir. Revâk, ortada bir kubbe, yanlarda dört sath-ı mâilli tonozlarla örtülüdür; bunların bakıyyesi görülüyor. Her ne kadar 1 No:lu vesîka tonoz 'adedini iki olarak bildiriyorsa da, dört dâne bulunduğunu yerinde tesbît ettik, (675. R.). Belki, bir ta'mîrde, ikişer ikişer birleşdirilmiş olabilir. Yanlar kapalıdır; ayaklar yığma kesme taşdır. Bu gün ikisi mevcûddur, bunlar da yeni bir yapıdır. Revâkın kubbesi müstevî köşeliklerle oturtulmuşdur. Kapının üstünde bir pencere vardır.

Orta kubbe dört pencereli yüksek bir kasnakla duvarlara oturmakdadır. Kasnak iri bâdemlerden müteşekkil bir kuşakla süslenmişdir. Mihrâb kısmı tonozla örtülüdür. Yanlar da tonozlu olup üç tarafa birer penceresi vardır. Garb tarafındakinde bir ocak yeri vardır; şarkda ise yokdur. Binâ temâmen moloz taşıyla pek ihmalkârâne bir şekilde yapılmışdır; nâdir olarak tuğla göze çarpıyor. Yan tonozlar, pek kaba bir şekilde, moloz taşıyla işlenmişdir, (672. R., 673., 674., 675. R.). Bu mescidin orta tonozunu örten çatılar da, mecbûrî olarak, frontonlu yapılmışdır. Kapı pek basîttir. Vesîkalarda bahsedilen mekteb, matbah, zâviye odalarından eser kalmamışdır. Yalnız şark tarafında 'imâretin harâbesi vardır. Binâ son derece harâb ve perîşandır; Evkaaf idâresinin kereste deposu olarak kullanılmakdadır. Minâre yenidir; eskisinden bir iz görülmemekdedir. Mihrâb cenûbdan 2° şarka dönükdür ki meselâ Demirtaş'a nazaran 10° daha doğru demekdir. Ma'amâfih yine de 27° dönükdür.

Kitâbe : Kapının üstündedir. Üç satır arabca olup yazısı oldukça düzgün sülüsdür. Eb'adı 150×55 dir.

1 — قد بنا هذه البقعة المشريفة السلطان السعيد الاعظم بايزيد خان اسكنه‌الله فى فراديس الجنان و وقفها على اصحاب الشيخ الكبير الصمداني

2 — شيخ ابو اسحق كازرونى رحمة‌الله عليه فامر بتجديدها سلطان البرين و خاقان البحرين سلطان محمد ابن مراد خان خلدالله ملكه و سلطانه

3 — وسعى العبد الفقير ابن افتخار معين المرشدى القرشى فى تجديدها وهو من اصحاب الشيخ الكبير واقاربه فى شهر جمادىالاول سنه اربع وثمانين وثمانمايه [6]

1) Kâzım, a.e., 129-130 S. Bizim notumuz: Burada Seyyid Nattâ' gömülü değildir; bir kabir vardır ki yazısında Seyyid Nattâ'a işâret dahî yokdur.

2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Türbeleri, (gayr-ı matbû'), 16. sıra.

3) B.K.S., 310. C., 1260 sene.

4) B.K.S., 331. C., 6. S.

5) B.K.S., 331. C., 11. S.

6) Bu kitâbe a) Halim Bakı Kunter, a.m.a., 438. S. الاعظم ve السعيد kelimelerini takdîm tehîr ile, b) Adnan Erzi a.m.a., ile bizim eserimizde, 58. S., birer (ى) noksanıyla ve Robert Mantran, a.m.a., 102. S. da tam neşredilmişdir.

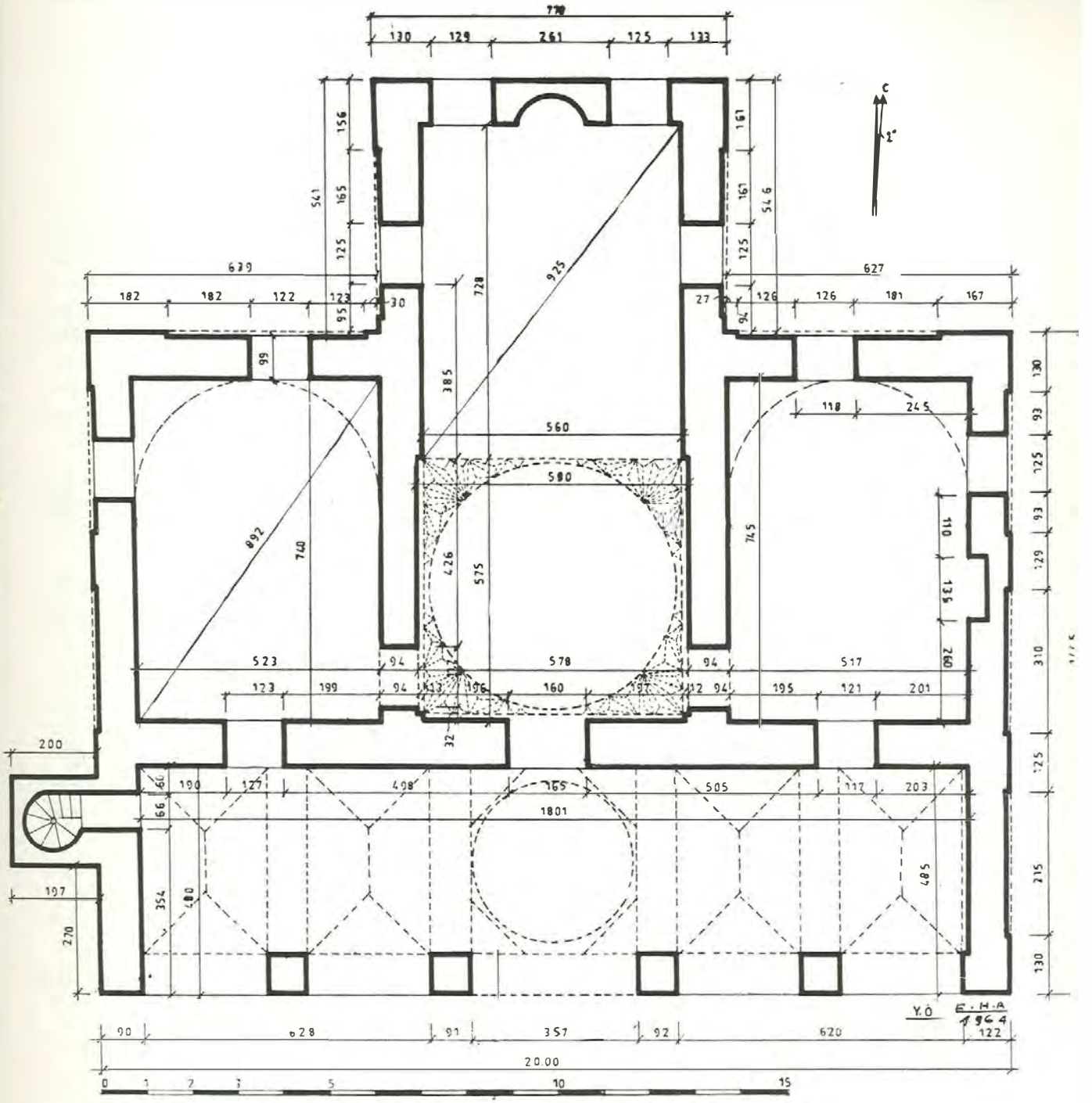

672. R. : Ebû İshak Câmi'i plânı

Bu kitâbeden, vakfiyeye uygun alarak, binâyı Ebû İshak eshâbı için Yıldırım Bâyezid'in inşâ ettiğini ve Cemaziy'ülulâ 884'de (Temmuz - Ağustos 1479) Fâtih Sultan Mehmed'in tecdîd ve daha doğrusu, bizim anlatdığımız ma'nâda, ta'mîr ettiği anlaşılmakdadır [1].

21 — Ertuğrul Câmi'i :

Sultan Yıldırım Bâyezid'in oğlu Ertuğrul Çelebi nâmına yapılmışdır. Ertuğrul Çelebi önce Balıkesir ve işgaallerinden sonra da 'ilâveten Manisa ve Alaşehir'in Beyi idi [2]. Sonradan Amasya vâlisi olmuş ve 791 ve yâ 792 senesinde

1) Bu câmi' için bk: Gabriel, ae., 21. S. 80. res., 1. res. 73.

2) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âli tab'ı, 65 ve 68. S.

lev.

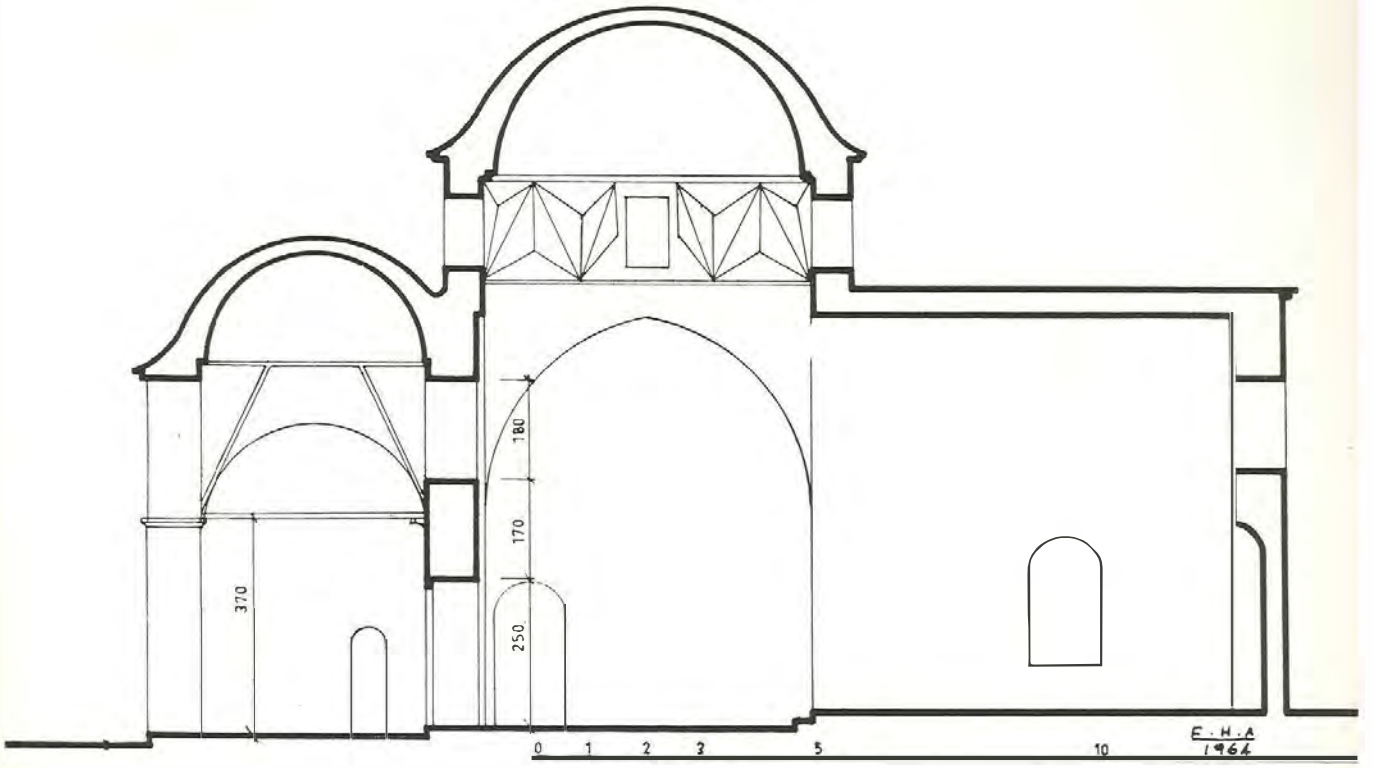

673. R. : Ebû İshak Câmi'i makta'ı

674. R. : Ebû İshak Câmi'i garb tarafı

675. R. : Ebû İshak Câmi'i revâkı

676. R. : Ebû İshak Câmi'i kitâbesi

(1392-93), Kadı Burhanüddin ile Çorum'da yapdığı muhârebede şehîd düşmüşdür [1]. Ertuğrul'un şehîd olduğu muhakkakdır. Fekat yukarıki vak'anın, yalnız Neşrî'de bahsi geçmekdedir. Bir rivâyette de, Sıvas'da Timur elinde şehîd olmuşur. Muhakkak olan cenâzesinin Bursa'ya getirilip câmi'ine defnedilmiş olmasıdır.

1) a) Mevlânâ Neşrî, Taeschner tab'ı, a.e., 98. S. b) İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Târihi, I. C., 148. S.

680. R. : Molla Fenâri Kabri

Târîh hisâben 834 (1430-31) çıkmakda ise de, Hüseyin Hüsâmüddin Ef., M. Fenârî'nin 838 (1434-35) de vefât ettiğini, vesîkalardaki imzâlarına bakarak, bildirmekdedir [1]. Doğrusu da o olsa gerekdir. Molla Fenârî Rifâ'iyye tarîkatinin mensûbu ve bu silkin Fenâriye kolunun müessisidir. (Ken'ân'ür-Rifa'î, Ahmed'ür-Rifâ'î. Dâr'ül-Hilâfet'ül-'Aliyye, Matba'a-i Âmire, 1340, 183. S.). Son zemânlara kadar câmi'de, nemazları müte'âkıb, zikr edilirdi.

Yanında kölesi Kul Ahmed yatmakdadır. 845 târîhini taşıyan eski mezarlar da bulunmakdadır.

25 — Somuncu Baba Câmi'i :

Şeyh Hamîdüddin-i Aksarâyî Somuncu Baba, Bursa'da ekmek satıp geçinen ve küfesindeki ekmekler bereket getirir diye kapışılan gizli bir velî idi. Ulu Câmi'in açılışında ilk namazı kıldırıp va'z veren bu zâtdır [2]. Dâimî gizli kalmağı arzûladığından, edilen ısrar üzerine kabûl etmeğe mecbûr olduğu bu vazîfeyi, münâsib zemânda, nezâketle terk ile Aksaray'a gitmiş ve 810 târîhinde vefât ile orada defnedilmişdir. Kendisine Bursa'da (Somuncu Baba) der-

681. R. : Somuncu Baba Câmi'i

682. R. : Somuncu Baba Câmi'i

683. R. : Somuncu Baba furunu

ler. Bu zât nâmına olan câmi', evvelce anlattığımız Molla Fenârî Câmi'inden bir az aşağıdadır. Epeyce sarsıntı geçirmiş, son cemâ'at yeri kısmen harâb olmuş, yıkılan yerler ta'mîr edilmiş ve üstüne de bir kat eklenerek çatı seviyesine getirilmiştir. Binâ düzgün moloz taşı ve iki sıra tuğla ile yapılmış olup, kubbelidir. Son cemâ'at çatılıdır. Kubbe kasnağı sağırdır. Temiz güzel nisbetlere mâlikdir. Bina içden içe 5,70×5,70 m. olup, duvarları 90 sm. likdir. Son cemâ'at yeri 3,0 m. genişliktedir; üç kemerin ortada olanı daha dardır. Bu câmi'e yerinde 'Ayazma) ismi verilmekdedir.

1) Hüseyin Hüsâmüddin, Molla Fenârî, T.T.E.M. 19 (96) No.

2) Şekaayık tercemesi, 75. S.

Somuncu Baba'nın fırını ve çilehânesi bu câmi'den 70 - 80 m. uzakdadır. Çilehâne 4.0 m. genişliğinde 6.0 m. boyunda basık kemerli bir tonozdur. Bu ikaamet höcresi olup asıl çile ve i'tikâf mahalli yerden 80 sm. yüksekliğinde bir insan zor girecek kadar dar bir oyukdur. Fırın çilehâne hücresine bitişik olup basît bir çatı ile örtülmüşdür. Fırınlar çift, bacaları tektir. Yerden 1,20 m. yükseklikdedir, (683. R.). Bu fırın, bu çilehâne fevc fevc ziyâretciler tarafından gezilmektedir.

26 — Ulu Câmi' :

Bursa'nın merkezi olan, cemâ'ati en bol, i'tibârı en yüksek ve en büyük câmi' budur. Merkez oluşu sâhasının genişliğinden değil, Orhan Gaazî'nin büyük bir isâbetle intihâb ettiği vasat içine kurulmasındandır. Ondan altmış sene evvel Orhan câmi'i, medresesi, müsâfirhânesi, hamamı, mektebi, hanı yapılmakla, o günlerin, ya'nî Osmanlı devletinin doğum senelerinin çapında bir te'sîs vücüda getirilmiş bulunuyordu. Orhan Gaazî, devletinin bu kadar kısa zemanda alacağı cihanşümûl gelişmeyi tahmîn edememiş ise ma'zurdur. Câmi' küçük geldi; o kurulan merkez geniş bir mâ'bed bekliyordu, onu da torunu tamamladı.

Câmi', aslında, mübârek ve mübecced bir makaamdır; fekat halkca bu Ulu Câmi', bu sıfatların timsâli olarak kabûl edilmişdir. Öyle ki Yeşil, Yıldırım, Murâdiye medreselerinin ders-i 'âmları, kendi câmi'lerini bırakarak burada ders vermeği tabî'î görmüşler, burada kütübhâne te'sîs olunmuş, bir çok kimseler bu câmi'e çeşitli vakıflar 'ilâve etmişlerdir. Duvarlar ve ayaklardaki yazılar, duyulan 'alâkanın başka bir delîlidir. Halbuki binânın mi'mârîsi, gaayet iri ayakların dizilip, kubbelerle örtülmesinden başka bir husûsiyet ve câzibe arzediyor, denemez. Harîm yer yer epeyce karanlıkdır. Yalnız tepesi açık şadırvan kubbesi pek müstesnâ bir revnaka sâhibdir. Bu kubbenin etrâfındaki mahfil sofalarında namaz vaktini bekleyip Kur'an okumak en derin bir rûhânî zevk menba'ıdır. Lâkin orası câmi'in bütünü değildir; ancak yirmide biridir ve câmi'in temâmına atfolunan ehemmiyete bu şadırvan kubbesi sebeb olamaz. Binânın iliklerine sinmiş olan rûhâniyet, olsa olsa, ilk hutbeyi okuyup va'zı veren Somuncu Baba nâmıyla mâ'rûf Şeyh Hamîdüddin-i Aksarâyî'nin nûrânî hâtırasına, o zeman halkın gösterdiği 'alâka ve hörmetin, hiç eksilmeyip zemânımıza kadar ulaşmış olmasından doğmakdadır. Bu câmi'e Makaam-ı Hâmis = Beşinci Makaam derler. Ma'lûmdur ki dört makaam Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Kudüs ve Şamdır.

Yıldırım'ın bu câmi'i Niğbolu'da alınan ganîmetler ile yapdırdığı söylenir. Tâc'üt-Tevârih, Niğbolu zaferini anlatdıkdan sonra *"... Bu ni'met-i bî-kıyâs mukaabelesinde şükr ü sipâs idüb mesâcid ü cevâmi' ve mecâmi'-i sulehâ olmak içün sevâmi' binâsını nezreyledi ve bu niyyet ile Bursa cânibine 'azîmet buyurdı"*, ve bir az sonra, *"... Nüzûr-i meneviyye zuhûre getürmeğe şurû' buyurub mahrûsa-i Bursa'da miyân-ı şehirde bir câmi'-i refî' ve mescid-i vesî' binâsına ferman buyurdı"* demekdedir. Sonra da Yıldırım'ın Emîr Sultan'a câmi'-i beğenib beğenmediğini sorduğunu bildirmekde ve Emîr'in, meşhûr ta'rîzini, *"Dört köşede dört 'işretgâh olsa idi Sultan'ın kudûmuna behâne ve sohbet meclislerine vesîle olacağı"* sözünü, nakletmekdedir [1]. Hoca Sa'düddin bu arada, Neşrî târîhinde, bu kıssanın Şeyh Hamîd-i Aksarâyî ya'nî Somuncu Baba'ya, atfolduğunu beyân ediyorsa da, Neşrî'nin iki nüshasında da, böyle bir cümle göremedik.

'Âşık Paşa-zâde'nin bir nüshasında, 'Âlî Bey'in hâşiyesinde, (Şeyh Hâmid bin Mûs'el-Kayserî)'nin Yıldırım Bâyezid'in iltimâsıyla Ulu Câmi'in vâizliğinde bulunduğu, sonra Aksaray'a gidip yerleşerek orada vefât ettiği yazılıdır [2]. Belîğ Efendi, Güldeste'de, Yıldırım Hân'ın âlâyişden tövbekâr olarak bu câmi'i yapdırmağa niyet ettiğini, nâzikâne ve edîbâne bir üslûbla uzun uzun anlatdıkdan sonra, bu hayra (güzîde-i evlâd-ı Sultân-ı Enbiyâ) Emîr Sultan sebeb olduğu hâlde, minberin ilk hatîbi ve kürsî vâ'ızının Şeyh Hâmid-i Kayseri olduğunu îzâh eylemekdedir [3].

Şemsüddin Ulusoy, Medâr-ı Şems ismindeki yazma Bursa câmi'leri eserinde, (1. sıra), bir kal'enin fethindeki güçlük ma'nevî burhanla giderilince, Yıldırım'ın, adadığı yirmi câmi'in inşâsı için Bursa'ya geldiğini, orada kendisine bu adağının yirmi kubbeli bir câmi' inşâsıyla edâ olunacağı bildirilince, hemen başlattığını, tam ortada bir kadın evini satmamakda isrâr edince, zorla alındığını, ancak sâhibinin rızası olmadan alınan bir yerde namaz kılmamak için yerine şadırvan yapıldığını yazar [4]. Şemsüddin Efendi, ilk hutbenin Emîr Sultan'a teklîf olunduğunu, onun zemânın kutbu varken benim okumaklığım olamaz, dediğini ve bunun üzerine câmi'-i kebîr civârında ekmek satmakla meşguul Somuncu Baba'nın (Yâ bizi teşhîr mi ettiler?) serzenişiyle, teberrüken resm-i küşâdı îfâ ettiğini de 'ilâve etmekdedir. Kâzım Baykal Ulu Câmi' hakkındaki 160 sahifelik mükemmel eserinde, bu yirmi kubbe rivâyetini bir az değişik bildirmekdedir [5]. Ulu câmi'i 'alâkadar eden bu mevzû'lar içinde Somuncu Baba bahsinde ittifak vardır.

1) Hoca Sâ'düddin Efendi, a.e., 1. C., 145-146. S.

2) 'Âşık Paşa-zâde, 'Âlî tab'ı, hâşiye 201. S., Bu zâtın isimi Hamîd sûretinde de yazılmakdadır.

3) Belîğ Efendi, Güldeste, a.e., 25-27. S.

4) Bu, kadının evi hikâyesi hakıykat olsa gerekdir. Lâkin söylenenin tam 'aksidir. Evinin yeri alınmamış, bi'l'akis Vakıf 'arsaya yapdığı bina yerinde kalmış ve tabî'î zeminin mukaata'ası olarak her sene 360 akce vakıfca tahsîl edilmişdir (İleride 23. vesikaya bakınız: Hâne-i 'Acûze nâmıyle kayıdlı.)

5) Kâzım Baykal, Bursa'da Ulu Câmi', İstanbul 1950, 21. S.

Bu kadar mu'teber tutulan Ulu Câmi' ilk senelerinde felâketli devirler geçirmişdir. Hoca Sâdüddin Efendi, Timurluların Câmi'-i Kebîrde *(nâ sezâ)* 'ameller etdiklerini, içine dışına at ve sâir hayvanlar bağladıklarını ve Emîr Buhârî ve Molla Fenârî ile Şeyh Mehmed Cezeri'yi zâbıta kuvvetiyle Kütahya'ya sevkettiklerini yazıyor [1].

Kâzım Baykal'ın Ulu Câmi' eserinde bu hâdise'ye yakın ma'lûmât vardır. K. Baykal, Moğol emîrlerinden birinin, muhtemelen o taraflara memûr edilen Şeyh Emîr Bedrüddin'in câmi'e saman doldurduğunu ve Moğollar Bursa'yı terkederken bunların yakılarak binânın tahrîb edildiğini ve 1271 (1855) zelzelesinden sonra düşen kubbe sıvalarının —her hâlde bir tabakasının— altından is zuhûr ettiğini, bunun da altında altın yaldızlı motifler olduğunu yazmakdadır [2]. İçeride bir yangın olduğu bundan anlaşılıyor; fekat asıl yanan kısım dış yüzlerdir.

Ulu câmi' kitabının yazıldığı yılda, henüz binânın yüzleri kalın bir sıva tabakası altında olduğundan, binânın yandığına dâir yaşlıların naklettiği bu isli kubbeler rivâyetinden başka delil yokdu. Lâkin 1951-59 arasında, binâ ta'mîr edilirken, cebhelerin temâmının yakılmış olduğu bütün açıklığı ile meydana çıkdı. Bu restorasyon kapıdan başlamışdı. (684. R.) esas kapının, (685., 686. R.) garb kapısıyla, yine o cebhede bir pencerenin fotoğrafıdır. Bu fotoğraf-

684. R. : Ulu Câmi' tâk kapısı 1951 de meydana çıkan hâli

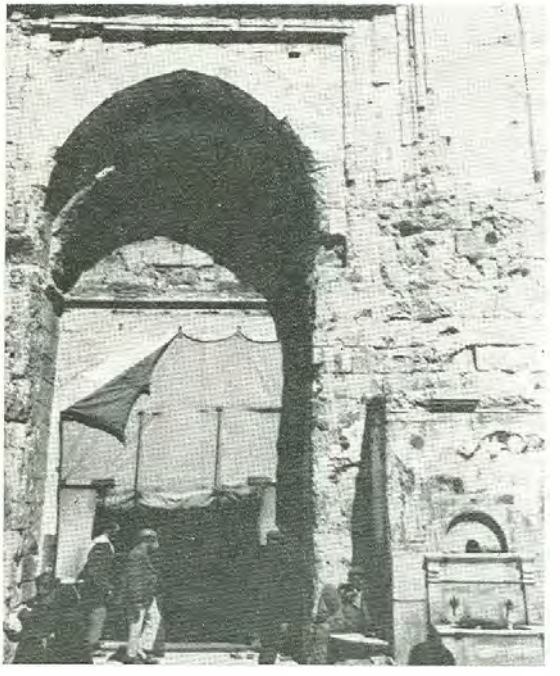

685. R. : Ulu Câmi' tâk kapısı 1951 de meydana çıkan hâli

larda görülen yanık taşlar, binânın kazâen değil, kasden yakıldığını isbât eder. Çünki şimâl cebhesi Şengül Hamamı'na kadar avludur; garb tarafı sokakdır; ondan sonra da Vâ'ızıyye Medresesi ve helâ vardır. Şark tarafında Hundî Hâtûn Mektebi ve Esediye Medresesi bulunmakdadır; bunların hiç biri yanacak binâlar değildir. Mihrâb tarafı da yoldur; orada da ve hiç bir cihette muttasıl ahşab binâ yokdur. Farz-ı muhâl olsa da, 10-15 m. mesâfedeki ateş bu korkunç te'sîri yapamaz, bir azcık yapsa bile, 'alev yukarı kısımlara çıkar. Halbuki bu yanık taşlar tâ dipden başlamakdadır. Çünki Karamanoğlu Mehmed Bey'in, 31 günlük Bursa muhâsarasının [3] son günlerinde, varoşu ve *(cevâmi'i)* câmi'leri yakdığı ma'lûmdur [4]. Bursa'da yerleşmiş bir kanâ'ate göre, bu yakma işi etrâfa odun yığılarak yapılmışdır. Zâten câmi'in duvarları başka bir yolla yakılamaz. Orhan Câmi'i kitâbesinde de orayı Karamanoğlu'nun yakdığından bahsolunduğu için, Ulu Câmi'in yakılması da, bir rivâyet mesâbesinden çıkıp vâzîh bir delîle dayanmakdadır. Bu büyük tahrîbâtın ne sûretle ta'mîr edildiği bir vesîkaya aksetmemiştir. Câmi'in ilk ta'mîr vesîkası 899 dadır; daha evvelki siciller yokdur. Ancak son ta'mîrde, yanık taşların değiştirilmeyerek 'asırlarca sıva tabakası ile örtüldüğü meydana çıkmışdır. Sonraki ta'mîrleri sırasıyla yazmadan evvel, bu binânın târîhi hakkında Evliyâ Çelebi'nin ve Texier'nin verdikleri ma'lûmâtı görelim:

Evliyâ Çelebi, binâyı Yıldırım Hân'ın yaptırdığını, ayaklarının her birinde yerden bir insan boyu yüksekliğe kadar tezyînât, onların üstlerinde elifleri 3 arşın, Esmâ-i hüsnâ yazılı olduğunu ve yirminci kubbenin açık olup balık ağı gibi örülü pirinç telle kapatıldığını bildirmekdedir. Sonra da halılarını methetmekdedir. Gece gündüz ce-

1) Hoca Sâdüddin efendi, a.e., 188. S.
2) Kâzım Baykal, a.e., 30-31. S.
3) Neşrî, Taeschner tab'ı, 141. S.
4) a) Hammer, a.e., 2. C., 119. S., b) Texier, a.e., 1. C., 119. S.

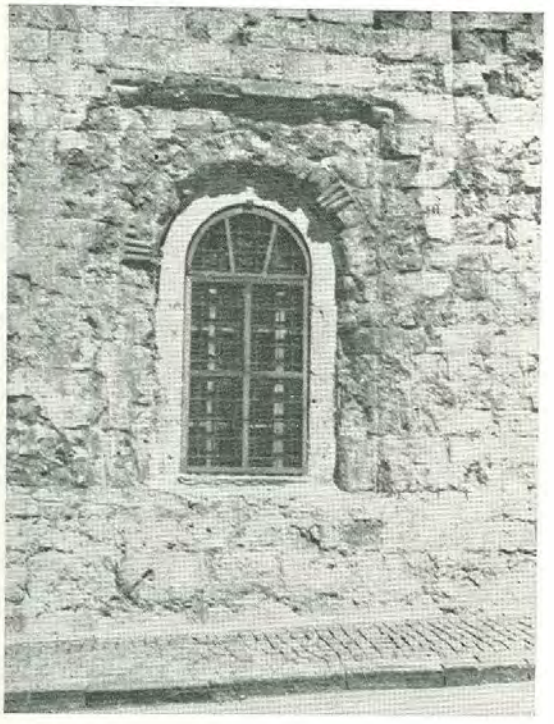

686. R. : Ulu Câmi' garb tarafında bir pencere

mâ'atden hâlî olmadığını ve yetmiş yerde ders-i 'âmların ders ile meşguul olduğunu, üç kapısı bulunduğunu ve garb minâresinde bir şadırvan kadehi (yalağı) bulunup fıskıye teşkîl ettiğini bildirmektedir. Evliyâ devamla, kıble kapısında bir taşra sofasının mevcûdiyetini haber vermekte ve câmi'e Bursa şehrinin Ayasofya'sı demekdedir [1].

Evliyâ'nın bu ta'rîfi temâmen bilinen ve zemânımıza kadar devâm eden hâle uygundur. Pencereden değiştirerek açdıkları Hünkâr mahfili kapısının o devirde bulunmadığı da anlaşılıyor.

Texier binânın inşâsı hakkında pek yanlış ma'lûmat vermekdedir. Eb'âdında büyük bir tahmîn hatâsı işlemiş, ayakları da 12 yerine 25 göstermek gibi yanlışlar yapmışdır. Şadırvanın üstünün pirinçle kapalı olduğu ve minâredeki sifon ve kapılar hakkındaki ma'lûmat ise doğrudur [2].

Câmi'in inşâsından hemen bir 'asır sonraya kadar, ta'mîrâtı hakkında bir vesîkaya rastlanmamakdadır.

1) 13 Cemâzi'ül-Evvel 899 (1494) târîhindeki vesîka, ta'mîr için 'Atebe-i 'Ulyâdan gönderilen talısîsatdan Sultan i'mâreti [3] mütevellîsine, her hâlde oranın ta'mîrine sarf edilmek üzre olacak, verilen on bın akçenin o zâttan alınıp Ulu Câmi' mütevellîsine teslîm edildiğine dâirdir [4]. Bu para ile yapılan ta'mîrât mâ'lüm değildir.

2) 28 Cemâziy'ül-Âhir (18 Kânûn-ı Evvel 1503) de Çarşı tarafında iki ve avlu tarafında üç buçuk (?) pencerenin (demür çerçûbelerin içün taşra) ta'mîri 9500 akçeye kararlaşdırılıp altı bin akçesinin gönderildiği anlaşılıyor [5]

3) 958 (1551) de câmi'in 25000, Şengül Hamamı'nın 2000 akce ile ta'mîri yapılmışdır [6].

4) 13 Cemâziü'ül-Âhir 975 (15 Kânûn-ı Evvel 1567) de mütevellî Hacı Sinan bin 'Ali, meclis-i şer'de, kurşun, cam, pencere, hamam ve dükkânları tamîr ettirdiğini bildirerek görülmesini taleb etmiş, mi'mâr Ahmed bin Dâvûd ile gidilerek tahmîn-i sahîhle 27500 akçeye ta'mîri muvafık görülmüşdür [7].

5-a) 15 Şevval 979 (2 Mart 1572) de Zeynî Çelebi isminde bir hayır sâhibi mihrâbın nakışlarını 3000 akçeye Mehmed isminde birine yaptırmışdır [8].

5-b) 5 Zilhicce 970 (26 Temmuz 1563) de üç câmi' ile berâber, Ulu Câmi'e de 10000 akçe sarf olunmuştur [9].

6) 24 Remazan 980 (24 Kânûn-ı sânî 1573) de mihrâb yanına dört kaliçe (halı), hasır ve kandilin Çelebi Sultan Mehmed zevâidinden alınmasına ferman gelmişdir [10].

7) 2 Şa'ban 991 (5 Eylül 1582)[11] târîhinde, Bursa kadısına yazılan bir fermanda, Ulu Câmi' evkaafının za'if olması dolayısıyla, ta'mîrâtına Bursa mukaata'larından olup, hayrâta sarf edilen, İkizceler kariyesinin on beş bin akçelik hâsılâtıyla Taht'ül-Kal'e odalarının gelirinin tahsîsi kadılıkça istenmektedir. Fekat İkizceler gelirinin elde edilmesi kolay olmadığından ta'mîrât bedelinin câmi'in vakfından tedâriki emrolunmakdadır [12].

8) Bu fermandan bir ay sonra Bursa kadısına yazılan 10 Remazan 991 (8 Teşrin-i Evvel 1582) târîhli bir fermanda, Ulu Câmi'in evkaafı az olup geliri masrafına kâfî gelmemekde, hasır, kandil ve yağını hayır sâhibleri almakda, bununla berâber 25000 akçeden fazla ödenmesi icâb eden borcu bulunmakla, Kemâl isminde bir kadı, İkizceler 'âdet-i ağnamını (koyun rüsûmunu) kendisi toplamak şartiyle, her sene câmi'-i şerîfe 20 bin akçe vermeği te'ahhüd etmiş iken, mezkûr kadıya başka bir hizmet verilmekle, *(buyurdım ki yirmi bin akçeyi mezkûr İkizceler ağnâmı mahsûlinden her sene câmi'-i mezbûr mütevellîsine)* verilmesi denilmekdedir [13]. Bu, biribirini temamlıyan 7 ve 8 rakamlı vesîkalar, daha XVI. 'asırda Ulu Câmi'in gelir sıkıntısını açıkca göstermekdedir.

1) Evliyâ, a.e., 12-14. S.
2) Texier, Küçük Asya, 230-231. S.
3) Çelebi Sultan Mehmed 'İmâreti.
4) B.K.S., 10. C., 258. S.
5) B.K.S., 19. C., 15. S., bu kayıd Kâzım, Ulu Câmi', 23 S., fotoğrafıyla berâber mevcûddur.
6) B.K.S., 63. C., 36. S., Kâzım, a.e., 23. S. de vardır; yalnız defter numarası uygun değildir.
7) B.K.S., 110. C., 35. C., Kâzım, a.e., de vardır; yalnız defter numarası uygun değildir.
8) B.K.S., 11. C., 86. S., Kâzım, 23. S., a.e. de vardır; yalnız defter numarası uygun değildir.
9) B.K.S., 95. C., 241. S.
10) B.K.S., 116. C., 103. S., Kâzım a.e., 23. S. Yalnız defter numarası uygun değildir.
11) Grègoire takviminin mer'iyete girdiği günlerdedir. Bir sene atlama yapmakdadır.
12) Hikmet Dağlıoğlu, a.e., 108. S.
13) B.K.S., 150. C., 189. S.

9) 16 Cemâziy'ül-Âhir 980 (25 Ieşrin-i Evvel 1572) târîhli Divân-ı Hümâyûn hükmünde *"Câmi'-i Kebîrin evkaafı zevâidi mübâşirîn beyninde bel'* olınub iki üç kubbesi damlayup ta'mîre muhtâc oldığı" kandil ve sâirenin de başkalarının vakfı bulunduğu anlaşılmış, bunların teftişiyle her sene muhâsebesini yapıp defterinin gönderilmesini ve zimmetine para geçirenlerden bu paranın tahsîli ve akan yerlerle hasır ve kandillerin Sultan Mehmed vakfı fazlasından ta'mîr ettirilmesi fermân olunmuşdur [1].

10) Şa'ban 1004 (Nisan 1596) da câmi'in beş kubbesine yevmî 2 akçe ile ferrâş ve çerağcı olan bir şahıs, vazîfesinin ağırlığı hasebiyle, zam istemiş ve ayda 29 akçe zam münâsib görülmüşdür [2].

11) 29 Cemâziy'ül-Âhır 1081 (14 Teşrîn-i Sânî 1670) deki bir kadı hükmünde, 1079 Şevvâlinde minâreye yıldırım isâbet etdiğinden ahşâbı, kurşunu, bakır 'alemi için 31960 akçe sarf olunduğu tesbît olunmuşdur [3].

12) 27 Receb 1129 (7 Temmuz 1717) de başka bir vakfın mütevellîsi olan Rukiye Hanım, nesih hatla büyük bir Kur'ân-ı Kerîm'i, Ulu Câmi'de Yeşil Vav yakınında okunup sevâbı kendi ve akrıbâsı rûhuna gönderilmek üzere, vakf eylemişdir [4].

13) 22 Cemâziy'ül-Âhır 1145 (1 Kânûn-ı Evvel 1732) de câmi'in minâre külâhı, iki şadırvan ve helâları ve su yolları ve 20 kubbede 129 pencerenin cam ve telleri, câmi' vasatında 33, altda on dört büyük pencerede cam, câmi'-i şerîfin 'arsası üzerine döşenmiş tuğla ta'mîrleri, sütûnlar üzerindeki kûfî ve celî ve sâir yazıların ve nakışların ta'mîri 28000, avlusuna iki büyük şadırvan ve kubbeleri ve telleri levâzımıyla 35000, câmi'-i şerîfin bitişiğinde iki büyük sofanın damı ve nakışlı tavanları levâzımıyla 4000, bitişikdeki mu'allimhâne ta'mîri 600, câmi'-i şerîfin garbındaki tavan 250, cem'an 176244 akçe ile ta'mîr edilmişdir [5]. Bu sicilden hâricde de şadırvanlar ve ahşab saçaklı sofalar ve iç ayaklar üzerinde yazılar, alt sırada on dört pencere bulunduğu anlaşılmaktadır.

14) 20 Rebî'ul-Evvel 1150 (18 Temmuz 1737) de şark, garb ve şimâl kapılarının ve sofalarının saçakları, garb minâresinin mermer korkuluğu, medhâl ve mihrâb kubbeleri kurşunları, içerideki şadırvan üstünde kafes kubbesinin eteklerinin ta'mîrine bir yük otuz yedi bin sekiz yüz, yâni 137800 akce, sarf olunduğu [6].

15) 'Aynı senenin 10 Cemâziy'ül-Âhırında (5 Teşrîn-i Evvel 1727), mezkûr ta'mîrâtın her hâlde ikinci keşfi olarak, ve ilâveten eski 'alemler ve nakışlar için berâberce, 324057 akce sarf edildiği görülmekdedir [7].

16) Evâhır-ı Zilka'de 1152 (Şubat 1740) Dâr'üs-Se'âde Ağası Şeyh'ül-islâm Abdülaziz Efendi'nin çeşmeleri üzerine câmi' muvakkıtı ve müezzinleri için oda yapılmak üzere 120 kuruş teberru' etmişdir [8].

17) 'Aynı senenin 27 Zilhiccesinde (28 Mart 1740) yukarıdaki höcrelerle berâber, garb tarafındaki büyük kapının damı ve tavanı ve şarkdaki küçük kapı ta'mîri (her hâlde bu târihde Hünkâr mahfili kapısı açılmış olacak) ve 11 pencereye cam ve tel, 150 zirâ' murabbâı' 52620 akçeye yapılmışdır [9].

18) Safer 1155 (Nisan 1742) târîhinde, mezkûr muvakkıt ve müezzin odaları ile maksûre ve müezzin mahfillerinin ta'mîri, dört yeni fânus ve kandilin üç demir çarhı 18000, şark kapısı damı, 19 kubbenin kurşunlarının ta'mîri 88000, v.s. ile berâber, ve câmi' evkaafından Ulu Âbad gölüne akan Kirmastı suyunun Za'imoğlu bendinden mahall-i mezbûra kadar sed ve bendlerine sarfolunan 840000 ki, cem'an 1,338,390 akce ile ta'mîri yapılmışdır [10].

19) 1157 de, 18100 akcelik kurşun ta'mîri [11].

20) 1169 da iki 'aded büyük balmumu vakfı vardır [12].

21) Rebî'ul-Evvel 1223 de fazla kilimlerin ziyân olacağı düşüncesiyle 744 kuruşa 93 kilim satılmış ve 19 kilim ve 36 seccâde satın alınmışdır. Bu mu'âmeleyi şehrin ileri gelenleri idâre eylemişdir [13].

22 — Daha böyle ba'zı vesîkalar vardır amma, bu kadarı zelzeleden evvelki ta'mîrât hakkında bir fikir vermeğe kâfi gelir sanırız. Yalnız zelzeleden sonra yapılan ta'mîrde Mısırlı Yani kalfa, Panayot usta, sıvacı Mardiros gibilerin kullanılmağa başlandığı görülmekdedir. Tanzîmat muskasının sihriyle bağırlara basılan bu ustalar, câmi'lerimizi tanınmaz hâle sokmuşlar, zevkımizi müthiş bir mertebede bozmuşlardır.

3 Şa'ban 1276 (25 Şubat 1860) târîhli Meclis-i Ebniye tezkiresinde, 20 sıvacının başı Mardiros olup râyic 25 kuruş iken, bunları 40 kuruş yevmiye taleb ettikleri görülmektedir.

1) B.K.S., 16. C., 37. S., Kâzım, a.e., 23. S. Yalnız defter numarası uygun değildir.
2) B.K.S., 190. C., 5. S.
3) B.K.S., 295. C., 13. S., Kâzım, a.e., 24. S., vesîkanın fotoğrafı da vardır. Yalnız defter numarası uymamakdadır.
4) B.K.S., 300. C., 161. S.
5) B.K.S., 300. C., 94. S., Kâzım, a.e., 25. S. Yalnız defter numarası uygun değildir.
6) B.K.S., 300. C., 111. S.
7) B.K.S., 300. C., 114. S.
8) B.K.S., 338. C., 36. S.
9) B.K.S., 398. C., 96. S.
10) B.K.S., 338. C., 69. S.
11) B.K.S., 338. C., 94. S.
12) B.K.S., 336. C. 35. S.
13) B.K.S., 277. C., 1. S.

10 Rebî'ül-Evvel 1279 (1 Ağustos 1862) târîhinde Evkaaf müdirlerinden Hacı Halîl Efendi'nin idâresinde olarak, ebniye husûsâtına ma'lûmâtı olan, Hacı 'Âkif Efendi, ikinci keşfi yapmak için Bursa'ya tekrar gönderilmek istenmiş, o da cevâben memûriyeti sırasında berâberinde olan Mısırlı Yâni kalfanın orada bulunmasına binâen, kendisine hâcet kalmayacağını bildirmişdir.

Bunun üzerine, üç ay sonra, ser-halîfe Râşid Efendi ile Panayot kalfa gönderilmişdir. Sonra hulefâdan 'Ârif Efendi 'ilâve edilmişdir. Bu 1271 zelzelesinden sonra yapılan ta'mîrlerde, hazîneden, malzeme için 9 yük 7500 kuruş yâni 907500 kuruş verilip, 'amele masrafının seccâde açarak toplandığı bildiriliyor [1].

Ulu Câmi'in vakfiyesi 828 senesi Şevval'inin sonlarında Molla Fenârî, Mehmed bin Hamza bin Mehmed tarafından tescîl edilmiştir. Uzunca bir giriş ve du'âdan sonra esas metnin ta'birleriyle:

« ... للمرحوم المغفور السعيد الشهيد بايزيد خان بن المرحوم المبرور مراد خان طاب ثراهما . . . » « ... مسجداً جامعا فى مدينه مسما ببروسا ... وقف ايضاً على مصالحته جميع الحصار المعروف بالوياد بجملة الحدود وعامة الحقوق و الطرائق و المرافق و التوابع واللواحق الداخله فيه والخارجه عنه ... وجميع الدكاكين المتصله الى مدرسة الواقف المشاراليه التى كانت فى جانب الغربى من جامع كبير مذكور بجوانبها المذكور مع البيوت الحد القبلى منها الجامع الكبير المذكور والشرقى وقف المرحوم اورخان بك طاب ثراه والشمالى وقف الحاج شيخ باشا بن شهاب الدين وبعضه وقف المرحوم قوجه افندى وبعضه وقف المرحوم حسن باشا والغربى وقف المرحوم ابنه وبعضه ملك موسى بك ومنه يمتد الى طريق العام وجميع مواضع البيوت الواقفه فى جانب القبلى من مسجد المذكور وبعضها من الجانب الشرقى بجملة الحدود وكافة الحقوق والطريق والمرافق و التوابع واللواحق الحد القبلى الطريق العام وبعضه ملك مولانا محمد ابن المرحوم سونج بك والشرقى وقف المرحوم اورخان بك نوراللە قبره والشمال و الغربى الطريق العام و جميع البيوت الكائنه فى الجانب الشرقى من المسجد الجامع المذكور بجملة الحدود عامة الحقوق الحد القبلى الطريق العام والشرقى وقف المرحوم المغفور اورخان بك المشاراليه والشمالى ملك موسى بك وبعضه ملك عبدالعزيز والغربى الطريق العام وجميع البيوت المخصوصه لامام الجامع المذكور عشرة بجمله الحدود وعامة الحقوق الحدا القبلى ملك شاهين وبلبان ولد عبدالله والشرقى ملك شاهين بن عبدالله والشمالى الطريق العام وبعضه ملك مولانا كمال الملة والدين والغربى الطريق العام وشرط بان يصرف من غلاتها .... »

suretiyle tavsîf ettiği vakfı, emlâk ve akaarı hudutlarıyla anlattıkdan sonra, her gün imama 10, hatîbe 10, müezzinlere 5, ferrâşa 3, hasıra 5, tahsildâra topladığının ellide biri, dilenciye haftada 30, ta'mîre günde 10, garbdaki medresenin müderrisine 7, talebeye 4, mütevellîye gallâtın —gelirin— 20 de biri, ve 20 hâfıza günde 2 şerden 40 dirhem ve 10 kul'a günde 2 şerden 40 dirhem verilmesini şart koşmakdadır. Bundan sonra vakfın kaa'ideleri sayılmakdadır [2]. Bu vakfiyeye göre, bütün hukuukuyla Ulubad Kal'esi, dört tarafı yol olan medresenin —Vâ'ızıyye— etrafındaki dükkânlar, câmi'in şimâlindeki dükkân ve evler, kıble tarafındaki ev yerleri, şark cihetinde tekrar evler ve, en nihâyet, imam evleri gelmekdedir. Bunların cenûb ve şarkdakilerin yer yer hudûdu Orhan Gaazî vakfına dayanmakdadır. Hudûdları yukarıki Arabca metinden ta'kıyb mümkindir. Bu vakfiyenin akaarlarının muhtevâsı daha sonraki senelerde tahrîr defterlerinde aşağıdaki vesîkalarda görülüyor. Bunlara Şengül Hamamı ile, bir tuzlanın gelirinin 'ilâve edildiği anlaşılıyor.

23) *Kıst-ı hamâm-ı Şengül der nefs-i Câmi'-i Kebîr* 5090
Kirâ-i dekâkîn 67 bâb 2474
Mukaata'a-i zemîn-i Hâsna 810
» » *dîğer* 24
» » *hâne-i 'acûze* 360
» » *kethudâ* 192

Hamam	*Dükkân*	*Zemînhâ*	*Hânehâ*	*Hâsıl*	*sene 937* [3]
1	67	2	2	8870	

24) *Kariye-i Uluâbâd*

Hâne-i müslim	*Mücerred*	*Kefere-i âzâdegân*	*Gebrân ki vakıf kullarıdır.*
19	8	17	124

Hâsıl ma'a cizye-i kefere 22723 — *'An kıst-ı memleha-i vakf-ı Hacı Sinan 4 ocak* 2200

Mezkûr kariye halkı 'avârız-ı Dîvâniye'den mu'âf ve müsellem olmaları için Nişân-ı Şerîfleri var — *Nefs-i Bursa'da ba'zı vakıfları dahî vardır.*

Yekûn

Kariye	*Hâne-i müslim*	*Mücerred müslim*	*Kefere-i âzâdegân*
1	19	8	17

Gılman-ı vakf 124 — *Memleha-i* [illegible] — *Hâsıl* 24923 [4]

1) Kâzım Baykal. a.e., 28. S.; Bursa Evkaaf Müdirliği Atik Muhâsebe defteri 1272. 3, 9, 10. 11. 200 sahîfelerinden naklen vermektedir. 200. S. de icmâlin bulunduğu anlaşılıyor. Maalesef bu defter 1957 yangınında mahvolmuşdur.

2) B.K.S., 222. C., 91. S.

3) Bş.V.Ar., 166. C., 13. S.

4) Bş.V.Ar., 166. C., 166. S.

Bu iki vesîkadan Şengül Hamamı'nın kimin vakfı olduğu ve dükkânların 'adedi öğrenilmekdedir.

★

Ulu Câmi'in Texier'nin son derece sathî krokisinden mâ'ada [1], mimârî ûsûllerle, üç tetkıyki ve üç rölövesi vardır. Birincisi Wilde'nin plânları olup hemen bir yarım 'asır Ulu Câmi' mevzûunda yegâne kaynak olarak kalmış, bu binâdan bahseden her müellif onun plânlarını eserine nakletmişdir [2]. Plân 'umûmîyetle sıhhatlidir. Fekat garb minâresinde, şimâldeki pencerelerde ve yan medhallerin duvar kalınlıklarında ve kapı içi duvar kemerlerinde hatâlar yapılmıştır; kubbelerin irtifa'ında da epeyi farklar vardır [3].

Mi'mâr Sedad Çetintaş bireri rölöve, bireri restitüsyon olmak üzere, 8 plân ve bir tafsîlâttan mürekkeb bir takım resim yapmışdır. Bu resimler oldukca doğrudur; ancak mevcûd ile restitüsyonlar arasında o kadar az fark vardır ki, birisiyle iktifâ kâfî idi. Makta'da, hiç bir vesîkaya ve delîle istinâd etmeden çizilen, tasavvur mahsulü kubbe 'alîkalarını tasvîb etmeye imkân yokdur. Daha az ehemmiyette olan bir iki farkı, sırası geldikçe, îzâh edeceğiz [4]. Kezâlik metinde zikrolunan fikirleri de, bahsi açıldıkça, anlatmakla iktifâ edeceğiz. Prof. Gabriel, Ulu Câmi' ve etrâfı olarak ikiye ayırdığı bahisde, plân, makta' ve cebheden mürekkeb rölöve resimleriyle fotoğraflarını koymuşdur. Güzel bir şekilde vaz'ıyeti gösteren resimlerle, binâ arasında ba'zı ufak farklar vardır. Metinde de şark minâresi yerine garb minâresi yazılması gibi ehemmiyetsiz yanlışlıkları ve hakîkatlara uymıyan tâlî derecedeki aykırılıkları da sıralarında zikr edeceğiz [5].

Câmi'in bir plân ve bir makta'ını vermekle iktifâ zarûretinde kaldık. Her ikisinde de binâda yapılmış ufak tefek değişiklikleri nazar-ı i'tibâra almayıp, asıl şekillerini gösterdik. Ya'nî bir restitüsyon denemesi yapmış olduk. Şimâl tarafındaki su basman dişleri ve merdivenleri son ta'mîrâtta aldıkları şekillerle göstermekten başka çâre yokdu. Esâsen bu son ta'mîrâtın aslına uymadığına dâir şübheye sebeb olacak bir şeye rastlamadık. Mihrâb tarafında, şimdi dolap olan pencereler, bir târihde kesme taşla kapatılmış olduğundan, bunları, aslı gibi, açık gösterdik. Kezâlik minâreleri de böyle çizdik. Yukarıda gösterdiğimiz 13 No.lu vesîkadan, alt sırada on dört pencere olduğu anlaşılmakdadır; bu 'aded, ancak mihrâb yanındakilerin açık olması hâlinde doğrudur. Bu sûretle mihrâb tarafındaki pencerelerin açık olduğu, bir vesîka ile, te'kîd edilmiş olmakdadır.

★

Her şeyden evvel binânın geniş ve ferah bir 'arsaya yapılmadığı göze çarpar. Çünki Bursa'nın en büyük câmi'inin, şehr'in merkezi olup 'asırlarca da öyle kalan, bu Aşağı Hisar mintakasında yapılması, kaçınılmaz bir mecbûriyet idi, oralarda da 'arsalar dardır.

Câmi' pek kalın duvarlara ve 12 büyük yığma ayağa dayanan 20 kubbe ile örtülüdür. Dişleriyle berâber ayaklar Şehâdet Câmi'indekilerden küçük, Filibe Câmi'ine müsâvî, Bergama'dakilerden büyükdür.

Binâ Hüdâvendigâr ve Yıldırım devirlerinde yapılan ayaklara müstenid çok kubbeli, beşinci câmi'i teşkîl eder, (687., 688. R.).

Câmi'in ön ve arka ölçüleri sâbit olduğu hâlde, her bir gözün genişliği, kıble ve mihrâb duvarları hizâsında bir değildir. Şarkdaki birinci ve ikinci dizi mihrab tarafında geniş, aşağıda dardır, orta mihver ve yanındaki, üstte dar, altta geniş, garbdaki beşinci ise üstte geniş, altta dardır. Bu farklar sıra ile 20, 12, 34, 26 ve 10 sm.dir. Dîğer cihet mihverlerinde 5 er sm. kadar ehemmiyetsiz farklar bulunmaktadır. Bunlar kendi sıralarına göredir. Şimâl-cenûb istikaametinde, kenardakiler, ortadakilerden 25 ve 40 sm. kadar küçükdür. Orta mihver vasatîsi de bitişiğindekilerden 25 sm. büyükdür. Bu sûretle ortadan kenara fark 45 ve 65 sm. yi bulur. Şark-Garb istikaametinde mihrâb tarafındaki iki mihver dîğerlerinden 30 ve 35 sm daha ufakdır. Bu farklar, Prof. Gabriel tarafından da 'umûmî hatlarıyla bildirilmişdir [6].

Görülüyor ki, böyle bir kaç sıra kubbe ile yapılan binâlarda orta mihverin dîğerlerinden bâriz derecede farklı yapılması usûlü bu binâda tatbîk edilmemişdir; mihverde görülen farklar, binânın mikyâsına göre hiç denecek ölçüdedir; muhakkak sûrette inşâât hatâsı ve yâ ihmâlden doğmuşdur; emsâli de bütün dünyada ve her binâda görülür.

Kubbeler kemer ve duvarlara müselles-i kürevî 'alîkalarla (pandantif) oturur. Bunların üç dânesinden mâ'adâsı düzdür. Yalnız mihrab üstündeki pandantife, mevlevî sikkesine benzer, alt ucu sarkmalı bir çökertme (689. R.), şadırvan üstüne, Demirtaş Câmi'indeki motiflerin aşağıya çevrilmiş şeklinde üçer sarkma, (690. R.), şimâl-i garbî köşesine, kısmen pandantifi de taşan ,kürevî köşelikler 'ilâve olunmuşdur, (691. R.). Üç kubbenin kürevî müselleslerin-

1) Texier, Description, 64. S., 15. R.

2) Meselâ Memduh Turgud, İznik ve Bursa, Kâzım Baykal, Bursa eserleri ve Bursa Ulu Câmi'i.

3) Wilde, a.e., 32-36. S., 39-43. R.

4) Sedad Çetintaş, a.e., 49 61. S., 58-66 lev.

5) Gabriel, a.e., 31-41. S., 11-14 lev.

6) Gabriel, a.e., 32. S., haşiye.

688. R. : Ulu Cāmi' maktaʿı

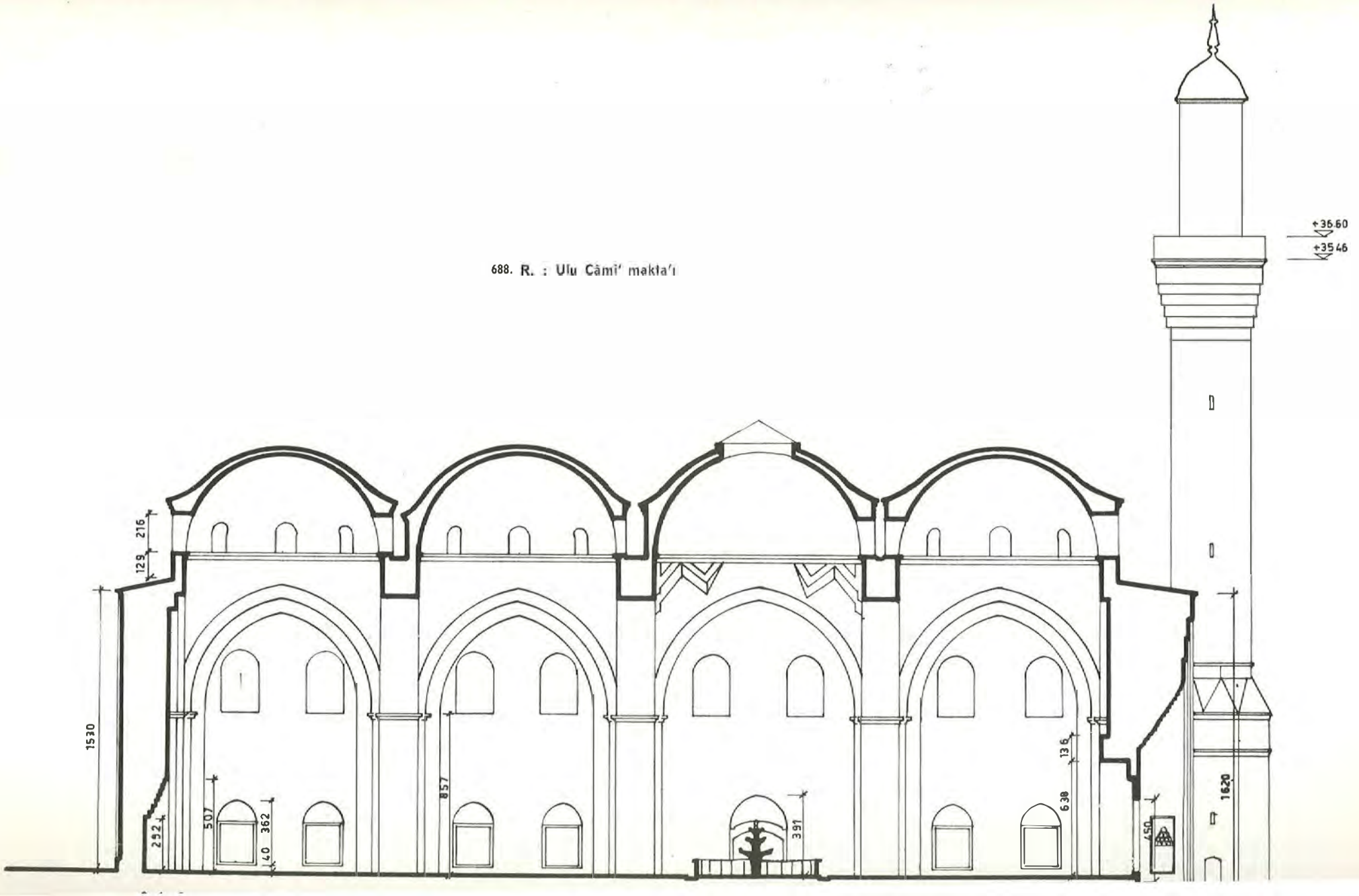

deki bu üç mi'mârî ve tezyînî motif geniş tahmînlere yol açmışdır. Sedad Bey'e göre, eskiden kubbeler müselles-i kürevîlere istinâd etmiyordu da zelzeleden sonra böyle yapılmışdır. Müellif, bu zannını restitüsyon resmine de 'aks ettirmiş ve, yukarıda hatâlı olduğunu işâret ettiğimiz şekilde, kubbeleri müsellesli kuşaklara oturur göstermiş, metinde de bir kaç fıkradan mürekkeb bir bahis açmıştır[1].

689. R. : Ulu câmi' mihrâb kubbesinde külâh köşelik

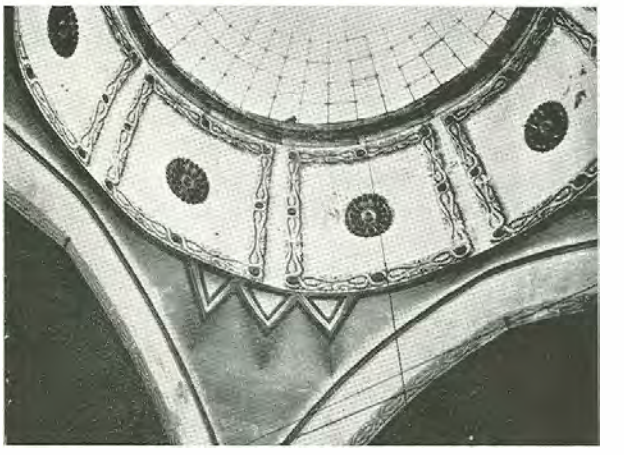

690. R. : Ulu Câmi' şadırvan kubbesinde sarkma köşelik

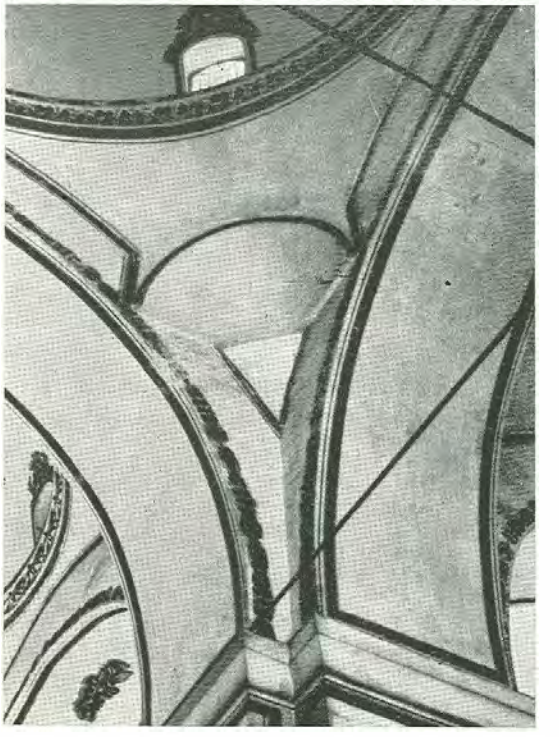

691. R.: Ulu Câmi' şimâl-i garbi kubbesinde kürevi köşelik

Birinci fıkra 'aynen şudur: *"Bundan sonra binamızın ikinci bir mühim tamir daha görmüş olduğunu Kâmil Kepecioğlunun, hususî arşivinde topladığı vesâike istinâden, yazdığını söyleyerek bize vermiş olduğu notlarından öğreniyoruz Bu notlara göre "(Mîlâdî 1854 târihine rastlayan 22 Cemâziy'ül-Âhir 1271 çarşamba günü sabah alaturka saat dokuzda vuku bulan yer sarsıntısında, câmiin mihrab üstündeki kubbeden maadâ bütün kubbeleri yıkılmış ve batı tarafındaki minâre yanındaki kubbe de zedelenmiştir)"*

Sedad Bey 'aynı sahîfede, bir az sonra yazdığı bir başka fıkrada, *"Bu kıymetli notların medlûlünü kubbelerde aradığımız vakit"*, mihrab üstü kubbesiyle garb minâresine bitişik kubbenin gerek silme ve gerek pandantifleri eskilerden izler taşımaktadır, dîğerleri yıkılmışdır, demekdedir. Prof. Gabriel de bu iki kubbeden başkasının yıkıldığını söylediğinden[2] verilecek cevab ona da râci'dir. Sedad Bey, arada, vakfiyeler bahsimizin 22. maddesinde belirttiğimiz, Rum kalfaların iştirâkiyle yapılan ta'mîrâtı zikrediyor ki, pandantif ve kubbelere münhasır değil, 'umûma ve bilhassa sıva işlerine a'iddir ve burada yeri yokdur.

Şimdi notların mâhiyetlerini teşrîh edelim:

a) Kâmil Kepecioğlu'nun bütün Bursa notları ve yazdığı câmi'ler monografisi şimdi bizim elimizdedir. Onların hiç birinde pandantiflerin değişmesine sebeb olacak derecede, kubbelerin temâmının yıkıldığına dâir en ufak bir kayıd yoktur. Peşînen bildirelim ki, inşââtın aslâ şaşmaz delillerinin böyle bir iddiâya imkân bırakmayacağını bir az aşağıda göreceğiz.

1) Sedad Çetintaş, a.e., 7. C., 52. S.

2) Gabriel, a.e., 35. S.

b) Zelzele 22 değil 11 Cemâzi'ül-Âhir 1271 de olmuşdur[1]. Milâdî târîhle de 1854 değil, 1855 in 1 Martına rastlar.

c) Güldeste'de Ulu Câmi' ta'mîrinden bahsedilirken *"... Kubbe ve taakları rahnedâr olmasıyla bâ-emr-i Cenâb-ı Şehriyârî müceddeden inşâ ve kusur mahalleri ta'mîr..."*[2] olunduğu bildirilmekdedir. Yan'î temâmının yıkılması değil, yalnız hasâra uğraması, sakatlanması mevzû'-ı bahsdir; böyle olunca Kâmil Kepecioğlu gibi bir zâtın hakıykate uymayan bir târîh ve kendi görmüşcesine 'aded bildirerek, Güldeste'nin sarâhatine aykırı ve bir vesîkadan mahrûm böyle bir not vermesi 'aklın alacağı bir şey olmadığından, bu not denilen ifâdenin kitabı yazana 'aid olması daha yerinde olsa gerekdir. Fazla olarak, dayandığı mezkûr not, mihrâb üstündekinden mâ'adâ 19 kubbenin temâmen yıkıldığını bildirdiği halde, bunlardan biri olması lâzım gelen şimâl-i garbî köşe kubbesinin, mevcûd kürevî köşeliklerinden dolayı, çökmediğini i'tirâf mecbûriyetini duymakda, ve onu sâdece (zedelenmiş) sûretinde tefsîr ile, notu bizzât tekzîb etmekdedir.

d) Çünki, kubbelerin yıkılmış olması lâzımdır gibi, peşin hükümle iş bitmez. Bunu inşâî vâkı'alarla tahkıyk etmek lâzımdır.

Vesîkalara 'âid mütâla'adan sonra inşâî deliller bize hakıykati olduğu gibi gösterir:

1 — Binânın duvarları, XV. 'asır başında, Timur ve Karamanoğlu eliyle, geçirdiği yangın 'ârızasından başka, hiç bir hasar görmeden zamanımıza kadar gelmiş, 1951 den sonra sıvalar kazınınca, saçak silmesi dâhil, bütün bünyesi tam olarak meydana çıkmışdır. Duvarlar yerinde kalınca onlarla beraber işlenmiş olan a'lîkalar (pandantif) da yıkılmamış demekdir; ya'nî onlar da asıldandır. Duvar kenarları böyle olunca, murabba'ını iç yüzündeki kemerlerin taşıdığı dîğer iki 'alîkanın da onların benzeri olması lâzım gelecekdir. Bundan, kenarda olan 14 kubbenin müselles-i kürevî ile işlenmiş olduğu anlaşılır.

2 — 14 kubbe böyle olunca, câmi'in kubbe nizâmı, müselles-i kürevî 'alîkaya (pandantif) istinad ediyor demekdir; zîrâ geride kalan altı kubbeyi de başka dürlü yapmaya sebeb yokdur. Amma bu yeter görülmezse, inşâî höccetlerin zâten kâfî olduğunu hatırlatalım; şöyle ki:

3 — Tekniğin değişmez kaanunu sebebiyle kemerin bir yüzünde olan nizâmın, 'aynı yükseklikde olan dîğer kubbelerin tarafına da sirâyet etmesi tabî'îdir. Kemer ve kasnak seviyeleri ulu orta değişmez; bu câmi'de de bir müsellesli kuşak 'ilâvesi için yer yokdur. 'Aynı seviyedeki kubbelerin 'aynı usûlle yapılması inşâî zarûretdir. 16 kubbe az farkla bir seviyededir. Yalnız orta mihverdeki kubbeler dîğerlerinden yüksekdir; onlar da, eski olduğunu kabûl etikleri, mihrab kubbesi irtifâ'ındadır ve onun nizâmına tâbi'dir; ya'nî kürevî müsellesdir.

4 — Biz, hiç bir kubbede bir delik bile hâsıl olmadı, hiç bir kemer çatlamadı demiyoruz; zâten böyle bir iddi'âda kimse bulunamaz. Kubbe ve kasnak ve yâ kemerlerdeki çatlaklar şekli değişmeden ta'mîr olunmuşdur; yukarıda söylediğimiz gibi böyle olduğunu, câmi'in bu günkü hâli gösteriyor. En za'îf 'unsur olan kubbe ve, ba'zan kasnak, zelzeleden hasar görür. Nâdir olarak, kemerde de anahtar kısmı çatlar ve yâ bir kütle kopar. Fekat bu câmi'de vasâtî 5 m. kalınlık tutan müselles-i kürevî 'alîkaların, duvarlar yerinde durdukça, düşmesine imkân yokdur. Uzağa gitmeğe hâcet olmadan şu misâli verelim: Hüdâvendigâr eserleri bahsinde eski fotoğraflarını koyduğumuz, artık kullanılmasına imkân kalmayacak derecede harâb olan Şehâdet Câmi'inde kubbeler delinmiş, daha nâzik olan çapraz tonozlar yıkılmış, kemer ve kasnaklar yerinde kalmışdır.

5 — Bu kubbe yıkıldı rivâyetlerini biliriz. Bir köşesi bir azcık delinir, hattâ kalın sıvası ince bir tabaka tuğla koparak, kubbe açılmadan düşer, ağızlarında bu vak'anın adı kubbe yıkıldı olur. Çünki duyulan dehşet hissi bu tarz ifâdeyi doğurur. Bâ-husus bu hasâr ta'mîr olununcaya kadar câmi'den istifâde edilmemiş bulunur; onun verdiği rûhî üzüntü böyle söyletir. Bir de 'alâkadârların, bir tarafdan ta'mîrin heman başlamasını te'mîn, obir tarafdan yapılacak işe ehemmiyetli göstermeleri anlaşılır bir şeydir.

Bursa Yıldırım Câmi'i merkez kubbesinin yıkılmadığı eski fotoğraflarıyla, ayrıca mi'mârî delillerle, sâbit iken, yıkılıp yeniden yapıldığı mi'mârî kitâblarına geçmişdir; bir az aşağıda bahsedeceğiz.

Böylece, kubbe mesnedlerinin hiç şekil değiştirmeden olduğu gibi kaldığı anlaşılır. Üç kubbedeki ufak ve çirkin fantezi 'ilâveler, inşââtın cilveleridir. Birisinin örneği Demirtaş Câmi'inde de vardır. Güzel olmakdan çok uzak-

1) Güldeste, a.e., 153. S., Tâbi' Eşref Efendinin hâşiyesinde ve Şemsüddin Ulusoy, gayr-ı matbû' Medâr-i Şems, 1. sıra (Ulu Câmi' bahsinde) zelzelenin 11 Cemâz'ül-Âhır 1271 çarşanba günü olduğu bildirilmektedir. Güldeste'nin tâbi'i Eşref Efendinin, zelzeleden 15 sene sonra yazdığı bu hâşiyede, vak'anın 1854 sene-i milâdîsi Martının dokuzuncu çarşanba günü olduğu da 'ilâve edilmişdir. Halbuk 1271 senesi Cemâz'ül-Âhırinin 11. günü 1854 değil 1855 senesinin 1 Martına rastlar; günlerden de çarşanba yerine perşenbedir. Yalnız bu bir gün fark mümkindir. Hilâli takvim (rü'yet)e bağlı olduğundan bu târîh yerine 28 Şubat 1855 çarşanbaya da isâbet edebilir. Fekat aslâ 1854 değildir.

2) Beliğ Efendi, a.e., 26. S., tâbi' Eşref Efendi'nin hâşiyesi.

dır amma üçü de pek yersiz değildir. Eğer şimâl-i şarkıy köşesinde de bir dâne yapılmış olsa idi, en ucda birer, orta mihverde iki 'aded işlenerek, bir nizâma bağlanmış sayılabilirdi; amma bunun bir dânesi noksandır. Belki bir usta yapmak istemiş de, hiç bir şeye benzemediği görülerek, durdurulmuşdur tefsîrîyle iktifâ edelim.

Kalın sıvalar ve her tarafı kaplayan yazılar sebebiyle duvarları içeriden tetkîke imkân yokdur.

Câmi'in döşeme seviyesine gelince: Büyük kapı ile garbdakinin söve ve eşikleri döşeme ile tıpatıp uyduğundan, seviyenin değişmediği açıkca anlaşılıyor. Şark tarafındaki kapıda söveler ve eşik 90 sm. kadar aşağıda ve basamaklar içeridedir. Hâricde bunlara yer bulunamadığından içeriye alındığı görülüyor. Sedad Bey'in tasavvur ettiği gibi, döşeme şimdikinden 40 sm. aşağıda olsa [1], kapılar havada kalırdı. Duvar kalınlıkları epiyce farklıdır. Yanlarda daha kalın olup, kemer için yapılan dişler hâric, 2.40 m., kıble duvarında daha ince, 2.20 m. dir. Yan kapılarda bu kalınlık garbda 3.10 şarkda 2.80 dir. Büyük kapı ayağında 5.00 metrelik bir kârgir kütle vardır. Yan ve mihrâb duvarlarında pencere önlerinde iki sağır kemer olduğu halde, kıble duvarında kemer tekdir. Yan kapılarda da birer kemer vardır.

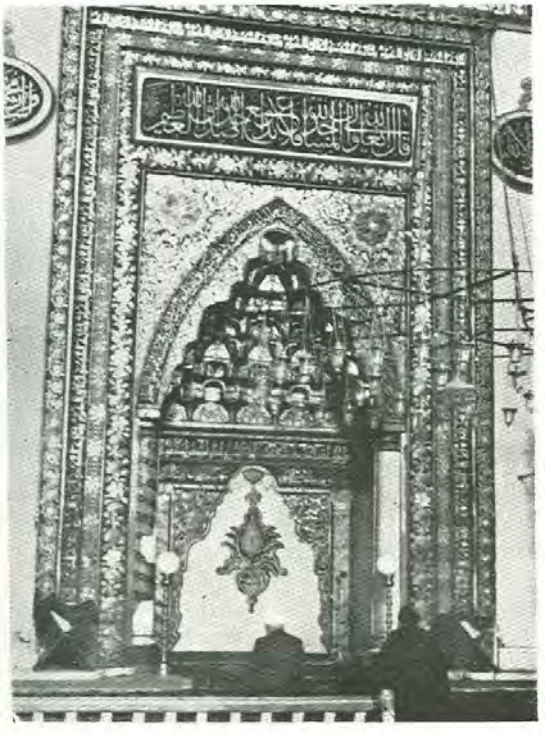

692. R. ; Ulu Câmi' mihrabı

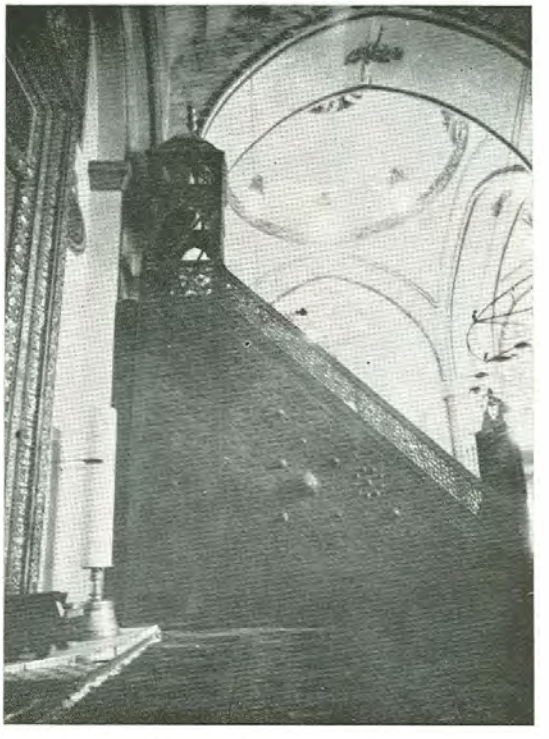

693. R. ; Ulu Câmi' minber şark yüzü

Câmi'in bu günkü mihrâbı sekiz sıra istalaktitli, köşeleri kum sa'atli, zengin bir eserdir. Bu mihrâbın 979 senesinde üç bin akçe sarfıyla beş ay zarfında nakşedildiğini 5 a. numarasıyla dercettiğimiz vesîkada bildirmiştik. Belki etraf silmeleri de o zemândandır, ammâ istalaktit ve kum sa'atleri câmi'in ilk yapısındandır; bünye i'tibâriyle XIV. 'asrın bir az sert tutumu göze çarpıyor. Son şeklîle yazılar, tezyînât, boya, yaldız temâmen XX. 'asır işidir. Mihrâb höcresinin solunda ta'mîrîn Mehmed usta tarafından 1322 (1904) de yapıldığı yazılıdır. Bununla berâber, esâsen güzel olan eser, zemânından olmasa da, muhîtin bırakdığı te'sîr ve göz alışkanlığıyla pek mûnis gelmekdedir, (692. R).

Mihrabın üst aynasında güzel bir sülüs celîsiyle قال الله تعالى وان المساجد فلا تدعوا مع الله احداً صدق الله العظيم istalaktitleri çerçeveleyen sivri kemerde Besmele ve temâm Âyet'el-Kürsî daha ince sülüsle yazılıdır. İstalaktitlerin altında kûfî İhlâs sûresi, onun altında sülüsle ربنا آتنا فى الدنيا حسنة وفى الآخرة حسنه وقنا عذاب النار du'âsı vardır. Bunların hepsi yepyenidir.

Minber fevkal'âde bir eserdir. Tam oyma ve yâ kabartma, hendesî şekilli yan korkulukları, on dılı'lı kabartma yıldız ve iri çivi başları ve güllerle müzeyyen yanlıkları, ve zengin, tâclı kapısı ile emsâli nâdir bir san'at mahsûlüdür. İki yan birbirinden farklıdır. Konya'da 'Alâüddin Câmi'indeki bunun kadar güzeldir. Fekat eb'âdı daha mütevâzı'dır. Kezâlik Ankara'daki Ahî Elvân minberi de oldukça güzel, lâkin bundan ufaktır. Minberin şark yüzünde iri çivi başları (693. R.), garb yüzünde, bunların yerine, düz güller işlenmişdir. Minberdeki yazı bu câmi'in târîhini,

1) Sedad Çetintaş, a.e., 58. S.

hiç değilse bitiş senesini, bildirmekdedir. 100×40 sm. eb'âdında olan kitâbe kapının üstündedir. Yazısı kalem-i muhakkaktır fekat güzel değildir. [1] مما عمل برسم السلطان بايزيد بن مراد خان بتاريخ سنه اثنين وثمانما ئه

(694., 695. R.). 802 (1399-1400) de bitmiş olan bu minber bize binânın târîhi hakkında oldukca vâzıh fikirler veriyor. Yoksa tam olarak başlama ve bitme târîhleri belli olamamakdadır. Ne de olsa, mes'ele kimin tarafından yapıldığını bilmekdir. Bu yazının üstünde fevkal'âde güzel, rûmî oyma bir tâc olduğunu (695. R.) göstermekdedir. Minberin sağ korkuluğunda, benzerlerinde olduğu gibi, iki taksîmât arasında amûden[2] عمل الحاج محمد بن عبدالعزيز ابن الدوق

Minber külâhının şark tarafında, kabartma sülüs ile: قال عليه‌السلام المؤمن فى المسجد كالسمك فى الماء şimâl yüzünde : من قال لا اله الا الله محمد رسول الله دخل الجنة[3] والمنافق فى المسجد كالطير فى القفس Hadîs-i şerîfleri, bunun üstünde kalem-i muhakkak yazılıdır; (696. R.). Bunlardan başka külâhın garb yüzünde, yukarıdakiler hizasında, bir kûfî yazı varsa da okunması mümkin olmadı. Bu fotoğraflar minberin ihtişâmı hakkında bir fikir verir. Minber ma'alesef çok boyanmış, bu yüzden kabartmalar yer yer düzlenmiş bir hâle gelmişdir. Aşağı kısım sağlam ise de külâh oldukça harabdır ve kısmen dağılmışdır.

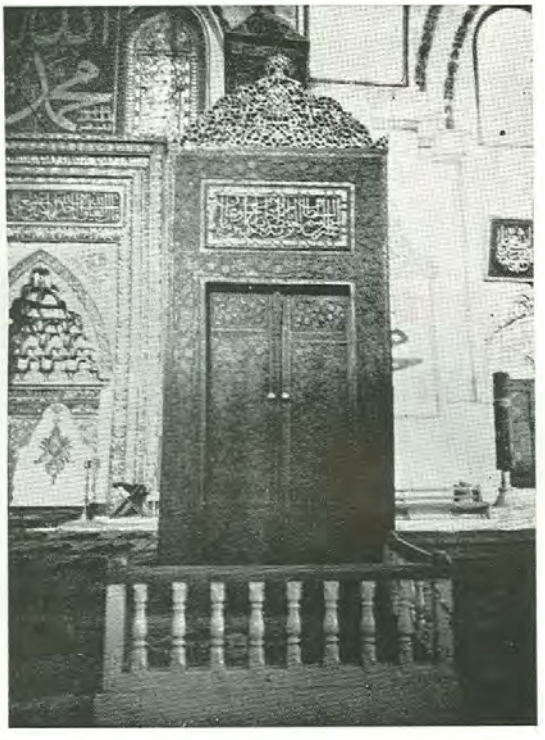

694. R. : Ulu Câmi' minber kapısı

696. R. : Ulu Câmi minberi külâhı ve yazıları

Müezzin mahfili asıldan olmamakla berâber, mi'mârînin şerefli devrine 'âid olduğu, türkçe târîh kıt'asından anlaşılıyor. Bu kıt'a mihrâb sağındaki ayağın şimâl yüzünde Bilâl-i Habeşî levhasının ve rûmî tezyînâtlı bir mihrab süslemesinin altında, iki satır üzerine dört beyitdir. Eb'âdı 50 × 100 dür. Yazı çok kararmışdır ve satırların baş tarafı duvarın boyasıyla kısmen bozulmuşdur. Biz şöyle okuduk:

حقيله حاجى مصطفى چون ـ توليت امرينه اولدى مأمور ـ جائله سعى ايدوب اول اهل صفا ـ اتدى بو محفله سعى مقدور

بحق بو محفل[4] زيبا اتدى ـ رحمت حقيله اولسون مأجور ـ ددى اتمامنه رحيمى تاريخ ـ اولدى اول محفل دلكش معمور[5]

Hisâben 956 (1549) veren bu kıt'a Bursalı şâ'ir Rahîmî Pîr Mehmed Çelebi'ye 'âiddir.

1) Kitâbe, a) Kâzım, a.e., 138. S. da üç tertib hatâsıyla, a. müe. Bursa ve Anıtları, 189. S. da Lâtin harfleriyle, Sedad Çetintaş, a.e., 50. S. da neşredilmiştir.

2) Bu kitâbe yalnız Kâzım, a.e., 138. S. da neşredilmiştir.

3) Yalnız Kâzım, a.e., 137. S. da mündericdir.

4) Bu kelime mahfili şeklinde okunacakdır.

5) Bu kitâbe, Şemsüddin, a.e., 1. sırada 1., 4., 5., 6. mısra'larda kelime değişiklikleriyle, bilhassa şâir Rahîmî yerine ختمى kaydedilerek, Kâzım, a.e., 92. S., 1., 5. ve 7. de kelime farklarıyla ve şâiri Rahmi göstererek, Sedad, a.e., 50. S. da 1., 5. ve bilhassa târih mısra'ında büyük hatâlarla kayıdlıdır. Dolayısıyla vezin de bozulmakdadır. Bu müelliflerin hepsine XVI. nın değil XX. 'asrın türkçe imlâsı kullanılmışdır. Halbuki yerinde (ى) ler yokdur. Sedad Bey'in târîh mısra'ında bir kelime noksan olduğundan 919 netîcesi çıkıyor. Şâ'ir Rahîmî, Sicil, 2-376 (Rahimî Abdurrahman Çelebi Mehmed oğlıdır; Bursalıdır. Orada 'imâret şeyhi olup 'asr-ı Süleyman Hân da ırtihâl eylemişdir. Şâ'ir ve hattattır) olarak bildirilmektedir ki hakîykate uygun düşmekdedir.

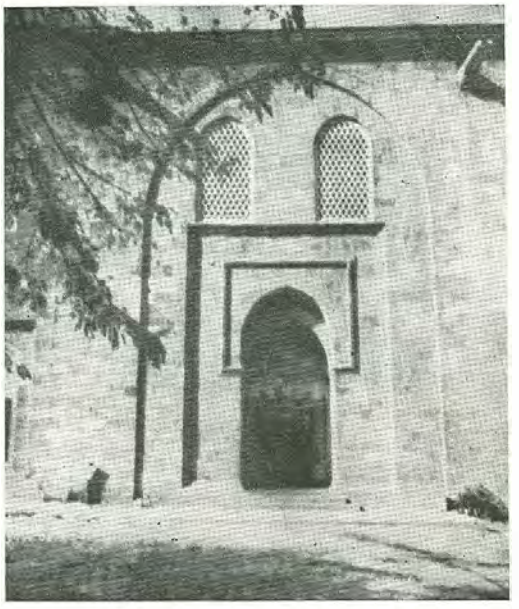

702. R. : Ulu Câmi' şark kapısı

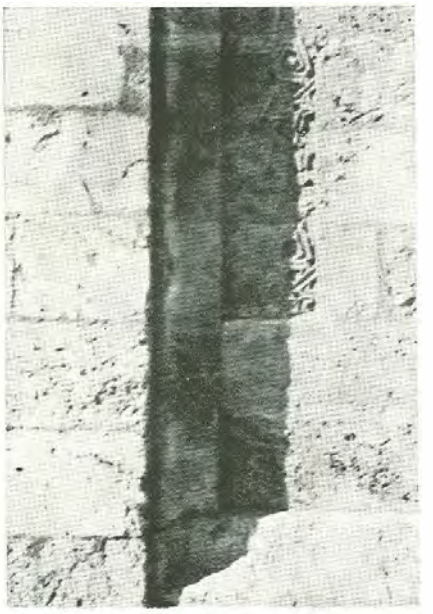

703. R. : Ulu Câmi' şark kapısı yarım kalmış geçme parçası

fazla olarak iki köşede kum sa'ati bulunmakdadır (704. R.). İki minâre arasında kalan şimâl cebhesinde başka dürlü bir tarz-ı hâlle varılmış ve, plastrlar, yine aralarında iki pencere bulunmak üzere tertîb edilmiş, fekat bunlar tek sivri kemerle değil ortada bir silmeli yasdıkda nihâyet bulan, bir ikizli kemerle bağlanmışdır (701. R.). Şark ve garb kapıları 'aynı yükseklikde değildir; şarkdakinin irtifâ'ı daha fazladır. Üstlerindeki pencereler de öyledir. Esas kapı temâmen yakılmış idi; yakıldığında su götürür, tereddüd edilir taraf yokdur. Civârda 25-30 m. de, hattâ daha da yakın olsa da, hiç bir ateş böyle içeriye kadar nüfûz edemez; bâ-husûs alt kısma te'sîr etmez. Bu eski kapıda bir çok geçmeler ve yazı bakıyyeleri görünüyordu. 1951 de üstündeki sıvalar temizlenip meydana çıkarıldıktan sonra 1965'e kadar süren ta'mîrinde, esmer mermer kulanıldığı safha safha ta'kıyb edilmiş ve yazılar ve geçmeler yontulmadan, (706. R.) da görülen, şekle sokulmuşdur. Tâ saçağa kadar dayanan ve muhteşem olması îcâb eden bu kapı, bu hâliyle pek câzib gelmemekdedir. On bir sıra ibtidâî istalaktitli yaşmak, yanlarda, höcreli ayaklara oturmakda, köşelerde kum sa'atleri ve etrafda geniş, fekat çıplak bir silme dolaşmakdadır.

Pencereler her cebhede başkadır. Şimâl cebhesinde bir pencereye silmeli geniş bir kitâbe ortasında, özengileri ayrı seviyelerde, iki sivri tahfîf kemeri konmuş, bu kemerlerden dışarıdakinin kenarına kalın kum sa'atleri yerleşdiril-

704. R. : Ulu Câmi garb kapısı

706. R. : Ulu Câmi esas kapısı

707. R. : Ulu Câmi' şimâl cebhesinde pencere

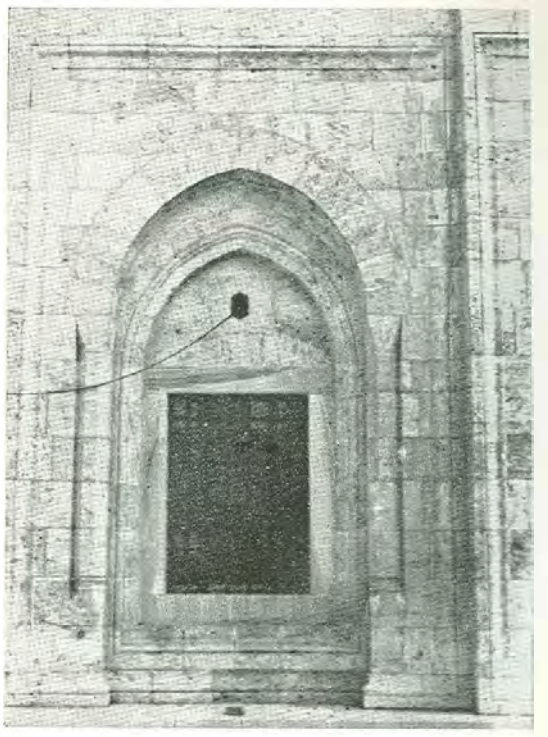

708. R. : Ulu Câmi' şimâl cebhesinde pencere

mişdir. Söveler düz mermerdir. Pencere aynasında uçları sivri mustatîl birer nefeslik vardır. Esas kapının garbındaki bölmede, pencerelerden birisinin dış kemeri olukludur ve altında dalgalı bir su vardır, (707. R.). Şark kolundaki pencerelerin köşelerinde kum sa'atları işlenmişdir, (708. R.). Garb cebhesindeki pencereler, silmeli bir kitâbe içindedir ve kemerleri tuğladandır, (709. R.). Şimâl ve garb cebhesindeki pencereler yeniden inşâ edilmişdir. Bunların eski şekillerinin resimlerini çekemedik. Halbuki şark ve cenûb cebhelerinde pencereler başka bir tertîble yapılmışdır. Sövenin üstündeki aynada basık bir ikinci kemer vardır. (710. R.) şark tarafını, (711. R.) cenûb mihrâb cebhesindeki pencereleri gösteriyor. Son resim 1958 de çekilmişdir. 'Aynı zemânda yanık taşları da belirtiyor. Pencere aynalarında ince mazgallar, içerinin havalanmasına mahsûsdur. Öyle olunca kemer aynalarının içeriden şimdiki gibi boş olması lâzım gelmekdedir. Üst pencereler alt pencere mihverinde değildir. Buna sebeb, üst pencerele-

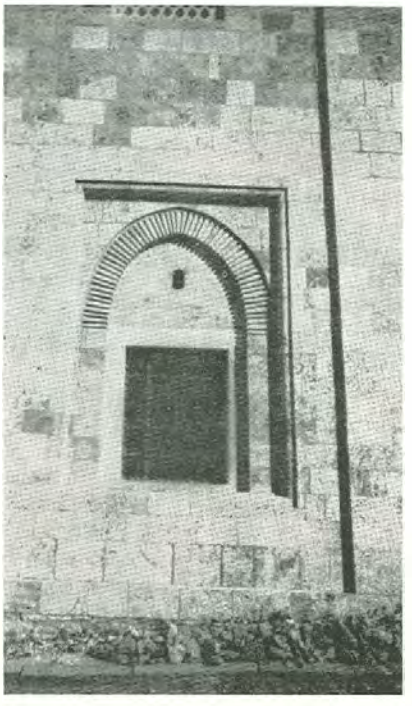

709. R. : Ulu Câmi' garb cebhesinde pencere

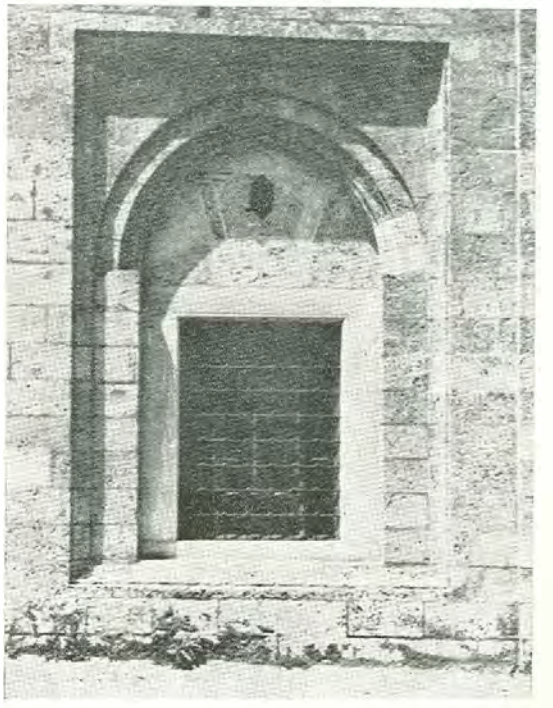

710. R. : Ulu Câmi' şark cebhesinde pencere

rin iç kemere ucu ucuna dayanmış olmasıdır. Eğer üstlükler daha kısa olsaydı, kemerin daha geniş yerine gelir ve bu sûretle araları daha açık tutulabilirdi. Pencereleri ufaltmak istemedikleri için böyle olmuşdur. Şark ve garb kapıları için işâret ettiğimiz yükseklik farkı dört pencere için de mevzû'-ı bahisdir. Mihrâbın solundaki dört pencere, bütün dîğerlerinden 40 sm. kadar daha uzundur. Kezâlik garb ve cenûb pencerelerinin tabanları bir seviyede iken, şarkdakiler yirmi santim daha aşağı, şimâldekiler onlardan da 20 sm. düşükdür. Mihrâb tarâfındaki pencereler sonradan kapatılmışdır. Biz resmimizde eski hâlini gösterdik. Saçaklar geniş köfeki yonma silmelerdir ve bir tek seviyededir, inip çıkmalar yokdur.

711. R. : Ulu Câmi' cenûb pencereleri (Örülmüş hâlde)

712. R. Ulu Câmi' bir kubbe kasnağında pencere ve şark minaresi şerefesi

Kubbe kasnakları XIX. 'asır ta'mîrinde sıvanmış, hâricden görünenlerin köşelerine kabartma plastrlar, pencere kenarlarına pervazlar yapılmışdır. Kasnak pencereleri dâirevî hâle getirilmiş, hattâ ba'zı yerlerde sepet kulpu şekli verilmişdir. Ancak bu sepet kulpu içeride yine yuvarlakdır. Hâricdeki bu şekil, sırf bir kötü işçilik yüzündendir. (712. R.). Kubbe saçak silmeleri birbirine pek benzemez; öndekiler ta'dîl görmüş, ampir, üslûbda yapılmıştır; arkadakiler bir 'asaba, bir kalın kaval ve yine bir 'asabadan mürekkeb eski şekillerini muhâfaza etmişlerdir. Orta mihverdeki kubblerin kasnakları dîğerlerinden bir az yüksekdir, (698. R.).

Minâreler iki dânedir. Garbdakinin Yıldırım tarafından yapıldığı kitâbesinden bellidir.

1 — امر بعمارة هذه المنارة السلطان ابن السلطان بايزيد خان بن مراد خان 2 — اطال الله ...[1]

Yazı bozuk bir sülüs imiş.

Şarkdaki minârenin temeli Emîr Hanı'nın ahırlarının içine girer (Bk: 114. R.). Bunun başkaları tarafından yapıldığına dâir, bazı rivâyetler vardır. Hattâ Güldeste'nin bir hâşiyesi, evvelce temâmlanmadan kısa olarak kaldığı için Güdük Minâre dendiği söylenen bu şark minâresinin, I. Sultan Selîm tarafından yapdırılıp, Şengül Hamamı'nın da onun tarafından inşâ ve bunun masrafına vakfedildiğinin *"mütevâtir ve meşhûr"* olduğunu yazar [2]. Fekat Şengül Hamamı'nın Yıldırım Sultan'ın vakfı olduğunu gördüğümüzden, hiç değilse bu rivâyetin ikinci kısmının hakıykati ifâde etmediği âşikârdır. Bursa'da kuvvetle söylenen, bu minâreyi Çelebi'nin yaptırdığıdır. Ancak bu bir rivâyetdir. Gabriel kabûle şâyân görerek öylece kaydetmişdir [3]. Sedad Çetintaş da, ma'kuul görünüyor demekde ve, eğer şark minâresi ilk yapıda tasavvur edilseydi, binâ bir az daha ileri götürülür, bu ahıra tecâvüz edilmezdi demekdedir [4]. Çok yerinde bir muhâkeme. Minârenin bedenden ayrı olması da düşündürücüdür. Bütün bu muhakkak görünen sebeblere rağmen, hüküm vermekte 'acele etmemelidir. Şöyle ki, eğer minâre sonradan olsa idi, yerinde bir

1) Bu kitâbe, Kâzım, a.e., 16. S. da neşredilmişdir. Şimdi taş yerinde değildir.

2) Güldeste, a.e., 321 S., tâbi' Eşref Efendi hâşiyesi
3) Gabriel, a.e., 31. 34. S.
4) Sedad Çetintaş, a.e., 49. S.

pencere bulunması lâzım gelirdi. Halbuki pencere yokdur. Buna mukaabil, vaz'ıyeti îcâbı minâreden kurtulduğu için, üst pencere vardır. Alt pencere yapılıp da sonradan kapatılmış da değildir. Taşlarda ne bir ek, ne bir sıra atlaması vardır. Belki iyi hesaplanamadığı ve yâ pek dar olduğu için, minâre temeli ahıra tecâvüz etmişdir. Bunlar inşâât cılıkda olan şeylerdir. Bu minârenin ilkden tasavvur edildiği muhakkaktır. Ama ikmâli ve yâ inşâsı Çelebi tarafından yapılmış olabilir. Biz bütün bu cihetlere işâret etmekle iktifâ edeceğiz.

713. R. : Ulu Câmi' garb minâresi

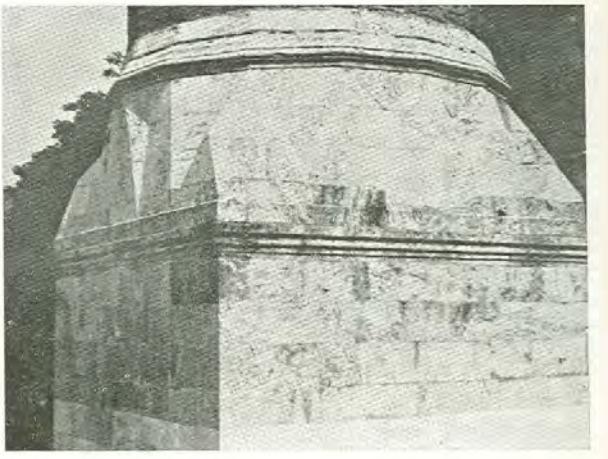

714. R. : Ulu Câmi' şark minâresi

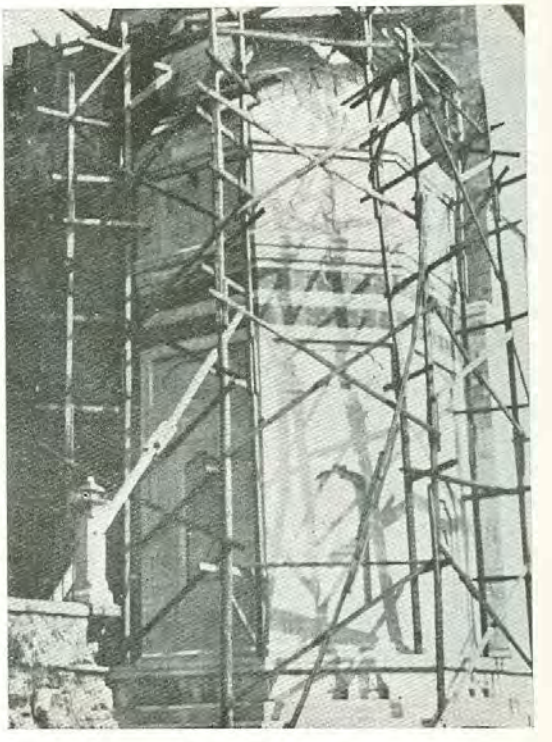

715. R. : Ulu Câmi' garb minâresi

718. R. : Ulu Câmi'i eski bir resmi (90448 No:lu albüm)

Minârelerin kaa'idesi ve küpleri mermerden, yuvarlak olan gövdeleri tuğladandır. Şarkdakinin kaa'idesi dört köşe, küpü on altı dılı'lıdır. Yanmış olduğu için yeni yapılmıştır. Küpden sonra gövdenin tuğla kısmında da bu on altı dılı' bir mikdar devâm etmiş ve yuvarlağa geçiş yedirme ile elde edilmişdir. Bu sûretle gövdenin alttan ufak bir kısmı on altı köşe, kalanı ve petek yuvarlakdır.

Garb minâresi câmi'in önündeki köfeki ve mermer ampatmanların seviyesinde üç yüksek kademe üstüne, sekiz köşe kaa'ide ile oturmakdadır. Bu kaa'idenin yüzleri kör höcreli, kitâbeli ve silmelidir. Bunun üzerinde renkli mermerden iki düz kuşak bulunmakta, ondan sonra şâkuulî menşûrun yüzlerinde oyma ters-yüz lâleler görülmektedir. Buraya kadar temâmen mermerden işlenmiş olup gövde tuğla ile devâm eder. Bu minârenin iki yolu vardır; birinin girişi hâricden, birinin câmi'in içindendir. Her ikisi de şerefeye kadar çıkar. Dışarıdaki medhâlden kurşunluğa da çıkılmakdadır. Bu minârenin kitâbesi son ta'mîrâtda kaldırılmışdır. Esâsen çok harâb idi. Şerefeler iki minâre-

de eş olup, altı sıra tuğla istalaktitle yapılmışdır. Minâreler evvelce ahşab külâhlı ve kurşun örtülü idi. (718. R.) Ulu Câmi'in eski bir resmidir[1]. 1307 (1889) da bu külâhlar yandıkdan sonra, bugünkü, boğum, boğum, zerâfetsiz tepelikler yapılmışdır.

Cebhelerde kayda değen bir de, garb minâresine yakın olan demir parmaklık vardır. Bunun hakkında epeyce efsânemsi hikâyeler anlatılır. Bu parmaklığın boğumları müteharrikdir.

Bu gün görülen cebhe taşlarının pek büyük bir kısmı, eski yanmış taşlar çürütülerek yenilenmişdir. Cebhelere pencere ve kapılara bakdığımız zemân, 'asırların izini taşıyan 600 senelik taşı değil, ocakdan bu gün çıkarılmış yepyeni harcı görüyoruz. Bununla berâber bu cebheleri değişdirme 'ameliyesi o kadar sadâkatle yapılmışdır ki, renk, âhenk ve hey'et-i 'umûmîye bakımından, hiç yadırgama hissolunmuyor. Kapıdaki soğuk manzara buralarda yokdur. Cenûb cebhesini değişdirdiğini bildiğimiz İsmâ'il Sönmez Bey, bu işi yaparken taşları okşuyordu. Tekrârı elzem olduğu için yazıyoruz: Bu taşlar duvarların dibinden verilen bir ateş ile yakılmışdır. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, câmi'in cenûbu yoldu. Garbda, yoldan sonra, Vâ'ızıyye ve yâ Mahkeme Medresesi denilen binâ ile, ona bitişik câmi' helâları vardı; şarkında Hundî Hâtûn Mektebi, Esediye Medresesi, şimâlinde avlu ve ondan sonra da Şengül Hamamı bulunuyordu. Bunlardan hiç biri 'alevle yanmayacak cinsden kunt kârgir binâlardı. Köşeye sıkışmış bir iki dükkân ve yâ ahşab odanın 'alevi câmi'e ya hiç ulaşmaz ve yâ, rüzgâr te'sîri ile pek yukarıya vurur. Biz bunu Sultan Ahmed Câmi'inde gördük. Evvelce vermiş olduğumuz (684. R.) şimâl, (685., 686. R.) garb, (710. R.) şark, (711. R.) cenûb cebhelerine 'âiddir. Yer hizâsındaki taşların ateş te'sîriyle ne hâle geldiği bu resimlerde görülüyor. Biz ta'mîrât esnâsında az hasarlı görülenlerin de, dokunur dokunmaz döküldüğünü müşâhede ettik. İşte bu sebebledir ki, müslimân olduğu halde bir müslimânın yapmaması lâzım gelen böyle bir hareketinden dolayı Karamanoğlu'nu suçlu görmek mecbûriyetinde kalıyoruz.

Câmi'in kıblesi cenûbdan şarka doğru 12° dir. Halbuki 29° olması lâzım gelirdi.

★

719. R. : Ulu Câmi'i eski bir resmi (Mimar Sedad Eldem Bey Kolleksiyonu)

Helâlar : Ulu Câmi'in helâları garb tarafında Yıldırım Vakfı olan Vâ'ızıyye - Mahkeme Medresesi'ne bitişik ve onunla berâber ve 'aynı zemânda yapılmışdır. Helâlar medresenin cenûb kısmında ana yol üstündedir. Son derece harâb olmuş bir vaz'ıyette iken, 1957 yangınında Bursa Çarşısı yapılırken Vâ'ızıyye Medresesi'yle berâber yeni başdan inşâ edilmişdir. Neresinin eski neresinin yeni olduğunu tefrîk müşkildir. Kâzım Baykal Bey kitabına, bu helânın bir rölövesini ve yâ restitüsyonunu koymuşdur[2]. Prof. Gabriel'in plânı da, Demirtaş Câmi'inde olduğu gibi, ondan alınmıştır[3]. Buna göre, binâ bir kemerle ayrılmış 5 m.lik müsâvî iki kubbe ile örtülü olup, içinde 9 helâ vardır. Kubbelerin birinin önü 3.5 m. lik bir kemerle açılmıştır; diğerininki kapalıdır. Vâ'ızıyye Medresesi ile berâber koyacağımız plânı ise, yukarıda anlattıklarımızdan epeyce farklıdır. Öndeki dehlîzin bir tarafı dar bir tarafı geniş, kubbelerin biri büyük biri küçükdür ve her ikisinin ön tarafı açıkdır. Şimdiki binâ üç tuğla bir kesme taşla yapılmışdır; kemerlerin biri tam dâire, diğeri basıkcadır. Kasnaklar da bir tuğla bir taşla işlenmiş, dâirevî pencere kemerleri tuğladan yapılmışdır. Üstü kiremit örtülüdür, (720. R.).

27 — Yahşî Bey Mescidi:

Hisar'ın altında, 'aynı isimdeki mahallede ve Altı Parmak mevki'inde Sarıklı Değirmen Sokağı'nda idi. Yıldırım'ın ve Yahşî Bey'in annesi ve Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın zevcesi Gülçiçek Hâtûn'un, bu sokakta şimdi mevcûd olan türbesinin karşısında iken satılmış ve yerine ev yapılmışdır[4]. Gülçiçek Hâtûn vakfiyesinde bu zât için

1) İ.Ü.Kü., 90448 No:lu albüm.
2) Kâzım, a.e., 102. S.
3) Gabriel, a.e., 40. S. 12. res.
4) Kâzım, Bursa ve Anıtları, 45. S.

720. R. : Ulu Câmi helâları

جعلت التوليه لابنها يحشى بك ثم لاولاده

dediğine göre, ana oğulun münâsebeti sarîh olarak görülmekdedir. Gülçiçek Hâtûn'un Yıldırım'ın annesi olduğu vesîkalardan da anlaşılıyor [1]. Gülçiçek Hâtûn pâdişah zevcesi olması i'tibâriyle, başka birisiyle evlenmesi mümkin olmadığından, Yahşî Bey'in muhakkak I. Sultan Murad'dan olması lâzımdır. Fekat babasının vefâtında ya küçük yaşda ve yâ hastalıklı idi ki, hiç bir vak'ada ismi geçmemekde ve Osmanlı sultanları silsilenâmelerini hâvî kitablarda yer almamakdadır [2]. Yalnız mahalleye onun ismi verilmişdir. Bu sreûtle yeni bir Murad oğlu ortaya çıkmakdadır. Bu mescide annesine izâfeten Gülçiçek ismi de verilebilir. Eskiden minâresi tahta olup sonradan kârgir yapıldığını Kâmil Kepecioğlu gayr-ı matbû' Bursa Câmi'leri eserinde, sicillere dayanarak yazmaktadır [3]. Fekat biz bu sicilleri elde edemedik. 25 Safer 1186 (28 Mayıs 1772) târîhli bir sicilde *"Merhûme Gülçiçk nâm hâtûnun Yahşî Bey oldığından 23400 akçe ile ta'mîri"* geçmekdedir [4].

Mahallesi'nde mescid-i şerîfi ve türbe-i münevvereleri harâb

28 — Yıldırım Bâyezid Câmi'i :

Artık kemâl mertebesine ulaşmış bir yapı ile karşı karşıyayız. İşçilik (son derece) denecek mertebede düzgündür. Binânın 'unsurlarının birbirleriyle kaynaşması, bir satıhdan dîğerine geçiş, sıva ve yonma taş kısımları arasındaki bağlantılarda ustalık, silmeler ve bütün taş yonmalardaki mehâret, cidden kusursuzdur. Fekat tehnikdeki bu kemâle, mi'mârîde varılmış denemez. Plân dağınıkdır; nisbetler yerine yerleşmemişdir. Meselâ gaayet tok, güzel saçak silmelerinin altındaki cebhe o hareketli güzellikle hem-âheng değildir. Binâda bir çok lüzûmsuz kısımlar vardır. Buna mukaabil, tezyînât tarafı güzeldir. Velhâsıl inşââtın kusursuzluğuna karşı, mi'mârîde yer yer bir bitmemişlik göze çarpmakdadır.

Teknik evsâfın yüksekliği de yalnız esas binâ olan, câmi'e münhasır olup, Medresedeki derece birden aşağıya düşer; Dâr'üş-Şifâda ise pek alçalır. Bursa şehri mukaddemesinde söylediğimiz gibi, bu mi'mârî manzûme, şehrin bir ucunda yapılmış ve hep kenarda kalmış, şehri kendisine çekememişdir. Çünki çekmesine imkân yokdu. Yıldırım Manzûmesi her zemân için, garîb kalmaktan kurtulamamışdır. Güldeste, Ulu Câmi'in yapıldığı seneyi bildirmek için, *"... Bu ma'bed-i bîhemtânın binâsı fenâ-i şehirde vâki' 797 senesinde itmâm eyledikleri câmi'lerinden altı sene mürûrunda zuhûra gelmişdir"* demekdedir [5]. Burada ehemmiyetli olan, Yıldırım Câmi'i hakkındaki telakkıydır. Hem şehrin kenarında olduğunu ifâde etmekde hem de XVII. 'asır başında câmii'n hüviyyeti hakkındaki düşünceyi nakleylemiş bulunmakdadır. Şemsüddin Ulusoy Efendi gayr-ı matbû' Medâr-i Şems eserinde, Ulu Câmi'den evvel, hattâ Yıldırım pâdişah olduğu senede yapıldığını beyân eylemektedir. Pek sonralara 'âid bir vak'ayı da 'ilâve ile, Ulu Câmi' imamının, Yıldırım Medresesi'ne müderris olunca, câmi'in ta'mîrine emir çıkartdığını ve 1313 senesinde, 'aynı keşif tutarı içinde ikinci minâreyi de yapmağa teşebbüs eylemiş iken, bir ihbar netîcesinde, buna muvaffak olmadığını yazmakdadır [6].

Bu câmi' ve etrafındaki teferruâtı en güzel bir şekilde vakfiyesi anlattığından vesîkaların en sağlamı odur.

Lâkin bu vakfiyeden evvel, Orhan Gaazî Câmi'inde kısaca bahsetdiğimiz vesîkayı, doğrudan doğruya 'alâkası sebebiyle, burada tafsîlâtiyle anlatalım. Bu sûretle mevzu' ve binânın hüviyeti aydınlanmış olacakdır.

Orhan Gaazî'ye 'aid beş vesîkadan biri bu istibdâlnâme olup, 16×25,5 eb'âdında yaprağa yazılmış 10 sm.lik 11 satırdan mürekkeb dört sahîfedir. Bütün Yıldırım te'sîslerinin bulunduğu erâzînin, eskiden Şüşterî Bağçesi nâmiyle Orhan Gaazî te'sîslerine vakfedilmiş olduğunu bildirmektedir. Yanıbaşında Molla Fenârî kendi hattıyle bu vakfiyeyi yazdığını söylemekdedir. Lâkin beş vesîka gibi bu da 896 senesinde Türkceye terceme olunmuş ve o zemân hattat tarafından bu imzâ da kopye edilmişdir.

1) B.K.S., 7. C., 10. S. ve 28. C., 239. S., bunların birincisinde **"Merhûm Yıldırım anası گلچچك Hâtûn evkaafı câbisi Şirmerd bin Abdullah 8 Receb 893"** (18 Hazîran 1488) denmekdedir.

2) A. D. Alderson, The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford 1956, table XXII. ve E. de Zambaur, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam, Bad Pyrmont 1955, table (0).

3) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Câmi'leri, gayr-ı matbû. 91. sıra.

4) B.K.S., 331. C., 117. S.

5) Güldeste, a.e., 27. S., وفناء شهر Beliğ Efendi'nin lisânında, şehrin fenâ bulduğu ya'nî bitiğe yerde.

6) Şemsüddin Ulusoy, Medâr-i Şems. 198 sıra. Yıldırım medreselerinin Bursa'da Reîs'ül-Ulemâ ve Baş Müderris olduklarını da 'ilâve etmektedir.

Lâkablardan sonra, mevzû'a 'âid 'ibâre şöyledir. *"Mahrûsa-i Bursa'da vâki' led-el ehâlî ma'lûmet'il-hudûd olmağla tahdîd ve tavsîfden müstağnî olub Şüşteri Bağçesi dimekle ma'rûf bağçede bir câmi' binâ eylemek murâdı oldı ise hadîka-i merkuume merhum Sultan Orhan mahrûse Bursa'da binâ eyledüği zâviye efkaafından olub zikrolunan hadîkadan dahî vücûh-ı şettâ ile vakfa enfa' milk ile istibdâl lâzım gelicek..."* Bu girişden sonra hududlarını yazdığı ve Yusuf ibni Bayramiç'den (istîhâb) cyledikleri (hediye edilmesini istedikleri) Orta Kızık [1] Köyü'nü karşılık vererek bu Şüşterî Bağçesi'ni evvelâ temellük sonra da vakfetmişdir. Târîhi 802 (1400) dir [2]. Bu istibdâlnâmeyi (I., II., III. R.) gösteriyor [3].

III. R. II. R. I. R.

Bu erâzînin, yine Yıldırım eseri olan Ulu Câmi' 'arsası olması da bir ara 'akla gelebilirse de, hem Ulu Câmi', hem Yıldırım Câmi'i bakımından vârid olamıyacağı anlaşılmakdadır:

a) İstibdâl karşılığında verilen Orta Kızık Köyü ve havâlîsi Yıldırım manzûmesinin yerleriyle bitişik ve 'aynı evsâfdadır. Ulu Câmi' ise bir şehir 'arsasına yapılmışdır; karşılık olarak gösterilenden başka mâhiyettedir.

b) Ulu Câmi' vakfiyesi 828; bu istibdâlnâme ile Yıldırım Câmi'i ise 802 târîhlidir; târîhleri 'ayni olduğu için istibdâlnâmenin Yıldırım Câmi'ine 'âid olması çok daha isâbetlidir.

c) Şüşterî gibi ayrı bir isim alacak derecede vâsi' erâzî Ulu Câmi' civârında yokdur.

d) Ulu Câmi' vakfiyesinde, câmi'in şimâlinde, ya'nî Şengül Hamamı'ndan daha aşağıda olan vakıf evlerin, cenûbdan Ulu Câmi'e, şarkdan Orhan vakfına bitişik olduğu belirtilmişdir. Bu Orhan vakfı ta'bîri erâzî için olmayıp, Emîr Hanı ve belki onun damlalığıdır. Ulu Câmi' 'arsasının Emîr Hanına bitişik olduğu ma'lûmdur; vakfiyedeki hudud da onu gösteriyor.

e) Fekat Ulu Câmi'in şark cebhesinin, Emîr Hanı'ndan sonra gelen ve asıl binâya isâbet eden kısmında, Orhan Vakfı ile hemhudûd olmayıp, arada evler bulunduğu vakfiyeden anlaşılmakdadır.

f) Ulu Câmi'in şimâli'nin ve garbının umûmî yol olduğu da vakfiyeden anlaşılıyor.

g) Orhan ve Ulu Câmi'ler arasındaki sâhada mezkûr evlerden başka, Hüdâvendigâr bahsinde yazdığımız, Esediye Medresesi, Hundî Hâtûn mektebi [4], Büyük ve Küçük Zeytin Hanları [5] ve belki daha başka binâlar vardı.

Bu binâlar vakıf erâzîye yapılamaz. Bu şahıslar bir pâdişah vakfını istibdâl edip üzerine binâ yapamazlar. Kaldı ki Esediye Medresesi Yıldırım Câmi'inden evvel orayı işgaal etmişdi. Demek, Orhan Câmi'inin hizâsındaki erâzî, Orhan vakfı olmayıp milk erâzî imiş ki, buralara 'akaarlar ve milk sâhibleri tarafından vakıflar yapılmışdır. Anlaşılan, Koza Hanı, Hamam ve Emîr Hanı yerleri çarşı boyunca geniş bir şerid hâlinde, Orhan vakfı olduğu hal-

1) Şimdi bu isimde bir kariye yokdur. Belki Fidye Kızık, Cumali Kızık gibi isimlenen, sıra köylerden Fidye Kızık olması ihtimâli öne sürülmektedir.

2) Bu 802 senesi Remazanında Yıldırım Bâyezid emriyle birçok vakfiyeler tanzîm ve yâ tefvîz edilmişdir. Yıldırım ma'mûresinin vakfiyesi 29 Remazan, Yıldırımın Orhan Gaazî vakfına zammeylediği koyun ve su sığırı vakfiyesi Evâhir-i Remazan, Hüdâvendigâr vakfiyesi sûreti Evâhir-i Remazan, 802 târîhlerindedir. Bunun da Remazan olması muhtemeldir. Kezâlik Orhan Gaazî vakfiyesi sûreti de Yıldırım'ın emriyle Molla Fenârî'nin Bursa hâkimi olduğu o senelerde ve büyük bir ihtimalle, bunlarla berâber 802 de tanzîm edilmişdir.

3) Bu Vakfiyeler Mecmû'ası, Türk İslâm Eserleri Müzesi, 2177 numaradadır.

4) E. H. A., Fâtih Devri Mi'mârîsi, Zeyl, İstanbul 1961, 17. S.

5) Bakınız: Bu eser de, Orhan Devri faslında, çarşı plânı, (73. R.).

de, câmi'. medrese ve müsâfirhâne ona, genişliği pek fazla olmayan bir uç, bir çıkıntı teşkîl etmekde idi; ya'nî Orhan Vakfı erâzîsi bir gönye teşkîl ediyordu.

Bu toprak mes'elesinden sonra, istibdâlnâmeden öğrendiğimiz mühim bir cihet vardır ki, o da, vakfiyesinde resmî ve 'umûmî adı olan zâviye ismiyle zikredilen te'sîsin vâkıflarının 'asıl kasıdlarının câmi' olduğudur; çünki mezkûr vesîkada iki yerde (câmi') ve (câmi'-i şerîf mecma'-ı lâtîf) diye tasrîh edilmiş bulunmakdadır. Bu plâna uygun kanadlı câmi'lere ceff'el-kalem 'imâret, zâviye gibi sıfatlar ekleyenler için sarîh, vâzıh bir cevâbdır.

Câmi'in asıl vakfiyesi, uzun bir tomar hâlindedir. Boyu 9 m., eni 27 sm. dir; 20 cm.lik 240 satırdan mürekkebdir. Kâğıd harâb olmuşdur; ba'zı yerleri okunamıyor [1]. Başda Sultan Ahmed'in bir Hatt-ı Hümâyûnu vardır : شرط واقفدن طشره بر نسنه ویرلدوکینه رضاء همایونم یوقدر *(Şart-ı vâkıfdan taşra bir nesne virildüğine rızâ-i Hümâyûnum yokdır)* Bu hattın târîhi 1018 dir. Onun solunda, Molla Fenârî'nin kendi hattiyle tasdîkı bulunmakdadır. Bu imzâ fetvâlardaki imzâlara uygundur [2], (V., VI. R.)

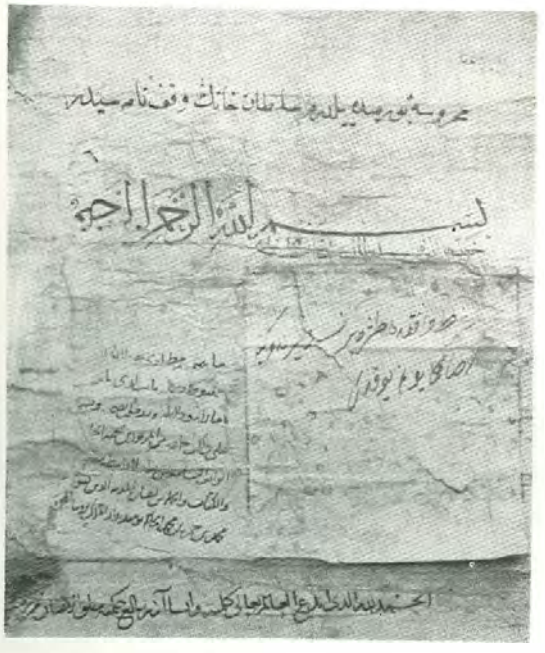

V. R. : Yıldırım Vakfiyesi'nde I. Sultan Ahmed'in Hatt-ı Hümâyûnu ve Molla Fenâri'nin tasdik ve imzâsı

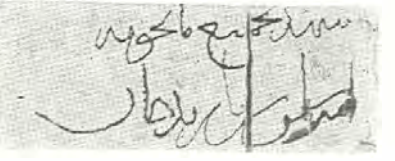

VI. R. Yıldırım Vakfiyesinde Emîr Süleyman'ın imzâsı

1 — ما تضمنه مطاوی هذا الکتاب 2 — (Bozuk)
3 — با مارائه و دلائله وقد حکمت بصحة وتسجیله 4 — علی ذلك
جماعةمن المزبورین... 5 — الواقف السامعین.. الا واسطه منهم
6 — و لکتاب، والجمله من ایمان المدینه الذین... 7 — محمد بن
حمزه بن محمد الحاکم ... بدار الملك بروسا المحروسه

Fetvâlardaki imzâlarıyle yazısı 'ayni olan bu tasdîkleri, Molla Fenârî'nin bizzat yazdığı anlaşılıyor.

Vakfiyenin 6,5 uncu metrosunda, sağ yanda, Bâyezid Hân'ın oğlu Emîr Süleyman'ın pek iri yazılı şehâdeti ve imzâsı vardır :

شهد بجمیع مایحویه — امیر سلمن بن بایزید خان

Bu yazı bir yerden kopye edilip etrâfı delinerek buraya geçirilmiş hissini veriyor.

Bir üçüncü imzâ da Molla Mehmed Cezerî'nin 7 inci metroda olan Kapıcı Başı nâmına şehâdetidir; bunun yazısı da dîğerlerine benzemez [3].

1 — اشهدنی للبواب السلطان العالم العادل اسکندر الزمان ناشر لواء العدل والاحسان قامع عبده الصلیبان
2 — بایزید خان بن ملك السعید الشهید مراد خان بن اورخان بن عثمان خلدالله تعالی ملکه وجعل الارض کلها بجمیع مانسب الیه فیه علی الوجه
3 — المشروح فیه باسحاله والحکم به وتنفیذه وصحته ولزومه ومعرفته النافیه للجهاله فشهدت علیه بذلك جمیعه اعزالله تعالی انصاره
4 — من یوم الجمعه تاسع عشرین شهر رمضان سنه اثنین وثمان مایه وکتبت محمد بن محمد الجزری[3] عفا الله تعالی للمحضر الواقف المشارالیه تقبل الله منه

Vakfiyenin madde başları sülüs, metni nesih iledir; en sonunda târîh evâsıt-ı Remazan 802 dir (1400 Mart). Demek Muhzir nâmına Mehmed Cezerî tarafından konan şâhidlik imzâsı, metnin yazılışından iki hafta sonra (23 Mayıs 1400) de atılmışdır. Bu vakfiyenin bir sûreti Bursa Evkaaf Müdirliğinde idi. Başındaki Hatt-ı Hümâyun ve Molla Fenârî'nin imzâsı kopya edilmişdi. Emîr Süleyman'ın ve Mehmed Cezerî'nin imzâları yokdu. 1957 çarşı yangınında bu sûret yanmışdır. Dîğer sûretleri eski vakıf kayıdları defterlerindedir [4].

Vakfiye metnine gelince: Giriş ve du'âdan, hadîslerden sonra, 62 inci satırda esâsa girmekdedir. Hayrâtı

1) T.İ.E.Mü., No: 2203.

2) 'İlmiye Salnâmesi a.e., 322-325. S. lerdeki fetvâ imzâları.

3) Bu zât Cezerî Kasım Paşa'nın mürşidi, belki babası. Mehmed Cezerî Efendi olsa gerekdir. Bk. Güldeste, a.e., 65. S. Bu zâtın terceme-i hâli Şekaayık tercemesi, a.e., 65. S. dadır. Lâkin Bursa'daki vazîfesi mezkûr ve ma'lûm değildir.

4) Bu vakfiyenin sûretleri Ev. K. K., a) 99 No:lu Vakf-ı evvel Rumeli ve Anadolu, 168. S., b) Mücedded Anadolu 79, 45, 205 No: dadır.

« ... فوقف الزاوية الشريفه والعمارة اللطيفه التى اسسها فى التل المشرف المشرق عن مدينه دارالملك بروسا لازال مرفوعة عن قاطنيها الباسأ و داردیها الاس ومعروفاً بين البلاد بانه خيرالبلاد ومقر العباد مع ماتشمل عليه محوطها المحيطه من المطابخ والمخازن والحمام ومنه المدرستين والخان ومساكن الخدام وجميع مايتعلق بمصالحها من المأ الجارى اليها والقنطرة من دارالمنيع الى نهاية المربع وغير ذلك مما ينتمى الى مصلحته و ينتهى مقصوده الى مرحه و ملمته كا الاصطبل و لسقاء وغيرها ووقف ايضاً دارالشفا التى بناها على التل الصغير الذى وقع فى شرقه مع ماكان فيها حدثها بالجدار المحيط من تحتة وفوقه ... »

sözleriyle anlatdıkdan sonra, kıblesinde آناخور (Anahor) nehri olan erâzî ve Kapluca yolunda چملوجا (Çamlıca) دمر خان (Demirhan), Ayas, Demirci, زنبرکچیز (Zenberekciz ve yâ Zenberekciner) آقچه الك (Akca alan), موسى بك اغلى (Mûsâ Bey Agılı), Dânişmend, Dede Köy, Hâs Köy, Tuzla kariyelerini ve bu sonuncunun tuzlasını[1], oralardaki bütün kulları ve, evlâdları ve ta'allukaatı ile re'âyâyı ve bütün bağları, bahçeleri, mer'âları, ağaçları, nehirleri ile vakfetmekdedir. Bu kariyelerin Uludağ garbında Akçe Alan kariyesi civârında ve yer yer bitişik olduğu anlaşılmakdadır. Bundan sonra ابالیا نوط (Apolyond) Kal'esi'ni ve Bursa altında Samanlu kariyesi çeltiklerini, Dikencik, سکتجوك (Söğütcük), İnegöl'de Mîr-i Âhûr 'Ali Bey çeltiklerini, سلطان ایوکی (Sultan Höyüğü) nde دورك (Devrek) kariyesini, bunların hududlarını tafsîlen anlatmaktadır.

Bundan başka Bursa Kale'sinin altındaki dört sarraf dükkânıyla berâber بزازیة الجدیده (Bezâziyet'ül-Cedîde)' yi vakfediyor. Ancak kıble kapısından şark cidârına kadar olan kısmın, Orhan Gaazî 'imâreti vakfı olduğuna da işâret ediyor. Bundan sonra Yıldırım semtindeki Hamamı, سوق الحنطه (Sûk'ül-Hinte) daki (Her hâlde Galle Pazarı olacak), başcı dükkânını, kayd eyliyor. Ba'dehû, şehrin civârında otlatılan 500, Karacadağ denilen tepedeki 2000 öküz ve Sultan Höyüğü hudûdunda, قروسی ve کپلوجالی deki 32000 koyunu vakfediyor. Bundan sonra Kocaeli sâhilinde نکده kariyesinde dört keten yağı değirmenini bildiriyor.

Bunu ta'kıyben ta'mîrât ve Medrese ve Bîmâristândan (hastahâne) gayrı olan Câmi' hizmetleri ve zâviye masrafları gelmekdedir. Manzûmenin ta'mîri, sonra vazîfeler ve vakfedilen binâların ta'mîrâtı sıralanmışdır. Zâviyede 8 kıyye (okka) et, her biri 400 dirhemlik 16 vukıyye (okka) ekmek ve pirinç ve sâir münâsib görülecek ihtiyâcların *(refî' ve yâ şerîf, fakıyr ve yâ ganî)* olsun mukıym ve müsâfirlere ikrâmı ve hâdimlerin ve komşu fukarânın evlerine gönderilmesi, cum'a gecelerinde, Remazanda, salâvet (kandîl) gecelerinde ve bayram günlerinde fazlalaştırılması şart koşulmakdadır. Vakfiye, şeyh için belde râyicinden yevmî yirmi dirhem ve ayda 3 müd buğday ve birer müd arpa ve pirinç, imama günde dört dirhem ve her ay birer müd buğday ve arpayla bir çeyrek pirinç, iki müezzine günde ikişer dirhem ve her ay bir müd buğday, 6 ferrâş ile kapıcıların beherine ikişer dirhem ve bir müd buğday ve muhavvata (avlu) kapıcısına günde iki dirhem, nakıybâna günde iki dirhem ve ayda bir müd buğday ve câbîye, nakıd ve zahire olarak tahsîl etdiğinin ellide biri, 7 alıcıdan baş olana 2 dirhem ve bir müd buğday, çıraklarına yevmiye birer dirhem, ekmekcilerin her birine iki dirhem, mi'mârlara iki dirhem ve her ay bir müd buğday ve 30 hâfız, 15 vakf gılmânının her birine ikişer dirhem verilmesini ve vâkıfın âhireti ve evlâdı nâm ü hisâbına, anbarın müsâ'adesi nisbetinde, zahîrenin tezyîdini ve ta'mîrât için yevmiye 20 dirhem tahssini şart eylemektedir [2]. Medrese ve Şifâhâne'ye 'âid kısımlarını kendi bahislerinde yazacağız. Vâkıf tevliyeti evvelâ kendi nefsine, sonra evlâdına ve torunlarına hasretmekdedir.

Vakfiyede, müştemilât olarak, matbahlar, mahzenler, hamam, iki medrese, han, hademelerin meskenleri, sonra ahır, kuyu ve Dâr'üş-Şifâ gösterilmiştir. Bunlardan şimdi matbahlar, mahzenler, su kemeri ahır ve medreselerden biri yokdur. Vakfiyeye göre te'sîsin temâmının idâresi mütevellî ve şeyhe verilmekde, en mufassal kadroyu da imam, müezzinler, ferrâşlar, ve cüzhânlardan teşekkül eden câmi' hizmetleri tutmakdadır. İleride göreceğiz ki, vakıf gelirinin azlığından dolayı, 'imâret vazîfeleri, arada, inkıta'lar geçirmişdir. Şimdi sırasıyla diğer vesîkaları görelim:

1 — 3 Ša'ban 903 (27 Mart 1498) de Mihaliç ve Kite kadılarına yazılan bir Fermân-ı Pâdişâhî'de, آبولیونوت کلایك , دوکله , سکی kariyelerinin rüsûmuna, *hâricden kimesnelerin ve sancak beylerinin dahl ettiklerini evkaaf-ı selâtînin serbest olmak kanûn ve mukarrer* olduğundan, *Hükm-i Şerîf varınca,* bu müdâhalelerin men'ini ve *(ba'd'en-nazar)* bu Hükm-i Şerîf'i mütevellî elinde ibkaa etmeleri yazılıdır [3].

2 — Ba'zı câmi'lerle berâber Yıldırım Câmi'inin 52500 akçeye ta'mîrine fermân edilmektedir. tafsîlât yokdur [4]; 5 Zilhicce 970 (26 Haziran 1563).

3 — Alaşehir Câmi'inde kaydettiğimiz, 24 Şevvâl 982 (6 Şubat 1575) târîhli ve her iki vakfı 'alâkadâr eden fermanda, Yıldırım Bâyezid Câmi'-i şerîfi ve 'imâretinin ta'mîrine 100 bin akçe lâzım gelip, vazifelilere de 200 bin akçe borç bulunduğundan ve vakfın müsâ'adesi olmadığından, Alaşehir'de vakfın rakabe edilmesi (ya'nî asgarî vazîfelerden başkasının durdurulması), ta'mîr son buluncaya kadar gelirin Bursa'ya yollanması hakkında Alaşehir kadısına ferman yazılmıştır [5].

1) Bu tuzlanın yarısını Ebû İshak Câmi'ine vakfedilmiş olduğunu görmüşdük.

2) Bu vâzîfeliler, Ev.K.K. No: 99, Vakfiye-i Ûlâ Rumeli ve Anadolu, 169. S. de uzun bir tatbîkat devresi sonunda, Şeyh, imam, 2 müezzin, 6 ferraş, 2 bevvâb ve nakıyb, câmî, tabbâh, habbaz ve mi'mâr, 30 cüz'hân ve mu'arrif olarak tesbît edilmişdir. Fazla aşçı ve gulamlar artık yokdur.

3) B.K.S., 32. C., 86. S.

4) B.K.S., 95. C., 241. S.

5) B.K.S., 126. C., 210. S.

4 — Evâhır-ı Rebî'ül-Evvel 1027 (Mart 1617 sonu) câmi'in kubbe kurşunları kısmen zâyi', kısmen eski ve türbenin önünde olan trabzon ile kapılar harâb olduğundan 28400 akçe ile ta'mîr edildiği anlaşılmakdadır [1].

5 — 16 Cemâziy'ül-Âhır 1044 (6 Kânûn-ı Evvel 1634) târîhli sicile göre, Yıldırım Câmi'-i şerîfi kubbeleri ve sofaları ve câmi'-i şerîfe bitişik tâbhâneler üzerinde olan kurşun tahtalarının çoğu eski olduğundan, 101800 akçe ile ta'mîr edilmişdir [2].

6 — Câmi'in kurşunlarını, mütevellî Seyyid Ebü'l-Ma'âlî bin Ca'fer Paşa ta'mîr ettirmiş, kireç içine konacak beher vukıyyesi (okkası) 12 akçeden, 172 vukıyye (okka) koyun yünü için cem'an 18710 akçe sarfolunmuşdur. Evâil-i Rebî'ul-Evvel 1045 (Temmuz 1635)[3].

Bu ikincisi bir evvelki vesîkadaki işin ikinci keşfi makaamında olmakdadır.

7 — 25 Cemâziy'ül-Evvel 1047 (15 Teşrîn-i Evvel 1637) târîhli sicile göre, minârenin şerefe kapısından yukarısı yıkıldığından ve medreseye gelen suyun yolları ve kemerlerinin duvarları harâb olduğundan, şerefe kapısının külâha kadar tuğla, kiremid ve kireç, kum ile i'mârına maktû'an 8000 akçe ve minâre külâhı için yeni başdan 17.5 tahta kurşuna cem'an 29910 akçe sarfedilerek ta'mîr kılınmışdır [4]. Bu ta'mîrde bir minâre mevzû-i bahs olup dîğer işler zikredilmemişdir.

8 — Evâhır-ı Zilhicce 1049 (Nisan 1640) da, câmi'in kurşunları, 'imâretin fırını, matbahının ba'zı yerleri, haremdeki muslukların duvarı ve damı, türbe kurşunu ve medresenin şimâlindeki taş duvarların ta'mîrine, noksan kiremidine ve aktarmasına ve merhûmun câmi'-i şerîfi yakınında yapdırdığı mescid-i şerîfin turresi (saçağı) ve çatı aktarmasına cem'an 31400 akçe sarfedilmişdir [5].

Câmi' yakınında gösterilen bu mescidin yeri ma'lûm değildir.

9 — Evâhır-ı Zilka'de 1059 (Kânûn-ı Evvel 1649) da câmi' türbe, medrese dershânesi ve Bîmârhânenin (hastahânenin) ba'zı yerleri 35125 akçe ile ta'mîr edilmişdir [6].

10 — Evâsıt-ı Zilka'de 1079 (Nisan 1669) da, câmi', medrese, türbe, Hünkâr mahfili kapısı üzerine kaplanan kurşun ve Dâr'üş-Şifâda ve cümlesinde kullanılan آچقلان (Akçağlayan) suyu mecrâsı harâb olduğundan yeni bir kemerle câmi' şadırvanına gelinceye kadar 1080 büyük yeni künk, her bir masrafıyla, 30 ar akçeden 32500, şadırvandan 'imârete ve câmi'den medrese şadırvanına varıncaya kadar 320 küçük künk beheri 8 er akçeden 2560, Dâr'üş-Şifâ hekimbaşısının oturacağı yer horasan tuğla ile ta'mîr olunmak üzere ustalık ve işçiliğiyle 12240, 24 höcre ta'mîrine 2000, üzerlerinin akdarmasına 200, dam ta'mîrine 1500, bir yeni anbar ve iki büyük dolab, kereste ve çivisine ustalığiyle 3000, Dâr'üş-Şifâ şadırvanına gelen suyun mecrâsı, Hançeriye Medresesi'ne yakın kumluktan harâb olduğundan 1540 künk beheri 8 akçeden 12320 akçe ve sâireki cem'an iki yük kırk bir bin doksan akçe ile ta'mîr olunmuşdur [7].

Câmi'de bir hünkâr mahfili olmadığına göre, bu vesîkada bahsedilen yer, ısrarla söylenen Yıldırım'ın kasrı olmasın? Kasra mahfil denmesi uygunsuzdur. Çünki mahfil müstakil olmayıp başka bir binânın aksâmındandır.

11 — Târîhi takriben 1080 olan bir sicilde, cizyesi bu vakfa 'âid olan kariyelerde

كوچك اشكل (Küçük Eşkel)	دكمجه (?)	باصه (?)	الرالهو (?)	Kazâ-i Mihaliç
Hâne: 15	17	20	205	

هدانه (?)	زكله (Tirilye)	tâbi'-i Mudanya	8	Kayabaşı der Bursa	سكره	nâmi-ı dîğer Tuzla
4		Ulubad tâbi'-i Mihaliç		8	252	

Yekûn 909 cizye veren hâne olduğu görülmekte dir [8].

12 — 14 Safer 1082 (22 Haziran 1671) de Câmi' kurşunları, 'İmâret'in kiremidleri, Medrese ve Hamamdaki su yolları, Bîmârhâne'nin 22 höcresinin ve Hamamın 5 halvetinin ta'mîri, sed üzerine yeni harpüşte, 500 'aded küngün beheri cümle levâzımıyla kırk akçeden 20000 akçe, cem'an dört yük otuz beş bin doksan, 435095 akçe, Aşhânenin 80 zirâ' iki kubbesinin kiremidi, câmi' ile dershâne kurşunlarının ta'mîri 116966 akçe ile yapılmışdır.

13 — 13 Şa'ban 1240 (3 Nisan 1825) Yıldırım Câmi', Medrese ve Türbesi'nin 14338 kuruşla ta'mîri keşfedilmişdir [9].

14 — 9 م 241 (24 Ağustos 1825) de Evkaaf Nezâretince Câmi', Türbe, Medrese, 'İmâret uzun müddetden beri lâyıkıyla bakılmadığı için şiddetle ta'mîre muhtac oldığından mu'âmele, mütevellî, ricâl-i Devlet-i 'Aliyyeden Arpa

1) B.K.S., 231. C., 80. S.
2) B.K.S., 252. C., 57. S.
3) B.K.S., 262. C., 104. S.,
4) B.K.S., 256. C., 40. S.
5) B.K.S., 361. C., 110. S.
6) B.K.S., 275. C., 34. S.
7) B.K.S., 301. C., 20. S.
8) B.K.S., 296. C., 125. S.
9) B.K.S., 288. C., 8. S.

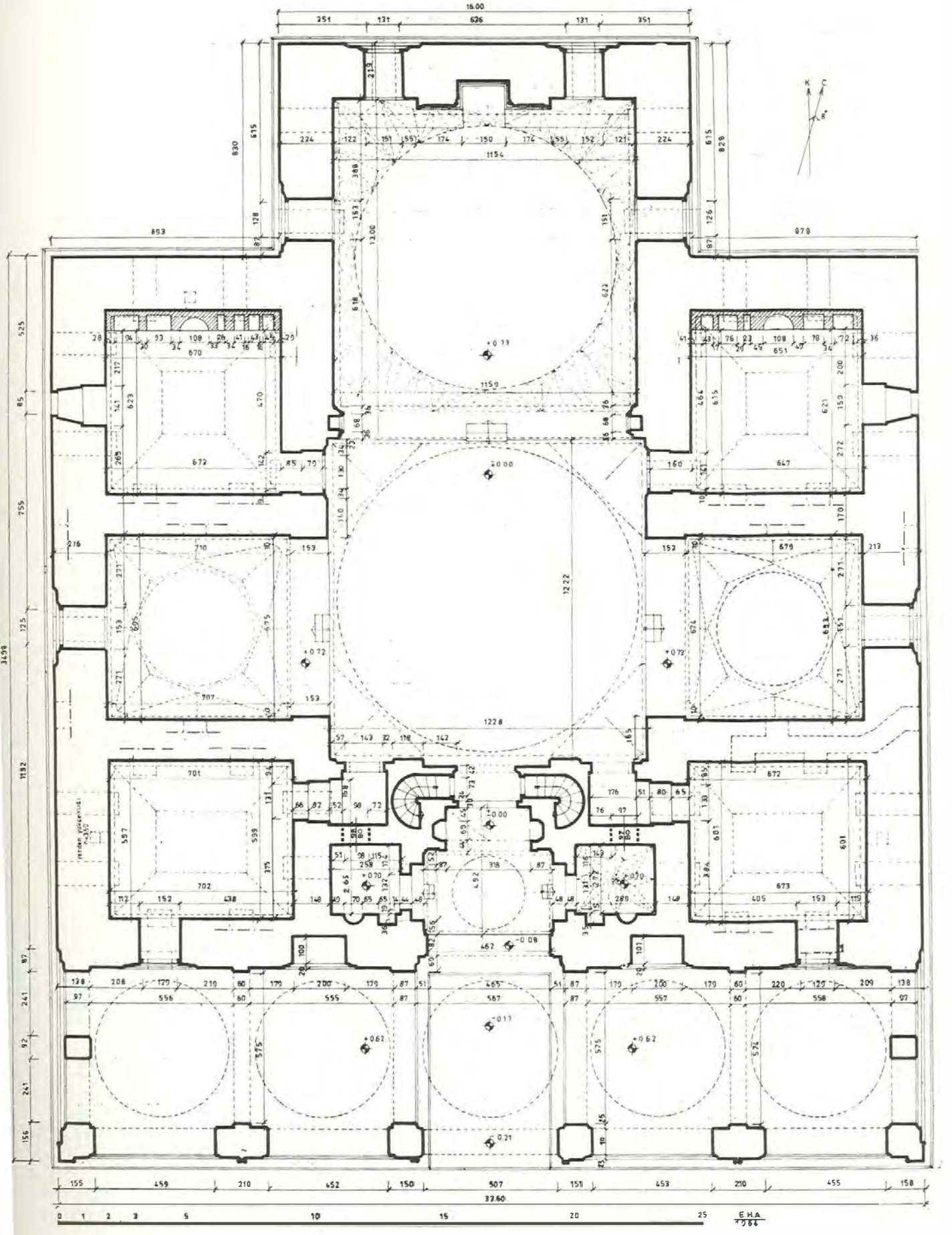

721. R. : Yıldırım Câmi'i plânı

Emîni Sa'âdetlû Kâmilî İsmâ'il-zâde Mustafa Nazîf Efendi'nin Bursa'daki kaymakamı (vekîli) Mehmed Ağa ve Bursa eşrâfından, sâbık Bosna Mollası, Faziletlû Şerîf Efendi Hazretleri'ne havâle edilmiş, düşmüş kurşunların kimlerin eline geçdiğinin tahkiyk edilip bildirilmesi emrolunmuşdur [1].

Bu vesîkanın altında, mihrâb, minber, müezzin ve Hünkâr mahfillerinin yeni elvan boya ve nakkaş ücreti ve sâiresi olarak 23447 kuruşla ta'mîri hakkında şerh verilmişdir. Onuncu sırada kaydettiğimiz vesîkada bahsi geçen Hünkâr mahfilinin bu sûretle câmi' içinde olduğu tahakkuk etmekdedir.

15 — 5 Zilka'de 1263 (8 Kânun-ı Sânî 1847) de kurşunların 1830 kuruşa ta'mîri emrolunmuşdur [2].

16 — 27 Muharrem 1263 (8 Kânun-ı Sânî 1847) de, ya'nî yukarıdakinden iki ay sonra *"Bu sene şiddetli rüzgâr vukuu'una mebnî, Yıldırım Câmi'i kubbeleri kurşun'larına 27591 kuruş sarfedildiği"* [3] kayıdlıdır ki evvelkinin ikinci keşfi demekdir.

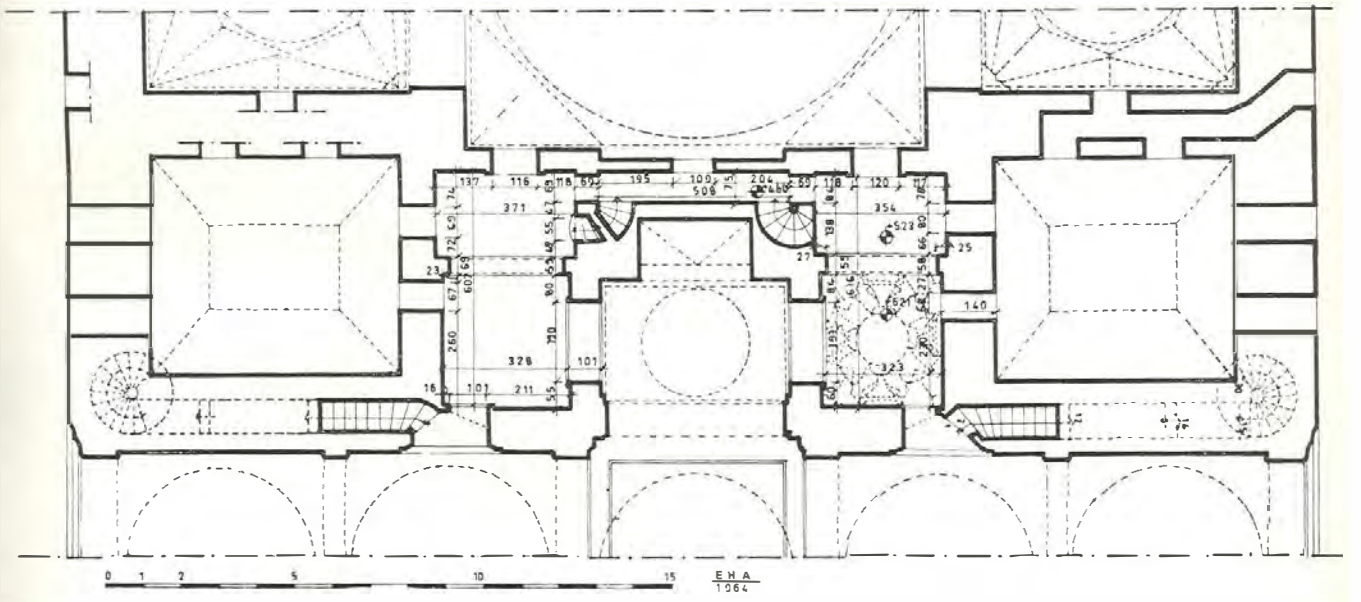

722. R. : Yıldırım Câmi'i üst kat plânı

17 — 21 Şevval 1265 (9 Eylül 1849) da, kurşunlara tekrar 13822 kuruş masraf yapılmışdır [4].

Ulu Câmi'de, 1271 zelzelesinden sonra, yapılan uzun ve devamlı ta'mîrler için bir çok kadı sicilleri ve sâir vesîkalar mevcûd iken. bu câmi'de, zelzeleden a'tı sene evveline rastlayan bu sicilden sonra, hiçbir vesîkaya tesâdüf edilmemekdedir. Ancak bu noksanın binâ üzerindeki pek sarîh izlerden ve ba'zı fotoğraflardan telâffîsi kaabildir. Bunları sıra ile ileride bildireceğiz.

★

Binâ plânı bakımından, Orhan Gaazî'nin, Bursa içinde yapdırdığı ile başlayan kanadlı câmi'ler sınıfına mensubdur, (721., 722., 723. R.). Fekat buradaki kanadlar, oradaki gibi, bünyelerinin sâdık bir aynası olmakdan uzakdır. Esâs kütleye nazaran tâlî bir ehemmiyette kalması îcâb ederken, tâ kubbeye kadar yükseltilmiş olmaları, onlara, olduklarından başka bir ma'nâ vermişdir. Orhan Câmi'inde orta kütleye nazaran bu kanadların hâiz olduğu ehemmiyet derecesi dış görünüşe aksetirilerek, 'âdetâ 'uzvî bir birleşme, elde edilmişdir. Burada yüksek duvarlar ve üst sıra pencereler insanı içeride bir ikinci kat aramaya sevketmekdedir. Fekat ziyâretci, dâhilde bu ikinci kat yerine, ters bir kuyu gibi yüksek ve câzibesiz höcrelcr ve daha yüksek iki yan eyvân bulur.

Cenâhların bu şekli, hâricî şekli bakımından ilk def'a Yıldırım Câmi'inde tatbıyk edilmiş değildir; Hüdâvendigâr'dan aktarılmışdır. Dışarıdan orada da güzel bir te'sîr bırakmadığını söylemiştik; burada da tekrar ederiz. Lâkin Hüdâvendigâr Câmi'inde ,üst katta bir medrese vardır vc cenâhlar onun için yükseltilmiştir; hoş olmamıştır amma yine ortada maddî bir sebeb bulunmakdadır. Bu Yıldırım Câmi'inde böyle bir ma'zeret de yokdur. Cenâhlar yükseltilmekle ehrâmî oturuşdan da mahrûm kalınmışdır. Bu tarz kanatlı câmi'lerden yüksek duvarlı olan sâdece üç dâne vardır, ikisini söyledik; üçüncüsü Yeşil'dir. Sonra topdan Orhan tipine dönülmüşdür. Ehrâmî nisbet şübhesiz ki mi'mârînin tek şekli ve şartı değildir; lâkin biz onu en güzel tahakkuk ettiren milletden olmamız i'tibâriyle her yerde izini aramamız lâzımdır. Bunu arayanlar da her hâlde kıymetini takdîr ediyorlar.

1) B.K.S., 288. C., 36. S.
2) B.K.S., 313. C., 93. S.
3) B.K.S., 313. C., 83. S.
4) B.K.S., 304. C., 1265 senesi.

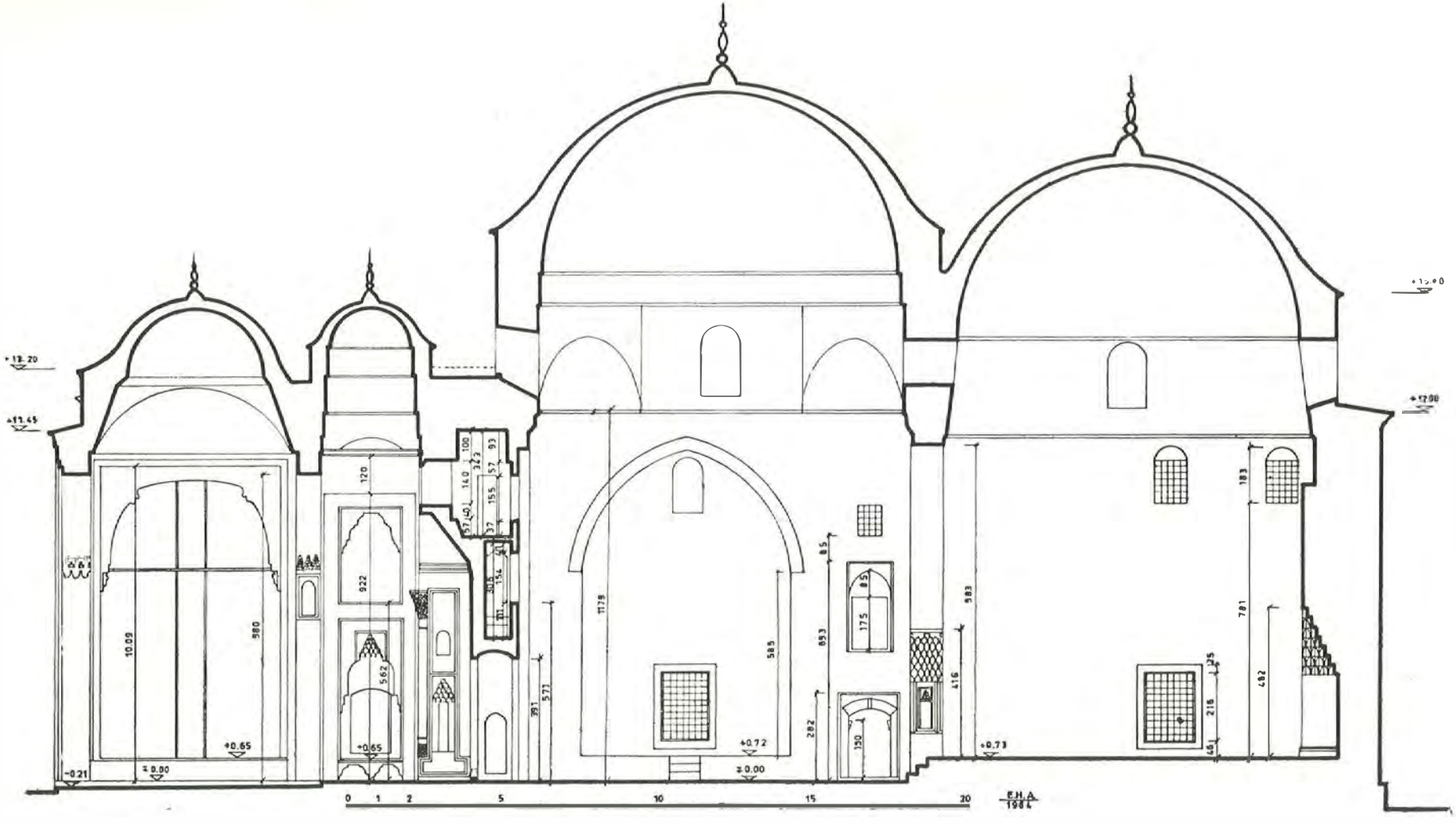

723. R. : Yıldırım Câmi'i makta'ı

Cenâhlar için böyle olmakla berâber, revâkın mi'mârî derecesi bütün bütün başka bir ölçüdedir. İki kat yüksekliğinde olmasına rağmen nisbetleri son derece uygundur. Yepyeni bir buluşla, ortada düz bir parça ile bağlanan Bursa kemeri ilk tatbîk sâhasını bu câmi'de bulmuşdur; daha evvelki bir misâl bilmiyoruz. Kezâlik iç büyük eyvân da hârikul'âde güzel bir mi'mârî nisbete mâliktir. Bunlara 'avdet edeceğiz.

Yan duvarların tutumu ile onların ortaya çıkardığı mes'eleler, bu kadar güzel bir revâkı ve harîmde öyle bir orta salını olan bir binâda bulunmaması lâzım gelen za'îf taraflardır; gönül buna kaail olamıyor. Çünki, nisbet ve âhenk esas mes'eledir; her şey, binâ, eser, mi'mârî, san'at, oradan başlar; ne kadar güzel revâk konsa, ne kadar güzel bir orta salın yapılsa, aksak bir bütün üstüne eklenmiş parçalar olmakdan ileri gidemez.

İşte bu yüzden, binâyı bu kadar ciddîyetle tenkîd süzgecinden geçirmeye mecbûr olduk.

★

Câmi' ve bütün Yıldırım te'sîsleri 1271 (1855) zelzelesini geçirmişdir. Ta'mîrâtına 'âid bir vesîka ele geçmediğinden hangi kısmın yeni, hangisinin eski olduğu müelliflerin bir çok araştırmalarına yol açmışdır. Sedad Çetintaş görüşdüğü 1876 da muhâcir gelen [1] bir ihtiyarın rivâyetini şöyle naklediyor: *"Kubbeleri çökmüştü; büyük kubbedeki delik daha büyüktü, son cemaat kubbeleri de çökmüş kalın ayaklar binâdan ayrılırcasına eğilmiş, kimisi de yıkılmıştı. Biz geldikten sonra iki yâhud üç sene geçmişti ki İstanbul'dan geldiler, burayı temizlediler, son cemaat ayaklarını söktüler; yeniden yaptılar. ...."* [2].

Prof. Gabriel de *"... Her hâlde merkezî kubbe ve kürevî 'alîkaları modern bir restorasyon eseridir"* [3] diyor.

Halbuki Sedad Bey'in kabûl ediverdiği gibi, kubbeler ne çökmüşdü, ne de büyük kubbede delik denecek bir hasâr vardı. O zemân alınmış bir fotoğraf (724.R.)[4] bunun 'aksini gösterir. 'Aynı fotoğrafdan son cemâ'at ayaklarının yıkıldığı rivâyetinin de doğru olmadığı anlaşılır. Yalnız revâk kubbeleri yıkılmışdır; bu resimde üstlerinin muvakkat bir çatı ile örtülü olduğu açıkça bellidir. Rivâyetin doğru noktası sâdece budur. Ayaklar da yıkılmamışdır. Hele Prof. Gabriel'in merkezî kubbe 'alîkalarının modern bir restorasyon eseri olduğu hakkındaki hükmü temâmen yersizdir. (725. R.) de görüldüğü gibi, kasnağın pencere kemerindeki sivri çatlak çizgisi, burada daha eski bir kâr-

724. R. : Yıldırım Câmi'i 1300 (1882) lerde garb tarafından bir resmi (90449 No:lu albüm)

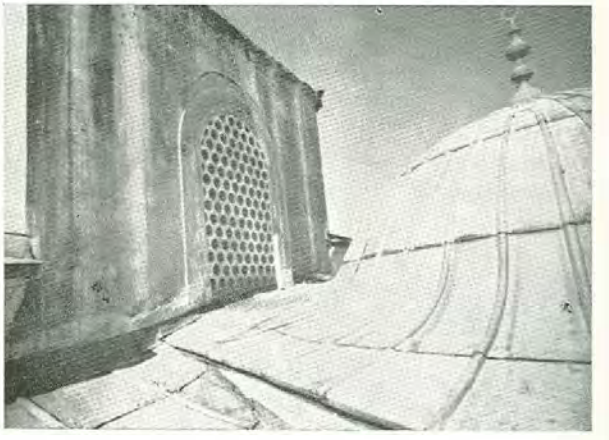

725. R. : Yıldırım Câmi'i şark tarafında kubbe kasnağı ve penceresi (üstte eski sivri kemerin izi görülmektedir)

gir olduğuna işâretdir. Bu iz, (724. R.) de belli olan, çukur ikinci kemeri düzlemek için doldurulan harcın, eski kârgir ile kaynaşmamasından meydana gelmişdir. Dış kemer sivri olduğu hâlde, dolgu suretiyle yapılan kemer dâirevîdir. Demek ki kasnak ve evleviyetle 'alîkalar eskidir. (724. R.) de minârelerin temâmen yıkıldığı anlaşıldığından, bu müelliflerce eski minâreler hakkında yürütülmüş olan bunca tahmînler de boşunadır.

Sedad Bey minârelerin şerefeden aşağısını (Klâsik Devir) mahsûlü saymakdadır [5]. Sedad Bey, klâsik devir ta'bîriyle, hep XVI. 'asrı kasdetmekde olmakla, minârenin târîhini de, o eski devre bağlamış demekdir. Bunda ne kadar isâbetsiz olduğunu fotoğraf isbât ediyor. Gabriel [6] de, son zemânlarda yıkılan minâreleri, eski kabûl ettiğinden söylenenler onun için de vâriddir.

1) Hicri târîh metinde yazılmamışdır. Bu rakam 1293 e tekaabül eder ki, Rus harbinin başıdır ve o sene şark'dan hiç muhâcır gelmemişdir. Hicret daha çok seneler sonradır.
2) Çetintaş, a.e., 24-25. S.
3) Gabriel, a.e., 70. S.
4) İ. Ü. Kü., 90449 No:lu albüm
5) Çetintaş, a.e., 25. S.
6) Gabriel, a.e., 70. S.

Biz vesîkalardan mâ'adâ bir de soruşdurma yapdık 1965 de Yıldırım Câmi'i imamı olan Mehmed Efendi, babası Ahmed Efendi'den naklen şu ma'lûmâtı verdi: Babası 1303 ve yâ 1305 de Artvin'den buraya hicret etmiş, o zemân buraları balkanlık, ya'nî ağaçlık ve ormanlık imiş [1]. Minâreler yıkılmış, son cemâ'at ayaklarından bir takım taşlar kaymış, ve ileri geri fırlamış, ayakların ba'zısı eğrilmiş, son cemâ'at kubbeleri temâmen çökmüş, büyük kubbede ufak delikler hâsıl olmuş. İmam efendinin babası, dülger ustası olduğundan, bu târîhden sonra başlayan ta'mîrâtta fi'len çalışmış olmakla, yapılanı ta'kıyb imkânını bulmuşdur. Gönderilen mâhir bir kalfa, eğri ayakları yıkmaya lüzûm görmeden, bir bucurgad tertîbâtıyle, şâkuule getirmiş ve, bunların lüzûmlu yerlerine şimdiki demir gergileri koyup, son cemâ'atin kubbelerini yapmış.

İşte bu nakl temâmen vâkı'aya uygundur. Fotoğraflardaki vaz'ıyetle, yerinde bu gün gözle görülenlere istinâden, ayakların yıkılmadan ta'mîr edilip, sâdece taşlarının yer yer değiştirildiği anlaşılmakdadır. 'İlâve edilen demir gergilerin, yalnız en kenar gözlere münhasır olup, üç ortaya konmamış bulunması söylenilenlere eksiksiz uymakdadır [2]. Bu bahsi kapatmak üzere bir resim daha 'ilâve edelim: (726. R.), (724. R.) den bir sa'at kadar sonra çekildiği gölgelerin vaz'ıyetinden anlaşılan bu resimde, hakıykaten ehemmiyetlice yıkılmış bir kubbe vardır ki, o da, Yıldırım Câmi'inde değil Medresesindedir. Bu resimde de, daha evvelki gibi, câmi' kubbelerinde delik olmadığı ,'alemin bir dânesinin yerinde, dîğerinin devrilmiş bulunduğu, kurşunların yer yer açıldığı ve üstlerinin dökuntülerle örtülü hâli görülmekdedir.

726. R. : Yıldırım Câmi'i ve medresesinin 1300 (1882) lerdeki resmi (90449 No:lu albüm)

727. R. : Yıldırım Câmi'i revâkı

Medresenin mevzû'-ı bahs kubbesi ve duvarı sonradan ta'mîr edilmiş ve ikinci bir kasnak 'ilâvesiyle kiremid örtüsüne müsâ'id meyle getirilmişdir.

★

Binânın şimdiye kadar üç rölövesi yapılmışdır.

1 — Wilde'in rölövesi [3], bir plân ve 2 yarım enine makta'dır. Bir çok eb'âdda hatâlar vardır. Fekat asıl noksan, birbirinden geçen iki taraflı medhallerin bir kalemde hazfi ile, merdivenlerin başdan aşağı hatâlı çizilmiş olmasıdır. Grafike dayanan tafsilâtda muvaffak olunmuşdur. Fotoğraflar iyidir. Üst kat plânı da yokdur. Tavanlı tonozlar noksandır.

2 — Sedad Çetintaş [4], yine, bir rölöve, bir restitüsyon, olmak üzere iki plân, sâde restitüsyon makta', iki cebhe ve tafsîlâtdan mürekkeb levhalar koymuşdur. Üst kat plânının olmaması büyük bir noksandır. Sedad Bey'in koyduğu fotoğraflar ve resimler içinde, mevzû' ile alâkadar olmayanlar vardır. Mikyaslar yanlış rakamlandığından, eb'âd hakkında fikir edinmek mümkin değildir.

Bunun hâricinde, restitüsyon plânında, medhalin sağında olan sekili kapıların kapalı gösterilmesi, hakıykate uymaz; bunlar asıldandır. Kezâlik, şimâldeki yan höcrelerde bir alçı cidâr tasavvur olunması bir esâsa dayanmaz. Bir de, dört tonozun tavanları pek ufak gösterilmişdir, hakıykatde pek büyüktür. Resimler mikyassız olduğu için, bu kadarı görülebilmekdedir. Plânların ma'nâlandırılması husûsunda Sedad Bey'in fikirlerini, sırası geldikçe esâsen tetkîk edegelmekdeyiz.

1) Bir az sonra koyacağımız 'umûmî vaz'ıyeti ve su kemerlerini gösteren fotoğrafda da, ağaçlık belli olmakdadır.

2) 21 Mayıs 1965 de yapılan görüşmede, bu mevzû'dan hâric bir suâl sorduk: medhalin iki tarafındaki sekili kapılar var mıydı? Dedik; müsbet cevab aldık.

3) Wilde, a.e., 24-27. S., 20-34. R., çoğu tafsîlâtdır.

4) Sedad Çetintaş, a.e., 22-30. S., 25 ve 28-35. levha, 25-40. R.

Gabriel câmi'i, vaz'ıyet plânı, iki plân ve bir makta' ile, pek ifâdeli bir tarzda, göstermişdir [1]. Aradaki ufak tefek farklar plânımızla mukaayeseden anlaşılır. Yan eyvânların kubbelerinin kürevî yerine, dilimli bir altı köşe gibi çizilmesi, üst katta ba'zı pencere tertîbâtının farkı, eb'âd farkları ehemmiyetsizdir ve çizgi esnâsında meydana gelebilir. Yalnız girişin iki yanındaki kapıyı birer ufak delik hâlinde göstermesindeki hikmeti anlamak kaabil değildir. O esasdan, asıldan kapıdır.

Binânın inşâ târîhi nedir? Yukarıda, Ulu Câmi' bahsinde, naklettiğimiz Güldeste'nin rivâyeti bu câmi'in Yıldırım'ın tahta çıkmasından hemen sonra yapıldığı merkezindedir. Bir çok târîhlerimiz buna yakın mutâla'a beyân eylemişlerdir. Sedad Çetintaş ve Prof. Gabriel de, mes'ele üzerinde ısrarla durmuşlardır. Fekat biz bu gayreti temâmen lüzûmsuz buluyoruz. Binânın tam başlayış ve bitiş târîhini gösteren kitâbe yokdur. Vakfiye 802 târîhlidir. Muhakkak olan da, bu târîhden bir kaç sene evvel ve Yıldırım tarafından yapıldığıdır. Bu bize kâfîdir.

Binânın mi'mârı da ma'lûm değildir. Pencerelerde yazılı kûfî mükerrer ('Ali) isimlerine bakıp da, bu binânın da 15 sene sonra yapılan Yıldırım Türbesi mi'mârı (Hüseyn bin Ali) nin eseri olduğunu tasavvur etmek dahî son derece geniş hayâl mahsûlüdür [2]. O isimler 'Aliyy'ül-Murtezâ Hz. leri nâmına yazılmışdır.

Bundan başka türbenin mi'mârîsi ile câmi'inki arasında, en ufak bir benzerlik ve mi'mârlık anlayışında yakınlık yokdur.

Câmi' 5 'aded Bursa kemerinden mürekkeb bir revâk ile başlamakdadır. Bütün binâyı dolaşan kenarı pahlı taban, revâkın orta gözünde alçalarak, câmi'in girişindeki eyvân kemerine kadar gider ve orada yine dönerek 8 sm. lik bir eşik yapar ki, plânda işâret edilmişdir. Revâkın orta gözünün döşemesi, cebhe hizâsında 21 sm yüksekdir. Yalnız tabanın şu bağlanış ustalığı bile, binânın nasıl hisablı bir inşââtcılık eseri olduğunu gösterir. Bundan evvelki binâlarda öyle bir inceliğe tesâdüf etmedik. Bu kaa'ide yerine, ibtidâî bir şekilde, mâil damlalıklar yapılmış idi.

Revâkın ön cebhesi, tabandan başlayıp ayak yüzlerinden yukarıya çıkan ve saçak altında devâm eden iri kavallar ve bir dişden mürekkeb, bir çerçeve içine alınmışdır. Ayakların düz kısımları, ya'nî 'asabaları, hep birbirine müsâvî düşürülmek için, ikinci ve beşinci ayaklar, diğerlerinin, hemen bir buçuk misli geniş tutulup, çerçeve tam ortasından geçirilmiş, köşe ve medhâl direklerinde çerçeveler kenara doğru itilerek mes'ele halledilmişdir. Medhal kemeri, esâsen yanlardan başka tertîbde olduğundan, çerçevenin bu yana itilmesi aksaklık doğurmamışdır (727. R.). Revâkın iki yan başında bu çerçeve yokdur; Bursa kemerinin etraf silmesi, üstâdâne tevzî' edilerek, öndeki gibi mükemmel bir âhenk meydana konmuşdur (729. R.).

Bursa kemerleri, dört tarafı dolaşan, bir silme kuşağı içindedir. Orta kemer diğerlerinden büyük ve sâde, yandakiler ise anahtarları kitâbeli, kemer içleri tekne tavanlıdır, (730., 731. R.). Kemer özengileri çok iri bir armûdî ile dişlerden mürekkeb yasdıklara oturur. Yalnız orta kemerin yastıkları istalaktitlidir. (727. R.). Ayaklar ve kemer bütün cebheler gibi, hafîf kurşûnî renkde, mermer cvsâfında bir taşla, yığma olarak yapılmışdır. Bunlara, Bursa'da piç mermer derler. Bu taş yakınlarda yokdur ve sâdece bu câmi'de kulanılmışdır. Biz taşı bol ve çeşitli olan Osmaneli ve Bilecik civârı gibi 150-180 km. uzakdan getirildiğini tahmîn ederiz. Bursa'da kesme taş ocağı olmaması, bu şehrin binâlarında bir çok güçlükler meydana getirmişdir, bu arada meselâ moloz taşıyla ve yâ, kaba yonma taşla binâ yapılıp, mukaavemet noksanının tuğla hatıllarla telâfî edilmesine gayret olunmuşdur. Biz her fırsatda

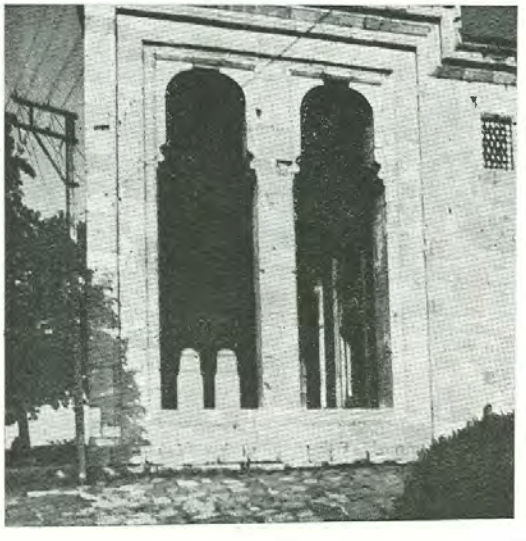

729. R. : Yıldırım Câmi'i revâkı yan tarafı

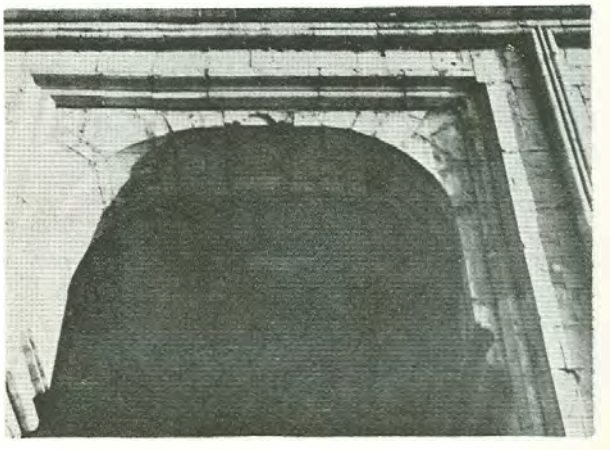

730. R. : Yıldırım Câmi'i Bursa kemeri ve anahtarı

1) Gabriel, a.e., 65-72. S., 26-29. R., 22-26. lev.

2) Sedad Çetintaş, a.e., 26. S.

bu hakıykati belirtdik. Tuğla kullanılmasının sebebini Bizans san'atine meclûbiyet hissiyle tefsir eden Sedad Çetintaş, ilk def'a bu binâda hakıykati kabûl ediyor görünmektedir [1]. Bu revâk yıkılmamışdır, amma, epeyce ta'mîr görmüşdür. Çürütme usûliyle yapılan bu ta'mîrlerin yamaları her tarafda görülmekdedir. Taş değişdirmeleri, yalnız köşelere ve oldukça düz satıhlara münhasır olup, silme ve yasdık gibi esas 'unsurlara dokunulmamışdır. Ta'mîrât esnasında yan ayaklardan kıble duvarına incecik demir gergiler konmuşdur. Bunlar üç orta kemerde mevcud değildir. Bu revâk güzeldir; zengindir; derinliği de tatmîn edicidir.

Kıble duvarı da temâmen kesme taştan yapılmış ve bol bol tezyîn edilmişdir. Alt kat pencerelerinin üstüne yalancıları konmuş, ikisi birden bir silmeli çerçeve içine alınmışdır. Burada yine silme 'unsurlarının tevzî'âtıyla güzel şekiller elde edilmişdir. Fekat arkası merdivene geldiği için kör kalan pencerelere, üstelik bir aldatıcı parmaklık takılıp kullanılır gibi gösterilemsi, mi'mârî samîmiyetin, inşâât ustalıkları derecesine ulaşmadığını anlayanlara isbât etmekdedir, (732. a. R.).

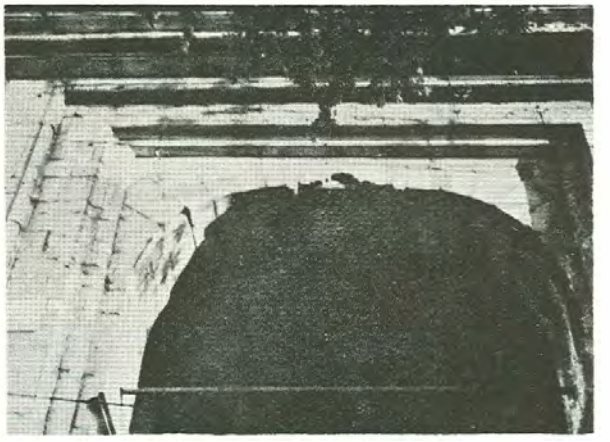

731. R. : Yıldırım Câmi'i Bursa kemeri ve anahtarı

Başka dürlü bir fantezi de orta gözlerde mevcûddur. Güzel taş mihrabın üstüne, ortası direkli 'acâib bir şahniş konmuşdur (732. b. R.). Bu nedir? Şahniş ise, bir minâreye çıkmaktan daha zor, dar, karanlık ve sarp bir yoldan oraya kim çıkar da oturur? Bu şahnişin, ve yandakinin korkulukları da yokdur. Böyle 'akla gelen eklenmiş bir motifle yapılan mi'mârî, şiirde mazmûna fedâ edilen ma'nâya benzer.

Halbuki teker teker ne kadar güzel bir inşâât vardır. Pencere ve pervazı, geçmeler, yazılar mükemmeldir, lâkin olgunluk eksikdir.

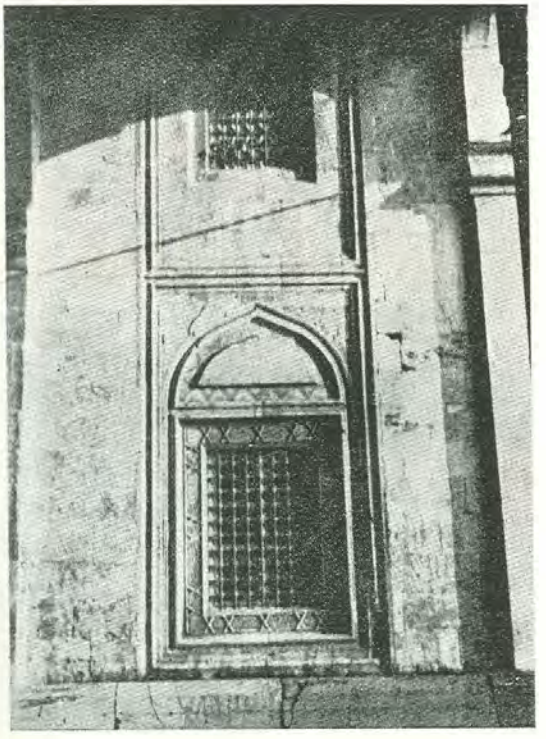

732. a. R. : Yıldırım Câmi'i revâk altı pencereleri

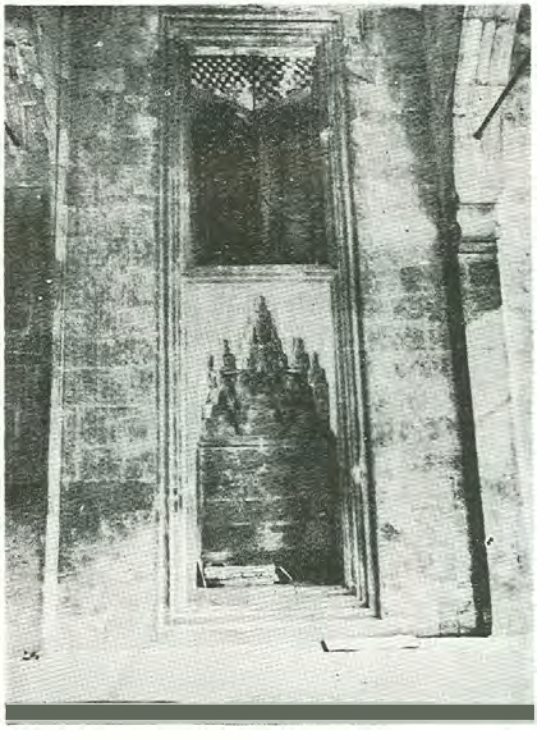

732. b. R. : Yıldırım Câmi'i revâk altı dış mihrabı ve üst şehnişin

Kapı eyvânı, yine bir Bursa kemeri altındadır, (733. R.). Bu kemer ve ona 'amûd revâk kemerlerinin yastıkları, üçer salkım hâlinde zengin istalaktitle süslüdür, (733., 734. R.). İki tarafda, zemînden 70 sm. yükseklikde bir pabuçluğun üstündeki sahanlıktan yan kapılara geçilmektedir (735. R.). Bu kapılar, altı sıra istalaktitli, mustatîl kitâbeli bir kilit taşıyla bağlanmış Bursa kemeri içindedir. Kemerin yasdıkları da isalaktitli, zengin dekorludur. Kapıların üstünde, yine iki şâhnişîn vardır ki bunların da evvelkiler gibi, bir vazîfesi kullanma yeri yokdur, (734., 735. R.). Kapı,

1) Sedad Çetintaş, a.e., 26. S.

köşeleri kum sa'atli geniş silmeli bir çerçeve içindedir. Yan ayaklarında, yedi sıra zengin ve zarîf istalaktitli, beş köşeli birer höcre vardır, (735., 737. R.). Bunların silmeleri, aşağıya bir dönüş yaparak, açılmakda ve kum sa'atine ve kapı tarafında bir zencir geçme kabartmaya kaa'ide vazîfesi görmekdedir. Kum sa'atinin başlık ve kaa'idesi pek zengin ve istalaktitlidir, lâkin gövdenin taşları kırılmışdır. (734., 735., 737. R.). Kapı kemer taşları bir beyaz bir si-

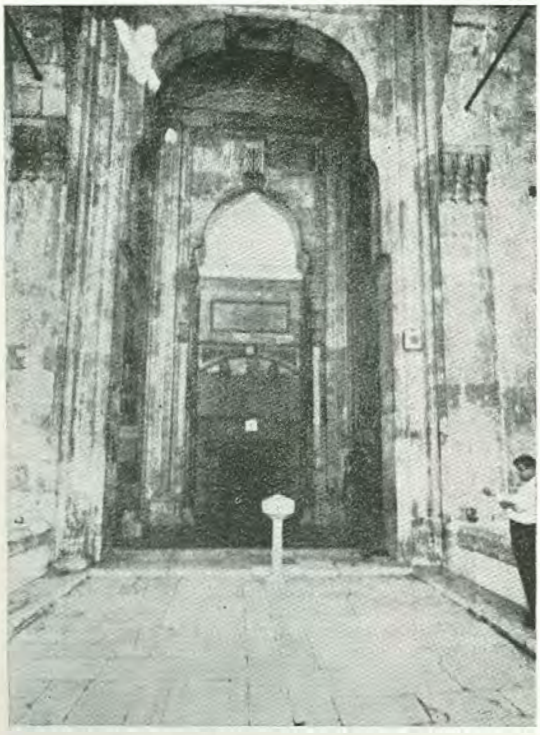

733. R. : Yıldırım Câmi'i kapısı

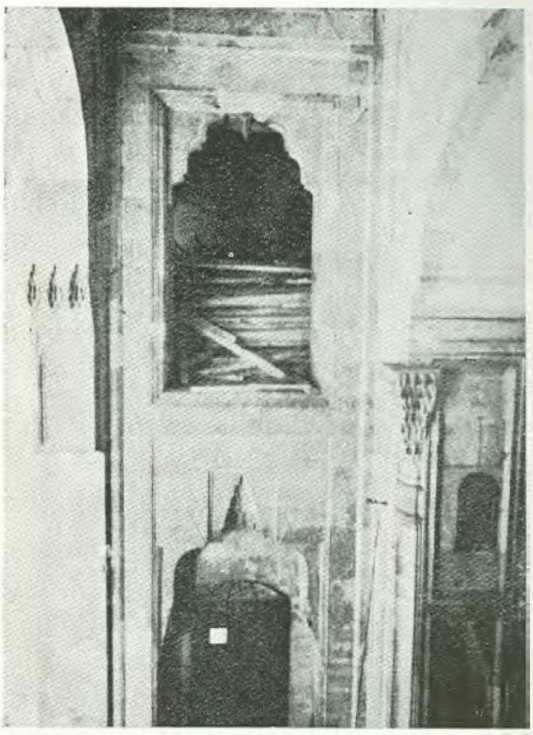

734. R. : Yıldırım Câmi'i kapısının yanlarında yastık

yahla işlenmişdir. Müsellesî köşeliklerde de siyah bir su ortasında renkli bir taş vardır. Kemer üstünde etrâfı renkli taşla çevrili, bir kitâbe yeri varsa da, yazı konmamışdır. Yalnız bu zengin kapının bitimi pek basît, sıvalı bir sivri tonoz parçasından mürekkebdir, (733. R.). Bunun da üstünde ikinci kattaki dar mahfile ışık veren pencere mevcûddur. Bu kapıda, üstdeki tonozdan başka hiç bir 'unsur yokdur ki düşünülmeden yapılmış, birinin ifâdesini dî-

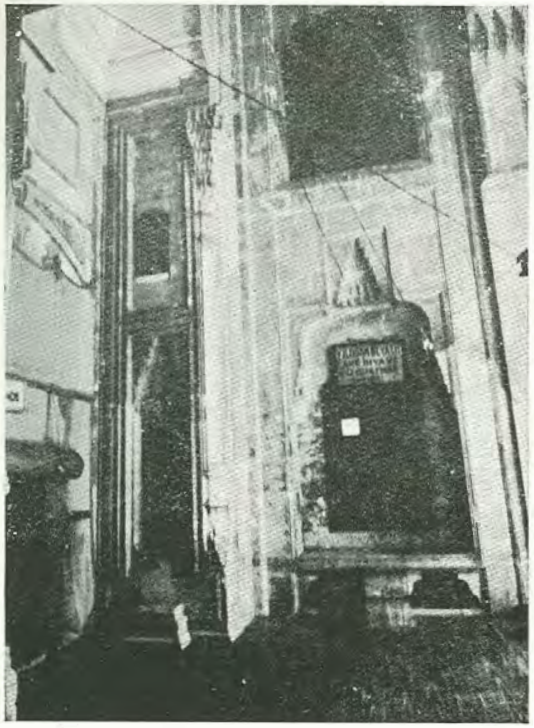

735. R. : Yıldırım Câmi'i ufak yan kapıları ve papuçluk

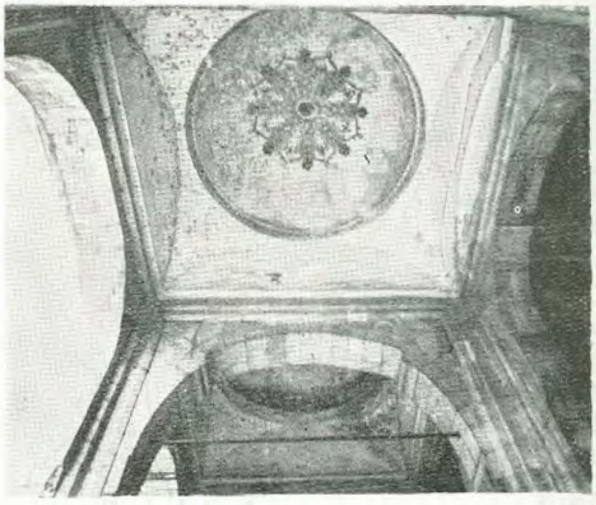

736. a. R. : Yıldırım Câmi'i revâkı

ğeri bozmuş olsun. Her şey yerli yerindedir. Kapı temâmen Afyon cinsine (Sinada) benziyen bembeyaz mermerle işlenmişdir.

Revâk kubbeleri hep müselles-i kïirevîlere oturmak dadır. Ortadaki yanlardan 85 sın. daha yüksekdir. Unutmamalı ki, asıl kubbe kısımları yıkılmış üstleri çatıyla ör-

tülmüştü, binâ'en'aleyh bu gördüklerimiz yenidir, ammâ eskisine uymadığına dâir en ufak bir emâre göstermez. Esâsen silmeler yerinde durduğuna göre, kürevî müsellesler bozulmamışdır; mevcudlar ilk yapıdandır, (736. a., 736. b. R.).

12×12 küsûr metre eb'âdında tam bir murabba' olan birinci dâhilî merkez kubbesi, aşağı yukarı 22 m. yükseklikte ferâh ve havalı bir yerdir. İki katlı olan Hüdâvendigâr ile mukaayesesi dahî lehdedir. Ancak bu merkezî kısmın duvarları, sıvanın yumuşak te'sîrinden mahrûmdur. Bilhassa giriş cebhesi hemen som denecek bir dolulukda, kara yüzlü bir kesme taşla kaplı olduğu gibi, yan eyvânlar ve ön odaların kapı üstleri temâmen 'aynı cins malzeme ile ya-

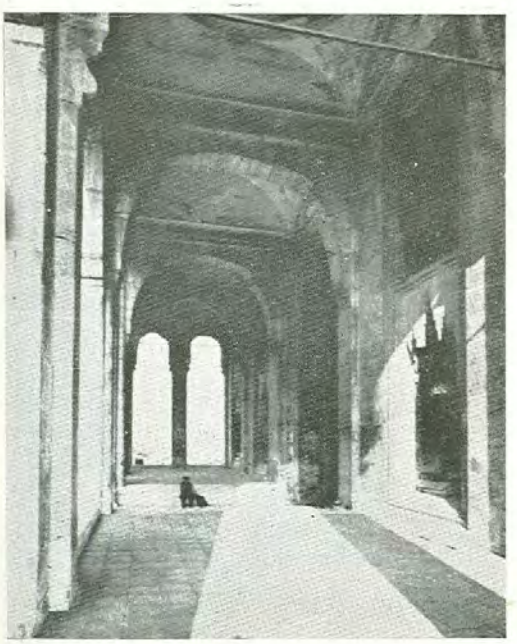

736. b. R. : Yıldırım Câmi'i medhal üstü kubbesi

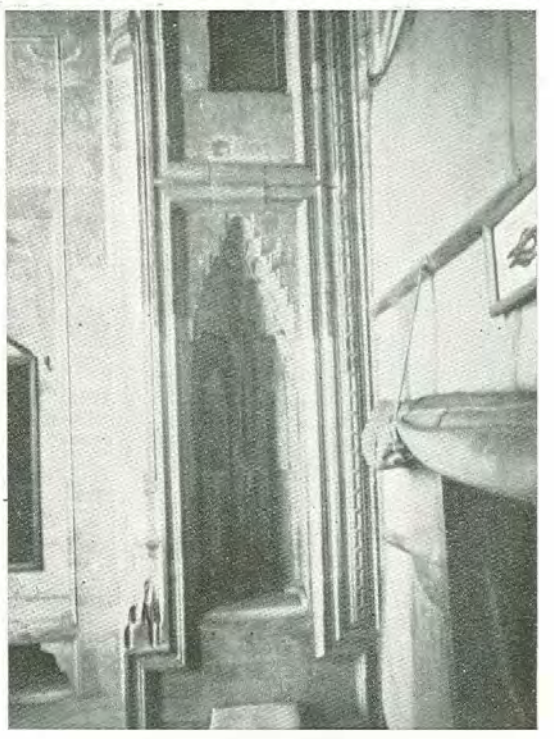

737. R. : Yıldırım Câmi'i kapı yanı höcreleri

pılmışdır, (738., 739. R.). Burada kullanılan taş çok esmer ve cebhedekilerden bir az daha düşük evsâfdadır. Giriş duvarında, merdiven sahanlıklarına bakan iki üst, ve bu sahanlıkları bağlayan koridora ve onun üstündeki dar höcreye açılan birer ki, cem'an dört pencere ile, altta üç kapı vardır; yan odalara 'âid olan ikisi örülmüşdür; yalnız giriş kapısı açıkdır.

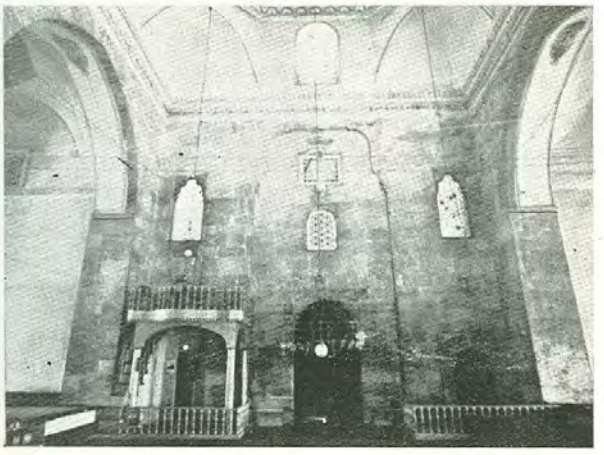

738. R. : Yıldırım Câmi'i merkez kubbesi medhal duvarı

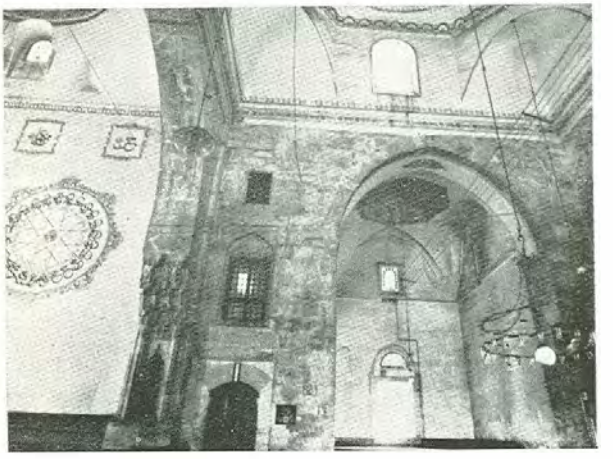

739. R. : Yıldırım Câmi'i merkezi kubbe yan duvarları

Ön höcrelerin kapısı üstünde, demir parmaklıklı birer büyük pencere mevcuddur. Merkez kubbesinin bu ağır manzarasını hârikul'âde nisbetli büyük eyvân kemeri birden canlandırmakdadır. Mavimtrak gümüşî bir mermer den yapılan bu taakın, ortası tavanlı, yanları geniş kavislidir; çok çıkıntılı istalaktitli konsollara oturur, (740. R.). Konsollar 12 sıra istalaktitle süslenmiş olup bu tezyînât 'unsurunun her dürlü inceliklerini, mubâlâğalı bir şekilde toplamış bulunmakdadır. Konsolların ayaklarının da, ortalarında ayrıca derin girintiler vardır. Bu merkezî kubbenin giriş duvarında, üst pencerenin altında, bir yaprak kabartması bulunmakda, etrâfında, sap makaamında olan şerit-

740. R. : Yıldırım Câmi'i eyvanının Bursa kemeri

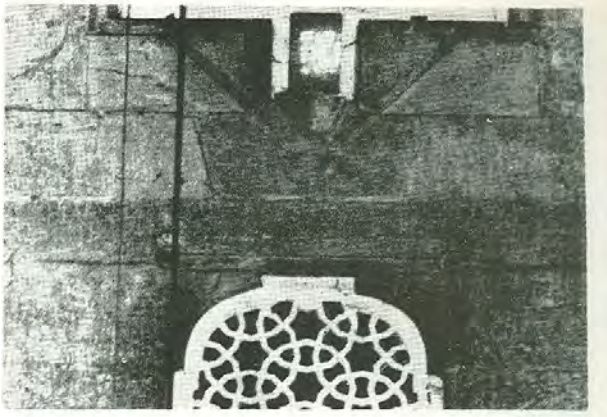

741. R. : Yıldırım Câmi'i merkezî kubbenin kıble duvarında yaprak kabartması

ler dolaşmakdadır, (741. R.). Bu bol tezyînâtlı duvarlarla meydana gelen murabba'ın üstünü teşkîl eden kasnak ve kubbe, aşağıyla mütenâsib olmayacak derecede çıplak ve kurudur. Kubbe, köşelerde dümdüz birbirini kesen tonoz 'alîkalarla hâsıl olan sekiz dılı'lı kaa'ide üstüne oturmakdadır, (742. R.).

Yan eyvânların zemîni 73 sm. yüksekliğindedir, bunların hârice bir altlık, bir de üstlük penceresi vardır, duvarların sıvası merkezî kubbeye kadar devam etmekde, oranın taş kaplamasının teşkîl ettiği, 10 sm. lik bir dişde nihâyet bulmakdadır. Bunların kubbeleri, birbirini kesen dört sivri tonoz parçasının köşelerinde yapılmış müstevî 'alîkalarla meydana gelen sekiz köşeye basdırılmışdır, (743. R.). Sağ ve sol eyvânlarda 30 sm. derinlik farkı vardır. Bu fark kubbenin tezyînâtına da sirâyet etmişdir. Eyvânların pencere tavanları zengin silmeli mermer bir çerçeve içine alındıktan sonra, işlemeli kitâbelerle süslenmiş cidarlarla derinleştirilmiş, orta yerlerine, çini kakmalarla süslü dört takoz yapılarak üstleri bir mermer levha ile kapanmışdır, (744. R.). Şimdi en üst mermer levhalar yokdur.

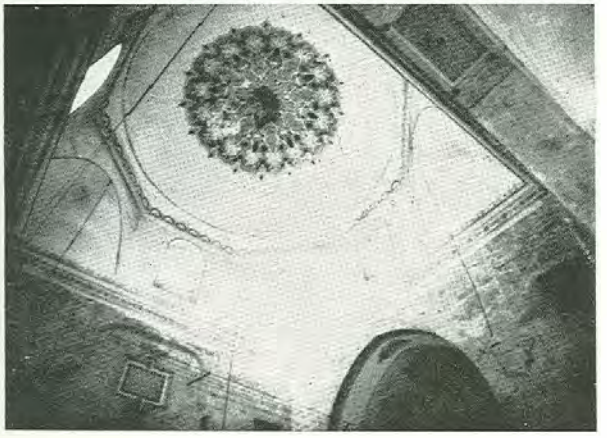

743. R. : Yıldırım Câmi'i yan eyvanlarının kubbesi

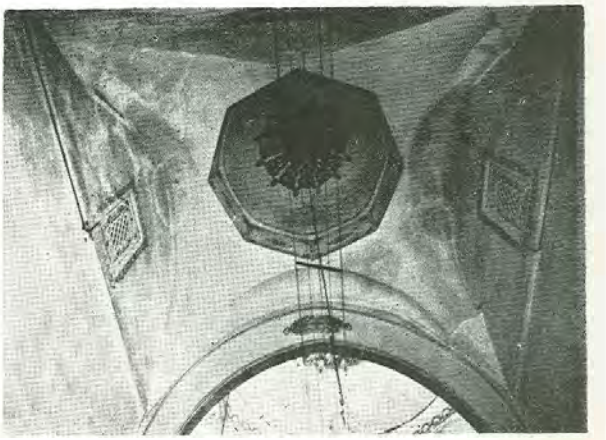

743. R. : Yıldırım Câmi'i yan eyvanların kubbesi

11.50×11.50 eb'âdında kusursuz bir murabba' teşkîl eden mihrâb kubbesi altına, yukarıda anlattığımız, şâhâne eyvân kemerinin te'sîrine kapılarak girilmekdedir. Duvarlarının düz ve badanalı, câzibesiz, gelişigüzel yazılarla kaplı olması, bu kubbe altının, ifâdesini bulandırmakdadır. Son ta'mîrlerde yapılan bu kusurlarla berâber, heybetli mihrâbın te'sîri de, rengârenk boyalarla, pek azaltılmıştır. Mihrâb kubbesi duvarları dört altlık ve altı üstlük pencere ile aydınlanır. Kubbe zengin bir müsellesli kuşakla duvarlara oturur. Bu tertîbâtın köşelerindeki bâdemlerin bir de yedeği vardır, (745. R.). Bu kuşak pek yatık olduğundan kubbe ortada oldukça ufak kalmakdadır. Pencerelerin tavanları açılıp, söve üstlerindeki kemer delinerek aydınlık sathı fazlalaşdırılmışdır. Aslında böyle değildi; zirâ tavan nasılsa ışığı kesiyordu. Bu pencerelerde, eyvândakiler gibi takozlar olduğu, yerlerindeki boşluklardan anlaşılıyor. Fekat nümûneleri kalmamışdır. Mihrab sekiz sıra istalaktitli zengin bir yaşmak ile örtülü olup köşelerinde cilâlı, yeşilimtrak mermer sütûnlar vardı. Bunların başlıkları ve kaa'ideleri istalaktitlidir. Bu yüksek yaşmağın ve höcrenin etrâfında bir silme, sonra bir düz satıh ve sonra bir silme, en üstünde benzerine çok rastlanan heybetli bir tâc bulunmakdadır. Düz satıhda beş 'aded altı köşenin ortasında قل كل يعمل على شاكلته âyet-i kerîmesi dörder dörder tekrarlanmış, bunların arasında bir tarafta لا اله الا الله bir yanda محمد رسول الله حقاً حقا ve yaşmak üstündeki aynada besmele yazılmışdır. Bütün bu yazılar, süs ve boyalar yenidir ve pek zevksizdir, (746. R.). Bu son

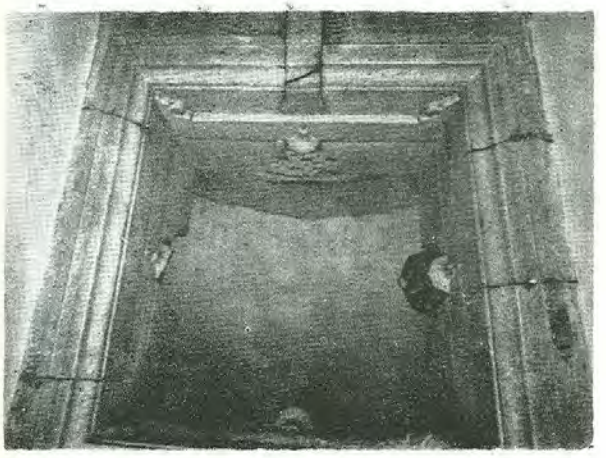

744. R. : Yıldırım Câmi'i yan eyvânların mermer çerçeveli çini takozlu pencere tavanları

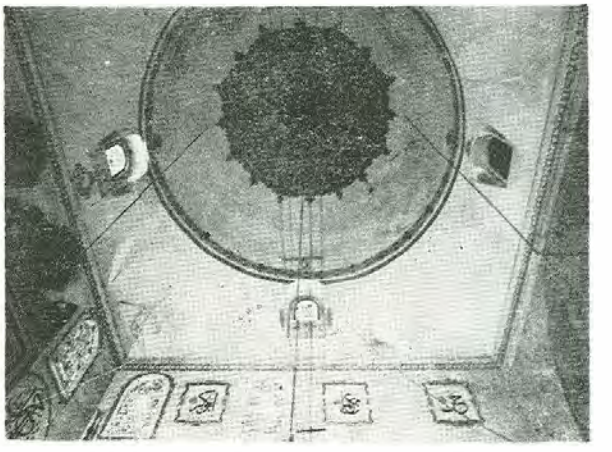

745. R. : Yıldırım Câmi'i mihrâb kubbesi

resim asrın başında çekilmişdir. Şimdikinden farkı, pencerelerin üstündeki tahta çerçevelerdir. Bugün yerlerine alçı yapılmışdır. Minber yenidir ve güzellikle 'alâkası yokdur.

Cenûbdaki yan höcrelerin bir dıl'ı yerden tonoz kasnağına kadar, alçı bir cidarla kaplanmışdır. Diğer üç duvar çıplakdır. Bu cidârlar iki tarafda başka başkadır. Şarkdakinde 18 ufak, iki büyük höcre ve bir maşalık, (747. a. R.), garbdakinde 13 ufak, 3 büyük höcre ve bir maşalık bulunmakdadır. Her birinin ortasında bir nefes deliği vardır, fekat bunlara hiç bir zemân yaşmak yapılmamıştır; çünki etrâf alçı silmeleri üst başlıkda da 'aynen devâm eder. İki tarafın tezyînâtı da eş değildir. Şarkdakinde ortada üç, garbda tek alçı levha (pano) vardır. Birinde üstte

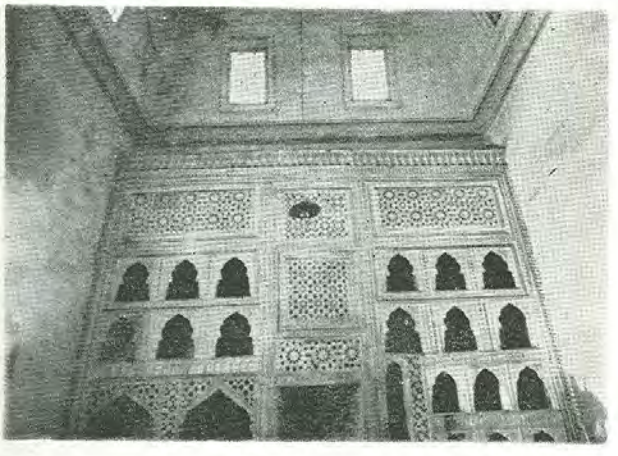

747. a. R. : Yıldırım Câmi'i cenûb-i şarkıy odasında alçı cidar

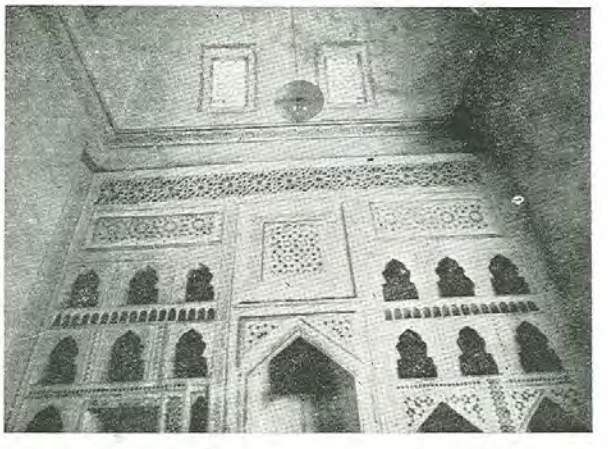

747. b. R. : Yıldırım Câmi'i cenûb-i garbî odasında alçı cidar

istalaktitli bir saçak, dîğerinde geniş ajurlu bir su yapılmışdır. Bu farklara rağmen, tezyînât birdir; esas i'tibâriyle on ikili yıldızlarla yapılmışdır; alçı işlemenin ortasına yeşil çini parçaları kakılmışdır. Düşenlerin yeri boya ile ta'mîr edilmişdir. Alçı cidârlarda sülüs, nesih ve kûfî ile kabartma hadîsler ve du'â 'ibâreleri yazılıdır. Garbdakinin duvar kenarlarında sülüsle قال عليه السلام السخاوة من الايمان والايمان الجنة hadîsi tekrarlanmışdır. Şarkdakinin üst höcreleri etrâfında nesihle امداد السعادة والسلامة لصاحبه ومالكه du'âsı yer almıştır. Nefeslik etrâfındaki kûfî yazı çok çukur bir geçme içine yazıldığından okuması müşkildi; ısrar edilmedi.

Bu odaların penceresi yerden 2.5 m yükseklikte ve pek ufak eb'âddadır, (752. R.); içeriye doğru gayr-ı muntazam bir şekilde genişlemekdedir. 'Aynı zemânda 2 m. kalınlığındaki duvarın nihâyetinde olduğundan, çerçeveyi açmak imkânsızdır. Odanın havası ancak alçı cidârın ortasındaki baca deliğinden değişebilir. Bunun benzeri Hüdâvendigâr ve Yeşil Câmi'lerinde de vardır. Hüdâvendigâr'ı arzettik; Yeşil'dekinin kurşunluk üstünde etrâfı 10 sm. yüksekliğinde çevrilmiş deliği hâlâ mevcûddur. Yıldırım'ın bu cenûb odalarındaki nefesliklerin üstde bacası, altta yaşmağı bulunmadığına göre, birer ocak olamayacağı âşikârdır. Bir kerre yaşmaksız ocak olamaz; baca sonradan yıkıldı dense, Hüdâvendigâr'da, Yeşil'de ve burada, sözleşilmiş gibi, bütün bacaların imhâ edildiğini kabûl etmek lâzımdır. Böyle bir düşünce de gülünç olur. Nefeslik için ise hârice bir delik kâfidir. Fekat, höcrenin yanında bir maşalık bulunduğu için mangal konmak için istifâde edilmiş denebilir. Yukarıya çıkan deliğin içinde de odun isi yokdur. Bu câmi'in başka bir yerinde, menfezi hâlâ mevcûd, bir nefeslik daha göze çarpmakdadır.

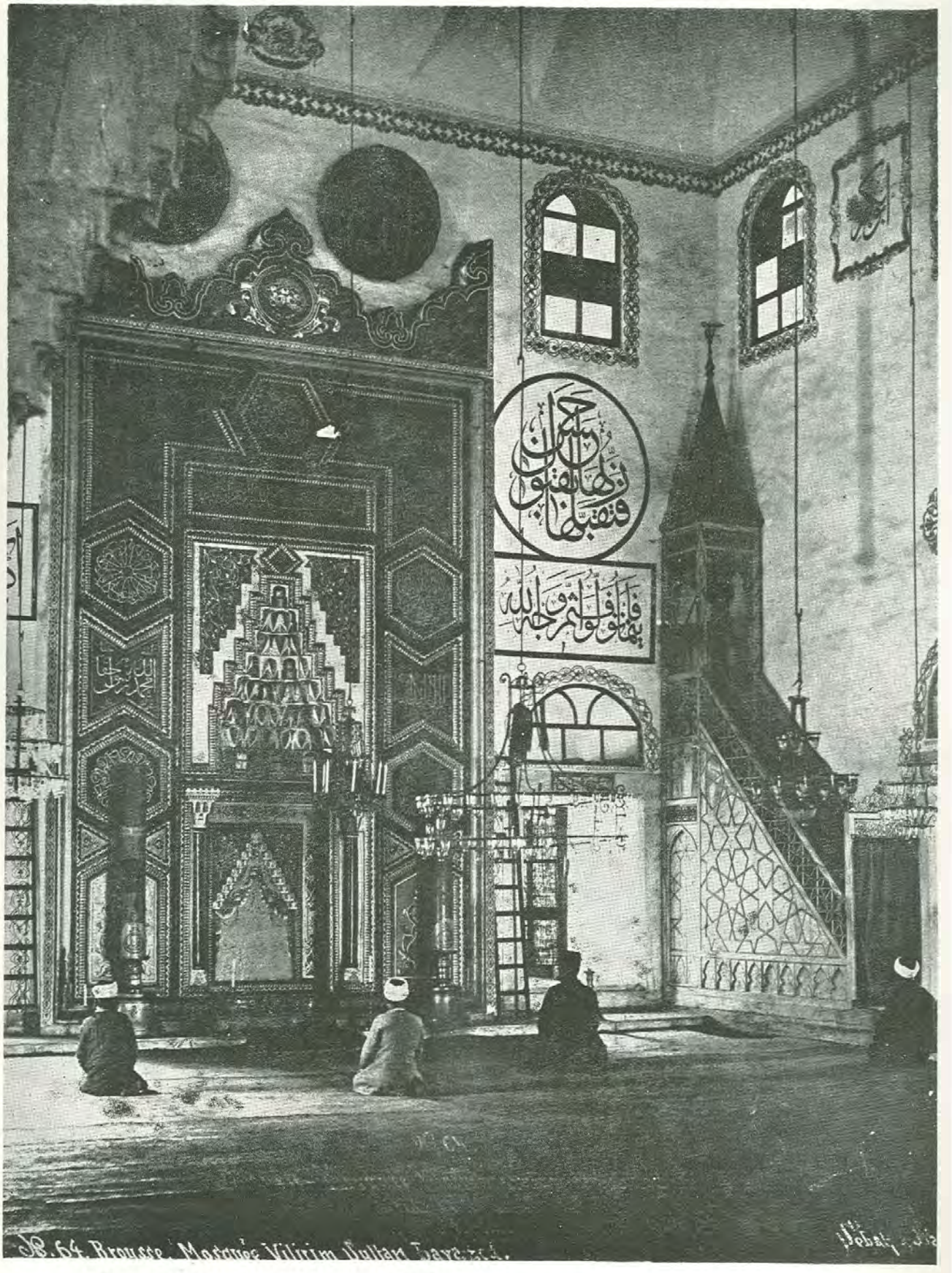

746. R. : Yıldırım Câmi'i mihrâbı

Bu cenûb odaları geniş murabba' tavanlı çapraz tonozlarla örtülüdür. Dördü dışarıya açılan kasnak penceresinden başka dört 'aded de sağır taklîd pencere vardır. Bunlar resimde nokta nokta gösterilmişdir.

Şimâl tarafındaki odalara, yalnız câmi'in içinden, bir ara dehlizle girmek kaabildir. Bunlar, mustatîl tavanlı çapraz tonozla örtülü, cenûbdakilerden az ufak, basît yerlerdir. Tonoz kasnağında ikisi dışa, altısı içe bakan sağır pencere vardır. Buna mukaabil altta revâka açılan büyük bir pencere mevcûddur. Bu sağır pencerelerin ikisi minâre merdiveniyle temâmen örtülüdür. İkisi yukarıki şâhnişîne bakar; yan tarafa isâbet eden ikisini, uzun bir merdivenle çıkıp tetkıyk mümkin oldu ve bunların, eyvânın dış yüzündeki alçı pencereye doğru giden bir yola açıldığı görüldü. Plândaki nokta nokta meyilli çizgi bu yolu gösterir. Dîğer pencereler de plânda işâretlenmişdir. Bu odalarda yerden 3.5 m sonra bir nefeslik varsa da, Sedad Bey'in tasavvur ettiği alçı cidâra delâlet eden hiç bir şey, ve tabi'î, ocak da yokdur.

Bu şimâl odalarının girişleri aslında sâdece câmi' içindendir, ammâ şimdi örülü haldedir. Küçük imam müezzin odalarına geçilen kapılar sonradan olup, asıl girişler kapatıldıkdan sonra açılmışdır. Esasdan olan yanındakinde, bir kapı için, mu'tâd her dürlü tertîbât bulunduğu hâlde, bunlar yonulmuş bir duvar boşluğundan 'ibâretdir. Sedad Bey restitüsyonunda, bu kapının, sonradan açıldığını kabûl etmiş ve çizmemişdir. Halbuki Prof. Gabriel göstermişdir. Bu odaların kullanılış şeklinin değiştirildiği âşikârdır.

Medhalin sağında ve solunda sekili bir pabuçlukdan girilen aşağı yukarı 2.90×2.70 eb'âdındaki odacıkların dışa olan kapılarını Sedad Bey ve Prof. Gabriel yokmuş gibi telâkkıy etmişler ve metinde de bu sûretle belirtmişlerdir. Sedad Bey'in fikrini kendi resmi tekzîb eder; çünki o, büyük oda ile olan geçidini kapalı gösterdiğinden bu odalara girecek yer kalmaz; câmi' tarafından gelen ara medhal ile arasında ancak 80 sm yüksekliğinde kandillik yeri vardır, kapı yokdur; resimde gösterilmiştir. Gabriel'in resim ve ifâdeleri birleştirilince de, 42 m^2 lık bir sâhaya 8.0 m^2 lik bir yer için medhâl vazîfesi görmek düşmekdedir. Böyle bir şey gayr-ı tabî'î olur. Bu ufak odaların kapıları büyük kapının sağ ve solunda olup altında pabuçlukları, üstünde Bursa kemeri ve taş yanlıklarıyla tam bir medhâl vasfındadır. Oda kubbeleri çok süslüdür; birbirini 'amûd olarak kesen dört iri bâdemin ortalarına konan dört daha ufağıyla sekiz dilim bir takye teşkîl olunmuş, etrafına pahlı bir fitil işlenmiştir. Câmi' tarafına bakan cidarda, bâdemler arasında, müsellesî bir alçı pencere bulunmakda olup Cem türbesi alçılarına pek benzemekdedir, üç 'aded yuvarlak dövme camın etrafına bir petek işlenmek sûretiyle yapılmışdır; alçıların zemânından olmaması için bir sebeb yokdur, (748. a. R.). Yan odacıklar ve kapıları için, Orhan Câmi'inde olduğu gibi, medhâl eyvânından sonra kapıya kadar epeyce bir mesâfe bırakılmış ve medhal üstüne bir ufak kubbe konmuştur. Habuki Hüdâvendigâr ve Yeşil gibi böyle yan odacıkları olmayan câmi'lerde kapı hemen duvar yüzündedir.

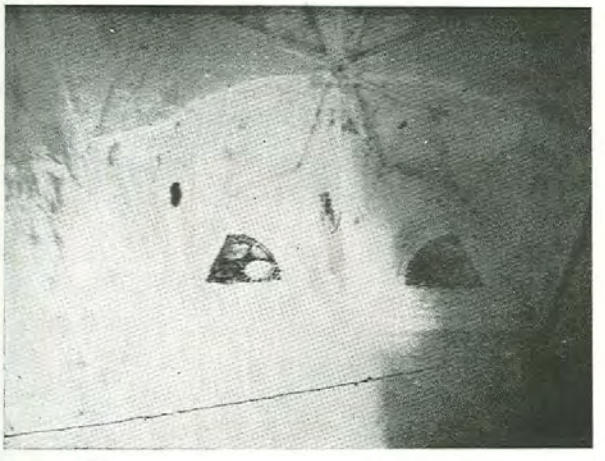

748. a. R. : Yıldırım Câmi'i yan medhallerde alçı pencere ve yıldız tonoz

748. b. R. : Yıldırım Câmi'i garb taraf ve üst kat şâhnişin tavanı

Sedad Bey inşâî sarâhate rağmen, kapıları yok farzetdiğinden, bu yerlere bir vazîfe tasavvur etmiş ve burada çalışdıklarına hükmeylediği kadıların, mücrimler için kullandığı bir mahbes, ve yâ birinci şık ile taban tabana zıd bir hizmet öne sürerek, i'tikâf höcresi olduğunu beyân eylemişdir [1]. Halbuki ne odur, ne budur; çapraşık yola sapmamak şartıyle, mes'ele ne kadar başka ve hem de ne derece sâdedir; buraları imam ve müezzinin gündüzlük odalarıdır; o kadar.

Esas kapı kanatlarının arkasında saklanan dar döner merdivenlerden, birinci katda 75 sm. lik dar bir dehlize çıkılır. Buradan, sağ ve solda, 63 sm. daha yüksek birer sahanlığa, oradan da 1.00 m. daha yüksek olan şâhnişînlerin dö-

1) Sedad Çetintaş, a.e., 27. S.

şemesine atlanır. Bunlardan garbdaki içdeki pencereler gibi, pek iri istalaktitli takozlara oturan düz bir tavanla örtülüdür, (748. b. R.). Bu fotoğrafda solda görülen açıklık, medhale bakan şâhnişîn, sağdaki pencere şimâl tarafındaki odanın sağır üst penceresidir. İstalaktitli dört takozun parçaları pek iridir; sıva ile epeyce şekillerini kaybetmişdir. Köşelere gelen aralarında da sarkmalar vardır. Tavan ortada dâirevî kalmıştır. Minârenin üstüne devrilmesiyle yıkıldığını tahmîn etdiğimiz şarkdakinin yerine, basît bir tonoz yapılmışdır.

Birinci katın şark tarafında, altdan çıkan merdivenin üstüne isâbet eden, dimdik bir merdivenle ikinci kattaki 1.5 m eninde bir aralığa çıkılır. Buradan içeriye büyük bir pencere vardır. Burasının, vesîkalarda Hünkâr Mahfili ve üzerindeki kubbe diye bahsedilen yer olması muhtemeldir. Filhakıyka, üstünde bir sağır kubbe de vardır. Fekat bu dar, karanlık ve çıkılması son derece müşkil yerin Hünkâr Mahfili'ne benzer yeri yokdur. Muhtemelen, isim sonradan yakışdırılmışdır. Şâhnişînlerin pencereleri revâk altına ve giriş eyvânına bakar. Bunlar korkuluksuzdur. Sonradan ba'zısına birer zencir 'ilâve edilmek lüzûmu hissedilmişdir.

Cebhedeki şâhnişînlerin içinden, minârelerin merdivenlerinin duvar ortasından çıkan düz kısımları başlar. Bu başlangıç çarpık bir vaz'iyette kesişen iki kemerin altındadır. Kemerlerin hem meyilleri, hem açıklıkları gayr-ı müsâvîdir. (732. b. R.) de bu 'acâib vaz'iyet görülmekdedir. Minâre merdiveni, 13 basamak düz gittikten sonra, bir sahanlığa gelir. Buradaki iki basamakdan sonra asıl döner kısım başlar.

Câmi'de merkez kubbesi altında şadırvan ve üst fener izi belli değildir. Hiç bir kayıdda ve resimde görülmeyor. Sedad Bey, 10. sıra numarası ile gösterdiğimiz, vesîkadaki câmi' şadırvanı kelimesine bakarak, onu içeride farzetmiş [1]; halbuki şadırvan pek a'lâ, şimdiki gibi, dışarıda da olabilirdi. Ma'mâfîh merkezî kubbenin, bir dış mi'mârî hüviyeti taşıdığına bakarak, altında şadırvan olması, bir ihtimâl hâlinde, düşünülebilir.

Binâda kalem, ahşâb işi gibi tezyînâtdan eser kalmamışdır. Yalnız yer yer çini kullanıldığı muhakkakdır. Bunlardan kalan, mikdarca az, fekat keyfiyetce güzel parçalar, alt sıra pencerelerinde ve dış mihrablarda vardır. Alçı cidârlarda da kakma çiniler mevcûddur.

Cebhelere gelince: Bir az düşük evsaflı bir mermerle yapılmışdır. İnşââtcılar buna piç mermer derler. Bu taş Bursa'ya uzak bir yerden getirilmişdir. Biz, 150-180 km. mesâfede, Söğüd ve Bilecik taraflarının zengin ocaklarından alındığını tahmîn ediyoruz. Asıl ocağı ma'lûm değildir. Taşlar, koca cebheler boyunca devâm eden 40-60 sm. lik sıralarla işlenmişdir, (752., 753. R.); derzler pek sıkı ve fazla i'tinâlıdır. Vasatî irtifâ' 48 sm. dir. Bu kadar temiz işçilik, Selçuk ve Bizans da dâhil, Anadolu'nun o zemâna kadar görmediği bir şeydir.

749. R. : Yıldırım Câmi'i şark cebhesi

Lâkin bu güzel işçilikle meydana getirilen mi'mârî, 'aynı mertebeye erişmekden uzakdır. Revâkı ta'rîf ederken bir mi'mârî güzelliğin nasıl bir te'sîr bırakdığını söyledik. Revâkın zengin ve âhenkli duruşu yanında, upuzun çıplak bir yan cebhe pek fakıyr kalmakdadır. 'Aynı zemânda, bu yan cebhe, insana mûnis gelmemekde, bir huşûnet taşımakdadır. Sanki revâk bir yerde hazır bulunmuş ve kaldırılıp bu gövdeye yaslanmışdır, ikisi arasında bir nisbet kurmak o derece imkânsızdır. Cebhelerde ilk intibâ', boşluksuz duvarlar üstündeki sımsıkı demir parmaklıklarla gizlenmiş, 24 aded sâbit pencereden doğmaktadır. Bu dama yapışmış ufak gözler, câmi' gibi huzûr ve ferâh arayan bir mi'mârî esere değil, korunması, müdâfa'ası îcâb eden binâya yaraşır, (749., 750., 751. R.).

1) Sedad Çetintaş, a.e., 27. S.

Eğer duvarlar daha alçak tutulup, yan oda tonozlarına bir kasnak 'ilâve edilse ve pencereler ona açılsa idi mahzûrun büyüğü kalkmış olurdu. Fekat mesele onunla bitmez; bu pencerelerden dört 'adedi, içeride hiç bir yeri aydınlatmaz, aydınlatamaz. Zîrâ karşılarında iç duvarlar vardır. Bundan da anlaşılıyor ki pencereler içerinin aydınlatılması düşünülerek yapılmamış, sırf bir süs motifi olsun diye konmuşdur. Ya'nî pencereler binâ için değildir; binâ pencere içindir. Anlaşılan bu binâyı yapanlar, Hüdâvendigâr Câmi'inin ikinci kat pencerelerini pek beğenmişler[1] ve muhakkak burada da tekrar etmek için bu dekoru meydana getirmişlerdir; hiç olmazsa, Çekirge'de olduğu gibi, daha aşağılarda yapıp böyle dam hizâsına çıkarmasalardı. Pencerelerin altındaki dümdüz duvarda da, yukarıki te'sîri azaltacak bir şeyler bulmak kaabil değildir. Koca yan cebhede bir tam pencere ile, bir de mazgala benzeyen ufak bir şey vardır. Bu çıplaklık insanı ürkütmekdedir. İşçilik ve malzeme ne kadar güzel olursa olsun, bu intibâ'ı kökünden gideremez. Bu binânın revâkıyla esas kütleyi yapanlar sanki başka kimselerdir; bir kerre zihnîyet ve mi'mârî anlayış çok farklıdır. Esâsen bu manzûmenin Câmi' ile Medrese ve Şifâhânesindeki mimârî anlayış ve hattâ inşâât, bambaşkadır.

Bundan sonra, cebhede bir de fronton mes'elesi vardır. (750., 751. R.) de görüldüğü gibi, mihrâb kubbesi çıkıntısı yükseltilmiş, bağlantı bir frontonla halledilmişdir. Bu 'unsur bizim mi'mârîmizin hiç hazmedemiyeceği bir şeydir. Bizim mi'mârîmizin, 'umûmî hatlarıyla, temel 'umdesi her şeyin ufkıy bir tabakaya oturması ve köşelerin keskin bırakılıp yuvarlanmaması gibi noktalarda toplanır. Hüdâvendigâr'da, Bergama ve Bursa Yıldırım, ve Yeşil Câmi'lerinde bu frontonlar vardır. Ayrıca Demirtaş, Ebû İshak, Ali Paşa Câmi'lerinde de basît nümûneleri bulunmaktadır. Bunlar câmi'e bazilika manzarası vermekdedir. Nitekim Texier'nin Bergama Câmi'i için bu ta'bîri kullandığını söylemişdik.

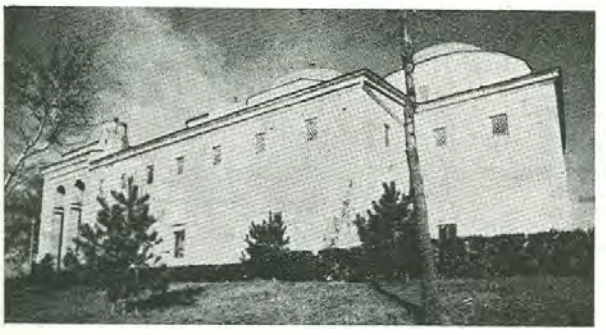

750. R. : Yıldırım Câmi'i garb cebhesi

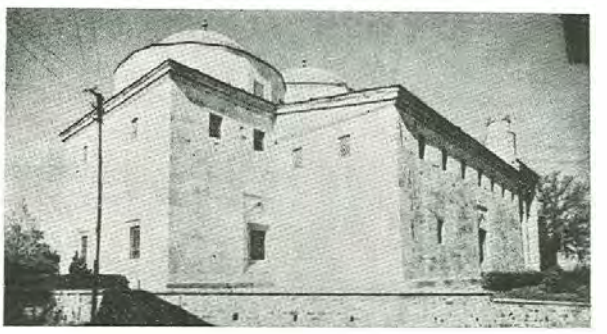

751. R. : Yıldırım Câmi'i cenûb-i şarkıy cebhesi

Bursa Yıldırım Câmi'inde malzeme zenginliği vc işçilik güzelliği gaalibâ gözleri kamaştırmakdadır ki, bu hayâtî cihetler görülmeyor, görülse de ihtiyâten sükût tercîh olunuyor.

Anlattığımız cebheler, iki pahın ortasında kuvvetle taşan bir kavaldan mürekkeb bir saçak silmesiyle nihâyetlenir. Alttaki pah frontonda devâm etmez, ufkıy yürür ve mihrâb kütlesinden aşağı şâkuulî inen parça ilc birleşir, bu ne güzel bir inşâatcılıkdır, (751. R.).

Şark ve garbda bulunan dört pencere zengin bir çerçeve kitâbesi ortasında silmeli bir tahfîf kemeri, ayna ve istalaktitli sövelerle yapılmışdır, (754. R.). Bunlarda, ne kadar güzel bir işleniş vardır ve ne zarîf istalâktitlerdir. Cenûbda, mihrab cebhesinde olanların istalaktitleri farklıdır, (755. R.). Pencereler tahmînimizce, Afyon'dan getirilen bembeyaz fevkal'âde mermerle işlenmişdir. Yan odaların o ufak pencerelerinden şarkdakine, üzerinde, eski delikler bulunan basît, müsta'mel bir söve parçası konmuş, duvar yüzüne iki çizgi oyulmakla iktifâ edilmiştir, (752. R.) Bunun bir Bizans parçası olması muhtemeldir. Koca binâda, hiç kullanılmayıp da, bir tek pencereye böyle eski ve çirkin parçanın kullanılmış olması 'akla yakın gelmiyor. Garb tarafındaki söve Bizans usûlü mâil kesilmiş ise de bir eskilik izi taşımayor, (753. R.). (752. R.) de saçak tarafındaki pencereciklerin bir pahdan 'ibâret etrafı da belli olmakdadır.

Pencerelerin demir işleri güzel ve i'tinâlıdır, hepsi de topuzludur. Küçük olanlar pek ziyâde sık yapılmışdır. Büyükler normaldir. İçeride de, dışarıdaki gibi, lüzûmsuz parmaklıklar kullanılmışdır.

Câmi'in çatı kısmının düz satıhlar olması ve büyücek yan kubbelerin böyle bir çatının üzerine oturmuş görünmesi, bir mi'mârî za'afdır. Arab binâlarında bulunduğu hâlde, Osmanlıların bu tarzda i'tibâr etmedikleri hududsuz misâlleriyle sâbitdir. Çünki her haliyle kuvvet ifâde eden bir kubbeyi za'îf bir çatının taşıdığı intibâ'ını verir.

Bu binânın çatısında, şark minâresi dibindeki tonozun, tabî'atiyle üstündekilerle berâber, yıkılmasından sonra bir değişiklik yapılmış ve bir tarafdan meyil fazlalaşdırılırken, kubbe kasnaklarını ta'kıyb eden duvarlar da tekrar

1) Sedad Çetintaş, a.e., 26. S. de, Yıldırım mi'mârlarının, Hüdâvendigâr pencerelerinin **"Binâ cephesinde yaratmış olduğu hareketi, yapmış olduğu tesiri pek beğenmiş..."** olduğunu söylemekle, keyfiyeti tasvîb etmektedir!

yapılmışdır. (756. R.) de iki çatı arasında görülen alçak duvar yalnız garbda vardır; şarkda yokdur. Çatı meyli şimdi bile kâfî olmadığından, fazlalaştırmak istemeleri ma'kuuldür. Fekat bunu yapınca kasnak penceresi kapanacağından mahyeyi ortadan bir az kaydırıp pencereyi kurtarmışlar ve o takdîrde, esâsen yıkılmış olan, ufak duvarın çatının üstünde kalmaması için yeniden yapmamışlardır. Bu resimde ucu görülen etek, Hünkâr Mahfili denen yerin üstündeki kubbeye 'âiddir. Ufak duvardaki delik de, aşağıdaki odadan gelen, yukarıda söylediğimiz, nefeslikdir.

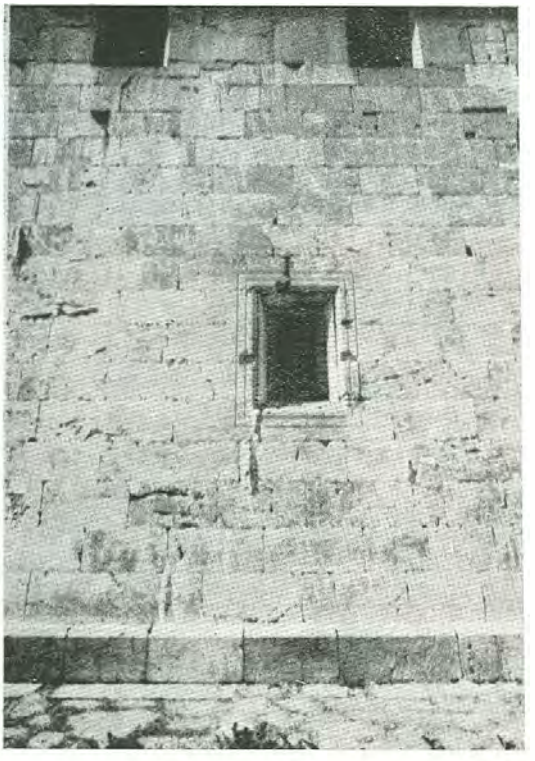

752. R. : Yıldırım Câmi'i cenah odalarının penceresi ve duvar örgüsü (şark)

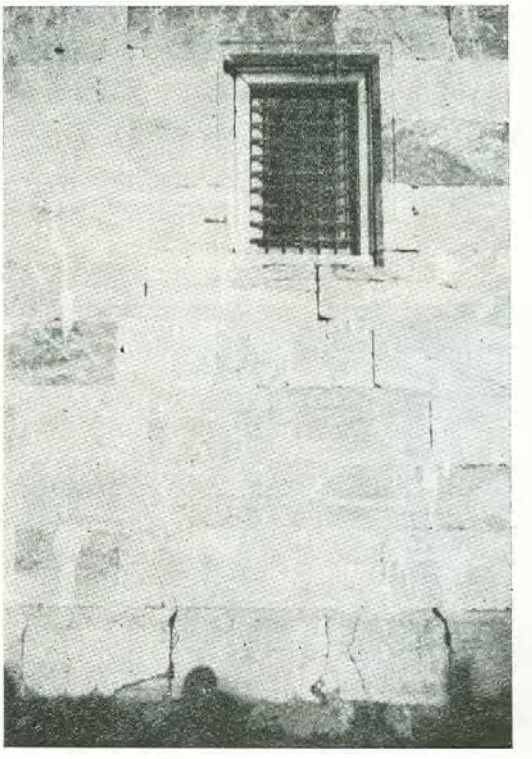

753. R. : Yıldırım Câmi'i cenah odalarının penceresi ve duvar örgüsü (garb)

Vesîkalarda bahsolunun Ak Çağlayan Suyu'nu câmi'e getiren su kemerleri bu gün mevcûd değildir. Sâdece eski hâlini gösteren resmi takdîm ediyoruz, (757. a. R.)[1].

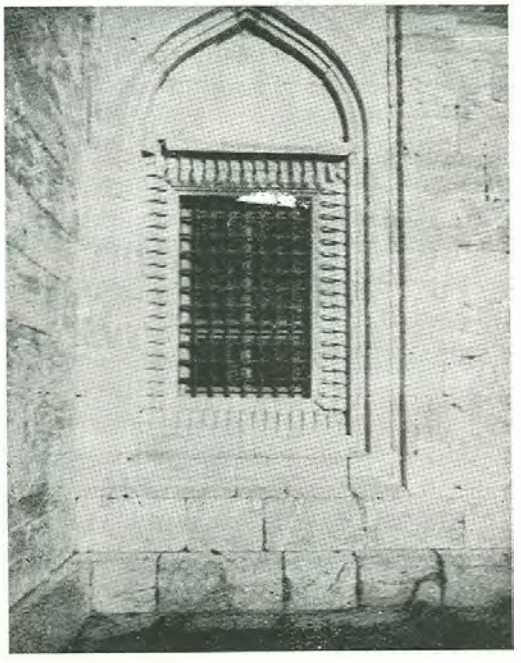

754. R. : Yıldırım Câmi'i mihrâb yan penceresi (garb)

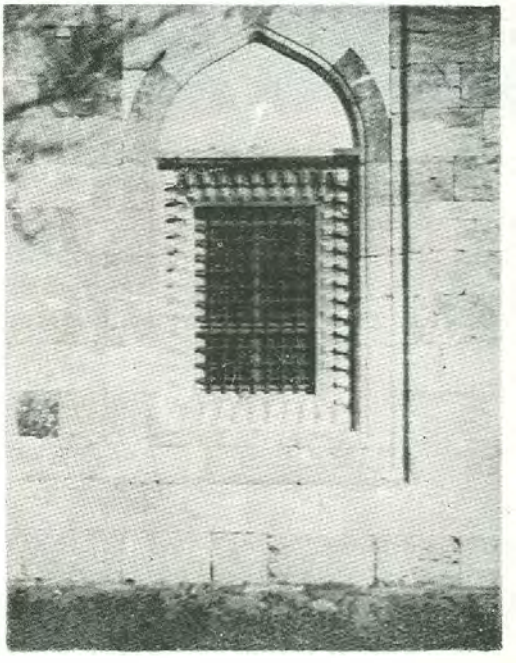

755. R. : Yıldırım Câmi'i cenûb penceresi

1) Resim Mi'mâr Prof. Sedad Hakkı Eldem Bey'in koleksiyonundandır. Tekrar kendisine teşekkür ederiz. Bu resimde su kemerinin sâdece ayakları mevcûddur. Medrese de ta'mîrdedir. En solda hamam vardır.

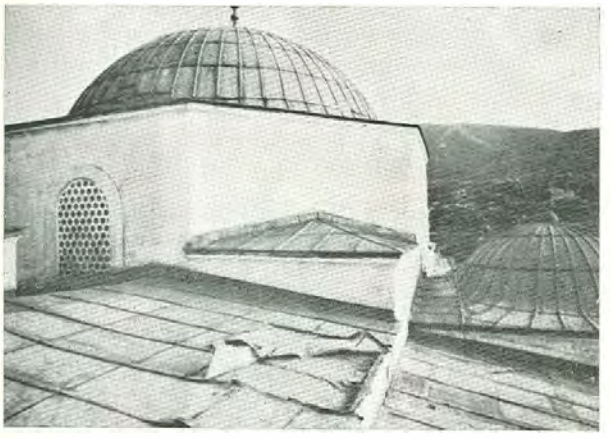

756. R. : Yıldırım Câmi'i çatı tezyinatı ve nefeslik

757. a. R. : Yıldırım Câmi'i eski bir resmi ve su kemeri (Sedad Eldem Bey'in albümünden)

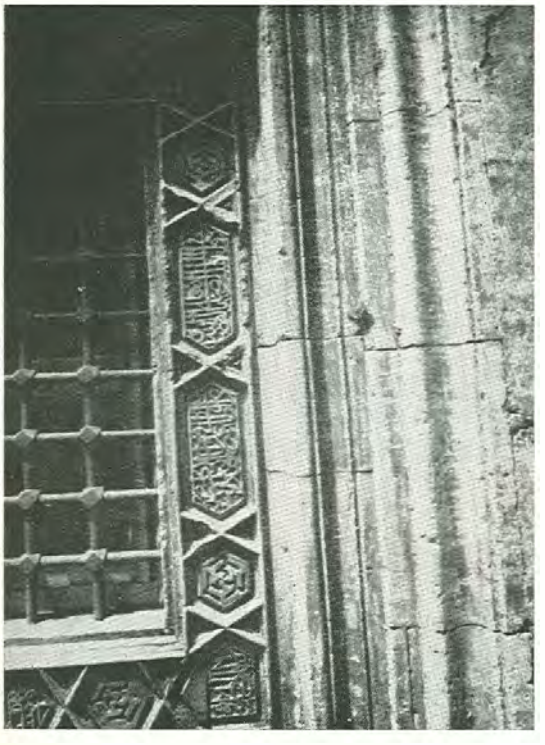

757. b. R. : Yıldırım Câmi'inde pencere yazıları

Câmi'in kıblesi cenûbdan 10° şarka dönük olduğuna göre, 19° hatâ vardır. Teşyînâtı sırası gelince îzâh ettik. Yalnız revâk altı pencere yazıları hakkında bir fikir vermekle iktifâ edelim: Bu yazılar pencere sövelerinin 'asabasında ince kabartma çubuklarla yapılmış kitâbeler ortasında, kısım kısım olup her bir kolda ikişer, köşelerde de birer dânedir. Bu yazıların arasında, bir pencerede 10 def'a tekrarlanan üçüzlü kûfî Hazret-i ('Ali) ismi vardır, (732. a. R.). Diğer yazılar ekseriyetle Hadîs-i şerîf ve kelâm-ı kibârdır. Meselâ:

من كبوت الايمان الصبر على المصائب احب البقاع الى الله تعالى المساجد و الحياء شعبه من الايمان

gibi sözlerle, bu iki pencerenin etrâfı tezyîn edilmişdir.

★

Yıldırım Câmi'i Osmanlı mi'mârîsine, i'tinâlı ve dikkatli binâ yapma an'anesini getirmişdir. Genişleyen büyük Osmanlı Devleti'nin beklediği de bu idi. Bizans ve Selçuk usûllerinin dışında, temâmı kesme taş cebheli binâ yapmak buluna başlar. Vâkı'â Selçukîlerde kesme taşla yapılmış türbeler çok ise de, böyle büyük bir binâda bu usûl ilk def'a tatbıyk edilmekdedir. Bu inşâî gayret muvaffakiyete ermiş, bu pek güzel işlenmiş eser meydana çıkmışdır.

Bu câmi'de her nevi' Bursa kemerinin küçük, büyük açıklıklarda, kemerlerde, eyvânlarda, höcrelerde, kabartmalarda, muhtelif şekilde kulanılma sırları gösterilmiş; belki de fazlasına bile gidilmiştir; fekat hiç yadırganmamakdadır. Bu nevi' kemerler, bundan böyle, 'aynı derecede yaygın olmasa da, devamlı olarak her binâda yer bulmuşdur. Kezâlik istalaktitin her dürlüsü, kesîfi, seyreği, püsküllüsü, her nev'i kullanılmışdır. Bu da Bursa kemeri gibi belki fazla olmuş, fekat hep hoş kaçmışdır.

Nihâyet süslü söveler kullanılması da bu binâda başlamışdır. Bu usûl, Yeşil'de, Dimetoka Çelebi Câmi'inde mükemmel tatbıyk edilegelmişdir.

Câmi'in minâre merdivenlerinin, sadece, başlangıcı ma'lûmdur. Fekat ilk minârelerden eser kalmadığı için, fikir yürüterek bu mühim eserin hüviyetini, hayâlimizin mahsûlleriyle karıştırmak istemedik. Yalnız şu kadarını söyliyelim ki bu câmi' iki minâreliydi; minâreleri yokdu diyenler, binâyı tetkıyk etmeyenler ve yâ güneşe kara diyenlerdir. Haydi teki kurşunluğa çıkmak için idi densin, ikinciye lüzûm kalır mıydı? Unutmamalı ki kurşunluğa çıkışlar gizli bir yerden yapılır. Böyle köşeye konmaz. Filibe Câmi'inde ve Bursa Orhan Câmi'inde minâreden çıkmak varken onun gerisinden ayrı kapı yapılmışdır.

Bu kadar temiz bir binânın mi'mârîsinde de samîmiyet ve mâhiyetine uygunluk aramak hakkımızdır. Ma'alesef işte bu noktada za'îf olduğunu ve meselâ, revâkıyla esas kütlenin ne kadar zıd düşdüğünü söyledik. Tekrar etmek lüzûmsuzdur. Keşki bu tenkıydimize sebeb olmasaydı. Netîce olarak bu binâ, inşââtıyla müsbet, mimârîsiyle de 'aksi istikaametten Osmanlı mi'mârîsine çok şey getirmiş, çok şey kazandırmışdır. Ondan sonradır ki binâların kıvâm ve mertebesi değişmişdir.

b — Bursa Medreseleri

29 — 'Ali Paşa Medresesi:

Yukarıda bahsi geçen 'Ali Paşa Câmi'inin önünde, şimdi kesilmiş olan meşhur 'Ali Paşa çınarının bulunduğu meydanın garbında idi [1]. Bu gün yerinde evler vardır.

30 — Ebû İshak Medresesi:

Câmi'in avlusunda idi; bahsinde bildirdiğimiz 3 No.lu vesîka, bu vakfa 'âid, dershâne ta'mîrinden bahsettiğine göre, bir medrese olduğu anlaşılmakdadır. Memduh Turgud 30 kadar höcresi bulunduğunu, yıkılarak yerine evler yapıldığını yazar [2]. Tabî'î şimdi mevcûd değildir.

31 — Gülçiçek Hâtûn Medresesi:

Hüdâvendigâr'ın zevcesi ve Yıldırım'ın annesi olan bu hâtûnun dîğer oğlu Yahşî Bey'in, yukarıda bahsi geçen, mescidinin bulunduğu sâhada idi. Memduh Turgud, Yahşî Bey Mahallesi'nde olduğunu ve vakfiyesini zikreder [3]. Kâmil Kepecioğlu gayr-ı matbû' Bursa Medreseleri eserinde, (14. sıra), 1324 târîhinde 14 talebesi olduğunu bildirmekdedir. Şimdi mevcûd değildir.

32 — Eyne Bey (Kara) Medresesi:

Tatarlar Caddesi'nden Yıldırım Câmi'ine sapınca, sol kolda idi. Bu medreseye Fâtih devrinde, meşhur Molla Yegân müderris olduğundan, bu isimle de anılır. Hattâ bu isim şehirde daha çok bilinir, Yıldırım devri ricâlinden olan Kara Eyne Bey'in nâmı yalnız vesîkalarda geçer.

Memduh Turgud, Molla Yegân'ın mezarının bulunmadığını bildirmekle iktifâ eder [4]. Halbuki Molla Yegân'ın Yıldırım 'İmâreti yanında mektebde defnedildiği ma'lûmdur. Kâzım Baykal Bey, bir şahıs elinde iki sıra medrese odasının kaldığını, Molla Yegân'ın oğullarından birinin kabrinin arkadaki mezarlıkda, Molla'nın taşlarının müzede bulunduğunu ve medreseyi Molla Yegân nâmına Kara Eyne Bey'in yapdırdığını yazar [5]. Halbuki Molla Yegân, Medreseye, inşâsından hemen bir yarım 'asır sonra müderris olmuşdur.

Bursa'da Yıldırım Devri'nden iki Eyne Bey vardır. Biri daha evvel Balıkesir'deki Câmi'i ve Bergama'daki köprüsünü mevzû'-i bahs ettiğimiz Karesi Sübaşısı Eyne Bey, dîğeri Kara Eyne Bey'dir. Birbirinden ayrı olmakla berâber, evvelkinin şöhreti bunu bastırmış, bu yüzden karışmalar olmuşdur. Nitekim, bir vakfa ve tevliyete tesâhüb meselesi dolayısıyla, verilen fermânde, bu Eyne Bey'in ismi geçerken Eyne Bey Sübaşı yazılmışdır [6]. Dîvanda, sâde kayıdlara bakarak yazılan hükümde, iki Eyne Bey karışdırılmışdır. Halbuki Bursa kadılığındaki bir meclis-i şer'de, mahallî ma'lûmâtdan istifâde ile şu karar verilmişdir: *"Yıldırım mahallesinde Molla Yegân dinmekle şehîr Kara Eyne Bey binâ eyledüği medrese harâb olmağla Çağrışan Köyü mahsûlâtı medrese-i mezbûrenin vezâifine ta'yîn olunduğu"* iddi'âsına karşı *"Eyne Bey mütevellîsi inkâr idicek bir çok kimseler medrese Molla Yegân Medresesi dimekle şöhretyâb olur lâkin bânîsi Kara Eyne Bey'dir Hattâ bundan akdem mütevellî olanlardan Hacı İsmail Ağa ve Hüseyin Ağa kariye-i mezbûre mahsûlâtından müderrislerin vazîfelerini virüb medresenin dahî ta'mîrâtını yapdıkları isbât olunmağla mütevelliye medresenin ta'mîri ekîden tenbîh... Evâhir-i Zilka'de 1130"* (Teşrîn-i Evvel 1718) [7]. Demek ki bânînin hüviyeti mahkemece hükme bağlanmış bulunmakdadır.

1017 (1608) târîhindeki bir sicilde : *"Molla Yegân binâ eylediği medresenin vakfından Karaman Köyü kurbünde Nilüfer Suyu'yla dönen dört göz değirmenin nısfı Celâlî istilâsında yanmış cem'an 10 bin akçe ile ta'mîri"* [8] kaydı vardır. Burada medreseyi Molla Yegân yapmış gibi gösterilmektedir. Halbuki Selb-i Muharrem 1180 (Nisan - Mayıs 1771) târîhli sicilde *"Bursa'da merhûm Kara Eyne Bey medresesi dâhilinde mebnî Molla Yegân dimekle ma'rûf merhûm Yusuf Bâlî ibn-i Celâlüddin Mescid-i şerîfi vakfı akaarâtından Karaman nâm kariye kurbünde değirmenin üç çift döner taşlarının ta'mîri için 89800 akçe"* [9] sarfedildiği anlaşılmakdadır. Vesîkada, medresenin Eyne Bey, içindeki mescidin Molla Yegân vakfı olduğu, değirmenin bu sonuncuya tahss edildiği tasrîh edilmişdir. Yusuf Bâlî Efendi, Molla Yegân, ya'nî Mehmed bin Armağan bin Halîl'in oğludur [10]; yukarıki sicilde Celâlüddin ismi de meydana çıkmakdadır. Şimdi bu medreseden bir kaç duvar parçasından başka bir şey kalmamışdır. Yerinde bir çok evler ve avlusunda bir kaç kırık kabir taşı bulunmakdadır.

1) Kâzım, a.e., 80. S.
2) Memduh, a.e., 157. S.
3) Memduh,a.e., 157. S.
4) Memduh, a.e., 155. S.
5) Kâzım, a.e., 156. S.
6) B.K.S., 236. C., 152. S.
7) B.K.S., 300. C., 67. S.
8) B.K.S., 217. C., 97. S.
9) B.K.S., 331. C., 38. S.
10) Şekaayık-i Nu'mâniye tercemesi, a.e., 99-100 S.

33 — Eyne Bey (Sübaşı) Medresesi:

Ulu Câmi'den Maksem'e çıkan yolun köşesinden hemen sonra, birbirine bitişik hamam ve medreseden mürekkeb olan bu eser Eyne Bey Medresesi olarak bilinir. Buraya yakın yerlere de Eyne Bey Çarşısı denir. Fekat sonradan esaslı ta'mîr gördüğü cihetle, ikinci bânînin de ismi araya karışmış, eski sicillerde Eyne Bey, sonrakilerde Hüseyin Çelebi nâmıyla anılmışdır. Memduh Turgud böyle söyler [1]. Kâzım Baykal Bey de, konserve fabrikası olduğunu,

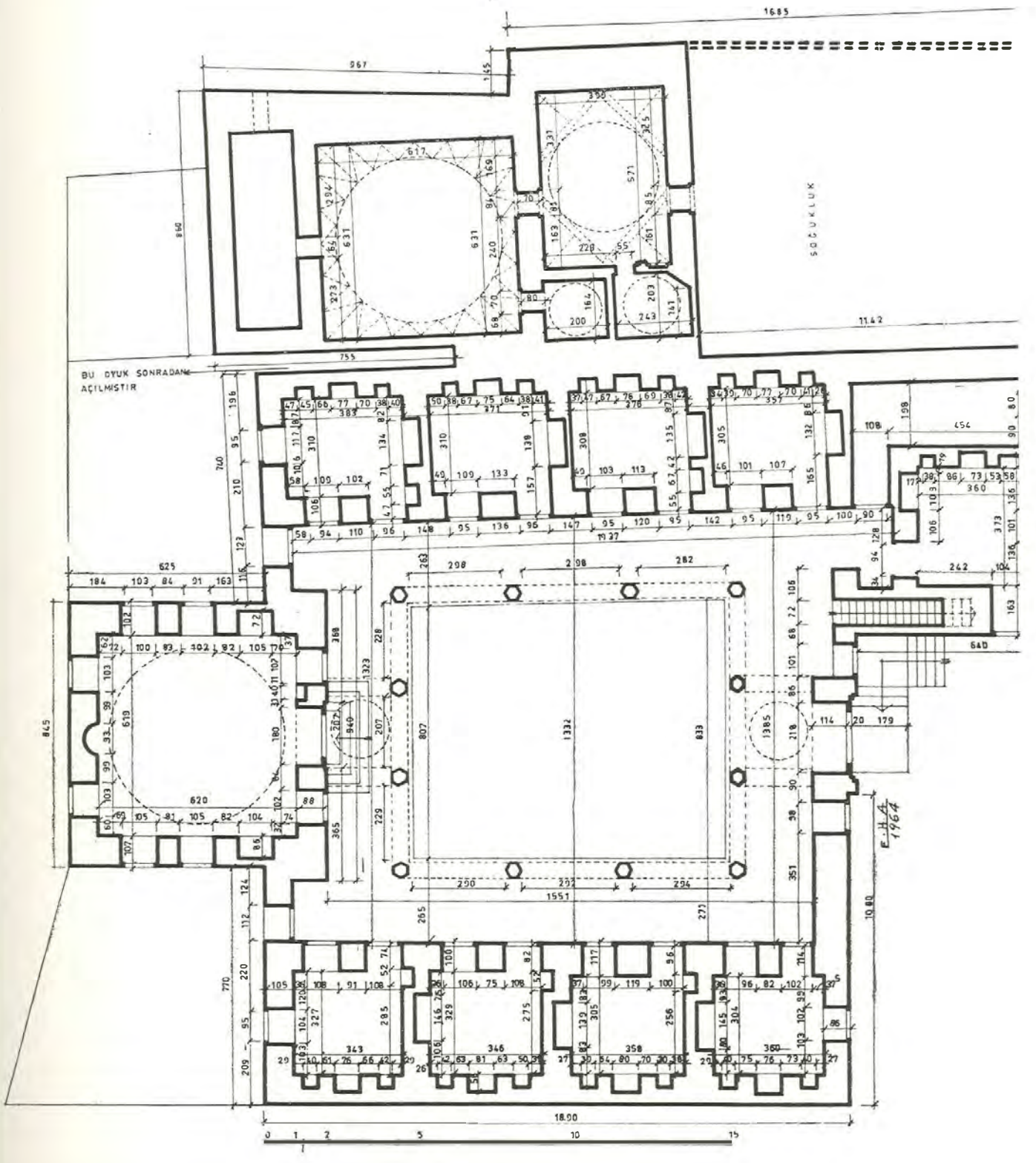

758. R. : Bursa'da Eyne Bey medresesi planı

1) Memduh Turgud, a.e., 156. S.

dershâne ve odalarının sağlam bir manzara 'arzettiğini, oda kurşunları yerine kiremid kaplandığını yazmakdadır. O devirde Çelebi olan, müstakbel Sadr-ı 'azam Hüseyin Paşa'nın, Niyâzî-i Mısrî Dergâhına yardım etmek istediği hâlde kabûl olunmadığını ve şeyh efendinin tavsiyesiyle bu medreseyi 1085 (1674) da yaptırdığını 'ilâve etmekdedir [1]. Kâzım Bey'in harîtada gösterdiği yer de bu medrese olduğundan iltibâs şübhesi yokdur. Bursa Hamamları eseri, medreseye bitişik olan hamam bahsinde 'aynı ma'lûmatı vermektedir [2]. Halbuki Bursa Hamamları risâlesinin asıl müellifi olan Kâmil Kepecioğlu, tahrîf edilmemiş gayr-ı matbû' Bursa Hamamları eserinde, *"Kitâblarda 1085 de medresenin binâ olunduğu yazılmış ise de, sicil kayıdlarında Eyne Bey tarafından yaptırıldığı görülmüşdür"* demekdedir [3]. Vesîkalar, bu çapraşık görünen vaz'ıyeti aydınlatmakdadır:

1 — 909 senesi Şa'ban nihâyetindeki bir kayıdda (Şubat 1504) *"Eyne Bey Sübaşı Medresesi'nde müderris ve vakfına mütevellî olan Mevlânâ Sinan Çelebi bin Mevlânâ 'Alî"* den bahsedilmesi medresenin bânîsini ta'yîn etmekdedir.

2) 21 Rebî'ul-Âhır 1093 (30 Mart 1683) târîhli bir kadı sicilinde *"Ebû Şahme Mahallesi'nde* [4] *merhûm Hüseyin Ağa'nın medrese-i cedîdesi evkaafına mütevellî İbrahim Ağa ve hassa mi'mâr kaymakamı Elhac Mustafa Halîfe bin Abdullah ile merhûmun medresesine nazar olındıkda medresenin etrâf-ı erba'asının tûlen ve 'arzen bi hisâb-ı terbî'î 2202 zirâ' kârgir divarı taşından mâ'ada kireç ve horasan ve kum ve sıva üzere kara çamur ve üstâdiye ve ırgaadiyesi beher zirâ'ı 120 akçeden iki yük altmış dört bin ikiyüz kırk akçe ve 900 buçuk zirâ' bilcümle kubâbı cemî' levâzımıyla 80 akçeden bir yük seksen bin altmış ve fevkaanî kütübhânesinin on beş zirâ' on beş kademe kârgir nerdübanı cemî' levâzımıyla 120 akçeden 1800 akçe nerdüban üzerinde vâkı' 15 ziraâ' طاكوز (tonoz) kubbe 80 akçeden 1200 akçe ve medresenin 176 zirâ kara divarı derz ve sâire levâzımıyla 30 akçeden 5280 ve bi'l-cümle höcerât önüne on iki köfekî taşından sütûn ve medresenin dershânesinin ceviz kapısı ve şadırvanına mermer taş ve on 'aded lüle ve kubâb ve dershânesi üzerine mebsût 892 tahta kurşun ve medrese-i mezkûre 'arsası üzere kârgir hamam olup binâ nem olmağla kal'i ve fazlasının ihrâcı 36000 akçe cem'an dokuz yüz kırk iki bin yetmiş akçe sarf ve harc olınmış bulundığı sebt olundu."* [5] denmekdedir.

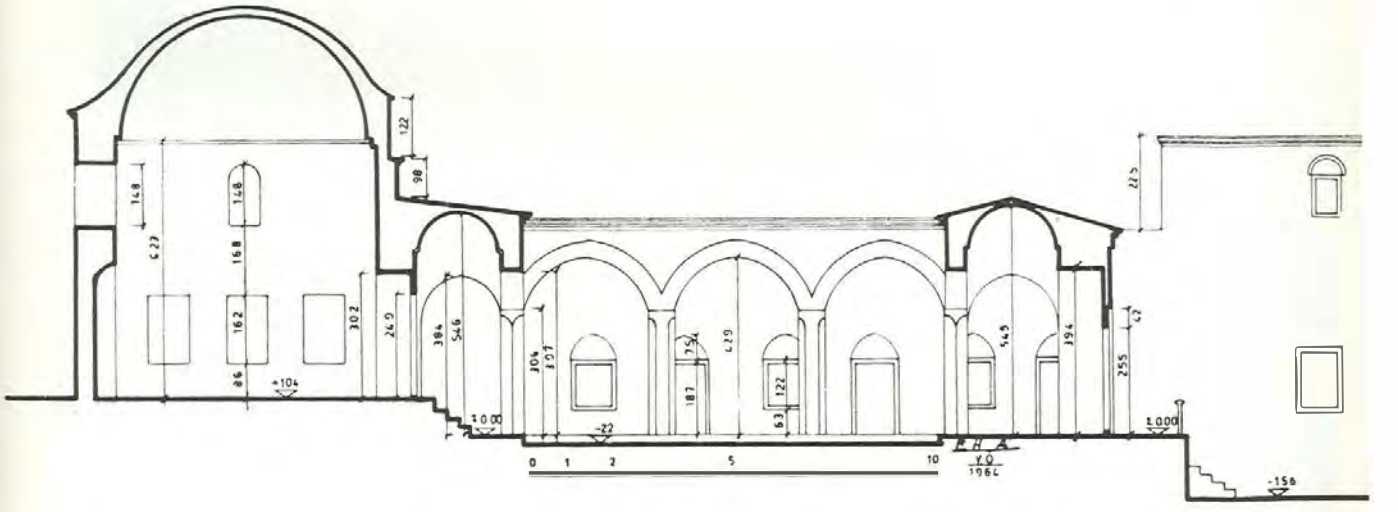

759. R. : Bursa'da Eyne Bey medresesi makta'ı

Yapılan işin bir ikinci keşfi olan bu vesîka birçok noktaları aydınlatmaktadır. Birincisi, (Hüseyin Ağa) nın yeni bir binâ yapdırmayıp mevcûd medreseye ayrı mütevellîsi olan yeni bir vakıf te'sîs ettiği ve bir esâslı ta'mîr koyduğudur. İkincisi, 1093 târihinde vâkıfdan merhûm olarak bahsedildiğine göre, bu zâtın Kâzım Bey'in kabûl ettiği gibi, Sadr-ı 'azam Amca Hüseyin Paşa olmadığıdır. Çünki Amca Hüseyin Paşa sonradan Sadr-ı 'Azam olmuş, yirmi iki sene sonra [6] İstanbul'da Saraçhanebaşı'ndaki meşhûr medresesini yapdırmış, daha da yaşamışdır. Üçüncüsü, kubbe ve duvar sathı olarak gösterilen mıkdarlar yerindekine uyduğundan, vesîkanın tanzîmindeki doğruluk anlaşılmakdadır. Dördüncüsü, kütübhâne olduğu bildirilmekdedir. Beşincisi, 12 'aded köfekî sütûnun değişmiş olduğudur. Esâsen bu sütûnlar XIV. 'asır işi değildir. 'Aksine XVII. 'asırda çok kullanılmış bir tarzdadır. Altıncı ve en mühim

1) Kâzım, a.e., 156. S.

2) Bursa Hamamları, a.e., 22. S.

3) Kâmil Kepecioğlu, (gayr-i matbû') Bursa Hamamları, 24. sıra.

4) Ebû Şahme Mahallesi, bu medrese ve hamamın bulunduğu mahalledir. Bu isimdeki câmi' hamamın yukarısında idi. Yerindeki evin önünde el'ân ufak bir duvar parçası mevcûd bulunmakdadır. Bu mahallede bundan ve Fenârî Ahmed Paşa Medresesi'nden, başka medrese de yokdur. Binâenaleyh mevzû-i bahs olan budur.

5) B.K.S., 321. C., 137. S.

6) E.H.A., Amuca Hüseyin Paşa külliyesi, İstanbul Ansiklopedisi, 2. C., 792-799.

nokta da, sebebi bilinmese bir ma'nâ verilmesine imkân bulunamayan, hamamla medrese arasındaki 75 sm. lik aralığın, hamamın medreseye (nem) vermesini önlemek için bu ta'mîrât esnâsında açıldığının öğrenilmesidir. Demek ki, bu Hüseyin Ağa vakfı yeni bir binâ için olmayıp, eski medrese ve hamamın ta'dîline 'aid bulunmakdadır.

Amca Hüseyin Paşa nâmının neden galat olduğunu bulamadık, amma, onun mevzû'-ı bahs olmadığını bu ikinci keşif tescîli gösteriyor. Kezâlik hamam medrese ile beraber inşâ edilmiş olup, bu gün gördüğümüz binânın plânının eskisinden farklı olmadığı da âşikârdır, (758., 759. R.). Sütûnların değişmiş olduğu muhakkak, kubbelerin ta'mîr edilmiş bulunması da muhtemeldir. Eski binâda da yalnız bir kapı yenilenmiş, dîğer ahşab aksamdan bahsedilmemişdir.

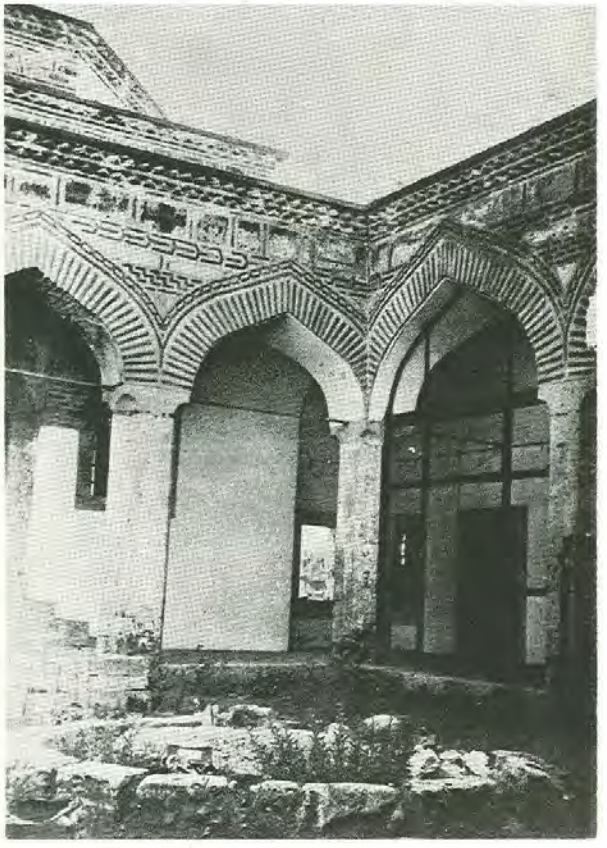

760. a. R. : Bursa'da Eyne Bey dershânesi

760. b. R. : Bursa'da Eyne Bey medresesi

760. c. R. : Bursa'da Eyne Bey medresesi arka cebhesi

760. f. R. : Vâiziye medresesi garb tarafı

Medrese dokuz oda ve bir dershâne ve üst katta bir kütübhâneden ve bir helâ odasından mürekkebdir. Her odada bir ocak, iki raf höcresi, bir kandillik, bir de büyük dolab boşluğu bulunmakdadır. Son senelerde binânın her tarafı yepyeni ta'mîr edilmişdir. 1965 senesinde bu ameliyye devâm etmekde idi. Her yer sıvanmışdır. Bu yüzden, tezyînât ve işçilik hakkında mütâla'a yürütmek fâidesizdir. Yalnız revâkdaki su dalgası, kanca sırası ve zencir gibi derezlerin XIV. değil, XVII. 'asır işi olduğu ve son ta'mîrde mevcûda uyulduğu görülmekdedir, (760. a. R.). Başlıkları köşelerde dümdüz bir kıvrımdan 'ibâret olan müseddes köfekî sütûnlar, vesîkadan da anlaşıldığı gibi, XVII. asırdandır. Binâdaki tezyînâttan yalnız dershânedeki 'alîka püskülleri ilk yapısındandır. Revâkın ve kubbenin ve üst

katın saçakları iki sıra tuğla kirpidir. Binâ temâmen moloz taşıyla yapılmışdır, (760. b. R.)[1]. Medresenin arkasında, iki ayrı avlusu olup revâkın iki ucundan kapıları vardır, (760. c. R.). Giriş cebhesinin duvar kalınlığı azaltılarak, kütübhâneye çıkan merdiven başında bir genişlik te'mîn edilmişdir. Merdiven duvarın içinden çıkmaktadır.

34 — Ferhâdiye Medresesi:

Yıldırım manzûmesinin üstünde, Kara Dâvûd ve İncirli Caddeleri kavşağına yakın idi. Belîğ Efendi, Ferhad Ağa'nın Yıldırım Bâyezid'in hazînedârı iken, gaybetdiği kıymettar bir mücevheri Dâvûd Dede'nin himmetiyle bulduğunu ve hattâ vezârete dahî nâil olarak şükrân makaamında azîze bir türbe binâ edip kendisinin de orada defnolunduğunu bildiriyor[2]. O civâra bu gün dahi Dâvud Dede denmekdedir. Sicill-i Osmânî 'aynı me'âlde olup, bu zâta Paşa 'ünvânı vermekdedir[3]. Anlaşılan bu zât Dâvud Dede'ye türbe, kendi hayrâtı olarak da medrese yapdırmıştır. Memduh Turgud, Yıldırım civârında kârgir kemer ve duvarlarından parçalar kaldığını, fekat Ferhad Paşa'nın ve Dâvûd Dede'nin kabirlerinin bulunmadığını söylemektedir[4]. Kâzım Baykal Bey, medresenin semtini işâretle iktifâ etmiştir[5]. 971 (1563-64)[6] ve Rebî'ul-Evvel 971[7] (Teşrîn-i Evvel 1563) târîhlerinde iki vesîkada, Ferhad Ağa Medresesi'nin vakfının kırk elli bin akçesinin eski mütevellî Mîmî elinde zâyi' olduğunu, yenisi Tâcüddin tescîl ettirmişdir. Bundan vakfın zengin olduğu da anlaşılmakdadır. Başka bir vesîkaya rastlanmadı.

35 — Molla Fenârî Medresesi:

Memduh Turgud, son müderrisinin Mûfti-zâde Hacı Kâmil Efendi olduğunu bildirmekle iktifâ eder[8]. Kâzım Baykal Bey, Molla Fenârî'nin câmi'i karşısında, şimdi yerinde bir ev olan, medresesi bulunduğunu yazar[9]. Kâmil Kepecioğlu, gayr-ı matbû' eserinde, 1324 de 35 talebesi olduğunu bildirir[10].

Yukarıda, Molla Fenârî Câmi'i bahsinde, Evâhır-ı Rebî'ul-Evvel 1015 târîhli bir fermânda câmi' ile berâber ta'mîrinin 38000 akçe tahmîn olunduğunu[11]. arzetmiştik. Câmi'in üst sokağında hemen avlu kapısına karşı bir sedde bu medresenin bir duvarının parçası görülmekdedir. Taş ve tuğla ile yapılmışdır. Başkaca bir iz yokdur.

36 — Vâ'ızıyye Medresesi:

Memduh Turgud ,Yıldırım'ın eseri olan bu binânın o zemânki müftîliğe bitişik ve bir adının da Mahkeme Medresesi olduğunu yazar[12]. Kâzım Bey dershânenin kubbeli ve kiremidle örtülü, on odasının ahşab olduğunu bildirir[13].

Bahsinde yazdığımız 828 târîhli Ulu Câmi' vakfiyesinden bu medresenin de Yıldırım Bâyezid Hân'ın eseri olduğu tereddütsüz anlaşılmakdadır. Vakfiyede medrese câmi'in garbında olarak gösterilmişdir. Vazîfeler miyânında, müderrise yevmiye yedi, talebeye (tâlib'ül-'ilm) e dört dirhem verilmesi yazılıdır. Ancak dört dirhem bir talebe için çok, fazlası için ise azdır. Belki (erba'a), dört yerine, (erba' îyne) 40 dirhem olacakdır. Bu nokta açık değildir. Fazlasını tahkıyke imkân bulamadık.

10 Remazan 1004 (7 Mayıs 1596) günlü bir sicilde, Ulu Câmi' etrâfındaki yangında İhtisâb (Belediye) çardağı yanıp yeri câmi' 'arsasına katılmış olduğundan 'alâkadarlar ile Yıldırım mütevellîsi Ahmed Çelebî kazâ yerinde bulunmuşlar ve Ulu Câmi'in garbındaki Vâ'ızıyye Medresesi'nin kapısı önünde olan boş 'arsada ihtisâb neferleri için bir matbah, bir mahbes yapılmasına karar verilmiş ve günde yedi akçe kira ile, tâlib olanlara kirâya verilip mahkemece böylece tescîl kılınmışdır[14].

Bu medrese yangın ve zelzelelerden çok harâb olmuş ve Kâzım Bey'in bildirdiği vechile, eskiden yalnız dershâne kalmış ve on 'aded höcre ta'mîr olunup ahşab çatı ile örtülmüşdür. 1957 çarşı yangınından sonra, bütün civâr ile berâber burası da ele alınmış, temeller ve bakıyyeler kazılarak meydana çıkarılmış ve eski olan dershâneden başka hepsi, bulunan izlere göre ve Bursa'ya has alışkanlık ve kolaylıkla yepyeni yapılmışdır. Takdîm ettiğimiz plân bu yapılanın rölövesidir ve ancak Belediyece yapılanı aksettirmekdedir, (760 d. R.). İçeride 21 höcre ve bir açık dershâne bulunmakdadır. Bu dershâne ve şarkındaki ba'zı kısımlar eskidir. Bu kısımlar yan caddeye bir dehlizle bağlıdır. Bu kapı ile dehlîzin ve gerisindeki ufak kubbeli iki mahallin üstü mahkeme imiş. Bu sebeble medreseye Mahkeme Medresesi de denilmişdir. Bu son yenileme esnâsında, daha aşağıda, ve yine Ulu Câmi' karşısında, bir giriş daha ya-

1) Bu medresenin plânları yalnız Wilde'de (a.e., 81. S.) vardır. Plân oldukça sıhhatli ise de, revâk ve direklerinin konuşu ve üst kat merdiveni yerine uygun değildir.
2) Güldeste, a.e., 219-220. S.
3) Sicill-i Osmânî, a.e., 4-15. S.
4) Memduh, a.e., 158. S.
5) Kâzım, a.e., 153. S.
6) B.K.S., 95. C., 239. S.
7) B.K.S., 110. C., 189. S.
8) Memduh, ae., 155. S.
9) Kâzım, a.e., 78. S.
10) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Medreseleri (gayr-ı matbû') 37. sıra.
11) B.K.S., 214. C., 162. S.
12) Memduh, a.e., 156. S.
13) Kâzım, a.e., 95. S.
14) B.K.S., 190., 11. S.

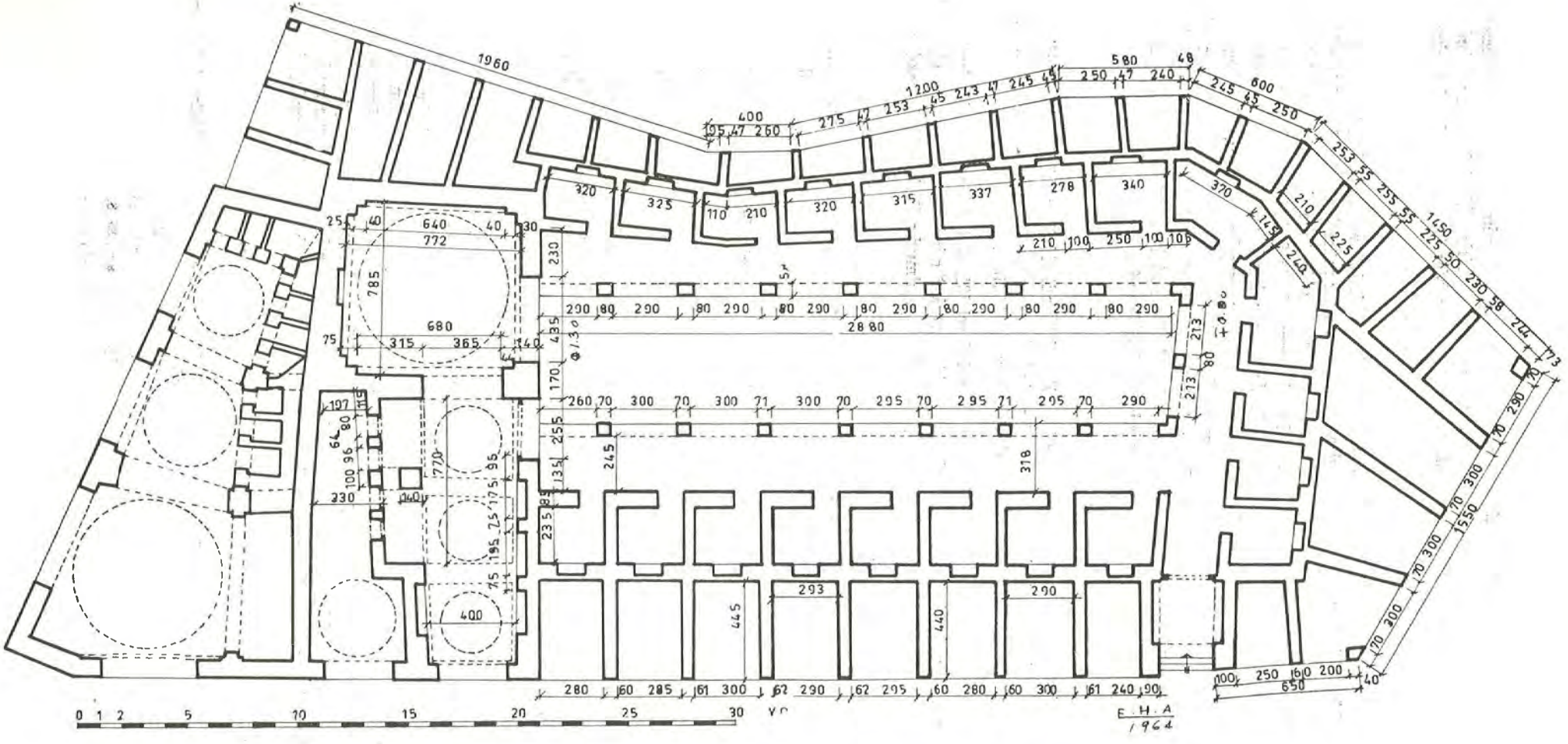

760. d. R. : Vâiziye medresesi plânı

pılmışdır. Bu girişden dershâneye kadar medrese zemîni, 1.30 m. daha yüksekdir; her oda önünde 16 sm.lik bir kademe çıkmakdadır. Etrâfında 37 dükkân vardır. Câmi' 'akaarları bahsinde yazdığımız 67 dükkânın 37 si burada demekdir. Eski kısmın inşââtı tuğla ve moloz taşıyladır. Yeni için bir şey 'ilâvesine lüzûm olmadığı âşikârdır. Câmi'in helâları medresenin cenûb ucuna bitişikdir. Evvelce koymuş olduğumuz (720. R.) de Vâ'ızıyye Medresesi'nin dershâne kubbesi arkada görülmektedir. (760. f. R.) medresenin garb tarafıdır.

37 — Yıldırım Medresesi :

Yıldırım Câmi'inin şimâl-i garbîsinde, 8.0 m. daha alçak bir zemînde inşâ edilmiş, uzunlamasına bir binâdır. Sanki bu binâ câmi' ile 'aynı zemânda yapılmamışdır; inşâât ve mi'mârî farkı o derece bârizdir. Aslında, evvelce ve 'asırlar boyu sonraları olageldiği gibi, câmi'ler daha i'tinâ ile, medreseler, hizmete mahsûs olduğu göz önünde tutularak, daha hafîf yapılagelmişdir; amma, burada bayağı bir devir farkı kendini göstermektedir. Ma'mâfih, bu binâ önü kapalı ilk Osmanlı medresesi olarak husûsiyeti hâizdir. Bundan evvel gördüğümüz Süleyman Paşa Medresesi'nin revâkı önde devâm etmemekte, olsa olsa bir ihâta duvarıyla nihâyetlenmekte idi.

Bu te'sîsin vakfiyesinin, mevzû' ve 'akaar kısmını ve câmi'e 'âid vazîfelerini yukarıda bildirmişdik. Medrese ve yâ, vakfiyedeki kayıd mûcibince (مدرستين), iki medresenin vazîfelerini de şimdi yazalım. İki müderrisinden her birine günde 15 dirhem nakıd, ve her sene 50 müd buğday 30 müd arpa ve her mu'îde 6 dirhem ve 36 müd buğday verilip, mu'îdlerin medreselerde imamlık yapmasını da şart eylemekdedir. Bunu müte'âkıb, her medresede bulunacak 20 (fakıyh tâlib)'in her birine günde 1 dirhem nakıd, iki medresenin talebesine cem'an 50 ekmek ve her medresenin hasırına günde 1 dirhem ve mütevellînin lüzûm göreceği mikdarda yağ (tenvîrât) bedeli ve her medresede bir ferraş olup günde 2 dirhem nakıd ve ayda 2 müd buğday verilmesi emrolunmuşdur. Medrese için olan şartların ehemmiyetlilerinden biri de (Ulûm-i şer'iyye ve 'arabiyye, 'ilm'ül-mîzan) dan başka bir şey tedrîs edilmemesi hakkındaki kayıddır. Vakfiyede (medreseteyn), iki medrese yazılmakdadır. Halbuki ikinciden ilâc için olsun bir ufak döküntü dahî kalmamışdır. Evler, matbahlar, 'imâret de yokdur, amma onların yapılarının sağlamlık derecesi ma'lûm değildir; onun için daha kolay yıkılmaları mümkin, düşük evsaflı olabilirdi. Halbuki işte bu medrese gözlerin önündedir; kolay kolay yıkılmaz. Bu medreseden derecelerce aşağı bir yapı olan Dârüşşifâ sağlam değil ise de, bir fikir verecek mikdarı ele geçmişdir. Kaldı ki eski ve yâ yeni, hiç bir vesîkada ikinci bir medrese ve müderrisi hakkında en ufak bir kayıd geçmemişdir. Ta'yînler hep tek müderris için olmuşdur. Sonradan, Yıldırım müderrisine verilen şehrin (Reîs'ül-Müderrisîn) i 'ünvânı, iki müderrisden birine denmemiş, yalnız bir kişiye tahsîs olunmuşdur. Meselâ Evâil-i Muharrem 1024 (Şubat 1615) târîhli vesîkada *"Yıldırım medresesinde müderris Mevlânâ Mustafa Efendi bin Hüsam vakfiyede mu'îd ve bevvabdan mâ'adâ yirmi höcresi olup müderrislere yevmî elli akçe vazîfe ile on beş höcre akçesi virilegelüb yılda Bursa müdüyle elli müd hınta ve otuz müd şa'r ve bevvâb vazîfelerinden mâ'adâ yirmi höcrenin her birine vazîfe şart ve ta'yîn itmişdir deyû taleb itmekle"* verilmeğe başlanması emredilmiştir [1].

Daha XVI. 'asırdan hemen sonra ikinci medrese ve müderrisden bahis yokdur. Bize kalırsa, vakfiyede ikinci binâ derpîş edilmiş ve nasıl olsa yapılabileceği düşünülerek inşâ sonraya bırakılmış, Yıldırım Hân'ın ânî felâketi üzerine başlanmadan olduğu hâlde kalmışdır. Binâdan eser bulunmaması, kayıdlarda ikincinin mevcûduna ve vazîfelilerine tesâdüf edilmemesi karşısında, vâkı'ayı bu şekilde tefsîr ve kabûlden başka yapacak bir şey yokdur.

1324 senesinde bu medresenin 73 talebesi olduğunu Kâmil Kepecioğlu bildiriyor [2]. Binânın geçirdiği ta'mirât câmi' ile müşterek olup, o bahiste bildirdiğimiz 3, 5, 8, 9, 10, 12, 13, ve 17 numaralı vesîkalardan safhaları anlaşılır.

1271 (1855) zelzelesinde medresenin gördüğü hasârın derecesi hakkında (725. R.) kâfî fikir verir. Fotoğrafa dikkat edilirse, son senelerde kaldırılan ikinci kasnak, aslında da mevcûd bulunmamaktadır.

Medresenin işleyişine 'âid şu vesîkayı da bildirelim: 17 Safer 1126 (4 Mart 1714) de *"Yıldırım 'İmâreti yekpâre işlemeyüp beher sene üçer dörder ay kapanup talebe-i 'ulûm ve sâir fukarâ 'usret ve muzâyaka çekdiğinden Samurkaş Mehmed Ağa muntazaman ve yekpâre işletmeğe tâlib"* olmuşdur.

★

Medresenin toprağa oturtuluşunun ustaca olduğunu iddi'âya imkân yokdur. Esâsen câmi' yüksek ve sivri bir yere konmuşdur; eğer onun zemîni bir az tesviye olunub, düz bir satıh ve daha alçak bir seviye tercîh olunsaydı, manzûmenin dîğer binâlarını yerine yerleştirme usûl ve nizâmı konmuş olurdu. Nisbeten daha düz de olduğundan, câmi'de fazla farkedilmeyen erâzî meyli, bu medresede bir mes'ele hâlini alıvermişdir. Orhan ve 'Alâüddin Câmi'lerinde yerleşdirme, düz bir harem te'sîsi sûretiyle halledildiği hâlde Hüdâvendigâr'da ve burada ma'alesef

1) B.K.S., 222. C., 72. S.

2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Medreseleri (gayr-ı matbû') 60. sıra.

bu doğru şekil unutulmuş, binâlar tabîî erâziye olduğu gibi bırakılıvermiş, ba'zen döşemeye bile meyil verilmişdir. Binâ ana mihverine, hangi esâsa dayanılarak, istikaamet ta'yîn edildiğini anlamak müşkil, belki imkânsızdır. Manzûmede binâlar serpişdirilmiş, evvelce göz önünde tutulmayan erâzi şartları binâlara şekil vermişdir. Yoksa böyle boyu eninin iki misli bir binâ yapılmazdı.

761. R. : Yıldırım Medresesi 1951 de

Binâ medreselerin kapatılmasından sonra büyük bir harâbîye düşmüş, iki yan revâk ve üstündeki uzunlamasına tonoz yıklmış, bacalar kalmamış bir vaz'ıyette ve kapı penceresiz bir hâlde idi. Ne sıvası, ne döşemesi vardı. 1948 senelerinde Sıhhıye Vekâletince bir dispanser olarak kullanılmak üzere ta'mîr edildi. Revâk direklerinin yekpâre mermer olduğu peşînen hükmedilmiş olmakla, restorasyon projeleri böylece yapıldı [1]. Halbuki, az sonra, enkaz altından tuğla taş yığma ayak çıkdığı görülünce, epeyce münakaşalar sonunda, bunlar asılları gibi yapıldı. Bursa'dan geçtiğimiz sıralarda biz bu safâhata uzaktan şâhid olduk. 1951 senesindeki bir ziyâretimizde binâ oldukça ilerlemiş ve bitmeye yüz tutmuş bir hâlde idi. Büyük kubbenin (761. R.) deki hâlinin asıldan imiş gibi işlendiğini, kör pencereli, ekleme ve aldatıcı kasnağının yerinde bırakıldığını görüp, îkaaz etmiştik [2].

Kasnağın 80 sene evvelki hâliyle, (726. R.) deki gibi, tashîhine sebep olduğumuz için memnûnuz. M. Gabriel bu kasnakların kaldırılmasına i'tirâz etmektedir [3]. Eğer sökülmekle aslının bozulduğunu tahmîn ediyorlarsa, 'aksini fotoğraf isbât etmektedir. Eğer her 'asrın binâya getirdiği 'unsurları muhâfaza lâzım diyorlarsa, bunların mâhiyetine ve her binânın ele alınan mu'ayyen noktasının vaz'ıyetine ve husûsîyetine göre, hüküm vermek îcâbedeceği kanâ'atindeyiz. Meselâ bu binâda aslâ muhâfaza edilmemesi lâzımdı, çünki XIV. 'asırda böyle Bizans ve yâ Roman eserine benzeyen kör kemerli kasnaklar yapılırdı, diye bir gün kasıdlı ve yâ kasıdsız ortaya atılabilecek ve müdâfa'asız kalacak yanlış iddi'âlara boşuna yol açar, binânın aslını ve ayrıca, asâletini bozmakda da devâm ederdi. Bu vebâli kimsenin yüklenmeğe hakkı yokdur.

★

Binâda, câmi'dekinin seviyesiyle mukaayese edilebilecek bir yapıcılık mehâreti yokdur. Bir taraf geniş, bir taraf dar, kemerin biri ufak, biri büyük yapılmışdır. O her hattın birbirini temâmlaması, gelip bir yerde birleşmesi gibi ustalıkları, tezyînâtın, hiç olmazsa ekseriyetinin, yerinde yapılmış olması kabîlinden incelikleri burada aramamalıdır.

764. R. : Yıldırım Medresesi girişinde revak

765. R. : Yıldırım Medresesi istinad duvarları ve arka cebhesi

Geniş ve derince, kubbeli bir eyvândan sonra gelen 2.80 m.lik kapı lüzûmundan fazla genişdir. Bu kadar genişlik verilmesi bir mi'mârlık ve inşââtcılık kusûrudur; başka sebeb yoktur. Kapıdan sonra ortası kubbeli bir üçlü re-

1) Mi'mar Sedad Çetintaş, a.e., 36-46 lev., 30-37. S.

2) Bir çok def'alar gördük ki, meselâ Eski Kaplıca'da, bu 'ilâve kasnaklar meyli azaltıp, kurşun yerine 'adî kiremid koyabilmek için yapılır. Sayısız emsâline şâhid olduk ve fikrimizi o inşâî tâ'dilâtı tesbît etmiş olduğumuz için bildirdik. O târihden 12 sene sonra da bu binâda müşâhedemizi isbât eden fotoğrafı bulmakla bahtiyârız.

3) Gabriel, a.e., 73. S., 30, 27-29. lev.

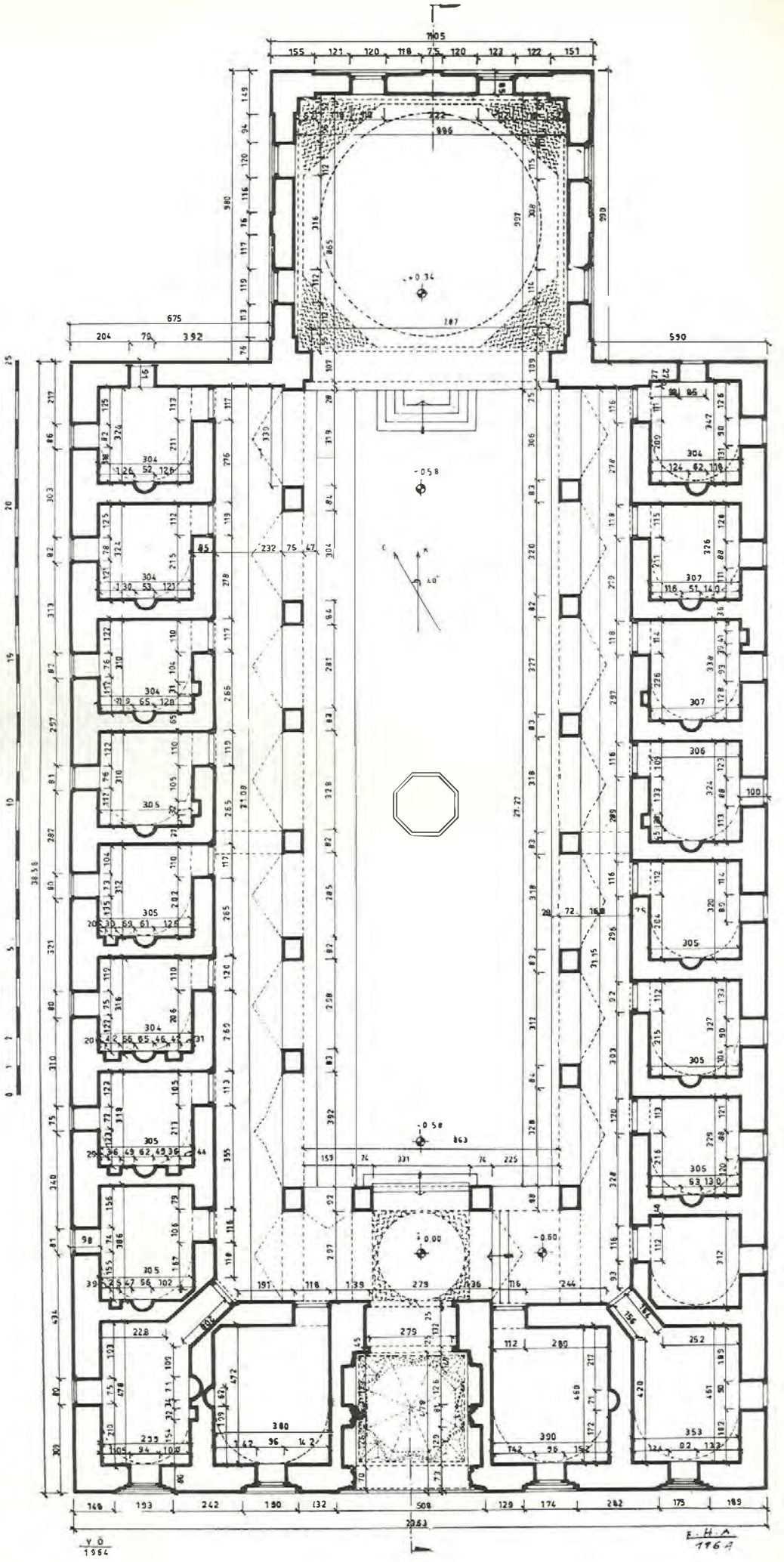

762. R. : Yıldırım Medresesi planı

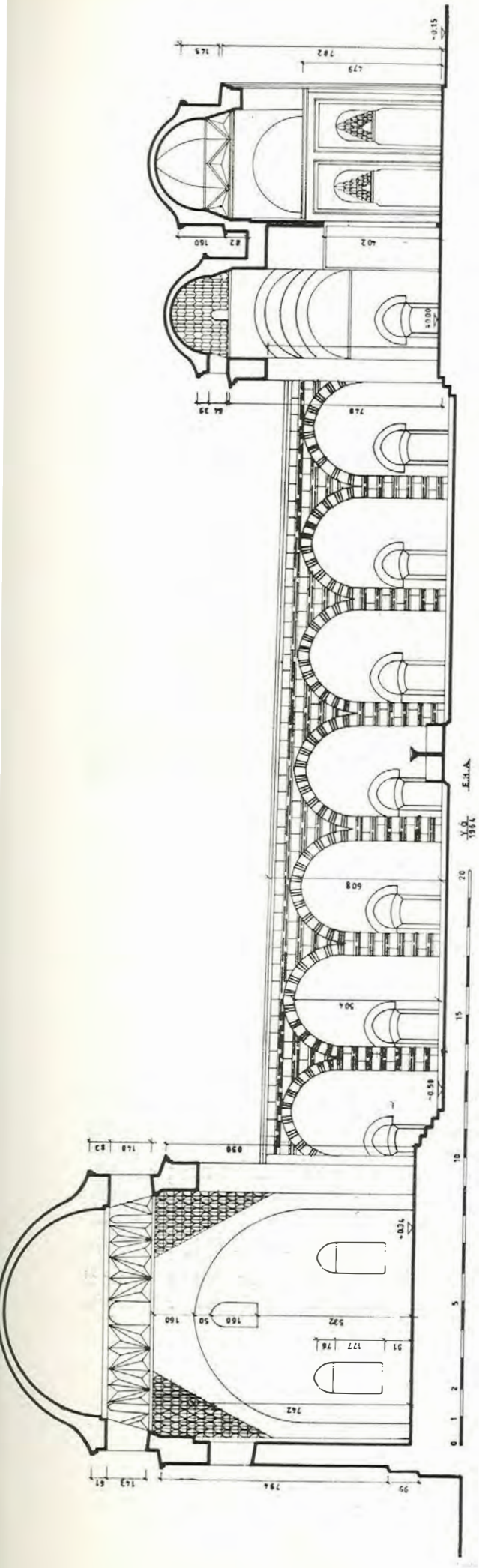

763. R. : Yıldırım Medresesi maktaʻı

vâk altına, oradan da yan revâklara geçilir, (762., 763. R.). Ön eyvânın orta kemeri büyük, yanlarda küçük fekat gayr-ı müsâvîdir, (764. R.). Yan revâklar boyunca sağlı sollu sekizer oda sıralanmışdır, şimâldekiler bir az daha büyük, cenûbdakilerin yedisi küçük, sekizincisi 'umûmundan büyükdür. Cebhedeki odalardan, cenûb köşesindeki hepsinden ufakdır. Bundan dolayıdır ki esas kapı mihverden kaçmakdadır. Bu dört odanın müderris ve mu'îdlere 'âid olduğunu tahmîn yerinde olur. Her odada bir ocak, bir veya iki höcre bulunmakdadır. Odaların hepsi uzunlamasına tonozla örtülüdür; revâka birer kapıları, dışarıya birer pencereleri vardır. Köşelerdekilerde pencere ikişerdir. Ön cebhedekilerle olan farklarına bakarak, talebe höcrelerini, sâde yanlardaki 16 'adedden 'ibâret olarak kabûl yerindedir. Dîğerleri müderrise, mu'îdlere, bevvâba ve helâya mahsûs olsa gerekdir. Bunlarla 20 'aded eder. Halbuki, bir az evvel koyduğumuz 1024 târîhli vesîkada müderris, bevvâb ve mu'îd vazîfelerinden mâ'ada, yirmi höcrenin her birine ayrıca (vazîfe şart ve ta'yîn olunduğunu), binâenaleyh müderris, yevmî 50 akçe vazîfesinden başka, alagelmekde olduğu 15 dâne (höcre akçesi) nin yirmiye iblâğını istemekle, arzusunun yerine getirilmiş olduğunu görmüştük. Bu son 'adedle vakfiyede gösterilen 20 talebe birbirine uymakdadır. Ancak bu talebelerin teker teker yatırılmasına müsâ'id göz yokdur; esâsen sonradan talebe bu mikdarda kalmamış, yukarıda yazdığımız gibi, son asırda 73 rakamına kadar çıkmışdır. Höcre ile hiç bir bakımdan denk düşmeyen 20 talebe 'adedinin binâ yapılmadan vakfiyeye konulduğu 'akla gelmekdedir, her hâlde müderrisler bu i'tibârî sayıya dayanmakdadır.

Revâklar temâmen uzunlamasına tonozla örtülüdür. Bu tonozlar ufkıy olmayıp, medhâlden dershâneye doğru yükselmekdedir. Cenûb revâkının bir kemeri dîğerlerinden pek bâriz sûretde büyükdür. Neden? Buna cevab bulmak hayli müşkildir.

Sağ revâk zemîni soldakinden 58 sm. daha alçak, 65 sm. daha dardır. Tabî'î böyle nâhoş bir hatâ, olsa olsa, bir yanlışlıktan doğar, kasden yapılamaz. Her hâlde pek dik olan şimâl tarafındaki şevli istinâd duvarının şâkuulünün nereye geleceği iyi hisablanamadığından böyle olmuşdur, (765. R.).

İki revâkın nihâyetinde, geniş kemerli, açık eyvânlı dershâne bulunmakdadır. Güzel ve cesûrâne kemeriyle bu medresenin ana motifi budur. 8.86×8.65 eb'âdında bir murabba' üstüne kubbe müstevî köşeliklerle elde edilen sekiz dılı'lı kaa'ide üstüne çekilmiş iri bâdemli bir kuşakla oturtulmuşdur. Altı 'aded altlık, üç üstlük ve sekiz kasnak penceresiyle bol bol aydınlatılmıştır. Daha doğrusu, esâsen kemerden bol sabah ışığı alan bu yerin ayrıca pencereye ihtiyâcı yok iken, yan ve arkalarının kasvetli olmaması, oturanların dışarıyı görüp tabî'atla kaynaşmaları te'mîn edilmişdir, (766., 767. R.). Medresenin havuzu yenidir.

Revâk ve odaların üstü meyilli çatı ile örtülüdür. Revâkın saçakları ufkıy olmayıp, medhâlden eyvana doğru 35 sm. yükselmekdedir. Böyle bir meyil temâmen sebebsizdir. Çatıların alınları büyük kalkan duvarlarıyla kapa-

tılmışdır. Bu kalkan duvarlarının aslında olmadığı iddiâ olunamaz. Olmasa dışarıdan çirkindir. Olduğu takdirde içden bakınca mahzûrludur, (768., 769. R.). Çünki içden iğreti ve havada kalmaktadır.

Binâ hâricî manzarası i'tibâriyle, ortası birbirini ta'kıyb eden iki kubbe ve eyvândan mürekkeb bir ön parça ile, yüksek beden duvarlı, eyvânlı dershâneden 'ibâret bir arka kütlenin, bacalarla hareket kazanmış meyilli çatılardan hâsıl olan iki şeritle bağlanmasından meydana gelmiş olarak görülmektedir. Düz bir çatı gösterilmesi, pek makbûl olmasa da, muhakkak ki kütlelerin nisbeti bakımından muvaffak olmuş bir eserdir.

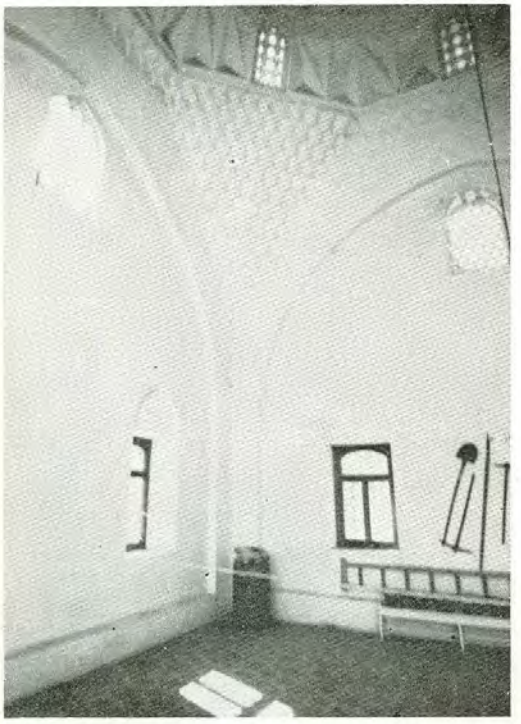

766. R. : Yıldırım Medresesi eyvânı

767. R. : Yıldırım Medresesi eyvânı

Ön cebhe sevimsiz bir kum taşıyla yapılmışdır; işçiliği iyi değildir. Bu cebhede medhâl eyvânı çekici ve güzeldir; fekat dolu satılıların fazlalığı ağırlık vermekdedir, (770. R.) Arka yanlar ise taşlar arasına bir sıra şâkuulî, üç ufkıy tuğla hatılla ve kaba yonma köfeki taşıyla işlenmişdir. Bunun güzel ve câzib bir satıh olduğu görülmekdedir. Ön cebhede pencerelerin bir dânesinde istalaktitli söve vardır, (772. R.). Bunun karşılığı pencere, bir zemânlar helâ için kapı hâline getirilmişdi; o da istalaktitli olarak ihyâ edilmişdir. Bu cebhede yerini bulmamış ibtidâî bir kurs vardır, son resimde kısmen görülüyor. Bunun yanındaki pencerede de gelişi güzel konmuş dört ufak gül, anahtarında da, isim veremediğimiz bir süs bulunmakdadır, (773. R.).

768. R. : Yıldırım Medresesi cenûb cebhesi

769. R. : Yıldırım Medresesi şimâl cebhesi

Medhal eyvânının cidârları 'aynı kum taşıyla ve cebheye nazaran daha i'tinâlı bir şekilde kaplanmışdır. Yanlarda silmeli iki kitâbe ortasında, ikişer höcre vardır, (774., 775. R.). Bunların yaşmakları altı sıra istalaktitlidir. Eyvânın kenarında pahlı kum sa'atleri vardır. Bu höcrelerin anahtarlarında tesâdüfî konmuş güller ve birisinde lâle bulunmakdadır. Medhal üstü, bir müsellesli kuşak ve köşe bâdemleri üstüne oturan sekiz dilimli kubbe ile örtülü-

dür, (776. R.). Kapıdan hemen girince olan kubbe on üç sıra basît, fekat güzel, bir petek ile süslenmiştir. Bu Horasan petek yenidir, lâkin umulur ki, aslı bulunarak tekrarlanmışdır, (777. R.)[1].

Dershânenin köşelikleri onüç sıra petekle süslüdür; anıma medhal kubbesinin güzelliğini hâiz değildir. Bu köşeliklerin araları iki sıra istalaktitli bir su ile bağlıdır. Bunlar cidden kuvvetlidir ve güzeldir, fekat petekle mütenâsib düşmeyor (766. R.). Eyvânın en güzel süsü kemerin, horasanla yeni yapılmış, istalaktitli yasdıklarıdır. Bunların medhal kubbesiyle 'aynı elden çıktığı âşikârdır ve her hâlde asıllarına uygun olması da umulur, (778. R.).

770. R. : Yıldırım Medresesi ön cebhesi

771. R. : Yıldırım Medresesi tuğla taş işçiliği ve garb ucunda bir tezyinât motifi

772. R. : Yıldırım Medresesi ön cephesinde pencere

773. R. : Yıldırım Medresesi cebhesinde pencere aynasında kurslar ve güller

Yan ve arka pencere aynalarında altı köşe, yıldız ve düz olarak, tuğlaların muhtelif istiflerde yerleşdirilmesiyle meydana getirilen güzel tezyînât vardır, (779. R.) deki ilk yapıdandır, ta'mîr görmemişdir. Hem yıldız hem düz altı köşedir. (780. R.) de yıldız ve baklavalardan mürekkeb tezyînâtı göstermekdedir. Bu resimde pencere ve cebhenin boyu görünmektedir. (771. R.) de, dershâneye bitişik odanın köşe penceresi üstündeki münferid süslemenin fotoğrafıdır. Burada geçme zencir, altı köşe, ortalarında yıldız ve müsellesler kullanılmışdır.

★

1) Binânın restorasyonu için denecek bir şey yokdur. Restorasyon mi'mârı Sedad Çetintaş Bey sâbit fikirlere saplanmadan, dürüst bir çalışma meydana getirmiş, işin müte'ahhidi olduğunu bildiğimiz san'atkâr İsmâil Sönmez Bey de kendini bu işde ifnâ edercesine, gayret sarf etmişdir. Eminiz ki bu petek bizzat onun elinden çıkmadır.

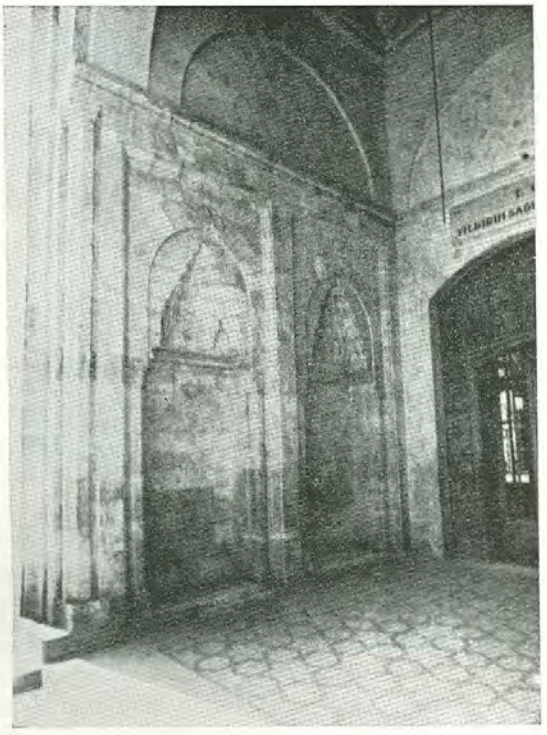

774. R. : Yıldrıım Medresesi medhalinde höcreler

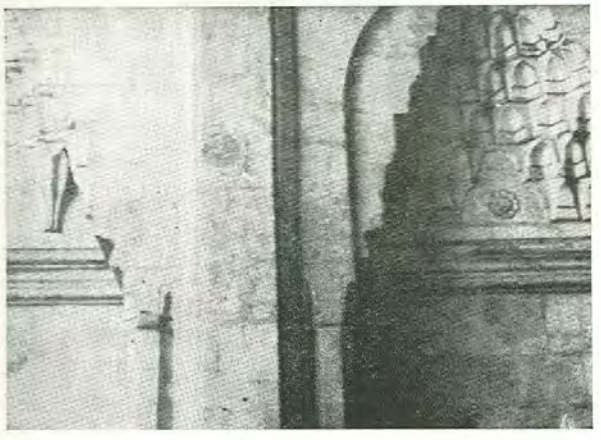

775. R. : Yıldırım Medresesi medhalinde höcre tafsilâtı

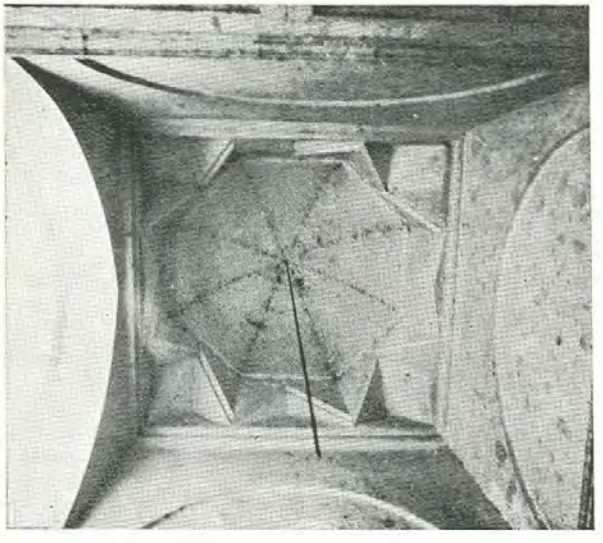

776. R. : Yıldırım Medresesi medhal kubbesi

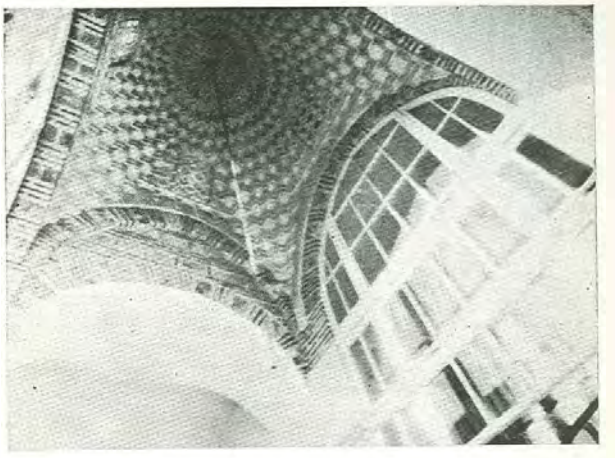

777. R. : Yıldırım Medresesi iç revâk kubbesi

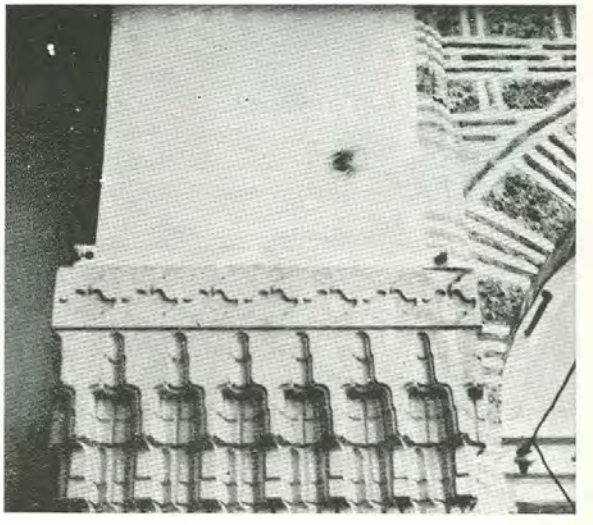

778. R. : Yıldırım Medresesi revâkında istalaktitli yasdık

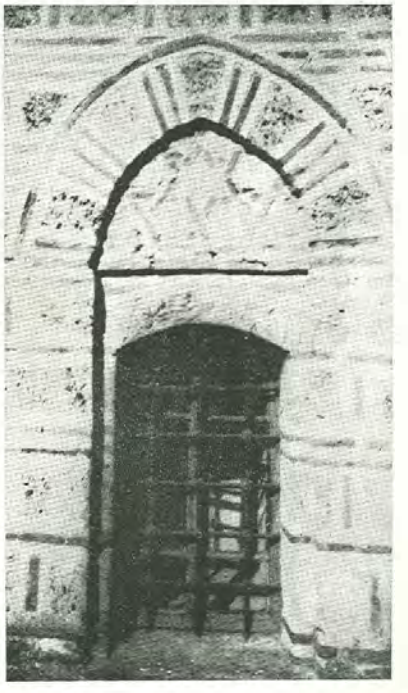

779. R. : Yıldırım Medresesi yan pencere aynalarında tezyinât

780. R. : Yıldırım Medresesi yan pencere aynalarında tezyinât

781. R. : Yıldırım Medresesi tabibi Mustafa Çelebi kabri

Medrese bu gün bir dispanser olarak kullanılmakdadır. Bu yüzden içeride kalorifer te'sîsâtı yapılmış, direklerin araları camekânla örtülüp, odalara lavabolar konmuş bulunmakdadır. Esâsen binânın harâbîyetten kurtulup bir sâhibe, bir bakıcıya kavuşması bu sebeble olmuşdur. Kaloriferin XIV. 'asırda bulunmadığına ve direklerin aralarının kapanmasına bakıp, binânın bu hâle sokulmasına i'tirâz edenler vardır, (Gabriel a.s.). Peki ne olacaktı? Bu gün bir kullanılış yeri olmayan binâları ta'mîr ederek bir biblo gibi muhâfaza edecek kudretde değiliz. Ancak binâya bir vazîfe verilebilirse ta'mîri te'mîn olunur. İleride, mâlî kudretimiz artar ve ona muvâzî olarak ma'nevî varlığımız canlanırsa, behâ biçilmez hazînelerin kıymetini idrâk eder, kudretimizi onlara dökmekden çekinmeyiz. O zemân yapılan eklemeleri söküp atıp böyle dispanser yapacak tesâdüfî sâhiblere de muhtâc olmadan, bir usûl dâhilinde bu âbideleri değerlendirirz. O zemânın gelmesini bekleyip âbideleri başıboş bırakırsak yerinde parçasını bulamayız. İyi günlerin gelmesine içden bir inşaallah diyelim.

c — Bursa Mektebleri (Mu'allimhâne)

38 — Demirtaş (Hara, Hacı) Mektebi :

Câmi'inin yanında idi. Şimdi mevcûd değildir. Mektebin vesîkalarda ismi geçmekdedir. Receb 914 (1508) de mu'allimhânede birer akçe ücretle cüz' okunduğu anlaşılmakdadır [1]. 9 Receb 1240 (27 Şubat 1825) târîhli bir vesîkada *"Merhûm Umur Bey ibn-i Timurtaş Paşa nâm sâhib' ül-hayrın binâ ve ihyâ eylediği kârgir câmi'-i şerîfleri ve civârında kâin mekteb ve 'imâretleri muhtâc-ı ta'mîr olmağla mütevellî kaymakamı Mehmed Sa'îd Beyefendi mâ'rifetiyle ve mi'mâr ve erbâb-ı vukuuf ile led'el-mu'âyene keşf defteridir... 955.5 guruş"* [2] denmekdedir. Umur Bey ve kardeşiyle babalarının evkaafının birbirine girift olduğunu câmi' bahsinde yazmıştık.

39 — Ebu İshak Mektebi :

Câmi'inin avlusu içinde idi; şimdi yokdur. Câmi' bahsinde yazdığımız 1 No:lu vesîkada bu mektebin de ta'mîri geçmekdedir. Başka bir vesîkaya tesâdüf edilmedi.

40 — Ulu Câmi' Mektebi :

Câmi' bahsinde yazdığımız 1140 târîhli 11 numaralı vesîkadan (câmi' bitişiğinde) bir mekteb olduğu öğrenilmekde ise de tam yerini tesbît mümkin olamamaktadır [3].

d — Bursa'da Dârüşşifâ

41 — Yıldırım Dârüşşifâsı :

Yıldırım Câmi'inden kuş uçuşu 250 m. mesâfede, vakfiyede zikri geçmekde olan Dârüşşifâ-Bîmârhâne bulunmakdadır. Bomboş bir erâzîde yapılmış olduğu hâlde, neye böyle dimdik meyilli bir toprak seçildiği ve oraya sivrile-

1) B.K.S., 20. C., 213. S.
2) B.K.S., 288. C., 7. S.
3) Bir de Yıldırım Manzûûmûesi'nin içinde Yıldırım Mektebi varsa da binâca yenidir. Eski 'imâret matbahının yerindedir.

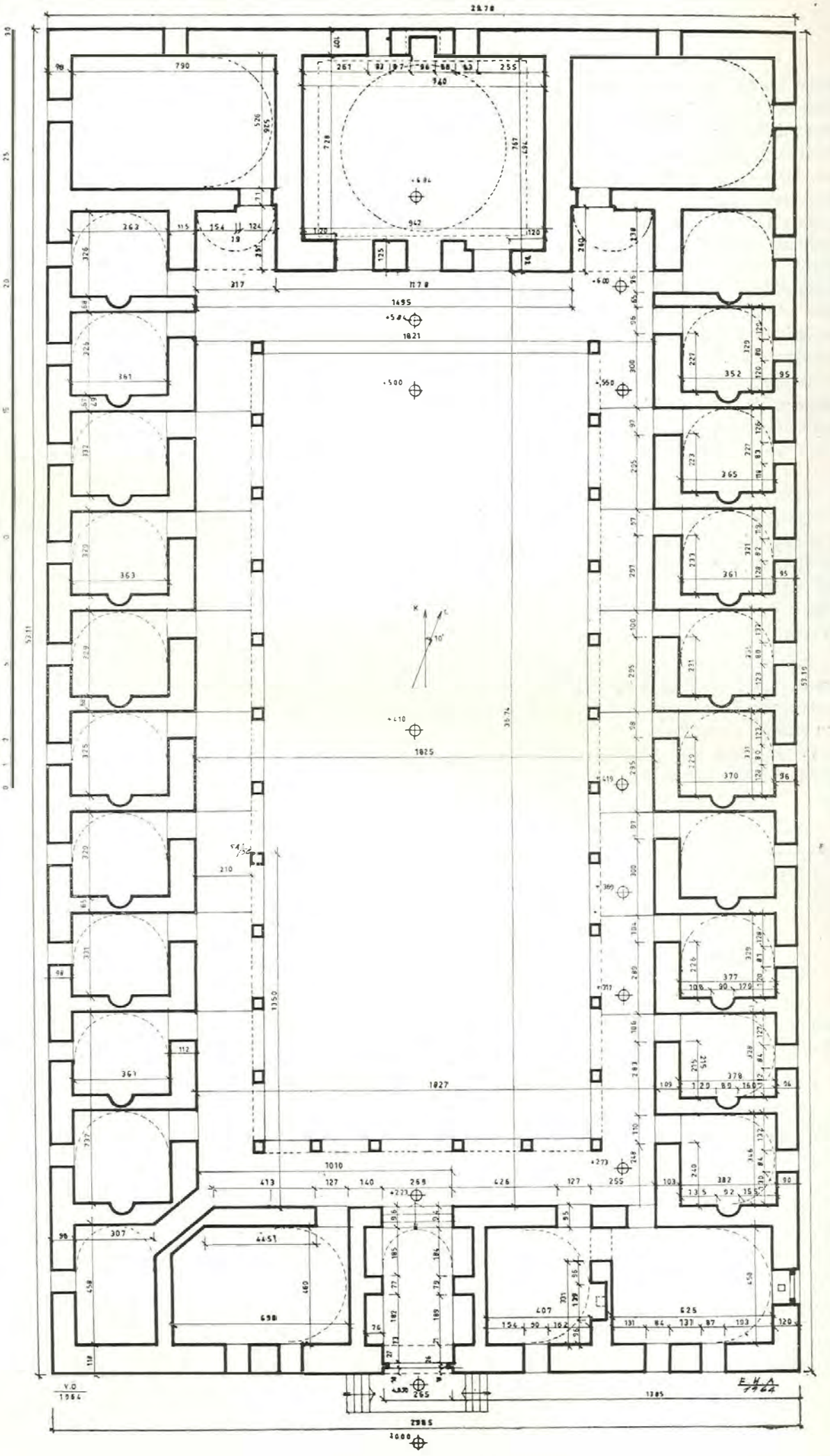

782. R. : Yıldırım dârüşşifâsı plânı

mesine yapıldığı cevabsız kalmaya mahkûmdur. Osmanlı eserleri emniyet ve sükûnet verici sağlam bir düzlüğe oturtulur. Bu binâ için de sağda solda, ileride, geride daha uygun yerler pek a'lâ bulunabilirdi. Burada % 14 e varan meylin doğurduğu mes'eleleri hal için, yan odalar ve revâk kademeli yapılmışdır. Osmanlı mi'mârîsinde böyle kademeli iki medrese daha mevcuddur amma, zerâfet ve mi'mârî güzelliğine kimsenin bir şey demek 'aklından geçmez. Çünki Süleymâniye'nin şarkında olan bu binâlar, şehrin orta yerinde dapdar bir erâzîye yapılmış mu'azzam câmi' ve binâ manzûmesinin bir parçası olduğundan, küllün şartları onun plânında zorlayıcı sebeb teşkîl eder. Câmi'nin görünüşü kapanmıyacak, binâenaleyh medreseler yükseltilmeyecekdir. Onun için toprak oyularak kademeli yapılmıştır. Halbuki burada sere serpe binâ imkânı vardı. Bu kadar müsâ'id vaz'ıyete rağmen, bir müellifin yakışdırdığı *"oynak, hareketli ve ferah"* [1] sıfatlarına lâyık olamamış, bil'akis huzûr vermeyen aksak bir binâ hâlini almışdır. Binânın inşââtı da, son derece usulsüzdür; bu kusûru bir az olsun unutturacak iyi bir te'sîr hâsıl etmez. Bu kadar eski eser içinde biz bunun kadar kötü işlenmiş bir duvar görmedik. Ön cebhe dâhil, bütün duvarlar yuvarlak, insicamsız moloz taşıyla ve gayr-ı muntazam bir işçilikle yapılmıştır. Sanki câmi'i yapanların bununla hiç 'alâkası olmamışdır.

Bu binânın ehemmiyeti, Osmanlılarda ilk def'a hastahâne ihtiyacını tahakkuk ettirmesindendir. Geniş avlusu, şadırvanı, bir hastahâne için güzel birer buluşdur. Höcreler eb'âd ve havalandırma bakımından o devrin barınma ihtiyâcını karşılar.

★

Vakfiyenin Mâristan'a (hastahâneye) 'âid şerâiti şöyledir:

Üç tabîb bulunup birisi "reîs" olacak, günde 12 dirhem nakıd ve her sene 20 müd buğday ve 4 müd pirinç, iki tabîb günde 8 dirhem nakıd ve her sene 15 er müd buğday ve 2 şer müd pirinç alacaklardır. "Şerbetîyân" a her gün bir dirhem ve senede onikişer müd buğday, "saydalâniyân" = eczâcılara ikişer dirhem yevmiye, senede onikişer müd buğday, aşcı ve ekmekcinin beherine ikişer dirhem ve onikişer müd buğday vrilecekdir. Hastaların nafaka ve ihtiyâcları yiyecek ve içecekleri için nakden günde 260 hesâbıyla senede 93600 dirhem [2] dörtte bir müd pirinç, yettiği kadar buğday verilmesi şart koşulmakdadır. Demek ki pirinç ve buğdaydan başka gıdâlar para ile alınmakdadır.

Şifâhâneye 'âid ta'mîrât evvelce yazdığımız vesîkalardan, 4, 9, 10 ve 12 numaralılarda câmi' ile müşterekdir ve, kurşun ve sâire işlerinden ibârettir. 12 No: da 22 odanın ta'mîri zikrolunmakdadır ki, eczahâne ve matbahdan hâric olanlardır. Bu müşterek vesîkaların sonuncusunun târîhi 1082 dir. Bunlardan mâ'ada, sırf dârüşşifâyı 'alâkadar eden vesîkalar da vardır:

1) 9 Zilka'de 1057 (5 Kânûn-ı Evvel 1647) *"Yıldırım Dârüşşifâsı'nda tabîb-i sânî İbrahim edâ-yı hizmet eylemediğinden 15 akce vazîfe ile Mevlâna Mehmed Nakşî'nin..."* O günden 'itibâren ta'yîn olunduğu kadı siciline geçmişdir [3].

2) Evâsıt-ı Cemâziy'ül Evvel 1057 (Hazîran 1647) de tabîb-i evvel Mehmed Halîfe bir buçuk senedir 'ulûfe ve ta'âmiyesini alamadığından verilmesine ferman sâdir olmuşdur [4].

3) 1073 (1662-63) Şifâhâne cemâ'ati yazılmaktadır.

C e m â ' a t

Remazan Efendi	*Mustafa Efendi*	*Ali Çelebi*	*Ahmed Efendi*	*Mustafa*
hekîm-i evvel	*hekîm-i sânî*	*kâtib*	*vekilharc*	*kilârî*

Mehmed	*Oruç*	*Bekir*	*Safer*		*Elhac Mustafa*		*Bağdadî*
kayyım	*tabbâh*	*kayyım*	*cerrah*	*kehhâl*	*câmeşûy*	*kayyım-ı diğer*	*tabbâh-ı diğer* [5]

4) 17 Safer 1085 (23 Mayıs 1674) târîhli vesîkadan, tabîb-i evvel Sâlih nâm kimesne edây-ı hizmet etmediğinden, *"medrese-i tıbbiyede şâgird olan ..... için mahal müstahakdır"* recâsını bi'lfi'il Hekîmbaşı olan Mevlâna Kadı Mustafa Efendinin 'arzetdiği ve icâbının yapıldığı öğrenilmekdedir.

5) 22 Safer 1106 (25 Teşrîn-i Sânî 1690) da, tabîb olan 'Ali Efendi'nin vefâtı ve ikinci tabîbin sürülmesi ile, 'aynı Hekimbaşının inhâsı üzerine yerlerine Hasan Efendi ve Molla Mehmed'in ta'yînleri yapılmışdır [6].

6) 2 Cemâziy'ül-Evvel 1168 (15 Şubat 1755) da, yeni ta'yîn olunan tabîb-i evvel Seyyid Mehmed Efendi'ye, Hekimbaşı Mehmed Sa'îd Efendi tarafından, hastalara dikkat ve ihtimâm etmesi, hastahâne halkı ve bilhassa, mütevellî izzetlû rif'atlû Mehmed Ağa ile iyi geçinme husûslarına ri'âyet etmesi hakkında bir nasîhatnâme yazılmışdır [7].

1) Sedad Çetintaş, a.e., 40. S.
2) 260 dirhemden senevî 94900 ediyor. Ya bir hisap hatâsı ve yâ elimizdeki metinde bir istinsâh yanlışlığı vardır.
3) B.K.S., 269. C., 25. S.
4) B.K.S., 269. C., 55. S.
5) B.K.S., 348. C., 36. S.
6) B.K.S., 363. C, 1. S.
7) B.K.S., 336. C., 7. S.

Bir vak'ayı önlemek için olduğu intibâ'ını veren bu tezkireden bir sene sonra, Hekimbaşı tarafından 22 Cemâziy'ül-Evvel 1169 da (6 Mart 1756) bu tabîb-i evvele bir (nâme) yazılarak, mütevellî Mehmed Ağa'nın *"evliyâ-ı umûrun bendelerinden ve Hekimbaşı ile hukuuk-ı kadîmeye sâhib"* olduğu hatırlatıldıktan sonra, Dârüşşifâ'da mesîrden [1] mâ'adâ *ma'âcîn* pişirilmediği herkes târafından bilinmekde iken, bu sebebden dolayı müşârünileyh ağayı tekdîr ettiği ihtâr ile, hademe-i vakfı mütevellî aleyhine tahrîk etmemesi tenbîh olunmakdadır [2].

Bu vesîkalardan, vakfiyede 8 akçe olan tabîb-i sânî 'ulûfesinin 15 e çıkarıldığı anlaşılmakdadır; lâkin, bu zammın para râyici farkından ileri geldiğini tahmîn etmiyoruz. Çünki, ücret kadroları sâbitdi; başka yollarla bu noksanın giderilmesine gayret edilirdi [3]. Belki esasta bir zam görmüşdür.

3. vesîkadan da, vakfiyede üç tabîb, şerbetci ve eczâcılar ve aşcı ve ekmekçilerden 'ibâret olan Şifâhâne cemâ'atine sonradan kâtib, vekilharc, kilerci, kayyım, cerrah, kehhal [4] 'ilâve edildiği anlaşılmakdadır.

1169 (1755) den sonra da Şifâhâneden bahseden hiç bir vesîkaya rastlanmadı. Halbuki manzûmenin dîğer kısımlarına dâir vesîkalara bir 'asır daha tesâdüf edilmektedir. Bu da zihinlerde binânın harâb olduğuna dâir bir şübhe uyandırmakdadır. Bununla berâber Şifâhânenin garbındaki kabristanda 25 sm. kutrunda ufak bir mezar taşında, مرحوم مصطفى چلبى طبيب ١٢٥٥ okunduğuna (781. R.) göre, belki hastahâne de, şöyle böyle devâm etmişdir.

★

Gittikçe çökmekde olan şifâhâne bakıyyeleri üzerinde Sedad Çetintaş Bey, Ma'ârif Vekâleti nâmına 1944 son, 1945 ilk baharında hafriyât yapmışdır [5]. Onun gayretiyledir ki bu ilk Osmanlı hastahânesi hakkında bir fikir alabiliyoruz; Sedad Bey bu hafriyâtdan sonra, kendisine göre olan netîceleri îzâh etmiş ve bir çok makta' ve cebhe restitüsyonu çizmiştir [6]. Muhâkemeler yer yer sağlamdır; ancak bunlar resme geçirilirken ba'zı noktalarda bulunan inşâî işâretlere muhâlif çizilmiş, ve yâ, evvelce hiç bir muhâkeme süzgecine tâbi' tutulmadan, meselâ revâklara kalkan duvarı 'ilâvesi gibi, bir 'unsur kâğıd üstünde yer alıvermişdir. Halbuki, revâkların suyu ancak tonozlardan damlalıkla akabilir; kalkan olamaz; hele çizildiği gibi, çörten hiç konamaz; binânın bünyesi bunlara muhâlifdir. Kezâlik, büyük salonun yüzünde sonradan açıldığı inşâât bakımından besbelli olmakla berâber, (789. a. R.) eski bir resminden de (788. R.) anlaşılan, gayr-ı muntazam 7-8 delikden, bir dânesinin gergi yeri olduğuna hükmolunmuşdur. Gergi olunca da, karşısında bir duvar, ve olsa olsa bir oda duvarı bulunması lâzımdır düşüncesine varılarak, 53. levhada büyük salonun sağ ve soluna, yerden yüksek bir oda eklenivermişdir. Halbuki bu odaya çıkacak bir yer yokdur. Nihâyet mu'azzam bir güvercinlik olabilirdi.

Bundan başka, örtüsünden hiç bir iz kalmayan revâklara, olduklarından başka şekiller yakıştırmak, atfetmek muvâfık olmaz. Arka odaların çatısını kalkan duvarları tasavvur etmek de hakıykatden çok uzakdır.

Tam işâreti ve isbâtı olmayan 'unsurlar bir mi'mârî restitüsyona girebilir ve şa'şa'alı resimler hâlinde ortaya çıkabilir, amma netîce ancak fantezi olur. Asıl kaçınılması lâzım gelen de fanteziyi hakıykatin kendisi olarak takdîm etmek, geleceğe, tahkıykıne imkân kalmayan bir vesîka bırakmakdır. Bu gibi mühim hallerde ancak toprak üstünde olanlar plâna geçebilir. Onun için, makta' ve cebhelerde restitüsyona mürâca'at edilmemesini zarûrî ve her vechile daha samîmî buluyoruz.

Bir de şu noktaları açıklıyalım:

a — Sedad Bey odaların genişliğinin 3.64 den 3.45 e kadar değişdiğini bildiriyor; yerinde bir kaç santimlik farklar vardır. Böyle 20 sm. bir başkalık yokdur.

b — Sağ kolun soldan daha geniş olduğunu bildiriyor; böyle bir fark yokdur, her iki cihet resimde görülmekdedir, (782. R.).

c — Dershâne eb'âdının ve duvarının farklı bulunduğu da vârid değildir. Fark hiç denecek derecededir. Yalnız ön duvarın garb tarafı, bir târîhde ta'mîr görmüş ve ince yapılmışdır.

d — Arka cebhenin daha dar olduğu mevzû'-ı bahs edilecek şey değildir. Bu fark sâdece 7 sm. dir ve sırf bir hatâdan ileri gelmekdedir. Mi'mârî bir rolü olamaz.

e — En mühimlerinden biri de, odaların müellifin bildirdiği gibi, yekpâre, ve dolayısiyle meyilli, bir tonozla örtülü olmadığıdır. Tonozlar her odada başka seviyededir, kademelidir ve özengileri ve tabî'î üstleri ufkıydır, meyilli değildir, ayrıca ön cebheye bitişik iki odanın tonozu uzun mihvere 'amûddur.

1) Mesîr, Şeyh Merkez Muslihuddin Efendi tarafından tertib edilen ma'cûndur; şimdi, Manisa'da her bahar dağıtılmakdadır.

2) B.K.S., 336. C., 21. S.

3) 1915 senesinde İstanbul'da Şehzâde 'İmâreti aşcıbaşısı Hâlid Efendi'nin yevmiyesinin ismen iki akce olduğunu biliriz.

4) Göz hekimi.

5) Sedad Çetintaş, a.e., 39. S.

6) Sedad Çetintaş, a.e., 38-47. S., 48-56. lev.

f — Hafriyâtı yapan Sedad Bey bir sırada 73×73 makta'ında, 12 'aded direk olduğunu bildirmekdedir. Biz, 18 sene sonra, şark tarafında 54×54 tek bir ayak bulduk, yerini de gösterdik. Fekat bu tek işâret kâfî olmadığından plânımızda ilk hafriyâtı yapmış olan Sedad Bey'in 'adedini kabûl etmekden başka çâremiz yokdu. Yalnız ayakların, doğru eb'âdı olan 54×54 çizilmiştir.

Şifâhânenin kısa bir îzâhı ve Sedad Bey'e nazaran çizildiği tasrîh edilen, plân ve makta'ı Prof. Gabriel'in eserinde de mevcûddur [1].

Şifâhâne takrîben 30×50 eb'âdında girintisiz çıkıntısız bir mustatîldir, (782. R.). Önde medhal ve dört oda olup, bunlardan şimâl-i garbîde olan ikisi tabîb ve eczâcı'ya 'âiddir. Şarkda kapıya bitişik olanın matbah, köşedekinin helâ olduğu tahmîn edilebilir. Garbdaki odalar ocaklı ve birbirinden geçmedir. Köşedekinin ocağı yan cebhe duvarındadır. Duvarların dış yüzüyle ocak arasını ince bir perde kapatmakdadır. Yüzden 20 sm. içeride olan bu cidâr şimdi yıkılmışdır; (783. R.). Bu resimde evvelce perde duvarının olduğu ve sonradan yıkıldığı açıkca bellidir. Bu hiç bir zemân pencere vazîfesini görmemişdir; ocakdır. Bu ocak yerden yüksek bir masa hâlindedir. Ayakda eczâ kaynatmağa yarayacak şekildedir. Dîğer ocak orta duvarda ve yerdendir, ısınmak için yapılmışdır.

Esas kapı yoldan 70 sm. kadar yüksekdedir. Bâsît bir sivri kemerle yapılmış, aynasına ufkıy ve şâkuulî şaşırtma tuğla işlenmişdir, (784. R.). Kapının sol tarafındaki cebhe duvarı yıkıkdır. Garb tarafında kapıya bitişik odanın iki

783. R. : Yıldırım dârüşşifâsı eczahânesi

784. R. : Yıldırım dârüşşifâsı kapısı

penceresi ta'mîr görmüş ise de, dîğer odadaki aslını muhâfaza etmişdir, (785. R.). Kapının iki yanında basît tuğla kurs ve baklavalar vardır. Giriş dehlîzinin iki yanında ikişer derin höcre, bunlarda da, mustatîl levhalar şeklinde, çapraz tuğla tezyînât ve birisinde bir tek çini vardır; bir peyke teşkil eden höcrelerin, mürâca'at eden hastaların beklemesine mahsûs olması muhtemeldir, (786. R.). Kapının içden ve dışdan yanları ile bu dehliz iki sıra tuğla ve bir taşla yapılmışdır. İçeride de su yolu şeklinde tuğla tezyînât vardır. Ön cebhede asıldan olan pencerenin bulunduğu duvar moloz olduğundan, kapı etrafındaki mahdûd kısım hâric, bütün yüzün molozla işlendiği anlaşılmakdadır. Bu duvar yanlarla 'aynı örgüdedir; hiç fark yokdur. Giriş dehlîzinin önünde bir revâk olup olmadığına dâir kat'î delîl mevcud değildir; duvar yüzünde hiç bir tonoz izi görülmemekdedir. Fekat biz Sedad Bey'in mâ'lûmatını kabûlden başka çâremiz olmadığından öylece gösterdik.

Höcreler 'umûmiyet üzere 3.30×3.60 eb'âdındadır. Garb köşesinden sonraki iki dânesinin tonozu büyük mihvere 'amuddur. Dîğerleri bu mihvere muvâzîdir. Burada da duvarlar molozla işlenmişdir. En baştaki kapının kemerinde yıldız tuğla tezyînât mevcuddur; (787. R.).

1) Gabriel, a.e., 76-77. S., 32. R.

Bu höcre tonozlarının sağlam olduğu, Sedad Beyin el resimlerinde, görülüyor ise de, geçen 18 sene zarfında yıkılmışdır, (791. I., II., III. R.). Büyük salon 9.40 m. genişliğinde, bir kenarda 7.67, dîğerinde 7.28 derinliğindedir. Cebhe duvarı karşılıklı 0.92 ve 1.25 m. dir. Bu bir tarafdaki ince duvarın hangi yüksekliğe kadar devâm ettiği belli değildir. Belki burası, 33 sm. lik bir höcre içinde ve ayrı mevzi'i bir kemer altında idi; belki kubbenin altındaki 15 sm. lik kör kemer burada daha derinleşiyordu. Şimdiki hâlde her iki pencerenin kemer başları bellidir; şarkdaki pencerenin iç sıvası da görülüyor. Ona göre ölçü alınabilmişdir. Bu pencerelerin çok büyük olduğu (788. R.) deki

785. R. : Yıldırım dârüşşifâsı cebhesi

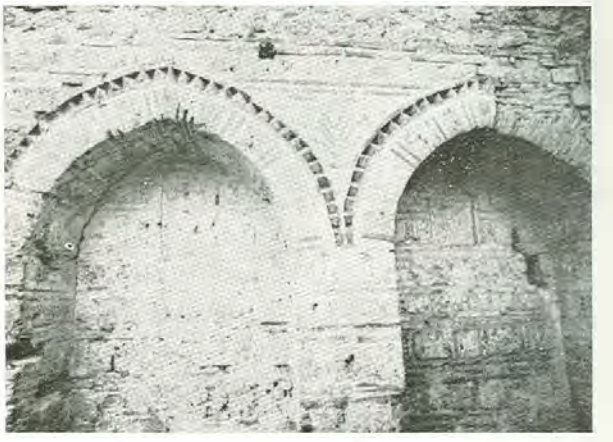

786. R. : Yıldırım dârüşşifâsı medhal dehlizi

eski resminden anlaşılıyor. Biz bu resmi yalnız Sedad Bey'in eserinde gördük ve röprodüksiyonunu oradan yapdık. Kendisi koyduğu hâlde, resmi nazar-ı i'tibâra almayıp ufacık pencereleri göstermişdir[1]. Bizim köşe ölçülerimiz de fotoğrafa uymakdadır. Cebhedeki bu iki büyük ve bir üstlük pencereden mâ'adâ, arkada iki ufak altlık ve bir üstlük penceresi vardır (790. R.). Salonun kubbesi iki yan kemerle ve kürevî müselles 'alîkalarla duvarlara oturur.

787. R. : Yıldırım dârüşşifâsı bir oda kapısında tezyinât

788. R. : Yıldırım dârüşşifâsı eski resmi (Sedad Çetintaş'dan)

Arkada iki pencere arasında mihrâba benzer bir çukurluk vardır. Bu salonun mu'âyene ve tedâvîye, günün sâir sa'atlerinde istirâhate mahsûs olduğunu tahmîn mümkindir. Duvarlarının yerden takrîben 2.5 m. si, üstü malâkâri zülfeli kırmızı horasan bir etekle süslüdür, (789. b. R.).

Arka cebhe moloz taşıyla, pek fena bir işçilikle yapılmışdır, (790. R.). Pencere kemerlerinde tuğla süsleme vardır. Yan cebheler de öylece mühmel bir tarzda inşâ edilmişdir, (787., 791., I., II., III. R.). Bütün cebhede üst baş-

1) Sedad Çetintaş, a.e., 43. S., 55. R.

789. a. R. : Yıldırım şifâhânesi salonu

789. b. R. : Yıldırım darüşşifâsı salonu

ta bir ve altta dört pencere kalmışdır. Bunların seviyeleri hiç bir nizâma uymaz; ne ufkan bir hizâları vardır ne de göze hoş gelecek bir şekilde meyle göre dizilmişdir; ammâ bu sevimsiz yüze, üstelik, ikinci pencerenin yanlarına biri altı köşe, dîğeri yıldız tuğlalardan bir tezyînât yamanmışdır, (792. a. R.). Dîğerlerinde hiç bir şey yokdur. Bu

790. R. : Yıldırım şifâhânesi arka cebhesi

791. I. R. : Yıldırım şifâhânesi garb cebhesi

resim duvar örgüsünü de tebârüz ettirir. (792. b. ve 792. c. R.) şöyle böyle mevcud olan garb kolunun köşesini ve girişe doğru görünüşü göstermektedir. Burada da ne kadar mühmel bir inşâât olduğu göze çarpmakdadır. Şark kolundan bir şey kalmamışdır. Sedad Bey, su te'sîsâtı ve şadırvandan bahis açıyorsa da biz bir şeyler göremedik.

791. II. R. : Yıldırım şifâhânesi garb cebhesi

791. III. R. : Yıldırım şifâhânesi garb cebhesi

792. a. Yıldırım şifâhânesi garb cebhesinde ikinci pencerede tezyînat ve duvar örgüsü

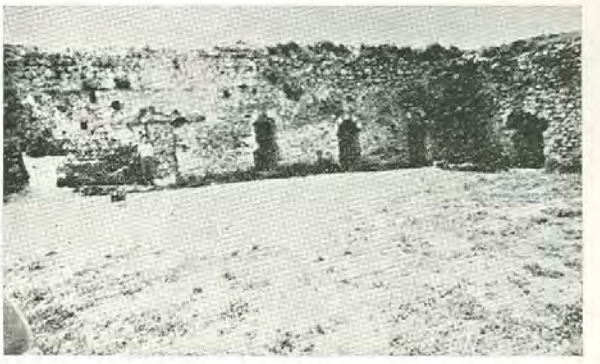

792. b. R. : Yıldırım şifâhânesi içden görünüşü

792. c. R. : Yıldırım şifâhânesi girişe doğru manzara

e — Bursa 'İmâretleri :

42 — Ali Paşa 'İmâreti :

Bu bahisde 'imâret mefhûmunun aşhâne mukaabilinde kullanıldığı âşikârdır. Ali Paşa'nın 'İmâreti de câmi'in şimâl-i garbî tarafında, şimdiki meydanlığın sağında idi [1]. Bu gün yerinde evler vardır. 1240 senesine kadar fa'âliyet te olduğunu Kâmil Kepecioğlu gayr-ı matbû' Bursa 'İmâretleri eserinde bildiriyor, (1. sıra). 'Ali Paşa bu 'imâret-de 'âlim, hâfız ve fakıyrlerin yedirilip içirilmeleri ve yatırılmaları için, müstakillen, Yeni Şehir Kıral yolu'nda Ayas, Küçük Ayas, Öz Kırık Öyüğü, Dere Köyü ve ayrıca buralardaki köleleri, zevceleri, kızlarıyla birlikde hizmet içinvakfetmişdir [2].

43 — Demirtaş (Gaazî) 'İmâreti :

Balık Pazarı'nda İtfâiye Meydanı'nda ve Çakır Hamamı'nın karşısında olup evvelce zikrettiğimiz câmi', türbe, matbah, imam ve müezzin evinden mürekkeb olan bu manzûmenin bir 'imâretinin mevcûd olup ta'mîr edildiği 26 Safer 945 (24 Mayıs 1538) târîhi temessükden anlaşılmakdadır. *"Sebeb-i tahrîr-i hurûf oldır ki Bursa'da merhûm Gaazî Timurtaş tâbeserâhü evkaafından mescid-münîf ve menzil-i imam ve menzil-i müezzin ve türbe ve matbah hâliyâ ta'mîre muhtac olmağın sene hamsine ve erbaine ve tis'ami'e Saferi gurresinden rakabe olınub zikr olınan mevâzı'ın ta'mîrine mübâşeret olındı bu vesîka ber marazıyye evkaaf-ı mezbûrenin bi'l-fi'il nâib-i münâb-ı mütevellîsi olan Muslihuddin ve kâtibi olan Abdurrahman Çelebi bin'ül-merhûm Şîrmend nâm kimesneler talebiyle ketb olınub yedlerine ref' olındı ki led'el-hâce izhâr idüb temessük idineler"* [3] (şâhidler).

Şimdi bu mescid de, bu 'imâret de yola gitmiş, yalnız türbe kalmışdır.

44 — Demirtaş (Kara) 'İmâreti :

Yukarıda yazdığımız câmi'in garbında ve câmi' hizâsında bulunuyordu. Bu gün iki yan duvarı ve tonozun garb cidârına bitişik olan bakıyyesi mevcûddur. Boyu 11.00 m. dir. Câmi'de kaydettiğimiz gibi, mekteb, 'imâret ve câmi' 1240 senesinde 955.5 kuruşla ta'mîr edilmişdir. Bir mühim vesîkada *"... Mütevellî olan Fahr'ül-müderrisîn Ahmed Çelebi bin merhûm Mevlânâ eş-şeyh Muslihuddin Çelebi mahsûlâtı masrafına vefâ itmedüği ecilden vakf-ı mezbûr müsâ'adesi gelince matbahın rakabesi lâzım olup rakabeye hükmolındı* [4] denmekte ve bu sûretle câmi' ve mekteb hizmetlerinin 'imâretden daha ehemmiyetli tutulduğu anlaşılmakdadır.

45 — Ebû İshak 'İmâreti :

Câmi'in şarkında idi. Evvelce yazdığımız gibi câmi' ile berâber müte'addid def'alar ta'mîr görmüş ve bu arada 1178 senesinde yanıp yeniden yapılmıştı. 1260 senesine kadar da işliyordu. Şimdi minâre tarafında, câmi' ihâta duvarı içinde, kalıntıları mevcuddur.

1) Kâzım, a.e., 80. S.

2) Uzunçarşılı-zâde 'Ali Paşa vakfiyesi, Belleten, 20. sa., 547-576. S.

3) B.K.S., 45. C., 69. S.

4) Bursa Evkaf Müdirliği, Dâire Harîkından Sonra Tevcîhâtı İcrâ Kılınan Cihâtın, Berât ve Vesîkaların ve Vakfiyelerin 'Aynen Kaydına Mahsûs defter, 2 numara, 76. S.

46 — Gülçiçek Hâtûn 'İmâreti:

Bu hâtûnun oğlu Yahşî Bey'in Mescidi bahsinde bildirdiğimiz gibi, 'İmâret, Kal'enin altında, Altı Parmak mevkı'inde Değirmen Sokağı'nda idi. Vakfiye şöyledir: [1].« الحمدلله على ترادف آلائه وتواتر نعمائه والصلوة والسلام على نبيه محمد وآله اما بعد فقد يتقظت وعلمت سيدة المخدرات باتية الخيرات ملكة الملكات مفخر الخواتين والدة الخواقين ام بايزيد خان بن مراد خان...»

Vâkıfın, Yıldırım Bâyezid'in annesi ve I. Murâd'ın zevcesi olduğunu zikr ettikden sonra "

«ماهو ملكها وحقها وهى... زاوية و تربة و بيوت و مطبخ بعدما بنتها و عمر تها بخالص مالها كائن كلها...»

hâlis malından te'sîs etdiği zâviye, türbe, evler ve matbahı bildirmekdedir. Bundan sonra Yıldırım Bâyezid Hân'ın vâlidesine hediye etdiği Kal'e'nin kıble tarafından çıkan ve şimdi (Pınarbaşı) denilen suyun bir kısmının vakfa 'âid olduğunu beyân eylemekdedir.

Bu suyun birinci kolu Kal'e duvarının dibinden çıkıp 'İsâ Bey Mahallesinde Halil Bey matbahına, ikincisi Kapluca Kapısı'nın karşısındaki yerlere, üçüncüsü (Vâdiy'ül-Kavvâsîn) ya'nî Yaycılar Pınarı'na (galat olarak Yağcılar Pınarı derler), dördüncüsü zâviyeye, beşincisi zâviye ile tarîyk-ı 'âm arasına akmakdadır. Bundan sonra: a) Zindan ve Kapluca Kapıları arasındaki değirmenleri ve 'âileleriyle birlikde değirmencileri, b) Müte'âkiben Bursa'da Mûsâ Baba'nın Zâviyesi yukarısında Orhan Gaazî oğlu Halil Bey bağlarını [2] c) eshâbından harac alınmamak şartına bağlı olarak Hâtûn Köyü'ndeki [3] مكان الدن (mekân'üd-denn)[4], çanakhâne'yi, d) La'l Paşa [5] kariyesindeki mezre'ayı, e) Samanlı Nâhiyesi'ndeki Kavak Köyü'nü ve çeltiklerini, f) قلمنديه (Kalmendiye)[6] Köyü'ndeki sığır mezre'asını, g) صولى (Sulu) Köyü'ndeki çeltikleri vakf eylemekdedir.

Bir vakıf için lüzûmlu olan hudûd ve husûsî şartlar da zikredilmişdir. Bundan sonra tevliyeti: «لابنها يحتى بلغ لا ولاده و اولاد اولاده بطناً بطن ...» ya'nî oğlu Yahşî Bey ve evlâdına bırakmakda ve mütevellîsinin, türbesinde Kur'ân okutmasını ve re'yine bağlı olarak ücretlerini ve câmekiyelerini vermesini ve evkaafın gallesini 'imâret gelen, *nâzilîn ve vâridîn ve mesâkîn ve 'ulemâ ve talebe-i 'ulûma,* istihkak sâhiblerinin haklarıyla berâber, yine kendi takdîrine göre, sarf eylemesini ve kendisinin vakfın dörtde biriyle iktifâ etmesini şart eylemekdedir. Vakfiyenin târîhi 802 (1399-1400) olup, şâhidler Elhâc Sa'dî bin Bâyezid, 'İsâ bin'ül-hâc 'İsâ, Cemalüddin bin Şeyh Remazan'dır. Bu zengin te'sîsden yalnız türbe kalmışdır. Mütevellî Yahşî Bey bir de mescid inşâ ederek vakfın merkezini yerleştirmişdir.

47 — Yıldırım 'İmâreti:

Yıldırım Külliyesi'nin asıl aşhâne binâsı ve matbahı câmi'in tam şarkında ve bir az çukurda idi. Şimdi eser yokdur.

Câmi' bahsinde yazdığımız vesîkalardan 3 numaralı olanda, bu 'imâretin ta'mîri için Alaşehir vakfının rekabe olunması, 8 numaralısında furun ve matbahın ba'zı kısımlarının ta'mîri, 12. de kiremidlerin yenilenmesi ve 14. de 'umûmî ta'mîr edildiği mezkûrdur. Bunlardan mâ'adâ 26 Şa'ban 987 de (19 Teşrîn-i Evvel 1579). Bursa kadısı ve Yıldırım mütevellîsine yazılan bir fermânda, bir kasabın alacağı olan 35.000 akçenin şer'-i şerîf hilâfına mahbûs tutulmaması ve şer' üzre istihkakının verilmesi emredilmekdedir [7].

2 Receb 991 (26 Temmuz 1583) târîhli diğer bir fermânda Yıldırım, Hüdâvendigâr, II. Sultan Murad ve Orhan Gaazî evkaafı kâtiblerinin, vakfın hisâbını vermek üzere Dîvâna gelmeleri emrolunmakdadır.

17 Sefer 1126 (5 Mart 1714) târîhli bir kadı sicilinde *"Yıldırım 'İmâreti yekpâre işlemeyüb beher sene üçer dörder ay kapanub talebe-i 'ulûm ve sâir fukarâ 'usret ve müzâyaka çekdiğinden Samurkaş Mehmed Ağa'nın muntazaman işletmeğe tâlib olduğu..."* mezkûrdur [8].

f — Bursa Türbe ve Kabirleri

48 — Demirtaş (Gaazî) Türbesi:

Bursa'da İtfâiye Meydanı'nda, Çakır Hamamı karşısında, 1949 da yapılmış yeni bir türbedir. Bizim yazımızla olan eski taşı konmamışdır. Zâten zemânından sonra olan taşda şöyle yazılı idi:

1 — يلدرم بايزيد خان 2 — حضرتلرينك وزرالرندن غازى 3 — تمورطاش پاشا قبر شهيدلريدر ٨٠٥ [9]

1) B.K.S., 45. C., 34. S., 30 Remazan 944 (2 Mart 1538)

2) Bu bağların, Halil Bey'in oğlu Gündüz Bey'den satın alındığı da tasrîh olunuyor. Bu sûretle epeyce sonra Halil Bey'in ismi ve bir oğlu meydana çıkmakdadır. Bu bağların hududlarında Gülçiçek Hâtûn'un akrıbâsı olan (میخال و تودروس) un isimleri de geçer. Demek ki Hâtûn mühtediye imiş.

3) Bu köy şimdi yokdur.

4) (دن) küp ma'nâsında olduğundan bu ta'bir çanak i'mâlâthânesi demekdir.

5) Bu köy bugün mevcûd değildir.

6) Bu köy mevcûd değildir.

7) Hikmet Dağlıoğlu, a.e .. 90 S. 136. sıra.

8) Hikmet Dağlıoğlu, a.e., 112. S., 175. sıra.

9) Kâzım, a.e., 94 ve 189. S.

Halbuki burada evvelce türbe olduğu, câmi' bahsinde dercettiğimiz [1] vesîkadan ve 26 Cemâziy'ül-Âhir 896 da (2 Mayıs 1491) târîhli *"..... Balık Pazarı kurbünde Gaazî Timurtaş Zâviyesi evkaafı ve türbesi harâb olmağla... 7000 akçe ile ta'mîri..."* [2] kaydından, ve kezâ, 26 Safer 945 (24 Mayıs 1538) târîhli olup türbenin de ta'mirine başlanması için, mütevellîye evkaafın rakabesine ruhsat veren höccetden anlaşılmakdadır [3].

Teşekkür olunur ki bu kahramanın türbesi yenilenmişdir.

49 — Demirtaş Paşa (Kara) Kabri:

Câmi'in garbindedir; o bahse mürâca'at.

50 — Ertuğrul (Şehzâde) Kabri:

Câmi'in arkasındadır. Taşı yepyeni olup Lâtin harfleriyle yazdırılmışdır: *"Burada yatan Yıldırım Bâyezid'in oğlu yanındaki câmi'i yaptıran 1393 yılı Çorum savaşlarında şehîd olan Ertuğrul Bey'dir. Rûhuna Fâtiha Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu 1957"* [4].

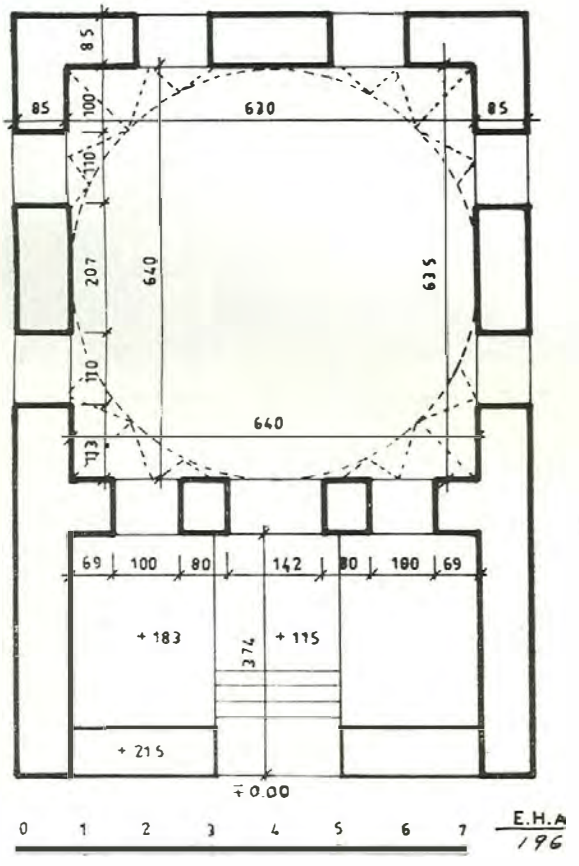

793. R. : Bursa Gülçiçek Hâtûn türbesi basit plânı

51 — Gülçiçek Hâtûn Türbesi:

'İmâreti bahsinde sıfatlarını yazdığımız bu pâdişâh anasının türbesi 'aynı yerdedir. Pâdişâh analarından, kendi nâmına türbesi olan, ilk bu hâtûndur. Bu türbeye 'âid vesîkalar oğlu Yahşî Bey'in mescidi sırasında dercedildiğinden şimdi yalnız türbeyi ta'rîf edeceğiz. Binâ üç sıra tuğla, bir sıra taşla yapılmışdır. İçden içe 6.40 eb'âdında bir murabba'dır; pek yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür, kubbe müselleslerle duvara oturur, (793., 794. R.). Kasnak, binâ cebhelerine aykırı olarak, yalnız taşla kaplı olduğundan bir ta'dîl görmüş olabilir. Buna bakarak, kasnağın sonradan yükseltilmiş olup olmadığı hâtıra gelmekdedir; bizce yükseltildiği muhakkakdır.

794. R. : Bursa Gülçiçek Hâtûn türbesi

Öndeki revâkın çatı ile örtülü bulunduğu kiriş takozlarından anlaşılıyor, (795., 796. R.). Üstelik, cebheler sıvalı olduğundan, varsa bile, bir tonoz izi görülmesi mümkin değildir. Revâkın yanları duvarlıdır. Büyük kubbe kasnağının arka dış köşeleri bir muntazam sekizliye göre kesilmiş, ön cebhe, çatının gelip dayanması için, düz bırakılmışdır. Hülâsa bütün emâreler, revâkda bir çatıya delâlet etmekdedir. Cebhelerde köşeler kesme taşla, orta kısımlar üç sıra tuğla bir sıra kesme taşla işlenmişdir. Pencere kemerleri, 'adedleri üçden yediye kadar değişen, tuğla sıraları ve taşla yapılmışdır. (797. R.) arka cebheyi, (798. R.) yan pencere tafsîlâtını gösterir. Pencereler duvardan içeriye gömme tutulmuş, yan pencerelerde ise, özengileri farklı iki kemer üst üste yapılmışdır. Bu bizde pek rastlanmayan bir motifdir. İki pencere ortasındaki kurs, Orhan Gaazî Devri'nden beri sürüp gelen bir süslemedir. Binânın ön cebhe-

1) B.K.S., 75. C., 32. S.
2) B.K.S., 8. C., 101. S.
3) B.K.S., 45. C., 69. S.
4) Aynı kurumun 1957 çalışmaları, Bursa Yılmaz Matba'ası, 1958, 38. S.

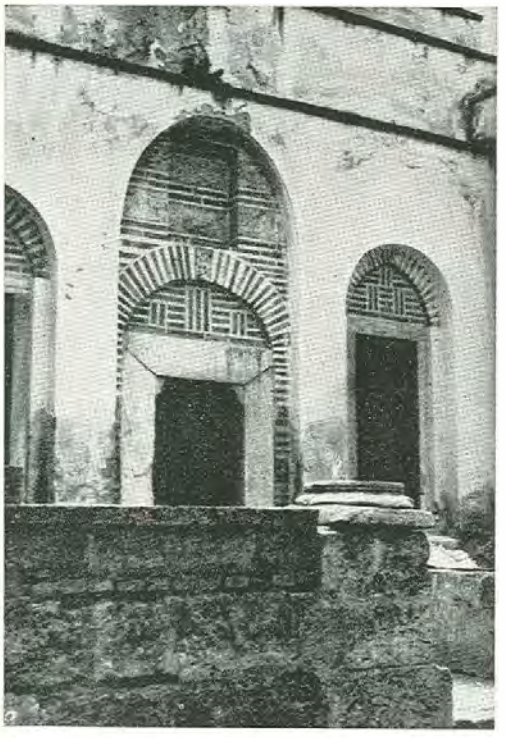

795. R. : Bursa Gülçiçek Hâtûn türbesi revâkı

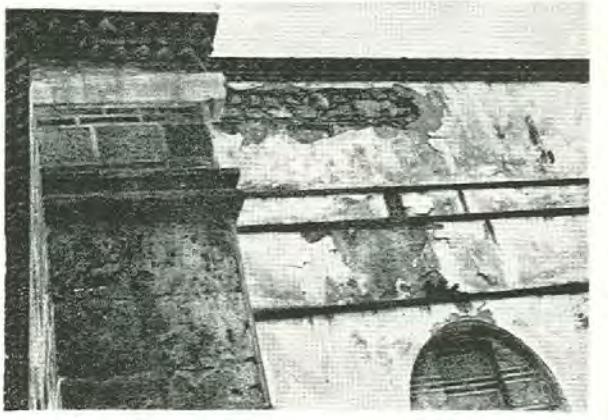

796. R. : Bursa Gülçiçek Hâtûn türbesi revâk köşesi

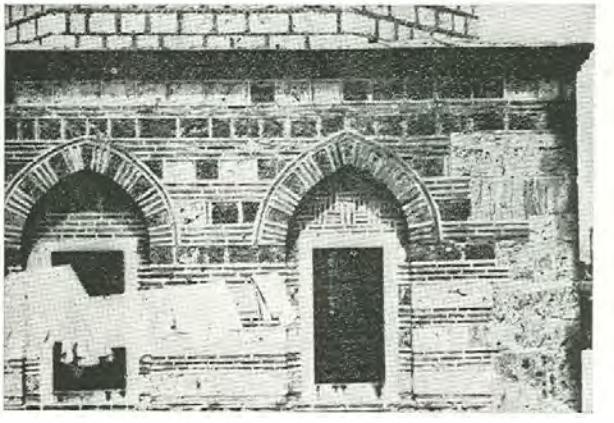

797. R. : Bursa Gülçiçek Hâtûn türbesi arka cebhesi

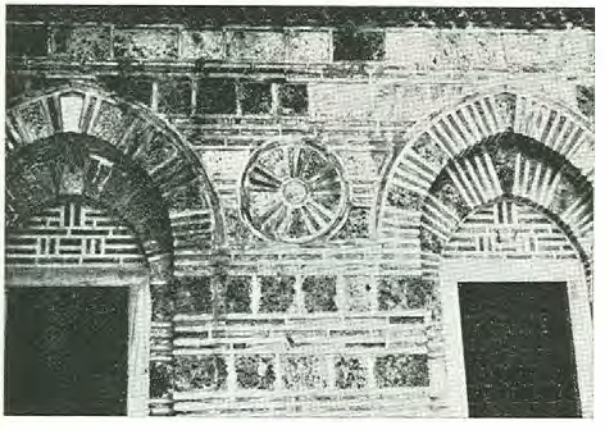

798. R. : Bursa Gülçiçek Hâtûn türbesi yan tarafta pencere tafsilâtı

sinde, yine iki katlı, sırf tuğla kemerler yapılmışdır, (795. R.). Kapı üstünde, kitâbe yeri gibi, bir çukurluk vardır. Yazı izine tesâdüf olunmadı. Kapı sövesi pek geniş mermerden yapılmış ve alışılmamış bir tarzda kesilmişdir; bir az Mudurnu câmi'indeki dış söveye benzer. Pencere söveleri düz mermerdendir. İçinde bir husûsiyet yokdur; dört kabir vardır. Gül Çiçek Hâtûn'dan ma'adâsının kimler olduğu mal'ûm değildir. Binânın 1958 senesindeki ta'mîrinde i'tinâ ve dikkatle çalışılmış ise de, pek fazla yeni bir hâle sokulmuşdur. Sanki yeni yapılmış bir duvar gibi pırıl pırıl durmakdadır. Bu arada hiç olmazsa kasnağın tahrîf edilmiş şekli islâh edilerek kubbe meydana çıkarılsaydı, pek hayırlı bir iş yapılmış olurdu.

52 — Yahşî Bey Türbesi:

Yukarıda mevzû'-ı bahs olan Gülçiçek Hâtûn'un ve Hüdâvendigâr'ın oğlu olan Yahşî Bey'in[1] türbesi birincinin şarkında, Remziye Hanım isminde birisinin bahçesindedir. Penceresiz, temâmen toprak altında, tonoz bir mahzendir. Daracık bir merdivenle inilen bu türbenin içinde tek bir kabir görünüyor. Yazılı taş yokdur. Kâzım Bey buraları evvelce Rum mahallesi olduğundan, Yunan işgaali zemânında taşın tahrîb edildiğini yazmakdadır. Kâmil Kepecioğlu ise, Gülçiçek Hâtûn Türbesi'nde, Yahşî Bey'e 'atfedilen, 894 târîhli bir taş bulunduğunu ve Yahşî Bey'e 'âid olmasının târîhen imkânsız bulunduğunu yazıyorsa da[2] kaynak göstermiyor. 'Atfolunan dediğine göre, bir başkasının olması da muhtemeldir.

53 — Yıldırım Bâyezid Hân Türbesi:

Bu türbenin inşâ târîhinin 809 bânîsinin de Yıldırım'ın oğlu Süleyman Hân olduğu kitâbesinden kat'î olarak anlaşılmasına rağmen, Yıldırım manzûmesinden ayrı yazılması revâ değildir. Biz bu târîh ve bânî sarâhatine rağmen,

1) Bu zâte Selçuk Gaazî ismi de verilmekdedir. Karaca Bey civârında, bu isimde ve türbeye vakf edilmiş bir köy bulunmakdadır. Bu müşterek ad hangisinden ötekine aktarılmışdır? Her hâlde köyden Şehzâde'ye geçmiş olsa gerekdir.

2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Türbeleri, gayr-ı matbû' 69. sıra.

799. R. : Yıldırım Türbesi eski bir resmi (90755 No:lu albüm)

rölövesini de yapdık. Kaldı ki vakfiyede iki yerde görülen kayıdlar türbenin, Yıldırım manzûmesinin dîğer eserleriyle beraber yapılmış olabileceği ihtimâlini de doğurmak dadır. Vakıf gelirinin sarfedileceği yerler arasında Türbe, Medreseden sonra, fekat Şifâhâneden evvel zikrolunmakta ve yine vazîfeler bahsinde türbenin kandil yağı için 3 dirhem tahsîs edilmekdedir. Demek, daha Yıldırım zemânında bir türbe mes'elesi olduğu muhakkakdır. Amma binâ bitmiş midir? Tasavvur hâlinde mi kalmışdır. Yâhud başlanıp temâmlanamamış mıdır? Biz iki medreseden bir tekinin fi'len mevcûd olmaması karşısında, vakfiyenin inşâdan evvel tanzim edilip ikinci medresenin hiç yapılmamış olabileceğine yukarıda işâret etmişdik. Bu türbe de, bir tasavvurdan ileri gitmeyip başlanamamış, ve yâ, yarım kalmış olabilir. Birinci şıkka göre, türbe temelden, ikinciye göre temâmlanmak sûretiyle Süleyman Çelebi tarafından yapıl-

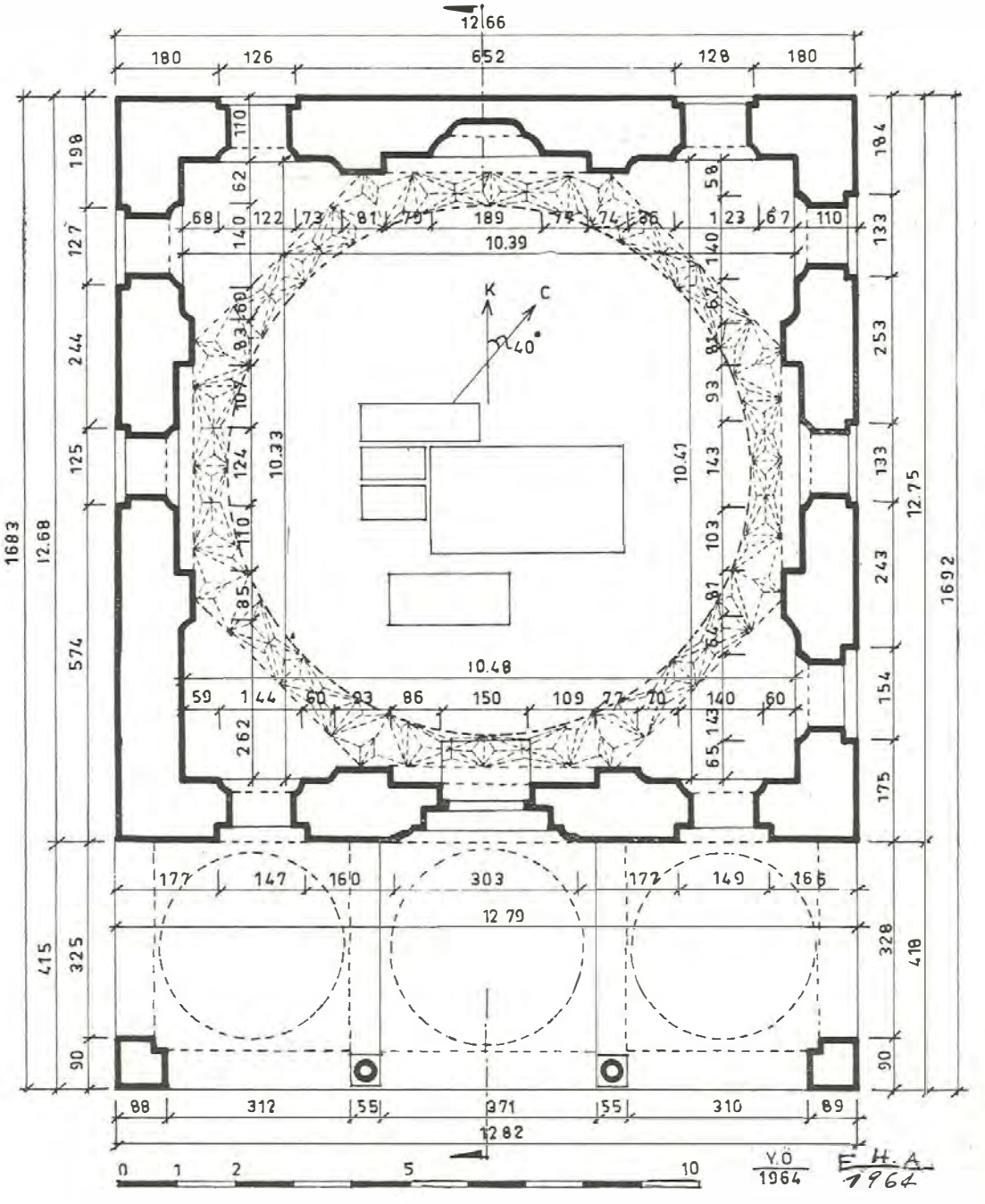

800. R. : Yıldırım Türbesi planı

mışdır. Kitâbedeki başlama ve bitme târihlerine bakınca, Süleyman Çelebi'nin eserinin bir ikmâl olduğunu zannetmeye mütemayiliz. Bu husûsu kitâbe bahsinde arzedeceğiz.

Türbe müte'addid def'alar ta'mîr görmüş, bilhassa kurşunlar mütemâdiyen yenilenmişdir. Câmi' bahsinde koyduğumuz 9, 10, 11, 13, 14 ve 15 numaralı vesîkalarda bu türbenin ta'mîrleri de geçmekdedir. Bunların çoğu kurşun işidir. Bir dânesinde (trabzonları) ta'bîri geçmekdedir. Bunların, revâkın direk aralarındaki korkulukları olması lâzım gelmekdedir; başka yerde olamaz.

Bu ta'mîr vesîkaları 1262 senesine kadar devâm etmekdedir.

Kâmil Kepecioğlu, türbedeki kıymetli bir kandilin 4 Haziran 1291 târîhinde türbeden İstanbul'a gönderildiğini yazmakdadır[1].

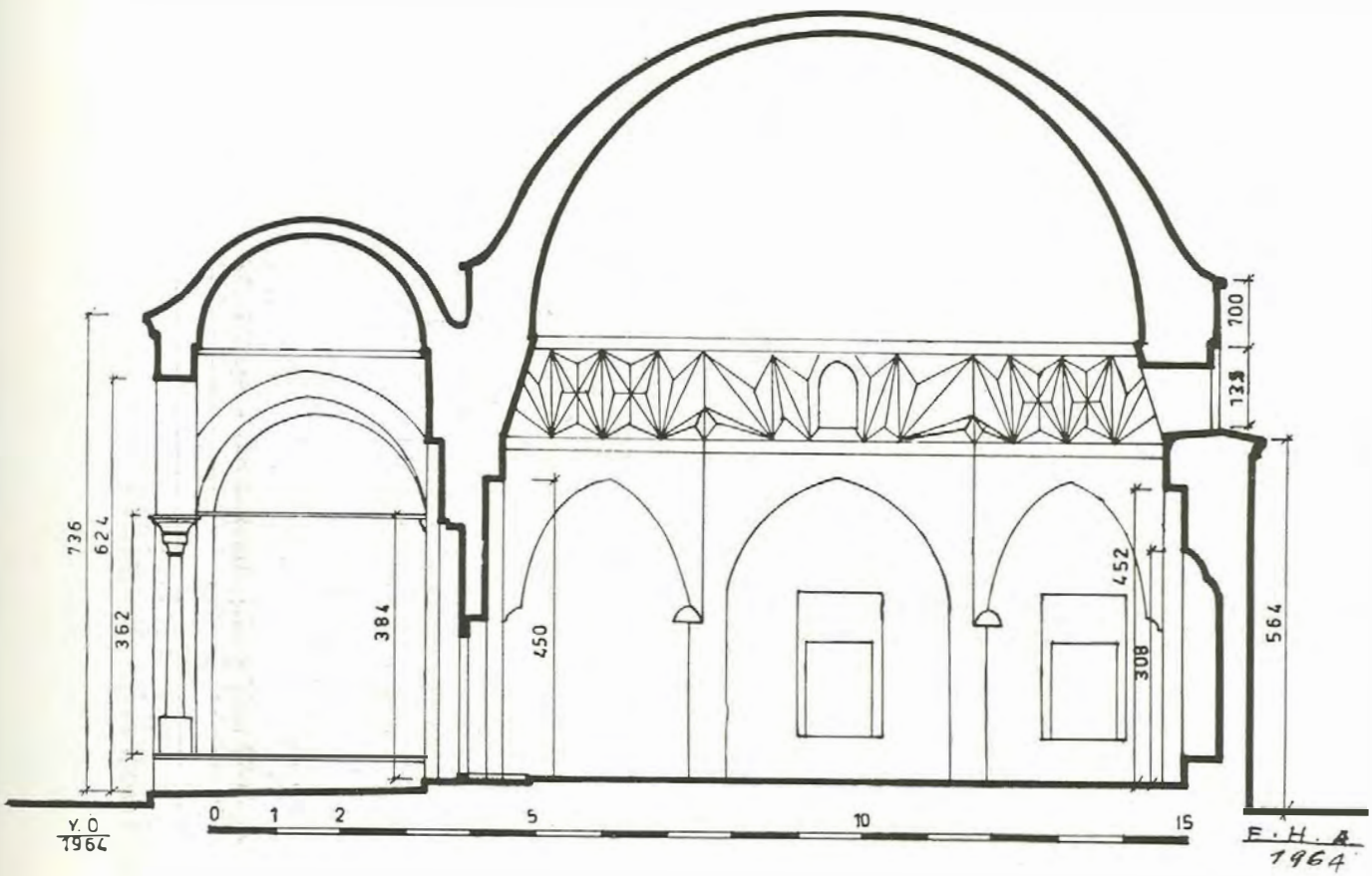

801. R. : Yıldırım Türbesi makta'ı

Türbenin bir rölövesi Sedad Bey tarafından yapılmışdır. Kitabın metninde Sedad Bey bu türbe için şunları yazmakdadır: *"Bu günkü türbe binâsının yapısını tetkike geçince görürüz ki tamamiyle bir XIX. asır eseridir. Fakat esas bünyede zamanının kompozisyonuna mâlik bulunuyor. Böyle olunca türbe binasının mukadderatını da camie bağlamayı uygun buluyoruz. Yani: 1854 senesindeki Ulu Cami ve Yıldırım Camii kubbelerini yıkmış olan büyük zelzelede, türbe de bir harabe haline gelecek mertebede yıkılmış olacaktır ki, bu günkü bina ikinci defa uydurularak yapılmıştır. Yıldırım Camii tamiratı, Yıldırım Medresesi kubbelerinde yapılmış eklemelerle bu türbenin, bugünkü işçilik şahsiyeti arasında, sıkı bir münasebet görülmektedir. Demek ki bu da, Artvinli ihtiyar Mustafa Ahmed Çavuşun, Yıldırım Câmii tamiri hakkında bize haber vermiş olduğu 1878 senelerinde yapılmış olacak.*

Bugünkü binanın yalnız temelleri orijinaldir. Topraktan yukarı nesi var nesi yoksa, toptan söyleyelim, XIX. asırda yapılmıştır. Eski bina bakıyyesinden de, kapısı üstündeki kitabeden başka mimar Hüseyin oğlu Ali'nin eserinden, bir şey kalmamıştır. Gerçi kapının iki yanında istalaktitli söğeler görülmekte ise de işçilik aşağı olduğundan bunlar hakında şüpheliyiz. Binaenaleyh bugünkü türbe binasının klasik sanat tarihimizle bir ilgisi yoktur. Onun içindir ki san'at ve teknik tahlillerine lüzum görmedim."

1) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Türbeleri, gayr-ı matbû', 69. sıra .

2) Kâmil Kepecioğlu, a.e., 72. sıra.

Bu mutâla'aların hiç birine iştirâk edebilmek kaabil değildir. Çünki, Ulu Câmi' ve Yıldırım Câmi'ini bir tarafa bırakalım, onlar hakkında fikrimizi zâten söylemişdik, sâde bu türbeye ilk göz atanın dahî, bir XIX 'asır yapısı demesine imkân ve ihtimâl yokdur; Sedad Bey'in bu yoldaki teşhîsi hakıykate taban tabana zıddır. Eğer kemer aynaları boşaltılmış pencereler, fabrika demiri parmaklıklar, yeni sıvalar ve büyük kepçe ampir silmeler bir binânın XIX. 'asırda yapıldığına delil olsaydı, Bursa Murâdiye, Orhan Gaazî ve Ulu Câmi'in de yeni olmaları îcâb ederdi. Bunlar ufacık ta'dîl izleridir; pek ufakdır; bir çok binâda tesâdüf edilebilir. Türbenin diğer bütün 'unsurları, kuruluş tarzı, revâkı, başlıkları, kapısı, duvarı, hepsi eskidir. XIX. 'asırda yapılsaydı ya yeni Fâtih, ya Sultan Mahmud, yâhud Mecîd türbeleri gibi bir şey olurdu. Bizce bunlar en basît inşâât ve mi'mârî delîlleridir.

Böyle 'indî hükümler bizim mi'mârimize fâide vermez, üstelik şaşırtıcı da olur. Daha evvel bir takım misâllerini gördük. Tekrarlamak ve ısrar ile şerhetmek istemiyoruz. Fekat Yıldırım Bâyezid Türbesi bahsi, bu gibi davranışların en açığı olduğundan, boşuna sükût ile ikrâr vazı'yetinde kalıp açıklamamak mümkin değildir.

Muhâkeme ve müşâhede ile bulunan bu netîceyi belirtmiş olmak bol bol kâfî gelir; daha başka delîle ihtiyâc yokdur amma, bulunan eski bir fotoğraf, mes'eleyi açıkca, te'yîd etmiş bulunmakdadır [1]. Yukarıki satırları yazmadan fotoğrafı ortaya çıkarmamamız, bir usûl meselesidir. Böyle vesîka teşkîl edecek bir fotoğrafın bulunmadığı da olabilir. O zemân mi'mârî ve inşâî görüş söz sâhibidir. Biz de öyle yapdıkdan sonra, fazla olarak bir eski fotoğraf çıkardık. Bu daha ziyâde, meslek hâricinde olanlara kolaylık teşkil edebilir; tereddütleri giderir. (799. R.) de görülüyor ki, türbenin bedeni ve revâkı bütüniyle ayakdadır ve şimdikinin 'aynıdır. Sâdece, bir revâk kubbesinin dörtte biri yıkılmışdır, o kadar. Revâk altındaki memeli pencere kitâbeleri, etrâfında mustatîl çökertme, kapı kemeri, istalâktitli yastıkları olduğu gibi duruyor. Pencereler mustatîl, parmaklıklar topuzludur.

802. R. : Yıldırım Türbesi kubbe kuşağı

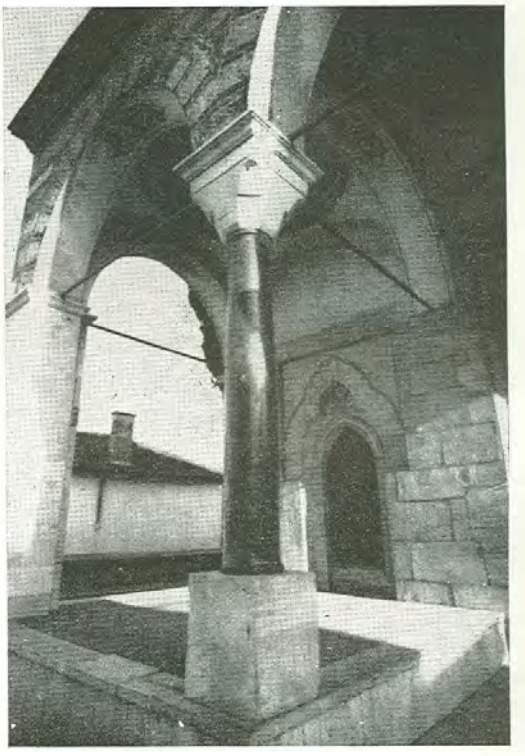

803. R. : Yıldırım Türbesi revâkı

Bugünkü binânın bu resimden farkı penccre kemerlerinin açılıp parmaklıkların değiştirilmesi ve kirpi ve pahlı saçaklar yerine bu ampir kepçe saçakların yapılmış olması dır. Bedene hiç dokunulmamışdır. Köşe taş bağlamaları bile olduğu gibi, durmaktadır.

Prof. Gabriel türbe aksâmının XIV. 'asır usûllerine uygun olduğu için, yâ asıldan bulunduğunu, ve yâ o şekilde yeniden yapıldığını beyân etmiş, yalnız cilâlı sütûnların değişmiş olduğunda şübhe edilememesi lâzım geleceğini belirten bir ifâde kullanmışdır [2]. Muhterem Gabriel, eski fotoğrafı bilmiyordu; yoksa bu değişmiş dediği cilâlı sütûnların o resimde mevcûd olduğunu görürdü.

★

Türbe, 10.5 m. luk bir murabba' ile, kubbeli bir üçlü revâkdan mürekkebdir, (800., 801. R.). Görünüşe nazaran, revâklı ilk türbe bu olmakdadır. Duvarlar epeyce basıkdır; köşelere, sivri kemerli birbirini kesen tonoz 'alîkalar konarak sekiz köşeye geçilmiş ve üstüne zengin bir müsellesli kuşak dolaşdırılmışdır, (802. R.). Tonoz köşeliklerin her birinde ikişer, sağ sol ortalarda, birer, pencere vardır. Yalnız şark tarafında bir pencere noksan olup, dışdan duvarda bir ekleme izi bulunmadığına göre, böyle yapıldığına hükmetmek doğrudur. Bu sûretle dokuz 'aded pencere kalmakdadır. Pencerler, (799. R.) de görüldüğü gibi, mustatîl iken, son ta'mîrde, o zemânın modasına uyarak, Ulu Câmi'dekiler gibi açılmışdır. Mihrab bir yuvarlakdan 'ibâretdir.

1) İ.Ü.K., 90755 No:lu albüm.

2) Gabriel, a.e., 75. S., 31. R., 37 ve 39. lev.

Türbede beş kabir vardır. Sağında oğlu 'Îsâ Çelebi'nin, solunda bir zevcesinin, ayak ucunda hüviyeti mechûl iki kadının sandukası vardır [1]. Yıldırım Hân'ın sandukası yeni bir pirinç parmaklıkla çevrilidir. Zemîn, devrinin tuğlalarıyla kaplanmışdır. Yıldırım Hân'ın kemikleri Karaman oğlu Mehmed Bey tarafından toprakdan çıkarılıp yakılmışdır [2].

804. R. : Yıldırım Türbesi kapısı

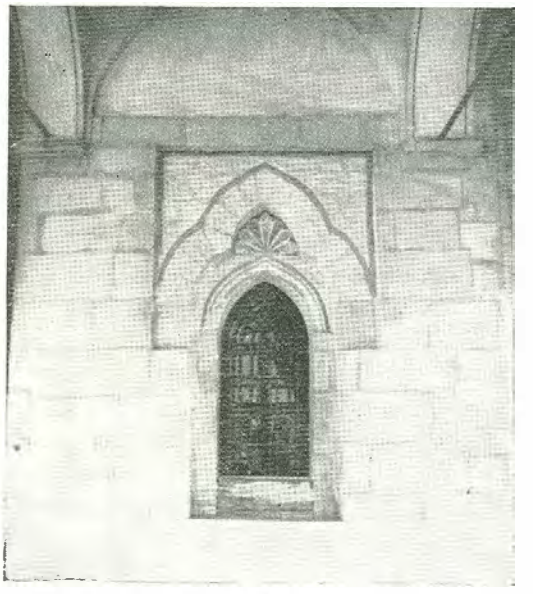

805. R. : Yıldırım Türbesi revâk altı penceresi

renkli bir taşdandır, (799., 803. R.). Bu kadar güzel cilâya bakıp son 'asırda yapıldığı bile, ba'zılarınca zannedilmişdir. Halbuki eski olduğu resminden görülüyor. Orta direkler yüksek dört köşe bir takoz üstündedir. Bunların, aradaki (trabzon) un gelip dayanması için konduğu zannolunabilir. (799. R.) e dikkat edilirse, revâkın başlarında bu takozlar seviyesinde bir korkuluk olduğu görülür. Belki câmi' bahsinde gösterdiğimiz 4 No:lu vesîkada trabzonların, bu korkuluklar seviyesinde ön cebhede devâm etmesi kaabildir. Fekat bu bir tahmînden 'ibâretdir. Kapı beyaz mermerden yapılmışdır. Istalâktitli yastıklara oturan 50 sm. derinliğinde bir tâk kemerin altında, basık kemerli asıl kapı bulunmakdadır. Büyük kemer taşları bir atlıyarak renkli kullanılmışdır. İçinde kenarları sarkmalı bir besleme kemer daha vardır; onun altında da, kabartma püsküllü, bir süs bulunmaktadır. Revâk pencereleri memeli bir kemer ve bir çökertme içindedir, (805. R.). Buradaki kalem tezyînâtı yenidir. Pencere de (799. R.) deki gibi mustatîl kalmamış, kemeri boşaltılmışdır.

Revâk harîmden daha yüksekdir. Bu sûretle türbenin basıklığı oldukca giderilmişdir. Yoksa binâ epey alçakdır. Üçlü revâkın köşe ayakları yığma mermerden, ortalardaki yekpâre sütûnlar, son derece güzel cilâlanmış müstesnâ

Binâ duvarları iki sıra tuğla bir sıra taşla işlenmişdir, (806., 807., 808. R.). Yalnız revâk altında, eski bir yapıdan alındığı intibâ'ını veren, büyük mermer taşlarla kaplama yapılmışdır, (805. R.). Yan pencerelerin kemerleri açılmış ve topuzlu parmaklıklar yerine 'âdî demir konmuşdur. (799. R.) de türbenin hemen garbında pek dik bir kaldırım bulunduğu ve türbenin alçakta kaldığı görülmektedir. Bu meyle nazaran nihâyeti câmi' seviyesine ulaşabilir; (726. R.) fotoğrafında böyle bir iz göze çarpar. Tahmîn olunabilir ki, câmi'in önündeki duvar daha alçakdı ve o seviyeye ulaşan bir dik kaldırım vardı. Esâsen câmi' ile medrese arasındaki irtibat için en doğrusu da budur, aradaki sed hoş değildir.

Türbenin kitâbesi güzel bir sülüsle yazılmış olup, esas metin üç satır üstüne Arabcadır, 60×120 eb'âdındadır.

1 — هذه الروضة السعيد الشهيد المرحوم المغفور بايزيد خان 2 — بن مراد خان بناها السلطان الاعظم مولى ملوك العرب والعجم سليمان خان
3 — بن بايزيد خان خلدالله ملكه فى اول شهر المحرم لسنة تسع وثمانمايه

Bu üç satırın solunda, beş satırlık daha küçük harflerle bir imzâ 'ibâresi vardır.

1 — قدوقع الفراغ 2 — من هذه العمارة المبا 3 — ركه على يد عبدالضعيف على بن 4 — حسين غفرالله لهما [3]
5 — فى ربيع الآخر سنه تسع وثمان ماه

1) a - Ahmed Tevhîd, İlk Altı Pâdişâhımızın Bursa'da Kâin Türbeleri, Yıldırım Türbesi, Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'ası, 17. sayı, 1051. S. b - Kâzım, a.e., 156. S.

2) a - Hammer, 'Atâ Bey tercemesi, a.e., 2. C., 119. S.; b - Texier, a.e., 63. S.

3) Bu kitâbe a) Ahmed Tevhîd, a. ma., 1051. S. da ve birinci satırda bir harf-i ta'rîf noksanı, ikincide hân ve Süleyman kelimelerinin takdim ve tehiriyle, b) Taescher. Epigraphi, 138. S., c) Sedad Çetintaş, a.e., 30. S. Tevhîd Bey'deki hatâların 'aynen tekrarı ile, d) Kâzım, a.e., 211. S. de lâtince fekat doğru bir şekilde, e) R. Mantran, a.ma., 104. S. de neşr edilmişdir.

Kitâbede binâya 809 Muharremi evvelinde (1406 Haziran ortaları) Yıldırım Hân oğlu Süleyman Hân tarafından başlanıp 'aynı sene Rebî'ul-Âhirinde (406 Teşrîn-i Sânîsi sonları) mi'mâr ve yâ binâ emîni Ali bin Hüseyin eliyle bitirildiği yazılıdır. Bu da 5.5 ay ve yâ biraz daha az bir müddettir. O zemân şimdiden çok daha sür'atle binâ yapıldığı muhakkakdır; buna rağmen, bu kadar kısa bir müddetde bu türbenin (temelden) yapılmasına imkân göremi-

806. R. : Yıldırım Türbesi

807. R. : Yıldırım Türbesi

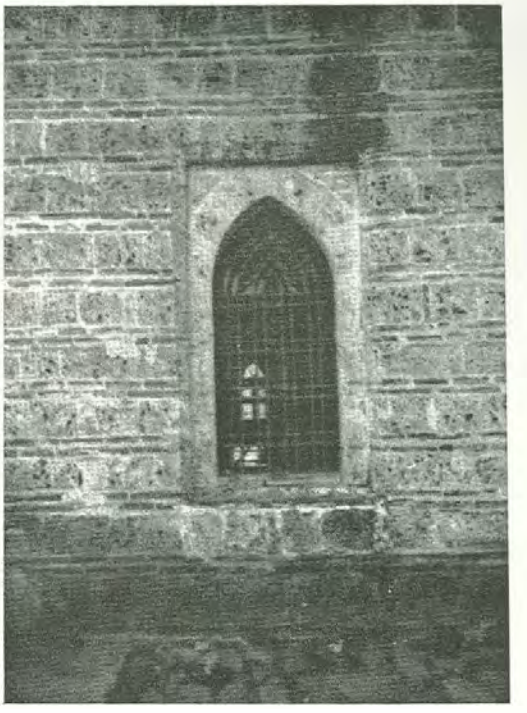

808. R. : Yıldırım Türbesi şark tarafında bir pencere

yoruz. Bir kerre 10.5 metrelik kubbenin örülmesi ve harcın donup kalıbın alınması için bir iki ay ister. Duvarlar ne kadar sür'atli yapılmış olursa olsun, yalnız kubbe için bu kadar zemân şarttır.

Bu ciheti düşününce, baş tarafta türbenin hiç değilse başlanıp esaslı kısımlarının yapıldığı hakkındaki fikrimiz kuvvet bulmakdadır. Emîr Süleyman gaalibâ yalnız ikmâl şeklinde bu türbeyi (binâ) etmişdir. Günün birinde bunu aydınlatacak bir vesîkaya rastlanmasını temennî edelim.

Bunun Emîr Süleyman nâmına yazılmış tek kitâbe olduğunu zannederiz, başkasına tesâdüf etmedik.

g — Bursa'da Bedestan ve Çarşı

54 — Yıldırım Bâyezid Bedestanı:

Osmanlı Devlcti'nde ilk def'a, Orhan Gaazî tarafından, Bursa'da Emîr Hanı ve epeyce geniş bir çarşı yapdırılmıştı. Fekat XIV. 'asırdan i'tibâren, ticâret merkezi ve emniyetin kal'esi hâlinde, zemânımıza kadar, işleyen bezzâzistan - bedestan müessesesi öncc Yıldırım tarafından kurulmuşdur. Yıldırım vakfiyesinde bedestan «ومنها البزازيه الجديده المبنيه... تحت قلعة محروسه بروسا مع الدكاكين البزازيه المحيطه بها من الجوانب الاربعه الاغده منهاواقعه فى قبلها بين القبلى والجدار المحيط الشرقى وهى فانها وقف الزاويه الاورخانيه...» cümleleriyle ta'rîf edilmekdedir.

Bu ta'rîfden ve metnin devamından anlaşıldığı üzere, 68 dükkândan, Ulu Câmi'e bakan kıble tarafındaki kapıdan şark köşesine kadar mevcûd, 12 dükkân Orhan vakfındandır. Yeni Bedestan ve, bu gün 'adedleri 56 olan, mütebâkıy dükkânlar Yıldırım'ın kendi vakfıdır. Bursa'nın eski bedestan nüvesi Uzun çarşı olup, Orhan vakfıdır. Bedestanın geçirdiği ta'mîrler hakkında bir ma'lûmat bulunmadı. Ne kadar da bulunmasa bir çok ta'mîrler gördüğü, eskiden mevcûd olan izler ve resimlerden belli olmakdadır. Şimdi bu izler ta'mîrlerle örtülmüşdür. Bedestan, Bursa'ya dâir eserlerde pek yer almaz. Kâzım Baykal kısacık bahsetmiş, kıble kapısında bir Kelime-i Tevhîd ile (Bâzâzistân) yazılı olduğunu bildirmekle iktifâ etmişdir [1]. Bu yazılar kaybolmuşdur.

Gündüz Özdeş sıhhatli bir rölöve çizmişdir; Kâzım Baykal'ın verdiği ma'lûmâtı 'aynen tekrarlamakdadır. Muharrir binânın yalnız ayaklarını anlatmış, bu miyanda iki 'adedinin tuğla olduğunu tasrîh etmişdir [2]. 1952 den

1) Kâzım, a.e., 105. S.

2) Mimar Gündüz Özdeş, Türk Çarşıları, İstanbul, 1954.

809. R. : Bursa Yıldırım Bâyezid bedestanı

evvel yapıldığı îzâhattan anlaşılan bu rölöveler, aradaki vaz'iyeti göstermesi i'tibâriyle de mühim ve kıymetlidir. Şimdi binâda epeyce fark vardır. Prof. Gabriel de güzel bir rölövesini 'ilâve ile binânın kullanılış şeklini izâh etmişdir. 'Arzânî mihverdeki kırıklığı mevcûd bir sokağa uymak mecbûrîyetine hamletmekdedir. Bilhassa makta'ındaki eski vaz'iyet, aydınlatıcıdır [1].

★

Binânın şark tarafındaki kubbeleri çok daha evvel yıkılmış ve bir târîhde kemerlerden daha geniş kesme taş ayaklarla yapılmış idi. Ayakların birisi hepsinden daha bü-

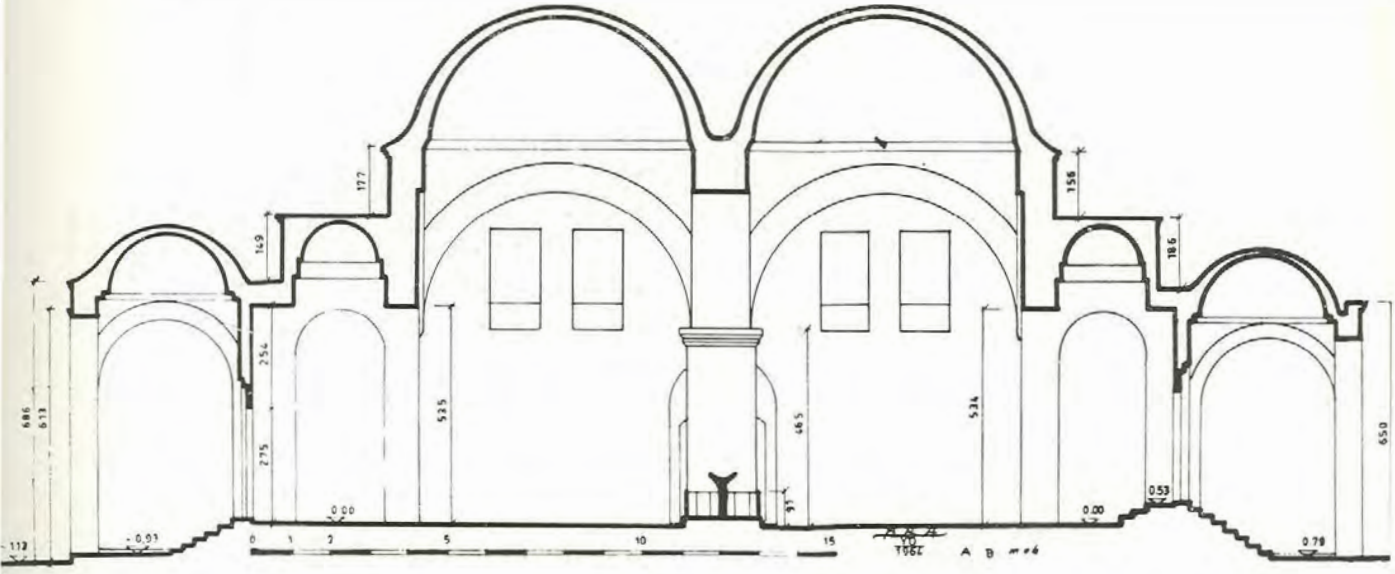

811. R. : Bursa Yıldırım Bâyezid bedestanı makta'ı

812. R. : Bursa Yıldırım Bâyezid besdestanı kapısı (1962)

yükdü. 1955 senelerinde bunlar çöktü ve yine ta'mîr edildi; fekat 'akabinde yıkıldı. Ayaklar kemerlerden dışarıya taşıyordu; demek ki kesme taş olanlar asıl ayaklar değildir. Buna mukaabil müelliflerin bahsettikleri ve bugün de mevcûd olan garb tarafının iki tuğla ayağının esasdan olduğu anlaşılmakdadır. 1957 çarşı yangınında çok hasâr gören bu binâ başdan aşağıya ta'mîr edildi ve on kubbesi yeniden

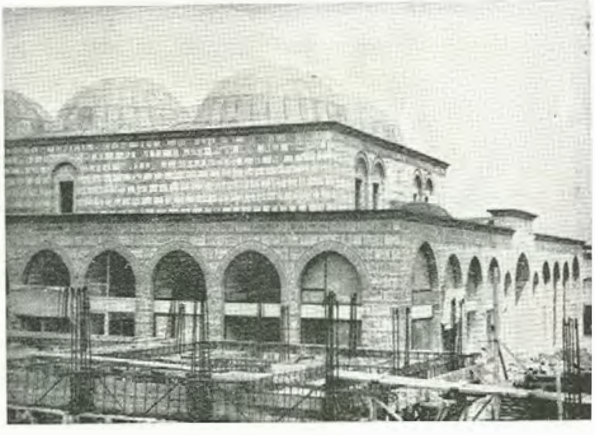

813. R. : Bursa Yıldırım Bâyezid bedestanı, 1962 de şark ucu

1) Gabriel, ae., 191. S. v.d., 137. R.

yapıldı. Bu şâyân-ı şükrân gayret eğer binâyı yepyeni bir kisveye bürüyecek derecede mubâlağalı olmasaydı, daha da minnet celbederdi; bu kadarına şükür diyeceğiz.

(809. R.) 1960 senesinde yeni yapılan on kubbe ile eskiden kalan dört dâneyi ve etrâfın hâlini gösteriyor.

Biz plânımızı yeni vaz'iyete göre yapdık. Görülüyor ki, bahsetdiğimiz dîğer iki rölövede çizilen eski ayaklar ilk ölçülerine ircâ' edilmiş, kubbeler eskisi gibi yapılmışdır. Fekat şimdi mevcûdların kalıbında iyi tuğla bulunamayacağı için, ayaklar kesme taşla işlenmişdir; bu suretle şekilleri i'tibâriyle eskiye sâdık kalındığı halde, malzeme başkadır, (810., 811. R.). Dâhilde başka bir değişiklik yokdur, her taraf sıvanmış ortaya bir şadırvan oturtulmuşdur, (812. R.). Dîğer iki rölövede tonoz şeklinde gösterilen giriş örtüsü kubbe ile yapılmışdır. Hangisinin hakıykate muvâfık olduğunu kestirmek müşkildir, (812. R.). Duvar satıhları aslı gibi üç sıra tuğla ve kesme taşla işlenmişdir. Dükkân bölmeleri aslında ayak ile bir kalınlıkda idi; yer kazanmak için şimdi 20 sm. e kadar indirilmişdir. Her bir kubbenin mihverindeki duvara, yan cebhelerde birer, küçük cebhelerde ikişer pencere açılmışdır, (813., 814. R.). Ta'mîrât sadâkatle icrâ edilmiş, mükemmel çalışılmışdır. Fekat yeni bir bedestan manzarası ortaya çıkmış, eski ile 'alâkası gözden saklanmışdır. Etrâfı çarşı dükkânları ile sarılı olduğundan şimdi bu fotoğrafları çekmek de kaabil değildir. Resimler 1962 sonbaharındandır. Yalnız (815. R.) içerinin 1964 deki hâlini gösteriyor.

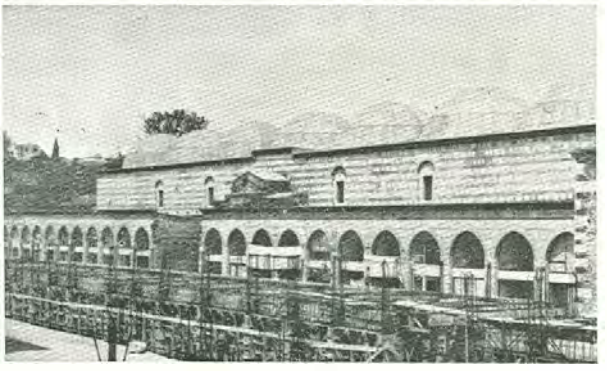

814. R. : Bursa Yıldırım Bâyezid bedestanı 1962 de cenûb cebhesi

815. R. : Bursa Yıldırım Bâyezid bedestanı içi

★

Orta geçid yeri ve onu çevreleyen otuz iki mahzen, dört kapı ve etrâfında altmış sekiz dükkânıyla müstakbel Osmanlı bedestanlarının ilk nümûnesini teşkîl eden bu binâ, en ziyâde Edirne'dekine benzemekdedir. Çelebi zemânında yapılan o bedestanının da on dört kubbesi vardır [1]. Bunun iç eb'âdı 15×56.5 m. olduğu hâlde, Edirne'deki boyca 'aynı, eni 5 m. fazladır. Dâhilen bunda 32, Edirne'dekinde 56 mahzen ve, 68 dükkâna karşılık 60 dükkân bulunmakdadır. Yalnız gerek dükkân ve gerekse mahzenler, Edirne'de epeyce daha büyükdür. Bursa'dakinde mahzenlerin menfezleri bugün mevcûd değildir; eskiden bulunup bulunmadığı anlaşılamadı.

Nihâyet Bursa'nın 35.5×71.70 hâricî eb'âdına karşılık, Edirne'deki 40×77.00 metrodur. Orada plân daha mütekâmil ve bağlantılıdır; arada geçen zemânda kazanılan tecrübe iyi cihete kullanılmışdır. Bursa'daki bütünlüğü bozan şeyler ve 'acemîlikler Edirne'de tekrarlanmamışdır; Bursa Bedastanından 'arzânî mihverde 1.0 m. kadar kırıklık vardır. Büyük cebhelerin bir kolu kısa, bir kolu uzundur. Mukaabilindeki cebhede, kısa kolun karşısındaki uzun, dîğeri kısadır. Mihverdeki kırıklık bundan ileri gelmekdedir. M. Gabriel'in dediği gibi bir sokak yüzünde olsa idi 'aynı hatâyı öbür cebhelerde tekrarlamaya ne lüzûm kalırdı?

Bu bedestana müşâbih Tekirdağı ve Gelibolu'da bedestanlar vardır; fekat daha küçükdür. İstanbul'dakiler daha toplu ve daha büyükdür.

h — Bursa Hamamları

Yıldırım Devri'nde Bursa'da bir çok hamam yapılmışdır. Bunların içinde Demirtaş gibi, Ördekli Hamam gibi, ehemmiyetli olanlar vardır. Hiç birisinin de rölövesi yapılmamışdır. Biz takdîm ediyoruz.

55 — 'Ali Paşa Hamamı (Hamam Tekye) :

Bursa Lisesi'nin üstünde ve bir az garbında Demirli sokakda idi. Bugün tek bir duvarı ve kapısı vardır. 'Ali Paşa'nın vakfiyesi Selh-i Zilhicce 796 (Teşrîn-i Evvel 1384) târîhli olduğundan, hamam bundan evvel yapılmış olma-

1) E. H. Ayverdi, Fâtih Devri Mi'mârîsi, 428. R.

lıdır [1]. Bursa Hamamları eserinde, 919 (1513) de mütevellîler suyu sattıklarından, ancak 12 akçe gündelikle kirâya verilebildiği bildiriliyor [2].

1038 Evâil-i Recebinde (1629 Şubat sonu), Hatîb Mevlânâ İbrahim Efendi ibn-i 'Avnullah, 'Ali Paşa Mahallesi'nde merhûmun evkaafından zemânla harab olan hamamın 'arsasını, sâbık Bursa kadısı ve adı geçen vakfın nâzırı olan Azmî-zâde Mustafa Efendi ma'rifetiyle ve ehl-i vukuuf ittifakıyle takdîr olunan senelik 28 akçe bedel ile kiralamış, binâsını da satın alarak dört kubbesini ve keçehâne denilen elli zirâ' murabba'ındaki yeri zâviye ittihâz ederek mihrab koymuş ve bu milkini Kaadirî tarîkına vakfeylemişdir. Şeyhliğini de, Tosya'daki tekyenin şeyhi İsmâ'îl Efendi [3] ve onun irşâd için Bursa'ya gönderdiği halîfesi Ahmed Efendi bin Remazan'a ve evlâd ü ahfâdına şart eylemişdir. Onların neslinin inkırazı hâlinde, hâkim-i şer' ma'rifetiyle kaadirî tarîkatinden müttakıy bir zât ta'yîn olunacakdır. Îrad olarak da Atıcılar mevkı'indeki dört bahçesini vakfeylemişdir [4]. 25 Cemâziy'ül-Âhır 1265 (19 Mayıs 1849) târîhli bir sicilde, *"Hamam Tekye dimekle 'arîf kârgir kubbeli hem câmi' ve hem zâviye mürûr-i eyyâm ile harâb oldığından 19738 buçuk guruşla ta'mîri"* zikrolunmakdadır [5].

Bu tekyenin âyîni cumartesi ve pazar geceleri imiş.

56 — D e m i r t a ş H a m a m ı :

Bu isimdeki câmi'e giden yolla eski Bursa-Gemlik caddesinin kavşağında, harâbe hâlindeki binâdır. Hamam olarak da, geçirdiği devreler bakımından da nev'i şahsına münhasırdır. Hamamın Demirtaş Paşa'nın oğlu Oruç Bey tarafından yapdırıldığı söylenir [6]. Fekat Demirtaş Câmi'inde îzâh ettiğimiz gibi, Paşa ile oğulları Umur Bey, 'Ali Bey, Oruç ve Mahmud Beylerin vakıfları birbirine girift bir 'âile müessesesi gibi işlenmiş, biri birine katılmışdır. Bir çok kayıdlarda bunun misâlini gördük. Esâsen II. Sultan Murad Devrinde vefât eden Oruç Bey'in Hisar içindeki (Kapamalı Mekteb) den başka hayrâtı yokdur ki bu koca hamamı ve Kal'e'deki kendi nâmına olan hamamı yaptırıp vakfetsin. Kendisi de mektebde medfûndur [7]. Câmi'in yakınındaki bu hamamı taşıdığı Demirtaş isminden dolayı Yıldırım Devri'ne dâhil etmekdeyiz.

Bu hamamın soğukluğunun 16.0 m. kutrundaki kubbesi hiç bir hamamda yokdur. Mudurnu'daki câmi'in 20.0 m. lik kubbesiyle berâber, Osmanlıların II. Murad Devri sonlarına kadar inşâ ettikleri en büyük kubbedir [8].

1) Hamam hakkında ele geçen ilk vesîka, 11 Muharrem 960 (28 Kânûn-ı Evvel 1552) târîhindedir: *"Evkaf ki harâb olub intifâ'dan kalub mu'attal oldukda nakzı bey' olub semeni ile intifâ' olınmak meşru' ve ma'kuul olduğını Mahrûsa-i Bursa'da Deveciler Mahallesi'nde vâkı' olan Oruç Bey vakfı olan büyük hamam bi'l-külliye harâb olub kırk elli yıl mu'attal kalub vakfa 'âid aslâ nesne hâsıl olmadıkda vakf-ı mezbûrun şart-ı vâkıf mûcibince evlâddan emr-i Pâdişâhî ile mütevellîsi olan fahr'ül-emâsil v'el-akrân Mustafa Bik bin Mehmed Bik levh-i fakıyre gelüb mezkûr hamam b'il-külliye harâb olub kırk elli yıldır ki mu'attal kalmışdır Bu makuule harâb olan vakfın nakzı bey' olub semeniyle intifâ' olınmak emr-i şer'î Vâkı'-i hâli Der-i Devlet-Penâh'a 'arz idivirün dimeğin vâkı'-i hâl 'Atebe-i 'ulyâ'ya 'arz olınmışdı Hâliya mezbûr hamamın nakzı bey' olınmasına Hükm-i Şerîf-i Vâcib'üt-teşrîf vârid olmağın imtisâlen li'l-Emr'ül-'Âlî vakf-ı mezbûr mütevellîsi mezbûr Mustafa Bik meclis-i şer'e gelüb bi't-tav' v'er-rızâ ikrâr ve i'tirâf idüb mezbûrun halvetlerinin ve camekânının döşeme ve şadırvanının çanağından gayrı mermerlerini Âsaf' ül-'ahdü v'ez-zemân Rüstem Paşa Hazretleri tarafından vekîl olan fahr'ül-emâsil v'el-akrân Kerîm Bik bin Ahmed Bik bin Baba Pehlivan'a ve üzerinde olan mermerleri ve altında olan kaygan taşlarını cem'an yüz yirmi üç floriye bey'-i sahîh'ül-'ayâr idüb akçesin b'it-temâm mezbûr Kerim Bik yedinden aldum didikde mezkûr Kerîm Bey mukırr-i mezbûunu cemi'-i akvâl-i meşrûhasında tasdîk idüb mâ hüve'l-vâkı' bi't-taleb kayd-ı sicil olındı"* ve şâhid olarak Mevlânâ Tacüddin Efendi el-müderrisü bi-medresetü Manastır, Mevlânâ Mehmed Çelebi el-müderrisü bi-medresetü Molla, Mehmed Çelebi bin Dede Bâlî, fahr'ül-akrân Balî Çavuş, Bostan Çelebi bin Âsaf imzalamışdır [9].

2) Bir az sonra, Safer 960 (1553 başı), yine bir mikdar kaygan taşını kaymakam Hayrüddin bin Abdullah, 'aynı Kerîm Bey'e beş floriye satmışdır [10].

3) 16 Remazan 971 (28 Nisan 1564) de *Fahr'üs-sa'dât Seyyid Abdülkerim Bey bin Pîr Mehmed meclis-i şer'de hâzır olub Kütahya kadısı olan Mevlânâ Mehmed Çelebi bin 'ül-merhûm Abdi Bey mahzarında takrîr-i merâm ile Oruç Bey evlâdından Ahmed Bey bin ül-merhûm Haydar Bey üç cânibi yol bir tarafı mekaabir-i müslimîn ile mahdûd olan Timurtaş hamamı dimekle ma'rûf olan harâbe hamamı mimmâ hüve tarîk'üs-sübût* vekâletiyle iki yüz sikke altuna satub meblâğı aldığını beyân etmişdir [11].

1) B.K.S., 3. C., Vakfiye defteri, 2. S.
2) Bursa Hamamları, a.e., 30-31. S.
3) İstanbul'da Tophane'de Kaadirîhâne'de medfun olan İsmail-i Rûmî Efendidir
4) B.K.S., 244. C., 1. S.
5) B.K.S., 304. C., 10. S.
6) Bursa Hamamları, '1. S. ve Kâzım, a.e., 111 S.
7) Bursa Hamamları, A. Sa.
8) Bildiğimize göre, en büyük hamam kubbesi İstanbul Tahtakal'e ve Kılıç Ali Paşa hamamlarındadır ve 14 m. civârındadır.
9) B.K.S., 52. C., 332. S.
10) B.K.S., 52. C., 345. S.
11) B.K.S., 95. C., 135. S.

4 — Yine 'aynı zât 18 Remazan 971 de (30 Nisan 1564) Şehzâde Sultan Selîm'in vekîli olan *mefhârü kuzât'ül-müslimîn Mevlânâ Mehmed Çelebi bin ül-merhûm'Abdullah Bik mahzarında takrîr-i kelimât ile yukarıda mevzu'-ı bahs hamamı Oruç Bik evkaafına mütevellî olan Mustafa Bik'den nakzını* (enkaazını) *satın aldım Üç tarafı yol bir yanı vakıfla mahdûd olan harâbe hamamı mukaddemâ cârî olan suyunu isti'mâl için yılda yüz akçe mukaata'a ile mûmâileyh efendiye iki yüz sikke altuna bey' eyleyüb bedelini aldım* demiş ve Mehmed Çelebi bin ül-merhûm Abdullah Bey de *Sâhib-i Se'âdet Hazretleri için bendahî iştirâ eyledüm diye mukırr-i mesfûru* tasdiyk eylemişdir.

Bu hükümde ve iki gün evvel yapılan yukardakinde şâhid olanlar arasında Yıldırım Hân Medresesi'nde müderris Mehmed Çelebi bin 'Abdülmecîd ve 'imâret şeyhi Mustafa Çelebi bin-Halîl ve Bursa kethüdâsı Mustafa Çelebi. Hoca Şüca' vardır[1].

Hamamın enkaazını satın alan Mehmed Çelebi bin Abdullah Bey'in, hayâtının revnakıyle meşhûr olan, II. Sultan Selim'in musâhibi şâ'ire Hubbî Ayşe Hâtûn'un zevci olup Şemsî Çelebi veya Molla Çelebi diye anıldığını Kâmil Kepecioğlu gayr-ı matbû' Bursa Hamamları eserinde bildirmekdedir. Matbû' nüshada bu bahsin kısa bir hülâsâsı vardır[2].

O hâlde bu Mehmed Efendi Fındıklı'daki Molla Çelebi Câmi'inin ve hamamı'nın bânîsi ve zevcesine nisbetle Hubbî Mollası nâmıyla ma'rûf olan Mehmed Vusûlî Efendi'dir[3]. 998 de vefât etmişdir. Eyüb'de medfundur[4].

Bu dört vesîkadan bir çok enkaazı satıldığı hâlde, hamamın ayakda kaldığı ve nihâyet 10 sene sonra Molla Çelebi tarafından mülk edinildiği anlaşılıyor.

5) Bundan sonra, hamam yeni sâhibi tarafından ta'mîr edilmiş olmalı ki, 20 Cemâziy'ül-Evvel 975 (22 Teşrîn-i Sânî 1567) de (Molla Çelebi Efendi Hazretleri'nin) hamamına ve dükkânlarına Yunus Çelebi bin عاوان nâm kimesne 35940 akçeye iltizâm etmişdir[5]. İltizâm kiralama mâ'nâsınadır.

6) Bundan bir sene sonra, 25 Cemâziy'ül-Evvel 976 (16 Teşrîn-i Sânî 1568) de iki kişi mürâca'atle, *'Umdetü'l-muhadderât Ayşe Hâtûn Hazretleri*'nin[6] hamamını, 975 Rebî'ul-Âhir gurresinden (Teşrîn-i Evvel 1567) i'tibâren yevmî 60 akçeye, hamam yakınında bir furun, bir serhâne, üç dükkân ve iki odasını 40 akçeye, cem'an 100 akçeye, üç yıl müddetle kiraladıkları hâlde bu akaarı elinde bulunduran Hacı Şa'ban bin Mustafa'dan alınmasını istemişlerdir. Hacı Şaban'ın da, benim elimde de Molla Çelebi Efendi'nin höcceti vardır, demesiyle bu sonuncusu makbûl tutulmuş ve akaar Hacı Şaban'a teslîm edilmişdir[7].

7) Bundan beş sene sonra 18 Şa'ban (13 Kânûn-ı Evvel 1573) kirâsının 60 akçeden düşdüğü ve yevmî 18 akçeye Hızır bin Yahşî'ye verildiği anlaşılıyor[8].

8) 'Aynı sicilin devâmında bir dîğer şahsın iki kerrede ikişer akçe artdırmasını adı geçen Hıdır bin Yahşî'nin kabûl etmesi üzerine, ona 22 akçeye kiralandığı görülmekdedir.

9) 16 Remazan 1055 (4 Teşrin-i Sânî 1645) de el'ân Molla Çelebi 'uhdesinde olan bu hamam ayda 150 akçeye kirâya verilmişdir[9].

Bursa Hamamları eserinde, hamamın az sonra Oruç vakfına alındığı bildiriliyor ise de bir vesîkaya bağlanmamışdır. Yine o eserde, bundan sonra hamamın hapishâne yapılmak istendiği, şer'î imkân olmadığından vazgeçilerek, mâliyece alındığı ve Alay kumandanlığına verildiği, daha sonra da Belediye'ye geçip gaz deposu olduğu beyân olunmakdadır[10]. Şimdi de büyük kubbesi yıkılmış, her tarafı harâb bir hâlde çöp arabaları ahırı vazîfesini görmekdedir.

★

Bu hamamın soğukluğu 15.75×17.85 eb'âdında olup, kubbesi gaayet kuvvetli ve iri bâdemlerle teşkîl edilmiş bir müsellesli kuşağa oturur. Eb'âd farkı bu müselleslerin basık ve yâ dik yapılmasıyla pek güzel bir şekilde halledilmişdir, (816., 817. R.). Duvarlar 2.00 m .kalınlığında olup kapı şimâldedir. Bunun karşısına ve garb tarafının ortasına geniş hücreler konmuş, soğukluk 6 altlık ve 4 üstlük pencere ile aydınlatılmışdır. 280 m² lik bu büyük ve ferah soğukluk yanında hamam ufak kalmakdadır. Şark tarafında ortaya yakın bir kapıdan, bir kubbe ve bir eyvânla örtülü ılıklığa ve oradan sonra, üç metrelik bir kemerden göbek taşına geçilir. Arada kapı yokdur. Ilıklıkda bir halvet ve usturalık ile helâya geçid teşkîl eden kubbeli bir yer vardır. Sıcaklıkda da, iki büyücek halvet bulunmakdadır.

1) B.K.S., 91. C., 136. S.
2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Hamamları, gayr-ı matbû' nüsha, 14. sıra. (matbû'unda yokdur) ve Sicill-i Osmânî, a.e., 2. C., 110. S.
3) Sicill-i Osmânî 4. C., 127-128. S.
4) Tafsilât için: Bk. Hadîkat'ül-Cevâmi', a.e., 2. C., 82. S. v.d.
5) B.K.S., 110. C., 24. S.
6) Molla Çelebi'nin zevcesi Hubbî Ayşe Hâtûn olduğunu yukarıda zikrettik.
7) B.K.S., 110. C., 206. S.
8) B.K.S., 263. C., 3. S.
9) B.K.S., 263. C., 3. S.
10) Bursa Hamamları, a.e., 22. S.

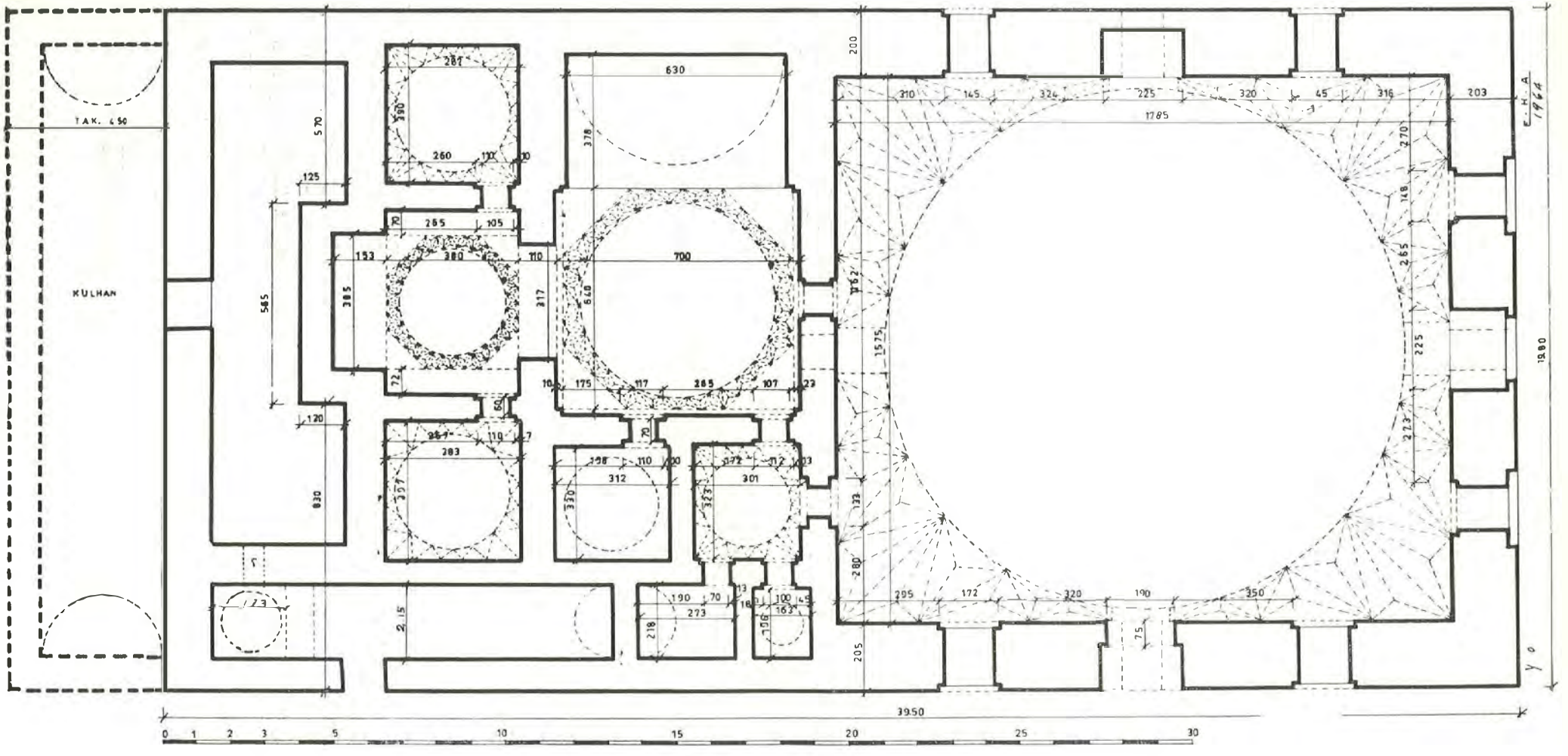

816. R. : Demirtaş Hamamı planı

Bunların hepsi kubbe ile örtülüdür. Kazan ve külhan şark ucundadır. Kazan ve külhana bir ucunda temas eden, dar bir dehliz vardır. En ucu bir kubbecik ile örtülüdür. Fekat içi enkaaz ile dolu olduğundan kazan ve yâ külhana bir geçidi bulunup bulunmadığı anlaşılamadı. Bu sebeble o taraf mechûl kalmakdadır. Kezâlik külhan tam genişliği belli olmayacak kadar yıkılmışdır, (818. R.). Şimâl-i garbî köşesini, (819. R.) şimâl-i şarkî cihetini gösterir. Kazan ve külhan bu tarafdadır. Dehlîzin ucunda bulunan kubbe de bu son fotoğrafda belli olmakdadır. (819. a. R) soğuk-

817. R. : Demirtaş Hamamı soğukluğu

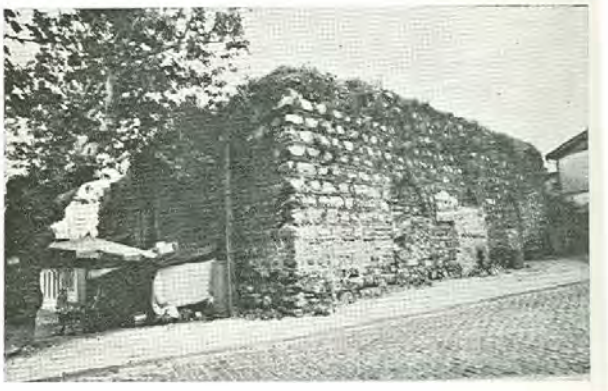

818. R. : Demirtaş Hamamı şimâl-i garbi tarafı

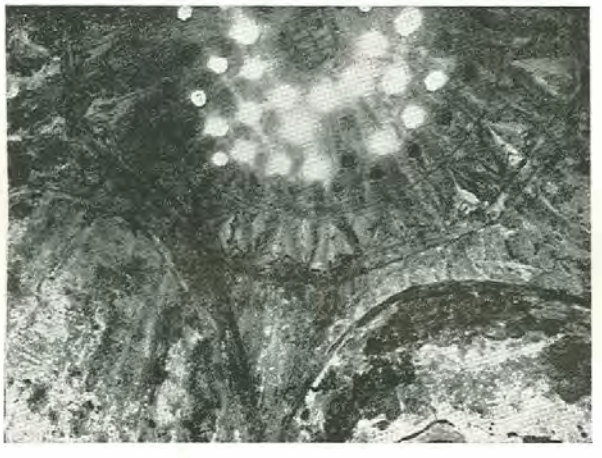

819. b. R. : Demirtaş Hamamı ılıklık kubbesi

819. R. : Demirtaş Hamamı şimâl-i şarkıy cebhesi

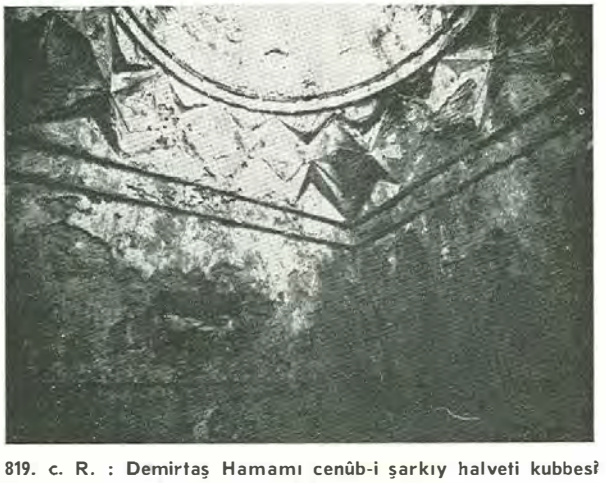

819. c. R. : Demirtaş Hamamı cenûb-i şarkıy halveti kubbesi

820. a. R. : Demirtaş Hamamı esas kapı istalaktitli yaşmağı

luğun kapısının istalaktitlerinden kalan beş sırayı göstermekdedir. Aslının yedi sıra olduğu anlaşılıyor. Soğukluk kubbesinin baklavalı kuşağını (817. R.) de görmekdeyiz. Ilıklık kubbesi Yıldırım Devri'nde epeyce tesâdüf edildiği gibi, meselâ Yıldırım Türbesi'nde, altda yapılan sekiz köşe bir kaa'ide üstündeki baklavalı bir kuşağa oturur. Bu sûretle kuşağın meyli ve uzunluğu sâbit kalmakda, fekat kuşak, bir intikaal 'uzvu olmakdan çıkıp, sâdece tezyînî bir mâhiyet almakdadır. İntikaal 'unsurunu müstevî ve yâ kürevî müselles 'alîkalar te'mîn eylemekdedir. Göbek taşı

kubbesi de daha ufak mikyasda, 'aynı şekilde tertîb edilmişdir. Dîğer kubbeler normal baklavalı kuşaklarla oturmakdadır. Yalnız cenûb-i şarkıy halvetinde ortadan boğmaklı, Bergama hamamında olduğu gibi, lâkin daha zengin bir kuşak vardır, (819. c. R.).

Hamam bir tuğla ve bir sıra moloz taşla yapılmışdır, (818., 819. R.). Büyük kubbe kuşak üstünden i'tibârcn yıkılmış, dîğerleri de pek harâb olmuşdur. Mi'mârîsi bakımından pek câlib-i dikkat ve pek mühim olan bu hamamın bir an evvel ta'mîri lâzımdır; sâde yapılıp üstü kapansa bile kazanç büyük olacakdır.

57 — B u r s a'd a E s k i - Y e n i H a m a m (Ördekli Hamam) :

Büyük bir şehrin bir semtinde bir hamam yapılınca, Bursa'da olduğu gibi İstanbul'da da, yeni hamam denir, buna bir yenisi 'ilâve olununca da eski-yeni ismi verilirdi. Buna da bu semtte gaalibâ Nalıncılar Hamamı'ndan sonra, yapıldığı için yeni denmiş, sonradan yapılan bir çok emsâli sebebiyle de, Eski-Yeni ismini almışdır. Bursa'da bir Eski-Yeni Hamam, Hisar üstünde, İstanbul'da Eyüb'de mevcûddur.

Bu çift hamam Abdal Mehmed Mahallesi'ndc, bir köşe başındadır. Hamam, Yıldırım tarafından başlatılmış ise de, Çelebi zemânında bitirilmişdir. Plân ve tezyînât i'tibâriyle Bâyezid Hân devrinden olduğundan, orada zikri lâzımdır.

Bu hamamın târihçesi vesîkalarda okunmaktadır:

1) 27 Muharrem 891 (2 Şubat 1496) târîhli kadı sicilinde *"Sebeb-i tahrîr-i höccet oldır ki sâbıkaa Eski Yeni hamamı Bâyezid Hüdâvendigâr binâ idüb nâtemâmken Timur gelüb şehri gaaret idüb hamam harâb olub mezkûr hamamın suyun iller kendû re'yleriyle alub tasarruf itmişler sonra merhûm Sultan Mehmed Han bin Bâyezid Hân mezbûr hamamı temam idüb Murad Bey Hamamı'na (?) vakfitmiş su dahî yine hamama cârî olub kimesneye virilmez olmış imiş sonra Murâdiye 'İmâreti mütevellîsi olan İbrahim Çelebi Efendi mezkûr hamamın savağından hamam duvarında vakıf yanından harc idüb bir çeşme binâ idüb suyun anda icrâ itmiş Sultan Murad ruhiçün müslimanlar intifâ' idüb du'â ideler ve mezbûr çeşmenin ayağın işbu hâmil-i höccet Mehmed Çelebi bin Elhâc 'Ivaz'a virmiş imiş ki evine iledüb icrâ idüb intifâ' ide Husûs-ı mezkûre cemâ'at-i müslimînden 'imâret-i mezbûre meremmetcisi Mahmud bin Hamza ve Seyyidî Mahmud bin Hüsnî ve attâr Sinan bin 'Abdullah nâm kimesneler Ahmed Çelebi âzadlusu Hacı Timurtaş bin Abdullah mahzarında şehâdet itiler Öyle olsa mezbûr çeşmenin ayağı mezkûr Mehmed Çelebi'ye hükmolındı"* [1] denmekdedir.

Bu höccetde bütün safahât ta'kıyb olunabilmekdedir. Mevzû'-i bahs mütevellî İbrahim Çelebi Çandarlı İbrahim Paşa'dır. Bu hacı Mehmed Çelebi de Hacı 'İvaz Paşa'nın oğlu olsa gerekdir. Kâmil Kepecioğlu'nun yazma nüshada bildirdiğine göre, İkinci Sultan Murad bu hamamı, vefâtından sonra yaptırmasını vasıyyet ettiği türbesine vakfeylemiş olup 850 târihli vakfiyesinde bahsi geçmekde imiş [2].

Şa'ban 901 (1496) senesinde Murâdiye mütevellîsinin hamamı kiraya verdiği anlaşılmaktadır [3]. Bursa Hamamları'nın matbu' ve gayr-ı matbû' nüshaları, kadı sicillerine istinâden, bu hamamın 920 târihlerinde yevmiye 33 dirhem gibi mühim bir bedelle kiraya verildiğini ve 1030 (1620) da 6 halvet kubbesi ve câmekânın (soğukluk) tuğla kiremitlerine yağmur işlediğinden Frenk kiremidi ile değiştirildiğini yazarlar [4]. Eski düz kiremitler İznik'deki emsâliyle bilinmekdedir; Frenk kiremidi bizim bu nâmla andığımız Marsilya kiremidi değildir; çünki o târîhden iki asır sonra memleketimizde revâc bulmuşdur. Olsa olsa oluk biçiminde ve son senelere kadar kullanılıp Ak Deniz havzasında hâlâ pek çok rastlanan kiremiddir. Demek o zeman bunlara (Frenk) ismi takılmıştı. Vesîkaların aslını elde edemediğimiz için daha fazla ma'lûmât edinmek kaabil olamadı; ihtimâlleri yazmakla iktifâdan başka yapacak yokdur. Şunu da söyleyelim ki, bu ta'bîre başka yerde, ve hattâ, daha sonraki vesîkalarda tesâdüf edilmedi. Yazdığımız bunca vesîkada bu kiremidin ismi geçmemişdir.

★

Bu çift hamam eğri olarak kesişen bir köşe başında yapıldığından, soğukluklar gönyesinde değildir. Şimdi bir harâbe hâlinde olub Belediye'nin enkaaz deposu vazîfesini görmekdedir; hangi tarafının erkek hangisinin kadına 'âid olduğunu ta'yîn müşkildir. 'Umûmiyetle kadın tarafı, girişi daha gizli olan cihete konub, bir az daha küçük tutulduğu hâlde, burada girişi yanda ve mahremce olanı daha büyükçedir.

Binâ çok harâb olduğundan, Belediyece yapılan plânından istifâde ile resmimizi tanzîm eyledik; yerinde ölçüleri tekrar alıp tatbîk ettik, (820. R.). Bir tarafı kürevî 'alîkalara oturan tek bir kemerle örtülüdür. Birinci kubbe 10.5 m.

1) B.K.S., 5. C., 22. S.

2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Hamamları gayr-ı matbû mufassal nüshası, 17. sıra.

3) B.K.S., 11. C., 327. S.

4) Bursa Hamamları, 38. S.

820. R. : Eski-yeni (Ördekli) Hamam plânı

kutrundadır. Ilıklık kubbeleri 7.00 m. dir. Ilıklıkların birinde, ayrıca bir halvet ve helâ bulunmakdadır. Diğer tarafda helâ görülemedi. Göbek taşı bir kubbe ve iki eyvânla örtülüdür. Her iki kısımda ikişer sıcak halvet vardır.

823. R. : Eski-yeni (Ördekli) Hamam

Hamam üç sıra tuğla, bir sıra muntazam kaba yonma taşla yapılmışdır. Resimlerden anlaşılacağı gibi, bir harâbe hâlindedir, (821., 822., 823. R.). Büyük soğukluk kubbesi eteğe kadar yıkılmıştır, kalanlar da delik deşikdir. Köşeye yakın olan kapı, (824. R.) kemeri tuğla, taşla işlenmişdir. Orhan Gaazî Cami'i revâkı yan kemerlerine pek benzer. Bizim mi'mârîmize oldukça uzak çok hatlı bir silme ile süslenmişdir.

Hamamın plânı merkezî olmayıp tek cihete toplanmışdır. Esâsen halvet 'adedi azdır. Fekat havasının ferah, irtifâ'ının yüksek olmasıyla, eğer ta'bîr câizse, (selâtîn hamam) gibi zengin bir te'sîr bırakmakdadır.

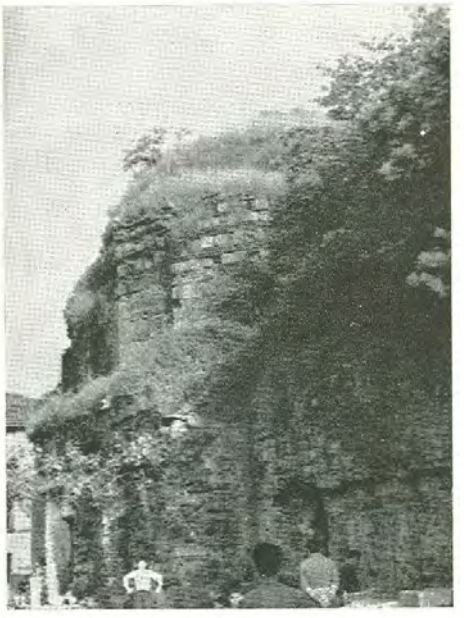

822. R. : Eski-yeni (Ördekli) Hamam

823. R. : Eski-yeni (Ördekli) Hamam

824. R. : Eski-yeni (Ördekli) hamam kapısı

58 — Eyne Bey Hamamı :

Evvelce bahsettiğimiz Eyne Bey Medresesi'nin vakfıdır ve bitişiğindedir. Bir hayrâta müşterek duvarla bitiştirilmiş böyle bir hamam yokdur. Müellifi daha mufassal yazdığı halde, Bursa Hamamları kitabı, neşreden Halk Evi tarafından epeyce budanmışdır. Bu hamam da onlardan biridir; bânîsi olan Eyne Bey gibi meşhur bir devlet adamı, Ahmed Çavuş isminde mechûl birisinin şahsîyetiyle, için den çıkılmaz, girift bir hâle getirilmişdir[1]. Halbuki bozulmamış olan metinde bu Ahmed Çavuşdan bahis bile yok dur[2]. Ancak, Kâmil Kepecioğlu rahmetli, yalnız vesîkalara dayanarak, yazıp, binâlara ve mahalline tatbîk etmediğinden, bunu Eyne Bey'in ikinci çift hamamı zannetmişdir. Halbuki bu hamam tekdir; çift olan o da hakıykaten varsa, başkası olacakdır.

Kâzım Baykal, bânî için *"Ahmed Çavuş (ve yâ Eyne Bey Sübaşı)"* 'ibâresiyle hamamlar kitabındaki kayda bir ihtiyat payı ayırmak lüzûmunu hissetmiştir[3]. Fekat tek olduğunu ve medreseye bitişik bulunduğunu da işâret eylemişdir. Bu hamamın tek olduğu ve medrese ile bir arada yapıldığı âşikârdır. Medresesi bahsinde koyduğumuz 21 Rebî'ul-Âhır 1093 (30 Mart 1683) târîhli vesîkada *"...Medrese-i mezkûre 'arsası üzere kârgir hamam olup binâ nem olmağla kal'i ve fadalânının ihrâcı 3600 akçe..."* denmesi de, hamamın bitişik olduğunu gösterir. Keyfiyet dîğer vesîkalardan da anlaşılmakdadır.

1) 28 Şevval 890 (7 Teşrin-i Sânî 1485) de Eyne Bey sübaşı'nın Bursa'da olan hamamının Pınarbaşı'ndan müs takıl suyu var iken, şimdi mebde' yukarıda kalıb su gelmediğinden aşağı taraftan su alınmasına izin istenmektedir[4].

2) 11 Rebî'ul-Âhir 899 (21 Şubat 1494) de *Eyne Bey Sübaşı Hamamı temam harâba müteveccih olmağla cemi' evkaafı habsolunup ta'mîrine* fermân çıkmışdır[5].

3) En nihâyet yukarıya kısmen aldığımız ve medresenin tecdîdini bildiren vesîkada, bu hamamın ona bitişik duvarının nem vermemesi için aralık teşkîl edecek sûrette yarılması 'ameliyesinden bahsolunmakdadır.

★

1) Bursa Hamamları, 22-23. S.
2) Kâmil Kepecioğlu, Bursa Hamamları, (gayr-ı matbû') 23. sıra.
3) Kâzım Baykal, a.e., 97. S.
4) B.K.S., 4. C., 425. S.
5) B.K.S., 8. C., 24. S.

Hamam emsâlinin en ufaklarındandır ve medrese 'arsasından fazla kalan dar yere yapılmışdır. Sâha arkada daha ensiz olduğundan, kademe kademe küçültülmüşdür, (758. R.). Câmekân kısmı ahşabdır ve yenidir; ortada bir kapıdan ılıklığa oradan da tek kubbeli sıcaklığa geçilir. Küçük bir halvet vardır. Soğuklukta bir helâ ve bir temizlik yeri mevcûddur. Külhan en cenûbdadır. Ondan sonra odunluk gelmekdedir. Ilıklık mustatîl bir yerdir. Uçları sarkmalı kemerler ve kürevî 'alîkalarla altı köşeye geçilmiş, kubbe buna oturtulmuşdur. Göbek taşı kubbesi pek mütenâsib bir baklavalı kuşağa basar. (825. R.) de önde görülen yüksek kasnaklı yer göbek taşı kubbesidir. Pencereli yer külhan, en arkadaki odunlukdur. Resmin solundaki kubbe ılıklık, çatılı olan da soğuklukdur.

825. R. : Eyne Bey Hamamı

59 — Eyne Bey Çift Hamamı :

Bu hamamın mevcûdiyeti bir ta'mîr vesîkasından öğrenilmekdedir. 25 Rebî'ul-Âhir 975 (29 Teşrîn-i Evvel 1567) târîhinde *"(Büyük Eyne Bey'in çifte hamamının) ba'zı yerleri ta'mîre muhtâc olmağla Mevlânâ Habîb halîfe ve erbâb-ı hıbreden üstâd Ahmed ve sika kimesnelerle görülüp sakfı camları külhanının kazanı ve kapuları ve ba'zı yerlerinin 1500 akçeye ta'mîri"* keşfolunmuş ve hamamcının yaptırıp, kirâya mahsûb etmesine izin verilmişdir [1].

Büyük denmekle, bu hamamın bânîsi, Kara Eyne Bey'den ayırd edilmişdir. Bu sarîhdir amma, hamamın yeri gösterilmemişdir. Bursa'da da bu isimde bir çift hamam bugün yokdur ve bilinmiyor. Eğer vesîkadaki çift kelimesi yanlışlıkla konmadıysa bu, tek ve el'an mevcûd yukarıda bahsi geçen, hamamdan başkadır. Eğer bir hatâ olarak böyle yapıldıysa o zemân ikisi birdir. Şer'iye sicillerinde böyle esaslı yanlışlık yapıldığına rastlamadığımızdan, ikinci bir Eyne Bey çift hamamı olduğunu zannediyoruz.

— Ördekli Hamam : (Bk.: Eski Yeni Hamam)

— Hamam Tekye : (Bk.: Ali Paşa Hamamı)

60 — Şengül Hamamı :

Ulu Câmi'in şimâlinde ve tam kapısı karşısında ufak ve tek bir hamamdır. Bâ'zı târîhlerde Yavuz Sultan Selim'in yapdırıp câmi'e vakfettiği söylenir. Halbuki câmi' bahsinde geçen 19 sıra numaralı tahrîr defteri sûretinde, Yıldırım vakfı olduğu şübhe götürmez bir sarâhatle belli olmakdadır. Kaldı ki dîğer vesîkalar da bunu göstermektedir.

1) 913 (1507) de yevmiye 16 akçeye kiraya verilmişdir [2]. Yavuz'un cülûsu bundan sonradır; bu sebeble O'nun olamaz.
2) Cemâziy'ül-Âhir 923 (Hazîran 1517) 25 akçeye kiralanmışdır.
3) 958 (1551) de fazla hârab vaz'ıyetde olduğundan 2000 akçeye ta'mîr olunmuşdur [3].
4) 20 Safer 1130 (23 Kânûn-i Sânî 1718) de 22576 akçe ile ta'mîr edilmişdir [4].

★

Hamam o civârın mütemâdiyen yangın görmesi yüzünden, epeyce hârâb olmuşdur. Soğukluk 7.0 m.lik bir kubbe ile iki eyvândan mürekkebdir. Câmi'e karşı olan eyvân yıkılmış, kemeri örülerek bırakılmışdır, (826. R.). Şark tarafında giriş eyvânının bir tarafı hârâb olmuş, buna mukaabil iki köşeye helâ ve kahve ocağı eklenmişdir. Plânımızda taranmış kısımlar asıldan iken yıkılmış bulunanları, noktalı çizgiler sonradan eklenmiş olanları gösterir, (827. R.). Soğuklukdan 1.5 m. eninde ufacık bir giriş yoluyla, sekiz köşe dilimli bir kubbe ile örtülü, iki ufak eyvânlı göbek taşına geçilir. Oradan sonra da, iki halvet vardır. Garb tarafında kazan ve külhan bulunmakdadır. Soğukluğun eyvânları iki sath-ı mâilli bir çatı ile örtülüdür, (828. R.). Kubbe kasnakları sekiz köşelidir. Binâ temâmen moloz taşıyla yapılmış, bir çok ta'mîrler görmüş, arada tuğla sıraları konmuşdur. Garb ve şimal cebheleri sıvalı kalmış, (829. R.) dîğerlerinde sıvalar da dökülmüştür, (830. R.).

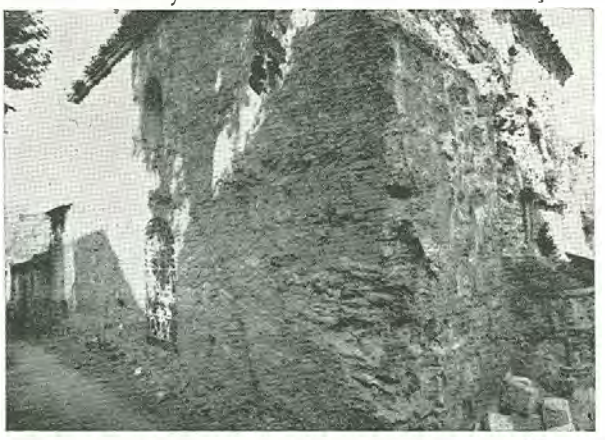

826. R. : Şengül Hamamı cenûb yüzünde eski eyvânın kemeri

1) B.K.S. 110. C., 12. S.
2) B.K.S., 21. C., 203. S.
3) B.K.S., 63. C., 36. S.
4) B.K.S., 300. C., 2. S.

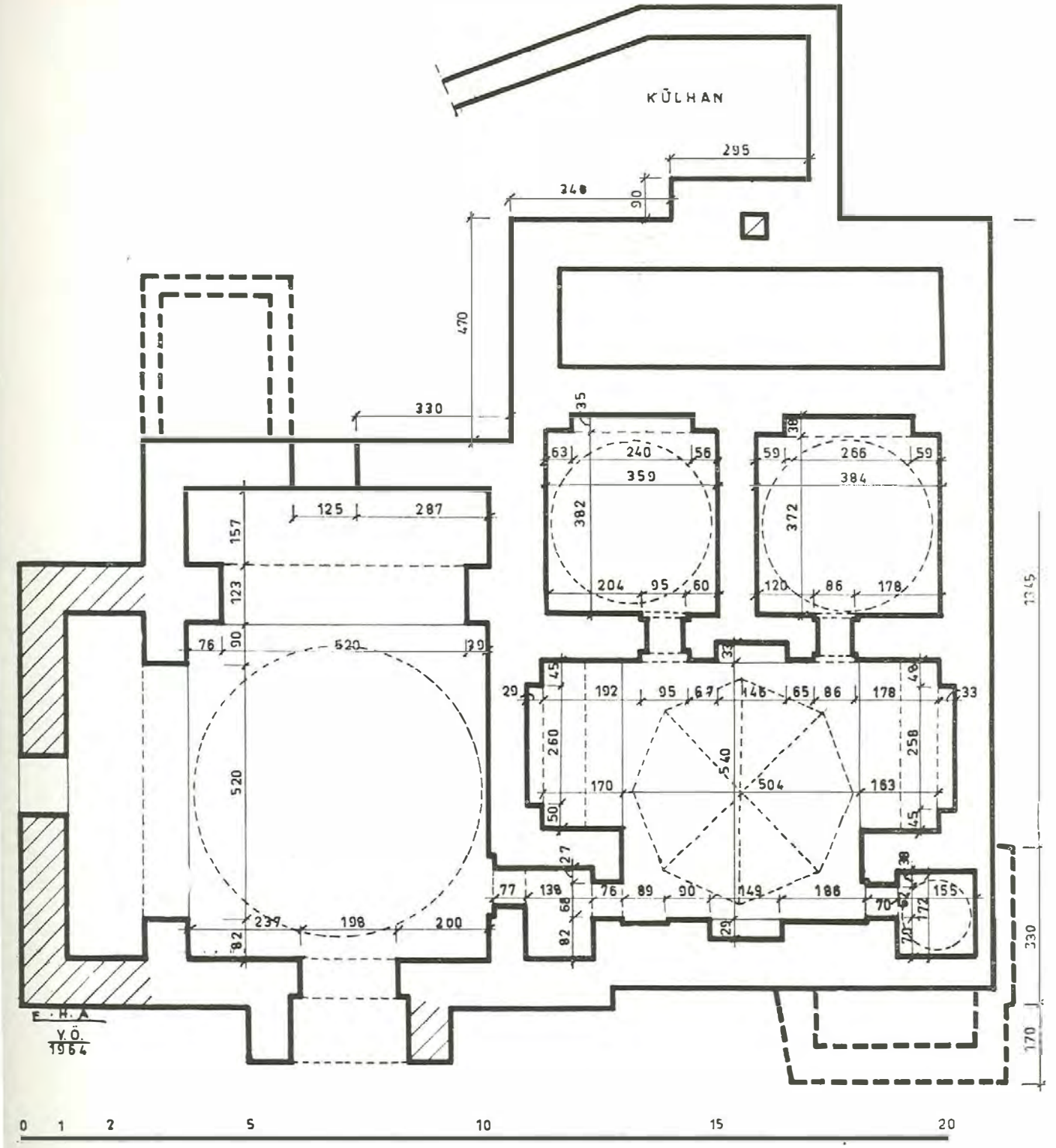

827. R. : Şengül Hamamı plânı

828. R. : Şengül Hamamı eyvânları

829. R. : Şengül Hamamı şimâl-i garbi cebhesi

830. . : Şengül Hamamı şark cebhesi

61 — Yıldırım Bâyezid Hân Hamamı:

Yıldırım mâ'mûresinin yukarıda zikrolunan vakfiye sinde, hamam da yer almakdadır. Bu hamam ufak ve tekdir. Câmi'in garbında ve yokuşun ortalarına doğrudur. Câmi'e çıkarken sağa düşmekdedir.

10 Şevval 1013 (5 Mart 1605) deki bir vesîkada bildirildiğine göre *"Yıldırım Hamamı bundan mukaddem hâlî ve mu'attal kalub intifâ'ı olmayub bi'l-külliye meremmete muhtâc iken Elhâc İbrâhim bin Bayram nâm mi'mârın*

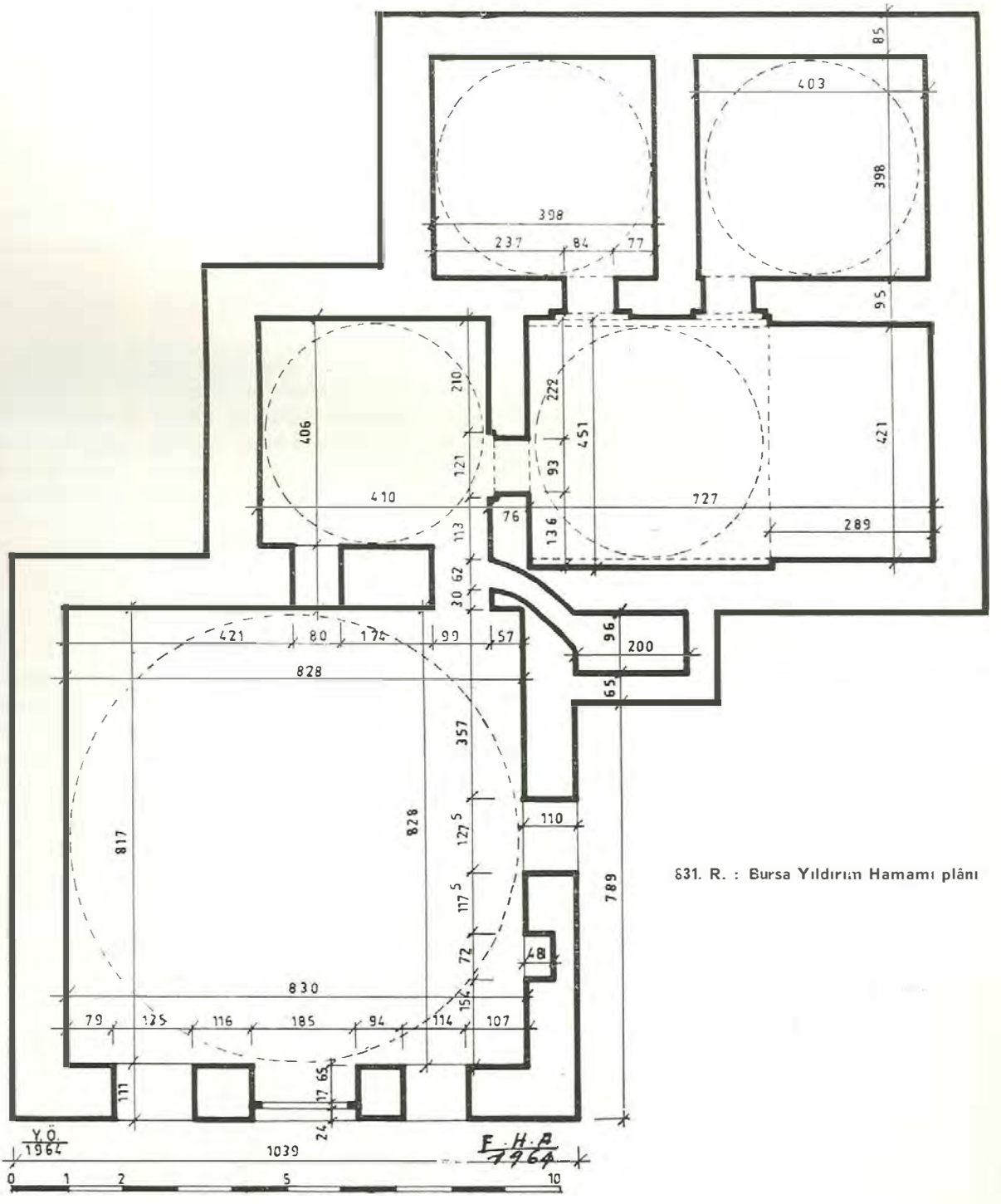

631. R. : Bursa Yıldırım Hamamı plânı

832. R. : Bursa Yıldırım Hamamı

meremmetine dokuz bin akçe tahmini ile hamamın iki hal vetinde olan mermerleri ve su yolları ve duvarları ve kubbesinde olan camları ve kapuları ve taşra şadırvanı" ta'mîr edilmişdir,[1].

Bundan mâ'adâ câmi' bahsindeki 12 numaralı vesîka da, dîğer Yıldırım binâları ile hamamın beş kurnasının ta'mîri de geçmekde idi[2].

Hamamın soğukluğu 8 küsûr metrelik bir kubbe ile örtülüdür. Sağ tarafında bir kapıdan doğrudan doğruya ılıklığa, bir dîğerinden helâya geçilir. Ilıklık 4 m.lik bir kubbe ile, göbek taşı bir kubbe ve bir eyvânla örtülüdür. Bunun gerisinde iki 'aded 4. m. kubbeli halvet vardır, (831. R.). Hamam moloz taşıyla yapılmış görünmekdedir; o kadar ta'dîl geçirmişdir ki, yer yer açıkda görülen duvarlarından ancak bu hükme varılabiliyor. Hamam şimdi bir şahsın malıdır ve depo hizmetini görmekdedir. Kepenk ve demir kapılar yapılmış, soğukluğun yan penceresi büyütülmüştür, (832. R.).

I — Bursa Zâviyeleri

Burada zâviye ta'bîriyle bir câmi' etrafında olmayan müsâfirhâneleri kasdediyoruz. Câmi' ile berâber olanlar 'imâretler sırasında zikredilmişdir.

62 — Akdarma 'Ali Bey Zâviyesi:

Yıldırım Bâyezid adamlarından Akdarma Ali Bey'e, Balye Nâhiyesi'nde Kabak Kozu kariyesini mülk olarak vermiş; o da köyü, Bursa'da olan zâviyesine vakfetmişdir. Bundan şehirde bu isimde bir zâviye olduğu meydana çıkmakdadır. Ancak bu zâviye üç def'a yanınca, vakıf müsâid olmayıp, kariyenin hâsılatı da kifâyet etmediğinden, Ali Bey'in evlâdından Alay Beyi Dursun Bey, biraderi Mahmud Bey ve Sinan Çelebi'ler İstanbul'a gelip, Bursa'daki zâviyeden sarf-ı nazarla onun bedeline kendilerinden 'ilâve edecekleri meblâğla, esâsen yol üstünde olan bu kariycde 'aynı vakfın zâviyesinin te'sîsini isteyip muvâfakatnâme almışlardır. Üç evlâdın mezkûr kariyede üç çiftlik yerleri de kendilerinde kalmıştır[3]. Sene 922.

İ— Bursa Tekyeleri

63 — Seyyid Usûl Tekyesi:

Emîr Sultan'la Buhara'dan gelenlerden Seyyid Usûl'ün Tekyesi Altıparmak'da, Yehudhânenin üstünde idi[4]. Nakşibendîye'nin Nur-Bahşiyye kolundan olan[5] bu zâtın dergâhı harâb oldukça ta'mîr görmüş ve Kal'e İçi yangını buraya da sirâyet edince yanıp tekrar yapılmış, sırayla Sa'dî, Eşrefî ve Kaadirî tarîkatlerinin âyinleri 1293 (1876) senesine kadar icrâ olunmuşdur[6].

DİMETOKA

Dimetoka şehri çok makbûl tutulduğu hâlde, Çelebi zemânına kadar mühim eserlere kavuşamamışdır. Onun devrine gelinceye kadar, sâdece hamam ve medreseler ve saray görülmekdedir. Bugün şehirde bir Çelebi Sultan Câmi'i ile bir mescidden başka bir şeyler kalmamışdır. Câmi' kendi haline terk edilmiş, mescid ise şöyle böyledir. Halbuki bir zemânlar on iki câmi' ve dört medrese vardı.

64 — Saray:

II. Sultan Bâyezid'in tahtından indirilmesini müte'âkib ikaamet etmek üzere gönderildiği saray budur. Enîs-ül-müsâmirîn'de "*Bir müstahkem ve metîn bî-nazîr kal'esi vardır ki nazîr ü şebîhi rûy-i zemînde nâdirdir Sultan*

1) B.K.S., 210. C., 20. S.
2) B.K.S., 295. C., 86. S.
3) Ömer Lutfi Barkan, a.ma., 317. S. ve B.K.S., 59. C., 147. S.
4) Kâzım, a.e., 50. S.
5) Belîğ Efendi, a.e., 71. S.
6) Belîğ Efendi, a.e., 219-220. S. metin ve hâşiye.

Murad Gaazî hîn-i fetihde dâr'ül-milk edinmeye bu kasabayı ihtiyâr etmeğin Kal'esi içinde bir müferrah ve dil-küşâ saray binâ etmişdir ki hâlâ ma'mûrdur" dendikten sonra kal'e dibinden geçen Kızıl Delü [1] Deresi'nden künkle kal'enin zemînine alınan suyun dolduğu sarnıcdan bahisle"*... ol kal'enin zirvesinde olan serây-ı pâdişâhî pîşgâhından kal'e duvarlarına nüzûl itdikden sonra ol divardan tahmînen yüz pâre mikdârı nerdübanla ol sahrınca inilür*" [2]. denmektedir. Bu saraydan eser kalmamıştır.

65 — Oruc Bey Medresesi:

Evliyâ Çelebi Dimetoka'da Oruc Paşa Medresesi'nden bahsettiği gibi [3] Bâdî Efendi *"Oruç Paşa Medresesi 803 de binâ olunmuşdur. Timurtaş Paşa'nın oğludur. Rumeli Beylerbeyisi idi"* [4], der. Bu medreseden iz bile yokdur. Her iki kaynak da bânîye paşa 'unvânı vermekdedirler. Ancak bu mubârek zât Bey nâmıyla tanınmışdır. Medrese XX. 'asrın başında mevcûd ve ma'mûr idi. Abdurrahman Hıbrî Efendi, bunun 803 de Oruç Paşa tarafından binâ edilip hâric pâyeli olduğunu ve kitabın yazılışında (1046-1050) kendisinin orada müderris bulunduğunu yazar [5].

66 — Oruc Bey Hamamı:

Bâdî Efendi'nin *"Oruç Paşa Hamamı 801 de binâ olunmuşdur. Fısıltı Hamamı denmekle meşhûrdur. Kemerin birindeki delikden fısıltı hâlinde söylenen söz, öbür taraf dan mükemmel işitilir"* [6], sûretinde îzâh eylediği bu binâdan Evliyâ Çelebi *".... amma Fısıldı* [6] *Hamamı âb ü hevâsı ve binâsı latîf musanna' hamam-ı râhat-ı cândır Bir musanna' kemer altında bir delik vardır ol kemer altındaki kurna başında bir âdem otursa ve öte başında bir âdem oturub ol deliğe bir âdem ağzın koyub söyleşirler delikden kelâmları (?)* بدرسی. *işidilüb söyleşirler anınçün bu hamama Fısıldı Hamamı dirler El-hâsıl 'âşık ve ma'şuklar kelımât idüb murâd alub her murâdı virecek delikdir kim Fısıldı deliği ve Fısıldı Hamamı dirler"* diye bahs etmekdedir. Bu hamam XX. 'asrın başında mevcûd ve ma'mûr idi.

67 — Yıldırım Hamamı:

Bir tahrîr defterinden, Yıldırım'ın senede 360 akçe îrâdlı bir hamamı bulunduğu görülüyor [7]. Bâdî Efendi Dimetoka'dan yalnız yukarıki Fısıldı ve Ferîdun Bey Hamamlarından bahsettiğine göre, bu hamam daha evvel yıkılmış olacakdır.

68 — Dimatoka'da Ahî Denk Zâviyesi:

Bir tahrîr defterinde *"Vakf-ı Zâviye-i Ahî* دنك [8] *der mahalle-i Kasâbiyân nâm-ı dîğer Kuyumcu Mahallesi der nefsi Dimetoka Sâbıkaa zâviye-i mezbûrei merhûm Sultan Yıldırım Bâyezid Hân binâ idüb ve nefs-i Dimetoka'da Bâzâr içinde bir başhâne yapub mezkûr zâviyeye vakfitmiş El'ân der tasarruf-i Ahî Kaasım"* [9], denmekdedir.

Bu zâviyenin şimdi mevcûd bulunmadığını söylemek fazladır..

69 — Dimatoka'da Kızıl Delü Zâviyesi:

Rumeli'nin fethi sıralarında birlikde gelen Kızıl Delü Sultan Dimetoka'da yerleşmiş, Yıldırım Bâyezid Hân da kendisine Daru Bükü, Büyük Viran, Torfillu vîrâni köylerini temlîk ve 804 (1400-1401) de temlîknâmesini vermişdir. 815 de Mûsâ Çelebi tarafından Nişân-ı Hümâyûnla tasdıyk olunmuşdur. Bu Nişânın sûretini Tayyib Bey neşretmişdir [10]. Tafsilât için ona mürâca'at edilebilir. Kezâlik Ömer Lütfî Bey'in makaalesinde de, Kaanûnî Devri'ndeki tahrîr defterlerinden alınan kayıd suretleri vardır [11]. Bunlara nazaran Kızıl Delü Sultan evvelâ burada zâviye işletmiş, sonra bu vakıf evlâdlık olmuşdur. Yukarıda bildirditimiz gibi, Dimetoka Kal'esinin altından akan dereye de Kızıl Delü ismi verilmekdedir.

DIRAMA

70 — Dırama'da Yıldırım Bâyezid Câmi'i:

Evliyâ Çelebi Dırama şehri bahsinde *"Ve cümle 12 'aded mihrâb câmi'-i selâtin ve gayrı cevâmi'lerdir Evvelâ Çarşu içinde Eski câmi' Sultan Bâyezid-i Velî'nindir Tarz-ı kadîm bir mâbedgâh-ı müstecâb'üd-da've..."* demekde-

1) Yıldırım tarafından Dimetoka'ya yerleştirilip nâmına bir çok temlikler yapılan Şeyh Kızıl Delü Sultan'dan isim aldığı görülüyor. Bk. Tayyib Gökbilgin, a.e., 83. S.

2) Abdurrahman Hıbrî Efendi, a.e., 60 b. yaprak.

3) Evliyâ, a.e., 8. C., 76. S.

4) Bâdî Efendi, a. yazma, 3. C., 18. S.

5) Abdurrahman Hıbrî Efendi, a.e., 60. b. yaprak

6) Evliyâ Çelebi, matbû' nüshasında bu kelime nüsha farkından dolayı قدلدی olarak istinsâh olunmuş, fekat haşiyede فسلدی imlâsıyla doğrultulmuşdur.

7) Tayyib Gökbilgin, a.e., 179. S.

8) Bu kelimeyi denk ,ve yâ, dink ya'nî pirinç değirmeni olarak okumak uygundur.

9) Ömer Lütfî Barkan, a.ma., 338. S., Bş. V. Ar. 732. No: lu tahrîr defteri (Kaanûni devri).

10) Tayyib Gökbilgin, a.e., 183-187. S.

11) Ömer Lütfi Barkan, a.ma., 339. S.

dir [1]. Yalnız seyyâhın Bâyezidi Velîye 'atfettiği bu câmi' onun olmayıp, Yıldırım Bâyezid'indir. Evkaaf Umum Müdirliğindeki kayıdlarda *"Vakf-ı Câmi'i 'Atiyk merhûm mağfûrün leh Sultan Yıldırım Bâyezid"* olarak kayıdlıdır [2]. Dırama'da Yunanlılar hiç bir câmi' ve Osmanlı eseri bırakmamışlardır ki bu binâ mevcûd kalsın, hepsi temelden kazınmışdır.

EDİRNE ESERLERİ

Edirne, Yıldırım Devri'nden mühim eserlere sâhih değildir. Bir takım ufak câmi'lerle garîb bir eser olan Yıldırım Câmi'i ve üç hamam vardır.

71 — Fîruz Ağa (Hadım) Câmi'i:

Kal'e içinde kendi nâmına olan mahallede, Oruc Bakkal sokağı'nda idi. Daha bu 'asır başında 'arsa hâlinde olduğunu Bâdî Efendi bildirir [3]. Bu zât Yıldırım Bâyezid Devri emîrlerindendir; 816 da vefât etmiştir [4,5].

72 — Hacı Doğan Mescidi:

Tayyib Gökbilgin Bey, bu zâtın Yıldırım Bâyezid ümerâsından olduğunu vesîkalarla göstermekdedir. Kendi ismine bir mahallesi de bulunmakda olan mescid vâkıfı Hacı Doğan'ın vakfiyesi Evâil-i Remazan 821 (1418 Teşrîn-i Evvel) olup 8 dükkân, 3 höcre, 3 ev, 7 değirmen, nısıf kârbansaray ve sâire vakfetmişdir [6].

Bâdî Efendi şimdi eseri kalmamış olan bu mescidin kal'e içinde eski Hacı Doğan yeni Aya İstirati Mahallesi'nde 'aynı isimdeki kilise sokağında 5 No:da olup kubbe ve minâresi bulunduğunu ve bu 'asır başında yalnız duvarları kaldığını yazar. Bu zâtın bir de medresesi varmış [7].

— Hacı Sarraf Mescidi: (Bk: Sefer Şah Mescidi):

73 — Sefer Şah Mescidi (Kaval Minâre):

Şekaayık'ın Yıldırım Devri 'ulemâ-ı 'aklıyesinden, bir az mütekebbir meşrebli olarak takdîm etdiği [8] bu zâtın mescidi, Yıldırım semtinde Hacı Sarraf Mahallesi'nde, Zincirli Kuyu Caddesinde, 52 No:da idi [9]. Bâdî Efendi bu zâtı 843 de vefât etmiş gösterir. Beri yandan Ahmed Tevhîd Bey Mısır'a sefâretle gönderilen Kadı Zeynüddin Sefer Şah ismindeki bir zâtın 798 Cemâziy'ül-Ûlâ öşr-i ahîrinde (Şubat 1396) vefât ettiğini kısa bir makaalesinde bildirmekdedir [10]. Şekaayık'de bu Zeynüddin ismi bulunmamakla berâber, iki zâtın bir olması muhtemeldir. Tevhîd Bey'in me'hazı olan müverrih Bedrüddin Mahmud 'Aynî, bu zâtın *"Oldukça erbâb-ı fazîletten ise de kendisini mertebesinin fevkında gördüğünü"* bildirmektedir ki, Şekaayık'ın teşhîsi ile uymakdadır. Bu hâlde Sefer Şah, Yıldırım Devri'nde ölmüş demekdir. Bâdî Efendi'nin ta'rîfine göre, kubbesi çökmüş, minâresi de 1290 da ehâli tarafından yıkdırılmışdır. Minâresi çekirdeksiz (kaval) ta'bîr olunan nevi'den olduğundan, bu isimle de anılırmış.

Rif'at Osman Yıldırım ve Eski 'İmâret arasındaki Hacı Sarraf Mahallesi'nde Yıldırım 'ulemâsından Sefer Şah'ın Kaval minâre nâmıyle ma'rûf mescidini zikreder [11]. Bursa'da Baba Sultan'da ve sâir yerlerde ilk devir câmi'lerinde bu nev'i minârelerden bir çoğunu gördü idik. XV. 'asırdaki minâreler çekirdeklidir.

74 — Yıldırım Câmi'i:

Şehrin merkezine 1.5 km. den daha uzak olan bu câmi', bugünkü günde dahî harâb bir hâldedir. İçinde namaz kılınmakdadır, amma kapıları kırık ve dökük, pencerleri noksan, sıvaları bozuk ve perîşandır, zemîni toprakdır. Revâkı, duvarları, minâresi yıkıkdır. Bıraktığı te'sîr pek dağınık ve menfîdir. Bütün bu noksanlar temarnlanıp binâ mu'mûr ve yepyeni bir hâle sokulsa da, yine rahat ve sağlam bir intibâ' veremez. Kapıdan girince sağa mı gidilsin sola mı? İleriye mi? Bilinemez. Ne 'ibâdet ne ziyâret eden, tertîbâtı yerine oturmuş, başı ve ucu belli bir binâda olmanın huzûrunu duyamaz. Şöyle binânın yapısına bir baksa, neden ba'zı duvar taş sıralarının dîğerlerinin üç misli yüksekliğinde olduğu mu'ammâsını çözemez.

1) Evliyâ, a.e., 8. C., 123. S.

2) Ev.K.K.,; Rumeli 'Askeri, fihrist defteri, 'umûm 16.

3) Bâdi Efendi, a.e., 61. S.

4) Tayyib, a.e.. 21 ve 51. S.

5) Bâdî Efendi kal'e içinde iki Firuz Ağa Mescidi bildirir. Biri budur, dîğeri Aya Nikola Mahallesi'nde Firuz Çeşmesi 12 numarada çatılı ve minâreli bir mesciddir. 850 târihinde vefât eden bânisinin kabri Zindan Altında, Tatarhâne kabristanında, Dâr'ül-Hadîse giden Germe Kapu caddesinde, Sadık Baba kabri yakınında imiş. O hâlde 816 da vefât eden Firuz Ağa bizim yazdığımız olmakdadır. Bununla berâber, yine de bütün vuzûhuyla aydınlanmış değildir. Ba'zı tedâhüller mümkindir. Tayyib Bey de 'aynı isimdeki bu zâtları girift göstermişdir.

6) Tayyib Gökbilgin, a.e., 21, 44, 189-190. S.

7) Bâdî Efendi, a.e., 61. S.

8) Mecdî Efendi, a.e.. 56. S.

9) Bâdî Efendi, a.e., 62. R.

10) Ahmed Tevhîd, Yıldırım Sultan Bâyezid Hân-ı Evvel Devri'nde Mısır Sefâretine Gönderilen Sefer Şah'ın Vefâtı, T.O.E.M., 1031. S.

11) Rıf'at Osman, a.e., 20. S.

Bu mülâhazalar, bugünkü görüş ile meydana gelmiş olmayıp üç 'asır evvel de binâ kusurlarıyla herkesi şaşırtıyor, zihinlere takılan noktalar cevabsız kalıyor idi. Bu husûsda ilk mütâla'aları Kadı Abdurrahman Hıbrî Efendi'nin Edirne hakkındaki meşhur ve mu'teber eserinde bulmak kaabildir. Bu zât, tam bir vuzûhla, teşhîsini koymuşdur. Kendisi mi'mâr değil idi, fekat bütün Osmanlı - Türk içtimâ'î tabakaları gibi, bu san'atın seziş kaabiliyetini cem'iyetden tevârüs etmişdi. Bu câmi' hakkında eserinde şöyle yazıyor: *"... Biri dahî nefs-i şehirden munfasıl nehr-i Meriç kenarında Yıldırım Mahallesi dimekle ma'rûf mahalde Yıldırım Bâyezid Hân'ın binâ ittiği câmi'-i şerîfdir ki dört kemer üzerine binâ olınmış bir kubbesi vardır Garîb temâşâdır ki bu câmi'i merhûm Yıldırım Hân kendiler binâ itmek üzre meşhûr ve ma'rûf iken yine tarzı kiliseden dönme şeklinde ve münharif vâkı' olmuşdur. O târihlerde binâ olınan bî-nazîr cevâmi-i şerîfe şehâdeti üzre üstâd mi'mârlar mevcûd idügi mukarrer iken öyle garîb tarz Allahü te'âlâ a'lem 'akla mütebâdir olan budur ki ol mahalde bir kilisa esâsı bulunup ana binâ yapılmış ola Bu câmi'-i şerîfin itmâmı isneynü semânemi'e de vâkı' olmışdır Pîşgâhında 'imâret-i 'âmiresi vardır Ve taşdan birbirine geçme bir iki halka taş olınub bu câmi'in köşe başında asılmışdır Ol sebeble buna bâ'zıları Küpeli Câmi' dirler"* [1]. Abdurrahman Efendi, bir kerre şehirden uzak dediğine göre, Edirne'nin en geniş olduğu XVII. 'asır başlarında dahî, binânın ikaamet mıntakaları dışında kaldığını bildiriyor demekdir. Sonra binânın Sultan Bâyezid tarafından yapıldığı m'lûm olup, o târihlerde bu kadar güzel câmi'ler ve onu yapacak kudrette mi'mârlar mevcûd olduğu hâlde, böyle garîb bir tarzın tatbîk edilmesinin cevâbını vermekden 'âciz kalıyor ve, eski 'âlimlerin bu gibi meşkûk bir vaz'iyete düşdükleri zemân yapdıkları gibi (Allâhü a'lem), ancak Allah bilir düstûruna sığındıktan sonra, za'ıf bir ihtimal olarak böyle garîb bir tarzın ancak kilisede bulunabileceğini ve câmi'in bir kilisenin temeli üzerine kurulmuş olabileceğini söylüyor. Bu ifâdeden daha XVII. 'asırda câmi'in kıblesinin yanlış olduğunun Edirne'de bilindiği de anlaşılmakdadır. Abdurrahman Efendi'yi böyle tereddütler içinde bırakıp kilise ihtimâlerine sevkeden sâdece mihrâbın eğriliği olamaz. Çünki kiliselerin müteveccih oldukları şark istikaameti revâk cebhesine amûddur, absidi de tam girişin bulunduğu yere isâbet edecekdir. Eğer mihrab kilise mihrâbı olsa idi, kapının yerinde bulunması icâb ederdi. Onun *garîb tarz* sözleriyle bildirdiği fikir, binâyı bir şeye benzetememekten ileri gelen bir hayretdir.

Bu câmi'in kıblesinin ne için böyle başlı başına bir mes'ele teşkîl ettiği bir vesîka ile aydınlanmamışdır. Yoksa câmi'in mihrab duvarı olmağa en müsâ'id istikaametindeki eğrilik 34° kadar olup ilk Osmanlı câmi'lerinde rastlanmayan bir hatâ değildir. Bu kitabda, değil bu kadarını, daha fazla olanlarını da gördük, meselâ bu eğrilik Şehâdet Câmi'inde ve Alâüddin B. Câmi'inde 60° kadar yükselmektedir ki hatâ bu Yıldırım Câmi'inden 26° daha fazladır. Fekat bunlarda, onlar gibi olan, Orhan Câmi'inde ve başka pek çoklarında, tam mihrab duvarına karşı namaza durulmakdadır. Bursa'da kimse çıkıp, bu câmi'lerde sola doğru dönmüyor. Bununla berâber Bursa'da da böyle bir mihrâb mes'elesi olmamış değildir. Bursa kadılarından Emîr Hasan, yukarıda söylenilen ehemmiyetli eğrilikleri düzeltmek için birçok mescid ve câmi'lerin mihrablarını şarka doğru döndürmüşdür. Arzedeceğimiz vesîkada yalnız Emîr Sultan ve Ulu Câmi'lerin isimleri mezkûrdur.

Her hâlde fazla gayretkeşlik ve bilgiçlikten doğan bu mu'âmeleyi benimseyemeyen Bursa halkı, mihrâbların eski hâline getirilmesi için Dîvân-ı Hümâyûn'a mürâca'at etmiş, Dîvandan 969 Muharremi ortalarında, Bursa kadısına yazılan bir hükümde, mes'elenin tetkîki ile, fâhiş hatâ yoksa, düzeltilmesi emrolunmuşdur.

Bursa kadısı da Kemal Paşa-zâde, Sâdî Efendi ve Ebussu'ûd Efendilerin fetvâlarını tetkîk ettikten sonra, ehl-i hibrenin verdiği ma'lûmât ve büyük bir kalabalıkdan sâdır olan (icmâ'-ı ümmet) ile, iki 'asırdır olduğu vechile, eski mihrâblara karşı durulmasına ve *"Hazret-i Emîr ve Ulu Câmi' vesâir cevâmi' ve mesâcidin"* yan konan mihrâblarının hazfine 969 Muharrem ayının sonunda (Teşrîn-i Evvel 1561) hüküm vermiştir [2].

Edirne'de mu'âmele ne yolda cereyân etmişse etmiş, böyle bir tabî'î netîceye varmamış ve mihrâb istikaameti düzeltilmiştir. Ma'mâfih böyle bir tashîhe, İstanbul'da da Kaliçeci Hasan Mescidi'nde tesâdüf edilmekdedir. Bu, ancak mevzı'î ve bir devirde esen hava ile hâsıl olan 'ârızî bir netîcedir.

Yeni müelliflerden Bâdî Efendi câmi'in şekli hakkında bir fikir yürütmeden sâdece mihrâbın eğri vaz'ıyetini sebeb göstererek, kiliseden bozma olmasına ihtimal vermektedir [3].

Kâtib Çelebi Yıldırım'ın *"... Edirne'de bir câmi' bir 'imâret bir medrese..."* inşâ ettiğini bildirmektedir [4]. Evliyâ Çelebi de (Küpeli Câmi') isminin, halka ve âvizeler takılmış olmasından ve yâ, inşâât Timur istîlâsında yarım kalmakla, Yıldırım'ın kızı Küpeli Sultan'ın bir elmasını satarak câmi'i ikmâl etmesinden ileri geldiğini söylemekde ve asıl (زیزه) zıh zıh burmalı minâresi ve bir kıble kapısı olduğu hakkında pek mühim iki noktaya işâret etmekdedir [5]. Evliyâ, cemâ'atinin az olduğunu da söyler. Bu 'asır başlarında Korneli us Gurlitt, Edirne eserleri hakkında ufak bir tetkıyk yapmış [6], makaalesine bir plân, bir makta' ve tafsîlât eklemişdir. Plânında binânın dört kolunu mü-

1) Abdurrahman Hıbrî Efendi, a.e., 51. a. yap., Enîs'ül-Müsâmirîn'den 140 sene sonra yazılan Örfî târihi de, farksız olup bu meâldedir. Örfî Ağa a.e., 29. a. yap., yazma (Müellifin Kütübhânesinde).

2) B.K.S., 92. C., 243. S.

3) Bâdi Efendi, a.e., 1. C., 38 S.

4) Kâtib Çelebi, Cihannümâ, a.e., 684. S.

5) Evliya, a.e., 3. C., 431-432. S.

6) Cornelius Gurlitt, Die Bauten Adrianopels, Orientalische archiv I., 1910-1911.

sâvî, yerinde bulunmayan bir pencere ve üç kapıyı mevcûd gibi göstermiş, iki duvarı incecik çizmişdir. Bir de şimâldeki bir pencereyi kapı hâlinde resm etmişdir. Makta'da giriş yanlarındaki odaların kubbelerini çizmemiş ve son cemâ'at yerinin çatılı olduğu âşikâr iken, oraya da bir kubbe kondurmuştur. Tafsîlât da yerine uymaz. Halbuki girişe isâbet eden dördüncü kol dîğerlerinin yarısı kadardır. Çizilen ba'zı pencere ve kapılar ile son cemâ'at kubbesi yokdur. Yan kanadlar çatılı değil kubbelidir. Gurlitt, bu gözle baktığı binânın, her hâlde Ehl-i Salîb seferlerinden evvel ve eğer öyle değilse, Ravenna'da M. 440 senesinde inşâ olunan Galla Placidia mezarından uzak olmayan bir târîhde yapıldığı hükmünü vermişdir. Fekat sivri kemer tonozların, XII. ve yâ, 700 sene farkla, V. 'asırda Bizanslılarca yapılamıyacağını kabûl zarûretini hissedip, câmi'e tahvîl sırasında ve, metnin başka bir yerinde XVIII. 'asırdaki ta'mîrde Osmanlılar tarafından inşâ olunduğunu beyân mecbûriyetini duymuşdur. Ya'nî, ona göre, duvarlar kiliseye, üst kısım Türklere 'âiddir. Bu metin tercemesini Prof. Oktay Aslanapa'nın eserinden naklettik [1].

Bir kerre, bir binâ 6.5 - 7 'asırlık bir devre içine alınırsa, ona teşhîs konmamış demektir. Zâten îzâhatın tafsîlâtı da bunu gösteriyor. Evvelâ duvarları Bizans eseri olarak kabûl etmek pek büyük bir hatâdır. Bizim olmasından iftihâr ve zevk duymaya imkân olmayacak derecede hisabsız ve insicamsız işlenmiş duvarlar, ne yapalım ki, Osmanlıdır. Temelden i'tibâren Osmanlıdır; bu noktaya ileride 'avdet edeceğiz. Böyle olunca girişdeki dehlîzi dîğer üçü gibi bir geniş eyvân şeklinde göstermek için, Gurlitt ne gibi bir delîl bulmuşdur? Teşhîsi doğru olsa da, yine meydana çıkan eserin plânı, ne bedenleri, ne çatıları, ne aydınlatılması ve 'umûmî havasıyla Galla Placidia mezarıyla bir benzerlik taşır. Mezarda üç kol birer lahid sığacak kadar kısa birisi ise uzundur. Plân tam bir istavroz gibidir. Edirne'de ise yan kollar, onlara nisbetle, çok daha uzundur ve merkez ile müsâvîdir. Ravenna, binânın bütünü i'tibâriyle, frontonlu, sivri gövdeli, toplu bir eserdir; Edirne yayvandır. Aydınlatmalar da, öbüründe mazgallarla ve üst pencerelerle, burada ise alt pencerlerle yapılmışdır. Sâdece bu alt pencerelere dikkat edilirse, kilise tenvîrâtına uymayacağı müşâhede edilirdi. Velhâsıl neresinden bakılırsa Gurlitt'in hakıykate erişemediği görülür.

Daha sonraki müelliflerden Rif'at Osman Bey, evvelki ma'lûmâtı verdikden sonra, Gurlitt'in Ravenna mezarı fikrini 'ilâve ediyor, ve bir kaynak göstermeksizin, burada Tiris İyeharis isminde bir kilise mevcûd iken, dördüncü Ehl-i Salîb -1204- zemânında yakıldığını, bu harâbe üzerine câmi' inşâ olunduğundan, mihrâbın eğri düşdüğünü, tâbhânelerinin ocakları ve etrafında çiniler bulunduğu hâlde, 1294 (1878) Rus istîlâsında çalınıp tahrîb edildiğini beyan eyliyor. Revâkının (Bizans) başlıklarını hâvî sütûnlara müstenid bir çatısı 1910 senelerinde yıkılmış ve bu miyanda, sol köşedeki şehzâdeler türbesi de mahvolmuş imiş. Bu türbede yatan şehzâde (Ahmed bin Murad) ın kırık taşını müellif görmüş. Civârındaki 'imâret ve hamam temâmen yıkılmış imiş [2].

Bu ma'lûmâttan evvelki müelliflerle müşterek olanlar yukarıda cevablandırıldı. Verdiği kilise isminin nereden çıkdığı ise anlaşılamıyor. Zâten Bizans zemânında pek küçük olan Edirne şehrinden bu kadar uzakda kilise bulunmasına ihtimâl vermek güçdür. Osman Peremeci eskilerin tekrarından 'ibâretdir [3]. Prof. Arslanapa yukarıkilere uygun îzâhâtı sırasında, plânın Ravenna türbesinin nâdir kullanılan tertîbine benzediğini ve binânın Osmanlı mi'mârîsinden ziyâde garb bakımından 'alâka çekdiğini yazmakda ve Gurlitt'in mutâla'alarını kaydetmekdedir. Bahsin sonunda onu te'kîden, garb tarafındaki kapının el'an mevcûd bulunduğunu bu cebhede Bizans tarzında değişik tabakalı duvar cebhesinin sıvanmış halde muhâfaza olunduğunu 'ilâve etmekdedir [4]. Oktay Bey husûsî sondajlara lüzûm görmektedir; sondaj fâidelidir, amma bu bahsi geçen kısımlar için lüzumsuzdur. Garbda bugün mevcûd olan küçük kapı aslından olsaydı, Gurlitt'in büyük bir gayretle isbât etmek için uğraşdığı vechile, garbdan girilip, şarkda bulunması tabî'î bulunan, kilise absidine doğru binânın esas mihverini te'sîs kaabil olacakdı. Ne çâre ki bu delik aslında pencere idi; sonradan kapıya çevrilmişdir. Pencerenin parmaklık yuvaları hâlâ 26 sm. de bir taş sövenin üstünde mevcûd bulunmakdadır. Genişliği dîğer pencereler gibi 1.52 dir, yüksekliği de onlarla bir seviyededir. Kapı genişliği ise 2.57 dir! Evliyâ Çelebi de bir tek kapıdan bahsetdiğine göre bu kapı o târîhden sonra açılmıştır. Belki, harîmin bir kısmı ve tâbhâne odaları, muhâcir iskânı gibi, bir işe tahsîs edilince, buradan serbestce câmi'e girişi kolaylaşdırmak için bu çâreye baş vurulmuşdur.

Prof. Semâvî Eyice de bir makaalesinde, binânın ufak olmakla berâber, doğru bir krokisini ve yukarıki ma'lûmâtın bir kaç satırlık hülâsasını koymuşdur [5].

Bizim binâyı tetkîk ile yazdığımızdan bir müddet sonra Abdullah Kuran Bey'in bu câmi' hakkında bir monoğrafisi çıkdı [6]. Muharrir, bu mufassal tetkîkinde, Abdurrahman Hıbrî Efendi gibi, binânın (garîb temâşâ)sı karşısında bir karara varabilmek için tarz-ı halleri aramış, bir çok ihtimalleri düşünmüş, halefleri gibi Gurlitt'in te'sîri altında pek kalmamağa büyük gayret sarfetmişdir. Yine bir kilisenin bakıyyesidir netîcesine gelinmişse, sebebini

1) Prof. Oktay Aslanapa, Edirne'de Osmanlılar Devri Âbideleri, İstanbul 1949, 4-5. S.

2) Rıf'at Osman, a.e., 34-35. S.

3) Osman Peremeci, a.e., 53-54. S.

4) Oktay Arslanapa, a.e., 2-6. S., 1-5. R.

5) Prof. Semâvî Eyice, Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler, İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası'ndan ayrı baskı, 35. S., 11. R.

6) Abdullah Kuran, Edirne'de Yıldırım Câmii, Belleten III. sayı, 419-428. S., 17. R. (ayrıca İngilizce tercemesi 429-438. S.).

ancak binânın sağlam bir hükme kolaylıkla yol açmayan, nankör bünyesinde aramalıdır. Fekat bu bahse gelmeden evvel müellifin câmi'i Hüdâvendigâr Devri'ne 'atfetmesi üzerinde durmak lâzımdır: Taş ve tuğla sıraları irtifâ'larının mukaayesesine dayanarak Hüdâvendigâr Devri binâlarıyla bir münâsebet kurmuş (426-427. S.), ve, Edirne şehrinin Yıldırım zemânına kadar câmi'siz kalamayacağı düşüncesini de bu mukaayeseye 'ilâve ile, binânın I. Sultan Murad tarafından yapıldığı netîcesine varmışdır. Halbuki Hüdâvendigâr ve Yıldırım devirlerinde bundan başka 8 câmi' olduğunu ve bunun vâkıfının Yıldırın Bâyezid olduğunu yukarıda gördüğümüzden, fazla bir şey 'ilâvesine hâcet kalmamışdır. Zâten ilk câmi' olsa şehirde yapılırdı; böyle uzakda değil. Duvarda taş sıraları 1.62, 1,64, 50, 60, 50 olarak devâm eder. Mukaayeseye esas bir ölçü yokdur. Burada, Bursa Ulu Câmi' ve Yıldırım Câmi'inde olduğu gibi, neye kesme taş yapılmadı diye düşünmeye de hakkımız yokdur. Kaldı ki nice Yıldırım Câmi'i moloz duvarlıdır.

Müellif bu gayr-ı mütecânis binâya bir isim koymak için gösterdiği büyük cehd sırasında, makaalenin başında (419. S.), kolların bugünkü farklı vaz'ıyetini olduğu gibi kabûl edip esasdan saydığını gösteren bir ifâde kullanarak, bu câmi'in *"Osmanlı-Türk mi'mârîsi içinde gaayet ilgi çekici"* olduğunu bildiriyor, (420. S.). Fekat bu fikrin isâbetine kanâ'at getirmeyerek, birdenbire, binânın kiliseden bozma olduğu şıkkına sarılmak mecbûrîyeti varmış intibâ'ını hâsıl eden bir ifâde kullanıyor. Ancak, bu hükmü binâya tatbîk edince iş değişiyor. Mü'ellif, meselâ, tâbhâne odalarının birer şapel olabileceğini öne sürüyor, (421. S.). Bu takdîrde, içeride, cenûb ve şimâl eyvânlarından buralara birer geçid lâzımdır. Böyle bir kapı hiç yokdur. Halbuki, müellif giriş dehlîzi yan duvarları ile, revâkın kıble ve sağ sol duvarlarından başka bütün duvarların, 2.5 m. irtifâ'a kadar, bir kiliseden kalma olduğunu kabûl ettiği için (422-423. S.), eyvân ile tâbhâneler arasındaki duvarların eski olması lâzım geliyordu. Görülüyor ki bu iki fıkra biribirini nakzediyor.

Kezâlik eyvânların murabba' olmasına bakarak —tam murabba' da değildir—, bunların üstünün kubbe ile örtülü olacağı bildirilmekdedir, (422. S.). Halbuki buralara kubbe konmak istenince, asgarî 1.5 metrelik birer kemer 'ilâve edilmesi lâzım geleceğinden murabba'lığın hemen bozulacağı düşünülmemişdir. O zemân bunlar takrîben 7.00×5.50 eb'âdına inerdi.

Kezâlik (422-423. S.) larda, binânın alttan 2.5 m.lik kısmının Türkler tarafından yapılmadığı, pencere ortasına kadar olan bu kısmın *"kaba bir hüviyete"* bunun üzerinin, *"muntazam tuğla hatıllı yonma taş sıralar hâlinde bir kârgir örgüye"* sâhib olduğu belirtiliyor. Bahsi geçen alt kısım hatılsız mıdır? Orada da yukardakilerle temâmen 'aynı eb'âdda tuğla hatıl vardır, (833., 834. R.). Hatıldan sonra 1.62 irtifâ'ındaki taş kısım yüzden bir az tesviye

833. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i cenûb revâk duvarı

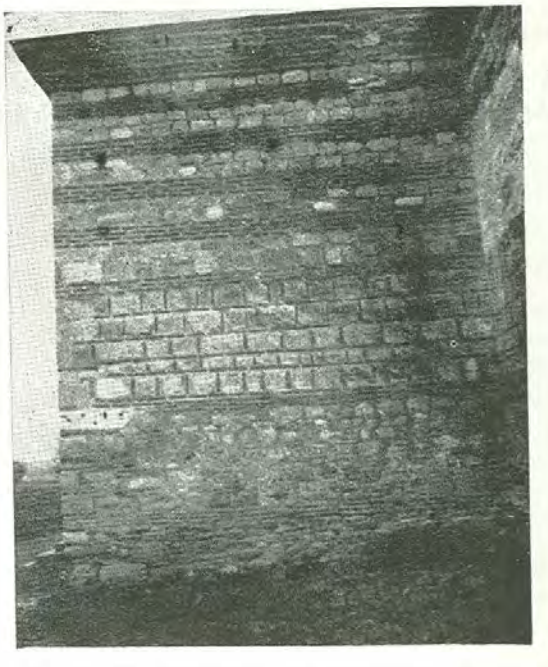

834. R. : Yıldırım Câmi'i garb eyvanının cenûb dıl'ı

edilmiş moloz taşıyla ma'mûl olduğu gibi, üstündeki, araları tuğlalı, 1.64 lük kısım da öyledir. Ondan sonraki sıra ile 60, 50, 50, 60, 30 luk taş sıraları da moloz iledir ve her sıra başka başkadır. Bu aradaki değişiklik, yukarıkilerin sıvama derzli, aşağıkinin ise sonradan yapılmış kabartma Arnavut derzli olmasındandır. Ufak tefek ayrılıklar bu istikrarsız binânın neresinde yokdur ki burada olmasın? Müellifin, 'aynı devirden gösterdiği, pencere aralarındaki sıra ile üstler arasında da benzemeyen cihetler bulunmakdadır. Makaalenin (424. S.) ve (425. S.) lerinde revâk yan duvar-

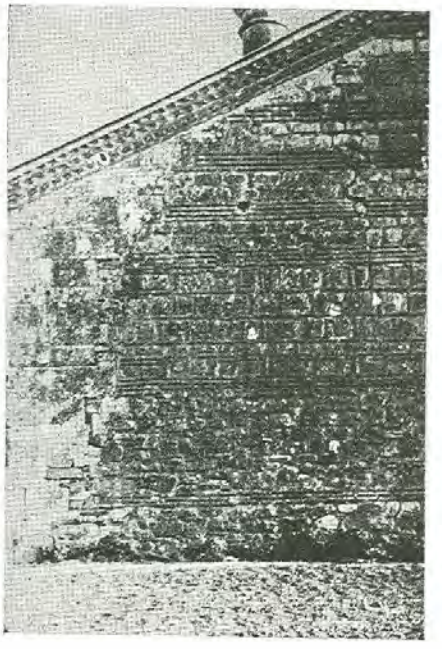

835. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i şimâl tarafı revâk duvarı

larında çatlak bulunduğundan. ekleme oldukları yazılıdır. Bir kerre, çatlak eklemeye delâlet etse, ekleme olmayan duvar kalmaz. Bu binâda arkada, garb kolunda büyük bir çatlak vardır; o da mı eklemedir? Fazla olarak muharririn söylediği çatlak yalnız şimâl tarafındadır, (835. R.). Cenûbdakinde yoktur, (833. R.). Kezâlik, (425. S.) de bu duvarların sonradan kesilmiş bulundukları *"üst kısmında tuğla hatılların gayrı muntazam bir şekilde bitmesi ve kirpi saçağın meyilli satıhda biçimsiz ve acemice devam etmesinden anlaşılır."* denmekdedir. Tuğla hatılların temâmen normal bir şekilde, köşedeki kesme taş kısımda söndüğü ve kirpinin mükemmel bir şekilde devâm ettiği yukarıki resimlerden görülmekdedir. Cenûb tarafında kirpideki kesik minâreden dolayıdır ve Evliyâ Çelebi'nin bahsetdiği burma minâre yerine, yenisi yapılırken, duvarın üstünde ufak bir kısmının ta'mîr gördüğü de (833. R.) de belli olmakdadır, o kadar. Binâen'aleyh yan duvarlar böylece mâil olarak işlenmişdir; revâk esâsında da ahşab çatılıdır. Direk ve başlıklar ve kaa'idenin boylarının yekûnu, revâk duvarındaki yasdıklarla 'aynı yükseklikde değildir, 45 sm daha alçakdır. Bu meseleye aşağıda 'avdet edeceğiz. 'Aynı sahîfedeki, orta büyük kubbenin orijinal olmadığı fikrine de iştirâk kaabil değildir. (427. S.) de eyvân döşemelerinin sonradan indirildiği bildiriliyor. Onların içindeki pencereler yerden sâdece 35 sm. oluğundan, eyvân döşemeleri yüksek bulunsa idi, pencerler ya kapanır, yahud döşeme ile bir olurdu. Binâenaleyh bu düşüncenin tahakkukuna imkân yokdur.

Bir de müellifin 16. No:lu restitüsyon plânında garbdaki pencere merdivenli bir kapı olarak gösterilmiş, bunun aslında pencere olduğu yukarıda bildirildiğinden, fazla bir söz 'ilâvesine lüzum yokdur.

★

Vesîkaları tamamlamak üzere câmi'in evkaaf kütüğünde *"Vakf-ı câmi'-i Su'tan Bâyezid Hân der Edirne"* bahsindeki vazîfeleri yazalım: Cum'a vâ'ızı, imam, hatîb, üç müezzin, ser mahfil, üç kayyım, ferrâş ve âbkeş, ihlâshân, yâsînhân, huzûrî, müte'addid devirhândan mürekkeb zengin bir hademe-i hayrât kadrosu vardır [1].

★

Sırası geldikçe câmi'i ceste ceste anlatdık. Binâ, bir tarafından tutulup mechûller bir bir hallolunacak vuzûhu hâiz olmadığından, müte'addid def'alar üzerine varıp, rölövelerin ortaya attığı meseleleri tekrar yerinde tahkîk etmek mecbûriyetini duyduk. En son olarak da Vakıflar Garbî Türkiye İnşâât Şefliğinin [2], tam bir meslek 'alâkasıyla, binânın müstakbel restorasyonuna hazırlık olmak üzere, ve recamızı yerine getirerek ön ayak olduğu sondajlarla iki mühim noktayı hallettik. Bunlardan birincisi giriş tonozu üstündeki boşlukdur. Delerek içine girdiğimiz bu tonozlu yerin iki başının gaayet kalın taş duvarlarla kapalı ve hiç bir zemân kullanılmamış, hiç bir girişi olmayan bir boşluk olduğunu gördük. Zemîn toprakdır; duvarlar hiç sıva ve derz görmemişdir. Hiç bir kullanma izi yokdur. Sâdece ön cebhe duvarının yerden 80 sm.den yukarısının bir târîhde yıkıldığını ve yerine pek yeni zemânlara 'âid 6 sm. lik kalın kerpiç tuğla ile 54 sm.lik ince bir duvar örüldüğünü gördük. Bu duvarda sonradan 'aynı cins tuğla ile kapatılmış, bir pencere vardı. Bu pencere, tonozun kalıbını koyup ikmâl ettikden sonra, bu her yanı kapalı yerden çıkışı sağlamak için bırakılmış bir mahrec olabilir. Bu hiç kullanılmamış ve kullanılmasına ihtimâl olmayan yerde bir pencerenin başka bir vazîfesi yokdur. Eski cebhe duvarının yıkılmayan kısmı cebhedeki dişle bir seviyededir. Bu dişin ta'mîr neticesinde hâsıl olduğu da böylece anlaşılmakdadır. Duvarla beraber kopan tonozun uc kısmı da, 'aynı tuğlayla ta'mîr edilmişdir. Bulunanlar yalnız makta' üstüne çizilmiş, ayrıca bir plâna lüzûm görülmemişdir, (836. R.).

Bu tonoz sâdece, tâbhâne odalarının lüzûmsuz derecede yüksek yapılması, buna mukaabil girişin pek alçak tutulması netîcesinde, ortada kalan boşluğu tesviye edip çatı seviyesine ulaşdırmak için yapılmışdır. Böyle bir tertîb yeri-

1) Ev.K.K., Küçük Evkaaf Kapı Ağası, 10. No:lu hazîne defteri, 557-568. S.

2) Âbide ve yapı şû'besi şefi Y. M. Ecved Aşkan, Trakya'daki gurub şefleri âmiri Y. M. Ertuğrul Eğilmez Beyefendilere pek hâlisâne teşekkür borçluyuz.

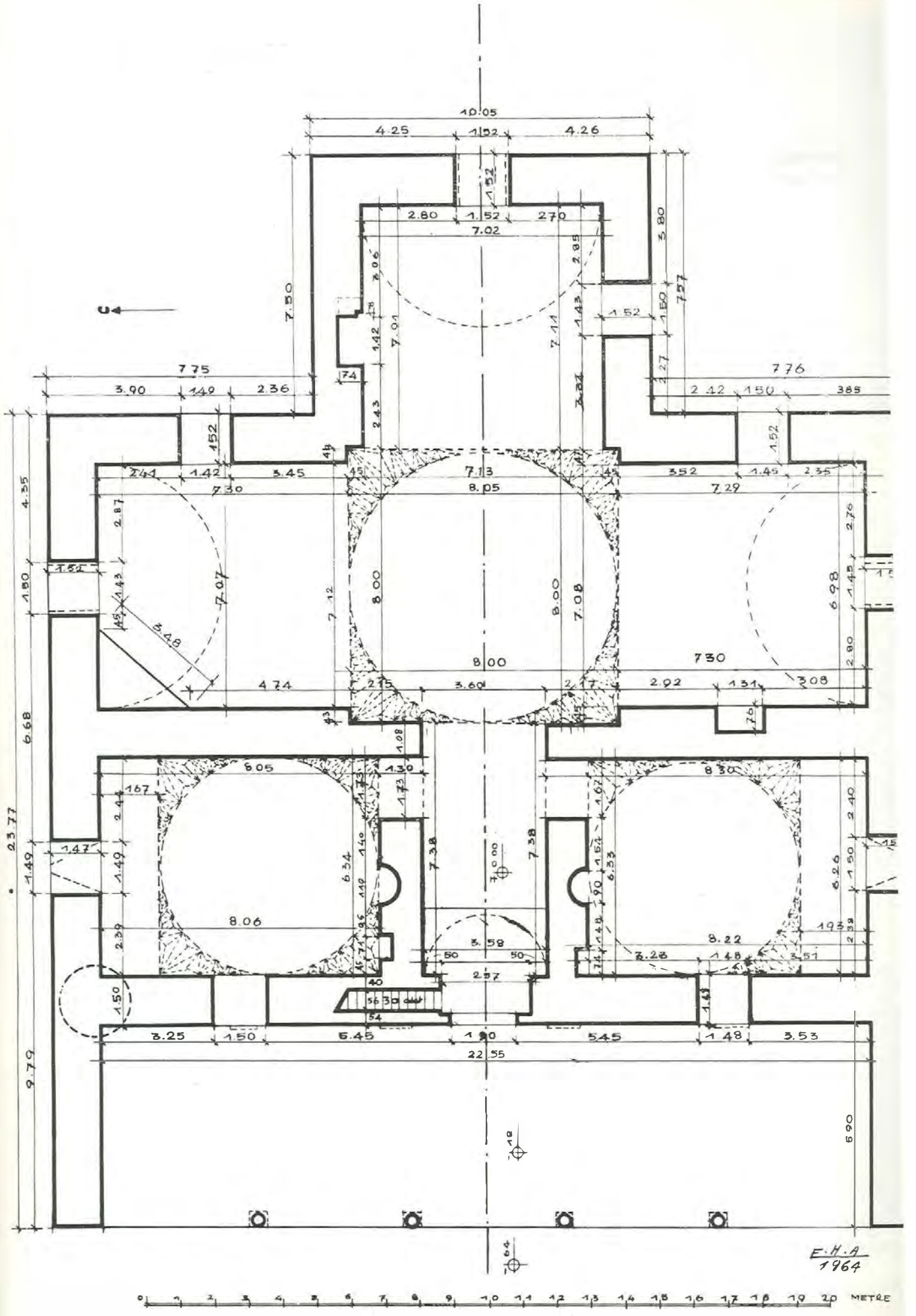

836. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i planı (restitüsyon)

ne tâbhâneler daha alçak ve girişle bir seviyede olup da, ön tarafda bir kademe teşkîl edilseydi, hem binâ yeknesaklık ve hareketsizlikden kurtulur, hem böyle zorlama tertîblere hâcet kalmazdı. Hikmetinden su'âl olunmaz, bu da bu binânın cilvelerinden bir dânesidir!

İkinci bir sondajla, garb eyvânının cenûba bakan duvarında, sıva üstündeki bir çatlağın sebebini anlamak istedik. Netîcede 1.94 açıklığında bir mümâsî kemerle, ondan daha dar, 1.42 genişliğinde, raf izleri belli olan, bir dolab yeri bulduk, (837. R.) ki, bu da ilk vaz'ıyet olmaktan uzakdır; aşağısı kemerle 'ayni genişlik olmayıp bir kısmı doldurulmuştur. Dolap ve kemerin yüzü 6 sm. lik kalın bir tuğla ile pek yeni zemânda örülmüşdür. Bizce bu ön tarafın kapatılması, o kısmın üçüncü safhasıdır ve kemerin bir kısmının kenarının doldurulup ayak yapılmasının sebebini îzâh mümkin olamamaktadır. Zâten bu binâda her şeyin sebebini bulmak hemen hemen mümkin değildir. Bu ikinci sondajın, ta'mîrât esnâsında daha derinletilmesinden fâide ummakdayız. Şunu da söyleyelim ki, burası kapı veyâ pencere de değildir; arkadaki cebhe yüzünde, bir sonradan örme ve yâ her hangi başka bir müdâhale olmamışdır.

Bu mâlûmatın da 'ilâvesiyle, binânın temâmını ta'rîf sırası gelmişdir. Câmi' beş açıklıklı bir revâkla başlar. Yanlarda saçak seviyesinden aşağıya dik bir meyille inen kalın duvarlar vardır. Bunlar hiç bir şübheye mahal bırakmayacak sûrette asıldandır; 'aynı işçilikle beden duvarlarının devamıdır; alınları vasatî 1.5 m derinliğe kadar kesme köfekî taşındandır, (833., 835., 838. R.). Her şey, bu revâkın Bizanten başlıklı sütûnlara müstenid, bir ahşab çatı ve düz tavanla örtülü olduğunu gösteriyor. Ne yan duvarlarda, ne giriş duvarında, kemere, tonoza benzer bir kalıntı,

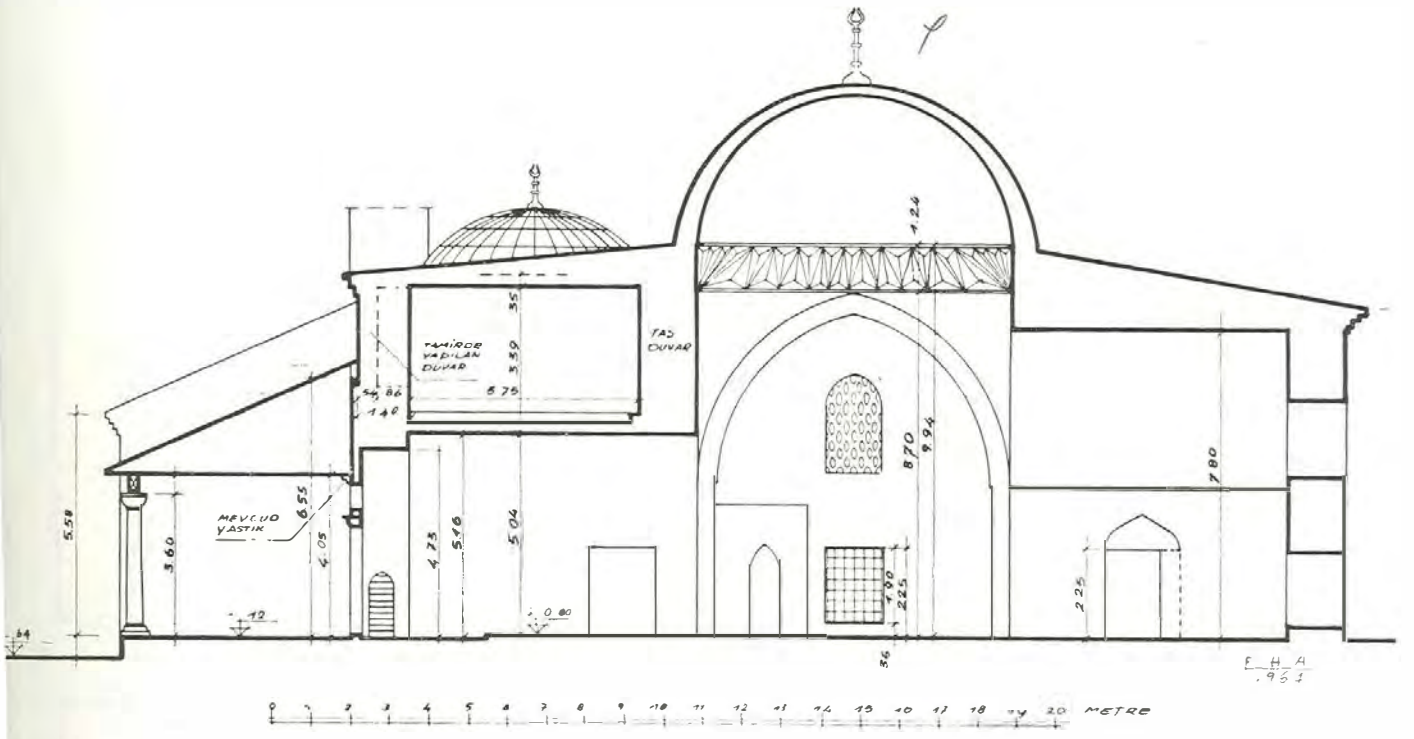

837. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i makta'ı (restitüsyon)

bir iz bulunmadığı gibi, görülen yasdık taşları da pek farklı aralarla konmuşdur; tâbhânelerin pencere kemerleri, karşıdan gelecek kârgir revâk kemerinin ağırlıklarını çekecek metânetde değildir, (839. R.). Bu yasdık taşlarının ne kadar farklı aralıklarla olduğu (838. R.) de görüldüğü gibi, plânda da işâret edilmişdir. Kezâlik yasdık boyları da birbirine müsâvî değildir; aralarında 25 sm. fark vardır. Ayrıca yasdıklar sütun başlıklarından çok daha genişdir. Başlık genişliğince atılacak kemer, yasdıklardan dar kalır. Yine başlık, sütûn ve kaa'idenin yüksekliklerı yekûnu, yasdıklarınkinden 45 sm. azdır. Resimden de anlaşılacağı üzere bu fark ahşab revâkın kiriş payıdır. Bu yasdıklar sütûnlardan gelebilecek kemerleri karşılamak için yapılmamışdır; ne o eb'âdı ne o mukaavemeti hâizdir. Kemer ve zâten tonoz olmadığına, yan duvarlar da mâil bulunduğuna göre, restitüsyon makta'ında çizdiğimiz gibi, revâkın bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılır. Bunun bir misâlini Filibe'deki Hüdâvendigâr Câmi'inde gördü idik. İki binâda vaz'iyet birbirine pek uymakdadır. Bir düz tavan olunca, yasdıklardaki intizamsızlık fark bile edilmez. Son zemânda 'ilâve olunan o boğmaklı yüksek kaa'ideler çatıyı bir az daha yükseltip saçağa yaklaştırmak içindir. Giriş üstünde, görülen yukarı pencere şimdiye kadar asıldan zannedildiği için, bir çatıya mâni' teşkîl edeceği zannediliyordu. Yukarıki anlatdığımız sondajla, bunun sonradan açılmış olduğu anlaşılmakla bu mahzûr da kalmamakdadır.

838. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i revâkı

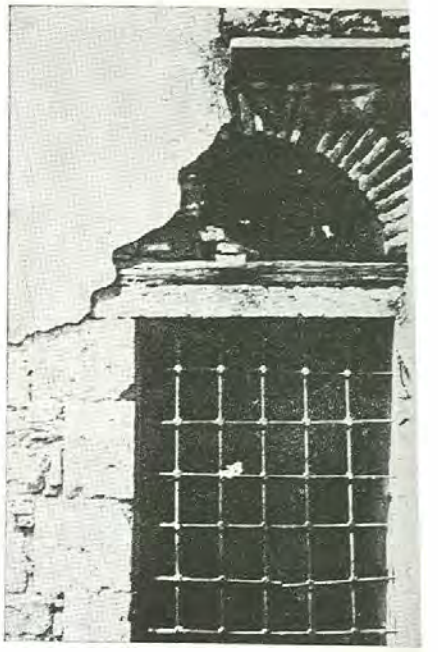

839. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i revâkında tabhâne pencerəsi ve üstündeki yasdık taşı

Kapı Bizans usûlu gönye burun kesilmiş, çok silmeli mermerlerden yapılmıştır. Kapının hemen üstündeki bü yük pencere, kapı sövesinin dışdan dışa genişliği kadardır; böyle sövenin üstüne basan pencere olmaz. Söve bir kârgi rin içinde kalacak bir çerçevedir. Bu sebeble, aslında, bunun yerinde ufak bir pencere olacağını tahmîn edekdə yiz; resimde de öylece gösterdik. Giriş dehlîzi dâirevî kemerlidir. Dehlizin nihâyetinde 8.0×8.0 eb'âdında, bakla valı zengin bir kuşağa oturan sağır merkezî kubbe vardır. Bunun üç tarafında derinlikleri 7.30 dan 7.10 a, genişlik leri 7.0 m. den 7.20 ye kadar değişen murabbâ'a yakın sivri tonozlu üç kol eyvân bulunmakdadır. Bunların başlarında altlı üstlü altı ve üç duvarında yalnız altlık üç pencere bu lunmakdadır. Bütün pencereler 9 dânedir, (841. R.). Her kolda pencere olduğu hâlde birisinde yokdur. Bunun ar kasındaki cebhe duvarı sağırdır, (834. R.).

841. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i dâhili görünüşü

840. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i kapısı

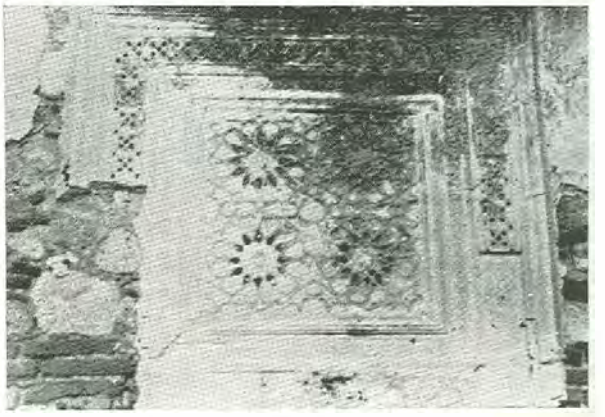

842. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i cenûb tabhâne odası ocağı

İçeride hiç bir husûsiyet kalmamışdır. Yalnız sık dizilişli, mütenâsib, baklavalı kuşak bir güzellik 'arzeder. Mihrâb, tonozun özengisini kapatacak şekilde sonradan yerleşdirilmişdir. İstalaktitli fekat ifâdesiz bir XVII. 'asır işidir. Câmi'deki yazıların da güzellikle 'alâkası yokdur. الحمدلله على نعمة yazısındaki Osman imzasından 1329 da yazıldığı anlaşılmakdadır. Mahfiller sonradan yapılmışdır. Minber çivileme ve boyasız, cilâsız bir tahtadandır.

Tâbhânelerin kapısı dehliz üstündedir. Birisi şimdi kapalıdır. Her ikisi de ta'mîr ve ta'dîl görmüşdür. İki odanın eb'âdı bir az farklıdır. Yine farklı genişlikde iki kemerle murabba' ölçüsüne getirilip üstüne baklavalı kuşaklı sağır kubbeler oturtulmuşdur. Bu tâbhânelerin yüksekliği lüzumsuz derecede fazla gelmekdedir. Dışarıya ve revâka birer pencereleri ve dışardakilerin üstünde birer mazgalları vardır. Tâbhâneler hücreler ve zengin alçı işlenmiş ocaklar bulunmakdadır. Cenûbdaki ocakdan ajurlu bir su ortasında on ikili yıldızla yapılmış bir ayna bulunmakdadır. Bu aynanın ve suyun ajurlarında gömülü yeşil çiniler vardır (842. R.). Şimâldeki ajursuz olmakla berâber, evvelkinin benzeridir, (843. R.). Her iki ocak da çok güzeldir; fekat yaşmakları kalmamışdır. Şimâldeki odanın revâka açılan kapısı sonradandır. Bu odalar her hâlde bütün emsâ'inden fazla kullanılmışdır; ocaklar islidir; şimâldekinin penceresinin içine yeniçeriye benzer karikatürler çizilmişdir. Bunlar Semâvî Eyice Bey tarafından neşredilmişdir. Fekat pencerede cam olmadığından giren yağmur te'sîriyle onun çizdiği kadarı da şimdi kalmamışdır. Birer iz görünüyor [1].

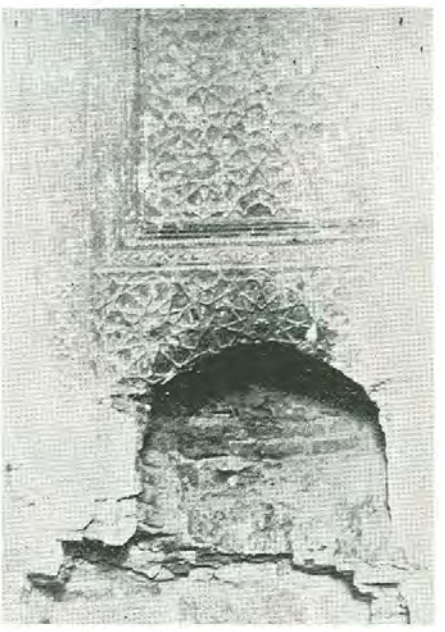

843. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i şimâl tabhâne odası ocağı

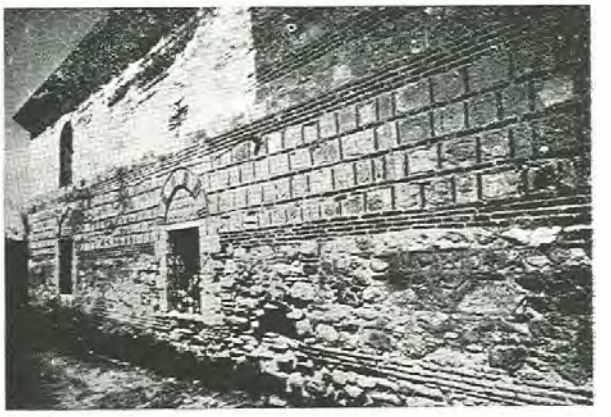

844. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i cenûb cebhesi

845. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i garb cebhesi

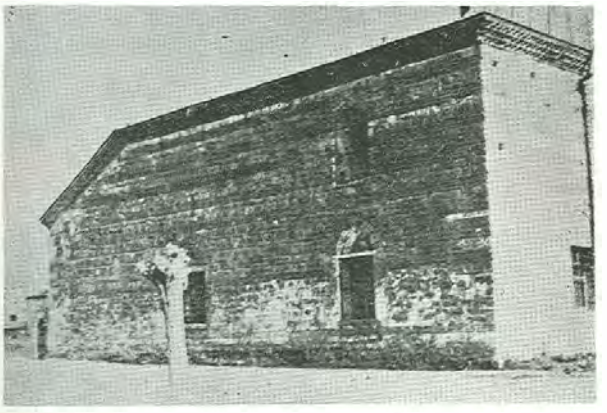

846. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i şimâl cebhesi

Câmi'in minâresi soldadır, kapının hemen yanından başlayıp duvar içindeki 31 rıhtlık bir merdivenle küp kısmına varılır. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği زيزيه zıh zıh burmalı minâre ta'bîri, Üç Şerefeli'de olduğu gibi, helezonların aralarına renkli taşlar ve yâ çini işlenerek zıhlı bir hâle getirilmiş olduğunu bildirse gerekdir. Şimdiki minâre pek yenidir ve binâda kullanılana benzemeyen sarımtrak bir taşla yapılmışdır. Cenûb beden ve eyvân duvarlarında bu ta'mîrâtın izi göze çarpar.

Binâ duvarları moloz taşı ve tuğla ile işlenmişdir. Cenûb yüzündeki sıra ölçüleri şöyledir: Döşeme zeminine kadar takrîben 70, ondan sonra 21, 162, 33, 164, 33, 60, 33, 50, 33, 60, 33 ve 30 sm.lik sıralarla kirpi saçağa kadar gel-

1) Prof. Semâvî Eyice, Eski Bir Türk Karikatürü, Türk Kültürü Mecmû'ası 14 No.

mekdedir. Ufak ölçüler tuğla, dîğerleri taşdır. Yalnız son 30 taşdır. Bunların 1.62 m. olan alt sıra dîğerlerinin sıvama derzine mukaabil yeni yapılmış, kabartma Arnavud derzi olduğundan, ve ayrıca, damlalıkdan gelen yağmur, şiddetle buralara çarpıp taş aralarını oyduğundan, farklıca zannedilmekdedir. Halbuki o da moloz bu da molozdur. Tabî'î, dar sıralara sığdırılabilmek için taşların daha dikkatle seçilmesi lâzım geldiğini de nazar-ı i'tibâre almalıdır. Bu alt sırada yukarılar gibi derzlendiği gün, aradaki fark giderilmiş olacakdır, (844., 845., 846. R.). Kıble duvarı sâdece molozdur.

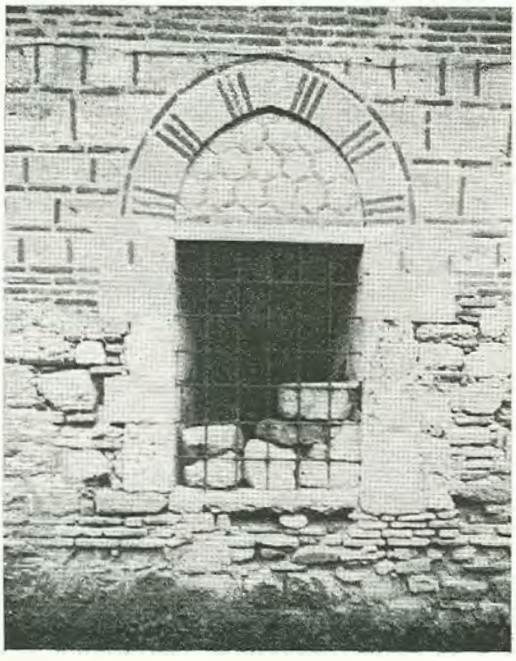

847. . : Edirne Yıldırım Câmi'i pencere tafsilâtı (cenûb kubbesi)

848. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i pencere tafsilâtı (garb cebhesi)

Hiç bir ma'kuul sebeb olmadan neden çok yüksek iki tabakadan sonra üstünde daha alçak sıralar yapılmış, neden hiç bir başlangıç ve bitimi olmayan, ikinci kalın sırada araya şâkulî tuğlalar yerleştirilmişdir? Bu sıraların darları genişlerle, şâkulî tuğlalar dîğerleriyle yabancı durmakdadır. Buna sebeb bulunamaz; cevabı, bu câmi'i olduğu gibi kusurlariyle kabûl etmenin bir zarûret teşkîl etdiğidir.

Pencere söveleri yekpâre olmayıp muhtelif genişlikde kısa parçalardan yapılmışdır. Demir parmaklıklar topuzludur. Pencere aynalarında Bursa Yıldırım medresesindekilere pek benzer tuğla tezyînât vardır. Bunlar, araları tuğla-taş kakma altı köşe (847. R.), örgü gibi tuğla-taş ve bir murabba' taş, bir murabba' çift tuğla olmak üzere (848. R.) muhtelif şekillerdedir. Pencere kemerleri üç tuğla ve bir kesme taşla yapılmışdır. (848. R.), kapıya çevrilmiş penceredir; sağındaki taşlarda tahta pervazın altında pencere demir parmaklıklarının delikleri mevcûddur. Zâten bu resmi görünce bile, pencereden başka bir şey olmayacağı anlaşılır. Pencerede büyük bir çatlak, tâ saçağa kadar gitmekdedir, (845. R.).

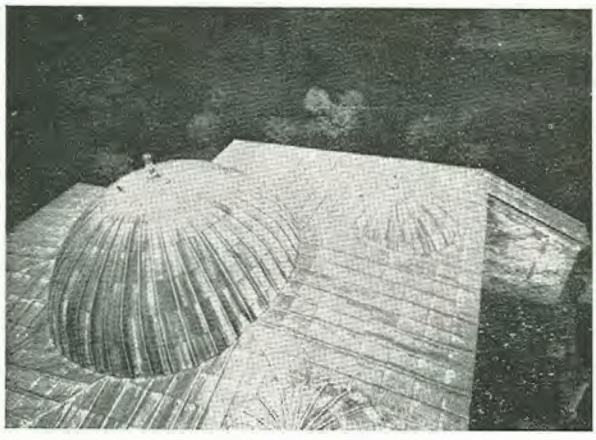

849. R. : Edirne Yıldırım Câmi'i kubbeleri ve çatısı

Kubbeler temâmen kasnaksızdır. Düz bir satıh üstünden fışkırmış kubbeler Osmanlılarca hiç makbûl tutulmaz. Câmi'in büyük kusurlarından birisi de budur, (849. R.). Sütûn başlıkları Bizans'ın çirkin eserlerindendir. İki yüzünde istavroz, dîğer iki yüzünde bir kabartma insan yüzü vardır ki kazınmışdır.

★

Yıldırım Câmi'inin, bir kilisenin bir kısım duvarlarından istifâde ile yapılmadığını şimdiye kadar ortaya koyduğumuz delîllerle isbât ettiğimize emîniz. Bir kerre daha hülâsa edelim: Şaşmaz inşâî işâretler, toprak üstünde ne varsa Osmanlı olduğunu göstermişdir; geriye bize mechûl bulunan temeller kalıyor; onların eski olduğunu iddi'â

edenler olursa, bir temelden istifâde için, koca bir câmi' yapıldığını söylemiş olurlar. Düşünülsün ki hiç bir kıymet taşımayan bir temel için câmi' yapılır mı? Bu binâ mi'mârîsinde ve inşââtında kusurlarla dolu ve ma'lûldür. Duvarlar yukarıda îzâh etdiğimiz gibi, göz huzûrunu bozan, sebebsiz aykırılıklar taşır; söveler berbaddır; revâk pek çirkindir. İçde pencereler gaayet çıplakdır; pencere yapılması lâzım gelen bir duvar boş bırakılmışdır. Tezyînât olarak ocaklardan başka bir şey yokdur. Asıl en aksak tarafı, eyvânların tonozlu yapılmasından dolayı kubbelerin bir düzlük ortasından pırtlamış gibi durması ve binânın gelişi güzel yapılmış hâliyle rûh sıkıcı te'sîr bırakmasıdır.

Eğer tâbhâne odaları bir az olsun alçak tutulup, çatıda bir kademe bırakılsa idi, binâ bir az hareketlenir, giriş dehlizleri, bir ma'den galerisi gibi alçak kalmaktan kurtarılmış olur, bu dehliz üstünde boşluk doldurma tonozuna ihtiyac kalmazdı.

Câmi'in mihrâbı Abdurrahman Hıbrî Efendi'nin eserini yazdığı 1046 (1636-37) senesinde eğri bulunuyormuş; fekat bile bile bir câmi'in mihrâbı eğri inşâ edilmezdi. Nasıl ki Bursa 'Alâûddin, Orhan, Şehâdet, Baba Sultan'da Geyikli Baba câmi'lerinde bundan büyük inhiraf varsa, bu da ilk inşâsında, kıbleye doğru diye yapılmış, lâkin bir zemân sonra, kılı kırk yaranlardan birisinin tahrîkîyle yeni bir mihrab kurularak binâda namaza eğri durulmuşdur. Halbuki, İbn-i Kemâl, Sa'dî ve Ebussu'ûd Efendi'lerin meşhûr fetvâları, Bursa şehrince makbûl ve mu'teber tutularak bu câmi'den 25° daha garba dönük olanlarda dosdoğru namaz kılınmıştır.

Neresinden bakılsa 'acâib bir tarafı olan bu câmi'in noksan ve kusurlarına illâ sebeb aranacağına, olduğu gibi kabûl etmek emîn bir tarzdır. Mi'mârî ve inşâî bakımından insicâm ve muvâzene temâm değildir ki, emsâli olarak tasavvur edilenlerle kıyâs yoluna gidilebilsin.

Bu derbeder binâ, bir kilise artığı olsa, bizim daha memnûn kalmamız îcâb ederdi; Osmanlı mi'mârîsine bunun kazandıracağı fazla bir şey yokdur. Biz kilise olmadığını hakıykat nâmına göstermeğe mecbûrduk. Bu binâyı, kazârâ, biz yapmış bulunduğumuzdan sâhib çıkmak mevkı'indeyiz. Biz bu mesâimizle, daha ziyâde Yıldırım Devri'nde tekâsüf edip 'acâib görünen örneklerden, Balıkesir, Bergama ve sâire gibi, bir dânesini daha meydana koymuş olduk.

Bu câmi' Osmanlı mi'mârîsi denen Dev'in sakat çocuğudur. Bundan dolayı, her noksanlı gibi, 'alâkayı tahrîk etmekdedir.

b — Edirne 'İmâretleri:

75 — Yıldırım 'İmâreti:

850. R. : Edirne Yıldırım 'İmâreti ve matbahı

1294 de yandığını, çatısının da esâsen ahşâb olduğunu yazar [1]. Rıf'at Osman Bey'den naklen 'imâretin sonradan temâmen yıkıldığını yukarıda kaydetmişdik [2]. Peremeci de, binânın 1293-94 Rus harbine kadar işlediğini, o târîhde 'asırlık düşman tarafından yakılıp, bir daha yapılmadığını bildirir [3]. 'İmâretin dış ihâta duvarına bitişik kalıntıları ve kalın kemerli matbah ocağı ve bacası hâlâ mevcuddur, (850. R.).

'İmâretin kadrosu, şeyh-i 'imâret, vekilharc, kilârî, nakıyb-i nân, bevvâb, kâseşûy (bulaşıkcı), tabbâh (aşcı) ve habbâz (ekmekci) ve şâgird, fodla ferrâşdan 'ibâretdir [4].

'İmâretin vakıfları miyânında bir kervânsaray, Kal'e içinde Çukur Hamam 'imâret yakınında bozahâne, kasab Câmi'in şark tarafında yol kenarında idi; Bâdî Efendidükkânları ve başka dükkânlar bulunmaktadır [5],[6].

c — Edirne Kervansarayları:

76 — Edirne Yıldırım Kervansarayı:

Edirne'de bir Yıldırım Kervansarayı, كروانسراى آسارى [7] olup, câmi' ve 'imâretin vakıflarından bulunduğu bir tapu defterinden anlaşılmakdadır. Senevî geliri 1998 akçedir. Ayda 166.5 akçe eder. Dîğer vakıfların yeri bildirildiği hâlde defterde bununki tasrîh edilmediğine göre manzûme civârında olmayacakdır [8].

1) Bâdî Efendi, a.e., 103. S.
2) Rıf'at Osman, a.e., 34. S.
3) Osman Peremeci, a.e., 108. S.
4) Ev.K.K., Küçük Evkaf Kapı Ağası, 10 No:, 562. S.
5) Tayyib Gökbilgin, a.e., 179. S., Bş.V.Ar. 470 No:lu Tapu defterinden naklen.
6) Kâtib Çelebi Edirne'de bir de Yıldırım Medresesi'nden bahsederse de hiç bir 'alâkadar eserde rastlanmadığı gibi, vazifelileri de bulunmadığından, kaydetmeğe lüzûm görülmedi.
7) Esîr Pazarı mânâsına gelir.
8) Bş.V.Ar., 470 No:lu Tapu defterinden naklen: Tayyib Gökbilgin, a.e., 179. S.

d — Edirne Hamamları:

77 — Edirne'de Çukur Hamam:

Kervansarayın kayıdlı bulunduğu yukarıki Tapu defterinde, senelik 3996 akçe gelirli *«Çukur Hamam der en derûn-i Kal'e-i Edirne"*nin de zikri geçmekdedir. Enîs'ül-müsâmirîn'de *«Biri dahî Çukur Hamam dimekle ma'rûf olan ferd hamamdır ki binâsı kâfirîdir Bunda bir kurna vardır ki* منفعد حجرا من المعتقد *mısdâkınca nisvân tâifes 'azîm i'tikaad üzere olub emkine-i ba'îdeden ol kurnadan yunmağa varurlar*.. denmekdedir [1].

Bâdî Efendi'nin de işâret eylediği [2] bu hamam şimdi mevcûd değildir.

— Saray Hamamı: (Bk: Yıldırım Hamamı).

78 — Yıldırım Hamamı: (Saray Hamamı).

Sultan Selim Câmi'inin hemen bir sokak ara ile, şimâl-i şarkıy köşesindeki hamamdır. 1920 senelerinde işlemez fekat sağlam bir hâlde idi. Şimdi bir harâbedir. Enîs'ül-Müsâmirîn'de *"Biri dahî Sultan Selim Hamamıdır ki Serây-ı Atîkden ihrâc olunmak üzere meşhûrdur"* sözleriyle zikrolunur [3]. Bâdî Efendi Taş Odalar mahallesi, Murâdiye Küçük-Pazar caddesi 2 numarada olduğu ve Eski Sarayın hamamı iken, sarayın 'arsasına Sultan Selîm câmi'i yapılınca çarşı hamamına çevrildiğini, soğuklukları kubbeli, çift hamam olduğunu yazar [4]. Sarayın Hüdâvendigâr Devri'nde başlandığı mâlûm ise de, Yıldırım Bâyezid tarafından genişletildiği ve hamamın onun tarafından yapıldığı söylenir; biz de onun devrine aldık. Balkan harbinden sonra işlemiyor idiyse de, 1920 de ayakda idi [5]. Resminde görüldüğü üzere, hamam şimdi bir harâbedir; tuğla taş sıralarıyla yapılmıştır. Gaayet muntazam ve metîn bir hâli vardır. Soğukluklar çatılıdır. Yalnız bir tarafın ılıklık kubbesi tam olarak ayakdadır. Köşedeki soğukluk kapısının XVI. 'asırdan olduğu ve belki Sultan Selîm Câmi'inin inşasıyla, hamamın çarşı hamamı olarak işlemeye başlaması sırasında, yeniden yapıldığı tahmîn olunabilir, (851. R.). Hamamın cenûb yüzünde dükkânlar olduğu da belli olmakdadır. İki taraf berâber hamam dışdan dışa 24.70× 25 70 eb'âdındadır, dükkânlar bundan hâricdir.

851. R. : Edirne Saray Hamamı

79 — Yıldırım Hamamı:

Câmi'in yakınında idi. Enîs'ül-müsâmirîn'de 'aynı sahîfede *"Biri dahi Yıldırım Bâyezid Câmi'-i şerîfi kurbünde olan ferd hamamıdır ki gaayetde sagıyrdir"* îzâhatıyle bildirilen bu hamamdan bir iz dahî bulamadık.

ESKİ ÇAĞA ESERLERİ

Eski Çağa, Bolu'dan ileride, Çağa Gölü'nün şarkından Mengen'e giden yolun ortasında bir vâdî içindedir. Göl kenarında ve ana yol üstünde Yeni Çağa kurulmakla, eskisi bir köy hâline gelmişdir. Ma'mâfîh pek şîrîn bir yerdir. Buranın eserlerini Yıldırım yapdırmışdır.

80 — Yıldırım Câmi'i:

Müstakıl Bolu livâsı sâlnâmesinin 1337-1338 rûmî (1921-22) senesi nüshasında bu câmi'e ve hamama işâret edilmekdedir [6].

Evkaaf kütüğünde bu câmi' *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûn'a mülhak efkaafdan Çağa kasabasında vâkı' merhûm ve mağfûrün leh Sultan Yıldırım Bâyezid Hân câmi'-i şerîfi"* ismiyle kayıdlıdır [7] Burada sâdece Çağa denmesine sebeb, daha o zeman yenisinin bulunmamasındandır.

Câmi' çatılıdır ve temelden i'tîbâren yeni bir yapıdır. Yalnız minâre kaa'idesi eskidir. Binânın içden içe eb'âdı 8.55×15.25 dir; duvarlar 1.20 m. kalınlığındadır. Mihrab bir çukurlukdan 'ibâretdir. Yalnız bu yenilemede çıtalı gü-

1) Abdurrahman Hıbrî Efendi, a.e., 58 a yaprak.
2) Bâdî Efendi, a.e., 1. C., 121. S.
3) Abdurrahman Hıbrî Efendi, a.e., 58 a yaprak.
4) Bâdî Efendi, a.e., 117. S.
5) Peremeci, a.e., 94. S.; Rıf'at Osman, a.e., 69. S.
6) Mezkûr salnâme, 288. S.
7) Ev.K.K., Kastamoni esâs 10/2, 204 No lu defter, 441-450 sıra.

zel bir tavan yapılmışdır. İçeride bir de geniş ve şâhnişînli mahfil vardır. (852. R.) câmi'in yan tarafını göstermekdedir.

81 — Eski Çağa'da Yıldırım Hamamı:

Câmi'in şimâl-i şarkısında ve yakınındadır. Köye göre süslü ve oldukca büyük bir hamamdır. Soğukluğa garb tarafındaki bir kapıdan girilir. Takrîben 4X4 eb'âdında olan bu mahallin kubbesi dört iri köşe bâdemi ve yan gö-

852. R. : Eski Çağa'da Yıldırım Câmi'i

853. R. : Eski Çağa'da Yıldırım Hamamı ılıklık kubbesi

güslemelerle kurulan bir tertîbe oturmakdadır. Ilıklık mustatîldir. Bir tam, bir yarım kubbe ile örtülüdür. Esâs i'tibâriyle bir köşe bâdem ve arada müselles bir kuşakla duvarlara oturmakdadır. Fekat bu müsellesler altı sıra şeritle süslü olduğundan gözden silinmekde, daha ziyâde bu oluklu şeridler görülmekdedir, (853. R.). Yarım kubbede düz çıkıntılı köşelere oturan beş dilimli bir süsleme bulunmakdadır.

Bu ılıklıkdan oldukca büyük bir halvete geçilir. Birisinin kubbesi sıcaklıkdaki gibidir. Dîğeri ise içden sekiz dilimli bir mahrûtdur. Alt sıralarda, köşe ve ortalarda, dokuzlu yelpâzelerle, üstünde üç sıra kırma şeridle süslüdür. (854. R.); kurnaların ba'zısında Bizanten ayna taşları bulunmaktadır.

Hamam temâmen moloz taşıyla yapılmışdır, hiç hatıl yokdur. Üstü kiremidle örtülüdür, (855. R.).

854. R. : Eski Çağa'da Yıldırım Hamamı halvet kubbesi

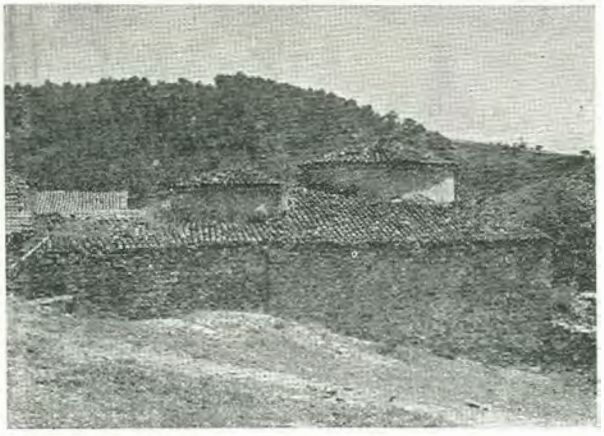

855. R. : Eski Çağa'da Yıldırım Hamamı

ESKİ ZAĞRA

82 — Eski Zağra'da Hamza Bey Câmi'i:

Tam müsliman olan bu kasabanın hayrâtından bahseden Evliyâ Çelebi, *"On yedi mihrâbdır Çarşu içinde Büyük Câmi' Hamza Bey Câmi'-i dimekle mâ'rûfdur 'Azîm kubbeli mevzûn minâreli bir câmi' olup şeb ü rûz cemâ'at-i kesî-*

reden hâlî değildir Şehirde bundan büyük câmi' olmayup kubbeleri rasâs-ı nîlgün ile mestûrdur Kıble kapusu üzerindeki târîhini (semâne mîede Mûsâ Çelebi ibn-i Yıldırım Hân 'asrında ümerâdan Hamza Bey binâsıdır)" demektedir,[1].

Bu zâtın şahsiyeti ve câmi'i hakkında fazla bir şey bulmak mümkin olmadı. Kitâbenin de sonradan konduğu anlaşılıyor; bunun için kayd ile iktifâ ettik.

EZİNE

Ezine'de küçük Sefer Şâh câmi'i ve muhteşem denecek eb'âdda hamamı, Edirne bahsinde şahsiyetini yazdığımız, zâte 'âid olsa gerekdir. Mevlâna Sefer Şah'ın, Mısır'da ve yâ Mısır yolunda 796 da vefât etdiği anlaşılmakdadır. Ezine'deki kabri makaam olabilir. Taşı yenilenmiş olduğu için kat'î bir vesîka teşkil etmez. Kasabada bu Sefer Şâh'a çok kıymet ve ehemmiyet verilmekde ve ilk fâtihleri ta'kiyb edenlerden olarak tanınmakdadır. Câmi'in inşââtında, ilk devirlerde tedâriki mümkin olan Bizans parçaları kullanılmışdır. Hamamın yapısı daha müterakkiydir; fekat onda da XIV. 'asrın kubbe kiremidlerinden bir çok parçalar kalmışdır.

Biz de bu eserleri Mevlânâ صفر شاه ve yâ سفر شاه ın olarak, o da kayd-ı ihtiyatla, kabûl ederek yazıyoruz.

83 — Sefer Şâh Mescidi:

Mihrâb duvarlarında Bizans parçaları taşıyan çatılı bir binâdır. Kapısı yanda olup mihrâb duvarında altlı üstlü dört, kıble duvarında da bir pencere bulunmakdadır. Diğer yüzler sağırdır. Son cemâ'at yeri sonradan yapılmışdır. Duvarlar moloz taşıyla, saçağı tuğla kirpi iledir. Minârenin kaa'ide ve küpü eskidir. Gövde 1167 ve yâ 1267 olduğunda, tereddüt ettiğimiz bir târîhde yenilenmişdir. Korkuluklar 1307 de ta'mîr edilmiş olup kandil, vazo çiçek resimleriyle süslüdür. Ufak hazîresinde Sefer Şâh'ın kabri vardır. Baş taşı bir XVII ve yâ XVIII. 'asır işi olup geniş bir taştan yonularak ortasında bir sütûn çıkarılmış, aynaya Câmi'i şerîfin ve hamam'ın bânîsi ve sütûnda Sefer Şâh Hazretleri yazılmışdır.

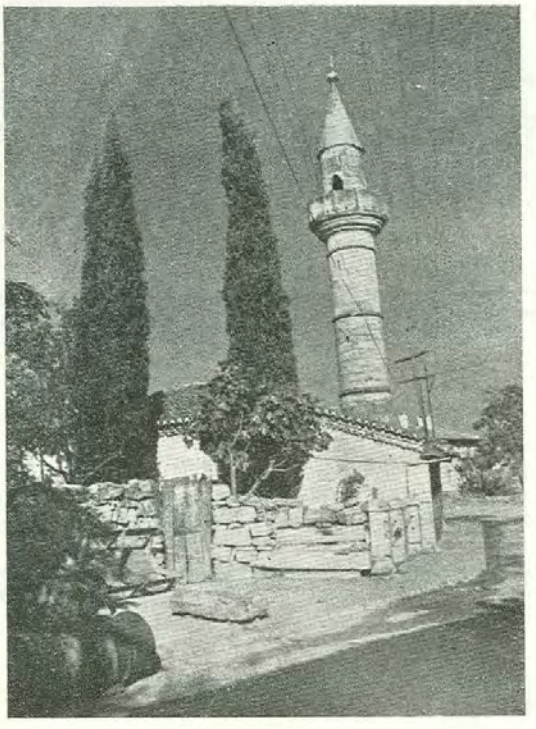

856. R. : Ezine Sefer Şah Câmi'i

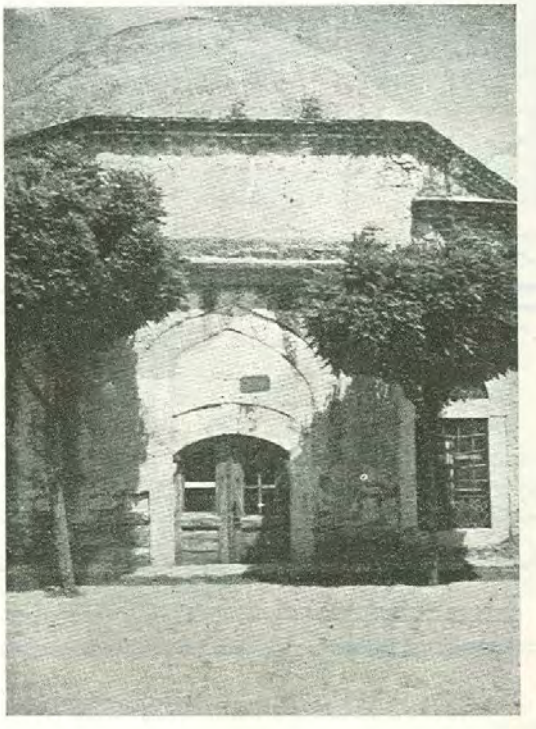

858. R. : Ezine Sefer Şâh Hamamı erkekler kısmı

Bu câmi' evkaaf-ı mazbûtadan[2] değildir; evkaaf idâre meclisinin 24-9-942 târîh ve 729/694 sayılı kararında *"...Mezkûr vakıf tevliyetinin 1158 den beri evlâd-ı vâkıfa tevcîhi mesbûk ve müte'âmil idugi anlaşılmış olduğu Mahkeme-i Evkaafdan iş'âr olundığı ve buna müsteniden tevcîhin yapıldığı tasrîh edilmiş olduğundan zabtı bahis mevzûu olmayıb..."* denmekdedir.

1) Evliyâ, a.e., 3. C., 379. S., matbû' nüshada 'ibârenin sonunda rakamla (700) varsa da yanlışlıkla 800 yerine yazıldığı âşikârdır.

2) Evkaaf Nezâretince, şahıs haklarına rağmen gayr-ı hukûkıy bir şekilde, el konan vakıflara evkaaf-ı mazbûta denir.

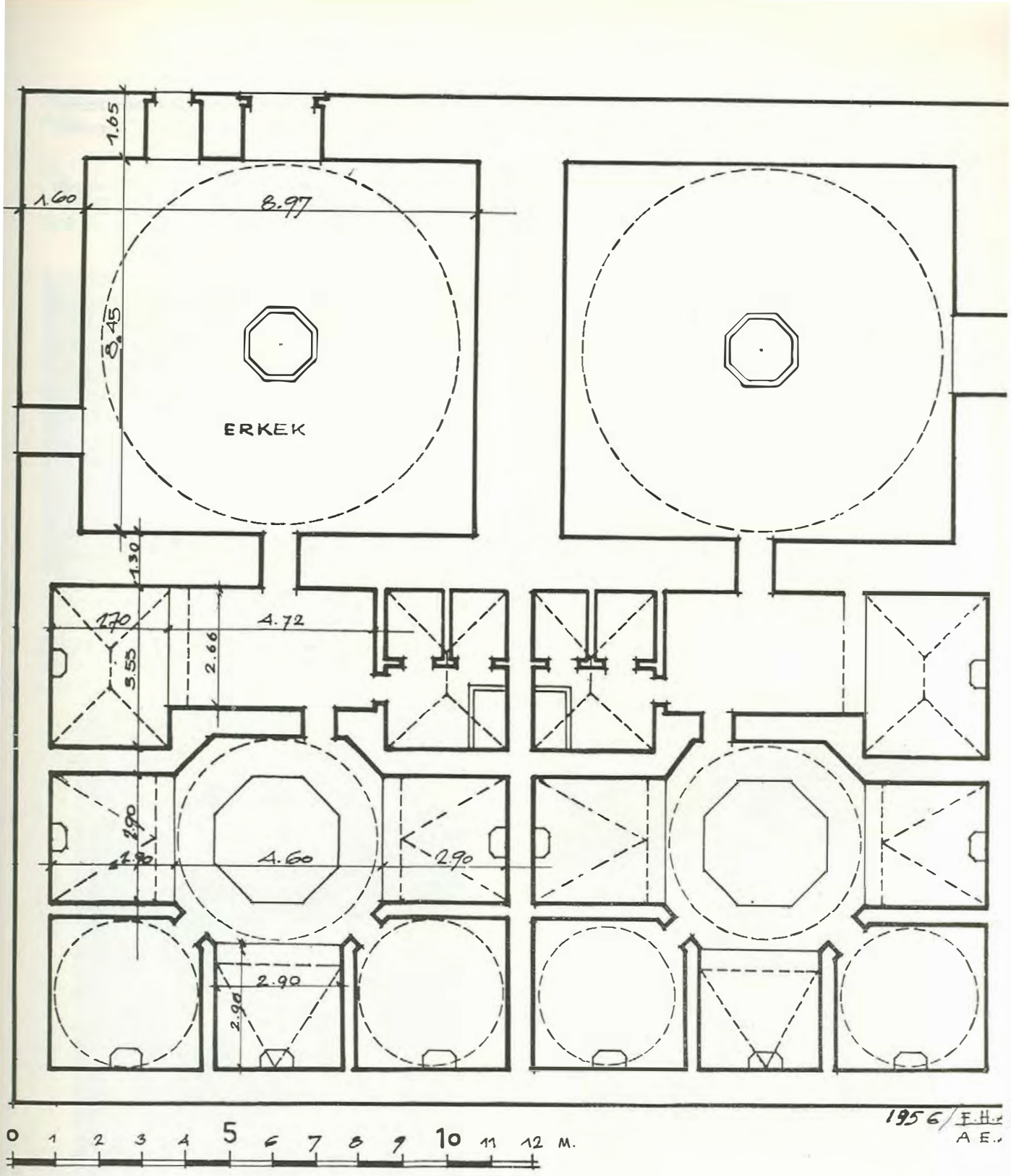

857. R. : Ezine Sefer Şah Hamamı plânı

Bunun gibi Sefer Şâh mütevellîsinin vefâtı sebebiyle, tevliyetin oğlu Osman Efendi'ye verilmesi hakkında berât vardır, (Şevval 1273).

84 — Ezine'de Sefer Şâh Hamamı:

Câmi'in arkasında köprü başında büyük bir çift hamamdır. 9 m.lik geniş kubbeli bir soğukluk - camekânı vardır. Ilıklık ufakca olup yanında bir de halveti bulunmakdadır. Sekiz köşe göbek taşının etrafında üç eyvân ve iki halvet mevcûddur. Bütün kurnaların sayısı sâdece altıdır. Bunlar gaayet zengin istalaktitlerle süslüdür. Kadınlar tarafının tıbkı bunun gibi olduğu bildirildiğinden biz de plânımızı ona göre yaptık (857. R.). Dış manzarası da iki ta-

rafın eş olduğunu belirtiyor. Binâ tuğla, taş sıralarıyla yapılmışdır (858. R.). Bu resimdeki kapının güzel istalaktitli bir koltuk takozu bulunmakdadır, (859. R.).

(860. R.) hey'et-i 'umûmîyeyi göstermekdedir. Köşedeki kadınlar, ilerideki erkekler tarafıdır. Kadınlar kısmı soğukluk kirpisinin bir ta'mîrinde eski çatı kiremidlerinden müte'addid parçalar kullanılmışdır (861. R.). Bu kiremidler sâdece XIV. 'asırda isti'mâl edildiğinden, binânın târîhine bir işâret yerine geçer.

860. R. : Ezine Sefer Şah Hamamı

859. R. : Ezine Sefer Şah Hamamı erkekler kısmı kapısı

861. R. : Ezine Sefer Şah Hamamı kadınlar kısmı ve kirpinin ta'mîrinde kullanılan çatı kiremitleri

GEREDE

85 — Gerede'de Yıldırım Câmi'i:

Bolu-Ankara yolu üzerinde bulunan bu kasabadaki, Yıldırım Câmi'ine Evliyâ, *"Çarşı içindeki câmi' güzeldir"* demekdedir. Çarşı içinde Hükûmet karşısında olan Bâyezid Hân Câmi'i 1910 senelerinde temâmen yeniden yapılmışdır. Eskiden bir nümûne kalmadığından fotoğrafını koymadık.

Bu câmi'in hademesi epeyce geniş olup, imam, hatîb, müezzin, ferrâş, müezzin-i selâ, vâ'ız ve kayyımdan mürekkebdir. Câmi'in ta'rîfi *"Evkaaf-ı Hümâyûn hazînesinden mazbût evkaafdan merhûm ve mağfûrün leh Sultan Yıldırım vakfı"* dır[1]

86 — Gerede'de Yıldırım Hamamı:

Bolu müstakil livâsı sâlnâmesinde bahsedilen[2] Gerede Yıldırım Hamamı şimdi mevcûd değildir. Câmi'in cenûbunda idi.

GÜMÜLCİNE

Evrenos Bey uzun ömründe birkaç pâdişâhın emîri olmakla berâber, en ziyâde fa'âl olduğu devir Yıldırım zemânıdır. Nitekim mevcûd vakfiyesi de, vefâtını müte'âkkıb, Çelebi Devri'nde tanzîm edilmişdir. Biz de Koca Gaazîyi bu devire aldık.

1) Ev.K.K., Kastamoni esâs 10/2, 204 No: 'umûmî, 441-450. S.

2) Bolu müstakil livâsı sâlnâmesi, 1337-38 rûmî (1921-22), 288. S.

87 — Gümülcine'de Gaazî Evrenos Bey Mescidi :

Âlî, Evrenos Bey'in Gümülcine'den Serez'e göçdüğünde, orada bıraktığı evlerini 'imâret olarak vakfettiğini yazar [1]. Evliyâ Çelebi, Gaazî Evranos Mescidi, Tekyesi ve 'İmâretinden ayrı ayrı bahseder. Eski Hamam da onun imiş [2].

Evrenos Bey'in vakfiyesi Gümülcine değil, Serez'deki zâviyesine 'âiddir. Bâdî Efendi bu mescidi, Evrenos Bey'in 'İmâret Câmi'i olarak kaydetmişdir [3]. Bu câmi'in 'âkıbeti hakkında bir ma'lûmât ele geçmedi.

88 — Gümülcine'de Gaazî Evrenos 'İmâreti :

Âlî ve Evliyâ'nın bahsettiği bu 'imâret için de tafsîlât elde edilemedi.

89 — Gümülcine'de Eski Hamam :

Evranos'un bu hamamı sâdece Evliyâ'da vardır. 'Âkıbeti bilinemiyor.

İNEGÖL

90 — İnegöl'de Yıldırım Câmi'i (Cum'a Câmi'i) :

Evliyâ Çelebi *"Ve bir câmi' dahî kâr-ı kadîm ma'bedhâne-i Yıldırım Hân Câmi'i kiremid ile mestûrdur kurşumlu değildir Ammâ 'acîb rûhâniyetli du'â müstecâb olacak câmi'dir"* [4] der.

Vakıf kaydında *"Evkaaf-ı Hümâyûn hazînesinden mazbût evkaafdan İnegöl Bursa'da vâkı' merhûm ve mağfûrün leh Sultan Yıldırım Bâyezid Hân hazretlerinin câmi'-i şerîfi vakfı"* olarak ismi geçer [5]. Vakıf defterinde buna yerinde Cum'a câmi'i dendiği de şerh olarak yazılıdır.

Câmi' temâmen yıkılmış ve Sultan Hamîd devrinin ma'lûm mi'mârîsîyle, yüksek pencereli, Gotik sivrisi kemerli, ortası fenerli olarak yapılmıştır, (862. R.). Yalnız minârenin kaa'ide ve küpü eskidir. Bu günkü binânın eb'âdı dışdan dışa 10.50×10.50 dir. Mihrab cenûbdan 22 derece şarka dönükdür ki hakıykıy kıbleden inhirâf sâdece 7° dir.

862. R. : İnegöl Yıldırım-Cuma Câmi'i

862. a. R. : İnegöl'de Yıldırım Salı Hamamı

91 — İnegöl'de Yıldırım Hamamı :

Evliyâ Çelebi'nin 'aynı sahîfede *"... Bir hamâm-ı Yıldırım Hân dahî vardır"* dediği hamam câmi'in iki sokak yukarısında, şimâldedir. Kubbeli bir soğukluk ve iki halvetden mürekkeb ufak bir tek hamamdır. Bu günkü ismi Salı Hamamı'dır. Ma'mâfîh halk dahî Yıldırım Hamamı olduğunu bilirler, (862. a. R.).

1) 'Âlî, a.e., 5. C., 75. S.
2) Evliyâ, a.e., 8. C., 88-89. S.
3) Bâdî Efendi, a.e., 3. C., 128. S.
4) Evliyâ, a.e., 9. C., 11. S.
5) Ev.K.K., Bursa esâs 1/30, 1260-63 sıra.

92 — Anadolu Hisarı:

'Âşık Paşa-zâde'nin nüshalarında, Neşrî'nin Fâik Reşid tab'ında "Güzelce Hisar"[1] imlâsiyle bahsi geçen bu eser, İstanbul'un mevcûdiyeti ma'lûm, ilk Osmanlı binâsıdır. Neşrî'nin Taeschner nüshasında, Yıldırım'ın Şile'yi zabtından sonraki vak'aların izâhı sırasında, *"... Boğaz Kesen'in üstüne bir hisar yapdı* كوزلوجه حصار *dır Hisar temam olduğınlayın..."* cümlelerinde bu kal'e Gözlüce Hisar olarak zikrolunmakdadır[2]. Böyle bir söylenişi olmasaydı, durub dururken, ortaya bir "vav" konmasına sebeb yokdu. Olsa olsa müstensih bir telâffuzu kaleme getirmişdir. Zîrâ vav'sız yazılış da, XV. 'asırda, Gözlüce gibi okunabilir. Bu sûretle Hisar'a gözetleyici ma'nâsı verilmiş olmakdadır. Daha sonraki târîhler de Güzelce olarak kaydetmekdedir; Gözlüce'yi te'yîd eden başka bir vesîkaya da rastlanmadığından mes'elenin aydınlanması istikbâle kalıyor demekdir. Yoksa Boğaz'ı gözleyen bir hisar, 'alelâde bir Güzel veyâ Güzelce Hisar adından çok daha mâ'nîdârdır.

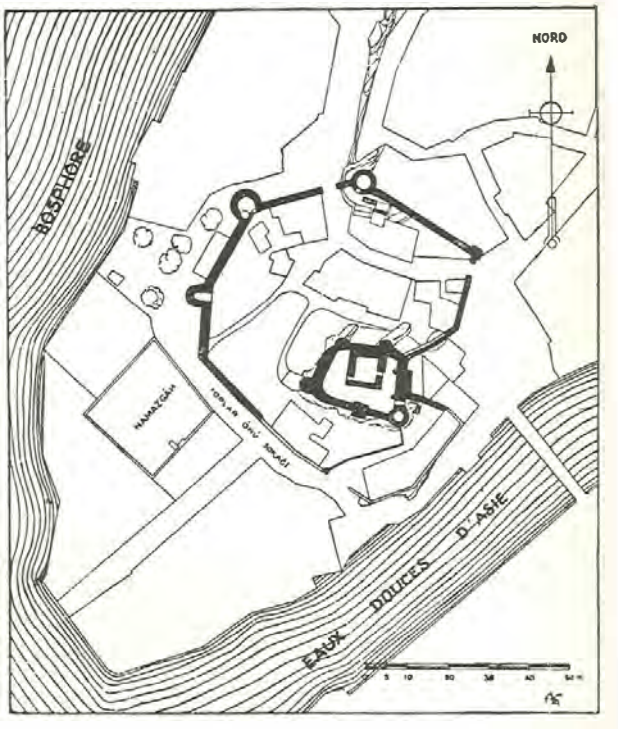

863-1. R. : Anadolu Hisarı umûmî plânı, Bâyezid ve Fâtih Devirleri berâber (Gabriel'den 'aynen)

Hakıykatde de bu Hisar, Boğaz'ı gözetlemek için yapılmışdır. Yıldırım'ın büyük gaayelerinden birinin İstanbul'un fethi olduğu şübhesizdir. Kısa saltanatı zarfında muvaffak olamadıysa da, yaşasaydı ileride teşebbüslerini tekrarlamıyacağı iddi'â olunamaz. Hisar'ın inşâsına, şehre karşı doğrudan doğruya bir tehdîd maksadı ile berâber, Boğaz'dan Osmanlı ordularının her zaman kolaylıkla geçmesi için bir istinad noktası teşkîl etmesi gaayesi de sebeb olmuşdur. Bu kal'enin bir de, Anadolu'ya doğru, Göksu vâdîsinden bir çıkarma tehlikesine karşı tedâfü'î, koruyucu vazîfesi vardır. Prof. Gabriel, Boğaziçi Kal'eleri hakkındaki monografisinde bu cihet üzerinde durmaktadır[3].

Hisar Göksu Deresi'nin, Boğaziçi'yle teşkîl ettiği, sivri yarımada'nın ucunda, sağlam bir kaya topuk üstüne kurulmuşdur. Evvelce deniz bu kayanın eteğine kadar geliyordu. Bu gün Hisar bir iç kal'e - ahmedek ile bir hisarpeçeden mürekkebdir. Duvarlarına verilen değişik kalınlıklar ve seçilen şekil, iç kal'enin müstakıl olarak düşünüldüğünü ve hisarpeçenin onu takviye ve tevsî' için sonradan yapıldığını belirttiği gibi, inşââtdaki farklar da şübhe götürmez birer delîl teşkîl etmekdedir. Hisarpeçe ile kal'e arasındaki 59 - 60 senelik zemân farkı, inşââta da 'aksetmiş, duvarlar daha muntazam sıralar hâlinde örülmüşdür. Eskisi ise şekli gayrı muntazam, eğri büğrü denecek kadar ibtidâî yapılmış, yüzler hiç bir sıraya ri'âyet edilmeksizin örülmüşdür.

İç kal'e Yıldırım yapısıdır. 797 (1394-1395) senesinde Şile fethinden sonra yapıldığı anlaşılıyor. Dursun Bey, Fâtih'in, Yıldırım Bâyezid'in kal'esine hisarpeçeyi yapdırdığını bildirmekle, hem kal'enin ilk binâsı hakkındaki ma'lûmâtı te'kîd etmekde, hem hisarpeçenin târîhini bildirmekdedir[4]. Esâsen karşıdaki Rumeli Hisarı'nın peçesi ile bunun arasında, bilhassa topculuk sâhasındaki yeni icablara göre yapılan atış mevzi'leri bakımından, büyük bir benzerlik bulunmakdadır. Anadolu tarafındaki ayrıca, bütün kal'enin noksan cihetlerin ikmâl ve takviye eder vasıfda, daha genişcedir ve üç ufak burcla takviye edilmişdir.

Bu kitabda, Yıldırım Devri'ni îzâh etmekde olduğumuzdan, yalnız iç kal'eden bahsetmemiz tabî'îdir. Hisarpeçe hakkında ma'lûmâtı A. Gabriel'in yukarıda ismi geçen monografisinde aramak kaabildir.

Biz Yıldırım kısmının bir zemîn katı, ve mazgallarla berâber ikinci kat plâniyle, bir makta'ını vereceğiz. Bunlar şimdiye kadar mevcûd olanları tashîh edecek ve bir çok hakıykatleri ortaya koyacakdır. Hey'et-i 'umûmiye hakkında bir fikir sâhibi olunması için de, Prof. Gabriel'in vaz'ıyet plânını ekliyeceğiz. Bu arada çok eski belki 1885 -1890 senelerindeki bir fotoğrafı 'ilâve edeceğiz (864-5. R.). Bu fotoğrafda sağda ve önde görülen duvar, namazgâhın çevre duvarıdır; hâlâ olduğu gibi durmakdadır. Fekat böyle su kenarında değildir; cenûbdaki burun 25 m. daha dol-

1) a) 'Âşık Paza-zâde. 'Âlî tab'ı, 67. S.
b) Atsız tab'ı, 137. S., Neşrî Fâik Reşid tab'ı 328. S.

2) Neşri, Taeschner tab'ı 90. S.

3) A. Gabriel, Chateaux Turcs du Bosphore, Paris 1943, 14. S.

4) Dursun Bey, Târîh-i Eb'ül-Feth, T.O.E.M. 'ilâvesi, 40. S.

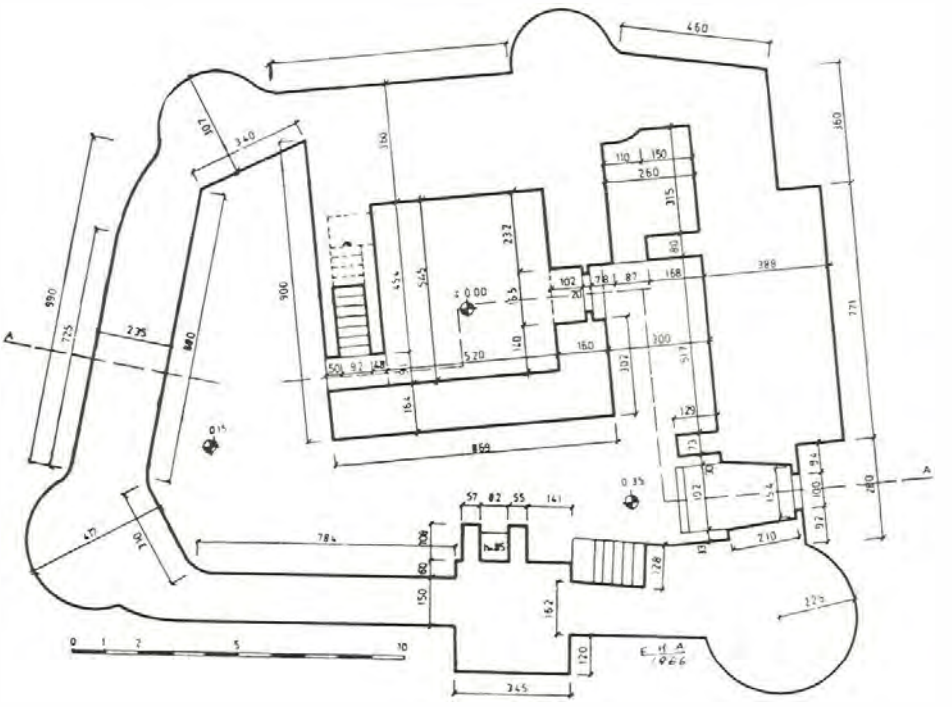

863-2. R. : Anadolu Hisarı zemin katı plânı

durulup, yerine evler yapılmışdır. Garbdaki girintide dört katlı, büyük beyaz evin yanında iki katlı bir ev daha vardır. Bu da 70-80 senede denizin ne kadar dolduğunu göstermektedir. İlk zemânlarda da belki sûrun dibine kadar su geliyordu.

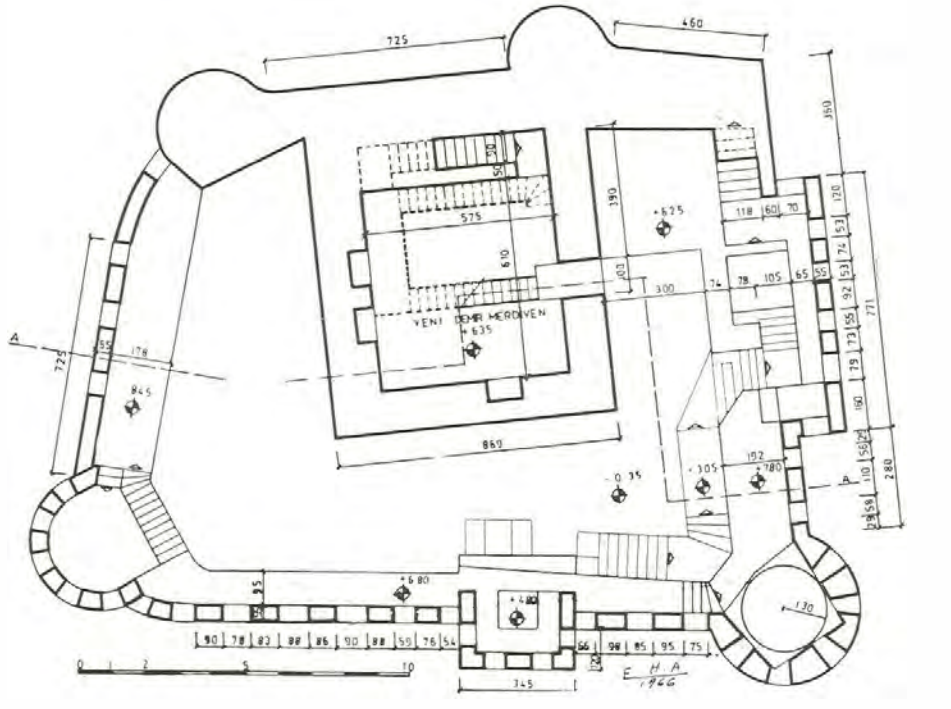

863-3. R. : Anadolu Hisarı ikinci kat ve surlar plânı

Kal'e 8.70 × 10.50 m. makta'ında tek bir burçla, dört ufacık yuvarlak kule ve iki mustatîl göğüsleme ile, tahkîm edilmiş bir sûrdan mürekkeb olup, etrâfından birden sivrilmiş olan sağlam bir kaya üstüne kurulmuşdur. (863-1, 863-2, 863-3, 863-4. R.). Sur burcu üç tarafından kuşatır. Şimâl tarafına düşen dördüncü yüz hâriçle temas hâlindedir. Bu sebeble dîğer cebhelerin 1.60 kalınlığına karşı bu taraf duvarı, kendi başına sadcmelere mukaavemet edecek şekilde 3.60 kalınlığında yapılmışdır. En yüksek dendan (diş) sırası da buradadır. Bur-

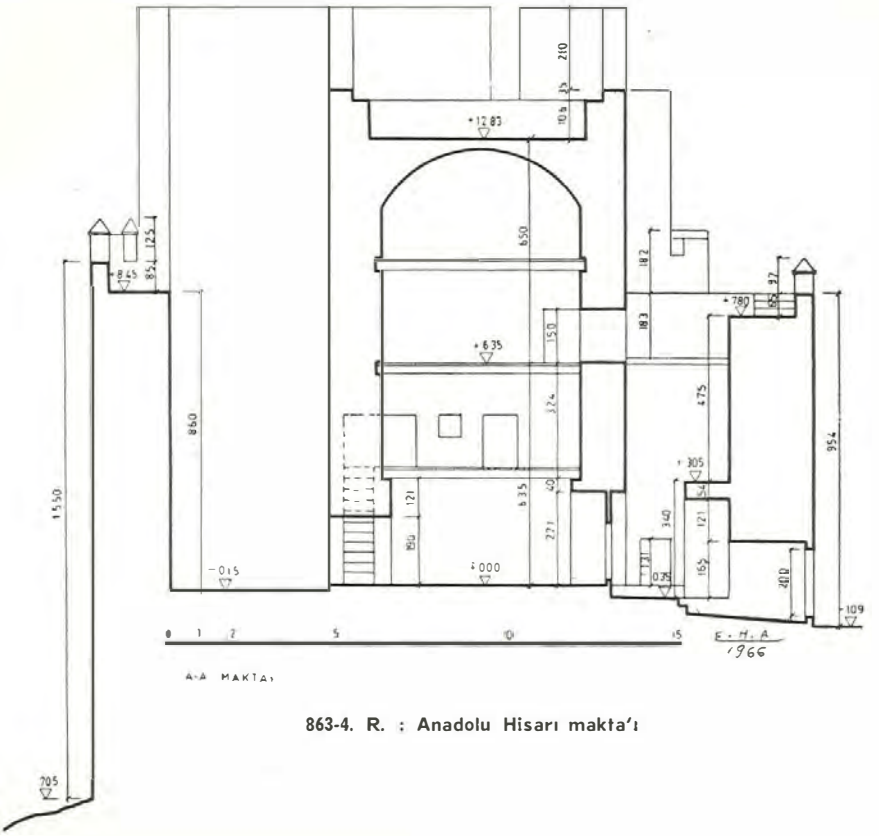

863-4. R. : Anadolu Hisarı makta'ı

cun içi 10. sm. farkla, murabba' olduğu hâlde, dış eb'âdındaki değişiklik, bu duvarın kalınlığından doğmakdadır. Burç bir zemîn katı, üç kat ve bir taraçadan mürekkebdir. Birinci kat üç tarafdan genişlemekde ve zemîn katı 5.20×5.45 m. olduğu hâlde, birinci 6.10×5.55 m. yi bulmakdadır. İkinci kat yalnız garbda genişler, sâhası 6.10×5.75 dir. Diğer katlarda bu ölçü devâm eder. Üç katın döşemesi ahşabdır. Üçüncü katın tavanını teşkîl eden taraça döşemesi, şimâl-cenûb istikaametinde bir beşik tuğla tonozla yapılmışdır. Şark tarafında sûr ile burç aralığını enine kaplayıp, duvarı hemen kapının kenarını sıyırarak yapılan bir ekleme oda vardır [1]. Ne vakit 'ilâve edildiği ma'lûm değilse de, hisarpeçe ile berâber olması muhtemeldir. Kapı şark yüzündedir; sıvalı ve basık kemerlidir. Gabriel monografisinde,[2] kapının zemîn katında değil de ikinci katda olduğunu ve bir kantarlama köprü ile aralık üzerin-

863-5. R. : Anadolu Hisarı'nın 1885-1890 senelerindeki fotoğrafı (kırmızı kablı kitabda)

1) Bu oda Gabriel'in plânında çizilmemişdir.

2) Gabriel, a.e., 12. S.

den burca geçildiğini söylüyor. Halbuki yukarıda denilen kapı zemîn katındadır; köprü olsaydı, altda oturacağı iri taş takozlardan, üstde bağlanacağı çengellerden bir iz bulunurdu. Zâten 'ilâve oda atlanmayıp çizilmiş olsaydı, böyle bir fikir 'akla bile gelmezdi. Köprüye ne hâcet, köprü diye gösterilen yerde düz ayak odanın tonoz üstü vardır; şimdi ek odanın üstünden geçilmektedir. Sûrun merdivenlerinden istifâde edip kulede ayrıca merdiven yapmamak için bir höcrelik, yan'î niş delinerek, 40 sene evvelki ta'mîrât esnâsında, delik gibi ufacık bir giriş yapılmışdır. Esâs giriş zemîn katında asıllı usûllü tam bir kapıdır. 1926 dan sonra yapılan ta'mîratta, üst delik açılıp (863-6. R.) putrelden iki sahanlık ve demir merdivenler vasıtasıyla,

863-6. R. : Anadolu Hisarı burcun şark taraf sûru, merdivenler, ek oda taraçası ve sonradan açılan ufak medhal deliği

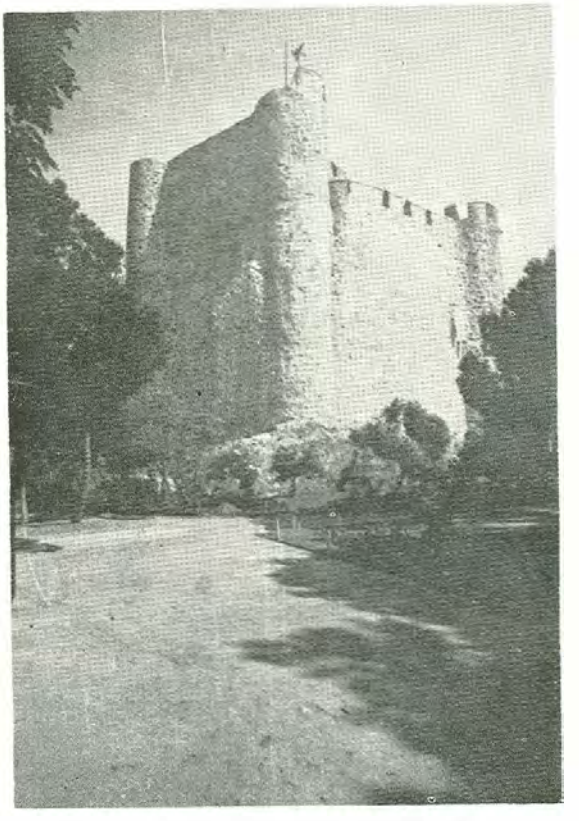

863-7. R. : Anadolu Hisarı garb ve şimâl cebhesi

863-8. R. : Anadolu Hisarı garb yüzü

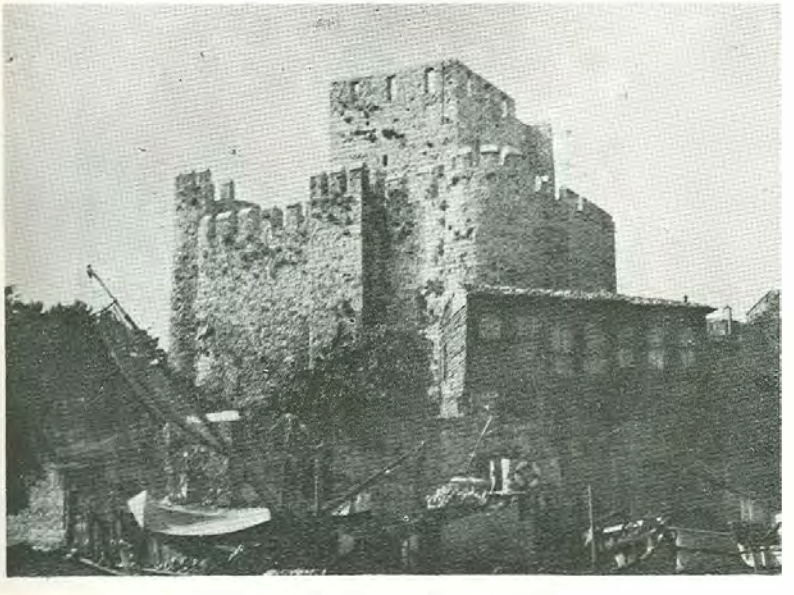

863-9. R. : Anadolu Hisarı şark tarafı

863-10. R. : Anadolu Hisârı, burcun asıl kapısı ve ek oda

burcun üstüne çıkılması te'mîn olunmuşdur. Bu sûretle iki kata merdiven inşasından kurtulunmuşdur. Kendinin bildirdiğine göre, Prof. Gabriel, plânlarını 12-13 sene sonra çizmiş, bu arada odayı unutup giriş hakkında yanlış bir hükme varmışdır; hâdise bir tablo gibi okunmakdadır. Burcun merdiveni zemîn katda garbda, birinci katda şimâl duvarları içindedir. Ondan sonra, katlarda bir giriş ve çıkış kapısı olmadığından, merdivenler, döşemeden başlayan ahşab basamaklarla inşâ olunmuşdur. Duvar içinden çıkan bu merdivenler harâbdır. En üst tonozlu katda bir ocak vardır. Onun altındaki katda, cenûb tarafındaki höcrenin ocak olması muhtemeldir.

Sûr şeklen muntazam değildir; karşılıklı dılı'ların uzunları şarkda 20, cenûbda 25,50 m. kadardır. Sûrun bu şekli alması, üzerinde kurulduğu kayaya uymak mecbûriyetinden doğmuşdur. Kayanın etrâfdan yükselen üst kısmı da ancak bu genişlikde bir yapıya elverişlidir. O yüzden burcu ortaya almağa yer kalmadığından, bir kenarı açıkda bırakılmışdır. Dört tarafından sur geçirilseydi, sûrla burç bitişmiş olur, aralık kalmazdı. Sûrun dendan (diş) sıraları şark ve cenûbda daha alçakdır. Çünki burada kaya temâmen su kenarındadır ve daha dikdir. Garbdaki gözetleme yeri ve dendanın (diş) irtifa'ı bundan fazladır. Şimâl tarafında ise iki yandan da beşer metre daha yüksekdir.

Sûrun kapısı şark tarafında yuvarlak burçla dört köşenin arasındadır. Söveleri yakın bir zemânda mermer yapılmışdır. Kemerli bir dehlizden geçip avluya girer. Kapıda hiç bir tahkîmât, ateş yuvası gibi müdâfa'a tertîbâtı yokdur. Belki vardı da peçenin inşâsından sonra bozulmuşdur. Kapı pek ufakdır; tek kanadlı olup dövme saç levhaları eski, tahtası yenidir.

Sûrlara cenûb yüzünde başlayıp, kap ıtonozu üzerinden geçerek şark tarafında devâm eden merdivenden çıkılır; cenûb ve garb tarafındaki dendanlara (dişlere) gelmek için geri dönülüp evvelâ cenûba, oradan merdivenle garb tarafına geçilir.

Altmış senelik müddet zarfında deniz kısmen dolmuş, belki de doldurulmuş olabilir ki Fâtih, peçeyi yaptırabilmişdir. Şark tarafında derenin sûrun eteğindeki kayayı yaladığı muhakkakdır. Sûra saplanan iki kâ-ir mahmuzla meydana getirilmiş kayık limanı kal'enin hükmü altında bulunuyordu. Sonraları daha erâzî kazanılmış olmalı ki cenûba minberiyle berâber, bir açık namazgâh yapılmışdır. Mermerden olan bu namazgâh bir XVII. 'asır sonu işçiliği göstermekdedir.

Sûrların yükseklikleri şark ve cenûbda alçak, garbda daha yüksekdir; bu da o tarafların su ile temasları olduğuna, binâen'aleyh müdâfa'ası daha kolay olmasından alçak tutulduğuna bir işâretdir. Şimâl dendanları 5.0 m daha yüksek olan burç üzerindedir. Bu sûretle her kısmın teker teker müdâfa'ası te'mîn edilmiş, hücûm edenlere karşı kolay aşılamayacak mâni'alar konmuşdur. Sûrun garb ve cenûp yüzlerinde yuvarlak kulelere bitişik atış yerleri (maşıkuliler) vardır. Bunların cenûbdakinin atış deliği, içerideki nöbet yerinde ise de, garbdaki pek alçak kalmakda, nereden yanaşıldığı anlaşılamamakdadır.

863-11. R. : Anadolu Hisarı burcu'nun şark ve cenûb yüzleri ve sonradan açılan ufak medhal deliği

Kal'enin eteğindeki kayaların tutunacak girinti çıkıntısı, hattâ bir bakıma siper yapılabilecek yerleri bulunacağı tabî'îdir. Bunlar, dimdik meyilli bir satıh hâlinde taş bir kaplama ile örtülüp, üzerinde durulamıyacak bir hâle getirilmişdir. Bunların birkaç yerde izleri görülmekdedir.

Kal'e inşââtı pek gayr-ı muntazam yuvarlak taşlarla, dolgu usûlü ile yapılmışdır. Hiç bir ufkıy sıra tutulmamışdır. Harc kalınlığı 5 sm. yi bulmakdadır. Birçok yerlerde ahşab hatıl kullanılmışdır. Bunlar bilhassa yeniden derzlenmemiş olan burcun garb yüzünde bârizdir. Surda görülmüyor. Amma bu hâl bulunmadığına delîl teşkîl etmez. Öylesine bir derz ta'mîri yapılmışdır ki bu arada hatıllar sökülüp yerleri doldurulmuş olabilir. Kezâlik bütün cebhelerde yer yer tuğla beslemeler, intizamsız hatıllar vardır; birkaç yerde yığma hâlinde topluca tuğla kullanılmışdır. Cenûb ve garb cebhesinde birer kulenin eteğinde balık sırtı bir tuğla su bulunmakdadır. Şimâl cebhesinde beş sıra ile başlayan bir tuğla hatıl ortada kemer gibi bir vaz'ıyet almakda, sonra on beş sırayı bulmakdadır. Bunlar gelişi güzel yapılmış tezyînâtdır. Garb cebhesinde görülen tuğlaların hizasında duvarın iç yüzünde bir kör kemer vardır; onun bir atış yeri olması mümkin olabilir (863-7., 8., 9., 10., 11. R.) de görüldüğü gibi, hey'et-i 'umûmîye i'tibâriyle, binânın işciliği ve kurulması son derece gayr-ı muntazam ve ibtidâîdir; duvarlarda şâkuul ve masdaryokdur; kulelerde şişkinlikler, kutur uygunsuzlukları, duvar kalınlıklarında farklar mevcûddur.

Bir de bu kal'enin külâh mes'elesi vardır. 1830 senelerine kadar burcun ve kulelerin kurşunla örtülü sivri külâhlı olduğu, gravürlerden anlaşılmakdadır. 1835 de resimleri yapılıp 1838 de basılan Miss Pardoe'nin eserinde [1] ise, külâhsızdır. Bu külâhların ilk yapıda mevcûd olduğunu zannettirecek bir sebeb yokdur; hattâ XIV. 'asırda külâh yapıldığı da ma'lûm değildir. Biz de resimlerimizde külâhsız göstermeyi tercîh ettik.

Kal'e 1926 dan sonra bir ta'mîr geçirmiş, bir çimento sıvama derz, beton basamaklar, çimento sıva taraçalar yapılmışdı. Bu gün de bu vaz'ıyetdedir. Demir merdivenler ve üst kata kolaylıkla ulaşmağı sağlayan, ufacık giriş de o devirdendir.

1964 senelerinde ise şimâl, şark ve garb cebhelerinde kabartma beyaz bir derz tatbîk edilmişdir ki, manzarayı son derece bozmakdadır. Bu arada dendanların (dişlerin) üstüne tuğla geçirilmişdir. Cenûb, ve kısmen şark, cebhelerinde, horasanla yapılmış, daha mûnis, eski bir derz vardır, fekat o da çok harâbdır.

İVRANİYE

Evrenos Bey'in babası 'Îsâ Bey'in 'unvânının Pirangi olduğu bir tahrîr defterinden anlaşılmakdadır. İvraniye Niş'in garbında bir kariyedir.

93 — İ v r a n i y e ' d e عيسى بك 'Îsâ Bey Türbe ve Zâviyesi:

Baş Vekâlet Arşivinde Kaanûnî devrinden bir tahrîr defterinde şöyle denmekdedir: *"Vakf-ı sâhib'ül-hayrât ve şehîd'ül-memât merhûm Gaazî اورنوز Bey Mezkûrun atası عيسى بك 'Îsâ Bey mahall-i mezkûrda şehîd olup türbesi kariye-i mezbûrededir Kariye-i mezkûru atası rûhi içün vakf idüb mahsûli âyende ve revendeye me'kûlâtına sarf olınur tevliyeti ve zabtı ve 'azl ü nasbı Yenice-i Vardar ve sâir 'amâirine mütevellî olanlara meşrutdur" "Kariye-ı جرجق nâm-ı dîğer Pırangi" Mezkûr zâviyenin zikr olan bağçelerinden ve bağlarından ve çayırlarından ve tarlalarından rüsûm-i 'örfiyeden ve hukuuk-i şer'iyyeden erbâb-ı timârdan ve gayrıdan kimesne taleb eylemiye ve bir habbelerin almayalar deyû Bâyezid Hân'dan zâviye-i mezbûrede sâkin olup âyende ve revendeye hıdmet iden dervişler ellerinde mu'âfiyetnâmeleri olup der defter-i Atıyk zâviye-i mezbûrenin bağından ve bahçesinden ve çayırlarından ve tarlalarından ve koyun haklarından kimesneye hâsıl kaydolunmamışlardır"* [2].

Oğlu serhadlerin serdârı, babası bir ucda şehîd, bütün ahfâdı gaazî olan koca yörük 'âilesinin şerefli türbesine, işte böyle bakılırmış.

KARACA BEY

94 — K a r a c a B e y ' d e Y ı l d ı r ı m C â m i ' i :

İktisâd Fakültesi İstatistik Enstitüsü'nün tetkıyk ettiği (1522) ve (1576) târîhli defterlerde, Yıldırım Sulan Bâyezid'in bir câmi'i ve onun vakfı olan ve, kirâsına bakılınca, mühim olduğu anlaşılan bir hamamı bulunduğu görülmekdedir. Câmi'in mevcûdiyetini tahrîr defterinde şu tevzî'nâme meydana koymakdadır: *"Vakf-ı câmi'-i şerîf-i Gaazî Hüdâvendigâr der Mihalıç fî yevm 21 fî sene 8507* [3].

Nefs-i Mihalıç'da merhûm Bâyezid Hüdâvendigâr binâ ittüği câmi'-i şerîfe vakf itdüği hamamdan yevmî 19 akçe hatîb ve hâfızlar ve müezzin ve kayyım tasarruf ider deyû nakl olunmuş 'an Defter-i Köhne Sonra kıst-ı hamam 27 akçe vakı' olub tevzî'nâme vaz' olınmış kıst-ı hamam yirmi beş akçe üzere vâkı' olub tevzî'nâme-i akdem üzere pâdisâhımız hazretlerinden tevzî'nâme sadaka olınmış ber 'ayn-i mûcib zikr olınur imâmet ikişer akçelu eczâdan biriyle 4 Hitâbet ikişer akçelu eczâdan biriyle 4 Tevliyet ikişer akçelu eczâdan biriyle 5 Ezân ikişer akçelu eczâdan biriyle 2 Ta'rîf ikişer akçelu eczâdan biriyle 0.5 Kayyım ma'a revgan-i çerağ 1.50 Ser mahfil ikişer akçelu eczâdan biriyle 7 Eczâhânân 2 nefer 6 Câbî ma'a behâ-i hasîr ve ücret-i sakka 1 Bu zikr olandan ziyâde olursa rakabeye harc olına" [4].

Bu defterde, nazar-ı dikkati çeken cihet, Yıldırım Sultan Bâyezid'e de Gaazî Hüdâvendigâr ve 'aynı zamanda merhûm Bâyezid Hüdâvendigâr denmiş olmasıdır. Fâtih Sultan Mehmed için de bu sıfat kulanılmışdır. Demek ki lugat mânâsı hükümran demek olan Hüdâvendigâr kelimesini görünce muhakkak Murad-ı Hüdâvendigârı anlamamak lâzımdır. Ma'âmâfih bu 'unvan pek büyük bir ekseriyetle Murad Gaazî için kullanılır.

Mihalıç'da, bu günkü Karaca Bey, şimdi Yıldırım Câmi'i yokdur. XVIII. 'asırdan başlayan eski vakıf kayıdlarında zikri geçmediğinden, çok evvel yıkılmış olmalıdır.

95 — K a r a c a B e y ' d e Y ı l d ı r ı m H a m a m ı :

Günlük kirâsı 27 akçe olduğuna göre, bir çift hamam 'akla gelmekdedir. Her halde hamam mühimdir ki, Mihalıç gibi küçük bir yerde, bu kadar kirâ getirmekdedir. Kasaba Yunanlılar tarafından kökünden yakıldığından bu hamamdan eser kalmamışdır.

1) Miss Pardoe, Les Beautés du Bosphore, London 1838.

2) Ömer Lutfi Barkan, a.ma., 345. S., Bş.V.Ar., N: 611 Niğbolu evkaaf def.

3) Bu hisab 405 günlüğe karşı geliyor.

4) Bş.V.Ar., Vakıf Defteri 337. C., 138-139. var. ve Tapu Kadastro U.M. 570. C., 98 ve 121. var.

Kütahya şehri en mühim binâlarına Yıldırım ve ondan sonraki devirlerde erişmişdir. Yıldırım devrinden iki câmi' mâlûm bulunmakdadır.

96 — Demirtaş Paşa Câmi'i:

Buna Takyeciler ve yâ Takvâcılar câmi'i de derler, bânînin ismi bilinir amma pek söylenmez. Çarşının tam merkezinde, Bedestan yakınındadır. Bânîsi Bursa'daki eserlerini zikretdiğimiz Kara Timurtaş Paşa'dır. Timurtaş Paşa Kosova muhârebesi esnâsında Kütahya muhâfızı olmuş, Yıldırım'ın cenûb-i garbî Anadolu seferi sırasında Germiyan 'askerlerine kumanda eylemişdir [1]. Câmi'de bu sırada yapılmış olmalıdır. Vakıf kayıdlarında ta'rîfi *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûna mülhak evkaafdan Kütahya'da kâin Timurtaş Paşa câmi'-i şerîf ve medresesi vakfı"* [2] dır.

Evliyâ Çelebi'de *"Ârâste içinde Takyeciler Câmi'i cemâ'ati kesret üzeredir ve müzeyyen mahfili iki ağaç müşebbek sütûnları var kim diller ile ta'rîf olunmaz ve gaayet metânet üzere tahta örtülidir"* [3] îzâhatını bulmakdayız.

Evliyâ'nın bahsetdiği *müzeyyen mahfil ve müşebbek ayaklar*'dan eser yokdur. Şimdi câmi'de bir metânet manzarası da bulunmamakdadır; her taraf hüviyyetini kaybetmiş bir dağınıklık içindedir.

Uzunçarşılıoğlu İsmâ'il Hakkı (İsmâil Hakkı Uzunçarşılı), câmi'in son cemâ'at kaa'ide duvarında, nâmına bir ta'mîr kitâbeciği bulunan, Silâhtar Mehmed Paşa'nın, bir minâre ile abdest muslukları yapdırdığını ve vakfı genişletdiğini bildirir [4]. 'Aynı yazının hâşiyesinde, *"... Medîne-i mezbûrede Kuyumcular sûkunda kâin mihrab duvarı önünde bir tarafı Seydî Yahya Efendi dükkânı ile mahdûd ve tahmînen tûlen otuz zirâ' 'arsa-i hâliyenin"* vakfa fâidesi olmadığından, üzerine 10 dükkân yapılması Safer 1178 (Ağustos 1764) târîhli bir beratda zikrolunmakdadır. Kitâbe سلحدار محمد پاشانك خيراتى ممير ١١٧٥ dır. 'İbâreden ma'nâ çıkarılacak gibi değildir, amma ta'mîrin sarîh bir işâretidir. İsmâ'il Hakkı Bey, bundan sonra, öğle ve ikindi namazlarında irtifâ' ta'yîn edib zemânı bildirecek bir muvakkıt ve minâreye bayrağı çekecek müezzine vazîfe ta'yîn eden 1218 (1803) târîhli ilâve bir vakfiye olduğunu ve, Takvîm-i Vekaayi'in 179. nüshasındaki bir havadise dayanarak da, 1250 (1834) de câmi'in Kütahya mu'accelât nâzırı Sâlih Efendi ma'rifetîyle yeniden denecek derecede ta'mîr edildiğini bildirmekdedir.

863. R. : Kütahya Demirtaş Câmi'i

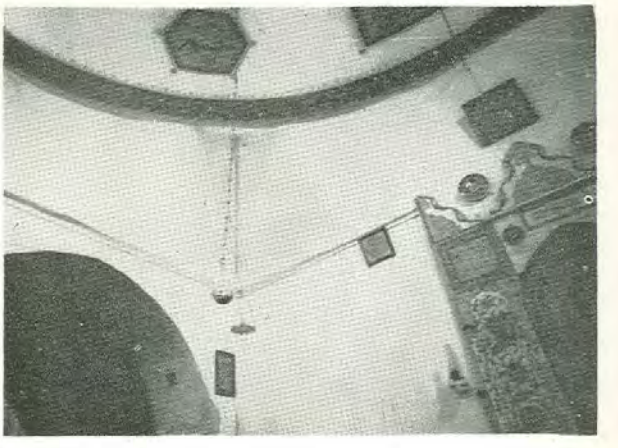

865. R. : Kütahya Demirtaş Câmi'i merkez kubbesi

İsmâ'il Hakkı Bey, Kütahya Şehri eserinde câmi'in bânîsi Demirtaş Paşa'nın terceme-i hâlini Timur'a esâretini ve kal'eye habsedilmesini ve sakladığı hazînesinin yağma edilmesini ve sâire vekaayi'i anlatırken, Bursa bahsinde îzâh ettiğimiz gibi, bu Kara Timurtaş Paşa ile, kölesi tarafından şehîd edilen Gaazî Timurtaş Paşa'yı birbirine karıştırmakda ise de, bilâhire, târîhinde bu ikisini açıkca ayırdetmekdedir. Fekat ikinci Timurtaş Paşa'yı, târîhî vesîkalardaki, sarîh (Gaazî) ismiyle anmayarak (Sarı) lâkabını takmakdadır [5]. Kütahyalı mu'allim Hamza Güney Bey'in yeni neşretdiği Kütahya Câmi'leri eserinde, bunlardan başka ma'lûmat da görülmekdedir. 1178 (1764-75) bu câmi'-deki gümüş kandiller ve kıymetli eşya çalınmış, 'aynı sene Silâhdar Mehmed Paşa Câmi'i tekrar ta'mîr eylemişdir. Gaybî Sun'ullah ahfâdından Hacı Osman bin Abdülhay Efendi tarafından 12 dükkân vakfolunarak mütevellîliği-

1) Mevlânâ Neşrî, Taeschner tab'ı, 62. S.

2) Ev.K.K., Bursa esas 1/2 455. sıra.

3) Evliyâ, a.e., 9. C., 22. S.

4) Uzunçarşılıoğlu İsmâ'il Hakkı, Kütahya Şehri. İstanbul, 1932, 144-145. S.

5) Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Târîhi, L C., Ankara 1947, 176. S.

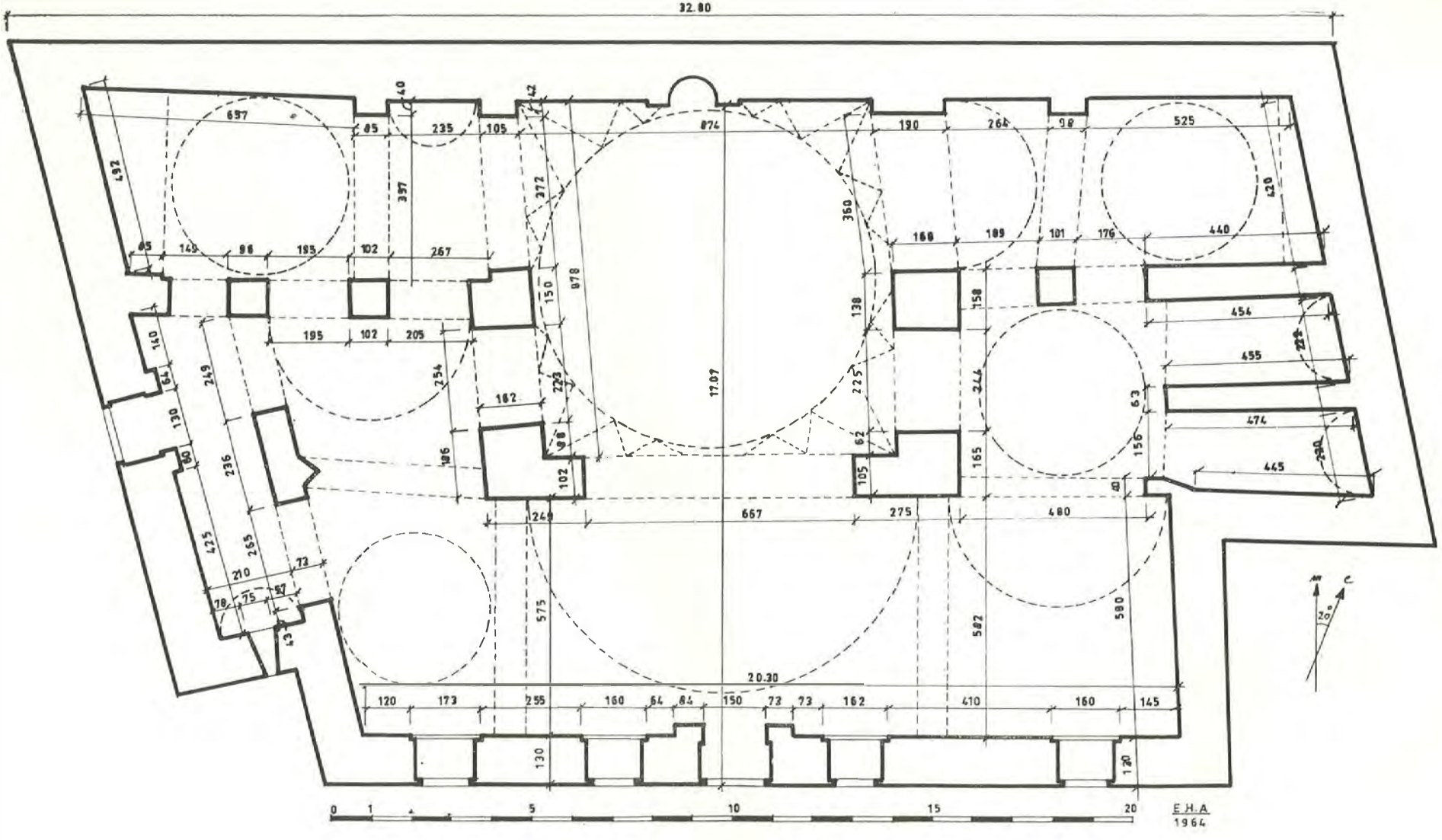

864. R. : Kütahya Demirtaş Câmi'i basit plânı

ne müderris Abdurrahman Muhyiddin Efendi getirilmişdir. Müellif bunları mahkeme-i şer'iye kayıdlarından aldığını ifâde etmekdedir [1]. Hâşiyemizde bildirilen sahîfede, Silâhdar Mehmed Paşanın, bu sefer Anadolu vâlîsi olarak, Kütahya'da bulunduğu sırada, Receb 1195 (Haziran 1781) senesinde mihrâb duvarındaki dükkânları on üçe çıkardığını ve bir yarım hisse daha 'ilâvesiyle vakfettiğini ve gelirinden minârenin yeniden yapılmasını ve 200 kandil için 100 okka zeytin yağı bedeli ile, câmi hademelerinin ücretlerinin verilmesini şart eylediğini de yazmakdadır. Müellif bunları 4 numaralı mahkeme sicil defterinden aldığını bildirmekdedir.

Yukarıda söylemiş olduğumuz 1250 ta'mîrinden sonra, câmi' 1252 (1836) da Kütahya muhassılı Dilâver Paşa tarafından ta'mîr ettirilmişdir. 1275 (1858) müftî Rûşen-zâde Hacı Abdurrahman Efendi bir dükkân, (39 sayılı mahkeme sicilinden) 1281 (1864) de yüzbaşı Hüseyin Efendi tekrar bir dükkân (39 sayılı mahkeme sicilinden) vakfetmişlerdir. Bundan sonra câmi' ufak tefek günlük ta'mîrler görmüştür. Bu câmi'e halkın 'alâkası pek fazladır. Çarşı tüccarı dâimî olarak iyi kötü bir şeyler yapıp hayâtını devâm ettirirler.

Câmi'in bugün önünde ahşab ve pek çirkin ekleme bir son cemâ'at yeri vardır, (863. R.). Yaptığımız basît plânda bunu göstermedik. Asıl câmi' içinde de kat'î bir arama yapmak imkânsızdır. Resmimiz bu câmi'in karışık plânı hakkında, bir fikir verir. Biz sâdece ölçülerin doğru ve yerinde olmasına gayret ettik. Daha fazlası, binânın bugünkü vaz'ıyetinde temâmen fâidesiz kalmağa mahkûmdur. Câmi' esaslı bir şekilde ele alınıp sıvalar altında kalan harîmde, şimdi kubbe ve tonozları yıkılmış olan esâs son cemâ'at dehlîzinde ve şark ve garb taraflarında pek dikkatli bir araştırmadan sonra meydana çıkabilir. Ekleme ve, ta'dîlât ile, yıkılmış olanlar hakkında bir fikir elde etmek için başka çâre yokdur.

Câmi' bu günkü plâna nazaran, eski son cemâ'at diye vasıflandırabileceğimiz, dehlîzle başlar (864. R.). Kıble duvarı 1.30 m. dir. Bu dehlîzin üstü ahşab tavanla örtülü ise dc, duvar ve ayaklardaki kemer izlerine ve yasdık taşlarına bakarak sağda, ya'nî garbdaki, gözün tonozla, şarkdakinin kubbe ile örtülü olduğu tahmîn olunmakdadır. Büyük kubbenin önünde bir yarım kubbeden başka bir şey bulunması mümkin değil gibi görünmekdedir. Biz de öyle çizdik. Merkezî sahn aşağı yukarı 9.0 m. lik, kasnağında dört pencere olan, bir kubbe ile örtülüdür. Buranın plânı gayr-ı muntazamdır, hiç bir dıl'ı ne müsâvîdir, ne gönyedir. Kubbe mesnedi baklavalı kuşakdır, (865. R.). Bunun sağ ve solunda, plânda görüldüğü gibi, ba'zısı kubbeli, ba'zısı tonozlu yerler bulunmakdadır. Bunların ayaklarında hisâba gelmeyen çıkıntılar, dişler vardır. En şark ve garbda kubbeli birer mahâl ile iki ufak göz, sarkda dar bir dehlîz yer almakdadır. Biz bu kısımların dükkânlar içeriye alınarak sonradan eklendiğini zannediyoruz. Bu 'ilâveler, girinti çıkıntılarla binâ, 'âdetâ İstanbul'daki Yeraltı Câmi'ine benzetilmişdir. Câmi' havasını veren 'unsurlar noksandır. Binânın mihrab duvarında, şarkında, garbında hiç altlık pencere yoktur. Yalnız kasnaktaki pencerelerden loş bir ışık alır. Cebhede kıble duvarında bulunan dört altlık pencerenin önü de ahşab 'ilâve ile kesildiğinden oradan da rahat ziyâ alamaz. Câmi'in zemîni de, belki bir metre kadar doldurulmuşdur. Zîrâ özengiler şimdi yerden 1.20 m. den başlayacak kadar alçakdadır.

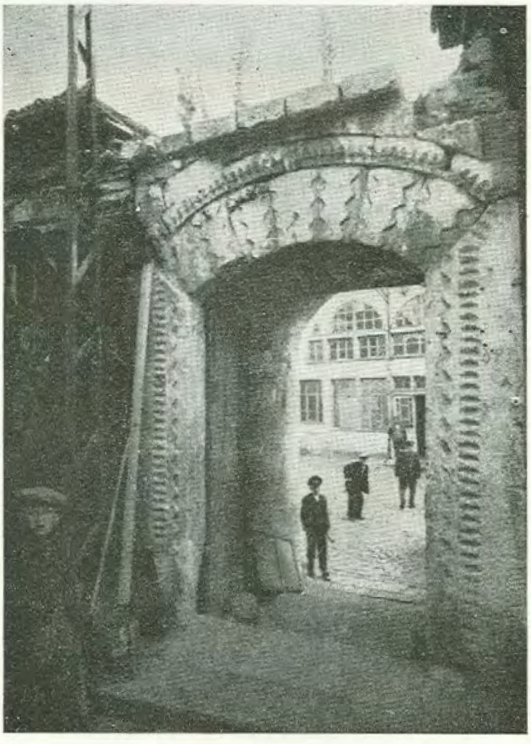

866. R. : Kütahya Demirtaş Câmi'i avlu kapısı

Câmi'in kapısı ilk binâdandır; zengin silmeli mermer söve, Osmanlı üslûbuna muhâlif olarak, gönye burun kesilmişdir. Kapı kanatları epeyce eskidir. Belki de bir XVI. 'asır işidir. Câmi'in avlu kapısı da ilk yapısındandır. Etrafı basît istalaktitli ve yapraklı, kemer taşları kabartmalıdır, (866. R.). Câmi'in mihrâbı cenûbdan 20° garba dönük olup yalnız 9 derece eğridir. Câmi'in bol su akan şadırvan lüleleri avlunun sağında bir çatı altındadır.

97 — K ü t a h y a U l u C â m i ' i:

Büyük câmi'lerden biri olup 46×26 eb'âdındadır. Vakıf, *"Nezâret-i Evkaaf-ı Hümâyûna mazbût evkaafdan Kütahya'da vâkı' Sultan Bâyezid Yıldırım Han Câmi'-i şerîfi"* namı altında kayıdlıdır [2].

1) Hamza Güner, Kütahya Câmi'leri, 1964 (basıldığı yer gösterilmemişdir, lâkin Kütahya olduğu ma'lûmdur) 15. S.

2) Ev.K.K., Bursa esâs 1/1, 2816. sıra.

Evliyâ Çelebi bu câmi'i şöyle anlatır: *"Evvelâ cümleden mükellef ve müzeyyen ve cemâ'at-i kesîreye mâlik Ulu Câmi' Yıldırım Hân ibn-i Gaazî Hüdâvendigâr binâsıdır Emma temâmı Şehzâde Mûsâ Çelebi ibn-i Yıldırım Hân'ındır Ba'dehû Süleyman Hân be-dest-i mi'mâr Sinan müceddeden ta'mîr itti Tûlen yüz seksen kadem ve arzen doksan ayakdır ve iki yan kapu ve bir kıble kapusu var beşer kademe taş nerdüban ile çıkılır ve derûn-i câmi'de cümle elli yedi çam direkleri üzere harpüşte tavan kubbedir ve iki cânibinde yan sofaları üzere bir kat tabakalar var cemâ'ati kesîre oldukda yukaruda 'ibâdet iderler Tâ mihrâba varınca iki taraf böyle tabakadır bu tabakaların fevkında ve tahtında cümle altmış dört demirli pencerelerdir Mihrâbı ve minberi ol kadar musanna' değildir tarz-ı kadîmdir. Elhâsıl bu şehirde bundan büyük selâtîn câmi' yokdır Hîn-i izdihamda yirmi bin*[1] *âdem alır ve serâpâ kârgir binâdır ve cümle kurşun örtülüdür Emmâ haremi yokdur Ancak kıble kapusundan taşra taş nerdübanın iki cânibinde yan sofaları vardır ve sol tarafda bir minâresi var"*[2].

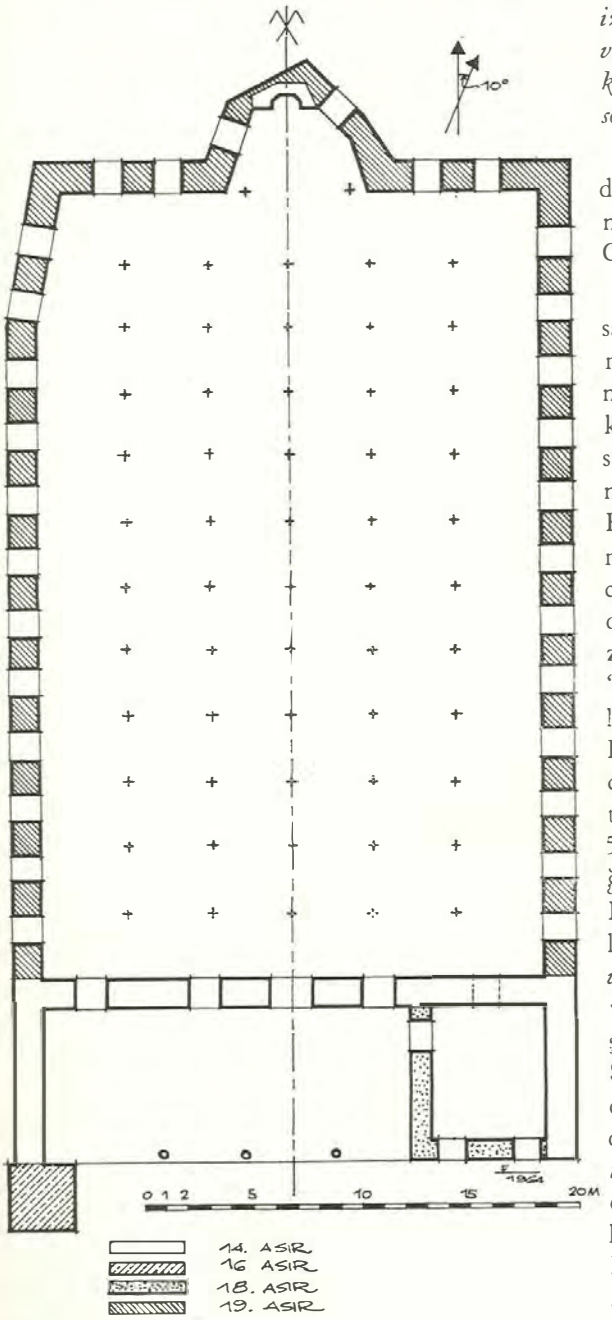

868. R. : Kütahya Ulu Câmi'i ilk yapısının şeması (Evliyâ Çelebi'ye göre)

Aslen Kütahyalı olması münâsebetiyle Evliyâ'nın verdiği mâ'lûmât doğrudur; eb'âd da hakıykate yakındır. En mühim ta'rîf binânın çok direkli, ahşab tavanlı tam Ulu Câmi' tipi olduğudur. Çam direk 'adedi 57 gösterilmişdir.

II. Sultan Hamîd zemânında, 1307 senesinde, câmi'in sâdece son cemâ'at yeri, mihrâbdan ufak bir kısım ve minâresi bırakılarak, geriye kalanın temâmı, yeniden yapılmış ise de, eb'âdının 'aynen muhâfaza edildiği yerinde herkesce tereddütsüz bir şekilde bilinmekdedir. Şimdi altı sütûn üzerine iki büyük, 4 küçük ve 6 yarım kubbeden meydana gelen binâ, bu duvarların arasına kurulmuşdur. Büyük bir eyvân dibindeki asıl mihrâb eskidir, ne 1223 ne 1307 ta'mîrine 'âiddir; çok daha evvel yapılmışdır. İlk câmi'in mihrâbının tezyînâtını değilse de mevkı'ini ve eb'âdını gösterir. Câmi'in kapısı mihrâb gibi eski bir manzara göstermemektedir. Fekat bu son görünüş temâmen 'arizîdir. Ta'mîrlerde yan höcreler yuvarlak kemerli yapılıp, ampir motifler eklendiği için böyle görünmekdedir. Binâen'aleyh kapı, -dolayısıyla, kıble duvarı da eskidir. Son cemâ'at yan duvarlarının ilk yapıdan olduğu köşe istalaktitlerinden bellidir. O hâlde Evliyâ'nın metnindeki 57 ahşab direkli câmi'in bir krokisini, tabî'î tahmînî olduğu işaret edilerek, takdîm edebiliriz, (868. R.). Bu tertîbde Evliyâ'nın saydığı altmış dört pencere de yerleşmiş bulunmakdadır. Evliya'nın *"çam direkler üzere harpûşte tavan kubbe"* ta'rîfi de etrafda düz ahşab tavanlı ve orta mihverde, çatı boşluğuna giren tekne tavan ve yâ kubbemsi şekillere delâlet eder. Evliyâ Çelebi Kaanûnî'nin, Mi'mâr Sinan eliyle, câmi'i ta'dîl ettiğini yazar. Tezkiret'ül-ebniye'de, Mi'mâr Sinan'ın Kütahya'da Hüseyin Paşa Câmi'inden başka, *"Orhan Gaazî Câmi'i tecdîden binâ olındı Kütahya'da"* 'ibâresiyle bildirilen bir eseri kayıdlıdır[3]. Nezdimzdeki yazma nüshanın 59. sırasında da böyledir. Orhan Gaazî'nin Kütahya'da câmi'i olmasına imkân yokdur. Binâenaleyh Orhan Gaazî isminin yanlışlıkla yazıldığını kabûl ile binâyı Yıldırım Câmi'i olarak anlamak lâzımdır. XVI. 'asırdan evvel görünmeyen baklavalı başlıkla yapılan revâk da, sonradan yapılan bir değişikliğe kat'î bir delîldir. Minâre esâsen XVI. 'asra 'âiddir. Fekat (tecdîden binâ) ta'bîrinden, duvarların ve binânın direkli hüviyeti-

1) İ. H. Uzunçarşılı, a.e., 107 de Evliyâ'yı Pertev Paşa nüshasından nakletmiş ve cemâ'at 'adedini iki bin olarak kaydeylemişdir. Doğruya yakını da budur. Yirmi bin kişi alamaz. Olsa olsa bir istinsâh hatâsı olabilir.

2) Evliyâ, a.e., 9. C., 20-21. S.

3) Ahmed Refik, Mi'mâr Sinan, İstanbul 1931, 65. S.

nin de değiştiği ma'nâsını çıkarmak doğru olamaz. Mi'mâr Sinan bunları değiştirse idi binâyı böyle bir direk ormanı hâlinde bırakmazdı; dört 'asır sonra yapıldığı gibi, kubbelerle örterdi. Evliyâ'nın ta'rîfinden ilk binânın çok direkli, üstelik çok pencereli olduğu ve hiç de alçak bulunmadığı açıkca anlaşılıyor.

· Revâkın bugünkü şekli XVI. 'asır işidir. Bu demek değildir ki burada hiç revâk yoktu. 'Aksine, olması pek muhtemeldir. Çünki yan duvarlar câmi' duvarlarıyla 'aynı kalınlıkta olup revâkı iki yandan kapatmakda ve bir köşesinde güzel bir istalâktit konsol bulunmakdadır (869. R.). Bu vaz'ıyet yan duvarların ilk yapıdan olup, şimdikinden başka bir revâkı iki tarafdan kapattığı şıkkını kuvvetlendirir.

Kütahya şehri ismindeki eserinde, İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı Bey, Câmi'in Fâtih zemânında tertîb edilen vakfiyesini gördüğünü, metninde câmi'in Yıldırım Bâyezid tarafından başlanıp 813 (1410) Mûsâ Çelebi tarafından bitirildiğinin tasrîh edildiğini yazar [1] ve kitâbelerin bir kısmını koyar. Vakfiyede tevliyet, evlâda şart iken, sonra hâricden de ta'yîn yapılmış imiş.

Hamza Güner Bey yukarıki ma'lûmâtdan sonra, câmi'in 1308 deki son ta'mîrinde kalfalarının (İlya ve Koca Yorgi) olduğunu ve, sâlnâme kayıdlarına ve yaşlı Kütahyalıların şehâdetlerine göre, o târîhde mutasarrıf olan Veysel Paşa zemânında temellerine kadar yıktırılarak yeniden yapıldığını, bir sene sonra eşrâfdan Kara-zâde Hacı Yusuf Ağa, Doğlarlı Hacı Ahmet Efendi mu'temed Eskioğlu Mehmed Efendi, kâtib Kaasım Efendi'den mürekkeb bir hey'et ma'rifetiyle 1311 (1893) de bitirildiğini yazar. Bu târîh, kitâbede 1309 olarak bildirildiğinden, 1311 senesi, her hâlde masraf hisâblarının kapatıldığı zemânı delâlet etmekdedir. Câmi'deki mermer sütûn ve levhalar Çavdar Hisar harâbesinden alınmışdır. Yazıların hattâtı Tekirdağlıoğlu Halil Efendi'dir. Yapı bitdikden sonra mutasarrıf olan Ahmed Fuad Paşa câmi'in tezyîn ve tefrîşine büyük emek sarfetmişdir [2].

869. R. : Kütahya Ulu Câmi'i

★

Kitâbesine nazaran yeniden inşâ işine 1307 (1889) de başlanmış 1309 da bitirilmişdir. Eb'âd değişmemişdir. Re-

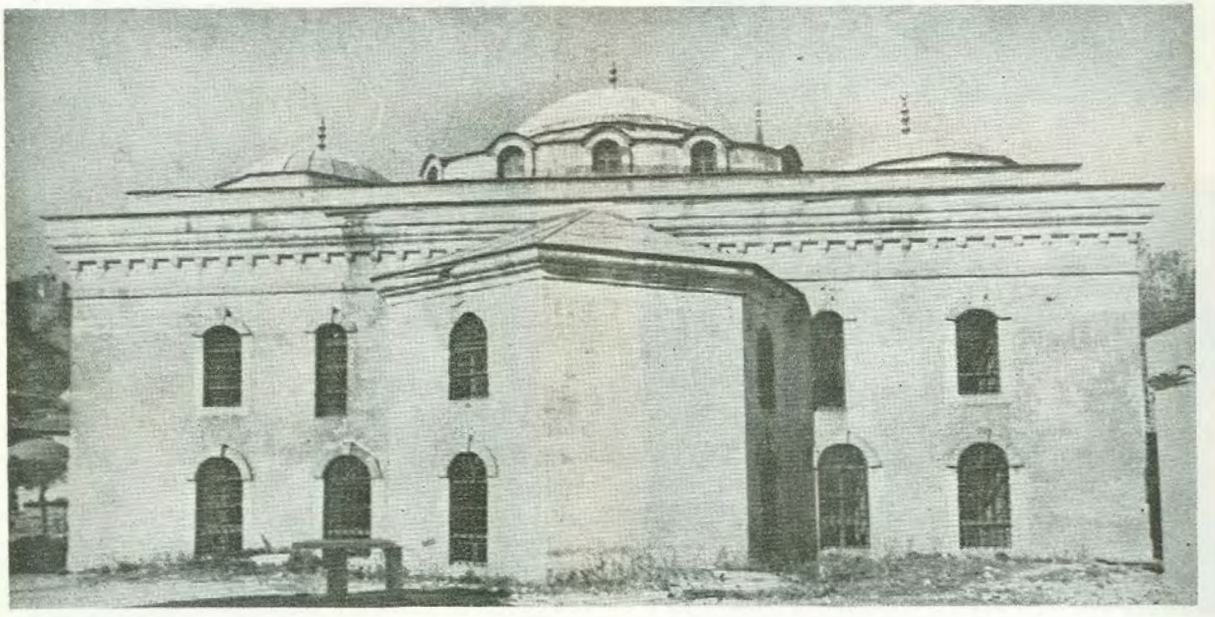

870. R. : Kütahya Ulu Câmi'i mihrab duvarı

vâk genişliği zâten sâbit kalmışdır; esâsen eskilerin, müşâhedeye göre verdikleri ma'lûmat, boyunun da tıbkı olduğunu bildiriyor. Duvarların temelden sonrası temâmen yenidir; bununla berâber pencerelerin tertîbi eskisi gibi tutulmuşdur. Yeni binânın üstü iki 'aded, takrîben 12.00 m lik kubbe, 6 yarım ve 4 ufak kubbe ile örtülüdür. Bütün örtü, altı dâne 0.80 m kutrunda Dorik nizâmına benzeyen, olukları hafifce tesviye edilmiş, mermer sütûna oturmak-

1) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, a.e., 107. S.

2) Hamza Güner, a.e., 20. S.

dadır. Mihrâbın solunda görülen eğrilik Vâcidiye Medresesi'ne bitiştirilmemek için yapılmışdır. İçeride Yıldırım Devri'ni ve yâ ondan sonraki devirleri, belki de Sinan ta'mîrini hatırlatan yalnız mihrab kalmışdır. Şâyân-ı şükrandır ki o bize, eski câmi'in tertîbi hakkında ölçü veriyor; yukarıda Evliyâ Çelebi'yi tedkıyk ederken anlattığımız da budur. Dâhilde sütûn başlığı, yasdık, silme, kalem ve yazı gibi kısımlarda bir güzellik ve tatlılık olmamakla berâber, iyi tevzî' edilmiş bir taksîmât, güzel bir ziyâ ve geniş açıklıklar dolayısıyla, bir ferahlık ve rahatlık vardır. Lâkin hâricde, külâhlı payandalar, dilimli kubbe etekleri, çirkin saçak silmeleri gibi, huzûr kaçıran âhenksiz bir mi'mârî göze çarpar, (869., 870. R.). Bütün duvarlar yenilenmiş olmakla berâber, kıble duvarının en azından mühim bir kısmı ilk yapıya, revâk XVI. 'asra 'âid bulunmaktadır. Kapının sivri kemeri ve yanlız höcreleri asıldandır, (871.,

871. R. : Kütahya Ulu Câmi'i kapısı

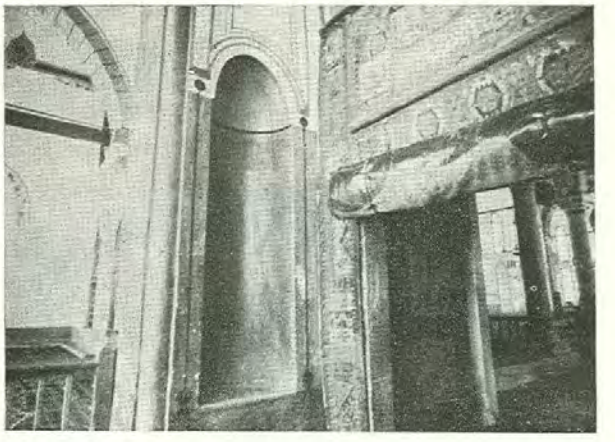

872. R. : Kütahya Ulu Câmi'i kapısı

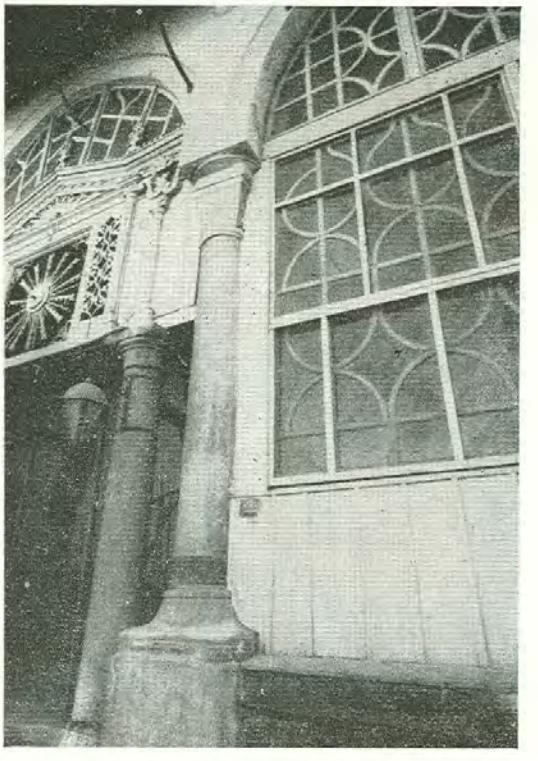

873. R. : Kütahya Ulu Câmi'i revâkı başlıkları

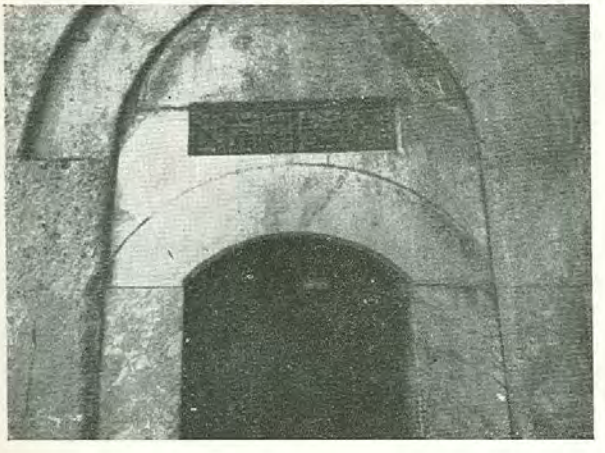

874. R. : Kütahya Ulu Câmi'i minâre kitâbesi

872. R.); eski sivri kemer ve höcreler sıvaların altından kendini göstermekdedir. Mi'mâr Sinan'a 'atfettiğimiz revâkın başlıkları üstten bir tahrîfe uğramışdır; fekat ne kasıdla yapıldığını ta'yîn güçdür, (873. R.). Câmi'in ahşab kapısı Fâtih Devri doğramalarını hatırlatmakdadır. Minâre sonradan revâkın sol ucuna yamanmışdır. Bu da gösteriyor ki revâk daha eskidir; 961 den evvel yapılmıştır; câmi'de mevcûd en eski kitâbe bu minârededir. (eb'âdı 59×15) :

875. R. : Kütahya Ulu Câmi'i Vâhid Efendi Kütübhânesi kitâbesi

Hisâben 961 (1554) neticesini verir; (874. R.). Bundan sonra, revâkın sağ bölmesinde iki direk arası kapatılarak, yerden bir kaç basamak yüksekliğinde olmak üzere, eklenmiş olan Vâhid Efendi (Paşa) kütübhânesi vardır. Kitâbesi ta'lîk iledir; beş satır üstüne beş beytdir. Eb'âdı 65×95 sm. dir, (875. R.). Vâhid Efendi evvelce sefîr ve sonra Reîs'ül-Küttâb vekîli iken 1224 de Kütahya'da ikaamete me'mûr edildiği devrede bu kütübhâneyi te'sîs eylemişdir[1]. Vâhid Efendi sonra vezîr ve vâlî olmuşdur.

Kitâbe şudur:

1 — قاموس علم و عرفان سابق رئيس ذيشان — يعنى وحيد دوران علامهٔ زمانه
2 — مصباح دين و دولت مشكاة بزم رأفت — ضؤ سراج همت بر فاضل يكانه
3 — مختارى عاقلانك برهانى فاضلانك — مرصادى واصلانك هر طورى عاقلانه
4 — بيلدى او ذات والا دارالكتاب انشا — قويدى فنون شتى لطف ايتدى طالبانه
5 — تحرير اولندى عينى نظم الآلئ تاريخ — جود وحيد افندى ياپدى كتابخانه[2]

١٢٢٧

Rakamla da 1227 (1816) târîhi yazılıdır.

Câmi'in müte'addid ta'mîrlerinde kapıya şu târîh ve yazılar yazılmışdır.

Evvelâ kemerin aynasında düz sıva üstüne boya ile: قل الله تعالى ادخلوها بسلام آمنين Âyet-i kerîmesi, onun altında iki zülfeli kitâbede siyah zemîn üzerine boya ile: 1 — يلدرم خان جامعنك تعميرينه ضمها 2 — تاريخى يا ايها الناس ادخلو دارالنعيم yazılı olup zammıyle berâber, 1223 (1808) târîhini verir ki, kapı üstündeki kitâbe ile 'ayni senede yazılmışdır[3] (871. R.). Kapının esas çerçevesinin üstünde, iki tarafında birer gül bulunan, kalın kaval çerçeveli mermer levhada, girift sülüs ile, iki satır, üç beytlik bir kitâbe vardır: (871. R.). Bu beytler sıra ile yazılmayıp mısra'ları birinci ve ikinci satırda üst üstedir. Biz de satır olarak gösteremeyeceğiz; ma'nâya göre yazacağız :

زهى والا اولوجامعكه سلطان يلدرم خانك — بوله روحى مثوبات بقاع الخيردن تأثير
سرور وقت ايله محتاج ايكن تعمير (و) ترميمه — كوروب اكمالنى شمدى جماعت لدى تكبير
دعايه بر اثر بابنده راغب يازدى تاريخين — هله اولدى اولوجامع كال حسن ايله تعمير

١٢٢٣

Rakamla olduğu gibi hisâben de, 1223 (1808) netîcesini verir. Bu beyt ve kıt'a 'aynı ta'mîri gösterir[4].

Bunun da üstünde, iğreti tutturulmuş bir mermer levhada, son ta'mîr kitâbesi mevcûddur. Ta'lîk ile 7 satır üstüne 7 beytdir. Eb'âdı 70×70 dir.

1 — اشبو كوتاهيه جامعن بشيوز سنه اول بنا — — ايتمش ايدى جنتمكان سلطان غازى بايزيد
2 — بيك ايكى يوز يكرمى ايكى سالنده سلطان مصطفى — — قلمش لوجه الله عطا تعميرينه نقد مزيد
3 — اما كه اولمش ايدى سقف وجدارى رخنه‌دار — — تأييد بنيانه لزوم اولدى بو اثناده بديد
4 — امر ايلدى احياسن اول معبد پاكك همان — — عبدالحميد خان كيم آثنك آثارى يعديد
5 — مرمر ستون اوزره اولوب طاقى نباب ايله رفيع — — ويردى تناسب وضعنه حقا كه بو طرز جديد
6 — حق بانىٔ ذيشانك ايام عمرو شوكتن — — ايتسون تا يوم القيام تخت خلافتده مديد
7 — والى ايكن يازدى جلال تاريخ جوهر دارينى — — قبه‌لى قلدى معبدى تجديد خان عبدالحميد[5]

١٣٠٩

Kütahya'nın bağlı olduğu Bursa Vilâyeti Vâlisi Mahmud Celâlüddin Paşanın, mücevher denilen noktalı harflere göre yazdığı bu târîh kitâbesi 1309 (1891-92) senesini göstermekdedir. Metin ise mevzû'umuz bakımından kıymetlidir; evvelce câmi'de sakf ya'nî çatı var iken bu kerre mermer direk üstüne kubbeli ve yüksek yapıldığı ve *"vaz'ına tenâsüb"* verildiği bildirilmekle şimdiye kadar vardığımız netîceler te'kîd olunmakdadır.

Mevzû'umuzla 'alâkası olmasa da, şimdi kaybolmakda olan bir san'at eserinden bahsetmeği faideli bulduk. Kütahya câmi'lerinin kapı perdeleri keçedendir, içlerinde hârikul'âde olanları vardır. Buradaki onlardan biri olup târîhli ve imzâlıdır, (871., 872. R.) de bu fevkalâde iş görülmekdedir. Açılan kısmın üstünde sülüsle Kelime-i Tevhîd, sağında ta'lîk ile يا حضرت پير مفق solunda سراج عبدالله طيار yazılmışdır. Bunların sağ yanında ماشاالله, solunda Sultan Hamîd Hân'ın tuğrası vardır[6]. Daha üstte ortada Besmele, sağında 1307 başlama, solda 1309 bitirme târîhleri yazılıdır. Renkler fevkal'âde ahenkli, tezyînât bütün keçe husûsiyetlerini hâvîdir.

1) Sicill-i Osmânî, 4. C., 605. S.

2) Bu yazının neşredilmiş şekline rastlanmadı.

3) Uzunçarşılı, a.e., 108. S.; (Hân) kelimesi noksan olarak neşredilmiştir.

4) Uzunçarşılı, a.e., 108. S., ufak imlâ farkı ile vardır.

5) Bu kitâbenin son beyti Uzunçarşılı a. s. da, Hamza Güner. a.e.. 19. S., lâtin harfleri ve bir çok okunuş farklarıyla yazılıdır.

6) Bunların neşredilmiş şekline tesâdüf edilmedi.

Câmi'in mihrâbı cenûbdan şarka 15° dönükdür. Aslında 29° olması lâzımdı.

98 — Demirtaş Medresesi:

Câmi'i bahsinde yazdığımız vakıf kaydında ismi geçen Dâr'ül-hadîs Medresesi'nin yeri câmi'in garbında, şimdi muslukların bulunduğu yerde olup 1329 rûmî'ye (1913) kadar fa'âl bulunduğunu Hamza Güner Bey bildiriyor[1]. Bunun yerinde helâlar ve bir ma'nâsı şadırvan olan (Sakahâne) bulunmakdadır. Sakahâne hem şadırvan, hem şehir halkınca su alınabilecek çeşmeler ma'nâsına gelmekdedir.

MELEN ÖZÜ KARİYESİ

99 — Melenözü Kariyesi'nde Mescid:

Bolu sancağında, Düzce şehrinin 12 km. şimâlinde bulunan Üskübî kazâsına bağlı قوكرمه nâhiyesinde[2] Meylânözü[3] ve yâ Meylân Deresi - bu günkü telaffuzla Melen - kariyesinde Yıldırım Bâyezid'in bir mescid ve köprüsü olduğu, bir vesîkadan anlaşılmakdadır. Burada Zekeriyâ Zâviyesi mezra'adarlığına mutasarrıf olan dört kişinin, hizmette kusûr etmeleri üzerine, mescid ve köprü harâb bir hâle düşdüğünden, vazîfelerinden alınıp başkasının ta'yîni Üskübî nâibi tarafından a'rzolunmuşdur. Bunun üzerine Defter-i Hakaanî'de Evkaaf defteri tetkîk edilerek, mezkûr Zekeriyâ Çiftliği'nin Bâyezid Hüdavendigâr adına konduğu, onun da mescid ve köprüsüne vakfettiği 20 değirmen, on dört çift resmi ve buğday ve arpadan 481 akçe yazılı olduğu görülmekle, eskilerden alınarak Şeyh Nûrî ve Ahmed Halîfe'ye verilmesine Dîvânca karar verilmişdir; Receb 1172 (Mart 1759)[4].

MİLÂS

100 — Milâs'da Fîrûz Bey Câmi'i:

Milâs'ın Yıldırım Sultan Bâyezid tarafından 793 (1391) de zabtından az sonra yapılan bu câmi', malzemesinin zenginliğiyle tanınmışdır; ba'zı ehemmiyetli 'unsurları aksamakla berâber, pek güzel bir eserdir. Bu aksak cihetlerin çok az olmasına rağmen, bu kadar mu'tenâ bir eserde bulunmasını gönül arzû etmemekdedir. Yoksa aslında, müsâmaha ile bakılmayacak şeyler değildir. Bu câmi'in bânîsi, buraların zabtından sonra Menteşe Sancağına bey olan Fîrûz Bey'dir. Düstûrnâme'de:[5] متشا اوغلی اولور مصره روان — اول الی فیروز آغایه وردی خان beytiyle Menteşe Beyliği'ne ta'yîn olunduğu anlaşılan bu zât hangi Fîrûz Bey'dir? Zirâ Sicill-i Osmânî (4-31), bu devirde üç Fîrûz Ağa ve yâ Bey'den bahseder. Tabî'î dördüncüsü olan, Edirne'deki eserlerin sâhibi Fîrûz Paşa olamaz. Çünki o 845 de Varna muhârebesinde şehîd olmuşdu. Bu câmi'i yaptırması ihtimâlden uzakdır. Kitâbede (Mübârizüddin Hoca Fîrûz Bey) 'unvânı verilen bânî Düsturnâme'de Ağa lâkabıyla gösterilen ve Mûsâ Çelebi'ye vezîr olup 816 da ölen zât olsa gerekdir. Mübârizüddin vasfına bakıp üzerinde durmak doğru bir düşünce olmakla berâber, bu husûs tam aydınlanmış değildir.

Evliyâ Çelebi, matbû' nüshada, bir istinsah hatâsı olarak 777 târîhli gösterilen kitâbesini ba'zı farklarla kayd etmişdir; yedi mihrâbı olan şehirde bu binâyı *"Cümleden vâcib'üs-seyr câmi'-i kebîr şehrin şimâli cânibinde kurşum örtülü ve beş kubbe-i 'âlîli ve bir minâre-i mevzûn-ı 'ibretnümâ bir câmi'-i zîbâdır ve cânib-i erba'asında der ü dıvarları serâpâ gök mücellâ mermerden Anın içün Etrâk tâ'ifesi Gök Câmi' dirler..."* şeklinde ta'rîf etmişdir; Fîrûz Bey hakkında bir mâ'lûmat yokdur[6].

Bu güzel eseri yâdigâr bırakan hangi Fîrûz Bey olursa olsun, rahmetle yâd ederek binâyı tetkîk edelim:

Wiegand ile berâber çalışan K. Wulzinger, 1913 teşrîn-i Sânîsinde bu câmi'i ziyâret etmiş ve Bâlât - Milet eserleri arasında, bunun da rölövesini yapıp resimlerini dercetmişdir. Yalnız plân mevcûddur, makta' yokdur. Teferrü'âtına kadar eb'âdı yazılarak yapılmış olan plân, garb tarafında ve minârede birdenbire büyük bir hatâya düşmekdedir. Wulzinger'in koyduğu 8 fotoğraf pek güzeldir[7]. Milet kitabı ancak 1935 de neşredilmişdir. Kitâbe bu tetkîkde yazılmamışdır. Bir jandarma bölüğü kumandanı olan Hâfız Kadrî Bey, bu câmi' hakkında kısa ve doğru ma'lûmât vererek, sahîh bir şekilde kitâbesini de dercetmişdir[8]. Bu makaale 1914 de çıkmışdır. Üçüncü olarak İs-

1) Hamza Güner, a.e., 16. S.

2) Metinde bu kelime (قوقرمه) şeklinde yazılmışdır. موكو آلى Gaazî'nin ismine izâfeten, buralara Konrapa denildiğinden, aslı budur.

3) Bu kariye Ms.Y.Y. da yokdur; Melen Ağzı nâmında Karasu kazâsında bir karye varsa da buraya çok uzakdır. Oradaki Orhan Gaazî Câmi'ini de evvelce zikretmişdik.

4) Bu fermânın sûreti, Bolu vâliliğinin 18-5-956 târîhli tezkiresi üzerine Evkaafca çıkarılıp gönderilmiş olup, Bolu Evkaaf Müdirliği Yığılca Câmi'i dosyasında bulunmakdadır.

5) Mükrimîn Halîl, Düstûrnâme-i Enverî, T.T.E.M. neşriyâtı, İstanbul 1928, 88. S.

6) Evliyâ, a.e., 9. C., 209. S.

7) K. Wulzinger, P. Wittek, F. Sarre, Das İslamische Milet, Berlin 1935, 60-68. S., 33-41. R.

8) Hâfız Kadrî, Menteşe'de Menteşelilerden Sonraki Âsâr, T.O.E.M., 29. No:

mâ'il Hakkı Uzunçarşılı Bey bu câmi'in kitâbelerini neşreylemişdir [1]. Arkeolog Aşkıdil Akarca Hanım, kendi memleketi olan Milâs hakkında yazdığı kitabta, câmi'in basît, fekat çok sıhhatli ufak bir plânını koymuş, îzâhât vermişdir; onun metninden câmi'in taşlarının Sodra mermeri olduğu öğrenilmektedir [2].

★

Câmi'in revâkı, ikisi mustatîl dördü gönye şeklinde altı yığma ayağa oturmakdadır, yanlar kapalıdır. Orta mihverdeki sekiz dilim kubbe, bir müsellesli kuşakla kemer ve duvarlara oturur, (876., 877. R.). Yanlar uzun iki sivri

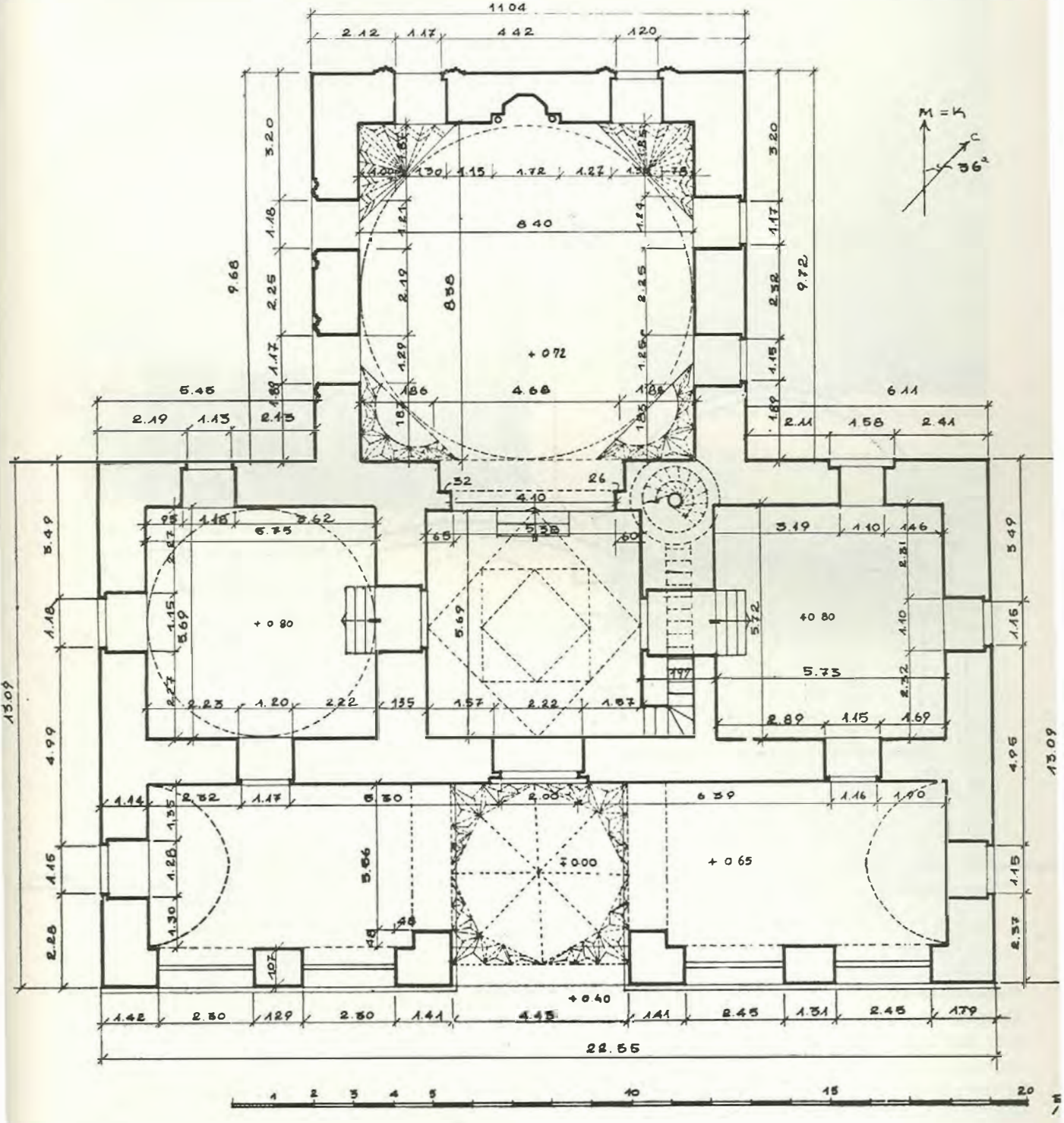

876. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i plânı

1) İ. H. Uzunçarşılı, Kitâbeler, İstanbul 1347-1929, 158-160. S.

2) Aşkıdil Akarca-Turhan Akarca, Milâs, İstanbul 1954, 99-102. S.

tonozla kapatılmışdır. Bunların bir tarafı, revâkın orta kubbesine saplanıp söndüğü hâlde, yanlarda birer kalkanla nihâyet bulmakdadır; saçak silmelerinin üstünde, tonozların sıvalı etekleri ile berâber, bu kalkanlar câmi'in her noktası düşünülerek yapılmış, birbiriyle bağlanmadan bırakılmamış mi'mârîsi yanında, pek hisabsız, iğreti kalmakdadır, (878. R.). Revâkın yan duvarları sağır değildir; altlı üstlü ikişer penceresi vardır, (879., 880. R.). Revâkın orta ayakları gönye şeklindedir ve bir kemerle kıble duvarına bağlıdır. Cebhedeki giriş kemeri, son derece süslü iki konsolla ayaklara basar, (881. a., 881 b. R.). Bu konsollarda, ortadan bir şeridle ayrılmış sekiz sıra istalaktit bulun-

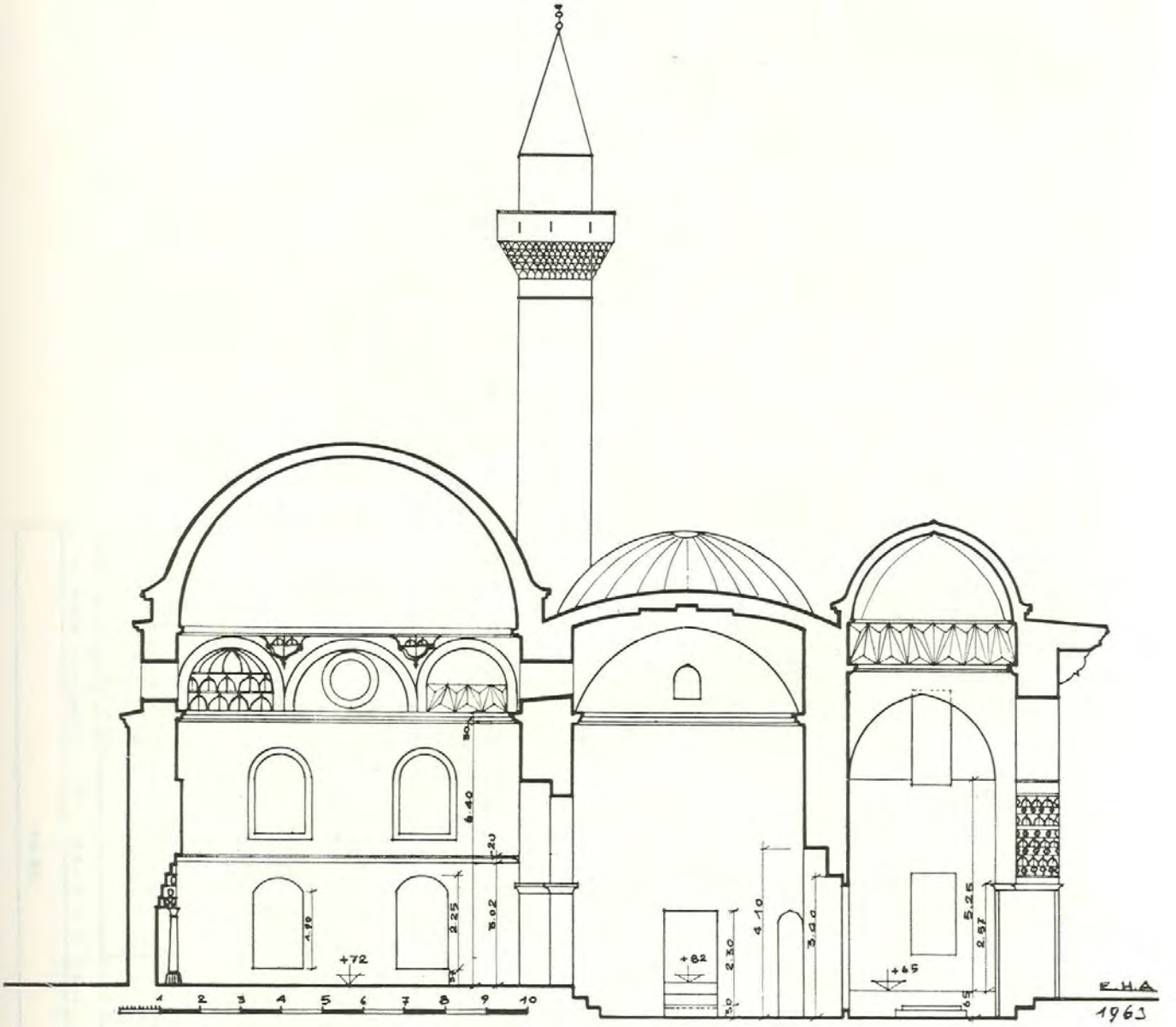

877. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i mahfa'ı

makdadır. Kemerin kendisi Orhan Câmi'indeki kıvrımlara benzeyen, fekat burada temâmen taşdan yonulmuş 26 dilimle müzeyyendir, (882. R.). Revâkın iki orta kemerinde güzel zülfeli dişler bulunmakdadır, (878. R.). En köşedekiler düzdür. Revâkın yan pencerelerinden alttakiler düz taş lentoludur; üsttekilerden garbdakine, düz lento üstüne zarîf istalaktitler, şarkdakine ise altı köşe yıldız içine çakılmış kırmızı taş süslemeler yapılmış, sonra, fevkal'âde ince ve zarîf işlenmiş istalaktitli bir tâc konmuşdur. Düz lento bir ta'mîr eseri olmayıp asıldandır; iki taraf penceresi birbirine hiç benzemez (879., 880. R.). Kapının derinliği yokdur, fekat yüzü pek güzel süslenmişdir. Gaayet ince, istalaktitli bir çerçeve üç tarafında dolaşır, (881. a. R.). Kapı söveleri düzdür; lentosu da yekpâre bir taşdan 'ibâretdir. Lentonun üstünde renkli taşlarla yapılmış mümâsî bir kemer içinde, natüralist floral tezyînâtlı bir ayna taşı bulunmakdadır. (883. R.) Daha üstte ise, rûmî süsleme ortasında kûfî, altında, sülüs yazı ile âyet-i kerîmeler vardır, (884. R.). Kitâbeleri ayrıca yazacağız. Kapı eb'âdı oldukca büyükdür; 2.20 m.lik genişliğe câmi'lerde pek tesâdüf

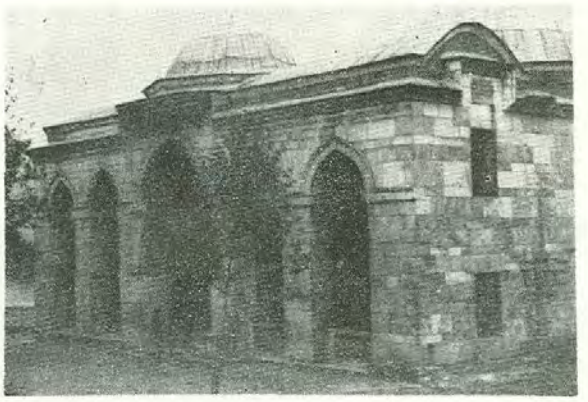

878. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i

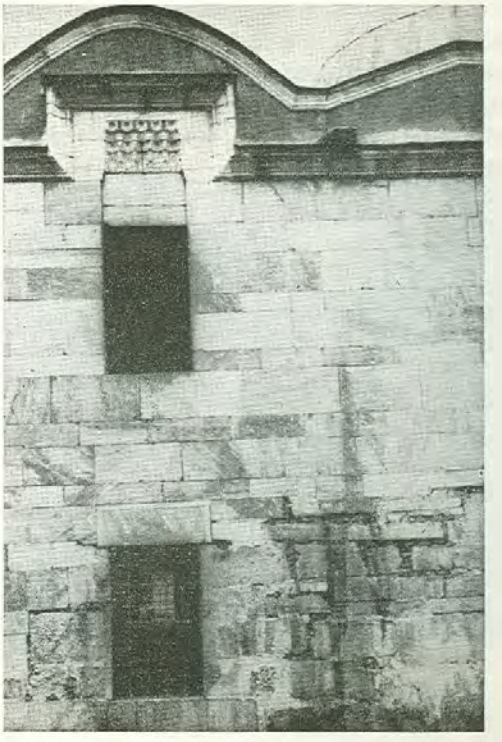

879. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i revak başları (garb)

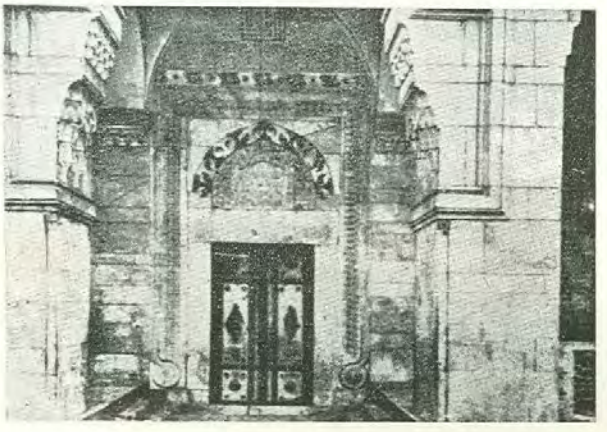

881. a. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i orta kemer konsolları ve kapısı

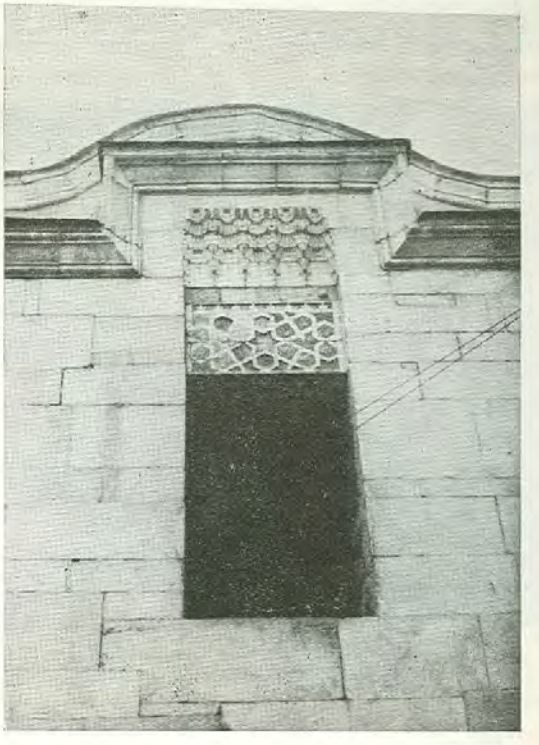

880. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i revak başları (şark)

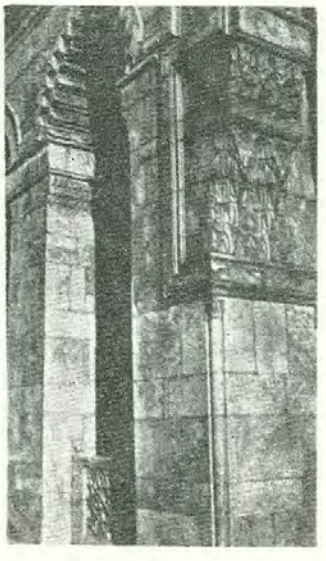

881. b. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i orta kemer konsolları

edilmez. Fekat burada aksamadan yerini bulmuşdur. Bu kadar düz bir satıh üzerinde yapılan bir kapıda böylesine bir te'sîr kolay elde edilemez. Zîrâ gölge ve hareket verecek bir derinlik olmadığı hâlde, güzel ve çekici bir giriş hâlindedir. Genişlik ve yüksekliği ile kapı heybetlidir. Revâkın orta kısmının döşemesi, bugün, avlu-harem seviyesinden 40 sm. aşağıdadır ve iki basamakla câmi'e inilmekdedir. Bu yüzden revâkın mu'tenâ korkulukları lüzûmsuz bir hâl almıştır. Halbuki ne kadar özenilerek yapılmış oymalarla süslüdür ve hepsi birbirinden güzel başka başka şekillerdedir. Resimleri buna şahiddir. (884. a., b., c., d. R.) En sağdakine (a) rumuzu verilerek sıralanmışdır. Sağdakiler on ikili, soldakiler sekizli yıldız şeklindedir. Bu câzib şebekeler şimdi toprakla bir durmakdadır.

Merkez kubbesi 5.38×5.69 eb'âdında ufacık bir yer olduğu hâlde nisbetsiz derecede yüksekdir. Bunun üstü kutrânî bindirme usûliyle yapılmış çok basık bir tonozla örtülüdür. Bu karanlık yer hoş bir te'sîr bırakmaz. Sağ ve solda birer kapı, karşıda mihrab kubbesine yol açan güzel bir eyvân vardır. 8.40 m.lik bir murabba' olan mihrab kubbesi kürevî köşe' alîkalarına oturur. Bunların tezyînâtı eş değildir. Şimâldekiler bir müselles kuşak üstüne bindirilmiş bir düz küre takyesinden 'ibârettir, (885. R.). Cenûbdakiler ise iki sıra üstüne şu'â şeklinde dağılan altı dilimle yapılmışdır, (886. R.). Bu kürevî köşelik 'alîkaların üstünde, kubbe ile aralarında hâsıl olan boşluklarda, son-

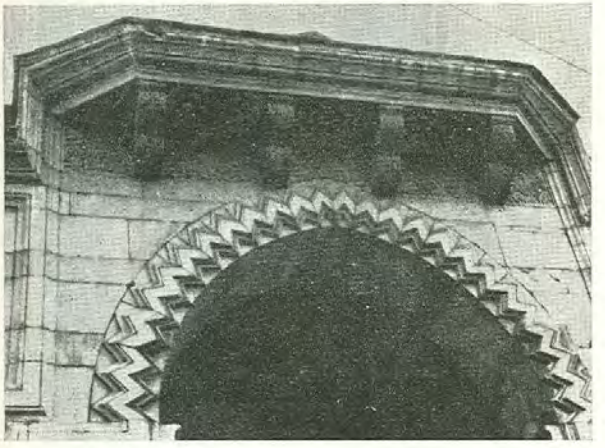

882. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i orta kemeri

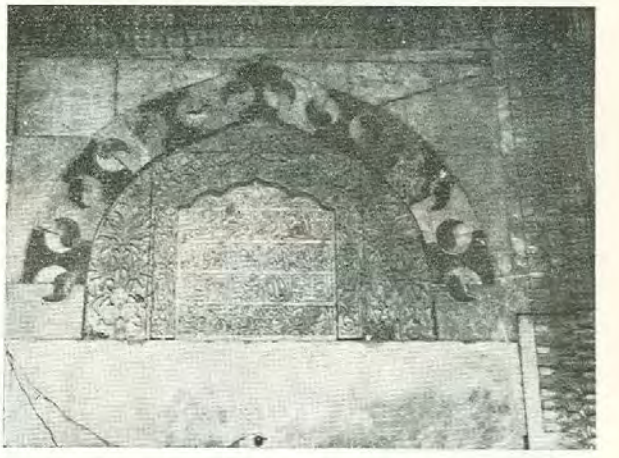

883. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i kemeri ve kitâbe

derece güzel iri istalaktit sarkmalar vardır, (885., 886. R.). Bizzat 'alîkalar kuvvetli bir silmeye oturur. Müselles kuşaklar, kubbe takyeleri istalaktitler, kubbe güzel kalemlerle süslüdür. Ancak ta'mîrlerde bunların renkleri bozulmuş, fekat şekilleri kalmışdır. Kürevî 'alîkaların ortalarındaki düzlüklerde birer fil gözü pencere bulunmaktadır. Bunların nâhoş bir te'sîrleri vardır. Mihrâb kubbesinin duvarları 3.0 m. yüksekliğe kadar, gök renk mermerle kaplıdır. Alt sıra pencereler dışdan mustatîl olduğu halde, içden basık kemerlidir. Üst pencereler de dışdan düz, basık ve yâ dilim kemerli oldukları halde, içden tam dâiredir. Şimdi etrâfında görülen silmeler bir ta'mîre 'âid olsa gerekdir, (887. R.). Lambriden sonraki kısımlar hep sıvalıdır.

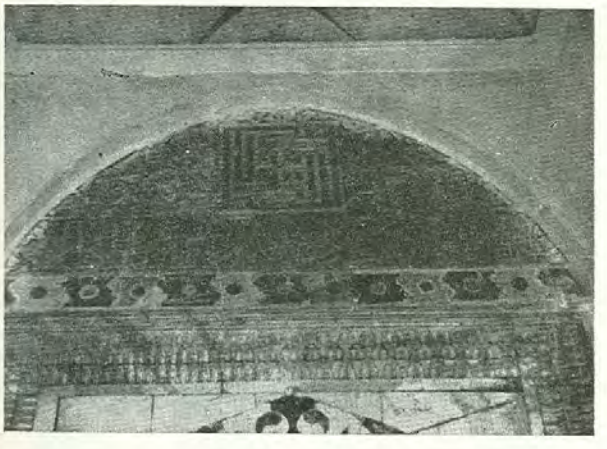

884. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i kapı üstü

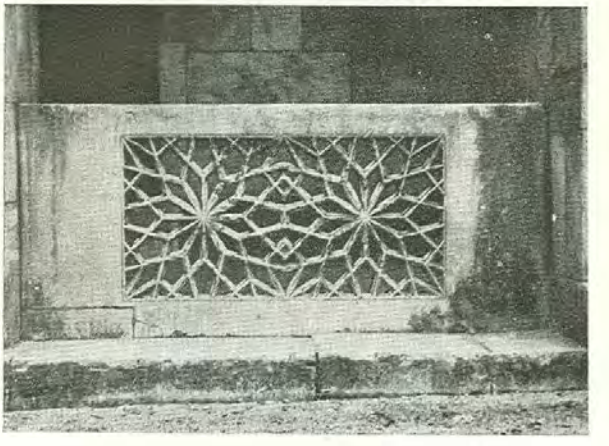

884. a. R. : Milâs Firûz Bey Câmi'i revâk şebekesi

Mihrâb istalaktitli bir çerçeve içinde olup, yaşmağın iki ufak sütûnu bu çerçeveye hemen yaslanır. Yaşmak basıkca ve beş sıra istalaktitlidir. Onun üstünde sıvama rûmî ile süslü büyük bir düzlük bulunmakdadır.Bu düzlüğün üstünde âyet-i kerîme yazılıdır; aşağıda nakledeceğiz, (888. R.). Mihrâbın nisbetleri epeyce sivricedir. Yalnız yaşmak bunların ortasında basık düşer. Pencerelerin doğramaları yenidir ve mu'tad hilâfına, duvarın iç yüzüne konmuşdur; içerinin manzarasını çok bozmakdadır, (889. R.). Minberin yeni olduğu âşikârdır; Aşkıdil Akarca Hanım 1875 senesinde minberin ve büyük kapının İstanbul'a götürüldüğünü ve yerine yenilerinin yapıldığını bildirmektedir[1] Demir kapının yeni olduğu da görülüyor.

1) Aşkıdil Akarca, a.e., 102. S.

Yan odalar mihrâb kubbesi zemîninden de bir az yüksekdir. Kubbelerinin irtifâ'ı pek fazladır. Altlı üstlü üçer pencere ile aydınlanmıştır. İkisi de 'aynı eb'âdda oldukları hâlde garbdakinin ara duvarı 62 sm. daha kalın olduğundan, bu kanad orta kütleden daha fazla çıkıntılıdır. Bu 1.97 m. lik duvarın içinden minâre merdiveninin saçak seviyesine kadar olan kısmı düz olarak çıkmakdadır. İşte Wulzinger bu eb'âd farkını görmemiş ve dîğer taraf gibi rakama vurmuş ve minâre merdivenini çizmemişdir. Plânında minâreye nasıl çıkılacağı belirtilmemişdir. Bu odalarda ocak yokdur.

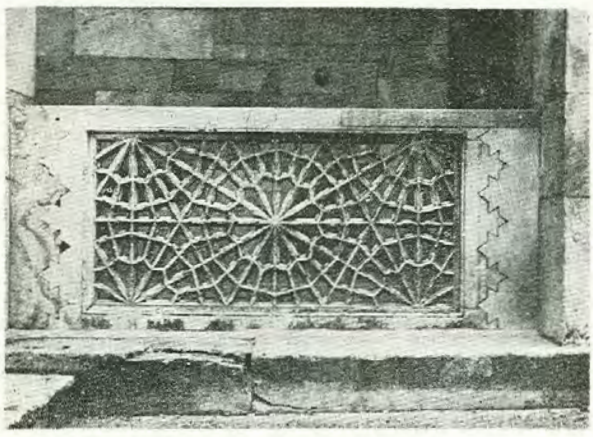

884. b. R. : Milâs Fîrûz Bey Câmi'i revâk şebekesi

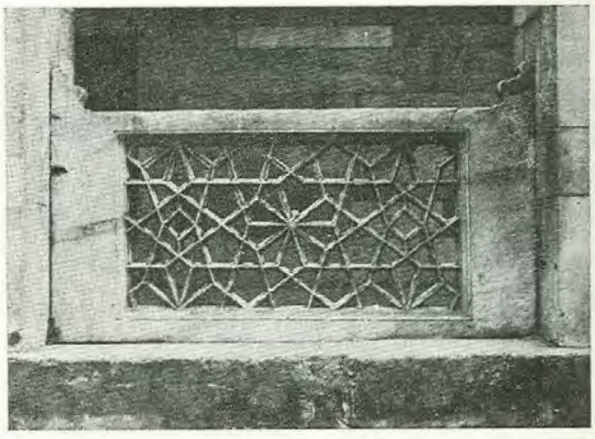

884. c. R. : Milâs Fîrûz Bey Câmi'i revâk şebekesi

Minâre merdiveni, saçak seviyesine kadar böylece çıkdıkdan sonra, yuvarlak gövde ve döner merdiven başlamakdadır. Minâre hiç bir câmi'de görülmeyen bir mevkı'de, cenûb-i garbî zâviyesinin iç köşesindedir. Bu günkü hâliyle sıvalı ve husûsiyeti kalmamış bir vaz'iyetdedir. Halbuki Wulzinger'in 1913 de çekdiği resimde kesme taş olduğu ve şerefenin basît petek şeklinde bulunduğu farkedilmekdedir. Ma'mâfih bugün de sıva altında petek fark ediliyor.

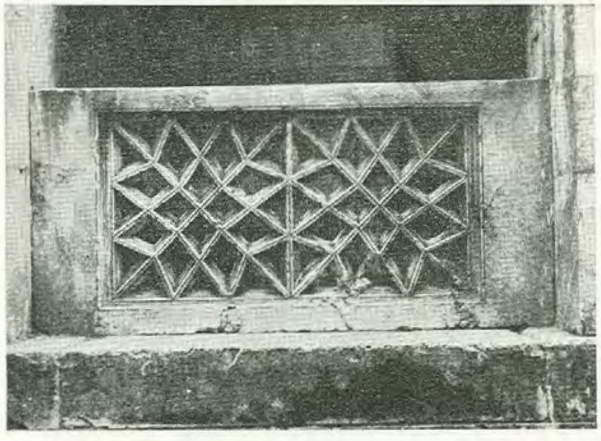

884. d. R. : Milâs Fîrûz Bey Câmi'i revâk şebekesi

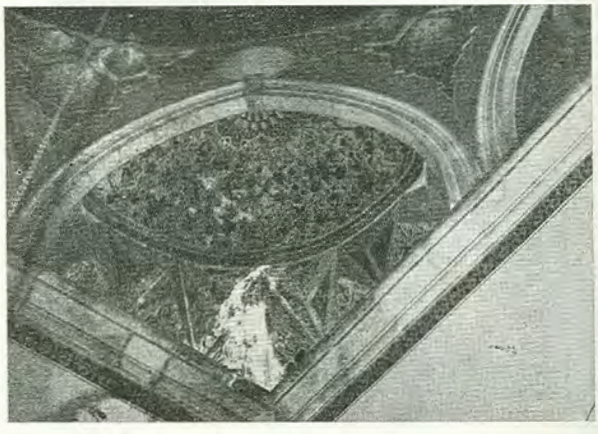

885. R. : Fîrûz Bey Câmi'i kubbe alikaları (şimâl tarafı)

Binânın temâmı kurşûnî renkli, yer yer daha koyu damarlı mermerden perdahlı olarak işlenmişdir. Sıralarda ve kalınlıklarda kayd altına girilmemiş, ocakdan ve yâ eski binâlardan elde edilen ham malzeme çıkarına göre işlenmiş, lamba yapılmış, besleme ve yama konmuşdur. Yalnız pencerelerde tahfîf kemeri olmadığından —esâsen arada kâfî mesâfe yokdur— başlıkların yekpâre olmasına i'tinâ gösterilmişdir. Bunların kalınlıkları hiç azımsanacak gibi değildir. Duvarlar zengin bir saçak silmesi ile temamlanmakdadır.

Bu saçak mihrâb kubbesi iç köşesinde 40 sm. düşmekde, revâk hizâsında bir kıvrım yapıp devâm etmekdedir. Yan oda kubbeleri sağır tek kasnaklıdır; mihrâb kubbesinin kasnağı çift olup üstteki sağırdır; dîğerinde yukarıda bahsi geçen, fil gözü pencereler bulunmakdadır. Kasnaklar bugün, koyuca kırmızı bir sıva altında olduğundan, bed bir te'sîr bırakmakdadır. Duvarların cenûb-i garbî zâviyesinde, mihrâb üstü ve kanad kubbelerinin birleşdiği yerde, minârenin oturduğu köprü görülmekdedir, (890. R.).

Pencerelerin hiç biri dîğerine uymaz. Hepsinde yeni şekiller araşdırılmış, bulunmuş ve tatbîk edilmişdir.

Esâsen bu câmi'i yapanların ve teferrü'âtında işleyenlerin bütün hüsn-i niyetleriyle gösterdikleri titizlik, himmet ve gayretdir ki ziyâretci üstünde müstesna bir te'sîr bırakmakda ve câmi'e lâyık oldugu şöhreti te'mîn etmekdedir.

Garb tarafındaki dört altlık pencere dümdüz olduğu hâlde, bunların üstündekiler pek ziyâde süslüdür. Revâka 'âid olan (879. R.), dîğerleri (890. R.) de görülmekdedir. Bunlar istalaktitli bir yaşmak altında, ba'zısı dilimli yekpâre kemer, ba'zısı düz lento üstüne, kırmızı-beyaz taşlarla yapılmış basık kemerlerle süslüdür. Mihrâb duvarındakiler ise, kırmızı beyaz basık kemerlidir; üstüne tekrar renkli bir şerid geçirilmişdir. Bunun altlıkları zengin bir çerçeve ortasındadır, (891., 892. R.). Şark cebhesindekiler ise hepsinden süslüdür. Bu yüzde, bütün altlıklar, geniş bir

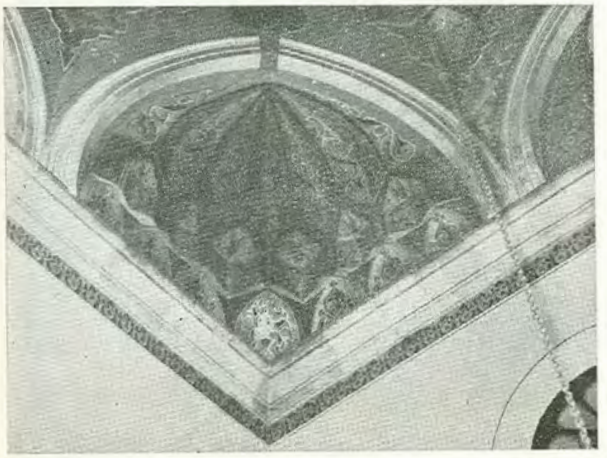

886. R. : Firûz Bey Câmi'i kubbe alikaları (cenûb tarafı)

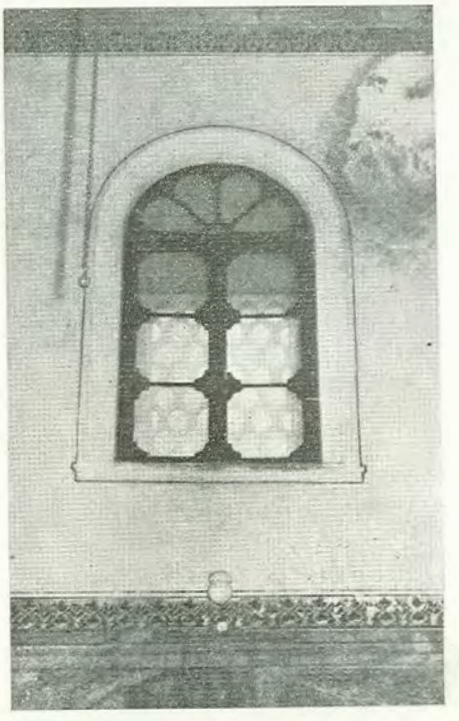

887. R. : Firûz Bey Câmi'i üstlük pencereleri

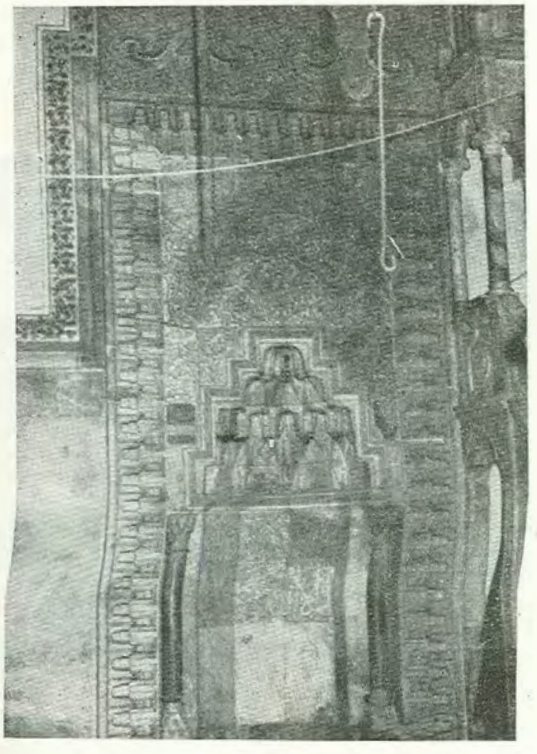

888. R. : Firûz Bey Câmi'i mihrâbı

889. R. : Firûz Bey Câmi'i mihrâbı ve iç görünüşü (Wülzinge'den eski resmi)

silme içindedir. Lentoları düzdür. Üstdekilerin dördü düz lentolu ve kırmızı beyaz taşlarla işlenmiş kuşaklı ve istalaktit yaşmaklıdır. Yalnız bir dânesi Bursa kemerine benzer bir şekilde yapılmışdır, (893. a. R.). Bir altlık pencerede ise kıvrımlı bir kaval işlenmiştir, (893. b. R.). Pencerelerin etrâf silme genişlikleri hemen hemen 50 sm. ye bâliğ olmaktadır, (893. c. R.).

Mihrâb istikaameti cenûbdan şarka 36° olup hiç hatâsızdır. Câmi'in ön ve arkasında pek geniş bir haremi, avlusu vardır; yanlarda daralan bu avlunun üç kapısı bulunmakdadır. Şimâl tarafında gaayet geniş bir hazîresi olduğu

eski fotoğraflardan ve yerinde verilen ma'lûmâttan anlaşılmakdadır. Bugün Fîrûz Bey'in hanımına 'âid olduğu söylenilen yazısız bir tek kabir kalmışdır. Ecdâdının nâmını silmek isteyen eller kırılsın, (895. a. R.).

1913 deki fotoğrafında câmi'in epeyce harâb ve pencerelerinin tahta ile kaplı olduğu görülmekdedir [1]. Bu gün câmi' mâ'mûrdur; lâkin ne vakit ta'mîr edildiği öğrenilemedi.

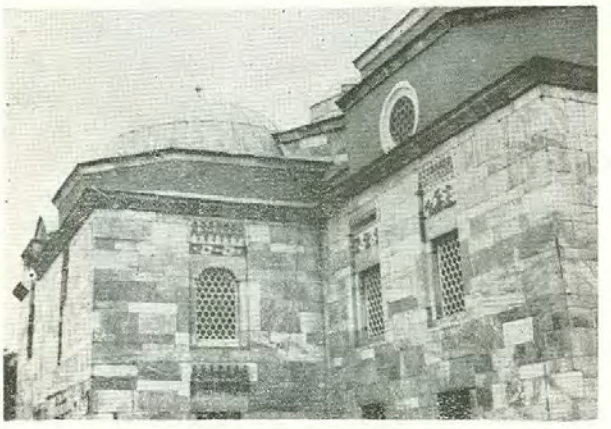

890. R. : Firûz Bey Câmi'i cenûb-i garbi zâviyesi ve minâre başlangıcı

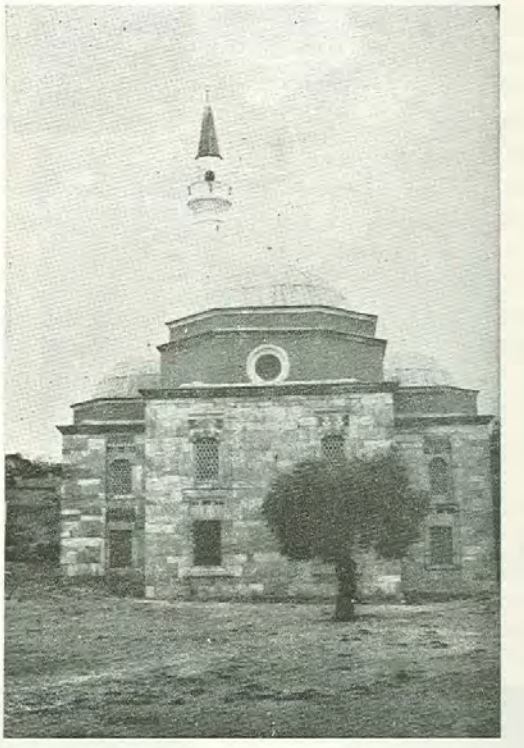

891. R. : Firûz Bey Câmi'i arka cebhesi

892. R. : Firûz Bey Câmi'i mihrâb cebhesi

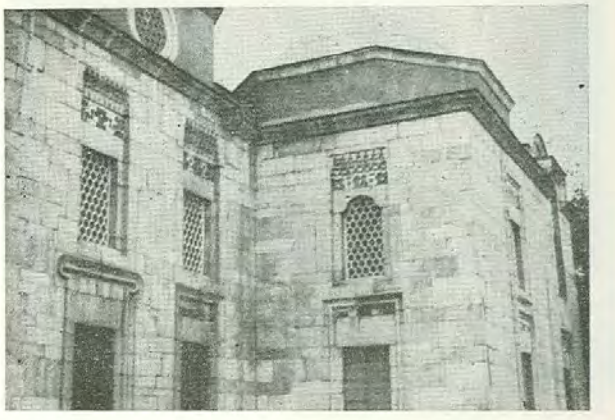

893. a. R. : Firûz Bey Câmi'i cenûb-i şarkıy zâviyesi

Kitâbe ve yazılar: Câmi'in esâs kitâbesi kapının mermer lentosunun hemen üstünde, yukarısı beş dilimli bir tâc altında olup orta kısımda dört satır bulunmakda, yazı etrâf çerçevesinde sağdan başlayıp devâm ederek, solda nihâyetlenmekdedir. Yazısı güzel bir sülüsdür, metni Arab cadır. Eb'âdı 1.30×1.20 dir, (883. R.).

1 — بسم الله الرحمن الرحيم امر بعمارة ا (elif fazladır) 2 — هذه العمارة المباركة فى ايام دولة الملك 3 — السلطان جلال الدين
بايزيد خان ابن مراد خان ابن 4 — اورخان عز نصره مبارز الدين خواجه پيروز بك دام عزه

Çerçevenin sağında : وزاد توفيقه و عمره

Sağda meyilli olarak : من يوم الاحد فى السا

Solda meyilli olarak : دس والعشرين من

1) Bk: Wulzinger, a.e., 33. R.

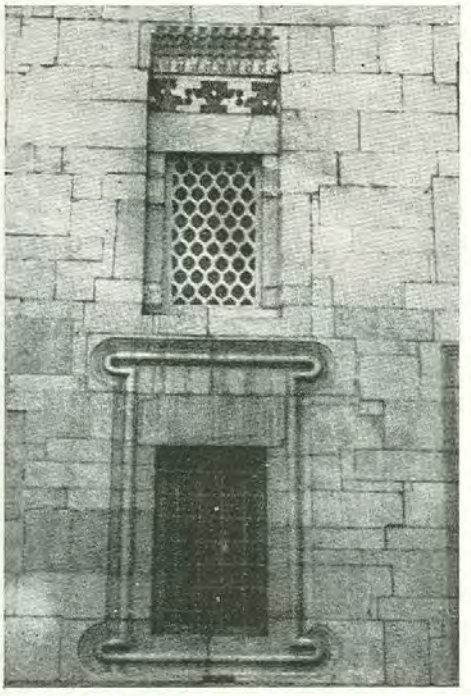

893. b. R. : Firûz Bey Câmi'i şark cebhesinde pencere tafsilâtı

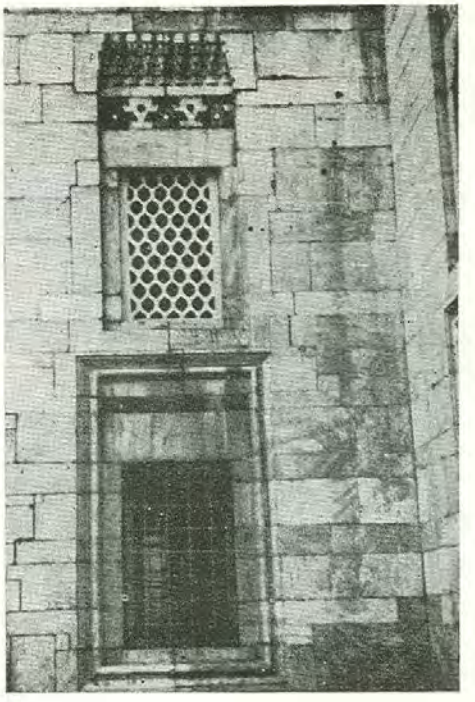

893. c. : Firûz Bey Câmi'i şark cebhesinde pencere tafsilâtı

Çerçevenin solunda yukarıdan aşağıya: [1] شهر صفر لسنة تسع وتسعين سبعميه

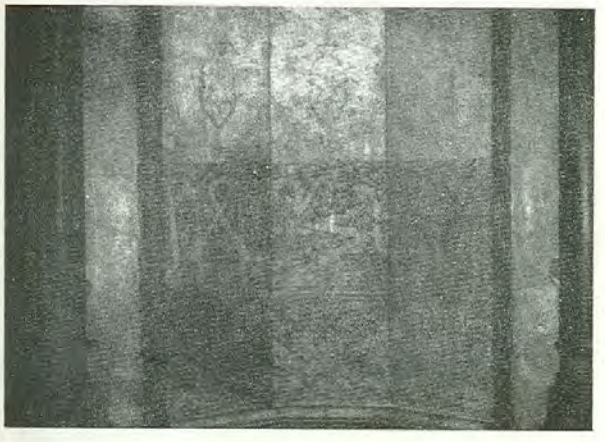

894. R. : Firûz Bey Câmi'i mihrab höcresinde yazı ve kandiller

Bu kitâbeden Mübârizüddin Hâce Pîrûz-Fîrûz Bey Câmi'inin 26 Safer 799 Pazar günü (29 Teşrîn-i Sânî 1396) da yapıldığı anlaşılmakdadır. Bu kitâbenin üstünde kemerin sivri yerinde kûfî dörtlü İsm-i Celâl, onun altında çiçekli kûfî ve sülüs girift olarak (884. R.) :

Üstte kûfî : استعيذ بالله السميع العليم بسم الله الرحمن الرحيم

bununla karışık olarak sülüsle:

انما يعمر مساجداً لله من آمن بالله واليوم الآخر

Âyte-i kerîmesi yazılıdır [2].

Daha girişdeki bu âyet, kitâbesinde 'imâret olarak vasıflandırılan bu te'sîsin, bir mescid olduğunu bilmeyenlere de bildirmekdedir. Mihrâbda, rûmîlerle süslü büyük ayna taşının üstünde güzel bir celî sülüsle (889. R.) : Âyet-i kerîmesi, mihrâbın yaşmağı altında höcrenin içinde zengin bir rûmî kuşağın aşağısında Kelime-i Tevhîd, لا اله الاالله محمد رسول الله yazılı olup höcrenin her yüzünden bu kelimelerden aşağıya birer kandil sarkmakdadır, (894. R.)[3]. Beş köşeli olan mihrâb höcresinin cebheye 'âmûd sağ yüzünde, yukarıdan aşağıya: ...كتب موسى بن عبدالله القاش الفقير الحقير الى yazılı olup bundan sonrası her nedense kazınmışdır [4], yalnız bir الله İsm-i Şerîfinin izi görülür. 'Aynı vaz'ıyette olan sol tarafta: عمل حسن ابن ...عبدالله البنا الذى بنا و تمنا yazılıdır. Bunun da nihâyeti kazınmışdır, fekat bir في ve الحجارة gibi bir kelime mübhem şekilde farkedilmekdedir.

1) Hâfız Kadrî, a.ma., 310. S., gaayet sıhhatli olarak, İsmâ'il Hakkı Bey, a.e.. 158-159. S., birinci satırın sonunda (ا) noksan, üçüncüde (ابن),(بن) yazılmış, çerçevede (عمره من يعمر) noksan, solunda (سبعميه) (وسبعمائه) olarak, Wittek, Menteşe Beyliği, İstanbul 1944, 145. S. de tâm metniyle neşretmişlerdir.

2) Yukarıda söylenilen kaynaklarda bu satırlar tam olarak geçmekdedir. Yalnız üstteki ism-i Celâl'i mevzû'-i bahs etmemişlerdir.

3) Bu Âyet-i kerîmelerin sâde başlangıçları her iki kaynakda yazılmışdır.

4) Hâfız Kadrî, a.ma., 310. S. da temam; Uzunçarşılı'da (الى) kelimesinin noksanıyla yazılıdır.

5) Hâfız Kadrî, a.ma., 210. S. (عمل احمد بن),(عمل حسن ابن) şeklinde (ا) in takdim te'hiriyle, Uzunçarşılı, a.e., 160. S. (عمل حسن بن) imlâsıyla (ا) siz olarak geçmekdedir.

Esâs i'tibâriyle kanadlı câmi'ler sınıfına mensûb gibi görünen bu eser, ekseriyetden daha girişdinde ayrılır. 'Umûmîyetle mihrâb kubbesinden bir az daha, meselâ 1.0 m. kadar, geniş olan bu medhal, burada 'aksine, pek farklı mikdarda ufakdır; farkı da 3.00 m. yi bulmakdadır. Bu nisbet, buraya tam bir giriş geçidi mâhiyeti vermekdedir. Yalnız bu ufak eb'âda nazaran pek yüksek, üstelik karanlık olması medhali da'vetkâr olmaktan çıkarmakdadır.

Binâyı emsâlinden ayıran mühim nokta, iki kubbeden birisinin pek za'ıf olmasından dolayı, orta ana mihver üzerindeki sahının esas kütleyi teşkîl edememesi, buna mukaabil, revâkla berâber, 22.5 m. eninde, 13.00 m. derinliğinde ehemmiyet taşıması tabî'î bulunan, ön kısmın onun yerini almış olmasıdır. Bu kısım hemen hemen arka ile 'aynı yükseklikdedir ve kalkan duvarlı tonozu, ağır ayakları, yanı kapalı revâkı ve odaların yüksek kubbeleriyle göze çarpan esas kütle mâhiyetini almaktadır. Eğer bu kısım o kadar yükseltilmeyip, binâ kademeli seviyelerle yapılsaydı, ağır bir manzara vermez ve mihrâb kubbesiyle berâber yekvücûd bir bütün olurdu. Buna tezyînâtın asîl manzarasını, cebhe taşlarının pek kıvamlı âhengini 'ilâve edince kusursuz bir kül meydana çıkardı. Bu binâda pek bol olmasına rağmen, tezyînâtın mi'mârîyi boğmayan, bir asâleti vardır; dışda olsun, içde olsun, hem âhenk ve özlüdür; belki mihrâb gibi ba'zı yerlerde, henüz bir az ibtidâî, fekat büyük bir ekseriyetinde, mücerred olarak, bütün devirlerin güzellik seviyesine erişmiş bir olgunluk göze çarpar. Ondan değil midir ki, o hiç de güzel olmayan tonoz ve kasnak manzaraları ve kütle aksaklığı, bir tül ile örtülüp ortaya, şöhretine lâyık Fîrûz Bey Câmi'i çıkmakdadır.

101 — Fîrûz Bey Medresesi :

Büyük bir sâhaya yayılmış olan bu 'imâretin dîğer kısımları hakkında bir vesîka bulamadık. Daha doğrusu kitâbe mevcûd olunca başka menba'lara mürâca'ata lüzûm kalmadığından, binâyı tetkîk ile iktifâ olunuyor; bizde öyleyapdık. Başkaca matbahı, 'imâreti, mektebi var mı idi? Öğrenmek kaabil olmadı, amma medresesinin bakıyyesi câmi' avlusunun garb kısmında göze çarpmakdadır. Kapıları örülmüş olduğundan içine giremediğimiz bu medresenin belki önünde bir ahşab sundurma da vardır. Molozla yapılmış duvarlarının avlu yüzü (895 b. R.) de görülmekdedir. Obir taraf hemen hemen toprağa gömülmüşdür. Bu cebhede kapatılmış kapı sayısına göre, on beş 'aded höcre saydık. Üstlerinin tonoz ve yâ basık kubbelerle örtülü olduğu tahmîn olunabilir. Bir ucunda dama çıkan, duvara yaslama bir merdiven izi de bellidir. Şimdi üstler çıplak ve otlarla örtülüdür. Pencereler inceciktir; mazgala benzer. Aşkıdil Hanım bu höcrelerin sivri, beşik ve çapraz tonozla ve yâ kubbe ile örtülü olduğunu yazmaktadır [1].

895. a. R. : Fîrûz Bey Câmi'i haziresi ve 'umûmi görünüşü (Wulzinger'den)

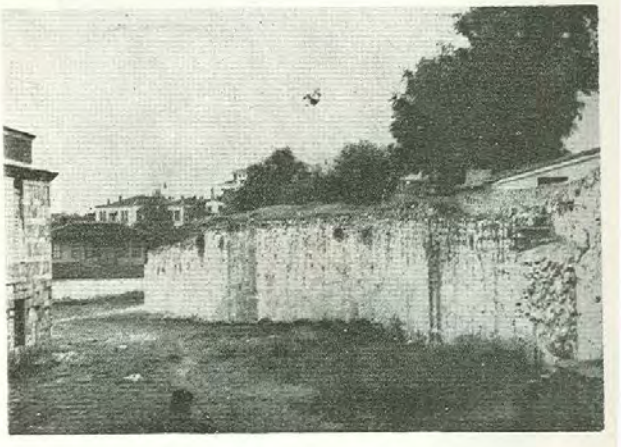

895. b. R. : Fîrûz Bey Medresesi

NİĞBOLU

102 — Niğbolu'da Yıldırım Câmi'i :

Evliyâ Çelebi uzun uzadıya anlattığı sarp ve muhteşem Niğbolu Kal'esini İnebolu ismiyle anmaktadır. Ona göre kal'e içinde yedi câmi' olup Yıldırım Câmi'i, tuğla minâreli ve kiremid örtülüdür [2]. Bu câmi' Evkaafda *"Niğbolu'da Yıldırım Bâyezid Hân tâbserah câmi'-i şerîfi"* olarak kayıdlıdır [3].

1) 'Aşkıdil Akarca, a.e., 102. S.
2) Evliyâ, a.e., 3. C., 317. S.
3) Ev.K.K., Küçük Evkaf Kapu Ağası 10 No:lu hazine defteri, 557-568. S.

POYRACIK KÖYÜ

Poyracık Köyü Bergama'dan 9 km. mesâfede, Kınık'dan evvel, 4000 nüfuslu, 1000 hâneli bir köydür; 4 câmi'i, 3 hamamı vardır. Bu köyde Yıldırım Bâyezid'in Câmi'i, bir de hamamının harâbesi bulunmakdadır.

103 — Poyracık'da Yıldırım Câmi'i:

Vakıf kayıd kütüklerinde *"Bergama kazâsına tâbi' Poyracık Kariyesinde vâkı' cennetmekân Sultan Yıldırım Bâyezid Han Hazretleri'nin câmi'-i şerîfi"* ismiyle geçmekde olan bu eser, selâtin vakıf defterlerinin bir kaçında zikr edilmekdedir[1]. Yerinde de câmi'in Yıldırım Bâyezid'e âid olduğu ma'lûmdur.

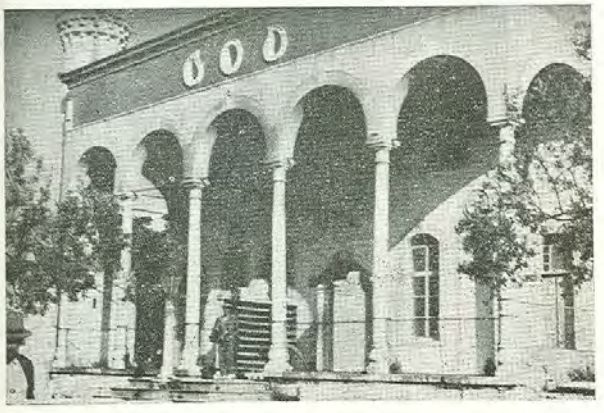

896. R. : Poyracık'da Yıldırım Câmi'i

Şimdiki câmi' 324 (1906) da yapılmış olup eski ile hiç bir 'alâkası yoktur. İlk binânın pek alçak ve damının toprak olduğu[2] köyde söylenilmektedir. Buna delil olarak, mevcûd minâre üzerinde yerden 3.5 metre sonra başlayan ve şimdi havada kalan kapının dama çıkmak üzere kullanıldığı bize söylendi[3]. Bugünkü câmi' 14.10×14.70 eb'âdında olup duvar kalınlıkları 80 sm., yüksekliği 8.30 dur. Ayrıca 3.70 m derinliğinde mermer sütunlu bir revâkı olup (896. R.), köşesi, XVIII. 'asırdan olan minâreye temas etmekdedir. Minârenin kaa'idesi kitâbeli ve taşdan, gövde tuğladandır. Şerefe üç sıra tuğla istalaktitlidir. 1960 Mayısında gaayet kalın badanalanmış hâldeydi. Öyle iken bir de sıvanmak isteniyordu. Güzellik ve târîh ölçüsünü kaybedenlerin yersiz bir arzûsu!

897. R. : Poyracık'da Yıldırım Câmi'i minâre kaa'idesi

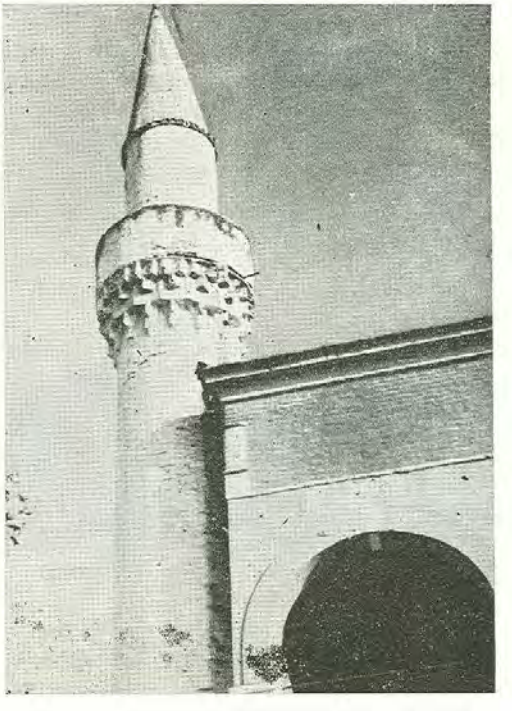

898. R. : Poyracık'da Yıldırım Câmi'i minâresi

Minârede "sene 1146" târîhi ve ...اواب hadîs-i şerîfi, onun altında بناء الحاج محمد تيورجى kitâbesi mevcûddur. Câmi'in kitâbesi ta'lık ile yazılmış dört beyt olup kapı üstündedir.

1 — كهنه‌لشمش ايدى بو بيت شريف ايدى احياسنى تسهيل الله

2 — شويله كيم تا بجل هدم اولنوب عون حقله‌يايلدى تا كاه

3 — جله‌نك سعي الله بولدى وجود ايشته بو سجده كهى جاى بناه

4 — بش وقتده جيقده دى عشقى تاريخ فاد خلو الجنته يا عبدالله

1) Ev.K.K., Vakfiye-i Mücedded-i Rumeli ve Anadolı 167 sıra ve Mücedded Anadolı 22-79 sıra, İstanbul Hâmis 44.

2) Buraya 1 km. mesafede Sucahlı Köyü'nde de XVI. 'asırdan olduğu kitâbeden anlaşılan böyle toprak damlı bir câmi' vardır.

3) Köy halkından Şevket Bey'den.

Ta'miye mûcibince, beş çıkınca yenilendiği târîhi, 1324 (1906) gösteren bu kitâbeden, câmi'in şifâhen de söylendiği gibi, ta temele kadar yıkılıp yapıldığı anlaşılmakdadır.

104 — Poyracık Köyü'nde Yıldırım Hamamı :

Câmi'in 150 m. kadar şarkında bir köşe başındadır. Duvarları ayakdadır, sâdece bir kubbesi yıkılmakdan kurtulmuşdur. Merkezî bir göbek taşı etrâfında 3 eyvân ve iki köşe halvetinden ve bir uzun soğukluktan 'ibâret tek hamamdır.

SEREZ

105 — Serez'de Bahâüddin Paşa Zâviyesi :

Bir tapu defterinden, Yıldırım Bâyezid'in Yanikos dîğer nâmiyle Gümüş kariyesini, Bahâüddin Paşa bin Hızır isminde, ümerâdan bir zâta temlîk edip onun da Serez'deki zâviyesine vakf eylediği anlaşılmakdadır. Köyün geliri 15943 akçe gibi mühim bir yekûn tutmakdadır [1].

106 — Serez'de Ecrenos Bey 'İmâreti :

Evrenos Bey'in Serez'de bir 'imâreti olduğu temlîknâmelerden, beratlardan ve elimizde mevcûd vakfiyeden anlaşılmakdadır. Dr. F. Von Kraelitz'nin neşrettiği Berlin Krâliyet Müzesi'nde bulunan [2] bir el yazması münşeât mecmû'asındaki dört berât-tevkı'den biri olduğu bildirilen vesîkada, Hüdâvendigâr Murad Gaazî'nin Hacı Evrenos Bey'e *"Kendü kılıcıyla fetheyledüği kal'e-i Gümülcine ve dahî Serez'e ve Manastır'a ve* بهلشته به [3] *ve* خوربشته [4] *ye varınca bir sancaklık yer"* verdiği bildirilmekdedir. Bunların mahsûliyle ehâli ve re'âyaya ihsan ve in'âm üzere olarak arzûsu veçhile vakfeylemesine de muvâfakat olunduğu ve hiç bir sûretle kendisi ve ahfâdı tarafından bu şartlara ri'âyetsizlik edilmeyeceği tasrîh olunmakdadır [5]. Târîhi, Şevvâl 788 (Teşrîn-i Sânî 1386) olan bu vesîkanın, bize esâs hatlarıyla geniş temlîk sâhasını bildirmekle berâber, asliyle kelimesi kelimesine 'aynı olmadığına ve o zemân için ma'lûm olan, temlîk hududlarını ve şartlarını da ihtivâ eden sonradan tanzîm edilmiş bir (inşâ) —metin— olduğuna kaani'iz. Çünki bunu da içine alan yazma (münşeât), Fâtih Devri'nden de bir vesîkayı hâvî olan bir mecmû'dır. Temlîknâme metninde ise Hacı Evrenos Bey'e (Emîr'ül-mü'minîn) olarak hitâb edilmişdir ki bir pâdişah kendine has olan bu 'unvânı kimseye vermez, vermeye hakkı da yokdur. Görülüyor ki bu hakıykıy bir vesîka değildir.

Bu vesîkanın neşri üzerine harekete geçen Osman Ferîd Bey, Evrenos sülâlesinin o târihde en yaşlı evlâdı olan Selîm Paşa nezdinde ki (temlîknâme)yi teşretmişdir [6]. Bu temlîknâme, 6 Cemâziy'ül-Ûlâ 1012 (12 Teşrîn-i Sânî 1603) târîhli olup Defterhâne-i 'Âmire'de bulunan aslından 1179 da yazılmışdır. Bu vesîkaya göre Evrenos Bey'e temlîk olunan, Vardar'a tâbi' yerlerden والطوس hassı ve كولكى ve ماجاى köyleri haracı ve ispençe'si ve koyun resminin ve göl vâridatiyle berâber hududlarının tesbîti için Selânik kadısı Mevlânâ Şemsüddin ve Umur ismindeki zât gönderilmiş, onlar da netîceyi Murâd-ı Hüdâvendigâr'a ve Yıldırım Bâyezid'e arzetmişlerdir. Bu iki pâdişâhın, bilâhire de Fâtih Sultan Mehmed'in, mukarrer tutmaları üzerine, temlîknâme verilmiş. Hudutları, Yukarı Kavak ağacından نيكور وورانيه ve Balluca Irmağı ve sâireden والطوس gölüne ve İstoka adlı balıklığa varıb Vardar'ın menbâ'ı olan gediğe ve yine mu'ayyen yerlerden atlayıp Selânik'den Serez'e giden yola erişdikden sonra, dikilmiş taşları ta'kıyb etmekdedir. Bunlar Vardar'a tâbi' yerlerden olup ayrıca Gümülcine ve آغرجان da كوستر çiftliği ve Köstendil sancağında وتحه civârında رانقو Köyü de temlîk edilmişdir. 1012 târîhli fermânda, Bâyezid Hân buyruldusu mûcibince gelirlerinin *"Evrenos Bey'in ma'mûlün bihâ vakfiyesi mûcibince mesârif-i mu'ayyenesine sarf olunmasına"* irâde çıkmışdır. Bu hakıykıy temliknâmeyle Berlin'deki beratın tafsîlâtı için sûretlerine müracaat kaabildir.

Hacı Evrenos bin 'Îsâ Bey Serez 'İmâreti için tanzîm ettirdiği 818 (1415) târîhli vakfiyesinde [7] Vardar'da بولطوس [8] havalîsini كولكا [9] ليجان [10] kariyelerini, Sultan Mûsâ bin Bâyezid emriyle vakfeylemekdedir. Ayrıca Serez'de fukara ve mesâkîn için tahsîs ettiği menzil ve meskenleri orada inşâ etdiği dükkânları ve بولقا kariyesini, Karasu Nehri kenarındaki mezra'aları, Zekeriya evleri denilen evleri, Evrenos Bey Tepesi ismi verilen yerdeki bağları, 'aynı isimdeki değirmeni ve mahalleyi *vakf-ı sahîh-i şer'î* ile Serez'de binâ eylediği zâviyenin mü-

1) Bş.V.Ar., 167 No:lu Tapu defterinden naklen, Tayyib Gökbilgin, a.e., 182-183. S.

2) T.O.E.M. 28 No: Teşrîn-i Evvel 1330; 242. S. v.d. dan naklen. Pertsch W. Verzeichnis der Türkische Handschriften der Königlische Bibliothek zu Berlin, Berin 1889, P. 238.

3) بهلشته Manastır vilâyetinin Görice sancak ve kazâsında nahiye imiş.

4) خوربشته Manastır vilâyetinin Görice sancağının Kesriye kazâsına tâbi' nâhiye imiş.

5) Dr. F. Von Kraelitz, İlk Osmanlı Pâdişahlarının İhdas Etmiş Olduğu Bâ'zı Berâtlar, T.O.E.M. 28 No:, 1 Teşrîn-i Evvel 1330, 242-250. S. (4 'aded vesîkayı muhtevîdir)

6) Osman Ferid, Evrenos Bey Hânedânına 'Âid Temliknâme-i Hümâyûn T. O. E. M., 31 No:, 1 nisan 1331, 432-438. S., (Tafsilât için metne müracaat edilmesi.)

7) Bu vakfiye, tahminen 1955 senelerinde evkafca tescîl olunmuş olup, Ev.K.K. 2113/1 Lo:lu defterde kayıdlıdır.

8) Temliknâmede (Valtos)

9) Temliknâmede (Gölki)

10) Temliknâmede (Mâlcân)

tevellî, imam, müezzin ve hademelerinin, müsâfirlerin, civârdakilerin ve sâiresinin ihtiyâcına vakfeylemekdedir. Bu gelir, vakfın ıslâhına ve noksanlarının temâmlanmasına, ta'mîrine, matbahın levâzımına hasredilip, hayâtınca kendisi, vefâtından sonra büyük evlâdı Burak Bey, ondan sonra neslinden (salih ve emîn) bir erkek mütevellî olmakdadır. Tevliyet hakkı gelirin onda biri olup vekilharca *(Ahî Örfü)* mûcibince yevmîye 3 dirhem ve 4 kab yemek, imama 2, kâtibe 1, müezzine 1, fakıyhe 1, ve sâire, verilip Serez beldesindeki 'âdet mûcibince, fukarâ ve yâ zengin ve mücâvir ve yâ müsâfir olsun, bütün gelenlere yemek verilmesini ve ba'zı zemânlarda bal ve sâire gibi tatlılar ikrâmını şart tutmakdadır.

Başlı başına ve ayrıca bir monoğrafi teşkîl etmesi lâzım gelen bu vakfiyeyi ileride neşretmek üzere, şu kadar söyleyelim ki, esâs metni 104 satır olup, bir de 819 Muharrem sonlarında yapılmış şer'î hücceti vardır ve 70 kadar şâhidin içinde Cendereli İlyas Paşa ve Mihal bin Aziz, Umur bin Timurtaş, 'Îsâ bin تمردش Yahşî bin Malkoç gibi meşhûr kimseler de görülmekdedir. Bu mu'azzam vakıf, imkânı olduğu hâlde kurtarılamamış ve Yunanlıların elinde hebâ olmuşdur.

SİLİSTRE

107 — Silistre'de Yıldırım Câmi'i:

Evliyâ kal'e câmi'inin Yıldırım Hân'a 'aid olduğunu söyler [1]. Başkaca bir ma'lûmât yokdur.

TIRNOVA

108 — Tırnova'da Yıldırım Câmi'i:

Bu şehirde bir Yıldırım Câmi'i olduğu vakıf kayıdlarından anlaşılmakdadır [2]. Fazla ma'lûmât alınması mümkin olamadı.

VİZE

109 — Vize'de Gaazî Timurtaş Zâviyesi:

Vize'de Bâdemlu Kariyesi'nde Gaazî Timurtaş Paşa Zâviyesi olduğunu, 20 Rebî'ul-Âhir 890 (6 Mayıs 1485) de Seyyid Mehmed bin Seyyid Eşref'in, Hükm-i Pâdişâhî ile, mütevellî ta'yîn edilmesinden [3] ve 15 Remazan 891 (14 Eylül 1486) de, 'aynı mütevellînin, vakfın Değirmenciler yeri denilen erâzîsini Değirmenci İlyas'a satmasından [4] öğrenmekdeyiz. 10 Rebî'ul-Âhir 971 (29 Teşrîn-i Evvel 1563) de bu zâviyenin şeyhi Derviş 'Ali'nin, Bâdemlu vakıf kariyesinin mahsûlü eskiden zâviyenin fukarâsına sarfoluna gelirken ba'zı kimseler köyde sarfolunur diye tasarrufuna mâni' olduklarından şikâyet etmesiyle, köylünün müdâhaleleri men' olunmuşdur [5]. Bu zâviye şimdi mevcûd değildir.

ULUÂBAD

110 — Uluâbad'da Issız Han:

Abolyond Gölü'nün şimâl sâhilinde ve Uluâbad Köyü'ne 5km. mesâfede olan bu hanı, kitâbesine nazaran, Eyne Bey Sübaşı yaptırmışdır. Bu zâtın Bergama'da ,Balıkesir ve Bursa'da müte'addid eserlerini yazmışdık. Bu hana Susuz han da derler. Hanın vakıf şartları ma'lûm olmamakla berâber, ücretsiz işlediği muhakkakdır. Karaca Bey civârında طوپ حصار [6] köyü, Karasu üstündeki ماق değirmeni bunun vakfıdır [7]. O halde han ücretsiz olup yolcular burada yedirilip yatırılmakda, para alınmamakda idi.

Han 42×22 eb'âdında derinlemesine bir binâdır. Avlusu yokdur. Girişin iki yanında birer oda olup, içerisi tûlânî tonozla örtülü uzun bir mustatîl'dir, (890., 900. R.). Tonoz yükseklikleri farklı tutularak, dışdan iki sath-ı mâilli bir çatı ile örtülmesi te'mîn edilmişdir. Tonozlar kesme köfekî on ayağa oturmakdadır; bunların altısı dişli, dördü mustatîldir. Lambalı olanlara 'arzânî takviye kemerleri basar. Ayakların taş silmesinden sonra tam dâireye yakın kemerler uzunlamasına devâm edip, üzerlerine tuğla tonozlar oturur, (901. R.). Tuğla işçiliği fevkal'âde temizdir.

1) Evliyâ, a.e., 3. C., 336. S.

2) Ev.K.K., Küçük Evkaf Kapu Ağası, 10 No:lu hazine defteri, 557-568. S.

3) B.K.S., 4. C., 331. S.

4) B.K.S., 5. C., 174. S.

5) B.K.S., 95. C., 82. S.

6) Bunu Tûba olarak da okuyan varsa da aslı, Topu Hisar veya Tophisrdır.

7) Bş. V. Ar., Tapu 21-45.

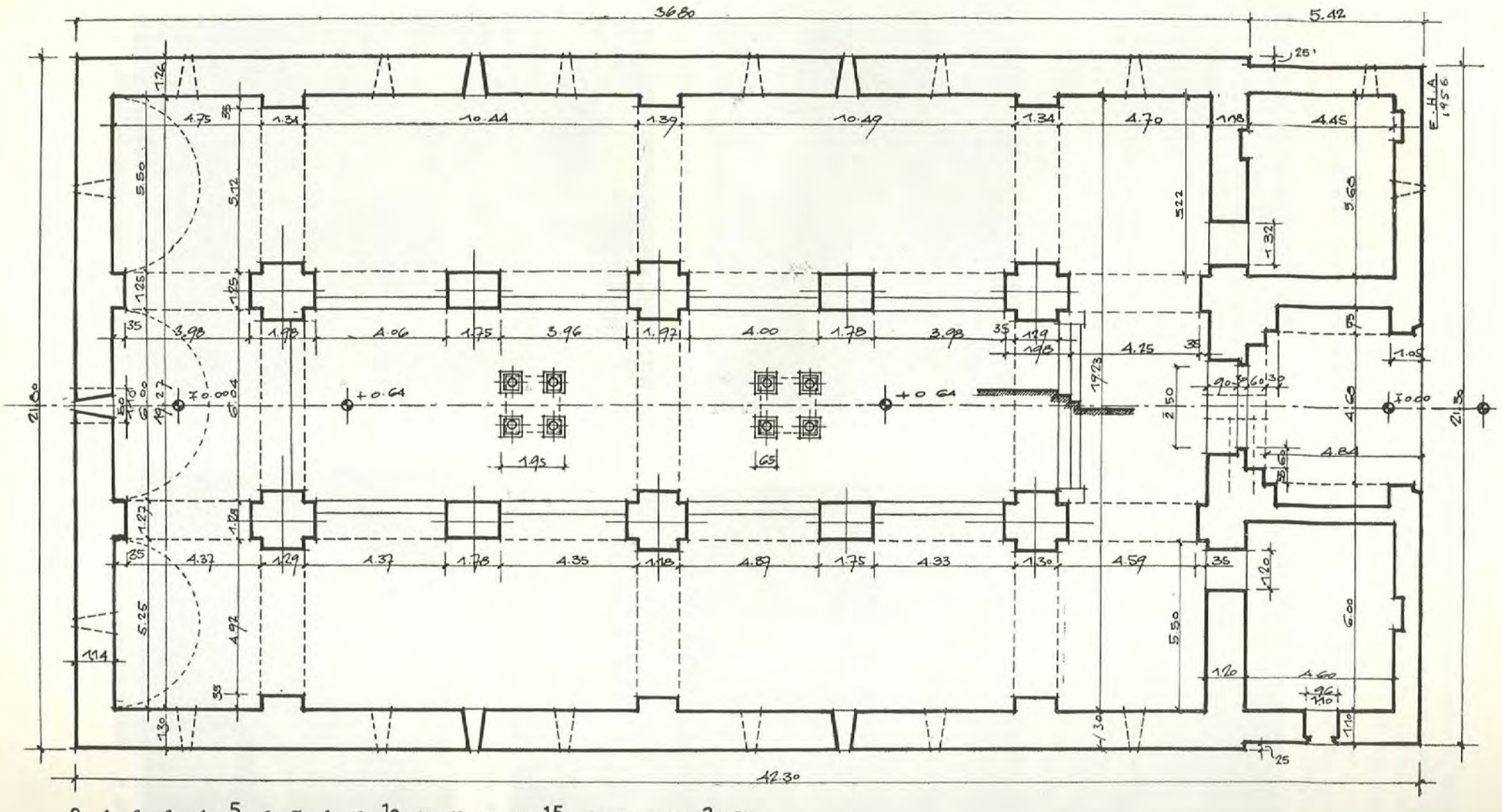

899. R. : Uluâbâd'da Issız Han planı

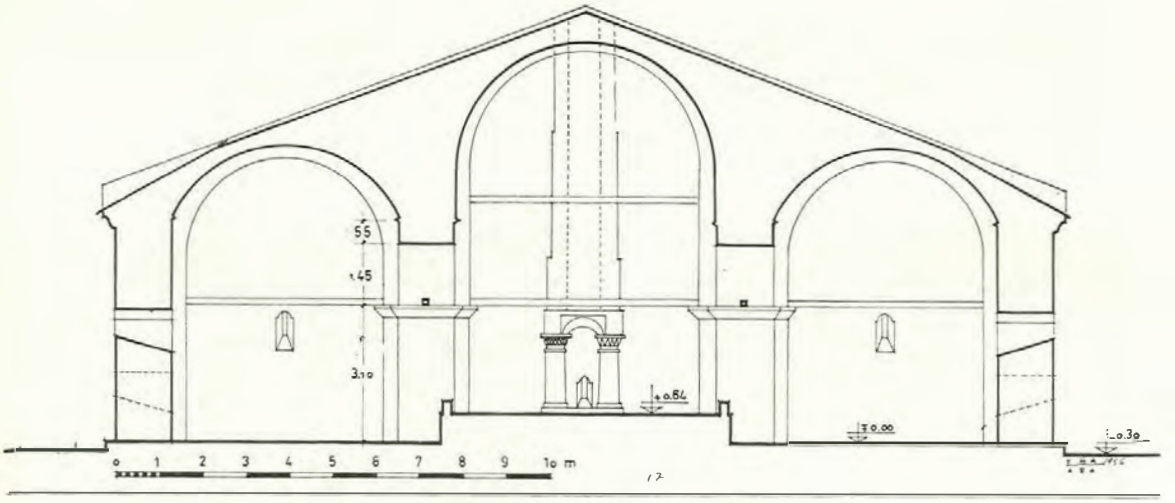

900. R. : Uluâbâd'da Issız Han makta'ı

901. R. : Uluâbâd'da Issız Han dâhilî ve baca

902. R. : Uluâbâd'da Issız Han bacası

903. R .: Uluâbâd'da Issız Han baca tafsilâtı

904. R. : Uluâbâd'da Issız Han alt penceresi

Hanın yolcu kısmı, kenarlardan 64 sm. yükseklikde olup ayakların ortasındaki sekiyi işgaal eder. Burada, emsâline rastlanmayan iki büyük ocak vardır. Dörder 'aded granit ayağa oturan, yekpâre taş basık kemerler iki koca bacayı taşır, (902., 903. R.). Bacanın tuğla kısımları dışarıdan yukarıya doğru kademe kademe incelir, (901. R.). Ancak bu bacaların gövde kısmı yenilenmişdir. Zîra, dış yüzlerde çok kesîf isli tuğlalar olduğu halde, içlerinde bu kadar karalık yokdur. Bu da ta'mîrde tuğlaların ters yüz edilmesiyle kaabildir. Anlaşılan kararmasına vakit kalmadan han terkedilmişdir. Asıl han kısmı beş 'aded altlık, 14 üstlük ki cem'an 19 mazgal ve biri kapı üstünde, dîğeri dibde kalkan duvarı yüzünde karşılıklı iki pencere ile aydınlanır. Sağ odada iki mazgal, solda ise döşeme seviyesinde iki

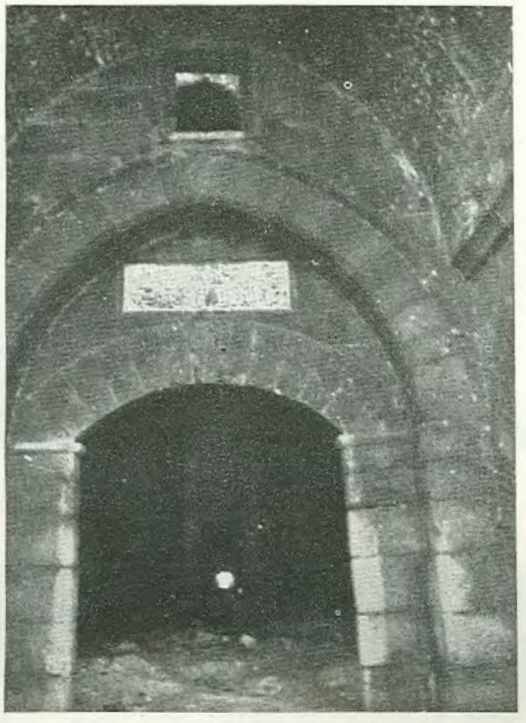

905. R. : Uluâbâd'da Issız Han kapısı

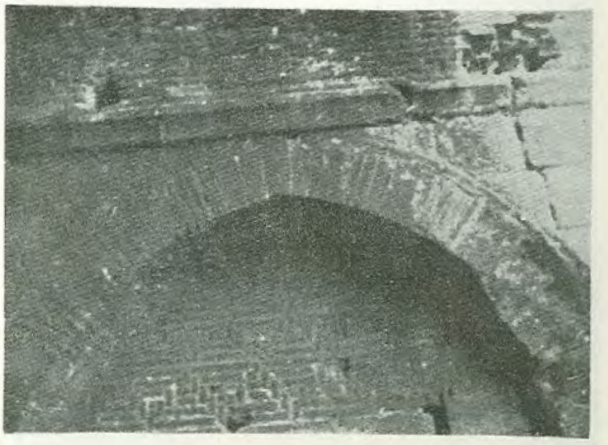

906. R. : Issız Han medhalinde tuğla işçiliği

pencere vardır, (904. R.). Bunun başka bir eşi yokdur. Parmaklık izi görülmediğine göre fazla bir korunma düşünülmediği anlaşılmakdadır. Kapı 2.5 m. genişliğindedir; kemeri mermerdir. Kapı üstünde duvarın içi boş olup han içine ve dışarıya birer pencere vardır. Bu içi boş duvarın sol, ya'nî garb tarafında, dam üstüne çıkış bulunmakdadır. Sağ tarafı sağırdır, (905. R.). Odalarda ocak yokdur. Girişin sağındaki höcrede ufkıy şâkuulî tuğlalarla bir süsleme yapılmışdır. Başka yere süs konmamışdır, (906. R.). Han dışdan iki sıra taş, 4 tuğla ile inşâ edilmişdir. Taşlar yüksek ve büyük eb'âddadır; manzarası metîn ve emniyet vericidir. (907. R.) şark, (908. R.) garb, (909. R.) cenûb cebhesini gösterir. Bunlar 1956 da çekilmiş resimler olup, pek az sonra hanın dış tarafı ta'mîr edilmişdir, (910. R.).

Kitâbe: Kapının üstünde, kemer aynasında olup iki satır üstüne Arabcadır; (911. R.). Kitâbe Yunanlıların attığı bir güllenin parçasının isâbetiyle ortasından sakatlanmışdır; taşı mermer, yazısı oldukça güzel bir sülüstür.

1 — امر ببناء هذا الخان فى زمن السلطان بايزيد بن مراد خان دامت دولته (kırık) دوام الازمان الامير الكبير جلال الدين ايدنبك بن فلك

2 — الدين جمل الله دولته وخيراته سجالاً للشاكرين (kırık?) له بكل مال لمرضاة الرحمان لسنه سبع وتسعين وسبع مأئه (1 kelime)

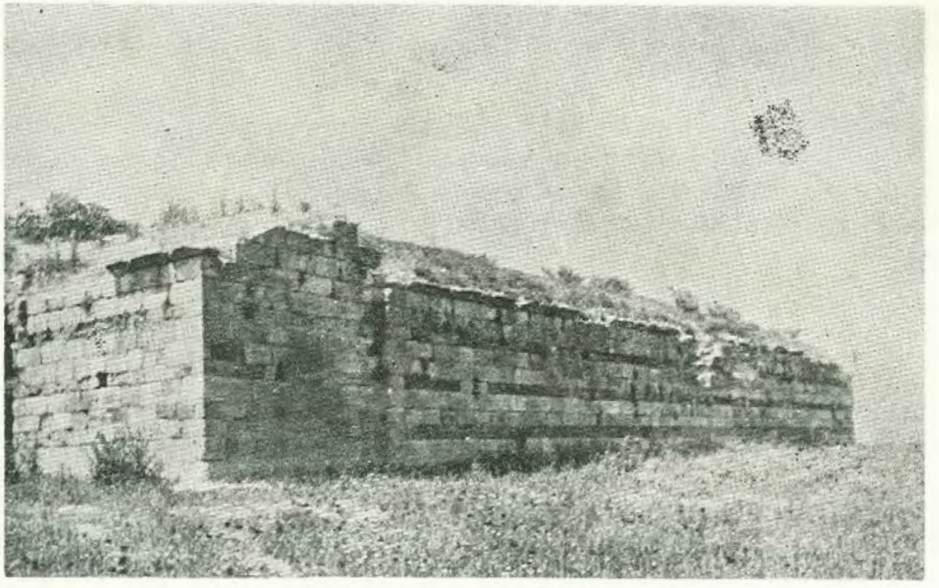

907. R. : Issız Han şark yüzü

Bu kitâbede Feleküddinoğlu olduğunu bildiğimiz Eyne Bey'e Celâlüddin lâkabı verilmekdedir. Han 797 (1394) de yapılmışdır.

★

Bu han ilk Osmanlı devrinden kalan, bu nevi'den yegâne binâdır. Mukaayeseye esas olacak başkaları yok ise de, Selçuk ve Beylikler zemânı hanlarıyla bir aykırılık göstermez. Fekat gaayet pratik olup her türlü mübâlâga ve süslemeden 'ârî bulunduğu da derhal göze çarpar. Hiç bir yer gaaib edilmemiş, fuzûmsuz ve boş şeyler yamanmamışdır.

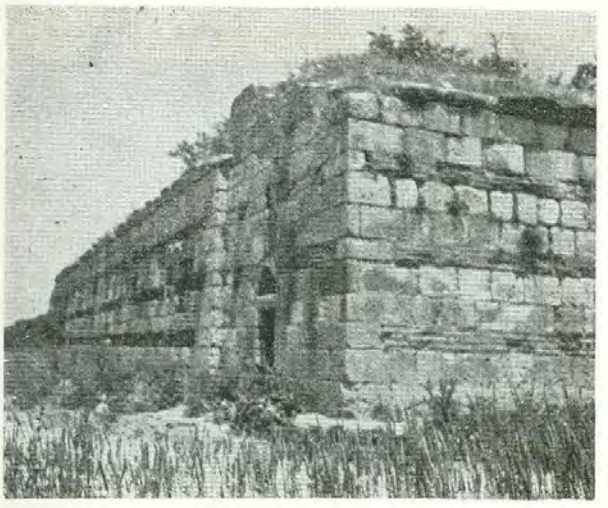

908. R. : Issız Han garb yüzü

909. R. : Issız Han cenûb yüzü

910. R. : Issız Han ta'mirden sonra

911. R. Issız Han kitâbesi

İCMÂL

Buraya kadar, binâlar ve vesîkalar üzerinde yapılan tedkıyklere dayanarak, tahlîl, îzâh ve münâsebet düşdükçe de terkîbî netîcelerini 'arzetdiğimiz devrin, bir hulâsasını yapıp, birbirinden uzak düşen 'unsurları bir arada toplamak pek fâideli olacakdır.

Bu devirde mi'mârî anlayış, ya'nî yapılacak âbidelerin esâs tutumuna hükmeden zihniyet, bütün civâr komşulardan ve evvelkilerden farklı ölçülerle işe başlamış, kendine hâs bir üslûb benliğini zorla kabûl ettirmiş ve Osmanlı Mi'mârîsi tâbîri kendiliğinden ortaya çıkmışdır.

Teknik ve inşââtda da alışkanlıklar gözü kapalı devâm etdirilmemişdir. Bu yolda terakkıy, zemânın imkânlarını ve muhîtin bağışladığı vâsıtaları en verimli, en uygun tarzlarda kullanmak sûretiyle te'mîn edilmişdir.

Tezyînât, üslûbu, kesâfeti ve kullanış yerlerinin seçilmesi bakımından, büyük ve kat'î bir istiklâl ile birden vücûd bulmuşdur. Osmanlı Devletinin kurulmasiyle başlayan ve onunla 'aynı hızda gelişen bir mi'mârînin, milletin bünyesinden fışkırır gibi vücûd buluverişini ve mükemmeliyete doğru şahlanışını bize bu ilk devirlerin tetkıykı bütün açıklığı ile göstermekde ve kitaba verilen Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri isminin isâbeti ortaya çıkmakdadır.

Osmanlı mi'mârîsini, yalnız dil ile ikrâr cyliyenler, safha safha önlerine serilen, bu netîceler karşısında kalb ile de tasdîk edeceklerdir.

Mu'ayyen bir devreyi kavraması için Ertuğrul Gaazî'de başlatdığımız 170 senelik zemân, hakıykatde iki kısma ayrılmakdadır. Birincisi Söğüd'de ilk yerleşme yılından Bursa fethine kadar 96 yıllık, ikincisi de fetihden Timur felâketine kadar geçen 71 senelik safhadır. Birinciyi, ikincisinin, sâdece, hazırlayıcısı olarak kabûl etmek zarûrîdir.

Ertuğrul ve Osman Gaazî'ler zemânını, siyâsî, ictimâ'î, rûhî ve fikrî bünyesini yuğurduğu cem'iyetin bir hamlede, bütün şa'şa'asıyla, ortaya fırlamasını sağlayan bir toparlanma, ne kadar için için kaynasa da, taşmadan bekleme safhası olduğu için, başlangıç olarak aldık. Yoksa bu bir 'asırlık uzun devir lügat ma'nâsıyla, mi'mârî bakımından büyük bir ehemmiyet taşımaz. Nitekim 96 senede 12 eser zemânımıza intikaal etmişken, bu mıkdar 71 yılda 300'ü bulmuşdur. Kemiyetce birinci, ikincinin senelik vasatîsinin %2,5 dur; keyfiyet bakımından ise bir nisbet kurmağa imkân yokdur.

Bununla berâber, ilk safhaya ehemmiyet vermeyip, kesip atmak selâhiyeti kimsede yokdur. Eğer kendi üzerine kapanıp, beklemeği bilmese idiler ve bu esnâda da kullanacakları kuvvet menba'larını, fikrî ve zihnî meleke ve çâreleri arayıp toplayarak ma'neviyât potalarında yuğurmasa idiler, belki ikinci safha bu kadar şahsiyetli, bu kadar vâzıh doğmazdı. Bu sanki Türk Târîhinde bir içine kapanma, bir kendi kendine mayalanıp kabarma senbolü olan Ergenekon Devresi gibidir.

★

I — Mi'mârî Bünye ve Husûsîyetleri:

1 — Câmi'ler: Bu devrin tetkıykinde görürüz ki Osmanlı Mi'mârîsinin ana binâsı câmi'lerdir; mıkdar i'tibâriyle 18 nevi' binânın %43 ünü bulmakdadır. Hamamlar % 13, medreseler %10, türbeler % 7, 'imâretler % 5,5 tutmakda, geriye kalan % 21 diğerleri arasında taksîm olunmakdadır.

Câmi'ler, Osmanlılarda, o zemâna kadar İslâm memleketlerinde görülmeyen, bir başka tutumda yapılmağa başlanmışdır. Bunlar da tek kubbeli, kanadlı, çok kubbeli, çatılı, çandı gibi nevi'lere ayrılır.

a — Tek Kubbeli Câmi'ler:

Dört duvar üstüne yekpâre bir kütleden 'ibâret ma'bed tipi, başarılması çok güç bir şeydir. Bir mukaddimesi olmayan berceste mısra', nasıl edebiyâtın serkeş ve müşkil nev'i ise, dört duvar üzerine bir kubbe koyup her tarafı birbirine denk bir tertîb çıkarmak da o derece güçdür. Bu tarzın ilk örnekleri olan, İznik'de, Hacı Özbek, Hacı Hamza Câmi'lerinde tam ölçülerin bulunduğu iddi'â edilemez. Bununla berâber, Hacı Özbek Câmi'inde, kubbenin basık duruşuna rağmen, pencerelerin yerleşdirilmesi, sahnın güzel bir aydınlığa kavuşdurulması ve ufak ölçüsü göz önünde tutularak, girişin yana konuluşu istikbâlin müjdecileri olmuşdur. Asıl, üç gözlü bir revâk 'ilâvesi Osmanlı câmi'ini evvelkilerden ayıran yeni bir buluşdur. Vâkı'â, bu revâk kıble duvarında olmayıp yandadır; bu yüzden son cemâ'at vazîfesini görmez. Manzaraya verdiği hareket bir tarafa bırakılırsa, nihâyet bir papucluk yerini tutar. Fekat, binâya verdiği hareket ve bir kerre, üçlü kemerin câmi' bünyesine girmiş olması, gelecekde geniş bir tatbîkaat sâhası doğurmakla kalmamış, hemen bir iki sene sonra, yukarıda söylenen mahzûru ortadan kaldıracak tâm bir revâkın yapılmasına yol açmışdır. Tek kubbeliler içinde revâksız olanlar da vardır. İlk yapılarında ahşab revâklı iken, şimdi eseri kalmamış da olabilir; Gebze ve Bilecik'dekiler gibi.

Bu tek kubbeler, İznik'dekilerde ve 'Alâüddin Câmi'inde 8 m. olduğu halde, Gebze'de 12. m.ye yükselmiş, Hüdâvendigâr Devri'nde Kemâlli, Tuzla, Behram Kal'e'de de hep bu eb'âdı tutmuşdur. Lâkin 'aynı târîhlerde birden Mudurnu'da 20.0 m. lik bir kubbe önümüze çıkmakdadır. Çıplak dört duvar üstündeki câmi'lerin kubbesi bu kadar ifrâta gitmemelidir. Bu eb'âdda heybetli bir kubbenin altındaki gövde o kocaman başa nisbetle cılız ve nisbetsiz kalmağa mahkûmdur. Nitekim Mudurnu Câmi'inde, basık beden duvarları gözü doyurmamakdadır. Bu deneme kubbe için inşâî bir tecrübe olmuş, mi'mârîye bir fâide getirmemişdir.

b — Tek kubbelilerden sonra, bir 'asır müddetle kırk kadar benzeri yapılan kanadlı, ya'nî cenâhlı, câmi'ler gelmekdedir. Hemen hepsi, mihverde iki, yanlarda iki ve yâ daha ziyâde kubbe, ba'zı hâllerde ise kısmen tonozla örtülü teferrü'atlı plânlardır. Yalnız İznik'deki yıkık Orhan Câmi'inin çatılı olduğu muhakkakdır. Bu binânın böyle ince duvarlı ve hafîf örtülü olması, her hâlde ordugâh için yapılmış bulunmasındandır. Târîhi de belli olmadığına göre, kanadlı câmi'lerin ilki bu olduğu söylenemez. Bünyece kubbesiz de bulunduğundan, bu nev'in başlangıç örneğini (prototype) Bursa'da Orhan Câmi'i teşkil etmekdedir.

Bursa Orhan Câmi'i çift kubbeli bir orta sahn ile iki yan eyvândan, imama, müezzine, câmi' eşyâsına mahsûs, ufak odalardan 'ibâretdir. Önde, artık câmi'lerin vaz geçilmez bir kısmı olan, zengin, ferâh bir revâk bulunmakdadır.

Kanadlı olan diğer ma'bedleri bu Orhan Câmi'i plânının muhtelif tarzda ta'dîl, tağyîr, ve yâ, ufak 'ilâvelerle tekrârı olarak mutâla'a etmek lâzımdır. İlk tatbîkaat bu câmi'de olunca, meselenin tahlîline bu dönüm noktasından başlanması değişmez bir usûl mes'elesidir.

Orhan Câmi'i plânı, kapalı avlulu son Selçuk medreselerinden, yalnız bir şema alınıp yapılmış, yeni bir terkîb teşkîl etmekdedir. Bu plânın birbirine kuvvet veren alçak ve ince duvarlar ve küçük kubbelerle geniş bir sâha sağlamasına karşılık, ucuz ve emîn olması ve sonra da, alışkanlık sebebiyle bir 'asır devâm ettiğini, bahislerinde yazmışdık; şimdi hatırlatmakla iktifâ ediyoruz .

Bu örneğin ikinci eseri, Çekirge'deki Hüdâvendigâr Câmi'i olup, bir ikinci kat yapmak arzûsuyla, alt kat eb'âdının geniş tutulduğu söylenebilir. Eb'adı büyültmek için de, yâ münferid ayak veyâ aşağıda duvarlarla bölmeler yapılması zarûrîdir. Halbuki bu câmi'in duvarına 3 m. den fazla kalınlık, basît revâk ayaklarına 2,5 m eb'âd verecek kadar evhâmlı olan yapıcılarından câmi'in içine, netîcesini bilmedikleri münferid ayak yapmalarının, beklenemeyeceği âşikârdır. Hakıykatde de böyle olmuş eyvânların önüne ve arkasına mahzen gibi penceresiz odalar eklenmişdir. Bu odaların içinde barınmak ve iddi'â edildiği gibi ikaamet etmek kaabil değildir; oturulduğuna dâir en ufak delil de yokdur. Bu binâ sivri kemerleri, plân taksîmâtı ve kullanış mekanizması i'tibâriyle ne kadar mahallî ve bizden olsa da, hâricî manzara Akdeniz havzasının bir müstahkem manastırı havasını taşır. Denebilir ki garblı bir te'sîrle, onlara benzetilmek için bu kıyâfete sokulmuşdur.

Bursa Yıldırım Câmi'inin revâkından gayrı kısımları,ya'nî asıl iç kısım, kütle i'tibâriyle Hüdâvendigâr'ın te'sîri altında yapılmışdır. Câmi'in çok güzel işlenmiş kesme taş cebhelerinin bu te'sîri maskelememesine aldanmamalıdır. Yan eyvânlara bitişik odalar içerinin bir parçası hâlini alamamaktadır. Üst sıradaki sağır pencerelerin arkası kapalıdır; sanki binâ o pencereler için yapılmışdır. Yıldırım Devri'nde kanadlı câmi'lerden, 'Ali Paşa, Ebû İshak, Demirtaş gibi daha ufak örnekler de vardır. Bunların yan kanadları tonozlu, ba'zısı ocaklı, uzunlamasına, basît höcrelerdir; esâs sahn'e kapılarla bağlıdır. Milâs'daki Fîrûz Bey Câmi'inde, bu yan höcrelerin orta giriş ve mihrâb kısımlarıyla 'alâkası pek za'îfdir, döşeme seviyelerine bir kaç basamakla çıkmak kaabildir. 'Umûmîyetle kanadların, son zemânlarda tahmîn ve atfedilmek istenen, tâlî vazîfeleri îfâ eylediklerine dâir ortada bir işâret yokdur; zemânımıza câmi'in ayrılmaz bir parçası olarak intikaal etmişdir.

c — Üçüncü tip olan çok direkli câmi'lerin ilk nümûnesi Hüdâvendigâr Devri'nde, Şehâdet Câmi'inde görülmekdedir. Gaaye olan, merkezî kubbeli, münferid ayaklı câmi'ler yapılmadan evvel, büyük sâha te'mîni için baş vurulan bu Ulu câmi' nev'inden, yazdığımız uzun devrede, yalnız altı dâne yapılmışdır.

Bunlardan birisi, eski Selçuk an'anesinde ahşab direkli Ankara Ahî Elvân Câmi'idir. Balıkesir'deki ikincisi, bazilika plânındadır. Yalnız dördü, Şehâdet, Gelibolu, Filibe Câmi'leri ve, bir bakımdan Bergama Ulu Câmi'i, asıl Osmanlı ulu câmi'i evsâfına uygundur.

d — Bunlardan sonra çatılı câmi'ler gelmekdedir. İçlerinde 16 m. ye kadar genişliği olan bu tipden, elimizde tam olarak, Ezine, Yarhisar, İzmit ve Balıkesir Câmi'leri kalmışdır. Yıkılıp yeniden yapılanlar çokdur. Bunların eb'âdını ba'zı 'alâmetlerden bulabilmekdeyiz. Bu nevi' câmi'lerin ortasında 'umûmiyetle direk olduğundan, çok direkli tiple de münâsebeti vardır. Balıkesir'deki, bazilika tarzındadır. Bu sebeble çok direkli ve yâ çatılı tasnîfi dâhilinde, iç görünüşü i'tibâriyle Balıkesir, frontonlarından dolayı Yarhisar ve Bergama Câmi'leri bazilika plânıyla 'alâkadârdır.

e — Son olarak, hemen hemen yalnız Orhan devrinde görülen ahşab kütüklerle yapılmış çandı câmi'ler gelmekdedir. Nev'i şahsına ve devrine münhasır bir tip olan bu câmi'lere Düzce ve Hendek'de tesâdüf edilmediği halde buralardan 'itibâren Karadeniz'e kadar devâm eden sâhada rastlanmakdadır. Düzce ve Hendek'de bulunmayıp da 'aynı coğrafya şartlarına ve 'aynı malzemeye sâhib civâr yerlerde inşâ edilmiş olmalarını ancak bu havâlînin fâtihi Akca Koca'nın arzû ve irâdesine bağlıyabiliriz.

f — Bir de eski müelliflerin, bir şeye benzetemedikleri için hayretle anlattıkları Edirne Yıldırım Câmi'i vardır ki, hiç bir tasnîfe sokmağa imkân yoktur.

★

Bu câmi'lerde vazîfeye uygunluk, ferahlık, açıklık vasıfları oldukça muvaffakiyetli bir raddeye ulaşdırılmış bulunmakdadır. Kütlelerde âhenk ve tenâsüb, yeni bir mi'mârî anlayış netîcesinde, tahakkuk etmeğe başlamışdır. Aydınlatma yerindedir. Yalnız Şehâdet, Hüdâvendigâr, Filibe gibi üç câmi'de, kilise te'sîri hâsıl eden bir karanlık hüküm sürmekdedir. Böyle bir loşluk Osmanlı Türküne yabancıdır. Bu sebeple, birbirine yakın târîhlerde yapılmış, üç câmi'den başkasında görülmemişdir.

Bu devrin câmi'leri zâten 'indî kalan bir iddi'ânın asılsızlığını pek açıkca isbât etmekdedir. Câmillerde sahn uzunluğunu te'mîn için, enine binâ yapmanın usûlden bulunduğu söylenegelmekde idi. Biz, Fâtih Devri mi'mârîsi eserimizde, daha 15 sene evvel, bunun vârid olmadığını ve iddi'ânın Sûriye câmi'lerinden başlamış fi'lî bir vaz'iyetden doğduğunu söylediğimiz gibi Grousset ve Lassalle da aynı mutâla'ada bulunmakdadırlar. Bu eserimizde yer alan 150 kadar câmi'den ancak bir iki dânesinin enine olmasıyla düşüncelerimizdeki isâbet meydana çıkmış bulunmakdadır. Geriye kalan %95 den fazlasını dikine veya dörtköşe câmi'ler teşkîl etmekdedir.

XV. 'asırdan i'tibâren Osmanlı câmi'ine, emsâlsiz bir güzellik sağlayan minâre bu devirde tam yerini ve kıvâmını bulmamışdır. Ana kütle ile 'uzvî bir bağlantısı olmadığı hissedilir. Bu yüzden mevcûdiyeti zaîf kalmakdadır.

Bu devirde minârelerin konacağı yer tam olarak istikrâr bulmamışdır. Yarhisar, İznik Yeşil ve Ezine Câmi'leri gibi ba'zılarında sağda olmakla berâber, daha fazlası sola konmuşdur. En çoğu duvar içinden çıkan düz merdivenlerle kubbe etekleri seviyesine ulaşır; oradan yuvarlak gövde başlar. Bunlar arasında İznik Yeşil Câmi'i, Filibe, Yarhisar minâreleri gibi son derece dilber olanları varsa da, duvar üstünden başladığından, ayakları kesik bir beden gibi kalmakdadır. Halbuki yerden başlayan Yenişehir, 'Alâüddin ve bir bakıma Bursa Ulu Câmi'i minâreleri, her şeyi temam olmuş hâlleriyle, ne kadar başkadır. Bu minârelerin hemen hepsi dâirevîdir. Yalnız Bilecik ve Bursa'da Ulu Câmi'de köşeli iki minâre vardır.

Bu devrin câmi'i, bedeni, revâkı, minâresi ile bir kül olarak mütâla'a edilirse, daha bir çok aksak tarafının kaldığı görülür. Tek kubbeli bir Gebze Câmi'i güzel ve mütenâsibdir; devrinden ileri bir manzara salâbetine mâlikdir; minâresi yerindedir. Fekat bir revâkının olmaması ve inşââtının pek ibtidâî yapılması, büyük bir kusûr teşkil etmekdedir. O, kubbesi heybetli, Mudurnu Câmi'i tenâsübden mahrûmdur.

Orhan Câmi'i nisbetleri ve kütlelerinin âhengi ile diğerlerinden ayrılmakdadır. Muhtelif seviyelerde güzel geçişlerle birbirine bağlanmış kat silmelerinin beden duvarlarına verdiği hareketle başlayan çâlâklık, yan kubbelerin ve kasnaklarının orta kubbelere sağladığı emîn ve rahat oturuş, elle tutulacak derecede bârizdir. Esâsen bu devrin câmi'leri —başda Orhan Câmi'i— istikbâldeki inkişâf tohumunun yeşerdiği feyizli tarlalardır. Hiç bir taklîde sapmadan yeni buluşlarla doğan bir üslûb için bundan büyük bir muvaffakiyet olamaz. Bu arada, yalnız üç câmi'de görülen, kervandan ayrılış emârelerinin devâm etmeyerek olduğu yerde kalışı bile, bünyenin ne derece sıhhatli olduğuna delîldir.

2 — M e d r e s e l e r : Medrese yapılarının, 'asırlarca devâm edecek olan örneğini bu devir birden sağlamışdır. Bu nevi'den elimizde kalan ilk binâ, İznik Süleyman Paşa Medresesidir. Bunun XV. ve XVI. 'asırların açık avlulu medreselerinden farkı, eb'âdının bir az mütevâzı' tutulmasından ve inşââtının şöyle böyle olmasından 'ibâretdir. Yoksa höcreleri, ocakları, aydınlatılması, kapalı dershânesi, ferah avlusu ve revâkıyla, tertîbâtı ve nisbetleri kusursuz ve tamdır. Lâlâ Şâhin Paşa Medresesinin kapalı avlusu, Selçuk medreselerinin basîte ircâ' edilmiş bir şeklidir.

Süleyman Paşa Medresesinde revâk yüksek, höcreler alçakdır; sular da dışarıya akar. Revâkın yüksek olması, avlunun ferahlık kazanması, höcrelerin iç tarafdan serbestlemesi demekdir; dış taraflarının önü nasıl olsa açıkdır. Suların hemen temâmının dışarıya akması da aranıp bulunamayacak bir meziyetdir.

Bu plân yalnız Yıldırım Medresesinde şöyle böyle tatbîk edilmiş, bu kadar fâidesine rağmen XV. 'asırda ve daha sonra devâm etmemişdir. Bizce bu usûl çok verimli netîceler verebilirdi.

Hüdâvendigâr Medresesinin nev'i şahsına münhasırdır. Yıldırım Medresesi ile, onun bir bakımdan devamı olan, Şifâhâne, derinliklerinin fazlalığıyla diğerlerinden ayrılır. Dershânenin açık olması, Bursa iklîmiyle te'lîf edilecek gibi değildir. Öyle olduğu hâlde, 'aynı devrin Vâ'ızıyye Medresesinde, daha sonraları Çelebi, II. Sultan Murad ve Fâtih devrinde, yine Bursa şehrinde tekrarlandığı görülmekdedir. Son 'asırda remazan ayında tedrîsât yapılmadığı ma'lûmdur; bu devirde tedrîsât zemânlarını gösteren bir vesîkaya rastlanmadı. Fekat her hâlde kışın câmi'lerde devam ediliyordu. O târîhdeki insanın soğuğa mukaavemetini de hisâba katmak lâzımdır. Bununla berâber Yıldırım Devri'nde, kapalı dershâneli Eyne Bey Medredesi de yapılmıştır.

Bir de câmi' avlusu boyunca sıralanmış, Tuzla, Balıkesir ve Milâs'daki gibi medreseler vardır ki, emsâllerine sonraki 'asırlarda, meselâ Edirnekapısı Mihrimâh, Lüleburgaz Sokollu Câmi'lerinde de rastlanır.

Bu medreselerde bu günün düşüncesiyle anlaşılmayan cihet, açık eyvânlardır. Bunu bir tarafa bırakınca, böyle binâların hepsinin bu devirde erişdiği derecenin, câmi'lerinkinden çok daha ileri olduğu göze çarpar. Çünki medrese yapısı, Osmanlılara, nisbeten, daha olgun bir vaz'iyette gelmişdir. Anadolu, İran ve Arab ülkeleri câmi'de bu kadar tekâmül edememişlerdi; zannımızca bu netîce de tabî'îdir. Çünki câmi', ma'nevî kıymetleri nefsinde toplayıp ifâde eden bir yapıdır. Muhâl denecek kadar güç olan, böyle bir şeyi başarmak herkesin kârı değildir. Onu ancak ihlâsın yüksek mertebelerine erişen bir cem'iyyet başarabilirdi. Osmanlıların bile, câmi' mi'mârîsine bu kadar kararlı başladıkları halde, bu kıymetleri bir binâda toplıyabilmeleri ancak Yıldırım devrinden kırk sene sonra mümkin olabilmişdir.

Medrese ise mâ'nevî kıymetlerin eritilip hazırlandığı bir ocakdır; ona verilecek şekli bulmak çok daha kolaydır.

3 — ' İ m â r e t l e r : Kendilerinden bekleneni yerine getirmiş bir nevi'dir. Ocağı, mutfağı, aş dağıtma ve sofra yerleri tatmîn edicidir. Bu binâlar içinde Bilecik, İznik Nîlûfer ve Ya'kûb Çelebi ve Balıkesir 'İmâretleri derece derece ehemmiyet taşırlar. Nîlüfer 'İmâretinin bunların en ilerisinde olduğunda ittifak edilir. Balıkesir'dekinden başka hepsinde revâk vardır. Hüdâvendigâr 'İmâretinin geniş bir sâha işgaal etdiği ma'lûm ise de şekli belli değildir. Bu 'imâretler içinde, Demirtaş gibi tonozlu büyük tek bir höcreden 'ibâret olanları da vardır.

4 — H a n l a r v e B e d a s t a n l a r : OrhanGaazî devrinin ilk senelerinden başlayarak, bir şehrin çarşı ve han meseleleri bir hâl şekline kavuşmuş bulunmakdadır. Yetmiş küsûr gözden, geniş avlu, revâk ve ahırdan mürekkeb Emîr Hanı'nın eb'âdı bir az büyük tutulup inşââtına şöylece bir i'tinâ gösterilse idi, istikbâldeki hanlardan geri kalmazdı.

Bursa Kapan Hanı bu günkü harab hâlinde dahî, büyük ve kullanışlı bir eserdir. Bursa Bedastanı, yapısı, sâha ve tertîbâtı bakımından, Edirne ve İstanbul Bedastanlarıyla boy ölçüşecek bir binâdır; Orta salında bir bedestan için tasavvur edilebilen bütün emniyet tertîbâtını hâvî yan mahzenler ve girip çıkmayı kolaylaştıran, mihverler üzerindeki dört kapı vardır. Böylece, ondan sonrakilere 'aynen nümûne teşkîl etmişdir.

Şehir dışı kervansaraylardan, Uluâbâd'daki Issız Han, orta hacımda avlusuz bir kervansaray örneğidir.

5 — H a m a m l a r : Elimize en çok geçen binâ nevi'lerindendir. İznik Orhan Hamamı merkezî plânlı, kusursuz tek bir hamamdır. Göynük Süleyman Paşa Hamamı geniş soğukluğu, gayr-ı merkezî taksîmâtı, kesme taş cebhesiyle, güzel, büyük, çift bir hamamdır. O da, Bursa Orhan Gaazî ve Nalıncılar çift Hamamları da, hamam tekniğinin îcâblarını temâmen hâizdir. Her ikisi de, 'asırlar boyunca yapılanlardan pek farklı değildir. Bu arada Kükürdlü ve Eski Kaplıca'da, Hamam-ı İlâhî denilen tabî'î sıcak su hamamları, ya'nî havuzlu hamamlar da, yapılmışdır.

Fekat bütün bunlar içinde tezyînâtı bakımından müstesnâ bir kıymet taşıyanı Mudurnu'daki Yıldırım Hamamıdır. Osmanlı Türkleri insan ölçüsünde, lüzûmu kadar büyüklükde hamam yapmışlar ve onları çok süslemişlerdir. Çünki hamam, bir yorgunluk çıkarma, ferahlama yeridir; oradı bir câmi'in vekaarı değil, zerâfet ve süs aranır. İşte

bu Mudurnu Hamamı başda olmak üzre, Bolu ve Bergama'dakiler, fevk'a-l'âde süsleriyle husûsî bir 'alâka celbeder. Bunları resimleriyle göstermeğe gayret etdik. Hem süslü hem 'azametli bir binâ olan Demirtaş Hamamının soğukluğu 16 . azıklıkdadır. Bu ölçü, İstanbul'dakileri dâhil, hiç bir hamamda yokdur. Bunlardan başka Yarhisar ve Kemâlli'deki gibi, küçük hamam çeşidleri de mevcuddur.

6 — T ü r b e l e r : İznik Hacı Hamza, Kirmastı Lâlâ Şâhin Paşa, Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey, Bolayır Gaazî Süleyman Paşa Türbeleri gibi, ilk ağızda inşâ olunanlar, sivri külâhlıdır. Makta'ları, tâm, ve yâ köşeleri kesik murabba' ve yâ sekizlidir. Anadolu an'anesinin bir devâmı olan bu künbedlerden, Çelebi devrinde bir tek yapılmış, daha sonra kubbeli olanlar revâç bulmuşdur.

Çekirge'deki Hüdâvendigâr Türbesi dört direk üstüne tek kubbeli olup direklerin etrafı koridorlarla çevrilmişdir, bu tertîbin bir başkası elimize geçmediğine göre, ilk merkezî kubbeli tonoz koridorlu türbe nümûnesidir. İznik Kırgızlar ve Lâlâ Şâhin Paşa Türbelerinin önünde kemerli derin bir eyvân bulunmakdadır, dîğerlerinde yokdur.

Murabba' ve yâ köşeli plân üzerine tek kubbe ile yapılan ilk örnekler Geyikli Baba, Çandarlı ve Yıldırım Türbeleridir. Ne de olsa Türklerde türbe tam bir mahviyetin ifâdesidir. Fekat sayıları az da olsa, ba'zı devlet adamları bütün islâm 'âleminde yaygın bir 'adete uyarak kendilerine türbe yapdırmak lüzûmunu duymuşlardır. Fekat bunlar başka ülkedekilerle mukaayese edilince inanılmayacak derecede basît ve küçük kalmakdadır, mıkdarları da pek azdır. Bilhassa Hindistan'dakilerle olan tezâd pek büyükdür.

7 — T e k y e v e Z â v i y e : Tam bir tekye olarak ele geçen tek yapı Yenişehir'deki Pustînpuş Baba Zâviyesi'dir. Geniş bir tevhîdhâne, dervişler höcresi ve ondan daha i'tinâlı yapılmış bir şeyh odasından mürekkeb, gördüğü vazîfeye uygun bir binâdır. Diğer tekye ve zâviyeler hakkında, mi'mârî bakımdan bir ma'lûmâtımız yokdur.

Ba'zı câmi'lerimizin câmi' olmayıp 'imâret ve zâviye olduğu ve sosyal hizmetler için yapıldığı 'iddiâsının ortaya atılması bizi bu mes'ele üzerinde fazla durmaya mecbûr etti. 'İmâret-zâviye ta'bîrlerinin, bu eserde tedkıykımizden geçen binâların kitâbeleri ve vakfiyeleri ile vuzûh kazandığı, meselâ, İznik Yeşil Câmi'ine bir kitâbesinde 'imâret, dîğerinde mescid dendiğine göre, iki kelimenin 'ayni ma'nâda kullanıldığı görülmekdedir. Kezâlik Yıldırım Câmi'ine bir vesîkada câmi' bir başkasında zâviye ismi verilmekdedir; demek bu iki kelime de 'aynı şeye delâlet etmekdedir. 'İmâret ve zâviye ta'bîri hayır müesseselerinin bu devirdeki resmî adıdır .

Bu devrin sonlarında, imâretin aşhâne ma'nâsına doğru kaydığı göze çarpmakdadır, zâviye de, daha ziyâde geçidlerde, derbendlerde yolcuların yatırılıp, yedirilmesine mahsûs ufak sığınaklara verilen bir isim olmuşur. Bu devirde en çok ahîler bu müesseselerin zâviyedârlığı vazîfesinde bulunmuşlardır. Yenişehir, Ezine, Gelibolu, Dimetoka'da misâllerini gördük. Daha sonraları küçük tekyelere zâviye denmişdir.

Her hâl ü kârda (kanadlı câmi'ler zâviye olmak üzere yapılmışdır) ve, 'aksi kaziyesi olan (XIV. 'asırdaki gezginci dervişlere zâviyeler yapılmışsa bunlar kanadlıdır) nazariyelerinin yanlışlığı ortaya çıkmışdır. Çünki, kanadlı olanlar câmi'dir; 'imâret ve zâviye ismiyle yapılmış bir çok te'sîsler de çatılı câmi'lerden 'ibâretdir.

8 — K ö p r ü l e r : Kesme taş köprü yapmak an'anesi Anadolu'da eskiden yerleşmişdi. Romalılar köprülerinde tuğla kullandıklarına, Bizanslılardan nümûne kalmadığına göre, bu usûlü Selçuklular te'sîs etmiş olsalar gerekdir.

Bu devirden elimize geçen târîhi ma'lûm Nîlüfer ve Koyun Köprüleri pek büyük olmayan dereler üstünde 10 m. açıklıklı kemerlerle yapılmışdır. İnşâları emîn ve sağlamdır. Târîhini tesbît edemediğimiz için sâdece işâretle iktifâ ettiğimiz, Behram Kal'e yakınındaki büyük sivri kemerli köprü, yukardakilerden çok daha üstün vasıflara mâlikdir. Bu devirden olduğunu kat'î şekilde bilseydik, köprücülükde de çok ileri gidilmiş olduğu söylenebilirdi.

Umûmî hatlarıyla her dürlü binânın mi'mârî husûsiyetlerini, Osmanlı-Türk üslûbunun en yüksek derecesine nazaran mevkı'lerini burada tekrar etdik; esâsen hepsi hakkında bahislerinde mümkin olan bütün tafsîlâtıyla verilen ma'lûmâtı, bu sûretle bir arada mukaayese ederek tekrâr etmekle dikkatin daha kolay teksîf edilebileceğini düşündük.

II — İ n ş a a t M a l z e m e s i v e T e k n i ğ i

1 — D u v a r l a r : Bu devrin ana duvar malzemesi, büyük ekseriyetle, derelerden toplanıp, işlenmeden kullanılan silisli taşdır.

Orhan Câmi'i, Emîr Hanı, Orhan Hamamı, Çoban Bey Türbesi, Gebze Câmi'i, İznik Süleyman Paşa ve Lâlâ Şâhin Medreseleri, Tuzla, Filibe, Ebû İshak, Demirtaş Câmi'leri, Şifâhâne böyledir. Bursa 'Alâüddin, İznik Hacı Özbek Câmi'leri gibi bâzılarında, taş yüzleri sadece çekiçle şöylece tesviye edilmişdir. Bu duvarların yüzlerine, yalnız tesviye için, şaakuulî ve ufkıy tuğla da serpişdirilmişdir. Kemerler, saçak silmeleri, kirpiler, destere dişleri tuğladandır.

İkinci bir satıh işleme tarzı, kaba yonma taş ve tuğla hatılla yapılandır; Hüdâvendigâr Câmi'i ve Yıldırım Medresesinde olduğu gibi...

Her iki işleme tarzında kesme taş kullanılmamış değildir; ayaklarda, yasdıklarda, kapılarda köfekî ve mermer cinsinden taşların ustalıkla işlendiği göze çarpmakdadır. Revâk alınlarında ve saçaklarında da kesme taş vardır. Bu da gösteriyor ki kesme taş yapılmadı denemez. Epeyce uzaklara kadar, bol malzeme verecek uygun ocaklar bulunmayan Bursa'da kesme taşın az yapılması bundan ileri gelse de, orada ve bu imkâna sâhib başka yerlerde binâların bütününe bu mu'tenâ malzemenin kullanılmaması, dîğer sebeblerden ve, tabî'î en ziyâde mâlî imkânların darlığından, doğmakdadır. Nitekim tomruklardan pek büyük mikyasda zâyi'ât verilmesine katlanılabildiği zengin Yıldırım Devrinde Ulu Câmi' iri köfekî yonma taşla yapılmışdır. Yıldırım Câmi'inin taşları ise, çok uzaklardan taşınmak külfeti göze alınabildiği bu müreffeh saltanat günlerinde, belki bir Niğbolu zaferinin ganîmetiyle te'mîn edilmişdir.

Bu malzemede hiç bir 'acemîlik gösterilmemiş, en usta bir işçilik tatbîk edilmişdir. Gerek düz satıhlar, gerek silmeler ve tezyînât, kusursuzdur. Bu iki câmi'in ve Milâs Fîrûz Bey Câmi'inin son derece temiz ve teknik işçiliğini yerinde anlatmışdık.

2 — Harclar: Ekseriyetle kum ve kireçdir. Osmanlıların aldığı şehirlerde yerleşmiş olan Bizans an'anesi hilâfına, horasan kullanılmamışdır. Harc arasına karışmış tuğla kırıkları olsa da, rengi penbeleştirecek bir raddede değildir.

3 — Tuğlalar: Muhtelif boydadır. Yerine göre 14×28, 30×30 dur. Kalınlıklar 'umûmîyetle 4 sm. dir. Ba'zı binâlarda 4,5 sm.e nâdir olarak tesâdüf edilir.

4 — Döşeme tuğlaları: Elimize geçen eski döşemelerde sonradan revac bulan, altı köşe tuğlaya rast gelmedik. Döşeme tuğlaları 30×30, 35×35 ve 25×40 gibi eb'âddadır.

5 — Örtü malzemesi: Bu devrin bütün örtü malzemesini ortası az çukur kalın kiremid olarak kabûl etmek zarûrîdir. İznik'de bir çok kubbeler ve etekleri hâlâ bu nevi' malzemedendir. Sonradan kurşun ile kaplanan Hüdâvendigâr câmi'i ve Ezine hamamında bu 4 sm. kalınlığındaki kiremidin kullanıldığı, saçakların ve duvarların ta'mîrinde görülen kiremid bakıyyelerinden anlaşılmakdadır.

6 — Ahşab olarak bir iki pencere kanadı ve gergiler kalmışdır; hepsi meşedendir.

7 — Bu devirden kalan yegâne cam, Yıldırım Câmi'inin girişinin solundaki küçük höcrede bulunan alçı penceredir.

III — İnşâî 'Unsurlar

1 — Ayaklar ve Sütûnlar: 'Umûmiyetle son cemâ'at ayakları yığma kesme taşdandır. Yasdık taşları, kemer özengi silmeleri de yonmadır. İşçilik kusursuzdur. Bu devirde yekpâre sütûn nâdirdir; Bursa'da olanlar takımıyla Bizantendir. En güzel sütûnlar İznik'de, Yeşil Câmi' ve Nilüfer 'İmâretine konmuş, istalaktitli başlıklarla süslenmişdir. Yıldırım Türbesinde, ayna kadar parlak cilâlı olan, iki fes rengi sütûn için yeni diyenler olduğunu yazmışdık; bunlar ilk yapıdandır; fekat hangi ma'bedden alındıkları ma'lûm değildir.

2 — Başlık ve Kaa'ideleri: Bursa'dakilerin hepsi Bizantendir. Hüdâvendigâr Câmi'inde ba'zı eski başlıklar ters çevrilerek kaa'ide gibi kullanılmışdır. Güzel istalaktitli başlıklar İznik Yeşil Câmi'inde ve bilhassa Nilüfer 'İmâretindekilerdir. Süleyman Paşa Medresesindekilerde, dört köşedeki düz yaprakla murabba'dan yuvarlağa geçilmişdir. Kaa'ideleri kalın taş tomruklarından 'ibâretdir.

Bu sütûn ve başlıklarda ne demir, ne pirinç çenber vardır. Henüz bu malzeme kullanılmağa başlanmamışdır.

3 — Kapılar: Bu devirde kapılara çekici bir hava vermek için araşdırmalar yapılmışdır. Kapıları, tekmîl hâricî görünüşün tek ana motifi olmak üzre; büyük bir mubâlaga ile işleyen Selçuk tarzını Osmanlılar benimsememişler, binânın yalnız bir kısmının bırakacağı te'sîrden istifâdeyi düşünmeyip, bütününe ehemmiyet vermişlerdir.

İlk tecrübelerde giriş, küçük bir eyvânın nihâyetine konmakla iktifâ edilmiş, başka bir hareket verilmemişdir; Orhan Câmi'i ve Yıldırım Medresesinde olduğu gibi. Fekat Hüdâvendigâr Câmi'inde bu da yokdur; kapı düz duvarda bir söveden 'ibâretdir.

Bunlardan sonra kapı kum sa'atleri, höcreler, sütûnçelerle süslenmiş, etrâfına geniş bir silme geçirilmişdir. Ulu Câmi'de etrâfı geçme ve yazılarla süslü, pek geniş silmeli bir tâk, 16.0 m. ye kadar yükselmekdedir. Bunun yaşmağı zengin istalaktitlidir. Bu kapı Karamanoğlu tarafından, önüne yığılan odunlar ateşlenerek yakıldığından eski ihtişâmı pek anlaşılmamakda, bakıyyelerinin bir kısmına istinâden yapılan ta'mîrinden, 'umûmu hakkında bir fikir edinilebilmekdedir.

Fîrûz Bey Câmi'inde kapı düz, fekat zengin ve pek lâtîfdir. Edirne Yıldırım Câmi'i girişi ise her dürlü i'tinâdan 'ârîdir. Filibe Câmi'inde zengin çerçeveli, yanları höcreli bir kapı vardır. Sonradan yapılan tavan, üstünü gizlemekdedir; bu yüzden nişleri kaybolmuşdur. Bergama ve Balıkesir'de kapılar, güzel olmakdan uzak, Gotik kırmasıdır; lâkin işleniş çok temizdir.

4 — Höcreler ve Yaşmaklar: Filibe, Ali Paşa Câmi'lerinde, Ulu Câmi'de, Yıldırım Medresesinde kapıların yan höcreleri bol istalaktitle işlenmişdir.

Hâricî mihrâblar ilk def'a Bursa Yıldırım ve Alaşehir Câmi'lerinde görülmekdedir.

5 — Pencereler: Devrin ilk zemânlarında pencereler ve kemerlerinin aynaları 10-12 sm.lik bir çökertme içine gömülmüş, söve konmamışdır; kenarlar taş sıralarından çıkarılmışdır. Sonraları, pencereler duvar yüzüne çıkarılmış ve düz köfekî ve yâ süslü mermer söveler kullanılmışdır, Yıldırım Medresesi ve Câmi'inde olduğu gibi. Mermer sövelerdeki tezyînât silmeler ve istalaktitlerle yapılmışdır. Kemâlli köyündeki söveler, husûsîyeti hâiz ve güzeldir.

6 — Kubbe Kasnakları: Bu devirde tam ölçülerini bulan inşâî 'unsurlardan birisi de kasnaklardır. Yuvarlak kasnağa rastlanmadı; mevcûdlar dört, sekiz, on iki köşedir.

Daha ziyâde Bizans üslûbu olan yuvarlak ve yüksek kasnağa Osmanlıların kapılmamış olmamaları, onların kendilerine çizdikleri yoldan ayrılmadıklarını ve beğenmedikleri şekle iltifât etmediklerini gösteren delillerdendir. Buradaki isâbet de âşikârdır, üstüvânelerde güneş ve gölge bâriz şekilde ayrılmayıp 'âdetâ birbirine karışmış gibidir; köşeli olunca keskinleşip sarâhat kazanır. İki mi'mârî arasındaki fark, bir bakımdan, birindeki kaypaklığa karşı diğerindeki berraklıkla ifâde olunabilir.

Yıldırım Câmi'inde kasnaklar bir az yüksek ise de, erâzînin vaz'ıyetine uyduğundan, göze batmaz. Hüdâvendigâr ve Eski Kaplıca kasnaklarındaki silmeler, Akdeniz havâlîsindeki kule ve kal'e yapılarının kemerciklerden mürekkeb kornişlerine benzer. Diğer kasnaklar 'umûmiyetle düzdür; birer silme ile nihâyetlenir.

IV — Tezyînât

Osmanlı üslûbu, Türk mi'mârîsine tezyînât bakımından yeni bir anlayış getirmişdir. İran ve Anadolu Selçuk mi'mârîsi, Arab, Ermeni Bizans mi'mârîleri bol ve yüklü süs kullanmakla meşhûrdur. Osmanlılar kendilerini kuşatan bütün komşularını ve memleketlerini ele geçirdikleri halde, onların üslûblarına uymamışlardır.

Osmanlılar süsü ancak girişler, kapılar, mihrâblar, gibi, dikkatin toplanması lâzım gelen yerlere hasretmişler ve onda da aslâ ifrâta gitmemişlerdir. Çünki yaptıkları âbidenin içden olsun, dışdan olsun, kendi kendini, sâdece nisbetlerinin kuvvetiyle kabûl ettireceğini biliyorlardı. Bu tezyînâtın tafsîlâtını gözden geçirelim:

1 — Dış Yüzlerin Tuğla İşçiliği: Bursa Orhan Gaazî Câmi'i, Pustînpûş Baba Zâviyesi, Nîlüfer 'İmâreti gibi bir kaç binâda, son Bizans örneklerine çok benzeyen bir tezyînât göze çarpmakdadır. Anadolu'daki Hristiyan ekalliyetin binâlarını bünyesine müdahaleleri ve tesîrleri olmamışdır. Yalnız yukarıda gördüğümüz gibi, Hüdâvendigâr Câmi'inin tezyînâtında ve hâricî manzarasında garb te'sîri görülür. Balıkesir câmi'inin plânı da Ereğli'deki kiliseden bozma câmi'e benzer.

Tezyînâtda ise, eski ehâlîden ba'zılarının malasının işlediği belli olmakdadır. Fekat yer yer, bunlar ne kadar Bizans işlerine benzerse benzesin, ne cebhelerdeki taksîm ve tevzi'leri bünyenin bir parçasını teşkîl eder; ne de kesâfet ve mikdar cihetinden, Bizans'dakiler gibi yüklüdür. Meselâ Orhan Câmi'inin bütün bir yan tarafında, Istanbul'un Fenârî 'İsâ Câmi'indekine benzer, bir tek kurs, yanında destere dişi ba'zı silmeler bulunmakdadır. Bunlar cebheye, sık bir nizâm dâhilinde tevzî' edilmiş olmayıp, şöylece serpişdirilmişdir. Bu da gösteriyor ki bir duvarcının çalıştığı yerde yapdığı bir motif olduğu gibi kalmış, belki de bir tecrübe olarak bırakılmışdır. Nitekim bu câmi'de garb cebhesinde olan motif şarkda yokdur. Pustînpûş Baba'da cenûb cebhesinde yürek şeklinde madalyon varken, mukaabil taraf düzdür. Bir yandan da Orhan Câmi'i ön cebhesinde hendesî Türk şekilleri olduğuna göre, tezyînât muhtelit demekdir.

2 — Orhan ve Hüdâvendigâr Câmi'leri revâklarında hendesî motifli taş kakma tezyînât da bulunmakdadır.

3 — Kesme taş cebhelerin tezyînâtı arasında Osmanlı rozasları da yer almakdadır, Yıldırım Medresesinde olduğu gibi.

4 — Mermer ve taş kısımlardaki tezyînât arasında, Hüdâvendigâr Câmi'inde kemer özengi silmeleri üzerine Bizansvâri akant yaprakları işlenmişdir. Bunlar bulundukları yer için yeniden yapılmış parçalardır. Üst kat cebhelerindeki ve içindeki oyma mermer şebekelerde de bir yabancı te'sîr görülür. Pencere söve ve başlıkları da böyledir. Buna mukaabil alt kat şebekeleri Türk motiflidir. Kezâlik, Lâlâ Şâhin Paşa Türbesi söveleri ve kapısında bir taraftan

du'â 'ibâreleri, diğer taraftan üzüm salkımlı Bizans motifleri yer almakdadır. Hrıstiyan ustaların yaptığı tezyînât, esâs i'tibâriyle bu iki binâya münhasır gibidir.

5 — Alçı İşleri: Daha evvelleri Anadolu'da o kadar muvaffakıyetle tatbîk edilen alçı işleri, bu devirde hep o güzellikde devam etdirilmiş olmakla berâber, mikdarca pek çok değildir. Samsa Çavuş, Behram Kal'e, Ezine Abdurrahman, Balıkesir, Bergama, Şehâdet, Orhan, Yıldırım Câmi'lerinin mihrâblarındaki kabartmalı, yazılı, zengin istalaktitli alçı işleri pek güzeldir. Fekat en yüksek derecesini, Yıldırım Câmi'i yan odalarında nefeslikli, höcreli, rûmî kabartmalı ve yazılı alçı cidârlarda bulmakdayız. İznik Yeşil Câmi'i giriş kubbeleri, Nîlüfer 'İmâreti süsleri de zarîf ve güzeldir.

6 — Horasan ve Mermer Tezyînât: Hamam kubbelerindeki istalaktit helezon, baklava, bâdem süsleri, duvarlarındaki çubuklu dilber kitâbeler, şifâhâne eyvânındaki lambri, Yıldırım Medresesi giriş kubbesi ve dershâne eyvânındaki istalaktit ve peteklerin ba'zısı horasanla, ba'zısı ezme mermer kireciyle yapılmışdır. Meselâ Mudurnu Hamamı, medreseler horasan, Bergama Hamamı mermer kireciyledir. Bu tekniğin adamakıllı yer etdiği görülmekdedir.

7 — Kubbeler: Bunlarda kalem tezyînâtı kalmamışdır, denebilir. Yalnız baklavalı kuşaklar bir taraftan kubbelerin dört köşeden yuvarlağa geçişini te'mîn eden inşâî bir 'unsur iken, üzerlerinde bir az işlenip köşelerine birer fitil, ortalarına bâdemler ve boğumlar 'ilâvesiyle, yüksek bir tezyînî te'sir de hâsıl etmekdedir.

8 — Çini İşleri: İlk eserlerden İznik Orhan Câmi'inde altı köşe yeşil çini duvar kaplaması olduğunu bildirmişdik. Ondan başka duvar lambrisine raslanmadı. Yalnız Bursa ve Edirne Yıldırım Câmi'lerinde alçı cidârlar arasında çini parçaları vardır. Yıldırım Câmi'inde istalaktit yaşmak ve tavan sarkmalarından ba'zısı çinidən yapılmışdır. Orhan Câmi'inin cenûb yüzünde bulunan levha yerinde aslında çini olması ihtimâli 'akla gelmekdedir.

9 — Alçı Pencere: Yalnız Yıldırım Câmi'i küçük höcresinde bir dâne kalmışdır.

10 — Kalem Tezyînâtı: Orhan Câmi'i revâkının giriş kubbesindeki kalem eski şeklini muhâfaza etmekdedir. Mihrâb kubbesi kürevî 'alîkalarının bâdemlerindeki kalemler bir çok def'a elden geçirilmiş olmakla berâber, eski şekillerine sâdık bulunmaları kuvvetle muhtemeldir.

11 — Minber ve Ağaç İşleri: Ulu Câmi'in emsâlsiz minberi ma'lûmdur. Baba Sultan ve Bolayır'daki küçük minberler güzeldir; Behram Kal'ede de basît eski bir minber vardır. Pencere kanatlarından yalnız Samsa Çavuş ve Gebze Orhan Câmi'indekiler kalmışdır.

13 — Bursa Kemeri: Anahtar taşı düz, yanları sarkmalı bir kemer bağlama usûlü olan bu tarz, destekli ahşab kirişe, tezyînî bir hava verilmesinden doğmuşdur. Bu devirden ahşab nümûnesi kalmamışdır. Taşa geçirilmiş şekilleri ise, bu zemânda başlamışdır. İlk örnekleri Yıldırım Câmi'inde bulunmakdadır. Ondan sonra Bursa Yeşil Câmi'inde ve pek çok yerlerde tatbîk edilmişdir.

14 — İstalaktit: Bu devrin bütün tezyînât şekilleri arasında, geleceğin en belli başlı plâstik 'unsurunu sağlayan bu süsleme, müstesnâ bir mevkı' işgaal eder. Bilecik Orhan Gaazî Câmi'i minâresindeki istalaktitler, bir az tıknazca olmakla berâber, bâdemleri ve bilhassa püsküllerıyle ileri devirlerin en muvaffak nümûnelerinden sayılabilir. Yenişehir Süleyman Paşa Medresesi mutfağının tuğla istalaktiti mütenâsibdir. Kemâlli köyündeki pencere sövelerinde olanlar oldukça ibtidâîdir. Mudurnu Câmi'i mihrâbı ve kapı yanlarındaki de böyledir. Fekat hamamında vaz'ıyet birden değişir. Kapıdaki yaşmak pek ince ve zaîfdir; sıcaklıkdaki kubbe istalaktitleri ise hârik'ul-âdedir. Bolu Hamamındaki soğukluk şadırvanında gaayet cesurâne iri örnekler vardır. İstalaktitin istikrâr bulmuş en latîf nümûneleri Hüdâvendigâr Devrinde, İznik'de görülmekdedir. Gerçi, İznik Yeşil Câmi'inde istalaktitler bir az tıknazca tutulduğundan, başlıklar şişkin görünüşlüdür. Fekat, mihrâbdakilerin ve Nîlüfer 'İmâreti başlıklarını süsleyenlerin nisbetleri çok güzel olup, gölge ve ışık oyunlarının en câzibelilerini hâvîdir. Milâs Fîrûz Bey Câmi'i mihrâb ve pencere lentoları ile revâk orta ayaklarının iki yanında olanlar, kusursuz bir güzellikdedir. Bursa Hüdâvendigâr, Şehâdet, Orhan, Balıkesir ve Ezine Câmi'leri mihrâblarında, güzel yaşmaklar vardır. Bursa Yıldırım Câmi'inin sövelerinde, başlıklarında, kubbelerde, kemer sarkmalarında, istalaktitin her boy ve şekli tatbîk edilmiş, bilhassa höcre yaşmakları ve büyük eyvân kemerinin sarkma yasdıklarında fevkal'ade bir mertebeye çıkarılmışdır. Bu câmi' ile berâber Fîrûz Bey ve Nîlüfer 'İmâretinde Osmanlı istalaktitinin nisbet, şekil ve eb'âdı bulunmuş olmakdadır.

Netîce

Osmanlı mi'mârîsi Anadolu'da doğmuş, inkişaf etmiş, 'akabinde Rumeli'ye atlamışdır. Kaabil olan her dürlü te'sîrin Anadolu'dan gelmiş olması tabî'îdir, amma buraya kadar devâm eden îzâhatdan çıkan netîce şudur ki, bu te'sîrler, iyice içe işlememiş, satıhda dahi görülmez bir hâle sokularak, eritilmişdir.

San'atı, mi'mârîyi kolay ve sathî bir şekilde 'umûmîleşdirip, eski bir menşe'e bağlamak ve yâ, bir eserin mütekâmil bir parçasının o devirde yapılamayacağını, daha sonra eklendiğini iddi'â etmek 'âdet olmuşdur. Her ikisi de peşin bir karar olan bu fikirlerin yersizliği, ortaya bir bir çıkan vesîkalardan anlaşılıyor. Şöhretli bir mi'mâr profesör, XV. 'asrın ilk yarısındaki san'at loncalarının teknik imkânlarının üstünde farzettiği için, Edirne Üç Şerefeli Câmi'in meşhûr minâresinin pek sonradan yapıldığını bize söylemişdir. Şahsî bir muhâvere olduğundan isminden bahsetmeği lüzûmsuz bulduğumuz bu muhterem zât, inşâî delîlleri ve Tabîb Beşîr Çelebi'nin, yapılışından on, onbeş sene sonra câmi' için Üç Şerefeli ismini kullandığını bildirmemiz üzerine, Edirne eserlerini Anadolu'dakiler kadar tetkıyk edemediği cevâbını vermekle iktifâ etdi.

Yıldırım Türbesi bahsinde bildirdiğimiz gibi, cilâlı iki sütûnun ancak son 'asırda yapılabileceği, zemânından olmadığı da iddi'â edilmişdi. Bir 'asır kadar evvelki fotoğrafı bu düşünceyi tekzîb etmekdedir.

Daha ne gayr-ı kaabil sanılan şeylerin bir emri vâkı' olduğu buraya kadar yazılanlardan çıkmıyor mu? Yakın vakıtlere kadar, Orhan Câmi'inin Çelebi devrinde yeniden yapıldığı sanılıyordu. Onunla benzerliği olan nice eserler tarafımızdan ortaya konulmuş bulunuyor; artık böyle bir düşünceye kimsenin i'tibâr edeceği yokdur. Mudurnu Câmi'i de bir mechûl idi, 20 m. lik kubbe 784 (1382) de mümkin görülmüyordu. Lâkin o da yapılmışdır. Zâten bu kitab bunları meydana çıkarmak için yazılmış bulunmakdadır.

Bu eserlere, her şeyden evvel, (İşte bir Osmanlı yapısı) dedirten 'âmiller nelerdir? Ortada görünen, içtimâ'î zihniyetden, millî seciyeden doğan mi'mârî bünyedir, ve yâ, bünye mi'mârîsidir. Bambaşka ma'nâ ve rûh taşıyan bu muvâzeneli, ferah, berrâk mi'mârî, komşu san'atlere o kadar az benziyor ki daha ilk bakışda kendisine (Osmanlı Mi'mârîsi) ismi verilmekde tereddüd olunmuyor.

Türklerin Anadolu'da yerleşmelerinden sonra şübhesiz bir mıntaka medeniyeti ve mi'mârlığı doğmuşdur. Osmanlı'lardan evvelki iki, iki buçuk 'asır, ne olmuşsa olmuş, hangi müessirler neleri meydana getirmişse getirmiş Anadolu'ya hâs binâlar yapılmışdır. Pek yerinde olmadığı hâlde, kolaylık için, hepsi Selçuk san'ati nâmıyla zikredilen bu Anadolu san'atinin oluş safhaları tabî'î bu kitabda aranamaz. Osmanlılar bundan müsbet ve yâ menfî taraflarıyla bir şeyler almış olsalar da, netîcede, evvelkilerle benzerliği inanılmayacak derecede az bir mi'mârî ortaya çıkmışdır. Denilebilir ki, Osmanlı Türkleri her tarafı mi'mârî denizleriyle kuşatıldığı hâlde, suyun üstünden geçip, ıslanmadan başka sâhillere ulaşmasını bilmişler, yalnız etekleri nemlenmekle kalmışdır. Suya seccâde salıp karşıya uçması için bu mileti hangi mu'cizevî 'âmil kamçılamışdır? Dikkat edilirse bu mi'mârînin doğuşu garba doğru o emsâlsiz akışın başladığı senelere rastlar. O gazâ, cihâd, ve serdengeçdilik rûhuna ermiş olanlar, bu san'ati kurmuşlardır. O mi'mârî de, yalnız şecâ'atin, yiğitliğin verdiği asâletden başka üzerinde süs taşımağa ihtiyacı olmayan akıncı kadar sâdedir. Demek ki, ikisi de 'aynı rûhî davranışın 'aynı devre içinde tecellîsi olan bu iki vâkı'anın ya'nî mi'mârî ve kahramanlığın tek menba'dan ilhâm aldığını kabûl etmek lâzımdır. Anadolu halkında bu devirde büyük bir değişme yokdu; mevcûd halka tek 'ilâve olan şey, ne yapdığını müdrik, sağlam, hâkim bir devletdi; o devlet o halkın içinde gizli duran seciyeyi şahlandırdı; sürdü ve götürdü, o cemâ'ate özlediği gaayeleri verdi. Bir kerre bir millet davrandı mı onu durduracak kuvvet bulunamaz; bütün hasletler de berâber canlanır; ma'nevî kuvvetler bu hasletlerin zahîridir.

Binâen'aleyh, Anadolu'da i'tikaad ve diyânetlerine dokunulmadan bırakılan Hıristiyanlar içindeki duvarcı, taşçı ustası ve kalfaların Osmanlı Mi'mârîsine te'sîri, sâdece hafifce ıslatacak bir nemden ileriye geçemedi. Onların hangi binâların tezyînâtında rol oynadıklarını hem kendi bahislerinde, hem bu icmâlde îzâh etdik. Yalnız Hüdâvendigâr Câmi'inin 'umûmî dış görünüşüne ve binânın içinde hâsıl edilen havaya müessir olan, ya'nî bünyeye atlayan müdâhaleyi de açıkça söyledik. Bir okuyucu sâde bunları okumuş olsa, bizim Osmanlı Mi'mârîsini taklîd olarak gösterdiğimizi bile zannedilebilir. Çünki, bizim çekinerek bir tarafımız olmadığı için bunları hiç küçültmeden yazdık. Vâkı' olan te'sîrler o kadar mahdûd ve sathî kalmışdır ki, eşeleyip aradığımız hâlde, ancak bu kadarını bulabildik ve hakıykat yolunda sadâkatle arzetdik.

★

Binâ mi'mârîsinin yanında, kısaca şehirlerden bahsetmek gerekdir. Osmanlılar bu devirde şehirler kurmağı bilmişler ve şehirciliğin üslûbunu keşfetmişlerdir. Bursa Yenişehir'inin Osman Gaazî tarafından te'sîs olunduğu muhakkakdır. Ancak sarayın nasıl bir şey olduğu, şehrin taksîmâtı ve binâları hakkında bir ma'lûmât yokdur. Sarayın çift hamamının bir tarafı kalmışdır, o da bu gün şehrin en cenûbundadır; Pustînpûş Baba Zâviyesi en şimâlindedir. Eğer zâviye şehre bitişik idiyse, hamam ile arasındaki sâha, şehrin hudûdunu işâret ediyor demekdir. Söğüd hakkında da ma'lûmat yokdur. Ertuğrul Câmi'i şehrin bir ucunda, Türbesi diğer taraftadır. Belki bu ikisinin ortası geniş bahçeli evlerle bağlı idi. Yunanlılar şehrin türbe tarafında olan kısmını temâmen yakdıklarından bir fikir edinilememişdir.

Bursa şehri fethedilir edilmez tevsî‘ ve i‘mâra sahne olmuş, yerinde anlattığımız Aşağı Hisar ve Şehir yapılmış, Kal‘e İçi, saray, câmi‘ ve medreselerle bezenmişdi. Fetihden evvelki Bursa şehri ufacık kal‘e sâhasından ‘ibâretdi. Yapılan belde ise evvelkinin yirmi iki mislidir. Bu şehircilik, yalnız sâha genişliğinden ‘ibâret olmayıp, asıl, topografyaya uygunluğu, hiç zorlamadan tabî‘ate büyük sadâkati bakımından fevk'al-âde bir eser teşkîl etmekdedir. İşte ilk kuruluş plânı dâiresinde gelişerek bu günkü hâli alan Bursa ortadadır.

Edirne'de bu devirde kal‘e hâricinde, pek güzel bir yerdeki Saraydan ve Hamamından başka fikir verecek âbide olmadığından üzerinde mutâla‘a yürütmeğe imkân göremiyoruz. Mevcûd bir kaç câmi‘ ve hamam hep Kal‘e İçinde kalmışdır. Yıldırım Manzûmesi ise bir buçuk kilometre uzakdadır. O zemân şehrin buraya kadar yürüdüğünü tahmîn edemiyoruz. Edirne'nin inkişâfı II. Murad Devrindedir.

Osmanlı Mi‘mârîsi, başladığı yere bir sıçrama ile gelmiş, ondan sonra, kuvvetini deneye deneye, takdığı kanadlarla, uçmuşdur.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman Hıbrî Efendi — Enîs'ül-müsâmirîn (Yazma)
Abdülkaadir Kadrî — Bursa Rehberi, Bursa 1329
Ahmed 'Âşıkî — Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1949 Osmanlı Târihleri Küllîyatı, NihâlAtsız tab'ı
Ahmedî — Dâstân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân, Nihad Sâmi Banarlı, Türkiyat Mec. VI. C.
——— — Dâstân-i Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân, İstanbul 1949, Osmanlı Târîhleri Küllîyatı, Nihâl Atsız tab'ı
Ahmed Tevhîd — Akşehir'de Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'nın Kerîmesi Mezarı, T.O.E.M. 44. sa.
——— — Bursa'da en eski Osmanlı Kitâbesi, T.O.E.M. 29. cüz.
——— — İlk Altı Pâdişahımızın Bursa'da Kâin Türbeleri, T.O.E.M. 16, 17. cü 977-1047. S. v.d.
——— — Yıldırım Sultan Bâyezid Hân-ı Evvel Devrinde Mısır'a Sefâretle Gönderilen Sefer
——— — Şâh'ın Vefâtı, T.O.E.M. 16.cü 1031. S.
Ahterî-i Kebîr — Şirket-i Sahafiye-i Osmanîye tab'ı.
Alderson, A. D. — The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford 1956.
'Âlî, Mustafa — Künh'ül-Ahbâr, İstanbul 1277.
Altınay, Ahmed Refik — Bizans Karşısında Türkler, İstanbul 1927
——— — Mi'mâr Sinan, İstanbul, 1931.
——— — Osmanlılar Devrinde Türkiye Ma'denleri, İstanbul 1931.
Anhegger, R. — Beitrage zur FrüOsmanischen Baugeschihte, İstanbuler Mitteilungen, 1955.
Ankara Tapu ve Kadastro 'Umûm Müdirliği — Tahrîr Defterleri
Arseven, Celâl Es'ad, — San'at Ansiklopedisi, 4. cild, İstanbul 1950-1952
——— — San'at Kaamûsu, İstanbul 1340.
Arslanapa, Oktay — Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri, İstanbul 1949.
——— — İznik'de Sultan Orhan Câmi'i Kazısı, Sanat Târîhi Araştırmaları, Ayrı baskı,
——— — İst. 1964.
Aru, Kemâl Ahmed — Türk Hamamları Etüdü, İstanbul 1949
'Âşık Paşa-zâde — Tevârîh-i Âl-i Osmân, 'Âli Bey tab'ı 1332.
——— — Tevârîh-i Âl-i Osman, Dr. Giese tab'ı, Leipzig 1927-1929.
'Atâ, Tayyâr-zâde — Târîh-i 'Ata.
Ayverdi. Ekrem Hakkı — Fâtih Devri Mi'mârîsi, İstanbul 1953.
——— — Orhan Câmi'i ve Osmanlı Mi'mârîsinin Menşe'i Meselesi, VI. Vakıflar Dergisi 1965.
——— — Orhan Gaazî Devrinde Mi'mârî, A. Ü. İlâhiyât Fak. Türk ve İslâm San'atleri
——— — Enstitüsü, Yıllık Araştırma dergisi I. C.
——— — Kemâlli Köyünde Asılhan Bey Manzûmesi, III. Vakıflar Der., Ankara 1956.
——— — Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid Manzûmesi ve Taş Vakfiyesi, V. Vakıflar Dergisi
——— — Prof. Babinger'in Muta'la'ları, İstanbul Enstitüsü Mec.
——— — Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları, III. Vakıflar Dergisi.
Bâdî Efendi — Riyâz-ı Belde-î Edirne, Bâyezid 'Umûmî Kütübhânesi Yazmaları 10891-10393
Balıkesir Evkaf Müdirliği — Berât Kayıdları Defteri
Barkan, Ömer Lütfi — Kolonizatör Türk Dervişleri, II. Vakıflar Dergisi.
Başvekâlet Arşivi — Tahrîr ve Mühimme Defterleri
Bayatlı, Osman — Bergama Târihinde Türk - İslâm Eserleri İstanbul, 1959.
Baykal, Kâzım — Bursa'da Ulu Câmi' İstanbul 1950
——— — Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu 1960 Çalışmaları, İstanbul 1960.
——— — Bursa ve Anıtları, İstanbul 1950
Belîğ Efendi (Bursavî) — Güldeste-i Riyâz-i 'İrfan, Bursa 1287
Berchem, Van, Max — Die Müslimischen İnschriften in Pergamon, Berlin 1912.
Bolu Sancağı Şalnâmeleri — 1334 Rûmî ve 1337-1338 Hicrî (1918-22)
Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu 1957 Çalışmaları — Bursa Yılmaz Mat., 1958.
Bursa Hamamları — Bursa 1943
Bursa Hanları — Bursa 1935
Bursa Kadı Sicilleri —
Castellan, H. — Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople, Paris 1808.
Çanakkale Evkaf Müdirliği — Vakfiye ve Berât Kayıd Defterleri

Çetintaş, Sedad — Türk Mi'mârî Anıtları (Osmanlı Devri) 2 cild, 1946, 1952, İstanbul.
——— — Yeşil Câmi' ve Benzerleri Câmi' Değildir, İstanbul 1958.
Dağlıoğlu, Hikmet Turhan — XVI. 'asırda Bursa
Dânişmend, İsmâil Hâmi — Üç Bursa, Bursa Albümü, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1950
——— — İzâhlı Osmanlı Târihi Kronolojisi
Darkot, Besim — Bursa, İslâm Ansiklopedisi, 1. C. 806-810. S.
Eldem, Sedad Hakkı — Bursa'da Şehâdet Câmii Konusunda Bir Araştırma, Türk Sanat Târihi Araştır
——— — maları, İstanbul 1963.
Enverî — Düstûrnâme-i Enverî, Hazırlayan: Mükrimin Halil Yınanç, T.T.E.M. İstanbul 1928-1929.

Erğin, Osman — Türk Şehirlerinde 'İmâret Sistemi, İstanbul 1939.
Erzi, Adnan — Bursa'da Ishâkî Dervişlerine Mahsus Câviyenin Vakfiyesi, Vakıflar Der. II.
Evkaaf 'Umum Müdirliği — Kuyûdât-ı Kadîmesi ve Vakfiyeleri.
Evliyâ Çelebi — Seyâhatnâme, İstanbul 1314, 10. C.
Eyice, Semâvi — Bursa ve Çevresinde Türk San'atı T.T.O.K. Belleteni 1961.
——— — Eski Bir Türk Karikatürü, Türk Kültürü mec. 141.
——— — Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul 1963
——— — Câviyeler ve Câviyeli Câmi'ler, İktisad Fak. Mec., İstanbul 1963
Gaazî Mihâl, Mahmud Râgıb — İstanbul Muhâsarasında Mihâloğulları ve Fâtih Devrine Aid Vakıf Defterlerine
——— — Göre Harmankaya Mâlikhânesi, IV. Vakıflar dergisi 1958.
— Türk Folklör Araştırmaları dergisi, 1958
Gabriel, A. — Bursa'da Murat I. Câmi'i ve Osmanlı Mimârîsinin Menşe'i Meselesi, II. Vakıflar dergisi, Ankara 1942

——— — Chateaux Turcs du Bosphore, Paris 1943
——— — Monuments Turcs d'Anatolies, 2. C. Paris 1931, 1934.
——— — Une Capitale Turque, Bursa, Paris 1958
Glück, H. — E. Diez — Alt Konstantinopel, München 1920
Glück, H. — Problem des Wölbungsbaues, Die Bäder Konstantinopels, Wien 1921
Gökbilgin, Tayyib — I. Murad Tesisleri ve Bursa İmâreti Vakfiyesi, Türkiyât Mec., İstanbul 1953
——— — XV. - XVI. 'Asırlarda Edirne ve Paşaeli Livâsı, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar,
— İstanbul 1952
Gökçen, İbrahim — Manisa Târihinde Vakıflar ve Hayırlar, İstanbul 1946
——— — Saruhan'da Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1946
Gurlitt, C. — Die İslamischen İsnik, Orientalisches Archiv, III., 1912-1913
Güney, Necmi — Bilecik, Tarih ve Coğrafya Etüdü, Bilecik 1938
Hâfız Kadri — Menteşe'de Menteşelilerden Sonraki Âsar, T.O.E.M. 29. cüz.
Halil Edhem — Düvel-i İslâmîye, İstanbul 1927
——— — Gebze'de 787 târihli Bir Osmanlı Kitâbesi, T.O.E.M. 40.cü, 1332

Hammer, P. — Devlet-i Osmaniye târîhi, mtc. Atâ Bey, İstanbul 1329
Herzfeld, E. — Matériaux pour un corpus, II. par. İnscription d'Alep, Le Caire 1956.
Hozard, N. W. — Atlas of Islamic History, Princeton University Press 1954
Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri — 1323 - 1324 senesi
Hüseyin Ef. (Ayvenserâyî) — Hadîkat'ül-Cevâmi', İstanbul 1281
Hüseyin Hüsamüddin Ef. — Alâüddin Bey, T.O.E.M. 5/82, 6/83, 8/85, 9/86. sayılar
——— — Molla Fenârî T.T.E.M., 18/95, 19/96.cü
——— — Orhan Bey'in Vakıfları, T.T.E.M., 17-94.cü
İbn-i Batûta — Seyâhatnâme, mtc. Mehmed Şerif, İstanbul 1332.
İbn-i Bîbî — Anadolu Selçukî Devletleri Tarihi, Ankara 1941 .
'İlmiye Sâlnâmesi —
İnal, İbn'ül-Emin Mahmud Kemâl — Son Hattatlar, İstanbul 1955
İslâm Ansiklopedisi — İstanbul tab'ı
İstiklâl-i Osmânî — İstanbul 1318
İznik — İstanbul 1943
Kâtib Çelebi — Cihannümâ, İstanbul 1145
——— — Takvim'üt-Tevârih (Yazma)
Kepecioğlu, Kâmil — Bursa câmi'leri (Yazma)
——— — Bursa Hanları (Yazma)
——— — Bursa Hamamları (Yazma)
——— — Bursa 'İmâretleri (Yazma)
——— — Bursa Medreseleri (Yazma)
——— — Bursa Mektebleri (Yazma)
——— — Bursa Türbeleri (Yazma)
——— — Bursa Câviyeleri (Yazma)
Kerîmüddin Mahmud — Müsâmeret'ül-Ahbâr, mtc. Osman Turan, Ankara 1944
——— — Selçuk Devletleri Târihi, mtc. Nûri Gençosman, Ankara 1943
Klinghardt, K. — Türkische Bäder, Stuttgart 1927
Koyunluoğlu, Memduh Turgud — İznik-Bursa Târîhi, Bursa 1935
Köprülü, M. Fuad — Abu İshaq Kazerûnî und die İshaqî-Derwische in Anatolien, Der İslam XIX
Kraelitz, Von Friederich — İlk Osmanlı Pâdişâhlarının İstar Etmiş Oldukları Bâ'zı Berâtlar, T.O.E.M. 28. Cüz.
Kunter, Halim Bâki — Kitâbelerimiz, II. Vakıflar Dergisi, Ankara 1942
Kuraner, Abdullah — Edirne Yıldırım Câmi'i, Bellen 111. Cüz
——— — İlk Devir Osmanlı Mi'mârîsinde Câmi', Ankara 1961
Küfrevî, Kasım — Nakşibendî'liğin Kuruluş ve Yayılışı (Doktora Tezi)

Külekli, Nûrüddin Can — Ankara, Ankara 1948
Lutfî Efendi — Târîh, 1292, İstanbul
Mantran, R. — Les Inscriptions Arabes de Brousse, Bulletin d'Études Orientales, XIV. C., 1952-54.
Mehmed Eşref — Târih-i Umuûmî ve Osmânî Atlası, İstanbul 1329
Mehmed Sa'îd (Ferâizî-zâde) — Gülşen-i Ma'ârif, I. C., İstanbul 1202, II. C., İstanbul 1205
Mehmed Süreyyâ — Sicill-i 'Osmânî, 4. Cild, İst. 1308.
Mehmed Tâhir — Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1333
Mübârek Gaalib — Ankara, Kitâbeler, İstanbul 1928
Müneccimbaşı, Derviş Ahmed — Sehâif'ül-Ahbâr, İstanbul Matba'a-i 'Âmire 1285
Necîb 'Âsım-Mehmed 'Ârif — Osmanlı Târîhi, İstanbul 1335
Neşrî, M. — Kitâb-i Cihannümâ, Fâik Reşid-Mehmed Köymen, Ankara 1949
——— — Kitâb-ı Cihannümâ, F. Taeschner tab'ı, Deutschen Akademie der Wissenschaften
——— — zu Berlin, Leipzig 1951
Orak, Hüseyin — Türkiye Kılavuzu, Ankara 1946 (Bir cildi çıkmıştır)
Oral, Zeki — Anadolu'da San'at Değeri, Olan Ahşab Minberler, Kitâbeleri ve Târihçeleri,
——— — V. Vakıflar Dergisi
Otto Dorn, K. — Das İslamische İznik, Berlin 1941
Örfi Ağa — Edirne Târîhi, (Yazma)
Öz, Tahsin — Murad I ile Emir Süleyman'a 'âid iki Vakfiye, Târîh Vesîkaları 1941
Özdeş, Gündüz — Türk Çarşıları, İstanbul 1954
Pakalın, Mehmed Zeki — Kösemihâl ve Mihâl Gaazî Aynı Adammıdır? T.T.E.M., 11/88
— Târîh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1946
Papadopulos — ΚΕ ∅ Σ, Atina 1914
Pardoe — Les Beautés du Bosphore. London 1838
Parvillée, L. — Architecture et Decorations Turques au XV. siècle, Paris 1874
Peremeci, Osman — Edirne Târîhi, İstanbul 1940
Poppe, A. (editor) — A Survey of Persian Art, Oxford 1939
Rudloff-Hille ve O. Rudloff — Filibe Şehri, Bulletin de l'İnstitut Architectural Bulgar, 1934
Sâdüddin Efendi — Tâc'üt-Tevârih, İstanbul 1279
Sağlam, Osman Ferîd — Evrenos Bey Hânedanına 'Âid Temlîknâme-i Hümâyûn, T.O.E.M., 31. cüz.
Samancıoğlu, Kemâl — Bartın, Ankara 1941
Schazman — Altertümer Von Pergamon, 1923
Sobernheim, M. — Matériaux pour un corpus İnscriptum Arabicum, Syrie du Nord. Le Caire 1909
Sven Hedin — Dans les Sables de l'Asie, İsveçce'den terc. Ch. Rabot, Paris 1903
Şehsuvaroğlu, Halûk — Bursa Sarayı, T.T.O.K. 1957
Şemsüddin Sâmî — Kaamûs-i Türkî, İstanbul 1317
——— — Kaamûs'ül-A'lâm, İstanbul 1316
Şükrullah — Behcet'üt-Tevârih, Osmanlı Târihleri Küllîyâtı,, mtc. Nihal Atsız, İstanbul 1949
Taeschner, Fr. — İsnik und seine Bauinschrift. Der İslâm 1932
Taeschner, Fr. — M. Wittek — Die Vezir Familie der Candarly-zâde, Der İslam XVIII, 1929
Takiyüddin'ül-Vâsıtî — Tiryâk'ül-Muhibbîn fî Tabakaati Hırkat'il-Meşâyih'ir-Rıfâ'ıyyîn, Mısır 1305
Taşköprülü-zâde Mevlâna —
'İsamüddin Ahmed b. Mustafa b. Halil — Şekaayık-ı Nu'mânîye; Edirnevî Mehmed Mecdî Efendi tercemesi, İstanbul 1269
Taut, Bruno — Mi'mârî Bilgisi, İstanbul 1938
Tevfik Bey — Lugaat-ı Târîhiye ve Coğrâfiye, İstanbul 1299
Texier, C. — Pullan — Byzantine Architecture, London 1864
Texier, C. — Description de l'Asie Mineure, Paris 1839
— Küçük Asya, mtc. Ali Suad, İstanbul 1339-1340
Dursun Bey — Târîh-i Eb'ül-Feth, T.O.E.M. den ayrı baskı, İstanbul 1330
Türk-İslâm Eserleri Müzesi — Orhan, Süleyman Paşa ve Yıldırım Vakfiyeleri
Türkiye'de Meskûn Yerler Klavuzu — Ankara, 1946
Uluçay, Çağatay — Saruhanoğulları ve Eserlerine Dâir Vesîkalar, Manisa
Uludağ, Osman Şevki — Seyyahlara Rehber (Türk Seyyâhîn Cemiyeti) 1929
Ulusoy, Şemsüddin — Medâr-ı Şems (Bursa Câmi'leri) (Yazma)
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı — Candarlı Kara Halil Hayrüddin Paşa, Belleten 91. cüz.
——— — Candarlı-zâde Ali Paşa Vakfiyesi, Belleten 20. cüz
——— — Gaazî Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Târîh, Belleten 34 cüz.
——— — Gaazî Orhan Bey Vakfiyesi, Belleten 19. cüz
——— — Kitâbeler, İstanbul 1927
——— — Kitâbeler, İstanbul 1929
——— — Kütahya Şehri, İstanbul 1932
——— — Osmanlılar'da İlk Vezirlere Aid Mütalaa, Belleten 9. cüz
Rıdvan Nâfiz — Sıvas Şehri, İstanbul 1928
Ülgen, A. Sâim — Bursa Anıtları, Bursa Albümü, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1950
——— — İznik'de Türk Eserleri, I. Vakıflar Dergisi
Üniversite Kütübhânesi — Hüdâvendigâr Vakfiyesi, Türkçe tercemesî
——— — Sultan Hamid Fotoğraf Albümleri
Wilde, H. — Brussa, Berlin 1909
Wittek, P. — Menteşe Beyliği, mtc. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1944
Wulzinger, K. - Wittek, P. - Sarre, F. — Das İslamische Milet, Berlin 1935
Zambaur, De — Manuel de Généologie et Chronologie pour l'Histoire de l'Islam, H. Lafair, Bade Pyrmont 1955

LÜGATÇE

Âbâdi : İpekden yapılmış Hind kâğıdı

'Alika :

a) **kürevî 'alika** : fr: Trompe

b) **kürevi müselles 'alika** : fr: Pendantif.

c) **müstevi 'alika** : fr: Pendantif lisse

d) **tonoz 'alika** : 'Amûd iki tonozdan çıkan trompe

Alınlık : fr: Tympan

Armûdi : Bîr silmenîn ters iki kavisden mürekkeb kısmı: fr: doucine

'Asaba : Bir silmenin düz kısmı fr: nerf

A'şâr : Mahsûbu 1/10 na tekaabül eden vergi.

Ayna : Bir kemer ile altındaki söve arasında kalan kısım.

Bâdem : Müselles ve baklavalarla yapılmış kubbe kuşaklarında ve 'umûmiyetle istalaktitlerde ortası keskin ve kabarık ma'în ve yâ ona yakın parça.

Baklava : Birbirini kesen müstevîlerle yapılmış kuşakların bir parçası.

Balgaami (taş) : fr: Onyx

Bâni: Bir te'sisi yapan ve masrafını te'min eden

Cenâh : Bir binânın yan taraflarında bulunan tâlî kısımlar, kanad

Cihet : Vazîfe, hizmet (vakıf işlerinde) (cem'i cihât)

Cihet kaydı : Cihetlerin kaydolunduğu defterler

Cihet tevcihi : Me'mûriyete nasb edilmek

Cizye : Erkek hıristiyan teb'adan alınan şahsi vergi

Çandı : Kalın kütüklerden çivisiz ve yarım kertme usûliyle yapılan binalar. Bu Kandıra ve civârı telaffuzu olup Kozan ve Çorum'da Çantı denir.

Çekirdeksiz minâre : Bk. Kaval minâre

Çörten : Kubbeli ve yâ düz damların sularını duvar yüzünden dışarı atan oluk.

Çürütme usûliyle taş değiştirmek: Kesme taş binâların iç ve dışında çürük taşları demir murçla teker teker çürütüp çıkararak yerine yenisini koymak.

Divân : Birkaç köyden mürekkeb idârî topluluk

Divân-ı 'Âli : **Divân-ı Hümâyûn** : Pâdişâh'a vekâleten sadr-ı a'zam'ın riyâsetindeki heyet

Dizdâr : Kal'e muhâfızı

Du'âgû : Du'â eyleyen

Evkaaf Kuyûd-ı Kadimesi : XVIII. 'asırdan i'tibâren Evkaafca tutulan cihet tevcîhi defterleri. (E.K.K.)

Evkaaf-ı mazbûta : Evkaaf Nezâretinin kurulmasından sonra mütevellilerin alınıp nezâretce idâre olunan evkaaf

Eyvân : Eserimizde tahsîsen ehemmiyetli derinliği hâiz büyük kemerlere kullanıldı.

Floral : Çiçek ve sap esâsına dayanan tezyînât

Fil gözü : Yuvarlak pencere

Galle : Bir vakfın getirdiği îrâd

Gebrân : Gayr-ı müslim

Girland : Ortası sarkık askı, perde gibi

Gönye burun : İki parçanın 45° kesilerek birleşdirilmesi (daha ziyâde sövelerde)

Harâi-güzâr re'âyâ : Gayr-ı müslim teb'adan alınan şahsî vergi, cizye gibi

Haremeyn-i Muhteremeyn : Medine-i Münevvere ve Mekke-i Mükerreme'ye yapılan vakıflar olup Dâr'üs-Se'âde Aga'ları tarafından bir nezâret olarak idâre edilirdi. Pâdişah ve Hânedân vakıflarının ba'zan diğer vakıfların da bunlara ilhâk olunduğu vâkı'dir.

Haremeyn-i Rumeli : Haremeyn'e Rumeli'den tahsîs olunan vakıflar defterî

Harim : Câmi'in avludan gayrı, duvarla mahdûd iç kısmı. Vaz'iyete göre sahn, yâ hârimin temâmı ve yâ ortadaki kısmıdır.

Havâle kulesi : Tahsîsen bir kal'enin içini görecek kadar yüksek kule. Kelime civârdaki yüksek erâzî için de kullanılır

Hatt-ı Hümâyûn, Hatt-ı Şerif : Pâdişâhın yazılı emri

Hayât : Üstü örtülü, önü açık sofa

Hımış : Ahşâb çatma arasında tuğla dolgu ile yapılan duvar

Horasan : Dövülmüş tuğla, toz ve yâ parçası, ba'zan bir az da kum ile kireçden yapılmış harç

Höccet : Sened olarak verilen vesîka

İspençe : 22-25 akçelik şahsî vergi

İstalaktit : Birbiri üzerine taşma ufak parçalarla yapılmış olup her dürlü geçişleri te'min eden mi'mârî plâstik süsleme (Eski ta'biri bulunamamışdır.)

İstibdâl : Bir vakfın mülkle mubâdelesi. Bu mülk de sonra vakfedilir.

Kalem : Duvar yüzlerine sulu boya ile yapılan tezyînât

Kasnak : Fr: Tambour

Kaval : Silmeler ve köşelerdeki yuvarlak çubuk

Kaval minâre : Basamaklarının ortasında mesned bulunmayan, ya'nî çekirdeksiz, ortası boş minâre

Kaygan Taşı : Levha hâlinde çıkan şistî bir taş

Kepçe : Silmelerde geniş kavisli kısım

Kirpi : Ekseriya saçak kornişlerinde yapılan çapraz taşırma silme. Buna destere dişi de derler.

Kıst : Bir vakfın kirâsı

Konsol takozu : Çıkıntılı bir kısma mesned olan parça

Küfeki : Mesâmâtlı rüsûbî kalker taşı (küfeki de denir).

Kum sa'ati : Köşelere konan yuvarlak sütunçeler ile alt ve üstlerindeki boğmaklı huni şeklinde parçalardan mürekkeb inşâî 'unsur.

Kurs : Yuvarlak, ortası dilimli tezyinât

Külliyye : Cami', medrese, han hamam, gibi muhtelif cins binâdan mürekkeb topluluklar

Kümbed : Mahrût örtülü türbeler

Küp : Minârenin kaa'ide ile gövdesi arasındaki geçiş kısmı

Mahfil : Câmi'lerde, müezzin veya kadınlar için ayrılan yerler.

Malakâri : Tutkal da konan husûsî bir harcla, ince malalarla kesilip renkli olarak yapılan kabartma tezyînât.

Makaam : **Makaam kabri** : fr. Cênotaphe

Maksem : Suların taksîm olunduğu yer ,maslak.

Manzûme : Külliyye gibi.

Menşûr : Pâdişah tarafından verilen ta'yîn fermânı

Menşûr : fr: Prîsme

Memlûk : Köle

Mismar : Çivi, enser

Mu'arrif : Câmi'lerde bânînin adını zikreden vazifeli.

Muhavvata : Duvarla çevrili avlu.

Muhib : Mensûb olmamakla berâber bir tarîkati seven.

Mu'id : Medreselerde müderrisin yardımcısı, ve müzakereci olan.

Mukarrer tutmak : Vakıf yapması için Padişâh tarafından edilen temlîkin, sonra tahta geçenler tarafından kabûl edilmesi.

Mukarrernâme : Yukarıdaki mu'âmeleyi tasdîk eden vesîka.

Mukaata'a : Bir vakıf veya devlet malının kiraya bağlanması.

Musandıra : Asma yarım kat.

Mutasarrıf : Bir mülke veyâ vazîfeye sâhib olan.

Münşeât : Bir araya toplanmış güzel yazı mecmû'ası. Bunlar vesîkalar da olabilir.

Mümâsi : fr: Tangent

Müsellem tutmak : Mukarrer gibi

Müstevi : fr: Plân

Müvellid : fr: Génératrice, directrice

Nakıyb : Bir mühim vazîfelinin vekîli, Şerifler için: Nakıyb'ül-Eşrâf

Narteks : Kiliselerde henüz vaftiz olmamışların beklediği dehlîz

Nef : Kiliselerde sütûnlarla ayrılmış bölümler

Nişân-ı Hümâyûn : Fermânlara çekilen tugralar

Özengi : Kemerin sütûna oturduğu yer

Öşr : Mahsûlden alınan onda bir vergi

Pah : Duvarın keskin köşesine yapılan düzlük

Pandantif : Bk: 'Alîka

Peçe : Bir cidârı örten tezyînî levha (bazen oymalı olup cidârdan ayrılır.)

Petek : Minârenin şerefeden sonraki kısmı

Püskül : Tezyînatta aşağı sarkan parçalar

Rik'a : Yazının bir çeşidi

Reyhânî : Yazının bir çeşidi

Rozas : Gül

Rûmi : Stilize bulut ve hayvan şekillerinin inceli, kalınlı saplarla bağlanmasından husûle gelen tezyîn usûlû

Sadaka edilmek : Pâdişâhın ihsânı

Sahn : Câmi'in harîminde orta kısım

Sâlâr : Öşürle birlikde vezîrler için verilen hisse

Seki : Yerden az yüksek mahal, mihrâb önleri gibi

Silme : Düz, çukur veya çıkıtılı dâire kavislerinin sıra ile tekrârından doğan geçiş unsuru. Gölge ve göze rahatlık veren bağlantıyı te'mîn eder.

Osmanlı Mi'mârîsinde asıl olan silmenin bir hatt-ı müstakıym olmasıdır. Seviyesi değişmek îcâb ederse şâkuulî parçalarla bağlanır. Dalgalı, yer yer takoz konsolları olan şekileri varsa da nâdirdir. Saçaklarda olanlara saçak kornişi de denebilir.

Simid : Minârelerdeki kaval bilezikler

Siyâkat : Mâlî mevzû'larda ve tahrîr defterlerinde kullanılan yazı

Sürh : Kırmızı yazı

Sülüs : İslâmî yazımızın ana şekli

Şebeke : Oyma korkuluk

Şemse : Rûmîlerle müzeyyen göbekler. En ziyâde cildcilik ta'bîridir.

Tabl : Davul

Tâk : Büyük bir çerçeve içinde olan esâs kapı

Takti' : Satır aralarını kesmeden yapılan okuma ('arûz taktî'i gibi)

Teberrükât : Meselâ türbelere konulan, kıymettar kur'ân ve yazılar ve eşyâ

Temessük : Sened olmak üzre verilen vesîka

Temlik : Pâdişah tarafından bir şahsa bağışlanan kariye a'şârı ve yâ erazî veyâ milk

Tenfiznâme : Bir vakfı yürütmek üzre hazırlanan ilâve vesîka

Tersimi hendese : fr: Géométrie descriptive

Tevcih : Birisine me'mûriyet vermek

Tevzii : Bir vazifeyi bir şahsa havâle etmek

Tevliyet : Vakfın idâresi

Tezhib : Kitabların ve nâdiren tavan gibi mi'mâri kısımların boya ve altınla süslenmesi

Tromp: Bk: 'alîka

Vakıfnâme : Vakıf şartlarını toplayan vesîka

Yaşmak : Mihrâb, kapı ve höcrelerin üst kısmı, Ocak siperi

Yasdık : Kemer üzengilerinin mesnedi

Yelpâze : Kubbe köşelerinde müselleslerle yapılan alîka

Yığma ayak : Duvar gibi örülü ayaklar

Zar : Sütünçeler üzerindeki mik'ab başlıklar

Zâviyedâr : Zâviyeyi idâre eden

Zeynî : Zeynî tarîkatine mensûb. Bu tarîkdekilerin mezar taşları üç köşe bir tepelikle bir gövdeden mürekkeptir.

Zirâ' : Arşın, 0.758 m.

Zıvana : İki taş sathının arasına konan dört köşe demir çivi, bağlantı

Zülfe : Asıl ma'nâsı Elif harfimizin püskülüdür. Mecâzen tezhîb ve mi'mârîde tepeliklere denir.